

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं

पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्यम् ।

एतद्व्याख्यानभूत उपाध्यायकैयटप्रणीतो भाष्यप्रदीपस्तद्व्याख्यानभूतो
नागेशभट्टविरचितो भाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

तत्र

चतुर्थपञ्चमाध्यायव्याख्यानभूतं

चतुर्थखण्डम् ।

परशुरामक्षेत्राभिजनजोशुपाभिधश्रीमिकाजीपन्तात्मजेन भार्गवशास्त्रिणा
शास्त्राचार्येण विपमस्यलटिप्पणीभिः पाठभेदादिसंदर्शनेन च

संभूष्य संस्कृतम् ।

प्रथमं संस्करणम् ।

मुम्बय्यां

सत्यभामाबाई पाण्डुरङ्ग इत्येताभिः,

निर्णयसागरमुद्रणालयार्थं तत्रैव मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतम् ।

शकाब्दाः १८६४, विस्वाब्दाः १९४२.

विदिततरमेवैतत्तत्रभवतां प्रथितयशसां यन्निर्णयसागराधिपतिभिः प्रदीपोद्घोतसहितं व्याकरणमहाभाष्य-
मभिनवपरिपाठ्या प्रकाशयितुमारब्धमिति । अथवाचनमहता प्रयासेन तृतीयाध्यायान्तं भागत्रयमेव विद्वत्करकमल-
शोरुपनिवेदायितुं प्रभविव्यवक्षे । सुप्रभातमिवाद्य चतुर्थपञ्चमाध्यायद्वयस्य चतुर्थोऽयं भागो विद्वज्जनकरकमलेषु
विनिवेशयितुं न चिरादवतीर्ण इति । म. म. शिवदत्तपण्डितैरपक्रान्तोऽयं मार्गः शनैः शनैराक्रम्यमाणोऽपि
बुद्धिदायवात् ग्रन्थस्यास्यातीवदुरूहत्वात् आलस्यादिदोषबाहुल्याद्वा वर्षद्वयाम्यन्तरे कष्टभरेणैवायं भागोऽस्माभिः
पूर्णतां नीत इति गुणैकपक्षपातिनो निद्रांसः शिथेन क्षुधुपाऽवलोकयिष्यन्ति ।

इदानीं विरलप्रचारे महाभाष्याभ्ययने दौर्भाग्यमिव यत् भाष्यवार्तिकयोर्भेदो नोपलभ्यते । तेन कियान्
वार्तिकोऽंशः क्रियांश्च भाष्यांश्च इत्येतन्निर्णये महान् प्रबूह इति—एतद्विषये यदस्माभिः प्रयतितं तत् पदमञ्जरीकौस्तुभ-
मक्षुपादिप्रबन्धग्रन्थसाहाय्येन । प्राचीनग्रन्थकारैश्च वार्तिकत्वोपलब्धिचिह्नं भाष्यकुण्डलनारूपं प्रामुष्येनाभ्यवसितम् ।
अतश्च प्रामाणिकः छुद्रः पुरातनश्च भाष्यपाठो महताऽपि प्रयत्नेन प्रकाशकैः संरक्षणीयः । अद्यवावत् गीर्वाणवाणी-
पीठरूपेऽस्मिन् भारते वर्षं महाभाष्यप्रकाशनपरिश्रमः सत्येतरकराङ्गुलिपरिमितैरेव महाभागैः कष्टभरेणासादितः । तत्र
कास्यां बहुतिथकालाभाक् स्थानत्रये होतमुद्रितमपि नातीव मनोरमं सङ्ग्रीणं च भाष्यवार्तिकयोर्विभाषिधौ नातीवोप-
युक्तमिति तत्र विचार्यते । मुन्यापुर्यां द्वीपान्तर्रीयमहाभागेन पण्डितमण्डलीलाहाव्यमुपसम्प्राद्य मुद्रितं मूलमात्रमसंदिग्धं
प्रापः प्रमादरहितमस्माभिः पाठभेददर्शनावसरे (छ)संज्ञकत्वेन गृहीतं भाष्यवार्तिकयोर्भेदविधौ विचारकक्षमा-
पतति । तस्मिन् पुस्तके वार्तिकानि स्थूलाक्षरेण मुद्रितानीति भेदः सुस्पष्टं व्यज्यते । तस्मिन् पुस्तके सुस्पष्टं भेदे प्रती-
यमानेऽपि नास्माभिरन्यथातुकरणं तस्य कृतम् । यतस्तत्र प्रमादपतितानि बहूनि स्थलानि दरीदृश्यन्ते । तानि च स्थलानि
कतिपयान्मुद्रादियन्ते—

‘यज्ञश्च’ (४।१।१६) इति सूत्रे ‘आपत्यग्रहणं द्वीपाद्यजः प्रतिषेधार्थम्’ इत्येतद्वार्तिकमेतद्विज्ञेषु सर्वेष्वपि
पुस्तकेषु दृश्यते । अत्र च ‘आपत्यग्रहणं कर्तव्यं द्वीपाद्यजः प्रतिषेधार्थम्’ इत्येव वार्तिकरहितं भाष्यं संदृश्यते ।
सर्वेषु मुद्रितामुद्रितपुस्तकेषु एकमन्त्रेण वार्तिकपाठदर्शनादस्माभिरपि तस्य वार्तिकस्रोतेः कृतः । एतद्वार्तिकमिति तु
प्राचीनपुस्तकेषु तथा पाठदर्शनादेवावगतमिति न । कौस्तुभञ्जिरपि तस्य वार्तिकत्वेनोद्दिष्टः सुस्पष्टं कृतः । मनोरमायां च
‘यद्यपि ‘आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्’ इति वार्तिकं तयापि अपत्याधिकारविहितपरं तत्’ इत्युक्तम् । एवं च वैय्याकरणग्रन्थै-
र्दोषैर्वैयर्थ्यात्किञ्चन परिगृहीतं तद्वार्तिकमेवेति धियाऽस्माभिरुपपन्नम् ।

‘गोत्रोद्देशोद्देशरजराजान्य’ (४।१।१७) इति सूत्रे ‘बृद्धाश्च’ इति वार्तिकमस्माभिरुपपन्नम् । फीलहॉर्न-
पुस्तके तु ‘बृद्धाश्चेति वक्तव्यम्’ इत्येवं भाष्यपाठः, नतु तत्र तस्य वार्तिकस्रोतेः । बहुषु पुस्तकेषु वार्तिकपाठदर्शना-
त्ययोपपन्नम् ।

‘केदाराद्यञ्च’ (४।१।१७) इति सूत्रे ‘गणिकायाश्च’ इति वार्तिकमेतत्पुस्तके उद्धृतम् । (छ)संज्ञकफीलहॉर्नपुस्तके
तु नैतदुच्यते ।

‘ग्रामजनयन्धुभ्यस्तल्’ (४।१।१८) इति सूत्रे ‘गजसहाय्याभ्याश्च’ इति वार्तिकमत्रोपपन्नम् । (छ)पुस्तके तु
नास्योपपन्नाः । अस्माभिरुपपन्नानि वार्तिकानि प्राचीनपुस्तकेषु दृश्यन्ते इति प्रामाणिकानीति वयं विप्रः । अन्यथा
ग्रामजनेति सूत्रव्याख्यानावसरे तत्त्वबोधिनीकारेण ‘वृत्तिकृता तु वार्तिकस्यसहाय्यशब्दोऽपि सूत्रे प्रक्षिप्तः’ इत्युक्तम् ।
तेन च ‘गजसहाय्याभ्यां च’ इति वार्तिकमिदमेव निर्णीयते ।

‘क्रतृक्थादिसृजान्ताट्ठक्’ (४।१।१९) इति सूत्रे ‘तत्सेदं प्रत्ययाद्युक्’ इत्येतद्वार्तिकमस्यपुस्तके निर्दिश्यते ।
फीलहॉर्नपुस्तके तु नास्य वार्तिकेषु परिगणनम् । अत्र नागेशमहत्तरणः ‘तत्सेदं प्रत्ययादिति’ इति प्रतीकमुपगृह्य
‘वार्तिके पथ्यं पथमी’ इत्युक्तम् । तेन आस्य वार्तिकैस्त्वरिगणयतामयं प्रमाद एव ।

‘वयसि प्रथमे’ (४।१।२०) इति सूत्रे ‘वयस्य चरमे’ इति वार्तिकमस्मादुपनिर्दिष्टम् । द्वीपान्तरौपपण्डितेन नैतद्वार्तिकेण परिगणितम् । बहुषु पुस्तकेषु वार्तिकेष्वस्य पाठ इत्यस्माभिरुपन्यस्त इति तु सत्यमेव । आप्ये कृतभूरिपरि-
श्रमेभेदाचार्यश्च ‘ये त्रीणीति’ इति प्रतीकमुपादाय ‘वार्तिकसमतत्वादिदमेव युक्तम्’ इत्युच्यते । पृतेनास्य वार्तिकेष्व-
परिगणनं श्रम एव ।

वार्तिकविषये संदिग्धमिरस्माभिर्बहुनि पुस्तकानि ‘वार्तिकपाठ’संज्ञकानि प्राचीनानि उपसंगृहीतानि । तानि च
कतिपयवार्तिकसंग्रहेणैव कृतकृत्यतां गतानि अकिञ्चिच्छरण्यीति च उद्दर्शनेन संतोषः ।

एवं वार्तिकविषये प्रामाण्यमुपसंगृह्यैव प्रायशः सर्वाणि तानि संगृहीतानि न तु तत्र गतानुगतिकसरणिः । अत
एव कतिपयान्युदाहरणमात्रेण कीलहर्णपुस्तकस्थानि वाचकवृन्दकरकमलयोः समर्प्यन्ते, न तु दोषैकदर्शनविज्ञासा-
समुत्थेन प्रौढिवादमात्रेणेत्यसिक्तान्तमपि क्षन्तव्यं सुधीभिः ॥

एकत्र च वास्तविकवार्तिकान्यपि अपरिगणितानि, अन्यत्र तु अवार्तिकान्यपि स्वकपोलकल्पितपाठानुसारेण
वार्तिकत्वेन स्वीकृतानीति विपर्ययदर्शनेनानुपेक्षणीयोऽयं विषय इत्येवं विज्ञाप्यन्ते वैय्याकरणाः ।

काश्यामचिरोद्भवमहाभाष्यपुस्तके बहुषु स्थलेषु नृत्ताः पाठाः प्रकल्पिताः । भाष्यवाक्यान्वेव वार्तिकत्वेन परि-
गणितानि इत्येवं चमकृतिर्दुर्नोलेव संशोधनव्यापृतचेतः । तत्रैकमुदाहरणमुपन्यस्यते विद्वज्जनसेवायाम्—

‘तदसिन्नाधिकमिति दशन्ताडः’ (५।१।४५) इति सूत्रे—

अधिके समानजातौ, इष्टं शतसहस्रयोः । यस्य संख्या तदाधिक्ये ङः कर्तव्यो मतो मम ॥

इत्येवं भाष्येष्टिर्दरीद्वयते । इयं च भाष्येष्टिवार्तिकत्वेन परिगणिता तैर्महाभाष्यैः, तदर्थं च ‘यस्य संख्या तदा-
धिक्ये ङः कर्तव्यो मतो मम’ इत्यस्यामे ‘यस्य संख्या तदाधिक्ये ङः कर्तव्यो मतो मम’ इत्येवं कुण्डलनारूपम्पाठं
परिकल्प्य टिप्पण्या सूच्यते च ‘अयं पाठो नेदानीमुपलभ्यते कापि, वांनित्यादस्माभिरत्र स्थापितः’ इति । भाष्यका-
राणामयं दौली समुपलभ्यते यत् वार्तिकस्याख्येने ‘इष्टम्’ ‘इत्यते’ इत्यादि पदं प्राच्ये न कापि संग्रपुज्यते । वार्तिक-
विषये व्यामोहश्च प्राचीनविदुषामपि चक्षुर्गोचरो भवति । यतो भैरवमिश्रैरेतद्वार्तिकमित्युद्धोपितम् ।

तदनुसारेण वार्तिकमेतदिति स्वीकारेऽपि ‘अव्ययास्यम्’ (४।१।१०४) इति सूत्रे ‘निशब्दादपि वाच्योऽयं
ध्रुवायं नियते तथा’ इत्येतद्वार्तिकेण परिगण्य ‘इदमुत्तरार्धं लुप्तं गौदैरुद्धवत्’ इत्येतत् टिप्पण्या सूचितम् । ‘निशब्दा-
दपि—’ इत्येतद्वार्तिकमेवाप्रामाणिकम् । ‘अस्माभिः कल्पितोऽयं पाठः’ इत्येतदुल्लिख्यापि ‘तितिभ्यामपि वाच्योऽयं
ध्रुवायं गमने तथा इति पाठान्तरम्’ इति सूचितम् । स्वकपोलकल्पितपाठस्यापि पाठान्तरमवलोक्य विस्मयेत वाचक-
कुन्दानां चेतः । अन्यच्च ‘सङ्घनेर्ध्रुवे’ इत्येतसिन् वार्तिके आसति सति कपोलकल्पितवार्तिकस्य क उपयोग इत्येतत्सु-
धीभिर्विमर्शनीयम् । एतच्चोदाहरणमात्रम्, अन्यान्यव्यसंख्येयानि तादृशमुदाहरणानि इतस्ततः संक्षेपमानानि विज्ञाप-
यिष्यन्तीति नात्रारोपितानि ।

एवं च सहृदयैः सूरिभिरसिन् विषये दत्तदृष्टिर्भविताव्यमिति विज्ञाप्य प्रकृतमनुसरामः ।

सूत्रग्रन्थस्य वैदिकपठनपाठनशैलीसिद्धत्वेन तत्र भ्रमस्तु विरलभ्रचारः क्वचिद्भूयते—वैदिकपाठे ‘रैवतिकादि-
भ्यश्च’ ‘कौपिञ्जलहास्तिपदादण्’ ‘आधर्वाणिकस्येकलोपश्च’ इत्येतानि सूत्राणि पठ्यन्ते । तत्र ‘कौपिञ्जलहास्तिपदादण्’
इत्येतद्वार्तिकमपि पाठकप्रमादात्सूत्रेषु संबद्धम् । कीलहर्णपुस्तके च कौपिञ्जलेति साहचर्यात् आधर्वाणिकस्येलेत-
दपि वार्तिकत्वेयोनियतम् । केवलभाष्यदर्शनेन च सद्विधमप्येतत्कैटव्यादादिदर्शनादसंदिग्धमेव । कैटव्यदश्च ‘अवदक्ष्व
इति’ इति प्रतीकमुपादाय ‘कौपिञ्जलहास्तिपदादण्’ इत्यस्यापाणिनीयत्वात्’ इत्याह । तेन कौपिञ्जलहास्तिपदेत्यस्य
वार्तिकत्वेन वार्तिकासूत्रेऽनुवृत्तसम्भवात् ‘आधर्वाणिकस्येकलोपश्च’ इत्यत्रापि वक्तव्य इत्यर्थं उक्तः । भाष्यैकप्रमाणेन
शेपरकृताऽपि ‘नन्वाधर्वाणिकस्यत्राणुवृत्तैव सिद्धेऽण्वक्तव्य इति व्यर्थमत आह—कौपिञ्जलेति । वार्तिकस्यस्य
सूत्रेऽनुवृत्तिर्दुर्लभेत्यर्थः’ इति कैटव्यव्याख्यानावसर उक्तम् । तेनेदं सूत्रमिति सुस्पष्टमेव । पदमक्षय्यादावस्य वार्तिकेण
परिगणनं प्रामादिकमेव । सूत्रेषु मतभेदस्य दृष्टिकृत्येऽपि अन्यान्यप्येतादृशान्युदाहरणानि विस्तरभयात्संक्षिप्यन्ते ।

वार्तिकपदानि सूत्रेऽनुवर्तन्ते न चेत्येतद्विषये ‘काम्ये रोरेचेति वाच्यम्’ इत्यस्य निदर्शनमेवास्म्यम् ॥

ननु इन्द्रघ्नदागिशलिकाशङ्खमारद्वाजानांमनेषां व्याकरणप्रणेतृणामुपलब्धौ मुनिप्रयत्नैवावस्य प्रामाण्य-
माश्रयणीयमिति दुराग्रह एव । पाणिनीयव्याकरणे च पाणिनिकाशायनपत्रजलीनामेव प्रामाण्यमाश्रीयते न त्वितरेषाम्,
तदेतदसांभवमिति चेन्न । ‘शताद्य टन्यतावशते’ इत्येतसिन् सूत्रे कैटव्येन ‘आपिशलकाशङ्खप्रयोस्त्वमन्ये—इति

यचनादन्यत्र प्रतिषेधाभावो नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्था हेतव इति मुनित्रयमतेनाद्यचे साध्यसाधुप्रविभागः' इति सुस्पष्टं प्रतिपादितम् । सर्वतन्त्रसूत्रैर्गोतेभ्यश्चैव 'नियतकालाश्चेति' इति प्रतीकमुपादाय 'कलौ पाराशरी स्मृतिरिति' इति भावः' इति व्याख्यातम् ।

एवं च व्याकरणविषये मुनित्रयमेवैतत्सर्वतन्त्रसूत्रमिति नात्र संशयलेशः ॥

प्रस्तुतेऽस्मिन् रण्डे चतुर्थपञ्चमाध्यायौ च सुपूज्यप्रत्ययतद्धितसमासान्तविषयकौ, तत्र चतुर्थाध्यायप्रथमे पादे द्वितीयं सूत्रं सुद्विधायावम् । ततश्च चतुःसहस्रिसूत्राणि श्रीप्रत्ययविषयकाणि । तत आरभ्य पञ्चमाध्यायचतुर्थपादस्य सप्तपष्ठितमान्तसूत्राणि च तद्धितप्रत्ययविषयाकानि । ततश्चापञ्चमाध्यायं समासान्तविधायकानि सूत्राणि—इत्येवं विषयविभागः ॥

ननु अस्मिन् शास्त्रे शब्दादिगतं लिङ्गमाधीयते । तत्र शब्दस्य गुणत्वे शब्दे लिङ्गस्यानुपपत्तिः स्यात्, पञ्चकं प्रातिपदिकार्थे इति पक्षे च संस्कारूपगुणस्यापि शब्देऽसम्भवापत्तिः, गुणे गुणानङ्गीकारात् । एवं चास्य शास्त्रस्य शब्द-साधुत्वमात्रप्रतिपादकत्वपरत्वेऽपि शास्त्रीयव्यवहाराय यदनुरोधेन पदार्थाः स्वीकरणीयास्तत्किमप्यास्थेयम्, येन निष्कृ-ष्टार्थकरणे न कोऽपि स्वापातः संभाव्येत । तच्च भाष्यादितोऽवगन्तव्यम् । भाष्यकृद्भिश्च 'त्रियाम्' इति सूत्रे—'अवश्यञ्च कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेयः । कोऽसौ स्वकृतान्तः ? संस्त्यानप्रसवो लिङ्गमास्थेयो स्वकृतान्तः' इत्युक्तम् ।

व्याख्याकृद्भिश्च ह्युक्तकारैश्च—'साधुपमत्वावष्टभेनाह—स्वकृतान्त इति । एतेन सांख्यशास्त्रानुसारित्वं व्याकरणस्येति सूचयति' इत्युक्तम् ।

'स्वकृतान्त आस्थेयः' इत्येतद्व्याप्यं सांख्यशास्त्रानुसारित्वमस्य शास्त्रस्योपपादयितुं नरलमवो भगवान् स्वयमेवाग्रे आह—'कस्य पुनः संस्त्यानं स्त्री, प्रवृत्तिर्वा पुमान् ? गुणानाम् । केषां ? शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्भूतय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवयः । यत्राल्सीयासौ गुणास्तत्रावतरत्तत्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र' ।

अनेन च सुस्पष्टं प्रतिपादितं साह्यशास्त्रानुसारित्वमस्य । कथमन्यथा 'सर्वाश्च पुनर्भूतय एवमात्मिकाः' इत्येवं वदेद्भगवान् पतञ्जलिः ।

कैथ्यटोऽपि—'सावरजन्तमांसि गुणास्तत्परिणामरूपाश्च तदात्मका एव शब्दादयः पञ्च गुणाः, तत्संघातरूपं च घटादि, नतु त्वयतिरिक्तमयविद्रव्यमस्तीति सांख्यानां सिद्धान्तः' इत्याद्याह ।

साह्यपसिद्धान्तश्च धीनागेशभट्टचरणैरेवमुपपादितः—'सर्वस्य जगतः सुखदुःखमोहान्ध्यात्तत्कारणत्वेन स्वचरजस्तमांसि परिकल्पन्ते । त्रिगुणात्मिका च प्रकृतिर्महच्छब्दवाच्यबुद्धिरूपेण परिणमते । महद्बुद्ध्यात्तमा । अहङ्कारस्य-गन्धरूपरसस्पर्शशब्दात्मकपञ्चतन्मात्राः, दशेन्द्रियाणि, मनश्च परिणामः । अत एव सत्त्वाद्यात्मकाः शब्दरूपरसगन्धव्यतिरिक्तत्वात् परिणमन्ते । तत्र सत्त्वादीनां पञ्चानां पुष्टिर्द्वी, चतुर्णां सत्त्वादीनामायः, रूपरसस्पर्शानां त्रयाणां तेजः, रसस्पर्शयोर्द्वयोर्वायुः, शब्दस्यैकस्य गगनम् । एवं प्रकृतिः सर्वरूपा पुरूपभोगार्था । पुरूपश्च न प्रकृतिर्नापि विकृतिः, केवलचेतन्यरूपोऽपरिणामी शुद्ध इति साह्यपसिद्धान्तः । प्रकृतिरचेतनाऽपि चेतनस्य पुरूपस्य भोगा-पवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं तत्र दृष्टादिसहकारेणभरेण प्रवर्त्यते इति च सेश्वरसाह्यपसिद्धान्तः—'इति ।

भगवान् पतञ्जलिः—'गुणसमूहो द्रव्यम्' इति योगशास्त्रे आह । एवं च सेश्वरसाह्यपसिद्धान्तानुयायिभिरेभि-वेत्याकरणैरपि गुणसमुदायो द्रव्यं न त्वतिरिक्तं किञ्चिदित्येवावगन्तव्यम् । तथा च शब्दादिगुणसमुदायरूपस्य घटादि-शब्दरूपद्रव्यस्य लिङ्गयोगित्वेऽपि न क्षतिरिति वैय्याकरणासिद्धान्तसमुच्चयः ॥

वैय्याकरणाश्च लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तैः शब्दैः स्त्रीलिङ्गबोधमाहुः । तदर्थं च तैः—टाप्, डाप्, चाप्, टीप्, टीन्, स्त्रीप्—इत्याद्याः प्रत्यया आश्रिता ।

ननु किमिदं लिङ्गं लौकिकमलौकिकं वा ? किञ्चैतच्छब्दगतमुतायंगतम् ? इत्यादिविचार्यमाणे यदि च लौकिकमाधीयेवैतद्विद्मः तदा लोके यथा—इयं स्त्री, अयं पुमान्, इदं नपुंसकम्, इत्याद्यालोक्यैतद्व्यवसीयते तद्वत् शब्दा-दिव्यभावात् शब्दाशब्दास्तीत्यवबोधो न स्यात् । स्याच्च अकुलशब्दादपि स्त्रीप्रत्ययः, यतो लोके विज्ञायमानस्य स्त्रीत्वस्य ज्ञानव्यवस्थितिपक्षे च सात्वेन लौकिकलिङ्गसत्त्वात् ।

लौकिकसंवाद्यपणे च परकृतीः पश्येत्सादौ लौकिकस्य पुंस्त्वस्य सत्त्वेन पुंस्त्वप्रयुक्तकार्यप्रसक्तिः स्यात् ।

एवं च लौकिकलिङ्गस्य ग्रहणे शब्दादशब्दादिशब्दानां लिङ्गं न सिध्येत् परकृत्यादीनां विरुद्धलिङ्गापत्तिर्मेति वैय्या करणैः शब्दादिगतमन्यदेव लिङ्गमाश्रितम्, तच्च लोकानुसारादिति—लिङ्गमशिर्यं लोकश्रयत्वादिङ्गस्य—इत्यादिना भग-वानाह ॥

हरिरपि—सन्निधाने निमित्तानां किञ्चिदेव प्रवर्तकम् । यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ।
आवतरविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः । यद्यदर्थेऽङ्गतामेति लिङ्गं तत्तत्प्रचक्षते ॥

इत्याह ।

“तक्षणच्छेदनाद्यनेकनिमित्तानां सन्निधानेऽपि तक्षणमेव तक्षाशब्दस्य प्रवर्तकम् । तथा लिङ्गेषु नियमः । भाव-
तत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु प्रमाणत्वेन व्यवस्थिताः । तेषां प्रयोगे यद्यलिङ्गं धर्मोऽङ्गतामेति तत्तदलिङ्गं प्रचक्षते”-इत्यादि-
व्याख्यानं नागेशोऽप्येतदनुसंधत्ते । एवं च लोकाधर्मं लिङ्गं शब्दनियतमित्यतो दाराशब्दादौ पुंस्त्वस्योपपत्तिः,
खट्वाघटव्येत्तनादिवु खीत्वपुंस्त्वस्यान्वयः, तटादिशब्दादिवु चानेकलिङ्गसमवायोऽप्युपपद्यते ॥

तदेतत्स्वीयं किं प्रत्ययार्थे उत प्रकृत्यर्थे इत्यादिविचारश्च भगवता ‘सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे
प्रत्ययः’ इत्यादिना सुस्पष्टं प्रतिपादित इति तत् एवावधार्यताम् ॥

चतुर्थाध्याये पूर्वं प्रतिपादिताः सुप्त्वयाः संख्यादीनां वाचका अपि तदनन्तरं प्रतिपादिताः स्त्रीप्रत्यया धोतका
एव न तु वाचकाः । स्त्रीप्रत्ययानां वाचकत्वे बहवो दोषा भाष्यादावुक्तान्तटीकादौ च स्पष्टीकृता इति नात्र
विविच्यन्ते । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति पदे संख्यायाः कारकस्य च प्रातिपदिकार्थत्वेन सुवर्धत्वाभावात्सुपामपि
धोतकत्वमेवेति न प्रसरभङ्गः ।

सुपां धोतकत्वमेवेति ‘क्रीतात्करणपूर्वा’ इति सूत्रस्य भाष्याज्ज्ञायते । तत्र हि—“करणपूर्वादिति किमर्थम् ?
गवा क्रीता, अश्वेन क्रीता । करणपूर्वादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति, एषोऽपि क्रीताशब्दः करणपूर्वः । विभक्त्या व्यवहि-
तत्वाच्च भविष्यति” इत्युक्तम् । करणवृत्तीयायाः करणवाचकत्वे ‘विभक्त्या व्यवहितत्वाच्च भविष्यति’ इति कथनमप्युक्तं
स्यात्, अतश्च सुपां धोतकत्वमेवेति साङ्गान्तः ॥

प्रत्ययाश्च तादृक्त्रिविधाः—धातुत्वं जायमानाः, प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकाश्च । तत्र धातुत्वं जाय-
मानाः प्रत्ययास्तृतीयेऽध्याये एव व्यवस्थिताः, ततश्च प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकाः प्रत्यया अनयोरप्या-
वयोरुक्ताः । धातुत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकप्रत्ययानां प्रागुपन्यासस्तु प्रातिपदिकेऽपि धातुत्वात्मेव निगूहनात्तेषामन्य-
र्हितत्वात् प्रातिपदिकत्वसंपादकत्वाच्च भगवता क्रियत इति नास्मज्जसं किञ्चित् ।

ननु संख्याकारकयोधकाः स्त्रीप्रत्ययान्तेर्ग्रो विधीयमानाश्च सुप्प्रत्ययाः स्त्रीप्रत्ययानन्तरमेव वक्ष्यन्ता न तु ततः
पूर्वं, स्वाधीनां क्रमेणोपस्थिते—इति कथमत्र सुपां प्रागुपन्यासः संगच्छेतेति चेन्न । स्त्रीप्रत्ययप्रकरणानन्तरं सुपां कथने
तेषां तद्वितसंज्ञा स्यात्, तद्विधाधिकारस्य ‘यूनस्तिः’ इति सूत्रप्रतिपादितप्रत्ययात् प्रागेवोपलब्धेः । तद्विधाधिकारा-
त्प्राप्तयेन तु तेषां स्त्रीत्वमापयेतेति पूर्वमुक्ताः सुप्प्रत्ययाः ।

अपि च स्वौजसमौडिति सामान्यसूत्रेण विधीयमानाः प्रातिपदिकमात्रोद्देश्यकाः प्रत्ययाः ‘ह्याप्प्रातिपदिकात्’
इत्यधिकाग्रणयनानन्तरं दाक् स्फुटिपथमाख्याः—इति अन्तरङ्गत्वादेव पूर्वमुक्ताः । स्त्रीप्रत्ययानां तद्वितानां च प्रातिपदिक-
रूपाधोपेक्षयाऽधिकाधोपेक्षासत्त्वेन सुपामन्तरङ्गत्वमिति नानिष्टं किञ्चित् ।

ननु अष्टाङ्गयोगवदष्टाध्यायात्मिकेयमष्टाध्यायो द्वारिस्तात्पादैः प्रक्रमतीति न न्यूनाऽस्या गतिः । तथापि अध्या-
यानां पादानां च येन मर्यादा समुद्रासते सा किं अशोकवर्णिकान्यायेन, कारणनियञ्चिता वा—इत्याद्यनेकविधविचारश्च
अष्टाधिकारप्रत्यायनार्थं विल्लरसः प्रस्तुयेतेति विल्लरभिया नात्र विचारयामः किन्तु प्रस्तुते चतुर्थपदानाध्यायद्वये तादृशीं
सङ्गतिं भूमौ येन पादाध्यायसमाधिर्न स्पेच्छया भगवता क्रियते किन्तु कारणनियञ्चितैव सति ।

धातुप्रत्ययप्रकरणस्यावसितत्वेन तृतीयाध्यायः कथं समाप्त इति नात्र सुधीनां कारणजिज्ञासा स्यात् । तृतीया-
ध्यायस्य प्रकरणापेक्षया प्रातिपदिकाधिकारप्रकरणस्य भिन्नत्वेन पृथगाध्यायोऽवसरान्वय इति नेतृधियम्, परं च यथा
धातुप्रत्यया एकस्मिन्नेवाध्याये उक्तास्तथेमे प्रातिपदिकप्रत्यया अपि चतुर्थाध्याये एव निरूपणीयाः किमर्थमयमध्यायभेद-
पिकारः स्त्रीप्रत्ययेषु न स्यात् । स च स्त्रीप्रत्ययेष्वप्यनुवर्तते इति न पादभेदः कृतः । ततश्चापल्याधिकारान्तः प्रथमः
पादः समापनीयो यदि तद्विता-
पादः । ‘यृदाष्टः’ इति प्रत्ययान्तो द्वितीयः पादः । प्रादीव्यतीयान्तस्तृतीयः पादः । ततश्चापल्याधिकारान्तः प्रथमः
इत्थं चतुर्थाध्यायस्य चत्वारः पादाः प्ररूपिताः । तत्र प्रायः प्रकरणभेदे पादसमाप्तिर्दृश्यते । अध्यायस्य च धर्मार्थकाम-
मोक्षप्रत्ययारः पादाः प्ररूपिताः, वाट्टसंकेतभेदो मा भूदिति पादावगुह्यं न स्वीकृतं भगवत्तत्त्वमपि वक्तुं शक्यम् ।

अपि च अर्धमधधीत्यस्य विधीयमानः प्रत्ययो द्वितीयतृतीयचतुर्थपादादौ न दृश्यते वाट्टाश्च यत्र पादादौ दृश्यते—
‘प्राह क्रीताष्टः’ इत्यत्र, तत्राध्यायभेदः कृत इत्यपि न विरुद्धम् ।

अन्यथा सुरपं तदितप्रकरणं चतुर्थाध्याये प्रथममुपस्था तस्य शेषभूतं स्थाधिकसमासान्तादिप्रत्ययबहुलीभूतम-
ध्यायं पृथगेवाचार्यः कृतवानित्यध्यायभेदेऽप्येतस्मान्नसं स्यादित्यलमतिविचारेण ।

अस्मिन् भागे केपुचित् कठिनस्थलेषु कतिपयाष्टिष्यण्यो दत्तात्ता नास्त्वाण्डित्यमदर्शनार्थं विरचिताः । अभ्यास-
काले संपादिताः केवलं जिज्ञासूनां ग्रन्थतत्वावगाहने साहाय्यभूता अपिष्यन्तीत्येतद्वैयवायारोपिता इति कचित्सत्त्वल-
मपि विदुषांवरैः क्षन्तव्यमित्यभ्यर्थयामः । चतुर्थाध्याये सूत्रवार्तिकयोः क्रमाद्वेलेनव्यत्यासोऽनवधानतया कचिद्दृश्यते ॥

सोद्द्योतप्रदीपभाष्यप्रकाशनं च बहुतरवित्तकष्टादिसाध्यमपि निर्णयसागराधिपतिभिः प्रारब्धमिति ते न किमिव
धन्यवादाहाः । मन्यामहे तावत् निर्णयसागराधिपतये सपरिपाराय समाधिने च स्वस्ति-इति निखिलोऽपि पण्डित-
समाजः सुभृशमविरतं चाशास्ते-इति । यैर्मुद्रणलयाधिपतिभिः सुछिष्टाक्षरविन्याससुसोमीनि विद्वदधिगतवाद्बुद्धि-
रहितानि दुर्लभतराणि पुस्तकान्यल्पेनैव मूल्येन प्रत्यहं प्रदीयन्ते तैर्महाभाष्यस्यायं चतुर्थो भागो विद्वत्करकमलेष्विदानीं
समर्प्यत इति नैतद्विग्रम् ॥

उद्द्योतप्रदीपसमुद्रासितमहाभाष्यप्रकाशनस्यायं समुद्योगः प्रथमोऽपि नाद्वितीयतां सांप्रतमुपादत्ते । यतः
काश्यां पण्डितवरधीगुरुप्रसादशास्त्रिभिरचिरेणैव कालेन सोद्द्योतं संप्रदीपं सम्पूर्णमपि महाभाष्यं मुद्रितं नितरां विरा-
जते । अभिनन्दामो वयं श्रीपदीस्वयंवरे ब्राह्मणसमाजादुत्तिष्ठन्तमनुमिव राजस्थानसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षमपि ।
नात्र संशयलेहोऽपि यद्यमकृतिरिवैतत्प्रकाशनम्-इति । नूनं समयातिछायावाद्बिद्वद्भिर्न तत्र दृश्यमाना दोषा, अप्य-
संधेया एव । अयं चाप्रत्यो दोषोऽनुपेक्षणीय इवावमासते-“तयुक्ताकर्मणोऽण्” इति सूत्रस्य ‘अण् प्रकरणे कुलाल-’
इति वार्तिके ‘लुप्तोऽयं पाठः सम्प्रति गौडैरुद्धतः’ इत्येतादयश्चनं प्रमाणमनुपपन्नसन्निर्गोडैर्वत्र तत्र जोषुष्यमाणं
नातीव रमणीयमिति सुधीर्बिचिचारणीयम् । ‘गौडैरुद्धतम्’ इत्यर्थानि यचनान्यपरिमितानीति सुभृशं सन्दूषते चेत् ।
लेखकप्रसादात्पाठभेदाः समुपजायन्ते, यत्र यदि प्रकाशकैरपि पाठभेदः कृतः क्षते क्षारमिवास्त्यमिति प्रकाशनविदां
व्युत्पत्तिरित्यलं परदोषाविष्करणेन ॥

अथात्रास्मिन् समुद्योगे क्र-संज्ञकं राजापुरपाठशालातो लब्धं भाष्यकैष्यट्युल्लकम् । पुस्तकमेतत्प्राचीनमपि सुछिष्टा-
क्षरमपि नातीवशुद्धम् । ख-संज्ञकं अस्मिन्निब्रवरैर्भट्टकुलायतंसर्वैर्द्वद्वमेसरैः श्रीगोपालभट्टचरणैर्दत्तसुद्ध्योतपुस्तकम् ।
विद्वत्कुलकमागतमेतत्प्रामाणिकमित्यत्र न सन्देहः । अस्मदुभाष्यवशात्तत्रमवन्तो भट्टचरणा विद्वन्मण्डलीद्वर्तनार्थमिव
कैलासं गत्वा नेदानीमिमं प्रयत्नमवलोकयन्ति । ग-संज्ञकं उद्द्योतपुस्तकमसम्पूर्णमपि अतीवशुद्धम्, छिष्टाक्षरमपि
विद्वद्भिः कृतपरिचयं श्रेष्ठिमहोदयैर्गुरुमुद्रणव्यव्हालयाधिपतिभिर्वर्तम् । घ-संज्ञकं उद्द्योतपुस्तकं राजापुरपाठशालातो
लब्धमशुद्धिबहुलम् । ङ-संज्ञकं भाष्यकैष्यट्योद्द्योतसहितं गुर्जरदेशतोऽन्नलैर्विद्वद्वमेसरैः श्रीमोतीरामशास्त्रिभिरानीतम् ।
पुस्तकमेतत्सुछिष्टाक्षरमशुद्धिरहितं च दृश्यते, नैतत् सम्पूर्णं । च-संज्ञकं काश्यां मुद्रितं चौलम्भायबालाख्यस्य भाष्यकैष्य-
ट्युल्लकम् । छ-संज्ञकं कीलहर्नैर्मुद्रितं महाभाष्यम् । ज-संज्ञकं नागपुरग्रन्थे निबलसिद्धिदुषांवरैः श्रीकृष्णशास्त्रि
सुगृहीतनामधेयैः स्वकुलभूषणमिव प्रयत्न उपहितम् । पुस्तकं चैतन्निःसन्देहं सुछिष्टाक्षरं आन्विरहितं च प्रकाशन-
विधौ वरणिरीयावितरां विराजते । झ-संज्ञकं पं. गुरुप्रसादशास्त्रिभिर्मुद्रितम् । झ-संज्ञकं काश्यां मुद्रणव्यव्हाले मुद्रितं
प्राचीनं पुस्तकम् । एतानि च पुस्तकानि पाठभेदादौ संज्ञापितानि । अन्यानि च मुद्रिताणि कतिपयपत्रमात्राणि बहु-
विधानि पुस्तकानि संनिहिदान्यपि न निर्दिष्टानि । यैर्महामागैः पुस्तकानि दद्वद्विषयकृता वयं तेषां धन्यवाददानमपि
नैतत्किञ्चिद् । यैश्च विद्वद्भिर्निर्णयसागराख्यानपण्डितैः सुगृहीतनामधेयैः साधलेकुलावतंसैः श्रीपालकृष्णशास्त्रिभिः,
सोमनामहोदयैः, आचार्योपाधिपश्रीनारायणशास्त्रिभिः प्रधानपण्डितैश्च प्रतिपदमनुसन्धानमाचरन्निर्दुषकृता वयं
तत्तैरेव कर्तुं शक्यमित्येव निर्दिश्यते ।

महाभाष्यसंगोपनायके दुरुद्धेऽपरिचिते चास्मिन् कर्मणि प्रवर्तयितारो वित्तसुमहाविद्यालये प्रधानाध्यापकपद-
मलङ्कर्वन्तो वेलणकरोपाद्द्वद्विषयार्थः । तैश्च पुस्तकसंपादनायनेकविषयाहास्यदानेन उपकृता वयमत्र पराक्रान्ता
इति कथं न ते धन्यवादाहाः ।

द्वसंयोजकहिराजीप्रभृतीनां कौशलं शीघ्रकारित्वं च नास्तिनवसरेऽनुपेक्षणीयम् । पुस्तके चास्मिन्नष्टविधाष्टश
व्यवहित्यते । तेषां संकल्पसङ्ग्रहं तदीयहस्तलाघवेनैव विनिवारित इत्येवनिर्बिवादम् ॥

भागेऽस्मिन्नन्ते अभ्याससोलभ्यायाध्यायद्वयगतसूत्रवातिकपाठः प्रतिनिवेशितस्तथा चादौ सूत्रसूचिरपि सन्नि-
वेशिता । अनल्पमतिभिरुपक्रमणीयेऽस्मिन् कर्मणि यद्वाष्ट्यादिसाभिरुपक्रान्तं तदुदाराशयाः सफलयन्तु तत्रभवन्तो
विद्वच्चरणाः ।

यदत्र सौष्ठवं किञ्चित्तद्गुरोरेव मे नहि । यदत्रासौष्ठवं किञ्चित्तन्ममैव गुरोर्नहि ॥ इति

श्रीमधुसूदनसरस्वतीनिष्यन्दैरत्रत्यसत्यतावग्रथनेन विद्वदगुह्यं संप्रार्थयामो ययं

नागपञ्चमी
शाके १८६४

}

काशीविश्वविद्यालयविनेयाः
म. म. श्रीजयदेवमिश्रचरणान्तेवासिनः
श्रीभार्गवशास्त्रिणः

चतुर्थपञ्चमाध्यायभाष्यव्याख्यातसूत्रसूचिः ।

क्रमाङ्कः

पृष्ठाङ्कः ।

- १ अक्ष्णोऽदर्शनात् ।
- २ अचतुरविचतुरस्रचतुरश्रीसुं० ।
- ३ अजायी गुणवचनादेव ।
- ४ अजायतछाप ।
- ५ अन्नासिवायाः संज्ञायां नसं चास्युलात् ।
- ६ अनिवोरनापेयोर्गुणोत्तमयोः प्यव गोत्रे ।
- ७ अप्यव
- ८ अत इव ।
- ९ अत इमिठौ ।
- १० अतश्च ।
- ११ अतिशायने तमविष्टनौ ।
- १२ अद्वयवच ।
- १३ अधिकम् ।
- १४ अधिकृत्य कृते प्रत्ये ।
- १५ अमुना ।
- १६ अर्धपूर्वदिगोर्लङ्गसंज्ञायाम् ।
- १७ अभ्यायानुवाकयोस्तु ।
- १८ अनस्यन्तगतौ चात् ।
- १९ अनसन्तामसुंसाकच्छन्दसि ।
- २० अतुदातादेव ।
- २१ असुपदसर्वाज्ञायानयं बद्धामस्यतिनेयेषु ।
- २२ असुपसर्जनात् ।
- २३ असुप्रवचनादिभ्यश्छः ।
- २४ अतुब्राह्मणदिनिः ।
- २५ अतुभ्यान्तर्त्ये विदादिभ्योऽङ् ।
- २६ अन्तःपूर्वपदाद्गु ।
- २७ अन्तर्वत्पतिवतोर्गु ।
- २८ अपत्यं पौत्रप्रसूति गोरम् ।
- २९ अपरिमाणभित्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्वितलुकि ।
- ३० अपोनप्जपानमृभ्यां घः ।
- ३१ अप्पूरणीप्रमाभ्योः ।
- ३२ अभिजनश्च ।
- ३३ अभिजिह्विदृग्गुलावच्छिन्नावच्छमी-
वदर्शविष्टमदणो यम् ।
- ३४ अभिमिष्कामति द्वारम् ।
- ३५ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठनौ ।
- ३६ अरण्यान्मसुष्ये ।
- ३७ अधोयत् ।

४१८

४१८

३८५

३१

४२०

८६

३५२

१३३

३५४

१५८

३७३

१७६

३३६

२१२

३६४

२६२

३३५

४०६

४१९

२२३

३११

४१

२८४

१७६

१३६

२०८

५७

१५१

५४

१६६

४२०

२१३

४०४

२१२

३३७

१९४

१९८

क्रमाङ्कः

पृष्ठाङ्कः

- ३८ अल्पे ।
- ३९ अवक्षेपणे कन् ।
- ४० अवयवे च प्राणोपधिरक्षेभ्यः ।
- ४१ अवयसि ठक् ।
- ४२ अव्यक्तानुकरणाद्व्यजनवर्पादनितीं छात् ।
- ४३ अव्ययसर्वनाम्नामकचप्राक् टेः ।
- ४४ अव्ययात्त्यप् ।
- ४५ अव्ययीभाषाच ।
- ४६ अपरक्षशितस्त्वलंकर्मालं० ।
- ४७ असमासे निष्प्रदिभ्यः ।
- ४८ अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ।
- ४९ अहःसर्वकदेशसंख्यातपुष्पाच रात्रेः ।
- ५० अहोऽह एतेभ्यः ।
- ५१ आक्षर्यात् छट् ।
- ५२ आकालिकतायन्तवचने ।
- ५३ आगवीनः ।
- ५४ आ च त्वात् ।
- ५५ आत्मनिश्चजनमोयोत्तरपदात् खः ।
- ५६ आपवेगिकस्येकलोपश्च ।
- ५७ आरगुलीचाम् ।
- ५८ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणद्वक् ।
- ५९ आलजाटकी बहुभाविनि ।
- ६० आवय्याच ।
- ६१ इतराभ्योऽपि इत्यन्ते ।
- ६२ इतो मनुष्यजातेः ।
- ६३ इन्दिपदधिकवि च ।
- ६४ इनिनकव्यचक्ष ।
- ६५ इन्द्रवक्त्रमवशर्वद्विद्वद्दिभारण्य० ।
- ६६ ईयसश्च ।
- ६७ ईयदसमासौ कल्पन्देयदेशीयरः ।
- ६८ उयवादिभ्यो यत् ।
- ६९ उगितश्च ।
- ७० उत्तरपयेनाहतं च ।
- ७१ उत्तादिभ्योऽङ् ।
- ७२ उदीचामिन् ।
- ७३ उपरुपरिछात् ।
- ७४ उपसर्गाच्च ।
- ७५ उपसर्गाच्छन्दसि घाल्ये ।

४००

४००

२२३

२८५

४१९

३९९

१८८

२००

४००

२५८

२३३

४१८

४१९

२३१

२८५

२१९

१४३

२५३

३५६

८५

३६४

८२

३१८

१७२

७३

४२२

३९०

२४२

३३

२७९

१०२

१४७

३६९

४२०

२९३

क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।	क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।
७६ उभादुदातो नित्यम् ।	३२३	११९ केदारादयः ।	१६९
७७ ऊहुतः ।	८३	१२० केवलमामकभाष्येयथापापरसमानार्थ-	
७८ ऊपसोऽनव् ।	४२१	कृतमुमहलभेपजाय ।	५७
७९ ऊपसुपिसुक्कमपो रः ।	३५३	१२१ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।	३५३
८० ऋक्पूर्वधूपयामानक्षे ।	४१७	१२२ कौशाद्वम् ।	२०७
८१ ऋतोऽन् ।	२३४	१२३ कौमारापूर्ववचने ।	१६४
८२ ऋष्यन्धकृष्णिकुरुभ्यश्च ।	१३९	१२४ कौरव्यमाण्डूकाम्या च ।	५२
८३ एकगोपूर्वाट्टन् नित्यम् ।	३५५	१२५ कौसल्यमामोर्गाम्या च ।	१४८
८४ एकस्य सकृच्च ।	४०९	१२६ कतुयज्ञेभ्यश्च ।	२११
८५ एकान प्राचाम् ।	४०३	१२७ कतुस्थविस्त्रान्ताट्टक् ।	१७४
८६ एकाद्विकनिष्ठासहाये ।	३७३	१२८ कीतवत्परिमाण्वात् ।	२२७
८७ एकाद्वो घ्यमुनन्यतरस्याम् ।	३७१	१२९ कीतात्करणपूर्वात् ।	७३
८८ एको गोने ।	१३१	१३० क्षुद्राम्भो वा ।	१४३
८९ एतदोऽन् ।	३६१	१३१ क्षेत्रियत्परक्षेत्रे चित्स्थः ।	३३९
९० एनवन्यतरस्यामद्वरेऽप्यभ्याः ।	३६९	१३२ खण्डिकादिभ्यश्च ।	१७०
९१ ऐकागारिकद् चौरैः ।	२८४	१३३ खलगोरयात् ।	१७२
९२ ओरन् ।	१८०	१३४ खलवयमापतिलरूपनक्षत्राश्च ।	२४५
९३ कच्छादिभ्यश्च ।	१९४	१३५ खाग्यं ईकम् ।	२६५
९४ कड्यादिभ्यो ढक् ।	१८५	१३६ गन्धस्तेदुत्पत्तिद्विगुरभिभ्यः ।	४२१
९५ कट्टकमण्डलोद्गन्धसि ।	८४	१३७ गम्भीराज्यः ।	२०८
९६ कन्यायाः कनीन च ।	१४०	१३८ गतौत्तरपदाच्छ ।	१९५
९७ कम्बलाच्च सशायाम् ।	२४५	१३९ गहादिभ्यश्च ।	१९५
९८ कम्बोजाष्टक् ।	१५८	१४० गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।	३०८
९९ कलापिवैशम्पयनान्तेवातिभ्यश्च ।	२१५	१४१ गृहपतिना सपुत्रैः ।	२३७
१०० कलाप्यश्वत्ययवसुताहुन् ।	२०७	१४२ गोत्रक्षियाः कुत्सणे ण च ।	१४४
१०१ कंसादिठक् ।	२६२	१४३ गोत्रावयवात् ।	९३
१०२ कस्य च दः ।	३९५	१४४ गोत्रेऽष्टाग्वि ।	१०६
१०३ कस्येत् ।	१६५	१४५ गोत्रे कुजादिभ्यश्चक् ।	१३५
१०४ कापिरयाः णक् ।	१८५	१४६ गोनोक्षोक्षोरभ्रराजराज्यम् ।	१६९
१०५ कालेभ्यो भववत् ।	१६६	१४७ गोक्षचोऽसख्यापरिमाणाश्चादेर्यत् ।	२६६
१०६ किम. क्षेपे ।	४१७	१४८ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ।	१७०
१०७ किम. सख्यापरिमाणे ङिति च ।	३२१	१४९ दयाप्राप्तिपदिकात् ।	१
१०८ किमिदभ्यां वो घः ।	३२१	१५० चटकाया ऐरक् ।	१४२
१०९ कियत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य ङतरच् ।	४०२	१५१ चूर्णादिनि ।	२३२
११० कितवनामयहुभ्योऽद्यादिभ्यः ।	३६०	१५२ छ च ।	१६६
१११ कुटीरागीशुण्डाभ्यो रः ।	४०१	१५३ छत्रादिभ्यो णः ।	२३५
११२ कृत्सिते ।	३९६	१५४ छदिरपथिचर्लेर्ह्व ।	२५०
११३ कुसुदनङ्घ्रितसेभ्यो ह्यतुप् ।	१८१	१५५ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ।	१७६
११४ कुपोदिभ्यो ण्य ।	१४७	१५६ छेदादिभ्यो नित्यम् ।	२७७
११५ कुलकुसिप्रीवाभ्यः श्वाऽसर्लकारेणु ।	१८५	१५७ जनपदतदवयव्योश्च ।	१९३
११६ कुलिजाष्टक्वौ च ।	२६८	१५८ जनपदशब्दात्क्षत्रियाद्वत् ।	१५७
११७ कृते ग्रन्थे ।	२१६	१५९ जनपदिनां जनपदवत्त्वं जनपदेन समानम् ।	२१३
११८ कृष्णस्थियोगे सपयकृत्तरि चिः ।	४१४	१६० जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ।	७९

क्रमाङ्कः	शृङ्गाङ्कः ।	क्रमाङ्कः	शृङ्गाङ्कः ।
१६१ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकलिनीतः ।	६२	२०४ तेन कीतम् ।	२६५
१६२ जीवति तु संरये युवा ।	१५२	२०५ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ।	२८५
१६३ जीविकार्थं चापण्ये ।	४०३	२०६ तेन निर्दत्तम् ।	१७९
१६४ नितश्च तत्प्रत्ययात् ।	२२५	२०७ तेन प्रोक्तम् ।	२१४
१६५ तिद्वहानन्दयसजदप्रज्मा नत्तयत्तं कठम्भकरपः ।	४८	२०८ तेन रक्तं रागात् ।	१६०
१६६ राजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ।	३९९	२०९ नेर्मन्त्रिसम् ।	२३२
१६७ जलुभाभ्यामन्यतरस्वाम् ।	३९	२१० दक्षिणादाच् ।	३७७
१६८ दकि लोपः ।	१४३	२११ दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच् ।	३६७
१६९ गचः क्षियाम् ।	४०९	२१२ दानीं च ।	३६४
१७० तत्र च क्षीयते कार्यं भववत् ।	२८३	२१३ दामहायनान्ताच ।	५६
१७१ तत्र जातः ।	२०४	२१४ दिक्पूर्वपदान्धीप् ।	७९
१७२ तत्र तत्वेव ।	२९०	२१५ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो० ।	३६६
१७३ तत्र भवः ।	२०७	२१६ दिव्यदिव्यादिव्यपत्तुत्तरपदान्यः ।	१००
१७४ तदधीते तद्वेद ।	१७४	२१७ दष्टं साम् ।	१६२
१७५ तदर्पं विहृतेः प्रकृतौ ।	२४९	२१८ देवतान्तात्तादर्थ्यं यत् ।	४११
१७६ तदर्हम् ।	२९२	२१९ देवात्तत् ।	४१२
१७७ तदस्मिन्धिक्रमिति दद्यान्ताङ्कः ।	३२३	२२० इन्द्रादुक् वैरमैयुनिक्योः ।	२१८
१७८ तदस्मिन्नं प्राप्ते संज्ञायाम् ।	३२८	२२१ द्विगोर्लुग्नपत्ये ।	१०४
१७९ तदस्मिन्स्वीति देशे तस्मान्नि ।	१७९	२२२ द्विनिपूर्वाभिष्ठात् ।	२६४
१८० तदस्मिन् दृष्ट्यायलानशुक्लोपदा क्षीयते ।	२६७	२२३ द्विनिभ्यां प मूर्धः ।	४१९
१८१ तदस्य तदस्मिन्स्वादिति ।	२५१	२२४ द्विग्योश्च धमुन् ।	३७१
१८२ तदस्य परिमाणम् ।	२६८	२२५ द्विचनविभज्योपपदे तरवीयलुत् ।	३८३
१८३ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।	२८१	२२६ श्रुत्वाङ्गणकप्रथमाप्यरपुरश्चरणनामाख्याताद्वक् ।	२११
१८४ तदस्यास्त्वस्मिन्निति मनुष्यम् ।	३४०	२२७ धम्मगणकलिङ्गसूरमधादण् ।	१५८
१८५ तदो दा च ।	३६५	२२८ धनहिरण्याकामे ।	३३५
१८६ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ।	४१३	२२९ धर्मं चरति ।	२३४
१८७ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ।	२३६	२३० नक्षत्रेण युक्तः कालः ।	१६१
१८८ तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।	३५२	२३१ नडादीनां कुक्च ।	१८१
१८९ तमधीष्टो ह्यतो भूतो भावी ।	२८०	२३२ नद्यां मनुष्यम् ।	१८१
१९० तयोर्दाहिनी च च्छन्दसि ।	३६५	२३३ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंभतलवणवट- युक्ततरलसंभ्यः ।	३०५
१९१ तवकमकायैकवचने ।	१९८	२३४ न मूजनात् ।	४१६
१९२ तत्तेय ।	३६३	२३५ न पद्वस्त्रादिभ्यः ।	३८
१९३ तस्मिन्निति च युष्माकास्माको ।	१९७	२३६ न सामिवचने ।	४०७
१९४ तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ।	२८२	२३७ नान्तादसंख्यादेर्मद ।	३३०
१९५ तस्य निमित्तं संयोगोत्पत्तौ ।	२६६	२३८ नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णोऽङ्गाच्च ।	७८
१९६ तस्य निवासः ।	१७९	२३९ पक्षातिः ।	३१४
१९७ तस्य पूरणे षट् ।	३२७	२४० पङ्क्तिविधितिनिश्चयत्प्राप्त्यस्यप्रतिप्रसत्यशीति- नवतिशतम् ।	२७०
१९८ तस्य भावस्त्वतलौ ।	२९३	२४१ पथम्यास्त्रिंशत् ।	३६२
१९९ तस्य विकारः ।	२२०	२४२ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ।	५८
२०० तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ।	२०९	२४३ पन्थो ण निलम् ।	२७७
२०१ तत्सापलम् ।	११७	२४४ परिश्रुतो रयः ।	१६४
२०२ तत्सेदम् ।	२१६		
२०३ तावतिर्यं महणमिति श्रुत्वा ।	३३७		

क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।	कसाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।
२४५ परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।	३१३	२८८ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।	४१८
२४६ पर्यभिभ्यो ण ।	३६४	२८९ ब्राह्मणमाणववाहवाद्यन् ।	१६९
२४७ पश्चात् ।	३६९	२९० भिक्षादिभ्योऽण् ।	१६८
२४८ पाककणपणपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ।	८२	२९१ मतोश्च बहुजज्ञात् ।	१८१
२४९ पाण्डुकम्बलादिभिः ।	१६४	२९२ मत्तौ छः सूक्तसाधोः ।	३३३
२५० पादशतस्य संख्यादेवींस्त्रयां० ।	४०६	२९३ मत्वर्थे मासतन्वोः ।	२३८
२५१ पारामण्यपुरायणचान्द्रायणे वर्तयति ।	२७८	२९४ मद्रात् परिवाणो ।	४१५
२५२ पार्थेनान्मिच्छति ।	३३६	२९५ मनोज्ञतावन्वयतौ पुक् च ।	१५०
२५३ पाशादिभ्यो नः ।	१७२	२९६ मयद्वैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः ।	२२४
२५४ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ।	१६७	२९७ महाराजगोष्ठपदाट्टक् ।	१६७
२५५ पुंयोगादाख्यायाम् ।	६४	२९८ मातृस्त्वस्मात्सम्भद्रपूर्वायाः ।	१४०
२५६ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।	२१६	२९९ मातृव्यस्य च ।	१४३
२५७ पुष्करादिभ्यो देशे ।	३५७	३०० यक्ष्वाप् ।	८५
२५८ पूतकतोरं च ।	५९	३०१ यशस्विभ्यां छपञौ ।	२७८
२५९ पूरणाद्भागे तीयादन् ।	३७२	३०२ यजश्च ।	५०
२६० पूरणार्पाट्टक् ।	२६७	३०३ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वदुप् ।	३२०
२६१ पुष्पादिभ्य इमनिज्वा ।	३०८	३०४ ययामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः ।	३११
२६२ प्रज्ञाभदार्क्याभ्यो णः ।	३५२	३०५ याप्ये पाशाप् ।	३७२
२६३ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ।	४१४	३०६ शुभ्रदसदोरन्यतरस्यां खश्च ।	१९७
२६४ प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रचः ।	३१८	३०७ यूनि लुक् ।	१११
२६५ प्रयच्छति गर्शम् ।	२३३	३०८ योजनं गच्छति ।	२७९
२६६ प्रशंसया रूपम् ।	३८७	३०९ रङ्गोरमनुष्येऽण्व ।	१८६
२६७ प्रशस्स्य श्रः ।	३८६	३१० रजःशुष्मावृत्तिपरिपदो षलच् ।	३५४
२६८ प्राक्कीताच्छः ।	२४०	३११ रसादिभ्यश्च ।	३५०
२६९ प्राग्दिशो विभक्तिः ।	३६०	३१२ राजश्चशुभ्रश्च ।	१४३
२७० प्राद्वीव्यतोऽण् ।	९७	३१३ रामेश्वाजसौ ।	५७
२७१ प्राग्वहत्वेष्टक् ।	२३१	३१४ राष्ट्रवारपाराद्वौ ।	१८५
२७२ प्राचां फ्फ तद्धितः ।	५०	३१५ रूपादाहतप्रशंसयोर्वप् ।	३५५
२७३ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।	३५०	३१६ रैवतिकादिभ्यश्चः ।	२१९
२७४ प्रायभवः ।	२०६	३१७ लवणालुक् ।	३३३
२७५ प्रोक्तालुक् ।	१७६	३१८ लाक्षारोचनाट्टक् ।	१६०
२७६ फले लुक् ।	२३९	३१९ छप् च ।	२३०
२७७ पाण्डाद्वितिमिताभ्यां णफिञौ ।	१४६	३२० लुब्धिशेषे ।	१६२
२७८ बहुपूरागणसहस्य तिष्ठक् ।	३३१	३२१ लुब्धमनुष्ये ।	४०३
२७९ बहुलं छन्दसि ।	३५५	३२२ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः क्षान्तेलचः ।	३५१
२८० बहुमीहेरूपतो णीप् ।	५४	३२३ लोहितामण्यौ ।	४१२
२८१ बहुमीहेद्यान्तोदात्तात् ।	७४	३२४ वतण्डाच्च ।	१३७
२८२ बहुमीहो सक्प्यक्षोः स्वाज्ञात्पच् ।	४१९	३२५ वतोरीक्षा ।	२६०
२८३ बहुमीहो संप्रत्यये रुचबहुगणात् ।	४१७	३२६ वतोलाघवर्षेभ्यश्च तनुत्ये ।	४०२
२८४ बहुलपार्थच्छकारादन्यतरस्याम् ।	४१४	३२७ वनो र च ।	३५
२८५ बाह्वादिभ्यश्च ।	१३३	३२८ वयसि प्रथमे ।	५२
२८६ विल्वादिभ्योऽण् ।	२२३	३२९ वर्णादनुदात्तात्तोपधातो नः ।	६१
२८७ विस्वाच्च ।	२६४	३३० वसन्तादिभ्यश्चक् ।	१७६

क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।	क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।
३३१ वसोः समहे च ।	२३८	३७० श्रद्धालमस्य बन्धनं करणे ।	३३७
३३२ वाऽन्यसिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ।	१५३	३७१ श्वेतलमुपरिविशालवरुणार्थमादीनां तृतीयात् ।	४००
३३३ वाकिनादीनां कुक् च ।	१४९	३७२ शेषाद्विभाषा ।	४२१
३३४ वातातीसाराभ्यां कुक् च ।	३५७	३७३ शेषे ।	१८२
३३५ वा बहुनां जातिपरिग्रहे दत्तमच् ।	४०२	३७४ श्रविष्ठाकल्पुन्यनुराधास्वातिविष्णुनवसहस्रं ।	२०५
३३६ वामदेवाऽव्यह्नौ ।	१६३	३७५ श्राद्धमनेन भुक्मिनिठनौ ।	३३५
३३७ वायुदेवानुनाभ्यां युन् ।	२१३	३७६ धोरियं दृष्टन्दोऽधीते ।	३३८
३३८ विद्वराऽभ्यः ।	२११	३७७ श्वस्तुद् च ।	१९९
३३९ विष्यत्यधनुषा ।	२३७	३७८ पट्कतिकतिपयचतुरां शुक् ।	३३१
३४० विनक्तभ्यां ज्ञानाभौ न सह ।	३१५	३७९ पटिकाः पट्टिरात्रेण पच्यन्ते ।	२८०
३४१ विभाषाऽशेरदिक् क्रियाम् ।	४०८	३८० पट्टादेधासंख्यादेः ।	३३२
३४२ विभाषां कार्षापणसहस्राभ्याम् ।	२६४	३८१ संख्याया अतिवदन्तायाः कन् ।	२६०
३४३ विभाषा क्रुशुगन्धराभ्याम् ।	१९४	३८२ संख्याया अवयवे तयप् ।	३२२
३४४ विभाषा तिलमापोमभङ्गाभ्याः ।	३१०	३८३ संख्याया गुणस्य निमाने भयद् ।	३२५
३४५ विभाषा पूर्वोक्तापराङ्गाभ्याम् ।	२०२	३८४ संख्याया विधार्थे धा ।	३७०
३४६ विभाषा विवधात् ।	२३१	३८५ संख्यायाः संज्ञासंयसूत्राभ्ययनेषु ।	२६८
३४७ विभाषा सपूर्वस्य ।	५९	३८६ सङ्गाहलक्षणेष्वप्यभिज्ञाम् ।	२१८
३४८ विभाषा सुपो बहुचतुरस्वाह ।	३९३	३८७ संज्ञायां जन्याः ।	३३७
३४९ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।	३४५	३८८ संज्ञायां ध्रुवणाश्रत्याभ्याम् ।	१६३
३५० विंशतिविंशद्भ्यां कुनसंज्ञायाम् ।	२६१	३८९ सयः परस्परार्षेयमः परेष्वव्ययं ।	३६५
३५१ विषयो देसे ।	१७३	३९० सप्तम्याखल् ।	३६२
३५२ श्रद्धाढक् लौकीरेषु बहुलम् ।	१४६	३९१ संश्रोदश्च कटच् ।	३१३
३५३ श्रद्धादकेकान्तलोपधात् ।	१९५	३९२ समर्थानां प्रथमाद्वा ।	९५
३५४ वेः शालच्छङ्खटचौ ।	३१५	३९३ समां समां विजयते ।	३१२
३५५ वोतो गुणवचनात् ।	६३	३९४ समासाच्च तद्विषयात् ।	४०४
३५६ व्यन्सपक्षे ।	१४४	३९५ समासान्ताः ।	४१५
३५७ षुष्टादिभ्योऽण् ।	२८३	३९६ सम्भवत्यवहरति पचति ।	२६७
३५८ ज्ञातेन जीवति ।	३१४	३९७ सर्वत्र लोहितादिकृतन्तेभ्यः ।	५११
३५९ ग्रीष्मादिभ्यश्च ।	३५५	३९८ सर्वत्राण्य तलोपश्च ।	१९९
३६० शक्तिपट्टयोरीकक् ।	२३४	३९९ सर्वेषु रूपाभ्यां गठनौ ।	२४९
३६१ शताश्च ठन्त्यतावशते ।	३५९	४०० संहितशफलक्षणवामादेशः ।	८४
३६२ शदन्तविंशतेश्च ।	३२५	४०१ साक्षाद्दृष्टि संज्ञायाम् ।	३३५
३६३ शरीरावयवायात् ।	३४५	४०२ सार्धचिरप्राङ्प्रोक्ष्ययेभ्यस्तुल्यौ तुद् च ।	२००
३६४ शाणाद्वा ।	२६५	४०३ साऽस्मिन् पौर्णमासीति ।	१६५
३६५ शालीनकीपीने अष्टष्टाकार्ययोः ।	३१३	४०४ शिष्यादिभ्यश्च ।	२५०
३६६ शिल्पम् ।	२३४	४०५ शुषातुरकच् च ।	१३४
३६७ शिवादिभ्योऽण् ।	१३८	४०६ सूत्राच्च कोपधात् ।	१७६
३६८ शिशुकन्दयमसमद्रन्देन्दजननादिभ्यश्छः ।	२१३	४०७ सोऽस्य निवासः ।	११३
३६९ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ।	३३५	४०८ सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रमायेषु ।	१७४
		४०९ स्तेनायश्चलोपश्च ।	३०८

क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।	क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः ।
४१० स्त्रियाम् ।	१६	४१५ सामिषैश्वर्ये ।	३५७
४११ श्रीपुसाभ्यां नञ्जनौ भवनात् ।	१०२	४१६ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।	३०९
४१२ श्रीभ्यो ढक् ।	१४१	४१७ हितं भक्षाः ।	२३६
४१३ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।	४०६	४१८ हेयंगवीनं संज्ञायाम् ।	३१४
४१४ स्वाज्ञाचोपसर्जनादसंयोगोपधात् ।	७५	४२० हले ।	४०१

भाष्यव्याख्यातसूत्रसूचिः समाप्ता ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं महाभाष्यम् ।

तद्याख्यानभूतः कैयटविरचितः प्रदीपः,

तद्याख्यानभूतो नागेशभट्टविरचित उद्योतश्च प्रारम्भ्यते ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादस्य प्रथममाहिकम् ।

[विधिप्रकरणम्]

(६१८ अधिकारसूत्रम् ॥ ४ । १ । १ आ. १ सूत्रम् ॥)

१२७५ ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ ४१।११ ॥

(अधिकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ।

(प्रदीपः) श्रीगणेशाय नमः ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमिति । परश्चेति वैचानात्यरे भवन्तो वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्रत्ययार्थसंबन्ध-योग्यार्थाभिधायिनी इत्याप्रातिपदिकलक्षणमेव प्रकृतिमाक्षे-प्स्यन्ति । सति च पञ्चमीनिर्देशे परश्चेति प्रत्याख्यातम्, असति त्विह पञ्चमीनिर्देशे वक्ष्यमाणप्रत्ययपरत्वप्रतिपादनपरत्वात्कासि प्रत्याख्यानम् । *सति वा प्रत्याख्याने प्रत्यययोल्लाघ्यायार्थसंब-न्धार्थाभिधायिप्रकृत्याक्षेपः सिद्ध इति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) श्रीगणेशाय नमः । ङ्याप्प्रा । नन्वेतदभावे कैवलानामेव स्वादीनां प्रयोगः स्वादत्त आह—परश्चेतीति ॥ नन्वेवं धात्वादेरपि स्मृत आह—प्रत्ययार्थेति । स च कर्मादिरपत्त्यादिष्व, तत्संबन्धयोग्यायार्थाभिधायिनीमित्यर्थः ॥ ननु प्रत्याख्यातधृत्वादायै-तदाक्षेपो न युकोऽत आह—सति चेति । धृत्वादिति पञ्चमीनिर्दे-शैस्सादिति परिभाषया परत्वात्मेन हि तत्प्रत्याख्यानमिति भावः ॥

१ प्रत्ययः, परश्चेत्यधिकारादित्यर्थः ॥

२ सम्बन्धयोग्याभिधायिनीमिति क. पु. ।

३ ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यस्याभावे परश्चेत्यनेन प्रत्ययः परे भवतीति विवक्षेति धनवादिभ्योऽनर्थकाद्वा भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रत्ययार्थेन सह सम्बन्धं योग्यमर्थं मन्दिषती प्रकृतिरित्येत, अन्यथा प्रत्ययार्थान्वयो न स्यादित्यर्थः ॥

४ परश्चेति सूत्रस्य साधनेन न तस्य प्रत्याख्यानमित्यर्थः ॥

५ परश्चेत्यस्य प्रत्याख्यानेऽपि प्रत्ययानां योसौ वाच्यो वा योऽर्थस्तत्सम्बन्ध-प्रत्याभिधायिनी प्रकृतिमायोक्त्यति प्रत्ययः । एवं च तत्प्रत्याख्यानेऽपि ङ्याप्-

प्रतिपादनपरत्वादिति । परश्चेति सूत्रस्येति शेषः ॥ ननु वचना-न्तराभ्येण वचनान्तराक्षेपो न युक्तः, अर्ग आह—सति चेति । योल्लाघ्यायार्थोः संप्रती योऽर्थ इत्यर्थः ॥ प्रकृत्याक्षेप इति । निर्वा-याङ्गत्वादित्यर्थः । प्रत्याययति प्रकृत्या सह स्पर्धामिति प्रत्यय इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो यथा स्युः । धातोर्मा भूवन्ति ॥

(प्रदीपः) धातोर्मा भूवन्ति । असतीह प्रकृतिनिर्देशो धात्वधिकारादातोरेव स्युः । वासरूपविधिश्च स्यात् ॥ अथ वा प्रत्ययपरत्वेन प्रकृतिमानाक्षेपे धातोरपि स्युः । तत्र यथा कर्तृ-कर्मणोर्लकार उत्पद्यते, साधनाधनसंख्यायां च तिङासुप्ततिः, कर्त्रादिषु तुच्यव्यादीनां च, तथा स्वादयोपि स्मृतिरिति भावः ॥

(उद्योतः) असतीह इति । सनातीयाधिकारान्तरादर्थनेन पूर्वाधिकारनिवृत्तिर्युक्त्येत्यर्थः ॥ नन्वेवं विशेषविहिततत्त्वाद्यो व्यर्थोऽस्मृत आह—वासरूपेति ॥ ननु व्याख्यानादेव पूर्वाधिकार-निवृत्तिः सिद्ध्येत आह—अथचेति ॥ ननु पदान्तराच्चक्रियापेक्ष-कारकनोष्कता स्वादीना दृष्टेति धातोर्गोत्वसिः । ततो विधीर्माना-नाना तथात्वात्संभवादत्त आह—तत्र यथेति । प्रकृतिमात्राक्षेपे यथा प्रकृत्यर्थपेक्षकर्तृकर्मणादावभिधेये लादय उत्पद्यन्ते, तथा स्वादी-

मातिपदिकादित्यपि न कार्यमित्यर्थः ॥

६ योसौना द्वीप्रत्ययवशादीनां वाच्यानामपत्त्याद्यर्थकाणादीनामपत्त्ये नित्यसंकाशतया प्रत्ययार्थोऽनुत्तरार्थवत्प्रत्ययत्वात् इति भावः ॥

७ प्रत्ययानां नित्यसंकाशत्वेनैव दर्शयति—प्रत्याययतीति ॥

८ धातुत्तरविहितप्रत्ययानां कारकनोष्कत्वं नाक्षीत्यवयवमतिरेकस्याद्या-दिरे कारकनोष्के गतिद्वयानां स्वादीनामेव न धातुत्तरमातिरिति भावः ॥

९ य एव युक्तयोः 'वभा कृत्यार्थपेक्ष' इति पाठः । प्रत्ययानाम्भट्ट-भाषाभावे धात्वर्थकृतिरुपार्थपेक्षकर्तृकर्मणादावभिधेय इत्यर्थः ॥

इमि स्थिति योजना । प्रातिपदिकादिषु तु प्रकृत्यापेक्षकमात्रसंम-
बादगत्या तथा स्वीकार इति भावः ॥ नन्वेवमपि धात्वर्थस्य संख्या-
ऽमावाच्यगुणविरहित आह—साधनाश्रयेति । यथा तैदाश्रयेण
रूपसंख्यया विदः, तथा स्वादयोऽपि स्थिति भावः ॥ ननु स्वादीनां
गुणादीनां च बाध्यबाधकभावोऽनुक्तोऽन आह—कर्मादिविविति ।
यथा पशुत्वोः कर्तृविदा, यथा वा तस्यादीनां कर्तृविदा पर्याय-
लभा स्वादीनामपि तैः स्यादिति भावः । आतोरेत्यननुवृत्तावपि
वासरूप इति सर्वपक्षे एवेत्यभिप्रायः ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आतोस्तत्पदादयो विधी-
यन्ते, तेऽपवादाद्व्याह्राधका भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) धातोरिति । धातुग्रहणं निवृत्तम् । तत्र प्रेक-
तिमात्राद्विधीयमानाः स्वादय उत्सर्गाः, तत्पदादयस्तु प्रकृतिवि-
शेषाश्रयेण निधानादपवादो इति भावः ॥

(उद्द्योतः) तिस्रान्नाशयमाह—निवृत्तमिति । अत एव
गदधिकारसंस्कृतासकृदविधिरपि नेति भावः ॥

(प्रयोजनपरभाष्यम्)

तिङन्तात्तर्हि मा भूयधिति ॥

(प्रदीपः) तिङन्तादिति । कर्मादयः स्वादीनामर्थाः ।
तत्र यथा पुनरीयद्यादन्तर्भूतकर्मक्रियावाचिनः कर्तारं लकार
उत्तरयते, तथा पचयिष्यादन्तर्भूतक्रियावाचिनः कर्मादिषु
द्वितीयादयः स्तु । यदैवंस्वादिव्यपि विभक्तयर्थेषु यथैवो द्वौ व-
द्भूय इति प्रवृत्तमिदमेवमपि भवत्येवं निहाऽमिदमेवमपि स्थिति
भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु कर्मादी विधीयमानाः स्वादयः कर्मावमि-
धायिननिवन्नाः कर्मादिरत्वेन न मयिष्यन्तीत्यन आह—कर्मादय
इति । अन्तर्भूतकर्मणि वदुमीदः । ततः क्रियापदेन कर्मप्रात्यः ॥

नन्वेवमेकत्वादपि विभक्तयर्थेषु संख्याया उक्तत्वात् स्थित आह—
यद्वेति । जैन पक्षे प्रथमाऽऽपचित्येष्वा ॥

(प्रयोजनपरिहारभाष्यम्)

एकत्वादिव्यर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । ते चात्र
तिङ्कोक्ता एकत्वादय इति कृत्वा, उक्तार्थत्वात् भवि-
ष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) एकत्वादिव्यति । संख्या विभक्तयर्थः, सा
च तिवैवाभिहितेत्युक्तार्थत्वात् स्वादयो न भवन्ति, एकादिभ्यस्तु
वचनग्रहणाच्चत्वंसंख्यावाचिभ्योऽपि प्रथमा भवति । न च
पचतिशब्दात्कर्तृभिधायिनः कर्मादिषु द्वितीयादीनामुत्पत्तिर्मुक्ता ।
न होक्रियापेक्षामिदसाधनभिधायिनोदेकस्मिन् पदेऽनुवृत्ताय-
भावो युक्तः । पुनरीयशब्दस्तु जीवत्वादिधातुवद्विशिष्टक्रियावाचीति
ततः कर्तारं लकारोत्पत्तिरविच्छेदा । अनभिहिताधिकांशं तिङ-
मिहिते साधने साध्यमुत्पत्तिः ॥

(उद्द्योतः) घचनग्रहणादिति । प्रैतिनिमित्तभूता हि
संख्या वचनसंख्येनोच्यत इति नायं यतः प्रकृत इति भावः ॥
प्रकारान्तरेणाप्यप्राप्तिमुपपादयति—न चेति । एकप्रकृत्यपेक्षया
एकपदे प्रत्ययद्वयवाच्येन भिन्नेन साधनद्वयेन संबन्धो न युक्तः ।
शब्देभ्यश्चारे तथा कचिददर्शनादिति भावः ॥ भिन्नसाधनां-
भिधायिनोरिति । प्रत्ययोरिति शेषः । एकक्रियापेक्षः—एक-
क्रियायामनेकसाधनान्वयसोपनयनायापेक्षणीयं सहायायं तयोर्मा-
नुकमित्यन्वयः ॥ ननु पुनरीयतीत्यादयस्तस्य इष्टायाः शब्दद्वय-
वाच्येन कर्मणा कर्मो च संबन्धो दृष्ट इत्यत आह—पुनरीयेति ॥
नन्वेव तिङ्गाप्य एव साधने स्वादयः स्थित आह—अनभिहि-
तेति । अत्र दिव्यम्—यैवैति पदेस्वादी नियाया अपि कर्मत्वा-
द्राध्योक्त एव समाधिर्मुक्त इति । न यैवैतस्यैवमेववचनं युक्तम् । न
केवला प्रवृत्तिरिति निषेधेन वच केवलप्रवृत्तिप्रयोगो न मासत्य

८ ननु तिङ्गादयैरेकस्वदीनामुत्पत्तेरने तेषु एकस्वादिव्यपानां द्वा-
दीनामुत्पत्तिः ॥ द्विव्यपचयैरेकस्वादिव्यपानां साधनान्वयान् स्वादयः
भवन्त्येति ॥

९ तिङ्गादयैरेकस्वदीनामुत्पत्तेरने तेषु सर्वान् द्वाद्युत्पत्तिः, किमु कर्मावमि-
धायिनां कर्मवैधेयं भावः । एव च मयमाया भवि तिङ्गादयैरेकस्वदीनां
तत्त्वमिति ॥

१० ननु वचनग्रहणादयैरेकस्वदीनामुत्पत्तेरने तेषु सर्वान् द्वाद्युत्पत्तिः, किमु कर्मावमि-
धायिनां कर्मवैधेयं भावः । एव च मयमाया भवि तिङ्गादयैरेकस्वदीनां
तत्त्वमिति ॥

११ ननु तिङ्गादयैरेकस्वदीनामुत्पत्तेरने तेषु सर्वान् द्वाद्युत्पत्तिः, किमु कर्मावमि-
धायिनां कर्मवैधेयं भावः । एव च मयमाया भवि तिङ्गादयैरेकस्वदीनां
तत्त्वमिति ॥

१२ ननु तिङ्गादयैरेकस्वदीनामुत्पत्तेरने तेषु सर्वान् द्वाद्युत्पत्तिः, किमु कर्मावमि-
धायिनां कर्मवैधेयं भावः । एव च मयमाया भवि तिङ्गादयैरेकस्वदीनां
तत्त्वमिति ॥

१३ ननु तिङ्गादयैरेकस्वदीनामुत्पत्तेरने तेषु सर्वान् द्वाद्युत्पत्तिः, किमु कर्मावमि-
धायिनां कर्मवैधेयं भावः । एव च मयमाया भवि तिङ्गादयैरेकस्वदीनां
तत्त्वमिति ॥

१ वृत्तान्तरादिनादिना चारे नु प्रवृत्तानां निमित्तत्वेन तादां वगोक्त-
वैकल्याच्च स्वादीनां वृत्तान्तरादीनां इति भावः ॥

२ तादात्म्यमात्रादपवादो यथा विदो भवति तथा तादात्म्यमात्रादपवादो
भवति ॥ वृत्तान्तरादीनां भावः ॥

३ यथा वृत्तः पुनरीयः कर्तृविदा यथावो गदति तथा तादात्म्यमात्रादि निहा-
य नानं परं च स्वादीनां भावः ॥

४ वृत्तान्तरादीनां चारे निमित्तत्वेन तादात्म्यमात्रादपवादो भवति नु वृत्तान्तरादिना
वृत्तान्तरादीनां भावः ॥

५ वृत्तान्तरादीनां चारे निमित्तत्वेन तादात्म्यमात्रादपवादो भवति नु वृत्तान्तरादिना
वृत्तान्तरादीनां भावः ॥

६ वृत्तान्तरादीनां चारे निमित्तत्वेन तादात्म्यमात्रादपवादो भवति नु वृत्तान्तरादिना
वृत्तान्तरादीनां भावः ॥

७ वृत्तान्तरादीनां चारे निमित्तत्वेन तादात्म्यमात्रादपवादो भवति नु वृत्तान्तरादिना
वृत्तान्तरादीनां भावः ॥

८ वृत्तान्तरादीनां चारे निमित्तत्वेन तादात्म्यमात्रादपवादो भवति नु वृत्तान्तरादिना
वृत्तान्तरादीनां भावः ॥

९ वृत्तान्तरादीनां चारे निमित्तत्वेन तादात्म्यमात्रादपवादो भवति नु वृत्तान्तरादिना
वृत्तान्तरादीनां भावः ॥

१० वृत्तान्तरादीनां चारे निमित्तत्वेन तादात्म्यमात्रादपवादो भवति नु वृत्तान्तरादिना
वृत्तान्तरादीनां भावः ॥

तत्प्रवृत्तावपि, अन्यत् तत्प्रवृत्तो मानाभावात् । प्रकृतित्वं च प्रत्ययनि-
धावुद्देश्यवच्छेदसावच्छिन्नत्वम् । एतदधिकारमात्रे हि प्रत्ययान्तरा-
नभिहितसंख्याकारकत्वमुद्देश्यवच्छेदकम्, न चेद तदवच्छिन्नमिति
नेतिदिपये तन्निषेधप्रवृत्तिः । अन्ययेत्यस्यैवव्याप्याद्युप इति साधना-
त्कस्यचिदुपस्थावाविरयव्याप्यात्मन्येकं तदेव भवति । पञ्चतिरूपमि-
त्यादावपि पूर्वोच्यते तद्विधाना मुपस्थितिकर्तृत्वेनास्यापि प्रकृतित्वान्न
केन्द्रेत्यादित्येवप्रवृत्तिः सूत्रादा । एतदीयैकवचनं त्वयानभिधा-
नाग्नेति भावः । अत एव सुप्तिरेकमिति सूत्रे तिरप्रवृत्तं चरितार्थम् ॥

(प्रयोजनपरमाप्त्यम्)

द्यायाद्यस्तर्हि तिङन्तान्मा भूयन्निति ॥

(प्रदीपः) द्यायाद्य इति । यथा साधनाश्रयसंख्या-
निधायित्वं तिङा तथा तद्वत्किङ्गानिधायित्वमपि स्यादिति
भावः ॥

(उद्घोषः) ननु क्रियाया ङिभावादेन आह—यथेति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

क्षिप्यां द्यायाद्यो विधीयन्ते । न च तिङन्तस्य
स्वीत्वेन योगोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) न च तिङन्तस्येति । क्रियामैधानत्वादा-
ख्यातस्य क्रियायाश्चासत्त्वभूतत्वात्सत्त्वधर्मोऽङ्गिरेनायोगः ।
न च द्रव्यधर्मलिङ्गप्रवृत्तयोऽप्यत्यन्तत्वाच्छब्दशक्तीनामिति
भावः । तदुक्तं हरिणा—

एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्याया ।
मिथ्येति न तु लिङ्गाप्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः ॥ १ ॥
तस्मादुपस्थितेऽप्यर्थे कस्यचित्प्रतिवध्यते ।
शब्दस्य शक्तिर्न त्वेयं शास्त्रेऽन्वाख्यायते विधिः ॥ २ ॥
इति ॥

शोभनं पचतीत्यादायुक्तक्रियाविशेषणस्य नृपसकत्वम्, न तु
क्रियाया । पचतिरूपमित्यादौ तु रूपवाच्यतार्थस्य क्रियाया

शब्दशक्तिस्त्वाभाव्यादेव नृपसकत्वम् । नानारूपा हि शब्दानां
शक्तयो न सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते ।
अनेनैव न्यायेन धातोऽष्टायाचनुपस्थितिव्याख्याय्या ॥

(उद्घोषः) ननु कार्त्तव्यादा सख्यायैवचत्तरेव लिङ्गकार्य-
मस्त्वन आह—न चेति ॥ तिङन्तोपस्थाप्यक्रियाया द्रव्यधर्मसंख्याया
परपरायोगेऽपि न तथा तिङ्गेन योगः, मिथिलत्वाच्छब्दशक्तीनामिति
भावः ॥ मिथ्येति—आरोपितसंख्यावती भवति । उदाश्रयः—तत्तस-
वन्धो लिङ्गास्योभेदः, तत्र नारोप्यत इति शेषः ॥ १ ॥ यस्याविच्छेदस्य
शक्तिः, कसिंश्चिदुपस्थितेऽप्यर्थे प्रतिवध्यत इत्यन्वयः । एष प्रकारः
स्वामाविरहत्वाच्छब्दे नान्वाख्यायत इत्यर्थः ॥ २ ॥ अत्रैतत्त्वरासा-
त्साधनगतसंख्यायाः क्रियायामारोपेण तिङ्गसंख्यायाः प्रकृत्यर्थे एवा-
न्वयः । भार्गवोपमून्या च वस्तुत्वेनैवत्वप्रतीतिः, शब्दशक्तिस्त्वाभाव्या
स्वप्रकृतिकप्रत्ययवत्साधनगतताया एव तस्यास्तत्परादपि । तैर्न भावेन
दिव्यचनान्नापायम् । यदा तु तत्र प्रकारान्तरेण संख्यावगमस्तादा
मात्रेऽपि बहुवचनं भवत्येव—इत्यादिमिथ्या । साध्यत इति यथा । तत्र हि
उपमानबहुत्वात्तत्वेन बहुत्वावगतिः । अन्यथा तत्र बहुलोपादानं व्यर्थं
स्यात् । एतेन क्रिया संख्यायामारोपेणैवैति परास्तम् ॥ न चैव पचैतः—
नवमिल्यादौ दिव्यचनान्नापचित्, संख्यायास्तिकोक्तत्वात् । एकवचनं
तु साधुत्वार्थमिति न दोषः । तदपि प्रथमाया एव नान्यत्साधन-
निधानात् इत्यादि पञ्चमे वक्ष्यते । अत एव सुबाधुत्वात्तिरेकत्वादीमा-
नुक्तत्वादागतिः, न तु संख्याभावादित्युक्तम् । यदि संख्यायाः स्वम-
कृत्यर्थेवर्त्तमानत्वस्य तादा सीत्त्वस्यापि तथैव स्यादिति वैयर्थ्यं दुष्प्र-
पादम् । किं च पचति पच्येत्यादौ द्वितीयावारणाय संख्याभावादित्येव
वक्तुं युक्तं न तर्कैर्वादिति । तद्वत्त्वा पचतीति तिङा कर्तृगताया
उक्तत्वेपि क्रियागताया अनुक्तेः । अत एव कर्माद्यभावादिति नौक-
मिलधिकं मन्त्राया द्रष्टव्यम् ॥ न तु क्रियाया इति । शब्दशक्ति-
स्त्वभावेनास्यानोपात्तक्रियायास्तदयोगादिति भावः ॥ नृपसकत्व-
मिति । नृपसकत्वमेव, नान्यलिङ्गयोग इत्यर्थः ॥ सामान्यतो दृष्टे-
नेति । विमत, न लिङ्गयोगि, क्रियात्वात्, यथा पचतीति । पचत्ये-
वानुमानेनेत्यर्थः ॥ अनेनैवेति । लिङ्गाभावेनैवेत्यर्थः ॥

- १ न नैवमा प्रवृत्तिः प्रयोजकत्वेति निषेधकत्वप्रवृत्तिप्रयोगः प्रवृत्तौऽपि कर्तुं
न शक्यते । तत्प्रवृत्तावपि—तत्तत्प्रवृत्तवचनस्य प्रवृत्तावपि तत्प्रवृत्तं ॥
- २ पचतीत्यादिविषयं न केवलाप्रवृत्तिरिति निषेधो न प्रवर्तत इत्यर्थः ।
पचतीत्यादीनां मुविध्युद्देश्यतावच्छेदकत्वप्रवृत्तित्वमात्रात् ॥
- ३ 'विधायि' इति शब्दो यदा 'पुराणम्' इत्यादिना विहितान्तरादिति विधिप्रवृत्तं
उपस्थितिविधायिपि शब्दोऽपि तत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥
- ४ यदि सर्वत्रापि तिङ्गस्यैव नौकमिलिकत्वमवचनं स्यादात्तु तस्यैव पद-
संज्ञाभिनिधित्वेति तिङ्गस्यैव व्यर्थं स्यादिति भावः ॥
- ५ यदि च पचतीत्यादित्येव नौकमिलिकत्वमुपस्थितं विहिततुल्यत्वात्पराभावात् इति नौक-
स्यादा सत्त्वधर्मोऽङ्गिरेनायोगः ॥ यदा भावमाधानमाख्यातमिति तिङ्गा
नेन क्रियायामाप्त्यम्, तस्याश्च सत्त्वधर्मयोगोऽङ्ग इत्यर्थः ॥
- ६ क्रियावाचकस्यास्तत्त्वस्यैवैति कारकाश्रयसंख्याया क्रियावाच्यतोऽपि भव-
ति । कारकान्नितिक्रियाया चारोपसत्ता न पचतीत्यर्थः ॥
- ७ यदा च शब्दस्य कस्य इति पचन शक्तिः कसिंश्चिदर्थे निरव्यतस्यामाविराजो-
शब्दस्य महिमैति विषयव्यवसायोऽङ्ग इत्यर्थः ॥
- ८ ननु क्रियाया नृपसकत्वेनैव तद्विषयणस्यापि नृपसकत्वमवतीति पचति

- शब्दादपि सत्त्वधर्मलिङ्गकार्यं स्यादित्यत आह—शोभनं पचतीति । शब्द-
शक्तिस्त्वाभाव्यादेव तथेति भावः ॥
- ९ ननु पचतीत्यादौ यथा संख्यासंख्या नवति, तथा लिङ्गयोगोऽपि स्याद-
ित्यत—ननु वारंवारोऽपि ॥
- १० तिङ्गस्यैववचनं न साधनगतं वारंवारमिधीयते, मयुतं साधनगतं सत्त्वा
क्रियायामारोपेणैव तस्य च तिङ्गस्यैववचनं नान्य इति मत्स्याना मन्त्रस्योपस्थित-
त्वाभावेनैवकृत्यत्वमुक्तं ननु इति भावः ॥
- ११ न नैव तिङ्गसंख्याया कर्तृरेकत्वादिकं न प्रतीयेत इत्यत आह—आरोप-
युक्तत्वेति ॥
- १२ साधनगतसंख्याया आरोपेण—क्रियास्यात्, यथादपि दिव्यचनानुपस्थित-
वर्त्ततीति भावः ॥
- १३ पचति कस्यमित्यत दिव्यचनानुपस्थित्यर्थः । तत्प्रवृत्तवचनोक्तत्वात् भवति ॥
- १४ क्रियायाः सत्त्वधर्मोऽङ्गिरेनायोगात्तत्त्वधर्मोऽङ्ग इति भावः ॥
- १५ नैव कर्तृसंख्याया आरोपेणैव क्रियाया सत्त्वधर्मोऽङ्गिरेनायोगात्तत्त्वधर्मोऽङ्ग इति भावः ॥
- १६ यथादपि दिव्यचनानुपस्थित्यर्थः । तत्प्रवृत्तवचनोक्तत्वात् भवति ॥
- १७ यथादपि दिव्यचनानुपस्थित्यर्थः । तत्प्रवृत्तवचनोक्तत्वात् भवति ॥

(प्रयोजनपरभाष्यम्)

अणौदयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति ॥

(प्रदीपः) अणादय इति । यथैव गर्गस्यापत्यमित्यपत्या-
पत्यवत्सम्बन्धादिसंभवः, एवं पचति यत्तस्यापत्यमिति सर्वनाम-
प्रत्ययमृष्टतिङन्तार्थाधारसम्बन्धसंभव इति भावः ॥ ननु पञ्च-
न्तादपत्ये प्रत्ययो विधीयते, सर्वनाम्नाश्च पञ्चन्तत्वं न तिङ-
न्तस्य । नैप दोषः । गर्गस्यापत्यमिति वाक्यगोचरैव पृथी
सम्बन्धस्य प्रदर्शनायोपादीयते । प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकदेवोत्प-
द्यते । लुग्विधानद्वारेण ह्याचार्यः स्वाभाविकं प्रत्ययस्यानुत्पत्ति-
भाष्ये । तस्येति तु पृथीनिर्देशः सति सम्बन्धे प्रत्ययविधानायां
न तु पञ्चन्तात्प्रत्ययोत्पत्त्यर्थः ॥

(उत्प्लोतः) ननु तिङन्ताधेस्वापल्यादिना कथं योगोऽत आह—
यथैवेति । सर्वनामप्रत्ययवृद्धो यस्तिङन्ताधेऽक्रियाधारत्वेन संबधसम्भव
इति भाषः ॥ ननु प्रातिपदियादेर्बोत्प्लोतौ लुग्विधानं व्यर्थं यत
आह—लुग्विधानेति । न ह्यु ततो निष्चित्प्रास्यायवे, अयु-
क्तवादिति भाषः । तदेवास्यादानफलं च प्रत्ययलक्षणसिद्धिरिति
नोपपन्नम् । स्तोत्रान्तरं आह्वयपण इत्यादौ त्वलुग्विधानादेवं पठौ
नोपेत्यलभिनानः । नन्वेवं तस्यापसमिल्यादौ किमर्थं तन्मर्थमिभक्ति-
निर्देशोऽन आह—प्रत्येति तिष्ठति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते । न च तिङ-
न्तस्यापत्यादिभिर्योगोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) न चेति । किवाप्रधौनत्वादाहृत्यतस्य, तासां पाचकप्रभृत्यादपत्त्यादिभिर्योगाभावः । साधनस्यापि कस्याप्यपि गुणमादापत्त्यादिभिर्योगो नास्ति । शब्दान्तरपरा-
गृह्यस्य साधनस्यापत्त्यादियोगसंभवेऽपि तिङन्तप्रतिपादस्य साध-
नस्यापत्त्यादिभिर्योगाभावः । न हि यथा पाचकस्यापत्त्यमिति
संभन्मप्रतिपत्तिरेवं पच्यस्यपत्त्यमिति ॥

(वक्ष्यते) भस्मभूतत्वादिति । तस्य हि सत्त्वभूतमयं प्रति विरोधान्न न कृदिति भावः ॥ शब्दादन्तरेति । यच्छब्दस्य भस्मभूतत्वादिविरोधात्तच्छब्दादेव श्रवण इति भावः ॥

(अम्युपगमभाष्यम्)

अद्यापि कथंचिद्योगः स्यात् । एवमपि न दोषः ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न तिङन्तादणादयो भवन्तीति यदयं क्वचित्छ्रितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति—अतिशयने तमविष्टनौ, तिङ्श्चेति ॥

(प्रदीपः) अथापीति । सर्वनामप्रत्ययबृहत्सार्धस्यापत्या-
दियोगसम्भाविति भावः । धातोर्ऌप्यगन्तुत्तिर्धात्वर्थस्यापत्या-
दियोगाभावादेव प्रतिज्ञिता, नाकार्यार्थस्याप्यसम्भूतत्वाच्छक्ति-
लिङ्गापत्यादियोगाभावाद्बृहत्सामप्रत्ययान्तुत्तिरभिधानीय । भा-
ष्यकारेण न्यायस्योक्तात् पृथगुपन्यासो न कृतः ॥

(उद्धोतः) अथापि कथंचिदिति । माध्यमश्रुपगमवाद-
मानम् । केचिच्च तिष्ठत्येति शङ्क्य न तिष्ठतास्त्वद्यो भवतीत्येवं
सामान्यापेक्षम् ॥ भाष्ये—अणादय इति । आदिशब्दः प्रकीरवापी-
त्याहुः ॥ वाक्यार्थस्येति । कारकान्वितक्रियैवासागम्यते वाक्यार्थ इति
भावः ॥ दाक्षिः—कारकम् ॥ न्यायस्योक्तत्वादिति । न च तिष्ठ-
न्तस्य स्वीत्वेन योगोऽस्तीत्यनेनेत्यर्थः । तदेवं स्वादिभिर्वा प्रहस्यन्तरा-
सम्भवात्पारिद्वेष्येण वयापुप्रतिपदिबलशङ्कैव प्रकृतिरिति स्थितम् ॥

(वार्त्तिकवतरणभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(५०९४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥३॥ ड्याप्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपद-
संज्ञार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ङघाप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते, अङ्गभपदसंज्ञार्थम् । अङ्गभपदसंज्ञा ङघाप्प्रातिपदिकस्य यथा स्युरिति ॥

(प्रदीपः) अङ्गभषदसंज्ञार्थमिति । यस्मात्प्रत्ययवि-
धिरित्यत्र विधिग्रहणायस्य प्रत्ययविधौ शब्देनाश्रयणं तस्य
तस्याङ्गप्रज्ञा । भषदसंज्ञे अप्युत्तरत्र यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यस्या-
नुवर्तनात्तस्यैवेति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु वेषामेवाक्षेपे तत्र ष्व स्वारय इति—अंग-
त्वादिकमपि वेषां सिद्धमत आह—दाह्येनेति ॥

(वार्त्तिशेक्तप्रयोजननिराकरणमाध्यम्)

क पुनरिष्टाक्षमपदसंशयैर्न उपाध्यातिपदिकत्र-
हणेनार्थः ? ।

१ मनु विद्वज्ज्य धीविवाशो ह्यादीनामनुपत्तायि अत्रत्याय भवेत्
अन्त्यादिभ्यः कर्त्तव्यं । एतेषां च । एतेषां च । एतेषां च ।
एतेषां च । एतेषां च । एतेषां च ।

१ अनु विहङ्गसुखीरामकुमारो ज्ञानं दृढमवासावेव समाधाय चतस्रश्वरा
दृष्टमेभ्यो विहाय च नात्र शेषो दुःखाद्युत्थापनम्—अनु पञ्चमभाषिणि ॥

[illegible]

५. विद्यार्थ्यासमक्षान् वाचस्पत्येन प्रत्यक्षं इति शिष्टाद्वैतं मतम् ।

१ अत्रादय ह्यनेन स्यादीनामपि सम्यगेव च। स्यादित्येवमहं—प्रकार-
वार्त्तानि ॥

७ वाचवार्धस्त्रिंशद्विमानवाग्नेन तस्यश्वात्तादुत्तमप्राज्ञादेन न वायवा-
ह्याद्भूतमवतरन् । ॥

[illegible][illegible]

१० विदेह-महाजन-—४ प्रसिद्धि ।

टावादियु ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

ग्रहणवद्भ्यष्टावाद् योविधीयन्ते ।

उगितो ङीम्भवति ।

अतष्टाभवतीति यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते, तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) भाष्यकार एतत्प्रयोजनं निराकर्तुमाह—**क्व पुनरिति ॥** ग्रहणवद्भ्यः इति । ग्रहणमुपादानं तस्य क्वचित्साक्षात्, यथाऽजायतष्टावित्जायीनाम् । क्वचित् सञ्ज्ञाद्वारेण, यथाऽनैषाकारेणादन्तानाम् । क्वचिदनुपपत्तिर्देशोपलक्षितसञ्ज्ञानिर्देशेन, यथोक्तित्थेति । अत्र क्वर्थाभिधायिकाद्वयं आक्षिप्तोऽप्येवमिति वा विशेष्यते ॥

(उद्घोषः) भाष्यकार इति । ननु वार्तिकेण, तेनेत्तरवार्तिके चकाराकरणम्, इति भावः । वस्तुन उच्यते वार्तिके चकारादो वार्तिककृताऽपि तैर्लक्ष्यं एव प्रयुक्तः । इति स्तिनवाङ्मया च वार्तिके फलान्तरकल्पनम्, तामहं भाष्यकारः स्फुटयति, इत्येव व्याख्यामनुचितमेवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ उपादानमिति । न तु साक्षादुच्चारणमिति भावः ॥ संज्ञेति । येन विधिरित्यनेनेति भावः । नन्वेतदधिकारमात्रेण विशेष्यास्तनिधानात्कथं तदतिविशेष आह—**अत्रेति ।** क्वर्थाधिकरणेऽर्थः ॥

(अभ्युपगमवाद्भाष्यम्)

अथापि कश्चिदग्रहणः ।

एवमपि न दोषः ।

स्त्रियां टायादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपं स्त्रियां वर्तते, तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) अथापीति । सामर्थ्याक्षिप्तमुपादानमस्त्वैव । अभ्युपगम्यवादेन तु दर्शयति । नयसि प्रथम इत्यादी सामर्थ्याक्षिप्ता प्रकृतिः । अथ त्वस्याभ्यत इत्यनुवर्तनादग्रहणे च सर्वत्र तदन्तविधिसमवादाकारान्तस्य ग्रहणं तदा नास्ति कश्चिदग्रहणस्यावादिः ॥

(उद्घोषः) दर्शयतीति । यः सामर्थ्याक्षिप्तमुपादानमाभ्युपगच्छति ॥ प्रति क्वचित् तदभ्युपगमावश्यकत्वमेकदेशी दर्शयति—**इत्यर्थः ॥** परमात्रेतात्रापि ग्रहणमस्तीत्याह—**अथ खिति ॥**

१ ननु क्वर्थाभिधायिकाद्वयसाक्षात्प्रत्यक्षेण च प्रतिपत्तिकारणैव यद्विधितद्वहणमपेक्ष्य इति चेद्द्रष्टव्यं एव समाधिरवगन्तव्यं । वार्तिकेण्युपादानमस्य विधिरुद्देश्यमिति विदुः स्यादिति भावः ॥

२ उत्तरवार्तिकेन चकाराकरणेन वार्तिककारस्य दोषस्तुल्य एवेति । भाष्यकारस्तु तदग्रयति ॥

३ 'युक्ते' दोषो न यैतर्हि' इत्यर्थः । एव च भाष्यकारवार्तिककारोऽपि दोषान्तरमेवेति भावः ॥

४ अदन्तस्य चकारावुपादानमिति—येन विधिरित्यादिना ॥

(आशंका निराकरणभाष्यम्)

अणादिषु तर्हि ।

अणादयोऽपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते—गर्गादिभ्यो यम्, नडादिभ्यः फगिति । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते, तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥

(अभ्युपगमवाद्भाष्यम्)

अथापि कश्चिदग्रहणः ।

एवमपि न दोषः । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिवर्धेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिवर्धेति । परार्थाभिधानं वृत्तिरिति प्रकृतिरप्यपत्यादिषु वर्तते ॥

(उद्घोषः) नन्वपत्तेर्न तु प्रकृतिरिति यत्तच्छब्दरूपमि-त्यादिभाष्यमनुपपन्नमत्र आह—**परामेति ।** तद्विधौ परस् प्रत्ययस्यार्थं प्रकृतिरभिधेयं—तदन्वितस्यार्थं प्रतिपादयति, इत्याशयेनैतदित्यर्थः । यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिवर्धेषु वर्तते तदन्वयस्यार्थं प्रतिपादकमित्यर्थः ॥

(आशंका निराकरणभाष्यम्)

स्वार्थिकेषु तर्हि ।

स्वार्थिके अपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते—यावादिभ्यः कन्, प्रज्ञादिभ्योऽणिति । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥

(अभ्युपगमवाद्भाष्यम्)

यस्तर्हीग्रहणः । शुक्लतमः शुक्लतरः कृष्णतमः कृष्णतर इति ।

अत्रापि न यावच्छुक्लः—तावच्छुक्लतरः, प्रकृष्टः शुक्लः—शुक्लतरः । यत्तच्छब्दरूपं प्रकृष्टे वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ।

(प्रदीपः) शुक्लतर इति । न ह्यन शब्देन प्रकृतिरुपा-सेति भावः ॥ न यावदिति । यावत्तावच्छब्दो निपाती पर्यायतां द्योतयति ॥

(उद्घोषः) ननु यावदिति ननुतकस्य शुक्ल इत्यनेन सामानाधिकरन्थप्रयुक्तमत आह—**यावत्तावदिति ।** न तु तद्विद्वान्ता-मित्यर्थः ॥

५ 'मात्रे विधे' इति च पाठः । अथिगृह्यते च दृष्टव्यमर्थः इति भावः ॥

६ क्षिप्तानिस्त्रिभिराकारकणैः स्त्रीलयेनैवार्थः । शुद्धो विरोध्यत्वेनास्त्रीलयेनैव ॥

७ नस्य स्त्रीत्वेन योगसंज्ञात्वात् एव इति चेति न दोष इत्याशयः ॥

८ अपत्यादिष्वर्थेष्वप्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥

९ वृत्तौ स्मृतिर्नैवैवमप्युपादानमिति भावः ॥

१० स्वार्थिकप्रत्ययानामप्युपादानमप्युपादानमिति भावः ।

११ प्रकृतेरपि विधिरित्यर्थः । नन्वपत्यादिष्वपि विधिरित्यर्थः ॥

(प्रदीपः) उणादय इति । अतः कृमिर्नसेति कर्मि-
ग्रहणेनैव वंशग्रहणे सिद्धे वंशसम्बन्धोपादानं ज्ञापकं क्वचिदपि
स्युत्पत्तिकार्यं न भवतीति । यन्नेोस्तु विधानसामर्थ्याद्बुद्धं न
भवतीति यच्छयोरेव भविष्यतीत्यर्थः ।

(उद्घोतः) ननु यमेः स इति स्युत्पादनादस्युत्पन्नानील-
युक्तत आह—अत इति । कमेस्तु न यमोऽनभिधानादिति भावः ॥
ननु यमशोरेव दुष्टं स्यादत आह—यमशोस्त्विति । ओस्तैर्गि-
नाणं यव शुका सिद्धे तद्विधानं न्यर्थं स्यादिति भावः । विवर्णैस्तदुद्घो-
दुष्ट इति ध्वेयम् ॥

(५०९६ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयजलक्षणे च
प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयजलक्षणे तर्हि
प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थं ऽद्याप्यातिपदिकग्रहणं
क्रियते । वृद्धात्, अवृद्धात्, अवर्णान्तात्, अनुदा-
त्तादेः, एचः, इत्येतानि ऽद्याप्यातिपदिकविशेष-
णानि यथा स्युरिति ॥

(प्रदीपः) वृद्धावृद्धेति । अत्रापि वार्तिककारस्य चश-
ब्दः समुच्चये, भाष्यकारस्य तु तर्ह्यर्थः । वृद्धादयो लक्षणं नि-
मित्तं यस्य प्रत्ययविधेस्तस्मिन् वृद्धादीनि ऽद्याप्यातिपदिकविशेष-
णानि यथा स्युरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अथ मुण्यफलमाह—वृद्धेत्यादि ॥ नन्वैसाधारण-
धर्मो लक्षणम्, न च वृद्धादिः प्रत्ययस्यासाधारणो धर्मोऽत आह—
वृद्धादय इति ॥ वृद्धादीनीति । तस्य ऽद्याप्यातिपदिकस्य वृद्धादि-
विशेषणत्वेन समग्रयो यथा स्यादिति वार्तिकार्थ इति भावः ॥

१ उणादयो ध्रुवप्रानीत्यत्र ह्यप्रमाह—अन कुनेति ॥

२ कवीवरपरच-वयम्यनापि इतिनोर्वयमोरित्यर्थः ॥

३ यत्तु यमनोर्लुकि कृतेपि तद्वैलक्ष्येन शब्देन न यमनोर्विधानमनर्थकमत आह—आंतरांगिकण इति ॥

४ अतः विवर्णसमावृत्ता वैरम्य—नसीवपरग्रन्थयोर्वैरम्येन दुष्कृतेनैवैव
धर्मश्री विधेयेन दुष्कृत्, च च मुक्तं यनयोर्वैरम्ययोर्वा यमोर्जन यपति इति
श्रीशारो यमनोर्विधानसामर्थ्यात्तर्था दुष्कृत् न, किन्तु यमोर्नैवेति सामर्थ्यकल्पना
रूप गौरवम् ॥ यत्तु च यच्छयोर्लुक् तदा यच्छयोर्लुक्को ज्ञेयस्य चासुत्वम्,
यमिनोर्लुक्को ज्ञेयस्य चासाधुत्वम् । यच्छयोर्लुकि तदितरलुको नाच । तेन
चास्य नाच इति विकल्पस्य गौरवजनकत्वमिति भावः ॥ यत्तु वैरम्यकारणस्य
तत्र विवरणं स्वीकृत्य पर्येत न दोष इति चेत् यथा अभिज्ञेन ज्ञोतीत्यस्यो
स्पष्टिधिविचारीकरी द्रव्याणां दृष्टा ज्ञोती, 'यच्छा ज्ञोती' इति नाच
सातेन कले कपोतायेन उणा विधीयते ताते नातेकादृष्टकल्पनागौरवम् ।
तथाऽप्राप्तविचक्षणयके विधानपद्धतिरित्येव विकल्पस्य विधानेन च बाधादि-
दोषाः ॥ प्रातिपदिकवचनयके विकल्पस्य केनङ्गिष्वबोधकत्वादेव न दोषः ॥
माप्राप्तस्यैव दोषव्यवधानाच्चान्देष न वेति विमर्शित्यन्वयमव्यवस्था, येन
मप्यथा सर्वोक्तिप्रचोत्पत्तिरुद्धारित भव वेत्तवेन विवक्ष्य क्रियत इति सर्वं
विरचयम् ॥

५ तद्विद्वन्—उद्घोते मलवविधित्वे ॥

(एकदेशसाक्षेपमाप्यम्)

अथाक्रियमाणे ऽद्याप्यातिपदिकग्रहणे कस्यैतानि
विशेषणानि स्युः ॥

(प्रदीपः) अथेति । प्रत्येयार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधायि-
त्वान् ऽद्याप्यातिपदिकस्य विशेषणानि भविष्यन्तीति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययार्थेति । भाष्ये कस्यैतानीति किं दुष्टः
क्षेपः । नान्यस्य वस्यापि, किं तर्हि !—ऽद्याप्यातिपदिकस्यैवेत्यर्थ इति
भावः ॥

(एकदेशसामान्यमाप्यम्)

समर्थविशेषणानि ॥

(प्रदीपः) समर्थविशेषणानीति । समर्थानां प्रथमा-
दिलिखिताराद्विभक्तिमन्तरेण सामर्थ्यान्वयमाद्विभक्तयन्तस्यैव
विशेषणानि स्युरित्यर्थः । ऽद्याप्यातिपदिकग्रहणे तु सति तदुपा-
दानसामर्थ्यात्तद्विशेषणानि वृद्धादीनि भवन्ति ॥

(उद्घोतः) अधिकारादिति । समर्थः पदविधिरित्येवदधि-
कारादिति वक्तुं युक्तम् । दुर्गविशेष्यस्य भवेन कवनानवर्षाश इति भावः ॥
नन्वेतदधिकारपि सनिहितत्वाविशेषास्तमर्थविशेषणान्येव स्युत आह—
तदुपादानसामर्थ्यादिति । आप्तप्रयोजनानि तु भगवता दृष्टि-
गान्येवेति भावः ॥ वृद्धादीनीति । आदिर्नौ समर्थानां प्रथमादि-
त्यपि । अन्यथा कृतवर्णादुत्पूर्वत्वसामर्थ्यस्य दुर्गत्वविशेषणत्वे भानो-
रपस्य भानव इत्यत्र—ओकारसहितस्य—शुका निवृत्तौ तद्रूपासिद्धिः
स्यादिति बोध्यम् ॥

(दोषनिरूपकभाष्यम्)

तत्र को दोषः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् । इह च प्रसज्येत । शानां
ग्राह्यणानामपत्यमिति । एतद्वि समर्थं वृद्धम् ॥

६ वार्तिकप्रवक्ष्यपदस्यासाधारणवर्णपरत्वस्य ऽऽगच्छते—मन्वसाधारण-
रपेति ॥

७ यथा लोचनौदिलादी उद्याप्यातिपदिकग्राह्यमात्रेपि सुषर्षवस्याऽन्व-
ययोग्यत्वात्तस्य कस्यचनोत्पत्तेरपि प्रातिपदिकस्यैवावधारणद्वारा तस्यैव विशेष-
णत्वेनायं स्यादित्यस्येवावधारकतु इत्यर्थः ॥

८ तद्विशेषणानि—प्रातिपदिकविशेषणानि । प्रातिपदिकस्य विशेषणानीत्यर्थः ॥

९ समर्थानामप्राप्त्यादिस्युत्पत्तयस्य समर्थस्य दृष्टिप्राप्तिरप्येव न तस्य
विशेषणानीति भाष्यमिदम् । समर्थः पदविधिरित्येवदधिरित्येव वक्तुं युक्तम् ।
समर्थानामिति पदस्य तदर्थकत्वाभावे समर्थः पदविधिरित्येव न तस्य वैयर्थ्येनैव
स्यात् । पदविधिरित्येव यत्कालेनेवित्यादिना सिद्धमेव । समर्थानामिति पदस्य
कृतत्वविशेषणपरकत्वाभावे च सीधिरिति न स्यादित्यपि ॥

१० समर्थस्य दृष्टान्त्येन तद्विशेषणत्वकल्पनाया अवधारण इति भावः ॥

११ ननु प्रातिपदिकधिकारावलेखेऽपि कनिहितरूपविशेषाख्यमस्यैवेतानि
विशेषणानि भविष्यन्ति । प्रातिपदिकविशेषणस्य वैयर्थ्येन न, मलयज प्रातिपदि-
वादेव वृद्धादिविशेषणानि समर्थस्यैवदधिरित्येव निराणेत—प्रागुक्तप्रयो-
जनातीत्यादिना । वृद्धादिविशेषणमेव प्रातिपदिकधिकारास्य कल्पितम् ॥

१२ समर्थानामित्यपि प्रातिपदिकस्यैव विशेषणम्, तेन दृष्टव्यमित्येवमपि
प्रातिपदिकस्यैवत्वेन न तु समर्थस्येति भावः ॥

इह च न स्यात् । क्षयोर्ग्राह्यण्योरपत्यमिति । एतद्वि समर्थमवृद्धम् । वृद्ध ॥

(प्रदीपः) ज्ञानमिति । ननु वृत्तायमेदैकत्वसंख्योपजननास्ति द्विवचनबहुवचनान्ताप्रत्ययः । नैष दोषः । क्वचिदादेशादिशतसंख्याविशेषोऽपि प्रतीयते—यथा तौको मामक इति । एवमिहापि किञ्च विधीयमानो बहुवैचनमन्तरेण वृद्धत्वाभावाद्गुणं गमयेत् । प्रकरणादिवशाद्वा । तदुक्तम्—

भेदः संख्याविशेषो वा व्याख्यातो वृत्तिवाक्ययोः । सर्वत्रैव विशेषस्तु नावश्यं तादृशो भवेत् ॥ इति ॥

(उद्घोतः) ननु आग्रैरायनिरित्वादे चरितार्थः किञ्च कथं बहुल गमयेदत आह—प्रकरणादिवशादेति । भेदः—वृत्त्युपस्थितिः । संख्याविशेषः—द्विरादिभिः । व्याख्यातः—वृत्तावसत्त्वेन वाक्ये सत्त्वेनेत्यर्थः ॥ विशेषोपस्थितिः । संख्याविशेषोपस्थित्यर्थः । तादृशः—असत्त्वविशिष्टः । शीर्षकमासत्तावतात्पर्योनादौ व्यभिचारोदिति भावः । वस्तुतो वृत्तौ द्विरादीनामभावेन । प्रकृत्यर्थाज्जघ्देव रूपेणानेवव्यतिमानम् । तत्र तद्विधानयेदं वाक्यं प्रदर्शयते नरेण विग्रह इति बोध्यम् ॥

(दोषप्रदर्शकभाष्यम्)

अवृद्ध, प्राचामवृद्धातिफल्युल्लम् । इह च प्रसज्येत—क्षयोर्ग्राह्यण्योरपत्यमिति । एतद्वि समर्थमवृद्धम् । इह च न स्यात्—ज्ञानां ग्राह्यणानामपत्यमिति । एतद्वि समर्थं वृद्धम् । अवृद्ध ॥

अवर्ण, अत इत्यवतीति—इहैव स्यात्—दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति । एतद्वि समर्थमकारान्तम् । इह च न स्यात्—दक्षयोपत्यं दक्षानामपत्यमिति । एतद्वि समर्थमनयणान्तम् । अवर्ण ॥

स्वर, अनुदात्तादेशेऽभवति । इह च प्रसज्येत—घाचो विकारस्त्वयो विकार इति । एतद्वि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात्—सर्वेषां विकार इति । एतद्वि समर्थमुदात्तादि । स्वर ॥

घञ्लक्षण, घञ्चष्टमिति । इह च प्रसज्येत—घाचो तस्मिन् त्वचा तरतीति । एतद्वि समर्थं घञ्च । इह च न स्यात्—घटेन तरतीति । एतद्वि समर्थमघञ्च ॥

(प्रदीपः) घाचो विकार इति । तावेकाव इति विमर्शदात्तात्त्विकमेतदनुदात्तादि । एतच्चोदाहरणदिप्रदर्शनायम् । एतच्च हि वृत्तावन्मेषा आत्म्यम् । एतच्चोदाहरण—

१ तत्रमभेदेऽपि च योऽसत्त्व इति भावः ॥

२ एतद्वि च वृद्धत्वमप्यत्र च वृद्धत्वमुपपन्न इति भावः ॥

३ एतद्वि च वृद्धत्वमप्यत्र च वृद्धत्वमुपपन्न इति भावः ॥

४ इह च वृद्धत्वमप्यत्र च वृद्धत्वमुपपन्न इति भावः ॥

पञ्चानां विकार इति । पञ्चविवृतभ्यां ह्यलदिरिति विमर्शदात्तात्त्विकमेतदनुदात्तादिसमर्थमेतत् । प्रातिपदिकं तु घ्नः संख्याया इत्याद्युदात्तम् ॥ सर्वेषामिति । सर्वेषां सुपीत्याद्युदात्तं पदम् । प्रातिपदिकं तु सर्वेषां चोऽन्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादि ॥

(उद्घोतः) मयटेति । नित्यं वृद्धत्वेन । कैचित्तु नित्यं वृद्धत्वेन भाषायामित्यनुवृत्तिर्भाष्यं छन्दोनिर्मायमित्याहुः ॥ सर्वेषां सुपीति । सौवरसप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वेन प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाभावेन न तुमतेत्यस्याप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन सुवन्तत्वं बोध्यम् । अन्तरङ्गानपीति न्यायोऽप्यन्तरङ्गनिमित्तविनाशकस्यैव लुको बलवत्त्वोपपन्नः । अन्तरङ्गानपीति भाषाया भाष्यकृताऽस्वीकारात् । सुप्रमृष्टफलमप्येतदेव, तदभावे हि सर्वत्रानेनाद्युदात्तत्वेऽनुदात्तादित्वाभावादधनापत्तिरिति बोध्यम् ॥ ननु शिद्धसरेण सर्वशब्दाद्युदात्तत्वेति किं सर्वेषां सुपीत्यनेत्येत आह—सर्वशब्द इति । अत एव सिद्धान्ते सर्व इत्यन्तप्रयोगादिति ॥

(समर्थोपकारकप्रदर्शकभाष्यम्)

अस्ति पुनः समर्थविशेषणे सति किञ्चिद्विष्टं संगृहीतं भवति । आहोसिहोपान्तमेव । अस्तीत्याह । किम् ? साक्षा तरति चेन्ना तरतीति । एतद्वि समर्थमपि घञ्च उच्चाप्रातिपदिकमपि ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ उच्चाग्रहणं किमर्थम् । न प्रातिपदिकादित्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अयेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तित्दं मन्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

न सिध्यति । अप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः भतिपेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इतोऽङ्गहीताभिप्राय आह—न सिध्यतीति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यद्येव टयाग्रहणे हेतुः । त्वृङ्ग्रहणमपि कर्तव्यम् । तावपि हि प्रत्ययी ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्)

तिग्रहणे तावद्वातम् । तद्विदितः प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंगा भविष्यति ॥

ऊङ्ग्रहणे चापि चातम् । उच्यन्तान्तराद्विधीयते

५ अत्रिन्द्रियमप्येव लिङ्गविशिष्टमप्यत्रातिपदिकमिति विमर्शदात्तात्त्विकमेतदनुदात्तादिसमर्थमेतत् । प्रातिपदिकं तु घ्नः संख्याया इत्याद्युदात्तम् ॥

६ उच्चाग्रहणं किमर्थम् । न प्रातिपदिकादित्येव सिद्धम् ॥

७ अत्रिन्द्रियमप्येव लिङ्गविशिष्टमप्यत्रातिपदिकमिति विमर्शदात्तात्त्विकमेतदनुदात्तादिसमर्थमेतत् । प्रातिपदिकं तु घ्नः संख्याया इत्याद्युदात्तम् ॥

८ उच्चाग्रहणं किमर्थम् । न प्रातिपदिकादित्येव सिद्धम् ॥

तत्रैकादेशः । एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्वाचात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति ॥

(मदीपः) तिस्रहणे इति । चार्तं=युक्त प्रातिपदिकत्व-मिसर्थः ॥

(उद्घोषः) चार्तं युक्तमिति । चार्तशब्दो युक्तसंयोगोऽस्मात्-पर्यायश्च ॥ भाष्ये—ऊहप्रहणे चेति । श्वशुरशब्दः “श्वशुरः श्वश्वः” इति निर्देशाद्भूत एवायमव्युत्पन्न इति भावः ॥

(आक्षेपसमर्थकभाष्यम्)

यद्येवं ऊहोऽग्रहणे हेतुः । आवग्रहणमपि न कर्तव्यम् । आवपि ह्यकारान्ताद्विधीयते । तत्रैकादेशः । एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्वाचात्प्रातिपदिक-संज्ञा भविष्यति ॥

यस्तर्ह्यनकारान्तात्—ऊह्या, उष्णिहा, देववि-शेति । अत्राप्यकारान्ताद् वृत्तिर्लक्ष्यते—ऊह्यानाल-भेत, उष्णिहककुभौ, देवविशं च मनुष्यविशं चेति ॥

(मदीपः) ऊह्यानिति । अजौदिषु तु पाठो जातिरु-पणीत्याधनार्थः ॥

(उद्घोषः) अदन्तादेऽजादि पाठो व्यर्थ इत्यत आह—अजा-दिरिति ॥

(आवग्रहणवादिभाष्यम्)

इह तावदुष्णिहककुभौमिति ।

आप एवैतदौत्तरपदिकं हस्त्यम् ॥

इह खल्वपि देवविशं च मनुष्यविशं चेति ।

नास्ति विशेषः । अकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जानान्ताद्वेति ॥

(मदीपः) आवग्रहणवाद्याह—इह तावदिति ॥ आप इति । ह्यपोरिति हस्त्य हन्तादेव विहितस्याप इत्यर्थः ॥ इहेति । ततश्च देवविशशब्दादेवामिति भावः ॥

(उद्घोषः) हन्तादेवेति । पूर्वकारो भिन्नक्रमः । हन्ता-प्रिहितस्याप एतेत्यर्थः ॥ नन्विद्ये ‘अकारान्तादम्’ इति सोऽप्यस्तीति तत आषि, अन्तवद्भावेन सिद्धमत आह—देवविद शब्दादेवा-

मिति । एव चाव्यवहृतादिनस्तत्वे मानामावेन नाकारान्तादाप् बहु-शक्य इति भावः । देवविद शब्दादेवाविति पाठेऽप्युक्त एवार्थः ॥

(प्रत्याख्यानवादिभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—

इह तावदुष्णिहककुभाविस्त्याप एवैतदौत्तरपदिकं हस्त्यमिति ॥

संज्ञाछन्दसोरित्येवं तत् ॥

नैपा संज्ञा, नापीदं छन्दः ॥

यदप्युच्यते इह खल्वपि देवविशं च मनुष्य-विशं चेति ॥

नास्ति विशेषः—अकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जानान्ताद्वेति ॥

स्वरे विशेषः—यद्यत्र व्यञ्जानान्तादुत्पत्तिः स्याद् देवविशमित्येवं स्वरः प्रसज्येत । देवविशमिति चेप्यते । तस्मात्क एप एवं विषयः ॥

(मदीपः) आवग्रहणयस्याख्यानवाद्याह—यत्तावदिति । स्वरे विशेष इति । किन्तस्तस्य ऊहृत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तो-दात्तवादिभेदे सुप्तादनुदात्तत्वं भवति । यदा तु मूलविभुजा-दिवाद् ‘देवविश’ शब्द कप्रत्ययान्तस्तदा षायादिस्वरेणा-न्तोदात्तत्वाद्विभक्त्या च सहेकादेश उदात्तो भवति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—तस्मात्क एप इति । कप्रत्ययान्तोऽ-दन्त एव एव विषय—देवविश देवविशोऽपिप्रयोगविषयो न इत्यत इत्यर्थः । अनेनातिप्रसङ्गो वारितः । एतेन हन्तोभ्योऽपि दापिति भागुरित्यत्र कित्त्वमिति सूचिनम् ॥

(आवग्रहणवादिभाष्यम्)

इदं तर्हि—“पादोऽन्यतरस्याम्” “टाहृचि” इति ॥

अंकीत्युच्यते ॥

तत्र छान्दसत्वाद्भविव्यति ॥

अंकीति नेदं छन्दो विधक्षितम्—काठकं काला-पकं मौदकं पैपलदकं वा । किं तर्हि—प्रत्ययार्थ-विशेषणमेतत् । अंकीत्येतस्यार्थो भवतीति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पदशब्दः पादशब्द-समानार्थोऽकारान्तदछन्दसि दृश्यते—तस्याः सप्ता-

हस्त्य हन्तादेव’ इत्यादिना इतमनुपपन्नं सतो भाष्ये ‘द्व’कारस्यापदो-त्तरमेवावगत आह—एवकारो भिन्नेति ॥

१ हन्तात्कल्लोरेणाधोदात्तम् अनुदात्तत्वे ‘उदात्तादनुदात्तस्य सतिदा’ इत्यनेन शकारापरस्य सतिरित्येति भावः ॥

२ देवविशशब्दस्यानान्यत्वे शकाराकारस्योदात्तत्वमिति भावः ॥

३ ननु ‘टाहृचि’ इत्यनेन हन्तात्पादपदवाट् च विधीयते, तत्र मात्तिपदिक-पञ्चमैवावृण्वेन स्यादित्यत आह—अपीदमुच्यते इति ॥

४ छीप्रत्ययस्य योतकत्वे कङ्क येल्लुङ्गिभल्लयचक्षुदायस्यां इति भावः ॥

५ अत्र टाहृचौलस्य प्रत्याख्यानं सूचयति भाष्यकारः । सूचयते ‘एकपदा’ इति प्रयोगो भवति, ॥ च पादशब्दसमानार्थव्यवहृताभिलक्ष तदन्त्यादि विधित्वेति सूच न कार्यमिति भावः ॥

१ ननु श्वशुरस्य स्त्रीसर्वविषयस्या श्वशुरस्योकारापरलोपशेलेनेन श्वशुर-शब्दादुद्दि उकारापर लोपे च श्वशुरिति सिध्यति । तत्रैकादेशस्यावेनात्यादि-वद्वाचात्प्रातिपदिकप्रकृत्यस्य न स्यादित्यवहृताविलगत आह—श्वशुरशब्द-इति ॥

२ समानमतिपत्त्याऽग्रहणे—यद्येवं इति ॥

३ न च दन्तत्वादेव ऊह्यादिभिरपि सिद्धेऽवादि पाठो व्यर्थः स्यादत आह—अजादिरिति । सपाठो वाचकवाचनार्थ इति भावः ॥

४ श्वशुर शब्दादिषु श्वश्वोरित्यनेन श्वश्वः । एवचानकारान्तात्पादाष्टमि-मात्तिपदिकस्यार्थमावयकमापहणमिति भावः ॥

५ देवविश च मनुष्यविश चेति मगोपादकारान्त एव देवविशशब्द इति श्रुतमवगम्यमिलम् ॥

६ ननु ‘आप एवैतद्’ इति भाष्यस्य व्याख्यानं कैरप्येन ‘ह्यपोरिति ३ पा० च०

(उद्घोषः) भाष्ये—पुनर्जायेनेतस्मिन्मिति । अस्यादे
तद्विदे सिद्धय प्रत्ययविधायित्वमुच्यते भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—प्रमाणे द्वयसत्त्वं । यथेह भवति—
हस्तिद्वयसम्, हस्तिमात्रम् । एवं हस्तिनीद्वयसम्,
हस्तिनीमात्रमित्यपि यथा स्यात् । तद्वितिविधि ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

लुक्, “नेन्सिद्धयप्रातिपुच” इहैव स्यात्—स्य-
ण्डिलशायी ॥

स्यण्डिलशायिनीत्यत्र न स्यात् । लुक् ॥

(प्रदीपः) स्यण्डिलशायिनीति । गतिकारणोपपदानो
कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् मुपुत्पत्तेरिति वचनादनुपपन्न एव
धीपि समासे सति, इत्यन्तमेतत्तरपदमित्यप्रयोजनमेतत् । एवं
प्राग्मेवासिनी, दर्शनीयमानिनी, दीर्घमुखमानिनीत्यपि इदमप्यम् ॥

(उद्घोषः) अमयोजनमिति । तदनेनित्वाभवेण भाष्यम् ।
किं चास्याः परिभाषायाः प्रातिपदिकत्वव्याप्यभंगानां निम्नविशिष्टेति-
देव इत्यर्थे इति बहुव्रीहेरुपसंज्ञा इति सूत्रमात्रेण व्यक्तीभवित्यति । एवं
च समासोत्तरमप्यन्तरात्कालात् पूर्वं ङीप् तेन न्यायेनोत्तरपदैक्यस्य
तद्विशिष्ट एव सत्त्वेन दुग्गुणादि न स्यादिति सा तदर्थमावश्यक-
स्याशयः । यदपि भाष्यं तत्र नैनमित्ये ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

अलुक् “शय्यासवासिष्यकालात्” इहैव स्यात्—
प्राग्मेवासी ॥

प्राग्मेवासिनीत्यत्र न स्यात् ॥

(५०५९ परिभाषाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥#॥ मानिनि च विधिप्रतिपेधार्थम् ॥#॥

(भाष्यम्) मानिनि च विधिप्रतिपेधार्थं प्रयोज-
नम्—विध्यर्थं तावत् “क्यङ्मानिनोश्च” इहैव
स्यात् । दर्शनीयमानिनी ॥

दर्शनीयमानिनीत्यत्र न स्यात् ॥

प्रतिपेधार्थमपि । यक्ष्यति “स्वाङ्गाद्येतोऽमानिनि”
तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात्—दीर्घमुखमानिनी ॥
दीर्घमुखमानिनीत्यत्र न स्यात् ॥

(५१०० परिभाषाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययग्रहणोपचारेण च ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्ययग्रहणोपचारेण च प्रयोजनम् ।
“तृजकाभ्यां कर्तरि” इहैव स्यात्—अपां स्रष्टा ॥

अपां स्रष्टीत्यत्र न स्यात् । प्रत्यय ॥

उपचार—“अतः कृकमिकंसकुम्भ” इहैव स्यात्
—अयस्कुम्भः ॥

अयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात् ॥

(परिभाषाकलोपसंहारभाष्यम्)

एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । यदर्थ-
मेवा परिभाषा कर्तव्या ॥

एतस्यां च सत्यां नार्थो व्याप्यग्रहणेन ॥

(५१०१ परिभाषाशेषवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपपदविधायतिप्रसङ्गो भवति “द्वि-
पत्परयोस्तापेः” यथेह भवति—द्विपन्तप इति ॥

एवं द्विपतीताप इत्यत्रापि स्यात् ॥

(उद्घोषः) परः परिभाषास्मिन्ने दोषानुज्ञायति—अति-
प्रसङ्ग इत्यादि ॥

(५१०२ परिभाषाशेषे द्वितीयवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ यन्निजोः फकि ॥ * ॥

(भाष्यम्) यन्निजोः फक्यतिप्रसङ्गो भवति ।
यथेह भवति—गार्ग्यायणः, दाक्षायणः ॥

एवं गार्ग्ये दाक्षे इत्यत्रापि स्यात् ॥

नैप दोषः ॥

द्वगत्र दाधको भविष्यति ॥

(प्रदीपः) द्वगत्रेति । परत्वादिति भावः ॥

(उद्घोषः) अपवादत्वात्सम्भवादह—परत्वादिति ।
द्वकोवकाशो दाधिव इति ॥

(५१०३ परिभाषाशेषे तृतीयवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ समासान्तेणु च ॥ * ॥

(भाष्यम्) समासान्तेणु चातिप्रसङ्गो भवति

१ बहुपुण्यस्येति सूत्रे मातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टत्वापीति परि-
भाषया बहुविधग्रहणस्येति कृते “पुनर्ग्रहणं च” इति धातुकलपकनामसरे “च
अस्यादे तद्विदे पुनर्ग्रहणीति लिङ्गम् । अस्तेयुष्येत यनादौ च न भवति । याव
यनादिमन्त्रायाम् । इदमिह सम्प्रसार्येति शुरु कित्वा पुनर्ग्रह इति । यत्तदा
पुनर्ग्रहणे निमित्तमित्युक्तं । पुनर्ग्रहणे कृते पुनः मन्त्रविधानावापि शुरु लिङ्ग” इति
मन्त्रोक्तम् । तेन मात् प्रत्ययेत्येते पुनर्ग्रह इत्यर्थे इति कैष्येदेव व्याख्या
तम् । तथा च मन्त्रविधौ पूर्वपुनर्ग्रहणं लिङ्ग इति भाष्याद्यव इति भावः ॥
२ प्रमाणेनानुसृत्य समर्थात् इति तद्विकल्पमात्रेणानुसृत्यवद्वयो अवन्तीत्य-
भात् तद्विकल्पिकारभावे हस्तिनीयद्वयस्य मातिपदिकत्वमप्येव न स्यादित्यर्थः ॥

१ मातिपदिकग्रहणेति परिभाषया मातिपदिकपुनर्ग्रहणपदस्य ङीप्विधि-
ष्टेतिद्वयेन तद्विशिष्ट एवेत्युपपत्त्यमिति भावः ॥

२ मातिपदिकत्वस्यव्याप्यभंगानां लिङ्गप्रत्ययान्तेति दृष्टान्तोद्विशिष्टेतिद्वयेन
इति लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अर्थे इत्यत्र मानमिति भावः ॥

३ अत्रापि कतिपयानुपपदानां कृद्भिः चेदेति वचनात् ङीपुत्तरे माह
तमोपेन्द्रकि च ङीप्पीति लिङ्गं । ङीपुत्तरेण कतिपयपदस्येति
सुलभम् ॥

४ द्विपन्तद्वयस्य द्विपतीत्येवमप्यपरिभाषासंतिदिशेति । तथा च द्वि-
पत्तिरिति भावः ॥

“राजाहःसखिभ्यष्ट्” यथेह भवति—मद्राजः,
कश्मीरराजः ॥

एवं मद्राज्ञी कश्मीरराज्ञीत्यत्रापि स्यात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न चा भवति मद्राज्ञीति ॥

(उपपादकभाष्यम्)

भवति, यदा समासान्तादीकारः । लिङ्गविशिष्ट-
ग्रहणे तु ईकारान्तात्समासान्तः प्रसज्येत ॥

तत्र को दोषः? पुंयद्वायष्टिलोपश्च ॥ तत्र मद्र-
राज्ञीत्येवं रूपं स्यात् । मद्राज्ञीति चेप्यते ॥

(प्रदीपः) समासान्तादीकार इति । मद्रराजस्य भार्या
मद्रराज्ञीति पुंयोगादाख्यायामिति शेषः ॥ तत्र को दोष इति ।
एषि कृते यस्येति चेतीकारे लोभे दिवाद् एषि कृते मद्रराज्ञीति
विप्यतीति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) ईकारे लुप्त इति । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्
‘नल’ इति रिलोभाभावे ‘अलोपो ना’ इत्यकार लोपे वक्ष्येति लोपे
च सतीत्यर्थः ॥ भाष्ये—पुंयद्वायष्टिलोपश्चेति । अस्माद् इति
पुत्रावय्, नलपुत्र इति द्विलोप इत्यर्थः ॥

(५१०४ परिभाषाक्षेपे षष्ठ्यवर्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ महदात्वे प्रियादिपु ॥ * ॥

(भाष्यम्) महदात्वे प्रियादिष्वतिप्रसङ्गे
भवति । “भान्महतः समानाधिकरणजातीययोः”
इति यथेह भवति महान् प्रियोऽस्य महाप्रियः ॥

एवं महती प्रियाऽस्य महतीप्रिय इत्यत्रापि स्यात् ॥
किमुच्यते प्रियोदिप्तिरिति? यत्र पुंयद्वायः प्रति
पिप्यते ॥

यत्र तु न प्रतिपिप्यते भवितव्यमेव तत्राद्येनेति ॥

(प्रदीपः) यत्र पुंयद्वाय इति । तत्रापूर्णाप्रियादि-
भित्तिवन्ताः ॥ यत्र विवति । महानल इत्यादि ॥

(उद्योतः) महानल इति । महती जडा वक्ष्येति समाये
‘मिनाः’ इति पुत्रावे अत्र भवत्येवमर्थः ॥

(५१०५ परिभाषाक्षेपे षष्ठ्यवर्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ ज्जित्स्वरे ॥ * ॥

(भाष्यम्) ज्जित्स्वरेऽतिप्रसङ्गे भवति “ज्जि-

त्यादिः” उदात्तो भवतीति । यथेह भवति—दाक्षिः,
अहिचुम्बकायनिः ॥

एवं दाक्षी, अहिचुम्बकायनीत्यत्रापि स्यात् ॥

(प्रदीपः) दाक्षीति । इतो मनुष्यजातेरिति दीप् प्रत्यय-
स्वरेणान्तोदात्त इत्यते ॥

(५१०६ परिभाषाक्षेपे षष्ठ्यवर्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोरति-
प्रसङ्गे भवति “राजा च” ब्राह्मणकुमारयोरिति ।
यथेह भवति—राजब्राह्मणः, राजकुमारः ॥

एवं राजब्राह्मणी, राजकुमारीत्यत्रापि स्यात् ॥

(उद्योतः) इत्यत इति । आधुदात्तं तु पदं प्रामोतीत्यर्थः ॥

(५१०७ परिभाषाक्षेपे सप्तमवर्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ समाससंघातग्रहणेषु च ॥ * ॥

(भाष्यम्) समाससंघातग्रहणेषु चातिप्रसङ्गे
भवति “यहोर्नञ्व्युत्तरपदभूम्नि” यथेह भवति—
यहुगोमान् यहुयवमान् ॥

एवं यहुगोमती यहुयवमतीत्यत्रापि स्यात् ।

(प्रदीपः) यहोर्नञ्व्यदिति । यहुशब्दादुत्तरपदयहुत्वे
वर्तमानायत्तरं पदं तदन्तरस्य समासस्य नम इव स्वरो भवती-
त्यतिदेशार्थः । तेन यहवो गोमन्तोऽस्य यहुगोमानित्यत्र “नमसु-
भ्याम्” इति समासान्तोदात्तत्वं भवति ॥ यहुगोमतीति ।
यहवो गोमन्तोऽस्या इति बहुव्रीहिः, उगित्येनेति शेषः । समा-
गोऽत्र संघातरूपः प्रायति लिङ्गविशिष्टरामाराधनात्समाग-
न्तोदात्ता याम्भावादीकारः पितृवादनुदात्तो भवति, ईकारात्तु पूर्व
उदात्तो भवति ॥

(उद्योतः) अत्र यथा पूर्वोत्तरपरस्परसमाससंघातग्रहणं तथा
स्वरापेक्षानेन दृश्यते—यदिति ॥ यहवो गोमन्तो यस्या इति विशदे
शब्दादुत्तरपदभावाद्—यहवो गोमन्तोऽस्या इति । ईकारात्पूर्व
इति । ताः पूर्वो मध्यस्थानावो वयोपि यद्वेगोदात्त इत्यर्थः ॥

(संघातपदशेषभाष्यम्)

किमुच्यते समाससंघातग्रहणेष्विति ? ॥

(संघातपदप्रयोजनभाष्यम्)

यद्ययमग्रहणं प्रयोजनमेवैतन्मयाः परिभाषायाः

“कुसुलकूपकुम्भशाले विले” कुसुलीविलमिति यथा ॥

(प्रदीपः) कुसुलीविलमिति । पूर्वपदस्यान वार्थित्वम्, न तु सपातस्येति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवत्येव ॥

(५१०८ परिभाषाशेषेऽमैत्रवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ विभक्तौ चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति ॥

(प्रदीपः) विभक्तौ चोक्तमिति । उगिदचामित्यत्रोक्तम्—यथा गोमानिलम् मुम्भवति, एवं गोमतीत्यत्रापि प्राप्नोति । तत्र परिहार उक्तः—‘न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात्’ इति । विभक्त्याश्रयकार्यं क्रियमाणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेष्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उगिदचामित्यत्रेति । सुवोरनाकौविति सूत्रे तत्पुत्रमपि गृहीत्वाऽस्वार्थसोक्तत्वादिति बोध्यम् ॥

(परिभाषेयसंज्ञाभाष्यम्)

एतेऽस्याः परिभाषाया दोषाः, एतानि च प्रयोजनानि स्युः ॥

एते दोषाः समा भूयांसो वा ?

तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया ॥

✓न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या । लक्षणं वा न परिणयम् ॥

न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्वाख्यो नाधिग्रीयन्ते । न च मृगाः सन्तीति यथा नोप्यन्ते ॥

दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् ? न हि दोषाणां लक्षणमस्तीति ॥

तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेव परिभाषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं च दोषेषु ॥

(प्रदीपः) प्रतिविधेयमिति । अत्रप्रकरणे शकिलाहुः लाङ्गुलोत्तरा वार्तिके षट्प्रहणेनैव षटीग्रहणे सिद्धे षटीग्रहणस्या परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेनानिष्टविषये नोपतिष्ठते ॥

(उद्घोतः) दोषोद्भावयिता आह—एते दोषा इति । मुद्रका इत्यर्थः । एतानि च—लघुकाणि ॥ समा भूयांसो वेति ।

अन्येषामपि दोषाणां सत्त्वादित्यभिमानः । परिभाषावादाह—नहि दोषा इत्यादि ॥ आग्रे वृत्त्यन्तरमाह—दोषाः सत्त्वपीति । अन्यत्र दोषाभावादिति भावः ॥

(५१०९ इयाप्प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ तद्धितविधानार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्धितविधानार्थं तु उपाग्रहणं कर्तव्यं इयावन्ताच्छित्तोत्पत्तिर्यथा स्यात्—कालितरा, हरणितरा, खट्वातरा, मालातरा ॥

(प्रदीपः) तद्धितविधानार्थं त्विति । सति इयाप्प्रहणे तद्धितविषयो प्रकृतित्रयाधिकारसामर्थ्यात् पूर्व इयापौ भवतः, तदन्ताच्छित्त इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु इयाप्प्रहणे कृतेऽपि प्रातिपदित्वमाश्रित्य परत्वाच्छित्तः स्यादत आह—सतीति । प्रकृतित्रयाधिकारसामर्थ्यादिति पाठः ॥

(आशेषभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

(५११० आशेषसाधकवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधाद्धि तद्धितवली-यस्त्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विप्रतिषेधाद्धि तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधाद्धीति । स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकृतौ न विवक्ष्यते—कालीति । प्रकृतप्रत्ययस्यावकाशो यत्र स्त्रीत्वाविवक्षा—कालतरा इति । स्त्रीवत्प्रकृत्योस्तु युगपद्विवक्षाया परत्वात्प्रकर्षप्रत्यय स्यादित्यर्थः ॥ ननु स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तं प्रत्ययान्तराह, प्रकर्षस्तु बाधप्रतिषेधयोग्यपेक्षाद्बहिर्गता । तत्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि बहिर्गत्वम् । अन्तरङ्गबहिर्गयोर्बाधयुक्तो विप्रतिषेधः । तथा च वक्ष्यते—‘स्वार्थमभिधायै शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह । समंवेतं समवेतस्य च वर्धने लिङ्गं सखया विभक्तिं चाभिधाय तात्त्विकोपानपेक्षमात्रं वृत्तमात्मानं प्रियकृतसनादिषु तत् प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्त इति’ । एवं तद्धितकमानाश्रयेण त्रैकिके प्रयोगे पदादुच्चरितायुगपदयोः प्रतीयन्त इति त्रैकिकार्थव्यवस्थाङ्गीकरणेन प्रातिपदिकार्थगतस्त्रीत्वप्रकर्षनिवृत्त्याश्रयेण विप्रतिषेध उच्यते ॥

१ तत्पुत्रे ‘विप्रतिषेधादग्रे वलीयस्त्वम्, इति न तत्कल्याणानवसरे ‘उपि तच्च इति सूत्रस्याख्यायामयमर्थः प्रकाशित इति भावः ॥

२ पूर्वपक्षेण इति शेषः । दोषाः सत्त्वपि खल्वन्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेः । अस्या परिभाषाया अनित्यत्वादेतावत्संज्ञाप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

३ वृत्त्यवच्छिन्नविषयदर्शयति—स्त्रीप्रत्ययस्येति ॥

४ तत्पर्ययमिति शेषः ॥ तस्मात्तत्पदमिति स्त्रीप्रत्ययस्य पूर्वपक्षवृत्तत्वेनान्वयत्वमिति भावः ॥

५ तस्मात् परिपुत्रे ‘उच्यत इत्यर्थः ॥

६ स्वार्थविचारयति ॥

७ स्वार्थं समवेतम् ॥

८ वृत्त्यवच्छेदने ॥

९ तात्त्विकोपान्वय-लिङ्गस्य प्रातिपदिकनिमित्तात् प्रत्ययवर्धनित्यर्थः ॥

१० ननु स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गत्वेन पूर्वपक्षवृत्तौ विप्रतिषेधादित्युक्तमाह—एवमिति ॥

(उद्योतः) बाह्यप्रतियोग्यपेक्षत्वादिति । तदपेक्षक-
पांषन्वयश्च साधे समाप्तस्येति तत्रादिर्वहिरङ्ग इति भावः ॥ स्वार्थ-
मिति । स्वार्थेऽत्र प्रवृत्तिनिमित्तं समवेतम् । तेन स्वार्थेनाश्रितमित्यर्थः ।
विभक्तिः=कारकम्, यतः कृत्स्नमात्मानमपेक्षमाणः पूर्वं तच्छब्दिय-
क्षाकाङ्क्षावानतः—ततः प्रियादिषु प्रवर्तत इत्यन्वयः ॥ युगपदर्थो
इति । शब्दबुद्धिकर्मणा पिरम्य व्यापारायोगादिति भावः । न तु
शास्त्रे कस्यचित् करितन्यायवशादरोमितकमवतीमर्थवत्तामाश्लेखित
तात्पर्यम् । तदाश्रयेण तु सत्यंतरज्ज्ञादेव पूर्वं स्वीप्रलये व्यर्थमेव
ङ्घाप्प्रहणमिति भावः ॥

(५१११ ङघाप्प्रहणे दोषवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ तत्र समासान्तेषु दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र समासान्तेषु दोषो भवति—यद्-
गोमत्का, यद्भुवचमत्का ॥

समासान्ता अपि उच्यन्तात्स्युः ॥

(प्रदीपः) समासान्ता अपीति । तत्र बहवो गोम-
त्कोऽस्या इति बहुमीदौ कृते ङीप् च कस्यत्वौ बहुगोमतीकेति
प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—तत्र समाप्तेषु दोष इत्यतः प्राक् 'तत्र
को दोषः' इति कश्चित्कोऽप्याहः । प्रशसान्त्वयात्, यद्भुव-
चमत्कस्यत्वात् वा स ग्रन्थः । तत्र ङघाप्प्रहणे कृते समासान्तेषु दोष
इति तदर्थः ॥

(५१११ मूलतत्प्राक्वार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ त्यूङोश्च ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्यूङोश्चापि ग्रहणं कर्तव्यं भवति । यु-
घतिका, ग्रहण्यधुकेति ॥

(प्रदीपः) ग्रहण्यधुकेति । अज्ञाताद्यर्थविषयानामु-
न्तात्कप्रत्यय ईष्यते ॥

(वार्तिकालोपभाष्यम्)

ऊङ्ग्रहणेन तावन्नार्थः । नास्त्यत्र विदोषः । उका-
रान्तादुत्पत्तौ सत्यामूङ्गान्ताद्वा ॥

(प्रदीपः) नास्त्यत्रेति । वैष इति ह्रस्वविधानादिति
भावः ॥

(उद्योतः) गतु ह्रस्वदीर्घयोर्विशेषात्रात्यन्तत्वेन्युपपन्नमन
आह—केण इतीति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—युवतितरा, ग्रहण्यधुतरा, इति ॥

(प्रदीपः) युवतितरेति । जातेधेति पुंवद्भावप्रतिषेधं
मैत्र्यते । यौवनस्य जातिरूपत्वात् ॥ ग्रहण्यधुतरेति । अत्र
नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति विकल्पेन ह्रस्वः ॥

(उद्योतः) ननु युवतितरेत्यत्र तसिद्धादिभित्ति पुंवत्त्वं दुर्बो-
मत आह—जातेऽस्तीति । एषां जातिकार्यस्य वैकल्पिकताया अग्रे
वक्ष्यमाणत्वाच्च 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रस्य युवजानिरिति भाष्य-
प्रयोगासङ्गतिः ॥ विकल्पेनेति । एवं च तदभावे दीर्घश्रवणा-
मूढन्तात्कसिद्धोऽवयवमङ्गीकार्य इति भावः ॥

(५११३ दोषपरिहारवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ तदन्तस्य च प्रत्ययार्थेनायोगा-
त्तद्धितानुत्पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदन्तस्य च उपायान्तस्य प्रत्ययार्थे-
नायोगात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । कैलितरा, हरि-
णितरा, खट्वतारा, मालातरेति ॥

किं कारणम् ?

उपायान्तमेतत् स्वीप्रधानम् । न च स्वीत्वस्य
प्रकर्षप्रकर्षौ स्तः ।

नैष दोषः ।

न हि किञ्चिदुच्यते—एवंजातीयकादुत्पत्त्यभेदं
जातीयकाभेति ।

एतावदुच्यते—“अतिशायने तमविघ्नौ” “ति-
ऊङ्” इति । यस्य च प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे प्रत्ययो
भविष्यति । अस्ति वा प्रधानस्य गुणस्य प्रकर्षः ।

इहै खल्वपि शुक्लतरः कृष्णतर इति ।

द्रव्यं प्रधानम् । गुणस्य च प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते ॥

(प्रदीपः) न च स्वीत्वस्येति । तस्य सर्वत्रैकरूपत्वात्
प्रकर्षप्रकर्षाभाव इत्यर्थः ॥ इह खल्वपीति । सर्वत्र प्रधा-
नस्य प्रकर्षाभावः । तादृकं हरिण—

सर्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना ।

प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपेतं वाच्यताम् ॥ इति ॥
ततश्च कान्तितरेत्यापि कालगुणप्रकर्षोऽप्यस्तरप्रत्ययः ॥

१ तदर्थः=प्रतियोग्यपेक्षेति भावः ॥

२ यद्गोमत्कायमत्कायमेव तत्कालमन्यतीति स्वार्थे परिपूर्णत्वादिकमनो
गतेऽप्यत्र इति भावः ॥

३ यदाङ्ग्रहणे दोषमाह—तत्र समासान्तेष्विति ॥

४ यदाङ्ग्रहणं विचार्यमाणं गमात् तदा अपि ङीप्प्रत्ययत्वं न स्तुति-
स्यर्थः ॥

५ तूङ्ग्रहणमात्रे न तद्धितः पूर्वं स्य इति दोषः ॥

६ एवं च विदोष इत्याशयः ॥

७ भार्गवः ङीप् गुणोक्तं कश्चित्कृतं युववति भाष्यकृतमाश्लेषेणम् । पूर्वं-

कथमेव युवस्यदीर्घा अस्तिव्युत्पत्तेरपि च तसि वैकल्पिकत्वेनापि जातिकार्यमिति
भावः ॥

८ ननु युवस्यद्विगुह्यतायाज्जातिराचरते युवकादिरिति भाष्यप्रयोगोऽप्युक्तः
स्यादत आह—एषा जातीति ॥

९ तरण्यत्वेन मूलस्यद्रव्यविशेष्यताभवस्य प्रकर्षो गोप्य इत्यभि-
प्रायेण ह्रस्वः ॥

१० मूलस्यद्रव्यविशेष्यतायाज्जातिराचरते युवकादिरिति मूलस्यैव प्रकर्षोऽनेन
गोप्य इत्यह—एषाजातीति ॥

११ अत्र दृष्टान्ताह—इह खल्वपीति ॥

(उद्घोतः) पञ्चम्यन्तादिति । औषे लोकसूत्रेन व्यवहारः । अन्ये व्यवहारा इति भेदः ।

लोकयते येन शब्दार्थो लोकस्तेन स उच्यते ।

व्यवहारोऽथवा वृद्धव्यवहृतृपरंपरा ॥ श्लोके ॥

नन्वेवं पृष्ठे शब्दप्रतिद्वयमिष्टानं व्यधिकरणमत आह—विशिष्टेति ॥ प्रसंगेनेति । न ॥ तत्प्रकृतमिति भावः ॥ दर्शनावसाययोरैकत्वादाह—यश्चिन्तयति । यश्चिन्तयति मुलभ्य पश्चिमिन्तयति यदर्थरूपं यदादिशब्देनावसीयते—प्रत्याख्येन इत्युक्तार्थः ॥ भाष्येऽवसायकारमाह—इयं स्त्रीत्यादि ॥ ननु स्त्रीत्वावसायस्य स्त्रीत्वावसायपुनरुक्तत्वादाह—तद्योगाच्चेति ॥ शुद्धादिशब्दवदिति भावः ॥ सौ स्त्रीत्वादेः तदादीनां विधेयलिङ्गादित्यादिना नानुपपत्तिः, अन्यथा तत्स्त्रीत्वादि वक्तव्यं स्यात् ॥

(स्त्रीत्वनिमित्तजिज्ञासाभाष्यम्)

किं पुनर्लोकं दृष्ट्वा एतदवसीयते—

इयं स्त्री, अयं पुमान्, इदं नपुंसकमिति ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । इयं सत्तादेरनेसार्यस्य सम्भवात्प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) सत्तादेरिति । आदिना संख्याकर्मत्वादि ॥

(निमित्तकथनभाष्यम्)

लिङ्गम् ॥

(प्रदीपः) लिङ्गमिति । स्तनकेशादिवमिति भावः ॥

(उद्घोतः) लिङ्गमित्यस्यानुमितिजनकत्वमिति नापि इत्याह—स्तेनेति ॥

(जिज्ञासाभाष्यम्)

किं पुनस्तत् ?

(लिङ्गलक्षणभाष्यम्)

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लो-

मशः पुरुषः स्मृतः ।

उभयोरन्तरं यच्च तद-

भावे नपुंसकम् ॥

(प्रदीपः) स्तनकेशवतीति । भृगादौ मनुष्ये । तथैव

लोमश इति—राः । लिङ्गे पृष्ठे लिङ्गिकथनं लिङ्गप्रतिपत्तिपरमिति प्रश्नप्रतिवचनयोर्नास्त्वसंगतिः । स्तनकेशं च प्रसिद्धत्वादन्य-

स्यापि क्षीप्रतिपत्तिनिमित्तस्य कुमार्थादिगतस्योपलक्षणम् । तदनेन स्त्रीत्वादीनां स्तनाद्युपलक्षणानां गोत्वादिवत्सामान्यविशेषत्वं दर्शितम् । ययोर्लोकं हरिणा—

हस्तिन्यां चडवायां च स्त्रीति वृद्धेः समन्वयः ।

अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम् ॥

इति ॥

उभयोरन्तरमिति । लिङ्गवत्त्वेन सदृशमित्यर्थः । तेनान्यमाख्यातात्पर्यं नपुंसकत्वाभावः । तदभाव इत्यनेन मयूरी-कुङ्कुमादीनां स्त्रीपुंससंयुक्तानां नपुंसकत्वं निराकृतम् । भवति हि समुदायः समुदायिनोः सदृश इति स्यान्नपुंसकत्वम् । येषु परवर्द्धितमित्यनेन समुदायस्य परवर्द्धितादिदेशादप्रसङ्गे नपुंसकत्वस्य । ततो वस्तुस्वरूपनिरूपणपरमेतदित्यवगन्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) ननु स्तनादिसंबन्धस्यान्यथापि दर्शनादाह—भू-

भावाविति । औदिना—अतिशयः ॥ लिङ्गप्रतिपत्तिपूर्वकमिति ।

पूर्वकमिति स्यादेकमतः । पक्षीसमाधः, तज्जनकमित्यर्थः । लिङ्ग-

प्रतिपत्तिपरमिति पाठे तत्प्रतिपत्तिनात्पर्यकमित्यर्थः ॥ ननु कुमार्थो-

मतिशयितस्तनावभावात्कथं स्त्रीत्वमत आह—अन्यस्यापीति ।

योम्यादेरित्यर्थः ॥ ननु स्तनादीनामनुगतत्वात्तन्निमित्तानुगतत्वस्य-

प्रयोगयोरयोगोऽन आह—अनेनेति । जातिविशेषकत्वं स्त्रीत्वादिकम् ॥

तत्राकृतमहत्त्वं दर्शयति—स्तनाद्युपलक्षणानामिति—वृद्ध-

प्रीतिः ॥ समन्वयः—अनुगतः ॥ द्रव्यादीति । आदिना गुणकिया-

जातीनां संग्रहः । स्तनादीत्यादिपदेन शब्दगतावाधपि, शब्दाध-

योरभेदाच्च तद्व्यवधानं स्त्रीत्वादि व्यञ्जकं योष्यम् । स्तनादीनां व्यञ्ज-

कत्वादेव भाष्ये यदुक्तम् एतदवसीयत इत्युक्तम् । तत्र हि स्वर-

सतो यच्छब्देतच्छब्दार्थयोर्भेदः प्रतीयते ॥ अन्तराशब्दः सदृशवाचो-

त्वाह—लिङ्गेति । अनेन सादृश्यहेतुराकः ॥ तेनेति । लिङ्गवत्त्वा-

सादृश्यग्रहणेनेत्यर्थः । अभ्यवार्थानामसम्भूतत्वाच्च लिङ्गयोग इति

भावः । तदभाव इत्युच्यमानेऽव्यवधानमपि नपुंसकत्वं स्यादिति

तात्पर्यम् ॥ तदभावे इति । स्त्रीपुलकाभावे इत्यर्थः ॥

(लिङ्गलक्षणद्वयभाष्यम्)

लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रूकुंसे दाप्सज्यते ।

लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने सति भ्रूकुंसे दाप्सज्यते ।

यदि लोके दृष्ट्वैतदवसीयते—इयं स्त्री ।

१ पञ्चम्यन्तान्तरमित्यर्थे लोकादेति शब्दः । प्रसिद्धा इत्यस्य लोकव्यवहारा आदिना इत्यर्थः । सत्प्रत्ययस्य प्रत्यये लोकेऽन्यवहृतुं अतिशय इत्यर्थः । व्यवहारकियाया शब्दाचारत्वात्सम्भवादिप्रसङ्गः ॥

२ शुक्लीलादिप्रसुदायवाचकस्य रूपशब्दस्य व्यापकस्य रूपत्वव्याप्येन शुक्लेन सहामेदन्वयवत्तया स्त्रीत्वलोकावच्छिन्नादिप्रसुदायस्य 'इयं' शब्दाभ्यां स्त्रीत्वोत्पादावच्छिन्नव्याप्येन स्त्रीशब्दाभ्यामभेद इति तात्पर्यम् ॥

३ ननु 'एषा स्त्री' इत्यादिभाष्ये तत्पदेन स्त्रीत्वनिमित्तप्रसुदायस्य स्त्रीपदेन स्त्रीत्वं प्रतीयते तत्र तत्पदस्य स्त्रीत्वनिमित्तप्रसुदायस्य नपुंसकनिर्देश आचारस्य अत आह—एषा स्त्रीत्यादि ॥

४ ननु किमुनलिङ्गमिति प्रसक्त स्तनकेशवती स्त्री स्यादिति लिङ्गाभ्यवक्तुत्वरनपुंसकमत आह—लिङ्गे दृष्ट इति ॥

३ पा० च०

५ तदभावे नपुंसकत्वमित्यनेन मयूरी-कुङ्कुमादिप्रसुदाये स्त्रीपुंसलक्षणस्य सत्ताच्च नपुंसकत्वमिति भावः ॥

६ स्तनकेशवतीत्यत्र 'अतिशयार्थे' मतिशयार्थः ॥

— ७ स्यात् कस्यच इत्यनेन वृद्धप्रीतिर्हेति शोभते । लिङ्गप्रतिपत्तिपूर्वकमिति पाठ इदानीन्तनेषु पुस्तकेषु नोपलभ्यत इति एषा न स्मारिता । लिङ्गिकथनं लिङ्गज्ञानजननमित्यर्थः ॥

८ यद्योके दृष्ट्वैतदवसीयत इति भाष्ये तत्पदेन व्यञ्जकं स्तनकेशादि, तत्पदेन च व्यञ्जकं स्त्रीत्वमिति तयोर्भेद इत्यर्थः ॥

९ वनयोर्नरचरित्युत्पन्नमिति इति शेषः । एवं चाद्यद्वयस्य नपुंसकत्वस्य चार्थव्यवस्थितत्वाच्च ॥

अस्ति तद् भूकुंसे ॥

(प्रदीपः) इदानीमेतद् दूषयितुमाह—लिङ्गादिति ।

भूकृतः क्षीयैषपारी नटस्तस्य स्तनकेशसंबन्धात् क्षीत्वे सति
दास्यात् ॥ ननु हिल्लेयोगे स्तनकेशवतीति मनुष्विज्ञानाद् भूकुं-
शब्दस्य क्षीत्वाभावः । नैतदस्ति । प्रतिपत्तुषा निलयिज्जर्श-
नात्तत्रापि क्षीत्वप्रसङ्गात् । केशयपने च त्रिषाः क्षीत्वच स्यात्,
तुदानीं केशसंबन्धाभावात् । स्तनातिशयसम्बन्धस्य चोत्तरका-
लभावित्वादतिशयेऽपि मनुषि विज्ञायमाने प्राक् क्षीत्वं न स्यात् ।
अव्यासिस्त्रिधाबाधेयत्वात्स्य दर्शनस्य न शुषु निर्बन्धोऽन कर्तव्यः ॥

(बह्योतः) प्रतिपत्तुमिति । सामाजिकज्ञाना लीवेष-
धातिग एव तस्य दर्शनादिति भावः ॥ नित्ययोगे मनुषि द्योतित-
माह—केशवपने चेति ॥ ननु स्नानातिशययोगादेव तत्र शीरमया
आह—स्ननेति । बालौयाः केशवपने तत्सबन्धोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥
ननु स्नानकेशमहणमग्न्यस्य योग्यादेरुपलक्षणमित्युक्तमतो न दोष इत्यत
आह—अग्न्यासीति । खट्वादिपथिर्लभः । दारादिभ्यतिव्यापकत्वमपि
नोपन्य ॥

(द्वितीयदूषणभाष्यम्)

नत्वं खरकुटीः पश्य ॥

इह चञ्चाः पश्य, वधिकाः पश्य, खरकुटीः
पश्येति तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वं प्राप्नोति ॥

यद्धि लोके ह्यैतदवसीयते—अयं पुमानिति ।
अस्ति तद्वर्धिकादिषु ॥

(प्रदीपः) नत्वमिति । खरकुटी नापितशृङ्गमुच्यत इति
 कैवेदिहाह । तनेवार्ये 'सहायाम्' इति कन्प्रत्ययः, तस्य 'लुम्भ-
 मृष्ये' इति लृप् । तत्र मनुष्यस्य धाच्यत्वात्तस्य च लोमशत्वात्
 पुंस्त्वात् खरकुटीः पश्येलादी नत्वप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) इति केचिदाहुरिति । तस्य लोभशक्त्यैव पुरुषा-
 न्त्वापत्तिरिति तदाशयः । चञ्चलादिस्वाधारण्येन प्रकारान्तरमाह—
 तत्रैवार्थ इति ॥ लुम्भनप्य इति । यद्यपि मनुष्यद्वन्द्वः स्त्रीपुंस-
 स्वाधारण्यभावि पुरुषसंज्ञायाम् अदोषो बोध्यः ॥

१ अतस्तुल्यसिद्धयर्थमिति ॥

१. ननु पूर्वोक्तरीत्याऽतिशयेऽपि मनुषि भूकुले खनकेणातिशयसत्त्वेन धीव
द्वारांगत भावः—ननु निलययोग इति ॥ भूकुलादौ सङ्ग्राहणाय निलययोगे
मनुवाचीयत इत्यर्थः ॥

१ श्रुते स्वनकेशानां नित्ययोगमात्रेऽपि धामाजिवाः स्वनकेशरहितस्ताप
मयतीति धामाजिकव्यवहारे स्वनकेशानां नित्यसम्बन्ध इति भावः । तस्य
श्रुतस्य ।

४ तत्रञ्जुतेकेशवपनाधीभ्यक्तौ ।

५५ बालायाः स्नानसङ्गणनाभवेन जेऽवपने च कृते स्नानजेऽवतीति लक्ष्यस्य
मत्तरानमाहिरिणि भावः ॥

१ एव च सननेनतीति सन्ध्यामन्त्राद्विष्यातिदोषदुष्टवादेभ्यमिति
भाष्याग्रप ॥

● केवल एतद्दीपस्य नास्ति गृहवाचकत्वेन तस्य च भोग्यसादिवर्णि-
त्वेन भोग्यः पुरुष इति कृष्णपञ्चमसिद्धिरित्यर्थः । तत्रैवार्थेनिकृते पुरुष-
स्वरूपस्यापि चर्चायेन पुत्रप्राप्त्यर्थमिति च ॥

(तृतीयदूषणभाष्यम्)

खट्वावृक्षौ न सिध्यतः ॥

खट्वावृक्षयोश्च लिङ्गं न सिध्यति । यद्धि लोके
दृष्टैतदयसीयते—इयं स्त्री, अयं पुमानिति । न
तत्प्रज्ञावृक्षयोरस्ति ॥

किं तर्हि तयोर्लिङ्गं न्याय्यम् ?

(दूषणसाधकभाष्यम्)

नापुंसकं भवेत्तस्मिन् ॥

नापुंसकं खद्वानृक्षयोर्लिङ्गं न्याय्यम् । किमिदं
नापुंसकमिति ? नपुंसके भवं नापुंसकम् ॥

(प्रदीपः) नापुंसकमिति । नपुंसके वस्तुनि भवं लिङ्गं
नापुंसकम्, नापुंसकैर्वं तत् प्राप्तं स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरभावात्, स्त्री-
पुंसकद्वयात्थ लिङ्गवत्त्वेन, सत्त्वरूपैवाद्य—लिङ्गसंख्यारहित-
स्यासत्त्वभूतस्याप्यस्याभावादिति भावः ॥

(उद्घोषः) ननुसकशब्दाद्भावेऽगो दुर्लभत्वाद्वाह—ननुसक इति । लिङ्गवत्वेन स्त्रीपुंससहश्रवदिसन्वयः ॥ लिङ्गवत्त्वे हेतुमाह—सत्येति । सत्यरूपत्वं कथं लिङ्गवत्त्वं साधकमत आह—लिङ्गोत्यादि ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

तदभावे नपुंसकम् ।।

तदभावे स्त्रीपुंसलिङ्गाभावे नपुंसकं लिङ्गं न्याय्यम्
• (लिङ्गसाधकभाष्यम्)

असत्तु मृगतृष्णावत् ॥

असत्तु खद्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् । कथं पुनर-
सन्नाम लिङ्गं शक्यं द्रष्टुम्? मृगात्पूणावत् । तद्यथा—
मृगास्तृपिता अपां धाराः पश्यन्ति । न च ताः
सन्ति ॥

(प्रदीपः) असत्त्विति । मृगतृणैर्नियथा मदनरीषिका

८ अथादिषु निहन्त्याज्यातिव्यातिस्मदृश्यांवातिमि अथंयति—अथा-
पूजाविल्लादि ॥

२ ननु सकललक्षणस्य सद्भावात्प्रतिष्ठातिमपि मयं यति—नापुंल्ल
मिति ॥

१० ननुषकम्भरेतसिजितस्य ननुषकायमपुनःकार्षं सद्भाव्यादौ नवे-
दित्यर्थः । तत्र च ननुषके भवमिति मयार्थे मलयस्य ननुषकलिङ्गे कस्यपन
कार्षंस्वाधम्भाव्यादौहतिः स्वयदित्य आह—ननुषके पक्षतीति ॥

११ मुद्रितपुष्पकेषु 'नपुंसके वस्तुनि भवन्ति' नापुंसकत्वत्तस्मात् 'धीर' ह्यस्यैवाप्येवमस्ति । तदप्येवमस्ति स्मिन्नितायाः । अथानिति च एव रथापि । धीरत्वपुस्तकवशात्तस्मात्तस्मिन् 'नपुंसकत्वम्', लिङ्गवशात्तस्मात्तस्मिन् 'धीर' इति ।

१५ ननु सद्गुरुणाहौ श्रीपुद्गलभक्त्येव न शरीरपुत्रत्वशेरेमान् इत्येव न ।
निनु भक्त्यभूतत्वेन सर्वलिङ्गस्याप्यभाव इत्याहङ्गां निरस्पति—सर्वरूपरवा-
दित्यादिना ॥

१३ यथा मृगपृष्ठाक्या मयनरीचिनाऽऽसन्नकृष्टक्या भास्ते तथा सद्गु-
वृषी अक्षरेण श्रीपस्येत्येति प्रतिपाद्यते इति भावः ।

यथाऽऽसत्वेन जलरूपेण प्रतिभासते, तथा खट्वावृक्षावसता स्त्री-
पुंसत्वेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) वृक्षादाव्याप्तिवार्तायाद् भाष्ये—असत्त्विति ।
तत्राविद्यमानमित्यर्थः । उद्घोषे तु सदिति भावः । तदुक्तं—

विमृष्टव्यादि चित्तस्थं न बहिष्ठं कदा च न ।
स्वप्नप्रममदायेषु संवेदेवानुभूयते ॥ इति ।

अत्र न वता च नेत्युक्त्वा सर्वः प्रपञ्चो बहिरसत्त्वेनेति घटयति ।
प्रपञ्चितं चैतदस्माभिः परमार्थसरोपोते । तत्र खेवमुक्तं भगवता
शेषेण—

मृगतृष्णायासुदकं, शुक्लौ रजतं, मुजंगमो रज्यां ।
तैमिरिकचंद्रयुगवद आन्तसखिलं जगद्रूपम् ॥ इति ।

अत्रे च बहिरसत एव भानमित्युक्तम् ॥ ननु मृगतृष्णा न
स्वरूपेणासती, नाप्यन्यरूपेण तत्प्रतिभासः, यतः प्रतिभासमानान्य-
रूपेणासत्त्वं स्वादत्त आह—मृगोति । विषातापवांयतृष्णाशब्देन
तत्कृतभावनावशादुदकत्वेन प्रतिभासमाना मरुमरीचिकोभ्यत इति
भावः । मरुमरीचिकशब्देन तनिकिरणा ऊर्ध्वोपरभावेन नम आका-
मन्तस्तराकारमतीतिजनका उच्यन्ते । तपथा—मृगास्तृपिता
इति भाष्ये मृगा इत्युपलक्षणम् ॥

(लिङ्गापकभाष्यम्)

गन्धर्वनगरं यथा ॥

यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्ते, उपस्थल च
नोपलभ्यन्ते । तद्वत्खट्वावृक्षयोरेखिलं द्रष्टव्यम् ॥

(प्रदीपः) अधोच्यते—मरीचिदर्शनात्सादृश्याजलं पूर्वा-
दुभूतं स्मर्यते न तु तत्रासजलं चकास्तीति तत्राह—गन्धर्व-
नगरं यथेति । न हि गन्धर्वनगरमन्तरिक्षे कदाचिदुपलभ्यम् ।
न च तत्र तत्सदृशवस्तुवन्तरग्रहं येन गन्धर्वनगरं स्मर्येत ।
तस्मादसतामपि भावानामचिन्त्यान्निमित्तसामर्थ्यायुपोलम्भः,
तथा खट्वावपि क्षीलादेरित्यर्थः । तदुक्तं हरिणा—

यथा सलिलनिर्मातो मृगतृष्णास्तु जायते ।

जलोपलब्ध्यनुगुणाद् वीजाद् बुद्धिर्जलेऽसति ॥

तथैवाव्यपदेश्येभ्यो हेतुभ्यस्तारकादिषु ।

मुख्येभ्य इव लिङ्गेभ्यो भेदो लोके व्यवस्थितः ॥ इति ॥

१ अथ मृगतृष्णावदित्यनेन भाष्यार्थानामवस्थानेन प्रतिपादयति गग-
नात् । तत्र प्रमाणमाह—विप्रेति । यतः स्वप्नप्रमादिव्यवृत्तौ पदार्था नास्ति-
पदार्थवदनुभूयते, अतः पुष्पादिवस्तुभासोऽस्मिन्नेवाव्यवस्थाय, न बहिष्ठ-
मित्यर्थः ॥

२ ननु मृगतृष्णावदित्युक्तिरुक्ता । यतो मरुमरीचिकायां जलसाह-
च्येन तत्सारणमवति मत्सजलवत्तादनुभूते । खट्वावृक्षादीं तु लिङ्गघटवत्स्य
कलत्रेन दर्शनाभावेन लिङ्गासत्त्वमवस्थेति । यत्र च मृगतृष्णावदित्युक्तिरुक्ति-
रुक्तोत्थाग्रेणाह—गन्धर्वनगरमिति ॥

३ ख ग. पुस्तके—'अनुभवः सद्वस्तुत्वप्रत्यक्षादिप्रकारोद्भवेनानादो
संसारे तेवामपि दर्पनेन च तत्रापि सारणप्रकाशव्यवस्थेतद्' इति पाठः ॥

(उद्घोषः) स्मर्येत इति । प्रमोषाच न तत्तोल्येति इति
भावः । इदं च वैशेषिकादिमतानुसारेण ॥ अत्र सारणाभावं दर्शयति—
न हीति । अनुभवः सदृशवस्तुतरग्रहणादिसंस्कारोद्भोषश्च स्मृतिहेतु-
रिति भावः । अदृष्टवत्तादपि संस्कारोद्भोषेनानादौ संसारे तेषामपि
दर्शनेन च तत्रापि सारणसंभवाचिन्त्यमेतद् । पातंजलेः पूर्वानुभूत-
तारुण्यतथायाः प्रमोषानमीकारात्त जलमात्रसारणसंभवः । किं च जलस्य
सारणेति तस्य तदेकसत्यमसदेव आसत इति भाष्याशयः ॥ अचि-
त्येति । अनादिविद्यारूपमिष्यावासनावशादित्यर्थः । अदृष्टविशेषवशा-
दित्यर्थ इत्युच्यते ॥ मृगतृष्णास्तु तद्विषयमरुमरीचिकास्तु सलिलनिर्मासं
स्वयमेव निवृणोति—बुद्धिरित्यादि । असति जले तदुद्धिरित्यर्थः ।
वीजम्=मिष्यावासनादि, अव्यपदेश्येभ्यः=अचिन्त्येभ्यो हेतुभ्यः=
मिष्यावासनाऽऽदृष्टरूपेभ्यः कारणेभ्य इत्यर्थः ॥ तारकादिषु । तारका=
पुष्पः=नक्षत्रमित्यादिव्यवृत्तनेषु । मुख्येभ्यः=कुमारीत्यादिषु बहिर्वि-
षयानेभ्यः स्तनकेकादिभ्यो हेतुभ्यस्तदेतुवत्तत्त्वहार इवासाहिनहेतु-
कोऽपि भेदादेवमवहार इत्यर्थः । इत्यनेन सम्यक्ज्ञानमित्युक्तानामिष्या-
मावेदितव्यार्थसाविशेषेणाभिधानाच्चेतनेषु देवदत्तादिविषयाच्चेतनेषु
सारकापुष्पनक्षत्रादिषु लिङ्गप्रदीपतिरिति चेति भावः । प्रतीतिमात्रेणैव
च शास्त्रीयकार्यनिर्वाह इति तात्पर्यम् ॥

(लिङ्गासाधकभाष्यम्)

आदित्यगतिवत्सन्न ॥

अथ वा यथा—आदित्यगतिः सती नोपलभ्यते ।

तद्वत्खट्वावृक्षयोः सलिलं नोपलभ्यते ॥

(प्रदीपः) इदानीमसत्त्वं निराकरोति—आदित्यगति-
वत्सत्त्वेति । यथाऽऽदित्यगतिः सती प्रलक्षणेन नोपलभ्यते
देशान्तरप्राप्त्याऽनुमीयते तथा खट्वावृक्षयोः सपि लिङ्गं सूक्ष्म-
त्वात्प्रलक्षणेनाशयं प्रहीतुं तत्कृतकार्यदर्शनादनुमीयते । कि-
ञ्चिद्दि स्थूलमुपलभ्य व्यञ्जनम्, किञ्चिदसूक्ष्मत्वाद् दूरवधारण-
मिति भावः ॥

(उद्घोषः) निराकरोतीति । मृगतृष्णादिदृष्टान्वेनासतो
लिंगस्य खट्वादौ मिष्याज्ञानाशयप्रलक्षयविषयतामुक्त्वा तस्यैव शब्दबो-
धगतोक्तः । उक्तासत उपलब्धे शशविषयादेरुपलक्ष्यत्वापत्तिरित्या-
शयेनासत्त्वं निराकरीष्यन् प्रकरोतीतिरिति भावः । तत्र तन्निराकरणम्
'तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा' इत्यादिना वक्ष्यति । क्रियाप्रत्यक्षत्ववदितम्-

३ ननु मृगतृष्णायापूर्वावृत्तवत्सारणशक्तिरेऽपि मरुमरीचिकायां
पूर्वावृत्तवत्त्वव च ज्ञान स्थलेवेति दूषोपलक्षणम् मृगानामनुपावमवज्ञतमेव
स्यादित्यमित्याह—प्रमोषाचेति । जलकारणेन मरुमरीचिकाज्ञानस्य प्रमोष
इत्यर्थः ॥

४ गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यमानानि वस्तुतो नोपलभ्यन्त इत्येतत् युक्तम् ।
अत्रादौ सवारे तादृशस्य पूर्वावृत्तवत्त्ववर्णनरूपस्यापि सम्भवत्त्वेन पूर्वावृत्तस्य
गन्धर्वनगरस्य सारणमेव तथेति वक्तुं शक्यम् ॥

५ व-पुस्तके 'पूर्वावृत्ततायाः प्रमोषः' इति पाठः ॥

६ इदानीमवचन निराकरोतीति प्रदीपवत्तथाह—अवचनं निराकरणस्य
अप्रकारवत्तादित्यर्थ इति ॥

साधारण्यायादित्यतिदृष्टान्तत्वेनोक्तं भाष्ये । सत्कृतं कार्यं=यनादिति । किंचिद्वितीति । उद्भूतानुद्भूतगंधादिवदित्यर्थः ॥ अयंजनम्=क्षौत्वा-
दिव्यजनं स्तनकेशादि । अतिर्वचनीयवादेनापि न निर्वाहः । अनि-
र्वचनीयस्याप्युपलब्धदर्शनात् । किं च 'नानिर्वचनीयस्य ह्याति-
स्त्रदभावाद्' इति सांख्यस्येव तत्रिंशत्पाद, तस्य लोके काप्यदर्श-
नादिति तदर्थः । अत एवात्र भाष्येऽस्य तु भृगुवृणावदित्येवोक्तम् ।
न तु 'अनिर्वचनीयं तु' इत्युक्तम् । किं च सत्रेदे—अतस्त्वम्,
असत्रेदे च सत्त्वमित्युपलब्धरूपतापत्तिः, नत्वतिरिक्तत्वम् । तत्र सत्त्व-
मभिधानगतमारोपितं यावद्विशेषदर्शनेनम् । असत्त्वं बाल्यम् । अंत
एव परमार्थसारे भगवता—

सत्यमिव जगदसत्त्वं मूलप्रकृतेरिदं कृतं येन ।

इत्यादिनोक्तम् । तत्र सत्त्वमभिधानमद्विभक्त्यारोपितमिति सत्त्व-
मित्यनेन स्पष्टमेवोक्तम् । एतच्च परम्याख्याने प्रपञ्चितमिति बोध्यम् ॥

(लिङ्गसाधकभाष्यम्)

वस्त्रान्तर्हितवच्च तत् ॥

यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते ।
तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि व-
स्त्रापाय उपलभ्यन्ते । खट्वावृक्षयोः पुनर्येऽप्येते रथ-
कारा वाशीवृक्षादनहस्ता मूलात्प्रभृति—आऽप्राद्
वृक्षास्तक्ष्णुवन्ति तेऽपि तयोर्लिङ्गं नोपलभ्यन्ते ॥

(प्रदीपः) विषम इति । यस्य कदाचिदुपलब्धिर्भवति
तस्यानुपलब्धिकारणं व्यवधानादिकमभिधीयताम् । अत्यन्तानु-
पलब्धस्य तु वायुविषाणादिवत् अद्वादी लिङ्गसाधकमेवेत्यर्थः ॥
येऽप्येते इति । अनेन रथयात्रावृक्षमिमावस्यन्वहारहेतुसु-
पन्यसति ॥ रथकाराः=तक्ष्णाः । वृक्षादनम्=तक्षकम् ॥

(उद्योतः) वायुविषाणादिवदिति । अन्यथा तेषामपि
सत्त्वं सादिति भावः । रथयात्रावृक्षमिमावस्यन्वहारहेतुसु-
पन्यसति तेषां, अर्थ इति लोके प्रसिद्धमित्याहुः ॥

१ खट्वावृक्षयोः, नृपे नवावृक्षः ॥

२ 'अनुपलब्धिरित्ये' इति न पाठः ॥ खट्वावृक्षयोः प्रथमोपलब्धिं
उपलब्धयते । अनुपलब्धिरित्येऽपि गण्यत्वात् क्षीयते तत्र, तथा सत्त्वं अन्व-
हेनादि कदाचित् तत्र सत्त्वमसत्त्वं यत्र च सत्त्वं किंचित्तोपलब्धये तथापि
क्षीयतेत्येते सत्येति ॥

३ लिङ्गसाधकमिति तत्रोक्तं नानिर्वचनीयस्य इत्युक्तं
प्रतीतेरनुपलब्धिरित्ये, किञ्च तत्र च लिङ्गमसत्त्वं लिङ्गमिति तत्रोक्तं इति न
लिङ्गमिति तत्रोक्तं नानिर्वचनीयस्य इति ॥

४ ननु लिङ्गमिति तत्रोक्तं नानिर्वचनीयस्य इत्युक्तं
प्रतीतेरनुपलब्धिरित्ये, किञ्च तत्र च लिङ्गमसत्त्वं लिङ्गमिति तत्रोक्तं इति न
लिङ्गमिति तत्रोक्तं नानिर्वचनीयस्य इति ॥

(भाष्येपसाधकभाष्यम्)

केनैतदवसीयते खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते
इति ?

पङ्क्तिः प्रकारैः सतां भायानामनुपलब्धिर्भवति—
अतिसन्निकर्षात्, अतिविप्रकर्षात्, मूर्त्यन्तरव्यव-
धानात्, तमसावृत्तत्वाद्, इन्द्रियदौर्बल्यात्, अति-
प्रमादादिति ॥

अतोऽत्र कश्चिदेतदुद्गृह्यते येन खट्वावृक्षयोः
सल्लिङ्गं नोपलभ्यते ॥

(प्रदीपः) इतो विद्यमानस्यापि लिङ्गस्य सौक्ष्म्यमनुपल-
ब्धिकारणं दर्शयितुमाह—पङ्क्तिरिति ॥ अतिसन्निकर्षा-
दिति । यथा खचधुर्गतस्याज्ञादेः ॥ अतिविप्रकर्षादिति ।
यथोद्गीतस्य शङ्कनेः ॥ मूर्त्यन्तरव्यवधानादिति । ऊष्मादि-
व्यवहितस्य धुवर्णोदेः ॥ तमसावृत्तत्वादिति । अन्धकारा-
कान्तस्य ध्वजादेः ॥ इन्द्रियदौर्बल्यादिति । तिमिरायावृत्तस्य
नयनादेः ॥ अतिप्रमादादिति । विषयान्तरव्यापकचित्त-
त्वादित्यर्थः । सौक्ष्म्यस्येन्द्रियदौर्बल्येऽन्तर्भावश्च दृश्युपन्यासः ।
दिव्यचक्षुःश्रोत्रा हि सूक्ष्ममन्यमनुपलभ्यन्ते न तु दुर्बलेन्द्रि-
याः ॥ अतोऽत्रेति । इन्द्रियदौर्बल्यमिति भावः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—केनैतदिति । यतो नोपलभ्यतेऽत इदं
केन भावेन निर्णीतम् ॥ सविति । एवं च सत्त्वं भावानामनुपल-
ब्धिकारणं इत्यवश्यमपीकार्यम् । किं च यदि सत्त्वादनुपलब्धये किं
कारणमिति भावः ॥ अन्धकारेति । आलोकीय सत्त्वादिस्वादि
भावः ॥ अन्धः=वर्तः । इन्द्रियाणां दौर्बल्यं=आह्वयकान्दिनीता,
सा च स्वगततिमिरादिवोषेण, वस्तुगतसौक्ष्म्यदोषेण, तदाभारका-
गतसौक्ष्म्यदोषेण च ॥ विषयसंश्लेषेति । सत्त्वः समावेष्टि तत्त्वस्वरू-
पादिति भावः । ननु प्रकृतेऽनुपलब्धिकारणसौक्ष्म्यस्यानुपलब्ध-
नतेत्यत आह—सौक्ष्म्यस्येति ॥ तदुपपेक्षयति—दिव्यचक्षुरिति ।
योगसामर्थ्येनेति भावः । एवं चासदादीनामिन्द्रियशक्त्यभावेन सूक्ष्मा-
वृक्षमनुपलब्धिरिति तत्रोक्तं प्रमाणवत्त्वमिति भावः । यद्यपि सर्वदर्शन-
शक्तिस्तत्त्वमिन्द्रियं तथाऽनुपलब्ध्यादीनामिन्द्रियस्य गहनं शक्त्यन्तमसा-
वृत्ता इति न देशकालसमावयवप्रकृत्या प्रत्यक्षम्, योगाभ्यासेन च

५ क. पुष्पके—कृतं येनेत्यादिना सत्त्वमद्विभक्त्यारोपितमिति पाठः । ग,
पुष्पके च—येनेत्यादिना सत्त्वमद्विभक्त्यारोपितं सत्त्वमिति पाठः ॥

६ खट्वावृक्षादिषु लिङ्गमसत्त्वं, व्यवधानात् दर्शयते । यथा वस्त्रान्तर्हितानि
द्रव्याणि न उपलभ्यन्ते इत्येति ॥

७ सर्वत्रोपलब्धिरिति । मलमधोपलब्धं वस्तुनः प्रपञ्चितेनेत्या-
द्यदर्शनमभावात् एव तस्य वस्तुनः प्रतिपादयति ॥

८ आलोच्येति । वस्तुनः प्रत्यक्ष इत्यादि ॥

९ अत्र समर्थयति । वस्तुनः प्रत्यक्ष इत्यादि ॥

१० यत्र सौक्ष्म्यादित्यवस्थित्युपपत्तेः तत्र तस्य वस्तुनः कदाचिदु-
पलब्ध्याभावात्तत्त्वमिति किं नोपपत्त इत्यत आह—तदुपपत्तयतीति । एवम-
पि तत्रोक्तं सत्त्वमिति तत्रोक्तं नानिर्वचनीयस्य इत्युक्तं प्रतीतेरनुपलब्धिरिति तत्रोक्तं इति न
लिङ्गमिति तत्रोक्तं नानिर्वचनीयस्य इति ॥

प्रमाणांतरावसितेति । प्रवक्तव्यमन्तरेत्यर्थः ॥ भाष्ये—सैन्द्रिय-
विरोधः—सैन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविरोधः । अनुमानेन च सैन्द्रियजन्य-
प्रत्यक्षविरोधिना न भवितव्यमित्यर्थः । अन्योः प्रत्यक्षानुमान-
योरनुमानस्यानन्यथासिद्धत्वरूपवत्त्वाभावेन प्रत्यक्षेण वाच्य-
वित इति तात्पर्यम् ॥

(दूषणान्तरभाष्यम्)

तटे च सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा
कोऽप्यवसास्यति ॥

तटे च खल्वपि सर्वाणि लिङ्गानि दृष्ट्वा—तटः,
तटी, तटमिति, कस्तदध्यवसातुमर्हति—इयं स्त्री,
अयं पुमान्, इदं नपुंसकमिति ॥

(प्रदीपः) तटे चेति । लिङ्गशब्देन तत्कार्याण्यभिधी-
यन्ते । एकस्मिन् द्रव्ये विरोधात्सर्वलिङ्गासम्भवः । कैपुंससङ्कावे
च नपुंसकत्वं न स्यात् 'तदभावे नपुंसकम्' इति वचनात् ॥

(उद्घोतः) कार्येण लिङ्गानुमानेन दोषान्तरमाह भाष्ये—
तटे चेति ॥ ननु तटे स्तनादिलिङ्गानि नोपलभ्येतेत आह—
लिङ्गान्देनेति । भाष्ये—अध्यवसास्यति—निश्चेत्यति । ननु तत्र
सर्वं लिङ्गानुमानमस्वत आह—एकस्मिन्निति ॥ सर्वलिङ्गासम्भव
इति । लौकिकसर्वलिङ्गासम्भव इत्यर्थः । तेषां परस्पर विरोधेन
विवेकविषयवस्थानादिति भावः ॥

(पृथपक्षोपसंहारभाष्यम्)

तस्माच्च वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्था-
तुम् । अथ इयं च कश्चित्स्वरूतान्त आश्लेषः ।

कोऽसौ स्वरूतान्तः ?

(प्रदीपः) स्वरूतान्त इति । स्वसिद्धान्तः । स्त्रीपुमा-
निति रुडिपरिहारेण क्रियाशब्दत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तस्मादिति । सन् लिङ्ग नोपलभ्यत
इति बहुजनशक्यं प्रत्यक्षविरोधात्, तदापि विरोधात् । नाप्यसदुप-
लभ्यत इत्यपि सर्वत्र प्रतीतिविरोधात्, यदापिदपि बाधानुभ-
वाच्च, अनुमानेन सत्यनिश्चयाच्च । तथा चाप्येतदेवम्यासिर्दोषादिव-
तिभ्यामिदं यत्तत्संसादित्यर्थः ॥ सांख्ययत्तावच्छेदनाह—स्वरू-
तान्त इति । एतेन सांख्यसाधनानुसारिव व्याकरणस्येति सूचि-
तम् ॥ रुडिपरिहारेणेति । लोके, अन्यतरे च रुपादिशब्दाः

१ तद्वाच्यमिदं श्रीप्रसपादिद्वयेन लिङ्गस्यानुमानं नवतीलाग्रहेऽपि एकस्मिन्
द्रव्ये लौकिकलिङ्गद्रव्यमभिव्यक्तं पुमानस्य धर्ममाह—तटे चेति ॥

२ ननु विरोधादेव लिङ्ग द्रव्ये सर्वलिङ्गानामवच्छेदोपपत्तिरिति शब्दे
सर्वलिङ्गाणां विविधत्वेन तेषामनुमानं सादिदित्यवच्छेदनाह—स्त्री-
पुंसेति ॥

३ वैयर्थ्यादौ लौकिकलिङ्गस्य तटाच येनोपेनु गच्छेत्तद्व्यापित्वाच्च कस्यापि
लिङ्गस्यापत्तिः । वाचादिशब्देभ्यस्तत्प्राप्तित्वाच्च लौकिकस्य प्रत्यक्ष विष-
यान्तेन पुंस्यनुपपत्तिं वक्तव्यमिति ॥

४ श्रीपुमान्निर्वाणमर्थं शब्दात्तद्व्यापेण स्थापयति—स्त्री, पुंसि—पुमान्, इति
भाष्येति स्त्रीमत्वमेव स्त्री, सृ भाष्येति शब्दो मत्वमेव सृ इत्यस्य वचना-

स्तनकेशादिमत्स्यरूपा अपि, अस्माच्छास्त्रे योगेन तैः संस्त्वनप्रस-
वाप्येत इत्यर्थः ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमाश्लेषौ

स्वरूतान्ततः ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमाश्लेषौ ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति ?

(ग्युत्पत्तिदर्शकभाष्यम्)

संस्त्याने स्त्यायतेर्द्ध स्त्री, सूतेः सप

प्रसवे पुमान् ॥ इति ।

(भाष्येपभाष्यम्)

ननु च लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री, सूतेश्च पुमा-
निति ॥

(प्रदीपः) संस्त्यान इति । भावसाधनत्वं दर्शयति ॥
सूतेरिति । 'सृ' इत्येतस्य धातोः सप भवति—सिखस्य
पकारे भवतीत्यर्थः । औणादिके मनुष्यप्रत्ययः, इत्यस्य बाहु-
लकात् ॥

(उद्घोतः) सपः प्रत्ययवन्नमं निराकरोति—सिखस्येति ।
सकारस्येति पाठः शक्यः । बाहुल्यकवादिति सर्वान्वयि, पातेर्द्धमिति
स्यादि द्व व्याकरणान्तरेऽप्यनार्थम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अधिकरणसाधना लोके स्त्री—स्त्यायत्यस्याङ्गर्भं
इति । कर्तृसाधनश्च पुमान्—सूते पुमानिति ।

इह पुनरुभयं भावसाधनम् । संस्त्यानं स्त्री,
प्रवृत्तिश्च पुमान् ॥

(प्रदीपः) स्त्यायत्यस्यामिति । संपातरूपं प्राप्नोती-
त्यर्थः । कर्तृसाधन इति । सूतेऽपत्यं जनयतीति पुमानि-
त्यर्थः ॥ संस्त्यानमिति । तिरोभावः, प्रवृत्तिराधिनोऽव, सा-
म्यावस्था स्थितिः, एतावतावस्थाः शब्दोचोरा एवेत्यवसेयम् ॥

रस्य वचने बाहुल्यकवादौ च पुमानित्यायाह—संस्त्यानेत्यादिना ॥

५ इदानीन्तनेषु वैयर्थ्यपक्षेण सकारस्येतेषां पाठो व्यवस्थितः तथापि
उद्योतादौपेन च पाठः स्वाभाविकः ॥

६ सपुंसेन सकारस्य वचने पकार आदेशो विधीयतेना 'सृ' इत्येतस्य,
'पाते' इत्येतस्यो पक्षव्यवस्थानुपपन्नम् ॥

७ क. छ. पुंस्यपेन 'इति' शब्देन न दृश्यते ॥

८ बाहुल्यकवादौ शक्यं, मध्यममलप, इत्येतेषां ॥

९ गुणानां सत्त्वरूपमर्थं तिरोभावः स्त्री, तेषां गुणानामविवर्धनं पुमान् ।
एवं च गुणानामविवर्धनं पुमान्, गुणानां व्युत्पत्तिर्वा स्त्री, शास्त्रे च नपुंसक-
मिति कथ्यते ॥

(उच्यते) : संघातरूपमिति । गर्भपदेन तत्पारण शुक्र-
शोणितमुच्यते ॥ सस्यानपदार्थमाह—तिरोभाव इति ॥ संस्या-
नप्रसवार्थां तृतीयपरि रक्ष्यत इत्याह—साम्यावस्थेति ॥ ननेता-
सामवसानां सर्वत्र सत्त्वे प्रत्यक्षेण पुनो नोपसंमोऽत आह—एता
इति । शब्दगोचरा एव—शब्दजन्यप्रतीतिविषया धनेत्यर्थः ।
यद्यपि वक्ष्यमाणन्यायेन सर्वेषु पदार्थेष्वेता न्यासास्तथाऽपि केनचि-
च्छब्देन कस्यचिदेव प्रत्यायनमित्यपि शब्दगोचरा इत्येनेनोच्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कस्य पुनः संस्त्यानं स्त्री, प्रवृत्तिर्वा पुमान् ?
गुणानाम् ।

केयम् ?

(प्रदीपः) गुणानामिति । सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः, त-
त्परिणामरूपाश्च तद्वत्तमा एव शब्दादयः पञ्च गुणाः । तत्सं-
घातरूपं च यदादि, न तु तत्कृतिरिणमवयविद्वन्मस्तीति सां-
ख्यानां सिद्धान्तः ॥ केयमिति । सरवादीनामनारब्धका-
र्याणां सूक्ष्मावस्थायिनामप्रत्यक्षत्वाच्छब्देव्यवहारगोचरत्वात्प्र-
शः । तथा चोक्तम्—

. गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमुच्यते ॥ इति ।

(उच्यते) : भाष्ये—कस्य पुनरिति । जगत्केवलजननम् ॥
सत्त्वैवादि । तस्मै जगत्सु सुखदुःखमोहान्मयात्तकारणत्वेन
सरवादीनि परिकल्पये । प्रकृतिसिगुणामिका महच्छब्दवाच्यबुद्धि-
रूपेण परिणमते । महद्विकारात्मना, अहकारस्य गणरूपरसपञ्च-
शब्दात्मकपञ्चतन्मात्रा दशोद्दिष्टाणि मनश्च परिणमः । अत एव
सरवादात्मकाः शब्दादयश्च धृतिव्यात्मना परिणमते । तत्र पञ्चाना
दृष्टी, चतुर्णामात्र, त्रयाणां तेजः, द्वयोर्बाहुः, एकस्य गगन ।
एवं प्रकृतिः सर्वरूपा . पुरुषमोगार्थां, पुरुषश्च न प्रकृतिर्नापि वि-
कृतिः । केवलचित्तवृत्तयोऽपरिणामी हर्द इति सांख्यसिद्धान्तः ॥
प्रकृतिरचेतनानां चेतनस्य पुरुषस्य भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं
तत्तद्बुद्ध्यादिसहकारेण ईश्वरेण प्रवर्तत इति च शेषरसाख्य-
सिद्धान्तः ॥ सत्संघातरूपं चेति । ईश्यादिसंघातरूपमित्यर्थः ॥
ननु तद्वतिरिति । अत एवमि सर्वोश्च भूतस्य यवमात्मिका
इति भाष्यकारो वक्ष्यति ॥ सांख्यानामिति । शेषरसांस्थानामा-
चार्यस्य पतञ्जलेरित्यर्थः । 'गुणसमूहो द्रव्यमिति पतञ्जलि.' इति योग-

भाष्ये स्पष्टम्, तद्वक्ष्यति—सर्वाश्च भूतस्य यवमात्मिका इति ॥ सूक्ष्मा-
वस्थायिनामिति । प्रकृतिरूपाणामित्यर्थः । अप्रत्यक्षत्वादित्यस्यैव
न्यायानां शब्दव्यवहारेति । प्रकृतिरूपतिरिक्तशब्दावाच्यत्वादि-
त्यर्थः । तदवसानानामिवावतिरोभावयोरभावाद्येवव्यवहारानु-
पपत्तेरित्यपि बोध्यम् । यदा शब्दकृतव्यवहारस्य प्रवृत्तिरिदृष्टि-
रूपस्याविषयत्वादित्यर्थः, तत्राप्रत्यक्षत्वं हेतुः । परमम्—शब्दादि-
रूपेणापरिणमम्, दृष्टिपथमित्यस्य ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् ॥

(प्रदीपः) इतरत्तपरिणामरूपान् लोकप्रसिद्धानाह—श-
ब्दस्पर्शेति ॥

(उच्यते) : शब्दादिप्रमाणं तत्परिणामसामान्योपलक्षणम् ॥

(सामान्यप्रतिपत्तिभाष्यम्)

सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः—संस्त्यान-
प्रसवगुणाः, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः ॥

यत्रास्पीयांसो गुणास्तानापरतत्त्वयः—शब्दः,
स्पर्शः, रूपमिति ॥

रसगन्धौ न सर्वत्र ॥

(प्रदीपः) अवरत इति । अन्तत इत्यर्थः । ननु आ-
काशं शब्दात्मकेष्वेव, स्पर्शात्मकं वायुः । नैव शोषः । सपि-
ण्डितस्रवादाश्चक्षुर्गोचरा मूर्तिशब्देनात्र विवक्षिताः ॥ रसग-
न्धविति । वाय्वाकाशयोरभावात् ॥

(उच्यते) : भाष्ये सस्यानप्रसवगुणत्वे हेतुलक्षणम्—शब्द-
रसैत्यादि । शब्दादिप्रदेन शब्दादितन्मात्राणि, तेषां तिरोभावादि-
सम्भावदिति भावः । समूहसमूहितोः कात्पनिको भेदोऽपीति सूच-
यितुमत्र मत्वर्थीयः ॥ स्पर्शारमकथेति । चाद शब्दात्मक इति
बोध्यम् । भाष्ये—शब्दस्पर्शैस्तादुपलक्षणं सत्त्वरजस्तम, कार्यमा-
त्रस्य । अत एव रसो गन्धः पाक इत्यादौ लिंगव्यवहारनिर्वाहः ।
पञ्चावस्थादौ क्पादीनां सुखदुःखमोहजनकतया तेषां सत्त्वरजस्त-
मोमयतायाः स्पष्टतया तत्कथनद्वारा सर्वं तत्कार्यमुपलक्षितमिति बो-
ध्यम् । एतेन शब्दमिदमेव सिद्धमिति नम्योक्तं परास्ताम् । स्पर्शादि-
कथनस्य भाष्ये वैयर्थ्यापत्तेः ॥ चक्षुर्गोचरा इति । वाय्वाकाशयो-

१ रसापस्तस्या गर्भे इति विमह इति भावः । यस्या शुक्रशोणिते सघात-
रूपं मातु इत्यर्थः ॥

२ च पुनरे 'सत्यानम्' इति पाठः ॥

३ गुणपदेन सत्त्वरजस्तमशोमेव महर्णं स्यात्तथापि तोषामातीव सूक्ष्मत्वात्
रोमाभाविर्भावो न एवेत इत्येतदङ्गत्वमिव भातीत्युपादायति प्रसमुचेन भाष्य-
कारः—केयमिति ॥

४ चाप्यमते समवायस्यानभ्युपगमेनावयववतिरिक्तमवयवि द्रव्य न स्त्री
कटुं धरपत्र, अथयवमुदाहरणत्वादिवाच्यविनः ॥

५ इदमिदमवयवस्यविषयस्यैव यदायस्य शब्दव्यवहारगोचरत्वम् ।
अनात्मव्यवहारः । सत्त्वरजस्तममिदमिदमवयवस्यविषयत्वाभावेन शब्दव्यव-
हारगोचरत्वाभावे इति भावः ॥

६ स ग युक्तयो 'युद्ध' इति पाठः ॥

७ सत्त्वरजस्तमपरिणामरूपशब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणानामित्यर्थः ॥

८ मूर्तिरूपप्रत्ययविनः, द्रव्यरूपाः ॥

९ 'प्रकृतिरुपतिरिक्तशब्दावाच्यत्वस्याह' इति स ॥ पाठः ॥

१० ननु गुणानामहकारोत्पत्त्यानां परिणमनममे शब्दस्पर्शैत्यादितत्त्वस्य
नूनेत्येव आह—शब्दादिप्रहर्षमिति ॥

११ शब्दादिप्रदेन—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः शब्दादितन्मात्राणि शुक्रमते,
तेष्वेवापिभूतिरित्येवावयवमवादित्यर्थः ॥

१२ शब्दाश्च पुनर्मूर्तयः—सर्वाणि द्रव्यानीत्यर्थः । चाप्यमतेनावयववतिरिक्त-
मवयवोऽभावेन गुणसमुदायो द्रव्य न तु सत्त्वरिक्तं किञ्चित् ॥

• पुनः पठिष्यति—एकार्थं शब्दान्यत्वात् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम्, अवयवान्यत्वाच्च, इति ॥

संस्थाने स्थायतेर्द्ध स्त्री

सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ।

तस्योक्तौ लोकतो नाम

गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥

(प्रक्षेपः) लिङ्गमशेष्यमिति । लिङ्गव्यवस्थायां लोकः प्रमाणमित्यर्थः । एकार्थे इति । अनेन लिङ्गस्वरूपमपि लोकादेव शायत इत्युक्तं भवति । तत्रैकमित्येवार्थं संस्थानादिसद्भावत्वात्पुन्यत्वाका नक्षत्रमिति शब्दाप्यत्वालिङ्गान्यत्वम् । स्तनकेशादिसम्बन्धे तु लिङ्गेऽभ्युपगम्यमान एतन्न युक्तम् । अद्ययवान्यत्वाच्चेति । कुटी कुटीर इति रेफस्यान्यवसोपजने लिङ्गमेदो दृष्ट इत्यर्थः । यद्यप्यविचारितरमणीयं लिङ्गमाधिलक्षणाः शब्दाबुद्धयारमन्ति श्रोतारश्च प्रतिपद्यन्ते तथाऽपि वस्तुतत्त्वनिर्णयो भाष्यकारेण कृत इति यद्वयैरभ्यव्याप्यि—संस्थानादिलक्षगमलौकिकं लिङ्गमिति, तदपेक्षाकृतं भवति ॥

(उद्घोषतः) भाष्ये—न चैतदिति । धृतत्वाविर्भाववि-
रूप लिङ्गम्, तस्योक्तौ लोकोक्तौ नामेतेतच्च स्वमनीषिकव्योच्यत इति न
मन्तव्यमित्यर्थः ॥ आचार्य इति । वातिककूटमित्यर्थः ॥ पुनः पठित्व-
तीति । तत्सापत्न्यमिति सद्य इति बोध्यम् ॥ तन्नाशनातिकार्यमाह—
लिङ्गाद्यवस्थायामिति । लिङ्गास्वरूपम्—संख्यानामतयावित्यत्र ॥
तत्रेति । गुणानामवस्था लिङ्गमित्यन्युपपत्तेः तत्तीत्यर्थः ॥ भाष्ये
शब्दाद्व्यवस्थेयं प्रकारान्तरेणाह—अवयवान्शब्दावस्था इति । एवमपि
शब्दाद्व्यवस्थामिति भावः ॥ नाश प्रयोगप्रतिपत्तिः क्व विचारस्य, किं
तर्हि परमतनिरास इत्याह—यद्यपीति । अविचारितमपि—
आविर्भावत्वादिनाऽऽशङ्कामपि रमणीयम्—शब्दबलाद्यतीतं लिङ्गमाश्रित्य
शब्दमध्यमवशादव्यवस्थानाश्रय विचारस्य प्रयोगप्रतिपत्तिः फलमित्यर्थः ।
तत्सात्त्विकत्वादिना प्रतीयमानं संख्यानावधिकं लौकिकम् । तत्सालौकि-
कत्वे तु द्रष्टव्यं, वृथः पुनराह, इत्यादिव्यवहारोऽनुपपन्न इति
तत्सापि लौकिकत्वप्रस्तापनेनानौलिकत्वं निराकृतमिति भावः ॥

('स्त्रियाम्' पदान्वयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिदं विज्ञायते—स्त्रियामभिधेयायां टावा-
द्वयो भवन्तीति । आहोस्वित् स्त्रीसमानौधिकरणा-
त्प्रातिपदिकादिति ॥

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) कथमिति । स्त्रीशब्दः शुक्रादिशब्दवद् गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते । तत्र यैदा गुणमात्रमिह स्त्रीत्वं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे वाच्ये टाबादय इति स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थ इति पक्षः संपद्यते । यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा परं पशुद्वयं संभवति स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकाट्टाबादय इति—स्त्रीरमानाधिकरणपक्षसंभवः । अथ स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचिनोऽस्तीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिति—प्रकृत्यध्वनिरोपणपक्षसंभवः ॥

(उद्धोतः) स्त्रीत्वोपलक्षितेति । वस्तुतः स्त्रीत्वयुक्तं यद्ग्रन्थं तन्मात्रवाचिनः, न तु स्त्रीत्वविशिष्टवाचिन इत्यर्थः ॥ अंगीकृत-
स्त्रीत्वाभ्यातिपदिकादितीति । अस्य र्षेक्षस्तदेति शेषः ॥

(५११५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्त्रियामिति रूपार्थाभिधाने चेद्वा-
यादयो द्विवचनबहुवचनानेक-
प्रत्ययानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रियामिति रुयर्थोभिधाने चेष्टाबाधयो
भवन्ति, द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः—कुमार्यः,
कुमार्यः, किशोर्यः, किशोर्यः ॥

किं कारणम् ?

एकत्वात् स्त्रीत्वस्य । एकौऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम ।
तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एकोऽयमर्थ इति । प्रहस्योपासर्जनस्य
 स्वीत्वस्य प्रत्ययेनाभिधानादिति भावः । यद्यपि शब्दादीनामव-
 स्थाविशेषो लिङ्गम्, भवस्थाश्चान्वयानुरभिधाः, तथाऽपि यैषा
 शब्दादीनां संनिवेशग्रासे षटे शब्दादीनां बहुव्ययेऽपि संनिवेश-
 स्यामेदविबध्नायां षट् इत्येकवचनं भवति । एवमवस्थाविशेषस्य
 लिङ्गस्याप्येकत्वमेव संस्त्वानादेरिति मन्यते ॥

(उद्घोषः) प्रकृत्यर्थोपसर्जनेति । यद्यपि स्त्रीतिशयद्रव्यस्य
द्वित्वादिसंभवस्यापि प्रथानार्थस्य संसर्वायां वचनेन भाव्यम्,
तस्य च द्वित्वाभाव इति भावः । वेदाः प्रमाणमित्यापि प्रमाणत्वं
गतसंख्यायां भूमिष्यादोतात्प्राप्तमित्याशयः ॥ दाहदादीनाम्-दाह-
रूपादिगुणानामित्यर्थः ॥ अवस्थामेति । एवं च पुनर्यवस्थाना-
वस्थाभूतानां गुणानां बहुत्वात् सर्वदा बहुवचनेनैव स्वादिति बोध-
नीयमित्यर्थः ॥ संनिवेशेति । रूपादिसंपादनस्य संस्तानविशे-

६ क मुलके 'यदा'शब्दो न दृश्यते ।

॥ भवो जगन्मोक्षोऽयं ॥ यदा यदा मृत्युर्भवति तेन
सर्वं जगत् ॥

॥ मनुष्यसंविदेन तत्र स्वर्गार्थं धीत्यसौ च त्वेन तत्रैव च पनमेव स्यात् त्रिषु-
वर्णने । इत्थं ॥ धीराणां च तत्त्वार्थं च पनमेव स्यादिति दोषः ।

६. व. पुष्पके 'नशा'शब्दों न हटाने ॥

पक्षेऽर्थः ॥ अभेदेति । एकत्वस्येवार्थः ॥ अवस्थाविशेषस्येति । अवस्थाभेदस्यापि सत्त्वात्सगतेकत्वमेवैवार्थः ॥

(द्वितीयदोषप्रदर्शकभाष्यम्)

अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च ।

अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते—गार्ग्यायणी, कारी-
पगन्ध्या, कालितरा, इति ।

किं कारणम् ?

एकत्वात् स्त्रीत्वस्य । एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम
तस्यैकेनोक्तत्वाद् द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

(प्रदीपः) अनेकश्चेति । पक्षद्वयेऽपि द्योतकः प्रत्ययः,
अनेकस्यापि च प्रदीपादेर्दृष्टं द्योतकत्वमित्यनेकप्रत्ययोपपत्ति-
विषया । वाचके तु प्रत्ययेऽर्थप्रयुक्तत्वाच्छब्दस्यैकेनैवाभिहितेऽर्थे
द्वितीयस्यानुपपत्तिप्रसङ्गः ॥ गार्ग्यायणीति । गार्ग्यायणं गोत्रं
स्त्री । गार्गादिभ्यो यञ् । तदन्तात्प्राचां एफ तद्धित इति एफ,
तदन्तान् ङीप् ॥ करीपगन्धेरपसं स्त्रील्यञ् । तस्यागिनोरिति
ष्यद् । ततो यङश्चाविति चाप ॥ कालशब्दाज्ज्ञानपदादिसुत्रेण
ङीप् । ततस्तत्परः । ततश्चान्न प्राप्नोति । ङीषा स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् ॥

(उद्घोतः) नन्वितरयोश्च पक्षयोरेकप्रत्ययानुपपत्तिरुक्त्या
तत्राह—पक्षद्वये विवक्षितः । समानाधिकरणपक्षे, प्रकृत्यपेक्षि-
तपक्षे चेत्यर्थः ॥ अनेकस्यापीति । यथाऽप्यकारवाङ्मय एक-
प्रदीपेन प्रकाशभावे प्रदीपान्तरोपपदानम्, तद्वदेकस्त्रीत्वाद्योतने
प्रत्ययान्तरोपपदानमित्यर्थः ॥ तदन्तान् ङीपिति । योतवत्ये तु
प्रातिपदिकेनोक्त्यपि स्त्रीत्वे ङीपुपत्तिरिच्छेति भावः । स्त्रीसमा-
नाधिकरणादिति पक्षेऽपि योतवत्येति बोध्यम् ॥

(५११६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ रूपर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात्
स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) रूपर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात्
स्त्रियामिति—ईकारो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) रूपर्थस्येति । सत्त्वानवाचिद्व्युत्पन्नस्यान्वेन
संशब्देन स्त्रीत्वस्याभिधानान् ङीन् न प्राप्नोति ॥

(पक्षान्तरोपपादकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिका-
दिति ॥

१ ख. घ. पुस्तकयोः ‘अवस्थाभेदेति भेदस्यापि सत्त्वात्’ इति पाठः ।
अस्मिन् पाठेऽन्तर्यामिभेदेति सगतेकत्वस्यापि सत्त्वात्सगतेकत्वमेवैवार्थः ॥
अवस्थाभेदस्यापि पाठे तु—अन्तर्यामिभेदेति सगतेकत्वस्यापि सत्त्वात्सगतेकत्वमेवैवार्थः ॥

२ प्रातिपदिकेनोक्त्यपि स्त्रीत्वे ङीपुपत्तिरिच्छेति भावः । स्त्रीत्वस्य
प्रत्ययार्थत्वपक्षे दोषः ॥

३ अन्वयाभेदातिरिक्तपक्षद्वयेऽपि दोषः ॥

(५११७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्-
भूतादिष्वतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूता-
दिष्वतिप्रसङ्गो भवति—भूतमियं ब्राह्मणी, कारण-
मियं ब्राह्मणी, आवपनमियमुष्ट्रिकेति ॥

(प्रदीपः) भूतमियमिति । स्त्रीत्वोपलक्षितब्राह्मणीश्रुति-
त्वाद्भूतशब्दस्य तत्समानाधिकरण्यात् स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) स्त्रीत्वोपलक्षितेति । अत्र पक्षे स्त्रीत्वं द्रव्योप-
लक्षणमिति तदुपलक्षितमाशङ्क्या भूतशब्दस्य द्योतेः । पदान्तरोप-
लक्षितपक्षिणस्यैवार्थस्य स्त्रीप्रत्ययान्वाधाने निमित्तत्वात् स्यादिति
भावः । ननु भूतमियमित्यत्र द्यव्यपि हस्तो नपुंसक इति हस्तो इवार्
इति चेन्न । परमन्यवलक्षणप्रवृत्त्यान्तरागत्वाद् हस्तो ततश्चापि लक्ष्ये
लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्युच्यते । आवपनादौ ङीप्, भूतत्वस्य
जातित्वे तत्रापि ङीप् प्रसंगाच्च ॥

(प्रथमपक्षसमर्थकभाष्यम्)

रूपार्थोभिधाने पुनर्वादादिषु सत्सु,
इह तावद्—भूतमियं ब्राह्मणीति, नाम स्त्रीत्वं
विवक्षितम् । किं तर्हि ? पौतन्यम् ॥

कारणमियं ब्राह्मणीति, नाम स्त्रीत्वं विवक्षितम् ।
किं तर्हि ? प्राधान्यम् ॥

आवपनमियमुष्ट्रिकेति, नाम स्त्रीत्वं विवक्षितम् ।
किं तर्हि ? संभवनम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—रूपार्थोभिधान इति । रूपार्थस्याभि-
धाने—प्रातिपदिके तन्निमित्तं प्रयोगे दावादिषु सत्सु—वायमानेषु न दोष
इति शेषः । दोषाभावमेवोपपादयति भाष्ये—इहेति ॥ पौतन्यम्=
पूतनालम्, पिशाचता । तत्राचिभूतशब्दो विसर्जनपुंसकः । पञ्च-
मायवन्म्—मायवन्विशेषः । पौर्तन्यादि—प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥

(५११८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ पदसंज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदसंज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
पञ्च ब्राह्मण्यः, दश ब्राह्मण्यः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—पदसंज्ञकेभ्य इति । पदसंज्ञकानां लि-
गाभावात्पक्षद्वये तत्र कर्तव्यमित्याशयः । भेदनियतत्वात्संख्या—भेदः ॥

१ स्त्रीसमानाधिकरणद्रव्योपलक्षण इति पक्षे भूतादीनामपि ब्राह्मणादिसमा-
नाधिकरण्यात् तेषां स्त्रीत्वस्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

२ परिच्छेदकभाष्यस्य ॥

३ भूतादिष्वन्वयमिति चेन्न ॥

४ स्त्रीसमानाधिकरणात्स्त्रीत्वस्य इत्यर्थोक्तौ ब्राह्मणीसामानाधिकरण्या-
त्पदादिष्वेवोक्त्यपि स्त्रीत्वस्यस्यपत्तिः स्यादित्यशयः ॥

(प्रथमपक्षसमर्थकभाष्यम्)

रूपार्थाभिधाने पुनरावादिषु सत्सु, नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि ? भेदो विवक्षितः संख्या ॥

(प्रदीपः) रूपार्थाभिधान इति । प्रत्ययार्थपक्षे दोषोऽयं नापत्तरतीत्यर्थः । भूतादयः पीतग्यायत्र्युत्तय इति तदर्थस्य स्त्रीत्वेन संबन्धाभावात् प्रत्ययोल्लिखितप्रसङ्गाभावः ॥

(दोषप्रतिपादकभाष्यम्)

इह च 'स्त्री' ईकारो न प्राप्नोति । न हि तेनैवं तस्य सामानाधिकरण्यमस्ति ॥

(प्रदीपः) न हि तेनैवेति । स्त्रीशब्दसामानाधिकरण्याद् ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति । स्त्रीशब्दे तु पदान्तरप्रयोगाभावाद्, ब्राह्मण्यादिपदापेक्षाभावाच्च प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अथ ब्राह्मण्याद्यपेक्षया स्त्रीशब्दात्प्रत्ययः कियते तदेतैरेतराश्रय-दोषोपपत्तिः । प्रत्ययोरपत्तौ परस्परपेक्षणात् ॥

(उद्घोषः) स्त्रीप्रत्यय इति । स्त्रीशब्दप्रयोगामानेऽपि प्र-विश विष्णोर्मिलादौ क्रियाकारकादेरिव तत्प्रतीत्या तत्सामानाधिकरण्यमिति भावः । नन्वत्र पक्षे यथा ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययस्य वा स्त्रीशब्देऽपि स्वादत्त आह—स्त्रीशब्दे रयति ॥ पदापेक्षाभावादिति । तदर्थपेक्षामावादिषु बोध्यम्, सामान्यविषयत्वात् शब्दप्रयोगादिति भावः ॥ अथेति । सामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावत्वात् ब्राह्मण्यादिप्रतीतेरिति भावः ॥ परस्परपेक्षणादिति । स्त्रीशब्दादपीति सति तत्सामानाधिकरण्यात् तदधिकारस्वीकृत्यैव ब्राह्मण्यादिसिद्धिः, तत्सामानाधिकरण्याच्च शब्दशब्दप्रत्यय इत्यर्थः । साधुत्वज्ञानानुप-पत्तिरेतदितरेतराश्रयस्य दूषकतामीजम् ॥

(५११९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेष-
णत्वात् स्वार्थं टायादयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । प्रतिपदिक-
विशेषणं स्त्रीग्रहणम्, स्वार्थिकाष्टायादयः ।

नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयामिति ।

नापि स्त्रीसामानाधिकरणादिति ।

कथं तर्हि ?

स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्मादावाद्यो
भवन्ति । कस्मिन्नर्थे ? स्वार्थ इति ॥

(प्रदीपः) इदानीं तृतीयं पक्षमाधिराह—सिद्धं त्वि-
ति । स्त्रीत्युक्त्येऽङ्गीकृतसंस्थाने वर्तमानात् स्वार्थं टायादय
इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अङ्गीकृतसंस्थान इति । तद्विशिष्टस्त्रीवाचका-
दित्यर्थः । अनेनात्र पक्षे स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वमेवेति सूचितम् ॥

(पूर्वपक्षोपपादकभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयामिति ।

ननु चोक्तं स्त्रियामिति रूपार्थाभिधाने चेष्टायादयो
द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः, रूप्यस्य च
प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्ति-
रिति ॥

(प्रथमपक्षोक्तदोषपरिहारभाष्यम्)

नैप दोषः ॥

यत्तावदुच्यते द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्ति-
रिति ॥

(५१२० पूर्वपक्षोक्तदोषोद्धारकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ गुणवचनस्य चाश्रयतो लिङ्ग-
वचनभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो
लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा—शुक्लं यत्नम्,
शुक्ला शरीरा, शुक्लः कर्म्यलः, शुक्लौ कर्म्यलौ, शुक्लाः
कर्म्यला इति ।

यवसौ द्रव्यं धितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं
वचनं च तद् गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यद्वदो
द्रव्यं धितं भवति स्त्रीत्वं गुणः, तस्य यल्लिङ्गं वचनं
च तत् स्त्रीत्वस्यापि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एवमिहापीति । यद्यपि गुणमात्रे प्रत्ययः
क्रियते तथाऽपि गुणस्यिदमेव विवक्षायां स्वाभाविकत्वाद्वा
गुणप्रधानभावव्यवस्थायाः कुमारीशब्देन द्रव्यस्यैवाभिधानात्त-
द्गतसंख्याविमिता वचनोत्पत्तिः, द्रव्यवाचिना च निजं सामा-
नाधिकरण्यमिति भावः । तदुक्तं हरिणा—

सोऽयमित्यभिसंवन्धादाश्रयं प्रतिपद्यते ।

स्त्रीत्वं स्वभावसिद्धो वा गुणभावविपर्ययः ॥ इति ॥

(उद्घोषः) ननु शुद्धादीनां द्रव्यविशेषणत्वादाश्रयगत
लिङ्गादिबुक्त्यः, तस्मात्प्राधान्यात् । इह तु स्त्रीत्व प्रधानम्, प्रत्य-
यवाच्यत्वात् । द्रव्यं शुभ्रतं प्रकृत्यैवादिदि कथं शुभ्रधर्माणां प्रधाने

१ सामानाधिकरण्यपक्षे स्त्रीशब्दात्तदितिरिक्तस्त्रीशब्दशब्दसामानाधिकरण्यभा-
वानेन स्त्रीप्रत्ययानुपपत्तिः ॥ ५. पुच्छके 'स्त्रीति ई' इति पाठः ॥

२ स्त्रीशब्देनैव स्त्रीशब्दस्य सामानाधिकरण्यं नालीत्यर्थः ॥

३ क. पुच्छके 'तदेतराश्रयदोषोपपत्तिः' इति पाठः ॥

४ मर्यादायाः स्त्रीत्वमिति नालीयत इत्यर्थः ॥

५ अत्रार्थः स्त्रीत्वमिति नैति भावः ॥

६ क. पुच्छके 'स्त्रीत्वं तस्य' इति पाठः ॥

७ गुणप्रधानभावव्यवस्थायाः सामानाधिकरण्यात्पक्षेऽपि सामानाधिकरण्यमिति न विममः किन्तु पूर्णं इति भावः ॥
द्विवचनवचनयोः मर्यादायाः सामानाधिकरण्यमिति न विममः किन्तु पूर्णं इति भावः ॥

प्रतिपत्तिरिति शङ्कते—यद्यपीति । अथेदनिवक्ष्यामि तस्यै-
वाभिधानादित्यनेनान्वयः ॥ स्वाभाविकत्वाद्देति । प्रत्ययार्थप्राधान्यं
हृत्सर्ग इति भावः ॥ द्वयस्यैवेति । न कदाचिदपि प्राधान्येन
स्त्रीत्वस्य गुणसेति भावः ॥ नित्यं सामानाधिकरण्यमिति । इयं
स्त्रीत्वेन सर्वदा, न तस्याः स्त्रीति कदाचिदिति भावः । एवं ॥ ‘अना-
दीनां वा स्त्री’ इति ‘अजापतः’ इति घञे भाष्यम्, अजापधंगते
स्त्रीत्व इत्यर्थे इति कैटक्ष कथं संगत इति चिन्त्यम् ॥ सोऽयमि-
तीति । गुणमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वेऽपि द्व्येणोपचरिताभेदं गुणं प्रत्ययो-
ऽभिपद्यते इति स्त्रीत्वं कर्तुं—आश्रयमभेदेन प्रतिपद्यते इति तद्वत्संस्था-
दित्याम इत्यर्थः । ॥ अत्रैव पक्षे भाष्यस्तत्त्वम्, गुणवचनदृष्टान्तेन
साधनात् । नहि गुणप्रधानमावनिपर्ययेऽस्योपयोगः, संभवो वा ।
वाचकत्वे प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमेवेत्येव भाष्याशय इति दिङ् ॥

(पूर्वपक्षोक्तदोषाक्षेपरभाष्यम्)

यद्यप्युच्यते अनेकप्रत्ययानुपपत्तिरिति ॥

(५१२१ पूर्वपक्षोक्तदोषाक्षेपरभाष्यम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ भावस्य च भावयुक्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भावो भावेन युज्यते । तद्यथा—इपि-
रिपिणा, निमग्नश्च निमग्निका ॥

(प्रदीपः) भावस्येति । स्त्रीत्वस्य स्त्रीत्वेन योग इत्यर्थः ॥
इपिरिति । एपितुमिच्छतीत्यनेत्यर्थः ॥ निमग्नश्चेति ।
‘निमग्नयेति’ इत्यत्र निमग्नये लिङ्विधायित्वार्थः ॥

(उद्घोषः) भावशब्देन धर्माप्रत्ययस्य इत्याह—स्त्रीत्व-
स्येति ॥ निमग्नय इत्यनेति । निमग्नार्थकलिङ्गविधायित्वे निमग्नय
इत्यनेत्यन्वयः ॥

(दृष्टान्तविषयकभाष्यम्)

विप्रम् उपन्यासः । युक्तं तत्रैकस्य वाह्यं साधनम्, सर्वकालञ्च
कालमेवाह ॥

युक्तं तत्रैकस्य वाह्यं साधनम्, सर्वकालञ्च
प्रत्ययः ।

अपरस्याभ्यन्तरं साधनम्, वर्तमानकालञ्च प्र-
त्यय इति ।

इह पुनरेकं स्त्रीत्वम् ॥

(प्रदीपः) एकस्येति । एपितुमिच्छत्येनेत्यर्थः ॥ वाह्य-
मिति । भोजनादिकमित्यर्थः ॥ सर्वकाल इति । तुमुजि-
त्यर्थः । स हि समानकर्तृकेषु तुमुजिति कालमात्रे विधीयते ॥

अपरस्येति । इच्छतीत्यस्य ॥ आभ्यन्तरमिति । इपिरेव
कर्मत्वार्थः । स चैपितुमीत्यत्र प्रकृत्यर्थात्तादभ्यन्तरः, ॥ इह
पुनरिति । भेदहेतुभावादिकमेव स्त्रीत्वम् । इच्छायास्त्वभिन्न-
रूपाया अपि कालसाधनमेवाद् भवतु भेदग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) कथं पुनरिधिरूपस्य कर्मण आभ्यन्तरत्वमत
आह—चेति । इधिरूपार्थः ॥ एकमेवेति । पक्षीपादिवाच्यमेक-
मेव स्त्रीत्वमिति स्वस्य सेन योगसंभव इत्यर्थः ॥ अभिन्नरूपाया
इति । पातुते भेदानवगतेरिति भावः ॥

(समानप्रतिपत्तिभाष्यम्)

अथैकमप्युपलभ्यते ।

किं चातः ?

यद्येकमुपलभ्यते द्वितीयमप्युपलभ्यताम् ।

अथैकमप्यनुमानगम्यं द्वितीयमप्यनुमानादित्य-
ताम् ॥

(प्रदीपः) इतर इह पुनरेवमिति ध्रुवता स्त्रीत्वमनेन प्रति-
पत्तं भवेत्तु मुसाध इति तत्त्वाऽह—अथैकमपीति ॥ पक्षे-
कमुपलभ्यत इति ।

सद्वादिव्यसदपि मृगतृष्णावर्धेष्टुपलभ्यते लिङ्गम् ।

अविचारितरमणीयेन च तेन प्रसिद्धो व्यवहारः ॥

तदा स्त्रीत्वाद् द्वितीयस्याप्युपलम्भोऽस्तिविति भावः ॥

अथैकमिति । मुखदुःखमोहान्धवात्सव्यव्यक्तीनां तत्परिणाम
एवेदं विधम्, गुणानां च प्रवृत्तिलिङ्गम् । तत्र प्रवृत्तेरपि प्र-
तिपत्तिराल्लिङ्गयोगोऽस्तिवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भेदसाधनाय यथेकमिति भाष्यम्, तदाचो-
क्तद्विदिविति ॥ लिङ्गस्यानुमानगम्यत्वमुपपादयति—मुखेति ॥
तत्परिणाम इति । दुःखाणां तत्परिणाम इत्यर्थः । ॥ उप-
गुणानां प्रवृत्त्यनुमेयत्वेन तत्परिणामात्मकलिङ्गत्वापि तत्त्वम् ॥ तत्र
प्रवृत्तेरपीति । गुणानां प्रवृत्तिः—आविर्भावोक्ति लिङ्ग तत्पदवाच्यम् ।
यत्र च प्रवृत्तेरपि गुणपरिणामत्वात्तत्रापि गुणा विभावादिसत्त्वाक्षिण-
योग इत्यर्थः ॥

(समाधानान्तरप्रतिपादकभाष्यम्)

कस्य तौचद्वयानेकं गुणं न्याय्यं मन्यते स्त्रीत्वं
नाम ?

द्रव्यस्य ॥

द्रव्ये च भवतः कः संप्रत्ययः ?

॥ तत्र—गुणवत्परिणामस्य विधेः गुणानां चत्वादीनामवृत्तिप्रकृत्यत्
प्रवृत्तेरपि लिङ्गमुपपद्यते इति भावः ॥ ५. उपरुक्ते ‘तत्र प्रवृत्तिप्रकृत्याद्’
इत्येव पाठः ॥

॥ ‘विपत्ये तावती’ इति न पाठः ॥

॥ ‘लिङ्गे वल्ल तावती’ इति च. पाठः ॥

॥ ननु स्त्रीत्वस्याप्येकमित्ये तस्य प्रत्ययं भवति न चेति विचारो गुण्येनेति
स्त्रीत्वसामान्यपरिणामार्थं यन्मात्राह—कस्य तावदिति ॥

॥ ८ उपरुक्ते ‘एतत् गुणं’ इति पाठः ॥

१ एपितुमिच्छतीत्यत्र द्वयोः ‘इह’ पाठो कारके भिन्ने । प्रथमस्य ‘इह’
वर्तिष्ठतु भोजनादिक साधनं स्त्रीकर्मणीयम् । द्वितीयस्य च प्रथम इपिरेव कर्मणि
साधनभेदः स्पष्ट एव ॥

२ इह युक्तेकं स्त्रीत्वमिति ध्रुवता यदिना लिङ्गस्य स्त्रीकारः इति । स्त्रीकृते
च तस्मिन्नेऽपि मुसाध भवेति मत्व—अथैकमिति भाष्यम् । यदि स्त्रीत्वमस्ति
तर्हि तस्य प्रत्ययमप्यवश्यं भविष्यति । यदि च वल्लिङ्ग प्रत्ययं न भवति
किं त्वनुमानाद्भवति तर्हि द्वितीयमप्यनुमानादित्येव भवेति भावः ॥

३ कपुत्रके ‘यद्युपलभ्यते’ इति पाठः । तत्र युक्तः ॥

(५१२२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ स्त्रीविपये ड्यापोरप्रसिद्धि-
कारान्तादर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रीविपये ड्यापोरप्रसिद्धिः । खट्वा,
माला ।

किं कारणम् ?

अकारान्तादर्शनात् । न ह्यकारान्तता दृश्यते ।

ननु चेयं दृश्यते—अतिखट्वः, अतिमाल इति ।

नैयाऽकारान्तता । आप पयैतद् हस्यत्वम् ॥

(प्रदीपः) स्त्रीविपय इति । ये नित्यमेव स्त्रियां
वर्तन्ते खट्वामालादयस्तेषामकारान्तप्रकृतित्वमप्यधारयितुं न
शक्यते । अकारान्तस्य प्रयोगाभावात् । अनेकलिङ्गेषु तु डङ्कु-
टादिषु शक्यतेऽकारान्तत्वं निधेतुमिति भावः ॥

(उद्घोषः) विषयशब्दस्य प्रयोजनपूर्वमर्थं दर्शयति—ये
नित्यमेवेति । अनन्वयान्न हि विषयशब्दः ॥

(५१२३ समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वाज्ञानार्थ
उपदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वेषामेव तु प्रातिपदिकानां स्वर-
वर्णानुपूर्वाज्ञानार्थं उपदेशः कर्तव्यः—

शशाः, पप इति मा भूत् ।

पलाशः, पलाप इति मा भूत् ।

मञ्जकः, मञ्जक इति मा भूत् ॥

(प्रदीपः) सर्वेषामिति । शाकटायनदर्शनेन सर्वश-
ब्दानां व्युत्पाद्यत्वाच्छास्त्रद्वारेणाऽकारान्तता निश्चीयत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) शाकटायनेति । सर्वं नाम भातुमशक्यं ।
निरुक्ते, व्याकरणे, शक्यैतत् न लोकमित्युच्यते भावः । भाष्ये—
उपदेशशब्देन—व्युत्पादनम् ॥

(५१२४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ तस्मात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्सिद्धमेतद्भवति ॥

अथ वा श्रयमकारान्तता दृश्यते—पञ्चमिः खट्वा-
मिः क्रीतः पटः पञ्चखट्वः, दशखट्वः ॥

(प्रदीपः) पञ्चमिरिति । तद्विधायं द्विगुः । आर्हादिति

उक्त् । तस्याद्वयपूर्वेति लुक् । लुप्तद्वित्वमिति स्त्रीप्रत्ययस्य
लुकिकृते प्रयोग एवाकारान्तता दृश्यत एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(६२० प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ३ ॥)

(प्रत्ययाधिकरणम्)

१२७८ अजायतष्टाप् ॥ ४ । १ । ४ ॥

(५१२५ विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) शूद्रा चामहत्पूर्वेति घक्तव्यम्—शूद्रा ॥
अमहत्पूर्वेति किमर्थम् ?

महाशूद्री ॥

(प्रदीपः) शूद्रा चेति । जातिलक्षणे षीप् अनेन टापा
वाच्यते न तु पुंयोगलक्षणः, गौणमुख्ययोर्मध्ये संप्रत्यय इति
न्यायानुसृत्यार्थं तैरिह शूद्रशब्दस्य ग्रहणात् । तेन शूद्रस्य
भाष्यं शूद्रीत्येव भवति । अमहत्पूर्वेत्यत्र महच्छब्दस्यानुकरण-
शब्दत्वाद्गौणविकार्याभिधायात्वाभावादात्वाभावः ॥ अमहत्पूर्-
वेति किमर्थमिति । अन्तरात्त्वात् पूर्वं टापि कृते लुप्यु-
त्पत्तेः समासेन भाष्यम्—महती शूद्रा महाशूद्रीति, ततश्च निर्धे-
तत्वाद्यापः प्रतिषेधोऽनर्थक इति प्रथः ॥ महाशूद्रीति । महा-
शूद्रशब्दः समुदाय एवाभीरजातिवचनो न त्वत्रावयवार्थोऽस्ति,
यथा गौरखर इति । तत्र समुदायव्युत्पादनेऽवयवार्थस्य स्त्रीत्वा-
भावात्तद्विवक्षितत्वेव समासः क्रियते । ततश्चापि प्रतिषिद्धे
जातिलक्षणे षीपेव भवति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—शूद्रा चेति । गणपठितशूद्रस्यत्रा-
महापूर्वेति घक्तव्यमित्यर्थः । गणे अजा, पट्टका, सुषिका, शूद्रेति
स्त्रीप्रत्ययान्ताः पठ्यन्त इति बोध्यम् । अत एवामे शूद्राशब्दोऽजा-
दिषु पठ्यत इति भाष्यं संगच्छते ॥ बाध्यत इति । अकारान्त-
त्वेन सिद्धे पुनः पाठादिति भावः । गौणमुख्ययोरिति । यद्यपि
पदकार्येष्वप्यन्यथा ह्यलोलखड्ग उक्तम्, तथाऽपि यत्र प्रातिपदिकावस्था-
यामेव गौणत्वप्रतीतिस्तत्र तदाश्रयणं युक्तमेव । तत्र पदमहणस्य
गौणवृत्त्याऽऽश्रयोपलक्षणत्वात् । अत्र हि पुंयोगात्तिसां वृत्तौ स्त्रीत्व-
प्रतीतिरसमये एव गौणार्थेतेति भावः । अत्राहुः—लक्षणिकत्वं न
गौणत्वं किन्तु सट्शलाघणिकत्वमिति कथमत्रास्य न्यायस्य
विषयः । शूद्रस्य स्त्रीत्वमेव तु न टापुः । जैतावाचि महापूर्वमित्यस्य
स्त्रीत्वविशिष्टताविरोधकत्वेन शूद्रशब्दस्य ग्रहणात् । किं च येषां
शब्दानामर्थस्य स्वत एव स्त्रीत्वं न तत्र पुंयोगादुचितिरित्यस्य
स्त्रीत्वमेव षीप् स्यादिति न वाच्यम् । यदा त्वन्यजातिः शूद्रमार्थेति
विचक्षिता तदा शूद्रीत्येवेति दिक् ॥ अंतरंगात्वादिति । एवं चार-
ण्येऽप्यवयवक्रियः प्रतिषेध इति प्रथम इति भावः । निर्नुत्तस्य

१ स्त्रीविपये—नित्यस्त्रीलिङ्ग इत्यर्थः ॥

२ 'प्रकृतिसमञ्जस' इति क. पाठः ॥

३ सर्वेषामपि शब्दानां व्याकटायनेन व्युत्पत्तिं दर्शयति इति भावः ॥

४ उपदेशशब्दस्य व्युत्पत्तिरेवाभिधीयत इत्यर्थः ॥

५ ननु गौणमुख्ययोर्मध्ये कार्यसंप्रत्यय इत्यत्रगौणपदेन सट्शलाघणिक
एव गृह्यते न लक्षणिक इति शूद्रस्य स्त्रीत्वविचक्षणायां शूद्रशब्दस्य सट्शलाघ-
णिकत्वाभावेन सट्शलाघ् कस्यान स्थितिरिति आह—आतिवाचीति ॥

वचनशतेनापि दूरीकृतमश्वत्थलादिति तात्पर्यम् ॥ आभीरिति ।
क्षत्रियाच्छूद्रकन्यावामुत्तमोपकन्या, तस्यां मादणादुत्पन्न आभीरः ॥
तदविषयक्षित्वेवेति । अविवक्षायां हेतुः स्त्रीत्वामात्रः ॥

(५१२६ विध्यंदापूर्वकार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ जातिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) जातिरिति चक्यम् । या हि महती
शूद्रा महाशूद्रा सा भवति ॥

(प्रदीपः) जातिरिति । महाशूद्रशब्दसमुदायो यदा
जातिवाची तदा टापः प्रतिषेधः, यदा तु महत्त्वविशिष्टा शूद्रा
प्रतिपिपादायिषिता तदा महाशूद्रेत्येव भवति । असति तु जाति-
ग्रहणे, अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गोऽपि टाव्याप्येत ।
ततश्चात्रापि कृष् प्रसज्यते ॥

(उद्द्योतः) ननु जातेरन्यत्रावरो एव ततः क्षुपि समासे
च जातस्य टापो निवृत्त्ययोगादिषेधो जातावेव पर्यवस्यतीति नार्थो
जातिवचनेनेत्यत आह—असतीति । एतत्सर्वं चित्यम्—आभीर-
जातिवाचिमहाशूद्रशब्दे प्रतिषेधाभावात् । नचानर्थकस्तत्र शू-
द्रशब्द इति तद्वत् प्राप्त्यभावादनर्थकः 'प्रतिषेधः, महाशूद्रावयव-
शूद्रशब्दस्थाननर्थके तर्तादापः प्राप्तिरेव नेति निषेधेयवश्वर्थानु-
कारात्, जातिरित्यस्य सुतरा वैम्यर्थ्यानुकारात् । वस्तुतो वा हि
महती शूद्रा तद्विषयार्थं जातिगामिवक्षसा वुक्तुदाण्डावामिव शूद्रा-
शब्देन समाते ततः स्त्रीत्वविषयत्वा निषेधेऽसति जातिरुक्त्यो कृष्
मा भूत् इत्यर्थः तत् । महाशूद्रशब्दे शूद्रशब्दार्थावधानेनेति आप्या-
द्यम् ॥ भाष्ये—प्रहणपतेति । प्रत्ययविधौ प्रतिषेधोपलक्षणमिदम् ।

(धार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

शूद्रशब्दोऽजादिषु पठ्यते । तत्र कः प्रसङ्गो
यन्महत्पूर्वार्थात् ॥

नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन ॥

तदन्तर्विधिना प्राप्नोति ॥

प्रहणयता प्रतिपदिनेन तदन्तर्विधिः प्रति-
पिच्यते ॥

१ अमहत्पूर्वस्य जातिरिति कस्य विधेयं स्यात् ॥ एवं च तद्वक्तृमहत्त्व-
मिति भावः ॥

२ यदि बृहत्पञ्चशतं कृष्णमेव तदा तत्पराकाशेन मज्जामुत्पन्नस्य
इति अप्योपायं कृत्य नैवार्थः स्यात् ॥

३ एतदुपलक्षणमिति एते भाष्ये बृहत्पञ्चशतं महती, महाका,
हारी, इत्यादि, इत्यादिपञ्चशतं महती, महतीशरी, विनवशुभाय नच-
कृष्णत्वं नैव (५१२७) शरीरात्मिकायाश्चमेव । कृष्णत्वे पठितोऽपि
महतीशरीरमप्यत्र नचकृष्णत्वं इति वचनस्य च मज्जामुत्पन्नमिच्छायां
महतीशरीरे विनवशुभाय तद्वचनमाश्रय्यतेति गौरवमेव वचनं न पठ-
नीयेति तर्कः ॥

४ इति शरीरेणैव तदन्तर्विधिः पठ्यते 'इति शरीरेण' इत्येव वचनं प्रकृत्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—भवतीह तदन्तर्विधि-
रिति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

भवती, अतिभवती, महती, अतिमहती, अत्र
तदन्तर्विधिः सिद्धो भवति ॥

जातिरिति च चक्ष्यामीति ॥

(प्रदीपः) अतिभवतीति । भवन्तमतिक्रान्ता महान्त-
मतिक्रान्तेति प्रादिसमासः । तत उगितश्चेत्यनेनोपिदन्तादपि
कृष् सिद्धो भवति । गौरादिषु बृहन्महच्छब्दो न पठितव्यो ।
तथा च शतुरनुम इत्यत्र नयजाद्युदात्तत्वे बृहन्महती-
पसंख्यानमित्युक्तम् । अन्यथा कृष् एयोदात्तत्वेन सिद्धत्वात्
किं कृष् उदात्तविधानेन ? विभक्त्युदात्तार्थं तद्वचनमिति चेत्
किं गौरादिषु पाठेन प्रयोजनम् ? अनुपसर्जनाधिकाराच्चाति-
महतीत्यत्र गौरादिषुपभावादुपलक्षणो कृष् कर्तव्यस्तस्य बो-
दात्वात्पुनःपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ जातिरिति च चक्ष्या-
मीति । अन्यथाऽमहत्पूर्वस्यसति प्रतिषेधे महाशूद्रीनहाशूद्रा-
शब्दोर्विषयविभागेन कथं साधुत्वं प्रतीयेतोति भाषः ॥

(उद्द्योतः) उगितन्तान्तादपीति । भवच्छब्दः शक्त
इत्यभिप्रायेणैव । उगितन्तादपीति ॥ युक्तः पाठः ॥ ननु गौरादि-
पाठान्महच्छब्दे कृष् भाष्यम्, न तु कृषेति भाष्ये महतीत्येतत्पठन-
मयुक्तमित्यत आह—गौरादिषुपति । ननु गौरादिपाठेन तद्वचन-
मेव प्रत्याख्यायतामिति चेत् । अन्याथैवावयवप्रत्याख्यायाह—विम-
कीति ॥ फलान्तरमप्युपसंख्यानस्याह—अनुपसर्जनेति ॥ भाष्ये—
जातिरिति चेति । तदन्तर्विधौ हि सति 'अमहत्पूर्वो' इत्यस्य वरगे
तद्विशेषण जातिरिति वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ जातिरित्यपि मारित्वेति
शङ्कमानं प्रत्याह—अन्यथेति । अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधाभावे जाति-
रित्यस्याभावात् अनयोर्विषयविभागे न स्यादिति भावः ॥ साधुत्य-
मिति । स्पष्टवतीति न स्यादिति भावः ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

यद्येतज्जाप्यते—पञ्चाजी, दशाजी, अत्रापि प्रा-
प्नोति ॥

महच्छब्दस्य सप्तमत्वकीकारादुपिदन्तादिति पठितं केवेन ? मज्जामु-
त्पन्नादिषुविषयस्युपिदन्तरिति तत्पठितं, दशपञ्चाहदिनि क्षयिष्यति
इति 'उगितन्ताया' इति व्याख्येयः ॥ मातरिदिक्षिणेनेन प्राप्तस्य तद्व-
चने 'महच्छब्दस्य मातरिदिक्षेन' इत्युपदिष्टत्वात् वा नान्न न युज्यते । तस्याप्यनु-
पेन पठितमितिदिक्षेयं मज्जामुत्पन्नायाः । एवं च 'उगितन्तादिति' इति पाठस्य युक्त्यर्थ-
विमलः ॥

५ अमहत्पूर्वस्यो 'महत्पूर्वेति' पाठः ॥

६ कर्त्तृरित्यस्यानेति पुंल्लिङ्गधर्मात् महापदीति, इत्यत्र महत्पदीति
व्यपदेशः स्यादेव । तद्वचनं 'अमहत्पूर्व' इत्येतत्पठितं इत्यस्य विनवशुभाय तद-
महत्पदीति स्वरुपाः ॥

७ अमहत्पूर्वमेव यदि धीनवयेत् तद्वचनं कृष्णत्वं तदा पठनीयमिति
तत्र पठितेन कृष् न स्पष्टित्वार्थः ॥

(मदीपः) पञ्चाजीति । पञ्चानामजानां समाहार इति द्विगु । ततो 'द्विगो' इति णिञ् प्रप्तोति । टापो भाष्यमानत्वात् ॥
(आक्षेपतद्ग्रहणभाष्यम्)

नैष दोषः ॥

अजादिभिर्नैत्र स्थियं विशेषयिष्यामः—अजादीनां या स्त्रीति ॥

(मदीपः) अजादीनामिति । अजायत इति पृष्ठी । तेनाजादिप्रातिपदिकाभिधेयसमयेतं स्त्रीत्वमिह गृह्यते । पञ्चानी-
त्यत्र तु समासाभिधेयसमाहारगतं स्त्रीत्वं न त्वजादिसद्वगत-
मिति टापोऽप्रसङ्गः । प्रत्यासत्त्या च स्त्रीत्वविशेषणोपशर्णा-
नामप्यजादीनामेव ग्रहणित्वं विज्ञायते, सामर्थ्याद्वा । एवं तु
सुखमहत्त्वं न प्रतिषेधो कर्णव्यः । न हि महाशस्त्रीत्यत्र
शस्त्राभ्यां स्त्रीत्वमिति टापः प्रसङ्गाभावात् ॥ ५ ॥

(उद्घोषः) नवजायते इति पठ्यमा वष स्त्री विशेष्ये-
त्यत्र—अजायत इतीति ॥ नन्वेव टाप् कसादिति न ज्ञायेतेत्यत्र
आह—प्रत्यासायेति ॥ सामर्थ्याद्वेति । अजायन्तप्रातिपदिक-
वर्धनपक्षगीत्यमतिपदनं तदुत्पत्तेनैव प्रत्ययेन ज्ञायते कर्णुमिति
भावः ॥ नहीति । समुदायस्य जातिविशेषावाचित्वेन शूद्रशब्दस्य
नैर्धेयत्वेन स्त्रीत्ववृत्तिरभावादिति भावः । तदन्तविधौ तु शापरक-
गतरमनुसर्तव्यम् । अत्र केचित्—अनुलोमसंकराणामपि मातृजाति-
रुच्येः स्मृतिपुत्रत्वेन मातृजातीयत्वात्तर्पणं शूद्रत्वमस्ति । अत्र यथं
शूद्रस्मृतौ मातृगण क्षत्रिय-वैद्वैः क्षत्रिया-वैदवा शूद्राश्चपक्षाः क्षत्रिय-
वैश्य-शूद्रा पञ्चैक्यम् ।

शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽप्यध्वंसजाः स्मृताः ॥

इति स्मृतिरपि तेषां शूद्रलौकरोपमूलिकैव, अन्यथाऽस्य मूलोत्तर-
कल्पने गौरव स्यात् । स्मृतावप्यध्वंसः शूद्राविवाह उच्यते । अतः
शूद्रादीन्धर्मासम्पत्तौकीलस्य सशस्त्रदत्तत्वे टापः प्रसंग इत्यमहत्त्वं-
स्यावश्यम् । जातिप्रत्ययस्य शूद्रशब्देन समास ध्व, न तु शूद्राशब्देन
समास, इति न प्रागुक्तोपः । उक्तीत्यां नातिरिति चावश्यमेवेति
भाष्यतात्पर्यम्, अत एव भाष्यकृता नेद मत्याख्यातमिच्छाः ॥

१ अनुपसर्गनादिसंविज्ञासामान्याद्विधये विधामिति विशेषण विधिगृह्यते
वेति ज्ञाप्यते, तदत्र माहोद्वि विधामिति विशेषण गृह्यमाणत्वेनेति भावः ॥

२ ननु पञ्चानीत्यादावप्यपदार्थबोधकत्वाद्द्विही रधाविनायशब्दभाव्यत्वेन त-
त्स्वीत्वमिति प्रमाणाभावाद्—पञ्चाजीत्यत्रेति ॥

३ अथवाः प्रकृतैश्च प्रत्यासत्त्यात्मावादिति भावः ॥

४ शूद्रशब्दार्थानुसारेणैव टाप्प्रत्ययस्य महाशूद्रशब्दस्य च जाति
मापरकत्वं तावदावधार्यमाणं शूद्रशब्दस्यानर्थक्यत्वात् तत्राह । महती चारी
शूद्रत्वसंकरणे तु टापः स्यादिति विनयविभागो लुप्यहं भवेति भावः ॥

५ अजायत इति पञ्चानीप्रमाणाभावाद्—नन्वजायत इति ॥

६ तत्रापि—जातिवाचकमहाशूद्रशब्दपठकशूद्रशब्देऽपि ॥

७ अपरपक्षेण शूद्रत्वमर्थत्वबोधिका स्मृता तेषु शूद्रत्वसारोप यमं
चोच्यते ॥

८ यथं च जातिवाचकस्यापि महाशूद्रशब्दस्योपहितशूद्रत्ववर्धनपक्ष-
बोधकत्वेन तद्वत्कशूद्रशब्दस्यापि तदर्थबोधकत्वेन स्त्रीत्वचपत्तेरुत्पत्त्यात्मा
प्रसङ्गं भवेति दाश्रा भागवदित्यादयश्चोच्यते भावः ॥

५५० च०

(६२१ प्रत्ययविधायकसूत्रम् ॥ ४।१।४)

१२८० उगितश्च ॥ ४।१।६ ॥

(तदन्तविधिमभावे दोषप्रतिपादकं भाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—

उगितः प्रातिपदिकादिति,

आहो खिदुगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति ?
किं चातः ?

यदि विज्ञायते उगितः प्रातिपदिकादिति,
सिद्धम्—भवती, महतीति ।

अतिभवती, अतिमहतीति न सिध्यति ॥

तदन्तविधिना भविष्यति ।

ग्रहणयता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रति-
पिध्यते ॥

(मदीपः) कथमिति । प्रातिपदिकादिति वर्तते । तत्र
विशेषणविशेष्यभावे कामगाराद्यदि प्रातिपदिकेनोगिद्विरोध्यते
तदोगितः प्राधान्यात्तेन तदन्तविधिर्नास्ति । न च प्रातिपदि-
कान्तमुगितसंभवतीति प्रातिपदिकादुगित इति पक्षसम्भवः ।
यदा त्रुगिता प्रातिपदिकं विशेष्यते तदा तदन्तविधौ सत्युगि-
दन्तात्प्रातिपदिकादित्येष पक्षो भवति । पक्षद्वयेऽप्यन्यासितरिति
मत्वा प्रश्नः ॥ भवतीति । सर्वादपि भवतुशब्द उगितपठ्यते,
महच्छब्दोऽपि श्रुत्वश्रुतावुगितपदपर्यैः ॥ तदन्तविधि-
नेति । उगिता प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः ॥ ग्रह-
णयतेति । ग्रहणमुपदानम्, न तु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणो-
च्चारणम् ॥

(उद्घोषः) ननु भार्तेवर्तौ निष्पन्नस्य भवतो नोगितम्, किन्तु-
गितत्वमेवेत्यत्र आह—सर्वादितिरिति । तैस्तैर्नामिमिच्छाः । श्रु-
तद्व्याप्तेनेति । 'वर्तमाने वृषमहद्बृहज्जाच्छ्रुत्पक्ष' इत्यनेन । उगितप-
देन इति पाठे—उगिति स्वपदेशो यस्येत्यर्थः । भाष्ये—अतिभव-
तीत्यादि पञ्चलीत्यादेरप्युपलक्षण बोधम् ॥ ननु प्रातिपदिकस्य स्वरू-

९ ननु महाशूद्रशब्दे शूद्रसारोपितशूद्रत्ववर्धनं, महच्छब्देन च आरोप-
विषयत्वेन महच्छब्दोच्यते इति स्त्रीकारे शूद्राशब्देन च महच्छब्दस्य स्वयं
जातिवाचकत्वेऽपि महाशूद्रेति प्रयोगपक्षः स्यादित्यत्र आह—जातिप्रत्यय-
भेदेति । शब्दप्रकृतिसामान्यादिति भावः ॥

१० ननु प्रातिपदिकरूपविशेष्यवत्त्वे शूद्रा चामहदित्यनेन ज्ञापिते च
तदन्तविधौ 'उगित प्रातिपदिकात्' इति न सम्भवत्यत्र आह—तत्र विशेष-
णविशेष्यभाव इति ॥

११ ननु प्रातिपदिकपदस्य विशेषणत्वे तत्रैव ज्ञापितशूद्रत्वविधिः स्यात्
आह—न च प्रातिपदीति ॥

१२ उगितो भवत्येव इति पृथीतसुखादहर्तोत्यर्थे 'दृश्यादिभ्यो यत्'
(५।१।६) इति वदः । कः सुखे 'अपदेयः' इत्येव पाठः ।

१३ तदन्तविधौ तदन्तविधौ नो भवच्छब्दः, अयामागतिक इत्यर्थः ॥

१४ प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणभावेऽपि प्रातिपदिकादुगित उद-
विधौ स्यादिति पूर्वोक्तविशेषणमेव ॥

निवृत्तमिति दर्शितं भवति । तेन गोक्षीरेमिल्यदौ गोत्रियोरिति ह्यसौ न भवति ॥

(पक्षद्वये दोषाभावोपपादकभाष्यम्)

यदप्युच्यते—उभयथा निर्गोमती, निर्यवमतीति न सिध्यतीति ।

किं कारणम् ?

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥

नैतत्प्रत्ययग्रहणम् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेतद् ग्रहणम् ॥

कथम् ?

घर्णोप्युगित्, प्रत्ययोप्युगित्, प्रातिपदिकमप्युगित् ॥

(प्रदीपः) घर्णोप्युगिति । 'अवंग्रह्येतावनमः' इत्यवंग्रह्यस्य तुशब्द आदेशः, तत्रावेतीति ङीप् भवति, अन्धपर्यायोऽप्येव शब्दः । नन्वेवस्य तुशब्द आदेशो विधीयते तत्र ऋभेभ्य इति ङीप् कृते आदेशेन भाष्यम् । एवं तर्हि सम्भवमात्रेणैतदुक्तमिल्यदोषः ॥

(उद्घोषः) अवंग्रह्यस्य स्यात् कृतित्वं दर्शयति—अन्धपर्याय इति ॥ भाष्यमिति । ङीप् निमिषीकृत्येति भावः ॥ संभवमात्रेणेति । 'बर्णोऽप्युगित्संभवति' इत्येतेन भाष्येऽभिसंहितम्, न तु प्रकृतोपयोगोऽपीत्यर्थः । कलुक्लु कोट्टीत्यादावांगोऽपि 'स्यात् च' इति तुल्यद्वयो यथा ङीडुत्पत्तेः प्राक्, तथा 'तु' आदेशोऽपि तत्रः प्रागेवेति भाष्याद्ययः ॥

(५१२० पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धातोरुगितः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) धातोरुगितः प्रतिषेधो प्रकट्यः । उल्लासद् ब्राह्मणी, पर्णश्चद् ब्राह्मणी ॥

(५१२० पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अञ्चतेऽप्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अञ्चतेऽप्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्राची, प्रतीची ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अञ्चतेऽप्येति । वार्तिके 'नलोपिनः' इति शेषः । यव हि प्रत्याख्यनेन समफलता भवति ॥

(५१२१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) "उगिति" अञ्चतिग्रहणादधातोः सिद्धम् ॥

अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । अञ्चतेरेवो गितो धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति ॥

(प्रदीपः) उगित्यञ्चतिग्रहणादिति । उगिदन्वामिन्द्रो गिद्ग्रहणादयत्तेरपि ग्रहणे सिद्धेऽयतिग्रहणं नियमार्थम्—इह शास्त्रे यत्कार्यमुगितो विधीयते तदयत्तेरेव धातोर्भवति नान्यस्य धातोरिति कार्यमार्थं नियम्यते न तु सुमागम एव । अधातुग्रहणं तु तत्राधातुभूतपूर्वस्यापि सुमागमार्थम् । तेन गोमन्तमिच्छतीति क्यपि क्विप् च कृते गोमानिलप्रापि मुम्भवति । अन्यथा धातुत्वादयतिग्रहणात् नियमार्थं स्यात् । अन्ये त्वाहुः—उगितयेति यद्यशब्दः सोषवेर्लुताकारनकारस्यानुकरणम् । विमर्शेऽपि शुभा सुलुगिति लृक् । भाविनं चकारलोपमाध्रिय चेति निर्देशः कृतः । ततश्चायतिग्रहणमिहैव नियमार्थम् । अकारनकारलोपयोश्चातश्चत्वात्—भाष्येः पूजायामिति यदा नलोपः प्रतिषिध्यते तदापि ङीप् भवति ॥ ६ ॥

(उद्घोषः) नन्वेवमधारेति व्यर्थमत आह—अधारिचिति । धारयभेदेनेति भावः ॥ च शब्द इति । अकारश्चकारणार्थे इति भावः ॥ भाविनं चेति । ङीप् कृते भाविनमित्यर्थः । न ङीप्शु न्याय्य एवेति भावः ॥ तदापि ङीप् भवतीति । ईदं शिष्यम्—आद्यव्याख्याने 'उगिदन्वा' इत्यत्र न लोपस्य विवक्षितत्वात्पूजायामप्रतिषेधः । अत एवोपदेशिकं प्राञ्चिन्वाद्यपरायतिदेशिकं प्राचीन्वाद्युदाहरण भाष्ये दत्तम् । उगित्यञ्चतिग्रहणादिति चोक्तम्, अन्ययोगित्वस्य नोपयोगः स्यात् । यव च पूजायां प्राञ्चिन्वाद्यपरायनेत्येवम् ॥

(११२ प्रत्ययविधिप्रश्नम् ॥ ४ । १ । ५)

१२८१ वनो र च ॥ ४ । १ । ७ ॥

(अतिव्याप्तिप्रतिहारभाष्यम्)

इह कस्माच्च भवति—निःशुनी, अतियूनीति ? अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति ।

* ननु विधिविधिविधिराद्यप्येव आदेशस्य बहिरहत्वाच्चापि पूर्वमुत्तमिः स्यादित्याह—नन्वङ्गुलेरिति ॥

* तदपि—पूजायामपि ॥

* उगित्यञ्चतेत्यस्य चकारात् आह इत्यर्थः ॥

* भाष्यव्याख्यायादुत्तरेण द्वितीयपक्षान्नोपदेशे नलोपस्य विवक्षितत्वेनोक्तिरिति । अत्र द्वितीयपक्षे नकारलोपस्याप्रत्ययेन विवक्षितत्वं नोक्तिरिति । अत्र द्वितीयपक्षे नकारलोपस्याप्रत्ययेन विवक्षितत्वं नोक्तिरिति । अत्र द्वितीयपक्षे नकारलोपस्याप्रत्ययेन विवक्षितत्वं नोक्तिरिति ।

* च प्रत्ययेषु तद्वत्त्वान्नेन वदन्वाद्यपरायतिदेशः स्यात्, तथा च निःशुनीत्यादौ देश इत्यप्येव शब्दे—इह कस्मादिति ॥

* क पुच्छे 'स्वरूपमिति प्रवृत्तमिति' इति पाठः । असिद्धपाठेऽपि मध्यः कथं स्यादिति सुधीर्निर्दिष्टावनीत्यर्थः ॥

* गोत्रियोरिति सूत्रे मयमातिर्द्वयोपचर्जनस्य ग्रहणेन गोक्षीरेमिलन गोशब्दस्य गोशब्दन्तेऽर्थकारणेऽपि येन विधिरिति सूत्रे स रूपमित्यस्योपचर्जनस्य ह्यस्यमिति । स्यादिति स रूपमित्यनन्तरं न्यवेदियद्वाच्यं आशीयत इत्यर्थः । यवपदेऽपि यद्वाच्यं भाष्यमिति दक्षिणवत्त्वात् न प्राप्तिः ॥ तेन केवलगोशब्दस्य न ह्यस्य इति भावः ॥

* वर्णस्योपि पदार्थवति—अर्षणवत्त्वमिति ॥

एवमपि मघोनी—अत्र प्राप्नोति ।

मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ॥

(मदीपः) निःशुनीति । शुनो निष्कान्ता, युवानमति-
क्रान्तेति प्रादिसमासस्ततो णिप् । श्ववन्शब्दस्य गौरौदिपाठेऽव्युत्प-
सर्जनत्वाच्च णिप् न भवति ॥ मघोनीति । मघमस्यास्तीति
'छन्दसीवनयो वक्तव्यौ' इति वणिप् । रा चाप्रवानिति प्रश्नः ॥
अव्युत्पन्नमिति । 'श्वश्वन्' इत्यौणादिको मघवच्छब्दः । उ-
णादिषु च नावयं व्युत्पत्तिमित्तं कार्यं भवतीति प्रागेवोक्तम् ॥

(उद्योतः) यनोरच । ननु वणिपा व्युत्पन्नस्य कवमव्युत्प-
न्नप्रसक्तत आह—श्वश्वन्मिति । ननु तेन कनिप्रत्ययस्य, मदे-
र्षस्य, अङ्गागमस्य च निपातनाद्युत्पत्तिपक्षेऽपि नैरर्षक्यान् दोषोऽत-
आह—नाश्रयमिति । इत्योदात्तानाम्युत्पन्नत्वमेवोक्तमिति भावः ॥

। (५१३० सिद्धान्तपूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वनो न हशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वनो र चेत्यत्र हशन्तात्त भवतीति
यक्तव्यम् । इह मा भूत्—सहयुष्या आहणीति ॥

यदि न हश इत्युच्यते—शर्षरीति न सिध्यति ।
विहितंविशेषणं ह्यग्रहणम्—हशन्ताद्यो विहित
इति ।

एवमपि प्रेत्यरीति न सिध्यति ।

कथं चात्र तुगागमः ? छान्दसत्वात् । ङीप्रावपि
तर्हि छान्दसत्वादेव भविष्यतः ॥

यहलं छन्दसि ङीमी यक्तव्यौ—यज्वरीरियः ।
यज्वनीरियः ॥

(मदीपः) वनो न हश इति । द्रवोरपि णिवृत्फयोनि-
पेयः ॥ सहयुष्येति । 'सदे व' इति कनिर् ॥ शर्षरीति ।

वृंहिंसायामिलेतस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् ।
तत्र गुणे रपरत्वे च कृते हशन्तो भवतीति पूर्वः पक्षः ॥
प्रेत्यरीति । ईरगताविलेस्मात्प्रपूर्वाद्व्येभ्योऽपि दृश्यन्त
इति केनिव्यनिपोरन्यतरः, स च हशन्ताद्विहित इति वीत्रो न
स्यातामिति प्रश्नः ॥ छान्दसत्वादिति । 'प्रैरिशयोस्तु' च'
इत्युणादिषुमनपेयैर्यदुक्तम् ॥ यज्वरीति । 'सुयजोर्ङ्निप्' ।
'वा छन्दसि' इति पूर्वसर्वणदीर्घः ॥

(उद्योतः) अनपेक्षेति । अनपेक्षा च तेषामधुनिकत्वा-
दिति बोध्यम् ॥ यज्वरीति । जतन्तम् । भो यजनशीलाः
प्रजाप्य इषोऽजानि देयत्वेन वनस्यत=मार्गपतेति मंत्रार्थः । तत्र
शीर्षाज्जतीति निषेधादीर्घो दुर्लोभोऽत आह—वा छन्दसीति ॥

(५१३१ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं
प्रतिषिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं कर्त-
व्यम्—बहुधीवरी, बहुपीवरी ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

प्रतिषिद्धत्वात् । 'अनो बहुमीहेः' (४१।१२) इति
प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(मदीपः) बहुधीवरीति । बहुव्रीहेर्वीरानोऽस्यामिति
बहुमीहिल्लत्र 'अनो बहुमीहेः' इति णीपः प्रतिषेधः प्राप्नोति ।
रेकस्य णीपत्वविशेषेण विधानात्तदभावादेवाभावप्रसङ्गः । भैदि
या त्रियं यदुक्तं तस्य सर्वस्यानो बहुमीहेरिति प्रतिषेधविधाना-
द्न वीत्रो न आसूतः । तस्मात् 'वनो र च' 'बहुमीहेव' इति य-
क्तव्यमित्यर्थः । तत्र बहुमीहेऽप्येवमेव लक्षणात्तरेषां उपधा-
लोपिन इत्यनेन विहिते णीपि रेकमात्रं विषयम् । यदि तु प्रा-

बहुलं छन्दसीति । अत्रैतद्वचनं कर्तव्यमित्याह । तत्र च प्रेत्यरीति
विषयीति भावः ॥

१० क. गुच्छे 'वृन्दध' इति पाठः ।

११ 'मरिचयोस्तु' च' इति चाप्यतद्व्याज उदकावने, प्रसङ्गार्थं विरुद्धी-
क्यति मूलमत्र एव पाठः ॥

१२ ननु वीत्रोऽनो बहुमीहेरिति निषेधेऽपि रा कथं नैसाद्यव्यापाह—
रेकमेति । अत्रिबोधिप्रमाणमत्र उदाहरण उक्तोपपत्त्या इति परिभाषादिनि-
भाषा ॥

१३ ननु वनोरेवमेव अनेको वीरितस्य धारण्यं, भवो बहुमीहेरिति तु
अन्य कारणोक्तिरिति ह्यस्य प्रकरणात्पर्यटितत्वात् च निषेधश्च । यदा वनो
रेकमेव रेककारणात्तेन विषयम्, वीरुत्पत्त्युक्तं मरिच्योऽमीमीहो
तदा वीत्रोऽपि विषयोऽपि विषयमेव वीरि निषेधेऽपि रा । तदनेन न आह—
यदि नैव न यदुक्तमिति इति वचनं बहुमीहेरित्येव विषयं वता-
लोपिन तत्रैतद्विषयमित्यर्थः ॥

१४ ननु वनोरेवमेव अनेको वीरितस्य धारण्यं, भवो बहुमीहेरिति तु
अन्य कारणोक्तिरिति ह्यस्य प्रकरणात्पर्यटितत्वात् च निषेधश्च । यदा वनो
रेकमेव रेककारणात्तेन विषयम्, वीरुत्पत्त्युक्तं मरिच्योऽमीमीहो
तदा वीत्रोऽपि विषयोऽपि विषयमेव वीरि निषेधेऽपि रा । तदनेन न आह—
यदि नैव न यदुक्तमिति इति वचनं बहुमीहेरित्येव विषयं वता-
लोपिन तत्रैतद्विषयमित्यर्थः ॥

१ व्युत्पत्तिरिति भावेन मघः । उणादिकोऽव्युत्पत्तिसिद्धमिहोक्तम् ॥

२ श्वश्वन्शब्दोऽपि तेन मदीपको विद्युन्निदिष्ट इत्यस्य स्थाविराद्यङ्ग-
प्रादिसमासः—तुमो निष्कान्तेति ॥

३ निशुनीति मघवन्शब्दो बहुमीहिल्लत्र च निष्कान्तेति कथं स्वयमिति
मरिच्योक्तम् उक्तम् । तस्य चात्रावयवेऽपि वनो निष्कान्तेति मघवन्शब्दोऽपि विद्युन्निदिष्ट-
प्रादिसमासः—तुमो निष्कान्तेति ॥

४ ननु अङ्गुलीरिये दोषमनेऽपि व्युत्पत्त्ये कथं मदीप इत्याद्यङ्ग-
प्रादिसमासः—तुमो निष्कान्तेति ॥ श्वश्वन्शब्दोऽपि तेन मदीपको विद्युन्निदिष्ट इत्यस्य स्थाविराद्यङ्ग-
प्रादिसमासः—तुमो निष्कान्तेति ॥

५ मदीपकोऽपि दोषमनेऽपि व्युत्पत्त्ये कथं मदीप इत्याद्यङ्ग-
प्रादिसमासः—तुमो निष्कान्तेति ॥

६ मदीपकोऽपि दोषमनेऽपि व्युत्पत्त्ये कथं मदीप इत्याद्यङ्ग-
प्रादिसमासः—तुमो निष्कान्तेति ॥

७ मदीपकोऽपि दोषमनेऽपि व्युत्पत्त्ये कथं मदीप इत्याद्यङ्ग-
प्रादिसमासः—तुमो निष्कान्तेति ॥

८ मदीपकोऽपि दोषमनेऽपि व्युत्पत्त्ये कथं मदीप इत्याद्यङ्ग-
प्रादिसमासः—तुमो निष्कान्तेति ॥

९ मदीपकोऽपि दोषमनेऽपि व्युत्पत्त्ये कथं मदीप इत्याद्यङ्ग-
प्रादिसमासः—तुमो निष्कान्तेति ॥

१० मदीपकोऽपि दोषमनेऽपि व्युत्पत्त्ये कथं मदीप इत्याद्यङ्ग-
प्रादिसमासः—तुमो निष्कान्तेति ॥

११ मदीपकोऽपि दोषमनेऽपि व्युत्पत्त्ये कथं मदीप इत्याद्यङ्ग-
प्रादिसमासः—तुमो निष्कान्तेति ॥

यपि धीनो विधीयेयाताम्, तदा सुपर्वदेरनुपधालोपिनोऽपि स्याताम् ॥

(उद्धोतः) ननु बहुषो धीवर्धो यथेति बहुव्रीहौ अंतरंगत्वा-
ज्जनयोर्धीप्रयोः प्रतिपेक्ष सचनेनाशब्दत्वात् उपसंख्यानं व्यर्थ-
मन आह—यहव इति ॥ यदि धेति ॥ इदं चावश्यकमिति नप-
दित्यत्र वक्ष्यामः ॥

(५२३२ पूर्वपक्षीयसमाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनो बहुव्रीहिप्रतिपेधे वोपधा-
लोपिनो वावचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अने बहुव्रीहिप्रतिपेधे वोपधालो-
पिनो वेति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अन इति । 'अने बहुव्रीहे' इत्यस्यानन्तरम्
'उपधालोपिनो वा' इति वक्तव्यम् । तेन 'अन उपधालोपिनोऽन्य-
तरस्याम्' इत्येतन्न वक्तव्यं भवति । तत्रानुपधालोपिनो निलो
धीप्रतिपेधो भवति ॥ सुपर्वेति । उपधालोपिनस्तु धीचिन्-
त्यस्तेन—बहुराजी, बहुराजानी, बहुराजेति रूपनयं स्थितिः ।
एवं बहुधीवरी, बहुधीवानो, बहुधीवेति वचनन्तस्यानुपधालो-
पिनो रूपनयं भवति ॥

(उद्धोतः) इत्यस्यानन्तरमिति । यथोक्त्याप्यनुपसंख्यानदि-
शीह न सप्तपठ्यते, बहुव्रीह्यावप्रत्ययानुपसंख्यानस्यासम्भवात् इति भावः ॥
ननु यच्चनेन वचनप्रत्याख्यानमनुकूलत आह—तेनान उपपेति ॥
धीप्रविकल्प इति । निपेधविकल्पे विधिविकल्प फलतीति भावः ॥
बहुराजानाजिति । एकवचने—प्रतिपेधे, दापि च रूपमेवामावा-
द्विवचनमुदाहृतम् ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

अन्यथा कृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहारः ।

१ ननु बहुवृद्धस्य धीवरीयान्देन समाधे रूपस्य विद्वत्त्वाद्वाचितकमनयकमत
आह—ननु बहुषो धीवर्धो यथेतीति । यत्र च धीवरीयान्देन समाधे
वाचितकमनयस्य रूपं विद्वत्त्वात् । बहुषो धीवानो वल्लभमिति विग्रहे रूपविद्वत्स्य
वार्तिकमनयस्य इति भावः ॥

२ च सुखे 'अमया—अनो बहुव्रीहिप्रतिपेधे 'उपधा लोपिनो वेति
वक्तव्यम्—इति पाठः । मूलपाठे प्रथमो वाङ्मयः 'अमया पदार्थकः' ॥

३ अनो बहुव्रीहिप्रतिपेधे इत्यदिगाम्बन्धभावाद्—अनो बहुव्रीहे
रित्येति ॥

४ अनउपधालोपिन इति सूत्रं मल्लाहवाचानो बहुव्रीहेरित्येतदन्तरानुप-
धालोपिनो वेत्यस्याधारात् फलमाह—एष बहुधीवरीत्यदि । यथान्याये तु
बहुधीवर्, बहुवृद्धाप्रत्ययान्तरस्येनामयवर्धेति सूत्रेण हीपि कृतेऽपि रो न स्यादिति
तत्र विद्वेदित्यर्थः ॥

५ ननु अनउपधालोपिन इत्यनुपधालोपिनो निलोपिनो बहुव्री-
हेरित्यस्यानन्तरउपधालोपिनो वेति सूत्रप्रत्येकानुपसंख्यानदित्यस्यासम्भवात् इति
दोषः स्यादेवेत्यत आह—यथा न्यायेऽपीति । अनुपसंख्यानदित्येतद्विग्रहेण
मुद्रामागच्छेति निष्पादकत्वस्य सद्विग्रहेऽपि बहुव्रीहेरनुपसंख्यानस्य तस्या-
सम्भवात् फलमाह इति भावः ॥

६ वचनेनेति । फलविशेषमात्रे इत्यादि । एवम फलविशेषमात्रे 'अन
धालोपिनो वा' इति वचनेन 'बहुव्रीहे' इति वचनप्रत्याख्यानमनुकूलमित्यर्थः ॥

यथोपसंख्यानं चोदितं तथा नित्याभ्यां ङीष्माभ्यां
भवितव्यम् ।

यथा परिहारः, तथा विभाषया भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) इतर पूर्वोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह—अन्यथा
कृत्वेति ॥

(उद्धोतः) पूर्वोक्तमिति । अनउपधेयेनेन विहिते ङीप्-
रमात्रमनेन निधीयत इत्येवमित्यर्थः ॥ यथोपसंख्यानमिति बहु-
व्रीहेरित्येतत् । परिहारः—उपधालोपिनो वेत्येव ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथोपसंख्यानं चोदितमेवमपि विभाषया भवि-
तव्यम्, न हात्र ङीप् दुर्लभः । सिद्धोऽन ङीप्—अन
उपधालोपिनोन्यतरस्याम् (४११२८) इति । ङी-
प्संनियोगेन र उच्यमानोऽन्येन सति न स्यादित्ये-
वमर्थमुपसंख्यानं चोद्यते ॥

(प्रदीपः) अन्येन संतीति । प्रकरणान्तरविहितत्वा-
त्तस्य ङीप् इति भावः । बहुव्रीहेधेति तु वचनेन प्रकरणान्तर-
विहिते पाक्षिके ङीपि रेषो विधीयत इति तदेव रूपनयं भव-
तीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) नवन उपपेति ङीप् तत्तन्निवोगेन वनोरथे-
त्वेन रोदेसस्यापि सिद्धेर्बहुव्रीहेरुपसंख्यानं व्यर्थमनो भाष्ये—
ङीप्संनियोगेनेति । कश्चेत्य इति ङीप्संनियोगेनेत्यर्थः ॥ ननु
कश्चेत्य इति ङीप्संनियोगेनेवेतदङ्गीप्संनियोगेनापि रङ्गं दुर्लभत
आह—प्रकरणान्तरेति ॥ वचनेनेति । वचनसामर्थ्येनेत्यर्थः ॥

(सिद्धान्ताक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं ङीप्संनियोगेन र उच्यते ?

इह मा भूत्—सुपर्वा, चारुपर्वेति ।

तर्हीपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

अत्र तु 'उपधालोपिनो वा' इति वचनप्रकरणे बहुव्रीहेष्व, अनउपधालोपिनो
न्यतरस्यामिति वचनद्वयं न कार्यमिति महत्तावमिति भावः ॥

७ अत्रानुपधालोपिनो बहुव्रीहेर्वा ङीप् सैवबहुव्रीधालोपिनो वेति
वचनलीकारे निषेधामागच्छे वक्तव्य इति ङीप् स्वादेनेत्याह—प्रतिपेधेति ॥
'प्रतिपेधविकल्पे' इति ग पाठः ॥

८ ननु बहुव्रीहो, बहुवृद्धा, इति यमगायत्र्यनुपसंख्यानस्ये तुतीत्यस्यैव म-
मान्तत्वेन सुखमिति बहुव्रीह्यामनित्यस्यानुपसंख्यानप्राधान्यामाह—एकवचन
इति ॥

९ वनो र चेत्तन्तर 'बहुव्रीहेष्व' इति वरणे नित्य ङीप् भवितव्यम् । आनो-
बहुव्रीहेरित्येतदन्तरानुपधालोपिनो वेति पाठो विकल्पस्यादिति फलमेव इत्यर्थः ॥

१० ननु कोपेत्तस्यानन्तर बहुव्रीहेरिति पाठेऽपि न तत्र ङीप्संनियोगेन
मपि तु केवलस्यैव । तथा च यकारान्तरपठितवान् उपपेत्तत्वेन 'ङीप् बहु-
व्रीहेरित्येन रो च स्यादिति 'अन्येन सति न स्यात्' इत्येतद्व्यायमनुपपन्नमाह
आह—बहुव्रीहेरिति रिति । मुनोपधालोपिनो वेति पक्षो व्याख्येयः । बहु-
व्रीहेरिति वक्तव्यमनुपधालोपिनो बहुव्रीहेर्वा वक्तव्येन, उपधालोपिनो बहुव्रीहे-
प्रकरणान्तरस्यैव ङीप् सम्भवेन च बहुव्रीहेरिति 'वचनं व्यर्थमेव स्यादिति
तस्यामन्त्याकारान्तरस्यैव ङीप् तत्तन्निवोगेन रूपनयं मुद्रामित्यर्थः ॥

११ वनोपेत्तस्यानन्तर बहुव्रीहेरिति पक्षे व्याख्येयमाह यकारान्तर—तत्र
ह्येति । अन्यतरस्यां मन्त्याकारान्तरस्यैव ङीप् इति भावः ॥

(आपराधजायकभाष्यम्)

यदि प्रत्याहारग्रहणम्—

दोषस्त्वित्वे

इत्वे दोषो भवति—यदुच्यमिका, यदुच्यमिका ।
प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् (७।३।४४) इति—इत्वं न
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) दोषस्त्वित्व इति । तत्र हि सुन्विधिरिति
सर्वविभक्त्यन्तावेयवः समास आधीयते । तैत्थ्यं तापि सुपि
विधि 'इत्त्वम्' सुन्विधिर्भवतीति—इत्वे कर्तव्ये नलोपसाप्ति-
द्वत्वात्कात्पूर्वोऽकारो न भवतीतीत्यं न स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नन्वित्वं दोषो न विधीयत इति कथं सुन्विधिरत
आह—तत्र हीति ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तस्मान्नोभौ ॥

तस्मात् पदसंज्ञकेभ्य उभौ न भवत इति वक्त-
व्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ।

स्त्रियाम् (४।३।३) इति वर्तते, स्त्रियां यत्प्राप्नोति
तस्य प्रतिषेधः ॥

पदसंज्ञानामन्ते लुप्ते

दाबुत्पत्तिः कसान्न स्यात् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं

दोषस्त्वित्वे तस्मान्नोभौ ॥

(प्रदीपः) स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति । अर्थाश्रयप्राप्तिमा-
त्रापेक्षोऽयं प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ १० ॥

(उद्घोतः) नैतु स्त्रियामित्यनुवृत्तावपि स्त्रियां विहित लेख-
पेऽनंतरसेत्यादि हुर्वारमत आह—अर्थाश्रयेति । भिषपञ्चा द्रौपदी,
अतिपञ्चा कुलेत्सादौ गौणेष्वप्यत्र निषेधः, तदतविधिसत्त्याह । बहु-
वचनस्य व्यक्तित्वबुद्ध्याभिप्रायेणैव सत्तेनार्थप्राप्त्यान् भवेत्पदबुद्धौ

१ 'विभक्त्यन्तावयव इति कुमास' इति क पाठः । अयम्—इति शब्दः
मकाराभौ, सुन्विधिरिति पदं सर्वविभक्त्यन्तावयवकमेवमकारः कुमास अक्षरौ
यत इत्यर्थः । इति शब्दद्वयं पठ पाठो भेदात् ॥ तापि सुपि इत्यस्य—दाबुत्प-
त्ति, विधिरित्यमित्यस्य इत्यादयो विधिरित्यर्थः ॥

२ इत्यस्य सुपि विधिः सुन्विधिरिति सप्तमीत्यनुवृत्त्याग्रत्वं सुन्विधित्व
साधयति—तत्राप्तेति । बहुवचनिकपदोद्धारिणि सुपि विधिरिति सप्तमि इत्य-
सुन्विधिर्भवति, इति इत्वे कर्तव्य इत्यापत्त्यर्थः ॥

३ नन्वर्थाश्रयप्राप्तिमात्रादिरेवमेव पदसंज्ञकानामर्थमात्रायां पदार्थ-
निषेध इति अत्रो मा भूदित्यत आह—ननु स्त्रियामित्यादि । अत एव भिष-
पपेलादि गौणभेदेऽपि निषेध इति ॥

४ नैतु दाबुत्पत्तिरिति सूत्राय 'उत्पात्तात्' पदेन 'मत्' 'मनो बहुव्रीहिः'

मानाभावाच्च । पदेन चाप्येकारेण प्रत्याहारे इत्वे दोषवत्, अति-
पञ्चा कुलेत्सादौ दाबुत्पत्तिरिति दोषानुपपत्त्यासे वीजामात्र इत्यपास्तम् ।
एव चैतन्नाम्यप्रामाण्याद्बहुवचनस्यामित्यत्र नलोपे दाबुत्पत्तिरित्यादयो-
बहुव्रीहिरेत्यनेनाप्युभयोर्निषेधः । अतश्चभिप्रायेणैव पूर्वत्र—'यदि ॥
स्त्रियां यदुक्तम्' इत्यादि कैयटेनोक्तमिति बोध्यम् ॥ १० ॥

(३२४ दाबुविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । १ भा. ७ ॥)

१२८७ दाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्

॥ ४ । १ । १३ ॥

(विकल्पाधिकरणम्)

(सूत्रैकदेशाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमुभाभ्यामित्युच्यते ?

(समाधानभाष्यम्)

उभाभ्यां योगाभ्यां दाबुत्पत्त्या स्यात् । मन्त्रान्ताद्वज्र-
न्त्याश्च बहुव्रीहिः ॥

(प्रदीपः) योगाभ्यामिति । योगस्या प्रकृतियोग-
स्तेनोच्यते ॥

(उद्घोतः) योगाभ्यां प्रत्ययविधेरसंभवादाह—योगस्येति ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमुपयममुवर्तते ॥

(प्रदीपः) प्रकृतमिति । ईयोरपि स्वरितत्वप्रतिज्ञा-
नात्, अपेक्षणाहेति भावः । एवमुभाभ्यामिति प्रत्याख्यातम् ॥

(उद्घोतः) नन्वनन्तरस्यैव सा स्यादत आह—द्वयोरपीति ॥
'स्वरितेनाधिकारः' इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षेऽप्याह—अपेक्षणाहेति ॥

(भाष्यभाष्यम्)

अर्धान्यतरस्यां ग्रहणं किमर्थम् ?

(समाधानभाष्यम्)

अन्यतरस्यां दाबुत्पत्त्या स्यात् । दापामुके प्रतिषे-
धोऽपि यथा स्यादिति ॥

इति सूत्रद्वयं पठ्यते । सूत्रद्वयं चात्र पठ्यते नञ्चित्, सयोः मातृपिदि-
कृत्याभावस्य च 'उभाभ्यां योगाभ्यां' इति मात्प्रत्ययार्थेण स्यादत आहोदोते—
योगाभ्यामिति । एतद्व्याख्यानस्योत्पत्तेरुपपन्न इत्यर्थः ॥

१ 'उभाभ्यामिति पदं न करणीयम्, 'मत्' 'मनो बहुव्रीहिः' इति सूत्रयो-
रेवानुवृत्तिः करणीयेत्यर्थः ॥

२ द्वयोरपीति । 'मत्' 'मनो बहुव्रीहिः' इत्यनयोः स्वरितत्वप्रतिज्ञाया-
दाबुत्पत्तिः स्यादित्यर्थः ॥

३ स्वरितेनाधिकार इत्यस्य मन्त्राख्यानपक्षे स्वरितत्वप्रतिज्ञायाऽनुवर्तमानस्य
वेदसि सूत्रद्वयस्यान्यत्वेन विवक्ष्यमाणोपपत्त्या स्यादित्यर्थः ॥

४ दाबुत्पत्त्यामिति सूत्रेण कस्यो विधानात्, पूर्ववृत्त्यान्वितं निवृत्तिनाम
सूत्रद्वयं चिन्तयितुं विषयं विकल्पपदमिति या येन अहमे—अथा—यतरेति ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह डाबुच्यते, प्रतिपे-
धोऽपि । तावुभाविपि ध्वननाद्भविष्यते ॥

(प्रदीपः) तावुभाविपि । यदि यत्रैव क्षीप्रतिपेध-
स्तत्रैव डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि
क्षीपं वाधिष्यते किं प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं
भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु सम्भवत्येकविषयत्वे विषयमैवेन प्रवृत्तिर्न
स्यादत आह—यदि यत्रैवेति ।

(समाधानभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—

डाप्प्रतिपेधाभ्यां मुक्ते क्षीपपि यथा स्यात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—डाप्प्रतिपेधाभ्यां मुक्ते इति ।
अन्यतरस्या प्रथम वाक्यभेदेनानन्तरस्य 'अनो बहुव्रीहेः' इत्येतस्य
विषये क्षीपनुशासार्थमिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

सिद्धोऽन क्षीप्—अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्
(४।१।२८) इति ॥

(प्रदीपः) सिद्धोऽनेऽस्ति । ननु यत्र तेन न सिध्यति सुप-
र्वेत्सादी, तदर्थमन्यतरस्याम्रहणे स्यात् । नैतदस्ति । यदाऽने-
नान्यतरस्याम्रहणेन पक्षे क्षीपनुशास्यते तदाऽन उपधालोपिन
इति नियमार्थं भवति—उपधालोपिन एवास्तत्ताद् क्षीप् भवति
नान्यत्वादिति । ततश्च सुपर्वेत्सादेरुपधालोपिनो क्षीप न
भाष्यमेव ॥

(उद्घोतः) तदर्थमिति । तत्र क्षीपनुशासार्थमिति ॥
न भाष्यमेवेति । सत्यतः वाऽन्यतरस्याम्रहण इत्यर्थः ॥

(सूत्रात्परेकदेशाक्षेपभाष्यम्)

अथ तदन्यतरस्याम्रहणं शक्यमकर्तुम् ?

यादं शक्यम् ॥

फथम् ?

इह डाबुच्यते, प्रतिपेधोऽपि, क्षीपपि । तत्सर्वं
यचनाद्भविष्यति ॥

१ यचनादुपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ।

२ यचनादर्थभेदेनोपधालोपि—यदि यत्रैवेति । 'यत्र' इति सूत्रेणैव
प्रतिपेधः, यत्र 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यन्यतरस्याम् । यत्र यत्र डाबुभाष्यमिति
तत्र तत्रैव भवति तत्रैव डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि क्षीपं वाधिष्यते किं
प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः ॥

३ डाबुच्यते, डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि क्षीपं वाधिष्यते किं
प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः ॥

४ डाबुच्यते, डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि क्षीपं वाधिष्यते किं
प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः ॥

५ डाबुच्यते, डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि क्षीपं वाधिष्यते किं
प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः ॥

६ डाबुच्यते, डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि क्षीपं वाधिष्यते किं
प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः ॥

७ डाबुच्यते, डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि क्षीपं वाधिष्यते किं
प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः ॥

८ डाबुच्यते, डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि क्षीपं वाधिष्यते किं
प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः ॥

९ डाबुच्यते, डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि क्षीपं वाधिष्यते किं
प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः ॥

(प्रदीपः) अथ तदिति । अन्तराले विचारः क्रियते—
इदमेवान्यतरस्याम्रहणं भवतु, तत्रत्यं न कर्तव्यं भवतीति मन्यते ॥
इतरोऽकरणं संमन्यते—यादमिति ॥ क्षीवपीति । अन्य-
तरस्याम्रहणेनान्तरेण प्रापित इति भावः ॥

(उद्घोतः) विचार इति । प्रकृतविचारोपयोगि विचार-
ान्तरमिच्छार्थः ॥ ननु द्वयोरपि तयोः प्रत्याख्यानं सुपर्वेत्सादी साववाश-
योर्डाप्प्रतिपेधयोः 'अन उपधालोपिनः' इति क्षीप् बहुराजेत्सादी
बाधकः स्यादत आह—इदमेवेति । इदं च निषिद्धक्षीपोऽनुमतये,
अस्यैव चानुपधालोपिन इत्येतद्विधमायेति बहुराजेत्सादी क्षीप्-
डाप्—प्रतिपेधाः सिद्धाः, सुपर्वेत्सादी च क्षीवभावः ॥ ननु प्रति-
पेधो क्षीप् कस्य 'उच्यते इत्युच्यते' अत आह—अन्यतरस्यां
म्रहणे नाप्रत्येनेति ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

नैवं शक्यं विज्ञातुम् । अक्रियमाणे हि तत्रान्यत-
रस्यां म्रहणेऽनवकाशो क्षीप् डाप्प्रतिपेधौ बाधेत ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अनवकाश इति । निलोऽन उपप्रेति
विधिस्तद्विधानार्थः, विधिनियमसमवे विधेरेव यथायत्त्वादिति भावः ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

डाप्प्रतिपेधावप्यनवकाशौ तौ यचनाद्भविष्यतः ॥

(समाधानभाष्यम्)

सावकाशौ डाप्प्रतिपेधौ । कोऽवकाशः ?

सुपर्वः, चारुपर्वेति ।

तस्मादन्यतरस्यां म्रहणं कर्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) तस्मादिति । अत उपप्रेत्य नियमावधि-
त्यर्थः । अन्यथा तदन्यतरस्याम्रहणोपि नवकाशः सुपर्वेत्सादीपि
स्यादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं तु स्वत्यन्यतरस्यां म्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

(प्रदीपः) इदं स्थितिः । अस्मिन्नन्यतरस्याम्रहणे क्रिय-
माणेऽन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति नियमार्थं कर्तव्यम् । त-
देवेवाकृतोऽन्यतरस्याम्रहणे निष्येधं भविष्यतीति भावः ॥

तदिति । सुपर्वेत्सादी यथायत्ने क्षीपेत् तत्रैव डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि क्षीपं वाधिष्यते किं
प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः ॥

३ डाबुच्यते, डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि क्षीपं वाधिष्यते किं
प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः ॥

४ डाबुच्यते, डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि क्षीपं वाधिष्यते किं
प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः ॥

५ डाबुच्यते, डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि क्षीपं वाधिष्यते किं
प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः ॥

६ डाबुच्यते, डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि क्षीपं वाधिष्यते किं
प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः ॥

७ डाबुच्यते, डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि क्षीपं वाधिष्यते किं
प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः ॥

८ डाबुच्यते, डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि क्षीपं वाधिष्यते किं
प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः ॥

९ डाबुच्यते, डाप् स्यात्तदा प्रतिपेधमविधायैव 'भनो डाप्' इत्युच्येत,
ततः 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनापि लायेव विधीयेत, स एव हि क्षीपं वाधिष्यते किं
प्रतिपेधेन ? तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) विषयं भविष्यतीति । कृते न भविष्यति
येष इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इदमप्यवश्यं कर्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ?

डाप्यतिपेधाभ्यां मुक्ते ङीत्रावपि यथा स्याता-
मिति । रविधाने बहुव्रीहेरपसंख्यानं चोदितं तत्र
यत्कथं भवति ॥

(प्रदीप) इदमपीति । असतीहान्यतरस्याग्रहणे 'अन
उपधालापिनोऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रं विषयं स्यात्तत्र प्रस्फुरा-
न्तरेण ङीपो विधानात् 'वतो र च' इत्यनेन 'ऋज्ञेभ्यो ङीप्'
इत्येतं सूत्रमिषीयमानशेषक्रियेन विषीयमानो रेफो बहुव्रीह-
रीत्यन न स्यात्, बहुव्रीणीति स्यात् । सति त्रिवहान्यतरस्याग्र-
हणेऽन उपधालोपिन इति सूत्रं नियमार्थं भवति न तु विषय-
धर्मिति बहुव्रीहरीत्यन ऋज्ञेभ्यो ङीमित्यनेनैव ङीर् भवति ।
तत्तत्र वनो र चेति रेफादेश सिध्यति । यदि तर्ह्यन्यतरस्याग्र-
हणेन पक्षे ङीवसुज्ञायते तदा मज्जन्तादपि प्राप्नोति, व्यवस्थित-
विभाषाविज्ञानाच्च भविष्यति । अथवा डाधुभाभ्यामित्येको योप
कियते, ततोऽन्यतरस्यामिति द्वितीय, तन्नानो बहुव्रीहेरेति
वनते न तु मन इति ॥

(उद्घोत) इत्येतत्सूत्रेति । अनन्तरत्वादिति भावः ॥
असत्यो ङीवित्यनेनैवेति । नियमार्थं स तदनुवादरूपत्वादिति
भावः ॥ मज्जन्तादपीति । अङ्गुलीद्वौ 'पामे, पामाना' इत्यादौ वा
निवात्यतरस्यामित्यनेन वाक्यभेदेनानुवाक्यमानो ङीप्पुभाभ्यां स्वा-
दिति भावः ॥ प्रस्तावयेन तदनुवाडाऽसम्भवाद्वाक्यभेद आशयक
इत्याद्येनाह—अपेति । व्यवस्थितविभाषया तु नैतत्तावद्वि-
शयम्, 'मन' इत्यस्य सार्वभौमं तद्व्यवस्थापते ॥

(जिज्ञासाभाष्यम्)

अयेह कथं भवितव्यम्—

वहय. श्वानोऽस्यां रथ्यायाम्, वहवो युवानो
ऽस्यां शालायामिति ?

(प्रदीप) अयेहेति । यदि 'नयुतथ' इत्यनेन नयन्ताद्
बहुव्रीहौ रन्विधीयते, तदाऽत्रापि कृपा भाव्यम् । अत्र नय-
न्तानां वर्तिपदानां यो बहुव्रीहिस्तत्र क्विति, तदा तत्र कथा
न भाव्यमिति सहाय्यं पृच्छति ॥

(उद्घोत) वदाऽत्रापिती । डाप् टिलोप-सम्प्रसारणपूर्व-
त्वं—दीपत्येषु केषु नयन्तादिति भावः ॥ नयन्तानां वर्तिपदा-
नामिति । नय तोत्तरपदक इत्यत्र इति भावः । बहुवचनं प्रयो-
गबाहुल्याभिप्रायेण ॥

(रूपाक्षेपभाष्यम्)

'बहुव्रीह्या, बहुव्रीह्या' इति भवितव्यम् ॥

का रूपसिद्धिः—डाप्, टिलोपः, प्रसारणम्,
प्रसारणपरपूर्वत्वम्, नयुतथेति कप् ॥

(प्रदीप) आचार्यदेशीय आह—बहुव्रीहेति ॥ प्रसार-
णपरपूर्वत्वमिति । सम्प्रसारणस्य डापथेत्यत्र । ततो 'हल्'
इति सम्प्रसारणात्तस्य दीर्घत्वम्, अङ्गप्रत्यययोरेकादेशस्य पूर्व-
प्रत्यन्तवद्वाचान्तो नवीसज्ञायामुपजाताया नयुतथेति कप् ॥

(उद्घोत) ननु टिलोपे वरामावाक्य सम्प्रसारणपूर्व-
त्वमत्राह—डापश्चेति ॥ दीपप्रवृत्तिनिमित्तं सम्प्रसारणत्वम्, तद-
न्नागत्व चोपपादयति—अतवदिति । हल् इति सूत्रान्नमाम
र्थेनात्विषावप्यतिदेशप्रवृत्तिरिति भावः । अतवत्वादेश च सम्प्र-
सारणान्तस्वाङ्गत्वं बोध्यम् । एव करो निमित्तं बहुव्रीहित्वमप्यन्त-
वत्त्वेन बोध्यम् ॥ तत्र इति । दीर्घानंतरमित्यत्र ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

कपा तावन् भवितव्यम् ॥

किं कारणम् ?

नयन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तद्विज्ञायते, न
चैव नयन्तानां बहुव्रीहिः ॥

प्रसारणेनापि न भवितव्यम् ।

वक्ष्यत्येतत्—श्वादीनां प्रसारणे नकारान्तग्रह-
णमनकारान्तप्रतिपेधार्थमिति ॥

परपूर्वत्वेन चापि न भवितव्यम् ।

वक्ष्यत्येतत्—सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणम-
समानाङ्गप्रतिपेधार्थमिति ॥

तस्माद्बहुश्वा, बहुयुवेति भवितव्यमिति ॥

(प्रदीप) इदानीमाचार्य आह—कपा तावदिति ॥
वक्ष्यतीति । अपि परतः पूर्वमत्रम्, डावन्तानु प्रत्ययान्तरे
इति सम्प्रसारणस्य डापथ समानाङ्गत्वं नास्तीत्युपाकारकारयोरे-
कादेशाभावः, यथा शक्यमिति ॥

(उद्घोत) भाष्ये—श्वादीनां सम्प्रसारण इति । ननु
टिलोपस्याभीयासिकत्वेन यत्र न नातवमिति चेन्न । तस्यानित्य-
त्वात् । ईदृशविषये श्वाश्रयवादसिद्धत्वाप्रवृत्तिरित्यर्थस्यासिद्धपरत्वे
उपपादयिष्यमाणत्वाच्च ॥ प्रत्ययान्तरे इति । तच्च नाभाष्य-
त्पत्र इति भावः ॥

(६२५ अधिकारसूत्रम् ॥ ४ । १ । १ आ० ८)

१२८८ अनुपसर्जनात् ॥ ४।१।१४ ॥

(तदन्तविधिज्ञापनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अनुपसर्जनादिति किमर्थम् ?

१ डापभाष्ये मिल्य वाक्यभेदाभावे एतन्नैव वाक्येन डापो दीपश्च विधान-
मनुमानम् ॥ तत्र व्यवस्थितविभाषाऽऽवृत्त्याऽपि यद् यत्रना दीप् नय-
नवति चेत् तद्वै नयन इत्यस्य ङीवसुज्ञायत्वात् उद्देश्येनैव ङीव-
स्यो विफल एव
स्वादिति वाक्यभेद एवोपचरणम् ॥

२ उपसर्जनपदं नयमानं श्रुत्वा विनो एव विभक्तिं चार्थविनियते इति
सूत्रेण विधीयमाना ४२४ वक्ष्य स्यात्तदन्तव्रीहिन इति तस्मादनुपसर्जनात् ङीव-
स्यस्य माहित्वेन नवि—अनुपसर्जनादिति निश्चयमिति मम ॥

(प्रदीप.) उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते—समासावयव-
भूतम् । तत्रावयवाश्रय कार्यं समुदायस्य न प्राप्नोति । यदेवमेव
कार्यमकृतार्थं तत्समुदायस्य भवति, यथा—‘जुगुप्सते’ इत्यात्मने-
पदम् । न तु यदवयवे कृतार्थम्, यथा—‘फणयति’ इति न भ-
वति-आत्मनेपदम् । तदन्तविधिश्च ‘ग्रहणवत्’ इति प्रतिषिद्धः ।
तत्रानर्थकोऽयं प्रतिषेध इति मत्वाऽऽह—अनुपसर्जना-
दिति किमर्थमिति ॥

(उद्घोत) शास्त्रीयमित्युक्तं, तत्र किं तैच्छास्त्रीयमि
त्याह—समासावयव भूतमिति । कृत्रिमत्वात् प्रथमानिर्दिष्ट
नित्यादीर्थं ॥ निषेधैवैयर्थोपापविना विषेरमासिमुपादयति—
तत्राययेति । कुचचरस्यो हि द्विः, तदाश्रयो जीवः समुदाये न
प्राप्नोतीति निषेधो न्यर्थ इति भावः ॥ नन्ववयवानुदात्तत्वमाश्रित्य
सन्नताञ्जुयुस्त इत्यादावात्मनेपदं दृष्ट्वा, तद्विद्वायि स्यादत
आह—यद्वयव इति ॥ कैर्यम्=प्रयोजक निमित्तम् ॥ यथा
पणापन्नतीति । आर्धधातुकं 'आयस' वैकल्पितत्वेन केनैव तद्वि-
वार्थमिति भावः ॥ नन्येव तद्वयविधिना स्यादत आह—तदन्तेति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

बहुकुरचरा मथुरा, प्रियकुरचरा मथुरा ।

(प्रदीप) इतरोऽमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविधिशेषित इति मत्याऽऽह—यहुकुरचरेति । यहुय कुरचरा भत्या-
मिति यहुमीहि । कुरचरचन्द उपसर्जनमिति शब्देन भयति ॥

(उद्घोष) इतरोऽमहर्षवेतीति । असादेव प्रापकात्तदत
निधिति वक्ष्यमाण आश्रय इत्यभ्ये ॥ ननु बहूना कुल्या समाहारो
बहुजः, तत्र चरवीत्यर्थे भाक्ष्यमेव ङीपेत्यत आह—महव इति ॥

(प्रत्याक्षैपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । पुरश्चरशब्दात्प्रत्ययो वि-
धीयते । तत्र फ. प्रसङ्गो यद्गुप्यश्चरशब्दात्स्यात् ?
नैव प्राप्नोति-नार्थः प्रतिपेधेन ॥

(प्रदीप) कुत्तरदादादिति । दिङ्गान्मिल्यत्र दि-
 श्प्रातिपदिकं गृह्यते । तस्य किञ्चित्साहाय्यद्वारेण, यथा—नरद,
 गोरश्चि । किञ्चित्त्वयस्यदिश्यद्वारेण, अवयवे हि यत्र दि-
 श्चमविधित्वं तत्र समुदायार्थं तदिज्ञायते, ॥ सावयव

१ क पुछते 'मदुसयसधर्य' इति पाठः ।

१. दुर्गभोजनद्वयसाध्योः समुपलब्धस्य निष्कारणेन नेत्रस्य घातोत्पत्तौ-
मर्चनार्थं समुपलब्धस्य दध्नात्मनेपुं विधत्ते ॥

१. एन एचएचारे, एनएच अरकादावमसयस्यअंधनुके विवरे वैदशिरवरेन

४ मनु परिनिर्वाहोऽयमस्य कथं नानुसंगतिरिति—आचार्यविरचितः

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

कचिदातुष्टिद्ववति, यथा—स्तनन्धीयति । कचित्तद्वित—व्युत्पु-
लादि । कचित् कृद्—व्युडादि । तत्र य समुदाय योऽवयवो
न व्यभिचरति तदर्थमवयवस्य टित्वमित्यनेनाभिप्रायेणोक्तम्—
कुरुचरशब्दादिति । न तु कृद्प्रवृत्तपरिभाषाऽऽश्रयेण,
न हि टिति क्त एव प्रवृत्तम् ॥

(उच्योत) ननु ईस दिवादिष्टो विधीयमानो ही प त एव प्राप्नोति, तदतर्विधैष चरञ्छाद, सर्वथाऽपि कुरुचरञ्छाद-दित्युक्तम आह—टिड्ढेति । प्रातिपदिकाधिकादादि भावः ॥ नदडिति । पञ्चदौ साक्षात्तथा पाजडिति भावः ॥ स्तनन्धयीति । स्तनपा तु स्तनपयीलमर ॥ नन्ववयपटिवलद्वारेण सञ्चदायस् दिवे बहुकुरुचेल्यत्रापि स्यादत आह—तत्र यमिति ॥ न हीति । 'कुरुचेल्ये' एव सा परिभाषा, न तु कुरुचल्लक्षण इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तदन्तविधिना प्राप्नोति ॥

अत उत्तर पठति—

(५१३३ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्राति-
पदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम् ॥

कि कारणम् ?

प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ॥

(उद्घोष) आधे—सद्व्यवधिप्रतिपेधादिति ॥ 'समा-
सप्रत्ययविधौ प्रतिपेध' इत्यनेनेति भावः । 'अण्वत्ता' इत्यपि 'वर्ग-
अण्वत्तनं' इत्येतदर्थानुवाद एवेति बोध्यम् ॥

(५१३४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ज्ञापकं तु पूर्वञ्च तदन्ता-
प्रतिषेधस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—पूर्वम् तदन्तर्निधिप्रतिषेधो न भवतीति ॥

६ मयनानिर्दिष्टित्वेन विदितस्योत्पन्नधर्मात्प्राप्तयोगिताशङ्क—
आसीति । यद्विनिर्दिष्टावैतानि न ह्यनेनेत्यर्थः ।

● ननु अयं स हीनचित्तस्य आतिथ्येन प्राप्तस्यैव रूपस्य एवेष्टरूपस्य
 भेदविधायकत्वम्—इति प्रश्नोत्तरमिति । अयं रूपस्य अयं रूपस्येति ।

मेव अत्रान् । तत्र 'अपुराणेष्वपि' आचरितानि ह्यपि ॥

दन्विषिष्यतामहास्य श्रीमन्नवम्यकारणाधेयवचनमनुपमार्जनादिभ्यः।

१० तदुक्तविधापरिच्छिन्नसमयद्वये अस्मात् १५ परिभाषया तदुक्तविधा-

परीक्षा : B

(उद्घोतः) भाष्ये—ज्ञापकं स्याति । 'अनुपसर्जना' इति तदन्तविषयभावसिद्ध्यानुसारः, तेन पूर्वत्र तदन्तविधिनाम इत्याशयः, अत्र एव 'पूर्वत्र' इत्युक्तम् ॥

(शापनप्रयोजनभाष्यम्)

किमेतस्य शापने प्रयोजनम् ?

भयती, अतिभयती, महती, अतिमहतीत्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत्—वर्णोऽप्युगित्, प्रत्ययोऽप्युगित्, प्रातिपदिकमप्युगित् इति ॥

(शापनप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—यद्बुधीयरी, यद्बुपीयरीति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्युक्तम्—'एविधाने यद्बुमीहेरूपसंस्थानं प्रतिपिद्धत्वात्' इति ॥

(मदीयः) यद्बुधीयरीति । 'बनो र च' इत्यत्र वचनस्य प्रातिपदिकस्य प्रहणादेव तदन्तविधिर्न स्यादिति भावः ॥ उपसंस्थानादत्र सिद्धिं न्वाऽऽह—एतदपीति ॥

(उद्घोतः) ननु बनोरचेलत्र वनिति प्रत्ययप्रहणात् कथं प्रहणवता प्रातिपदिकेनेति निषेधोऽत्र आह—बनो र चेत्यत्रेति । प्रत्ययप्रहणपरिभाषयेति भावः । तथा च सामर्थ्यगृहीतेन वचन-प्रातिपदिकेन प्रातिपदिकाधिकारे विज्ञेये सम्भवन्नपि तदन्तविधिः प्रतिषेधात् स्यात्, अस्मात्तु शापनाद्वनतीति तात्पर्यम् । एतत्प्रकरणस्य शब्दानामस्त्रीलिङ्गप्रकृतिकाचारकिञ्चनप्रकृतिकर्तृकिञ्चनानां स्त्रीलिङ्गानामभाव इति बोध्यम् ॥

(शापनप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—अतिधीयरी, अतिपीयरी ॥

(मदीयः) अतिधीयरीति । धीवानमतिकान्तेति तत्-पुरुषः ॥

(उद्घोतः) तत्पुरुष इति । बहुमीहो उपसंस्थानेन सिद्ध-मिति भावः ॥

१ 'उद्घोतः' इति समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधस्य निषेधक-मिति तदन्तविधिरक्षयः विनाऽपि सिद्ध इत्याशयः ॥

२ बनोरचेलत्र प्रत्ययप्रहणेन तदन्तविधिप्रतिषेधेऽपि वचनस्य धीवदुपसंस्थानं स्यात् तदन्तस्येति पुनस्तदन्तविधिप्रतिषेधक इत्यर्थः ॥

३ यद्बुधीयरीत्यादिपद्धते 'एविधाने यद्बुमीहेरूपसंस्थानं प्रतिपिद्धत्वात्' इति वार्तिककृतोक्तम् ॥

४ अस्य तत्पुरुषत्वेन रतिधाने बहुमीहेरिलेखनादिभिर्निरिति भावः ॥

५ पूर्वविधिना 'अनुपसर्जनं' यदाभिः श्राद्धीय वचनविधिष्वपहृतेन संज्ञितो गृहीतः । इदानीमप्रधानपदार्थमनुपसर्जनमिति पदभेदेन व्यतिपाद्यते—पूर्वमुच्यते ॥

६ अतिधीयरीत्यादिकृद्बचनमहर्षेति शापिततदन्तविधिना सिद्धमिति नेत्र दत्तपदार्थनाधिकारस्य फलमत आह—ननु अमहर्षेति । अतिधीयरीत्यादि लक्ष्यविषये परिभाषिकोपसर्जनस्य धीवदुपसंस्थानात् ॥

७ अमहर्षप्रत्ययेन तदन्तविधौ शापितेति बहुकुञ्चरेत्यादौ माहस्य धीवो धारणार्थमनुपसर्जननादित्यावश्यकमिति प्रयोजनमुपसर्जनमाह—अथपेति ॥

(५१३५ उपसर्जनपदार्थबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पूर्वसूत्रनिर्देशो वाऽऽपिशालमधीत इति ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पुनरयं द्रष्टव्यः । पूर्वसूत्रेऽप्रधानस्योपसर्जनमिति संज्ञा क्रियते । यावद् ब्रूयात्प्रधानादुत्पत्तव्यमप्रधानाच्चेति, तावदनुपसर्जनादिति ॥

किं प्रयोजनम् ?

आपिशालमधीते ब्राह्मणी—आपिशाला ब्राह्मणी । अणन्तादित्येकारो मा भूदिति ॥

(मदीयः) ननु अमहर्षपूर्वं इत्यनेनैव शापितस्तदन्तविधिः । ततश्च नाशोऽनेन शापकेनेत्याह—पूर्वसूत्रनिर्देश इति । यावत्तदर्थं ॥ अथ वा पूर्व तदन्तविधेरुपमितत्वादनुपसर्जनेनापि तदन्तविधिः स्यादिति प्रयोजनसमुच्चयायां वाहम् । 'पूर्वसूत्र-शापेन पूर्वाचार्यकृत् व्याकरणमुच्यते । क्षीपिशास्त्रिणा प्रोक्तमिति 'इनच' इत्यण् । ततोऽध्येयं 'तदधीते' इत्यण्, तस्य 'प्रोक्तानु-क्त' इति लृक् । प्रोक्तप्रत्ययस्याणोऽनोपसर्जनत्वाद् कौटुभ भवति ॥

(उद्घोतः) ननु परिभाषिकोपसर्जनप्रहणे तदन्तविधिशाप-नस्य प्रयोजनस्योक्तत्वेन कथं कौतिकोपसर्जनप्रहणं प्रहणान्तरवि-नोपसंस्थानम् ? कृत्रिमोक्तविषयवाचकस्यानुचितत्वादत आह—ननु अमहर्षेति । तस्यैव इति । यदि शापकस्य नोपयोगस्यार्थं ॥ ननु तेन तदन्तविधिशापने बहुकुञ्चरेत्यादि व्यावृत्त्यर्थं अधिकार आवश्यक इति 'तस्यैव' इत्युक्तमत आह—अथ पेति । पूर्वमिति । अमहर्षत्वेनेत्येव । ॥ ३ ॥ पक्षे 'इदं तर्हि प्रयोजनम्' इत्यादिमभा-ष्यासारस्यम्, तस्यादमहर्षेति शापक लक्ष्यानुसाराण्युक्तसिद्धस्य का-चित्कलेन 'पूर्वविषयमेव । अत एव पूर्ववार्तिके पूर्वमेत्युक्तम् । एत-त्प्रभृति तदन्तविधेः कञ तु अत्र न पश्यति इत्यपरे ॥ भाष्ये—पूर्वसू-त्रेति । सामर्थ्यादस्मानुसाराभ्यामात्राच्च कृत्रिमम्यापिशालमधीति-

८ 'आपिशाला' इत्यत्र प्रोक्तार्थकस्यलक्षण उपसर्जनं वाच्यं कीदृ । अथेव नोपसंस्थानेनैव तस्य लोपाच्च ततो धीवित्यर्थः ॥

९ कृत्रिमोक्तविषयवाचके धीवदुपसंस्थानम्—आपिशाला' इत्यादि उद्घातनादिभिरेव । परिभाषिकस्योपसर्जनस्य अहणे आपिपुञ्जेलस्य परिभाषिकोपसर्जनस्यावश्यक-मात्रम् ॥

१० अत्र पक्षे—यदीयाभिस्त पक्षे, कौटुभत्वे तु तदन्तविधिरमहर्षत्वेनेनैव ज्ञाप्यते, तथा शोषणदेवापि तदन्तविधिः प्रामोति, तद्वारणार्थमुपसर्जनना-लेतदावश्यकमिति पक्ष इत्यर्थः ॥

११ भाष्यकृत इति इदं तर्हि प्रयोजनम्—प्रधानेन तदन्तविधिर्भावा स्यात् इत्यादिना अनुपसर्जननादित्यनेनैव तदन्तविधिर्नकीति स्मरतः मदीयेन । मदीयमताश्चन्ने इति शब्दादुपसर्जननादित्यधिकारस्य तदन्तविधिज्ञापनत्वात्मानेन नेत्रद्वारा स्मरतः कौटुभत्वेत्यर्थः ॥

१२ पूर्वविषयमेव—अनुपसर्जननादित्यधिकारात् तदन्तविधिविषयकमित्यर्थः । अत्रापि प्रधान 'शापक तु पूर्व तदन्तप्रतिषेधस्य' इति वार्तिकप्रत्यय-प्रहणमेव ॥

रिति भावः ॥ नैतु डातुभाभ्यामिति पूर्वपदे नाप्रधानस्योपसर्जन-
सरोत्तत्वेन आह—पूर्वाचार्येति ॥ नन्वापिशलिद्व्युत्पत्तोक्तार्थे छेन
भाष्यमत आह—इजश्चेतीति ॥

(अन्वयबोधकभाष्यम्)

अथानुपसर्जनादित्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भ-
वति ?

अणन्तं ह्येतदनुपसर्जनम् । नानुपसर्जग्रहणे-
नाणन्तं विदोष्यते—अणन्तादनुपसर्जनादिति ॥

किं तर्हि ? अणेष विदोष्यते । अण्योऽनुपसर्जन-
मिति ॥

(प्रदीपः) अणन्तमिति । प्रत्यये छेते प्रकृतेरेव तदर्था-
भिधानादिति भावः ॥ अणेषेति । अत्र च प्रोक्तार्थस्योपसर्ज-
नत्वादर्थद्वारेणानुप्रत्यय उपसर्जनमिति भावः । यस्त्वय्येभ्य
प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य छेत्तत्वात्तदाश्रयो हीप्न भवति । प्रत्येय-
लक्षणेनापि न भवति—‘अण्योऽङ्कार’ इति विज्ञानात् ॥

(उद्द्योतः) साक्षाच्छब्दस्योपसर्जनत्वात्तद्व्याख्या—अत्र
येति ॥ अण्योऽङ्कार इति । एव च प्राधान्येन वर्णाश्रयत्वात्प्रत्य-
यलक्षणाभावा इति भावः ॥

(५१३६ अनुपसर्जनस्य गृह्यमाणविदोषणत्वे दोष-
वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ जातिशब्देभ्यस्त्वयतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) जातिशब्देभ्यस्त्वयतिप्रसङ्गो भवति—
अवन्ती, कुन्ती, गान्धारी ॥

(प्रदीपः) अतिप्रसङ्ग इति । तेभ्योऽपि प्रतियेधः
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ अवन्तीति । अवन्तेरपत्वं छी, ‘इदेल्लोस-
राजादागुम्बद्’, तस्य ‘त्रियामयन्तिउन्तिउरुभ्यश्च’ इति छृ ॥
गान्धारीति । गान्धारेरपत्वं छी, ‘सात्वेयगान्धारीभ्याश्च’
इत्यम्, तस्य ‘अतध’ इति छृ ॥ अत्र प्रत्ययार्थं प्रति प्रहृ-
षंस्त्वोपसर्जनत्वात् ‘इतो मनुष्यजातेः’ इति टीप् न प्राप्नोति ।
तस्य तु दाशीत्यादिरवशात् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—जातिशब्देभ्यस्त्वयति । उपसर्ज-
नार्थप्रतिपादनत्वादवन्त्यादिशब्दानामिति पूर्वपक्षः । उपसर्जनीभूत-
जात्यर्थप्रतिपादकादित्यर्थ इत्युत्तरम् । अनन्तरापत्वेऽपि गोत्रवारो-
पेणात्र जातित्वम् ।

(५१३७ दोषाभावोपपादकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥*॥ सिद्धं तु जातेरनुपसर्जनन्त्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

‘कथम् ? अनुपसर्जनादित्युच्यते । न च जाति-
रुपसर्जनम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्वयति । प्रत्यये छेते प्रकृतिरेवापत्त्य-
लक्षणां जातिमाह, सा चानुपसर्जनमित्यर्थः ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्त्रियामिति वर्तते ।
सेनाणं विशेषयिष्यामः—स्त्रियां योऽपिहित इति ॥

(प्रदीपः) एतदपीति । यदुक्तं पूर्वसूत्रनिर्देशो वैति
तद्व्याप्यकारः प्रत्याचष्टे ॥ स्त्रियां योऽपिगिति । आपिशलि-
शब्दास्तु यः प्रोक्तार्थेऽनुप्रत्ययः स स्त्रिया न विहितः ॥

(अभ्युपेत्यादेन दोषभाष्यम्)

एवमपि काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा—काश-
कृत्स्नी, काशकृत्स्नीमधीते—काशकृत्स्ना ब्राह्मणी,
अत्र प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—एवमपीति । अत्र प्रोक्ताया अपि
श्रीत्वास्त्रियामणलीति पूर्वपक्षाशयः ॥

(दोषाभावोपपादकभाष्यम्)

नैप दोषः । अध्येड्यामभिधेयायामण ईकारेण
भयितव्यम् । यद्वात्राध्येड्यामभिधेयायामणुत्तः,
तुतः सः ।

यद्यश्चूयते, उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न
भयिष्यति ॥

(प्रदीपः) उत्पन्न इति । योऽपि छेत्तद्विस्तृतीति तुतः ॥

पुनर्नन्ति । सैकृन्प्रवृत्तौ शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् पुनः प्रवृत्त्य-
भावः । अकारान्तस्य चाध्येष्ट्यां स्त्रियां वृत्त्या टाब् भवति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये-उत्पत्ति-नैष इति ॥ किमध्यैत्रीगनस्त्रीत्वे प्रोक्तागनादापादयति, उत प्रोक्तागनस्त्रीत्वे । नाप ह्यहाह-अध्ये-
श्यामभिधेयायामिति । एवं चात्र 'दिष्यमाणं तुष्यमाणार्थमिषायि'
इति न्यायेनागतस्य तद्वनस्त्रीत्वापेक्षेदेव विद्यमानो योऽणः स न
तद्वनस्त्रीत्वापेक्ष इति यावत् ॥ नाल ह्यहाह-उत्पन्न इति । एते-
नापेक्षेदेन रुद्धयमेदाप्रोक्तागनस्त्रीत्वे उत्पन्नत्वेऽपि, अभ्यैत्रीगनस्त्रीत्वे
स्वादेव । अनपच विभार्या जाता विधेयस्यै पुनश्चादित्यगास्तम् ।
प्रोक्तागनस्त्रीत्वे पुनरापादितस्य ङीप् 'उत्पन्न' ह्यस्मादिना वारणात् ॥
यत्पत्नः कथं न भूयेदत आह-सोऽपीति । औध्येत्रगो कुरु
'भस्वादे' इति पुंनवे प्रोक्तापेक्षात्पत्नत्वेन सुखतः । किंविदिशिष्टपरि-
भाषयाऽध्येत्रगो दुर्गित्यन्वे ॥

(सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—

प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात्—कुम्भकारी,
नगरकारी ।

अथ हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भव-
तीति—अवयवाद्भुत्पत्तिः प्राप्नोति ।

(मर्दापः) इदं तर्हीति । प्रधानेन तदन्तर्विधिज्ञापना-
र्थमिदमित्यर्थः । नन्वमहत्पूर्वेति ज्ञापितोऽसौ । एवं तर्हि ज्ञाप-

१ लक्ष्ये लक्षणस्यावेनेत्यर्थः ॥

१ ननु बाण्डु केन शोका मीमाणा इत्यर्थे तेन शोकमिलनेनाणि तस्मात्
श्रीपि च बाण्डुवृत्तिप्रसादधीते तस्मै इत्यनेनाप्येवंशनि च शोकात्तु
इत्यनेन शोकाभयप्रत्यवायपरत्वाप्येवमो हीपविधानादथ हीपप्रत्यवायानां
तुल्यमाति स्यादत आह—अप्येवमो तुल्यमिति ॥ नस्यद इति प्रत्यये
हीपोऽप्यहोरेण शोकाभयप्रत्यवायपरत्वमिति नाव ॥

१ ननु पुंयद्भावेन दीपोऽपहारेऽपि मत्स्येति चेत्तन्नाकारस्य सतत्त्वादन
परत्वं न सम्भवति, त्रिमित्वाभावे नैमित्तिकत्वेति नु नात्येवेत्याशयेनाह—छिन्नं
विशिष्टेति । अन्वेषणो ह्यपि न ह्यहं तद्वत् हृदीत्यनेन दीवो सुमित्यर्थः ॥

॥ अमहापूर्वमेव ज्ञापितेऽपि तदन्तविधौ ॥ तदन्तविधिः प्रधानेन यथा
स्यानुपपन्नेन मा भूद्विषयतत्फलमनुपपन्ननाधिकारस्य । तेन जुम्भकारित्वेन
योऽपि स अनुपपन्न इति भवति तत्र तदन्तविधिः ॥

✓ अथ गन्ताण्डोपि विधाने मलयग्रहणपरिभाषया तदादिनियमे कारशब्दा
देव होए मलयः स्यात्, तथा च कुम्भशरेय इत्याद्याप्येत, अतश्च दन्तविधि
शापनार्थमावश्यकमेतत्सूचय ५

॥ 'सदन्तविधेर्ज्ञानार्थमित्यर्थः' इति सुद्धिते पाठः ॥

● गणपटितपतिर्देव इन्द्राग्रामहृत्पूर्वा नागिल्लेख, तदनपेक्षया=अग्रहपूर्वे
त्यनेन तदन्तर्विपूर्णापदितु शक्योऽपि तदनपेक्षया=वानेन सूत्रेण तदन्तर्वि
ज्ञाप्यत इत्यर्थः । अतस्तत्तु इन्द्राग्रामहृदिलेख गणसुखं निन्नु वार्तिकमेतत् ।

६ सर्वादि वार्तिके=सर्वादिशून्यवार्तिक इत्यर्थः ॥
९ नैतदनुपूर्विकमाश्रयम्, किन्तु 'नैव माप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन' इत्ये
तदनुपसर्जनाधिकारप्रत्याख्यानपरमाध्यममित्यर्थः ॥

१० तदपेक्षया=शुद्ध। चामहदिद्येतदपेक्षया ॥

११ अनुपसर्जनादित्यधिकारादुत्तरमपीति हास्यर्थम् । उदधिकारात् प्राक्
तदन्तविधिरितु 'अमहत्पूर्वं स्थनेनापि सिद्धयेत्, उदुत्तरमप्यानेन तन्महापनन्त्यस्त्वेव
फलनित्यर्थः ॥

नाशया प्रधानेन भवति, एवमुपसर्जननापि स्यादिति सर्वथाऽयं
योगः कर्तव्यः । भौष्यकारेण तु सूत्रमेवेदं ज्ञापनायाश्रितम्,
गणपठितप्रतिपेधानपेक्षया । सर्वाद्विर्वातिके तु भाष्यम्-अनुप-
सर्जनेन्दिलयं योगः प्रत्याख्यायते" इत्यादि तदपेक्षया ॥

(उद्योतः) प्रधानेनेति । उत्तरापीति भावः । एवं चास्य नातुवादताम्रायम्, किंतु भ्यावर्कताऽपीति भावः ॥ गणपठितेति । बसुतो वार्तिकं तत् । अतएवैव वक्तव्यमिति भाष्ये उक्तम् । गणस्य तु एतद्वदुक्तत्वात्तदप्रयोगासंगतिः । एवं च वार्तिकेन सूत्रप्रत्याख्यानं न युक्तमिति भाष्याख्य उचितः ॥ प्रतिपेधानपेक्षयेति । सूत्रस्यैवध्वन्यत्वादिति भावः ॥ प्रत्याख्यायत इति । सूत्रैर्वाधितप्रतिपेक्ष व्यापकत्वापेक्षा, ख्यामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वापेक्षा चेतिशेषः ॥ केचित्तु तर्हि 'प्रत्याख्यायते' इत्याहुः कुर्याद्यवार्तिकानिमिषायेण, 'अन उत्तरं पठति' इति भाष्यकृतवतरणिकाया तस्य वार्तिककुरिद्वान्त्योक्तेः । उत्तरंवाक्यद्वयं तु आर्चयंदेशीयस्य । पूर्वत्र तद्वताप्रतिषेधेऽप्युक्तत्र तद्वतविषयभावेन बहुकुरुचरादावप्राप्ताऽस्य साधन्यतुल्यपदान्तात् । 'पूर्वत्र' इत्युच्यतेतद्वतरास्य तदुक्तित्वम्, अत्रं तु भाष्य द्वयवृत्तम् । तेषामवार्तिकस्यैव वार्तिककुरिद्वान्त्यस्य । वार्तिककारीयसंश्लेषसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानानां यि तत्र तदुक्तम्, तद्वत्प्रत्याख्यातसंश्लेषांश्लेषसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानसमवादात् अन्य तद्वर्धमिति तदाशयः । इदं तर्हि मथोजनं प्रधानेनेत्यादि तु भाष्यकृतः सूत्रप्रयोजनप्रदर्शनैव वार्तिकप्रत्याख्यानमिलाहः ।

१२ वषेष्टद्वयसूत्रं स्वात्तदा 'शब्दा' नामहवित्युक्तम् इत्युक्तं स्यात् । यत
यतश्चातिरिक्ततो यत्तद्व्यभिक्तम् ॥

१३ तत्पद्मयोगासङ्गतिः=वक्तव्यमिति पद्मयोगासङ्गतिः ॥

१४ इन्द्रा नामहृदित्यस्य तदन्तादिष्विज्ञापकश्चेऽपि प्रधानेन तदन्ताविधिर्बन्धा
दित्याद्यनुपसर्गनाधिकारस्य फलमस्त्वेष्व, अनेनैव तदन्ताविधिज्ञापनमपि
दित्यर्थः ॥ ४

१५ तद्वर्णपटितमतिषेधस्य=शङ्का चामहत्पूर्वत्वस्य ॥

१६ तत्त्वम् = 'सर्वदिशि सर्वनामानि' इति सूत्रम्, भाष्यकृद्भिः सुपचर्णनाभिः
कारस्य 'अनुपचर्णनादित्येव शेषो प्रत्याख्यायते' इत्यादिभिः प्रत्याख्यानं कृतं
अतः 'अनुपचर्णनं प्रवृत्तमवयवकम्' इत्यादि धातिकाभिप्रायेण, न ॥ इन्द्राणां सह-
दित्याद्यप्येवेति भावः ॥

१० उत्तरधाक्यद्वयं तु=शापकं तु पूर्वेन, एविधाने बहुमीहस्पदं कथयानामि-
द्विधा तत्कथयामि त्वर्थः ॥

१८ आचार्यदेवीयवस्त्वैष्येति हत्वर्थः । अनुपपन्नैनादित्वविकारात्मात्
तद्वत्विधेरेवै न ज्ञापयेऽपि स्तुतुस्तत्तद्वत्विधेरभावेन बहुवचनोत्पत्त्या
दीनोऽप्यस्या तत्रिकारणार्थमस्वाधिकारित्वात्प्रयोगोऽत्रैतद्वत्त्वात् सूक्तमिति पूर्व-
पदव्युत्पत्त्यमस्येति भावः ॥

१२ सङ्गोपसर्जनव्याधिवार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्यकृता 'भनुपसर्जनादित्येव-
योगः प्रत्याख्यायते' इत्यादि सर्वादिपक्षे उक्तम् ॥

२० त्वत्प्रत्ययान्तसूत्रेणैव=त्वया धातुर्कर्मणेन प्रत्याह्वानं यदनुपसर्गमा-
दिति सूत्रेणैवात्र=सर्वविधसूत्रे उपसर्गप्रतिषेधस्य व्याख्यानसम्प्रदायः=सर्वा-
दिभूते तत्तु=सङ्क्षोपसर्गनीमुत्तरेषादिभ्यर्थमित्याशय इति भावः ॥

११ 'सूत्रप्रयोजनप्रसंगेन वार्तिके' इति च पाठः ॥ भाष्यभूतः-विद्वान्तिनः
सूत्रप्रयोजनप्रसंगेन वार्तिकस्य 'सूत्रकं तु पूर्व' इत्यादेः प्रत्याख्यानमिति भावः ॥
मूलव्यपदेशे हि प्रधानेन तदन्तर्निविष्टादिसूत्रप्रयोजनप्रसंगेन वार्तिकस्य
प्रापकं तु पूर्वनेत्यस्य प्रत्याख्यानमिति भावः ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

रुद्रग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति—संघातादुत्पत्तिर्भवत्यपि ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

रुद्रग्रहण इत्युच्यते, न चैतरुद्रग्रहणम् ।

रुद्ररुद्रग्रहणमेतत्—रुद्रप्ययमण, तद्धितोऽपि ॥

(सूत्रानुपयोगप्रदर्शकभाष्यम्)

एवं तर्हि—ईकारान्तेन समासो भविष्यति ।

(प्रदीपः) एवं तर्ह्येति । कुम्भस्य कारीशब्देनोपपद-
लक्षणः समासः करिष्यते । 'ह्यो' इत्यत्र च दयाप्राप्ति-
पदिकादिति त्रितयाधिकारात् श्रीप्रत्ययान्तात्समासप्रातिपदि-
कादृग्विधासत्वे । समासमन्तरेण श्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदि-
कस्यासंभवात्समासः श्रीप्रत्ययान्तो गृह्यते । दयापन्वेभ्यश्च
गुणर्थादिभ्यो दयाप्रग्रहणानुदृश्या भविष्यतीति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु श्रीप्रत्ययान्तेन समासेऽपि समासस्य प्रत्यय-
प्रदणपरिभाषया श्रीप्रत्ययान्तसमासत्वं सतो दगत आह—श्रीभ्यो-
दृगिति । एवं च श्रीप्रत्ययान्ताप्रातिपदिकाद् दृको विधानाप्रत्ययेन
प्रत्ययग्रहणपरिभाषा भाष्येन इति भावः ॥

नन्वेवं गुणर्थादिभ्यो दयान्तेभ्यो दङ् न स्याद्, उभयत आक्षेपे-
ऽन्नादिवाक्यावाच्यं विननादिभ्योऽपि न स्यादत आह—दयापन्तेभ्यश्च
इति । अनुपगमनेन श्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावादिं सर्वं चिह्नम् ।
तस्यास्तीत्य इति सूत्रे प्रातिपदिकादिति न संभवेत्यस्यैव तत्त्वम् ।
अथवा दयाप्रग्रहणसैनदर्भगावश्यकत्वेन दयापृष्टप्रत्ययान्तिरोप
इति दिष्टम् ॥

(सूत्रोपयोगप्रदर्शकभाष्यम्)

यत्तु न लभ्येत, एतत् स्यात् । तत्तु न लभ्यते ।

किं कारणम् ? अत्र हि गतिकारकोपपदानां रुद्रि-
रुद्र समासो भवतीति समास एव तापद्वयपत्तिः ।
समासे च एते, अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

अथवा तापद्वयसौ मलयां को दोषः ?

कीम्भकारोयो न तिङ्गपत्ति-अवयवस्य वृद्धिस्त्वती
ह्याताम् ।

तस्मादनुपसर्जनाधिकारः ॥

(प्रदीपः) अवयवादिति । अत्र बोधयन्ति—'कृतदि-
तसमासाश्च' इत्यत्र रुद्रग्रहणपरिभाषया कुम्भकारशब्दस्य प्राति-
पदिकत्वात्तत् एव छीन् भविष्यतीति—तदुक्तम् । अत्रास्याः
परिभाषया अनुपस्थानस्य पुंयोगसूत्रे प्रतिपादनात् ॥ नन्वेवमपि
कारशब्दाद् छीपि विहिते कुम्भकारीशब्दादेव ढक् भविष्यति,
श्रीप्रत्ययग्रहणे तदादिनियमाभावात् । तथा च परमकारीपग-
न्धीपुन इत्यत्र संप्रसारणं भवति । एवं तर्हि तदादिनियमाभा-
वादनियमः प्रसज्येत । तथा च कदाचित्कारीशब्दात्प्रत्ययः
स्यात्, कदाचित् कुम्भकारीशब्दात् । यैदा तु कुम्भकारीशब्द
एव श्रीप्रत्ययान्तो भवति, न तु कारीशब्द इति तत्र प्रत्ययो
भवति ॥ ननु कदाचिन्नियमाभावात्कारीशब्दोऽपि श्रीप्रत्ययान्तो
भवतीति ततोऽपि ढक्प्रसङ्गः । नैप दोषः । नियमप्रतिषेधेना-
धिकस्य तदन्तस्य कार्यं विधीयते, न तु न्यूनस्य । अथ वा श्रीप्रत्यये
तदादिनियमाभावमनाधित्स्य कुम्भकारीति प्रयोजनमुक्तम् ॥

(उद्घोतः) सत एवेति । वस्तुनोऽवयवस्य प्रातिपदिकत्वा-
त्समुदायस्य चाणनन्तत्वाभावाद् ङीपोऽप्राप्तिरेवेति शंभिनुमुचितम् ॥
प्रधानेन तदवविधिप्रधाने तु नानियमप्रसंगदोष इत्याह—यदा-
स्त्विति । 'निधीयते' इत्यनन्तरं 'तदा' इति शेषः ॥ सत इति ।
कुम्भकारीशब्दादित्यर्थः । ननुपाठे तु कारीशब्दादित्यर्थः ॥
सत्यपि प्रधानेन तदवविधी चक्रे—ननु कदाचिदिति ॥ नियम-
प्रतिषेधेनेति । अर्थ भावः—नियमेनापि कस्यैव व्यावृत्तिर्न तु न्य-
ूनस्य, अथ एव 'अस्यापत्त युदा' इत्यर्थे—अशब्दादिभि यत्स्येति कोपे,
इमन्नावारइतिदिः । 'इषदेवेयन्मात्रम्' इत्यादौ शब्दतात्पर्ये मा-
त्रादितिदिः । एवं च तत्रिषेधे तस्मात्सर्वस्यैव साम्रो म्याभ्यो न तु
अन्यावर्त्तयेति ॥

नन्वसत्यपि प्रधानेन तदवविधी श्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात्कुं-
भैकारार्थमुक्तस्य निष्कृष्टाप्रत्ययेनानन्वयाच्च तदवविधीकारीशब्दस्य एव-
मन्तत्वाभावाच्च समुदायादेव द्यादि भविष्यतीत्यत आह—अथ वेति ।
तत्राश्रयणे तु रूपपेयेदेरमिति चिह्नितम् ॥ केचित्तु—कुम्भकारीशब्दस्य
कृत्प्रियावयवसंभितरे विवक्षिते गत्यान्योत्पत्तयुक्तप्रियावयवसंभित-
रविविधैरा अप्यनवायेन दर्शयति प्रयोगोपात्तत्वाच्च भेदेवावयवा-
दुत्पत्तिरेवापीभावेऽपि । समुदायादेवेवापीभावे प्रधानावयवयोगात्
तस्य दुवारस्यात् । यन्निर्णयं देन विधिरिति सूत्रे भाष्येऽपीति तदेव

निरूपितम् । सुषन्तं तु न वचनेन निमित्तकोटौ प्रविष्टम्, किन्तु न्यायप्राप्तमिति माप्याचयः । तस्यै बुद्धिदोषः प्रवृत्तौदाहरणस्येष्ट एव । सारदोषस्तु यदा कुपकरणे निवृत्ता तुम् करोति तदा 'अणि निवृत्ते' इत्यनेन पूर्वपादसुदासत्यमिति । न च कियामित्यस्य गृह्यमाविशेषणतायाः प्रागुक्तत्वेन, अनुपसर्जनं नादित्येवमावर्त्तमानेन साधितेऽपि कथं चारितार्थम्? अनेनेन कियामित्यस्य तदन्तविशेषणताया अपि शापनाद्, तस्य ङीप्प्रकृतियोग्यताया न्याय्यत्वात् । स्वमन्त्रस्यै एव तदर्थान्वयाद् । एव च बहुकुरुरचरेति व्याख्यं प्रतिदम् । निश्चये सति 'आविशका' इत्यप्येत्यावर्त्तमेव । अनुपसर्जनं नादिति तु गृह्यमागविशेषणमेवेत्याहुः ॥

(५१३८ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अनुपसर्जननाधिकारे जातेर्ङी-
प्विधाने सुपण्या उपसंख्यानम् ॥*॥

(भाष्यम्) अनुपसर्जननाधिकारे जातेर्ङीप्विधाने
सुपण्या उपसंख्यानं फर्तव्यम्—सुपण्या ॥

(प्रदीपः) सुपण्याति । शोभनानि पर्णान्यस्या इति बहु-
मीहिः । तन् पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वाद् ङीप् न प्राप्नोति ॥

(बह्वोत्तरः) भाष्ये—जातेर्ङीप्पिति । जातेरित्युपसर्गभावे
पाकपण्येति ङीप्विधाने इत्यर्थः । भाष्ये 'तस्य च शब्दस्य जातिवा-
चकत्वाद्' इत्यन्वयः ॥

(५१३९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ न वा समासस्यानुपसर्जनत्वा-
जातिवाचकत्वाच्च शब्दस्य सामा-
न्येन ङीप्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एव दोषः ।

किं कारणम्? समासस्यानुपसर्जनत्वाद् । समा-
सोऽत्रानुपसर्जनम् । स च जातिवाचकः । समास-

स्यानुपसर्जनत्वात्तस्य च जातिवाचकत्वाच्छब्दस्य
सामान्येन ङीप् भविष्यति—'जातेरङ्गीविपयाद्-
योपधात्' (४१३६) इति ॥

(प्रदीपः) न वेति । सुपर्णशब्दो जातिवाचि प्राति-
पदिकं तच्चानुपसर्जनम् । बहुकुरुरा नगरीत्यत्र तु जातिवा-
चिनः कुकुटशब्दस्योपसर्जनत्वात्समासस्याजातिवाचित्वाद् ङी-
पोऽभावः ॥ जातेरिति । जातेरित्यनुवर्तमाने 'पाककर्णपणे'
इत्यनेनेत्यर्थः ॥

(बह्वोत्तरः) जातिवाचीति । औपधियाजातिवाचीत्यर्थः ॥
नन्वेव जातेरङ्गीत्यनुपसर्जननाधिकारे पाठो न्यर्थास्त आह—
बहुकुरुरेति ॥

(वार्तिकोपसंहारभाष्यम्)

कथं कृत्वा चोदितम्? कथं कृत्वा परिहारः ?

परम्रीहिरिति कृत्वा चोदितम् ।

तत्पुरुष इति कृत्वा परिहारः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिधिरचित्ते व्याकरण-

महाभाष्ये चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमे

पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) बहुम्रीहिरिति । नास्त्युपसर्जनमन्मिथिलानु-
पसर्जनमित्याधीयमाणे पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वाद् 'ङीप्' न स्यात् ।
तत्पुरुषे तु दोषाभावः । समासस्योपसर्जनत्वाभावाद् ॥

इत्युपाध्यायजैय्यट्टपुनःकैयट्टकृते महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थ-
ध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम् ॥

(बह्वोत्तरः) 'कथं कृत्वा' इति भाष्यस्य वदाद्वयविषयत्वप्र-
तिपत्तिरिति—नास्त्युपेति ॥

इति श्रीशिवमहर्ष्यसतीगर्भजनागोत्रीमहर्षकृते भाष्यप्रदीपे-

ह्योते चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमे प्रथममाह्निकम् ॥

१ अनु 'धीमथोदयित्वा' इति धीमथोदयित्वा' इति । तदा
॥ केवलकारीशब्दस्य सुबन्तात्माभावादेव न तत्तत्प्रत्यय इत्यादिवाच्यम्—
सुबन्तात्त्वमिति । अत्र शुभ्रं वातुर्वेत्त इत्यर्थः ॥

२ कुम्भकारेव इत्यादिपक्षस्य दृष्टौ सत्यमपि न कश्चिदोष इत्यर्थः ॥

३ ननु विधिवाचकं प्रत्ययं 'क्रा' इत्यनेनाभेदात्तत्वं, किन्तु भेदात्
भावे केवलकारीशब्दादेव तसि अन्योदात्तत्वेमेति कथं 'अवयवस्य दृष्टिस्रो-
त्यात्' इत्याद्यामिति प्रदर्शितेन आह—'सर्गदोषसिचति । कुम्भकार
इत्यत्र प्रत्ययस्येव अन्योदात्तत्वं, स च विधिवाचकत्वेनान्यत्र तसि अन्योदात्तत्वेन
स्यादिति न स्यादोषः । यत्र कुम्भकाराणां कृष्या निरुन्धने कश्चन स च 'अवयवे
परे निवृत्तकामिनि कथसि पूर्वमायुदात्तम्' इत्यर्थेन 'अणिनिवृत्ते' इति सूत्रेण
कुम्भकारीशब्दे कुम्भशब्द एव आयुदात्तः स्यात् । ततश्चावयवकारकारीशब्दा
दुकि प्रत्ययस्येव अन्योदात्तत्वे आयुदात्तस्येव अन्योदात्तस्य चेति सारद्वयस्य अन्य
स्यादिति भावः ॥ अन्यदात्तपदस्येवमिति परिभाषया तसि विष्टरं वक्षी

यत्वेन अन्योदात्तत्वेन स्यादिति तु न वक्तुं शक्यम् । अवयवकारीशब्दा-
दुकि तस्यैव सति तत्तत्त्वेन सातिपदित्वात्सुबन्तात्वमपि कारये इत्येवेति
परिभाषया न कोऽपि दोष इत्याहुः ॥

४ ननु विधामिति विशेषणं गृह्यमाणत्वेति स्वीकृत्यमाणे बहुकुरुरेत्यादौ
दोषाभावात्सुबन्तात्त्वमित्येवमाहुः, कथं स्यादे चारितार्थमाभासित्वमिति
तदन्तत्वेन विशेषणमिति शङ्क्यत इत्यत आह—तस्य ङीप्पिति । ङीप्पस्य
धीत्वस्य प्रकृत्यर्थे एवावयवस्य 'न्याय्यत्वेन' विधायित्वेन तदन्तत्वेन विशेषण-
न्याय्यमिति भावः ॥

५ अनुपसर्जननादित्येव विशेषणं गृह्यमाणत्वेति सिद्धान्तत्वेन पाककर्णे-
त्यादौ अनुपसर्जनं न च पाकमिति जातिवाचकं तदन्तत्वाधीयवकायस्य इत्यर्थः ॥
स्यावयवत्वेन सुपर्णस्यादौ पर्णस्योपसर्जनत्वाद्भासित्वमिति भावः ॥

६ ननु सुपर्णशब्दस्य मित्येवेति जातेरङ्गीत्यस्य माप्यवयवत्वाद्—
जातेरित्यनुवर्तमान इति ॥

(६२६ टीपविधायकसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ९ ॥)

१२८९ टिङ्गणज्ज्वयसज्जन्मात्र-

र्तयपठवठज्जकरपः ॥ ४ । १ । १५ ॥

(टीपविकरणम्)

(५१४० पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दग्रहणे सानुबन्धकस्योप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानं

कर्तव्यम्—कारिकेयी, हारिकेयी ॥

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ? •

(५१४१ पूर्वपक्षसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अननुबन्धकग्रहणे हि न सानु-
बन्धकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्ध-

कस्य ग्रहणं भवति' इत्येषा परिभाषा कर्तव्या ।

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

तव्यग्रहणे तव्यदग्रहणं मा भूत् ।

दिव्यग्रहणे दिव्यग्रहणं मा भूत् ॥

(प्रदीपः) तव्यग्रहण इति । 'पूरणशुण' इति तव्येन
रामासप्रतिषेध उच्यमानस्तव्यता न भवतीति ब्राह्मणकर्तव्यमिति
रामाद्यो भवत्येव, तत्र कृतस्वरैरान्तस्वरिणं भवति । तव्येन तु
रामास कृतस्वरैरान्तस्वरैरुदात्तः स्यात् ॥ दिव्यग्रहणे
इति । तेनाक्षरपूरिति 'दिव औद्' इति न भवति । अक्षरपूर्या-
मिति 'दिव उद्' इति न भवति । अन्यथा 'उद्भि' कृते, एक-
देशविकृतस्यानन्त्यादौत्वारे स्याताम् । परिभाषायां तु सत्यां
प्रातिपदिकस्य स्वर्गान्तरिक्षापाचिनो दिव्यग्रहदस्य ग्रहणम् ॥

(उद्योतः) अन्तःस्वरितमिति । तन्मल्लिखितेन स्वरितो-
त्पाद ॥ तदाब्दाकार इति । प्रचैयमन्त्रेण श्रुतव्यस्य ग्रहोदात्त-
त्वाद् ॥ अक्षरपूरिति । पाचोः सानुबन्धकत्वाद् ॥ उद्भि कृत इति ।
वदितुं विमलस्यैश्वर्यशरीरशुभा दिव्येयुष्यादुदत्तस्य ॥ दिव्यग्रह-
णेति । शिबिप्रत्ययान्तस्य, अग्रमुपग्रहस्य वेत्यर्थः ॥

(परिभाषाज्ञापकभाष्यम्)

ननु येयमपि कर्तव्या—'तदनुबन्धकग्रहणेऽतद-
नुबन्धकग्रहणं न' इति ।

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

'यत्'ग्रहणे 'यत्' ग्रहणं मा भूत् ।

'अद्' ग्रहणे 'चद्' ग्रहणं मा भूत्

'अच्' ग्रहणे 'णच्' ग्रहणं मा भूत् ॥

(प्रदीपः) प्रसङ्गेन परिभाषाऽन्तरप्रतिपादनायाह—ननु
येयमिति । स एवानुबन्धो यस्येत्यर्थः । उपात्तानुबन्धव्य-
तिरिक्तानुबन्धयुक्तस्त्वतदनुबन्धकः ॥ यत् ग्रहण इति । 'य-
तोऽनामः' इत्याद्यामित्यर्थः ॥ अद्ग्रहण इति । 'अद्ग्रहोऽदि
शुणः' इत्यत्र चणो ग्रहणाभावादपि विधीयमानं 'क्षयतेरः' इत्यलं
चकिं न भवति—अशिथियदिति ॥

(उद्योतः) प्रसंगेनेति । न तु प्रकृते ढको ग्रहणानुपपत्तिप्र-
योजिका सेल्यर्थः ॥ स एवेति । सप्तर्षादी वीष्तावश्च वृत्तावध्या-
रणस्यान्तर्भाव इत्यर्थः ॥ अतदित्यस्य तत्तद्विषयार्थ इत्याह—उपा-
सेति ॥ अद्ग्रहोऽदीति । अनुवृत्तिप्रदर्शनार्थमेतत् ॥ चङि नेति ।
'विभाषापेद्वन्मोः' इति चङ्, 'जृष्टम्' इति षोडश ॥

(परिभाषाज्ञापकभाष्यम्)

से ढ्रे एते परिभाषे कर्तव्ये ?

न कर्तव्ये । •

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एते परिभाषे इति
यद्वयं 'यामदेवाद् ड्यड्ङ्यौ' (४।२।९) इति ययती
द्वितौ करोति ॥

(प्रदीपः) ड्यड्ङ्यौचिति । यस्मैति लोपेन वानवेत्य-
मिति रूपेऽसिद्धे डित्करणे 'ययतीक्षातदर्थे' इत्यत्र ष्वक्यतोऽग्रहण-
नियारणाभंम् । एवं चैतर्द्धे डित्स्य प्रयोजनं भवति, यद्येते परि-
भाषे भवतः । तेनायामवेत्यमित्यन्तातोऽात्तत्वं न भवति, अपि
तव्यग्रहपूर्वपदप्रकृतिसंख्यानशुद्धत्वाच्च ॥

(उद्योतः) ननु लोपार्थं शिवमत आह—यस्मैतीति ॥
'ययं च' इति शब्दस्यार्थमाह—ययेति इत्यादि ॥ अन्तोऽात्तत्वं नेति ।
'ययतीक्षातदर्थे' इत्यनेन, नच उत्तरयोर्मयद्वययोश्चरपदयोश्चरमा-
मस्यान् उदात्त इति तदर्थः ॥

(प्रथमवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

तत्तत्पुंसंख्यानं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ।

अननुबन्धको ददाद्ः स्त्रियां नालीति कृत्वा
सानुबन्धकस्य ग्रहणं विनास्यते ।

ननु चायमस्ति 'शिलाया ङः' (५।३।१०२) इति । नप
स्त्रियां वर्तते ।

अयं तर्हि 'समाया यः' (५।३।१०५) 'ददङ्ङ्ङित'
(५।३।१०६) इति । एयोऽपि न स्त्रियां वर्तते ॥

१ 'अर्धितान्त्र' इति अ. पाठः ॥

२ दशमसंस्कृतसंस्कृतस्य तदनुबन्धक इति तदनुबन्धकस्योदात्तः ॥

३ चणोऽदि शुणः इत्यन्तोऽात्तत्वं अत्रेति इत्यत्र अन्तोऽात्तत्वं ॥

४ 'होतृ' इति अ. पाठः ॥

५ ययेति परिभाषे अत्राह—यस्मैत्यर्थमाह—ययेति इत्यादि ॥

६ ययतीक्षातदर्थे इत्यनेन, नच उत्तरयोर्मयद्वययोश्चरपदयोश्चरमा-
मस्यान् उदात्त इति तदर्थः ॥

किं कारणम् ? तत्र साधुरिति चतंते । कथं च
स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात् ?

(प्रदीपः) नैप स्त्रियामिति । शिडेव शिलेयमिति नपुं-
सकलिङ्ग एव शिलेयशब्दः, सभावात् ॥ कथं स्त्री नामेति ।
यत्सभायां विदुषामेव पुरुषाणां साधुत्वविचारादिति भावः ॥
ननु सभायां साधुरियं ब्राह्मणपट्टिः, परिपट्टेनि समवति स्त्रियाः
सभायां साधुत्वम् । एवं तर्हि च्छन्दसि सभेयशब्दस्यैव विधायी
स्त्रिया प्रयोगोभासः ॥

(उद्घोतः) यश्मभायामिति । भवेति प्रायश्चित्तादेरनु-
पलक्ष्यम् । प्रायश्चित्तादिविमर्शे, याननादौ वा विदुषामेव साधुत्वेन
योग्यतयाऽधिक्यरादिति भावः ॥ वैदुष्यं च—उपनयनादिभ्यां पुंसां भे-
देति तात्पर्यम् ॥

(५१४२ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अन्ग्रहणमनर्थकं तदन्ताद्धि
डीन्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ?
तदन्ताद्धि डीन्विधानम्—तदन्ताद्धिग्रन्ताद् डीन्
विधीयते—‘शार्ङ्गरवाद्यजो डीन्’ (४१.१७३) इति ॥
न चास्ति विशेषः—अग्रन्ताद् डीपो वा डीनो
वा, तदेव रूपं स एव स्वरः ॥

(प्रदीपः) अन्ग्रहणमिति । ‘शार्ङ्गरवाद्यजो डीन्’ इत्य-
नेनाग्रन्ताद्धिन्विधानादग्रन्ताद्धि डीन्विधानमनर्थकम् । स्वरे
विशेषाभावाद्—अग्रन्तस्याधुदात्तत्वात् ङीपि ङीनि वैधुदात्त-
स्यैवावस्थानात् ॥

(उद्घोतः) ङीन्विधानादिति । भाष्ये हि हेतुनित्यर्थः ।

(५१४३ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा जात्यधिकारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽनर्थकम् । किं कारणम् ?
जात्यधिकारात् । जातेरिति तत्रानुवर्तते । अजा-
त्यर्थोऽयमारम्भः—औदपानी, औत्सी ॥

तच्चावश्यं जातिग्रहणमनुवर्त्यम् ॥

(प्रदीपः) औत्सीति । उत्से भवेति भवैवावयवे ‘उत्सा-
दिभ्योऽङ्’ इत्यनृविधाने जातिवाचित्वाभावात् ॥

१ छन्दसि सभेयशब्दस्य ‘सभायां साधु’ इत्यर्थे स्त्रियाम्भेदो नास्तीति
दृष्टव्यं स्त्रिया नास्तीति सम्भेदेन च छन्दसि दृष्टव्यविधत्वात् ॥

२ न पुल्ले ‘धामादत्राऽनन्तात्’ इति पाठः ॥

३ ‘ङीनि वाऽधुदात्तस्य’ इति च पाठः ॥

४ अथवाभेदो नोत्र च चरते स्मृतिं जातिवत् । अत्राभेदो जातिवत्वात्वेन
तद्विषयभेदेति द्रष्टव्यम् ॥

५ च छ. पुल्लेभ्योः ‘पुंयोगादत्रायावत्’ इति पाठः । वार्तिके पुंयोगात्
७ पाठो च ॥

(उद्घोतः) ननु औत्सा अपसार्धते जातिवत्परत्वेनेत्यतः
आह—भवेति ॥

(५१४४ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां
डीन्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अननुवर्तमाने हि जातिग्रहणे पुंयो-
गौदाख्यायां डीन्प्रसज्येत—वैदस्य स्त्री वैदीति ॥

(अन्ग्रहणद्वयस्य साफल्यबोधकभाष्यम्)

यदि तर्तस्य नियन्धनमस्ति, इदमेव यक्तव्यम् ।
तत्र यक्तव्यम् ।

तदप्यवश्यं यक्तव्यम् । अक्रियमाणे हि तस्मिन्
वैदस्य भगिनी—वैदी, परत्वाज्जातिलक्षणो ङीप्
ङीपं वाधेत । ङीनि पुनः सति परत्वाद् ङीन् ङीपं
याधते ॥

(प्रदीपः) वैदस्य भगिनीति । अनेन जातिवाचित्वं
दर्शयति । या हि वैदस्य भगिनी सा विदस्यापत्यमिति तस्यां
जातिनिमित्त एव वैदशब्दः प्रवर्तते, न पुंयोगनिमित्तः ॥ पर-
त्वादिति । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यत इत्यपवादत्वादि-
त्युक्तमवति ॥

(उद्घोतः) ननु भगिन्यामपि पुंयोगादेव वैदशब्दस्य वर्तना-
त्कथं जातिवत्तम आह—अनेनेत्यादि ॥ ननु शार्ङ्गरवादिष्वपि
जातिग्रहणानुवृत्तौ निरवशात्त्रायां ङीमः कथं परत्वोक्तिरत आह—
परत्वेति ॥

(५१४५ सूत्रांशपरकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ ख्युन उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ख्युन उपसंख्यानं कर्तव्यम्—आख्य-
ङ्करणी, सुभगङ्करणी ।

(सूत्रांशपरकभाष्यम्)

अल्पस्मिदमुच्यते ‘ख्युनः’ इति—

नञ्जन्त्रीककख्युंस्तख्यु-
तलुनानामुपसंख्यानम् ।

नञ्जन्त्रीककख्युंस्तख्युंस्तलुनानामुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । नञ्—खेणी । ख्युं—पौञ्जी । ईकङ्—शा-

क्यामिति सूत्रेण ङीन्प्रसज्येत्यर्थः । भाष्ये तु पुंयोगात्त्रायां कला दीप् इति
तात्पर्यम् ॥

१ ‘अनुवर्तमाने’ इति च पुल्ले ॥

२ भगिनी वैदीत्यर्थः इति च पुल्ले ॥

३ भगिन्यामपि ग्रन्थस्यापत्यस्य वैदशब्दस्य जातिवाचकत्वमुपपादयति—
या हीति ॥

४ ‘अत्यल्प’ इति च छ पाठः ॥

५ ‘नञ्, ख्युं—खेणी, पौञ्जी’ इति क पाठः ॥

कीकी, याष्टीकी । ख्युन्—आट्यङ्करणी, सुमग-
ङ्करणी । तरुण, तलुन—तरुणी, तलुनी ॥

(प्रदीपः) ख्युन इति । ख्ये ख्युनः पाठोऽनार्थः ॥
नञ्छत्रीति । तरुणतलुनशब्दयोरवयोऽर्थं ग्रहणम्—तैरुणी
सुरेति । प्राणिधर्मो हि वयः । गौरादिषु तरुणतलुनशब्दयोः
पाठान् ऋषिपि भवति । स्वरे विशेषः । अथ वा वयोवाचि-
भ्यामपि गौरादिपाठात्परत्वात् ऋषेव स्यादिति वयोवचनावपि
तरुणतलुनशब्दावुपसंख्यानं प्रयोज्यतः, तत्र सामर्थ्यात्
ऋषीयोर्विकल्पः ॥

(उद्द्योतः) ननु तर्लणलुनयोः 'वयस्वचरमरति' ऋषः ति-
देरुपसंख्यानं ध्येयमत आह—तरुणेत्यादि ॥ स्वरे विशेष इति ।
हनननावापुशचाविनो । तत्र कीप्यापुशचात्वम्, ऋषि स्वतोदात्त-
त्वमिति विवेकः ॥ तदानीं सुरेत्यामपि वयस आरोपाप्रयोगः स्यादत
आह—अथयेति ॥

(१२० ऋषिधापयसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा. १० ॥)

१२९० यजश्च ॥ ४ । १ । १६ ॥

(ऋषिधिकरणम्)

(५१४१ आक्षेपप्रातिर्कम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आपत्यग्रहणं द्वीपाद्यजः प्रति-
पेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्, द्वीपाद्यजः
प्रतिपेधार्थम् ।

इह मा भूत्—ऋष्येति ।

तत्तर्हि यक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) आपत्यग्रहणमिति । अपत्ये भव आपत्यः ॥
ऋष्येति । ऋषि भर्ता मनादावर्थे 'द्वीपाद्यनुमसुदं यम्' इति
वम् ॥

(उद्द्योतः) अपत्ये भव इति । त यै प्रतिपरोक्षरूपमापदा-

पत्यधिकारस्य यव गृह्यते । अत एव देवापननाविति यन्नि दैव्ये-
त्वादो न ङीप् इति बोध्यम् । अत एव प्रत्याख्यानं समफलता ॥

(समाधानभाष्यम्)

न यक्तव्यम् । नैवं विधायते—कञ्करपो यज-
श्चेति ।

कथं तर्हि ?

कञ्करपोऽयजश्चेति ॥

(प्रदीपः) कञ्करपोऽयजश्चेति । अयं संहितापाठ
अर्थः । तत्र 'गर्गादिभ्यो यज्' इत्यत्राकारप्रत्ययेपादयन्विधीयते,
त एव चेष्टानुक्रियते । तत्राकारोऽनुनासिक इन्द्रचङ्कः, इह
विशेषणार्थ इति यत्रो ग्रहणाभावाद् द्वैत्येति तावैव भवति ।
'यस्कादिभ्यो गोत्रे, यज्योश्च' इत्यत्राप्यकारप्रत्यये ॥

अथयौ गोत्रग्रहणानुवृत्त्या 'गर्गादिभ्यो यज्' इत्यस्यैव लुता-
कारस्य निर्देशः ॥

(उद्द्योतः) ननु निश्चित्य पाठे दोष एवेत्यत आह—आयं
इति । सै नु स्यात्प्राप्त्युत्पत्तिरिति भावः ॥ ननु अयत्रोऽभावात्कथं
तदन्तान्ग्रीप्तिरिति आह—उप्रेति ॥ तन्नेवं गार्ग्यो न सिध्यती-
त्यत आह—तत्राकार इति ॥ ह्रस्वधौपकेऽकारप्रत्यये विनाऽपि सिद्धिं
दर्शयति—अयं येति । एतेन संधावरुह्येति म्याख्यातम्, गोत्रवर-
णादित्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्तेः । तदनुबंधकपरिभाषा स्वनिहास्तेन भा-
ष्यप्रामाण्यात् प्रपदैते । गोत्रग्रहणस्य तत्रानुवृत्त्या गोत्रे तदनुबंधक-
त्रोऽभावापेति दिक् । 'अभिमित्' इति यदनु कश्चिन्मा विधानात्
तदियमे दोषः ॥

(१२० ऋषिधापयसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा. ११ ॥)

१२९१ प्राचां प्फ तद्धितः ॥ ४।१।१७ ॥

(तद्धितप्राधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

तद्धितपचनं किमर्थम् ?

(५१३६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तद्धितवचनं पितः प्रातिपदि-
कादीकारार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्धितवचनं कियते, पितः प्राति-
पदिकादितीकारो यथा स्यात् ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

पित्करणसामर्थ्यादेवात्र-ईकारो भविष्यति ।

यथैव तर्हि पित्करणसामर्थ्यादप्रातिपदिकादी-
कारो भवति । एवं प्रातिपदिकादित्यस्यानुवर्तन-
सामर्थ्यादपितोऽपि प्रातिपदिकादीकारः स्यात् ॥

अस्त्यन्यत् प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तौ प्रयोजनम् ।

किम् ?

उत्तरार्थम् । अत इव—दाक्षिः, ग्राक्षिः ॥

(प्रदीपः) पित्करणसामर्थ्यादिति । धातोः—त्रैपादेः
पितृमन्त्रिषु चरितार्थमिति त्रया क्षमेत्वाद् जीपू भवति ॥ य-
थैव तर्हि । यदि 'पितृगौरादिभ्यश्च' इत्यत्र पितृ-प्रातिप-
दिकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावो नास्ति, तदा समुच्चयेन भा-
व्यमिति भावः ॥ उत्तरार्थमिति । अत्र तैनुवर्तनं नान्त-
रीयकम् । एतच्च गौरादिप्रहणादिशायते ॥ समुच्चये गौरादिभ्यो
जीपः सिद्धत्वात् ॥ अत इमिति । अन्यथाऽत इति समर्थ-
विशेषणं स्यादिति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु पितृसामर्थ्यादप्रातिपदिकादीषु धातोरपि
स्यात्त आह—आतोरेति । भावर्थस्य सौख्येनावयवः । हृदये तु
अवयवे चरितार्थेन समुदायोपकारकत्वे मानामाव इति भावः ॥

पुनश्च—अत्रानुवृत्तेर्नान्तरीयकत्वं च । ययपि गौरादिग्रहणमित-
प्रातिपदिकस्यानुवृत्त्यर्थं तथाऽपि व्याख्यानाच्छब्दसंभवेनोपपत्तौ तद्धि-
तग्रहणं न कार्यमिति भाष्याशयः ॥ अन्यथा—प्रातिपदिकाधिकारा-
भावे ॥ समर्थेति । ततश्च दैक्षयोरपलमिलनं न स्यादिति भावः ॥

(६२९ प्रत्ययविधायसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १२ ॥)

१२९२ सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः

॥ ४ । १ । १८ ॥

('सर्वत्र' पदकृत्यभाष्यम्)

सर्वत्रग्रहणं किमर्थम् ?

प्राचामेव हि स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, सिद्धं प्राचां पूर्वेण ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम् । सर्वेषामेव यथा स्यात्—
आवच्छायनी, चायं बाधित्वा प्तो यथा स्यात् ।

(प्रदीपः) सिद्धमिति । आरम्भसामर्थ्यात् 'प्राचाम्' इति
न संभन्त्यत इति भावः ॥ सर्वेषामिति । अपवादविषया-
णामपीत्यर्थः । इहातुप्रयोगात् पूर्वसूत्रेण सर्वत्रग्रहणं संभष्यते ।
तेनावच्छायनीति प्राचां प्तः सिद्धो भवति । अन्यथा ह्यावच्छा-
येति चाप-उच्येतां सावकाशः परत्वाप्राचां प्तं बाधित ॥

(उद्घोषः) अपवादोति । बाधकत्वार्थः । परत्वादि चान्
प्रान्नोति, बाधकविषयेऽपि प्राचां मते प्तो यथा स्यादित्यर्थः ॥
अत्रलनवैत्रग्रहणेन कर्षं तन्नामोऽत आह—इहेति । सर्वत्रैतल
बाधकविषयेऽपीति सर्वार्थः ॥ ननु चाप्यपि लिङ्गविशिष्टपरिमाणवा फल
सिद्धेः सर्वत्रग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत् । अत इत्यधिकारादिति दिक् ॥

(५१३७ सूत्रांशपूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लोहितादिषु शाकल्यस्योप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानं
कर्तव्यम्—शाकल्यायनी ।

यदि पुनरयं शाकल्यस्यो लोहितादिषु पठ्येत ।

नैवं शन्यम् ।

इह हि शाकल्यस्य च्छात्राः शाकलाः 'कण्वादि-
भ्योमोत्रे' (४।२।११) इत्यपन स्यात् ।

स्यात् । वृषापोरित्यस्माकारान्त्वामात्रेण न ततः प्रत्ययः स्यादिति भावः ॥

५ सर्वेति सूत्रारम्भेण सामर्थ्यादेव प्राचामिति न सम्भवति इति भावः ।
अन्यथा तत्रैव सिद्धे सूत्रेण व्यर्थं स्यात् ॥

६ सर्वत्र लोहितेति सूत्रे सर्वत्र ग्रहणमात्रेऽपि कथ्यते ताऽतन्मन्त्रात्पूर्वमे
प्राचां प्तं लोहित इत्यत्र सम्भवते । तथा च यमनादावप्यनुवृत्त्यात्तात्मा-
यपि प्राचां बाधित्वा प्तः एव भवति । सर्वत्रपदसम्बन्धमात्रे हि प्राचा प्तो बाधेत ॥

७ तत्प्रमाणयोर्नैवचित्तार्थत्वस्याप्यनुवृत्त्यात्तात्मात्वात्—बाधकत्वार्थं
इति ॥

८ तत्प्रमाणं—पूर्वमेव सम्बन्धस्य सर्वत्रपदत्वार्थः ॥

९ ननु सर्वेषामपि जीपलनान्प्रान्नोतन्तेनान्नैव प्रत्ययलोपारेण दोषाभावा-
त्तत्रैवेति व्यर्थमेव आह—ननु बाध्यरीति ॥

१ 'प्रातिपदिकादीकारो' इति क. च. पाठः । पित्रौपदिभ्यमेत्यत्र प्राति-
पदिकादित्यनुवृत्तेः पितः प्रातिपदिकादित्यर्थः स्यात्तच्च एकप्रत्ययत्वस्य
तद्धितान्त्वस्याप्रातिपदिकशब्दाऽन्वयवर्तकी ॥

२ ययदे—ययत्तु कृष्णायामित्यर्थः । पितृ 'पितृगौरादिभ्यश्च' इत्यत्र
विधानेन चरितार्थमिति कृत्वा त्रयस्यदात्र जीपित्यर्थः । केवलशब्दतोः सीमा-
योगात्त मल्यः ॥

३ अत्र तनुवर्तनं—पितृपदिभ्यमेत्यत्र प्रातिपदिकादित्यस्यानुवृत्तिर्नान्त-
रीयकत्वमेव किन्तु स्यात्तनुवर्तनं नान्तरीयकत्वात्संभवति इत्यर्थः । ययान्
प्रातिपदिकादित्यत्र न विशेषणत्वं किन्तु समुच्चयश्च गौरादीनां ग्रहणं व्यर्थ-
मेव स्यात्तस्मात्प्रातिपदिकादित्येतद्विशेषणमेवेति ॥

४ अत इत्येतद्विशेषणं नहि सर्वत्रैव स्यात्तद्विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः ॥

(गणपाठनिश्चायकभाष्यम्)

एवं तर्हि—

कण्वात्तु शकलः पूर्वः

कण्पशब्दात् शकलशब्दः पूर्वं पठितव्यः ॥

कतादुत्तर इष्यते ।

कतशब्दात् शकलशब्द उत्तरः पठितव्यः ॥

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी

पूर्वोत्तरौ गणौ तदन्तादी द्रष्टव्यौ । ये कण्वादयस्ते शकलादयः । ये कतपर्यन्तास्ते शकलपर्यन्ताः ॥

किं प्रयोजनम् ?

ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ।

तमेवं सति ष्फाणौ सिद्धौ भवतः ॥

कण्वात्तु शकलः पूर्वः

कतादुत्तर इष्यते ।

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी

ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

(प्रदीपः) कण्वात्त्विति । गणादिषु कपिकत, वरुकत,

अनड्डह, कण्व, शकल, इत्येवं गणसन्निवेशः । तत्रानड्डह-उरु-

कतशब्दावतः स्थानादपहृष्यान्वत्र पठितव्यौ । शकलशब्दस्तु

कतकण्पशब्दयोर्मध्ये पठितव्यः । कत-शकल-कण्वेति । तत्र

कतस्यान्तः कतन्त इति तत्पुरुषेण शकलशब्द उच्यते ।

शकन्त्वादिस्वात्मिपातनादां परस्परत्वम् । तथा कतोऽन्तो येषां

तानि कतन्तानि । तत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्वहुमीहिः शिष्यते,

स्वरभिन्नानां यस्मोत्तरस्वरविधिः स शिष्यत इति वचनात् ।

एवं कण्वादभ्यो गोत्रे इत्यत्रान्येन दोषः ॥ ष्फाणाविति ।

शाकल्यायनीति श्रियामनेन ष्फः । शाकल्यस्य छात्रा इति

छापवादे 'कण्वादभ्यो गोत्रे' इति द्विगोत्रोऽयं भवति ॥

(उद्घोषः) आभ्ये—पूर्वोत्तरौ तदन्तादीति । पूर्वो

लोहि-तादिः शकलानः । वत्तरः कण्वादः दावत्तादिरित्यर्थः ॥ नन्वेक-

मनुपरासंयमानावदस्यर्थं, अन्तर्भवोर्मध्ये पठितस्य शकलस्य गण-

ह्वादित्र प्रयुक्तावादात् आह—तत्र कतस्येति ॥ अंगशब्दः समी-

पवापी, पदान्तरवादीयुता इत्यस्यामतेराह—नापेष्वादीनि ॥

स्वरभिन्नानामिति । यवर्दी ननु मन्मन्मनुमन्नेलेनेनापि शिष्यति,

तथाऽपि कतकण्प इत्येतत्ताभाष्येनेदमेवोक्तमस्मात् ॥ अत्रा-

भ्येकतोऽपि इति । यदीनृत्पुरुषवदुमीलोपिभिभावः ॥

(६३० पविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १३ ॥)

१२९३ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च

॥ ४ । १ । १९ ॥

(५१४८ सूत्रांशपरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुप-
संख्यानम् ॥ * ॥(भाष्यम्) कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानं
कर्तव्यम्—आसुरायणी ।(प्रदीपः) आसुरायणीति । 'प्राचां प्फ तद्धितः' इत्यत्र
सूत्रपाठापेक्षया तद्धितग्रहणं प्रत्याख्येयम् । आसुरिशब्दात्
प्फस्य तद्धितसंज्ञाप्रयोजनमिकारलोपः, अकारान्तास्तु प्फे सव-
र्णदीर्घवैनापि रुपं सिध्यति ॥(उद्घोषः) ननु पूर्वत्र तद्धितग्रहणप्रत्याख्यानात्कथमासुरा-
यणीत्यत्र वस्येतिओपोऽव आह—सूत्रपाठेति । एवं च तद्धितग्रहण-
मेवेतदर्थस्य शापकमित्यर्थः ।

(५१४९ सूत्रांशपरकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

२३ ॥ * ॥ छश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) छश्चेति वक्तव्यम्—आसुरीयः कल्पः ॥

(प्रदीपः) आसुरीय इति । आसुरिणा प्रोक्त इति श्लेषे-
ऽर्थं छपवादे 'इगश्च' इत्यपि प्राप्ते छस्य प्रतिप्रसव इद्वैव लाघवार्थं
क्रियते । अन्यथा द्विरासुरिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥(उद्घोषः) श्लेषेऽर्थं इति । 'इदं च भाष्योदाहरणस्य 'यत्न'
पदाग्राह्ये ॥ ननु छप्रतिप्रसवस्यैव का संगतिरस्य आह—इद्वै-
येति ॥ लाघवमेव दर्शयति—अन्यथेति ।

(६३१ दीर्घ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १४ ॥)

१२९४ वयसि प्रथमे ॥ ४ । १ । २० ॥

(५१५० सूत्रार्थसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वयस्य चरमे ॥ * ॥

(भाष्यम्) वयस्यचरम इति वक्तव्यम् । इहापि
यथा स्यात्—चधूरी, चिरण्दीति ।(प्रदीपः) वयस्यचरम इति । ये व्रीणि वयोरी-
च्छन्ति—वयस्यचरमस्यविराणि, तन्मतेनेदं पक्षव्यम् । यधू-
टचिरण्दीत्यदयोर्द्वितीयस्यव्यवचनमाह । यदा तु द्वे एव वयोरी-५ मनु 'छय' इति वार्तिकस्य आश्रित्याश्रित्याश्च छ इत्येवार्थः स्यात् तु
गोत्रे च छ इति कथमेतद्वदह—इदं चेति ॥६ मनु 'छय' इति वार्तिके वृत्त्याश्च इत्येव वक्तव्यं टीकाप्रवक्तव्ये-
द्वयानुवोदाहृत आह—ननु केति ॥७ इत्यादीनां वटे 'वयस्य चरमे' इत्यस्य वार्तिकेन वटेन मोक्षमर्थः ।
तस्य वटोक्तवदस्य वार्तिकस्य अन्तरिक्षवद्वयमेव वार्तिकमोक्षार्थं इत्येव ॥१ तद्धितग्रहणं कतकण्पशब्दयोर्मध्ये पठितस्य शकलस्य गण-
ह्वादित्र प्रयुक्तवादात् आह—तत्र कतस्येति ॥ अंगशब्दः समी-

पवापी, पदान्तरवादीयुता इत्यस्यामतेराह—नापेष्वादीनि ॥

स्वरभिन्नानामिति । यवर्दी ननु मन्मन्मनुमन्नेलेनेनापि शिष्यति,

तथाऽपि कतकण्प इत्येतत्ताभाष्येनेदमेवोक्तमस्मात् ॥ अत्रा-

भ्येकतोऽपि इति । यदीनृत्पुरुषवदुमीलोपिभिभावः ॥

उपचयौपचयलक्षणे इति दर्शनम्, तदैतन्न वक्तव्यम् । यौवन-
सापि प्रथमवयोरुपत्त्यात् ॥

(उद्घोतः) ये प्रीणीति । नार्थैर्नैसमन्तादिदमेव युक्तम् ॥
(अतिव्याप्तिरित्यसमाध्यम्)

इह कस्मान्न भवति—उत्तानशया, लोहितपा-
दिका, द्विवर्णा, त्रिवर्पति ।

नैतानि चयोवाचीनि ॥
कथं तर्हि वयो गम्यते ?
संयन्धाद् ॥

(प्रदीपः) उत्तानशयेति । एते हि सन्धाः प्रथमव-
योविषयाः प्रयुज्यन्त इति भावः ॥ नैतानीति । नैर्षी वयः
प्रश्रितिनिसितिलयः ॥ संयन्धादिति । विशेषणविशेष्यभा-
वलक्षणादित्यर्थः । ततश्च यद्दिहृत्वाद्यः प्रतीतेर्भाज भवति ॥

(उद्घोतः) ननु योविषयत्वेन योनोपचयस्य नैपानि
योवाचीनि—इत्युक्तं न आह—नैपामिति । मात्ययौवनव्या-
पिरूपं यो नैपा मृच्छिनिमित्तमिति भावः ॥ यत्तच्छब्दप्रतिपाद्य-
क्रियाकारादिसम्बन्धाद्वयसोऽप्रतीतेराह—विशेषणिति । प्रवर्णा-
दिसापेक्षावशात्पादिकादिगमविशेषणविशेष्यभावादित्यर्थः । सवांसि भदा-
चिदुत्ताना शैत इति सामर्थ्याद् उत्तानैव श्रेण इत्यवधारणमार्भयते ।
॥ प्रकरणेऽपि वृद्धत्वाभावे निश्चिते कालेति गम्यन् इति तात्पर्यम् ॥
नन्वेव योऽवगमनी ङीप् स्वादेवेत्यन आह—ततश्चेति ॥

(अव्याप्तिरित्यसमाध्यम्)

यदि तर्हि यत्र सम्यन्धाद्वयो गम्यते तत्र न
भवति—इति—इहापि न प्राप्नोति—कुमारीति ॥

अत्रापि हि सम्यन्धाद्वयो गम्यते ।
कोऽस्ती सम्यन्धः ?
योऽस्ती पुंसां सहासंप्रयोगः ॥

(प्रदीपः) कुमारीति । पुंसां सहासंप्रयोगोऽस्य प्रश्रित-
निमित्तम्, न तु प्रथमं वयः । तथा च वृद्धकुमारीति प्रयोगः ।
पाणिग्रहीती तु प्रथमवया अपि कुमारीशब्देन नोच्यत इति
भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अत्रापि हि संबन्धादिति । पुंसां
संप्रयोगसंबन्धादिति भावः ॥

(विवरणमाध्यम्)

सम्यन्धादेवात्रं वयो गम्यते ॥
इह पुनः सम्यन्धसम्यन्धात् ।
इह तावत्—उत्तानशयेति—
यदा कर्तृत्वं विशेषितं भवति तत उत्तरकालं
वयो गम्यते ॥

लोहितपादिकेति—
यदा वहुधीहयां विशेषितः तत, उत्तरकालं
वयो गम्यते ॥

द्विवर्णा त्रिवर्पति—
यदा द्विवर्ण्यो विशेषितः, तत उत्तरकालं वयो
गम्यते ॥

(प्रदीपः) सम्यन्धादेवेति । औपत्तिकाद्वाच्यवाचक-
भावलक्षणात्संबन्धादित्यर्थः । कुमारशब्दस्य हि प्रथमं वयः
प्रश्रितिनिसितम्, सौहृच्यार्थं तु पुंसां सहासंप्रयोगमुपादाय वृद्धायां
गौणः कुमारीशब्दः प्रयुज्यते ॥ सम्यन्धादिति । कर्तृमा-
त्रादेरभिधेयस्य शब्दसम्बन्धस्य प्रमाणान्तरावगतैर् विशेषणैश्च
सम्बन्धादित्यर्थः ॥ कर्तृत्वमिति । उत्तानशया—इति शैतिक-
यायाः कर्त्री शब्दादौ । यदा तु प्रकरणादिवशात्प्रथमवयोः

१० अत्र—कुमारीशब्दे साहास्यसम्बन्धाद्वाच्यवाचकत्वात्सम्यन्धो गम्यत
इत्यर्थः ॥

११ इह—उत्तानशयेत्यसौ किंवात्कारकत्वात् साहास्यज्ञाननिष्ठप्रकरण-
विना वयस्य प्रतीतिरित्येषा चक्षुषा साध्याद्वाच्यं यथे भाष्ये ॥

१२ प्रतीतिमानवयो रूपार्थस्य विशेष्ये कर्तृत्वम्भवनीत्यर्थः ॥

१३ प्रकरणादिना प्रतीतिवयोऽसौ यो वयोरुपलब्ध विशेष्यम्बुद्धीद्विना
मात्रोऽर्थोऽन्यथाप्यसौ भवति तदुक्तं ॥

१४ द्विवर्ण्यो वयश्चभूता रूपः प्रकरणादिना प्रतीतिमानवयो रूपार्थस्य विशेष्ये
मित्यर्थः ॥

१५ ननु वृद्धायापि वृद्धकुमारीति शब्दः प्रयुज्यत इति कुमारशब्दस्य न
वयोवाचकत्वमित्यत आह—साहृच्यार्थमिति । कुमारीशब्दो योवाचक एव,
वृद्धायां कुमारीशब्दस्य सहास्यार्थं संश्लेषे माग्नकेत्यादौ यथा श्रीपादिरूपसम्बन्धा-
त्सिंहलम्पारोप्यते भाग्यत्वे उद्दृग्वापि पुंसां सहास्यप्रयोगस्य सम्बन्धात्पुंसां
वृद्धायामारोप्यत इति भावः ॥

१६ उत्तानशयेत्यसौ उत्तानशयवत्क्रियाकर्तृत्वप्रयत्नतो भावते, ततश्च वयं
कर्त्री कालेति प्रकरणादिना गम्यत इति 'प्रथमवयोविशिष्टा उपपत्ती' इत्येव
आश्रयो नोक्तं प्रथमवयो रूपार्थविशेषण इत्यर्थः ॥

१ यामदुपचयकावेदक वयः, यतश्चापचयकोऽपरमिति श्रुतत्वात् सधृत्-
चिरपटोरपि यौवनवाचकत्वेनोपचयकत्वात्प्रथमवयोवाचकत्वमेवेति तस्यै-
वार्थमत्रमिति ॥ अत्राप्यमिति भावः ॥

२ 'वयस्य चरम' इति वक्तव्यम् । इति वार्तिकसमूहत्वादिति भावः ॥

३ उत्तानशयादिशब्दैरवयविशेषो नोच्यते, ततश्च वयस्य प्रतीतिर्वक्तु-
मर्थात्तुल्यते । तेन च कदाचिदुत्तान वृद्धाया अपि शोका स्थाव, कदाचिच्च
कावाया अतीति प्रथमवयो वाचकत्वस्यापि सम्बन्धेन सूरस्य मर्षिमायाद्वृत्ते ॥

४ 'नैवेया' इति स य ष पाठः । उत्तानशयादिशब्दैर्यसौ नोच्यते,
उत्तानशयवत्स्य वयस्यविपत्त्यात्, न ॥ वयस्येवामृच्छिनिमित्तमिति भावः ॥

५ उत्तानशय दिशब्दैर्यदि 'उत्तानशयः कालः' इत्यादि विशेष्यविशेषण-
वाचकस्यप्रयोगः कियते, अथवा विशेष्यविशेषणमात्रं प्रकरणादिवशात्तद्व्याप्यते,
तदा वयस्य प्रतीति—इति विशेष्यविशेषणमात्रकालसम्बन्धात्तद्व्याप्यते इत्यर्थः ॥

६ उत्तानशयादिशब्दैः पूर्वं वयस्येवामृच्छिनिमित्तमिति वयस्य वयस्य इत्यस्यमात्र-
वन्तरात्रात्तत्त्वोपनिश्चितत्वस्यापि न बहिर्ज्ञोऽप्यित्यर्थः ॥

७ 'उत्तानां श्रेते, लोहितौ पादौ वरणा धर्ति' इत्यादि शब्दैः प्रतिपादित-
क्रियाकारकादिसम्बन्धाद्वयसोऽप्रतीतिरित्यर्थः ॥

८ 'नवीनीति न' इति छ पुल्लेखः ॥

९ 'पुंसांसप्रयोगः' इति छ. पाठः ॥

व्यम् । तत्र 'अलोन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य नकारो ङीप्प्रत्ययस्य स्थित्या भवतीत्यर्थो भवति । 'धनुषोऽनङ्' इति समासान्तोऽपि पठितव्यम् एवं च महोपाः पर्जन्यः, पुण्डोषो धेनुकमिलनङ् न भवति ॥

(उद्घोषः) ननु निम्नलिखिते नवारे क्रियमाणे 'महोपाः' इत्यादिपुंसोऽनङ् इवोऽनङ् आह—ऊधसोऽनङिति ॥ नक्षेत्रे वक्ष्यमिति । न चैवमनो एतद्विनिश्चयः प्रमाणपरिभाषाया अप्यप्रवृत्तेः ; एतद्व्याप्यप्रामाण्यादेव । अनङ् इति हेतुं हन्तेभ्य आचारविक्रमावासाचारविरन्ते आत्मनेपदप्रयोजनमिति बोध्यम् ॥ ननु अत्र पाठे 'धनुषश्च' इत्यनङ् न हन्तेत्येतत् आह—धनुष इति ॥

(५१५२ सिद्धान्तसारवर्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीप्रहणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा लिङ्गाधिकारे नकारः कर्तव्यः । किं कारणम् ?

समासान्ताधिकारे स्त्रीप्रहणात्—समासान्ताधिकार एव स्त्रीप्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) न वेति । समासान्तप्रकरण एव 'ऊधसोऽनङ् श्रियाम्' इति वक्ष्यम् । तत्रैवामन्तं कर्तव्यम्—कृत्स्नमासान्तनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) कर्ममासान्तेति । कर्मरूपसमासान्तत्वार्थः ॥

(५१५३ सिद्धान्तसारवर्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इतरथा हि कविविधिसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतरथा हि कविविधिः प्रसज्येत ॥

कर्वी पुनरप्यस्यायां कथ्यामिति ?

प्राक् ङीपुत्पत्तेः ॥

१ शिवादिप्रत्ययिकारे 'बहुव्रीहेरुपधो दीर्घश्च' इति निबन्धने 'ऊधसोऽनङ्' इत्यत्र 'श्रियाम्' इति न वक्तव्यम्, तथा च महोपा इत्यादी दोष इति भावः ॥

२ अनङ् । महावाचिकारपठितत्वेन महाबलमाश्रितित्वेन हि कर्मरूपेण कृतम्, ततश्च हिचसामप्यद्विचयमादेश इति विदम् ॥ अत्र केचित् 'एतद्व्याप्यप्रामाण्यादेव' इति हेतुं हन्तेभ्य आचारविक्रमोपयोग्येवत्येव । तत्तुच्छम् । हन्तेभ्य आचारविक्रमोपयोग्येवत्येव अस्य भाष्यस्य कैयर्थं नाप्येतेति न हद्वाच्यमर्थं प्रमाणमविदुर्नृहीतीति भावः । अत्र च ग घ गुणकेषु 'नङादेश' इत्यर्थेव पाठोऽप्युच्यते, तथापि 'नङ्' रूपस्य कथ्यपुनरुक्त्वेन 'अनङ्' आक्षेपविरहित इति द्विविधोऽपि विचारवन्तः ॥

३ अत्रैव 'बहुव्रीहेरुपधो दीर्घ' इत्येव नकारस्य पाठे 'ऊधसोऽनङ्' इत्यस्य निष्कलत्वेन प्रागे वेति चेत् । पञ्चमस्य नकारपाठेन 'ऊधसोऽनङ्' 'श्रिया च' इत्येव वक्तव्यं भवतीति कोपवर्जितं भावः ॥

४ 'ऊधसोऽनङ्' इति सुशतरूपप्रकरणेऽपि नकारादेशप्रमाणस्यानेन हीनमाह—तत्रैवेति । रूपविज्ञापिते घमासान्तप्रत्ययेन कथामिति प्राप्यति स्म । समासान्तप्रकरणे क्रियमाणस्य चानङ् कर्मरूपव्यापकत्वेनेत्यभिहितमिति भावः ॥

५ 'समासान्त इत्यर्थः' इति च पाठः ॥

प्राक्तावन्न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

न हि ङीप्विभाषा ॥

उत्पन्ने तर्हि ङीपि प्राप्नोति ॥

उत्पन्ने चापि न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

नचन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तत् । न चैव नचन्तानां बहुव्रीहिः ॥

प्रागेव तर्हि प्राप्नोति ।

ननु चोक्तं न हि ङीप्विभाषेति ।

यद्यपि न ङीप्विभाषा, कप् तु विभाषा ॥

कपोऽवकाशः—अन्यो बहुव्रीहिः—अवयवकः, अमीहिकः ।

ङीपोऽवकाशः—विभाषा कप्, यदा न कप् सोऽवकाशः—कुण्डोष्ठी, घटोष्ठी ।

कप्प्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति, परत्वात्कप्स्यात् ।

(प्रदीपः) कस्यां पुनरिति । द्वार्येभ्य कपो—नक्षत्रलक्षणो नित्यः, रोपलक्षणो विकल्पितश्च ; तत्र कस्य प्रसङ्ग इति प्रश्नः ॥ प्राप्नोति । रोपलक्षण इत्यर्थः ॥ न हि ङीपिति । यद्यन कप्स्याद्, ङीप्विधानमनवकाशं स्यादिति भावः । द्वयोस्तु विरुद्धे सति परस्परपरिहारेण प्रवर्तनाच्चास्ति ङीपोऽनवकाशत्वम् उत्पन्न इति । नक्षत्रलक्षण इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) द्वार्येति । अवस्थाप्रशङ्गादेव कप्विधेरेवविषयः प्रश्न इति भावः । अनवकाशं स्यादिति । भावयामस्यायां कप् प्रवृत्त्या तदतस्यैव बहुव्रीहिलाङ्गोन्वयबहुव्रीहेरभाव इति भावः ॥ ननु न हि सावकाशो ङीपिति वक्तव्ये न हि ङीप्विभाषेति कृत उत्तमत आह—द्वयोस्तिविति । नक्षत्रलक्षण इति । नैतु ङीपि कृते तदन्तस्य

१ ननु उज्ज्वलाङ्गुलीहेरवकाशेऽपि नकारादेशप्रमाणेन ङीप् भवति, ततश्च समासान्तप्रत्ययस्याप्युपपत्तिरेव, समासान्तप्रत्ययस्य समासप्रकृताः प्राक् कालमानन्तरम् । यदि च नकारादेशप्रमाणेन समासान्त इति मन्यते ततोऽवश्यमन्त्यावकाशेव तस्याप्रागे च नकारो भविदुर्नृहीतीत्येति प्रवृत्तौ कस्या पुनरिति ॥

२ 'न अस्तिनित्यम्' इति च पाठः ॥

३ 'ननु' इत्यत्र 'इत्यस्य नचन्तोत्पन्नबहुव्रीहेः कवित्वार्थः । तथा चानुबहुव्रीहेर्द्विपुलत्वेनैकलोत्तरपदकत्वबहुव्रीहे न चमवर्ततेति नपुनश्चेत्यस्याप्राप्तिरिति भावः ॥

४ 'त्येवं स' इति च पाठः ॥

५ 'ह्यप्य' इति च पाठः ॥

६ ङीपुल्लोत्तः प्राक् नपुनश्चेत्यस्य प्राप्तिरन्त्यावकाशेति चेति चेदपि नानेनैवैव ङीपः प्राक् प्राप्तिरित्यर्थः ॥

७ ननु 'उत्पन्ने तर्हि ङीपि प्राप्नोति' इति भाष्यस्य—उज्ज्वलाङ्गुलीहेरौपि प्राप्तिरित्यत्र नचन्त्येवमात्रा ङीपेन बहुव्रीहेरन्त्यावकाशस्य समासकर्मप्रत्ययः स्यादित्यस्य । स च नोपपद्यते । समासान्त विद्यावत्या परिभाषाया अमृष्टिकृष्णत्वात् । पञ्चमस्य नचन्त्येवमात्रा—ननु ङीपि इति इत्यदि ॥

(उद्घोतः) एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशानिवृत्तौ बीजमाह—
शब्दानुमानेति ॥

(सिद्धान्तानाकथनभाष्यम्)

अथेह कथं भवितव्यम् द्वौ हायनावस्थाः शालायाः ?

द्विहायना, त्रिहायनेति ?

हायनो वयसि स्मृतः ॥

वयोवाचिनो हायनशब्दस्य ग्रहणम् । न चैष वयोवाची ।

अथ णत्वं कस्मात् भवति ?

णत्वमपि वयोवाचिन एव ॥

(प्रदीपः) हायन इति । वजन्यमेतदिति भावः ॥ णत्व-
मपीति । 'निचतुर्भ्यां हायनस्य' इति विहितम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—शालाया इत्यतः प्रश्नः । ईदृशेऽर्थे कथं
प्रयोगेण भाष्यमिति प्रश्नः, दिहामनेत्याद्युत्तरम् ॥ वक्तव्यमिति ।
हायनान्तो यो बहुमीदृः स वयसि गम्य एव डीपः प्रकृतिः शिष्टः
रद्वेत्सर्थो भाष्यस्य ॥

(६३४ डीपविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १८ ॥)

१२९७ केवलमामकभागधेयपापापर-

समानार्थकृतसुमङ्गलभेषजाद्य

॥ ४ । १ । ३० ॥

(डीवधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

मामकग्रहणं किमर्थम्, नार्णन्तादित्येव सिद्धम् ?

(समाधानभाष्यम्)

नियमार्थोऽयमारम्भः—मामकशब्दात्संज्ञाछन्द-
सोरेव ॥

(प्रत्युदाहरणभाष्यम्)

क्व मा भूत् ?

मामिका बुद्धिरिति ॥

(प्रदीपः) मामिकेति । ममेवमिति—'युच्यैदसदोर-
न्यतरस्या सद्य' इत्यण् । 'तवकममवाचैरुचचने' इति ममका-
देशः । टाप् । 'मामकनरकयोः रपसंख्यानाम्' इतीत्वम् ॥

(६३५ डीपविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १९)

१२९८ रात्रेश्चाजसौ ॥ ४ । १ । ३१ ॥

(डीवधिकरणम्)

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अजसादिष्विति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—

रात्रिं रात्रिं स्मरिष्यन्तः ।

रात्रिं रात्रिमजानतः ।

सर्वो रात्रिं सहोपित्वा ।

वृत्त्यामेकान्तरात्रिम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—'सर्वा रात्रिं सहोपित्वा पला म्क
त्रिरात्रिशम्' इति पाठः ॥

(६३६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. २०)

१२९९ अन्तर्वत्पतिवर्तुर्नुक् ॥ ४ । १ । ३२ ॥

(गुणधिकरणम्)

(५१५६ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृ-
संयोगे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोग
इति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—

'प्रथमे त्वया पतिमती पृथिवी' इति ॥

(प्रदीपः) अन्तर्वदिति । अन्तर्वती=गर्भिणी । पति-
वती=जीवद्वर्तकेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) जीवदिति । लोकव्यवहारादीदृशस्य संयोगस्य
ग्रहणम् । अत एवायं 'जीवपला च' इति भाष्ये उक्तम् । तत्रैवेति
हस्येति पाक्षिकनदीत्वम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथान्तःशब्दस्यागर्भसंयोगे किं प्रत्युदाह्रियते ?
अन्तरस्थां शालायामस्तीति ॥

किं पुनः कारणं धान्यमेवोदाह्रियते, न पुनर्म-
नुप् ?

अस्तिसामानाधिकरण्ये मनुय विधीयते । न
चात्रास्तिसामानाधिकरण्यम् ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । अन्तर्वतीति गुणभाव एव
प्रत्युदाहार्य इति मन्यते ॥ न चान्तेति । अन्तःशब्दस्याधिक-
रणप्रधानत्वादिति भावः ॥

१ मामकशब्दस्याप्यत्रादिति भावः ॥

२ मामिकाशब्दस्य विद्विमाह—युच्येदिति ॥

३ 'स्मरिष्यन्ते' इति क पुराणे ॥

४ 'पला' वैकातरात्रिक् इति क पुराणे ॥

५ जीवपलानि क्व वाचयति—सत्रं विधीति ॥

६ 'न चात्रास्तिसा सामा' इति क पाठः, 'न चास्तिना सामा' इति

क पाठः, 'न चास्तिन पिषयेऽस्तिना सामा' इति च पाठः ॥

(उद्योतः) ननु मनुष्यमिक्षणदीपो दुर्जालेन कथं प्रत्यु-
दाहरणत्वमत आह—युगाभाव एवेति ॥

(प्रत्याक्षेपमाध्यम्)

इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अन्तर्बलीति ॥

(सिद्धान्तमाध्यम्)

एवं तर्हि—

अन्तर्बत्पतिवतोस्तु

मनुष्यत्वे निपातनात् ।

अन्तर्बदिति मनुष्यं निपात्यते, बत्त्वं सिद्धम् ।
पतिवदिति बत्त्वं निपात्यते, मनुष्यं सिद्धः ॥

किमविशेषेण ? नेत्याह—

गर्भिण्यां जीवपत्यां च

प्रतस्मिन् विषये ॥

वा च छन्दसि नुग्भवेत् ॥

वा च छन्दसि नुगच्छत्यर्थः—

साऽन्तर्बती देवानुपैत्, साऽन्तर्बली देवानुपैत्,
पतिवती तरुणयस्ता, पतिवली तरुणयस्ता ॥

(प्रदीपः) वा चेति । मनुष्यत्वे तु नित्यं भवतः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—उक्तमेव सामान्येनोपसंहरति—एत-
स्मिन्विषये इति । प्रतस्मिन् विषयविशेष इत्यर्थः ॥ नुग्भवे-
त्प्रागल्भ्याह—मनुष्यत्व इति ॥

अन्तर्बत्पतिवतोस्तु

मनुष्यत्वे निपातनात् ।

गर्भिण्यां जीवपत्यां च

वा च छन्दसि नुग्भवेत् ॥

(३३७ तिथिद्वयम् ॥ ४ । १ । २ आ. २१)

१३०० पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥४।१।३३॥

(नापेक्षाधिकरणम्)

(भाक्षेपमाध्यम्)

यज्ञसंयोग इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—इय-
मस्य पटी ॥

क तर्हि स्यात् ?

‘पत्नीसंयाजाः’ इति यत्र यज्ञसंयोगः ॥

(प्रदीपः) इयमस्य पत्नीति । यज्ञसंयोग इति पति-
शब्दस्य विशेषणं मन्यते । तेन यत्र यज्ञवाचितमवधाने प्रति-
शब्दः प्रयुज्यते—पत्नीसंयाजा इत्यादौ—तत्रैव नत्वेन भाव्य-
मिति भावः ॥

(उद्योतः) पतिशब्दस्येति । नार्थस्येत्यर्थः, पत्नीसंयाज-
शब्दो यामविशेषस्य संज्ञा ॥

(समाधानमाध्यम्)

नैव दोषः । पतिशब्दोऽयमैश्वर्यवाची । सर्वेण च
गृहस्थेन पञ्च महायज्ञा निर्वर्त्याः, यच्चादः सायंप्रातः-
होमचरुपुरोडाशान्निर्बपति तस्यासावीष्टे ॥

(प्रदीपः) पतिशब्दोऽयमिति । पतिशब्दार्थस्य यज्ञ-
संयोग इति विशेषणम् । पर्यायश्च दम्पत्योः सहाधिकाराद्
यज्ञे कर्तृत्वात्तत्फलसंबन्धाद् यज्ञसंयोगः ॥

(उद्योतः) पतिशब्दादर्थस्येति । तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यैश्वर्य-
स्येत्यर्थः । वृत्ते ‘यस्य च भावेन’ इति सप्तमी यज्ञसंयोगे सति यदे-
श्वर्यम्, प्रत्यासत्त्या र्थैर्भिरुक्तं तत्र वर्तमानापतिशब्दादित्यर्थं इति
भावः । यज्ञफलवर्गादिभोक्तृत्वाच्च यज्ञसामित्वं भार्याया बोध्यम् ॥
सहाधिकारादिति । मैदभिरुक्तित्वात्तत्वात् ‘मदर्थं कर्म’—इत्येवं
रक्षणोपधिवारो भार्याया अप्यस्तीति बीमासायां स्पष्टम् ॥ कर्तृत्वा-
दिति । यस्याधिकारस्तस्य कर्तृत्वादित्यर्थः ॥

(अत्रापतिवारकमाध्यम्)

एवमपि तुपर्जकस्य पत्नी न सिध्यति ।

उपमानात्सिद्धम्—पत्नीय पत्नीति ॥

(प्रदीपः) तुपर्जकस्येति । श्रैयर्गवानामेव सभार्याणां
यज्ञोपधिवारो न तु द्यौस्तस्य ॥ उपमानादिति । औमिमाक्षि-
पूर्वकमागिग्रहणाश्रयादिति भावः ॥

(उद्योतः) न तु द्यौस्तस्येति । विधौषा अनायापसैवान-
धिकारे तद्वर्त्तायाः तुनराविति भावः । ननु यज्ञमहावेषेण द्यौःप्रा-
मथ्यपितरोऽस्तीति चेन्न । द्यौःसेलसत्तात्पदस्येत्यर्थः । तत्पद-
प्राप्तयेन सेल्यपिवाह इति प्रतिज्ञा रच्यते ॥ अस्तीति । नमिसाधि-
नपतिग्रहणमित्यस्यसहस्यदित्यर्थः । यज्ञेऽप्युपधिवार—येषां परस्मि
नस्ति तेषां साऽप्युपधिवारो बोध्यम् ॥

१ अमर्षं दित्वा—इदमवधानात् न विपश्चान्निर्वाहनात् इति मनु-
सिद्धिः ॥

२ अमर्षं दित्वा—इति तु १३३३ कायकवीच इति आ. ३३

३ अथ यज्ञपथेनमाह—इति भा. ३३

४ यज्ञपथेनमाह—इति भा. ३३

५ अमर्षं यज्ञपथेनमाह—इति भा. ३३

६ अमर्षं यज्ञपथेनमाह—इति भा. ३३

७ ‘यज्ञपथे’ इति आ. ३३ ॥

८ द्यौस्तस्येति—इदमवधानात् न विपश्चान्निर्वाहनात् इति मनु-
सिद्धिः ॥

९ यज्ञपथेनमाह—इति भा. ३३

१० द्यौस्तस्येति—इति भा. ३३

११ यज्ञपथेनमाह—इति भा. ३३

१२ यज्ञपथेनमाह—इति भा. ३३

१३ यज्ञपथेनमाह—इति भा. ३३

१४ यज्ञपथेनमाह—इति भा. ३३

(६३८ विधिविकल्पसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. २२)

१३०१ विभाषा सपूर्वस्य ॥ ४।१।३४ ॥

(विकल्पाधिकरणम्)

(५१५७ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यान्तं कर्तव्यम्—वृद्धपतिः, वृद्धपत्नी, स्थूलपतिः, स्थूलपत्नी ।

वचनान्तरविषयति ॥

अस्ति वचने प्रयोजनम् ।

किम् ?

आशापतिः, आशापत्नी ॥

(प्रदीपः) सहस्रशब्दोऽत्र विद्यमानवचनो—विद्यमानपूर्वं सपूर्वम्, न तु सधुन आगत इत्यादिबहुवचनयोगे सहस्रशब्दः । न हि पूर्वस्य नकारादेश इष्यते । तत्र पतिशब्देन विशेषणं सपूर्व-प्रहणमिति मत्वाऽऽह—पत्युरिति ॥ उपसर्जनसमास इति । सर्वोपसर्जने बहुव्रीह्यावित्यर्थः ॥ आशापतिरिति । आशायाः पतिरिति पत्नीसमासः ॥ प्रातिपदिकविशेषण-त्वादिति । प्रातिपदिकं पतिशब्देन विशेष्यते, तदेवानुप-सर्जनप्रहणेन सपूर्वप्रहणेन च । पूर्वशब्दश्चावयववाची गृह्यते न तु व्यवस्थावाची । शब्देऽवयवस्य प्रत्यासक्तत्वात् । सामर्थ्याच्च पतिशब्देन तदन्तविधिर्भवति । मूहणवत्वेति तदन्तविधिप्रति-षेधसामर्थ्यात् ॥

(उद्घोषः) विद्यमानेति । 'तहैव पुनैर्दशभिः' इतिवत् ॥ नविति । तर्षां सति पूर्वसापि नकारः स्वादिति भावः ॥ तदाह—महोति । तत्र पतिशब्देति । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् शुद्धमागविशेषणताया एव सर्वत्र दर्शनात् 'अनुपसर्जनात्' इत्यपि तस्यैव विशेषणमिति भावः ॥ ननु वृद्धपत्नीत्यादावपि समास उपसर्जनं न भवतीत्यत आह—सर्वोपसर्जनेति । बहुव्रीहौ उपसर्जनप्रत्ययवयवे समासे इत्यर्थः । अत एवातिपत्तीत्यपि सिध्यति । सकोचो माना-भावाच्च । अत एव प्रत्याख्यानारभ्योः समफलता ॥ आशायाः

✓ १ अन्तर्गतस्य बहुवचनयोगेऽप्येव स्यात् सधुन आगत इत्यादी पुन-स्थानस्य भावमवधारितव्यामन्वयो भवति, तथा नकारादेशवर्धनान्तरस्य पति शब्दस्यैव तत्पूर्वस्य स्यादपि स्वात्मना भूदित्याह—अहं शब्दोऽत्रेति ॥
२ प्रातिपदिकविशेषणताया एव सर्वत्र दर्शनात् 'अनुपसर्जनात्' इत्यपि तस्यैव विशेषणमिति भावः ॥ ननु वृद्धपत्नीत्यादावपि समास उपसर्जनं न भवतीत्यत आह—सर्वोपसर्जनेति । बहुव्रीहौ उपसर्जनप्रत्ययवयवे समासे इत्यर्थः । अत एवातिपत्तीत्यपि सिध्यति । सकोचो माना-भावाच्च । अत एव प्रत्याख्यानारभ्योः समफलता ॥ आशायाः

पतिरिति । आशापतिर्वै च तत्पूर्वत्वेन ॥ तदेव—पत्युः प्रातिपदिक-कमेव ॥ सपूर्वप्रहणेन चेति । विशेष्यत इत्यनुपपन्नः ॥ ननु वृद्ध-पत्नीत्यादी समासप्रातिपदिकात्पूर्वस्य कस्यचिद्भावत्वात्सपूर्वत्वामात्रेन-प्रत्ययो न स्यादत आह—पूर्वशब्दश्चेति । अत एव वाक्ये नास्ति-प्रसंगः ॥ प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादाह—सामर्थ्याच्चेति । सपूर्वत्वेति विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । विद्यमानपूर्वोपसर्जनप्रत्यय-केवलपतिशब्दोऽभावात् । पत्नारूपपत्यवयवो अन्यविचारोति तात्-पर्यम् । लक्ष्यनुसारिण्याख्यानानुपसर्जननादित्यपि तदन्तविशेषणम्—पत्युः तदनुपसर्जनादिति ॥

(५१५८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु पत्युः प्रातिपदिक-विशेषणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥

कथम् ?

पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । नैवं विज्ञायते । अस्यस्मात्पतिशब्दात्पूर्वः सोऽयं सपूर्वः, सपूर्वो-त्पतिशब्दादनुपसर्जनादिति ॥

कथं तर्हि ?

अस्यसिद्धं प्रातिपदिके पूर्वं तद्विदं सपूर्वम्, सपूर्वादुपसर्जात्प्रातिपदिकात्पत्युः तदनुपसर्जनादिति ॥

(६३९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. २३)

१३०२ पूतकतोरै च ॥ ४ । १ । ३६ ॥

(पेकारादेशाधिकरणम्)

(५१५९ विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

✓ ॥ * ॥ पूतकत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूतकत्वादयः पुंयोगप्रकरणे वक्त-व्याः—पूतकतोः स्त्री पूतकतायी ॥

यथा हि पूताः क्रतयः पूतकतुः सा भवति ॥

(प्रदीपः) पूतकत्वादीनामिति । त्रय एते योगा-

५ सपूर्वमिति विशेषणस्येदं प्रहणमेव प्रातिपदिकविशेषणमिति भावः ॥
६ सपूर्वप्रहणेन चेति । विशेष्यत इत्यनुपपन्नः ॥
७ ननु येनविधिप्रतिषेधेन विशेषणमात्रस्य तदन्तवचनमिति सामर्थ्यकथनं अनुपपन्नं स्यादित्यत आह—प्रहणवत्तेति ॥
८ अत्र सहस्रशब्दस्य विद्यमानवचनत्वम्, अत एव पुनरां नारक्रिया-सामर्थ्याभावेऽपि सदैव पुनरित्यनुपपन्नं इति भावः ॥
९ तथा सति—पुनरां नारक्रिया-सामर्थ्याभावेऽपि सदैव पुनरित्यनुपपन्नं इति भावः ॥
१० उपसर्जनसमास इत्युच्यमाने तस्य सर्वोपसर्जनस्यैव इत्यर्थः यत् बहु-व्रीह्यात्वेन स्यात्, अतिपत्तीत्यादी न स्यात् । तस्य प्रत्याख्यानस्यैव यत् पतिशब्दात् प्रातिपदिकस्य विचारोऽपि स्यात् । अत एव प्रातिपदिकविशेषण-त्वात् । तथा च उपसर्जनप्रत्ययवयवे समासे इत्यर्थः अत एव पुनरिति भावः ॥

वीप्सहिताः पुंयोगादाख्यायामित्यत्रानुवर्तयितव्या इत्युक्तं भवति । तेन यदा पुंयोगात् स्त्रिया पूतकृत्वादयो वर्तन्ते, तदाऽयं विधिर्नान्यदा ॥

(उद्द्योतः) अविवेकेण सर्वेषामुत्तरयोगानां ग्रहणमिति भ्रमं निराकरोति—अथ इति । लक्ष्यानुसारिन्याख्यानेनेति भावः ॥

(५१६० पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतं प्राप्नोति—पञ्चेन्द्राण्यो देयता अस्य पञ्चेन्द्रः, पञ्चाग्निः, दशाग्निः ॥

(प्रदीपः) लिङ्गसंनियोगेनेति । लिङ्गार्थविहितः प्रत्ययो लिङ्गशब्देनोच्यते । यद्यपि स्त्रीप्रत्ययेन सहागमादेशानां विधानं तथाऽपि विधानोत्तरकालं स्त्रीप्रत्यये लुतेऽपि सेवा श्रवणं प्रसज्येत, तजितृत्वात् प्रमाणाभावात् । यथा यमलकयोरेकैवोरैकमिनाशेऽपि नापरस्य विनाश इति भावः ॥ पञ्चेन्द्राण्य इति । तद्विधार्थं द्विगुः । 'सास्य देवता' इत्यण्, तस्य 'द्विगुल्लेखनस्ये' इति लृक् । 'लुपदितलुकि' इति ङीपो लृक् । अत्राऽऽनुवर्ति निवृत्तिर्न प्राप्नोति ॥ पञ्चाग्निरिति । पञ्चामाष्यो देवता अस्मैति पूर्ववत्तयैम् । अत्रैकारस्य निवृत्तिर्न प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) नन्वर्थभरस्य लिङ्गस्य लुगोऽसम्भवः, अगमादेशैः संतिवोगस्य चाम्बम्बोऽत आह—लिङ्गार्थे इति ॥ यद्यपीति । सतिवोगसिद्धतामन्तरापाये उभयोरप्यपापादिति भावः ॥ अस्य न्यायस्य व्यभिचरितत्वं दर्शयति—यथेति ॥ अत्राऽनुक इति । इन्द्रवज्रेणेति विदितस्येत्यर्थः । ऐकारस्य=शृणवप्यपीति विदितस्य ॥

(पूर्वपक्षसाधकभाष्यम्)

किमुच्यते सर्वत्रेति ? अन्यत्रापि, नार्थद्वयमिदृष्टम् ॥ फान्यम् ?

पञ्चभिर्घावरीभिः क्रीतः—पञ्चधीवा, दशधीवेति ॥

लिङ्गग्रहणेन नार्थः, सर्वत्रागमादेशानां वचने लुकि तत्कृतप्रसङ्ग इत्येव ॥

इदमपि सिद्धं भवति—पञ्चमेन गृह्णाति पञ्चकः । नैतदस्ति । मयहयं परादिः स डटो ग्रहणेन ग्रहीष्यते ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं—पष्ठेन गृह्णाति पटूक इति ॥

(प्रदीपः) पञ्चभिरिति । आर्हायष्टक । तस्याप्यर्थः पूर्वैति लृक् । ततो ङीपो लृक्, अत्र रेफस्य निवृत्तिरप्रसङ्गः ॥ पञ्चमेनेति । तावतिथस्य ग्रहणमिति लुग्वेत्तत् तावतिथेन गृह्णातीति लृक्चेत्युपसंख्यानानाकम् प्रत्ययो डटश्च लृक् ॥ स डट इति । एतेन मदसहितस्य लुगित्यर्थः ॥ पटूक इति । डटि परतः पूर्वमकस्युपागमो डटि निवृत्तेऽपि न निवर्तत, प्रत्ययलक्षणेन वै प्रसज्येत । ननु कनि पूर्वस्य पूर्वस्मात्संयोगान्तस्य लेप इति श्रुतेः कोपो भवति । एवं तर्हि चतुर्थेन गृह्णाति चतुष्क इत्युदाहरणम् । अत्र हि रात्सस्येति नियमात् श्रुतः संयोगान्तस्य कोप इति नास्ति ॥

(उद्द्योतः) धुगागमः=पटूकतिफतिपयेति निहितः । नन्वन्तरागानपीति न्यायेन लुग्विषये पूर्वमेवाप्रवृत्तिरत आह—प्रत्ययरक्षणेनेति । स न्यायस्यवतरानिमिच्छविनाशकविधिबिषयः । न च प्रकृते तत्राशः, प्रत्ययलक्षणेन सत्तादिति भावः । पठिति पृष्ठे ददित्यनुवृत्तस्य इदंचेदस्तीत्येवार्थः । सप्तम्या विपरिणामे फलाभावादित्याशयः । इति परितः इत्यपि दक्षुत्तस्य परावाहुकमिति बोध्यम् ॥ ननु कनीति । इदं प्रत्ययरक्षणेनाभिस्य भावः न न, न कुमता तसिधिति प्रत्ययरक्षणाविषेभाह । इदंप्रत्यया पूर्वजातमसंहाया इति निवृत्तेऽपि निवृत्तौ नानामात्रेन पराया सत्संहाया विषमालयेन पदत्वाभावाच्चद्रासिः । धुगे निवृत्तौ तु सुप्रत्ययनिमित्तपराधेनान्नारक्षेय जलवादीति भाष्याशयमन्ये ॥

१ इदानीन्तनेपाठेऽपि प्रदीपगुणरेषु 'लिङ्गार्थविहितः' इत्येव पाठो दृश्यते । परंतु स ग व पुनरेषु 'लिङ्गार्थे इति' इत्येतेन प्रदीपस्य वचनेन 'दिगार्थे विहितः' इत्यपि पाठोऽनुमीयते ॥
२ 'यमलकयोरेकै' इति च पाठः ॥
३ अन्यत्रापि=तदुत्तरादि विहितप्रत्ययानुवचनम् । पाल्पुस्तकेऽपि चालोऽपीति न, तिमकमेव स्यादेवेत्येवार्थः ॥
४ यमलकयोरेकै इति अगमादेशानां विनाशे शिष्टाग्रहणेनेत्येवमिति च वचनमिदं ॥
५ क. पुनरे 'तादृगे प्रमाणा' इति पाठः ।
६ क. पुनरे 'साविध्यमे' इति पाठः ।
७ 'तदुत्तरादि' इति इत्येन कीदृ इह । यद्यपि दशवारे पञ्चवीरेष्वपि देवान् इत्येतेन सर्वत्रागमादेशः ॥
८ तदुत्तरादि पञ्चवारे इह चोत्तरादिपञ्चवारे प्रत्ययः, तदुत्तरादि पञ्चवारे इति ॥
९ तदुत्तरादि पञ्चवारे इति ॥

१० च प्रकृते 'प्रत्ययरक्षणेनापि च' इति पाठः ।
११ यद्यप्यन्तरागमस्येव नामे उच्यते इत्यत्र लिङ्गे नन्वन्तरागममिति निमित्तं पूर्वस्य पदस्येति कोषोपाधयेनेव विषाद इति भावः ॥
१२ ननु न तुवाग्रहणेनैव अस्य लक्षणेन प्रत्ययरक्षणेन साध्यादित्येवमुक्तं तुवाग्रहणेन आह—यद्विनि श्रुते इति । 'यद्विनि श्रुते' इति श्रुतं इत्यर्थः । यद्विनि श्रुतेऽनुवृत्तस्य इदंचेदस्य फलाभावादिना विपरिणामे इति च तद्विनिमित्तस्य धुगागमस्येति मलकयोरेऽपि तद्विनिमित्तं धुगागम इत्येव इति न तुवाग्रहणेनैव साध्यादित्येवमुक्तं ॥
१३ ननु यद्विनि श्रुतेऽनुवृत्तस्य इदंचेदस्य फलाभावादिना विपरिणामे इति इति पाठः । पूर्वमकस्युपागमः इति इति देवमेवमन्तरागमादेशः—इति परम इति ॥
१४ देवमेव—ननु यद्विनि श्रुतेऽनुवृत्तस्य इदंचेदस्य फलाभावादिना विपरिणामे इति इति पाठः । पूर्वमकस्युपागमः इति इति देवमेवमन्तरागमादेशः—इति परम इति ॥
१५ ननु इति निवृत्तेऽपि पूर्वमकस्युपागमस्य इति न न, न कुमता तसिधिति प्रत्ययरक्षणाविषेभाह । इदंप्रत्यया पूर्वजातमसंहाया इति निवृत्तेऽपि निवृत्तौ नानामात्रेन पराया सत्संहाया विषमालयेन पदत्वाभावाच्चद्रासिः । धुगे निवृत्तौ तु सुप्रत्ययनिमित्तपराधेनान्नारक्षेय जलवादीति भाष्याशयमन्ये ॥

(५१६१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतः
स्त्रीप्रकरणे वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ?

आगमादेशा य इह स्त्रीप्रकरण उच्यन्ते तेऽङ्गा-
धिकारे वक्तव्याः ॥स्त्रीप्रकरणग्रहणेन नार्थः । सिद्धं त्वागमादेशा-
नामङ्गतो वचनादित्येव ।

इदमपि सिद्धं भवति—पठेन गृह्णाति पट्टक इति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं न्विति । स्त्रीप्रकरणे य आगमादेशा-
स्ते—अङ्गतः=अङ्गाधिकाधिकारे वक्तव्या इत्यर्थः । तत्र स्त्रीप्रत्यये
परतोऽङ्गस्य विधीयमाना आगमादेशास्तत्र सन्ते 'न छमताङ्गस्य'
इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च भविष्यन्तीति भावः ॥(उद्योतः) अङ्गाधिकारे इति । अङ्गत इति—आणादि-
वृत्तात्तिरिति भावः । अङ्गत्वेति तत्र तत्र यत्र वक्तव्यमिति तात्पर्यम् ॥

(५१६२ प्रकारान्तरेण सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गलुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्ति-
वचनम् ॥ * ॥(भाष्यम्) अथ वा लिङ्गलुन्येव प्रकृतिप्रत्या-
पत्तिर्भवति ॥लिङ्गग्रहणेन नार्थः । लुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्ति-
वचनमित्येव ॥इदमपि सिद्धं भवति—पठेन गृह्णाति पट्टक
इति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

किं पुनरत्र ज्यायः ?

लुकि प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमित्येव ज्यायः । इद-
मपि सिद्धं भवति—पञ्चमिः पट्टयीमिः प्रीतः—पञ्च-
पट्टः, दशपट्टरिति ॥(प्रदीपः) पञ्चपट्टरिति । यणादेशसमानाङ्गवृत्तात्प्रत्यय-
लक्षणप्रतिषेधाभावः । यद्यपि यणादेशः प्रत्ययलक्षणे न भवति,
तथापि स्त्रीप्रत्ययलक्षणे बहिरङ्गत्वमङ्गित्वावयवदेशोऽन्तरङ्गो न
निर्बन्धेति प्रत्यापत्तौ त्रिष्टं तिष्ठतीत्यर्थः ॥(उद्योतः) प्रत्ययलक्षणे न भवतीति । वाग्वत्वादिति
भावः ॥ बहिरङ्गत्वादिति । तद्विद्युत्पदंशत्वात्, यन्तु वाग्व-
त्वात्तत्र ही भावः ॥

(परिभाषामुपेन सिद्धान्तभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ।

संनियोगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोऽप्युपायः ।
तद्यथा—देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्म कर्त-
व्यम् । देवदत्तापाये यज्ञदत्तोऽपि न करोति ॥(प्रदीपः) संनियोगशिष्टानामिति । लौकिकेऽयं
न्यायः । एकस्मिन् प्रयोजने येषां सहाधिकारस्तान्यतरनि-
वृत्तावितरनिवृत्तिः । लिङ्गमपि शास्त्रेऽस्ति—'वित्युक्तदिभ्यश्छस्य
छक्' इत्यत्र छस्येति स्थानिनिर्देशः । तस्य हि प्रयोजनं छमाग्रस्य
छमया स्यात्, कुत्रो निवृत्तिर्मा भविति । यदि यैषा परिभाषा
नामविष्यत् तदा कुह न न्यवतरस्यदिति किं तस्मिन्देशेन ? कथं
पञ्चपट्टरिति ? न हि यणादेशः संनियोगशिष्टः । एवं तर्ह्य-
न्तरङ्गानपि विधीनं बहिरङ्गो लुक् बाधत इत्युक्त एव यणादेशो
लुकि सति निमित्ताभावाद्यण न भवति । न च लुको बहिरङ्ग-
त्वादनिरावृत्तम् । नाजानन्तर्यं इत्युक्तत्वेन निषेधात् । 'इको
यण्वि' इत्यत्र हि अवचोरानन्तर्यमाश्रितम् ॥(उद्योतः) लोके कश्चिन्मिषाचारदर्शनादाह—लिङ्गम-
पीति । एवं च शापकाच्छास्त्रेऽङ्गीक्रियते । किं च सहाधिकारविषयोऽयं
न्याय इति न व्यभिचार इति तात्पर्यम् ॥ न च लुक् इति । अन्त-
रङ्गानपीति न्यायस्य बहिरङ्गपरिभाषाऽपवादत्वेन कृतिवपये बहिरङ्गा-
सिद्धत्वाप्रवृत्तेर्लौक्या अङ्गा । निषेधादिति । अनिलत्वादपि तद-
प्रवृत्तिर्वक्तुं शक्या ॥

(६३९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ० २४)

१३०३ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो

नः ॥ ४ । १ । ३९ ॥

(टीपस्तशिरोमसिष्टनकारादेशाधिकरणम्)

(५१६३ अतिव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ असितपलितयोः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) असितपलितयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
असिता, पलिता ॥

(५१६४ विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ छन्दसि क्रमेकं ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसि क्रमेकं दृश्यन्ति । मसिताप- १
म्योपधे, पलितादिरुच्यतयो भवन्ति ।

१ क. पुनर्दे 'दिता स्त्री' इति वचनात् ।

२ मनु स्त्रीप्रत्ययानामङ्गतः इति 'मल्लक' 'परश' इत्येताद्विद्वत्-
पते वदन्तीति स्थाप्यम्, 'म'पुङ्गव' इत्येवम् । तत्राङ्गम्, इत्यु-
क्ते 'म'पुङ्गव' इत्युक्तम्—अङ्गमेति तर्हि ॥

३ क. पुनर्दे 'एवमात्र' इति वचनात् ।

४ क. लुको 'वृत्तचक्र' इति वचनात् ।

५ इत्यादीन्नेवमङ्गादिगुणेषु 'मिद्वत्प्रतिषेधम्' इति वचनात्,
तन्मपि—उपधेःपुनरुच्यते इति 'मिद्वत्प्रतिषेधम्' इत्यत्र 'म'पुङ्गव-
मोऽङ्गादि इति वचनात् ।

६ क. पुनर्दे 'वर्णादि' इति वचनात् ।

(प्रदीपः) छन्दसि क्रामिति । तस्य स्थान इति बोद्धव्यम् ॥ अत्र केचित्—छन्दोग्रहणं प्रयोगदर्शनार्थमिच्छन्ति । तेन भाषायामपि क्कदेशो भवति—‘गतो गणस्तूर्णमसिक्किक्काम्’ इति । भाष्यकारेण त्वेतन्नोपन्यस्तमित्युक्तमित्याहुः ॥

(उद्योतः) तत्वेति । तद्वन्द्यस्यैव । नत्वापवादत्वादिति भावः ॥

(५१६५ भव्यासिधारकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ चर्णान्डीयविधाने पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चर्णान्डीयविधाने पिशङ्गादुपसंख्यानं कर्तव्यम्—पिशङ्गी ॥

(प्रदीपः) पिशङ्गादिति । उत्तरसूत्रेण अपि प्रोक्ते षोडशविधिः । त्वरे पिशेपः—पिशङ्गस्यन्दो ‘छपायन्ते द्वयोश्च महुयो गुहः’ इति मध्योदात्तात्वादनुदात्तान्तः ॥

(उद्योतः) उत्तरसूत्रेणेति । तोषापेक्षैमेव तत्रान्यत्वम्, चर्णादनुदात्तादिति तत्र वर्तते । तत्रानुदात्तात्त्वमुपपादयति—छपायन्ते इति ॥ बह्वपः—बहुपः ॥

(६४० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. २५ ॥)

१३०४ जानपदकुण्डगोणस्यलभाज-

नागकालनीलकुशकामुककवराद्

वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणा-

स्यौत्पवर्णानाच्छादनायोवि-

कारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु

॥ ४ । १ । ४२ ॥

(५१६६ निपमवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नीलादोषधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) नीलादोषधायिति यक्तव्यम् । नीली ओषधिः ॥

१ जानपदगोणस्यलभाज-‘दृष्टान्त’कृत्वापुष्पेति । छन्दोग्रहणं यद्विषयवर्तमानम् ॥

२ ‘जीवि ज्ञाते विधिः’ इति अ. ७. ७. ३ ।

३ मनु ‘अन्ते जीवः’ इति । मनुष्यवृत्त्येव कर्मावर्तमानत्वात् । जानपदगोणस्यलभाज-‘दृष्टान्त’कृत्वापुष्पेति ॥

४ ‘अन्तर्गतविषय’ इति । अन्तर्गतविषयस्य लोकादौ लोकेषु मनु इति । अन्तर्गतविषयस्य लोकादौ लोकेषु मनु इति ॥

५ ‘अन्तर्गतविषय’ इति । अन्तर्गतविषयस्य लोकादौ लोकेषु मनु इति ॥

६ पूर्वोक्तं विधेयम् ॥

(प्रदीपः) नीलादिति । सर्वस्मिन्ननाच्छादने प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्योतः) ननु नीलादनाच्छादने षोडशविधानाद्यर्थमेतदत आह—सर्वस्मिन्निति । नियमार्थमिति भावः ॥

(५१६७ विधिपूर्वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्राणिनि च ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राणिनि चेति यक्तव्यम् । नीली गौः, नीली चड्या ॥

(५१६८ विकल्पवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वा संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा संज्ञायामिति यक्तव्यम् । नीली, नीला ॥

(६४१ विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. २६)

१३०५ वोतो गुणवचनात् ॥ ४।१।४४ ॥

(विकल्पाधिकरणम्)

(जिज्ञासाभाष्यम्)

गुणवचनादित्युच्यते, को गुणो नाम ?

(प्रदीपः) उत इति वर्चनाद्वचनग्रहणाच्च अदेवेर्न ग्रहणम् । विशेषणस्यापि तु गुणस्य ग्रहणं प्राप्नोति । यथा ‘यस्य गुणस्य हि भावाद्’ इत्यत्र । ततश्च जालादिवचनादपि षोडशप्राप्नोति—भाष्येति आह—वृच्छति—को गुण इति ॥

(उद्योतः) अदेवगुण इति परिभाषणादिक्रमशेनेत्यत आह—उत इतीति ॥ यचनग्रहणाद्येति । गुणवति द्रव्ये वर्तमानप्राप्तिपद्विज्ञानाभावात् इति । त आदेवगुणस्य प्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः । नन्वेव ‘संसर्गभेदक यथम्’ इति लक्ष्मिगुणग्रहणमात्रेणैव आह—विशेषणस्यापि स्थितिः । अपि तु विशेषणस्य संसर्गभेदकमिति लक्ष्मिगुणस्य ग्रहणं प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥

(गुणलक्षणभाष्यम्)

सत्त्वे निविशतेऽपेति पृथग् जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाधियाजश्च सोऽस्तस्यप्रकृतिर्गुणः ॥

(प्रदीपः) सत्त्व इति । इत्यमाधयते, तत एव च इत्यादिपदवत्, भिन्नजातीयेषु दृश्यते यः स गुणः । एतेन जातेर्गुणत्वम्

० कोर्नो गुणवचनादिति एतेऽन्वयेन ‘अदेव’ ग्रहणं विशेषणग्रहणमाह—उत इति वचनादित्यादि । अदेवग्रहणं न जानपदीति लक्षणमात्रेण ‘अदेव’ ग्रहणमिति भावः ॥

० ननु गुणवदेन ‘अदेव’ ग्रहणं कथम् लक्ष्मि—अदेवविशिष्टगुणस्य लक्षणमात्रेणैव आह—विशेषणस्यापि स्थितिः । अपि तु विशेषणस्य संसर्गभेदकमिति लक्ष्मिगुणस्य ग्रहणं प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥

१ गुणवदेन विशेषणमात्रेणैव आह—उत इति वचनादित्यादि । अदेवग्रहणं न जानपदीति लक्षणमात्रेण ‘अदेव’ ग्रहणमिति भावः ॥

निवारितम् । सा हि द्रव्ये निविशमाना द्रव्यं न कदाचिज्जहति, न च भिन्नजातीयानि द्रव्याभ्यगमिनिविशते । यद्यपि गवाध्यादिषु प्राणित्वमस्ति तथापि प्राणित्वेन तेषामेकजातीयत्वमेव ॥

क्रियायास्तु पूर्वोक्तलक्षणयोगाद् गुणत्वं प्राप्नोति । साऽपि हि द्रव्ये निविशते कदाचिद् द्रव्याक्षिप्यते । निष्क्रियं हि द्रव्यं कदाचिद् भवति यदाचित्कालिकम्, भिन्नजातीयानि च द्रव्याभ्यधयतीत्याह—आधेय इति—उत्पायः—यथा घटादेः पाकजो रूपादिः ॥ अक्रियाजः=अनुत्पायः—यथाऽऽवाद्यादेर्महत्त्वादिः । क्रिया कृपाद्यं न मिलेति तस्या द्विविध्याभावात् गुणत्वाभावः ॥

एवं तु द्रव्यस्यापि गुणत्वं प्राप्नोति । अवयविद्रव्यमवयवद्रव्येषु निविशते, असमयाधिकारणसंयोगनिवृत्तौ च विनष्टास्ततोऽपि, भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते । द्विविधश्च तन्निष्पन्ननिमित्तभेदेन । निरवयवस्य द्रव्यस्यामपरमाण्वार्देनित्यत्वादवयविद्रव्यस्यानित्यत्वादित्याह—अस्तत्त्वप्रकृतिरिति । अद्रव्यस्य भाव इत्यर्थः । अत्र पृथग्जातिव्यतिरिक्तमासः । समासे हि 'जात्यन्ताच्छब्दगुणि' इति छः प्रसज्येत । तत्र व्यक्तियु—जात्याधार्यु इत्यन्तः—जातिषु दृश्यते—इत्युच्यते ॥

(उद्घोषः) द्रव्यमिति । सीदन्त्येति जातिगुणक्रिया इति श्रुत्येतः सदेरीणादिको ब्रह्मत्वः । ईतः पाकादिकारणान्तरवशाद्गुणादरोपेतो स गुणस्ततो द्रव्याभिवर्तत इत्यर्थः ॥ भिन्नजातीयेष्विति । घटपादिव्यतिरिक्तः ॥ एतेन जातेरिति । इदमुपलक्षणम्, अनेन संज्ञाया अपि तत्त्वनिरासात् ॥ न कदाचिदिति । नित्यत्वात्पक्षा इति भावः ॥ प्राणित्वमिति । यद्यपि प्राणित्वं प्राणसंबन्धक्यं न जातिनाम्यलक्षणेऽपि स्थापितं तस्य जातिस्वाभाव्यत्वेनेदम् ॥ इत्याह—इति । इत्यत आह इत्यर्थः ॥ आधेय इत्यर्थः—उत्पाय इति । एतेन नित्येनित्यद्विजातिमत्त्वं लक्षणम् ॥ नैव क्रियेत्याह—क्रिया तिबति ॥ अद्रव्यस्य भाव इति । द्रव्यमिति इत्यर्थः । द्रव्यादन्व इति उपलक्षणे उक्तेः । द्रव्यपदेनात्र गुणाश्रय उच्यते । अत्रैव व्याख्याने 'पृथक् जातिषु दृश्यते' इत्यनेन, 'सत्त्वे निविशते' इत्यादिना वा जातेनारणे सिद्धेऽन्यतरव्यव्यापत्तिः । किं किंवावारमेवैव जातिधारणे सिद्धे उभयोरपि वैयर्थ्यं । किं च ईश्वरकृताति-

विलनेन जातिवारणमशक्यं भिन्नजातीयेषु पश्यदादिषु द्रव्यत्वादित्येनाह ॥

(लक्षणान्तरभाष्यम्)

अपर आह ॥

उपेत्यन्यज्जहात्यन्यद् दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।

वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥

(प्रदीपः) अयमेवार्थः शोकान्तरेणोच्यते—उपेत्यन्यदिति । अन्यद्—द्रव्यं शुद्धादिको गुण आगच्छति, अन्यस्तु परित्यजति, भिन्नजातीयेषु च द्रव्येषु दृष्टः । सर्वलिङ्गाप्रत्यगतलिङ्गाहित्वात्—वाचकः सर्वलिङ्गानाम् । शब्दधर्मस्य वाचकत्वस्यार्थं आरोपाद् वाचक इत्युच्यते ॥ द्रव्यादन्य इति । यथोक्तलक्षणयुक्त्येवैव यस्य द्रव्यत्वं नास्ति ॥ गुण इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अन्यद्रव्यमिति । यथा कुक्षीमादिकं वज्रमापाति कुक्षुम्भश्च परित्यजतीत्यर्थः । पटुत्वापि हविषापाति हविषादिति, कसचित्पटोरपटुत्वस्यापटोश्च पटुत्वस्य दर्शनात् । पूर्वोक्तलक्षणेऽवयवे व्याख्यातमुचितम् ॥ द्रव्येषु दृष्ट इति । पूर्वापेन संज्ञाया जातेषु तत्त्वनिरासः ॥ ननु गुणस्य वाचकत्वमनुपपन्नमत्र आह—शब्दधर्मस्येति । अनेनास्ति क्रियाया गुणत्वनिरासः । अत्रापि पूर्वोक्तलक्षणव्यतिरेकेणनाऽऽपत्तिः । द्रव्योपेत्यनेन भावत्वोपलक्षणान्तरमनिरासः ॥

अत्र वदन्ति—गुणो नामेति प्रश्ने नामैकदेशप्रमाणम्, गुणवचनः क इति प्रश्नः । अत एवोचते वाचकः सर्वलिङ्गानामिति यथाहृततयैव संगच्छते । येषां च शब्दानामाकारादनेन गुणवचनसंज्ञाया येषामेवान्न कथनम् । एव हि द्वयोर्नामयोरैकान्वयता भवति । तत्र हि समस्तकृततद्विद्वान्तत्वं सर्वनामातिस्तस्यासंज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दस्य गुणवचनसंज्ञा कृता । तस्मादत्रापि विशेष्यैस्त्वशब्दादिरेव युक्ता ॥

तथाहि—तत्रार्थेऽपि संज्ञानिरासः । न हि संज्ञानातिशब्दाद्व्यतिरेकविद्यमान एव रक्तादिशब्दवत्कदाचिद्वाचकत्वेन प्रवर्तते कदा-

१ ननु प्राणित्वस्या जातिभिन्नजातीयानि गवाध्यादीनि द्रव्याभ्यगमिनिविशत एवेति जातवर्ति गुणलक्षणं मासमित्याह—सीदन्त्याह—यद्यपि ॥

२ सत्त्वे निविशत इत्यादिकारिकायां लक्षणयोगेनाह ॥

३ 'जातीयानि द्रव्याभ्यधेय' इति च पाठः ॥

४ 'धार्यु दृश्यते इत्युच्यते' इति च पाठः ॥

५ गुणस्य द्रव्याभिवर्तत दर्शयति ॥ जातिशब्दो लक्षणस्या व्यतिरिक्तमिति ॥

६ गुणस्य द्रव्याभिवर्तत दर्शयति—तस्य पाकादीति ॥

७ परिनिष्ठित गुणलक्षणमाह—नित्यमिति शब्दादि ॥

८ द्रव्यपदेन—शेषलक्षणमृत्तिलरससत्त्वपदेनैव ॥

९ 'उच्यते' इत्युच्यते इति । जातिशब्दो लक्षणस्या व्यतिरिक्तमिति भावः ॥ अत्र इत्यपि पाठो दृश्यते च युक्तः ॥

१० एवं ईश्वरोक्तव्याख्यानेऽप्यत्रैवैव्याप्तिव्यवस्थायां दोषाः सम्यक्कृत्य-त्यर्थः । तावत्कु व्याख्याने 'अत्र वदन्ति' इत्यादिनाऽपि कथयति ॥

११ ननु जानिष्येन व्यतिरेकेण 'पृथक् जातिषु' इत्यनेन न जातेर्वाणम्, तथा च नाप्यतरेष्वप्यपि रित्येत आह—किं च क्रियेति ॥

१२ नन्वावयवपदेन न—उत्पायस्यार्थस्य महत्त्वम्, निवृत्तवशादेति इत्य-र्थस्य महत्त्वम्, तथा 'आक्रियत' इति क्रियाधारचपदेन जातेर्वाणं न सम्भ-वति, तस्या अप्यक्रियान्त्यादित्यलक्षणाऽह—किं च पृथगिति ॥

१३ कुक्षुमादिना यत्र यच्च रक्षत इति रक्षारक्ष च कुक्षुमरूपं यद्ये घमापाति कुक्षुमरूपं तदप्य परित्यजतीत्यर्थः ॥

१४ अपरस्य तत्र शुद्धीमिरेयोदीनम् ॥

१५ द्रव्यादन्यपदेन द्रव्येभ्यो विवक्ष्यते—द्रव्याभिनो द्रव्यदृष्ट इति । शब्दवचनं नामत्वेन, तेषामवतिरास इत्यर्थः ॥

१६ आधेयपदेन सत्त्वे निविशतेऽपीत्यनेन । घटो रक्त इत्यादिव्यव-हारेषु घटस्य विद्यमानत्वं दृष्टव्यमेव भवति, नत्यविद्यमानत्वं दृष्टव्यम् । अस्मादिदमन्त्या न तथा व्यवहार इति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यदि पुनस्तस्यामेव प्रष्टव्यो वर्तते ।

कथं पुनस्तस्यामेवाप्रतिष्ठमानायां प्रष्टव्यो च-
तेते ?

यथैव ह्यसावकुर्यती किंचित्पापं भर्तृकृतान् वध-
यन्धनादिक्लेशान् लभते, एवं प्रपृष्टाब्दमपि लभते ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । यथा पशुभिर्द्वैः कृपतीति प्रतिविधानात् वर्तुत्वम्, एवं स्त्रियो अपि प्रस्थानादौ कर्तृत्वं स्वादेवेति भावः ॥ कथमिति । साक्षात्तस्याः क्रियाया अकृपादकर्तृत्वं मन्त्येते ॥ यथैवेति । साक्षात्तापमकुर्वन्सति सविधात्रीत्यात्कर्तृत्वमापद्यत एव । यथा सामिदासौ पचत इति शामिनः संविधानुत्वात् पकृत्वम्, दासस्य तु साक्षात्, तथा स्त्रीपुंसयोः प्रस्थातृत्वमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः ।) प्रतिविधानात्—तत्समन्वयचरणत्वं, पञ्चभिर्है-
भूकर्मैवकेनासम्भवादिति भावः ॥ भाष्ये—भर्तृकृतानिति ।
भर्तृकृतं प्रापकृतानित्यर्थः । तत्कृतानिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ “त्वं वा
दाम्पत्यलक्षणं यव पुनोगो भगवतोऽभिमतः । केयवी, देवकी, रेवती-
ह्यादी गौतदिव्वाङ्मिति तद्वक्तृम्” ॥ तथेति । स्वमिदासयोः
प्राककर्तृत्ववत्पुन्यस्योः प्रापकर्तृत्ववच्च तयोः प्रत्यालुप्त्यमीत्यर्थः ॥
कथं पुनरन्यथेनाद्यार्थाभिधानमत आह—सम्बन्धादिति ॥

(५१७३ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सुबन्तसमासवचनाच्चाकारा-
न्तानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुवन्तसमासध्वन्याकारान्तता नो-
पपद्यते । सुवन्तानां समासस्तत्रान्तरङ्गत्वाद्वापु-
दाप्युत्पन्ने समासः । स्यादशब्दः समस्येत । तत्र पुंयो-
गादाख्यायामकारान्तादितीकारो न प्राप्नोति ॥

(शदीयः) तत्रान्तरङ्गत्वादिति । प्रातिपदिकं पुरुषं लिङ्गमभिधाति, पञ्चात्सख्यामिति तन्निमित्तस्य सुपो बहिरङ्गत्वमिति भावः ॥

(५१७३ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु स्त्रियाः पुंशब्देना-
भिधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

१ देवदत्तः पञ्चभिर्हस्तैः कृषतीत्यत्र यथा पञ्चभिर्हस्तैः सर्वणमितरेषा साहा-
स्येन कम्पायते सर्वणकर्तृत्वमाकुञ्च्य भवति तथा पतिस्तद्व्यवस्थेन मत्स्थानेऽपि
कर्तृत्वं श्रिया इत्यर्थः ॥

२ 'आपद्यते यथा' इति अ. पाठः ।

३ न तु भर्ता स्वयं कियते बन्धनं वा । किन्तु सर्वपापघृत्तान् बन्धयन्ना
भीति भावः ॥

४ " " एतादिर्हाकितो मन्त्र आस्त्यस्तुविधे ममानयेनाभितेपु
पुष्टयेषु नोपकम्पते । तन्नाम्यस्याप्यावस्य आभिषन् पनाम्यन्मुद्रमावाणि दश-
ह्यदशसंख्याभणि संपदीताणि तेषूपकम्पन्नास्य मातस्य, चिह्नदहितोऽयं निवैरा॥

कथम् ?

स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् । स्त्री पुंशब्देनाकारा-
स्तेनाभिधीयते ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । तस्येदमिति संबन्धात्,
तच्छब्दलाभं मन्यते ॥

(प्रथमवार्तिकोक्ताक्षेपनिरासभाष्यम्)

ननु चोक्तं पुंयोगादास्यायां तद्धितलुग् वचन-
मिति ॥

नैष दोषः ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नातस्तद्धितोत्पत्तिर्भव-
तीति, यदयं पुंयोगाश्रयायामिति 'ईकारं' शास्ति ॥

(प्रदीपः) यद्यमिति । अणि द्वि जीप् सिद्धः, न
 याणन्तात् जीपि जीपि वा विशेषः, उदात्तानिर्गुत्तिस्त्रेण जीप
 उदात्तत्वात् ॥

(उद्घोषः) नन्वणिं क्षीयिष्यानापि नित्यं तापकमत आह—
अग्निहीति ॥

(ज्ञापकाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति श्रापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने
प्रयोजनम् । येऽनीकारस्तद्विज्ञास्तदर्थमेतत्स्यात् ॥

(प्रदीपः) येऽनीकारा इति । यथा भानोरियमिति
इदच्छ—भानवीया । अत्र टाव्याधनार्थमिदं वचनं स्यात् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अनीकारा इति । ईकारप्राप्तियोग्या
इत्यर्थः ॥

(शापकसाधकभाष्यम्)

यत्तर्ह्याख्याग्रहणं करोति । न हि तद्वितान्त-
माख्या भवति ॥

(भवीयः) न हि सङ्गितान्तमिति । तद्वितान्तस्य
 शब्दस्य प्रत्ययस्य पुंस्यवर्तनादिति भावः । तदेवमाख्याप्रह्वं
 तस्येदमिति भेदविवक्षायांमपि तद्वितोत्पत्तिमन्तरेण प्रष्टव्यस्य
 विना वृत्तिर्त्वं साधुत्वश्च ज्ञापयति । 'तेन न केवला प्रकृतिः
 अयोक्तव्या' इति नियमो न प्रवर्तत इत्युक्तम् ॥

(उद्घोषितः) प्रकृत्यर्थे पुंसीति । यत्र च पुमादयायाः स्त्रिया-
मनुष्ये, सूत्रवेद्यधर्मेष्वेति गात्रः । ननु प्रयुतादौ ङीष्वावृत्तये तस्य

५. 'लिङ्गपुपदघाति' इति क पाठः ।

१ प्रातिपदिकार्थना स्वार्थ, द्रव्य, लिङ्ग, सख्या, कारकाणां क्रमेणैव बोध-
स्यमित्युक्तैः स्वीकारात् ।

ननु हीयं वयस्योदात्तत्वम्, हीयं चान्तामुदात्तत्वमिति विशेष एवेत्यत आह—उदात्तेति । अज्यन्ताहीनस्य अथ उदात्तत्वेनोदात्तमिवृत्तिलारेण हीयं इकारस्याप्युदात्तत्वमिति भावः ॥

८ ॥ पुस्तके 'काराः स्त्रीप्रत्ययास्तदर्थ' इति पाठः ।

१ भनीकरा इत्यत्र ईकारान्तमिच्छा इत्यागङ्गावारणार्थमाह—ईकारा-
प्राप्तीति ॥

गोत्वसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ नन्वन्यधर्मस्यान्यत्र कथं सम्बन्धोऽत आह—
निमित्तादिति । शौर्यादिरूपादित्यर्थः ॥ विपर्ययमिति । अन्यत्र
विपर्ययमर्थस्य च, अन्यत्रोपहितमित्यर्थः ॥ स्तार्थे—तोत्वे । कैश्चि
दित्यस्य पातजलेरित्यर्थः । समीप्यात् गगार्थां चोप, अत्र तरे
समीप्यात् गगत्कारोप, गगत्सम्बन्धितरे लैक्षण्यां तु तस्येदमित्य-
णन्तत्वेयं तत्रार्थे साधुत्वेनासाधुत्वम् । एव मत्वर्थादिलक्षणायां यामपि
प्रवृत्तेरसाधुत्वम् । साहचर्यं च सम्बन्धमात्रोपलक्षणम् ॥

(द्वितीयवार्तिकरूपेण न भाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु तस्यामेव प्रशङ्काः ।

ननु चोक्तम्—‘सुपन्तसमासवचनाच्चाकारान्ता-
नुपपत्तिः’ इति ।

नैव दोषः ॥

(प्रदीप) अथ वेति । सविधानीत्वाद् अस्थाने कर्तृत्वं
त्रिया, पुत्रपगताया वा अस्थानाक्रियायास्तस्यामारोपदिति भावः ॥

(उद्ध्योत) अत्र पक्षे पुत्रोद्देशे कर्तृत्वमिति भावादाह—
पुत्रपगताया वेति । आलोके निमित्तं च तत्साहचर्यम् ॥

(५१७५ परिभाषावार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह
समासवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह
समासो भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

(परिभाषाप्रयोजनभाष्यम्)

कानि पुनरस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

(५१७६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं क्तादल्पाख्यायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अत्रविलिप्ति, सूत्रविलिप्ति ।

सुपन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाद्वापि । ताप्यु-
त्पन्ने समासः । विलिप्ताशब्दः समस्येत । तत्र ‘क्ताद-
ल्पाख्यायाम्, (४११५१) अकारान्तादिति ङीप्
न प्राप्नोति ॥

(प्रदीप) अत्रविलिप्तिरिति । अत्रशब्दस्य तृतीया-
न्तस्य विलिप्ताशब्देन ‘कर्तृकरणे कृता’ इति समासः । तत्
करणपूर्वादिति वर्तमाने ‘क्तादल्पाख्यायाम्’ इति ङीप् न

प्राप्नोति । वचनसामर्थ्याद्वावन्तादपि भविष्यतीति चेदत इत्य-
धिकारो बाध्यते, परिभाषा चान्यार्थाऽवर्यं कर्तव्या । अथ वा
वचनात् प्रातिपदिकाधिकारो बाध्यते, ततश्च वाक्ये ङीप् प्रस-
ज्येत—अत्रैविलिप्ता वीरिति ॥

(उद्ध्योत) बाध्येतेति । अवधेनोपपत्तौ वापो न न्याय्य
इति भावः ॥ ननु तैदवाधाय परिभाषाकरणे गौरवमत आह—परि-
भाषा चेति ॥

(५१७७ द्वितीयं प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ जातेर्ङीप्विधाने ॥ * ॥

(भाष्यम्) जातेर्ङीप्विधाने प्रयोजनम्—व्याप्ती,
कच्छपी ।

सुपन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाद्वाप्युत्पन्ने
समासः । आशब्दः समस्येत । तत्र ‘जातेरङीप्विप-
यादयोषयात्’ (४११६३) अकारान्तादिति ङीप्
न प्राप्नोति ॥

(प्रदीप) व्याप्तीति । व्याप्पूर्वाङ्गिप्रते ‘प्र संज्ञायाम्
प्रतिषेध’ इति शब्द प्रतिषेधात् ‘आतश्चोपसर्ग’ इति कप्रत्ययः ।
तत्र प्रशब्दमात्रं जातौ न वर्तते इति टाभेव स्यात् । ङीप्स्तु
सूक्त्यादिरवकाशः ।

(उद्ध्योत) शब्द—प्राप्तिरिति विहितस्य । वैद्युतो जिघ्रा-
देशस्य तेन प्रतिषेध इति शत्रुत्वमात्र एव व्याप्ताशब्द इति बोध्यम् ॥
प्रशब्दमात्रमिति । किन्तु व्याप्ताशब्द इति भावः ॥ सूक्त्यादि-
रिति । यत्ने करमिति मत इत्यम् । प्रोक्षणादिरिति पाठान्तरम् ।
मोक्षी—धकरीत्याहु ॥

(५१७८ तृतीयं प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ समासान्तस्य णत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) समासान्तस्य णत्वे प्रयोजनम् । वक्ष्य-
ति—प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तप्रहणम-
समासान्तप्रतिषेधार्थमिति । तस्मिन् क्रियमाणे—
मापवापिणी, ग्रीहिवापिणी । सुपन्तानां समासः ।
तत्रान्तरङ्गत्वाच्चकारान्तत्वाद्वापि । ङीप्युत्पन्ने स-
मासः । वापिनीशब्दः समस्येत । तत्र समासा-
न्तस्येति णत्वं नै प्राप्नोति ॥

(प्रदीप) समासान्तप्रहणमिति । समासस्य प्राति-
पदिकस्य योऽन्तो नकारस्त्वस्य णत्वमिति । तत्र मापान् चपल-

१ विदे विपमानमर्थस्य आगच्छे आगच्छितमित्यर्थः ॥

२ गगरे हीरुमिति शोऽग्निसिद्धिप्रमाणेन अग्निरस्य हीरे आगच्छेन च
गगारेन हीरुपन्थे । गगारमपि हीरु इत्यर्थे हीरुः ‘तस्येद’ इत्यनेन
तद्विपर्ययस्य स्यात्, तथाच हीरे गगारमप्युपयोगसाधुत्वम् ॥

३ तद्व्यापारस्य इत्यधिकारस्य आगच्छेन परिभाषाकरणे वीरुमिति
वा न वर्तमानः । तेनात्र इत्यधिकारस्य बाधो न भवेद्वा आह—ननु तद्व-
यापयेति ॥

४ ‘परिभाषायां करणे’ इति च पाठः ।

५ ‘अत्रेवाह’ इति च ।

६ नु प्रशब्दमात्रं जानी माधीति ङीरोऽप्यति । एव वैतत्यरिमात्रा
अप्येव ङीरोऽप्यति चरितार्थमेव न स्पष्टमिति तत्सामर्थ्यात्प्राप्तिरिति ङीप्
स्यादित्याह व्यापमाह—ङीपतिरिति ॥

७ अत्र अकारागम्यतेति इति वातिनेन जिघ्रादेशस्य तेन निषेधः । जिघ्रा-
देशस्य ङीप् षत्वतेति वातिः ॥

८ वार्तिकेण तत्रातिविरुद्धम् (८१११) इति सूत्रे ।

९ एवञ्च नारदकृष्णीतद्विषयस्य कतिपयचौरपदानादित्याह नारदकृष्णी
मात्रः ॥

१० ‘विलिप्य’ इति च ॥

भोक्षणमिति 'बहुलमाभीक्ष्ये' इति विनी कृते 'श्रद्धेभ्यः' इति णिपि कृते मुच्यन्तेन यदि समासः स्यात्तदा समासस्मान्न इषारो न तु नकार इति तत्त्वं न स्यात् । भाष्यवापिण इत्यादौनेव तु स्यात् ॥

(उच्यते :) अभीक्ष्णमिति । तद्विहीलस्याप्युपलक्षणम् ॥

(५१७९ चतुर्थ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च प्रयोजनम् । सांकृटिनम्, व्याचक्रोशी । अवाक्यवादुत्पत्तिः प्रसज्येत ।

गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासो भवतीति न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) सांकृटिनमिति । 'अभिधियो भाव इतुण्' इतीतुण्प्रत्ययः । तत्र कृदितिलेखत्वाच्छ्रद्धात्समासार्था विभक्तिश्च प्राप्नोति, 'अणिनुणः' इत्यण्प्रत्ययश्च । तत्र स्वार्यकत्वात्-अन्तरङ्गत्वाद्गणप्रत्ययः स्यात् । ततश्च कृदितिलेखत्वाद्गङ्गत्वादादिवृद्धिः स्यात् । प्राक् सुबुल्लेखः समासेऽन्तरङ्गत्वात् पूर्व समासः । अण्प्रत्यये हि प्रातिपदिकविशेषोपापेक्षत्वाद् चहिरङ्गः । तत्र संकृदितिलेखत्वात्समासप्रातिपदिकद्विगणप्रत्यये सतीष्टं सिध्यति ॥ व्याचक्रोशीति । 'कर्मव्यतिहारे ण्वं क्षियाम्' इति ण्वं । 'णचः क्षियाम्' इत्यण् ।

(उच्यते :) स्वार्थिकत्वादिति । एवं चालन्तस्वार्थिकानां सुदुर्लभैः पूर्वमेव प्रवृत्तिरिति भावः । अन्यथा तस्यापि सुवन्तादुत्पत्तौ पूर्वं द्विपि, इतुणन्तरूपप्राप्तिक्रमदापैसापेक्षया नहिरङ्गान्प्रत्ययान्तरङ्गत्वात् पूर्व समासे ततो निष्ठिष्टादपि रूपसिद्धौ भाष्यमन्तङ्गत्वमेव स्यात् । भाष्योक्तः स्वरोपपद्यु व्याचक्रोशीत्यत्र-प्रथमं तद्धिते तदन्तेन समीक्षे-अन्तोदात्तं स्यात् । समासोत्तरमणि तु-आद्युदात्तमिति बोध्यम् ॥ विशेषोपापेक्षत्वादिति । इतुणन्तरूपप्राप्तिक्रमदार्भापेक्षत्वादित्यर्थः ॥

(परिभाषाऽऽक्षेपभाष्यम्)

सत्यामप्येतस्यां परिभाषायामवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तद्वादग्रहणं भवतीति ॥

(प्रदीपः) सत्यामपीति । 'णचः' 'इतुणः' इति प्रत्ययग्रहणात्-प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात् कृदितिलेखादेरेवावयवात्तद्धितोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

१ वचनस्य वारितार्थम्यदर्थमिति-व्याचक्रावपिण इति ॥

२ 'इत्योदेव तु' इति ५ ।

३ भिन्नप्रत्ययपर्याये 'सुवचनतो भिन्निलाच्छीले' इति सूत्रे जातिभिरेव सुदुर्लभम् इत्येवं भाष्यवापिणस्य भाष्यप्रत्यय जातिभाष्यकलेन ताच्छीले भिन्नमेव मासोतीति 'बहुलमाभीक्ष्ये' इति भिन्नि कृतः प्रदीपकृता । एतच्च तच्छीलस्याप्युपलक्षणमित्युच्यतेतिरुच्यते चिन्ता ॥

४ समासोत्तरमन्तोदात्तं स्यादिति भावः । समासोत्तरमणि तु 'अभिधियादि-

(परिभाषान्तरेण समाधानभाष्यम्)

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कृद्ग्रहण इति । अनया परिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषा वाच्यत इत्यर्थः ॥

(उच्यते :) वाच्यते इति । नित्यं तद्विभाषनियमसमाहिका, आपवापिना तदर्थस्यापि संग्रहः परिभाषायामिति चेत् । गत्यादि-समवधाने वाचिकेव तस्या इत्याद्यथा । अपि तु गत्याचक्रो तावन्मानस्यापि ग्रहणार्थ इति भावः ॥

(परिभाषान्तरेण परिभाषाखण्डनभाष्यम्)

यदि तर्ह्येषा परिभाषास्ति, नैतद्व्याः परिभाषायाः प्रयोजनं भवति, एतथैव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) नैतद्व्या इति । गतिकारकोपपदानामित्यस्याः सांकृटिनमित्यादि न प्रयोजनम् । अकृत एव समासे कृद्ग्रहणपरिभाषया संघातात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यतीति भावः ॥

(परिभाषोपपादकभाष्यम्)

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

अप्रातिपदिकत्वात् ।

कृत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति ॥

ननु चेदानीं प्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतया परिभाषया इह शस्यमुपस्थातुम् ।

नेत्याह ।

इह हि मूलकेनोपदेशं भुङ्क्ते इति वाक्येऽपि लुक् प्रसज्येत ॥

स्वरे च दोषः स्यात्-प्रकारकः, प्रकरणम् । गतिकारकोपपदात् कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येव स्वरो न स्यात् ॥

नैव दोषः ।

द्वे अत्र प्रातिपदिकसंज्ञे, अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयः स्वरो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अप्रातिपदिकत्वादिति । 'णचः क्षियाम्' 'अणिनुणः' इत्यत्र प्रातिपदिकविकाराद्-णजन्तादिनुणन्ताच्च प्रातिपदिकात्तद्धितो विधीयते । तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया णज्जितुणन्तत्वं सिध्यति, न तु प्रातिपदिकत्वम् । तत्र समासग्रहणेन

नित्यम् इत्युदात्तमिति वाचः ॥

५ तर्ह्येव-इतुणन्तरुदात्तमित्यादिति भावः । अवयवाद्-संकृटि-इत्यादि-वचनम् ॥

६ कृद्ग्रहण इति परिभाषामवलम्ब्यहणे वाच्यमित्यस्या अपिपत्त्यापि धर्मा हिता । अत एवापिष्येन प्रत्ययग्रहणे इत्येतदर्थस्यापि संग्रह इत्यर्थः ॥

७ कृद्ग्रहणपरिभाषाविकारेऽपि गतिकारकोपपदानामित्यस्या न सर्वान् प्रयोजनानपि विधेयानि, किन्तु वाक्यद्वयमित्यादौत्येवेति भावः ॥

नियमायै न संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिवेषात्संघातात्तद्वितो न स्यादित्यर्थः ॥

ननु चेति । 'कृतद्वितसमासाश्च' इत्यादिपि कृद्ग्रहणे कृद्ग्रहणपरिभाषया सकृद्विज्ञेयस्य विनाऽपि प्राक् सुबुलत्वे समासेन प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति, तैविबन्धनस्य तद्वित इति भावः ॥ **मूलकेनोपदंशमिति ।** 'उपदंशस्तृतीयानाम्' इति धमुः । अत्र यदि सगतिवारकस्य कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्, तदा प्रातिपदिकान्तवर्तित्यात्समुल्लङ्घ्य प्रसज्येत । यथेवं 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्तरस्याम्' इति विकल्पेन समासविधानस्य किं प्रयोजनम् ? इति चेत्—अपि उपदंशं मुहुः इत्यत्र पक्षे प्रकृति-भावः । अन्यथाऽसत्यमिन् विकल्पविधाने 'अभैवाव्ययेन' इति नित्यसमासः स्यात् । ततश्च विज्ञित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रकृतिभावः प्रतिपिच्येत ॥

प्रकारक इति । अत्र समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुपुत्यस्यै पदव्यपदेशोऽस्ति, न तत्तरपदव्यपदेशः; तत्र समुदायस्य कृदन्तव्यपदेशो तदन्तर्भावत्वात् गते^१ तस्मात् कृदन्त-सुत्तरपदं न भवतीति कारकशब्दस्य प्रकृतिस्त्वरो न स्यात् । यत्नं किमर्थमिति चेत्, उपपदार्थं स्याद्—अभावात्स्यादौ । गतिकारकग्रहणं सुत्तरार्थं स्यात् । अथवा यत्नस्याप्रतिपादकत्व-लक्षणमत्राभास्यं स्यात् ॥

द्वे इति । गतिकारकपूर्वस्यापीत्यत्रापि शब्दात्कारकशब्द-स्यापि प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा, प्रकारकशब्दस्यापि समु-दायस्येत्यर्थः ॥ **तदाश्रय इति ।** कारकशब्दस्यापि प्रातिपदि-कसंज्ञायां सत्यां गतिकारकोपपदानामित्येतदनाश्रयेण दुपुत्यस्यै समासे कृते, अपिप्रदृशात्कारकशब्दस्यापि कृदन्तत्वात् गते-इतरत्यात् स्वरो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) न ॥ प्रातिपदिकत्वमिति । प्रत्ययैर्ग्रहणपरि-भाषया कृदन्तत्वाभावादिति भावः ॥ अर्थवस्तुपेक्षापि नेत्याह—तत्र समासेति ॥ भाष्ये—एतद् आह—कृत्वादिति ॥ तदेव वि-धोति—ननु चेदानीमिति ॥ एतया परिभाषया हहेति । कृद्ग्रह-णपरिभाषयत्वेन ॥ सुबुल्लङ्घ्य प्रसज्येतेति । समासग्रहे समासग्रह-

कृतनियमेन परत्वात्कृतत्वप्रयुक्तसंज्ञाया अपि बाधोऽवश्य वाच्यः । एवं च कल्पभावात् नैतत्परिभाषोपसितिसंज्ञेति भावः ॥ **सिञ्चित-समासयोरेति ।** नित्यैर्ग्रहणाभावेऽपि समासे प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्य-योक्तव्यम् ॥ **प्रतिषिध्यतेति ।** स्वरेऽपि विशेषो बोध्यः समासात्समासोः । एव च प्रकृतिभावः समासप्रयोजनम्, तथा विशेषणान्वय-संज्ञा-भावनार्थविलम्बि नोक्तव्यम् ॥ **पदव्यपदेशोऽस्तीति ।** समुदायस्येति शेषः ॥ **ननुत्तरपदेति ।** उत्तरसंज्ञस्येति शेषः, समासामावादिति भावः ॥ **तस्मादिति ।** यत् ऊर्ध्वं ननुत्तरपदं न, यच्च गतेऽस्तरं तत् न कृदन्तम्, नापि पदम्, समुदायस्यैव पदत्वात्, समासात्प्राप्तिरपि तत एवेति भावः । अथ भावः—गतितमवधाने विशिष्टस्यैव कृद-न्तत्वमिति ॥ ननुत्तरार्थत्वे तस्यैव कार्यमत आह—अथयेति ॥ एकदेशेऽप्येह भाष्ये—नैष दोष इत्यादि ॥ ननु कृद्ग्रहणपरिभाषायां सत्यां कथमवयवस्य प्रातिपदिकत्वमत आह—गतिकारकेति । गतिसमवधानेऽपि—अपि शब्दात्केवलस्येत्यर्थ इत्यभिमानः ॥

(दोषापादकभाष्यम्)

इहापि तर्हि—सांकुटिनं, व्याधकोरीति द्वे अत्रापि प्रातिपदिकसंज्ञे, अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रया अव-यवादुत्पत्तिः प्रसज्येत ॥

(उद्योतः) तदुपपत्ति—इहापीति । कृदन्तत्वादवयवस्य प्रातिपदिकत्वम्, ततः द्विपि समासे विशिष्टस्यापि प्रातिपदिकत्वमिति द्वे इत्यर्थः । एव चावयवादुत्पत्तौ सांकुटिन-नैमिकवारेयाद्यसिद्ध्या नैवं परिभाषार्थः, किन्तु प्रायुक्त एव ॥ एव च समुदायस्याप्राति-पदिकत्वात्सांकुटिनासिद्ध्या तस्मिन्कवे षष्ठाऽपि तदर्थेनावयवकीत्याह भाष्ये—तैस्यादिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः ?
कौम्मकारेयो न सिध्यति, अवयवस्य घृद्धिस्त्वरो स्याताम् ।

(प्रदीपः) कौम्मकारेय इति । एतथोपलक्षणम् ।

१ अत्र सुबुलत्वे मादु समासेन विनाऽपि प्रातिपदिकसंज्ञाप्रसक्तस्य कृ-द्विज्ञेयस्य स्यादित्यवयवः ॥

२ इत्युत्पत्तिरिति परमापि प्रातिपदिकत्वमवयव इत्यर्थः ॥

३ 'गते इवकात्' इति क ।

४ ए उद्योते 'कारकशब्दस्य प्राप्ति' इति पाठः ॥

५ एव च तदुपपत्तिस्तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया न भवतीति ह्येतदपि गतिः ।

पा ५ एव घृद्धिस्तदुपपत्तिरिति ह्यीहोऽपि गोपनीयेति । तच्च न तदु-पादयामपेक्षे परिभाषापरिभाषाभावे 'नचमिर्निर्वा' इत्यादि समासो न स्यात् ।

अत्र समासग्रहणपरिभाषायां विविक्तस्य प्रत्ययं चकारात्पेक्षेति भावः ॥

६ 'ननु' शेषोऽप्येति एव भाष्ये—नित्यमवयवेन भाष्ये । शिष्टमावयवोऽप्युक्तं न भवतीति । इदमपि शिष्टमावयव-व्याप्यामपि वाच्यं इत्युक्तम् ।

७ एव तत्र शिष्टमावयवार्थे भावः दोष इत्यादुत्पत्तिकारकाह—नित्यमवयव-भावेऽपीति ॥

८ एव तदुपपत्तिरिति परमापि प्रातिपदिकत्वमवयव इत्यर्थः ॥

वैयर्थ्यं, समासे विशेषणान्वयो भवति, विशेषणतत्त्वद्वयानामाभावेति, यदा न समासच्छादा मैत इति विश्वस्तस्य कथमिति ॥

९ 'भावाभावे इत्यर्थः' इति न यः पाठः ।

१० उत्तरपदग्रहणे हि समासप्रसक्तस्यैव कृद्ग्रहणं, अतो न वाप्यवयवसंज्ञादुत्पत्ति-रित्युत्पत्तिरपदत्वस्यैवकारोऽपि चेति भावः ॥

११ कृदन्त प्रकारक इति, तत्रोत्तरपदम्, तस्मात्पूर्वपदस्याभावात् । यच्च गते-इतरं व्याध इति, तच्च कृद्ग्रहणपि परिभाषायां न कृदन्तम् । नापि पदम्, कृदन्तस्यैव प्रातिपदिकत्वेन तस्मादेव सुबुलत्वेविशिष्टस्यैव वदत्तम्, समास-मापि प्रातिपदिकत्वमपदत्वस्याभावेऽप्यवयवः ॥

१२ यत्नमवयवपि विशिष्टस्यैव कृदन्तत्वमिति द्वे अत्र प्रातिपदिकसंज्ञे इत्ये-तदुपपत्तिरुपपन्नम् । विशिष्टस्यैव कृदन्तत्वमिति ॥ विशिष्टमावयवाह—एव-देशयोरेति । अत्र एवलोकोपपत्तिः ॥

१३ अति शब्दात्—कृद्ग्रहणे गतीत्यदिपरिभाषायादुत्पत्तिरिति ॥

१४ नापि शिष्टमावयव—तस्मात्प्रत्ययसंज्ञेऽप्युत्पत्तिरिति ॥

सांकृतिनं व्यावकोशीत्यपि न सिध्यति । समुदायावयवसंज्ञिघाने दिर्वचनपत्समुदाय एव प्रकृतिवेनाश्रयिष्यत इति चेत्प्रकारके दोषः स्यात् । समुदायस्य कृदन्तत्वे तदन्तर्भावोद्भवेः—तदाश्रयः स्वरो न स्यात् ॥

किञ्च समुदाये द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्तीति प्रयग्द्विर्वचनं न प्रयुज्यते । इह तु समुदायादुत्पत्तौ तस्यैवाङ्ग-संज्ञाया तन्निबन्धनानि कार्याणि प्रवर्तन्ते, नावयवानामित्यवय-वादिपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः । तत्र कुम्भकारशब्दे यदि कार-शब्दस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा समुदायस्यैषि, गतिकारकोपपदानामित्येतच्च नाश्रीयते तदा कारशब्दात्प्रातिपदिकान् जीपि कृते कारीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तात्वात्त एव ङकि सति तस्यैवादि-ङ्ङिः स्यात् ॥

ननु चातुसर्जनादिति सूत्रं प्रधानेन तदन्तविध्यर्थमित्युक्त्वा । तत्र कारशब्दान्तात् जीव् भविष्यति, तत्कथमुक्तं कौम्भकारयो न सिध्यतीति ? नैप दोषः । गतिकारकोपपदानामित्येतद्वचनमत्र प्रदेशो आक्षिप्तम् । अस्मिन्नासति-उपपदस्य सुबन्तेन सह समा-सेन भाव्यम् । तस्मान्तरङ्गत्वात्कारशब्दादेव जीपि सति उ-पपत्तौ सत्त्वा समासः प्रसज्येत । तत्तच्च कारीशब्दादेव ङक् स्यात् । यद्यपि स्त्रीप्रत्यये तद्वहानियमो नास्ति, तथापि 'स्त्रीभ्यो ङक्' इति समुदायाङ्गकं बाधित्वा 'क्षच.' इति परत्वादन्तरङ्गा-त्वाद्वाच्ययाङ्गकं प्रसज्येत । तस्मात् स्थितमेतत् 'कृतदितसमा-साय' इत्यत्र कृद्गुणपरिभाषा नोपतिष्ठते । यस्मात्—अप्रत्यय इत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थं तत् कृद्गुणम् । परिभाषोपस्थाने तु सति मूलफेनोपदेशं भुङ्क्ते इति वाक्यस्यापि स्यात् । तथा च समासप्रहणयो नियमः स बाध्यते । मध्येऽपवादा इति न्यायाच्च 'अप्रत्यय.' इत्यर्थं निषेधः कृद्गुणेन बाध्यते, न तु समासप्रहण-कृतो नियमः । तत्र परत्वात्समासप्रहणेन गतिकारपूर्वस्यापि कृदन्तस्य वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया निवर्तनात् यस्मात् कृद्विहितस्वदादेरेव कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाऽवतिष्ठते ॥

(उच्यते) न्यायासम्भवमपि दर्शयति—किञ्चेति । इत्ये-तच्च नाश्रीयत इति । तदाश्रयणे क्स्मान्तरङ्गत्वात्कारशब्देनैव पूर्वं समासे तत्र प्रधानेन तदन्तिपित्वात्समुदायादेव डीपि समुदाया-देव तद्विहित इति भावः ॥ कारीशब्दादेवेति । न तूपपदसि-त्वात् ॥ सयापीति । तदादिनियमाभावात्तच्चित्वातीशब्दादि-

'स्त्रीभ्यः' इत्यनेनैव स्यादित्यपि बोध्यम् । यथोक्तं कैयटेनैव 'अनु-सर्जनात्' इत्यत्र अन्तरंगत्वादिति । स्त्रीभ्य इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्त-त्वस्याधिकस्यापेक्षणादन्तरङ्गत्वमिति भावः ॥ अनुपसिक्तौ प्रमाणा-न्तरं दर्शयति—यस्मादित्यादिना ॥ अप्रत्यय इत्यस्येति । अथाङ्-रित्यस्यापीति बोध्यम् ॥ ननु तद्भाषेऽपीष्टापत्तिरत आह—मध्येऽप-वादा इति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तस्मात्प्रयोजनमेवेतदस्याः परिभाषायाः, उभा-भ्यां तु खलु सिध्यति ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । गतिकारकोपपदानामित्यस्याः सांकृतिनमित्यादि प्रयोजनमित्यर्थः ॥ उभाभ्यामिति । सां-कृतिनादि परिभाषाद्वयेन सिध्यति, न केवलया कृद्गुणपरिभाष-यैल्यर्थः ॥

ननु च गतिकारपूर्वस्यापीत्यपिप्रहणात् कृद्विहितस्यापि इगुणन्तत्वाद्गु प्राप्नोति । नैप दोषः । उभयोरपीगुणन्तत्वे प्रातिपदिकत्वे बाधं विच्छेदाभावादवयवविच्छेदे प्रमाणाभावा-त्समुदायादिदोषोत्पत्तिर्भवति । अस्तथा त्वैकतरस्यां परिभाषाया-वयवस्यैवेगुणन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वात्त एव तद्विदोत्पत्तिः प्रस-ज्येत । 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्यत्र तु गतिकारकयोर्भेदे-नोपादानात् निमित्तभावावयवसमर्पकत्वात् केवलस्य कृदन्तस्य, कचित् गतिकारपूर्वस्य यस्यादिभ्य उत्तरस्य स्वरो भवति । तदेवम्—गतिकारकोपपदानामिति वचनात् प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे प्रष्टव्योऽकारान्तः पुंयोगात् प्रस्थानासत्तात्, पुंस्त्वृक्-प्रस्थानकियाया सविधानीत्याह कर्तृत्वात्, श्रिया वर्तते पुंसी वाचकश्च-इति प्रणीतुदाहरणं भवतीति ॥

(उच्यते) परिभाषाद्वयेन—गतिकारकोपपदानामिति, कृद्गुण इति च । समासे कृते विशिष्टस्यैवेगुणन्तत्वात्, प्रातिपदि-त्वाच्च ॥ अर्थविच्छेदाभावादिति । वृत्तावेकापीभावेनावयवार्थस्य वृषक् निष्कांभावात्, तन्मादगत्त्वाधेय प्रत्ययेन प्रतिपिपाद-विधायाः सन्तुमद्यवयवत्वात् प्रत्ययभाव इति भावः ॥

परे तु शङ्कैवेवमसङ्गता, गतिकारकमवयवने तत्पूर्वस्य प्रहण-न्तदसमवयवने केवलस्यापीत्येव तत्परिभाषाऽर्थात् । उत्तरीया माभ्या-च्छवेव छात्रात् । अनया मन्वयप्रहणपरिभाषा बाधयत इति स्वोच्छेद-सङ्गत्यापत्तेः । मित्रे सिद्धान्तोऽप्यसङ्गः, अनुपसर्जनादिति सूत्रस-

१ समुदायावयवसंज्ञिघाने समुदाय एव प्रकृतिवेनाश्रयिष्यत इत्यामीय-माने के मन्वयवेदो न दोषः, तत्रापत्र-उपपत्तिर-व स्यात् । यच्च य मकार-पदो दोषः । तमेव दोषमिभ्यन्ति—समुदायस्येत्यादिना ॥

२ उ पुञ्जे 'अनुपसर्जते' इति पाठः ।

३ समुदायद्विर्वचनम्भाषाया न प्रवर्तते, यत्र समुदायस्य द्विर्वचनस्य-वपि द्विरुक्ता भवन्तीति भाववचनानुसृतिर्वचनम् । इह चोन्मकारदेवद्विरुक्ते समुदायस्युत्पत्तौ साक्षात्प्रवर्तमानमिति न मन्वयी—अवयवभाषापि पुन-र्वाच्यमप्युह इति भावः न्यायास्य इतिव इति प्रमाणवन्ति—इह विख्यादिना ॥

४ अत्र वचनात् कृद्गुणपरिभाषा-ति कार्त्तिकेव विधेयोऽनोऽप्यत इति मन्वये-त्प्रतिपद्य इत्यर्थः ॥

५ म' तद्विचरहेति दोषः ॥

६ समासार्थेनाप पदान्तराद्यैस्तत्प्रकारवद्विरङ्गत्वाभावात्—मन् एतान्तरङ्-गत्वात्प्रातिपदिकानीत्यर्थः ॥

७ प्रयोजनं—मन्वयेन तद्व्यतिवाच्यत्वात्प्रातिपदिकार्थः क्षप्येत । तत्र-च केवलस्यापवादोऽपि न स्यादेव । किन्तु कुम्भकारशब्देदेवप्रतिपाद्यमिति नास्तीति कृद्गुणत्वात् ॥

८ वास्तुयुक्तपुस्तकानुप्रक्रमानि तेन सर्वेऽपि 'अन्तरङ्गत्वमिति' इति प्रतीक इत्यर्थः, यस्मिन्—अन्तरङ्गत्वमित्यस्य वैदरे इत्यामोर्भेदे 'अन्तरङ्ग-त्वादिति' मन्वयेन सूचितम् ॥

९ सिद्धान्त-मन्वयेविच्छेदाभावादवयवविच्छेदे प्रमाणाभावादिति । वदे-त्युच्छेदप्रत्ययेन वीर्यवत्तत्तदम्—अथ ॥ वस वदहने वसवत् तत्रायेऽप्यवयव-नी-रुवद्वत्-त्यर्थः अनेपिऽति माभ्यामनुपपत्तिरिति ॥

स्यावयवाद्युत्पत्तिः प्राप्नोतीति भाष्यस्य निर्दलत्वापत्तेः । किञ्च येन-
विधितस्तस्येति सूत्रस्य समर्थः पदविधिरिति सूत्रोपस्यस्य च
भाष्यस्यासङ्गतेरिलाङ् । तत् एवेति । सामर्थ्यादिति भावः ॥
नन्वेव गतिवारकोपपदादिति स्वरविधायके कृद्गण इत्युपस्थितौ
प्रकारके स्वरो न स्यात्, अनुपस्थितौ इष्मप्रत्यये प्रत्यक्षनस्य कृद-
न्तत्वाभावात्स्वरो न स्यात् आह—गतिकारकेति । एवञ्च तत्पक्षे
गतिकारकोभेदेनोपपदानसामर्थ्यात्, तयोरेव निमित्तत्वेन कृद्गणे
गतीत्यस्याः प्रत्यक्षग्रहणे यसादित्वस्याश्लेषातिरिति भावः ॥ उपो-
गतिस्त्रियां वदेत् इत्यन्वयः कथमिलाह—प्रस्थानासङ्गादिति ।
साहचर्येण स्त्रियां प्रस्थानात्तत्पदार्थः ॥ संविधान्नीत्वादिति ।
तदनुकूलसंविधानमपि भाव्ये इति भावः ॥

(५१८० प्रासङ्गिकपूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ अवदातायां तु ङीप्सङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवदातायां ङीप् प्राप्नोति । अव-
दाता ब्राह्मणी । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः'
(४।१।३९) इति ॥

(प्रदीपः) अवदातायामिति । प्राक् सुबुत्पत्तेः समास
इत्येतत्प्रसङ्गेनाग्निदमुक्तम्, वर्णादनुदात्तादित्यत्र तु वक्तव्यम् ।
अवदातशब्दो गौरवाचीति मन्यते ॥

(उद्योतः) अवदातायामित्यल्ल प्रकृतपक्षेऽसंगतेः प्रसङ्ग-
संगतिं दर्शयति—प्राक् सुबुत्पत्तिः । अर्णदातशब्दः 'वर्णानां तगतिः'
इत्याद्युपाधः, गतिकारत्वेति सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासादकारान्तश्चेति
ङीप्सङ्गात्पत्तेः प्राप्तिः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव वर्णयाची ।

किं तर्हि ?

विशुद्धयाची । आतश्च विशुद्धयाची ॥

एवं ह्याह—

त्रीणि यस्यावदातानि

विद्या योनिश्च कर्म च ।

एतच्छिष्यं विजानीहि

ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम् ॥ इति ।

(प्रदीपः) विशुद्धयाचीति । वर्णान्तरव्यतिकीर्णोऽपि
विशुद्धिमुपायमप्रयुज्यते ॥

(उद्योतः) वर्णान्तरेति । वर्णान्तरं गौरवविरक्तम्, तत्प-

क्षेपि प्रयोगाद्रीरवाचीत्युक्तमिति भावः । एवञ्च गौरोऽपि विशुद्धि-
मादायैव प्रयोग इति तात्पर्यम् ॥

(अतिव्याप्तिपरिहारभाष्यम्)

सूर्यादेवतायां चाव वक्तव्यः—सूर्यस्य स्त्री—सूर्या ।

देवतायामिति किमर्थम् ?

सूरी ॥

(प्रदीपः) सूरीति । सूर्यतिथ्येति यलोपः ॥

(६३३ विधिसूत्रम् ॥ ४।१।२ भा. २७)

१३०४ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहि-

मारण्ययवयवनमातुलाचार्या-

णामानुक् ॥ ४।१।४९ ॥

(आनुगधिकरणम्)

(५१८१ अर्थनियामकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हिमारण्ययोर्महत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) हिमारण्ययोर्महत्वं इति वक्तव्यम् ।
महद्भिर्माहिनी, महद्वरुणमरण्यानी ॥

(प्रदीपः) महद्भिर्माहिनी । महद्वरुणो हिमारण्ययोः
स्त्रीत्वम् ॥

(उद्योतः) महद्वरुणोऽयम् इति । तेन महत्त्वोपायभावेऽप्यत्र
दायित्वं प्रनो न वार्य इति भावः ॥

(५१८२ अर्थनियामकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ यवाहोपे ॥ * ॥

(भाष्यम्) यवाहोप इति वक्तव्यम् । दुष्टो यथो
यवानी ॥

(प्रदीपः) यवानीति । जालन्तरमेवाभिधीयते । दोषस्तु
यवत्वजातेरभावे तदाकारानुक्रमिताम्रमित्याहुः ॥

(उद्योतः) जालन्तरमेवेति । न तु यवानामेव केनचि-
त्कारणेन दुष्टत्वं पतत्यवृष्टिरिति भावः । तर्हि दोष इत्युक्तमत
आह—दोषस्त्विति ॥

(५१८३ अर्थनियामकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ यवनाह्लिप्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यवनाह्लिप्यामिति वक्तव्यम् । यव-
नानी लिपिः ॥

(प्रदीपः) यवनानीति । 'तस्येदम्' इत्यणो याधको धीप् ॥

(उद्योतः) याधक इति । हिमादिताहचयौदसादपि मु-

१ मनु अक्षरं तस्य दीर्घार्थेनात्मनेपेन नैतदुद्वहयमेतद्वर्ते कर्तुं शुक्-
मिलायद्वाभाह—प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यादि ॥

२ मनु अग्रद्वारस्य वर्णवाच्यत्वं न प्रविद्धम्, किन्तु विशुद्धयाच्य-
मेति । वर्णान्तरात् दिवस-पुनरागमोऽत्र वर्णवर्णीत्याद्यङ्गाभाह—अव-
दातशब्दो गौरवेति ॥

३ अवदानशुभ्रत्वाद्युदात्तात्पदं मत्तावयति—अवदात शब्द इति ॥

४ य. सुष्ठोऽपि यत्किञ्चि' इति पाठः । छ य. काचित् ।

५ यदा तु यवैर्य दी देवता यवचनं तदा—यवो, यदा च तस्य दी मातु-
ला—सूरी, कुम्भीलार्थः ॥

लपं ॥ समासप्रतिपदिकञ्चेति । अवयवेनावयविन आशेषादिति भावः । तत्तानाम्भावेन क्रीता वादिति तदन्तविधिरिति तत्त्ववन्म ॥

(६४५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. २९ ॥)

१३०६ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्

॥ ४ । १ । ५२ ॥

(वीपधिकरणम्)

(५१८८ अतिव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्तोदात्ते जातप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तोदात्ते जातस्य प्रतिषेधो यक्तव्यः । दन्तजाता, स्तनजाता ॥

(प्रदीप) दन्तजातेति । 'वा जाते' इत्यन्तोदात्तत्व भावयति ॥

(उद्घोष) ननु दन्तजातेष्वनुनादौ पूर्वपदमकृत्स्वर-
प्राप्त्याऽन्तोदात्तायामावाह—वा जात इति ॥

(५१८९ नियमवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पाणिगृहीत्यादीनां विशेषे ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इति यक्तव्यम् । पाणिगृहीती भार्या चैत् ।

यस्या हि यथाकथंचित्पाणिगृह्यते पाणिगृहीता सा भवति ॥

(प्रदीप) पाणिगृहीतीति । यस्या अमिसाक्षिपूर्वक पाणिग्रहण कृत साऽभिधीयते ॥

(उद्घोष) विशेषे दर्शयति—यस्या इति । भाष्ये—आदि पदाद्यौ ह्यन्तगृहीतीत्येति ॥

(५१९० अनियमवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ यद्गुलं तणी ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्गुलं तणीति यक्तव्यम् ।

किमिदं तणीति ?

१ सञ्जातन्दग्गोर्मण्णम् ।

हि प्रयोजनम् ?

(५१९१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रबद्धविलुन्यार्थम् ॥ * ॥

१ (भाष्यम्) प्रबद्धविलुनी, प्रबद्धविलुना ॥

(प्रदीप) प्रबद्धविलुनीति । प्रबद्ध विलुन यस्यामिति बहुव्रीहि । अपरे तु कर्मधारय ऊच्यन्ति ॥

(उद्घोष) कर्मधारयमिति । स च बहुलग्रहणाप्रकृते सुबुत्पत्ते पूर्वमेवेति अन्तरङ्गवादाधि, अदन्तत्वाभावात् ङीवोऽप्राप्तिरिति न शङ्क्यम् ॥

(५१९२ अतिव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अन्तोदात्तादयद्गुनञ्जसुकाल-
सुखादिपूर्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तोदात्तादयद्गुनञ्जसुकालसुखादि-
पूर्वादिति यक्तव्यम् ॥

यद्गु—यद्गुता ।

नञ्—अकृता ।

सु—सुहृता ।

काल—मासजाता, संवत्सरजाता ।

सुखादि—सुखजाता, दुःखजाता, क्षिप्रजाता ॥

(प्रदीप) यद्गुहृतेति । बहुनि कृतान्वनयेति यद्गु-
ग्रीहि । 'यहोर्नञ्जसुकालरपदभूति' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अकृता सुहृतेत्यन 'नञ्जसुभ्याम्' इति । मासजातेत्यादौ 'जातिराल सुखादिभ्य' इति । सुखादय 'सुखादिभ्य कर्तृवेदनायाम्' इति कथदर्थे गणे पठिता इह शुल्ये वै ॥

(उद्घोष) यद्गुतादौ 'अलगात्पूर्वपदारा' इत्युत्तरपद-
प्राप्त्यास्य निषेधः ॥

(५१९३ अन्तोदात्तेतिवार्तिकप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ जातिपूर्वादौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ या जातिपूर्वादिति यक्तव्यम् ॥

(प्रदीप) अथ चेति । यद्गुमीहाप्रन्तोदात्तनिमित्तेष्वन्येऽपि निमित्तेषु जातिरेवातोदात्तनिमित्त प्रान्तम्यादिपठ्यत इति जातिग्रहणमेवात्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥

१ नैनुदाहारम् क. उ. पुनरुक्तोक्तिः ।

२ बहुल लङि बाहुल्यकृत्या—यद्गुहृतेति । यद्गुहृतेत्यन यहोर्नञ्जसुकालरपदभूति इत्यन नमननुप्रासपरस्य सारथिकान् (यहोर्नञ्जसु) कालेन यद्गुमीहातोदात्त इति मते ङीव बाहुल्यकार्येन इत्यर्थः ।

३ अन्तोदात्तादयद्गुनञ्जसुकालरपदभूति—हि नमिदं यद्गुमीहातोदात्तमित्यर्थः कर्तृवेदनायाम् कालेनयमित्यन इति लङिप्राप्त्यो बाहुल्यकार्येन इति यक्तव्यम्, तेन यद्गुहृतेत्यन ङीव मिति नमो इति भावः ।

१ भार्ये क. यस्या हि पाणिगृहीत्यादीनामवयवमित्यर्थः ।

२ यस्या हि भाष्ये इत्यादिना इत्यादिना यथा न दृश्यते क. पुनरुक्तः ।

३ यद्गुहृते—यद्गुहृतेत्यन बाहुल्यकार्येन ।

४ यद्गुहृतेत्यन यद्गुहृतेत्यन बाहुल्यकार्येन ।

५ यद्गुहृतेत्यन यद्गुहृतेत्यन बाहुल्यकार्येन ।

६ यद्गुहृतेत्यन यद्गुहृतेत्यन बाहुल्यकार्येन ।

(६४६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३० ॥)

१३०७ स्वाङ्गाचोपसर्जनादसंयो-

गोपधात् ॥ ४ । १ । ५४ ॥

(स्वाङ्गलक्षणाधिकरणम्)

(जिज्ञासाभाष्यम्)

स्वाङ्गाचोपसर्जनादित्युच्यते,

किं स्वाङ्गं नाम ? ॥

(प्रदीपः) किं स्वाङ्गमिति । किं स्वमतं स्वाङ्गमाहो-
स्त्रिाङ्गान्तरप्रयुक्तमिति प्रश्न ॥

(वङ्गोक्तः) ननु लोक्त एव स्वाङ्गशब्दः प्रसिद्धोऽतः प्रस्ता-
नुपपत्तिरत आह—किं स्वमिति । तदाश्रयणे 'दीर्घनासिक्यर्चा'
इत्यादावभ्यासि । अङ्गशब्दस्य चेतनशरीरावयवे रुढत्वात् ॥

(स्वाङ्गलक्षणम्)

अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं

प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतत्स्यं तत्र दृष्टं च

तस्य चेत्तत्तथायुतम् ॥

अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गम् ॥

(प्रदीपः) अद्रवमिति । द्रवतीति द्रवम् । ततोऽन्यद-
द्रवम् ॥ मूर्तिः—काठिन्यम् । अथ वा—असंवेगतद्रव्यपरि-
माणम्, सा यस्यास्ति तत्—मूर्तिमत् ॥ अविकारजमिति ।
विकारो वातादिवैषम्यम्, तस्माद्यत्र जातमित्यर्थः । तथा—
अप्राणिस्थमपि संप्रति, यत् पूर्वं प्राणिनि दृष्टं तदपि स्वाङ्गम् ।
यथा रथ्यापतितः केशः ॥ तस्य चेदिति । अप्राणिनोऽपि
मूर्तं स्वाङ्गं भवति, यदि यथा प्राणिना तत्सयदं तथैवाप्राणि-
नापि ॥ अप्राणिनोऽपीति । तस्य चेतत्तथायुतमित्यस्य साम-
र्थ्यलभ्योऽयमभ्याहारः ॥

(वङ्गोक्तः) अद्रवमित्यनेन रथिरादिव्यावृत्तिः ॥ नन्वेव-
मद्रवमिति कथं स्यादत आह—अथयेति ॥ आवासादेर्मूर्तत्ववार-
णाय—असर्पेति । अविमुद्रन्यपरिमाणमित्यर्थः । 'अविकारजम्'
इत्यनेन शोरादिभ्यावृत्तिः ॥ ननु प्राणिनि दृष्टस्य कथमप्राणिस्त्वलमत
आह—समप्रतीतिः ॥ अप्राणिनोऽपीति । तस्येति शेषत्वविबक्षार्थां
यदी, तेन—अप्राणिना तथायुतं चेदप्राणिनोऽपि स्वाङ्गमित्यर्थः ।

तदाह—अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गमिति ॥ अभ्याहार इति । अन्य-
लक्षणद्वयप्रदर्शनेनमावलक्षणं प्राणिस्थपदोपलक्षितमभिवेचनायेति
नोध्यम् ॥

(लक्षणपदकृत्यभाष्यम्)

अद्रवमिति किमर्थम् ?

बहुलोहिता ।

नैतदस्ति । बह्वचो नेति प्रतिषेधो भविष्यति ।

इदं तर्हि—यहुकफा ॥

मूर्तिमदिति किमर्थम् ?

यहुबुद्धिः, यहुमनाः ।

नैतदस्ति । अत इति वर्तते ।

इदं तर्हि—यहुशाना ॥

प्राणिस्थमिति किमर्थम् ?

शृङ्गमुखा शाला ॥

अविकारजमिति किमर्थम् ?

यहुगङ्गुः, यहुपिटका ।

नैतदस्ति । इह तावद्गुगुडुरिति, अत इत्यनु-
वर्तते, यहुपिटकेति, यह्वचो नेति प्रतिषेधो भवि-
ष्यति ।

इदं तर्हि—यहुशोफा ॥

(प्रदीपः) बहुलोहितेति । लोहितं रथिरुच्यते ॥
नैतदस्तीति । 'अथमावार्थं लोहितस्यास्वाङ्गत्वप्रतिपादनं नोप-
युज्यते, 'स्वाङ्गे ध्रुवे' 'उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमप्यङ्गं' इत्यादिकार्या-
भावार्थं तस्युच्यते एव ॥

(वङ्गोक्तः) रथिरमिति । न तु रथवर्गमात्रमिति भावः ॥
उपयुज्यत इति । एवमुचरन्तीति द्रष्टव्यम् ॥

(द्वितीयं स्वाङ्गलक्षणम्)

अतत्स्यं तत्र दृष्टं च

अप्राणिस्थं प्राणिनि दृष्टं च स्वाङ्गसंशं भयति ।
दीर्घकेशी रथ्या-इति ॥

(तृतीयं स्वाङ्गलक्षणम्)

तस्य चेत्तत्तथायुतम् ॥

अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गसंशं भयतीति । दीर्घना-
सिकी—अर्चा, नुक्कनासिकी—अर्चेति ॥

१ स्वमतं स्वाङ्गमित्यादिप्रसंगोपपत्तिमाह—मनित्वादिना ॥

२ दीर्घनासिक्यर्चाशब्दो नासिकायाः सार्वजनिकस्य जीवमाह—अङ्ग-
शब्दोऽस्तीति ॥

३ मूर्तिः कठिनत्वस्यार्थमस्तिस्वम्, असंवेगतद्रव्यपरिमाणमित्यर्थमाह ।
सर्पणद्वयपरिमाणम्, तदा वदन्तिताम न भवति इति । अथ यत्र
'अविमुद्रन्यपरिमाणम्' इत्यर्थन-शोदयते ॥

४ अपरप तत्र दृष्टमेतत्तथायुतमाह—मया—अप्राणिरथ्यादिना ॥

५ 'न कोशोऽपि बह्वचः' इति प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

६ दीर्घमात्रेण न कोशोऽपि बह्वच इत्यनेन विद्म एव । कोऽपि न स्वाङ्गत्वा-
भावेकमाह—यथाङ्गे ध्रुवे—इत्यादिना ॥

७ कोऽपि न इत्येव रथिरुच्यतेकारणे भयोक्तनमाह—ननु रथ्यादिना ॥

८ उक्तकारित्वमुच्यते, यहुकफा, यहुशुद्धिरिति । उच्यतेति
ननुवातिराकाशस्य कथं न जीवमपि, किमु तावद्गुगु इत्युच्यतेत्यर्थमाह
इत्येव ॥

(उपसर्जनपदकृत्यभाष्यम्)

अथोपसर्जनग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—अशिखेति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अशिखेति । नन्वत्र बहुव्रीहौ उपसर्जनग्रहणे कृतेऽपि दोषः, अन्तरङ्गत्वादपि अदन्तत्वाभावेनोपसर्जनग्रहणाभावेऽप्यप्रतिषेधः, अत एव तत्पुरुषोऽपि न, नन्वपूर्वकत्वेन 'सह-नम् विप्रमान' इति निषेधेनाप्रतिषेधेति चेन्न । शिखेत्सर्वैयस्यैव प्रत्यु-दाहरणत्वे तात्पर्यात् । कचिन्नु शिखेत्वेव पाठः ॥

(५१९४ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपसर्जनग्रहणमनर्थकं बहु-
व्रीह्याधिकारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपसर्जनग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

यद्व्रीह्याधिकारात् । यद्व्रीह्येतिरिति प्रकृतमनु-
वर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'यद्व्रीह्येत्यान्तोदात्तात्' (४।१।५२) इति ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

यद्वृत्त्यर्थं तर्हि उपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । यद्वृत्तो-
नेति प्रतिषेधं दध्यति तद्वृत्त्यग्रहणमुपसर्जनविशे-
षणं यथा विज्ञायेत—यद्वृत्त उपसर्जनाभेति ॥

(एकदेश्याक्षेपभाष्यम्)

अथाक्रियमाणे उपसर्जनग्रहणे कस्य यद्वृत्त्यग्रहणं
विशेषणं स्यात् ?

यद्व्रीह्येतिरिति वर्तते । यद्व्रीह्येतिविशेषणं विज्ञा-
येत । अस्ति चेदानीं कश्चिदयद्वृत्तं यद्व्रीह्यः, यद्यर्थो
विधिः स्यात्—अस्तीत्याह । स्यडा, स्यडीति ॥

(प्रदीपः) अस्ति चेदानीमिति । अनेकपदाययवत्वाद्-
यद्वृत्त्यर्थं यद्व्रीह्येति सभयति, तत्र विधियामर्थ्याद्वृत्त्यग्रहण-
मुत्तरपदविशेषणं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः ॥ स्वदेति । अहो
पृथक्भावयविशेषः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अथाक्रियमाण इति । यद्वृत्त्यग्रहणस्य
यद्व्रीह्येतिविशेषणत्वे यद्व्रीह्येतिविशेषणं निषेधापत्तिः । उपसर्जनविशेष-
णत्वे उपसर्जनग्रहणस्य अन्तरङ्गताप्रतिषेधिकात् 'अस्ति' इति भावः ॥

१ भाष्ये (परेऽप्युपपत्तयेऽपि) 'यिक्ता' इत्येव पाठः द्रष्टव्यः । यत्तु यद्व्रीह्येति
पुनरेव 'भाष्ये-अशिखेति' इति मतीत्युपपत्तये, तदुत्तरपदविशेषणमप्युप-
पत्तये । अत्रापि । यद्व्रीह्येति कचिन् 'यिक्ता' इत्येव पाठः इत्युक्तम् । तद-
व्यतिरेकीयतेऽप्युक्तम् । यद्येव पाठः कचिन् 'यिक्ता' इति भाष्ये 'अशिखा'
इति मत्वा 'यद्व्रीह्येति' इत्युक्तम्, तदप्युपपत्तयेऽपि सत्यम् ।

२ यो हेतुः, यत्र भाष्ये 'अशिखा' इति अन्तरङ्गताप्रतिषेधिकात् 'अस्ति'
इति भावः । यत्र भाष्ये 'अशिखा' इति अन्तरङ्गताप्रतिषेधिकात् 'अस्ति'
इति भावः ।

(५१९५ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ बहुवृत्त्यर्थमिति चेत्स्वाङ्गाग्रहणा-
त्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वाङ्गाग्रहणं क्रियते, तद्वृत्त्यग्रहणेन
विशेषयिष्यामः—स्वाङ्गाद् यद्वृत्तो नेति ॥

एवं तर्हि अन्तोदात्तादिति वर्तते । अनन्तोदा-
त्तात्थोऽप्युपपत्तिः ॥

(प्रदीपः) अनन्तोदात्तात्थं इति । बहुव्रीह्याधिकारात्
स्वाङ्गाग्रहणस्य नन्वेव पुनरुपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्रप्रति-
षेधार्थमित्यनन्तोदात्तादपि औपम्यमिति भावः ॥

(उद्योतः) कथमुपसर्जनग्रहणे सत्यनन्तोदात्तात्तात्थोऽपि-
स्ति शाब्द—यद्व्रीह्येति ॥

(५१९६ उपसर्जनग्रहणस्य निष्कलत्वाद्येवार्थं वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनन्तोदात्तात्थमिति चेत्

सहादिकृतत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यप्य 'सहान्वयविप्रमानपूर्वाच्च'
(४।१।५७) इति प्रतिषेधं शास्ति तद्वृत्त्यापयत्या-
चार्यः—अनन्तोदात्तादपि भवतीति ॥

(प्रदीपः) सहादिकृतत्वादिति । सहाप्रीतिः कृतः
सहादिकृतः—प्रतिषेधः, तद्वृत्तः सहादिकृतत्वम्, तत्त्वाद-
ित्यर्थः । सहादिकृतस्य हि बहुव्रीह्यः पूर्वपदप्रकृतिसखरे शेषनिपाते
च नास्ति अन्तोदात्तत्वमिति प्रतिषेधं न विदध्यादिति भावः ॥

(उद्योतः) तत्त्वादिति । भावप्रत्ययान्तेन पुनर्भेदो दृश्यते ।
मित्यतिशयोक्तिः शास्त्रिणां इति तदुच्चारणमिति भावः ॥ प्रतिषेधं न
विदध्यादिति । येन 'अन्तोदात्ताद्' इत्यस्य निवृत्तिर्भाव्यते इति
भावः ॥

(५१९७ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तदुपसर्जन-
ग्रहणं कर्तव्यम् ।

स्वाङ्गाग्रहणात्

स्वाङ्गसमुदायस्याभावात्—कल्याणपाणिपादा ॥

१ सूत्रे उपसर्जनग्रहणाभावे विशेष्यवर्तिनी हीर मनुष्यान्तर्ग्रहणमनन्तग्रह-
णमिति भावः ॥

२ उपसर्जनग्रहणस्य कल्याणपाणिपादविरुद्धादिति भावः । यद्यपि यद्व्रीह्येति मती-
ति भावः ॥

३ यत्तु सहादिकृतत्वमिति कचिन् उक्तम्, तत्र भावप्रत्ययान्तेऽपि विशेष-
णमिति भावः । सहादिकृतत्वमिति कचिन् उक्तम्, तत्र भावप्रत्ययान्तेऽपि विशेष-
णमिति भावः । सहादिकृतत्वमिति कचिन् उक्तम्, तत्र भावप्रत्ययान्तेऽपि विशेष-
णमिति भावः ।

अथ क्रियमाणेऽप्युपसर्जनग्रहणे कस्यादेवात्र न भवति ? स्वाङ्गं ह्येतदुपसर्जनम् ।

न स्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गग्रहणेन गृह्यते । यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते—काशिकोशलीया इति, जनपदतद्वच्योरिति युञ् न भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

अस्वाङ्गपूर्वादिति वर्तते, तेन स्वाङ्गं विशेषयिष्यामः—अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गं तदन्ताद् बहुव्रीहेरिति ।

यच्चात्रास्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गम्, न तदन्तो बहुव्रीहिः ।

यदन्तश्च बहुव्रीहिः, न तदस्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गम् ॥

(प्रदीपः) कल्याणपाणिपारदेति । पौणी च पादौ च पाणिपादन्तत्—कल्याणं यस्या इति बहुव्रीहिः । अत्र पाणिपादशब्द उपसर्जनम्, स च स्वाङ्गसमुदायवाची न तु स्वाङ्गवाची । यस्तु स्वाङ्गवाची पादशब्दः स उपसर्जनं न भवतीति औप् न भवति । असति तूपसर्जनग्रहणे पादशब्देनैव स्वाङ्गवाचिना स्वाङ्गान्तो बहुव्रीहिर्भवतीति औप् स्यात् ॥ काशिकोशलीया इति । काशयश्च कोशाल्येति द्वन्द्वः । तत्र भवा इति 'अङ्-सौदपि' इति युञ् न भवति, वृद्धलक्षणश्च एव भवति ॥

(उद्घोषः) नतु स्वाङ्गसमुदायस्यासांगत्यादेव वीचमानः सिद्धः, किमुपसर्जनपदेनेत्यत्र आह—असति र्विति । सति तु तस्मिन् समासशाले प्रथमानिदिष्टत्वं समुदायस्येति न पादशब्द-उपसर्जनम्, अन्यपदार्थविशेषणं च समुदाय एव; न केवढः पादशब्द इति तात्पर्यम् ॥ 'जनैरुपसर्जनग्रहणे' इति प्रकरणोपलक्षण-मित्याह—अनुद्धादपीति । जनपदवादिः प्रत्येकपथोक्तया समुदाये स्वाङ्गजनपदत्वयोर्भाव इति दिक् ॥ भाष्ये—अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गमिति । पार्श्वशब्दस्य व्यवहितत्वम्, यागिपादेति समुदायस्य तु स्वाङ्गसमुदायत्वाच्च स्वाङ्गत्वमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च तत् पूर्वसिन् योगे बहुव्रीहिविशेषणम् । नेत्याह ।

पूर्वपदविशेषणं तत् । न स्वाङ्गमस्वाङ्गम्, पूर्वं पदं पूर्वपदम्, अस्वाङ्गं पूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपदम्, अस्वाङ्ग-पूर्वपदादिति ।

यद्येवं पूर्वसिन् योगे बहुव्रीहिरविशेषितो भवति । बहुव्रीहिश्च विशेषितः ।

कथम् ?

कादिति वर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः ।

अस्वाङ्गात् पूर्वपदात्परं यत् कान्तं तदन्ताद् बहुव्रीहेरिति ॥

(प्रदीपः) न स्वाङ्गमिति । पर्युदासाभयेन तत्तदहं शब्दान्तरमर्थान्तरवाचिं दृष्टत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) बहुव्रीहिविशेषणमिति । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति बहुव्रीहेरिति भावः ॥ पूर्वपदविशेषणमिति । कर्मधारय इति भावः ॥ ननु पर्युदासेन स्वाङ्गमिन्नस्य माणिसवाचकत्वेन ग्रहणं स्यादत आह—शब्दान्तरमिति । शब्दत्वेनैव सादृश्यं दृष्टत इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—

बहुव्रीहेरिति वर्तमान उपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्रायथा स्यात्—निष्केशी यूका, अतिकेशी मालेति ॥

(प्रदीपः) निष्केशीति । केशोभ्यो निष्कान्तेति प्रादि-समासस्तत्पुरुषः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—उपसर्जनमात्रादिति । निष्केशीत्यादी 'एकविधिति' इत्युपसर्जनस्यम्, अप्रधानावरूपमुपसर्जनस्येत्येति भावः ॥ न चैवं कल्याणपाणिपारदेत्येवं दोषः, तत्र स्वाङ्गरूपपादार्थस्य समाहारमिति—अप्रधानत्वेऽपि न तस्य स्वीकृतम्, बहुव्रीह्यर्थमिति तु समाहारस्योपसर्जनत्वेऽपि न पादस्य तत्त्वमिति बाध्यम् । यदन्तस्य स्वीकृतं तदर्थं प्रत्युपसर्जनस्याङ्गात्तत्वेन तस्य प्रत्यासत्त्या ग्रहणम् । अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गमित्येवैव वाएतसमावाचेति बोधयम् ॥

१ 'बहुव्रीहिर्दोशस्वाङ्ग' इति क. पाठः ।

२ कल्याणपाणिपादित्यत्र वीचमानमुपपदवति—पौणी नेत्यादिना ।

३ 'यदुपसर्जने स्वाङ्गाभ्यो' इति क. पाठः । अस्मिन् सुखे 'स्वाङ्गवाचिना' इत्यस्य न पाठः ।

४ अनुद्धादपि अनुवचनविरपादित्यनेन काशिकोशलीया इत्यस्य जनपदवाचिरशमानेन तस्माद्भूतं भवतीत्यर्थः । प्रत्येकस्य जनपदवाचित्वेनैव किमुदायस्य तद्विधिवान्भावः ।

५ ननु स्वाङ्गमुपसर्जनं यदि स्वाङ्गवाचित्वेन न स्यात्तदा तत्रो वीचमानार्थमुपसर्जनमवधानमिति नावश्यकमित्येतत्प्रतिपादयति—ननु पार्श्वशब्दस्यादिना ॥

६ पार्श्वशब्दस्य आशीरमशशीर्यथोपसर्जनत्वमिहाकरोति—एतत् न तु तन्मिथ्यासादिना ॥

७ ननु काशिकोशलीया इत्यत्र जनपदतद्वच्योभ्येति सामान्यमुपस्थाप्येति वाच्यत्वात्प्रातिपदिके सामान्ये 'जनपदतद्वच्योरिति युञ् न भवति' इति भाष्यस्याप्यपि वाच्यं—जनपदतद्वच्योभ्येतीति ॥

८ अस्वाङ्गवाचकत्वात्कल्याणपारदेत्येवमित्यत्र स्यादस्य नास्ति, यस्य च पाणिपादसमुदायस्यास्वाङ्गवाचित्वेन न तस्य स्वाङ्गत्वमिति भावः ॥

९ तत्त्व—अस्वाङ्गपूर्वपदविशेषणम् ॥

१० तदन्तस्वाङ्गमित्येतत् ॥

११ अस्वाङ्गपूर्वपदादित्येतद्विबुद्धीदिविशेषणं स्य चात्र अस्वाङ्गपूर्वपदादित्येवमपि बहुव्रीहिरुच्यतेस्वीकृतं, तदेतदाह—अस्वाङ्गपूर्वपदादिनीति ॥

१२ 'वर्गेन उपसर्जनमात्रायथा' इति छ. ।

१३ निष्केशीत्यादौ बहुव्रीहिदृष्टां वाच्यमिति—देशेभ्य इति ॥

१४ यत्रम्—उपसर्जनमात्रायथा स्यादित्यर्थं स्वीकृतम् ॥

१५ यथास्य पार्श्वोपसर्जनस्य ग्रहणे कल्याणपाणिपारदेति अनुदाहरणमप्यनुपसर्जनस्यापि पार्श्वरूपस्यास्य समाहारस्य उपसर्जनत्वेन ग्रहणमात्रादित्येव रूपो दोष इत्यर्थः । तदत्र विवृणोति—तत्र स्वाङ्गस्यादिना ॥ परिहर्ति—यदन्तस्येति । भावः च पादावमुपस्थाप्यमिति पादस्यानुपसर्जनत्वेन प्रातिपदिकेति च दोषः ॥ बहुव्रीह्येति तत्पुरुषस्य अनुवचनं—अस्वाङ्गपूर्वपदं ॥

(१४७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३ । ॥)

३३०८ नासिकोदरौष्ठज्जादन्तकर्ण-

शृङ्गाच्च ॥ ४ । १ । ५५ ॥

(ङीष्णिकल्पाधिकरणम्)

(५१९८ विधिवातिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नासिकादीनां विभाषायां

पुच्छाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्चेति धत्तव्यम् । कल्याणपुच्छी, कल्याणपुच्छा ।

(५१९९ विधिवातिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कवरमणिविपशारेभ्यो नित्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कवरमणिविपशारेभ्यो नित्यमिति धत्तव्यम् । कवरपुच्छी, मणिपुच्छी, विपपुच्छी, शरपुच्छी ॥

(प्रदीपः) कवरपुच्छीति । कवरशब्देन वर्णविशेषोऽभिधीयते ॥

(उद्घोषः) भस्माङ्गपूर्णपदात्परत्वं श्रुत्वादिशुभाह—कवरशब्देनेति । न तु केवलादा इति भावः ॥

(५२०० विधिवातिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपमानात्पक्षाच्च, पुच्छाच्चेति धत्तव्यम् । उद्धृक्पक्षी शाला, उद्धृक्पुच्छी सेनेति ।

(५२०१ विधिनियेधयोर्विप्रतिषेधयोर्धत्तव्यवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ नासिकादिभ्यो विभाषायाः

सहनञ्प्रविद्यमानपूर्वैर्भ्यः प्रतिषेधो

विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्प्रविद्यमानपूर्वैर्भ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन ।

नासिकादिभ्यो विभाषाया अयकादाः—कल्याण नासिका, कल्याणनासिका ।

सहनञ्प्रविद्यमानपूर्वैर्लक्षणस्य प्रतिषेधस्यायकादाः—समुदा, अनुदा, विद्यमानमुखेति ।

इदोभयं प्राप्नोति—सनासिका, अनासिका, विद्यमाननासिकेति ।

सहनञ्प्रविद्यमानपूर्वैर्भ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन ।

नैव युक्तो विप्रतिषेधः ।

अयं विधिः ।

स प्रतिषेधः । विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ।

अयमपि विधिः—न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः, प्रतिषेधविषय आरभ्यते । स यथैव यद्वज्जलक्षणं संयोगोपधलक्षणं च प्रतिषेधं वाधते, एवं हि सहनञ्प्रविद्यमानलक्षणमपि याधेत ।

का तर्हि गतिः ? ॥

(प्रदीपः) विधिप्रतिषेधयोरिति । विधिहस्तगतः, प्रतिषेधस्त्वपवाद इति तुल्यबलत्वाभावादस्या अप्राप्तिः सहादिलक्षणेनैव प्रतिषेधेन भाव्यमित्यर्थः ॥ न मृदूनामिति । मृदुभिः कार्पासैः कृतः पटो मृदुरेव भवति । अयं तु विधिः प्रतिषेधापवादत्वाद्बलवानित्यर्थः ॥ का तर्हि गतिः । विधेरपि बलवत्त्वे विप्रतिषेधाभाव इति मन्यते ॥

(उद्घोषः) अपवाद इति । विष्णुमूलवत्त्वादिति भावः ॥ अस्या अप्राप्तेरिति । विप्रतिषेधविभाषाया इत्यर्थः ॥ सहादिलक्षणेनैवेति । तद्वैलक्षणेन प्रतिषेधेनैव भाव्यम्, प्रतिषेधवादा, न तु विप्रतिषेधस्यायं विषय इति भावः । 'अस्या अपि प्राप्तेः' इति पाठे 'नासिकोदरोष्ठ' इति प्राप्तेरपि विप्रतिषेध विनये तेन प्रतिषेधः सिद्ध इति भावः ॥ मृदुभिरिति । भाष्ये वरणस्य शेषत्वविश्वकार्या पक्षेति भावः ॥ प्रतिषेधापवादत्वादिति । यद्वज्जलक्षणे संयोगोपधलक्षणे च प्रतिषेधे प्राप्तिस्सारम्भादिति भावः ॥ विधेरपि बलवत्त्वे विप्रतिषेधोपपत्तौ तदुपैषवाधेपो न युक्तोऽत आह—विधेरपीति । सर्वप्रतिषेधकारणाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(विप्रतिषेधसमर्थकभाष्यम्)

इह तायन्नासिकोदर इति—

यद्वज्जलक्षणञ्च प्रतिषेधः प्राप्नोति, सहनञ्प्रविद्यमानपूर्वैर्लक्षणञ्च ।

'पुरस्तात्पवादा अन्तरान् विधीन् याधन्ते' इत्येवमियं विभाषा यद्वज्जलक्षणं प्रतिषेधं याधिष्यते, सहनञ्प्रविद्यमानलक्षणं न याधिष्यते ।

ओष्ठज्जादन्तकर्णशृङ्गाच्चेति—

संयोगोपधलक्षणञ्च प्रतिषेधः प्राप्नोति, सहनञ्प्रविद्यमानपूर्वैर्लक्षणञ्च ।

१ 'पक्षाच्च पुच्छाच्च' इति क. पाठः ३

२ आसिकादीनां कल्याण—विष्णुमूलवत्त्वादिति ३

३ 'मृदुभिः कार्पासैः कृतः पटो मृदुरेव भवति' इत्यत्र 'मृदु' शब्दार्थेन उद्धृक्पक्षी—सहा-
धत्तेति ४

४ यद्वज्जलक्षणेन न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः, प्रतिषेधविषय आरभ्यते—तादा-
चोदयते' इत्येवमियं विभाषा इत्यर्थः ५

५ तदुपैषवाधेपो इति । विप्रतिषेधोदात्तार्थेन तद्वत्त्वो भवति इत्यर्थः ६

● 'विद्विष्य भवतः' इति च. पाठः ।

अपर आह—

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां
सत्त्वस्य युगपद् गुणैः ।
असर्वलिङ्गां बहुधा
तां जातिं कवयो विदुः ॥

गोत्रं च चरणानि च ॥

(प्रदीपः) का जातिरिति । लक्षणविप्रतिपत्त्या प्रश्नः ॥
आकृतिग्रहणेति । यथैतेऽन्नेनेति ग्रहणमिति करणसामान्ये
पदं संस्क्रियते । तत्राकृतिशब्दसंनिधाने स्वीत्वप्रतिपत्तेः—वहिरङ्ग-
त्वात् स्वीप्रत्ययनिमित्तं न भवति । आकृतिर्महं यस्याः सा—
आकृतिग्रहणा, अवयवसंनिवेशविशेषव्याप्येत्यर्थः ॥

एतेनैव गोत्वादिजातिलक्षिता । ब्राह्मणत्वादित्यु न संहृता,
ब्राह्मणसन्निवासीनां संस्थानस्य राष्ट्रत्वादिति तत्संग्रहायाह—
लिङ्गानामिति । लिङ्गानि सर्वाणि भजतीति सर्वशब्दस्य
लिङ्गापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् ‘भजो णिवः’ इति णिप्रत्ययः ।
लिङ्गानामिति कर्मणि पठ्यते । अप्राप्तप्रापणार्थं चेदं वचनमिति
तत्रादेः सर्वलिङ्गत्वेऽप्याकृतिग्रहणस्याङ्गातिरूपोपपत्तिः । उप-
देशापेक्षं च ‘लिङ्गानाम्’ इति जातिलक्षणमिति ब्राह्मणत्वादिरेव
लक्ष्यते । तेन देयदत्तेऽसर्वलिङ्गत्वेऽपि जातिलक्षणधीपभावः ॥
सकृदिति । ‘अयं गौः’ इति सकृदुपदिष्टा जातिनिर्ग्रहीतृम्—
निवेतुं पिण्डान्तरे शक्येत्यर्थः ॥

गोत्रमिति । अपत्यमित्यर्थः । चरणशब्देन दासाऽप्या-
विनो यजन्ते । गोत्रस्य सर्वलिङ्गत्वात् धृग्युपादानम्, ‘नाटा-
यनं नर्तुमयम्’ इति दर्शनात् ॥

प्रादुर्भावेति । सत्त्वस्य=द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां
या—आधिर्भावतिरोभायो प्राप्तेति । यावद्द्रव्यभाषिनीत्यर्थः ।
गुणैर्गुणपद् द्रव्येण सयप्यते, यथा निर्गुण्य द्रव्यस्योपलम्भो न
भवति, एवं जातिरहितव्यापीत्यर्थः ॥ परार्थमिति । सर्व-
व्यतिष्यापिनीमित्यर्थः । अयं शब्दोऽत्र नियमाधी ॥ चरण-
नीति । चरणशब्दोऽप्यनवयवः, इदं वृष्यारादप्येव
वर्तते ॥

(उद्योतः) गन्तुं जातेरौके तथे च प्रमितावप्रक्षामुप-
पदेताह—लक्षणेति । जनेनेन प्राप्य इति उद्योतमेवे । जाते

अनया मित्रेष्वभिज्ञाभिधानप्रत्ययावित्यन्त्ये । नित्यमेकमेकानुगतं
सामान्यमित्यन्त्ये, इत्येव विप्रतिपत्त्येत्यर्थः ॥ ननु करणसाधनग्रहण-
शब्दस्याकृतिसमानाविपरणतया स्वीत्वेन ‘आकृतिग्रहणीया’ इति
प्राप्तेर्दीलत आह—सामान्य इति ॥ स्वीप्रत्ययनिमित्तं न भव-
तीति । स्वीत्वमिति शेषः ॥ नन्वाकृतिरपि जातिरेवेति जातिव्यङ्ग्या
जातिरित्युक्तमत आह—अवयवेति ॥

ननु ‘भजो णिवः’ इत्यस्य सुप्पुपपदे विधानाद् पदनिषितयाऽसा-
मर्थ्यं कथं प्राप्तिरत आह—गमकत्वादिति । बोधकत्वादित्यर्थः,
अबोधकत्वमेव ह्यसामर्थ्यं वृत्त्यप्राप्तौ धीनम् ॥ मन्वेव तत्रादेः सर्व-
लिङ्गत्वाच्चातिर्वं न स्यादत आह—अप्राप्तेति । पूर्वेण यत्रप्राप्तं
जातिर्वं तदर्थमिदमित्यर्थः । एवदभावेऽपि पूर्वलक्षणेन सिद्धिरिति
भावः ॥ सर्वलिङ्गत्वेऽपीति । न च जालाशयो द्रव्यं सैलिङ्गं न
जातिरिति कथयेतत्तद्विशेषणमिति वाच्यम्, जातिद्रव्यमोरभेदात् ।
यद्व—आकृतिग्रहणार्थकः शब्दः, सकृदाकृतानिर्ग्राह्यसर्वलिङ्गार्थकः
शब्दो जातिशब्द इति शब्दलक्षणमेतत् । ध्वनितं चेदन्नाकृतारयस्य
भाष्ये ॥ नन्वेवमपि देवदत्तत्वादेरसर्वलिङ्गत्वाजातिरप्यपत्तिरत
आह—उपदेदेति । उपदेशसहाय्यमल्लेखेण प्रकृतं गृहीतमाकृतस्य
तस्मादपिनादिरूपपिण्डान्तरे ग्रहणवत्तं देवदत्तत्वं कश्चिपिण्डान्तरे
प्रीत्यते । यद्यपि पिण्डान्तरस्यापि ‘देवदत्त’ इति ईहा, तथापि
वाच्यमनाकृतस्यमेव न त्वर्पसादृश्यं तत्र प्रतीयत इति ॥ ‘सकृदाकृतत्वं
इत्युभयशेष इत्याह—अयं गौरिति । अनेन चानेकवृत्तिरवमेवार्थं
क्षोपलक्ष्यत इति भावः । ‘लिङ्गानां च न सर्वमाह’ इत्यनेन शृष्टादि-
व्यावृत्तिः, तेषां निषिद्धत्वात् । ब्राह्मणादिशब्दास्तु न त्रिलिङ्गा इति
बोध्यम् ॥

अपत्यमित्यर्थ इति । अपत्याविशारादन्यत्र औचित्योत्पन्नग्रहणा-
दिति भावः । प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रप्रत्ययान्तमपत्यमित्यस्यार्थः ‘प्रको
गोत्रे’ ‘अणिगोः’ इति एतस्यमायसरसात् । ‘अवन्ति’ इत्यादे
तादृशगोत्रलक्षणोपात्तातिवार्तिनाह इत्यन्त्ये । दात्वाध्यायिन
इति—द्रव्यः । तेन कठी शारेत्यपि सिद्धमिति वेचित् । कठ-
शारेत्येव तत्र प्रयोग इत्यपरे ॥ शेषं पूरयति—आतिर्भावित्यादि ।
नित्यवाहुत्यविधिनाश्र्वाप्तं नन्वादेवमुक्तम् ॥ नन्वेवमात्मनः प्रादुर्भाव-
विनाशमादेनात्मत्वादेवेति त्वं न स्यादत आह—यावद् द्रव्यं
स्यादिति । ण्वदर्थोपलक्षणं इति शेषः ॥ गुणैरिति । इदमत्र उद्यो-
तस्वरूपवचनप्रत्येव । तेन द्रव्यवचनानिरेवात्र उद्देशः ध्वनितम् ।
यावद्द्रव्यं भाषिणेन युक्तत्वादीनां न जातित्वम् ॥ यद्वर्धमित्यनेन

‘देवदत्त’ इति संशयान्ते न दोषः ॥ विषयवाचीति । न प्रयो-
जनादिवाची । जात्याश्रयवाच्यसौ न विषयलोकि । समानकालिक-
बहुव्यक्तिचित्तिनीमित्यर्थः । तेन परिमाणभेदेन द्रव्यभेदेऽपि देवदत्त-
त्वादीनां न जातित्वम् ॥ ‘चरणानि’ इति नपुंसकत्वोपपत्त्यै आह—
चरणशब्द इति ॥ उपचारात्—अध्यवन्तारोपादित्यर्थः ॥

(जातिलक्षणविशेषदर्शकभाष्यम्)

कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः ?

यथा पूर्वं जातिलक्षणं स्या—‘कुमारीभार्यः’
इति भवितव्यम् ।

यथोत्तरं स्या—‘कुमारभार्यः’ इति भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) कुमारभार्य इति । कुमारम्—अयावद्भव्य-
भावि-अपि आकृतिमहत्त्वात्जातिरिति ‘जातेष्व’ इति पुंष्वङ्गाय-
प्रतिषेधः । उत्तरे तु लक्षणे कुमारं जातिर्न भवति, अयाव-
द्भव्यभावितात् । पूर्वोक्तमेव लक्षणं भाष्यकारस्याभिमतम्,
‘अपर आह’ इत्यभिधानादित्याहुः । तथा च ‘युवतितरा’ इति
व्यापृष्टम् उदाहरणं ददा, ‘तसिलादिषु’ इति प्राप्तस्य पुंष्वङ्गा-
यस्य ‘जातेष्व’ इति निषेधात् ॥

(उद्घोषः) आकृतिमहत्त्वादिति । मास्यगतसूक्ष्मावयव-
संनिवेशस्य सर्वत्रैकजातीयत्वादिति भावः ॥ नन्वेव सदेहे कथं
साधुसम्बन्धस्येत्यत आह—पूर्वोक्तमेवेति । वस्तुतस्तु लक्षणद्वयप्रणे-
रुक्तपिद्वयप्रामाण्यात्जातिवार्त्तस्य युवशब्दादौ विकल्पः । अत एव
‘युवजानि,’ ‘युवतितरा’ इत्यादौ द्विविधमप्यनुष्ठानं संगतः । ‘ब्रह्मा’
‘स्वविरा’ इत्यादौ स्वनादिपाठादप्युह्यते इति तत्त्वम् ॥

परं तु ‘आकृतिमहत्ता’ इत्येव लक्षणम् । आकृतिर्पदेनोपदेश्यमुप-
लभ्यते । तेन ‘आकृत्युपदेशद्वारा साक्षादोपदेशेन गम्या जाति’
इत्येव लक्षणमुभयसाधारणम् । ‘लिङ्गानां च न सर्वत्राहुः’ इत्यनेन
‘विशेषणानां च’ इति सूत्रस्यमाविष्टलिङ्गत्वं जातेरुक्तमनुदितम् ।
उत्तरलक्षणेऽसर्वलिङ्गमित्यस्य तावन्मात्रकल्पत्वात् । ‘सकृद्’ इत्यने-
नैकत्वमनेन वृत्तित्वं चोक्तम् । उत्तरलक्षणे बहुवचनलिङ्गनेन तदोक्तम् ।
तत्र—असर्वलिङ्गत्वं प्राथमिकम्, भाष्यप्रामाण्यात्जातिशब्दानां त्रिलि-
ङ्गत्वमप्राथमिकं वा । अत एव भाष्ये—‘यथापूर्वं जातिलक्षणम्’ इत्ये-
कवचनं प्रयुक्तम् । बह्वचनं भिन्नेष्वभिन्नं लिङ्गेष्वपि लिङ्गमिति पर-
दास्यभाष्योपनिषत् ‘नित्यत्वे एकत्वे च सति अनेकानुगतत्वम्’ एव

१ ‘चरणादीनि’ इति ख ग घ पुच्छकेषु पाठो दृश्यते, तेन भाष्ये
चरणादीनि इति पाठेन भाष्यमिलतुमीक्यते । इदानीन्तनसाधारणो भेति
मात्रादुक्तः ॥

२ ‘यथोत्तरं कुमारभार्यः’ इति क पाठः ।

३ न ‘आकृतिमहत्त्वमुपदेश्योपलभ्यते’ इति एतत्सूत्रस्याप्युपदेश्योप-
लब्धत्वात् । अपरं च ‘आकृतिमहत्त्वमुपदेश्योपलब्धत्वे’ इत्युच्यते । अपरं तस्य
मुच्यमित्यादिभिरुक्तम् ॥

४ एतन्नेतत्प्रयुक्तवचनं भाष्यद्वारा साधितम्, अत एवैतत्सर्वत्रोक्त्यर्थो
योर्यथा भाष्ये न दृश्यते । वस्तुतस्तु ‘नित्यत्वे एकत्वे च सति अनेकानुगत-
त्वम्’ इत्येव स्यात् विद्वत्सम्मतम् । तदेतदहं—बह्वचनं इत्यादिना ॥

११ पाठः ५०

जातिलक्षणं भाष्यसमस्तं ब्राह्मणत्वव्यवहारादिसाधारणम् । शुद्धादीनां
नित्यत्वेकत्वमपेक्ष्योपाधिकभेदेनानेकत्वव्यवहारादेकत्वव्यवहाराभावाच्च
न जातित्वम् । अत एव ‘जात्याख्यायाम्’ इति सूत्रे ‘यत्तद्विद्वां मीहित्व
गायं गायकं तस्यैकत्वादेकत्वचनम्’ इति भाष्ये । अनेन तत्र
जातित्वारोपो दृश्यते, ‘गोत्रं च चरणैः सह’ इत्यत्रापि तयो-
स्तत्वारोपबोधकमेव । दित्यत्वादौ तु न तत्वारोपः, जातिवार्त्तादर्श-
नात् । नवस्यपि जातित्वारोपः कार्यानुसारेण व्यवसित इति तद्विषय-
रूपद्वयसिद्धिः ‘भवन्ती’ इत्यादौ तत्र गोत्रत्वारोपवत् । अत एवेतयो-
लक्षणयोर्भाष्यान्तरलोकोऽपि भगवता नाकाराति साम्प्रदायिकाः ॥

(सूत्रार्थबोधकभाष्यम्)

अथास्त्रीविषयादिति कथमिदं विशायाते—समा-
नायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति ?

आहो खिन् कचिदस्त्रीविषयमिति ?

किं चातः ?

यदि विशायाते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषय-
मिति—द्रोणी, कुटी, पात्रीति न सिध्यति ॥

अथ विशायाते क चिदस्त्रीविषयमिति—माला,
यलाका, अत्रापि प्राप्नोति ।

अस्तु क चिदस्त्रीविषयमिति ।

कथं—माला, यलाकैति ?

अजादिषु पाठः करिष्यते ॥

(प्रदीपः) अयेति । वंदा—अस्त्रीविषयोऽस्मिन्नर्थे प्रतीति-
निमित्त इत्यप्यपवादार्थः । प्रतीतिनिमित्तमाधीयते, तदा—समा-
नायामाकृतायस्त्रीविषयात्—इत्येव पक्षो भवति । यदा
तु प्रातिपदिकमन्यपवादार्थत्वेनाधीयते, तदा—यत्र क चिद-
स्त्रीविषयात्—इत्येव पक्षः संप्रत्यये ॥ द्रोणीति । श्रेय-
शब्दः परिमाणविशेषे पुष्टिः, यदादन्यां तु स्त्रीलिङ्गः ॥
मालेति । मलनं माल इति पुष्टिम्, क्षेत्रविशेषे नपुंसकम् ।
खजि स्त्रीलिङ्गम् । यलमाशयतीति यलाकशब्दो यौगिकः
पुंति इत्यते ॥ अस्त्येति । अन्य एव क्रियावाची, जाति-
शब्दस्त्वन्य एवेति परिहारान्तरमप्यत्र समवति ॥

(उद्घोषः) यदादन्यां स्थिति । एव च जातौ नित्यस्त्री-
त्वात् स्त्रीप्रापत्तिरिति भावः । एव कुटशब्दो गेहे स्त्रीलिङ्गः, पदे

५ अत एवेति । गोत्राकाङ्क्षत्वेनोपलब्धत्वेन धर्महादेवैतर्कः ॥

६ रूपद्वयसिद्धिरिति । भाष्यद्वयमुक्तं कुमारभार्यः, कुमारभार्य इति रूप-
द्वयसिद्धिरित्यर्थः ॥

७ भाष्योक्तसूत्रप्रयुक्तवचनं—यदेत्यादिना । यस्य मनुजनिमित्तम-
स्त्रीविषयमित्यर्थः स्त्रीक्रियेन तदा समानायामाकृत्यविशेष एव उपपद्यते, तत्र
मात्रादिद्वयसाधिविषय उच्यते इत्यर्थेन मात्रादिद्वयपरत्वात् स्त्रीकारणत्वा-
त्प्रातिपदिकविषयादित्येतदुपपन्न इत्यर्थः ॥

८ स्त्रीलिङ्ग इति । तथा च समानायामाकृत्यास्त्रीविषयस्य श्रेयशब्दे-
ऽप्यनेन न तयो मीषिकः ॥

पुमात् । पात्रशब्दो भाजनसामान्येऽर्धवांदितादुभयलिङ्गः, भाजन-
विशेषे स्त्री ॥ बलमाकायतीति । और्ध्वप्रदर्शनमेतत् । व्युत्पत्तिस्त्वै-
वम्—आकायतीति—आकः, बलस्याक इति । अन्यथा बलकाय—इति
स्यात् ॥ परिहारान्तरमपीति । द्रोणीत्यादयोषि तुल्यन्यायादोषापचे-
रिदं चिन्त्यम् । केचित्तु—‘समानावागाकृतौ अक्षीविषय’ इत्यर्थे
प्रयोचितः, अतएव पाकगणैति चरिताथैम्, उद्वि खीविषयार्थम्,
अन्यथा तेषामपि दौलिकार्थे लिङ्गान्तरसम्भवेनाक्षीविषयत्वात्पुनरेव
सिद्धे किं तेन ? द्रोणीत्यादयो गौरादिषु पात्रा इत्याहुः ॥ वस्तुतः—
हृदिप्रदिलेवाश्लिष्य पाकगणैस्त्वयि न कार्यमिति भाष्यतात्पर्यम् ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अयोपधादिति किमर्थम् ? इत्या, क्षत्रिया ।
अत्यल्पमिदमुच्ये—अयोपधादिति, अकोपधा-
दित्यपि वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—चटका,
मूपिकेति ।

यद्यकोपधादित्युच्यते—काफी, कोफी, पिफी,
शुफी, उल्कीति न लिप्यति ।

अस्तु तर्ह्ययोपधादित्येव ।

कथं—चटका, मूपिकेति ?

अजादिषु पाठः कर्तव्यः ॥

(५२०४ विष्यंशपूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ योपधप्रतिपेधे हयगवयमुकय-
मनुप्यमत्स्यानामप्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) योपधप्रतिपेधे गवयहयमुकयमनु-
प्यमत्स्यानामप्रतिपेधो भवतीति वक्तव्यम् । ग-
वय—गवयी । हय—हयी । मुकय—मुकयी ।
मनुप्य—मनुयी । मत्स्य—मत्सी ॥

(प्रदीप) गवयीति । गौरादिष्विदानींतनैर्गवयादयः
प्रक्षिप्ता इति पार्तिहारन्याद्विज्ञाप्यते ॥

(६५० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३४)

१३१५ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालो-
त्तरपदाच्च ॥ ४ । १ । ६४ ॥

(टीपधिकरणम्)

(५२०५ अतिव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सद्व्याण्टप्रान्तशतैकेभ्यः

पुष्पात् प्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सद्व्याण्टप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रति-

पेधो वक्तव्यः—सत्पुष्पा, प्राक्पुष्पा, प्रत्यक्पुष्पा,
काण्डपुष्पा, प्रान्तपुष्पा, शतपुष्पा, एकपुष्पा ॥

(प्रदीपः) सद्व्याण्डेति । अत्राद्यतिः किञ्चनो
गृह्यते । अयमप्यत्रादिषु पाठ इदानींतनः ॥

(उद्घोषः) अत्राद्यतिरिति । ‘सत्प्राकाण्ड’ इति पाठस्त-
दुक्त इति भावः ॥ अत्रा फलेति । जातिशब्दोऽयम्, न संज्ञा—
इति हस्तो न कृतः ॥

(५२०६ अतिव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः
फलात् प्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फला-
त्प्रतिपेधो वक्तव्यः—सम्—सम्फला—सम् । भ-
स्त्रा—भस्त्राफला—भस्त्रा । अजिन—अजितफ-
ला—अजिन । शण—शणफला—शण । पिण्ड—
पिण्डफला ॥

श्वेतद्येति वक्तव्यम् । श्वेतफला ॥

(५२०८ अतिव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ त्रेक्ष ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्रेक्ष प्रतिपेधो वक्तव्यः । त्रिफला ॥

(प्रदीपः) त्रिफलेति । त्रयाणां फलानां समाहार इति
द्विगु । ततो द्विगुल्लगनात् त्रिषु परत्वात् त्रीन् प्राप्नोति निषिध्यते ।
तन्निषेधसामर्थ्यात् त्रीषु न भवति । तयोर्न विरोधान्नावात् ॥

(उद्घोषः) त्रिषु परत्वात् दशेति—तयोरेति । द्विगु-
समासस्यानोदात्तत्वेन त्रीन्प्राप्तान्वृत्तित्वात्प्राप्तिः, इति प्रत्ययस-
म्प्रतिपेधेति भावः ॥

(५२०९ अतिव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ मूलाक्षत्रः ॥ * ॥

(भाष्यम्) मूलाक्षत्रः प्रतिपेधो वक्तव्यः ।
अमूला ॥

(६५० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३५)

१३१५ इतो मनुप्यजातेः ॥ ४।१।६५ ॥

(टीपोऽधिकरणम्)

(विज्ञाताभाष्यम्)

जातेरिति यतमाने पुनर्जातिप्रदणं किमर्थम् ?

अयोपधादिति वर्तते, योपधादपि यथा स्यात् ।
औदमेयी ॥

(प्रदीपः) औदमेयीति । उदमेयस्यापत्यम्, 'अत इत्' ॥

(उद्ध्योतः) औदमेयिग्रन्थस्य मनुष्यजातिवान्वित् दर्शयति—
उदमेयस्येति ॥

(५२१० विध्यंशपूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इतो मनुष्यजातेरिज उप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतो मनुष्यजातेरिज उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । सौतङ्गमी, मौनचित्ती ॥

(प्रदीपः) सौतङ्गमीति । सुतङ्गमेन निर्हतेति युष्-
छणादिसूत्रेण इत् ॥

(उद्ध्योतः) सुतङ्गमेनेति । यैव चोपसंख्यानमवात्यर्थमिति
भावः ॥

(६५८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । १ आ. ३६)

१३१६ ऊङुतः ॥ ४ । १ । ६६ ॥

(ऊर्जोऽधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

किमर्थो ङकारः ?

विशेषणार्थः ।

क विशेषणार्थेनार्थः ?

'नोद्घात्योः' (६११९७५) इति । नोर्घात्योरित्यु-
च्यमाने—यथाग्वा, यथावै, इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) यथाग्वेति । वैर्णग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषा
नोपविष्ट इति भावः ॥

(उद्ध्योतः) वर्णग्रहणे इति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाऽप्येव-
मिति बोध्यम् ॥

१ औदमेयिग्रन्थस्य 'गोत्रस्य' अर्गे 'उद्' इति आसित्वम् ॥

२ वृत्तछादित्युपेयमेतस्य सौतङ्गमिग्रन्थस्य स्यादितिवाभावात्प्रत्ये-
रिदं वचनमित्येतादृश—एवमप्येति ॥

३ ऊर्ज इत्ययमुक्त्यर्थविधेयत्वात्तदादायकृते—किमर्थ इति ॥

४ ननु नोर्घात्योरित्यत्र विशेषणार्थमिति ङकाराकारणमेषा तस्यैव
सुते एकारो मास्तिवाग्रङ्गाभाह—नोघातोरित्यादि ॥

५ ननु नोर्घात्योरित्यत्रार्थवत्परिभाषायां—अर्धवद्वाग्रङ्गलोभ एव
स्यार्थविभक्तिर्नोद्घात-इत्येव नोर्घात्योरित्यस्यार्थः स्यात्, तत्रैव नवावेत्यादा-
प्युपारस्याप्येतामात्रादेर न दोष इत्याग्रङ्गाभाह—वर्णग्रहण इत्यादि ।
अस्या परिभाषायां विशिष्टस्योपदानविरचनेन वर्णग्रहणेऽप्यत्र व्यवहृतिरिति
भावः । विशिष्टस्योपदानत्वम्—आतुरस्यैवविधिविधिवत्तदोभयोरुपेयत्वादा-
त्यम् ॥

६ ननु—अर्धवत्परिभाषायां अनुपविष्टावपि अग्रवत्ग्रहणपरिभाषायां
दूषारूपमलगाग्रहणे एव स्यार्थविभक्तिर्नोद्घात-इत्येवमपि नोघातरो

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्, न 'उङुतः', इत्ये-
वोच्येत ?

का रूपसिद्धिः—ब्रह्मबन्धूः, वीर्यबन्धूरिति ?

सर्वणदीर्घत्वेन सिद्धम् ।

न सिध्यति । 'गोत्रियोरुपसर्जनस्य' (१११४८)
इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥

इह च ब्रह्मबन्धूच्छत्रम्, ब्रह्मबन्धूच्छत्रम्, 'पत्व-
तुकोरसिद्धः' (६११८६) इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाभित्य-
स्तुक् प्रसज्येत ॥

इह च ब्रह्मबन्धूः, वीर्यबन्धूः 'नर्घुतश्च' (५१४१५६)
इति कप् प्रसज्येत ॥

नैप दोषः ।

यत्तावदुच्यते—ब्रह्मबन्धूः, वीर्यबन्धूरिति गोत्रि-
योरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्रसज्येतेति,
उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् ॥

यदप्युच्यते—ब्रह्मबन्धूच्छत्रम्, ब्रह्मबन्धूच्छत्रम्,
पत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाभित्यस्तुक्
प्रसज्येतेति,

पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः । न चैप पदान्त-
पदाद्योरेकादेशः ॥

यदप्युच्यते—इह च ब्रह्मबन्धूः, वीर्यबन्धूरिति
नर्घुतश्चेति कप्प्रसज्येतेति,

नद्यन्तानां यो बहुमीहिरित्येवं तत्, न चैप नद्य-
न्तानां बहुमीहिः ॥

शेषलक्षणस्तर्हि कप् प्राप्नोति । तस्मादीर्घोच्चारणं
कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) गोत्रियोरिति । एकादेशस्यान्तवद्वाग्रङ्गप-
सर्जनान्त प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययान्तं भवतीति भावः ॥ नर्घुत
इति । नर्घन्तो बहुमीहिरित्येवमिति भावः । 'दीर्घोच्चारणे ङ

रित्यत्र स्यात्, तथा च नवावेत्यादाद्योश्च एवेत्याग्रङ्गाभाह—प्रत्यय-
ग्रहणेत्यादि । अग्रवत्ग्रहणपरिभाषा च मलयप्रमाणे एव भवतीति ननु
मलयप्रमाणग्रहणे । तत्र निर्वचनीयस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषायां 'उपिताम्'
इत्यत्र मलयस्यैवेतिग्रहणेन दूरं न स्वादित्याग्रङ्गमितिप्रत्यय मलयप्रमा-
नोपकृत्यमन्वेन नवास्या उपरिधितिरित्यादिना दोषपरिहृता माप्यकारण-
स्यापि ॥ एवञ्च अग्रवत्ग्रहणपरिभाषाऽपि—अर्धवत्परिभाषापरिभाषा इति
तात्पर्यम् ॥

० 'वीर्यबन्धूः' इति क. ७ पाठः ॥

८ 'नर्घुतः' कश्चित् कप् प्रसज्येत' इति क. पाठः ॥

९ वीर्यबन्धूः—'नर्घुतः' कश्चित् कप् प्रसज्येत' इति क. पाठः ॥

१० 'अन्तादिपदान्' इति क. ॥

११ एकादेशस्य पदादिपदान्नेन नद्यन्त इति भावः ॥

१२ ननु ऊर्ज दीर्घे कृतेऽपि पदादिवत्त्वेन नद्यन्तत्वमप्युक्तं मातु-
र्येन आह—दीर्घोच्चारण इति ॥

(६५४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ३९ ॥)

१३२४ यङश्चाप् ॥ ४ । १ । ७४ ॥

(चापोऽधिकरणम्)

(५२१२ विध्यंशपूर्वकार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पाञ्च यञश्चाप् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाञ्च यञश्चान्यत्कथः । शार्कराक्ष्या, पौतिमाप्या ।

तत्रायमप्यर्थः—गौरक्ष्यशब्दः कौडपादिषु पठ्यते, स न पठितव्यो भवति ।

यदि न पठ्यते, 'गौकक्षीपुत्रः' इति संप्रसारणं न प्राप्नोति ।

इष्टमेवैतत्संगृहीतम्—'गौकक्ष्यापुत्रः' इत्येव भवितव्यम् ।

एवं हि सौतागाः पठन्ति—

यङः संप्रसारणे

गौकक्ष्यायाः प्रतिषेधः । इति ॥

(प्रदीपः) शार्कराक्ष्येति । गर्गादियमन्ता एते ॥

(६५५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ४०)

१३२५ आवट्याच्च ॥ ४ । १ । ७५ ॥

(चापोऽधिकरणम्)

(५२१३ पूर्वविप्रतिषेधकार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन उपधालोपिन ऊघसो

डीप् पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' (४।१।२८) इत्येतस्माद्ध्रस्वो डीप्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्यस्यावकाशः—यहुराक्षी, यहुतक्षणी ।

ऊघसो डीप्भवतीत्यस्यावकाशः—विभाषा डीप्, यदा न डीप् सोऽवकाशः ।

डीप्सहोऽयं प्राप्नोति, ऊघसो डीप्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ।

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्यत्र 'ऊघसो डीप्भवति' इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

(प्रदीपः) अन इति । यद्यपीदमन्यत्र वक्तव्यम्, तथाप्यन्यैर्यपूर्वविप्रतिषेधप्रतिपादनप्रसङ्गेनानोक्तम् ॥

(५२१४ पूर्वविप्रतिषेधे द्वितीयं कार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आवट्याद्यञः ष्फश्चापः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आवट्याद्यञः ष्फश्चापो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

आवट्याद्यञश्चापोऽवकाशः—उदीचाम्—आवट्याम् । ष्फस्यावकाशः—अन्यानि यञन्तानि—गार्ग्यायणी, चात्स्यायनी ।

आवट्यशब्दात्प्राचामुभयं प्राप्नोति—आवट्यायनी, ष्फो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(सूत्रन्यासेन सिद्धान्तभाष्यम्)

आवट्यग्रहणेन नार्थः । 'यञः ष्फश्चापः' इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति—शार्कराक्ष्यायणी, पौतिमाप्यायणी ॥

यञग्रहणेनैतत्पि नार्थः । 'ष्फश्चापः' इत्येव । गौकक्ष्यशब्दः कौडपादिषु पठ्यते, इदमपि सिद्धं भवति—गौकक्ष्यायणी ।

तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि—'प्राचां ष्फ तद्विज्ञः सर्वत्र' ।

क्व सर्वत्र ?

यत्र ष्फश्चान्यत्र प्राप्नोति, ष्फ एव तत्र भवतीति ॥

ततो लोहितादिकतन्तेभ्यः सर्वत्र ।

क्व सर्वत्र ?

प्राचां चोदीचां च ॥

(प्रदीपः) गौकक्ष्यायणीति । गौकक्ष्यापत्वं गौत्रे स्त्री । गर्गादित्याद्यम्, ततः ध्वस् । प्रातिपदिकग्रहणे छिन्नविशिष्टस्यापि ग्रहणाद्यमन्ताद् ष्फो विधीयमानः प्यर्हेन्तादपि भवतीति प्रक्रियाऽऽश्रयेणदुष्पम् ॥

(उद्घोषः) प्रक्रियाश्रयेणेति । वदन्तः स्त्रीप्रत्यये

१ कौडपादिषु 'कौडपादिष्व' इत्येन विधां अत्र प्रत्ययान्ताः विभक्तेः । अत्रिपुत्रं विभक्तेः विभक्तेः गर्गादियमन्तानि चारु विभक्तीति न चरुः प्रत्ययमिति भावः ।

२ अन उपधालोपिन ऊघसो डीप् पूर्वविप्रतिषिद्धमित्यादिप्रतिषेधोक्तम् ।

विप्रतिषेधः 'आवट्यश्चापः ष्फश्चापः' इति पूर्वविप्रतिषेधग्रहणे कतिपय इति अत्रिपुत्रं दृष्ट्वा वक्ष्य इति भावः ।

३ 'प्राच्येन नार्थः' इति क. पाठः ।

४ भाष्ये 'इष्टमेवैतत्संगृहीतम्' इति प्रत्ययान्ताः स्त्रीप्रत्ययान्ते अत्रि, इत्ये इति भावः ।

नास्या प्रवृत्ति कलाभावात्, इति—अनेन ध्वनितम् । पविधावधि
भाष्ये ध्वनितमेतत् । भाष्याशयस्तु—‘कौट्यादिभ्यः’ इति तादर्थ्ये
चतुर्था, कौट्यादिसिद्धये प्रत्ययस्य प्यडादेश इत्यर्थः । एव च
स्यानिवृत्तेन यत्तत्वात्फो भवतीति ॥ यद्वा ‘मस्यादे तद्धिते’ ‘सिद्धश्च
प्रत्ययविधौ’ इति पुनर्वृत्तिदेशेन यत्तत्वात्फ इति ॥

(६५६ आदेशसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ ४० ॥)

१३२८ अणिजोरनार्षयोरुत्तरूपोत्तमयोः

व्यङ् गोत्रे ॥ ४ । १ । ७८ ॥

(तद्धितप्यङ्गधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्यान्न भवति—दाक्षी, प्राक्षीति ॥

(प्रदीपः) दाक्षीति । दक्षस्यापस्य गोत्रं लीति ‘अत
इम्’ । उत्तमशब्दमप्युत्तममन्त्यमानवचनमाश्रित्य प्रश्नः ॥

(उद्घोत) अन्यमात्रेति । तेनात्रोपात्तस्य सुस्वात्प्यङ्
प्रसंग इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

आतिशायिकेनायन्तमशब्देन निर्देश क्रियते,
स च त्रिप्रभृतिषु वर्तते, त्रिप्रभृतीनामभावात् ॥

(प्रदीपः) क्व चेति । यत्रैकोऽनुवृत्त प्रयोगाचारितत्वात्,
नयस्तद्गता कर्त्तव्यचारितास्तोत्तमशब्द प्रयुज्यते । एव च
वक्तृप्राप्तिषु प्रयुज्यते । उद्गतापेक्षया च त्रिप्रभृतिष्वित्युक्तम् ॥

(उद्घोत) ननु त्रिप्रभृतिष्वित्युक्तोऽपि दाक्षीत्येऽन्वयसद्भावात्
वाराणासा प्यङ् न सिध्यतीति वक्ष्यमाण चोपमनुपपन्नमत आह—
प्रेतेति ॥ उद्घोतश्च उद्गतार्थे वर्तते । कर्त्तव्यचारितम्—उद्गतम् ।
कर्त्तव्यं च प्रथमसापेक्षम्, तदाह—प्रथम इति । उद्गतत्वस्यानुवृत्तता-
पेक्षत्वाद्गह्वरानामेकस्य प्रकर्षे तमयो विधानाच्च वङ्गपूतयेषु, आले
उत्तमशब्दो वर्तते इति भावः ॥

(मत्याक्षेपे श्लोकभाष्यम्)

यथेवम्—

१ भाषां पक्व तद्धित इति सूत्रे—तद्धितवचनं किञ्च पित्वा प्रातिपदिकदी
वारी यथा स्वप्—इत्युक्तं भगवन् । यदि धीमलप्रापि विहृतिविशेषाभावा
मर्त्तते तर्हि भाषां पक्वते दूरे तद्धितमहणामपि विहृतिवत्त्वे विद्यमानस्य
प्रातिपदिकस्य प्रत्ययवत्त्वेऽस्तिप्राप्तत्वं हि प्रातिपदिकव्यवहारो यथा स्वादि
स्मादि विहृतिवत्तेति तद्धितपदमप्यत्र प्रत्ययपरमाणां विहृतिविशेषाभावा
धीमलप्रापि ॥ प्रवर्तते इति ध्वनितम् । अत्र च यत्र वङ्गपूतयेषु भाषां
पक्वता इत्येव, इदमपि विहृतिवत्तेति गौरवाभावात् इत्युक्तमाध्यात्मम् । यत्र
पक्वता इत्येव यत्रमहणामपि गौरवाभावात् विहृति विहृतिवत्त्वे न तु न
तत्तत्त्वोत्तराभावात् भगवन् धीमलप्रापि यदि विहृतिविशेषाभावात् प्रवर्तते
तदा यत्रमहणस्य प्यङ्गं विहृतिवत्त्वमहणप्रापि कौट्याभावात् विहृतिवत्त्वं
तथा च इदमपि विहृतिवत्तेति इत्यत्रातिपत्त्यन्वयस्येव ॥ एव च पित्वा
तोऽप्यत्र भाषां पक्वतावत्त्वे विहृतिविशेषाभावात् प्रवर्तते इति ।

२ ‘यथेवम्’ इति च ।

३ उद्गतप्राप्यप्यङ्गप्राप्यभावाह—उद्घोत इति ॥

प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा
दाक्ष्या नोपोत्तमं गुरु ।
आम्बिधिः केन ते न
स्यात् ? प्रकर्षे यद्ययं तमः ॥

प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं शुर्वित्यु-
च्यते, आम्बिधिः केन तव न स्यात् ? ‘अव्ययघात’
इति प्राप्नोति । ‘प्रकर्षे यद्ययं तमः’—यद्ययं तमः
प्रकर्षे वर्तते ॥

(प्रदीपः) प्रकर्षे चेति । यैष चर्चये वर्तते । क्वचित्तु
प्रकर्षे चेदिति पाठः । यदि प्रकर्षप्रत्यय कृत्वा दाक्ष्या गुरुपोत्तम
न भवतीत्युच्यते, तत उच्छब्दात्तमपि सति ‘किमेतिव्यय-
घात’ इत्याश्रित्ययं प्रसङ्गादुत्तमामिति प्राप्नोति ॥

(उद्घोत) यदि प्रकर्षेति । यत्तेनाप्युत्तमोत्तमशब्दाश्रयणे
नात्र दोष इति ध्वनितम् ॥

(मत्याक्षेपतिरासे श्लोकभाष्यम्)

उद्गतस्य प्रकर्षोऽयं

गतशब्दोऽत्र लुप्यते ।

उद्गतस्यायं प्रकर्षः । गतशब्दस्यात्र लोपो भवति ।

नाव्ययार्थप्रकर्षोऽस्ति

धात्वर्थोऽत्र प्रकृप्यते ।

नायमव्ययार्थस्य प्रकर्षः ।

कस्य तर्हि ॥

धात्वर्थस्य ॥

(प्रदीपः) उद्गतस्येति । उच्छब्दोऽत्र तस्य तसाधन-
क्रियावचन । तत्र क्रियाप्रकर्षेतिरासेः शब्दप्रकर्ष इति ‘अव्यय-
प्रकर्ष’ इति वचनादाम् न अवलोक्यते ॥ गतशब्दोऽत्रेति ।
उच्छब्देन गतार्थस्याभिधानादप्रयोग एव गतशब्दस्यात्र लोपः ॥
धात्वर्थोऽत्रेति । धातुशब्देन धात्वर्थोऽत्र क्रियाऽभिधीयते,

१ उद्गतार्थमाह—कर्षोमिति । अत्रनारुणवर्तितमित्यर्थः । तत्र च कदाचि
नवारमित्यप्या भवतीति प्रत्ययविशेषात् प्रवर्तते इति भावः ॥

२ यत्र ‘व’-वारे वत्तः कश्चित् वा वर्तते तत्रैकोत्तमशब्दप्रयोगः । चतुर्थं वरेणु
दि प्रथमस्यानुवृत्तत्वं यत्र तदित्येवोपायानुवृत्तत्वमवति यद्वाभिव्यक्त्यर्थं प्रकर्षे च तमयो
विधानमिति—उद्गतस्य प्रथमस्यानुवृत्त इति चतुर्थं वर्तते च तमवतीति भावः ॥
३ यत्र चर्चये वर्तते इति कैयटस्य भेदे प्रकर्षे च तमवृत्त्या इति भाष्य
पाठोऽनुवृत्तते । अत्र च इत्येतदव्ययवचनाकारादनुवृत्तिविशेषार्थं वर्तते इति
कैयटस्य भेदः । यत्राऽनुवृत्त्यवयवत्वं निमित्तविशेषादनुवृत्तिविशेषात् यत्राऽनुवृत्त्य
लुपमित्येव । यत्तत्र ‘कोऽयम्’ इति नैऋत्याभिधानात् पाठ इति नैऋत्यानुवृत्त
सामान्यद्विक्रमेव ॥

४ यत्र उद्गतप्राप्यभावाह—अव्ययप्रकर्षे इति निमित्तात् प्रवर्तित्युत्तमयो
उच्छब्दस्य इत्येव क्रियावचनेत् । तथा च तस्य निवृत्तप्राप्यं न स्यात्त आह—
तत्र क्रियाप्रकर्ष इति । निवृत्तप्राप्यं इत्येव प्रवर्तते हाप्ये न तु पाठविशेषे
इत्येव प्रवर्तते ॥

६ मलयवाचिच्छरपटितत्ताज्यव्ययविधायकत्वज्ञानेऽपि मलयविधिप्रदेशे मायः
एषामीदृशंनम्, अथ च वशी-नानि सन्देहात्मकम् ॥

(५२१५ अनादेशे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ व्यङ्ग्यनादेशे यलोपवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्यङ्गि अनादेशे यलोपो वक्तव्यः ।
औदमेच्यायादछात्रा औदमेघाः ॥

(प्रदीपः) औदमेच्याया इति । उदमेघस्यापलं गोत्रं ।
स्त्री, 'अत इन्' । यद्यत्र इन्न्तात्परः स्त्रिया प्यङ्गि विधीयते
तदाऽपल्यकारो न भवतीति यलोपो नै प्रामोति । आदेशपक्षे तु
स्थानिवद्भावात् प्यङ्ग आपल्यत्वमिति यलोपः सिध्यति ॥

(उद्द्योतः) स्थानियज्ञावादिति । कैपले विधानेनापल्यार्थ-
कत्वमपि शालीयमेवेति भावः । वैस्तुतः स्थानियज्ञावादित्यस्य
स्थानिसदृशत्वादित्यर्थः । स्थान्यर्थाभिधानसमर्थत्वेनादेशत्वाच्च, आदे-
शात्सपल्यार्थकत्वरूपमापल्यत्वमिति भावः ॥

(५२१६ अनादेशे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्विरण्विधेयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विश्चाण्विधेयः । औदमेच्यायादछात्रा
औदमेघाः । औदमेच्यानां संघ औदमेघः । 'इजः'
इत्यण् न प्रामोति ॥

(प्रदीपः) द्विरिति । इजखेलस्यानन्तरं प्यङ्गवेति वक्त-
व्यम् । तेनेव परो य प्यङ्ग तदन्तादण् भवतीत्ययमर्थो
भवति । 'सघाङ्' इत्यापि तथैव वक्तव्यम् । आदेशपक्षे तु
स्थानिवद्भावात्सिध्यति ॥

(उद्द्योतः) द्विरणो विधेयानुपपादयति—इजखेतीति ॥
तथैवेति । इजं प्यङ्गवेतीत्यर्थः ॥ ननु 'संघाङ्' इति ख्ये कृपिप्रजन-
नस्यैव गोत्रस्य प्रजनमिति 'औपमान्याद्' इति ख्ये भाष्यादिषु प्रति-
ज्ञम्, तदस्यानुविधात्कथं तद्व्याप्तिः, कृपिये तु कथं प्यङ्ग प्राप्तिरिति
श्रेयः । संघाङ्कति ख्ये कृपिप्रजनस्य प्रजनमिति नियमोऽनुमत्य
नात्रविषय इति न दोषः । कृपिर्मननभेदमन्युषिते वापकाभावाच्च ॥
स्थानियज्ञावादिति । भण्डमिम्यस्य प्राप्तिदेवाविति भावः ॥

(आदेशपक्षे भाष्यम्)

अस्तु तर्हि आदेशः ॥

(५२१७ आदेशे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आदेशोऽन्लोपवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यथादेशः, अनो लोपो वक्तव्यः ।
औडुलोम्या, शारलोम्येति । 'ये चाभावकर्मणोः'
(६।४।१६८) इति प्रकृतिभावः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) औडुलोम्येति । औडुलोमोऽपलं गोत्रं स्त्री ।
वाह्यादिषु लोमनशब्दस्य पाठात् कैवल्यसापलेन योगाभावात्
सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणादिगुप्रत्ययः । तत्र यदि तदादेशः प्यङ्ग
क्रियेत तदा 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावादिलोपो न
प्रामोति । प्रत्ययपक्षे हिवा व्यवधानात् प्रकृतिभावाभावः ॥

(उद्द्योतः) सामर्थ्यादिति । अन्यथा प्रथमविधौ निषेधात्त-
दन्तात् स्यादिति भावः ॥ द्विषोपः—'नस्तद्धिते इति विहितः ॥ इत्या-
व्यवधानादिति । 'यस्येति लोपेऽपि स्थानिवत्प्राप्त्यवधानमेवेति भावः ॥

(५२१८ आदेशे दोषवारकं वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा प्यङ्गो लोपनिमित्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

प्यङ्गो लोपनिमित्तत्वात् । लोपनिमित्तः प्यङ्ग,
न चाकृते लोपे प्यङ्ग प्रामोति ।

किं कारणम् ?

गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते, न चाकृते लोपे गुरू-
पोत्तमता भवति ॥

(प्रदीपः) न वेति । आनुपूर्व्याभयेन दोषं परिहरति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—लोपनिमित्त इति—'रहुमीदि' । इत्या-
द्यन्तस्य हि गुरूपोत्तमत्वमपेक्षितम्, तत्र न लोप विनेति भावः ॥

(परत्वपक्षे दोषवारकं भाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु परः । ननु चोक्तं प्यङ्ग्यनादेशो
यलोपवचनम्, द्विरण्विधिरिति ।

नैव दोषः ।

यत्तावदुच्यते—यलोपवचनमिति, अदोष एषः ।

किं कारणम् ?

इत्येवं स्यादुच्यते मतिरेव मेति भावः ॥

१ धर्मप्यनन्तरस्य यथा हिनुदाह । न युजितव्यम्, तद्वदिति भावः ॥

२ 'आदेशे न लोप' इति ४ ।

३ औडुलोम्येति रूपं काचयति—औडुलोमोऽपलमिति ॥

४ आद्यशब्दे दोषग्रहणवर्तते—तत्र यदतीति ॥

१० मेन विधिप्राप्त्यस्य सत्यं सदापल्यत्वविधौ यतिरेवमेव लोपम्—अप्या-
काराण्यपि विधिप्राप्त्यस्य न स्यादिति उडुलोमम् अन्तात्पत्यस्य न स्यादित्यर्थः ॥

११ यस्मिन् लोपेऽपि यत्तावदुच्यते—यस्येतीति ॥

१२ ओजस्य निमित्तेति वही मनुष्ये विधेयत्वात्तद्विधेयग्रहणवर्तते—अह
मीदिति ॥

१ मापल्यस्य न तद्विधेयमिति—इत्यनेन यलोपो न प्रामोतीत्यर्थः ॥

२ 'अत इन्' इत्यनेन द्वितीयमनस्य इत्यप्रत्ययस्य अपल्यविधेयत्वात्-
स्वापल्यस्यैवत्वम्, तथा च—अपल्यस्यैवत्वमप्यस्यैव लोपविधेयत्वात् इति
काचित् प्रत्ययः ॥

३ ननु यद्यनन्तरमपि यत्तावदुच्यते, अपल्यस्यैवत्वमिति तु न
प्राप्तिरेव । अनेनप्यनन्तरमपि यत्तावदुच्यते—अह—अमनु इति ॥

४ 'सग्राह' इत्यपि यत्तावदुच्यते—अह—अमनु इति ॥
इत्यापि यत्तावदुच्यते—अह—अमनु इति ॥

५ आदेशे द्वितीयमनस्य अपल्यत्वमिति—अह—औदमेच्यानां यत्तावदुच्यते ॥

पुंवद्भावादाजादौ तद्धिते । यजादौ तद्धिते पुंवद्भावाद्भवति, भस्यादे तद्धिते पुंवद्भवतीति ॥

अयं तर्हि दोषः—द्विरपिचधिरिति ।

नैप दोषः ।

सिद्धश्च प्रत्ययविधौ, स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ॥

(प्रदीपः) सिद्धश्चेति । ययपि सिद्धविशिष्टपरिभाषा-
ऽऽश्रयेण इयन्तात्मातिपदिकादण् विधीयमानः प्यन्तादपि
सिध्यति, तयोऽपि पुंवद्भावस्य न्याप्यत्वात् एवोक्तः ॥

(उच्यते) न्यायस्वादिति । पुंवत्वेन प्यदो निवृत्तौ
किञ्चिद्विशिष्टपरिभाषाया अनेपस्यानादिति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

उभयमिदमुक्तम्—आदेशः, पर इति च ।

किमत्र न्याप्यम् ?

आदेश इत्येतद् न्याप्यम् ।

कुत एतत् ?

एवं वैय हि कृत्वाऽऽचार्येण सूत्रं पठितम्,

पृष्ठया च निर्देशः कृतः ।

अत एव पक्षो निर्दोषः ॥

(प्रदीपः) पृष्ठया चेति । वैशम्भो हेता । 'अग्निनोर-
नार्थयोः' इति पृथीनिर्देश आदेशार्थ एव । प्रत्ययपक्षसामिनतत्वे
हसंदेहाय पक्षन्येवोच्यते ॥

(उच्यते) हेतुस्तानभिधानाचोऽनुपपन्न इत्यत आह—चो
हेताविति ॥ असंदेहायेति । किमेतन्तयं वही ? उत स्थानरूपे
सम्बन्धे ? इति संदेहनिवृत्तय इत्यर्थः ॥ भाष्ये—अत एव पक्षो निर्दो-
षेति । नर्वादेशपक्ष इति शिरसोऽप्यल हासितीति । बाह्यदित्वा-
दिभ्य, अचि शीर्षः, तत इम. अह—हासितीत्यर्थः । अत्र स्थानि-
यत्वेन शीर्षस्य शिर.शब्दवाच्यं 'ये च तद्धिते' इति शीर्षादेश
प्राप्नोति, 'ये चाभावकर्मणो.' इति प्रकृतिमावात् टिणोपो दुर्लभः ।
प्रत्ययपक्षस्य विकारलोपस्य स्थानियत्वेन व्यवधानात् दोषः । एतद्

१ क्षीप्रवर्तयिषी किञ्चिद्विशिष्टपरिभाषा न प्रवर्तत इति भाषा एक तद्धित
इति भूतप्रमाणानुसृत्य इत्युक्त्याऽऽह—तथापीति ॥

२ पुंवत्वेन प्यदो निवृत्तौ किञ्चिद्विशिष्टपरिभाषाया अत्र विषय एव
माहीत्यनुपपन्नमिति भावः ॥

३ यतः पृष्ठया निर्देशः कृतोऽत्र आचार्येण एवमेव हि सूत्रमपठितमि-
त्यस्य । आदेशनिर्देशादेयविधायकमेतत्प्रमाणमिति ॥

४ आदेशविधायकमेतत्प्रमाणमिति भाष्ये हेतुः सम्भवतीति वाच्यं एव
व्याप्यकार इत्यत आह—हेतुस्तेति ॥

५ प्रत्ययविधायकपठितत्वात् प्रत्ययविधायकत्वम्, उत पृथीनिर्देशादेय-
विधायकत्वमित्येवमुक्त्यु संदेहो न सम्भवति । 'मायोष्टह' इत्यदौ पृथी
निर्देशपक्षेऽपि प्रत्ययविधायकत्वेन दृष्टत्वेन पृथीनिर्देशपक्षेऽपि विधायक-
त्वात्प्रमाणे हेतुत्वात्प्रमाणम् । अतः सम्यहस्यदुर्लभेति—किमेति ॥

६ आदेशपक्षेऽपि आभावात्कर्मणोऽप्युपपत्त्यसि—नन्वादेशपक्ष इत्य-
दिति ॥

७ इत्यतः प्रत्ययपक्षेण एव उपनीत्यम्, तत्र शिरसादेवे हासिनि-
१२ पा० न०

चेद 'ये च तद्धिते' इति सूत्रे भाष्य इति चेत् । उपनीत्यविरोधेन
शीर्षादेशपक्षवृत्ते, प्रकृतिभावविधायकत्वात्वेलादिपुंदासेन प्रत्यया-
स्थानिकत्वादेव ग्रहणेनादोषाच्च । अन्ये चेद भाष्य मानमिच्छाः ॥

(प्रत्ययपक्षे दोषप्रदर्शकभाष्यम्)

ननु च परस्मिन्पि सति ये दोषास्ते परिहृताः,
पुंवद्भावेन यलोपः परिहृतः ।

स च पुंवद्भावोऽप्ये भवति, तत्र ते औदमेधेयो
न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) औदमेधेय इति । प्यन्तात् 'क्षीम्यो ढक्' ॥

(आदेशपक्षे दोषोद्भावरक्तं श्लोकभाष्यम्)

अनुबन्धौ त्वया कार्या

यस्यादेशः, अनुबन्धौ तेन कर्तव्यौ । एकः सा-
मान्यग्रहणार्थः, अपरः सामान्यग्रहणायिघातार्थः ॥

क सामान्यग्रहणार्थनार्थः ?

यश्चात् (अ१।७४) इति ॥

'अथ क सामान्यग्रहणायिघातार्थनार्थः ?

अत्रैव ॥

किं प्रयोजनम् ?

चावर्थम्

चावर्थमथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) इतानीं प्रत्ययवाचावेद्यवादिनो दोषमुद्भा-
यति—अनुबन्धाविति ॥

(उच्यते) दोषमुद्भावयतीति । असत्यस्य कथ्यासिद्धि-
दोष, त्वन्ते गौरवमिति समवेत्तमिमान । एव चानुबन्धावित्वा-
दिभाष्ये पददेशिनोरिति । भाष्ये—एक सामान्येति । एको
अवरोहस्य 'यश्चात्' इत्यत्र ग्रहणार्थ इत्यर्थः । 'यैकानुबन्धकत्वा-
त्' इत्येव ग्रहणं स्यात् नु 'द्वेदेत्' इति न्यङ् इति द्वितीयोऽपि कार्य
इत्यर्थः ॥ अत्रैवेति । 'यैकानुबन्धकत्वेत्येव । चावर्थम् । अत्र,
न्यङि च चापुच्छिष्यमित्यर्थः ॥

विरिति रूपद्विरुद्धेति । तथा चोपनीत्यविरोधाच्छीर्षादेशो न मन्वतीति
तत्प्रसङ्गः ॥

८ उपनीत्यविरोधेऽपि प्यङ्गवाक्यस्य क्षत्रिवातलक्षणविधित्वं नास्ति, तर्हि
हस्ताक्षरीनामकारानाम् । ये प्रत्ययस्य विधित्वादिनिधित्वं विधित्वानुप-
पत्त्यः । अग्निनोरनार्थोरित्यस्य च योरेवाभिधौ विहितत्वात्तयोः तदन्तयो-
र्गुणोत्तमयोः विधाया प्यङ्गदेय इत्यन्तं तत्सम्भवतीति न क्षत्रिवातलक्षण-
परिभाषायाः प्रकृतिपरिवर्तितोपपत्त्या—प्रकृतिमावेति । ये आभाव-
कर्मणोरित्यत्र भावकर्मणोर्मध्यमत्वमिति वादी प्रत्यये मकृतिमात्र इत्यर्थेन उद्भा-
वात्, भावकर्मणोर्मध्यमत्वमिति भाष्येणैव एव कल्पत इति तत्तद्वयो भादि-
मस्योपनि मस्यभाष्येणैव एव गृह्यत इति न दोष इति भावः ॥

९ ये आभावकर्मणोरित्यस्य पदरुपाधिकरण इत्येव भाष्यमग्रमणमित्यर्थः ॥

१० सामान्यग्रहणायिघातार्थकत्वमप्युपपत्ति—एकानुबन्धेति ॥

११ 'यश्चात्' इत्यत्र न्यङ्पदोर्मध्यमत्वमित्यर्थः । तेन हासितीत्यर्थः,
नोत्तरत्वा—इति भाष्यमस्यप्रत्ययप्रवृत्तिः ॥

१२ न्यङ्वात्, न्यङ्वात् चापुच्छिष्यमित्यर्थः ॥

(आदेशवादिन आक्षेपभाष्यम्)

तत्र कथं चाप् ?

(उद्द्योतः) तत्र कथं चाविति । आदेशवादिनः प्रश्नः ॥

(प्रत्ययवादिनः समाधानश्लोकभाष्यम्)

टाविविधर्मम् ।

टापा मम सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) टापा ममेति । प्रत्ययवादी प्रत्यये कृते टां फोतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) टाविति । प्रत्ययवादिन उक्तम् ॥

(आदेशवादिनः प्रतिषेधभाष्यम्)

ननु च ममापि टापा सिद्धं स्यात् ॥

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—ममापीति ॥

(प्रत्ययवादिनः परिहारभाष्यम्)

न सिध्यति । अण इति, ईञ इति चेकारः प्रामोति ॥

(आदेशवादिनः परिहारभाष्यम्)

नैप दोषः ।

नैचं विज्ञापते—अणन्तादकारान्ताद्, इजन्तादिकारान्तादिति ।

कथं तर्हि ?

अण्योऽकारः, इज्य इकार इति ॥

(प्रदीपः) अण्य इति । अकारः प्रधानम्, तद्विसेषणम् । तत्रानन्विधाविति प्रतिषेधात् स्थानिवद्भावभावः । अणन्तादकारान्तादिति तु विज्ञायमाने स्वाश्रयमकारान्तत्वं स्थानिवद्भावादनन्तत्वं चेति स्यादेव औपस्थत्यः । इनादेशस्य तु व्यञ्जो न स्वाश्रयमकारान्तत्वम्, नापि स्थानिवद्भावप्राप्तितम्, अनन्विधाविति प्रतिषेधादिति ततः सिद्ध एव टाप् । यदा शेष उपसंख्यानमित्यत्रेति इत्यपेक्षते, तदा व्यञ्जि कृतेऽविकारान्तत्वात् औपोऽप्रसक्तः ॥

(उद्द्योतः) इतो मनुष्येणस्य प्राप्तिस्तु नेत्याह—इनादेशस्य त्विति ॥ ननु यतोप्राभावे 'इय उपसंख्यानम्' इति प्रामोति, तत्र च 'इतः' इत्यसामानोऽत आह—यदा चेति । अत्रैव वारणार्थमित्येत्येतानुवृत्तिरिति भावः ॥

(प्रत्ययवादिनो दोषभाष्यम्)

स्वार्थस्त्वर्हि त्वया चाव्यक्तव्यः । न्मितीत्याद्युदा-

त्तत्वं मा भूत्, चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—स्वार्थ इति । इनादेशो यदि पृथ्क् कियते, तदन्ताच्च टाप्, तदा वाराहिल्याद्युदात्तं पदं स्यात् ; तस्मादन्तोदात्तायैस्त्वया चाप् विधेयः ॥

(उद्द्योतः) चाप् विधेय इति । प्रत्ययवादिनो तु प्रत्ययसरेणान्तोदात्तं पदं सिध्यति—इत्याशयः ॥

(आदेशवादिनः प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

तथापि तर्हि पृथङ् उक्तत्वात् स्त्रीत्वस्य टाप् प्रामोति ॥

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—तथापीति । मैम तु 'यद-क्षाप्' इति वचनाचाप् भवतीति मन्यते ॥

(उद्द्योतः) नन्वादक्षपक्षेऽप्युक्तार्थत्वं तुल्यमन आह—मम त्विति ॥

(प्रत्ययवादिनः श्लोकभाष्येण समाधानम्)

नैप दोषः ।

उक्तेऽपि हि भवन्त्येते ।

उक्तेऽपि तु स्त्रीत्वे भवन्त्येते टावाद्य इति । उक्तमेतत्—स्वार्थिकाद्यावाद्य इति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—नैप दोष इति ॥ उक्त इति । द्योतित इत्यर्थः । एकस्य स्त्रीत्वद्योतने सामर्थ्याभावाद् द्वयोद्योतकत्वम् । तच्च प्रयोगदर्शनादवसीयते ॥

(उद्द्योतः) वाचकत्वपक्षाद् द्योतकत्वपक्षे विधेयमाह—एक-स्येति । अन्धकाराधिक्ये एकस्य प्रदीपस्येवेत्यर्थः । गान्ध्या इत्यादावपि यस्य सत्त्वेन तन्मात्रस्य द्योतने सामर्थ्याभावादिति भावः ॥ तच्च प्रयोगेति । अतिप्रसङ्गो नाशक्य इति भावः ॥

(आदेशवादिनो दोषवारकं भाष्यम्)

सानुयन्धकस्यादेशो मम ।

ममापि तर्हि सानुयन्धकस्यादेशो इत्यर्थं नैति, तेन विध्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—सानुयन्धकस्येति । इय एवाकृतवयसरेर्दशकस्य यादेशः करिष्यते, तेन मितस्वरभावात्प्रत्ययस्यरे टापि कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति वाराह-शब्दोऽन्तोदात्तो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) सानुयन्धकस्यादेशे मितार्थाभावमुपपादयति—इय एवेति ॥

१ इत्यन्तमन्वयमिति भावः ॥

२ इतो मनुष्येण ३, इतो मनुष्येणमित्यत्र उक्तं ननु वाच्यमिति सूचयति ॥

३ अकारस्याभावात् दोषमाह—अणन्तादिति ॥

४ इतो मनुष्येणेत्यस्यान्ताविति तन्मात्रस्य 'इय उपसंख्यानम्' इति नैपस्य मतिरिति भावः ॥

५ इय उपसंख्यानमिति कतिचित् ॥ इत्यस्याऽऽवृत्तिरिति भावः ॥

६ प्रत्ययवादिनस्तु पृथक् : यत्प्रयोगोदात्तत्वात्, तत्र च टापि उदात्त-मिति प्रयोगोदात्तत्वात् टापि च वाराहिल्यादयोऽपि न दोष इति भावः ॥

७ आदेशवादिनो 'यदक्षाप्' इति वचनाद्युक्तं चितोऽपि टापि च वाराहिल्यादयोऽपि न दोष इति भावः ॥

(प्रत्ययवादिनो दोषदर्शकं श्लोकमाप्यम्)

अस्यानिवर्त्ये दोषस्ते

वृद्धिरत्र न सिध्यति ।

अस्यानिवर्त्ये दोषः—वृद्धिस्ते न प्राप्नोति । औद्ध-
लोम्या, शारलोम्येति । न चेदानीमर्द्धजरतीयं
लभ्यम्—वृद्धिर्मेम भविष्यति, स्वरो नेति ।

तद्यथा—अर्धं जरत्याः कामयन्ते, अर्धं नेति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—अस्यानिवर्त्य इति ॥

अर्धजरतीयमिति । 'समासाच्च तद्विधयात्' इति छप्रत्ययः ।
मुपे न कामयन्ते, अत्रान्तरे तु जरत्याः कामयन्ते ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अस्यानिवर्त्य इति । सानिवर्त्तेन
निवाभावे इत्यर्थः ॥ समासाद्येति । इवार्थे समौसः, इवार्थे प्रत्यय
इति इवार्थेद्वयनिर्वादात् जरतीशब्दोऽन्तरे वर्तते, अर्धशब्दस्य प्रत्यय-
संज्ञा जरत्या एवाऽन्तरे, तौ च कामनाऽप्रामाणाक्षणीकौ । एवं
च तादृशकामनाऽकामनादिसदृशदृक्पादिकामनाऽकामनाप्रयोज्या
संज्ञन्यप्रवृत्तिसदृशी तव प्रवृत्तिरित्यर्थः । ध्वतिरेके च दृष्टान्तः ।
यथा तत्र विषयभेदात्तादृशकामनादि, तथा प्रवृत्त्यादि वक्तुं शक्यम् ;
नैवं प्रवृत्ते । एकनिमित्तकत्वात्प्राप्यद्वयस्येति तात्पर्यम् ॥

(आदेशवादिनः प्रतिबन्धिश्लोकमाप्यम्)

त्वयाऽप्यत्र विशेषार्थं

कर्तव्यं स्यात् विशेषणम् ।

त्वयाऽप्यत्र विशेषणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः ॥

क्व विशेषणार्थेनार्थः ?

प्यङ्गः सम्प्रसारणमिति ॥

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—त्वयाऽप्यत्रेति ॥

(प्रत्ययवादिनो दोषनिवारकं श्लोकमाप्यम्)

अक्रियैव विशेषोऽत्र

सानुबन्धो विशेषवान् ।

अक्रियैव मम विशेषः, सानुबन्धस्तु विशेषवान् ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—अक्रियैवेति । 'यस्य सम्प्रसा-
रणम्' इति वक्ष्यते । निरनुबन्धकत्वाच्चायमेव प्रतीयते ।
अन्धशृणुपुत्र इत्यादौ ॥ प्यङ्गः सानुबन्धकत्वात्सम्प्रसारणे न
भविष्यतीत्यर्थः ॥

१ 'वृद्धिरत्र न' इति क्व ॥

२ अत्र नेति—'न वार्धजरतीयत्वं स्वरो मे न भविष्यति' इति श्लोकवार्ति-
करूपमधिक ग्रन्थमुत्पाद्य 'इदं पद्यमपि वर्षणां हस्तमावीक्ष्यत्वाविद्वद्वत्तम्'
इति वदन्ति । अत्र शरीरीनम् । कैम्यदेन कर्धजरतीयकत्वाच्चानार्थम् 'अर्ध-
जरतीयमिति' इति प्रतीयद्वद्वत्तम् । यदि तदा पूर्वं 'न वार्धजरतीयत्वम्' इति
वार्तिकमभिव्यक्तम् 'अर्धजरतीयत्वमिति' इति प्रतीयकत्वाच्चानार्थद्वयत्वम् ॥
रूपानुबन्धोऽपि पद्यात् । अपि न नैवामि श्लोकवार्तिकमपि, भाष्यकाराणां-
भेदे शोभा इत्येति उदयोक्तव्यं तत्र प्रतीयत इति सुविधायकं मनामम् ॥

(उद्घोषः) प्यङ्गः—'वृद्धेऽलोऽल' इति विदितस्य ॥

(आदेशवादिनो दोषमाप्यम्)

पाश्यायां ते कथं न स्यात् ?

पाश्यापुत्र इत्यत्र कस्मान्न भवति ?

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—पाश्यायामिति । यदीह
यप्रत्ययं विधाय 'यस्य सम्प्रसारणम्' इत्युच्यते तदा पाश्यानां
समूहः 'पाशादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययस्य पाश्यापतिरित्यादौ
सम्प्रसारणप्रवृत्तः ॥

(प्रत्ययवादिन उत्तरभाष्यम्)

एको मे स्याद्विशेषणम्

एको मम विशेषणार्थः । त्वया पुनर्द्वौ कर्तव्यौ ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—एक इति ॥

(आदेशवादिन आक्षेपकं श्लोकमाप्यम्)

अथैकसिन्नापि सति कः करिष्यते ?

किं चातः ?

अन्यस्मिन् सूत्रभेदः स्यात्

यद्येताभ्यामन्यः क्रियते, सूत्रभेदः कृतो भवति ।

पिति लिङ्गं प्रसज्यते ।

अथ पित् क्रियते, पित इतीकारः प्राप्नोति ।

इति चेक्रीयते दोषः

अथ इत् क्रियते, चेक्रीयते दोषो भवति ।

लोढ्यापुत्रः, लोढ्यापतिरिति ॥

(प्रदीपः) आदेशवाद्याह—अथेति ॥ चेक्रीयति
इति । 'भातोरेकाचो' इत्यनेन विहिते यवीत्यर्थः । यङ्गः
पूर्वाचार्यसंज्ञा चेनीयितमिति ॥

(प्रत्ययवादिन उत्तरं श्लोकमाप्यम्)

व्यवधानान्न दुष्यति ॥

अकारेण व्यवहितत्वात्त दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययवाद्याह—व्यवधानादिति । लोढ-
यैत्यत्र यङ्गत्वात् 'अप्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्यये सति अकारेण
व्यवधानादित्यर्थः । 'पुत्रपत्न्योः' इति सप्तमीनिर्देशादनन्तरस्य
यङ्गः सम्प्रसारणेन भाष्यम् । तत्र वापदशब्दे टापा सहैका-
देशस्य पूर्वं प्रत्ययान्तरात्वात् पुत्रपत्न्योरनन्तरं यद् भवति ।

३ अस्य प्रवृत्तकत्वाच्चार्थः—अर्धजरतीयमिति समासोऽपि इवार्थः, मल-
योऽपि तदर्थेव । इवार्थेद्वयनिर्वादात् अर्धशब्दः अर्धजनरे वर्तते तत्र जरती-
शब्दोऽपि अर्धजनरे एव लीकणीयः । उपपत्तिरिति जरत्या एवार्थः प्राप्नोति ।
तथा च एकमर्थं कामनामप्यत्र । अत्रार्थः च अकामनामप्यत्र । तादृशकैऽपि
वृद्ध्या च वार्धजरतीयमिति मित्वे वार्धमिति वृद्धिः स्वात्सरो नैशेनादयमर्थजरतीयं
न कथमिति वाक्यं ॥ जरत्या अर्धजनरे कामनाऽकामने चान्वयः । अत्र
वृद्धिरत्योऽपि मित्वेनैकमेव निमित्तमिति न तथेति दोषवति—व्यतिरेके-
इत्यादिन ॥

लोहमेव तु यच्छन्तात् 'अप्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्यये कृते 'अतो लोप', इति यद्येऽकारो द्रुष्यते । तत्र यपि कृते एकादेशे च पुनःपत्नोरनन्तरो यद् न भवति, आकारेण व्यवधानादिति सप्रसारण न भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्धोत) ननु यदि लोहयापुत्रेऽकारेण व्यवधानं तर्हि वारा हीपुत्रेऽपि यथा व्यवधानात् प्राप्नोतीत्यत आह—तत्र वाग्यहोति । तच्च 'अच परस्मिन्' इत्येतत् 'कृतदिक्' इति पृथक्साम्यादिसा मुलम्, एव च व्यवधानमेवेति वाच्यम् । 'येन नान्यवधानम्' इति न्यायेन तद्व्यवधानेऽपि प्रवृत्तेरित्याशयात् ॥

(आदेशवादिनाम्नाम्)

योऽनन्तरो न धातुः सः ।

धातोरिति वर्तते, यस्मात्प्रागनन्तरो नासौ धातुः ।

यो धातुः सोऽनन्तरः

यस्य धातुर्नासायनन्तरः ।

न चेदुभयतः साम्य-

मुभयत्र प्रसज्यते ।

न चेदुभयतः साम्यम्, उभयत्र प्राप्नोति ।

(प्रदीप) आदेशवाद्याह—योऽनन्तर इति । यदा 'यश्च सप्रसारणम्' इति भवता सूत्रं क्रियते तदा 'किञ्चि धातो' इत्यतो धातुप्रहणानुवृत्तौ सत्या धातुना च विशेष्यते । तत्र पुनःपत्नोरनन्तरो यच्छन्तो धातुर्न समवतीति सामर्थ्याद्यथाऽधातोरनन्तस्य वाराहीपुत्र इति सप्रसारणं भवति, एव लोहयापुत्र इत्यत्र व्यवहितस्यापि धातो सादित्यर्थः । धातुत्वमानन्तर्यं च विशेषणमाधितम् । तत्रैकस्योभयासमवासासामर्थ्यादिकतर-विशेषणाश्रयणादुभयोरपि सप्रसारणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ न चेदिति । एकस्य यदा धर्मद्वयं न समवति तदाऽन्यतररूपाश्रयणादुभयो साम्यात्कार्यप्राप्तिः ॥

(उद्धोत) आदेशवाद्याहेति । प्रत्ययवादिना 'यद् संप्रसारणम्' इति सूत्रं दासेऽतिप्रसङ्गे परिवृत्ते च परिहारमादेशवाद्यासिद्धौ रूपे ॥ धातुप्रहणानुवृत्तापत्तिः । उच्छन्नसर्वथावयवसत्त्वेन मन्वेऽपि संनभ इति भावः ॥ न समवतीति । धातुना साम्या समासमावात् । न च विक्रान्ते समव, अलोपयोग्यपक्षे कृत्वो स्वामिनः प्रणामादादिति भावः ॥

(प्रत्ययवादिनाः समर्थकं भाष्यम्)

यदि पुनर्यद्वा धातुर्विशेष्यते ?

(प्रदीप) प्रत्ययवाद्याह—यदीति । तदा किं दोषः स्यात् चेति पृच्छति ॥

(उद्धोत.) उभयोरपीति । अधातोरनन्तरस्य, धातोर्व्यवहितस्य चेत्यर्थः ॥ अत्रत्येका वेलम् विशेषण इत्यनुक्तम् ॥

(आदेशवादिभाष्यम्)

यद्वा विशेष्यते यदीह धातु-

र्यद्वा धातुना वा यदि तुल्यमेतत् ।

यद्येव यद्वा धातुर्विशेष्यते, अथापि धातुना यद्वा, तुल्यमेतद्भवति ।

(प्रदीप) आदेशवाद्याह—यदेति । 'युति च' इत्यादावन्नेवेको विशेषण, अत्रत्येका वा विशेषोऽस्त्येव । यद्वा तु धातो विशेष्यमाणे, धातुना वा यत्किं विशेषो नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्धोत) अन्यैत्र विशेषणविशेष्यभावः यत्नातेऽर्थभेदेऽपि प्रकृते नेत्याह—युति चेति । अन्नेनेको विशेषणेऽनन्यस्यापि गुण, अन्यथा त्वत्यस्येति विशेषः ॥ यद्वा स्थितिः । उभयथाऽपि प्रत्ययप्रहणपरिभाषया तदवधिषिसङ्गावद्यातुल्ययोऽसम्भवादिनि भावः । धातुना वा यदीत्यत्र विशेषणे इत्यनुक्तम् ॥

(प्रत्ययवादिभाष्यम्)

उभौ प्रधानं यदि नात्र दोषः ।

अथोभौ प्रधानं भवत, नात्र दोषो भवति ॥

(प्रदीप) प्रत्ययवाद्याह—उभौविति । यद्वात्नो परस्परं विशेषणविशेष्यभावो नास्ति । समुच्चयेन तु कार्यं विधीयते पुनःपत्नोरनन्तरस्य यद्ये धातोर्धेति । तत्र वाराहीपुत्र इत्यादौ अभिप्यति न तु लोहयापतिरित्यादौ, धातोर्व्यवधानात् । ततश्च सामर्थ्याद्वातुप्रहणस्योत्तरार्थेधातुर्धतिः ॥

(उद्धोत) ननु धातो कार्यमावे किं तदनुवृत्त्येत आह—ततश्चेति ॥

(आदेशवादिभाष्यम्)

तथा प्रसार्येत तु वाक्पतिस्ते ।

तथा सति वाक्पतिः, वानुपुन इत्यत्र सम्प्रसारणं प्राप्नोति ।

(प्रदीप) आदेशवाद्याह—तद्येति । यदि यद्ये धातो समुच्चय, न तु विशेषणविशेष्यभावः, तदा वाक्पतिसाब्दे पुनुरनन्तरस्य यद्ये धातोर्धेति यद्ये धातो सप्रसारणप्रसङ्गः ॥

(प्रत्ययवादिभाष्यम्)

र्यं तर्हि ?

धातुप्रकरणस्येह

न स्थानमिति निश्चयः ।

१ 'युति च' इत्यत्र विशेषणविशेष्यभावः यत्नातेऽर्थभेदेऽपि प्रकृते नेत्याह—युति चेति । अन्नेनेको विशेषणेऽनन्यस्यापि गुण, अन्यथा त्वत्यस्येति विशेषः ॥ यद्वा स्थितिः । उभयथाऽपि प्रत्ययप्रहणपरिभाषया तदवधिषिसङ्गावद्यातुल्ययोऽसम्भवादिनि भावः । धातुना वा यदीत्यत्र विशेषणे इत्यनुक्तम् ॥

२ अन्यत्रापि यत्किं विशेषो नास्तीत्यर्थः ॥

३ अन्यथा त्वत्यस्येति विशेषः ॥ यद्वा स्थितिः । उभयथाऽपि प्रत्ययप्रहणपरिभाषया तदवधिषिसङ्गावद्यातुल्ययोऽसम्भवादिनि भावः । धातुना वा यदीत्यत्र विशेषणे इत्यनुक्तम् ॥

४ 'विशेष्यमाण' इति तु यद्वा ।

५ 'यद्वात्नो' इति च यद्वा ।

६ 'यद्ये धातो' इति यद्वा । त. पुनस्तु यद्वा उद्धोतयते । तच्च पित्रिप्रत्यये कार्येणान्तोऽपि ॥

धातुप्रकरणस्येह स्थानं नास्तीति वृत्त्वा एष
निश्चयः क्रियते ॥

(प्रदीप) प्रत्ययवाचाद्—धातुप्रकरणस्येति । धातु-
प्रहणं नानुवर्तत इति नास्त्विति प्रसङ्गः ॥

(उद्द्योत) भाष्ये—‘धातुप्रकरणस्य’ इति प्रकरणपदेना-
नुद्दिष्टिरच्यते ॥ नास्त्यतिप्रसङ्ग इति । वाक्यतामित्यर्थः ।

(आदेशायादिभाष्यम्)

अथद्वयमात्वार्यं धातुग्रहण कर्तव्यम् । इह मा
भूत्—गोभ्याम्, गोभिः, नौभ्याम्, नौभिरिति ॥

(प्रदीपः) आदेशवाशाह—अयदयमिति । 'आदेश उपदेशोऽशिति' इत्येतदर्थमवश्यमनुवर्त्य धातुग्रहणमित्यर्थः ॥

(प्रत्ययवादिभाष्यम्)

आत्त्वार्थं यदि कर्तव्यं

तत्रैवैतत्करिष्यते ॥

उपदेशे यदेजन्तं

तस्य चेद्वात्वमिष्यते ।

उद्देशो रूढिशब्दानां

तेन गोर्न भविष्यति ॥

एव तर्हि उपदेशो दैत्युच्यते । उद्देशश्च प्राति-
पदिकानां नोपदेशः ॥

(प्रवीण) प्रत्ययवासाह—आत्मायमिति ॥ एत
दिति । एतत्प्रयोजनार्थं व्याख्यानमित्यर्थः । उपदेशसन्देहं
शास्त्रमुच्यते । तेन शास्त्रे ये पठिता एवन्तास्तेषामात्व विधी
यते । प्रातिपदिकाणि ॥ न प्रतिपद शास्त्रे पठितानि, किं तर्हि ?
प्रकृत्यादिविभागकल्पनाद्वारेण साधु वै न प्रतिपादितानि । ननु
‘नौष्ट्यचष्ट्व’ ‘गौष्ट्यच’ इत्यादौ उपदेशे यानि प्रातिपदिकाणि
पठितानि तेषामात्वप्रसङ्गः । एवं तर्हि ‘गौतो गिव’ इति गित्वा
तिदेशानुष्ठापकरोपायमात्वाभावः । न ह्यात्वे गोशब्दस्य कृते
गित्वस्यास्ति प्रयोजनम् । एवं प्रत्ययपक्षोऽपि निर्दोषः । अत
एव ‘सौष्ट्यादिभ्यश्च’ इति पथमीनिर्देशः । औदयेषेय इत्यादौ
तु सिद्ध प्रत्ययपक्षेऽपि यत्क्षोः । अथ आपत्वाद्विहितत्वात्
साध्यिकत्वादपसत्वादित्याह ॥

(उद्योत) ननु येनानुसृष्टिरुक्ता तेनैव कथं तत्कारण-
मुच्यते इति नानेनानुसृष्टिर्नैवत्युच्यते, किं तद्विदं तत्फलसंपत्त्यर्थं
व्यापयानमेवेत्याह—एतत्प्रयोजनार्थमिति ॥ शास्त्रमिति ॥ कारण
व्युत्पत्त्येति याव ॥ एव तर्हीति । बहुल उपदेशपदेनाज्ञातवाचक-
मुच्चारणमुच्यते, ध्वजतमिलार्थश्च शास्त्ररूप विशेषमादाय । शास्त्रश्च

प्रत्यासन्नोपदेशविषय मयेति—ह्रीविश्वेश्वरी न दोष । नैव 'नो-
मा' इत्यादी, अनुवादत्वादिति तत्त्वम् । अत एवायम्—'प्रातिपदि-
तानां नोपदेश' इति भाष्य संगच्छते ॥ स्वयं श्रीव्यासऽह—एव
प्रत्ययेति ॥ अपत्याद्विहितत्वादिति । अपत्यप्रत्ययान्ताद्विहित-
त्वादित्यर्थः । यलोपसृष्टे आपत्यस्य तत्प्रेषणादयम्—अपत्ये
भवत्येति, अपत्यार्थकप्रत्ययेतिद्वेन विहितस्येति चेति भावः । द्वितीये
'द्वेने' इत्यण् ॥ अस्यार्थस्यापत्यस्येन स्वरतोऽणमादाह—
स्वार्थिकत्वादेति । इमतस्य स्वार्थस्यापत्यमेवेति भावः । अधिक
स्त्रीच्योत्पन्नतास्येति तत्त्वाश्रितेति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु स्वार्थि-
कत्वेऽपि स्त्रियामिति त्रिशिष्योक्तं स्त्रीत्वार्थकत्वमेवास्य न तु अपत्यार्थ-
कत्वम्, अभिनिच्छद्वाद्भोगान्तादत्यन्तस्वार्थिकं यस्मिं कस्याप्यर्थस्य
विशिष्य फोलात्तदनुकरोतिवैषम्यमर्थोऽपि तत्प्रेषण इति यथोक्तत्वात्-
कत्वेन ततो 'गोत्रवरणात्' इति पुनि 'आपत्यस्य' इति यलोपसिद्धि-
रिति भाष्याद्यम् ॥

(६५५ व्यहोद्वेदविधायकसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ ३९)

१३२७ गोत्रावयवात् ॥ ४।१।७९ ॥

(व्यङ्ग्यदेशाधिकरणम्)

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(प्रदीप) अवयवशब्दस्यानेकार्थत्वात् स देहात्प्रश्न —
किमर्थमिति ॥

(उद्घोषः) गोश्रावयवादिद्वितीयोरणिञो ष्यङिति सूत्रार्थः ॥
अनेकार्थत्वादिति । पृथग्भूताप्रधानैकदेशार्थत्वादिति भावः ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

गोत्राययवाद्गोत्रार्थम् । गोत्राययवादित्युच्यते,
अगोत्रार्थोऽयमारम्भ ॥

(प्रदीप) पृथग्भाववाचिनमवयवशब्दमाश्रित्याऽऽह—
 गोप्रावयववादिस्ति । गोप्रावयवो गोप्राद्वृथगभूतो गो न
 भवतीत्यर्थः । सप्तम्यर्थे चैव पञ्चमी । तेन गोनेऽग्निर्गो इव
 भवतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योत) न वेवमर्थेन पौर्वापर्यासम्भवापञ्चम्यनुपपन्नेत्यतः
 आह—सप्तम्यर्थे चेति ॥

(५२२० एकदेश्याक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोत्रावयवाद्गोत्रार्थमिति
चेत्तदनिष्टम् ॥ * ॥

(माध्यम्) गोत्रावयवाद्गोत्रार्थमिति चेत्तद-
निष्टं प्राप्नोति ।

१ प्रकरणपदेनानुवृत्तिरुच्यते इति । धातुपदलुत्तरण न स्थानमिति धातुपद नावानुवर्तनीयमिति भावः ॥

३ 'उपदेशा आत्ममित्यु इति च पाठः ॥

१ 'युन न' इति च पाठाः ।

इहापि प्राप्नोति—आहिच्छत्री, कान्यकुब्जीति ॥

(प्रदीपः) इहापीति । पूर्वसूत्रे गोत्रप्रहणानर्थक्यप्रस-
ङ्गादेपोऽर्थं इह नाधीयत इति भावः ॥

(उद्द्योतः) तदनाग्रवणे बीजमप्याह—पूर्वसूत्रे इति ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि गोत्रादेव गोत्रावयवात् ॥

(प्रदीपः) इदानीमिकदेशनाच्याश्रयेणाह—एवं तर्हीति ।
यथा घृतावयवो घृतम्, एवं गोत्रावयवोऽपि गोत्रमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नेतु देवदत्तावयवस्य देवदत्तत्वाभावेन गोत्रादेव
गोत्रावयवादिद्वयकृतत आह—यथा घृतेति ॥

(५१२१ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ गोत्रादिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥*॥

(भाष्यम्) गोत्रादिति चेद्वचनमनर्थकं भवति ।
सिद्धं गोत्रे पूर्वणैव ॥

(प्रदीपः) गोत्रादिति चेदिति । पौत्रप्रभृत्यपत्यसु-
दायस्य गोत्रत्वे तदवयवस्यापि गोत्रत्वात् पूर्वणैव ष्वद् सिद्ध-
इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) सूत्रे—‘गोत्रावयवात्’ इति—गोत्र चासावयव-
वक्षेति कर्मधारय । तत्र गोत्रशब्देन यदि पारिभाषिक गोत्रं तदा दोष-
माह—नाथे—वचनमनर्थकमिति ॥ ननु पूर्वण गोत्रे विधान-
मनेन तदवयव इति कथं वचनामनर्थक्यमत आह—पौत्रप्रभृतीति ॥

(सिद्धान्त्येकदेशिभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—गुरुपोत्तमयोरित्युच्यते,
अगुरुपोत्तमार्थोऽप्यमारम्भः ॥

(उद्द्योतः) नाथे—अगुरुपोत्तमार्थे इति । कस्मि-
न्क्षिप्तगोत्रे दान्यधातरगोत्राणि, यथा—भार्गवस्य ऋष्यनादीनि,
तैश्चगुरुपोत्तमार्थः ॥

(५१२१ सूत्रप्रत्याख्यानं वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अगुरुपोत्तमार्थमिति चेत्

सर्वेषामवयवत्वात्सर्वप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अगुरुपोत्तमार्थमिति चेत् सर्वेषाम-
वयवत्वात्सर्वत्र प्राप्नोति । अष्टाशीतिसहस्राण्यूर्ध्व-
रेतसानृपीणां यन्भूवस्तृणागस्त्याष्टमैःकपिभिः प्रज-
नोऽभ्युपगतः । तत्रभवतां यदपत्यं तानि गोत्राणि,
अतोऽन्ये गोत्रावयवाः, तत उत्पत्तिः प्राप्नोति ।
तद्यानिष्टम् । तस्मात्तार्थोऽनेन योगेन ॥

(प्रदीपः) सर्वप्रसङ्ग इति । यथा भार्यवगोत्रस्य साचा-
णस्याधान्तरगोत्राणि व्यवहारीनि, तेषु त्रपिशब्देभ्यः पूर्व-

सूत्रेऽनार्थयोरिति ष्वद्वप्रतिषेधादृषिशब्देभ्यो गुरुपोत्तमेभ्य
एव ष्वद्विष्यते, न त्वगुरुपोत्तमेभ्य इति भावः ॥ तत्रभव-
तामिति । अगस्त्याष्टमानामित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) (नाथे)—तत्रभवतां यदपत्यमिति ।
साक्षादपत्यमित्यर्थः ॥ तानि गोत्राणीति । गोत्रत्वेन लोके प्रसि-
द्धानीत्यर्थः । यत्तदेव च तत्र तत्र लौकिकगोत्रपदेनोच्यते ॥ अतोऽन्ये
इति । तदपत्यसत्तारूपा अवार्तात्तत्रोत्पत्तिर्वा इत्यर्थः ॥ तत इति ।
अवात्तत्र गोत्रेभ्योऽगुरुपोत्तमेभ्य इत्यर्थः ॥ तस्याच्चे—यथा भार्गवे-
त्यादि । प्रवराध्यायप्रतिष्ठा द्विविधा—ऋषयोऽनुपपत्त्यः । कपिशब्दे-
नान मन्त्रद्वयः । तत्रायेषु न प्राप्तिरित्याह—पूर्वसूत्रे इति ॥ अथे-
वाह—अनुवीति ॥ न त्विति । एव चागुरुपोत्तमार्थं दृष्टमिति
बोध्यम् । ‘ये क्रौड्यादयः’ इत्यनेन ग्रन्थेन सूत्र प्रत्याख्यातम् ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

कथं येभ्योऽगुरुपोत्तमेभ्य इत्यते ?

(प्रदीपः) कथं येभ्य इति । पुनिकमुत्तरादिभ्यः ॥

(५२२३ प्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥*॥ सिद्धं तु रौढ्यादिपूपसंख्यानात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

रौढ्यादिपूपसंख्यानात् । रौढ्यादिपूपसंख्यानां
कर्तव्यम् ।

के पुन रौढ्यादयः ?

ये क्रौड्यादयः ॥

(प्रदीपः) ये क्रौड्यादय इति । पूर्वाचार्यसंज्ञावैम-
निहितमित्यर्थः ॥

(भारद्वाजीयमतेन फलप्रसङ्गकभाष्यम्)

भारद्वाजीयाः पठन्ति—सिद्धं तु कुलाख्याभ्यो
लोके गोत्राभिमताभ्य इति ।

सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

कुलाख्या लोके गोत्रावयवा इत्युच्यन्ते ॥

अथ वा गोत्रावयवः को भवितुमर्हति ?

यो गोत्रादवयुतः ।

कश्च गोत्रादवयुतः ?

योऽनन्तरः—दैवदत्त्या, याज्ञदत्त्येति ॥

इति श्रीमगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे

पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(प्रदीपः) कुलाख्याभ्य इति । अत्रधानवयवोऽव-

यवशब्द इह एषते । तत्र प्रवराच्यायपठितानां मुख्यं गोत्र-
त्वम् । ये त्वदिपुरुषाः श्रुतशीलसंप्रदाया अपत्यसन्तानप्रसिद्धि-
हेतवस्तेषामप्रधानं गोत्रत्वम्, तेष्व्योऽनेन प्यहविधानम् । पुष्पि-
कस्यापत्वं गोत्रं स्त्री—पुष्पिकया, भौणिकया, भौर्येति ॥
योऽनन्तर इति । पृथग्वाच्ययवशब्दोऽपत्यत्वेन गोत्र-
सादश्ये सति पृथग्भावोऽन्तरत्वादाधीयत इति जातादौ प्यह-
न भवति—आदिच्छति । तदेवमर्थद्वयमस्य सूत्रस्य भाष्य-
कारेण व्याख्यातम् । अभिधानलक्षणाच्च कृतद्वितसमासा इति
सर्वप्रधानन्तरापत्ये प्यह न भवति ॥

इत्युपाध्यायजैष्यदुपजैष्यद्व्यहते महामाध्यप्रवीपै चतुर्थ-
स्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(उच्यते :) अथ भारद्वाजीयेकं सूत्रप्रयोजनमाह—भार-
द्वाजीया इति ॥ अभिधानवचन इति । अभिधानानि गोत्राणि
गोत्रावयवशब्देनोच्यन्ते । तत्र प्राधान्याप्राधान्ये कथमत आह—
प्रवराध्यामेति ॥ तेषामप्रधानमिति । अपत्यतत्त्वप्रसिद्धिहेतुवे
न तेषां गीर्णं गोत्रत्वम् । 'अपत्यं पौत्रप्रभृति' इति गोत्रत्वचोमय-
साधारणमिति भावः । सूत्रे कर्मधारयः, सौमः परनिपातः ॥ एव
चात्र 'गुरुषोऽपमयोः' इति नातृवर्षत इत्याह—पुष्पिकस्येति ।
एवं चागुरुषोऽपमयोऽपिमिति भावः ॥ कौल्यादिपाठास्तिकेः सूत्र-
स्यैवार्थं मनसि निभावाह—भारद्वाजीयः—अथयेति । अथ
भावः—एतत्सूत्रागमसामर्थ्यात् अपत्याधिकारादन्तर्वेदेषु पूर्वसूत्रे
गोत्रशब्देन शालीयं गृहीत्वा तत्रिज्ञेऽनन्तरापत्यप्रत्ययान्ते विध्यर्थमिद-
मिति । तदनुमयुदाहरति—दैवदत्तयेत्यादि । गोत्रावयवशब्देन वच-
ननन्तरावसंमहणमत आह—पृथग्भावेति । यथा माह्वानागुरुष-
भूतोऽपमियुक्ते तत्सदृशे क्षत्रियादौ प्रथम प्रतीतिरिति भावः । नन्वेवं
सत्यतिप्रसंगः स्यादत आह—अभिधानलक्षण इति । अत एव
युवापत्ये न दोषः । एवञ्चानन्तरापत्ये तत्पठितमुदाहरणद्वयमेव
साधयति भावः । एवं च येष्व्योऽनन्तरापत्यप्रत्ययान्तेभ्य इत्येवं, तानपि
कौल्यादिषु पठित्वा इह सूत्रं त्याज्यमेवेति भाष्यमतमिति भाति ॥

इति श्रीशिवभट्टसूतमतीगर्भनानागोत्रीमहकृते भाष्यप्रदीपे-
क्षोपे चतुर्थस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(६५६ अधिकारसूत्रम् ॥ ४ । २ । ३ आ. ४० ॥)
३३२८ समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ४।१।८२ ॥

(अधिकाराधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

समर्थवचनं किमर्थम् ?

समर्थदुत्पत्तिर्यथा स्यात्—उपगोरपत्यम् ।

असमर्थान्मा भूदिति—कम्बल उपगोरपत्यं देव-
दत्तस्येति ॥

(प्रदीपः) समर्थवचनमिति । 'तस्यापत्यम्' इत्यादौ
भूयैमाणासम्बन्धपेक्षायां विमर्शो विज्ञायमानायामसामर्थ्ये
प्रत्ययप्रसङ्ग एव नास्तीति मत्वा प्रथमः ॥ समर्थोदिति ।
समर्थोदेवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम् । न 'तस्यापत्यम्' इत्यादौ क्लृप्त-
वाक्ये सम्बन्धप्रतिपादनाय विभक्त्युच्चारणम्, इह तस्य प्रयो-
जनमाभावात् । किं तर्हि—पठ्यन्ताप्रत्ययविध्यर्थे 'तस्य' इति
निर्दिष्टम्, अपत्यमिति प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमिति—परस्पर-
सम्बन्धस्याप्रतिपादनादसमर्थोदपि प्रत्ययः स्यादिति भावः ।
ऋद्धस्योपगोरपत्यमित्यादावपि प्रत्ययो न भवति, सापेक्षत्वाद्-
सामर्थ्यात् ॥

(उच्यते :) संबन्धपेक्षायामिति । अपत्याद्यर्थे निरूपित-
संबन्धार्थिकावामिल्यर्थः । तैस्तस्यैवप्रत्ययमित्ये प्रयोच्चारिताप्रत्यय
इत्याह—'बलमुपगोरपत्यं चैत्रस्य' इत्यादिभ्यामितिहेतुः भावः ॥
ननु न समर्थदुत्पत्त्यर्थं वचनम्, किं त्वसमर्थदुत्पत्त्यर्थमत आह—
समर्थोदेवेति ॥ इह—एतद्व्युत्पत्तेः ॥ तस्य—संबन्धप्रतिपादनस्य ॥
सत्येतीति । सर्वविशेषसंप्रसार्य च तच्छब्देन सामान्येनोपादानम् ।
पूर्वोक्तार्थकत्वेऽपि सूत्राणां 'समर्थोत्' इत्यावयवकमित्याह—ऋद्ध-
स्येति ॥

(५२२४ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समर्थवचनमनर्थकम्, न ह्यसंम-
र्थेनार्थाभिधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समर्थवचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

नह्यसमर्थेनार्थाभिधानम् । नह्यसमर्थदुत्पत्त्यमा-
नेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत्त
उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) समर्थवचनमिति । प्रयुक्तानामिदमन्वा-
ख्यानं प्रवृत्तम् । तत्र 'कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्य' इति
योऽर्थः प्रतीयते नास्ती 'कम्बल औपगवो देवदत्तस्य' इति प्रत्यये
कृते, इति प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययौ च प्रत्ययार्थं
सह ब्रूते न चानन्वितयोः सहाभिधानसम्भवः । असमर्थ-
शब्देनासमर्थदुत्पत्तः प्रत्यय उपचारदभिविहितः ॥

(उच्यते :) अनभिधानादित्यस्य—प्रत्ययान्तेन वाक्यप्रदी-

- १ 'असमर्थानां मूल' इत्येव इतिरहितः पाठो क च गुणकयोः ॥
- २ भूयमाणो योऽपत्यद्विस्त्रोऽर्थसंनिधितसम्बन्धविशिष्टपेक्षावामिल्यर्थः ॥
- ३ समर्थानामित्यस्यापिऽपि सस्यापत्यमित्यादिद्व्युत्पत्तेः वाक्यार्थप्रत्ययस्येति
धारणं प्रदर्शयति—तत्तत्सम्बन्धपत्यमिति ॥
- ४ मत्प्रविशणकम्प्राधान्यां तत्त्वोद्विग्नप्रदानां पठ्यन्ताप्रत्ययविध्यर्थ-
माह—ऋद्धस्य समर्थानामित्यधिकारात्तयोः सत्यापसमित्यादीनां अपत्यार्थ-

विरुधिसम्बन्धबोधकाप्रत्यय इत्यर्थः स्यात् । उदाहरणेऽपि ऋद्धस्योपगोर-
पत्यमित्यादावपि मत्प्रवयवहृत्पठ्यन्तदर्शयति—पूर्वोक्तार्थकत्वेऽपि ॥

५ इति—प्रत्ययार्थेनार्थाभिधानमाभावेऽतोऽप्युपगोरपत्ययोः नेत्यर्थः ॥

६ वाक्येन प्रतीवमानो योऽर्थसंज्ञः ऋद्धपादनेन समुदायेन मतीतेरावादि-
त्यर्थः । कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्य इत्येवमिति भावो मतीवमानोऽर्थः, उपगोरपत्यस्ये
कृतेऽपि न सग मतीतो भवतीति न तस्यैवत्यवयवहृत् इति भावः ॥

यमानार्थप्रतीत्यभावादित्यर्थमुक्त्वा प्रकृतिप्रत्यययोः सहाभिधानायोगादित्यर्थान्तरं दर्शयति—प्रकृतिप्रत्ययौ चेति । प्रत्ययार्थमिति । प्रतीयमानमित्यर्थः । कश्चित् 'प्रत्येयार्थम्' इति पाठः । ऋद्धसौषगव इत्यादिवाण्याय पूर्वोक्ताय दवावश्यक इति बोध्यम् ॥ नन्वसमर्थेनापि प्रत्यादिना स्वार्थभिधानमस्तेवेत्यत आह—असमर्थशब्देनेति । तुल्यन्यायात् 'समर्थः पदविधिः' इत्यपि प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् ॥

(पदकृतभाष्यम्)

अथ प्रथमवचनं किमर्थम् ?

प्रथमवचनं प्रकृतिविशेषणार्थम् । प्रथमाप्रत्ययोत्पत्तिर्यथा स्यात्, अप्रथमान्मा भूत्—उपगोरपत्यमिति अपत्यशब्दात् ॥

(प्रदीपः) अपत्यशब्दादिति । अपत्यविशेषवाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः । तथाहि—यथा-इन्द्रो देवता यस्य तदैन्द्रं हविरिति प्रथमान्ताप्रत्ययो भवति, एवं देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोरिति प्रत्ययप्रसङ्गः । लक्षणवाक्यापेक्षं प्राथम्यं नियतत्वादाधीयते न ॥ विप्रहवाक्षमापेक्षमनियतम्, अन्यथा पर्यायेण सर्वस्य प्राप्यन्तात् प्रथमादित्यनर्थकं स्यात् ॥

(उद्द्योतः) नन्वपत्यमित्यर्थनिर्देशात् ततः शब्दप्रत्ययप्रसङ्गः 'लौन्वो ऋक्' इत्यादेशासंगतः स्यादत आह—अपत्यविशेषेति ॥ अपत्यशब्दादिति भाष्यस्यापत्यबोधकशब्दादित्यर्थः ॥ न शिवति । उपगोरपत्यम्, अपत्यमुपगोः—इति द्विविधप्रयोगस्यापि लोके दर्शनादिति भावः ॥

(५२२५ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रथमवचनमनर्थकं न ह्यप्रथमे-
नार्थाभिधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रथमवचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

न ह्यप्रथमेनार्थाभिधानम् । न ह्यप्रथमादुत्पत्त्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात्, अनभिधानास्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) प्रथमवचनमिति । दैवैकवितिरुक्तोऽपत्यं प्रतीयते, न स्वपत्यवानित्यर्थः ॥

(पदकृतभाष्यम्)

अथ चावचनं किमर्थम् ?

वाच्यमपि यथा स्यात्—उपगोरपत्यमिति ॥

(५२२६ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चावचने चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

१ ततः शब्दादिति । तत्कालप्रत्ययवर्तिन्यर्थः ॥

२ देवदत्तशब्दादित्यर्थे इत्येवमस्त्वोऽर्थः मतीति मतिः, न तथा अपत्य-
शब्दप्रत्यये द्वेऽपि अपत्यरूपायैव मतीति स्यादिति भावः ॥

३ उपगोरपत्यः इत्येवमस्त्वोऽर्थः इति सूर इत्यर्थः ॥

तत्र तावदुक्तं चावचनानर्थक्यं च, तत्र नित्यत्वात् सन इति ।

इहापि चावचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

तत्र नित्यत्वात्प्रत्ययस्य ॥

(चावचनप्रत्याख्यानसमर्थकभाष्यम्)

इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति—वाक्यं च वृत्तिश्च ।

तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते चावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसन्त्यन्धुमन्यदतः संज्ञायाः, न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते ।

तस्मान्नार्थो चावचनेन ॥

(प्रदीपः) इहेति । व्यपेक्षैकैवाभावयोरन्यन्तमेवाङ्गिषार्थस्य वाक्यस्य दूरया बाधनं न भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अन्यदतः संज्ञाया इति । प्रत्ययतदितादिसंज्ञाया इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अपैतत्समर्थग्रहणं नैव कर्तव्यम् ।

कर्तव्यं च ।

किं प्रयोजनम् ?

समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यादसमर्थान्मा भूदिति ।

किं पुनः समर्थम् ?

अर्थोभिधाने यत्समर्थम् ।

किं पुनस्तत् ? कृतवर्णानुपूर्वीकं पदम्—सौत्थित्यः, वैश्वमाप्तिरिति ।

(प्रदीपः) कृतवर्णानुपूर्वीकमिति । तस्यैव लोकेऽर्थप्रतिपादनाय प्रयोगात्समर्थत्वमिति भावः ॥ सौत्थित्यितिरिति । विभज्यान्वाख्याने सुचरित इत्यस्मादपि प्रत्ययः स्यात्, ततश्चावृत्तिवितिरित्यनप्रसङ्गः, वार्णादाहं बलीय इति वृद्धिप्रसङ्गात् । नन्वन्तरप्रत्याख्यानं कार्येषु कृतेषु प्रत्ययो भविष्यति । एवं तर्ह्येतदनेन समर्थवचनेन ज्ञाप्यते—अस्त्यर्थं परिभाषा 'अकृतः व्यूहाः पाणिनीयाः' इति । तेन पशुषः, तक्षुष इत्यादि सिद्धं भवति । भेन्तरप्रत्याख्यानं कृतोऽपीडागम एतत्परिभाषावशाजिवर्तते । तत्र पशु वा अस् इति स्थिते इदं च प्राप्नोति, सम्प्रसारणं च । तत्र सम्प्रसारणं बलीयः प्रतिपदविधानादिति । तत्र इते बलादित्वाभावादिदं नास्तीति सिद्धं—पशुष इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अपैतत्समर्थेति । 'समर्थः पदविधिः'

३ व्यपेक्षायामन्यतयावस्य, द्वावर्थावविशये च वाच्यमात्रस्य सिद्धं
देवेन वाच्यमनर्थकमित्यर्थः ॥

५ 'अशान्तराज्यम्' इति झ. पाठः ।

इत्येव सिद्धेरिति भावः । परितृप्त्यैव यदाशौचतरेण संन्यासं मुच्यतां च-
 क्षितोऽस्या पदविधित्वं स्पष्टमेव ॥ आभ्ये—अर्थाभिधाने यत्सम-
 धीमिति । अर्थाभिधाने यत्सम- ॥ कृतवर्णानुपूर्वीकं पद-
 मिति । अनेनाभ्येनोपनयनमाभ्यं निश्चितपदे एव, न तु सत्यपि
 शास्त्राप्रकृतिसत्यशक्तिके तस्य लोके बोधयन्मिति । एवं च
 वर्णफोटः शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगीति सूचितम् । एवं च
 समर्थपदेनापि सुवन्तादुत्पत्तिः सूचिता । तदेव 'कुस्मिते' इति यत्ने
 बध्यते ॥ मन्वन्तरावसानवर्गदोषैः स्वादत्त आह—वार्णोदिति ॥
 क्रमेणाभ्याख्याने सिध्यतीदमिति शङ्कते—मन्वन्तरावसानादिति ।
 वार्णोदाहमिति तु समानवाक्यातिविषयमिति भावः । न ह्यत्र निश्चित
 कालात्तत्रोक्तिमिच्छातिनाशेऽपि कार्यसिद्धिरूपो यथा दण्डनाशेऽपि पट-
 सिद्धिः, स यैवेत्यर्थः । तदाह—पूर्वं कृतोऽपीत्यादि ॥ प्रकारान्तरेण
 पण्डित इत्यस्य सिद्धिमाह—तत्रेत्यादि ॥ प्रतिपदविधानादिति ।
 अनवकाशत्वाभावाद्वाप्यनवकाशावेऽपि पूर्वप्रवृत्तौ श्रीगोपस्थितिक्रमेणैव
 मपि निवामकमिति भावः । अनेन पदस्य विभज्याभ्याख्यानेऽकुतस्त्व-
 दपरिभाषा विनाऽप्येतदसिद्ध्या तस्या अनवकाशस्य सूचितम् । विष्णु
 इत्यादिवाक्यस्यैः प्रत्ययदर्शनेन सर्वत्र तद्विधे तथेति अमवारणाय सूत्रे
 न्यायसिद्धाभौतवाद एव समर्थमहमिति भाष्याशयः । अत एव सो
 रिधनो पदस्य विभज्याभ्याख्यानेऽकुतस्त्वस्येति प्रत्ययः स्वादिति कैयटे-
 नोक्तम् । अत एव विप्रतिषेधस्येऽन्तरात् कवीश इत्यस्य सोरिधितः,
 वैश्वामनिरिति प्रयोजनत्वेनोक्तम् । वार्णपरिभाषावन्निर्वाहान् प्रवर्तते
 इति तदाशयः ॥

(वाच्येन सिद्धान्तभाष्यम्)

अथ तद्वाच्यत्वं नैव कर्तव्यम् ।

कर्तव्यं च ।

किं प्रयोजनम् ?

नित्याः शब्दाः, नित्येषु शब्देषु वाच्यस्य साधु-
 त्वमनैवान्वाख्यापते ॥

(प्रदीपः) वाच्यस्येति । उक्तिवाक्ययोरन्तरार्थभे-
 देऽपि प्रजानां भेदादिकां धर्माणां वाच्यस्य वृत्त्या बाधः स्यात् ।
 तथा ह्योपगममानयैत्युक्ते योऽर्थ आनीयते स एवोपगोप्यमान-
 यैत्युक्ते । तत्र तथा गोशब्देन गावीशब्दो नियतस्य सत्यामपि
 गावीशब्दादधिकस्य क्षीत्वस्य प्रतिपत्तौ जातिरुल्लेखार्थभेदात्,
 एवं वाक्यस्यापि वृत्त्या निवृत्तिः स्वादिति तदभ्युपगमनाय वा-
 च्यत्वम् ॥

(उल्लेखः) नन्यर्थभेदादेव वृत्त्या वाच्यस्य न नापोऽत आह
 —वृत्तौ । अत्रान्तरार्थभेदः—पदजन्योपस्थितिकालिकः ।
 वाच्येऽप्यल्लेखान्तरात्पदप्रकारिकोपस्थितिः, वृत्तौ त्वण-उपगुसम्बन्ध-
 विशिष्टस्येति भावः । उभयविधाभेदे एव वाचकस्य मन्वन्त-
 रप्रवाह—तत्र स्येति । वाच्यस्य निवृत्तिरित्यस्य तस्य साधुत्व-
 निवृत्तिः स्वादित्यर्थः । अनेन समानीयमन्वाविभाषादि कर्तव्ये-

त्युक्तम्, वृत्त्यन्वयात् ॥ अधिकस्य क्षीत्वस्येति । प्रवृत्तिमि-
 चादधिकस्य क्षीत्वस्येत्यर्थः । गोशब्दस्तु पुंस्यसमानाधिकरणमपि
 गोत्वमादेति भावः ॥

(१५७ अधिकारसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा. ४१)

१३२९ प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ४।१।८३ ॥

(अणधिकाराधिकरणम्)

(भाष्येणभाष्यम्)

अयुकोऽयं निर्देशः, न हि तत्र कश्चिद् दीव्य-
 च्छन्दः पठ्यते ।

कस्तर्हि ?

दीव्यतिशब्दः ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

प्राग्दीव्यतेरिति ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः—प्राग्दीव्यतेरिति ?

(प्रदीपः) अयुक्त इति । प्रसिद्धस्यायकस्यो युजिः ।

प्रसिद्धस्य च कदाचित्प्रतिपदप्रतिपत्त्यर्थः प्रयोगो ह्यस्ते—न्यादे-
 नायुक्तमिति । नहीति । दीव्यतिशब्दाच्चन्यासार्थस्यैवावधिभावो
 विवक्षितः । अर्थानामेवावधिमत्तत्त्वेऽष्टत्वात् । समानजातीयानां
 मन्वन्वधिमत्तत्त्वात्सु प्रसिद्धत्वात् । समुदाये चैकदेशस्य गुण-
 भावादवधिचिन्तानुपपत्तिरिति भावः ॥

(उल्लेखः) केनायुक्त इत्याकाङ्क्षापामाह—प्रसिद्धेति । न
 तु शीवत्वादी प्राणादिवद्वाच्येऽन्वर्थः ॥ तदेव ध्वनयन्माह—प्रसि-
 द्ध्यस्य चेति । ननु तदेकदेशदीव्यच्छन्दसमुद्भवस्य निर्देशोऽत आह—
 दीव्यति शब्देति ॥ समानजातीयेति । अवधिमत्त्वमानीना-
 मेवेष्टमित्यवधिरन्वयं द्येति भावः ॥ नन्येकदेशदीव्यदर्थैस्त्ववधि-
 त्वमन्वत् आह—समुदाये चेति । एकदेशस्य समुदायत्वरूप-
 निष्पादकत्वात् कथमपि नार्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः ।

दीव्यतिशब्दे दीव्यच्छन्दोऽस्ति तस्मादेवा पञ्चमी ॥

(प्रदीपः) दीव्यच्छन्द इति । एकदेशेन समुदायो
 निर्दिश्यते । स नार्थप्रधान इत्यर्थस्यावधित्वं सम्पद्यते ॥

(उल्लेखः) निर्दिश्यत इति । समुदायायो बोध्यत्वं इत्यर्थः,
 एकदेशस्यैकस्यान्वक्तव्यत्वाविति भावः । स च—समुदायश्च ।
 अर्थप्रधान इत्यनेकदेशोऽपि अर्थमन्वा इति तत्पर्यम् ॥

(परिभाषाज्ञापकपरभाष्यम्)

किं पुनः कारणं विकृतनिर्देशः क्रियते ?

१ समर्थः पदविधिरित्यस्याः परिभाषायाः अत्र प्रातिपदार्थभेदः—परिपूर्व-
 स्येति ॥

२ वृत्तिवाच्यार्थभेदोऽप्यत्राप्यस्ति—अत्रान्तरार्थभेद इति ॥

३ तथा जीवन्तुः मन्वन्तेऽपि, तत्र प्राण-रूपोऽन्वयः स्यात् एव । न तथा
 युक्तवाच्यं न्यायकारणत्वस्य भवेत् । काव्यं प्रवेष्टव्यावधि- 'गोवेना-
 युक्तम्' इत्येवमन्वयः प्रयोगो ह्यस्ति, न तथा मन्वेन जीवन्तेऽपि स्यात् ॥

एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा—एक-
देशविहितमनन्यवद्भवतीति ।

किमेतस्य क्षापने प्रयोजनम् ?

एकदेशविहितेषूपसंख्यानं चोदितं तत्र कर्तव्यं
भवति ।

अथ वा प्राग्शब्दोऽयं दिक्शब्दः, दिक्शब्दैश्च
योगे पञ्चमी भवति । तत्र 'अप्रथमासमानाधिकरणे'
इति ज्ञाता भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तच्चेति । तेन पंचवित्यादौ पदचज्ञा सिद्धा
भवति ॥ अथवेति । नैवेदमशुकरणम्, किं तर्हि ? अयं
एवाधिपत्वेन निर्दिश्यते । तत्र दिवेलंति कृतेऽर्थादित्यनेन
गम्यमानार्थत्वात्प्रयुक्तेनाप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यात्,
प्रथमासमानाधिकरणे निषेधात्ता लटः क्षापदेशः कृत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) तत्राह भाष्ये—सिद्धतिनिर्देश इत्यादिना ।
एकादामावृत्तविकारेण निर्देश इत्यर्थः ॥ भवत्येवेति । एव नैवेद-
मविकृतोऽप्येवबोध इति भावः । अनन्यवदित्यस्यान्यवत्त्वार्थः । तत्रा-
न्यत्वाद्दृष्टान्तिपेक्षेऽप्यन्यनिषेधः सूत्रात् । एतेनैकदेशविहितत्वापोऽपि
स्थानपक्षीनिर्दिष्ट इत्येवास्त्वम् ॥ भाष्ये—अथवा प्राग्शब्दोऽय-
मिति । यदेवाध्यापकैऽपि दिक्शब्दं प्रयोज्यम्, तथापि प्रथमासमाना-
धिकरणप्राभावर्यवर्धनायम् । अथ हि यत्र प्रथमान्तः संभाव्यते ।
तेन तु न सामानाधिकरणमिति भावः । एव च प्रत्ययप्रतिषेधे
शङ्कसंभवः । पदोदात्तस्य व्याप्त्यत्वात् पक्ष एकदेशिनः ॥ नैवेदम-
शुकरणमिति । नैवेदशोचरणमित्यर्थः । अनुवाचितत्वं—नाम्नरीयका-
त्तपोधारितस्य कारणम्—उच्चारणमित्युक्त्यार्थः । शब्दमात्रतात्पर्यं कृत्वा-
भावेन मुख्यानुकरणत्वाभावात् ॥ अर्थ एवेति । अविकृतत्वबोधकपद-
बोधोऽपि एवैत्यर्थः ॥ नन्वप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावात्कथं
शक्यता आह—उत्प्रेति । निषेधाद्देति । प्रत्ययप्रतिषेध इति भावः ।
प्रयुक्तेनैव सामानाधिकरण्यं भवतीत्यापोऽयुक्त इति बोध्यम् ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) अथेति । एकदेशाक्षेपद्वारेण प्राग्दीव्यत

इति समुदाय आश्रितः । वैष्णवेव वक्तव्यमधिकारार्थमिति
मत्वा प्रथः ॥

(उद्घोषः) नन्वेवं प्रतियोगमणित्यस्य कर्तव्यतया गौरवमत
आह—अणिलेवेति ॥

(५२२७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्वचनं कियते, सकृद्विधानार्थम् ।
सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्यात् । योगे
योगे तस्य ग्रहणं मा कर्पयमिति ॥

(प्रदीपः) सकृद्विधानार्थमिति । प्राग्दीव्यतो वेऽर्था-
स्वात् सर्वानपेक्षानेनाण्प्रत्ययः सकृद्विधीयत इत्यर्थः ॥
विहितो यथा स्यादिति । सर्वेष्वर्थेषु विहितो यथा स्यादि-
त्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अण् प्रत्ययः सकृद्विधीयते इति । सर्वेष्वर्थ-
बोधकत्वात्तेषु अण्प्रत्ययसंबन्धः सकृद्विधीयत इत्यर्थः ॥ विहितमाद्य-
पौनरवत्त वारयति—सर्वेष्वर्थेष्विति । सकृद्विधीयतः सर्वेष्वर्थ-
वाक्येषु विहितो यथा स्यादिति भाष्याद्वारयः । अन्यथा प्रवचनार्थ-
वक्तव्यते अणिलुकार्यं स्यादित्याह—योगे योगे इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

अधिकारादप्येतत् सिद्धम्—अधिकारः प्रतियोगं
तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते ॥

(५२२८ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवाद-
विषयेऽण्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकारात् सिद्धमिति चेदपवाद-
विषयेऽण् प्राप्नोति—अत इच्छ' (४।१।९५) अण्ये-
त्यणपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) क्ण चेति । प्रतियोगमुपस्थाने द्वयोरैकविप-
त्वात्तद्विकल्पः स्यात्तु नान्यभाषकत्वात् इति भावः ॥

१ एकदेशविहितत्वापोऽहंरगमाह—तेन पञ्चवितति ॥

२ 'अथवा प्राग् शब्दोऽयम्' इत्यदिना भाष्यकृता पञ्चमपुत्रपञ्चम् ।
तस्य हि आद्यभाष्ये—प्राग्शब्दस्य दिक्शब्दत्वेन तदुक्त्यपेक्षी स्यात् ।
तस्य च पञ्चम्येन सामानाधिकरणत्वात् कदा चतुःसिद्धिः नैवेदमशुकरणमेत-
दिति । कदा चरिति दृष्टे अममप्राभाष्यमाधिकरण इति वदे च अद्वयप्रतिषेध
आभीयते तेन पञ्चम्येन सामानाधिकरणत्वात्कथं शक्यता आह—उत्प्रेति । निषेधाद्देति । प्रत्ययप्रतिषेध इति भावः ।
प्रयुक्तेनैव सामानाधिकरण्यं भवतीत्यापोऽयुक्त इति बोध्यम् ॥

३ एकदेशविहितत्वापोऽहंरगमाह—तेन पञ्चवितति । तस्य अममप्राभाष्यमाधिकरणमेव
साक्षात्प्राग्शब्दोऽयम्—अथिलेवेति ॥

४ अथवा प्राग्शब्दोऽयम्—अथिलेवेति । तस्य अममप्राभाष्यमाधिकरणमेव

आभीयते तेन पञ्चम्येन सामानाधिकरणत्वात्कथं शक्यता आह—उत्प्रेति । निषेधाद्देति । प्रत्ययप्रतिषेध इति भावः ॥

५ भाष्ये 'सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा' इत्यत्र पौनरवत्तायाम् ।
वारयतीत्यर्थः ॥

६ भाष्यप्रथमवचनं विहितशब्दस्य उच्चारणत्पोऽर्थ इति भावः ॥

७ 'अधिकारादप्येतत्' इति च दातः ॥

८ अथवेति मतीकमेव भाष्यतो गृहीतमित्यदि विषये विवादः ॥ य.
उक्तं 'अण् वेति ।' मतीक निर्दिश्यते । इ उक्तं च भावः मतीकत्वेनो-
पादानम् । ९ उक्तं च उच्यते । अस्माकम् मतीकमेवेदिति याति ॥

१० 'भाष्यभाषकभाष्य' इत्येव दातः ॥ य. च. उक्तपयोः ॥

(५२२९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तस्मात् प्राग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥

(सूत्रार्थविषये पञ्चदशयोधकं भाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते—प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति, आहो स्वित्राग्दीव्यतो येऽर्था इति ।

किं चातः ?

यदि विज्ञायते प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति, स एव दोषः, अपवादविषयेऽणप्रसङ्ग इति ॥

अथ विज्ञायते प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति, न दोषो भवति । समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इक्षणं बाधते ।

यथा न दोषस्तथाऽस्तु ॥

(प्रदीपः) स एव दोष इति । सर्वाधेयप्रकृतय इहापेक्ष्यन्ते तदैकविषयत्वादर्ण इमादीना च बाध्यैवापकभावो न स्यात् ॥ समानेऽर्थे इति । अर्थपेक्षणे सत्यर्थेऽपि दमश्चिधानमिति प्रकृत्यन्तरे चावकाशोऽणप्रसङ्ग एकस्मिन्नर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानेनेनादिना तत्कौष्ठिन्यायेन बाध्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सर्वाधेयिदिति । प्राग्दीव्यत प्रकृतिष्वणिलेखस्तत्त्वमय इत्यर्थे इति भावः ॥ भाष्ये—समानेऽर्थे इति । समानादणप्रसङ्गः ॥

(अन्यतरपक्षेऽभिनिवेशभाष्यम्)

प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति विज्ञायते ।

कुत एतत्—

तथा ह्यर्थं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति । इतरथा हि बहुपक्षत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते, ततो यां कां चिदेव निमित्तत्वेनोपाददीत ॥

अथ वा पुनरस्तु प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति ।

ननु चोक्तमपवादविषयेऽणप्रसङ्ग इति ॥

(प्रदीपः) तथा हीति । यज्जातीयोऽवधिस्तज्जातीयोऽवधिमिति भावः ॥ प्राधान्येनेति । तात्पर्येणेत्यर्थः ॥ यां कांचिदिति । 'श्रावकुलरादाय' इति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु 'गर्थं प्रतिनिर्दिशति' इत्येव सिद्धे 'प्राधान्येन' इत्यधिकमत आह—'तात्पर्येणेति' । तर्ह्येकमाह—भाष्ये—

यां कांचिदिति । स्पष्टप्रतिपत्तये श्लाघ्यः । एवं चावधिनादीय एवावधिमनुवित इति अर्थः एवावधिमन्त इति तात्पर्यम् ॥

(५२३० एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा क चिद्वावचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

क चिद्वावचनात् । यद्यं क चिद्वावचनं करोति—पीलाया वा (४२१११८), उद्ध्यितोऽन्यतरस्याम् (४२१११९) इति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो नापवादविषयेऽणभवतीति ॥

(प्रदीपः) पीलाया धेति । सैनमप्येतदनारम्भणीयं स्यात्, 'अच.' इत्यनेनैव ठकः सिद्धत्वात्, अनेनाप्यणः ॥ उद्ध्यित इति । 'उद्ध्यित.' इत्येव ठविधानाय कर्तव्यं स्यात्, अनेनाण. सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सूत्रमपीति । न केवलम् ॥ भवननेत्यर्थः ॥

(एकदेशिसिद्धान्तभाष्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते नार्थः प्राग्वचनेन । अधिकारात्सिद्धम् ।

ननु चोक्तमधिकापात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽणप्रसङ्ग इति ।

नैष दोषः ।

परिहृतमेतत्—न वा क चिद्वावचनादिति ॥

किं पुनः कारणमियानवधिर्गृह्यते, न 'प्राक् ठकः' इत्येवोच्येत ?

एतज्ज्ञापयत्यर्थेऽप्ययं भवतीति ।

किमेतस्य ह्यापने प्रयोजनम् ?

प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इक्षणं बाधते ॥

(प्रदीपः) न प्राक् ठक इति । रथपीहानेकं ठगमहपमस्ति तथाऽपि व्याख्यानात् 'श्रावहवेष्टक' इत्ययमेवावधित्वेन गृहीष्यते ॥ एतदिति । एव हि स्पष्टो बाध्यबाधकभावो भवति, ज्ञापकाश्रयणमन्तरैरेवेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) मात्रावरोधेऽपि प्रतिपत्तिरावधाय तथा निर्देश इति भाष्याय श्लाघ—एव हीति ॥

दिवा ॥

१ अन्यतरपक्षमित्यर्थे वेदवर्णनोपपत्ति—उद्ध्यित इत्येति ॥

२ 'लघ्वेत्वेष्टक' इति च पाठः ॥

३ ननु प्राग्वहोऽपि स्यात् प्राक् ननु स्पष्टं ठगमहपमस्ति, तथा चावधित्वेन कथमावधेतिरित्येव गृह्य स्यात्तदा—मन्थपीहानेकमिति ॥

१ 'गणिनादीना बाध्य' इति च ॥ शुक्लकोः ॥

२ मण्यदस्य प्रतिपत्तिरुपरिभाषा इत्यर्थः ॥

३ 'चिदेवावधित्वेन' इति च क पाठः ॥

४ तज्ज्ञापयति—तात्पर्यमाह—कौष्ठिन्यायः ॥

५ पीलायाधेति सूत्रप्रकाशनाय वैयर्थ्यमन्तरैरेवेत्यर्थः—सूत्रमप्येतदनारम्भणीयं

(६५६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ अ. ४२)

१३३० दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः

॥ ४ । १ । ८५ ॥

(पयप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रदीपः) अणपवादो ण्यः ॥

(उद्घोतः) प्राग्दीन्योऽर्थोपपेक्षिदमभिहितम् इत्यादि-
प्रकारेणामप्यधिकारत्वं बोध्यम् । तेष्वयं सबतीति विषावकत्वमेवे-
त्यन्ये ॥

(५२३१ विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ (पयप्रकरणे) बाह्यतिपितृमतां

छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) (पयप्रकरणे) बाह्यतिपितृमतां छन्द-
स्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । वाक्—वाच्यः । वाक्—
मति—मात्यः । मैति । पितृमत्—पैतृमत्यः ॥(प्रदीपः) बाह्यतीति । कुर्वादिषु मतिपितृमच्छन्द-
स्योपसंख्येयं भाषायामपि पयविधानार्थः पाठः । अनेन तु च्छ-
न्दसि सर्वेषु प्राग्दीन्यतीयेषु अयं पयविधिः ॥(उद्घोतः) ननु सलुपसंख्येयाने कुर्वादी मतिपितृमतोः
प्रादो व्यर्थः स्यादत आह—कुर्वादिष्विति । जन्वेवैवमत्र पाठो
व्यर्थोऽत आह—अनेन रविति ।

(५२३२ विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पृथिव्या आजौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) पृथिव्या आजौ धक्तव्यौ । पार्थिव्या,
पार्थिवी ॥

(५२३३ विधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ देवस्य यमजौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) देवस्य यमजौ धक्तव्यौ । दैव्यम्, दैवम् ।

(५२३४ विधिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ वहिपटिलोपश्च यञ् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वहिपटिलोपश्च यञ् च धक्तव्यः ।
यदिमेषो घाहः ॥१ प्राग्दीन्य इति सूत्रे प्राग्पदस्यैव सत्ये भाष्यवाचकभावे भवति,
अभिप्रायेण च कारकादिना च प्राग्दीन्य इति मतिरिति सूत्रम् । तद्वाराणां
प्राग्पदमन्तेन भाष्यमन्तरस्यामन्तव्यमिति भाष्यमप्यत्र इति भाष्यम् ।२ ( ) विद्वत्पयपतिगोऽहं च. तुल्यं माहि, यानिपयपतिगोऽहि वाक्-
मन्त इति भाष्यम् ।३ बाह्, मति—अमयोः क. तुल्यं न पाठः । ह. तुल्यं न वैतुमन् इति-
स्येव 'विगुम्' इति पाठः ।

४ सलुपसंख्यान इति । 'यय प्रकरणे' इति वार्तिकेनेति चेत् ॥

(प्रदीपः) वहिप इति । टिलोपवचनम् 'अव्यायानां
भगाने टिलोपः' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेनारतीय इत्येव-
मादि सिद्धं भवति ॥(उद्घोतः) नन्वव्यायामित्येव सिद्धे टिलोपविधानं व्यर्थमत
आह—टिलोपेति । 'आरतीयः' इति प्रयोगः 'अव्यायान्यप्' सूत्रे
माये ॥

(५२३५ विधिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ईकवच ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईकक वक्तव्यः । बाहीकः ॥

(५२३६ विधिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ ईकञ् छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईकञ् छन्दसि धक्तव्यः । बाहीक-
मस्तु भद्रं वः ॥

(५२३७ विधिवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ स्यान्नोऽकारः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्यान्नोऽकारो धक्तव्यः । अश्वत्थामः ॥

(प्रदीपः) स्यान्न इति । भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्तद-
न्तस्य ग्रहणम्, न केवलम् ॥ अश्वत्थाम इति । अश्वत्थ-
स्याम=वत्सं गत्येति बहुमीहिः, पुनोदरादित्वात्तकारस्य
तकारः, अपत्यादावर्षोऽकारप्रत्ययः, नस्तद्धित इति टिलोपः ॥(उद्घोतः) प्रत्ययविधौ तदन्तविधिमतिविधादाह—भाष्येति ।
वैकृति पलवाचिनः स्वामश्वत्थस्यापलेन न मोक्षः, तथाऽपि काठदिना
मोक्षः समबलीलेवतुल्यम् । वार्तिके प्रातिपदिक विशेष्यमादाय तदन्त-
विधिः । 'महणवता' इत्यादिनिषेधामवृत्तिर्नोप्योदाहरणम् । 'उगि-
ह्मोप्रहणवत्तय' इत्येवमप्युपलक्षणमिति भावः ॥

(५२३८ विधिवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ लोन्नोऽपत्येषु बहुषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) लोन्नोऽपत्येषु बहुषु अकारो धक्तव्यः ।
उडुलोमाः, शारलोमाः ।

बहुष्विति किमर्थम् ?

औडुलोमिः, शारलोमिः ॥

(प्रदीपः) उडुलोमा इति । बाह्यादिषु लोमशब्दस्य
पाठादिवि प्राप्तेऽकारो विधीयते ।५ जन्वेवमिति । कुर्वादिषु मतिपितृमतोः पाठादेव जन्मस्यस्य विज्ञा-
नरीत्यर्थः ॥६ 'अव्यायतीरुष्योत्तरपदोऽर्थोपपेक्षामन्तव्यमिति सूत्रम्' इति सूत्र-
मिदमेव । इत्येवमाव्यायपदं बहिष्यत् । आरादित्यव्यायपदप्रत्ययः । आव्याय-
माव्यायपदं ह्यव्यायपदप्रत्ययस्य टिलोपः च ॥७ ननु जन्मस्य भाष्यमन्तरस्यामन्तव्येन भोग्यावाह्यजन्यमन्तव्योदेव
तदन्तविधिः । अतर्हि भाष्यकारवचनप्रामाण्यादित्येवदुपपन्नमित्यत आह—
मपि पलवाचिन इति ॥

केचिदाहुः—इष्यपि कृते तस्य 'बहुच इयः प्राच्यभर-
तेषु' इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन स्वादिष्विति पदसंज्ञायां नलोपेन
सिद्धं रूपम् । भसंज्ञा तु वर्णाभयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति,
'न विसंयुद्धोः' इति औ नलोपनिषेधाद्वा । तदेतदयुक्तम् ।
प्राच्यभरतगोत्रादन्यत्र लुगभावात् । किं 'चोडुलोमैरुडुलोमेभ्य
इत्यादौ सुविविधौ नलोपस्यासिद्धत्वादिसादि न स्यात्, 'न लुम-
ताहस्य' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्वा पदसंज्ञाया अभावात् । यथा
कादयपेन प्रोक्तमधीयते कादयपिन इत्यत्र 'प्रोक्ताबुक्' इत्यणो
लुकि कृते नलोपो न भवति, एवमिहापि न स्यात् ॥

(उद्घोषः) लोमन्शब्दस्येति । अत्र लोडोऽपत्येन योगा-
भावात्सामर्थ्याच्चन्दनविधिः ॥ ननु भवेन बाधार्थं पदत्वमत
आह—भसंज्ञा इति ॥ ननु यस्मिन्निषेधो नलोपः, प्रत्यासरा
तस्मिन्निषेधे लुकिभावेनासिद्धत्वादित्यादि परितुष्टं शक्यमत आह—न
लुमतेति ॥ अणो लुकीति । न चान्तर्वैतिविमत्वा पदत्वा-
लोपो दुर्बलः । तद्विषयतावशात्प्रोक्तार्थकप्रत्ययान्तेभ्यः ह्युत्पत्तेः
पूर्वमेवाप्येनादिप्रत्ययस्वीकारेणाशेषात् । प्रकृते चान्तर्वैतिविमत्वा
पदत्वस्य सत्वेन 'प्राच्यभरतगोत्रादन्यत्र' इति—आषसमाधिरेव युक्त
इति ध्येयम् ॥

(५१३९ विधिपार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत्कथ्यः ।
गवि भवं गव्यम् । गोः स्वं गव्यम् । गौर्देवताऽस्य
स्थालीपाकस्य गव्यः स्थालीपाकः ॥

(प्रदीपः) सर्षपेति । नापत्य एव । यद्वा प्राग्दीव्यतीये,
अन्वयश्च । तेन गवा चरति गव्य इति भवतीति केचिदाहुः ।
अजादिप्रसङ्ग इति किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरह्यम्,
गोमयम् ॥

(उद्घोषः) प्राग्दीव्यतीयेषु पाठादेव नापत्य यवेति सिद्धमत
आह—यवेति । तदनुवाद एव सर्वत्रेति—इति तत्परम् ॥

(५१४० सिद्धान्तपार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ प्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादण-
पवादात्पूर्वविप्रतिषेधम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादा-
द्भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

- १ लोडोऽपत्येति विधिः कर्तृकान्यथाविहितमधिक्यति—केचिदाहुरिति ॥
- २ वर्णाभवेन लिङ्गप्रत्ययलक्षणमिति मल्लप्रत्ययानामावाप्य भवति यद्येतेष्वर्थः ॥
- ३ 'चोडुलोमैरुडुलोमेभ्य' इति क पाठः । प्राच्य भरतगोत्रेऽपि रूपविरु-
द्धातिवदपि—किं चोडुलोमैरिति ॥
- ४ 'त्यादिसादि परि' इति अ पाठः ॥
- ५ इत्यस्य 'गौरिदं गव्यम्' इत्यधिक्य अ, पाठः ॥
- ६ 'इत्यपि भवं' इति अ पाठः ॥
- ७ पाठुदाहरण अ, पुष्पके न दृश्यते ।

प्यादीनामवकाशः—दितिर्देवताऽस्य दैत्यः, अं
दितिर्देवताऽस्य आवित्यः ।

अर्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः—दुलेर-
पत्यं दौलेयः, वालेयः ।

इहोभयं प्राप्नोति—दितेरपत्यं दैत्यः, अदितेरा-
दित्यः ॥

अपरस्यार्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः—
अचिच्चहस्तिषेनोष्ठक् (४१२४७) आपूपिकम्,
शाष्कुलिकम् ।

प्यादीनामवकाशः—वार्हस्पत्यम्, प्राजापत्यम् ।
इहोभयं प्राप्नोति—यनस्पतीनां समूहो यानस्प-
त्यम् ।

प्यादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो यत्कथ्यः ।

न यत्कथ्यः ।

**इष्टयाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तदङ्ग-
वतीति ।**

दितियनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोः ॥

(प्रदीपः) प्यादय इति । प्यादयो येन नाम्नास्मिन्ना-
येनाण एवापवादाः । ढगादिमिरणपवादस्तु सह संप्रधारणानां
परत्वात् एव स्मृतिरिति कर्तिकारम्भः । अर्थविशेषो लक्षणं
निसिक्तं यस्य सोऽर्थविशेषलक्षणः । यत्स्वर्थसामान्यलक्षणे-
ऽणपवादस्य परत्वाद्भवति, उष्ट्रपतिनाम पदं तस्येवमौष्ट्रपतम् ।
'पञ्चाप्युपरिपदश्च' इत्यस्य भवति, न तु पुण्यः ॥

वार्हस्पत्यमिति । वृहस्पतिर्देवता असेति ष्यः ॥

दितियनस्पतिभ्यामिति । 'इतश्चानिजः' इति दिवै-
र्द्वक् न भवति । यनस्पतेः 'अचिच्चहस्तिषेनोष्ठक्' इति ठक् न
भवति ॥

(उद्घोषः) ननु प्यादीनामितरापवादत्वात्कथं विप्रतिषेधोऽत्र
आह—प्यादय इति ॥ यत्स्वर्थसामान्येति । 'तसेदय' इति
सामान्येन विधानादिति भावः । न च 'पयादासे' ह्युक्तेरयमर्थ-
विशेषलक्षण इति वाच्यम्, सामान्यशब्देनैव तस्य विशेषस्यापि सध-

८ यदपि अ, पुष्पके न दृश्यते ।

९ 'तदुष्ट्रपति' इति इतिप्रति पाठः अ, पुष्पकस्य ।

१० उत्तरगोपवादाद्योर्विप्रतिषेधावगमवात् तदुपपादयति—ननु प्यादीना-
मिति ॥

११ पञ्चाप्युपरिपदशब्देनेन विधीयमानोऽनपत्यस्य पञ्चाशद्व्यस्य इत्यपि लो-
केष्वपि सत्यं भवतीति 'अर्थविशेषलक्षणं' भवमिति यद्वाच्यम् ॥

१२ सामान्येन—इदंशब्देनेन वाच्यत्वात्तस्य श्रमहाक्रान्तमर्थविशेषलक्षणं
इत्याचार्यः ॥

धात् । विशेषलक्षणस्य च विशेषशब्देन बोधितार्थकप्रत्ययत्वमिति भावः ॥ इत्येवमिति । दितिर्वनरपतिभ्यामपलसमूहयोर्व्येष्टः, न तु प्रत्ययान्तरमिति बोधार्थ इति भावः । दितिश्चब्देन माथेऽदितिरप्युपलक्षणीयः । एतेन दैतेयादितेवौ भगवतो वेष्टाविति प्रतीयते, लीयन्ताभ्यामपि लिङ्गविधिरपिमाषया ण्य एवेति भाति ॥

(६५८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ४३)

१३३१ उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ४ । १ । ८६ ॥

(अञ्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५२४१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥॥॥ अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥॥॥

(भाष्यम्) अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् । ग्रैष्मम् ।

अच्छन्दसीति किम् ?

त्रिष्टुप् ग्रैष्मी ॥

(प्रदीपः) ग्रीष्मादिति । छन्दःशब्देनेह श्रुतमुच्यते ॥ तस्मिन्नभिषेयेऽथ प्रतिषेधादणेष भवति ॥ त्रिष्टुप्ति । ग्रीष्मो देयता अस्या इत्यञ् । यदा तु ग्रीष्मे भवेति शेषार्थविशेषा तदा तु वैषिके अत्यन्तं सिद्ध एव । न चात्रा वैषिकस्य बाधप्रसङ्गः, अर्धविशेषलक्षणानां तुल्यकक्ष्याणामेव प्रत्ययानां प्यादितिर्बाधनात् । अतएव तु कक्ष्यान्तरवार्धकत्वाद्यस्यो बाधकः । तैषा हि—कालादुन्—अणोपपादः, ठयोऽपि ऋत्वेण ॥

(उद्योतः) द्युत्तमिति । यस्य गाय-बादयो विशेषः ॥ ननु 'ग्यादयोऽर्धविशेषे' इति पूर्वविप्रतिषेधेन कारवणोऽप्यञ् बाधकः स्यादत आह—न घामेति । अर्धविशेषलक्षणत्वं तुल्यकक्ष्यत्वं च बाधे निमित्तम्, तत्र कारवणः शेषमपि विधानादाय नास्ति ॥ द्वितीयमपि नैसाह—नृत्वमिति ॥

(छन्दःप्रदाधिविवरणभाष्यम्)

यद्यच्छन्दसीत्युच्यते, ग्रैष्मावेतौ मासौ—अत्र न प्राप्नोति ।

अच्छन्दसीत्युच्यते, नैर्दं छन्दो विवक्षितम्—फाठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकमिति ।

किं तर्हि ?

प्रत्ययार्थविशेषणमेतद् । न चेच्छन्दः प्रत्ययार्थो भवतीति ॥

(प्रदीपः) ग्रैष्मावेताविति । शेषलक्षणादर्थादन्यत्र बोद्धव्यम् । शेषे तु ऋत्वेणा भाव्यमित्युक्तम् ॥

(६५९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ४४)

१३३२ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्जञौ भव-

नात् ॥ ४ । १ । ८७ ॥

(नञ्जञाधिकरणम्)

(प्रत्ययभेदाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं नञ्जञाद्युच्यते, न नञेवोच्येत ?

का रूपसिद्धिः ?

पौञ्जम् । पुंस् इति सकारान्तः, नञ्शब्दश्च प्रत्ययः ।

न सिध्यति । संयोगान्तस्य लोपः (८१२३) इति लोपः प्राप्नोति ।

एवं तर्हि नैवार्यो नञा, नापि ज्ञा । अञ् प्रकृतः सोऽनुयतिष्यते, नकारश्चागमो यत्तव्यः ।

अथ नकारागमे सति किं पूर्वान्तः करिष्यते, आहोस्तिर्यादिः ?

किं चातः ?

यदि पूर्वान्तः—

क्षेणाः, बहुषु लोपः प्राप्नोति ।

क्षेणानां सङ्गः, सङ्गाङ्गलक्षणेभ्यश्च्यञ्जिनामण (४१३१२७) इत्यण प्राप्नोति ॥

अथ परादः—पौञ्जम् । स एव दोषः—संयोगान्तलोपः प्राप्नोति ॥

अस्तु पूर्वान्तः ।

कथं क्षेणाः, क्षेणानां सङ्ग इति ॥

उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम् । न चेदं लौकिकं गोत्रम् ॥

१ पञ्चम्युपरिदोषेभ्यो नैर्दं च यः प्रत्ययस्य विधानमिति न सोऽर्थं विशेषयाम । यत्तु च प्रत्ययस्मात्प्रत्ययविशेषकत्वेन तदर्थं विधानं सोऽर्थं विशेषयाम इति स्वमतप्रसङ्गेति भावः ॥

२ ननु पञ्चम्युपरिदोषेभ्यो नैर्दं च यः प्रत्ययस्य विधानमिति न सोऽर्थं विशेषयाम इति स्वमतप्रसङ्गेति भावः ॥ तर्हि दितिप्रत्यापत्तेः नैर्दं च यः प्रत्ययस्य विधानमिति न सोऽर्थं विशेषयाम इति स्वमतप्रसङ्गेति भावः ॥

३ पूर्वविप्रतिषेधेन नैर्दं च यः प्रत्ययस्य विधानमिति न सोऽर्थं विशेषयाम इति स्वमतप्रसङ्गेति भावः ॥

४ नैर्दं च यः प्रत्ययस्य विधानमिति न सोऽर्थं विशेषयाम इति स्वमतप्रसङ्गेति भावः ॥ तर्हि दितिप्रत्यापत्तेः नैर्दं च यः प्रत्ययस्य विधानमिति न सोऽर्थं विशेषयाम इति स्वमतप्रसङ्गेति भावः ॥

भाष्य दोषेषु अस्यानुपेक्षं भवतो नैर्दं इत्यम्, दोषाः खल्वपि साकृदेव परिगणित इति भाष्योक्तवाच्यं—पञ्चम्युपरिदोषेभ्यो नैर्दं च यः प्रत्ययस्य विधानमिति न सोऽर्थं विशेषयाम इति स्वमतप्रसङ्गेति भावः ॥

५ "हृत्तमित्युच्यते" इति कः । छन्दसीत्यस्य न चेरे इत्यर्थः, विशेषा—गायत्र्यादयो ये नृत्वविशेषाश्च ह्योच्यन्ते ॥

६ "कदाचिदस्मात्परादयो" इति च तु वाच्यम् ॥

७ "तथाहि" इत्यस्य स्थाने "यथाहि" इति च ॥ पाठः ॥

८ "नैर्दं छन्दः उभौक्षितं वाट" इति च पाठः, "नैर्दं छन्दः उभौक्षितं" इति च पाठः ॥

९ "पैप्पलादकं वा" इति च पाठः ॥

ईकारस्तर्हि प्राप्नोति ।

इष्टमेवैतत्संगृहीतम्—स्त्रैणी, पाँक्षीत्येव भवि-
त्यम् ।

एवं हि सौनागाः पठन्ति—‘नञ्प्रत्ययकपर्यु-
स्तरणतलुनानामुपसंख्यानम्’ इति ॥

(भदीपः) लोपः प्राप्नोतीति । तत्र कर्तव्ये ‘पूर्वत्रा-
सिद्धम्’ इत्यनुस्वारस्यासिद्धत्वादननुस्वारस्यापि वा अयोगवाहस्य
प्रत्याहारो द्रष्टव्यत्वासंयोगान्तत्यादिति भावः ॥ अथ प्रकृत
इति । तत्र भत्यापदत्वाभावात् संयोगान्तलोपाप्रसङ्गः ॥

यद्गुप लोप इति । ‘यमनोश्’ इत्यनेन ॥

अथ परादिरिति । परादौ वशब्दः संपद्यत इत्यम्-
कार्याभावः ॥ ननु च तद्भक्त्य तद्गृहेण प्रहणत्परादावपि
नकारोऽङ्कृतं प्राप्नोति । एवं तर्हि अथासाधनित्याभयणाददोष
इति मन्यते । पररूपं च शक्त्यादित्वात्सौत्रवादा निदेशस्य
भवति ॥

उभयत्रेति । ‘यमनोश्’ इत्यत्र ‘यस्कादिभ्यो गोत्रे’
इत्यनुवर्तते । ‘सहोड’ इत्यत्रापि ‘गोत्रचरणादुम्’ इत्यतः ।
अपिप्रजनश्च लोके गोत्रमित्युच्यते । जी च नर्विनापि पुंशब्द-
वाच्यं सामान्यमिति भावः ॥

(उद्घोतः) नन्वनुस्वारस्याच्चात्सस्य संयोगान्तत्वाभावात्
आह—तत्र कर्तव्य इति ॥ प्रत्याहारो=अर्थाहार इति ॥ ‘स यव
दोषः’ इत्येवकारासंगतिं शङ्कते—ननु चेति ॥ अङ्कृतमूललोपादि ॥
नन्वेवं तवर्णदीर्घः स्वादत्त आह—पररूपं चेति ॥ अपिप्रजन
इति । प्रवर्ताप्यप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ तस्यैव लोके गोत्रत्वेन व्यव-
हारात् । ‘गोत्रावयवात्’ इति सूत्रे भाष्ये रज्ज्वेत्तत् ॥ भाषि पुंश-
ब्दवाच्यं सामान्यमिति । अपिरिति शेषः ॥ भाष्ये—इष्टमेवै-
तदिति । न च गोत्रापलक्षियाममन्तत्वे शार्ङ्गवादि कोन, नजार्ण-
सत्वे जातिलक्षणधीप, बीपः परादात्—इति स्वरे विशेष इति भाष्यम्,
जातिलक्षणेऽपि अपिप्रजनस्यैव गोत्रस्य ग्रहणात् । अन्वीलादौ तु
तदातोऽपि जातिकार्यमित्यदोषात् । न च उद्घोः क्रियोर्मेवो दैक्षीण
श्लावो दिगोऽङ्गापत्तिः । प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावेन तादृशप्रयो-
गस्यैव दुर्लभत्वात् ॥

(प्रयोजनमुखेन समाधानभाष्यम्)

टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति ।

नुग्वचनाश्च भविष्यति ।

भवेदिह नुग्वचनाश्च स्यात्स्त्रैणमिति ।

इह तु खलु पाँक्षमिति, नुग्वचनादेव प्राप्नोति ।

तस्मान्नञ्जौ वक्तव्यौ ॥

(भदीपः) टिलोपस्तर्हि । ‘प्रकृत्यैकाज्’ इत्यत्र ‘इष्टे-
मेयः’ इत्यनुवर्तनात् प्रकृतिभावे नास्ति ॥ इह तु खल्विति ।
‘यं निधि प्रति’ इति ‘यस्य तु निधिः’ इति च न्यायाभ्या-
मिलार्थः । ननु च व्रीह्यब्दस्यापि नुगेव लोपनिमित्तम् । अन्यथा
श्रीदेवता अस्तेति श्रायमित्यादाविव यस्तेति लोपात्परत्वाद्
वृद्धिः स्यादिति चिन्त्यमेतत् । पाँक्षे दोषप्रसङ्गाद्वा स्त्रैणे नाकारि
सूत्रेणा ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—नुग्वचनादिति । यस्तेति लोपेमेव
सिद्धे नुग्विधानसामर्थ्यादित्यर्थः ॥

सूत्रमेवेति । परे तु एतद्व्याख्यानमागच्छादुदेः पूर्वविप्रतिषेधेन
लोपो बलीयान् । आयमिति यदि प्रामाणिकं तदा वर्णव्यत्ययेन साधु,
लोके तु ‘अम्’ इत्येव साधु, ‘नाम्नोति’ इति घृते गिति प्रत्याहारः
मरणेन सामान्यं एव इदेलोपस्य बलवत्त्वाननाच । ‘कसोमाह्वयम्’
इति सिद्धे ‘कस्येत्’ इतीत्यविधानाच्चेत्याहुः । नन्वकारसहितनमागम
एवास्तु, तत्र यस्तेति लोपे तस्य स्थानित्वाद्दिलोपाप्नोतिरिति चेन्न;
असन्देहाय प्रतिपत्तिजापवाय च तथोक्ते; तादृशगमस्यादृष्टत्वा-
च्चेत्याहुः ॥

(त्रिशसामागमम्)

अथेमौ नञ्जौ प्राग्भयनादिति, आहो स्त्रिप्रा-
ग्व्यतेः ?

कश्चात्र विशेषः ?

(५२४२ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नञ्जौ भवनादिति चेद्व्यर्थं
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नञ्जौ भवनादिति चेद्व्यर्थं प्रति-
षेधो वक्तव्यः—स्त्रीषत्, पुंषदिति ।

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ?

इमौ नञ्जौ प्राग्भवनादित्युच्येते, तौ विशेष-
विहितौ सामान्यविहितं वर्तते बाधेयाताम् ॥

तच्चर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

वतेः प्रागिति चक्ष्यामि ॥

(भदीपः) वत्स्यर्थ इति । प्राक् भवनात्तत्त्वैष्येषु ननु-
जौ प्रकृतिविशेषादिधीयमानौ प्रकृत्यन्तरेषु सावकाशस्य वते-
र्वापको प्रार्थित इति भावः ॥

(५२४३ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वतेः प्रागिति चेद् भाव उप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वतेः प्रागिति चेद् भाव उपसंख्यानं

कर्तव्यम्—स्त्रीभावः स्त्रैणम्, पुंभावः पौंछमिति ।
सूत्रं च भिद्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

ननु चोक्तं नञ्ज्ञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रति-
पेद्य इति ।

नैव दोषः ।

आचार्यप्रवृत्तिर्भाषयति—न वत्यर्थे नञ्ज्ञौ
भवत इति, यदयं स्त्रियाः पुंवदिति निर्देशं करोति ।
एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति ।

योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

(प्रदीपः) योगापेक्षमिति । अयं योगो वत्यर्थे न
प्रवर्तत इति पुंवदिति निर्देशेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः । त्वत्लोष्ठु
नञ्ज्ञभ्या समादेशाय 'आ न त्वात्' इत्यत्र यद्ग. करिष्यते ।
तत्र स्त्रीत्वं, स्त्रीता, पुस्त्वं, पुस्तेत्यपि भवति ॥

(उद्घोषः) ननु प्राग्भनादित्युक्तेनैव नञ्ज्ञौ सिद्धौ,
पदसु ताभ्यां त्वत्लोढोर्भाष्ये न स्वातामत् आह—एवतलोष्ठिवति ॥

(११० निधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ४५)

१३३३ द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ४।१।८८ ॥

(ज्ञापिकरणम्)

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—त्रैविध्यः, पाञ्चनदः, पाद-
कुल इति ।

इह तावत्—त्रैविध्य इति—

नैवं विहायते—तिस्रो विद्या अधीते त्रैविध्य इति ।

कथं तर्हि ?

अथयथा विद्या त्रिविद्या, त्रिविद्यामधीते त्रैविध्य
इति ।

इहापि पाञ्चनद इति—

१ उच्यते निर्देशेन सुव्याख्यायते खल्वेति विवेकापेक्ष न ज्ञाप्यते किन्तु
वत्यर्थे योगो न प्रवर्तत इति तात्पर्यम् ॥

२ आ न त्वादिति चकाराण्यपवादसमावेशार्थमिच्छादिरूपो कलः ।
तथा न तस्य कलमनुष्ठानं—स्त्रीपुंसाभ्यां त्वत्लोष्ठपठस्यापि योचितं तत्र यत्कस्य
भवतीति ॥

३ तिस्रो विद्या अधीत इत्यर्थे द्विगोरुपस्य इति चङुको गन्धत इत्यर्थः ।
विद्वान्त्वस्य ध्यायना दिक्कादिना द्विगोः परत्वंगन्धतस्य मालीज्यादिना मूल
एव एतत् ॥

—४ ननु—त्रैविध्यपदस्य विधानमधीन इत्यर्थः प्रतिपद्यते, ननु अथयथा
विद्येति, यथासाधारणोपपत्त्यैव विद्येत्येति नञ्कस्यविशेषाच्चतुस्रस्य स्वादत्
आह—विद्यात्रय रूपस्येति ॥

नैवं विहायते—पाञ्चसु नदीषु भवः पाञ्चनद
इति ।

कथं तर्हि ?

पाञ्चानां नदीनां समाहारः पाञ्चनदम्, पाञ्चनदे
भवः पाञ्चनद इति ।

पादकुल इति—

नैवं विहायते—पदसु कुलेषु भवः पादकुल इति,
कथं तर्हि ?

पण्णां कुलं पदकुलम्, पदकुले भवः पादकुल
इति ॥

(प्रदीपः) त्रैविध्य इति । द्विगोरत्राण्य प्रत्यय इति
मैत्रये ॥ अथयथेति । विद्यार्जयस्वस्य सप्तदास्यस्य विद्यार्थं
विवक्षितमित्यर्थमेवो नास्ति । अन्यविकृत्यायाश्च द्विगुभावः ॥
पाञ्चनदमिति । 'नदीभिश्च' इति समाहारेऽन्ययीभावः ।
'कृष्णोदकपाण्डुस्रस्त्रापूर्वाया' इत्यच् समासान्तः ॥ पण्णा-
मिति । आदिपुरुषाणाम् ॥ कुलमिति । कुलसानामन्यस्य
विवक्षितत्वाद्य एवार्थः पदसु कुलेषु भव इति, स एव पण्णा कुले
भव इतीति भावः ॥

(उद्घोषः) द्विगोरत्रेति । तिस्रो विद्या अधीत इति विग्रह
इति भावः । ननु—अथयथेति विग्रहे 'विद्यात्रयमधीते' इत्यर्थोऽन्त-
र्यवादार्थेनेदोऽत आह—विद्यात्रयरूपस्येति ॥ नञ्कस्यमपि यदा
तद्विद्यार्थे द्विगुत्वादा त्रिविध्य इति सादत आह—अन्यविकेति ॥
ननु पाञ्चनदासमाहारद्विगोर्लुग्न इति उच्यते आह—नदी-
भिश्चेति ॥ संख्यापूर्वाया इतीति । तत्र 'भूमे' इत्यव्युत्पत्त्यु-
त्पादः, 'अच् प्रत्ययव' इति योगविभागात्तद्व्यादिनि भावः । योग-
विभागाभावे तु पुरोदरादित्यनुत्तरपदान्तास्माकारादेशः, पञ्चनानव-
दित्यग्ये ॥

कुलपदस्य समुहपरत्वंभ्रमवारणाय पण्णामित्यस्य व्याख्या—
आदिपुरुषाणामिति । कुलम्—सततसमूहः । नञ्कस्यमादिपुरुष-
भेदेन कुलमेदात्कुलानीति युक्तमत आह—कुलसानामन्यस्येति ।
एव न विग्रहद्वयेऽपि नार्थभेद इत्याह—य एवेति ॥

५ अनेभोर्भाष्येति विग्रहे अविद्यारूपदेव मलय उच्यते न त्वविद्यारूप-
इति—आत्मिकवियेव रूपं यवति । इदो अन्वयोः यमानार्थयोरेकैवविग्रहः,
अथरसादुत्पत्तिर्भवति । तत्राऽनामि नञ्कस्यया विद्या त्रिविद्या त्रिविद्यामधीते
त्रैविध्य इत्येव भवति न त्वत्र द्विगुति तावः ॥

६ 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यनेन तद्विद्वत्प्रतिपत्तिः ॥

७ कृष्णोदकपाण्डुस्रस्त्रा पूर्वाया भूमिभिष्यत इति वचने भूमिचन्द्रस्य
पाठेन पञ्चनदमित्यत्राङ्गु कुलं ख्येसाद्यङ्गाभाह—तत्र भूभेरीतीति ।
भवयुत्पत्त्युत्पाद इति कथनेन अन्येभ्योऽपि अन्यव्यययो भवतीति तात्पर्यम् ।
तत्र प्रत्ययमाह—अजिति । कृष्णोदमिति वचनं नाराङ्गम्, किन्तु 'अण्' इति
योगविभागादेव विद्वदिति भावः ॥

(सूत्रार्थसंग्राहकभाष्यम्)

अजादिग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत्—पञ्च-
गर्गरूप्यम्, पञ्चगर्गमयम् ॥

(प्रदीपः) पञ्चगर्गरूप्यमिति । पञ्चगर्गो गर्गोऽपि
हेतुभ्य आगतमिति द्विगुः । ततो रूप्यमयम् ॥

(उद्घोषः) ततो रूप्येति । 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां
रूप्यः' 'मयद् च' इति विहिते । नगैर्जादिग्रहणे 'द्विरथः' इत्यत्र
'तस्येदम्' इत्यधिवारविहितयोऽपि दुर्ग—'येन विधिः' 'सद्विनि'
इति सूत्रस्याभावात्संमते न सिद्धेति चेन्न; 'अजादिग्रहणं कर्तव्यम्'
इति भाष्यस्य—उत्तरपञ्चादशीत्युक्त्या वाक्यभेदेन व्याख्येयम्, तेन
इत्यादेरपि कस्य चित्तुमिति—आपर्वेणारोपाद् ॥

(५२४४ पूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम् ॥*॥

(भाष्यम्) द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्त-
व्यम्, द्विगुनिमित्तं यस्तद्वितः—तस्य लुगभयतीति
यक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपाल-
मिति ॥

(प्रदीपः) द्विगुनिमित्तमिति । द्विगोर्निमित्तमिति
पृथोसमासः । कश्चिद् 'द्विगुनिमित्तः' इति पाठः । तत्र द्विगो-
निमित्तं यस्मिन्तद्विते तथो योऽयं स द्विगुनिमित्त इति
व्याख्येयम् ॥ पञ्चकपालस्येति । पञ्च कपालेषु सरट्ठ
इति तद्वितार्थं द्विगुः, ततोऽयं । तस्यानेन दुर्ग, पुनः 'तस्ये-
दम्' इत्यत्र । तस्य द्विगुं प्रत्यनिमित्तत्वाद्गुणभावः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—द्विगुनिमित्तं य इति । यद्युत्तर-
वार्तिके 'अतन्निमित्ताद्' इति पञ्चमीदशनेन तन्निमित्तग्रहणमपि
पञ्चम्यन्तम्, अत यमपि तन्निमित्तपदे समासविकल्पपञ्चापरभाष्ये
पञ्चम्यन्तात् इत्यपदे, तथाऽपि तत्र बहुमीहि सिद्धान्तमभिप्रेत्य पलि-
तार्थकथनमिदम् । तदाह—पृथोसमास इति । बहुमीहो सर्वस्यापि
द्विगोर्विहितस्य द्विगुनिमित्तत्वेन पाञ्चकपालादावपि लुगपक्षेस्तन्निमित्त-
ग्रहणवैयर्थ्यापत्तिर्ननुसप्तत्वाभावाच्चिन्तेत भावः ॥ निमित्तपदार्थ-
माह—तदीयो य इति ॥ स इति । तद्वित इत्यर्थः ॥

(५२४५ पूरकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अर्धविशोपासंप्रत्ययेऽतन्नि-
मित्तादपि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्धविशोपासंप्रत्ययेऽतन्निमित्ताद्-
पीति यक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

पञ्चषु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, पञ्च-
कपाल्यां संस्कृत इत्यपि विगृह्य पञ्चकपाल इत्येव
यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) अर्धविशोपासंप्रत्यय इति । तद्वितहेतु-
त्वाद् द्विगोर्लुकि योऽयं प्रतीयते स एवातद्वितहेतुत्वादपि यथी-
त्यर्थः । समाहारद्विगुथ तद्वितार्थ इति द्विगुना समानार्थ इति
तत इदं लुगिधानम् ॥

(उद्घोषः) सर्वस्याप्यर्धवत्त्वादर्धविशोपासंप्रत्यय इत्यनुपपन्नम
माह—तद्वितहेतुत्वादिति ॥ अतद्वितेति । समाहारद्विगोर्-
त्यर्थः । 'समाहारद्विगुथ तद्वितार्थद्विगुना' इति पाठः । समाहार-
द्विगुप्रवृत्तिककितान्त्रय तद्वितार्थद्विगुप्रवृत्तिककितान्त्रेन समानार्थ-
मित्यर्थः ॥

(जिज्ञासाभाष्यम्)

अथ त्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं
विधायते—

तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति,
आहो स्वि स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्त-
स्तन्निमित्तादिति ।

किं चातः ?

यदि विधायते—तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्नि-
मित्तादिति,

त्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति—
पञ्चकपालस्येदं खण्डमिति ॥

अथ विधायते स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्त-
स्तन्निमित्तादिति,

न दोषो भवति ।

यथा न दोषस्तथाऽस्तु ॥

स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः, तन्निमित्ता-
दिति विधायते ।

कुत एतत् ।

यद्यमाह—अर्धविशोपासंप्रत्ययेऽतन्निमित्ताद्-
पीति ॥

(प्रदीपः) तस्येति । तद्वितस्य ॥ स निमित्तमिति ।
स तद्वितोऽर्थद्वारेण निमित्तं यस्मैत्यर्थः ॥ यद्यमिति । पञ्च-
कपाल्या संस्कृत इत्यत्रापि तद्वितस्य निमित्तं द्विगुरिति किं
द्वितीयवार्तिकारम्भेण । किं न तन्निमित्तग्रहणमपि व्यावर्त्तमावा-
दनर्थकं स्यात् ॥ निमित्तमिति । निमित्तनिमित्तमितिभावलक्षणस्य
सुवन्धस्यान्तरङ्गत्वात्स एवाधीयते न तु पौर्वापर्यलक्षणः । पौर्वा-
पर्यस्य च पञ्चम्या लभात् पञ्चाश्रयणमनर्थकं स्यात् ॥

इति हलदायपि संप्रति भावः ॥

१ अजादिग्रहणं कर्तव्यमित्यस्याभावेन ततोऽत्रादित्वाभावात् लुक् श्रायो
तीति यद्विग्रहः । उत्तरपञ्चादशीत्युक्त्या व्याख्यानं तस्य कश्चित्कालोऽपि

(उद्योतः) तस्येति तच्छब्देन यदि दिव्यं पराभूतवत्, तदा दिव्यनिमित्ताद्विगोरित्यर्थः स्यात्त चायुक्त इत्यत आह—तद्वि-
तस्येति । तस्माद्विधीयमानत्वेन द्विगोस्तद्धितनिमित्तत्वमिति भावः ॥
नान्वानन्यादिनिरूपितस्यापि सवन्धस्य सत्त्वात्कथं तस्मादुक्त
आह—निमित्तेति ॥ हेत्वन्तरमप्याह—पौर्वापर्यस्य चेति ।
अयमभ्युच्चयः ॥

(प्रथमवार्तिकान्यथासिद्धिकरणभाष्यम्)

तच्चार्हि निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ।

द्विगोरिति नैषा पञ्चमी,

का तर्हि ?

संयन्धे पट्टी—द्विगोस्तद्धितस्य लुभभवति ।

किञ्च द्विगोस्तद्धितः ?

निमित्तम् । यस्मिन् द्विगुरित्येतद्भवति ।

कस्मिंश्चैतद्भवति ?

प्रत्यये ॥

(द्वितीयवार्तिकान्यथासिद्धिभाष्यम्)

इदं तर्हि वक्तव्यम्—अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतस्मिन्-
मिच्छादपिति ।

एतच्च न वक्तव्यम् ।

इहास्मानिहौशब्दं साध्यं—पञ्चसु कपालेषु सं-
स्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपालः । दश-
कपाल इति ।

तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः,
अपरसादुत्पत्तिर्भविष्यत्यव्यविकन्यायेन ।

तद्यथा—अवर्मासमिति विग्रहाविकशब्दादुत्प-
त्तिर्भवति—आविकसिति ।

पयं पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति विग्रह्य पञ्च-
कपाल इति भविष्यति ।

पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति विग्रह्य पाकयमेव
भविष्यति ।

१ 'तत्रपञ्चपट्टी' इति छ पाठः ॥

२ ईदमासमिति । पञ्चसु कपालेषु सप्तत इत्येकं, पञ्चकपालस्य सप्तत
इति द्वितीयं, पञ्चकपाल इति तृतीयं इति त्रैविध्यमिति ॥

३ 'अविरविश-या' इति छ पाठः ॥

४ 'तत्रपञ्चपट्टी' इति छ पाठः । अवपाणवर्षिक पाठ इति सप्तयुच्चम् ॥

५ तत्र च—अविरविश-यायेनेति पठेत् न, अथ अस्तेति शेषः । एतन्त्वमेव
महर्षयः—अविः—अविक—यायेनेति ॥

६ अनुवार्तिकार्थमिति । अनुवार्तिकप्रकरणमोर्मेदविधिवधेति यावत् ॥

७ न तु पूर्वपाठ इति । मयमात्राविशेषस्य 'अविः' इत्यस्योत्तरादिक
वत्, सप्ततद्विधाया मयमात्रा य एवेति किं तदा परस्परकथाः । मयमात्रा
योगः । पूर्वस्य योगमयं हेतुमाह—अनुवर्तमानासुराधायादिति ।
योगमयं हेतुः एतन्मात्रं, तद्विधेः कापुत्रपर्यवस्यः ॥

त्रैश्वर्यं चेह साध्यम्, तच्चैवं सति सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) अव्यविकन्यायेनेति । अव्यविकन्यायेनो-
न्यायस्तेनेत्यर्थः । कचित्—अविरविकन्यायेन—इति पाठः,
तत्र च एतन्त्वमेवेतोपन्यासः । अविः—अविकन्यायेन—तद्द्वारेण
यथा प्रत्ययमुत्पादयति न स्वयम्, तथाऽयमपीत्यर्थः ।

अथवाऽविरित्यस्य विभक्त्यन्तस्यानुकरणमविरिति ।
ततोऽनुकार्यार्थानार्थवत्त्वात् विभक्तिकल्पयते तस्या द्वन्द्वान्त-
र्भावोपः, न तु पूर्वस्या, अनुकरणत्वात् सुखाभावात् ।
यथाऽस्ववाचीयमिति पठ्या लुगभावः ।

अथवा भाष्यकारवचनप्रामाण्यादस्य साधुत्वम् ॥ एवमिति ।
पञ्चकपालीशब्दात्तदनभिधानात्तद्धितानुत्पत्तिरिति भावः ॥

(उद्योतः) यो न्याय इति । कविशब्देन विग्रह एव ।
अविकशब्दात्प्रत्ययः, तेन विग्रहश्चेति तयोर्न्यायः ॥ सङ्घरेण—अविक-
द्वारेण । अयमेव न्यायशब्दार्थ इति भावः ॥

अन पदे यथातथेति—आदादौ रगतम् । पक्षान्तरमाह—अध-
येति । कैनामयम्—अविरित्येतद्वद्, अविक इति न, तयोर्न्याये
विकारादिप्रत्यय कनम्वादिव, न तु कैवकादिति न्यायः—तेनेति ।
भाष्ये—विग्रहाविकशब्दादुत्पत्तिरिति 'परान्वयोमे च' इति शब्दाः ॥
न्यायस्य प्रथमान्ते पदे न विषय इत्यरुचेराह—भाष्यकारेति ।
अयं भाष्यकारस्यैव प्रयोगः, तद्वचनप्रामाण्यान्मयूरव्यसकादित्वा-
त्पूर्वपदस्य रेफं आगम इत्याद्यर्थः ॥

(६६१ अलुगविधिवृत्तम् ॥ ४ । १ । २ आ. ४६ ॥)

१३३४ गोत्रेऽलुगवि ॥ ४ । १ । ८९ ॥

(अलुगधिकरणम्)

(प्रदीपः) 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इति प्रकरणेन प्राप्तस्य लुगो
विषयविशेषेऽयमपवादः ॥

(उद्योतः) अन गोत्रशब्देन पारिभौषिक ब्राह्मणमेव,
उत्तरवृत्तसेन कुवियेण यूना सौहर्वाद् । पूर्ववृत्तेन गोत्रप्रत्ययवृत्तयोऽ-
प्राप्तेः श्रौतिं दर्शयति—यस्कादिभ्य इति । अनेन 'गोत्राज' इत्यस्यापि
समग्रः । तैत्तिरीयेषु 'बहुपु' इत्यनुवृत्तेस्तस्याप्येतत्करणस्यत्वात् ।
'पयक्षयिव' इति तु न गृह्यते, यूना गोत्रसंज्ञाया अभावात्, 'भूति

८ सेन—अविकशब्दं, तयो = अव्यविकशब्दयोः ॥

९ 'अविरविक-यायेन' इति पाठे भैरवयोगेन द्वितीयपदमुपवादयति—
अवपाणवर्षिक इति ॥

१० रेफ आगम इति । न तु 'अविः' पदस्य मयमात्रत्वमिति भावः ॥

११ पारिभाषिकम्—आदादौ रगत्येति तत्रियपतिपाठकम् ॥

१२ यूपि लुगिति सूत्रे सुवर्गद्वये यथा शास्त्रीयार्थस्य मयमात्रं, तस्मा
त्पूर्ववृत्तवृत्तिपूर्ववृत्तयो गोत्रशब्दोऽपि साधवाभैत्य मयायुक्त इति भावः ॥

१३ प्राप्तिमिति । 'लुग' इत्यपिः ॥

१४ अनेन—अविरवैव प्राप्तस्य लुग इति नैरवृत्तमनेन तत्रावकाशत्वात् तदा
वस्य बहुपु तेनैव विधायिनिमित्तस्य यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यतः प्राप्तनस्यापि समग्रः ॥

१५ तत्रावकाशस्य यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यस्य च परावरणोचरत्वं नथ
यति—उक्त इति । तत् पूर्ववृत्तद्वाराप्येति एवमेव ॥

प्राप्तः' इति भाष्यम् ॥ निवेद्ये—प्राग्दीव्यतीयाभिरप्यर्थे । प्राग्दी-
व्यतीयापोषनीयार्थेन च प्रकरणोक्तं इति बोध्यम् ॥

(५२४६ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोत्रेऽलुगचीति चेदितरेतरा-
श्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोत्रेऽलुगचीति चेदितरेतराश्रय-
त्वादप्रसिद्धिः ।

फा इतरेतराश्रयता ?

अलुङ्गिमित्तोऽजादिः, अजादिनिमित्तश्चालुङ्गः
तदेतदितरेतराश्रयं भवति ।

इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

(प्रदीपः) गोत्रेऽलुगचीति चेदिति । अस्मिन् सूत्र-
न्याये दोषः । यदि ॥ 'गोत्रेऽलुङ्ग' इत्युक्त्वा 'हलि न' इत्युच्येत
तदा न स्यादोष इत्यर्थः ॥ अलुङ्गिमित्त इति । गर्गाणां छात्रा
इति प्राग्दीव्यतीयाभिविशयायां सलुङ्गि शृङ्खलाच्छेप माभ्यं
नान्यथा, छे च कृते ईयादेशो परतोऽलुगितीतरेतराश्रयत्वम् ।
व्यक्तिपक्षेऽचीति परसप्तम्याश्रयणेऽयं दोषः । आहृतिपक्षे तु
विषयसप्तम्याश्रयणेऽस्य दोषस्यानवधारः ॥

(उद्घोषः) 'अनुविधाने' इति वचन्ये 'गोत्रेऽलुगचीति चेत्'
इत्युक्तमत आह—अस्मिन्सूत्रेति ॥ यदि त्विति । प्राग्दीव्यतीयेऽने
निवक्षिते गोत्रस्यालुङ्ग, वलादौ तु नेति सूत्रार्थः ॥ यद्यप्यजादिप्रत्ययमा-
त्रस्य नाहुतिमिच्छता, तथाऽपि तद्विशेषछस्यास्तीत्याह—गर्गाणा-
मिति ॥ परत इति । ईयादेशो कृते तस्मिन्परत इत्यर्थः । यत्नेन विषय-
सप्तम्या न दोष इति भवितव्यम् ॥ तदाह—व्यक्तिपक्षे इति । तपक्षे
साक्षात्पौर्वापर्यसम्बन्धः ॥ आहृतीति । अन हि जातेः पौर्वापर्या-
सम्बन्धः विषयसप्तम्येनेत्याशयः । इदम् 'आश्रयणोक्ते' इति कृते द्वितीये
सहम् ॥

(५२४७ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधात् लुङ्छविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विप्रतिषेधात् लुङ्छो भविष्यति ।
लुङोऽवकाशः—गर्गाः, वत्साः, विदाः, उर्वाः ।
छस्यावकाशः—शालीयः, मालीयः, गार्गीयः,
वात्सीयः ।

इहोभयं प्राप्तोति—गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः,
वात्सीयाः ।

छो भवति विप्रतिषेधेन ।

१ यत्तु यदि तद्व्याख्येति प्रत्ययविहितलुङ्ग प्रत्ययलुङ्गप्रत्ययलुङ्गा द्वितीया-
ध्याय एव तस्मिन् लुङ्गप्रकरणे सूत्रमिदं कल्प्यमत आह—प्राग्दीव्यतीयाभिविशो-
पेति । प्राग्दीव्यतीयाभिविशयार्थे द्वितीयाध्याये न दृष्टमेतदित्यर्थः ॥

२ भाष्यकृत—अनुविधाने—अनुविषयो इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिर्द्वितीये वच-
नम्, न तु गोत्रेऽलुगितीति । तस्मात् 'गोत्रेऽलुगचीति' भाष्यकृत उचिन्त्येति
दोषप्रदर्शनार्थमुक्तं इत्यर्थः ॥

नैप युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) गार्गीया इति । गार्ग्यस्यायं छात्र इति यदा
एकवचनान्ता प्रवृत्तिस्तदेवं छस्यावकाशप्रदर्शनम् ॥

(उद्घोषः) ननु गार्गीयस्य विवादस्यानत्वाच्छावकाशत्वमनुप-
पद्यमत आह—यदेति ॥

(समाधानश्लोकभाष्यम्)

भूमीति च लुङ् प्राप्तो

वाछे चार्थं विधीयतेऽजादिः ।

बहिरङ्गमन्तरङ्गाद्

विप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥

भूम्नि प्राप्तस्य लुङो

यदजादौ तद्धितेऽलुङ्कं शास्ति ।

एतद् ब्रवीति कुर्वन्

समानकालावलुङ्गलुङ्क च ॥

यदयं भूम्नि प्राप्तस्य लुङोऽजादौ तद्धितेऽलुङ्कं
शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः समानकालावेतावलु-
ङ्गलुङ्काविति ॥

(प्रदीपः) भूमीति चेति । प्रत्ययार्थबहुत्वमात्रापेक्षो ह्य-
न्तरङ्गः, बाह्यप्राग्दीव्यतीयाभिविशयत्वात् बहिरङ्गोऽजादिप्रत्ययः ।
अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्धातुत्वकालत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः ॥ लुङ्क-
कालत्वप्रतिपादनायाह—भूमीति ॥ समानकालाविति ।
यदि पूर्वं लुङ् प्रवर्तत तदाऽभिनिर्गतास्य निवर्तयितुमशक्यत्वा-
दनर्थकमनुविधानं स्यात् । तस्मादनुविधानाच्च तावत्पूर्वं लुङ्
प्रवर्तत इति लुङोऽपि सापेक्षत्वादनन्तरङ्गत्वाभावादुपपन्न एव
विप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अन्तरङ्ग—पूर्वकालप्राप्तिक इत्यर्थः ॥ लुङोऽपि
सापेक्षत्वात्—बाह्यप्रापेक्षाऽलुङ्कसाक्षकतत्त्वसंस्कारापेक्षत्वात्,
न चेत्तल्लुङ्गत्वेन किंतु लुङोऽपीत्येवम् ॥

(अजादिप्रत्ययस्य यलवशोपपादकभाष्यम्)

यदि वा लुङः प्रसङ्गे भवत्य-

लुङ् छस्तथा प्रसिद्धोऽस्य ।

यदि वा लुङः प्रसङ्गेऽलुगभवति तथाऽस्य छः
प्रसिद्धो भवति ।

१ यत्तु अर्थनिमित्तकस्य बहिरङ्गत्वं गार्गीये, अत एव छीत्युत्पाद्य-
विमित्तकतिसापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाप्रत्यये 'न तिष्ठतए' इति निवेद्यो भवत्यर्थः ।
एवञ्च प्रत्ययार्थबहुत्वमात्रापेक्ष इत्यादि प्रत्ययमन्तोऽप्युक्तं स्यात्, तदप्युक्तिः,
आश्रयायाह—पूर्वकालप्राप्तिक इति ॥

२ बहिरङ्गत्वमिति भावः ॥

पूर्वं ह्यपचादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥

(प्रदीपः) यदि चेति । अनैरेणापि विप्रतिषेधं लुगपवादत्वादलुङ्, तन्निमित्तमादिप्रत्ययो बलवत्त्वात्प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ पूर्वमिति । निरपवादे विषये उत्तरगणे प्रवर्तितव्यमिति पश्चादसं प्रवर्तत इति भावः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—यदि चेति । अथ वेल्लः ॥ तन्निमित्तमिति । यथाऽपवादे बलवान्, तथा तन्निमित्तमपीत्यर्थः । तदाह—भाष्ये—पूर्वं हीति । अपवादशाककृतलक्ष्यसरकारणोत्तरागुत्तरगणे स्वरक्ष्यसरकार लक्ष्यैकव्युत्पन्नो ज्ञानीत इत्यर्थः । द्वितीये ल्यपवादविषयपरिहारेण उत्तरगंस्वरक्ष्यसरकारता, ततः प्रागेवेल्लः । अथ लक्ष्यैकव्युत्पन्नविषयो ग्यायः । यथा छुकाऽस्तु-विषयपथांलोचनात्पूर्वं छ इत्याशयः । एवं भाष्ये प्रकारव्योबला-ऽधोलस्य विषयसप्तमीत्यं भवितमित्याहुः ॥

(प्रकारान्तरोपपादकभाष्यम्)

लुग्वोऽलुकः प्रसङ्गं

प्रतीक्षते छेऽलुगस्य तथा ॥

लुग्वो पुनरलुकः प्रसङ्गं यदि प्रतीक्षते, तथाऽस्य छेऽलुङ् सिद्धो भवति ।

प्रकल्प्य चापचादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते ॥

(प्रदीपः) प्रकल्प्येति । अन्यथा निर्विषयोऽपचादः स्यात्, यदि सर्वप्रोत्सर्गः प्रवर्ततेति भावः ॥

(५२४८ पूर्वपक्षमार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचना-
न्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुङ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचना-
न्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुङ् व्यक्त्यः । विद्वानामपत्यं
माणयको यैदः, यैदी ।

१ अपचादपरादुत्पत्त्यात् कारणादेः, अमुद्द्योतनिविशतायादि-
मन्तरा बलवती मनावाह—पूर्वं ह्यपचादेति ॥

२ विप्रतिषेधमात्रेणाभिनिविशनेवापेक्षेण छान्दोग्योऽनुगमश्च, अ-
लुङ्निमित्तमनो छेदोऽदिवलस्य छेदसि बलवत्त्वमर्थेन इति भावः ॥

३ द्वितीये इति । प्रसङ्गं चापचादिति यथे ह्यर्थः ॥

४ 'अपचाद' इति च छ. पाठः ३ अत्रमिति । मन्तरा कारणा-
दिभिरिति अपचाद इत्यर्थः ॥

५ अत्रिदं प्रसङ्गं ह्यद्वयसंनिधौ नान्यत् । पूर्वं अपचाद अभिनिविशते
व्यक्त्यर्थः । मन्तरा कारणादिवलस्य अन्तरेऽभिनिविशते । इति मन्तरा-
दिवलस्य । अन्तरेऽदिवलस्य मन्तरेण लुङ्निमित्तमनो अपचाद-विशतायादे-
त्यर्थः च छ. पाठः ३ इत्यर्थः ॥ अत्रिदं प्रसङ्गं ह्यद्वयसंनिधौ नान्यत् ।

६ लोपिनोऽपचादः ॥

७ 'यदा अन्तर्गते' इति च. पाठः ।

८ अत्रापि 'लोपस्य बहुषु' इत्यन्तरेण—भाष्ये बहुवचनम् ।

किमर्थमिदम्, नाचीत्येवालुङ् सिद्धः ?

अचीत्युच्यते, न चात्राजादिस्पृश्यामः ।

प्रत्ययलक्षणेन ।

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

(प्रदीपः) गोत्रस्येति । गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः ॥ बहुषु
लोपिन इति । बहुष्वङ्गेषु विधीयमानलोपस्येत्यर्थः ॥ बहु-
वचनान्तस्येति । यदा तदर्थान्तरे यूनि संज्ञामति तदन्ता-
यूनि यदा प्रत्ययः कियत इत्यर्थः ॥ द्व्येकयोरिति । द्वित्वैक-
त्वयोरित्यर्थः । द्वयोर्यूनोरैकस्मिन् वा यूनि यदा प्रत्यय उत्प-
द्यत इत्युक्तं भवति ॥ विद्वानामिति । विद्वानामपत्यानि
बहुनि । 'अनुच्यानन्तर्ये' इति गोत्रेऽन् । तदन्तायूनि 'अत
इज्' । तस्य 'प्यक्षत्रियायैः' इति छ. तत्रागो बहुवचन-
त्वाद्भुक्तः प्रतिषिध्यते ॥

(उद्द्योतः) ननु गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः लुग्वोऽन्तर्वादाह—
गोत्रप्रत्ययस्येति ॥ भाष्ये—बहुषु लुग्वो यो गोत्रप्रत्ययः,
तदन्तस्य—बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ—अन्तरसंज्ञान्तमित्यर्थः ।
तदेवाह—यदा तदिति । बहुवचनान्तम्—गोत्रप्रत्ययान्तमित्यर्थः ॥
यूनि यदेति । तस्य च यदा लुगित्यपि बोधवम् ॥ ननु द्व्येकयोरिति
युक्तमत आह—द्विर्येति । अर्थाभिरसंज्ञान्तस्य द्वित्वैकत्वयोः सतो-
रित्यर्थः ॥ तत्कालिताह—द्वयोरिति ॥ भाष्ये—वर्णाश्रये ना-
स्तीति । प्रत्ययलक्षणस्य प्रत्ययसंज्ञासाधारणं रूप यत्रास्तीत्येतदेव
कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति नियमाधेयै—इदम् । एतेन वर्णाश्रयाग-
भावादिव विन्यमित्यप्यलम् ॥

(५२४९ पूर्वपक्षमार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ
बहुषु लोपो यूनि ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु
लोपो यूनि व्यक्त्यः । पैदस्यापत्यं यदयो माणयका
विदाः, यैदोयिदाः ।

बहुषु यस्य छान्दोग्ये, यदादयो यो गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः बहुवचनान्तस्यार्था-
न्तरसंज्ञासंज्ञित्यर्थः ॥

२ भाष्यस्य यदा तदित्यस्य तस्यार्थवाद—बहुवचनान्तमिति ॥

३ ननु भाष्यद्वयं द्व्येकयोरित्युक्तम् । त्वं द्विर्येतिद्वयैरपिद्विरलस्य
नोक्तमेव ननु द्व्येकयोरित्युक्तम् । त्वं द्विर्येतिद्वयैरपिद्विरलस्य
मिति । द्व्येकयोरित्युक्तमेव यथैकयोरित्युक्तं यान्तेन द्व्येकयोरित्युक्तं यथैक-
योरिति भावः ॥

४ द्विर्येतिद्वयैरपिद्विरलस्य संज्ञासंज्ञा भोत्रप्रत्ययस्य द्विर्येतिद्वयैर-
पिद्विरलस्य ॥

५ बहुवचनं नैव बहुवचनं नैव । त्वं द्विर्येतिद्वयैरपिद्विरलस्य
द्विर्येतिद्वयैरपिद्विरलस्य नैव । त्वं द्विर्येतिद्वयैरपिद्विरलस्य
यथैकयोरित्युक्तं यथैकयोरित्युक्तं यथैकयोरित्युक्तं यथैकयोरित्युक्तं
यथैकयोरित्युक्तं यथैकयोरित्युक्तं यथैकयोरित्युक्तं यथैकयोरित्युक्तं

६ 'द्विर्येतिद्वयैरपिद्विरलस्य' इति च. पाठः ३ ।

अन्यो बहुषु यन्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुग
प्राप्नोति ।

मा भूदेवम्—अन्यो बहुषु यन्यो बहुष्विति ।
अजन्तं बहुषु यजन्तं बहुष्वित्येवं मन्त्रियति ॥
नैवं द्राम्यम् ।

इह हि दोषः स्यात्—काश्यपप्रतिरुतयः काश्यपा
इति ॥

(प्रदीप) अजन्तमिति । इति उते युवम् बहुष्वान्तस्य
वर्तमानुगमवित्यतीत्यर्थः ॥ काश्यपा इति । काश्यपस्यापत्य
पिदादित्यादम् । तत एफस्यैव काश्यपस्य बहुषु प्रतिरुतयो
यदा विवक्षिता भवन्ति तदा 'इये प्रतिरुता' इति वन्प्रत्यय-
स्तस्य देवपयादित्वाद्बु । 'हरीतक्यादिषु व्यभि' इति वचना-
क्षिप्तेव युक्त्यद्वायेन भवति । यचन त्वभिषेयगतमेव ।
यद्वैकशेषे नियते, तदाऽन्यन्तस्य प्रतिरुतियहृत्ये वर्तमानानुक्त-
प्रसङ्गः ॥

(उद्योत) हरीतक्यादित्वाभावेऽपि बहुवचनं साधयति—
यद्वैकशेष इति ।

(विद्वान्तभाष्यम्)

नैप दोषः ।

यत्तावदुच्यते—'गोनस्य बहुषु लोपिनो बहु-
पघनान्तस्य प्रवृत्तौ व्येकयोः लुगम्यक्तव्य' इति ।

न यक्तव्यः ।

अचीत्येवालुक् सिद्धः ।

अचीत्युच्यते, न चानाजार्धं पद्याम ।

प्रत्ययलक्षणेन ॥

ननु चोक्तं वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति ।

यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन
भवन्ति, तथा चेदमपि भविष्यति ॥

अथ वाऽविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नैति व-
क्ष्यामि ।

यद्यविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते, विदा-
नामपत्यं बहवो माणवका विदा—अत्राप्यलुक्
प्राप्नोति ।

अस्तु ।

पुनरस्य युवयहुत्वे वर्तमानस्य लुगमवित्यति ।

पुनरलुक्कसात्र भवति ?

समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते,
न चेत्तत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् ।

किं तर्हि ?

द्वितीयमर्थमुपसंश्रान्तम् ।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—अग्निभरद्वाजिका,
वसिष्ठकाश्यपिका, भृगुचक्रिरसिका, वृत्तशुशिकि-
का—इत्येवमर्थम् ॥

(प्रदीप) यदि वेति । यथैवेत्यर्थः । अतुणेइ इत्यन
ह्लादी पिति सावैधान्तिके विधीयमान 'वृणह इम्' इतीमागमो
उत्तेऽपि सावैधान्तिके भवति । सन हि हलीत्यनेन सावैधान्तिकं
विशेष्यते । ततश्च ह्लादिसावैधान्तिकानुश्रव्यादिमागम प्रत्यय-
रक्षण इति स्मृतेऽपि प्रत्यये प्रवर्तते । गवे हित गोहितमित्यादौ
त्वचादयोऽन्माने विधीयमाना वणटपतानिमित्ता एव न तु
पत्ययत्वनिमित्ता इति प्रत्ययलक्षणभावाभावेऽपि न प्रवर्तन्ते ।
इहाप्यादौ प्रत्यये लुगुच्यमान प्रत्ययलक्षणो भवतीति स्मृतेऽपि
प्रत्यये प्रवर्तत इति भावः ॥

अग्निशेषेणेति । प्राग्गीव्यतीयोऽर्थ एवापेक्ष्यते, न त्व
जादि प्रत्ययविशेष इत्यर्थः ॥ हलि नैति । गर्गम्य आगतं
गर्गल्यम्, गर्गम्यमिति हलाशब्दलुक् भवति ॥ विद्वानाम-
पत्यमिति । अत्रापि प्राग्गीव्यतीयार्थस्य विवक्षितत्वादलुक्
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

युवयहुत्वं इति । लुगिभौ गोत्रप्रत्ययमानं वृष्टत इति
युवयहुत्वेऽपि लुक् प्रवर्तत इति भावः ॥

प्रथमस्येति । 'प्रथमात्' इत्यनुवृत्तिमिहार्थवशात् पठ्यन्तं
सवयते । प्रथमार्थवृत्तित्वाच्च प्राथम्यम्, गोनप्रत्ययस्य द्विती-
यार्थवृत्तित्वे त्वलुगभावः ॥

अग्निभरद्वाजिकेति । अनेरपत्यानि बहूनि 'इतक्षानिय' इति लुक् । तदन्तपुवबहुत्वे 'अत इम्' । तस्य 'ण्यक्षत्रियार्थ' इति लुक् । 'अग्निम्यु' इति लुके लुक् । भारद्वाजशब्दाद्विदा-
यन् । ततो यूनीम् । पूर्वबहुक् । अनेऽपि युवयहुत्वे लुगि-
प्यते । अनेन प्रथमस्योच्यमान —अग्निभरद्वाजानां मैशुनिका—
इति प्राग्गीव्यतीयार्थविवक्षायामलुगं भवति ॥ वसिष्ठकाश्य-
पिकेति । वसिष्ठकाश्यप् । यूनीनो लुक् । अनेऽप्यप्यादि-
ख्येण लुक् । कश्यपादिदायम् । यूनीनो लुक् । अत्र 'यवनोश्च' इति लुक् । पूर्वबहुक् । भृगोः—अप्यण् । यूनीनो लुक् ।
अत्र 'अग्निम्यु' इति लुक् । एवमत्रिसत् । कुत्सात्—

१ यद्यपि प्रागो वसिष्ठोक्तगणानामनुवृत्तिगण वचन काश्यपशब्दस्य हरीतक्या-
दिगणशब्दस्य न कोऽपि दोषश्च यि हरीतक्यादिषु 'यसि' इत्यनेन सिद्ध-
स्यैव वचनसाधि जगिः स्यात्तथा च काश्यपशब्दादनुवृत्तवचनं न स्यात्, तेवञ्च-
न भवत्येव शुक्रवद्वाचकमेव, यचनस्य च युक्त्यद्वाचकमेव ममानाभावादित्यत
माह—यद्वैकशेष इति ॥

२ आनुवृत्तिगणकलनन हरीतक्यादियमे काश्यपशब्दस्य पाठरूपमन्त्र-
यतिरुपतिरिति भावः ॥

३ 'यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणे न भवति तथेद-
मपि न भविष्यति' इति च लुके पाठो इत्यतः, सामान्यतो विषयसाम्ये
नास्य पाठस्य यद्विनिगमनोक्तव्यम् ॥

नृप्यन्, तस्माद्युनि 'अणो ह्यवः' इति फिना भाष्यम्, न त्विनेति युगविवक्षा न क्रियते । कुक्षिकादिदाद्यन् । यूनीनो लुक् । अणोऽपि लुक् । पुन ॥

(उद्योतः) अनन्वयादाह—यथैवेति । विधिपैक्षामिप्रायेणेदम् । वर्णाश्रय इति तु वर्णप्रौढाभ्यविषयकमिति भावः । विषयस-
हनीपक्षेऽपि प्रत्ययलक्षणेन तद्विषयताप्रयुक्तस्यापिदेशो भवत्येव । 'न लुमता' इति निषेधस्तु न, अङ्गसंकोचेऽप्येवमावादिता भावः ॥

नृप्यविदेशेणानुवचने यथा ह्यस्मादावप्यतिः, प्राग्दीव्यतीये परे इत्यर्थे प्रत्ययलक्षणशास्त्रस्य नियमावधेयत्वाद् इत्यस्मादावप्यनापत्तिरत आह—प्राग्दीव्यतीये इति । प्रौढीव्यतीयाय विवक्षिते इत्यर्थे इति भावः । ह्यस्मादावलुमेति । अपूर्वादिपिपरीहारेणोत्सर्गप्रवृत्तिरिति भावः । भाष्ये—यद्यपिशेणेणेति । प्रत्ययलक्षणस्य विधिपक्षस्या-
स्पृष्टलक्षणमिदम् ॥ अस्तिवति । युवार्थविबक्ष्यां गोत्रबहुत्वायैकस्या-
लुभयपि युवबहुत्वे बर्तमानस्य लुगिति भावः ॥ पुनरलुगिति । गोत्रातिरिक्ताप्राग्दीव्यतीयायैविषयस्य सत्त्वाविति भावः । लुगिवचो बहुल्व गोत्रार्थगतम्, अन्वयाधेयत भेति नामाह इति तात्पर्यम् ॥

ननु गोत्रबहुत्वे विधीयमानो 'यननोक्ष' इति लुक् कथं युवब-
हुत्वे ? अत आह—लुगिवधाविति । गोत्रप्रत्ययसामान्यमिति । गोत्र
इत्यस्य लुगाक्षिप्तमलयेनैवान्वयान्नालोपेऽनो लुभयति, तदन्त चेद्बहुत्वे
इत्यर्थे इति भावः । अन्यथा 'दिष्वभाष्यम्' इति न्यायेनामन्तरस्य
युवबहुत्वे द्विधर्मोऽन इति न लुक्. प्राप्तिः स्वादिति बोध्यम् ॥

प्रथमार्थेति । न तु प्रथमोपपत्त्यादा, तेन यथार्थे प्रत्यय उत्पन्न-
कृतार्थे वर्तमानस्यैवावृत्तिरिति भावः ॥

लुगिष्यत इति । स तु प्रथमस्यैवानुपपत्त्यमानेऽलुका बाधात
प्राप्नोति, प्रथमस्यैव लुको तु नालुकः प्राप्तिः ॥ तदाह—अनेनेति ।
एतत्प्रयोगसिद्ध्यर्थमेव लुक् द्वितीयमर्थमुपसक्तमप्यस्यापि । तत्र प्रथ-
मस्यैवस्याभावाद् ॥ पूर्वबहुति । वसिष्ठकथयतामैश्वर्यमिति
'ब्रह्मद्वन्द्वैश्वर्यमैश्वर्यमयोः' इति दुनिति भावः ॥

१ पूर्वोक्ते यदि ॥ लुक् प्रवृत्तलुगमन्तीत्यत्र यदि वा शब्दस्य 'अथ-
वा' अर्थकत्वात्तथाप्यत्र, स यथाऽर्थस्यानन्वयाद्, तदाह—अनन्वयादिति ॥

२ स तु कालिदासा प्रत्ययलक्षणस्य विद्वत्संकेतोक्तम्, न तु नियम-
कथनम् । तथा च वर्णाश्रयेऽपि प्रत्ययलक्षणेऽपि स्वादिति 'गोत्रस्य बहुलुकोपिना'
इत्येतादृशैवेत्याशयमाह—विधिपक्षाभिप्रायेणेति ॥

३ वर्णमात्रस्य वर्णस्यैवतद्विधेयत्वात्, मलपनिस्तद्विधेयत्वात्प-
थेति शब्दस्यैवतद्विधेयत्वात् । वर्णस्यैवतद्विधेयत्वात्—वर्णावयविमलपनिप्र-
तिपेधप्राप्तिरुत्पत्तिरतन्मात्रस्यैवत् । यथा गोदितमित्यादावपेक्षया ॥

अथ दि—एवोपपत्त्यादा इत्येतानाप्यवधिपूर्वकविधिस्तस्य कायेन-
विधानेनाथो वर्णावयविमलपनिप्रतिपेधत्वात् निरुत्पत्तिरुत्पत्तिरतन्मात्रस्यैवत् यत्वेन
कर्मभावात्तद्विधिः । तत्रावधिपेधः । मलपनिस्तद्विधेयत्वात्पत्तय—वर्णावयवि-
मलपनिप्रतिपेधप्राप्तिरुत्पत्तिरतन्मात्रस्यैवत् । तथा च 'विधा' इत्यादौ दीर्घः ।
विष्णुनामित्यस्यो बोधवार इत्यर्थस्य धात्वात् ॥

४ गोत्रेऽनुपपत्त्यत्र निरुत्पत्तिरिति भावः ॥

५ मलपत्तयानुपपत्तिरुत्पत्तिरतन्मात्रस्यैवत् यत्वेन दीर्घात् ॥

६ यत्र मलपत्तयानुपपत्तिरुत्पत्तिरतन्मात्रस्यैवत् यत्वेन मलपत्तयानुपपत्तिरिति निरुत्पत्तिरिति भावः ॥

(५२५० सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ गर्गभार्गविकाग्रहणं वा

नियमार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा गर्गभार्गविकाग्रहणं निय-
मार्थं भविष्यति ।

एतस्यैव गोत्रप्रत्ययान्तस्य द्वितीयमर्थमुपसंक्रा-
न्तस्यालुग्भवति, नान्यस्येति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यद्यप्युच्यते—एकवचनद्विवचनान्तस्य च प्रवृत्तौ
बहुषु लोपो यन्नि वक्तव्यः, अन्यो बहुषु यज्यो यद्-
ध्विष्युच्यमानो लुह न प्राप्नोतीति ।

मा भूदेवम्—अन्यो बहुषु यज्यो बहुष्विति,
अजन्तं यद्बहुषु यजन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति ।

ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्—
काश्यप्रतिरुतयः काश्यपा इति ।

नैव दोषः ।

लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणम्, न चैतल्लौकिकं
गोत्रम् ॥

यजन्तं यद्बहुषु यजन्तं यद्बहुष्वित्येवमुच्यते,
विद्वानामपत्यं माणवको वैदः, वैदो—अत्रापि
प्राप्नोति ॥

अलुगत्र लुक् साधियते । अलुकि च कृते पुन-
लुको निमित्ते नास्तीति कृत्वा पुनर्लुग्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) गर्गात्—यनो लुक् । भृगोः—नृप्यम् ।
यूनीनो लुक् । अणः 'अत्रिसृष्ट' इति लुक् प्राप्तः । 'न गोप-
नादिष्व' इति प्रतिषिध्यते । स एष प्रतिषेधो नियमार्थं
इति विदा इत्यत्र युवलक्षणेऽर्थेऽलुह भवतीत्यर्थः ॥ लोपो
यूनीति । लोपग्रहणेन लुप् लक्ष्यते । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन
'वृद्धिसप्रसक्तः ॥

प्राग्दीव्यतीये पर इत्युक्तौ मलपावाकाररूपत्वादावप्यप्रत्ययलक्षणाभावेन
वैद इत्यादावप्यनापत्तिरिति भावः ॥

७ न तत्र प्रत्ययो निमित्तमिति नैवमलपग्रहण कार्यमिति नाम मलप-
ग्रहणमिति भावः ॥

८ 'गोत्रेऽलुक्, हात् न' इति शब्दे हति नेत्यस्य पूर्वप्रापवादेन तद्विषय-
परिहारेण पूर्वपत्यस्य बहुष्विति भावः । निषेधप्राप्तस्य वाच्यार्थत्वात् विधि-
प्राप्तस्य वाच्यार्थं यत्र वेति तद्विधिरित्यर्थप्राप्तस्येति न—इति बोधवितु-
माह—अत्रादावेति ॥

९ कः पुनर्लुक् 'बहुत्वे इति भावः' इति पाठः ॥

१० 'हृण कर्तव्यम्, तद्विषय' इत्येवमिहाह—च पुनर्लुक् । हा. पुनर्लुक् च
हावित्कर्मगतिति निर्दिष्टम् ॥

११ 'गोत्रप्रत्ययान्तस्य' इति पर च पुनर्लुक् न इत्यर्थः ॥

१२ यत्र यत्रातिप्रधानत्वेन कार्त्तिकेन कोपे विधीयमाने विद्वत्प्राप्तो
कोपे मलपग्रहणेन विवक्षादिति 'विन्नादि' इति यूनीनामुत्पत्त्यात्
मलपग्रहेत्यर्थः ॥

लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । वाङ्मयाः—इत्यजन्तं तु प्रतिकृतिवद्बुद्धे यतते नापत्यस्य बहुत्वे ॥ निमित्तं नास्तीति । बहुत्वं नास्ति, द्वित्वैवत्वविषयत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नियमाधेयत्वमुपादयति—गर्गादिति । अन्यभाजनेनवातुकि सिद्धे गंगामंनिवासाश्चरस गोपवनादिषु पाठो न्यर्थः स्यादिति भारः ॥ भाष्ये—अप्रन्तमिति । एवञ्च 'यज्जोष' इत्यनेनैव सिद्धिरिति भावः ॥ तत्र च उद्घोते—ननु चेत्यादि वाङ्मया इत्यनेन ॥

अपत्यस्येति । प्रवराध्यायप्रसिद्धापत्यस्येत्यर्थः 'क्षीपुंताम्याम्' इति श्रुते स्वत्यमेव तथोक्तं ॥ भाष्ये—यैदाः, यैदावत्रापि प्राप्नोतीति । अमगस्य गोत्रयुवसमुदायगतबहुत्वे यथेनाम् । अन्यो बहु-ध्विलंषं तु न दोषः, तत्समुदायगतबहुत्वेऽन्योऽवर्णनादित्यभिमानः ॥ उत्तरं तु—गोनरश्रुते प्राप्तस्यानुक्तं बाधः, युनक्तु बहुत्वमेव न । उभयसमुदायगतं न समकक्षताया शब्दवाच्य इति । बहुत्वं नास्तीति । युवबहुत्वं नास्तीत्यर्थः ॥

(५२५१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

'आपत्यं वा गोत्रम्', 'परमप्रकृतेरुत्थापत्यः', 'आपत्याजीवद्वन्द्वयात्सार्थं द्वितीयो युवसंज्ञः' 'स चास्त्रियाम्' 'एको गोत्रप्रग्रहणार्थक्यं' च, 'यदुपचनलोपिमु च सिद्धम्' इति ।

तत्र विद्वानामपत्यं माणवक इति विगृह्य विद्वद्व्याद्व्येकयोस्तत्पत्तिर्भविष्यति—यैदाः, यैदी ।

यैदस्यापत्यं यहवो माणवक इति विगृह्य विद्वद्व्याद्व्येकयोस्तत्पत्तिर्भविष्यति—विदा इति, अविरविकन्यायेन ॥

(प्रदीपः) आपत्यं वेति । आपत्यस्येदमापत्यम्, पौत्रप्रत्ययपत्यमित्यर्थः, तद् गोत्रसर्वं भवति ॥ परमप्रकृतेरिति । गर्गादिवापत्यप्रत्ययः कार्यो न त्वनन्तरगोत्रयुवस्य इत्यर्थः ॥ आपत्यादिति । गर्गादिर्यदा पौत्रप्रकृतेरपत्ये चतुर्वादी जीवद्वन्द्वे प्रत्ययः क्रियते तदा स्थाप्ये द्वितीयः 'यज्जोष' इत्यादिना फगादिः क्रियते, गार्ग्यायण इति ॥ स चेति । स्त्रिया द्वितीयप्रत्ययाभावाद् गार्ग्यायण भवति ॥ एक इति । 'परमप्रकृतेरुत्थापत्यः' इत्यनेन तदर्थस्य लभाम् । यहव्युपचनलोपिष्विति । युवबहुत्वे विदा इत्यादि सिद्धम् । द्वित्वैकत्वयोस्तु यैदाः, यैदा-विदादीत्यर्थः ॥ तत्र विद्वानामिति । 'गोत्रस्य बहुषु लोपिनः' इति वार्तिकप्रयोजनमन्यथा साधयति । परमप्रकृतेरेव

यूनि प्रत्ययः । आपत्याजीवद्वन्द्वयादित्यनेन स्थापिको द्वितीयः 'पुत्रश्रुतिर्वाप्ययितः' इति लुप्यते ॥

अविरविकन्यायेनेति । केचिदाहुरप्रन्योऽयमिति, 'परमप्रकृतेरुत्थापत्यः' इति वाचनिकत्वादित्यस्य । अन्ये तु वचनस्यैवाव्यक्तिकन्यायमूल्यप्रतिपादनायेतदुक्तमित्याहुः ॥

(उद्घोतः) अन्यत्र 'स्त्रियमपि कर्तृत्वे वार्तिके प्रत्याचष्टे तेषामानवदपन्यप्रतिपादने—उक्तं वेति ॥ अपत्यस्येदमित्येति । 'तस्येदम्' इत्यादिवार्तिकविरुद्धमेतद् । शिवादिपाठादिति युक्तम् ॥ आपत्याजीवद्वन्द्वयादिति । जीवद्वन्द्वचतुर्षादिबोधकाश्रोमप्रत्ययान्तात्सार्थं द्वितीयः फगादिर्भवति स युवसंज्ञक इत्यर्थः ।

परे तु आपत्यापत्यार्थकस्य आपत्यशब्दस्य तदर्थकप्रत्ययपरता, 'परमप्रकृतेरुत्थापत्यः' इति वार्तिके 'आपत्यात्' इत्यत्र च तस्य तत्परत्वावश्यकत्वात् । एवं च—प्रत्ययस्यैव गोत्रसंज्ञा, युवसंज्ञावत् । कैयटोक्तव्याख्याने वार्तिकस्य सूत्रसमानार्थकत्वात् 'आपत्यं वा' इति वाच्यत्वात् संगतिः, उद्देश्यानन्तरं 'वा' शब्देन तद्विकल्पबोधनात् । न्यासविकल्पे तु—'आपत्यं गोत्रमिति वा' इति वदेत् । स चापत्यापत्यबोधकः प्रत्ययः परमप्रकृतेरेव भवति । एवं च—गोत्रत्वयुवत्वादिना बोधनियताशङ्काऽपि न । 'आपत्यो वा गोत्रम्' इति वार्तिकपाठः 'जीवति' इति श्रुते भाष्ये कचित्पुस्तके दृश्यते, स युवसंज्ञः । यदस्यान्तान्तां लीपुसवोरिव श्रुतेः, 'गोत्रे' लुगन्वि' इत्यादौ 'यूनि छह' इत्यादौ च दृश्यते सप्तमीत्याहुः ॥ वार्तिकप्रयोजनमिति । वार्तिकद्वयप्रयोजनमित्यर्थः ॥ अन्यथेति । वार्तिककारो वचनं नितैव प्रकाशान्तरेण साधयतीत्यर्थः ॥ यूनि—युवबहुत्वे, तद्द्वित्वैकत्वयोश्चेत्यर्थः ॥ वाचनिकत्वादिति । तत्त्वे न्यापितद्वयवचनमनुकमित्यर्थः ॥

(६६२ लुगविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा. ४७ ॥)

१३३६ यूनि लुक् ॥ ४ । १ । ९० ॥

(लुगधिकरणम्)

(५२५२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टं प्राप्नोति । अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते लुक् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) यूनि लुगचीति चेदिति । अस्मिन् सूत्रे न्यासे दोषः, न तु न्यासान्तर इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) न्यासान्तरे इति । 'यूनि छह, न छह' इति न्यासे इत्यर्थः ॥

१ एवमन्येनैवार्थोक्तिर्योकोयोर्वाक्ययोः प्रत्ययान्वयमित्याहुः ॥

२ यैदा वार्तिकानुसारेणार्थमाह—अपत्यस्येदमित्यादिना ॥

३ आपत्यापत्यमित्यर्थे शिवादिपाठादपि युक्तं, न तु तत्र तस्येदमित्यनेनाह । तस्यापत्यमित्यस्य द्वापत्यत्वम् ॥

४ नव्यापत्यं वा गोत्रमित्यत्रापत्यशब्दस्यापत्यार्थकप्रत्ययपरत्वे गोत्र-

शब्देनापत्यस्यैव एव श्रुतेः, तस्य गोत्रेऽप्युपनीयादौ सप्तमा अनुपपत्तिः । दाह—गोत्रेऽप्युपनीयादाविति ॥

५ योक्तव्यस्य वाचनिकत्वे, अविरविकन्यायेनेति व्यापकत्ववचनमनुकृतं स्यात्, वाचनिकत्वे न्यायाध्यायवदित्याहुः ॥

(५२५३ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वविशेषेण लुग्वचनं
हलि च प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

अविशेषेण लुगमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि ।
सिध्यति ।

सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिकरणभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु योक्तम्—‘यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्या-
यधेष्टप्रसङ्गः’ इति ।

नैप दोषः ।

अचीति नैपा परस्समी ।

का तर्हि ?

विषयसप्तमी—अजादौ विषय इति । तत्राचि
विषये लुकि कृते यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो
भविष्यति ॥

(प्रयोजनावतरणभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

(५२५४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो

णठक्छाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ण, फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः—
फाण्टाहृतः, फाण्टाहृतस्य यूनदछात्राः—फाण्टा-
हृताः । ण ॥

ठक्, भागवित्तेरपत्यं माणवको भागवित्तिकः ।
भागवित्तिकस्य यूनदछात्राः—भागवित्ताः । ठक् ॥

छ, तैकायनेरपत्यं माणवकस्यैकायनीयः । तैका-
यनीयस्य यूनदछात्राः—तैकायनीयाः ॥

(प्रदीपः) फाण्टाहृतस्यापत्यमिति ‘अत इम्’ । तस्या-
पत्यं युवा ‘फाण्टाहृतिमिमताभ्याम्’ इति ण । तस्य छात्रा इति
प्रादीप्यतीत्यर्थविषयायाम् ‘इन्थ’ इत्यभिप्यते । स च न
प्राप्नोति, जानतात्वात् । ततश्च वृद्धलक्षण एव छे परतो णस्य
छक् स्यादिति छस्य श्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

भागवित्तेरिति । भागवित्तस्यापत्यमिति ‘अत इम्’ ।
ततो यूनि ‘यूदाहृक् सौवीरेषु बहुलम्’ इति ठक् । तस्य छात्रा
इत्यर्थे ठको लुकि ‘इन्थ’ इत्यम् ॥

तैकायनेरिति । तिकस्यापत्यमिति ‘तिकादिभ्यः फिञ्’ ।
ततो यूनि ‘फेदृ च’ इति छ ।

यमुन्दश्च सुपामा च चाप्यायणिः फिञः स्मृताः ।

इति परिगणनं भाष्यकारेण ‘फेदृ च’ इत्यन नाश्रितमिति
तैकायनेरुक्तो भवति । परिगणनाश्रये तु प्राप्नोति । तस्य छात्रा
इति छे छेते वृद्धलक्षणदृष्टः ॥

(उद्योतः) अनिष्टप्रत्ययश्रवणमुदाहरणे दर्शयति—फाण्टा-
हृतेति ॥ अविशेषेणेति—भाष्ये । ‘अचि’ इत्यय विशेषो नापे-
क्ष्यत इत्यर्थः ॥

फेदृ च येति । तैकायनिः सौवीरगोत्र इति भाष्यः । अतौवीर-
गोत्रोऽन्येयम् । अतएव ‘फेदृ च’ इति चञे—सौवीरेति किम् ?
तैकायनिः—इति वृथादिप्रत्या संगच्छते ॥ परिगणनाश्रये
त्विति । एव च परिगणनं चित्तमिति भाष्यः ॥ छे छेते इति ।
यद्यपि तदनुवर्षि छ प्राप्नोति तथापि तैकायनीय इति प्राप्नोतीति
भाष्यः ॥

(५२५५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ इष्णवी सर्वत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) इष्णवी सर्वत्र प्रयोजनम् । औपगवे
यूनदछात्राः—औपगवीयाः । वृद्धवदतिदेशो सति
इभो गोत्र इत्यण प्राप्नोति ॥

नैप दोषः ।

प्रत्याख्यायतेऽसावतिदेशः ।

कथं यानि प्रयोजनानि ॥

तानि द्वापकेन सिद्धानि ॥

(प्रदीपः) औपगवेरिति । उपगोरपत्यमित्यण, ततो
यूनीम्, तस्मिन् छेते छ । किं पुनरिदो लुक् प्रयोजनम् ? यदा
तस्मिन्नल्लोऽपि विदृश्यते वृद्धलक्षण इत्याह—वृद्धवदिति ।
वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा योऽस्य । तत्र यूनी वृद्धवदतिदेशादिजो
लुक्प्रत्ययस्य स्यात् ॥ कथं पुनर्यानीति । गौर्यायणानां
समूह इत्यादौ योऽल्लक्षणे लुक्प्रत्यये, स न प्राप्नोति । द्वापके-
नेति । ‘राज्याह्वय मनुष्याश्च’ इति वक्ष्यमाणेन । तदेवमिदो
लुका विनाऽप्यौपगवीया इति च्छस्य सिद्धत्वाद्नुदाहरणमेतत् ॥

(५३) इत्यभिप्यते णम् । ततः ‘अत इम्’ (४११५४) इत्यनेन यूनीम् ।
तस्यैवप्रत्ययस्य ‘यूनि लुक्’ (४११५०) इत्यनेन छकि धति ‘यूदाहृक्’
(४११५१४) इत्यनेन छ प्रत्ययः ॥

५ भागवित्तेरौपगवे यूनी वृद्धवदतिदेशस्य यानि प्रयोजनानि भाष्यो
यानि गौर्यायणानां समूहः, निधिवः, अधिरित्यादीनि, तानि तदतिदेशस्य
महापदाने कथं सिद्धयतीत्यर्थः ॥

१ ‘हलि नेति प्रतिषेधः’ इति क च श्रव्यं यत् ॥

२ तैकायनिशब्दो द्विविधः—‘सौवीरगोत्र’, ‘अतौवीरगोत्र’ इति भाष्यः ॥

३ प्रादीप्यतीत्यर्थविषये यूनी वृद्धवदतिदेशः कर्तव्य इत्यनेनविशेषणं यानि
नेन वृद्धवदतिदेशे ‘इन्थ’ (४११५१३) इति सूत्रेण इत्यणोच्चार्येण अण्
महापः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

४ ‘उपगोरपत्ये’ इति क यत् ॥ ५ प्रत्याख्ये ‘मादीप्यतीत्यर्थः’ (४११५१४)

(उद्घोषः) भाष्य—सर्वत्रेति । चांसीगोत्रेभ्योऽमौवीर-
गोत्रेभ्यश्चेत्यर्थः ॥ सिद्ध इति । 'ईनक्ष' इत्यण् तु न प्राप्नोति, यूनि
इय उत्पन्नत्वेनागोत्रार्थत्वादिति भावः ॥ इत्यादेति । इत्यन आदे-
त्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणेनेति । तेनैव क्षत्राभिप्रायान्न्यत्र लौकिकगोत्र-
ग्रहणं ज्ञाप्यत इति भावः ॥ लुका विनाऽपीति । 'ईनक्ष' इत्यस्य
तु न तेन शास्त्रेण प्राप्तिः, तत्र शास्त्रीयगोत्रस्यैव ग्रहणादिति वक्ष्यत
इति भावः ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

यत्प्रच्छान्तात्तर्हि—इष्यः प्रयोजनम् ।

यत्—अथश्रुत्यापत्यं अथश्रुत्यः, अथश्रुत्यापत्यं
अथाश्रुतिः । अथानुरेयूनदद्यात्तः अथानुराः—यत् ॥

ख—कुलस्यापत्यं कुलीनः, कुलीनस्यापत्यं कौ-
लीनिः, कौलीनेर्यूनदद्यात्तः कौलीनोः—ख ॥

छ—ससुरपत्यं सखीयः, सखीयस्यापत्यं सा-
खीयिः, साखीयेर्यूनः छात्राः साखीर्याः ॥

(प्रदीपः) इदानीमिन उदाहरणान्तरे दर्शयितुमाह—
यत्प्रच्छान्तादिति ॥ अथाश्रुरिति । 'आपत्यस्य च तद्विदे
नाति' इति यलोपः । उणादीनामभ्युत्पन्नत्वाद् 'न खाभ्याम्'
इति श्रुतिनिषेध एजागमस्य न प्रवर्तते ॥ कुलीन इति ।
'कुलात्वाः' ॥ सखीय इति । 'सख्यच्छः' ॥

(उद्घोषः) ननु आभयके शात्रुपदे उरनि अश्रुरस्य सिद्धेः
'न खाभ्याम्' इत्येवामौदीत्यत आह—उणादीनामिति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

एतान्यपि हि न सन्ति प्रयोजनानि । अत्रापि
यूनि—अथश्रुत्यः, कुलीनः, सखीय इत्येव भवितव्यम् ।
उक्तमेतत्—अणिमोर्लुकि-अप्राज्ञगोत्रमात्राद्युच-
प्रत्ययस्योपसंख्यानम् इति ।

अप्राज्ञगोत्रमात्रादित्युच्यते, न चैतदप्राज्ञगो-
त्रमात्रम् ।

अप्राज्ञगोत्रमात्रादिति नायं पर्युदासः—यद-
न्यद् प्राज्ञगोत्रमात्रादिति ।

किं तर्हि—

प्रसज्य प्रतिषेधोऽयम्—प्राज्ञगोत्रमात्राच्चेति ।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । मायूरिः, कापोतिः,
कापिजलिरित्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) एतान्यपीति । उक्तान्तरेण युवप्रत्ययस्य
लुक् सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ न चैतदिति । अप्राज्ञगोत्रमात्रेण
मात्रागतदशस्यत्रियादिग्रहणात्, अश्रुरादिशब्दैश्च क्षत्रियादेरन-
भिधानादित्यर्थः ॥ प्रसज्य प्रतिषेध इति । युवप्रत्ययमात्रस्य
लुक् विधाय माज्ञगोत्रात्परस्य स निषिध्यत इत्यर्थः ॥ मायू-
रिति । मयूरस्य पक्षिविशेषस्य गोत्र इयम् । तदन्ताद्युनि
'यनिनोश्' इति कङ् । तस्य लुक् ॥

(उद्घोषः) क्षत्रियादेरिति । क्षत्रियादेरेत्यर्थः । अप्रा-
ज्ञगोत्रमात्रादित्यत्र मात्रादमवधारणार्थकमिति भावः ॥ अप्राज्ञगो-
त्रमात्रादित्येवेति—भाष्ये—अन्यच्छब्देन क्षत्रियादिगोत्रमात्रग्रहणं
बोध्यम् । माज्ञगोत्रमात्रे निषेधे तु क्षत्रियादिमात्रगोत्रे, साधारणे
च निषिधिति बोध्यम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि—अण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम् ।

अण्—लुचुकायनेरपत्यं माणवको ग्लौचुकायनः,
ग्लौचुकायनस्य यूनदद्यात्तः ग्लौचुकायनः ।

अथ च कापिजलाद्यर्थम् । कापिजलादेरपत्यं
माणवकः कापिजलायः, कापिजलाद्यस्य यून-
दद्यात्तः कापिजलायः ॥

(प्रदीपः) ग्लुचुकायनेरिति । ग्लुचुकस्यापत्यं गोत्र-
मिति 'प्राचामद्वात् किन् बहुलम्' इति किन्, ततो यून्यण् ।
तस्य लुक्प्रयोगे भवति । अन्यथा वृद्धत्वाच्छः स्यात् ॥ कापि-
जलादेरिति । कपिजलादस्यापत्यम् 'अत इय्' । ततो यूनि
'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति ण्यः । तस्य लुकि 'ईनक्ष' इत्यण् भवति ।
अन्यथा छः स्यात् ॥

(५२५६ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो

वृद्धवदतिदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवद-
तिदेशः कर्तव्यः । युवा वृद्धवद्भवतीति चक्ष्यम् ।
किं प्रयोजनम् ?

१ ननु इत्यन्तापो न स्यात् 'ईनक्ष' इति सूत्रेण विहितस्यानः प्रतिपदे
कत्वेन बाधकत्वात्त आह—इयश्चेत्यण् तु नैति ॥

२ तेन—रात्र्याद्युच्य मनुष्यापैति वार्तिनेन ॥

३ ननु इत्यन्ताद्युचि वार्तिनेन कौनिगोत्रग्रहणं ज्ञाप्यते, तथा च
गोत्रादीनां इत्यत्र स्यात् बाधक इत्येवमस्य स्यात्त आह—इयश्चेत्येवेति ॥

४ अश्रुरादिशब्दैरित्यर्थं 'रात्र्याद्युच्यते' (३१११२०) इति वचनस्य
ततोऽप्यर्थः 'न ईन' इत्यनेनेति तस्य 'यूनि लुक्' इत्यनेन लुकि 'प्राग्दी-
व्यतोऽयम्' इत्यत्र च 'यथाश्रु' इति सिद्धयति ॥

५ कुलस्यापत्यमित्यर्थं 'कुलात्वाः' (३१११२१) इत्यनेन वचनस्यैव तद-
१५ पा० च०

न्यात् 'अत दन्' इतीय, तदा 'यूनि लुक्' इत्यनेन लुकि च 'प्राग्दीव्यतोऽयम्'
इत्यत्र 'कौलीनाः' इति ॥

६ 'सख्यच्छः' इति वचनस्याप्युचि ततो यून्यणि लुकि च 'साखीयाः'
इति पूर्ववत् ॥

७ 'अथक्षत्रियादिभ्यो यूनि लुगभिको' इति सूत्रे वार्तिनेनेति ॥

८ छ, लुक् 'प्रत्ययव्यतिरेकः' इति पाठः, च, ह, लुक् 'प्रत्यय-
व्यतिरेकः' इत्येव पाठः ॥

९ तस्मिन् गोत्रविधिप्रकरणे—इत्यन्तात्तु लुकि भवति । प्रदीपे च स्पष्टी-
कृतानि ॥

गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्, गार्ग्याय-
णानां किञ्चिद् गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्ति-
रस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो ब्रुज् यथा स्यात् ।

यदि बृद्धवदतिदेशः क्रियते—औपगवेर्यून-
इच्छान्ना औपगवीया इतीजो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्राग्दीव्यत इति । प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तेषु
विवक्षितेष्वित्यर्थः ॥ बृद्धवदिति । गोत्रवदित्यर्थः । अन्यथा
गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वाद् गोत्राश्रयकार्यप्रसङ्गः ॥
गार्ग्यायणानामिति । गर्गसाधनं गोत्रम् 'गर्गादिभ्यो
यञ्' । तदन्तायूनि 'यमिओश्च' इति फक् । तदन्तात्समूहे 'गोत्रो-
क्षोश्चोश्च' इति हुज् । इदमर्थे 'गोत्रचरणानुम्' इति हुन् ।
सोऽस्य भक्तिरित्यत्रार्थे 'गोत्रसंज्ञायास्त्वभ्यो घटुलं चुन्' इति
चुन् ॥ औपगवेरिति । सत्यतिदेशे 'यूनि लुक्' इत्यस्य प्रत्या-
ख्यानदिनो लुगभावाद्बृद्धवदतिदेशात् 'इन्क्ष' इत्यण्प्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) बाधितत्वादिति । 'औवैति तु' इति तुग्रह-
णादवधारणार्थादिति भावः ॥ नन्वप्रातिदेशेऽपि स्वाश्रययुवात्वमा-
दायौपगवेरिजोक्तं 'इन्क्ष' इत्यत्र शक्यत्वादिपररूपेणैकारप्रकेषादि-
कारेणेनो विशेषणानुगोष्मात्पराह—सत्यतिदेश इति । प्रत्या-
ख्यानमिति । इदं चिन्तम् । कार्यतिदेशे तत्प्रत्याख्यानानुसम्भवं,
कासिजलासादिभेदः । अर्थातिदेशानुपपत्तिरित्येवार्थेऽप्युक्त्याणैवेदानीं
तदभावात् । तस्मात्तुवमपि प्रत्ययरूपेणैवेत्यतएव प्रसङ्ग इति भाव्या-
शयः । इकारप्रकेषे तु न मानमिति तत्परम् ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

यदि पुनर्युवा बृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिरितिदि-
श्येत ।

कथं पुनर्युवा बृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिः शक्या
निर्दिष्टम् ?

वृत्तिनिर्देशोऽयम्, कामचारश्च वृत्तिनिर्देशे
वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा—उशीनरवभृदेषु
यथाः,

सन्ति—न सन्तीति,

मातृवदस्याः कलाः,
सन्ति—न सन्तीति ।

एवमिहापि युवा बृद्धवद्ववति, बृद्धवन्न भव-
तीति—एवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा—
गोत्रे युवप्रत्ययो न भवति, एवं प्राग्दीव्यतोऽधिकारे
यून्पि न भवतीति ॥

(प्रदीपः) एतद्गोपपरिहारायाह—यदि पुनरिति ।
यथा गोत्रे युवप्रत्ययो नोत्पद्यते तथा यून्पि प्राग्दीव्यतीत्यर्थ-
विन्यासां युवप्रत्ययस्यानुत्पादित् 'इन्क्ष' इत्यण् न भविष्यती-
त्यर्थः ॥ अतिदिश्येतेति । अतोऽयं दोषो न स्यादिति
वाक्यशेषः ॥

एवं वाक्यशेषमिति । उभयसंभवे 'न भवति' इत्य-
स्याहरिष्यत इत्यर्थः । एवम्—इत्यनेनानन्तरम्प्रकान्तः 'न
भवति' इति वाक्यशेषः परावृत्त्यते ॥

(उद्द्योतः) उभयभासतिदेशस्यातिव्याधाह—उभयसंभव
इति ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

तद्वक्तव्यम् ? यद्यप्येतदुच्यते ॥

(प्रदीपः) तद्वक्तव्यमिति । तर्तक्ष गौरवं स्यादिति
भावः ॥

(एकदेशिसमाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वैतर्हि 'यूनि लुक्' इत्येतन्न क्रियते ।

कथं तर्हि—फक्फिक्नोरन्यतरस्याम् (४।१।१९)
इति ?

फक्फिक्नवर्ती युवा वा बृद्धवद्ववतीति वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) अथ वै तर्हि । एवं संतीत्यर्थः । एतेन
गौरवं परित्यक्तम् ॥ कथमिति । 'यूनि लुक्' इत्यस्मिन्नकृते
'फक्फिक्नोरन्यतरस्याम्' इत्येतदपि न कर्तव्यम्, विधेयकार्या-
निर्देशात् । ततश्च गार्ग्यायणस्य इच्छान्नाः—गार्गायाः, गार्ग्या-
यणीया इति रूपद्वयं न सिध्यतीति भावः ॥ फक्फिक्न-
वर्तीति । वर्तनं वर्तः, फक्फिक्नोवर्तः—फक्फिक्नवर्तः, स विद्यते

यद्येवमिति न तस्य विद्मः । अतो न यूनि लुगितेतत्प्रत्ययमात्रे ॥

१ 'स्त्रालुत्वादित्थिमात्रादिप्रक्ष' इति इ पाठः ॥

२ युवा बृद्धवदित्यनेन—यथा गोत्रे युवप्रत्ययो न भवति, एवमप्राग्दीव्यतो-
ऽधिकारे यून्पि न भवति, यथा गोत्रे मलयो भवति तथा प्राग्दीव्यतोऽधिकारे
यून्पि मलयो भवति । इत्येवयुववातिदेशः ॥

३ यूनि लुगितस्य स्थाने युवा बृद्धवदिति न्यासेऽपि पदगोष्ठाभावात्
दुष्यते । तत्र न वक्तव्यं वाक्यशेषवरणे च गौरवमिति भावः ॥

४ 'न भवति' इति वाक्यशेषावगमस्य गौरवपरावृत्त्यायाह—अथ वै त-
र्हि ॥

५ बृद्धवदतिदेशावगमे न भवतीति वाक्यशेषावगमस्यगौरवे उतीति
भावः ॥

६ यूनि लुगितस्यावगमे फक्फिक्नोवर्तस्यानित्येति न वर्तव्यं स्यात्,
ततश्च गार्ग्यायणस्यविध्वन्नामिति—यूनि लुगितमिति ॥

१ प्राग्दीव्यतीतिधिकारे बृद्धवदतिदेशोपयोगमात्रेण कक्षे च तत्तथा-
वदवस्थेन वार्तिकमकथ्यत स्यादतः कथंमाह—प्राग्दीव्यत इति ॥

२ गार्ग्यायो भक्तिरित्यनेन इत्यर्थः ॥

३ नन्वाह गोत्रादिशृङ्गात्मकशृङ्गाधिकारे पाठ्याण्येन न तयोः परस्पर-
मात्रमात्रावभावात् स्यादित्यत आह—औवैतीति ॥

४ इममेवनेवाप्युच्यते—एकान्तादिन्यादित्यर्थः स्यात्, स्वाश्र-
यत्वादायैवो अनेन मत्स्यकथनेनैकत्वमिति—इकारान्तराभावाभावात् प्राति-
नैत्यर्थः ॥

५ गार्ग्यादिदेशे बृद्धवदतिदेशेन बृद्धवत्त्वमस्यविदेशः, तत्र यदि स्वाश्र-
यत्वात्तदनुकूलत्वेन मतिः स्यादिति मतिरिति स्वाश्रयत्वात्तदनुकूलं यूनि
लुगितस्यावगमे, स्वाश्रयत्वात्तदनुकूलं मतिरिति तदनुकूलं स्वाश्रयत्वात्
तदनुकूलं मतिः ततो यूनि वचनस्य तस्य उदीमयैति युगेण्यपि च कश्चिदनु-
दस्य विद्मः । यदि यूनि लुगितस्यावगमेनैकत्वमिति तदा मत्स्यकथनस्यावगमेनै-

यस्मिन् युनि ॥ वा वृद्धवत् । ततः पक्षे फक्किञ्चरुपतिः,
पक्षेऽनुत्पत्तिरिति द्वैष्ट्यविधिः ॥

(उद्घोतः) ननु सत्ताप्यपत्तिद्वये 'फक्कि-तो.' इत्ये-
तत्प्रमाणवद्वयमन आह—यूनि लुमिति ॥ वतं=प्रवृत्तिः ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

यदा तर्हि न वृद्धवत्, तदा—
गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्,
गार्ग्यायणानां किंचिद् गार्ग्यायणकम्,
गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः,
गोत्राश्रयो बुद्ध् न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यदा तर्ह्येति । गार्ग्यायणानां समूह इति
विश्लेषा यदा वृद्धवदिति देवात् फकोऽनुत्पत्तिस्तदा गार्ग्यकमिति
सिध्यति । यस्मिन् पक्षे वृद्धवदिति देवाभावात् फक्त्रवण तत्र
गोत्ररूपणो बुद्ध् न प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—यदा तर्ह्येति । यदेवातिदेशस्तदेव
फकोऽनुत्पत्तिरिति भावः ॥

(प्रकरान्तरेण कदेऽशिसमाधानभाष्यम्)

यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनाथोऽतिदिश्येत ।
प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदर्थो भवतीति ॥

(प्रदीपः) इदानीमर्थातिदेशनिदर्शनायाह—यदि पुन-
रिति ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

अथ चैतर्हि 'यूनि लुम्' इत्येतन्न करिष्यते ।

कथं फक्किञ्चरुत्तरस्यामिति ?

फक्किञ्चर्युवायौ वा वृद्धवद्वयतीति वक्ष्या-
मि । यदा तर्हि न वृद्धवत्, तदा—
गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्,
गार्ग्यायणानां किंचिद् गार्ग्यायणकम्,
गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः,
गोत्राश्रयो बुद्ध् न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यूनि लुमित्येतदिति । यूनो गोत्रत्वाति-
देशाद् युवप्रत्ययस्याभावाद् द्विषेय इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) गोत्रत्वातिदेशादिति । तत्त्वातिदेशे च गोत्रे
एक एवेति नियमेन युवप्रत्ययानुत्पत्तेर्द्विषेय, अतिदिश्यमान-
धर्मनिरुद्धत्वाप्रमाणादतिदेशात्समावृत्तिद्वैष्ट्ये भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि—

राजन्पाद् बुम् मनुष्याच्च
ज्ञापकं लौकिकं परम् ॥

यदयं बुद्धयिधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति ।
युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते ।

किं गोत्रोऽस्ति माणवकः ?

गार्ग्यायणः ।

किं गोत्रोऽस्ति माणवकः ?

चात्स्यायनः ॥

(प्रदीपः) यद्ययमिति । प्रागगोत्रग्रहाया. 'गोत्रे वृक्षा-
दिभ्य' इत्यतो गोत्रग्रहणाजुर्वर्तनाच्छास्त्रायोगोनामिधायिनी
राजन्यमनुष्यशब्दौ, ततश्च गोत्रग्रहणेनैव ताभ्यां बुच. सिद्ध-
त्वात् किं तयोर्ग्रहणेन ? यदीति तु ज्ञापयत —गोत्रग्रहणं लौकिकं
गोत्रपरमिति । राजन्यमनुष्यशब्दौ च लौकिके प्रयोगे जाति-
विशेषवाचित्वात् लौकिकगोत्राभिधायिनी न भवत इति कर्तव्यं
तयोर्ग्रहणम् । लौकिकं च गोत्रमप्यस्मानम् ॥ परमिति ।
अपस्याधिकारादुत्तरमिदं ॥ उपचर्यत इति । व्यवहियत
इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु 'राजश्रुताय' 'मनोजातान्यतो' इत्या-
भ्यामनन्तरापक्षेऽपि प्रत्ययेन तस्य गोत्रत्वाभावाच्च युनोऽप्राप्तौ
तत्प्रापकत्वेन तस्य चारितार्थोक्त्य ज्ञापकत्वमन आह—प्रागगो-
त्रेति । न चैव पक्षेऽनन्तरापक्षे 'माहेय.' 'शशुर्व.' ईत्यतिदि. ।
श्रीणास्तिनिवृत्तप्रापणे सिद्धे । न च गार्गाभिधायिन्यो यूनि इव स्वाय,
गोत्रत्वातोपे 'एको गोत्रे' इति नियमात्, ईदंनारोपे ॥ गोत्रत्वाभावा-

१ यस्मिन्पक्षे फक्किञ्चरुत्तरस्यामिति च युवाऽयौ वा वृद्धवद्वयतीत्यर्थः ॥

२ एवञ्च गार्ग्यायणकमिति रूपं न विद्मोदिति भावः । तत्र युवप्रत्ययानुत्पत्तौ
गोत्रार्थकत्वाभावेन गोत्रवाचकत्वाभावात् गोत्ररूपणमुत्क्रियते तत्र न प्राप्नो-
तीति भावः ॥

३ मन्वन्तिदेशेन वृद्धत्वमुक्तकार्यस्य मातापति स्वाश्रयवृत्तसमुत्पत्तय-
तोऽपि स्वादित्यावृत्ताभावात्—अतिदिश्यमानेति ॥

४ भाष्योक्तम् 'गोत्रोऽपि श्रौतं राजराजं च राजानुवृत्तसमुत्पत्त्या ग्राह्यम्' इति
सूत्रस्य राजन्यमनुष्यशब्दयोर्होषणत्वमुपपादयति—प्राग्गोत्रग्रहायामिति ।
एवञ्च 'राजश्रुताय' 'मनोजातान्यतो' उक्तं च इत्येव गोत्रग्रहणाजुर्वर्त-
न्यामनन्तरापक्षे प्रत्यय एव नैति राजन्यमनुष्यशब्दयोर्गोत्रमहर्षेण विद्मो-
दित्यमर्थे ज्ञापकमिति भावः ॥

५ गोत्रग्रहणमनुगोत्रोद्देशोऽस्ति सूत्रस्यहोषणं लौकिकगोत्रत्वेन

वाचकत्वं तु शास्त्रीयगोत्रस्य वाचकमिति ॥

६ गोत्रत्वाभावादिति । शास्त्रीयगोत्रत्वाभावादित्यर्थः ॥

७ अत्र पक्ष इति । गोत्रे कुशादिभ्य इत्यतो गोत्रग्रहणाजुर्वर्तनपक्ष-
इत्यर्थः ॥

८ सर्वेण 'अपत्यमौषधमृति' इति पारिवर्षिकगोत्रग्रहणे गङ्गाश्रम्या-
च्छत्राश्रम्याचान्तरापक्षे प्रत्ययो वेति गङ्गेयश्रम्यपक्षेऽनुत्पत्तिरिति ॥

९ गोत्रत्वारोपे इति । ज्ञापकत्वोपपत्त्येव लौकिकगोत्रग्रहणे यूनोऽपि
गोत्रत्वेनेत्यस्यमतोः ॥

१० च 'लोकेऽस्मिन् गोत्रप्रत्ययस्य चत्तप्रत्ययेन पुनरपि यूनोऽपि गोत्र-
त्वारोपेन एवैव गोत्र इति विषयाजुर्वर्तनं प्रत्ययो न । ज्ञापकत्वाभ्यन्ते युनि
गोत्रत्वारोपे न । गोत्रे कुशादिभ्य इत्यतो लौकिकोऽपि गोत्र-
प्रत्ययो नैति भावः ॥

दिति बाध्यम् । 'उदीचां वृद्धाव' इति सूत्रे 'अगोत्राव' इत्युक्ति-
सामर्थ्येन गोत्रप्रत्ययान्तप्रकृतिभ्योऽप्येषां विशिष्य विधानसामर्थ्यात्
'यविमोश्च' इत्यादिवत् युन्युत्युत्तिष्ठेः ॥ शास्त्रीयेति । यद्यपि लोके
राजन्यगन्तव्यस्यो नापत्यार्थकत्वेन प्रसिद्धो, किन्तु जातिबोधकत्वे-
नैव प्रसिद्धो; तथाऽपि गोत्राधिकारात्तोन्यमूलपत्वे प्रत्ययविधानाच्छा-
स्त्रेवासन्नया तदभिधायिनावित्यर्थः । शास्त्रप्रक्रियायाश्च शास्त्रकल्पित
आरोपितोऽप्यर्थो निमित्तम् । अत एव गनुभीशब्दात्कृतितमपलमिलार्थे
मानुषो जायम इति भवत्येव । राजन्यशब्दाच्च 'उदीचां वृद्धाव'
इति किञ्च । 'राज्यश्रुताव' 'मनोज्ञतो' ह्यनयोर्गोत्राधिकारे पाठा-
न्त्योरपि शास्त्रीयगोत्रत्वात् । एवं च शास्त्रीयगोत्रग्रहणे तद्वैषम्यं स्पष्ट-
मेव । 'क्षिवादिभ्यः' इत्यत्रैव 'गोत्रे' इति निवृत्तमिति वृत्तादिप्रमाणात्
चिन्त्या एव, उक्तप्रयोगादिसङ्ग्राहणेः ॥ लौकिकमित्यस्य च—लो-
केऽप्यस्यैव बोधजनकमपत्याधिकारविहितप्रत्ययान्तमित्यर्थः । अत एव
राजन्यमनुष्याभ्यां शेषिकः 'गोत्रचरणाव' इति युज्यते, लौकिकगोत्रत्वा-
भावात् ॥ न चैतत्तथैवाह—राजन्येत्यादि । लोके—अपत्यप्र-
कारकप्रतीतिजनकरूपस्य तस्याभावः, जातिप्रकरणे बोधजननात्,
इत्यर्थः । गान्धादिभ्योऽप्यपत्यत्वेन गोत्रस्य गौत्रप्रभृतेर्बोध इति बो-
ध्यम् । इदं च यत्र शास्त्रीयग्रहणे गमकाभावस्तद्विषयम् । यत्र तु गमका
तत्र तस्यैव । यथा 'गोत्रेऽल्लुक्' इति सूत्रे उत्तरध्वजस्युत्तराहचर्या-
च्छास्त्रीयस्यैव ग्रहणम् । अत एव 'वाऽन्यस्मिन्' इति सूत्रभाष्ये गोत्र-
ग्रहणद्वयोः समानेते र्वैतद्विषये फल दत्तम् ॥ भाष्ये—युष्वा च लोके
इति । अनन्तरापरत्याप्युपलक्षणमिदम् ॥ उत्तरमिति । अन्येभ्य-
स्यर्थे इति केचित् । इदमेव युक्तम्, अत एव 'बन्धनोश्च' इत्यत्र लौकि-
कगोत्रग्रहणं भाष्ये उक्तम् ।

अत्र च दूषित—एतदुल्लस्यभाष्यस्यारत्वेन, 'अभिगोः' गोत्रावय-
वात् इति सूत्रस्य भाष्येण च कृत्यमपत्यमात्रं गोत्रं लौकिकमिति लभ्यते ।
जातिरुल्लेखे चैवमेव । 'अनुपसर्जनात्' इति सूत्रे कुन्ती—अवन्ती—
गान्धारीषु तत्पारोपेण 'इतो मनुष्यजातेः' इत्यस्योदाहरणलौकिकः,
'गोत्रोश्च' इति सूत्रे च । 'खण्डिकादि' सूत्रे क्षुद्रकमालवशब्दे 'अन-
पदशब्दाश्चित्रियाव' इत्यधिकारसमप्रत्ययान्ते 'गोत्रोश्च' इति सूत्रेण
ब्रह्मो भाष्ये करणं तु तद्वद्वारोपेणैव । अपत्याधिकारे ॥ युवलाणा-
क्रान्त्यप्रश्रयस्यारूपम् । तदर्थकत्वञ्चारापित वैतस्तव नेत्यनदिति ॥

(आक्षेपवारकभाष्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते—

औपगवेर्यूनश्चात्रा औपगवीयाः, गोत्राश्रय इजो
गोत्र इत्यप्रामोति ।

सामूहिकेषु ज्ञापकम् ।

यदि सामूहिकेषु ज्ञापकम्, गार्ग्यायणानां किं-
चिद् गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्या-
यणकः, गोत्राश्रयो ब्रुवन् प्रामोति ।

युवविधौ ज्ञापकम् ।

यदि युवविधौ ज्ञापकम्, शालङ्केर्यूनश्चात्राः
शालङ्काः । इजो गोत्र इत्यप्यत्र प्रामोति ।

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ।

कथमौपगवेर्यूनश्चात्रा औपगवीयाः ?

गोत्रेणेजं विशेषयिष्यामः—'गोत्रे य इच् विहि-
तः' इति ॥

(प्रदीपः) शालङ्केरिति । शालङ्कोरपत्यमिति बाह्वादि-
कृतियणत्वादित् । पैलादियु शालङ्किशब्दपाठाभिप्रातनाच्छलङ्का-
देशः । अत एव च निपातनाद् गोत्रेऽपि नञादिकपाठ—इच् न
बाध्यते । ततो यूनि फक् । तस्य पैलादित्वाद्भुक्ति कृते—इमन्तं
यूनि वर्तते इति गोत्राश्रयः 'इजश्च' इत्यत्र न प्रामोति ॥

गोत्रेणेजमिति । कण्वादिभ्यो 'गोत्रे' इत्यत्र गोत्रग्रहणेन
गौत्रप्रभृति गोत्रं ग्रह्यते । गोत्रप्रत्ययान्तवाक्येन आश्रयिणीयतो—
'कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्योऽण् भवति'
इति । कण्वादिबन्धनार्थादियु पठितास्तत्र च गोत्र इति वर्तते ।
अपत्याधिकारे च गोत्रग्रहणार्थेन 'शास्त्रीयं' गोत्रं ग्रह्यते । तदेव
च 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्रान्वयते । तदेव 'इजश्च' इत्यत्रानु-
वर्तते । तेनैव गोत्रे य इच् विहितस्तदन्तादय विधीयमानः
शालङ्केर्यविधेयं न स्वौपगवेरित्यर्थः । नन्वौपगविसाधेऽनेन
सूत्रेणेजो लुका बाध्यम् । नैप दोषः । पूर्वमेवास्त्रोदाहरणस्य
प्रसिद्धानात्—अन्यथासिद्धत्वादित्यभिप्रायेण द्युक्तम् ॥

१ 'विधानाच्छास्त्रीयं वाचनम्' इति ख. घ. पाठाः ॥

२ तदभिधायिनी—गोत्रार्थाभिधायिनी ॥

३ तद्वैषम्यस्य—गोत्रोद्योहोत्रेति सूत्रे राजन्यमनुष्यशब्दयोर्वैषम्यम् ॥

४ गोत्रचरणादित्यादि लौकिकगोत्रग्रहणमेव राजन्यमनुष्यशब्दयोर्लोके
जातिवाचकत्वेन गोत्रार्थवत्त्वाभावेन च युज्येत्यर्थः ॥

५ इदं च—गोत्रग्रहणेन लौकिकगोत्रग्रहणस्य ज्ञापकम् ॥

६ यूनि लुगिलज युवज शास्त्रीयमेव श्रुते तत्तादृशवाशिनेत्युक्त्यसि-
वादि गोत्रग्रहणेन शास्त्रीयगोत्रमेव श्रुते ॥

७ अत एव—उचि त गमके शास्त्रीयगोत्रग्रहणदेव ॥

८ एतद्विषये—शास्त्रीयगोत्रविषये ॥

९ अपत्याधिकारपादयमेति वक्ष्यम् । अं ह्यपत्याधिकारपादयमेति । तेन
अपत्याधिकारात्पादयमिति वचनम् । (११११११) इत्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणमिति ॥

१० अत एव प्रोक्तमिति, यद्येव इत्यादिभिदिः ॥

११ 'प्रामोति । एवमिति युज्यते' इति ख. घ. पाठाः ॥

१२ अत एव च निपातनादिति । पैलादियु इमन्तस्य शालङ्किशब्दस्य
निपातनात्तद्विषयतादित्यात् ॥ यच् इज न बाध्यत इत्यर्थः ॥

१३ गौत्रप्रभृतीति । शास्त्रीयमित्यर्थः ॥

१४ गोत्रग्रहणार्थेति । अपत्याधिकार एव गोत्रं श्रुते, तस्यैव कण्वा-
दिभ्यो गोत्र इत्यनेन गोत्रमनुवृत्त इति शास्त्रीयसिद्धाग्रहणमिति भावः ॥

१५ तेन—इत्येवमिति कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यस्य शास्त्रीयगोत्ररूपाधो-
कस्य गोत्रग्रहणानुवर्तनेत्यर्थः ॥

१६ यच् इजश्च—यच् इजश्च इति गोत्रार्थकत्वाभावेन ततोऽण् भवति,
गोत्रग्रहणस्य च युष्वा—इजश्च इति गोत्रार्थकत्वाभावेन य ततोऽण् इत्यर्थः ॥

१७ नैतद्वैषम्यकारणमाश्रित्यतदुदाहरणमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अत एव चेति । अन्यथा नपदिषु दृष्टुं दृष्ट-
इमेने पाठ्याद गोत्रे एवेव स्मृतः । निषानातिरमति भवदीत्यर्थः ॥
नन्वतिरेपेने दायने कथं 'नपरादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्र शास्त्रीयगोत्र-
प्रदानमिवा आह—गोत्रप्रत्ययेति । गोत्राभिवारविदितप्रत्ययानु-
पादेनेत्यर्थः । तत्र च गोत्र इति स्वर्येन इति भावः ॥ तद्वेद्य चेति ।
शास्त्रीयं गोत्रमित्यर्थः । तच्च गुरावांनास्त्रान्पात्रमध्वन्यवत्यक्षरम् ॥
न निवति । यूगीनो निषानादित्यर्थः ॥ इत्यो लुक् भाष्यमिति ।
ननु हुनपति प्रत्ययच्छा गुरुमन्त्रं, न शेषारूप इमित्यर्थोऽत्र तत्र,
मानाभावात्—इति चिन्त्यमिदम् ॥

(११३ विधिसूत्रम् ॥ ४।१।२ आ. ४८)

१३३८ तस्यापत्यम् ॥ ४।१।२२ ॥

(अपत्याधिकरणम्)

(आक्षेपकं श्लोकवार्तिकम्)

तस्येदमित्यपत्येऽपि

(भाष्यम्) तस्येदम् (४।१।२०) इत्यपत्येऽपि—
अण् सिद्धः । तस्येदविशेषा एते—अपत्यम्, समूहः,
विकारः, निपात इति ।

किमर्थं तर्हीदमुच्यते ?

(प्रदीपः) तस्येदमिति । ईदमिति ध्वनिप्रतामान्ये तर्ह-
विशेषोपात्तर्भावादपत्यस्याप्यन्तर्भूतत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) सर्वविशेषेति । सार्थेभ्योऽपि भावः । यतश्च
'तस्य' पदविचारे भाष्य एव खण्डम् ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

याधनार्थं कृतं भवेत् ।

(भाष्यम्) ये तस्य याधकास्तद्वाधनार्थम् ॥

(प्रदीपः) याधका इति । जातो बहुवचनम् । 'तस्ये-
दम्' इत्यनेन विधीयमानस्यागो याधकदृष्टस्वस याधनार्थमिदं
सूत्रमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु उदाहरणे सत्यस्य छलेषोपादानात् बहु-
वचनननुपपन्नमत आह—जाताविति । प्रयोगादुक्त्याभिप्रायेणेति
वक्तुं युक्तम् । जातो बहुवचनस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् ॥

(प्रत्याक्षेपमाध्यम्)

कथं पुनरदौपिकः दौपिकं याधेत ?

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । एकस्मिन्पक्षे प्राप्तां सत्यां
याध्यवाधकभावो भवति । तत्र शेषेऽर्थे विधीयमानदृष्टः, अण्
त्वनेनापत्य इति निष्ठाप्यत्वादनयोः कथं याध्यवाधकभाव
इति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) निष्ठाप्यत्वादिति । न हि प्राप्तेभ्यो भोक्तुं
दधि दीपयश्च, कीण्डिन्याश्च तेषु खानायेत्यत्र याध्यवाधकभावोऽ-
स्तीति भाषः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधाने श्लोकवार्तिकम्)

उत्सर्गः शेष एवासौ

(भाष्यम्) यो हुत्सर्गः सोऽपि शेष एव ॥

(प्रदीपः) उत्सर्ग इति । यदि योगविभागमकृत्वा
'तस्यापत्यमत इम्' इत्युच्येत तदा प्रकृतिविशेषसम्बद्धस्यैवा-
पत्यायस्योपयोगात् प्रकृतिसामान्यसम्बद्धोऽपत्यार्थः शेष एव
स्यादिति स्यादेव वृद्धादपत्ये छः । दृष्टमनौ ननु अपत्यायस्यागादि-
विधापुत्रयोगाच्छेषत्वाभावाच्छस्याप्राप्तिरिति सैव बाधा कथ्यते ।
उत्सर्ग इति प्रकृतिसामान्यसंबद्धः सामान्यभूतोऽपत्यार्थ उक्तः ।
ईध या—इदमिति सामान्यभूतोऽर्थ उत्सर्गः, तदन्तर्भावाद-
सत्यस्मिन् दृष्टमनौऽपत्यार्थ उत्सर्गः शेष एव भवति, ईधु-
पुत्रकत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) वयमेव 'उत्सर्गः शेष एव' इत्यनुपपन्नमत आह—
वदीति । भाष्ये—उत्सर्ग इत्युक्तिस्तु प्रकृतिविशेषासंबद्धत्वमात्रेण
गोचरा ॥ सामान्यसंबद्ध इति । उक्तप्रतिविशेषातिरिक्तप्रकृतिसंबद्ध
इत्यर्थः । कथं पुनरदौपिकः दौपिकं याधेतेति भाष्ये न 'तस्येद-
मित्यपत्येऽपि' इति वदतः पूर्वपक्षः, 'तस्येदम्' इत्यपत्ये सिद्धमभावात्,

१ अपत्याधिकारपदस्य नैविर्कमेव गौरवमिति कान्येन इत्यर्थः ॥

२ तस्य—अपत्यस्यमित्यर्थः । वक्तव्यार्थवत्ये प्रमाणकतिः । एवञ्च
प्रत्ययछेदनेनान्यत्वाच्च भासोतीत्येतदर्थं गोत्रे य इतिहित इत्यादिनां
भ्योक्तः समाधिः सुलभ इति हि च्यवतीचिन्त्यमित्यर्थः ॥

३ इदं विशेषा इति । सामान्यस्येदमर्थस्य विशेषा अपत्यादय इत्यर्थः ॥

४ इदमिति पदं ध्वनिप्रतामान्येऽर्थे वर्तते, तस्मिन् सामान्यस्येऽर्थे
सर्वविशेषागमनार्थान्मिपस्यस्यस्यदृष्टिकृतागमनार्थान्पात्रकृतोऽपत्यार्थोऽन्तर्भवती-
ति भावः ॥

५ सामान्यवाचकत्वस्य कस्य उपयोगमात्रेण इदमिति विधानसामर्थ्य-
सत्य विशेषवाचकत्वमिति भावः ॥

६ ननु 'तस्यापत्यमत इव' इत्येवयोगकान्ये सामान्यरूपोऽपत्यार्थ उक्त
एव नेति—उत्सर्गः शेष एवेति कथमुपपद्येत्येतत् आह—अण् चेति ॥

७ वैकिकतिरिक्तमपत्यविधानस्य इतिहासादनुपपन्नस्यापत्यायस्य शेषस्या
भावेऽपि इदमर्थस्यदृष्टस्य सामान्यरूपापत्यायस्य सामान्यप्रत्ययविधानानुप-
पत्त्येदमिति भावः ॥

८ अस्मिन्नेव तस्येदमित्यपत्येऽपीति पूर्वपक्षः, तदुक्तस्याधनार्थमिति ।
तत्र याधकप्रतिपूर्वविधा—कथमनुपपन्नमिति इति, तस्य भोतामुत्सर्गा
शेष इत्यादिना, इत्येवमागत्य मतीवते । न चैतत्वेलाह—कथमनुप-
पत्तिरिति इत्यादिना । तस्येदमित्यपत्येऽपीति वदतो न—कथमनुपपत्तिरिति
इत्यादिः पूर्वपक्षः । कथमनुपपत्तिरिति वदत तस्येदमिति वक्तुमन्यथायम् । एवमा-
नकृत्योऽपत्ये तस्येदमित्यस्य विद्वत्प्रमाणम् । कथमनुपपत्तिरित्याद्युक्तये तस्येद-
मित्यस्योक्त्या निवर्तनाय । तदुक्तप्रतामान्यस्य एतत्पक्ष पूर्वोक्तप्रतामान्या
नयोऽनुपपत्तिप्रदर्शनार्थमायुक्तः—कथमनुपपत्तिरिति । यद्यपि दौपिकः दौपिकं न
कथेत तर्हि तस्येदमित्यपत्येऽपि न प्रयुज्यात्, अथेतिरेकस्यस्येऽर्थे तस्येद-
मित्यस्यस्यस्यस्येऽर्थः । तदनुपपत्तिरित्याद्युक्तये तस्येदमित्यपत्येऽपि न प्रयुज्यात् । अत
यत् य—उत्सर्गः शेष इति सामान्यानुपपत्त्ये । यदि य भाष्यार्थमित्यस्यै-
वायुक्तमनुपपत्तिरित्याद्ये स्यात्तर्हि वैकिकस्यावैकिकेण याधक—अदौपिकविधये
वैकिकस्याप्रतिरेक याध इत्येवोक्तव्यात् । तस्यादुक्तयेः शेष इत्याद्युक्तयेः
नववक्तव्येनायुक्तः । एवञ्च पूर्वपक्षोपपत्तिप्रदर्शनार्थकत्वाभावाच्चयायम् सर्व-
स्याप्येतदुक्तव्यम्—उत्सर्गः शेष इत्येति ॥

तत्पूर्वपक्षस्यापि गन्नात्, तस्मात्तृतीयस्यो भवानुपपत्त्युक्ताविका शङ्का ।
अत एव 'उत्सर्गः शेष ध्वत्सौ' इति समाधिः । बाधकत्वाभावात्प-
श्चाद्या त्वप्रतिरेव बाध इत्येवोत्तर दद्यात् । तस्मात्पूर्वपक्षोपपादनपूर्वकं
बाधवत्त्वाभावात्तद्वाप्यो धीयदमुत्तरम् । नैवास्वातं च तत्रैवोपा-
ध्यायैः ॥ अपत्यायं उत्सर्ग इति । उत्सर्गभूतसामान्यशब्देनो-
पादानादिति भावः ॥

(सूत्रकलत्रज्ञासाभाष्यम्)

अथैतस्मिन् बाधकवाधनार्थं सति किं प्रयोजनम् ?

(प्रयोजने श्लोकवार्तिकम्)

वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

(भाष्यम्) वृद्धानि प्रयोजयन्ति—भानोरपत्यं
भानवः, इयामगोरपत्यं इयामगध इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिच्छताऽपि—अपवादः प्राप्नुयन् शक्यो
वाधितुम् ?

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । प्रकृतिसामान्याद्विधानाद-
पेवोत्सर्गः । प्रकृतिविशेषात्तु विधानाच्छेषोऽपवाद इति मत्वा
प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु योगविभागेऽप्येव छस्याप्राप्त्या बाधाया वक्तेः
'कथं पुनर्' इति प्रश्नोऽनुपपद्यते आह—प्रकृतिसामान्यादिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

तस्य ग्रहणसामर्थ्यात् ॥

(प्रदीपः) तस्य ग्रहणसामर्थ्यादिति । एकदेशेन
सूत्रं लक्षयते । तेन वृषकृत्प्राग्भादित्यर्थः । वृषसूत्रं हि—
अपत्यायस्य शेषत्वाभावाच्छस्याभावः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'तस्य' ग्रहणमपि 'अत इन्' इत्याद्यर्थेन
आह—एकदेशेनेति ॥

(मत्वाक्षेपभाष्यम्)

किमिदं भवानप्यारहा तस्य ग्रहणस्य प्रयोजन-
माह, न पुनः सर्वस्यैव योगस्य ।

अवश्यमुत्तरार्थमर्थनिर्देशः कर्तव्यः ।

समर्थविभक्तिरपि तर्हि अवश्यमुत्तरार्थं प्रति-
निर्देश्य ॥

(प्रदीपः) इतरोऽज्ञाताभिप्राय आह—किमिदमिति ॥
अध्यास्येति । तत्रैव तात्पर्यं कृत्वेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) र्तिविशेषरूपस्याध्यारोहणस्य कथं शब्दविषय-
त्वमत्र आह—तत्रैवेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि योगविभागकरणसामर्थ्यात् ।

इतरथा हि तस्यापत्यमत्र इन् भवतीत्येव ब्रूयात् ॥

(प्रदीपः) सिद्धान्तवार्थं स्थाभिप्रायं दर्शयितुमाह—
एवं तर्हीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

पुंलिङ्गेनायं निर्देशः कियते, एकवचनान्तेन च ।
तेन पुंलिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यात्, एकवचनान्ताच्च ।
स्त्रीनपुंसकलिङ्गाद्, द्विवचनपद्वचनान्ताच्चेदं न
स्यात् ॥

(प्रदीपः) पुंलिङ्गेनेति । यद्यपि नपुंसकेऽपि तस्येति-
ह्यं भवेति, तथाऽपि पुंनपुंसकयोर्गुणनिर्देशस्य कर्तुमशक्य-
त्वात् र्थाभावादावेवमुक्तम् ॥ स्त्रीनपुंसकलिङ्गादिति ।
सुमातुरपत्यं सौमानः, क्षत्रस्यापत्यं क्षानिरित्यादावित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) कामचारादिति । परं स्त्रीनिर्देशे स्त्रीपुंसयोर्
स्यादिति बोधव्यम् । येषां 'नपुंसकनपुंसके' इति—एकदेशेनेति-
तिभ्यति, तथाऽपि वास्तवमेव समाधिं वक्तुं तत्तादृशम् ॥ क्षत्र-
त्येति । एतेन नपुंसकत्वाभेदात्पत्तेर्न योगात्समव ह्यवास्तवम् ॥

(५२५७ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तद्वितार्थनिर्देशो लिङ्गवचनमप्रमाणं

तस्याविवक्षितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्वितार्थनिर्देशो लिङ्गवचनमप्रमा-
णम् ।

किं कारणम् ?

तस्याविवक्षितत्वाद् । नात्र निर्देशस्तत्रम् ।

येति ॥

० 'तस्येति रूपम्' इत्येव च स पाठः ॥

१ 'एवमेव तस्येतिपदेन पुनपुनयोगो निर्देशस्यावश्यकत्वेन नपुंसकनिर्देशा
विवक्षित इत्युत्तरापि यत्रपाठस्तु निर्देशवार्थमिति । पाठपार इत्यर्थः ॥

२ नपुंसकनिर्देशो नपुंसकनिर्देशः नपुंसकव्यापारः—यद्यपीति ॥

३ नपुंसकलिङ्गेनाभिर्देशा द्विवचन इत्युत्तराभिः स्त्रीलिङ्गात्पत्त्यादि-
त्यादिपक्ष स्यात्तत्त्वोपपत्तेर्नपुंसकनिर्देशोऽप्यभिहितः ॥

४ नानावाक्यव्यापारः इति ॥

५ 'तावन्वयेति' इति न पाठः ॥

१ भाव येनार्थं व्याख्यातुर्नैवद्विरप्याप्यविवक्षितं भावः ॥

२ 'बाधने सति' इति च. पाठः ॥

३ तस्यापत्यमिति योगविभागेऽवशक्यतेऽपि नो न प्राप्नोति । यद्यप्यापति-
रुपा छल्य बाध—उत्पत्तेरिति नपुंसकनिर्देशो नपुंसकव्यापारः इति भावः ॥

४ ननु तस्य परोऽप्यत्र नपुंसकव्यापारोऽप्यत्र नपुंसकव्यापारमिति न तस्येति
परं नपुंसकव्यापारः—एकदेशेनेति ॥ तस्यापत्यमिति पुनरप्यत्राविवक्षितमिति
हि तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्—तस्यस्य इति भावः ॥

५ नपुंसकनिर्देशो नपुंसकनिर्देशः नपुंसकव्यापारः इति भावः ॥

६ ननु तस्यापत्यमिति नपुंसकव्यापारः इति भावः ॥

७ अपरोहणव्यापारमिति नपुंसकव्यापारमिति भावः ॥

कथं पुनस्तेनैव च नामनिर्देशः क्रियते, तच्चा-
तम्भं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्वेपी च ।

नान्तरीयकत्वादत्र पुँल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते,
एकवचनान्तेन च । अद्वयं कयाचिद्विभक्त्या केन-
चिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः ।

तद्यथा—कश्चिद्वार्थं शालिकलापं सतुपं सप-
लालमाहरति, नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं
तावदादाय तुपपलालान्युत्सृजति ।

तथा—कश्चिन्मांसार्थं मत्स्यान् सशकलान् स-
कण्टकानाहरति, नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं
तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति ।

एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुँल्लिङ्गेन निर्देशः
क्रियते, एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देशस्तन्मम् ॥

(भदीपः) तद्धितार्थनिर्देश इति । तद्धितप्रकरणादेव-
मुक्तम् । सर्वत्रैव हि शाब्देऽस्मिन्नान्तरीयकत्वादुपात्तं लिङ्गसङ्ख्यं
न विवक्ष्यते । कचित्संख्या तु विवक्ष्यते । यथा—मुष्पु-
पेति ॥ अप्रमाणमिति । तद्वशात्कार्यस्य विधिनियेधौ न
भवत इत्यर्थः । भावसूत्रे (३।३।१८) विस्तरं भाष्यमेतद्
व्याख्यातमिति तत एवावधार्यम् ॥

(उद्घोषः) तद्धितार्थेति—भाष्ये । तैत्तिरीयपत्यमिल्यर्थे
प्रत्यय इति सूत्रार्थवैयर्थ्यम् । यदा तद्धितप्रयोजनकनिर्देशे इत्यर्थः ॥
सर्वत्रैवेति । 'भावे' इत्यादावपि । कचित्संख्येति । लिङ्गं तु सर्व-
त्राभिव्यक्तिर्नैव, सख्या तु लक्ष्यानुसारात् कचिद्विवक्षते, कचित्त्रे-
त्यर्थः । विधेयविधेयं संख्याविश्लेषोदाहर्तुमुच्यते ॥ तद्वशादिति ।
अप्रमाणमिलस्य विधिनियेधप्रमाँजनकमित्यर्थ इति भावः ॥

(५२५८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सर्वनामनिर्देशे विशेषाऽसंप्रत्ययः

सामान्यनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वनामनिर्देशे विशेषोऽसंप्रत्ययः ।

किं कारणम् ?

१ 'नान्तरीयकत्वाद्' इति वार्तिकमेतदिति गौडः । सादृशपाठस्य
भाष्यमतनुपपन्नमिति तत्रोच्यते न चानेन किंचिद्विधीयत इति वार्ति-
कस्यैव प्रमाणभाव एवेति प्रतिपातम् ॥

२ 'कश्चिद्वार्थार्थ' इति च पाठः ॥

३ 'तुपपलालान्युत्सृजति' इति च पाठः ॥

४ 'कण्टकात्पुत्सृजति' इति च पाठः ॥

५ ननु रसगान्धवायाः कविबन्धनेषु विधेयगतसङ्ख्यायाः सर्वत्र विवक्ष-
णात्तत्रैव हि शाब्द इत्यादि भरीवेति नोपपत्तेस्तत्र आह—तद्वशात्सं-
न्ययस्यमिति । अनेदेवप्रमाणमनुपपत्त्या यथाविबध्यमुक्तमिति भावः ।
तदेव स्पष्टयति—यदेति ॥

६ न तु 'भगवान्' इति भाष्यस्य मन्त्रोक्त 'तद्वशात्संख्यं' इत्याद्यर्थोऽनु-
पपन्नः, सादृशस्य सङ्ख्यवर्गद्वाराऽऽपि मादित्यत्र आह—अप्रमाणमिलस्येति ॥

७ 'विधिनियेधे प्रमाँजन' इति च पाठः ॥

सामान्यनिर्देशात् । सर्वनाम्नाऽयं निर्देशः क्रियते ।
सर्वनाम च सामान्यवाचि । तेन सामान्यवाचिन
एवोत्पत्तिः स्याद्, विशेषवाचिनो न स्यात् ॥

(भदीपः) सामान्यनिर्देशादिति । 'तस्य' इति निर्दे-
शात्तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययः साधोपगवादिभ्यं
इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) सामान्यवाचिनस्तच्छब्दादेवेत्यन्वयः, उपलि-
तार्थेति भावः । सामान्यवाचित्वं च परोक्षत्वेन सकलपरोक्षव्याक्ति-
शेषकत्वम् ॥

(५२५९ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सामान्यचोदनास्तु विशेषेण ॥ * ॥

(भाष्यम्) सामान्यचोदनास्तु विशेषेष्वध-
तिष्ठते ।

तद्यथा—गौरुवन्ध्योऽजोऽस्त्रीपोमीय इति । आ-
कृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षण-
विशसनादीनि क्रियन्ते ।

विषम उपन्यासः ।

अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति ।

किं कारणम् ?

असंभवात् । आकृताचारम्भणादीनां संभवे
नास्तीति कृत्वा—आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भ-
णालम्भनविशसनादीनि क्रियन्ते ।

इदमप्येवंजातीयकमेव ।

असंभवात् सामान्यवाचिन उत्पत्तौ विशेष-
वाचिन उत्पत्तिर्भविष्यति ॥

(भदीपः) सामान्यचोदना इति । विशेषीणामेव
कार्यसिद्ध्यर्थं सामान्यमुपाधीयते न तु स्वार्थमित्यर्थः ॥

इदमपीति । 'अपत्यम्' इत्येनैव सम्बन्धिशब्दत्वाद्-
पत्यवन्मात्रस्याक्षेपात्सामान्येनापत्यस्य विशेषणविशेष्यभावायो-

८ 'तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः' इत्युभयाने तच्छब्दस्य विशेष-
वाचित्वमप्यस्ति, ततश्च विशेषवाचिनः स्यादेव मलय इत्याशङ्कां भाषितु-
माह—सामान्यवाचिन इति ॥

९ न तु सामान्यवाचित्वं इदमादिशब्देष्वेवमपि मलय स्यादिति तच्छ-
ब्दादेवेति निर्धारणद्वयं तद्व्यपेक्षेत आह—उपरिधत्तरादिति ॥

१० तद्व्यपिमुचिप्रापकसंख्येनेति 'परोक्षत्वेन' इत्यर्थः । यथा
प्रत्ययस्योपेतत्वेन न बोधो भिन्नो तत्वेन तच्छब्दादिति भावः । तच्छब्दत्वेन
सामान्यवाचित्वस्य लक्षणमुक्तम् । अत एवेदमादिशब्दानामलक्ष्यार्थत्वोप-
पत्तेरपि न सामान्यवाचित्वस्य हानिः । ननु तस्य परोक्षत्वेन सकलव्यक्ति-
बोधसंभवेन वक्ष्यमुचितम् ॥

११ यतस्तस्मिन्नि निर्दिष्टे पूर्वसंज्ञकसङ्ख्येन अक्षोऽदिशतमि निर्दिष्ट-
विशेष एव गृह्यन्तेऽतो विशेषीणामेव स्वार्थं यथाऽमुपाधीयते न तु तच्छ-
ब्दात्पत्योपपत्तिमित्यर्थः ॥

गादिहापि सामान्येन विज्ञेया एव गृह्यन्ते । यदा तु प्रकरण-
पञ्चाद्विशेषे सर्वनाम वर्तते तदा तस्मादपि प्रत्ययो भवति—
तादात्म्यमिति ॥

(उद्योतः) विशेषाणामेवेति । यथा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे'
'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यादौ ॥ ननु 'गौरनुबन्धः' इत्यादावाङ्गना-
समवायं द्रव्योपलक्षणत्वेऽपीहोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावोऽवगाह—
अपत्यमित्यनेनेति ॥

विशेषणविशेष्यभावायोगादिति । फलाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥
जन्येव सामान्यवाचिनः प्रत्ययो न स्यादेवेत्यत आह—यदा स्थितिः ।
यदा तच्छब्दः परोक्षत्वेन व्यक्तिविशेषे वस्तुवृत्तिस्य प्रकरणाद्योपययति
तदैवत्यर्थः । तदावधौ 'स्वरात्तस्मि' इति इत्यत आह 'व्यक्तीक इत्याद'
इति किम् । परमेव सौम्यः, पौला इत्यापत्ये प्रत्ययो बोध्यः ॥

(५२६० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अपत्याभिधाने स्त्रीपुंलिङ्गस्या-
प्रसिद्धिर्नपुंसकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपत्याभिधाने स्त्रीपुंलिङ्गस्याप्रसिद्धिः ।
किं कारणम् ?

नपुंसकलिङ्गत्वात् । अपत्यं नपुंसकलिङ्गम् । तेन
नपुंसकलिङ्गस्यैवाभिधानं स्यात्, स्त्रीपुंलिङ्गस्य न
स्यात् ।

ननु चेदं पुरस्तादेव ओदितं परिहृतं च ।
उत्पत्तिस्तत्र चोच्यते ।

इह पुनरुत्पत्तेनाभिधानं चोच्यते ॥

(प्रदीपः) नपुंसकलिङ्गमेवेति । औपगवमिलनैर्नैवापत्य-
स्याभिधानं स्यात् । औपगव, औपगवीत्येवं न स्यादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) उत्पत्तिस्तत्रेति—भाष्ये । तत्र यथा पुंलिङ्गादे-
वोत्पत्तिश्चेदिति तदा प्रकृते नपुंसके वाच्यं परोक्षवि. स्यादिति न
बोध्यते, हि नपुंसकत्ववैशिष्ट्येनैव संप्रत्ययाभिधानं स्यात् न पुंसका-
दिवैशिष्ट्येनापीति बोध्यं इत्यर्थः ॥

(५२६१ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रजनस्य विवक्षितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

यथम् ?

प्रजनस्य विवक्षितत्वात् । प्रजनोऽयं विवक्षितः ।
तथा सर्ववैदिकः ।

(प्रदीपः) प्रजन इति । प्रजनमात्रं विवक्षितं न तु

लिङ्गसहये अपील्यर्थः ॥ स चेति । सन्ततिः, अपत्यम्, प्रसव
इति सर्वलिङ्गस्य शब्दैरभिधीयमानस्य दर्शनादित्यर्थः ॥

(प्रजनशब्दस्य सर्वलिङ्गराक्षेपेभाष्यम्)

किं पुनः कारणं समानायाम्प्रवृत्तौ—अपत्यं नपुं-
सकलिङ्गम्, प्रजनः सर्वलिङ्गः ॥

(प्रदीपः) समानायामिति । एकस्मिन् इत्यर्थः ॥
अपत्यमिति । अपत्यशब्दप्रत्याप्यमानमित्यर्थः ॥ प्रजन
इति । सर्वलिङ्गः प्रत्याप्यमानत्वात्सर्वलिङ्ग इत्युच्यते ॥

(उद्योतः) 'अपत्यं नपुंसकम्' इत्युक्तम्, तस्यैव शब्दा-
न्तरेणाभिधाने लिङ्गान्तरयोगादत आह—अपत्यशब्देति ॥ प्रजन-
शब्दप्रत्याप्यत्वं कुर्वित्वात् प्रजनः सर्वलिङ्ग इत्युक्तमत आह—
सर्वलिङ्गेति । प्रजन इत्यर्थ एव विवक्षितः, यत्र तच्छब्दाभावा-
दिति भावः ॥

(५२६२ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ एकार्थं शब्दान्यत्वाद् दृष्टं
लिङ्गान्यत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकार्थं शब्दान्यत्वालिङ्गान्यत्वं दृश्यते ।
तद्यथा—पुप्यः, तारकः, नक्षत्रम्, गेहम्,
कुटी, मठ इति ।

(प्रदीपः) एकार्थ इति । एवैवोऽर्थः सर्वलिङ्ग, स च
केन चिच्छब्देन प्रत्याप्यमानः केन चिदेष लिङ्गेन युक्तः प्रतीयते ॥

(उद्योतः) नगैव सार्थस्य तच्छब्दप्रतिपादस्यैवमेव लिङ्ग
लोके दृष्टं प्रोच्यते, इति कथं सर्वलिङ्गत्वमत आह—भाष्ये—एकार्थ
इति । परस्मिन्नेवोऽर्थः ॥ तद्यथा—पुप्य इति । 'सिप्याम्'
इति यत्र निरूपितमेतत् ॥

(५२६३ समाधानसाधकद्वितीयवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अवयवान्यत्वाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवयवान्यत्वाच्च लिङ्गान्यत्वं दृश्यते ।
तद्यथा—कुटी—कुटीरः, शमी—शमीरः, शु-
ण्डा—शुण्डारः ।

अवयवान्यत्वात्किं लिङ्गान्यत्वं स्यात्, किं पुन-
र्यत्र शब्दान्यत्वमपि ?

(प्रदीपः) अवयवान्यत्वादिति । शार्पिकस्यापि प्रत्य-
यस्योत्पत्तौ भिन्नार्थकत्वात्—भिन्नशब्दप्रत्याप्यमानं शब्देकस्यै-
वार्थस्य लिङ्गेनोऽप्यव्यत्यते । हि पुनरन्तर्गमिन्नशब्दप्रत्याप्य-
मानस्य लिङ्गेनोऽप्यव्यत्यते स्यात् इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) नैमुच्छ्वासान्नस्यैव भाष्ये—अवयवावय-
वशब्देति ॥ भाष्ये—शार्पिकस्येति । भिन्नशब्दशब्देति लिङ्ग-

१ 'नपुंसकलिङ्गत्वात्' इति च त्र. ५२५१

२ 'लिङ्गान्तरयोगादिति' इति च त्र. ५२५२

३ च पुनर्यत्र 'लिङ्गान्यत्वं स्यात्' इति च त्र. ५२५३

४ 'द्वयार्थकत्वात्' इति च त्र. ५२५४

५ 'नक्षत्रशब्दप्रत्याप्य-
मन्तरेणैव लिङ्गम्' इत्युक्तत्वात् ५२५२ अत्र—भाष्य इति ॥

६ 'सिप्याम्' इति च त्र. ५२५३

शस्त्रत्वमेवेति 'किं पुनर्यत्' इति न युक्तमत आह—अत्यन्तेति ।
यत्ति शिद्वययौनामिति साम्यामाने इत्यर्थे ॥

(६६४ नियमसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा. ४९)

१३३९ एको गोत्रे ॥ ४ । १ । ९३ ॥

(प्रत्ययनियमाधिकरणम्)

(मदीप) एकशब्दोऽयमन्यप्रधानासहायसंख्याप्रथमसमा-
नवाची, इह तु संख्यावाची प्रथमवाची वा शृणत इत्येव निर्णयः,
अर्थान्तरासम्भवात् ॥

(उद्घोष) एकशब्दोऽयमिति । 'दैके मयत्ते' 'एक
पाथो धनुमताम्' 'आद्यतवदेवसिन्' 'श्रेकयो' 'एकेऽस्त्रप्राणा'
'तेनैवदिक्' इतिकर्मेणोदाहरणानि ॥ असम्भवादिति । श्छानुगुणा-
सम्भवादित्यर्थः ॥

(आक्षेपमाध्वम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(मदीप) किमर्थमिति । क्रियमाणेऽपि सूत्रद्वये सर्व-
मिष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः । इह पौत्रप्रभृतावपले विवक्षिते मूत्र-
प्रभृतेरेव गणादे प्रत्यय इष्यते । न त्वनन्तरापलवाचिनो
गार्गिप्रभृते, नापि गोत्रप्रत्ययान्ताद् गार्ग्यप्रभृते । यूनि तु
गोत्रप्रत्ययान्तादेवेष्यते, न तु मूलप्रकृत्यन्तरयुवभ्यः । श्रिया
तु युवकार्यं नैष्यते, अपि तु गोत्रकार्यमेव । एतत्सर्वमेतस्मा-
त्सूत्रद्वयाद्यथा न सिध्यति तथा क्रमेण वक्ष्यते ॥

(उद्घोष) सूत्रद्वये—'गोत्रापूर्नि' 'एको गोत्रे' इति च ॥

(५२६४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥३॥ उत्पादयितारं प्रत्ययस्ययोगात् तस्य
च विवक्षितत्वादेकवचनं गोत्रे ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) उत्पादयितोत्पादयिताऽपत्येन युज्य-
ते । तस्य च विवक्षितत्वात् । उत्पादयितुः स चाभि-
सम्बन्धो विवक्षितः । उत्पादयितार प्रत्ययस्ययोगा-
त्स्य चाभिसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् उत्पादयितु-
रुत्पादयितुरपत्याभिधानेऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति ।
इष्यते चैक एव स्यादिति, तच्चान्तरेण यत्नं न
सिध्यतीत्येकवचनं गोत्रे ।

एवमर्थमिदमुच्यते ॥

१ कुटी—कुटीरशब्दयोः प्रायेऽवयवसाम्यम्, पुष्प—तारकाशब्दयोश्चास्य
प्रधानसाम्यम् ॥

२ एकशब्दस्य प्रधानार्थकत्वमुदाहरणे साधयति—एके इत्यादिना ॥

३ मनु नियमार्थमस्य सूत्रस्यावयवत्वेन किमर्थम् इति नाम्बन्धारीक-
प्रश्नोऽनुपपन्नः स्यादिति तदाद्यपि विज्ञेयः—क्रियमाणेऽपीति ॥

४ मूलप्रकृत्यन्तरयुवभ्य इति । मूलप्रकृते—गार्ग्यशब्दात्, अनन्तरात्—
अमन्तरात्पत्यमत्वात् तद्गार्ग्यशब्दात्, युवप्रत्ययमाध्वम्—गार्ग्यवयवशब्दयुव-
प्रत्ययो न संबधीत्यर्थः ॥

५ 'तस्य चाभिसम्बन्धस्य विव' इति छ पाठः ॥

१६ पा० च०

(मदीप) वार्तिककार प्रयोजनं तावदायस्य सूत्रस्य
कथमितिमाह—उत्पादयितारमिति । प्रतिशब्दो लक्षणे
वाक्यकारेण प्रयुक्तः । उत्पादयितुसामान्यविवक्षया च द्विवचनं
नाकारि । भाष्यकारेण तु भेदविवक्षया वीष्णामाश्रित्य द्विव-
चनं कृतम् ॥ अपत्यस्य योग इति कर्तु-
पट्टीसमासः । उत्पादयिता चान्न कर्मत्वेन न विवक्षितः, किं
तर्हि ? प्रतिशब्दयोगविवक्षया 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति
द्वितीयया निर्दिष्टः । अन्यथा 'उपपदविभक्तौ कारकविभक्ति-
र्धनीयसी' इति कर्मणि कृशोर्गलक्षणा पट्टी स्यात् ॥ तस्य
चेति । सन्नप्यर्थो यदा लोके न विवक्ष्यते तदा नासी शब्द-
संस्कारनिमित्त भवति । अपत्येन योगस्तु लोके उत्पादयितु-
रेव विवक्षित इति तन्निमित्तानेकप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ एक-
वचनमिति । एकस्य प्रत्ययस्य प्रतिपादनमित्यर्थः । वाचन्य-
प्रत्यानि तावता प्रत्ययाना प्रसङ्गे सति—एक एव प्रत्ययो यथा
स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । गोत्र इति च जालपेक्षयैकवचनम्,
तेन गोत्रसमुदाये प्रत्ययसमुदायो निवार्यते ॥

(उद्घोष) प्रयोजनं तावदिति । प्रयोजनज्ञानोत्तर दोषो-
केरवसर इति प्रथमं तत्प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ननु भाष्ये—उत्पादयि-
तोत्पादयितेत्युक्तेर्बीष्णवा प्रतिशब्द इत्यवगमः द्विवचनं कुर्वार-
मत आह—प्रतिशब्द इति । उत्पादयितार एकीकृत्यापलयोगस्य
वहारादित्यर्थः ॥ भाष्यकारेण सति । वार्तिकं सामान्यविवक्षयै
द्वयसिद्धयेव तथोक्तमिति भावः । कर्मत्वेन नेति । किन्तु शेषत्वेने-
त्यर्थः । तेषां सति 'अवयवप्रसङ्गे' इति नियमात्कर्तारं पट्टी न स्यादिति
भावः ॥ प्रतिशब्दयोगविवक्षायामिति । प्रतिशब्दोत्प्रेक्ष्य इवच्छ-
णभावसंबन्धविवक्षायामित्यर्थः ॥ अन्यथा—कर्मत्वेन विवक्षायाम् ॥
ननु 'तस्य च विवक्षितत्वात्' इति हेतुर्कथनमनुकम्, सत्ते विव-
क्षया एव युक्तत्वादत आह—सन्नपीति । यथा मातुः सरस्वतीयादी
कर्मत्वम् ॥ द्वितीयायां वारिभाषिकेकवचनस्यानवगमादाह—एक-
स्येति ॥ नन्वेवत्र गोत्रे एकस्यैव प्रत्ययस्य प्रसङ्गात् नियमानुपपत्ति-
रत आह—जालपेक्षयेति । गोत्रपद गोत्रसमुदायपरमिति वक्तुं
युक्तम् ॥

(वार्तिकार्थसमर्थकभाष्यम्)

कथं पुनर्ज्ञायते—उत्पादयितोत्पादयिताऽपत्येन
युज्यते इति ।

एवं हि दृश्यते लोके—पितामहस्योत्सङ्गे दारक-

६ ननुत्पादयितुल्यं मातृपितृभिरिति वार्तिकं द्विवचनमावश्यकमिति
आह—उत्पादयितमिति ॥

७ 'समाययिविज्ञया च' इति च छ न पाठः ।

८ 'भेदविवक्षया च' इति च छ ॥ पाठः ॥

९ 'कृशोर्गलक्षणा' इति छ पाठः ॥

१० 'तथा सति—कर्मत्वेन विवक्षायाम्' । अपत्यस्येति कर्तारं पट्टी न स्या-
दित्यर्थः ॥

११ ननु लक्षणे यथिति सूत्रेण न केवलमप्रतिशब्दयोगे द्वितीयाभ्येति, किन्तु
तद्वशेन लक्ष्यलक्ष्ययोगेऽपि तदाह—प्रतिशब्देति ॥

मासीनं कैश्चित्पृच्छति कस्यायं दारक इति । स
आह—देवदत्तस्य यक्षदत्तस्य वेति ।

उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानम् ॥

(प्रदीपः) कथमिति । एकमप्यस्य पितृषितामहासीनां
सर्वेषां सम्बन्धि भवति । तथा च 'अपसं पौत्रप्रभृति गोत्रम्'
इति सूत्रकारेण सामानाधिकरण्येन निर्देशः कृत इति प्रश्नः ॥
एवं हि दृश्यत इति । शब्दार्थसम्बन्धे लोकव्यवहार एव
प्रमाणं मान्यत । तत्र च प्रष्टृप्रतिवक्तोरुत्पादयितृविषये एव प्रश्न-
प्रतिवचने इति तत एतदवधार्यत इत्यर्थः । 'अपसं पौत्रप्रभृति'
इति सामानाधिकरण्यं तु गौणमाश्रियते ॥

(उद्धोतः) ननुत्पादयितुरपत्नेन सर्वेष्वस्य प्रसिद्धतया किं
प्रश्नेनेत्यत आह—एकमपीति ॥ गौणमिति । अपतनहेतुविरूपयु-
गयोगादित्यर्थः ॥

(प्रयोजनान्तरं प्रस्तावकभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ?

(५२६५ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो
गोत्रे नियतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो यत्क-
व्यः । औपगवस्यापत्यमिति ।

किं कारणम् ?

गोत्रे नियतत्वात् । गोत्रे ह्ययं नियमः क्रियते ।
तत्र यश्चासौ यथाजातीयकश्च गोत्रे प्रत्ययः प्राप्नोति
त एकः स्यात् ।

कश्च प्राप्नोति ?

यः प्रत्ययान्तात् ॥

(प्रदीपः) तथेति । अनन्तरादेः प्रयोजनेऽभिमतं सूत्र-
स्यासामर्थ्यात् 'नापत्त्या' इति वक्तव्यम्, अपत्यप्रत्ययान्ताद-
पत्तेः प्रत्ययान्तापत्त्यर्थम् ॥ गोत्र इति । यदा 'एको गोत्रे' इति
गोत्रशब्दोपादानेन नियमः कृतः, तदाऽयं प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
यदि तु 'एकोऽपत्ये' इति उच्यते तदाऽपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये
नेपापरः प्रत्ययः स्यादपत्यजातावेकमेव विधानात् । 'एको गोत्रे'
इति श्रुत्यमाने अनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद् गोत्रे प्रत्ययः स्यादेव ।

तुल्यजातीयापेक्षो हि नियमः, तेन गौत्रप्रत्यय एवापत्तेः निषा-
र्यते । ततश्च गोत्रप्रत्ययान्तादपत्तेः गोत्रप्रत्ययो भा भूत् ।
अनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रत्ययः स्यादेवेति भावः ॥

अथवा यदेत्पादयितृवापत्नेन युज्यते न तु पितामहादिः,
'एको गोत्रे' इत्येतच्च नियमार्थम्, तदा यतोऽनेकप्रत्ययप्रसङ्गो
गोत्राकृतौ विवक्षितायां तस्मादेक एवेति नियम्यते । अपत्य-
प्रत्ययान्तादेवं च क्रमेणापत्यपरम्पराविवक्षायामनेकप्रत्ययप्रस-
ङ्गात्तत एवैकभ्यनुज्ञानद्वारेणानेकनिवारणं स्यादिति भावः ॥

यश्चासौ यथाजातीयकश्चेति । यत्प्रकृतिरित्यर्थः ।
उभयोपादानं सर्वविशेषयोगप्रतिपत्त्यर्थम् ॥

(उद्धोतः) नवेलसाधमाह—अनन्तरादे इति । अनन्त-
रादेऽभिमतं प्रयोजने सप्ययोजनसिद्धौ सूत्रस्यासामर्थ्यादित्यन्वयः ॥
'प्रत्ययान्ताप्रतिषेधः' इति म्याचटे—नापत्त्यादिति । अपत्यमव-
प्रत्ययान्तापत्येति ॥ तेन गोत्रप्रत्यय एवेति । गौत्रहतामप्येक एव
प्रत्यय इत्युक्ते तत्रैव यानेक इति वचनव्यक्तेरिति भावः ॥

ननु गोत्रे यदपत्यलक्षणं साधमानं तदपेक्षे नियमे नार्थं दोष
इत्यत्रैराह—अथवेति ॥ नियमार्थमिति । न तु परमप्रकृतेरपु-
तीयादावपत्ये विषयमिति भावः ॥ ननु विषयार्थे समवति कथं
नियमार्थत्वमिति चेत्सत्यम्, पराप्त्युपगमेनैवमुक्तः ॥ यतः—
यस्याच्छ्रुत्वात् । अपत्यप्रत्ययान्तादेव चेति । न कुपगोरतृतीयेन
संबन्धः, किं त्वीपगवस्यैवेति भावः ॥ गुणपदसमावाह—क्रमे-
णेति ॥ तत एव—प्रत्ययान्तादीपगवादेरेव । य एव तृतीये
औपगविरिति स्यादेवेति भावः ॥

'यथाजातीयक'शब्दाधमाह—यत्प्रकृतिरिति । सर्वविदि-
येति । 'गर्गादिभ्यो यञ्' इत्यादिविशेषयज्ञविषयप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः ॥

(५२६६ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिरित्येकाव्या । अयो-
गादि न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) परमप्रकृतेरिति । गर्गादिरित्यर्थः ॥ अयो-
गादिति । उत्पादयितृपत्यपुके गर्गास्य पौत्रादिनाऽपत्या-
पत्यवत्समन्धानाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति । यद्यपि 'गर्गादिभ्यो
यञ्' इति विधेनसामर्थ्याद् गर्गादिभ्यो गोत्रप्रत्ययाः सिध्यन्ति
तथाऽपि येऽनादयोऽनन्तरापत्ये सावकाशात्ते परमप्रकृतेरप-
त्त्यादेर्गोत्रे न प्राप्नुयन्तीति विवक्षितम् ।

अथोच्यते—'एको गोत्रे' इत्येतत्परमप्रकृतेर्विषयं यदि-

१ 'कश्चित्पितृच्छति' इति क. च. म. पाठः ॥

२ 'तत्र प्रष्टु' इति च. पाठः क. पुस्तके ॥

३ 'अनन्तरादा' इति क. पाठः ॥

४ 'अनन्तरादा' इति क. पाठः ॥ 'अनन्तरादा' इति क. पाठः ॥ 'अनन्तरादा' इति क. पाठः ॥ 'अनन्तरादा' इति क. पाठः ॥

५ 'एको गोत्रे' इति क. पाठः ॥

६ 'गोत्रप्रत्यय' इति क. पाठः ॥

७ 'अनन्तरादे' प्रयोजने—अनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति, एवमेव पैक एव सा-

दित्येवमेषवत् ॥

८ 'नवेलसा' इति क. ॥

९ 'देव कश्च' इति क. ॥

१० 'गर्गादिभ्यो' इति क. ॥

११ 'इति सावकाशात्' इति क. ॥

प्यति—इति, नियमस्तर्हि न प्रकल्प्येत । तत्तथापत्यमात्रायां प्रत्ययमात्राप्रसङ्गः ॥

ननु परमप्रकृतेः प्रत्ययोत्पत्तायुच्यमानायामपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परम्परायोगस्तदवस्थ एवेति प्रयोगो नैव स्यात् । नैप दोषः । परम्पर्ययं संबन्धसद्भावात्प्रयोगो भविष्यति । साक्षात्संबन्धे ॥ प्रत्ययस्य चरितार्थत्वाद् गौणसंबन्धाभ्रयेणोत्पत्तिर्न स्यादिति वक्ष्या ॥

(उच्यते) परमप्रकृतिशब्देनापत्यप्रत्ययद्वितं उच्यते ॥ विप्रत्ययेमिति । एकशब्दः प्रथमवाची, प्रथमः=प्रकृतिभूतः शब्दो गौणे प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थे इति भावः ॥ नन्वेवमेव प्रत्ययोऽपि वैचनं निना भविष्यतीत्यत आह—साक्षात्संबन्धे इति ॥

(द्वितीयवृत्तीयपक्षमवार्तिकासेपभाष्यम्)

एतयोश्चैवे परिहारः, 'पठिष्यति ह्याचार्यः—यूनि चान्ताहिंतेऽप्राप्तिरिति' तस्य च—

यथा तत्प्रत्ययान्तम् ।

यथा तदैव विकारावयवप्रत्ययान्तं द्वितीयं च तृतीयं च विकारं संक्रामति, एवमिहापि तदेधापत्य-प्रत्ययान्तं द्वितीयं च तृतीयं चापत्यं संक्रमिष्यति ॥

(प्रदीपः) इदानीमेतदोषद्वयं वक्ष्यमाणेन दोषेण सह परिहर्तुमाह—एतयोश्चेति । चशब्दो वक्ष्यमाणपेक्षया समुच्चयार्थः ॥ तत्प्रत्ययान्तमिति । 'नितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्येतत्सर्वं प्रत्याख्यायते । यो हि कपोतस्य तदवयवस्य तद्विपर्ययोऽवयवो विकारो वा सोऽभेदोपचारात् कपोतस्याप्यवयवो विकाराश्च भवतीति कपोत एव भविष्यतीति नार्थो मयह्वाध-नार्थेन 'नितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्यनेन सूत्रेण । तत्र यथा कपो-तस्य, विकारावयवभ्यामभेदोपचारात् कपोतस्य वैलुभयवेष्टं सिध्यति, तथेहाप्युपगवीपगवयोरोपगवतदपत्ययोर्वाऽभेदोपचारा-त्पौत्रप्रभृतिरूपगवशब्देनाभिधास्यते । गार्गायणापत्यं च गार्गायणाशब्देनेति दोषत्रयमपि परिहृतम् ॥

(उच्यते) वक्ष्यमाणेति । 'यूनि चान्ताहिंतेऽप्राप्तिः' इति । एतयोः पूर्वपक्षयोः, यच्च पठिष्यताचार्यो यूनि चान्ताहिंतेऽप्राप्तिरिति तस्य च परिहारो यथा तत्प्रत्ययान्तमिति भाष्येऽन्वयः ॥ ननु 'नितश्च' इत्यनेन प्रत्ययान्तरविधानेऽपि रूपभेदाभावात् युक्तं यत्—तदैव द्वितीयायुपसंक्रामतीति, इह तु रूपभेदाभावात्प्रत्ययान्तरा-

भावाकृतं तदुपपद्यत इति तत्प्रत्याख्यानान्निप्रत्येयाह—जितक्षेति ॥ तृतीयदोषपरिहारात्परमाह—गार्गायणापत्यं चेति । तयोर्भेद-विशया त्वनियानाश्रेति नानिह ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

भवेत्सिद्धम्—औपगवस्यापत्यमौपगवः, यत्र स एवानन्तर इष्यते स एव गोत्रे ॥

इदं तु एतत् न सिध्यति—गर्गस्यापत्यं गार्ग्यं इति । अत्र हान्योऽनन्तर इष्यते, अन्यो गोत्रे ॥

(प्रदीपः) अस्य परिहारस्यान्यासि दर्शयितुमाह—भवे-दिति ॥ अत्र हान्य इति । यदि गार्गो गर्गत्वमारोप्यते तदा गार्गिरेव भेदसंबन्धस्य निरुक्तबाह्यगर्गशब्दाच्च इति गार्ग-रूपत्वं गार्गिरेव स्यात्, गार्ग्यक्षेप्यते । अथ गार्गितदपत्ययो-भेदाप्यवसायः, तथापि गार्गैरपत्यं गार्गिः प्राप्नोति । यद्यपि 'गर्गदिभ्यो यन्' इति वचनसामर्थ्याद् गार्ग्यः स्यात्, तथापि गार्गिरपि स्यात् । तस्मादपत्यविषये दोषवानभेदोपचार इति भेद एवाश्रयणीयः । तथा च प्रत्ययान्तराप्रतिषेधः, परमप्रकृते-द्योत्पत्तिर्वैकल्प्येति स्थितमेतत् ॥

(उच्यते) गार्गिरपि स्यादिति । भेदविशयायां यथेष्टे सि-द्धेऽप्यभेदोपचारादनिरूप्येति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(५२६० सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ स्त्रियां चानियमः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रियां च युवत्यां नियमो न प्राप्नो-ति—औपगवी माणविका ।

नियमाद्धि स्त्री पर्युदस्यते, 'एको गोत्रे' 'गोत्रा-यून्स्त्रियाम्' इति ॥

(प्रदीपः) स्त्रियां चेति । चशब्दो दोषसमुच्चयार्थः । तत्रानन्तरापत्यस्त्रिया गोत्रस्त्रियां चानियमप्रसङ्गाभावात्सामर्थ्या-त्पौत्रप्रभृतेरपत्यं स्त्री युज्यते । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया एकसंज्ञा-धिकारे 'युवं युवा' इति वचनेनाप्युपगवशब्देना नियमार्थाद्धाधितत्वात् स्त्रियाः पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रसंज्ञा नास्तीति 'एको गोत्रे' इत्येव नियमो नैव । अस्त्रियामिति निषेधाद् 'गोत्रायूनि'

१ 'परस्परयोगा' इति च. अ. पाठः । स च परार्थः ॥ परस्परयोग इत्यस्य च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः साध्यायोगं यत्र नास्ति तिनु परस्परवैव बोध इति प्रत्यय एव न स्यादित्यर्थः । यस्तु एतत्तु प्रयोगोत्तरमन्विमते तु 'परस्पर-योगा' इत्येव पाठो मन्व्युत्तमिति प्रतीयते । अत एव साक्षात्संबन्धाभावादेऽपि परस्परयोगं सधनसद्भावात्प्रत्ययः स्यादित्युत्तरितम् ॥

२ 'न स्यात्' इत्येव अ. पाठः ॥

३ 'एको गोत्रे' इति सूत्रस्य विवक्ष्यमन्ते तस्यार्थमाह—एकशब्दः प्रथमवार्तनीति ॥

४ 'वचनेन विना' इति च. य. अ. उ. उच्यते पाठः ॥

५ 'क्षिप ए' इति क. अ. पाठः ॥

६ अथ हि औपगवस्यापत्यमिलने औपगवशब्दात् प्रत्ययः किन्तु अभेदो-पचारादुपगोरन्यत्रापत्ये गोत्रे वा क्त्वान्वयेव रूपम् । यत् उपगोर्भेदोपेऽपि

अनेप प्राप्नोति । गर्गशब्दात् गर्गदिभ्यो बजिलस्य गोत्रे विहितोपेवावन्तरा-पत्ये इह, गोत्रे च यत्—इति रूपभेद इत्याशयः ॥

७ 'औपगवी माणविका' इति क. पाठः ॥

८ निषेधमात्रमुपपदाध्वनि—सन्नेति । योत्रस्त्रियां निषेधकत्वेन युवत्या-मेवानियमप्राप्तिरिति भावः ॥

९ युवसंज्ञावत्पत्यं स्त्रीरूपं युज्यत इति शेषः ॥

१० एकसंज्ञाधिकारे—अपत्येदरे मयत्वं युवं युवसंज्ञा नापत्ये इत्यर्थ-कात् 'अपत्यं युवं युवा' इति वार्तिकवचनादित्यर्थः ॥

११ ननु हिताये गोत्रयुवसंज्ञापोरैकसंज्ञाधिकारे पाठमात्रेन वापस्यावयवे हेतुर्न्येते—यत्नत आह—तु सम्बन्धेति ॥

१२ युवसंज्ञकस्यापत्यत्वेति शेषः ॥

१३ पौत्रप्रभृतेः स्त्रीरूपपत्यस्य युवसंज्ञाकाः पौत्रसंज्ञाभावेन एको गोत्र इत्यस्य च गोत्र एव नियमप्रकारादस्त्रिया युवत्यां नियमो न प्राप्नोतीति भावः ॥

(उत्पादयितव्यपत्ययुक्ते दोषान्तरयोपकम्माप्यम्)

उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

गोत्रसंज्ञां युवसंज्ञां याधते । गोत्राद् यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयते ॥

(प्रदीपः) इदानीं चाष्टलमिति । स्वाभिप्रायप्रकाशनद्वारेण ननु कयादिशब्दैर्बुवला अभिधानसम्वादाह—गोत्रविषयेति । अयमेवात्रेति । न ॥ नियमस्याप्राप्तिरूप इति भावः । नियमपूर्वकमिति । नियमोऽपि न सिध्यति, अभिधानं चैतर्थात् ॥ भाष्ये—अभिधानं न प्राप्नोति—इत्यस्य तयोः स्वाख्यो नियमपूर्वकं गोत्रसंज्ञायां भाषादभिधानप्राप्तिरिति भावः । तथा गार्ग्यप्रकृतिकयाऽपि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति । तदाह—भाष्ये—गोत्राद्यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयते—इति ॥

(उच्यते) इदानीं चाष्टलमिति । स्वाभिप्रायप्रकाशनद्वारेण ननु कयादिशब्दैर्बुवला अभिधानसम्वादाह—गोत्रविषयेति । अयमेवात्रेति । न ॥ नियमस्याप्राप्तिरूप इति भावः । नियमपूर्वकमिति । नियमोऽपि न सिध्यति, अभिधानं चैतर्थात् ॥ भाष्ये—अभिधानं न प्राप्नोति—इत्यस्य तयोः स्वाख्यो नियमपूर्वकं गोत्रसंज्ञायां भाषादभिधानप्राप्तिरिति भावः । तथा गार्ग्यप्रकृतिकयाऽपि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति । तदाह—भाष्ये—गोत्राद्यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयते—इति ॥

(५२६८ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यूनि चान्तर्हिते नियमस्याप्राप्तिः । गार्ग्यार्यणस्यापत्यमिति ॥

(प्रदीपः) यूनि चेति । चतुर्थादिना व्यवहिते पञ्चादावित्यर्थः ॥

(उच्यते) नियमस्याप्राप्तिरिति । नियमपूर्वकं गोत्रप्रकृतिकुपप्रत्ययेनाभिधानप्राप्तिरित्यर्थः ॥

(पञ्चविंशोपाश्रयेण दोषोपपादकं भाष्यम्)

फतरसिन् पक्षेऽयं दोषः ?

सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु ।

सर्वेषु अपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैव दोषः ॥

उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते परमप्रकृतेरनन्तराद् गोत्राच्चायोगात् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अत्रापि पूर्ववत्प्रभृत्पूर्वकं पक्षविभागेन विवरणं वर्तुमाह—फतरसिन्निति ॥ तत्र नियम इति । गोत्रादेव यूनीति भावः ॥ परमप्रकृतेरिति । पञ्चमस्य त्रिमिरपत्यापत्यवत्सम्यन्धमावादित्यर्थः ॥

(उच्यते) पक्षविभागेनेति । त्रिरेवापत्यमिति पक्षे वार्तिकप्रदर्शितं बहुमित्यर्थः ॥ भाष्ये—सर्वत इति । मूलमकृत्यन्तरापत्यमलकगोत्रप्रत्ययबुवप्रलपन्तादित्यर्थः ॥ तत्र 'एको गोत्रे' इति नियम उपपन्न इति भाति स्फुटस्यति—गोत्रादेवेति ॥ ननु पञ्चमस्य गगोदिनैकदेशान्तरानादिरूपसंग्रहस्तद्भावादाह—पञ्चमस्य त्रिमिरिति । यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिरित्यस्य नियमाप्राप्तिरिति नार्थः, किंतु प्रत्ययाप्राप्तिरित्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥

(दोषसमुच्चारकम्भाष्यम्)

यूनश्च न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

गोत्रादिति नियमात् ॥

(प्रदीपः) यूनश्चेति । चतुर्थादित्यर्थः ॥ गोत्रादिति । चतुर्थस्य युवत्याहोत्रसंज्ञाया अभावः ।

ननूत्पादयितव्यपत्ययुक्ते नियन्तव्यस्याभावाद् 'गोत्राद्यूनि' इति विध्यर्थं भविष्यति । तत्रानन्तरं यूनि गोत्रात्स्तिष्ठ एव प्रत्यय इति व्यर्थहिते यूनि गोत्रेण तस्यायोपादप्राप्तः प्रत्ययो विधास्यते । तत्किमुच्यते—'यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिः प्रत्ययस्य' इति ?

उच्यते—उत्पादयितव्यपत्ययुक्ते गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गविश्रुत्यर्थम् 'एको गोत्रे' इति सूत्रं यथा नियमार्थम्, एवं युवसमुदाये युवसामान्ये वा युवसामान्येनाप्यमाने गोत्रादगोत्राच्च प्रत्ययप्रसङ्गे—गोत्रादेव यूनि—इति नियमे क्रियमाणे विध्यर्थत्वाभावाद्युक्तमुक्तम्—'यूनि चान्तर्हिते' इति ॥

(उच्यते) नियन्तव्यस्येति । निवमेन स्फुटस्येत्यर्थः । एकैसादेकस्यैव प्रत्ययस्य प्रसङ्गादगोत्रात्परमप्रकृत्यन्तरापत्यरूपाप्युनि

भावः ॥

१. पक्षस्यैव प्रत्ययस्य प्राप्तिरन्येन स्फुटस्य कोऽप्यन्यो भाव्येत्यर्थः ॥

२. एवसादिति । उत्पादयितव्यपत्ययुक्ते इति भावः । गोत्राद्यूनीति सूत्रस्य नियन्तव्यमाश्रित्य परिहरति—एकसादित्यादिना । अस्मिन् पक्षे उत्पादयितरेवापत्यमलकगोत्रात्स्तिष्ठेत्कस्यैव प्रत्ययस्य प्रसङ्गः । अतो गोत्रप्रत्ययादभिधानाद्युपपत्त्यस्यस्याप्युक्तिर्युक्तं न तस्यैव प्रत्ययप्राप्तिरिति युवसंज्ञागोत्रेण त्रिमिरपत्यापत्यवत्सम्यन्धमावादित्यर्थः ॥ तत्र 'एको गोत्रे' इति नियम उपपन्न इति भाति स्फुटस्यति—गोत्रादेवेति ॥ ननु पञ्चमस्य गगोदिनैकदेशान्तरानादिरूपसंग्रहस्तद्भावादाह—पञ्चमस्य त्रिमिरिति । यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिरित्यस्य नियमाप्राप्तिरिति नार्थः, किंतु प्रत्ययाप्राप्तिरित्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥

१ 'गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञाया वाचा' इति ख ग घ ङ पाठः ॥

२ 'उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते' इति ॥

३ 'पञ्चमस्य' इति ख घ ङ पाठः ॥

४ 'तत्र नियम उपपन्नो भवति' इति भाष्ये नियमपदेन 'एको गोत्रे'

इत्यस्य न महत्त्वम्, किंतु 'गोत्राद्यूनि' इत्यस्य महत्त्वम् । सर्वत उत्पत्त्या

'एको गोत्रे' इति नियम उपपत्तेरिति, यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिरिति

दोषोऽपि तदवश्यम् एवमेतात् माह—उच्यते ॥

५ 'अमावास्या' इति क, पाठः ॥

६ गोत्रप्रत्ययान्तरान्तरे यूनीति शेषः ॥

७ गोत्रप्रत्ययान्तरान्तरापत्यमलकगोत्रात्स्तिष्ठेत्कस्यैव प्रत्ययस्य प्रसङ्गादगोत्रात्परमप्रकृत्यन्तरापत्यरूपाप्युनि

प्रत्ययान्तैर्येषां युवाऽपत्यप्रत्ययान्तात्प्राप्नोति, तथाऽपि तस्यां व्यक्तौ गोत्रागोत्रान्यामप्राप्त्या नियमानुपपत्तिरिति भावः ॥ यथा नियमार्थमिति । परेण स्वीकृतमित्यर्थः । तद्वैय्युपमानुसारेण दूषणदानमिति तात्पर्यम् । प्रत्ययविधित्वे तु युवप्रत्ययान्तादपि युवप्रत्ययप्रसङ्गो दोष इति बोध्यम् ॥ युवसमुदाय इति । तदभिप्रायमेव सूत्रे एवमचनमिति भावः ॥ युवसामान्ये वेति । जातवैय्यचनमिति भावः ॥ अगोत्रादिति । युवप्रत्ययान्तरूपादित्यर्थः ॥

(द्वितीयपक्षोपपादकभाष्यम्)

सन्तु तर्हि सर्वेऽपत्ययुक्ता इति ।

कथं पुनर्हायते सर्वेऽपत्ययुक्ता इति ?

एवं हि याशिकाः पठन्ति—दशपुरुषानूकं यस्य गृहे शूद्रा न विद्येरन् स सोमं पिबेदिति ।

यदि च सर्वेऽपत्ययुक्ता भवन्ति, तत एतदुपपन्नं भवति ॥

(प्रदीपः) सन्तु तर्हि । तेन व्यवहितेऽपि यूनि गोत्रादेवेति 'यचनाद् गोत्रप्रत्ययो भविष्यतीति नास्त्ययं दोषः—'यूनि चान्तर्हिते' इति । दशपुरुषानूकमिति । अनुपूर्वात्कायते—अनूकानमनूक इति 'परम्यं यविधानम्' इति कः । 'अन्येषामपि' इति धीर्वाचम् । दशपुरुषा अस्मिन्ननूके इति बहुमीहिः । दशपुरुषोऽनूकोऽस्मिन्निति पुनर्वहुमीहिः । दशपुरुषानुचशब्दन्तम्, दशपु पुर्वेष्विति यावत् ॥ शूद्रा इति । विवाहिताः ।

शूद्रा येदी पत्ययः ।

इति यचनात्पातहेतुः शूद्रा । एकस्मिन् पतिवै सर्वेषां पीत इत्येतद्दशपुरुषानुचशब्देनोक्तं भवति । तत्तद्व्याधिपत्यस्यैव सर्वान् प्रत्यपातहेतुत्वात्पत्यमित्युक्तं भवति ॥

नन्वेवस्यैवापलोपत्तौ व्यापाराकथं तेनान्येषां सम्बन्धः ? त्रियागर्भो हि उपेन्न सम्बन्धो नान्यथेति—उद्वृण्वते ।

नैप दोषः । पुत्रोत्पादनमेव गोत्राप्त्युत्तौ व्यापारः, तदन्तरेण तस्यात्मन्यात् । 'अपरां गोत्रप्रयुति' इति मुख्यं सामानाधिकरन्त्यमस्मिन् परा उपपद्यते । पूर्वत्र तु पक्षे गोत्रं सामानाधिकरन्त्यं स्यात्, अपत्यापत्यव्यापत्यव्योपचारात् ॥

(उद्धोतः) तत्पत्यव्युत्पत्तौ यदाऽनन्तरौकरोषामावृत्तयाऽऽह—तेनेति । परमप्रकृत्योक्तपक्षिचक्षुस्त्वयमपि दोषो नास्तीत्यपि गोपयम् । अनूकानं—शूद्रः । अनूकैऽस्मिन्निति । शूद्रोऽन्यवराधः । अनूकैऽस्मिन्निति । काचयनेत्यर्थः । दशपुरुषानुचशब्दव्यवस्थाः । एतत्तद्व्याह—दशपुरुषानुचशब्दन्तमिति ॥ आधे—दशपुरुषानूकमिति—काचयोगे द्वितीया, ननु दापीनेन एतत्तद्व्याह—गोमन्तारुणाराह—विवाहिता इति ॥ ननु

चातुर्वर्ण्यविवाहसंरक्षणं दोषहेतु आह—शूद्रावेदीति । शूद्राः प्रथमदोषेत्यर्थः । 'पत्ययः' इति पाठे 'अत्र' इत्यस्य नरकविशेष इत्यर्थः ॥ माधे—यस्य गृह इति । कुले इत्यर्थः । तत्र पञ्चपयोऽपत्यापत्यवत्सवन्धः । अनेन सर्वान्प्रत्ययपत्य बोधितम् । दशपुरुषाणां मध्ये कस्य चित् पावेन चास्य पात उक्तः । स च दशपुरुषाणामस्य सवन्धे सत्येव, सवन्धश्चापत्यापत्यवद्भावं दत्त, नान्यः । अस्मन्मवदित्यपि बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि सर्वेऽपत्ययुक्ता इत्यर्थस्य कथं सिद्धिरित आह—एकस्मिन्नेति ॥ क्रियागर्भेति । जन्यजनकमावाप्त्ययोगिकिपाकृत इत्यर्थः ॥

(पूर्वपक्षोक्तदोषनिरासभाष्यम्)

कथम्—पदुकम्—'पितामहस्योत्सङ्गे द्वारकमासीनं कश्चित्पृच्छति कस्यायमिति, स आह वैचदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति, उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानम्' इति ।

उत्पत्तिस्तस्य विवक्षिता ।

सर्वेषां न इदमपत्यम्, वैचदत्तस्त्वस्योत्पादयितेति ॥

(प्रदीपः) उत्पत्तिस्तस्येति । सामान्यशब्दस्यापि क्वचिद्दिशेरेव वृत्तिदर्शनात् । यथा गोमण्डले व्यवस्थितं गोपालकं कश्चित्पृच्छति सा पदवतीति ॥ सर्वेषामिति । यदा गर्गस्य पौत्रप्रयुति सर्वेषां गर्गगार्गिगार्ग्याणामपत्यं भवति तदा गार्गिगार्ग्याभ्यां प्रत्ययो मा भूद् गर्गशब्दादेव यथा स्यादिति—एवमर्थम् 'एको गोत्रे' इत्येतदित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु सामान्यशब्देन प्रमातृभृत्यवृत्तिविवक्षिता ? तत्राह—सामान्येति । सर्वेषामपत्ययोगे इतिहेतूदाह—यदा गर्गसेति ॥

(द्वितीयपक्षे सूत्रप्रयोजनमात्रतर्पणभाष्यम्)

अथ सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु किमनेन क्रियते एको गोत्र इति ?

(५२६९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सर्वेषामपत्ययोगात् प्रत्ययान्ताद् गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्रे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वेषामपत्यपत्ययोगात् प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्र इत्युच्यते ॥

(सूत्रप्रयोजनमात्रोपपादकभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हि ?

तत्र न क्षायते क एको भवेति, यो वा परममष्टसेयो याऽनन्तरादिति ॥

(प्रदीपः) न तु क्षायत इति । 'एकः' इति सामान्येनोपादानाद्विशेषान्वयगम इत्यप्रतिपादकत्वात्सन्देशलक्षणमप्राप्त्यर्थं प्रसक्तमित्यर्थः । उत्पादयितरि त्वपत्ययुक्ते क्रमेण सम्बन्धविक्षायां गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव भवतीत्युच्यमाने य एव परमप्रकृतेः प्राप्नोति स एव भवतीति नास्ति तत्रैकविशेषाज्ञानलक्षणो दोषः ॥

(उद्घोषः) ननु पक्षान्तरसाधारणेऽसिन्धोपे न तद्वादिनाऽप्यभ्येन्युक्तोक्त्योऽत आह—उत्पादयितरि त्विति ॥

(५२०० नियामकत्वाभावसोपकथार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ नियमानुपपत्तिश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नियमश्च नोपपद्यते ।

किं कारणम् ?

(५२०१ नियामकत्वाभावसाधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ न होकस्मिन्नपत्येऽनेकप्रत्यय-

प्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न होकस्मिन्नपत्येऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति ।

किं तर्हि ?

(प्रदीपः) न होकस्मिन्निति । एकैव तस्यार्थोक्तत्वाच्चस्मिन्नपत्ये एकः प्रत्ययः कियते तस्मिन्नेव नास्त्यपरस्य प्रत्ययस्य प्रसङ्ग इति तस्मिन्नेवमनर्थकमेवेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) एकैवैवेति । 'एको गोत्रे' इत्यन गोत्रपदेन गोत्रत्वविशिष्टलक्षणीयसिद्धेरेति भावः ॥

(५२०२ नियामकत्वाभावे दोषसाधकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अपत्यान्तरे शब्दान्तरात्प्रत्यया-

न्तरप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपत्यान्तरेऽपत्यान्तरे शब्दान्तराच्छब्दान्तरात् प्रत्ययान्तरप्रत्ययान्तरं प्राप्नोति । फगन्तादिषु, इजन्तात्फगिति फगिजोर्दाशतयी प्रत्ययमाला प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अपत्यान्तर इति । सामान्यापेक्षं वैयर्थिक एकवचनम् ॥ भाष्यकारस्तु भेदं वीक्ष्य च साकल्यप्रतिपादनायाभिस्य विवृणोति ॥ दाशतयीति । दशावयवा यस्य संघेय स दशतयः संघः, तत्र भवा दाशतयी । अनेकप्रत्ययप्रसङ्गप्रतिपादनपरं चैतत् । नत्वत्र दशायां विशिष्टाः । अतोऽन्तरमेव कनित्युक्तं 'अपत्यं समुदाययेत्' इति पठ्यते ।

अन्यत्र तु प्रत्ययमालाप्रसङ्गप्रधानान्तरम् 'कतरस्मिन्' इत्यादि सर्वं पूर्वोक्तं पठ्यते । तत्पुनरुक्तत्वादप्रत्ययत्वादभ्येन्येक्षितम् ॥

(उद्घोषः) ननु दाशतयीत्युक्तेर्विशयपत्येऽपि किं तावलेव प्रत्ययमाला ? नेत्याह—अनेकेति ॥

(पक्षविशेषाधयेन दोषोपपादकभाष्यम्)

कतरस्मिन् पक्षेऽयं दोषः ?

सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु ।

सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैव दोषः ॥

उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे एव दोषः ॥

(प्रदीपः) अन्ये त्वेवं पठन्ति—'कतरस्मिन् पक्ष एव दोषः ? सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्, तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैव दोषः । उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे एव दोषः । उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते न दोषः । कथम् । अपत्यं समुदाययेत्' इति । अयं ग्रन्थ एव, पक्षेपरिहारेण दोषपरिहारात् ।

अस्यायमर्थः—यदा सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते तदैकस्मिन्नेव गोत्रापत्ये गर्गगार्गिपायर्थेभ्यः पर्यायेणापत्यापत्यवत्सम्बन्धनिबन्धनायां प्रत्ययप्रसङ्गः । तत्र यदा गर्गशब्दात् प्रत्यय उत्पद्यते तदैक एव गोत्रापत्ये प्रत्ययो भवति । यदि तु गार्गिगार्ग्यशब्दाभ्यामुत्पद्यते तदा पूर्वस्मिन् स्थिते परस्मोत्पादनादनेकः प्रत्ययः कृतः स्यात् । तस्मादनेकप्रत्ययनिवारणाय 'एको गोत्रे' इति नियमः कियते । तेन गर्गशब्दादेनोत्पत्तिरज्ञाता भवति । यदा तत्प्रादयितवापत्येन युज्यत इति पक्षः, गोत्रशब्देन चैकमेवापत्यमुच्यते तदोत्पादयितुरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोतीति नियन्तव्याभावाच्चियमो नोपपद्यत इत्यपत्यपरम्पराविषयार्था प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोष आपतयेत् ॥

(दोषनिरासभाष्यम्)

उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते नायं दोषः ।

कथम् ?

(उद्घोषः) येन गर्गशब्दादेवेति । अनेन न ज्ञायते क एक इति, निवमानुपपत्तिहेतुर्दोषद्वयनिरासो दर्शितः ॥ भाष्ये—

सावि तावन् प्रत्यया प्रोचन्ति—इति दाशतयीत्युक्तिरसङ्गता स्यादताह—अनेकेति ॥

५ 'पक्ष विविधाग्रे' इति थ अ. च. पाठः ॥

६ पक्षान्तरे दोषाभावमाह—यदा तत्प्रादेति ॥

१ 'अपत्यान्तरे' इत्येकवचनमित्यर्थः ॥

२ ननु वार्तिकपादनात्तदर्थे 'अपत्यान्तरे-अपत्यान्तरे' इति द्विवचनमनुपपन्नत आह—भाष्यकारसिद्धिर्वा ॥

३ 'संघातस्य' इति थ. छ. न. पाठः ॥

४ ननु शतपथोऽपत्यान्तरे प्रत्ययान्तरं प्राप्नोतीत्युच्यमाने यावन्ति अप-

उत्पादयितरि चेति । चेन 'सर्वेष्वपत्येषु' इति पक्षे तु नैव दोषः, अत्रापि पक्षे न दोष इत्यर्थः ॥

(दोषनिरासे श्लोकमाध्यम्)

अपत्यं समुदायश्चे-
न्नियमोऽत्र समीक्षितः ।

तस्मिन्सुबह्वः प्राप्ता
नियमोऽस्य भविष्यति ॥

अपत्यमित्यनेन सर्वेषमुपगमादिपितृकमपत्यं समी-
क्षितम् । तस्मिन्सु बह्वः प्रत्ययाः प्राप्ताः । निय-
मोऽस्य भविष्यति—एको गोत्र इति ।

(प्रदीपः) अत्रापि पक्षे परिहारोऽभिधीयते—अपत्यं
समुदायश्चेदिति । अपत्यशब्देनापत्यसामान्यवाचिनाऽपि
प्रकरणशब्दं गोत्रापत्यमेवोच्यते, तेनायमर्थः । गोत्रशब्देन
गोत्रसमुदायोऽभिधीयते, अवयवधर्मेण समुदायस्य गोत्रव्यप-
देशात् ।

अन्ये त्वाहुः—'अपत्यं गोत्रप्रवृत्ति गोत्रम्' इत्यत्रापत्यशब्देन
क्रियाशब्देन समुदायोऽभिधीयत इति तस्यैव गोत्रसंज्ञा क्रियते ।
कश्चित्तु अवयवमात्रेऽपि गोत्रशब्दो वर्तते । समुदायेषु प्रवृत्ताः
शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति न्यायात् । ततश्च 'एको गोत्रे'
इत्यस्यायमर्थः—'गोत्रप्रवृत्त्यपत्यपरम्पराविषयाया प्रत्ययमाला-
प्रसक्ते एक एव कर्तव्यो नानेकः' इति । तेन परमप्रकृतेरेव
सम्बन्धाधयेनापत्यापत्यवत्सम्बन्धविषयाया प्रत्ययः कर्तव्य
इत्युक्तं भवति ॥ तस्मिन्निति । समुदाय इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु एते गोत्रप्रदीपदानात् 'अपत्यं समुदायश्चेत्'
इत्युपपन्नमत आह—अपत्यशब्देनेति ॥

नैनु मुच्ये संभवति गोत्रगोत्रस्य समुदायस्य ग्रहणं न युक्तमत
आह—अन्ये त्विति । वार्तिकसोपलक्ष्येन गोत्रसहायनसम-
पत्यमिति युक्त इति भावः ॥ क्रियाशब्देनेति । उर्ध्वान्नक्रिया-
ऽधीनं पदानाजतकालं ध्यात्वत्यर्थः ॥ तस्यैव—अपत्यसमुदायस्यैव ॥
कश्चित्—गोत्रेऽङ्गवीत्यादि ॥

अत्राहुः—'आस्यादादेरेऽपि गोत्रशब्देनाऽपत्यगोत्रसमुदायो लक्ष्यते

इति युक्तम् । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये—अपत्यपदं प्रयुक्तम्, 'सर्व-
सुपत्यादिपितृकमपत्यं समीक्षितम्' इति चोक्तम् । अत एव वैयर्थ्योऽपि
वक्ष्यति—परमप्रकृतेरेवेति । किं चेन्न सति गोत्रसमुदायेऽनेक-
प्रत्ययवारोऽपि तृतीये वाच्ये प्रत्ययपदं न निवारितं स्यादिति
बोध्यम् । ननु मूलप्रकृतेरप्राधान्यविषयमेव स्यादत्र पक्षे, न तु
नियमापत्तिमिति चेन्न । विधित्वे एकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । 'गोत्रे' इत्युच्येव
'प्रथमात्' इत्यनुवृत्त्योपवादिभ्योऽङ्गादिविधानेन त्वदिष्टसिद्धेः । एक-
ग्रहणसामर्थ्यान्नियमेनैकाग्र्यनुशासनात् परमप्रकृतेर्विधिरपि परम्परा-
पत्यापत्यवत्सम्बन्धे प्रवर्तते इत्यनुमीयत इति न दोष इति दिक् ॥

(चतुर्थवार्तिकोक्तदोषनिरासमाध्यम्)

यदप्युच्यते 'स्त्रियां चानियमः' इति ।

एवं वक्ष्यामि—गोत्राद्युनि प्रत्ययो भवति, स्त्रियां
नेति ॥

(प्रत्याक्षेपमाध्यम्)

एवमपि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । अस्त्रियामिति योगविभागे
कृतेऽपि यदि नाम गोत्रादेव यूनीत्यस्य नियमस्य निषेधो न
भवति तर्थाऽपि प्राधान्यायुवप्रत्ययस्यैव निषेधः प्राप्नोति, न तु
युवसंज्ञायाः । ततश्च गोत्रलक्षणः प्रत्ययो न प्राप्नोति, अपत्य-
सामान्यलक्षण एव ॥ प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ततश्च गार्ग्यस्यापत्यं
स्त्रीति गार्ग्यशब्दायम्न स्यात् । तदभावात् 'यद्यश्च' 'प्राचां एव
तद्विदः' इति वीक्ष्यो न स्याताम्—गार्गी गार्ग्यायणीति ॥

(उद्योतः) ननु योगविभागेन स्त्रिया युवत्वनिषेधात् गोत्र-
प्रत्ययान्तगार्ग्यशब्देन युवत्याः स्त्रिया अभिधानं भविष्यति, इत्यत्र
आह—यद्ये नामेत्यादि । यद्यपीत्यर्थः ॥ निषेधो न भवतीति ।
योगविभागात्तस्यायात् 'अस्त्रियात्' इत्येव इति भावः ॥ न प्राप्नो-
तीति । युवसंज्ञाया गोत्रसंज्ञाया वार्थेदिति भावः ॥ यच्च स्यादिति ।
किन्तु इमेव स्यादित्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानमाध्यम्)

एवं तर्हि—एवं वक्ष्यामि—गोत्राद्युनि प्रत्ययो
भवेति, ततः—स्त्रियां युक् ॥

(प्रदीपः) स्त्रियां युगिति । गार्ग्यशब्दात् फलो लुपि
कृते यथायथं रूपद्वयं तिष्ठति ॥

१ भाष्ये 'उत्पादयितरि च' इति चर्याणास्मिन्नेव पक्षे दोषाभावः पूर्व-
क्षण्येव च दोषोऽत्रैवेति ग्रन्थिवारणाभाह—येन सर्वेति चेति ॥

२ अपत्यं समुदायश्चेति प्रत्ययसहायनसमपत्य गोत्रसहायनसम-
अपत्यशब्देनेति । प्रकरणशब्दात् अत्रापत्यशब्दनापत्यसमपत्यशब्देनापि गोत्रसहायने-
नोपपन्न इति भावः ॥

३ 'देव सवर्गपितरश्च' इति छ. अ. वा. पाठः ॥

४ एको गोत्रे इत्यस्य द्वितीयादिक्रमे हेतुमाह—ननु मुच्ये इति ॥

५ पूर्वोक्तं पक्षे अपत्यशब्देन गोत्रावत्यपत्यशब्दे, अस्त्रियात् पक्षे च
अपत्यशब्देन अपत्यं गोत्रप्रवृत्ति प्रत्ययमपत्यं युक्तं इत्यर्थः ॥

६ अपत्यसमुदाय इत्यापत्यात् त्ववर्तते—अत्राह्येति ॥

७ 'किं भागेन विदुः सति' इति छ. अ. वा. पाठः ॥

८ 'यद् नाम अस्त्रियायिनि गोत्रादिवैयर्थ्ये' इति (गोत्रविभागात्तस्यायात्)

गोत्रादेव युनीति नियमस्य निषेधो न भवतीत्यन्वयः । गोत्रविभागायामपि गोत्र-
प्रत्ययविधित्वे युवत्ये वक्ष्यति निषेधे गृह्यते गोत्रमपत्यशब्दादेव मत्तवः स्या-
दित्यर्थः ननु युवत्य, योगविभागे तु तदभावात्तस्यायात् इति नियमस्य निषेधो
न भवतीत्यर्थः ॥

९ ननु अस्त्रियामित्यनेन नियमस्य निषेधाभावे चर्याया पक्षे निषेधोऽप्यु-
क्तोऽप्येव वक्ष्यतेत्यत्र आह—तथापीति ।

१० 'स्त्रियां युवत्येनाय निषेधाभावेन गोत्रसंज्ञाया परान्त्युपसंज्ञा
वाप इत्यादाय ॥

११ 'नवति, द्विषोऽङ्ग' इति छ. अ. वा. पाठः ॥

१२ अस्त्रियायिनिस्त्विति द्विषोऽङ्गिति स्याते गार्गी गार्ग्यायणीति चे-
त्तथापि—अत्राह्यसंज्ञात्वात् इति ।

(पक्षद्वयदोषसंकलनभाष्यम्)

इहोत्पादयितर्यपत्ययुक्ते प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो
चकव्यः, परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वैकल्या ।

सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रवीपः) इदानीं पशुद्वयोक्तदोषपरिहाराय तत्संकीर्तनं करोति—इहेति ॥ सर्वेऽप्यिति । ननु नायं दोषः पूर्वमुक्तः । नैतदस्ति । नै शायते क एको भवतीत्यभिधानादर्थत उक्त एवायं दोषः ॥

(उद्धोतः) पक्षद्वयोकेति । सैन्ययोः तु-उत्पादविधेः-
 पक्षेयुक्तं नैतयोः परिहारः, यिषित्वसम्भवेन नियमानुपपत्तेः ।
 'प्रथमाद' इत्यनुवृत्तैव विभो त्तिङ्गे 'यद्वक्त्रमहं सामर्थ्यान्विमः' इत्यपि
 न युक्तम्, तस्य ह्येते प्रभोवादितादित्येव कर्त्तव्यम् । किञ्च निर्वैमले
 परम्परासंबन्धे प्रत्ययविश्वानुपपत्तिः । न च सोऽपि तेनैवावर्त्तनीयत्वे,
 एवंविधस्य वचनस्यापारस्यन्यत्र प्राप्यदृष्टत्वादिति । अन्त्येऽपि
 नियमासंभवः, एवमित्थप्रत्ययेनेकप्रत्ययाप्राप्तेः । अर्थत्वसमुदायलक्ष-
 णायाञ्च न मानमिति शब्दमर्यादायां सर्वेष्टमिति भावः ॥ अत्र
 दोषे लक्षणाभावमाशङ्क्ये—नन्विति ॥ अर्थत्व इति । कर्त्तव्यो
 भवति यो वा परमप्रकृत्योर्वाचनान्तत्वादित्यनेनानियम लक्ष्यत्वपरि-
 हृत्यैव प्रत्ययान्तादिष्वेवोक्तं वक्तव्यं शङ्क्यं दयावयवमर्थ इति भावः ॥

(५२७३ दोषचारणवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ तस्मात्प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रवीपः) तस्मादिति । नौपत्यादित्येव वक्तव्यम् ।
 सेनापत्यप्रत्ययान्तादर्पित्ये प्रत्ययो न भवतीत्यमर्थः संपद्यते ॥

(उद्घोषः) नापत्यादिति । अपत्यसम्बन्धिप्रत्यय आपत्यः,
तदन्तादित्यर्थः ॥

१ 'न सु शायते' इति श्र पाठः ।

२ इत्यभिधानात्=इत्युक्तत्वात् ॥

॥ भगवता विद्वान्ते 'एको गोदे' इति सूत्रस्य गोत्रपदस्य त्यागस्यातत्वं,
 दोषाच्च निराकृता—तदाह—सूत्रग्रन्थे तु इति । तु नाशब्धिः सूचिता,
 यत्तु निराकृतं भगवतोऽपि गोदेः—

४ उत्पादयितर्यपत्तेति । भाष्योक्तप्रथमपक्षे इत्यर्थः ॥

५ विद्वदेषामप्यमिति मध्ये उपनोस्तृतीये विवक्षिते तस्यापक्षत्वाभावेन मन्त्राणां मोक्षस्य सूक्ष्माणामप्यविधायकत्वसम्भवेन निवृत्तानुपपत्तिरिति भावः ।

६ तस्यैवमथमादिति पदस्य ष

● 'नियमपरत्वे' इति स. श. पाठः ॥

६ एवविषयः वचनव्यापारस्याप्यत्र दर्शनाभावेन दृष्टान्ताभावात्प्रमन-
गुणमिति भावः । अत्र हि शीतगन्धस्य योवगोचरमुत्पत्तेः कञ्चनानामुत्पे-
एकः, दोषे परः, प्रदोषे व्यापार इति गोते एक इति कथनेपि अनेकेषामवयव-
नामप्यस्यामाप्नोति त्वयि सत्त्वं निश्चयार्थमित्येकान्वयानुवाक्यात् परममकुते-
रितिपरि परमव्यापारस्याप्यत्रान्वयः भवति इत्युक्तं तत्राह । दृष्टान्ता-

(५२७४ प्रकारान्तरेण दोषधारणे द्वितीयवार्तिकम् ॥११॥)

॥ * ॥ संज्ञाकारिभ्यो वा

प्रत्ययोत्पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्ति-
र्धकव्या ॥

(प्रदीपः) संज्ञाकारिभ्य इति । कुलव्यपदेशहेतव
आदिपुरुषाः संज्ञाकारिण उच्यन्ते ॥

(उद्घोषः) कुलन्यपदेशहेतवः—सर्वद्वितीयशब्देन स्वाप-
त्तानां व्यवहारहेतवः ॥ आदिपुरपाः—गर्गादय इत्यर्थः ॥

(भृत्याक्षेपसमाधाने दोषभाष्यम्)

एवमप्यौपगवी माणविका, अनुपसर्जनादिती-
कारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम्—अण्योऽनुपसर्जन-
मिति ।

अणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति ।

नैवं शक्यम् ।

इह हि दोषः स्यात्—काशकृत्स्निना प्रोक्ता मी-
मांसा काशकृत्स्नी, तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी ।
अणन्तादित्यकारः प्रसज्येत ।

नैष दोषः ।

अध्येष्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम् ।
यश्चात्राध्येष्यामभिधेयायामण, लुप्तः सः । यश्च
श्रूयते, उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भवि-
ष्यति ॥

इह तर्हि—औपगयी माणविका भार्याऽस्य औप-
गवीभार्यः, जातिलक्षणः पुंवद्वाचप्रतिषेधो न
प्राप्नोति ।

मा भूदेयम्, 'वृद्धिनिमित्तस्य' इत्येवं भविष्यति ।
यस्तर्हि न वृद्धिनिमित्तम्—ग्लुचुकायनी माणविका
भार्याऽस्य ग्लुचुकायनीभार्यः ॥

भावाज्जलमानम्, शोभश्चन्द्रस्य तादृशकृष्णवर्ध न भानमित्यनुमानासम्भक्
इत्यर्थः ॥

९. अन्त्येऽपीति । सर्वेष्वपलायुकेभ्यिति द्वितीयपक्षे इत्यर्थः ।

१० वन पक्षद्वयेऽपि गोत्रपदस्य गोत्राणोरनुदाये लक्षणाभाश्रित्य निब-
 मत्वसम्भव इत्याशङ्क्याभाह—अपत्यसमुदायेति ॥

११ दोषस्यार्थत उक्तत्वप्रकारमाह—क एको भवतीति ॥

१२ तस्यात्मतिष्ठेव इति वार्तिकार्थमह—नापत्यादित्येवेति । एको भोदे ह्यस्य रयाने नापत्यादित्येव सूत्रभाष्यणीयम्, अपत्यसम्बन्धिमन्त्रयान्तात्मस्थपो न—इत्येतद्दर्शकमिति भावः ॥

१३ 'अपत्यप्रत्य' इति क. पाठः ।

१४ ननु कुत्रचप्यकार्गोदिशब्दस्य व्यवहारहेतवः सर्वेऽपि तदपवादम्
इति आधिपुरुषा इत्येतदनुपपन्नं स्यादत आह—स्वघटितशब्देनेति ॥

१५. 'कुस्त्री काशकुस्त्रीमघी' इति च झ. न. पाठः ।

१६ 'ब्राह्मणीति' इति च. ह. ज. पाठः ॥

१७ 'बुद्धिनिमित्तः' इति च. छ. शु. य. पाठः ।

(प्रदीपः) एवमपीति । औपगवस्यापलं स्त्रीलैत इजो लुकि कृतेऽनुपसर्जनाधिकारादण्कारेणोपसर्जनत्वात्तदर्थस्य प्रत्ययार्थप्रतिविशेषणत्वादण्क्षण ईकारो न प्राप्नोदीत्यर्थः ॥ अणन्तादिति । प्रत्यये लोते प्रकृतिरेव प्रत्ययार्थमाहेत्यणन्तस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः ॥ कादाकृत्स्ननेति । 'इयश्' इत्यण्, तदन्तादप्येयामण्, तस्य 'प्रोक्षकृ' इति लृक् । 'लुक्तदितलुकि' इति द्वीप्रत्ययस्य लृक् । अनाणन्तस्याप्येय्यां संकान्तत्वादनुपसर्जनत्वादीकारेण प्रसङ्गः ॥ पुनर्न भविष्यतीति । शास्त्रस्य सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वादिति भावः । अप् तु पूर्वमनुत्पन्न इति उत्पद्यते । अपवादस्याप्रवृत्तानुत्सर्गस्यानिवारणात् ।

नन्वेवमापिशलिना प्रोक्तमापिशलम्, तदधीते-आपिशला ब्राह्मणीति 'औ' प्राप्नोति । तस्मादण् एवानुपसर्जनप्रहणं विशेषणमित्यौपगवी माणविकेति न सिध्यति । एवं तर्हि वक्ष्यमाणोपादिष्टतिष्ठाभावादेतद्राज्यकारेण सुष्ठु न निरूपितम् ॥

जातिलक्षण इति । गोत्रसंज्ञाया अभावे जातिरूपाभावात् । यदा तु 'गोत्रं च चरणैः सह' इत्यत्र गोत्रसंज्ञेनापलमानं श्रुते तदौपगवीभार्य इत्यत्र जातिलक्षणौपवद्भावप्रतिषेधौ सिध्यत एव ॥ ग्लुचुक्यायनीति । ग्लुचुक्यापलमिति 'प्राचामरुद्राव' इति किन्प्रत्ययः, तदन्तादणो लुकि क्रियमाणे जातिवामायाव 'इतो मनुष्यजातेः' इति औप् न प्राप्नोति । अयापि 'सर्गोऽकिन्नर्याव' इति औप् क्रियते । तस्याऽपि पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति, लुन्माधिको विधेयः ॥

(बह्वोतः) उपसर्जनत्वे हेतुः—तदर्थस्येति ॥ प्रत्ययार्थम्—इयर्थम् ॥ नन्वर्थद्वाराऽणन्तमप्युपसर्जनमत आह—प्रत्यय इति । इयर्थे एव प्राधान्येनोच्यते इति नोपसर्जनत्वमित्यर्थः ॥ ननु खीप्रत्ययत्वसाम्याद्वाच्ये न स्यादत आह—दाहियति ॥ ननु दीपा नाधितष्टाप् कथं स्यादत आह—अपवादस्येति ॥

वस्त्रादण् प्येति । त्रिषु वदन्तविशेषणत्वे तदन्तान्तस्यपि विशेषणत्वात्पुनर्गतनानाधिकारादेवव्यापत्तिः, 'शिवाम्' इत्यस्याधिक्येण गतेनाप्यत्र परिहारः श्रुत इति चेदपि 'औपगवी' इत्यत्र तुल्यम् ॥ वक्ष्यमाणारोपाव—पुनर्वक्ष्यप्रतिषेधमाशिरूपात् ॥ सुष्ठु न निरूपितमिति । वाचकृत्स्ननेति शिरिष्ठात्युक्तिः 'आपिशलेः' अणुपलक्ष्यणम् । तदाश्रयानमिहपूर्ववर्तिगः 'नैष दोषः' इत्युक्तिः । सिद्धान्ती आश्रयमपकाइवेन दोषान्तरेण तं निरस्ततीति भावः ॥

जातिरूपाभावादिति । जातित्वाभावादित्यर्थः । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधादिति भावः ॥ यदाह्विति । अत एव कुन्तीत्यनन्तरापले जातिलक्षणेनो विधिति—'अनुपसर्जनत्वात्' इति युवसं भाष्यं संगच्छते । यदा त्विति तुनाऽरुचिर्बोधिता—एतद्राज्यविशेषरूपा । तस्मात् एतद्राज्यात्, फलिदाहृताभार्य इति भाष्याच्च जातिलक्षणे गोत्रं शास्त्रीयमेव । अत एवापलमिति नोक्तम् । कुन्तीत्यादी द्रौणयनिवद्गोत्रनारोपो भाष्यप्रामाण्यात्, यन् तु न गोत्रनारोपस्तत्र तत्संज्ञाविषयात्, ग्लुचुक्यायनीत्यत्र औप् तु सिद्धान्ते जातित्वात् 'इतो मनुष्य' इत्येवेत्युक्तः ॥ अणो लुकीति । युन्युत्पन्नस्य 'सिर्वा' तुह' इत्यनेनेति भावः ॥ पुंवद्भावप्रतिषेध इति । गोत्रस्य धूनश्चापलत्वेनैव बोधस्तमानायामाकृतौ भाषितपुनरुक्तनिर्वाहो बोध्यः ॥

(सिद्धान्तमाध्यम्)

तस्मात्त्रिया युवत्या युवसंज्ञैव पर्युदसितव्या । तस्याश्च पर्युदस्तायां गोत्रप्रत्ययान्तमेतद्यूनि धर्तते ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । 'अत्रियाम्' इति योगविभागे सति यूनीति वर्तते । परिभाषा चैयम् । तेन युवसंज्ञायाम् 'अत्रियाम्' इत्युपतिष्ठते । तदुपस्थानेन त्रिया युवसंज्ञा निवार्येत इति गोत्रसंज्ञा प्रवर्तते ॥ यूनि धर्तत इति । युवसंज्ञाया अभावेऽपि युवत्वेन पौत्रप्रभृतेरपस्यनुपलभ्यत इति यूनीत्युक्तम् ॥

(उद्योतः) ननु 'अत्रियाम्' इति निषेधः प्रत्ययस्यैव स्यात् न तु युवत्वरस, अप्राधान्यादत आह—अत्रियामिति ॥ परिभाषेति । यत्र युवसंज्ञासंज्ञायामित्युपतिष्ठत इत्यर्थः । व्यवहितेनापि संबन्धाय परिभाषावत्मुक्तम् । ननु त्रिया युवत्वाभावापूनीत्युक्तमत आह—युवसंज्ञाया इति ॥

(आक्षेपमाप्यम्)

यदि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते, कथं गार्ग्यायणः, चात्स्यायन इति ?

(५२७५ समाधानवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ गोत्राधूनीति च ॥ * ॥

(आप्यम्) गोत्राधूनीत्येतद्रक्ष्यम् ॥

(५२७६ दोषवारणद्वितीयवार्तिकोपष्टमकपातिका ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ तच्च जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(आप्यम्) तैश्चादयं संज्ञाकारिप्रहणं कर्तव्यम् ।

१ 'लत इन्, तस्य लुकि' इति च. ह. म. पाठः ॥

२ 'दारप्रहणः' इति च. पाठः ॥

३ 'अने वक्ष्यमाणेति तत्परम् ॥

४ 'अनेवक्ष्यमाणेति' इति च. पाठः ॥ अनेवक्ष्यमाणेति तद्विहितलपिरेवमिति वहीधरे ।

५ 'ब्राह्मणीति औपगवीति' इति ह. पाठः, तत्र 'दीप' अपुनरप्य, दीपे इत्येति दीप्यधिक्यः ॥

६ 'यदि त्रिपुनरापेक्षतः सप्तमस्य दीपेऽनुपगवी' 'उत्तरार्धमापययोग' इति हेतुस्तु एतदप्यनुपगवी न भवति ॥

७ त्रिया तुहस्येति 'अत्रियाम्' इति त्रिपुनरापेक्षेनैव ॥

८ 'गोत्रस्य युवोश्च' इति च. म. पाठः ॥

९ 'तस्याच्च' इत्यस्य वक्तुः 'युवसंज्ञाया' इति च. म. पाठः ॥

१० 'आपिशमिति योगविभागेऽति गोत्राधूनीति पूर्वोक्तं मत्तवर्तिन त्रिया-मादिकामिहनेवति मत्तवर्तिन विधेयः स्वतंत्रादौपगवी न स्यात्, अतः यद्यनुपगवीतुपगवीति—वर्तिकापेति ।

११ यद्यप्यत्रिपुनरापेक्षतः सप्तमस्य दीपेऽनुपगवी न भवति, अप्यथा त्रिपुनरापेक्षतः सप्तमस्य दीपेऽनुपगवी न भवति ॥

किं प्रयोजनम् ?

जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् । जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्मा भूदिति ॥

(उपहृन्मसाधकभाष्यम्)

जातिर्न वर्तते, संख्या न वर्तते, सर्वनाम न वर्तते ।

जातिर्न वर्तते—काकस्यापत्यम्, कुरुरस्यापत्यमिति ।

संख्या न वर्तते—नद्यानामपत्यम्, दशानामपत्यमिति ।

सर्वनाम न वर्तते—सर्वेषामपत्यम्, विश्वेषामपत्यमिति ॥

(प्रदीपः) जातिर्नैति । अस्म्यं नोत्पादयतीत्यर्थः । परार्थाभिधानं हि श्रुतिः । सति च प्रत्यये प्रकृतिः प्रत्ययार्थं वर्तते, तत्र जात्यादिश्रुतिः संज्ञाकारिप्रहणेन निवार्यते ॥

(उद्घोषः) सत्ताविषमम वारयति—प्रत्ययमिति ॥ 'न वर्तते' इत्यनेन प्रत्ययानुत्पत्तिः कथं कथ्येत आह—पराधीति । संज्ञाकारिप्रहणं कर्तव्यमित्यसोपादानाय 'जातिर्न वर्तते' इत्यादि-ग्रन्थ इति बोध्यम् ॥

(संज्ञाकारिप्रहणमस्याप्यानभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—

जातिर्न वर्तते—काकस्यापत्यम्, कुरुरस्यापत्यमिति ।

येनैव हेतुना एकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च द्वितीयश्च काको भविष्यतीति ॥

यदप्युच्यते—

संख्या न वर्तते—नद्यानामपत्यम्, दशानामपत्यमिति ।

संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते । तत् सापेक्षम् । सापेक्षं चासमर्थं भवतीति—असामर्थ्यान्न भविष्यतीति ॥

यदप्युच्यते—

सर्वनाम न वर्तते—सर्वेषामपत्यम्, विश्वेषामपत्यमिति ।

निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते । तत्सापेक्षम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति—असमर्थत्वाच्च भविष्यतीति ॥

(प्रदीपः) येनैवेति । अपत्यविशेषप्रतिपत्तये प्रहृत्योर्विशेषणमुपाधीयते । स च विशेषो जातिसंबन्धावगमनेनैवागम्यत इत्यपलापत्यसंबन्धविषयकाया एषाम्नाभाव इत्यर्थः ॥ संख्येयमिति । ब्राह्मणादिकमवयवमपेक्षणीयम्, निराधारस्य गुणस्याभावादित्यर्थः ॥ निर्देश्यमिति । पूर्वप्रकृतमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) संज्ञाकारिप्रहणं प्रत्याचष्टे—भाष्ये—यत्तावदिति ॥ ननु बन्धजनकबोधोर्जातिसाम्येऽप्यपत्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थं प्रत्ययः स्यादत आह—अपत्यविशेषेति ॥ निराधारस्येति । नवादीनां शब्दानां संख्येयपरत्वेऽपि संख्येयविशेषापेक्षयाऽसामर्थ्यम् ॥ भाष्ये संख्येयमित्यस्य—संख्येयविशेषमित्यर्थ इति तत्त्वम् ॥ पूर्वप्रकृतमिति । सर्वनाम्नां प्रकृतपरामर्शकत्वादिति भावः ॥ सर्वेषामित्यादेः—केषामिति निवृत्तावाहोदयात् निर्देश्यं विशेषमपेक्ष्य सर्वनाम्नां निर्देशः प्रवर्तत इति भाष्याधुरार्थः । निर्देशश्च वचिष्यतिद्वयं, कचिष्यतिद्वयं, वचिष्यतिद्वयं भूतमित्यन्यम् ॥

(निराकरणप्रतीकारभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—

येनैव हेतुना एकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च द्वितीयश्च काको भविष्यतीति ।

नैतद्विषयदामहे—काको न काक इति ।

किं तर्हि ?

येनैव हेतुना एतद्वान्यं भवति काकस्यापत्यम्, कुरुरस्यापत्यमिति, तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति ॥

यदप्युच्यते—

संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते तत्सापेक्षम्, सापेक्षं चासमर्थं भवतीति ।

भवति वै कस्य चिदर्थ्यात् प्रकरणाद्वा अपेक्ष्यं निर्ज्ञातम्, यदा निर्ज्ञातम्, तदा वृत्तिः प्राप्नोति ।

यदप्युच्यते—

सर्वेषामपत्यम्, विश्वेषामपत्यमिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते, तत्सापेक्षम्, सापेक्षं चासमर्थं भवतीति ।

भवति वै कस्य चिदर्थ्यात् प्रकरणाद्वा अपेक्ष्यं निर्ज्ञातम्, यदा निर्ज्ञातम्, तदा वृत्तिः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) वृत्तिरपीति । यदा जालुपव्यग्रनामि नाभिः व्यकानि तदा पितृसुबन्ध एव विशेषावगमायोपाधीयते तत्र वाक्यवद्वृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ भवतीति । ततश्च संख्याशब्द एव विशिष्टसंख्येयवाचीति सापेक्षत्वाभावादेतदेवेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) जालेन विशेषप्रतीतिमुक्ता निरुद्धा—यदेति । अक्षप्राप्यवस्थायामित्यर्थः ॥ तत्रशेषेति । संख्यामात्रवृत्तित्वे सापेक्ष-

१ जातिर्न वर्तते इति भाष्यस्यार्थमाह—प्रत्ययमिति ॥

२ प्रदीपः प्रत्ययार्थं वर्तमानस्याजात्यादिश्रुतिः श्रुतिः संज्ञाकारिप्रहणेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

३ संख्याशब्देनैव साकं, सख्याया गुणव्यापः ॥

४ 'द्वर्तत ए' इति श. पु ।

त्वम्, प्रकारान्तरेण सख्येयवृत्तित्वनिश्चये सरयेयविशेषपरत्वनिश्चये वा न तत्त्वमित्यर्थः ॥

(प्रतीकारपरिहारभाष्यम्)

एवं तर्हि—अनभिधानाज्ज्ञात्यादिभ्य उत्पत्तिर्न भविष्यति ।

तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् ।

क्रियमाणेऽपि हि संशकारिग्रहणे यत्र ज्ञात्यादिभ्य उत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं भवति, भवति तत्र उत्पत्तिः । तद्यथा—

कुतश्चरति मायूरिः
केन कापिज्जलिः रुद्राः ।
आहेयेन च दृष्टस्य
पाञ्चिः सुतस्समो मतः ॥

तादायनिः, यादायनिः, कैमायनिरिति ॥

(प्रदीपः) आहेयेनैति । अहेरपत्वम्, 'इतथानिच.' इति टक् ॥ पाञ्चिरिति । यादादित्वादिषु ॥ तादायनिरिति । 'उदीचा द्वादा' इति किम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तदेतदनन्त्यर्थं संशकारिग्रहणं कर्तव्यम्, प्रत्ययान्ताद्वा प्रतिषेधो घटक्यः ।

उभयं न कर्तव्यम् ।

गोत्रग्रहणं न करिष्यते । एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवतीत्येव ॥

यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्याद्वैकोऽपत्ये प्रत्ययः एतः स्यात् ॥

यदि गोत्रग्रहणं न क्रियते, कथं गार्ग्यायणः, चात्स्यायन इति ?

यत्कृत्त्यमेतत्—गोत्राघ्न्युत्थियामिति ॥

अद्यापि गोत्रग्रहणं क्रियते ।

प्रथममपि न दोषः । नैकग्रहणेन प्रत्ययोऽभिसम्बध्यते—एको गोत्रे प्रत्ययो भवतीति ।

किं तर्हि ?

प्रकृतिरभिसम्बध्यते । एका प्रकृतिर्गोत्रप्रत्ययशुभाद्यतीति ।

यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यात्, नैका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुपादयेत् ।

अथ वा अस्थानेऽयं यत्नः क्रियते । न हीदं लोकाद्भिद्यते । लोके हि संख्यां प्रवर्तमानामुपाचरन्ति एक इति वा प्रथम इति वा ।

यावद् ब्रूयात् प्रथमो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीति तावदेको गोत्रे इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महामाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) एका प्रकृतिरिति । एकशब्दः संख्यावाचीति केचिदाहुः । प्रथमातिक्रमे च कारणाभावात् परमप्रकृतिरेवैकशब्देन गृह्यते । शब्दापेक्षया चैक इति पुंलिङ्गेन निर्देशः । अन्ये तु साधारणे—एक इत्याहुः । परमप्रकृतिश्च सर्वप्रत्ययसाधारणीति तत्र एवोत्पत्तिर्भवति । 'सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते' इत्ययं च पक्षः प्रमाणोपपत्तत्वात् स्थितः । न हीदमिति । लोके योऽयं एकशब्दस्य दृश्यते स एवेहाधीयते । लोके च प्रथमशब्दसमानार्थं एकशब्दो दृश्यते इतीहापि प्रथमार्थं एवाधीयते । चात्रेऽपि प्रथमार्थं एकशब्दो दृश्यते—एकेऽल्पप्राणा इत्यत्र प्रथमेऽल्पप्राणा इति गम्यते । उपाचरन्तीति । व्यपहरन्तीत्यर्थः । अस्या पञ्चमैकमानयेत्यादौ त्वनिजतलैकस्यायगमात्संख्यावाच्यैकशब्दो न प्रथमवाची ॥

इत्युपाध्यायैव्यटपुनकैष्यटकृते महामाष्यप्रदीपे चतुर्थ-
स्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवतीति । प्रातिपदिकद्वयोऽपत्ये प्रत्यय इत्यर्थः । प्रातिपदिकद्वयस्य प्रत्ययभेदेन च, अर्थादपत्यसमुदायविपक्षायामिति यावत् ॥ तदेवाह—यदि चेदानीमिति । गोत्रग्रहेण इत्येव न अनुपपत्तिर्येव ॥ ननु गार्ग्यायणसिद्धये 'गोत्राघ्नि' इति शिष्यभेदेन स्यात्, यथापि गोत्राघ्न्युत्थियामिति । अथ च गार्ग्यायणस्य सिद्ध्या 'गोत्राघ्नि' इति नियमाभेदेन वाच्यम्, तथा च गोत्रदोष इति भावः । तत्र 'विगु-
रेवापत्वम्, इति परेऽस्य नियमत् नु 'पत्ये गोत्रे' इति सादृश्य-
लोभ्यम् । सुवपयश्च सुवसुसुवपयम् । शिष्यस्यनुज्ञानाय भावदेव । 'तदेऽपत्येन युज्यन्ते' इति परे तु दृश्यते नियमाद्यम् । अपत्येन पत्यः सप्तमाध्यायमनं शयुज्यते । 'पत्ये गोत्रे' इत्यत्र गोत्रादेन युज्यते न न गृह्यते, दृश्यते गोत्रमह—इति बोध्यम् । नगरेषा प्रकृतिरित्युक्ते दिगीता ह्रींता रेवाऽणु, प्रथमा यं दृश्यतेऽन

१ 'दि च संज्ञा' इति च । 'दि संज्ञा' इति च. ३

२ 'द्वन्द्वभेदेन' इति च. ३

३ 'मन्त्रोऽपत्ये' इति च. ३

४ 'विगु-
रेवापत्वम्' इति च. ३
५ 'विगु-
रेवापत्वम्' इति च. ३
६ 'विगु-
रेवापत्वम्' इति च. ३
७ 'विगु-
रेवापत्वम्' इति च. ३
८ 'विगु-
रेवापत्वम्' इति च. ३
९ 'विगु-
रेवापत्वम्' इति च. ३
१० 'विगु-
रेवापत्वम्' इति च. ३

रेव नुमि विगु-
रेवापत्वम् इति च. ३
११ 'विगु-
रेवापत्वम्' इति च. ३
१२ 'विगु-
रेवापत्वम्' इति च. ३
१३ 'विगु-
रेवापत्वम्' इति च. ३
१४ 'विगु-
रेवापत्वम्' इति च. ३
१५ 'विगु-
रेवापत्वम्' इति च. ३
१६ 'विगु-
रेवापत्वम्' इति च. ३
१७ 'विगु-
रेवापत्वम्' इति च. ३
१८ 'विगु-
रेवापत्वम्' इति च. ३
१९ 'विगु-
रेवापत्वम्' इति च. ३
२० 'विगु-
रेवापत्वम्' इति च. ३

आह—प्रथमातिक्रम इति । इदं चिन्त्यम्—‘निजां प्रयागां’
इत्यत्र प्रयागमित्युच्चेरस्य न्यायस्यात्र शब्देऽनाध्यायात् । तस्मादय-
मर्थः—गोत्रे प्रत्ययस्य सिद्धत्वादिदं नियमापेक्षम् । गोत्रे बोधनीये
प्रत्ययप्रकृतिरेकैव, नानेका ॥ तदाह—भाष्ये—यदि चेदानी-
मित्यादिना ॥ प्रकृतिपरत्वे पुल्लिङ्गानुपपत्तेरह—शब्दापेक्षयेति ॥
प्रमाणोपपत्त्यादिति । दशपुरुषानूक्तम्—अपत्यं पौत्रप्रभृति ।
अरत्कार्यानुपपत्त्यानञ्च तत्र प्रमाणम् । पदान्तरे त्वोपचारिवर्तव्यत्वा-
भवेण प्रत्ययोल्लिखित्या भवति, विधित्वसंभवेन नियमालाभयेति
बोध्यम् ॥ भाष्ये—अयं यज्ञः—सहाय्यप्रदहणमित्यादिः, किं तर्हि
प्रकृतिरेत्यापन्तः ॥ भाष्ये—संरचाम्यर्थसंज्ञानामिति । प्रवर्त-
मानां सङ्ख्याम्—आरम्भविषयां सङ्ख्याम्—एकशब्देन प्रथमशब्देन
च व्यञ्जयन्तीत्यर्थः । एते ह्यवित्यादिब्रह्मप्रमद्वितीयेत्यादि गणना-
द्वैतानादिकशब्दे सङ्ख्याया प्रथमवाच्यप्रीति भावः । ‘उपाचरन्ति’
इत्यन्तेन सङ्ख्यावीजसंज्ञप्रदर्शनम् । एकशब्दाथे प्रथमशब्ददर्शना-
दन्यत्रापि प्रथमार्थे एकत्वमारोप्येकप्रयोग इति तात्पर्यम् ॥ तद्वन-
यन्नाह—अस्यां पङ्क्त्याविति । कचिदेवैव शब्दस्य विवक्षाप्रकरणादि-
वशालङ्घन्या प्रथमपरत्वम्, न सर्वत्रेत्यर्थः । प्रकृतस्यैव च लक्ष्या-
नुपपत्त्याप्रमत्तत्वमिति भावः । ‘गिरुकोपलम्’ इति पक्षे, एक-
शब्दस्य संरचयान्वितपक्षे च शुरुभूतानेकद्विद्वत्त्वनामिया ‘सर्वेषा-
मपत्यम्’ इति पक्षे, प्रथमवाची एकशब्द इति च न्यायमित्याशयः ॥
इति श्रीशिवमहर्ष्यतत्त्वतीर्णमन्त्रागोत्रीभट्टकृते भाष्यप्रदीपे-
होत्रे चतुर्थस्याध्याये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(६९५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ५०)

१३४१ अत इज् ॥ ४ । १ । ९५ ॥

(इन्द्रप्रत्ययाधिकरणम्)

(५९७७ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इजो वृद्धावृद्धाभ्यां फिज्फिनौ
विप्रतिपेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) इजो वृद्धावृद्धाभ्यां फिज्फिनौभवतो
विप्रतिपेधेन ।

इजोऽवकाशः—दाक्षिः, स्याक्षिः ।

फिनोऽवकाशः—सादायनिः, यादायनिः ।

इहोभयं भामोति—तापसायनिः, स्वांमिताका-
यनिः ।

फिनोऽवकाशः—त्वचायनिः, खुचायनिः ।

इजः स एव ।

इहोभयं भामोति—खुचुकायनिः, म्खुचुकायनिः ।

फिज्फिनौ भवतो विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) दाक्षिरिति । ‘वा नामधेयस्य’ इति यदा
वृद्धसंज्ञा नास्ति तदाऽयमिवोऽवकाशः ॥ इजः स एवेति ।
‘प्राचामृद्धात् फिज् बहुलम्’ इति प्राचा मतेन फिनो विधा-
नात्, उदीचा मतेन तदमावादिनोऽवकाश इति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु दक्षस्य वृद्धस्य च नामधेयत्वाद्बद्धत्वेन
‘उदीचा वृद्धात्’ इति फिज्प्राप्तेः यमिनोऽवकाशोऽत आह—यदा
वृद्धसंज्ञा नास्तीति । वैरिपक्षत्वादिति भावः ॥ तदाऽयमिज
इति । उदीचाम्पतेनेति भावः । ननु च वृद्धत्वाभावेऽपि अवृद्धत्वा-
त्किं प्राप्तेः कयमिजः ॥ एवेत्युच्यतेऽत आह—प्राचामिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति—दाक्षिः, स्याक्षिः ॥

(प्रदीपः) इह कस्मादिति । प्राचा मतेनावृद्धात्
फिज् प्राप्नोतीति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यैहुल्यवचनात् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—बहुलवचनादिति । ‘प्राचामृद्धात्’
इत्यत्र पठितदित्यर्थः ॥

(५९७८ द्वितीयं सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तद्राजश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्राजश्चेजो भवति विप्रतिपेधेन ।
तद्राजस्यावकाशः—पेक्ष्याकः ।

इजः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—पाञ्चालः, वैदेहः, वैदर्भः,
तद्राजो भवति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) पेक्ष्याक इति । इक्ष्वाकोरपत्यमिति ‘अनपे-
दशब्दात् क्षत्रियादयः’ इत्यम् । दाण्डिनायवादिस्त्रेणोकारलोपो
निपात्यते ॥ पाञ्चाल इति । पाञ्चालविदेहविदर्भेभ्योऽम् ॥

(६९६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ५१ ॥)

१३४२ बाह्यादिभ्यश्च ॥ ४ । १ । ९६ ॥

(इन्द्रप्रत्ययाधिकरणम्)

(५९७९ सिद्धान्तबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं

गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र

तेषां प्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्र-
भावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिपेधो वक्तव्यः ।

वाहोरपत्यं वाहनिः । यो हि वांहुर्नाम वाहव-
स्तस्य भवति ॥

नडस्यापत्यं नाडायनः । यो हि नडो नाम नाडि-
स्तस्य भवति ॥

(मदीयः) याज्ञादिप्रभृतिष्विति । प्रभृतिप्रहणेन
 वस्तुमात्मानो बुधादिनदादीनां प्रहणम् ॥ लौकिक इति ।
 लोके विदित इत्यर्थः ॥ गोनमाच इति । संशयादित्ये-
 वादिबुद्धयस्तु इत्यर्थः । एतच्च स्मृतिशास्त्रस्यार्थतोऽनादित्वाद्-
 नाचार्याभिप्रायिप्रहणस्य न्यायकत्वात्प्रह्यते । यस्तु कार्यं निदिष्ट-
 शब्दस्यहोपादानेन न विधीयते, किन्तु प्रकृतान्तरेण, यथा-
 'अत इयं' इति, एतत्-इदानीन्तनार्थाभिप्रायिनोऽपि भवति-
 दैववर्तिरिति ॥

(उद्घोषः) ननु बाह्यादीस्वनेनैव गान्तमदौ 'प्रवृत्ति'ग्रहणमुपेत्य बाह—प्रवृत्तीति ॥ ह्येके इति । कोऽपि विदिते आदिप्रवृत्त्यवधिं येषां दृष्टान्तिमिति आम्नायैः ॥ श्रोत्रभावे—इति प्रवृत्ताभिप्रायम् ॥ अर्थेय इति । दृष्टव्यस्तु सादीक्ष्यैः । 'अन्तराध्यात्मिकविषय बाह्यादिमहात्मन्यप्यन्त्यात्मन्येव' इति पाठः ॥ गन्धेयं नादित्वादिप्रतिपत्तिरिति तत्प्राप्त्यर्थे—इति । यत्र दृष्टव्यद्वयोपस्थितिरूपेण प्रसिद्धायां ग्रहणं तत्प्राप्त्यर्थी भावः ॥ पादुनामं नृपि, 'ज्ञानानि बाह्ये' इत्याद्यन्तर्गताया ॥

(५१८० निदान्प्रबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सम्यन्धिश्चन्द्रप्रत्ययानां च
तत्सहशात्प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्य) सम्यग्निदशप्रत्ययानां च तत्तत्पदा-
न्वतिषेधो यथावयः । अन्तरस्थापत्वं अन्तुषेः । यो
दि अन्तरो नाम अन्तरित्वात् भवति ॥

(मदीप) सन्निधिदाप्तेति । भयमपि म्यायुवाहः ।
अदिमरवायुं यथासा, भयस्य यथाभोवाधिभय तनादिता-
साम्प्रदाये । गदाभ्याम् ॥

(कल्लोठः) अर्धशतकं निरुद्धं दण्डनवशात्—॥३॥
 मेषान्तरम् ॥ सागरविशालं दण्डि ॥ अनेन वारं पुनः पुनः
 मेषान्तरं ॥ अर्धशतकं निरुद्धं दण्डनवशात्—॥३॥

(चार्त्तिकंशप्रत्यार्यानसाधकभाष्यम्)

प्रत्ययग्रहणेन नार्थः । सम्यन्धिशब्दानां तत्स-
दृशात्प्रतिषेध इत्येव ।

इदमपि सिद्धं भवति—‘मातृपितृभ्यां स्वसा’
(१३१८४) मातृष्वसा, पितृष्वसा । अन्या मातृस्व-
सेति ॥

(प्रदीपः) मातृस्वसेति । मातृशब्दोऽत्र क्रियावाची, न जननीवाचीति 'मातृपितृभ्यां शसा' इति पत्यं न भवति । यद्यपि क्रियाशब्दाभ्यांऽपि नित्यत्वमापि प्रतिष्ठितः संबन्धि-
तत्त्वणोऽर्थ इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम् । उक्तं च हरिमा—

अभिव्यक्तपदार्था ये स्य तन्ना लोकविश्रुताः ।
शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥ इति ॥

(उद्घोषः) क्रियायाचीति । क्रियापृथगितिपदार्थ इत्यर्थः ॥
 विधातृपदार्थ इति । क्रियापृथगितिपदार्थपदार्था इत्यर्थः ॥
 अभिव्यक्त्येतेनानापर्याभावात्पुनश्च, तेनापुनानिरस्य-
 निरासः । स च तत्प्राप्त्यापत्तिरुच्यते, अथैव भाष्ये वक्तव्याय पदार्थ-
 निषेधोदयः । तथापि पितृहस्तोपादानं च ॥ न्यतप्रा इत्यनेन
 गौणनिरासः । ईं हि धनप्राप्त्यारम्भे ॥ होयविधुता इत्यनेना-
 प्रत्यक्ष निरासः ॥ सदाकिञ्च इति । तथैवोच्यते ॥

(६६० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा. ५२ ॥)

१३४३ सधात्तरकद्वच ॥ ४।१।९७ ॥

(५२८१ षड्देसियाविकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सुधातृव्यासयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) शुधातज्यासपोरिति पचज्यम् । सौ-
धातकिः, धैयासकिः शूफः ।

अल्पस्यमिदमुच्यते ।

शुभाव्यासपरुषनिपादचण्डालपिम्बानामिति
 यत्तज्यम् । सौघातकिः, धैर्यामकिः शुभाः, यादृ-
 किः, नैपादकिः, चण्डालकिः, धैर्यकिः ॥

(निराग्नभाष्यम्)

तच्चार्दि पञ्चव्यङ्ग्यम्

न चक्षव्यम् ।

प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्यन्तराणीति । सार्थिकवन्प्रत्ययान्तत्वादिति भावः । अव्ययिकन्यायेन च कर्त्रहितैर्नान्यमेव भवति । व्यासकचन्द्राद्य कस्तन्तादपिवाचिनोऽपि बाह्यदेराकृतिगणत्वादिषु भवति, न तु श्रव्यमिति भावः ॥

(उद्घोषः) स्वार्थिकेति । व्यासादिनिष्यभिदम् । अत एव वैयासनी संक्षेपेत्स तिदिः । अत एव वैयासक्यां संक्षेपायामिति पुराणेषु पठ्यते । वैयासितयामिति स्वपाठः ॥ ननु व्यासादिभ्यः प्रत्ययेऽनिष्टरूपापधिरत आह—अव्ययिकेति ॥

(६६८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा० ५३)

१३४४ गोत्रे कुआदिभ्यश्चफञ्

॥ ४ । १ । ९८ ॥

(चक्रोऽधिकरणम्)

(प्रत्ययानुबन्धानाम्फलदशंभ्यमाध्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

स्वरार्थः । चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

अथ अकारः किमर्थः ?

अकारो वृद्धयर्थः । ङितीति वृद्धिर्यथा स्यात् ॥

एकेन फकारेणोभयं सिद्धम् ।

अवश्यमत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः ।

क विशेषणार्थेनार्थः ? 'घातचूफञोरखियाम्' (१३१११३) इति । फक इति लुब्धमाने नाडायनः, अत्रापि प्रसज्येत ।

अथापि फञ इत्युच्यते । एवमप्याभ्यायनः, अत्रापि प्रसज्येत ।

तसाचकार एव कर्तव्यः, अन्तोदात्तत्वमपि यथा स्यात् । चकारे चेदानीं विशेषणार्थे क्रियमाणेऽवश्यं वृद्धयर्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः । स च अकार एव कर्तव्यः, सूत्रभेदो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) अथापि फञ इति । सर्वथा सामान्यग्रहणं प्राप्नोतीत्येवमप्युच्यते । फनिति क्रियमाणे कौञ्जयना इति चित्स्वरप्रसङ्गः ॥ सूत्रभेद इति । चक्षव्यपि सिध्यति । सूत्रभेदस्तु स्यादिति भावः ॥

(उद्घोषः) माध्वे—फक इत्युच्यमाने इति । फकप्रत्यये कसेत्सङ्गा दुर्लभेति भावः ॥ फनिति क्रियमाण इति । 'अथ

ख्ये' इत्यादिः ॥ कानुबन्धेनापि वृद्धिः सिध्यतीत्याह—चक्षव्यपि सिद्धतीति ॥

(स्वरायानुबन्धाक्षेपमाध्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि चै चकारे—अन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

परत्वात् 'ङिति' इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ।

चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वमप्यप्यति ।

चित्करणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वमप्यप्राप्नोति ।

अस्यन्यभिस्त्रकरणे प्रयोजनम् ।

किम् ?

वृद्धयर्थो अकारः ।

चित्करणेऽपि तर्हि अन्यत्रप्रयोजनम् ।

किम् ?

विशेषणार्थश्चकारः ।

शक्योऽत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसक्तुम्,

तत्र चकारानुलोपादान्तोदात्तत्वमभवति ।

वृद्धयर्थोऽपि तर्हि अन्यः शक्योऽनुबन्ध आसक्तुम् । तत्र अकारानुलोपादाद्युदात्तत्वमप्यप्राप्नोति ॥

(समाधानमाध्यम्)

एवं तर्हि स्वरे योगविभागः करिष्यते । इवमस्ति—'चितः' (६१११६३)—चितोऽन्त उदात्तो भवतीति । ततः—तद्धितस्य—तद्धितस्य च चितोऽन्त उदात्तो भवतीति ।

किमर्थमिदम् ?

परत्वात् 'ङिति' इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति, तद्धानार्थम् ।

ततः—कितः—कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । अकारस्य विशेषणे चरितार्थत्वात्, वृद्धौ च अकारस्य परत्वाभित्तरप्राप्तावित्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपमाध्यम्)

किं पुनरत्र स्वरायं चकारेणानुबन्धेन ? यावता चक्रजन्तोऽन्यो विधीयते, तत्र ङिति त्याद्युदात्तत्वेन भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) तत्र ङितितीति । सति शिष्टस्वरस्य मलीय-स्त्वापि भावः ॥

(समाधानमाध्यम्)

नैतदस्ति ।

वहुपु लोपे कृते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्—
कौञ्जायना इति ॥

(प्राचीनवैयाकरणमतखण्डनभाष्यम्)

इह केचित्—द्येकयोः फ्यञं विदधति, बहुपु च
फकम्, केचित्—ऊफञन्ताञ्ज्यम् ।

किमत्र न्याय्यम् ?

अयवचनमेव न्याय्यम् । द्येकयोर्हि फ्यञि सति
बहुपु च फकि कौञ्जायनानामपत्यं माणवकः—
कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यो, केन यशब्दः श्रूयेत ?
द्येकयोरित्युच्यमानो न प्राप्नोति ।

इह कौञ्जायन्यस्यापत्यं यद्यो माणवकाः कौञ्जा-
यनाः । केन यशब्दो न श्रूयेत । द्येकयोरित्युच्य-
मानः प्राप्नोति ॥

(मदीयः) इहेति । पूर्वं वैयाकरणाः । केन यशब्द
इति । यशब्दस्य बहुत्वे प्रागभावात् । यदा तु व्यः क्रियते
तदा 'गोत्रेऽलुग्वि' इति लुकि प्रतिपिदे यशब्दः श्रूयेत ।
कौञ्जायन्यस्यापत्यानि बहुनीसत इज्. 'प्यञनिर्यापे' इति लुकि
तद्विज्ञानस्य बहुपु वर्तमानान्यस्य लुक् सिध्यति ॥

(बह्व्योतः) यशब्दस्य बहुत्वे प्रागभावादिति । बहुत्वे
शुबप्रत्ययोरप्ये. प्राक् यशब्दस्य प्रागभावादित्यर्थः । अनिषु—'प्रयो-
नाभावात्' इति पाठः ॥ लुकि प्रतिपिदे इति । शुबप्रत्ययस्य तु
'प्यञनिर्यापे' इति लुगिति बोध्यम् । न च लुका निषयापहारे ऋमया-
लुक् । प्रत्ययपरुषेण सत्त्वात् । 'न शुभत' इति निषेधस्तु न, अस्य
प्रत्ययोद्देश्यत्वेऽप्यत्रोद्देश्यप्रत्ययमात्रादित्याहुः । पञ्चमताशुबप्रत्ययस्य
लुक् तु पेशादित्याहुः, कपित्याहुः । 'आपे' इत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषा तु न प्रवर्तते, अत्र एव 'आत्रेय' इत्यादिनिषेधो लुग-
कोऽनेन ग्राह्य इत्याहुः ॥ चतुराजान्वस्य बहुष्विति । तत अजादि-
प्राचीनवैयाकरणमतानुसारं प्राप्नोति भावः ॥

(पाणिनिमतपुरस्करणभाष्यम्)

तदेतत्कथं श्रुत्या अयवचनं ज्यायो भवति ?

यदि तद्व्याप्ति—आपत्यं चा गोत्रम्, परमप्रवृत्ते-
व्यापत्यः, आपत्याजीव्यद्वयस्यास्यार्थे द्वितीयो युव-
संज्ञः, स चात्रियाम्, एको गोत्रप्रवृत्तानर्थक्यं च,
यद्यवचनलोपिपु च सिद्धमिति ॥

(मदीयः) आपत्यञ्जेति । 'गोत्रेऽलुग्वि' इत्यत्रैवद्वया-
स्यात्तम् । शुबप्रत्ययस्य युनि फ्यञि पठि च श्रुते स्वार्थ-
कस्य संज्ञो लुकि कृते सर्वसंज्ञिदि- ॥

(वरुणः) युनि फ्यञि पठि चेति । शुबप्रत्ययोः पदम्,
लुक्पु पठि च भवः ॥

(प्राचीनवैयाकरणमतखण्डननिराकरणभाष्यम्)

—यति हि तस्मिन्—द्येकयोरपि फ्यञि सति
बहुपु च फकि गति न दोषो भवति ॥

तत्र कौञ्जायनानामपत्यं माणवक इति विग्रह-
कुञ्जशब्दाद् द्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति—कौञ्जायन्यः
कौञ्जायन्यौ ।

कौञ्जायन्यस्यापत्यं माणवका इति विग्रहः कुञ्ज-
शब्दाद्बहुपुत्पत्तिर्भविष्यति—कौञ्जायना इति ॥

(६७४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ५९)

१३५० अनृप्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्

॥ ४ । १ । १०४ ॥

(अञोऽधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अनृप्यानन्तर्य इत्युच्यते 'तत्रेदं न सिध्यति—
कौशिको विश्वामित्र इति ।

किं कारणम् ?

विश्वामित्रस्तपस्तेपे नानृपिः स्यामिति ।

तत्रभवानृपिः संपन्नः ।

स पुनस्तपस्तेपे नानृपेः पुत्रः स्यामिति ।

तत्रभवान् गाधिरपि ऋषिः संपन्नः ।

स पुनस्तपस्तेपे नानृपेः पौत्रः स्यामिति ।

तत्रभवान् कुशिकोऽपि ऋषिः संपन्नः ।

तदेतदप्यानन्तर्यं भवति । तत्रानृप्यानन्तर्य इति
प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(मदीयः) अनृप्यानन्तर्य इत्यस्यार्थद्वयं सम्भवति—
श्रुतीणामानन्तर्ये—अव्यवधाने न भवति । यद्वा—अनन्तरनेया-
नन्तर्यम्, तेन ऋषिभ्योऽनन्तरापसे प्रत्ययो न भवतीति ।
उभयशायसम्पत्संज्ञाः, भवतिना नमः सम्भवत् । तत्राय-
पक्षत्रयेण पूर्वं पक्षः, द्वितीयपक्षत्रयेणोत्तरम् ॥

(बह्व्योतः) तेन ऋषिभ्योऽनन्तरि । माधे—'वयं
तर्हि—ऋषावनन्दे न' इत्यत्र 'करो' इत्यवधेरेणाधिरणत्वविशेषात्
सप्तमीति भावः । अत्र 'विश्वामित्रस्तपस्तेपे' इति ग्राह्या—अन्यत्र
ऋष्यानन्तर्याभावः श्रूयते । अनृपिपुत्रागमि कपित्याहुः, कपि-
पुत्रागमपुत्रिणायेति बोध्यम् ॥

(एकदेशसमाधानभाष्यम्)

नैव दोषः ।

नैवं विधायते—ऋष्यानन्तर्यं न भवतीति ।

कथं तर्हि ?

ऋषायनन्तरे नेति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यद्येयम्—

(५२८२ प्रत्याहोपवातिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्वृप्यानन्तर्यवचनमनर्थकं

संज्ञागोत्राधिकारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्वृप्यानन्तर्यवचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

संज्ञागोत्राधिकारात् । संज्ञागोत्र इति वर्तते, कः प्रसङ्गो यदनन्तरे स्यात् ।

नैव प्राप्नोति, नार्थः प्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) संज्ञागोत्राधिकारादिति । संज्ञया यद् गोत्रं पौत्रप्रवृत्ति तदेवाधिकृतम्, न स्वपत्यमानमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु गोत्रग्रहणमेव प्रकृतम्, न संज्ञागोत्रं नाम किञ्चिदत आह—संज्ञयेति । संज्ञया प्रतिषाधं यद् गोत्रम्, गोत्र-प्रवृत्तीत्यर्थः । गोत्रसंज्ञया प्रत्याम्य यत्पौत्रप्रवृत्ति तस्मादधिकारोऽनेति फलितम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यदन्वृप्यानन्तर्य इति प्रति-
षेधं शास्ति तज्ज्ञापयस्याचार्यो विदादिषु येऽन्वृपयः
पठ्यन्ते तेषामनन्तरेऽपि वृत्तिर्भवतीति ।

किमेतस्य द्वापने प्रयोजनम् ?

नानान्द्रः, पौत्रः, दौहित्र इत्येतत् सिद्धम्भवति ॥

(प्रदीपः) तेषामनन्तर इति । अन्यथा—आनन्तर्य-

प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तत्र ऋषिभ्यो गोत्र एव प्रत्ययः ।
अन्वृषिभ्यस्त्वन्तरापस्य एवैस्य विषयविभागः ॥ नन्वस्या-
प्लापकादन्वृषिभ्योऽपस्यमाने प्रत्ययः प्राप्नोति । नैव दोषः ।
विशेषविषयसालुमानस्याध्वन्यात् ॥

(उद्घोषः) अन्ययेति । प्राप्तिपूर्वकावाप्तप्रतिषेधस्येति भावः ॥

गोत्रं दृष्टेति । अनन्तरे निषेधादिति भावः ॥ विशेषविषयस्येति ।

‘ऋषिभ्योऽनन्तरे न भवति’ इति प्रतिषेधेन ‘अनुषिभ्योऽनन्तरे

भवति’ इति दोषोऽनुमीयते । स च तत्कालीन्यन्यायाहोत्रेऽनो

वापक इति भावः । भाष्ये—तेषामनन्तरेऽपि वृत्तिरित्यपि शब्द

पत्रभारार्थः, अपिरहित एव पाठ इति वाऽऽशयः । अत्र मान

चित्त्वम् । किं च ऋषिभ्योऽनन्तरे नेति प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याय

विकलम्, अनुषिभ्योऽनन्तर इत्येव युक्तत्वात् । न च ‘गोत्रे’ इत्य-

धिकारादनन्तरेऽप्याद्या निषेधो व्यर्थः । तस्मान्नार्थेनात्र सद्ये ‘गोत्रे’

इत्यस्यासम्भवादः । युवापले हुनः ‘गोत्राण्येन’ इति नियमात्, तस्मा-

दनुषिभ्योऽनन्तरे गोत्रे च प्रत्यय इत्येव गम्यात्ताभ्यन्ते इति दिक् ॥

(६७८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ६३)

१३५४ वतण्डाच्च ॥ ४ । १ । १०८ ॥

(यनोऽधिकरणम्)

(सूत्रफलप्रदर्शकभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

न गर्गादिभ्यो यत् (४ । १ । १०५) इत्येव सिद्धम् ।

‘लुक् स्त्रियाम्’ (१०९) इति वक्ष्यामीति ॥

(प्रदीपः) लुक् स्त्रियामिति वक्ष्यामीति । तत्र च
वतण्डशब्दानुवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः ॥(उद्घोषः) भाष्ये—न गर्गादिभ्यो यन्नित्येव सिद्ध-
मिति । न च शिवादिष्वप्यस्य पाठादाहिरसेऽप्युपानार्थमिदमिति
भाष्यम् । गण्डपपाठसामर्थ्येनाभिधानस्याभावादाहिरसे यत्,
अन्यत्रागिति व्यवसासंयवादिह्यभिमानः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि पुनस्तत्रैवोच्येत ॥

(प्रदीपः) यदीति । गर्गादिगण एव वतण्डशब्दानन्तरे
‘लुक् स्त्रियाम्’ इति पठितव्यमिति भावः ॥(उद्घोषः) ‘तत्र’ शब्दार्थमाह—गण दृष्टेति ॥ नन्वेव-
मन्येभ्योऽपि गर्गादिभ्यो वयः स्त्रिया लुक्सादत आह—वतण्ड-
शब्दानन्तरमिति । तथा च तत्र वतण्डग्रहणमनुवर्तत इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैवं शक्यम्, आहिरसप्रग्रहणं हि विच्छिद्येत ॥

(प्रदीपः) आहिरसप्रग्रहणमिति । तथा च सर्वत्र
लुक् स्यात् । योगविभागास्तर्हि किमर्थं, न ‘वतण्डाहुक् स्त्रियाम्’
इत्येकयोग एवोच्येत ? आहिरसे शिवाद्यणुवाधानार्थो योगवि-
भागः । वतण्डो नाम ऋषिः, तैत ऋषिवादेवाणि विद्धे
शिवादिषु तस्य पाठो गोत्रे गर्गादियथा समावेशार्थः । अनेन
हु योगेनाहिरसेऽप्यप्रसङ्गे यन्विधानादप्य भाष्यते । अन्यत्र हु
गोत्रे यमगो द्वावपि भवतः । ऋषिवादेव च वातण्डीत्यत्र
प्यद् न भवति ॥(उद्घोषः) सर्वत्र—आहिरसे, तत्रिञ्च । यं चाहिरसे
वतण्डो, अन्यत्र वातण्ड्यायनीति भावः ॥ अणुवाधानार्थं इति ।
गण्डपपाठसामर्थ्येन सिद्धा व्यवस्था न लभ्यत इति भावः । परे तु
विध्यर्थे इत्येवोच्यते, ‘न गर्गादिभ्यः’ इति प्रत्यस्य गर्गादिभ्येव
पठनीयः, किमनेन दृष्टव्यत्वेन ? कस्यादिविषय विशेषानुक्तः । कपि-
बोधार्था योगविभागेन ‘आहिरसे’ इत्यस्यसम्बन्ध इत्याशयः ॥
उत्तरपति—लुगिति । ‘यदि पुनस्तत्रैवोच्येत’ इत्यस्य कैयटोक्त
प्रकारः ॥ नैवमिह्यादि । तदिच्छेदे हि सर्वत्र यत् स्वादित्यर्थः ।
तस्मादाहिरस एव गोत्रेऽप्युपान् इति भावः । गर्गादिपाठस्तु
नास्त्येव । अत एव सगता योगविभागफल न विचारितम् । एवञ्च
योगविभागेन कपिबोधवोरिव वतण्डस्यापि गर्गादिगणे पाठान्ना
पवानुमीयते । पञ्चानाहिरसे ‘वातण्ड्यायनी’ इत्यस्यनेनेति
भाष्यार्थमाहुः ॥

(६८२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १७ ॥)

१३५८ शिवादिभ्योऽण् ॥ ४ । १ । ११२ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(अणुप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थं शिवादिभ्योऽण् विधीयते, न यथाविहितमित्येवोच्येत ?

शिवादिभ्यो यथा विहितमितीयत्युच्यमाने—इञ् प्रसज्येत । इञ्—अतो यथाविहितः ।

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥

(प्रदीपः) गोत्र इति निवृत्तम्, अपत्यमित्येवानुवर्तते ॥

(उद्घोतः) नाथे—न यथाविहितमिति । फञ्छु व्याख्यानदेव नानुवृत्तिरिति भावः ॥

(अणुप्रयोजनखण्डनभाष्यम्)

स वै नास्ति यस्तं बाधेत, तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितः, न च प्राप्नोति, स भविष्यति ।

कक्षासौ ?

अण्वेव ॥

(उद्घोतः) स वै नास्तीति । न वैभ्यः 'भानामश्वात्' इत्यस्य प्राप्तयेन कश्चन सन्नाहः । 'बहुलमहणात्तत्वेद्ये विपयेऽप्रवृत्तिरित्याद्यथा' ॥ कक्षासाधनेति । ननिवृत्तमण्यम्, विनादिभ्यो गोत्र एतेन नान्येति नियमेन चारितार्थात्कथमण्यम् विनाऽप्यपिरत आह—गोत्रे इति निवृत्तमिति । अन्ये तु विध्यर्थत्वस्य शुक्लादिप्रियायां एव विधित्वेनेति भाष्याद्यर्थः । अत एव 'वृत्तिश्च' इत्यादिसमाख्येनाविरोध इत्याहुः ॥

(अणुप्रयोजनभाष्यम्)

उत्तरार्थमेव तर्हि । 'अवृद्धाभ्यो नदीमानुपीभ्यस्तप्राप्तिकाम्यः' (४।१।११३) इति । अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने—ढक् प्रसज्येत, ढक्—अतो यथाविहितः ।

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥

(प्रदीपः) ढगत इति । ननु मातृवन्दस्याप्रीप्रत्ययान्तरात्कार्त्तं ढगितः । एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानात् भिचारितमेव द्वाभ्यकारणे ॥

(उद्घोतः) परिहारान्तेति । 'स्त्रीभ्यः' इत्यर्थेऽप्रां मारा पूर्वपठितोमपराभावेन ढगितुक्त उभयमाभावेन परिहारान्तरमेवेष्टम्, न तु ढगतात्वं निरूप्यम् । तच्च 'स्त्रीभ्यः' इति यत्ने निरूपयित्ते इति भावः ॥

(अणुप्रयोजनखण्डनभाष्यम्) .

स वै नास्ति यस्तं बाधेत, तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितः, न च प्राप्नोति, स भविष्यति ।

कः पुनरसौ ?

अण्वेव ॥

(अणुप्रयोजनभाष्यम्)

उत्तरार्थमेव हि तर्हि । 'ऋष्यन्धकवृष्णिङ्कुरुभ्यश्च' (११४) इति । अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने—इञ् प्रसज्येत । इञ्—अतो यथाविहितः ।

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥

(खण्डनभाष्यम्)

स वै नास्ति यस्तं बाधेत, तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितः, न प्राप्नोति, स भविष्यति ।

कक्षासौ ?

अण्वेव ॥

(अणुप्रयोजनभाष्यम्)

उत्तरार्थमेव तर्हि । 'मातृवत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः, कन्यायाः कनीन च' (११५, ११६) इति । अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने—ढक् प्रसज्येत । ढक्—अतो यथाविहितः ।

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

मातृवत्कारं वक्ष्यामि, कन्यायाः कनीनभावमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्—तत्रैवायम्भूयात्—'स्त्रीभ्यो ढक्' (१२०) मातृवत्कारः, कन्यायाश्च कनीन इति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अयमुपेक्षेणशब्दः शिवादिषु पठ्यते । अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने—इञ् प्रसज्येत । तं परत्यात्सेनान्ताण्यो बाधेत । तत्रारम्भसामर्थ्यात्—इञ् प्रसज्येत । पुनरप्यहणादण्वेव भवति ॥

(प्रदीपः) तम्परत्वादिति । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते, तेनापवादत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु व्यख्यानवराजत्वात्परात्वादित्युक्तमत आह—परत्वग्रहणेनेति । न च प्राग्दीभ्यदीवाधिकादेशेनाग्रहणे सिद्धेनेति व्यर्थमेव, अर्थस्याधिभाष्यनेनापरोपचकारे एव ह्युपस्थितेः ॥

(६५६ विधिवृत्तम् ॥ ४ । १ । २ आ. ६९ ॥)

१३६० ऋष्यन्धकवृष्णिगुरुभ्यश्च

॥ ४ । १ । ११४ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(५२८३ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऋषिभ्यो णो ङङ्कौ विप्रति-
पेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋष्यण्यण्यश्च ङङ्कौ भवतो
विप्रतिपेधेन ।

ऋष्यणोऽवकाशः—वातिष्ठः, वैश्वामित्रः । ढको-
ऽवकाशः—बुलि—दौलेयः । बलि—बालेयः ।

इहोभयं प्राप्नोति—अग्नि—आग्नेयः ।

रूपणोऽवकाशः—मकन्दिका—मकन्दिकः । ङ-
कोऽवकाशः—काणिकेरः ।

इहोभयं प्राप्नोति—पौणिकेरः, मौहलिकेरः ।

ङङ्कौ भवतो विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) ऋषिभ्यो णो इति । 'अष्टाभ्यो नदीमातु-
पीभ्यः' इति मातुपीलक्षणोऽण् ल्यप्पदान्तेनोक्तः । अत्र च
प्राप्तसङ्घातं सन्बन्धः ॥ दौलेय इति । बुलेरुपिष्ठाङ्कोऽय-
मवकाशः ॥ काणिकेर इति । काणैव—काणिका ॥ पौणि-
केर इति । पुणिका तन्नामिका क्षुद्रा च ॥

(बह्योक्तः) ननु रूप्यप्रसिद्धोऽत्र आह—अवृद्धाभ्य इति ॥
अवृष्टिवादिति । मध्वद्रष्टृत्वमावादिति भावः ॥ काणैवेति ।
इहोभयं तन्नामत्वमावाह्यं ङकोऽयमवकाश इति भावः ॥

(५२८४ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्वयचो ढको ङङ्कौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वयचो ढम्भवतीत्येतस्माद्ङङ्कौ भ-
वतो विप्रतिपेधेन । द्वयचो ढम्भवतीत्यस्याव-
काशः—दात्तेयः, गौतेयः । ढकः स एव । इहोभयं
प्राप्नोति—नदी—नाटेरः, दासी—दासेरः ।

ढकोऽवकाशः—कामण्डलेयः, हिरण्यवाहेयः ।
माद्रयाहेयः । ढकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—
जम्बू—जाम्बेयः । ङङ्कौ भवतो विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) जाम्बेय इति । चतुष्पादशो ढ्य, 'डे
लोपोऽङ्कः' इत्युच्चारणोपः । जम्बूचन्द्रस्यावोप्रत्ययान्तत्वात्
ढङ्प्रसिद्धिस्तथा ॥

(उद्घोषः) जम्बूचन्द्रस्येति । अस्य दौर्घ्यकारणात् ङङ्क-
भावः । 'मयः' इत्यपि 'लोमः' इति वर्धते । तस्य स्वर्धते । तेन
तद्विभक्तिरिति जम्बूचन्द्रस्य । तत्र 'भ्यानिवादेश' इति वर्धते

'उतः' इत्यस्मात्सन्त्येऽपि प्राणिवातिवात्तदभाव इति भावः । अन्ये
तु—

तस्या जम्बोः फलरसो नदीभूय प्रवर्तते ।

इति प्रयोगात्स्मृतेस्तान्तोऽपि । स च वृक्षशृगाढोमयवचनः ।
एतद्भाष्यप्रामाण्यात्साम्यं दीर्घान्तोऽपि उभयवचनः । यदा 'स्त्री-
भ्यः' इत्यत्रार्थप्रवर्णनेषु, इतिवादिषु पाठ्याः, शिव-
दिशकृतिगण इति गणरत्ने स्पष्टम् । अनभिधानाद्वा तेभ्यो ङगभाव
इति साम्याच्च इत्याहुः ॥

(५२८५ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न चर्पणः पुनर्वचनमन्य-
निवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष युक्तो विप्रतिपेधः, योऽय-
मृष्यणो ढकश्च ।

किं कारणम् ?

ऋष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोऽत्रा-
णुत्सर्गेणैव, तस्य पुनर्वचने एतत्प्रयोजनं येऽन्ये
तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाचनार्थम् । स यथैव तद-
पवादमिदं याधते, एवं ढकमपि याधेत ॥

(प्रदीपः) न वेति । प्राप्तिमानं वार्थं मन्यते ॥

(उद्घोषः) ननु ऋष्यण् मध्येऽपवादस्यानेन एव च वाचको
न तु ढकोऽत्र आह—प्राप्नोति ॥

(५२८६ एकदेशसमाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तस्मादपिभ्योऽण्विधानेऽप्यादि-
प्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मादपिभ्योऽण्विधानेऽप्यादिभ्यः
प्रतिपेधो वक्तव्यः ॥

(समाधानान्यथासिद्धिर्भाष्यम्)

न वक्तव्यः ।

'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् याधन्ते' इत्येव-
मृष्यण्—इदं तदपवादं याधिष्यते, ढकं न याधि-
ष्यते ॥

(पूर्वपक्षवार्तिकम्)

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिपेधो योऽयं ढकः—ङ्ग-
जोश्च ।

किं कारणम् ? ॥

(५२८७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥*॥ ढकः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धोऽत्र ढकः 'स्त्रीभ्यो ढकः' (धा१।
१२०) इत्येव । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येऽन्ये
तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाचनार्थम् । स यथैव तद-
वादान्तप्राप्तिकां याधते, एवं ङङ्कमपि याधेत ॥

अथापत्यम्, न कन्या ।

कन्या चापत्यं चेति विप्रतिपिद्धम् ॥

(प्रदीपः) यदीति । असतयोनिः कन्या, सा कथमप-
त्येन सम्बन्धेति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु प्रथमं वयः कन्याशब्दप्रवृत्तिमित्यम्,
देवात्प्रथमे वयस्यपत्यसंबन्धसंगमालो विरोधोऽत आह—
श्रद्धतेति ॥

(समाधानमाख्यम्)

नैतद्विप्रतिपिद्धम् ।

कथम् ?

कन्याशब्दोऽयं पुंसाऽभिसम्बन्धपूर्वके संप्रयोगे
निवर्तते ।

या चेदानीं प्रागभिसम्बन्धात् पुंसा सह संप्र-
योगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तते एव ।

कन्यायाः कन्योक्तायाः कन्याभिमततायाः सुद-
र्शनाया यदपत्यं स कानीन इति ॥

(प्रदीपः) अभिसम्बन्धपूर्वक इति । शास्त्रोक्तो
विवाहोऽभिसम्बन्धस्तत्पूर्वके पुरुषसयोगे कन्याशब्दो निवर्तते ।
सा तु शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण विना पुरुषं युनक्ति सा
कन्यात्वं न जहाति ॥ कन्योक्ताया इति । कन्यैवासावुक्ता ॥
तदेव व्याचष्टे—कन्याभिमतताया इति । कन्यैव साऽभि-
मता स्तुतिकारणमित्यर्थः । सुदर्शनाया इति । प्रकटदर्श-
नायाः, अगुप्तत्वादित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । सुनिदेवतामाहा-
स्याया पुंयोगेऽप्यक्षतयोनिर्भवति । यथा कुन्ती नक्राहुतदिन-
करोत्सादितकर्णाख्यपुनरपि पुनः कन्यैवाऽभूत् । तदपत्यं
कानीनशब्दाभिधेयम् ॥

(उद्घोषः) नन्यभिसम्बन्धपूर्वके संप्रयोग इति पुनरुक्तमत
आह—शास्त्रोक्त इति ॥ उपरं पुनर्लीति । पुरुषमागमि
योर्ययति, पुरुषेणात्मानं योजयतीति यावत् ॥ कन्याऽभिमतत्वे
हेतुः—सुदर्शनाया इति । अगुप्तत्वादेतोः प्रकटदर्शनाया
इत्यन्वयः । मन्त्राहुतेन दिनकरोत्तौषादितः कर्णाख्यः पुनो यसा
इति बहुवीरिः, सुदर्शनाया इति माथ्येनेदमेव बोध्यते इत्यन्ये ॥

(१६२ सुविधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ७५)

१३६६ स्त्रीभ्यो ङक् ॥ ४ । १ । १२० ॥

(द्वगधिकरणम्)

(स्त्रीशब्दाप्रमत्तापनमाख्यम्)

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते—स्त्रीग्रहणे

स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात्, स्त्रीशब्दग्रहणं वा,
स्वयर्थग्रहणं वा ॥

किं चातः ?

यदि स्त्रीशब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा—इडविह—
येडविडः । पृथ्—पार्थः । उशिकू—औशिशः ।
दरद्—दारदः ।

अत्रापि प्राप्नोति ।

अथ प्रत्ययग्रहणम्—लैलाभ्रेयः, वैमात्रेयः, इति
न सिध्यति ॥

अस्तु प्रत्ययग्रहणम् ।

कयं लैलाभ्रेयः, वैमात्रेय इति ?

शुभ्रादिषु पाठः करिष्यते ॥

(प्रदीपः) बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणे निरस्ते पक्षत्र-
यसम्भावनापूर्वके प्रत्ययग्रहणमिह व्यवस्थान्यते—इदं सर्व-
ण्यति । तत्र कश्चिकश्चित्पक्ष आश्रीयते । इह तु स्वरितत्व-
प्रतिज्ञानात् 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यस्य स्वरितेनाधिकारावगति-
र्भवतीत्यस्यैवस्याश्रयणाद्यानादिप्रत्ययग्रहणम् । 'स्त्रियां किर' इत्येतत्प्रकरणमिहोक्तस्तु प्रत्ययो व्यवधानात् गृह्यन्ते ॥ स्त्री-
शब्दग्रहणमिति । स्त्रीलिङ्गानां शब्दानां ग्रहणमित्यर्थः ॥
स्वयर्थग्रहणमिति । अर्थे कार्यासम्भवे तु तदभिधायिशब्द-
ग्रहणमेव सम्बन्ध्यते । इडविहोदयः शब्दाः स्त्रीवृत्तयो न तु
स्त्रीप्रत्ययान्ता इति तेभ्योऽणेष्व भवति ॥

(उद्घोषः) ननु स्वरूपग्रहणैकः क्रूरो न शकितोऽत आह—
बहुवचनेति ॥ ननु सर्वेषु एकनावीयसिद्धान्ताभावादाह—तत्र
कश्चिदिति । यथा 'यू क्वाएवो' इत्यत्र स्त्रीलिङ्गशब्दग्रहणम्,
'स्त्रियात्' इत्यादौ चार्थाभिधानमिति भावः ॥ प्रकृतसुप्रसक्तान्त-
पक्षे बीजमाह—इह स्थितिः ॥ नन्वेवं किनादीनामपि ग्रहणं
स्यादत् आह—स्त्रियां किरिति ॥ इयवधानात्—अतिदूरादि-
त्यर्थः ॥ ननु बहुवचनात्स्वरूपग्रहणनिरासेन स्त्रीशब्दग्रहणमित्यनुप-
पन्नत्वं आह—स्त्रीलिङ्गानामिति ॥ ननु शब्दस्यार्थस्य वा ग्रहणे
एकैकश्रीत्योपक्रमनमुक्तमत आह—अर्थे इति । एवञ्चात्र यदे
स्त्रीशब्दग्रहणम्, स्वयर्थग्रहणमित्यप्युच्यतेविधेरेऽपि संभवमात्रेणोप-
न्यस्तो । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादौ त्वनयोर्विधेयो बोध्यः । केचित्तु
स्त्रीलिङ्गार्थबोधकशब्दग्रहणमेवान्, इडविहोदयोऽपि विवादिषु पाठः,
अनभिधानाया तेभ्यो ङगमावः, एको गोत्रपुत्रोक्तोऽतिः । यथा के-
च्यश्चिदपत्यप्रत्ययसामान्याभावः, तत्रापि मेधाग्रिह शुभ्रादिपाठ आह-
इवक., स्त्रीशब्दे स्वरितत्वप्रतिज्ञानप्रापिपेटीद माध्यमेवरेऽनुकि-

- १ 'कन्यैवासावभिमता' इति क. पाठः ॥
- २ 'योजयति, सङ्गमयति, पुरुषेणा' इति क. पाठः ॥
- ३ 'साम्यर्थ' इति क. उ. पाठः ॥
- ४ 'सम्भवे तदभि' इति उ. पठितः पाठः क. उ. पुस्तकयोः ॥

५ स्त्रीशब्दस्य एतदेव स्वरूपग्रहणपक्षे बहुवचनमुपपन्नं स्पष्टम् अस्ति-
ग्रहणसंशयः ॥

६ माथ्ये स्त्रीशब्दग्रहणेऽर्थग्रहणे वा पक्षे वा दोषः कः 'यदि एतौ शब्द-
ग्रहणमर्थग्रहणं वा, इडविह—येडविह' इत्यादिना वदेनपुनरभिधायः ॥

रित्याहुः । अत्र प्रातिपदिकादिति न संबध्यते, विरोधादिति बोध्यम् ।
सम्बन्धेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिमाणया न दोष इत्यन्ये ॥

(अर्थविशेषे प्रत्ययबोधकभाष्यवार्तिकम्)

चडवाया घृषे वाच्ये ।

घडवाया घृषे वाच्ये दग् चकव्यः—चडवाया
घृषो घाडवेयः ॥

(प्रदीपः) चडवाया इति । घृषः—मीजाघः । तेनै
विशेषविहितेनापत्यलक्षणोऽर्थो ढको वाच्यते । तेनापत्ये वाडव
इति भवति ॥

(उद्योतः) घाडय इति । न च चतुष्पादचित्वाहुनः
प्राप्तिः, सरे च विशेष इति वाच्यम् । देवताविशेषस्य चर्यकीरूपस्य
गृहीताभावरूपस्य वाचकपदवाच्यत्वेनात्र ग्रहणात् । वीमाश्वराश्वेनापि
गृहीताभावरूपस्य समानस्यैव । यत्र च तस्य चतुष्पादजातिवाचित्वा-
भावात् दोषः । अत्र एव 'वाडो नडवानलः' इत्यमरः । न चार्थ-
साधुपापायेन विशेषनिहितेनापत्यलक्षणो न वाच्य इति वाच्यम् ।
अर्थस्यापि निषेधनायाः कार्यशब्दवादे सत्येनादोषादिति केचित्,
तत्रः 'चतुष्पादो गर्भण्या' इत्यत्र 'जातिरिति वच्यम्' इति वदता
प्रातिपदिकाऽत्र चतुष्पादचिमात्रग्रहणस्य बोधनात् । आदागीवाचि-
वदवाच्यत्वात् घरोऽपवादे 'अवृद्धाध्वः' इत्यपि आदावागी वाडवः
तापः । अथावाचिनस्तु ढपि वाडवेय इति । वाडव इत्यस्यासीद्धे
'वाडवर्षा' इतिवाक्यप्रतिपत्तिरिति बोध्यम् ॥

(दृष्टवाचकप्रत्ययबोधकभाष्यवार्तिकम्)

अण् कुञ्चाकोकिलात्स्मृतः ।

क्रीडाः, कौकिल इति ॥

(मदीयः) क्रीडा इति । अणल द्वाव द्यपवादः ॥

(उद्योतः) वाडिषे—कुञ्चाकोकिलादिति—समाहार-
प्रतिदेशः । एवं च शिकारिणे कुञ्चाकोकिलादौऽनार्थ इति
बोध्यम् ॥

(दृष्टवाचकप्रत्ययबोधकभाष्यवार्तिकम्)

आरक् पुंसि ततोऽन्यत्र ।

ततोऽन्यत्र आरक्पुंसि चकव्यः । मृगिकाया
अपत्यं पुमान् मृगिकारः, मृग्याः पुमान्मागतः ॥

(उद्योतः) ततोऽन्यत्रेति । गोकारोऽन्यत्रेत्यर्थः । गोपाया
दीर्घवर्णं पुंस्यर्थः एवम् । वापुः ॥ पुंसः, मित्वात्वा-
देःसंज्ञिकेयम् । अत्र एव 'मृगिकाया अत्यन्तं पुमान्' इति मित्वा-
त्वात्वात्वात् । अतोऽन्यत्रेति वदता अत्रैव इति मित्वा
व्युत्पत्तिः । एवं गोपाया अत्यन्तं पुंस्यर्थेति । अत्र एव 'वतो
प्रातिपदिका' इति बोध्यम् ॥

(इति पुमर्थविधायकभाष्यवार्तिकम्)

गोधाया द्रुक्विधौ स्मृतः ॥

गोधायाः पुमान् गोधेरः ॥

(६७० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ८३ ॥)

१३७४ चटकाया ऐरक् ॥ ४।१।२८ ॥

(ऐरमधिकरणम्)

(५२९० सूत्रे खीलिगनिर्देशस्याविवक्षितवबोधक-
वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चटकायाः पुंलिङ्गेनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) चटकायाः पुंलिङ्गेन निर्देशः फर्तव्यः ।

इहापि यथा स्यात्—चटकस्यापत्यं चाटकैरः ।

यदि पुंलिङ्गेन निर्देशः क्रियते, चटकाया अपत्यं
चाटकैर इति न सिध्यति ।

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भव-
तीत्येवं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पुंलिङ्गेनेति । अन्यथा पुंलिङ्गादिम् प्रसज्येत ॥

(५२९१ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ स्त्रियामपत्ये लुग्यक्तव्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) चटकाया अपत्यं चटका ॥

(उद्योतः) स्त्रियामपत्य इति । स्त्रीरूपेऽपत्ये ।
चटकाया अपत्यं स्त्री चटकेत्यत्र 'पुत्रादिना' इत्यनेन दापो पुत्रवर्ध-
भेदेन लुग्यक्तव्यत्वात् । अत्रापि चटकायाऽपत्यं न प्राप्ति-
रुक्तो दीर्घः ॥

(६७२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ८५)

१३७६ आरगुदीचाम् ॥ ४।१।३० ॥

(५२९२ आरग्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आरग्यचनमनर्थकं रफा
सिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आरग्यचनमनर्थकम् ।

रिः पारप्ताम् ?

रफा सिद्धत्वात् । गोधा—भाष्यरान्ता रफ् च
प्रत्ययः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—गोषा आकारान्तेति । गोषाद्यन्त्र
आकारान्त इत्यर्थः । अपर्याप्तस्य स्त्रीत्वस्य शब्दे आरोपः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यदारकं शास्ति तज्ज्ञाप-
यत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

मौण्डारः, जाण्डारः, पाण्डार—इत्येतत्सिद्धं
भवति ॥

(उद्घोतः) अन्येभ्योऽपीति । न चाख्यानपन्थात्किपि
गोषाद्यन्त्रस्येव आकारान्तत्वसमवेतान्वयः प्रवृत्तौ न मानम्, भाष्य-
प्रामाण्येनाख्यानपन्थात्किप्योऽनुत्पत्तेः । ‘अभिष्यक्त’ इतिव्यायेन
तस्यात्रामहणाच्चेति दिक् ॥

(१७३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ८६ ॥)

१३७७ क्षुद्राभ्यो वा ॥ ४ । १ । १३१ ॥

(क्षुद्राभ्याधार्येभ्योऽधिकभाष्यम्)

क्षुद्राभ्य इत्युच्यते,

का क्षुद्रा नाम ?

अनियतपुंस्का, अङ्गहीना वा ॥

(प्रदीपः) अङ्गहीना चेति । वाशब्दं धार्ये ॥

(१७५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ८८ ॥)

१३७९ ढकि लोपः ॥ ४ । १ । १३३ ॥

(ढकसमर्कभाष्यम्)

केन विहिते पितृष्यसु—ढकि लोप इत्युच्यते ?
एतदेव ज्ञापयति पितृष्यसुर्दमिति, यदयं ढकि
लोपं शास्ति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—एतदेवेति । शुभादिषु तत्पाठः
फलनीय इति भावः । ‘कच्यन्क’ इति सूत्रोक्तमौप्यरीत्या
‘स्त्रीभ्य’ इति वा । अनेन ढोपकेन ‘स्त्रीभ्य इत्यर्थग्रहणम्’ इत्येव
ज्ञाप्य इति बोध्यम् ॥

(१७६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ८९ ॥)

१३८० मातृष्वसुश्च ॥ ४ । १ । १३४ ॥

(छणसाधकभाष्यम्)

ढकि लोप इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—मातृ-
ष्वस्त्रीयः ।

नैप दोषः ।

एवं वक्ष्यामि—पितृष्वसुश्च, ढकि लोपः ।

ततो मातृष्वसुश्च ।

पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुर्भवतीति ।

किं पुनस्तत् ?

छण ढकि लोपश्च ॥

(प्रदीपः) तत्रेदमिति । अनन्तरस्य विधिं मन्यते ॥

एवं वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । चकारेण पितृ-
ष्वसुरित्यनुक्त्यत इति कार्यद्वयलाभः ॥

(उद्घोतः) नन्वेवमेव पाठाद्व्याख्यासंगतमत आह—
एवं व्याख्यास्यामीति । बलवतः ‘च’रहितः सूत्रपाठ इति वक्ष्या-
मीति यथाश्रुतमेवेत्यन्ये ॥

(१७९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. ९१ ॥)

१३८३ राजश्वशुराद्यत् ॥ ४ । १ । १३७ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(प्रदीपः) राजशब्दः क्षत्रियशब्दपर्यायः ॥

(उद्घोतः) ननु राजशब्द ऐश्वर्यविशेषयोगनिमित्तक इति
कथं ततः प्रत्ययेन जातिप्रतीतिरत आह—राजशब्द इति ॥

(५२९३ अर्थविशेषे प्रत्ययनियामकयार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणं कर्तव्यम् ।

राजन्यो नाम जातिः ।

क मा भूत् ?

राज्ञ इति ॥

(प्रदीपः) जातिग्रहणमिति । यदा प्रवृत्तिप्रत्ययसमु-
दायेन जातिरन्यते तदा प्रत्ययो मान्यदा । तेन क्षत्रियजाती
प्रतिषिद्धादपिपिताया राजन्यशब्दस्य प्रयोगः, वैदेर्ये क्षत्रे ॥
राजापत्ये राजन्यशब्दप्रयोगः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—राज्ञोऽपत्य इति । अपत्य इति प्रवृत्ते
इत्यर्थः । जातिशेदाभ्यां तदपत्ये सप्त, अत एव राजन्यननु-
ष्यग्रहणस्यापलाधिकारादन्वयः औसि रयोगग्रहणश्चाप्यत्र मातृष्वसु
संगच्छते ॥

१ अ. ४. म. पुस्तके ‘जाडार’ इति पाठे दृश्यते ।

२ ‘स्त्रीभ्यो’ इति लिख्य ‘स्त्रीभ्यः’ पठेन ‘अपर्याप्तस्य स्त्रीत्वस्य’ इति भावः ।

३ ‘मण्डरेण ज्ञापयति पितृष्वसुर्दम’ इति भाष्यस्य ‘स्त्रीभ्यः’ इति
पठे ‘अपर्याप्तस्य स्त्रीत्वस्य’ इत्यर्थमिति भावः ।

४ ननु ‘च’ चकारात्ते देहेऽप्यत्राद्यमिति ‘वक्ष्यामि’ इति भाष्ये-

यतुपदस्य स्वतन्त्रत्वमिति—व्याख्यास्यामीत्यर्थः इति । चकारात्ते देहेऽप्यत्राद्यमिति भावः ।

५ एते चकारात्ते देहेऽप्यत्राद्यमिति भावः । चकारात्ते देहेऽप्यत्राद्यमिति भावः ।

६ तत्प्राप्तमिति पाठोऽप्यत्राद्यमिति भावः ।

(६८० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १२ ॥)

१३८४ व्यन्सपत्ने ॥ ४ । १ । १४५ ॥

(व्यन्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५२९४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ व्यन्वचनमनर्थकं प्रत्ययार्था-
भावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यन्वचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

प्रत्ययार्थाभावात् ।

किमिदं प्रत्ययार्थाभावादिति ?

अपत्यार्थाभावात् । अपत्यमिति वर्तते, अनपत्ये
चापि सपत्ने आतृव्यशब्दो वर्तते—पाप्मना आतृ-
व्येणेति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययार्थाभावादिति । आतृव्यशब्दः सर्व-
स्मिन् सपत्ने इष्यते । न हि सर्वैः सपत्नो आतृरपत्यमित्यपत्य-
कक्षणस्य प्रत्ययार्थस्याभाव इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु शत्रुरूपप्रत्ययार्थप्रतीतिस्तदभावादित्युक्त-
मत आह—आतृव्येति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु तावद्यदपत्यं सपत्नश्च तत्र—आतृव्य इति ।

कथं पाप्मना आतृव्येणेति ?

उपमानात्सिद्धम्, आतृव्य इव आतृव्य इति ॥

(प्रदीपः) अस्तु तावदिति । विरोधाभावात्सपत्नेना-
पत्यायो न नाप्येव । न समुदायार्थः सपत्नः, प्रकृतिप्रत्यया-
र्थयोस्त्यागप्रसङ्गात् । न च गत्यन्तरसम्भवे तरयागो युक्त
इति भावः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अस्तु तावद्यदपत्यमिति । अनुवर्तता-
नपत्यमित्यर्थः ॥ ननु विशेषविधिरेव सामान्यनिहितस्य नाप
छचितोऽन आह—विरोधाभावादिति । मत्तुतो नापप्रसंग एवान्न
नेत्युक्तम् । न च समुदायार्थ इति । शुद्धरूप एव, अपत्यापेक्ष
नात्वेवेति शङ्काशयः ॥

(६८९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । २ आ. १०१ ॥)

१३९३ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च

॥ ४ । १ । १४७ ॥

(ण ट् प्रत्ययाधिकरणम्)

(गिवाक्षेपे भाष्यम्)

किमर्थो णकारः ?

१ मत्तुताभावात्तरादपि—आतृव्येति ॥

२ 'न तनु' इति च पाठः ४

वृद्धिर्यः, जिणीति वृद्धिर्यथा स्यात्, गार्गो
जाह्नमः ॥

(५२९५ गित्वाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणा-
नर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणमन-
र्थकम् ।

किं कारणम् ?

वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवेदं प्रातिपदि-
कम् ॥

(प्रदीपः) बहूनां गोत्रप्रत्ययानां वृद्धिमत्त्वदर्शनादि-
चारः—गोत्रस्त्रिया इति ॥

(उद्योतः) किन्नन्त्यावृद्धस्यापि सत्त्वादाह—बहूनामिति ॥

(गित्वकप्रदर्शकभाष्यम्)

लुगर्थं तर्हि णकारः कर्तव्यः । यल्लुगन्तमवृद्धं
तत्र वृद्धिर्यथा स्यात्—वातण्डो जाह्नमः ॥

(प्रदीपः) वातण्ड इति । वतण्डस्यापत्यं गोत्रं स्त्री ।
'वतण्डाच्च' इति यस्, तस्य 'लुक् स्त्रियाम्' इति लुक्, चार्तर-
वादित्वात् लीन् । वतण्ड्या अपत्यमिति णः ॥

(५२९६ फले आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लुगर्थमिति चेन्न लुक्प्रति-
पेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुगर्थमिति चेत्तत्र ।

किं कारणम् ?

लुक्प्रतिपेधात्, प्रतिपिष्यते तत्र लुक्—गोत्रे-
ऽलुगचि (४११८९) इति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—गोत्रेऽलुगिति । यद्यपि भूषि प्राप्तस्य
लुकोऽलुगिति तत्तुत्रभाष्योक्तेश्चालुकोऽप्राप्तिः, तथापि पुंवङ्गापेन
सिद्धेः फलाभावादेव तदप्रवृत्तेर्नदयमानतया नाप द्युह आदरः
कृतः । 'व्यवहितत्वात्' इति वा मुख्यमातृत्वस्याप्युल्लक्षणम् ॥

(प्रत्याक्षेपे भाष्यम्)

व्यवहितत्वादप्रतिपेधः । ईकारेण व्यवहितत्वा-
त्प्रतिपेधो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) व्यवहितत्वादिति । 'अपि' इति परसप्तमीं
मन्यते । विपयसप्तम्यां तु न दोषः । अप या यतो गोत्रप्रत्य-
यादव्यवहितोऽजादित्ययत्ने तस्यालुगिति विज्ञानादिपयसप्तम्या-
मपि दोषाय व्यवधानम् ॥

१ 'व्यवहितत्वादि वा' इति च पाठः १

२ 'विज्ञापनात्' इति च पाठः २

(५२९७ प्रत्याक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति ।
चेन्न पुंवद्भावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्तन्न ।
किं कारणम् ?

पुंवद्भावात्, पुंवद्भावोऽत्र भवति—भस्यादे
तद्धिते पुंवद्भावो भवतीति ॥

(प्रदीपः) पुंवद्भावादिति । पुंवद्भावेन रूपादिदेशा-
द्वात्प्रत्ययान्ताद् स्त्रीरुतेर्गप्रत्यय इति भावः ॥

(उद्घोषः) तद्धनयनाह—वातपृष्ठशब्दात् इति । पुंव-
द्भावेन स्त्री न इव लुकोऽपि निवृत्तिरिति अलुको नोपयोग इति
भाष्यार्थ इति भावः ॥ स्त्रीरुतेरिति । भूतपूर्वस्त्रीरुतेरित्यर्थः ।
पुंवद्भावेनाप्यस्य निवृत्तेः । जेत एव 'वातपृष्ठशब्दात्' इत्यादौ यनो
लुक् न ॥ भाष्ये—पुंवद्भावोऽत्र भवतीति । पुंवद्भावेनैव लुकः
प्रतिषेधसिद्धिरिति भावः ॥

(५२९८ गित्वफलप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ फिनर्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) फिनर्थं तु णकारः कर्तव्यः । यत्कि-
नन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात्—ग्लौघुकायनो
जायते इति ॥

(प्रदीपः) ग्लौघुकायन इति । ग्लुक्स्यापलं स्त्री,
'प्राचाम्' इति फिन्प्रत्ययः । 'इतो मनुष्यजातेः' इति बीप्,
पुंवद्भावे कृते णः ॥

(उद्घोषः) न्यायत्वादाह—पुंवद्भावे कृत इति ॥

(५२९९ गित्वफलसंग्राहकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च णकारः
कर्तव्यः । गार्गा भार्या अस्य गार्गाभार्याः । वृद्धि-
निमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

(५३०० पुंवद्भावप्रतिषेधार्थरूपफलखण्डनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ गोत्राद्यन्यस्त्रियामिति

वचनादप्रयोजनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् (४।१।९४) इति
वचनादप्रयोजनमेतद्भवति । नास्ति गार्गा ॥

(प्रदीपः) नास्ति गार्गेति । गार्ग्या अपलं स्त्रीत्यर्थे
नास्ति प्रत्ययः । 'अस्त्रियाम्' इति पुंवदंशनिषेधाद् गोत्रस-

ज्ञाऽवस्थानात् 'एको गोत्रे' इति नियमाद् गोत्रप्रत्ययान्तादपर-
गोत्रप्रत्ययानुत्पादात् ॥

(उद्घोषः) ननु, 'नास्ति गार्गा' इत्यस्य 'गार्ग्या' अपलं
स्त्री नास्ति' इति नावः, मानामावादत आह—गार्ग्या इति ।
गार्गाशब्दो नास्तीति भाष्यार्थ इति भावः ॥

(५३०१ मतान्तरप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अवश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमेत-
द्भवति । न च स्त्री वंश्या । अस्ति गार्गा स्त्री ॥

(प्रदीपः) अवश्यत्वादेति । गार्ग्या अपलं वा स्त्री
तस्या न पुंवदंशा नापि गोत्रं वंशा, न हि सा गार्गस्यापलम् ।
पौत्रप्रभृतेष्वपस्यस्य गोत्रसंज्ञा विधीयते, तदभावात् 'एको
गोत्रे' इति नियमाभावाण्यस्य भावादस्ति गार्गेत्यर्थः ॥ न च
स्त्री वंश्येति । पितृपितामहादिवंशः, न मातृमातामहादिरि-
त्यर्थः । तस्मात् पुंवद्भावप्रतिषेधार्थो णकारः । न च 'जातेष्व'
इति प्रतिषेधः सिध्यति । गोत्रत्वाभावे जातित्वाभावात् । यदा
च गोत्रं च चरौः सहेत्यनापलमानं गोत्रं दृश्यते तदा
जातित्वमस्येव । फिनर्थस्तु कर्तव्य एव णकारो दृश्ये ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अवश्यत्वादिति । गोत्रभूतव्यपल-
स्त्रिया मूलपुरुषव्यवहारेणेत्युक्त्याभावेन वंश्यत्वाभावात् तदनपलत्वेन
न गोत्रत्वम्, नापि पुंवदमित्यर्थः ॥ तदाह—गार्ग्या अपलमिति ।
वक्तु 'सामान्यं एव न स्त्रीवश्येत्यर्थः' इति तत्र । 'गोत्रस्त्रियाः'
'वनश्च' इत्यादीनामसगत्यापेक्षः ॥

यदपि गोत्रस्यापलभूतस्त्रिया न वंश्यत्वमिति, तदपि न, 'स्त्रियां
न पुंवदंश' इति निषेधवैयर्थ्यापेक्षः ।

मम तु गोत्रभूतपुरुषापलभूतस्त्रियास्तत्त्वनिषेधेन चारितार्थं
स्पष्टमेव ॥ णस्य भावादिति । 'एको गोत्रे' इति नियमेन गोत्र-
स्त्रिया गोत्रे विधानासम्भवात् 'गोत्रे' इत्यस्यासङ्गत्वेनापलमानान्ये
वतद्विधानादिति भावः ॥ यदा चेति । वक्तु इदमनुक्तम्, 'गार्गा'
इत्यत्र भाष्ये स्त्रीषोऽकृष्णादित्याहुः ॥

(मतान्तरप्रदर्शकभाष्यम्)

अपर आह—

द्वावेव वंशौ । मातृवंशः, पितृवंशश्च । यावत्
मातृवंशोऽप्यस्ति, नास्ति गार्गा ॥

(प्रदीपः) मातृवंश इति । गार्ग्या अपलं वा स्त्री सा
मातृवंशेन गार्गकुला भवलेवेति गार्गपेक्षया तस्य गोत्रत्वात्
'एको गोत्रे' इति नियमात्प्रत्ययान्तराभावाच्चास्ति गार्गा । पौत्र-
प्रभृतिग्रहणं तु व्यवहितत्वाल्लोपउपश्रुणम् । तस्मात् फिनर्थ एव
णकारः ॥

१ 'वातपृष्ठ' इति क. पाठः न च अत्रैकप्रत्ययप्रतिषेध इति मनीषे ॥

२ पुंवद्भावेन पुंवदप्रतिषेध इव उपभोगेति कण्वदे, न तु कर्षणं ॥

३ अत्र एवमर्थात् स्त्रीनृपत्यस्य निवृत्तौ च वातपृष्ठशब्दादिति ॥

'एक' इत्यादि' इति इत्य. न ॥

४ पुंवद्भावेन स्त्रीत्वाभावात् प्रतिषेध इति भावः ॥

५४ तु पुनर्क 'इति' चरौ नास्ति ॥

६ क. पुनर्क 'न' चरौ न ॥

७ नवप्रत्ययस्त्रिया न गोत्रव्यतिरेकः ॥

८ 'निवर्तते' अकार' इति वयदिक पाठः न. पुनर्क ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—द्वावेवेति । द्वावपीत्यर्थः ॥ ननु पौत्र-
प्रभृतीन्वृत्तं पुंस्यस्य निवक्षितत्वात् न गोत्रत्वमत आह—पौत्र-
प्रभृतीति ॥

(६९० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. १०२)

१३९४ वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम्

॥ ४ । १ । १४८ ॥

(विषयविभागप्रदोक्तभाष्यम्)

गोत्रस्त्रियाः, वृद्धाट्ठक्, फेरुलश्च, फाण्डाहति
(१४७-१५०) इमे चत्वारो योगाः ।

तत्र त्रयः कुत्सने, त्रयः सौवीरगोत्रे ।

आद्यो योगः कुत्सने एष, अन्त्यः सौवीरगोत्र
एष ॥

(प्रदीपः) गोत्रस्त्रिया इति । विषयविभागकनयार्थोऽ-
श्लेषः । कुत्सनेग्रहणस्य सौवीरग्रहणस्य च सूत्रद्वय एवाव-
र्तनाद्यथोक्तविषयविभागालम् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अन्त्यः सौवीरगोत्र एवेति । इदं
च फाण्डाहत्याभिप्रायकम्, न तु मिमताभिप्रायकम्, अस्मत्प्रवादः ॥
कथमयं विषयविभागो लभ्यवेदत आह—कुत्सनेग्रहणस्येति ॥

(६९२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. १०३)

१३९६ फाण्डाहतिमिमताभ्यां णकिजौ

॥ ४ । १ । १५० ॥

(णिवाक्षेपे भाष्यम्)

किमर्थो णकारः ?

वृद्ध्यर्थः । णितिती वृद्धिर्या स्यात्—फाण्डा-
हत्तः ॥

१ मिमत्स्य गोत्रस्याभावात् 'अन्त्यः सौवीर गोत्र एष' इत्येतिमतेन
पदं न चरन्त्येते, कथमवादिष्यते ॥

२ फाण्डाहतेन, मिमतास्य किञ्च इत्येवं यथापद्यमानावादिष्यते ॥

३ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने न चेति 'सूत्रभाष्यप्रकाशने'विलम्बः । तत्र हि
पुंस्यप्रतिषेधार्थं, गोत्राण्यवादिष्यति वचनान्द्वयमिलम्, अर्वाभ्यन्तारा
द्विधाः प्रयोजनम्—एति वातिकरयन्त्यावसानाद्येऽप्येवार्थस्य भाष्यपुष्टोक्तः ॥

४ 'इत्यथोऽत्र णकारो' इति ह्य. शब्दः ॥

५ गोत्रस्त्रिया इति एते वातिके एते ज्ञे, फाण्डाहत्याभ्यन्तरेण पुंस्यप्र-
तिषेधार्थं मलस्य गितरण प्रकाशकम्, वदित्वापि हि यिर्वा युष्मद्भाषिणे
तेन फाण्डाहतेन एव दीक्ष्यते फाण्डाहतिवृत्त्याण्यस्य एव दुर्लभः, गोत्र-

(५३०२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ फाण्डाहतेः प्रत्ययस्य णित्करण-
नर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) फाण्डाहतेः प्रत्ययस्य णित्करणमन-
र्थकम् ।

किं कारणम् ?

वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदि-
कम् ॥

(प्रदीपः) फाण्डाहतेरिति । यथासंख्यसंयन्धस्येष्ट-
त्वान्न मिमत्तच्छब्दार्थं णित्वम् । पूर्वनिपातव्यवस्था तु शास्त्रे
नावश्यं सर्वनाधीयत इति तदनाश्रयणमपि न यथासंख्याभावं
सूचयितुमलम् । शिष्टं भाष्यं पूर्ववद्भाष्येयम् ॥

(उद्धोतः) नन्वस्यावृत्तत्वाग्निमतस्य पूर्वनिपाते कर्तव्ये
तदकरणं यथासंख्यप्रवृत्तभावबोधनद्वारा मिमतात्वात् नार्थमिति वृद्धौ
णकारोऽत आह—यथासंख्येति ॥

(५३०३ णित्वफलवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुंस्यभावप्रतिषेधार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंस्यभावस्य प्रतिषेधार्थो णकारः
कर्तव्यः । फाण्डाहता भार्या अस्य फाण्डाहता-
भार्यः । 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुंस्यभावप्रतिषेधो
यथा स्यात्—इति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—फाण्डाहता भार्येति । नन्वत्र जाति-
त्वाच्छब्दोपुत्तिः, किं च किंवा युवस्यजातिवेधेन 'एते गोत्रे' इति
नियमेन गोऽपि दुर्लभ इति चेन्न । अन्त्यदोषस्यात्र वक्ष्यमाणत्वेना-
दोषत्वात् । आधोऽपि न, शास्त्रीयगोत्रस्यैव जातिकल्पे प्रहणत् ।
यतेन 'जातेश्च' इति पुंस्यप्रतिषेधसिद्धिरप्रयोजनमित्यपास्तम् ॥

(५३०४ णित्वप्रयोजनप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

गोत्रोत्पत्त्यस्त्रियामिति यचनादप्रयोजनम्,
अर्वाभ्यन्ताराद्विधाः प्रयोजनमिति ॥

(उद्धोतः) अर्वाभ्यन्ताराद्वेति । इदमपि पूर्वोक्तापर आहत्यादि-
रीत्या प्रलाभ्येयमिति तात्पर्यम् ॥

मलस्यावृत्तपरो गोत्रमलस्येति एते गोत्रे इत्यनेन प्रतिषेधात् । फाण्डाहत्या-
पत्य फाण्डाहतिरिति नन्वावृत्तपरो गोत्रमलस्यः द्विधा न स्यात् । युवमलस्यस्य
सन्धेयश्च च चिह्न्य न यथिति—इति णित्वस्य फाण्डाहताभ्यां इत्येवार्थमनाश्र-
यकमिति भावः ॥

१ णित्वविभागहतिर्वैधेन न तु भाष्यमात्रमाहदिः । फाण्डाहतेः रूपस्य न
शुद्धस्य, न गोत्रस्येति 'एते गोत्रे' इति नियमागताद्वयनि फाण्डाहताभ्यां
इति तत्र पुंस्यप्रतिषेधार्थमिदं भाष्यं गित्तरणमिति भावः ॥

२ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने इति भाष्ये माण्डाहत्याहतिरिति वृद्धत्वात् च
फाण्डाहतेः रूपस्य लभ्यते निषाण्यप्रत्ययप्रातिपदिके नैति णित्वप्रयोजन-
मिमात्तपर आहतेनोक्तम् ॥

(५३०८ सिद्धान्तपार्ष्णिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ सिद्धं तूदीचां वा ण्यवचनात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

उदीचां वा ण्यवचनात् । उदीचां वा ण्यो भवतीति वक्तव्यम् । ण्येन मुक्ते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्यति । विकल्पितण्यमुक्ते पक्षे तत्क्षणाच्चात् 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यण् भवति । ननु जातसेनोपसेन-विष्यक्सेनमीमसेनेभ्यो ण्येन मुक्ते, पक्षेऽण् ऋष्यादिलक्षणः प्राप्नोति । यथाग्यासे न तेभ्यो ण्येनो भवतः । एवं तर्हि बाह्या-देराकृतिगणत्यादेतेभ्यो ण्येन मुक्ते इष् भविष्यतीत्यदोषः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—उदीचां वा ण्येति । पूर्वपक्षे उदीचा-प्रधानपक्षस्य विवक्षार्थतया भ्यास्येवम्, इदं च सूत्रं न वार्यमिति भावः । स्वमेतत्प्रच्युतिमङ्गीकृत्येदम् ॥

(६९७ किञ्चिद्विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. १०६)

१४०१ कौसल्यकार्मार्याभ्यां च

॥ ४ । १ । १५५ ॥

(किञ्चोऽधिकरणम्)

(विवृतनिर्देशस्य विवक्षितत्वबोधकभाष्यम्)

किमिदं कौसल्यकार्मार्याभ्यां विवृतयोर्ग्रहणं कि-यते ?

एवं विवृताभ्यां यथा स्यात् ।

अत्यल्पमिदमुच्यते—कौसल्यकार्मार्याभ्यां चेति ॥

(प्रदीपः) किमिदमिति । कौसल्यस्यापत्यम्, 'दृढेल्लो-सलाजादाक्यम्' इति व्यङ् । कर्मारस्यापत्यम्, कारिलक्षणो ण्य इत्येवं यौ कौसल्यकार्मार्याशब्दौ तयोर्ग्रहणं नेष्यत् इति प्रश्नः । उत्तरं तु—अत्यल्पमिति योगेनैवं भूतप्रकृत्यादेशविधानार्थं एव निर्देशः ॥

(उद्घोतः) नैनु व्ययान्तयोः प्रकृतित्वादेव निर्देशोऽस्य आह—कौसल्येति ॥ उत्तरं त्यति । कौसल्याक्यादिप्रयोगे श्रूयमाणप्रकृतिमागस्येदमनुकरणमित्यर्थः ॥

(५३०९ सूत्रांतरपूरकपार्ष्णिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ किञ्चप्रकरणे दग्गुकोसलकर्मार-
च्छागवृषाणां युद् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) किञ्चप्रकरणे दग्गुकोसलकर्मारच्छा-गवृषाणां युद् चेति वक्तव्यम् । दग्गु—दागव्यायनिः । कोसल—कौसल्यायनिः । कर्मार—कार्मार्यायनिः । छाग—छाग्यायनिः । वृष—वार्ष्यायनिः ।

(भाष्येपमाध्यम्)

यदि युद् क्रियते युद्धि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ।

इदमिह संप्रधार्यम्—आदेशः क्रियतां युद्धिति किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादादेशः ।

नित्यो युद्—कृतेऽप्यादेशो प्राप्नोति, अकृतेऽपि । युडप्यनित्यः—अन्यस्य कृत आदेशो प्राप्नोति, अन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य प्राप्त्यनन्विधिरनित्यो भवति ।

अन्तरङ्गस्तर्हि युद् ।

काऽन्तरङ्गता ?

उत्पत्तिसंनियोगेन युद्धुच्यते, उत्पत्ते प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाधित्वाङ्गस्यादेश उच्यते ।

आदेशोऽप्यन्तरङ्गः ।

कथम् ?

वक्ष्यत्येतत्—आयर्नादिवृषदेशिचद्वचनं स्वरति-क्षयर्यमिति ।

अनवकाशस्तर्हि युद् ॥

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

यदि पूर्वान्तः क्रियते—दागव्यायनिः, ओर्गुणो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अङ्गस्यादेश इति । अङ्गनिमित्तप्रत्ययाव-यत्वेत्यर्थः ॥ चेनेति ॥ तेन युगपदागमादेशो भवतः ॥

(उद्घोतः) ननु प्रत्ययावयवस्यैव आदेशः इति 'अगस्यादेशः' इत्युक्तमत आह—अङ्गनिमित्तेति ॥ भाष्ये—ओर्गुणो न प्राप्नोतीति । कोशलादावतो कोषनापसिरिलपि बोध्यम् ॥

१ मध्यस्थानावे उदीचा ग्रहणं तेनान्तरङ्गणेत्येव कार्यं नत्वपकर्ष इत्या-
शयः ॥२ यथाग्यासे तातसेनादिप्रत्ययेन आवां अते एव एव व लिप्सु, उदीचा-
नते इत्येव । एतत्सूत्रमात्रे तु प्राचागुदीचाभिरादिभेदेन न स्पष्टिद्व स्वमत-
प्रच्युतिः ॥३ उच्यतेऽन्त्यामा कोसल्यकार्मार्याभ्यामेव किञ्च अत्यल्पमेतदर्थमपि निर्देश-
इत्यर्थः ॥४ उच्यतेऽन्त्यामा नायमिदं, किन्तु कौसल्यकर्मारच्छागवृषाणां भवति,
तत्त्वानियोगेन च कृते कौसल्यकर्मार्यं शब्दादादेशो भवत इत्येवाश्रयणीयम् ।
व्यवस्थापनाभा किञ्च स्त्रीकारे गोत्रप्रत्ययान्तरादयमेव पञ्चमिदं स्यात्, इत्येव
च नोभे ॥

५ 'युद् क्रियतामादेश इति' इति च पाठः ॥

६ 'अगस्यादेश' इति च च पाठः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु तर्हि परादिरेव ।

ननु चोक्तम्—युटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति ।

नैप दोषः ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य युद्धचनात्, सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

आदिष्टस्य युद्धचनात् । युद्धादिष्टस्येति वक्तव्यम् ।

तच्चर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते—युद्ध च । किं च ?

यथान्वत्प्राप्नोति ।

किं चान्वत् प्राप्नोति ?

आदेश इति ॥

(७०० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ भा. १०७)

१४०४ वाकिनादीनां कुक् च

॥ ४ । १ । १५८ ॥

(लाघवमूलं भाष्यम्)

यदि पुनरयं कुट्ट परादिः क्रियते ॥

(प्रदीपः) क्रियत इति । गणसूत्रमेवैवं पठ्यत इत्यर्थः ।

यद्यपि 'वाकिनादीनां कुट्ट' इति सूत्रपाठे लाघवं भवति, 'नलोपश्च' इति गणसूत्रकदेशस्याकरणात्, तथापि गणपाठस्य पश्चात् सूत्रप्रणयनाद् गणपाठदर्शनात् ईकचेलुकमिति भावः । लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषया चर्मिणीनामिणीभ्यां प्रत्ययविधानाद्भाष्यात् इति पुनर्भावः सिद्ध्यति । कुट्टि तु भन्वाभावात् पुनर्भावो न स्यात् ॥

(उद्घोषः) नन्वष्टाध्यायामस्यादर्शनात् 'क्रियते—न्याम एव' इत्युक्तमत आह—गणेति ॥ सर्वं फलान्तरमाह—लिङ्गविशिष्टेति । स्त्रीप्रत्ययान्ताभ्यामाभ्यां प्रत्ययेनार्धभिधाने कुट्ट आनं विन्यमिति कश्चित् ॥

(५३१० कुडागमाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुट्टि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्ति-
रनादित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुट्टि सति प्रत्ययादेरादेशो नोपप-
द्यते ।

किं कारणम् ?

अनादित्वात्, कुट्टि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ॥

(५३११ कुडागमेऽप्याक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्ते नलोपवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि पूर्वान्तः क्रियते, नलोपो वक्तव्यः—चार्मिकायणिः, चार्मिकायणिः । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपो न प्राप्नोति । परादौ तु पुनः सति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः सिध्यति ॥

अस्तु तर्हि परादिरेव ।

ननु चोक्तम्—कुट्टि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति ॥

(५३१२ कुडागमसमर्थकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वादिष्टस्य कुद्धचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

कुद्धादिष्टस्येति वक्तव्यम् ।

तच्चर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम्, चेन संनियोगः करिष्यते—कुद्ध, किं च ? यथान्वत् प्राप्नोति ।

किं चान्वत्प्राप्नोति ?

आदेशः ।

सिध्यति, सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(कुडागमसमर्थकभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं पूर्वान्ते नलोपवचनमिति ।

नैप दोषः ।

क्रियते एतद्व्यास एव 'चार्मिकार्मिणोर्नलोपश्च' इति ॥

(५३१३ विप्रतिपेक्षोपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कारिभ्य इजोऽङोत्रात्किञ्च
विप्रतिपेक्षेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) कारिभ्य इज् भवतीत्येतत्सादृशोऽङोत्रात् किञ्च भवति विप्रतिपेक्षेन । कारिभ्य इज् भवतीत्यस्यावकाशः—अयस्कारिः, लौहकारिः । फिजोऽयकाशः—तापसायनिः, साम्प्रितिकायनिः ।

१ पुनर्भावस्य लाघवमूलस्य कृतेन गणसूत्रस्यैव पठ्यत इत्यर्थः ॥

२ य. पुच्छे 'करिष्यते' इति पाठः उल्लङ्घ्यते ॥

३ चर्मिणी—चर्मिणीनामिणीभ्यां प्रत्ययविधानाद्भाष्यात् इति पुनर्भावः । कुट्टि तु भन्वाभावात् पुनर्भावो न स्यात् ॥

४ सूत्रे वक्तव्यस्य लाघवमूलस्य कृतेन गणसूत्रस्यैव पठ्यत इत्यर्थः ॥

५ वाकिनादीनां कुक् च ॥ (१४१५८)

इहोभयं प्राप्नोति—नापितायनिः । किञ्चभवति
विप्रतिपेधेन ॥

(७०३ विधिवृत्तम् ॥ ४ । १ । ४ आ. १०८)

१४०७ मनोज्ञतावज्यतौ पुक् च

॥ ४ । १ । १६१ ॥

(अन्यतोरधिकरणम्)

(माणवशब्दसिद्ध्यर्थं भाष्यवार्तिकम्)

अपत्ये कुत्सिते मूढे

मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च सूर्धन्य-

स्तेन सिध्यति माणवः ॥

(प्रदीपः) अपत्य इति । पत्यविधानार्थमिदम्, अणः
सिद्धत्वात् । न च 'न दण्डमाणवान्तेवासिपु' इति निपातनाण्य-
त्वस्य सिद्धत्वाच्चनमनारम्भणीयम् । निपातनादयंविशेषस्यानि-
श्चयात् । अनधीतविद्यत्वान्मूढत्वं, विहिताकरणाभिपिदात्वर-
णाच्च कुत्सितत्वम् ॥

(उद्द्योतः) अनिश्चयादिति । निपातनसिद्ध्यर्थं यव एकु-
त्वाय कथित इति तत्त्वम् ॥

(पुक्ः पूर्वान्ताये आक्षेपभाष्यम्)

यदि पुक् पूर्वान्तः क्रियते—मानुषाः, बहुषु
लोपः प्राप्नोति । मानुषाणां संघः "संघाद्भलक्षणेप्य-
ज्यत्रिजामम्" (४।१।१२७) इत्यण् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) मानुषा इति । अपत्यभाष्यकारादपत्ये प्रत्यये
विधीयते । जातिग्रहणं तु प्रकृतिप्रत्ययविशेषणं न तु जातिः
प्रत्ययार्थं इति 'यजनोय' इति लक्ष्यप्रसङ्गः । परादी तु पन् भवति
नत्वमिति ह्यगमायः । ननु तद्वक्तृत्वग्रहणेन शङ्काय इति
परादावप्यम् कृतप्रसङ्गः । एवं तर्हि अकारप्रत्येपादकारमात्र-
स्यामोऽत्र ग्रहणात्परादावप्यकार्यमायः ॥

(उद्द्योतः) प्रकृतिप्रत्ययविशेषणमिति । समुदायार्थविशे-
षणमित्यर्थः । समुदायगम्येति व्यावृत्तः । यव 'राजन्व' इत्यप्यसि
नोप्यम् ॥ अकारप्रत्येपादिति । अतन्वाधित्वात्—'यजमोक्ष'
'र्यपाङ्' इत्यनेति भावः ॥

(परादिष्वे आक्षेपभाष्यम्)

मस्तु तर्हि परादिः ।

यदि परादिः क्रियते—मानुषी, अजन्तादिती-
कारो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ईकार इति । 'शार्तरवायनो जीन्' इत्यने-
नेति भावः ॥

(उद्द्योतः) शार्तरवायनिति । 'अंतः' इत्यधिकारादकार-
रूपसंबन्धस्य ग्रहणमिति भावः ॥

(पूर्वान्तत्वस्यापकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि पूर्वान्त एव ।

कथं मानुषाः, मानुषाणां संघ इति ?

उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्, न चैत-
लौकिकं गोत्रम् ।

किं तर्हि ?

जातिः ॥

इह तर्हि मानुष्यकमिति 'हलस्तद्धितस्य' इति
यलोपः प्राप्नोति ।

परादावप्येव दोषः ।

यदि तद्धलस्तद्धितस्येति हलग्रहणं न तद्विशे-
षणं शक्यं विज्ञानुम् ।

इह हि दोषः स्यात्—"वृकाद्वेपयण" (५।३।११५)
वाक्येणीति ।

तस्मादुभाभ्यामेव तद्वक्तव्यम्—ग्रहणादप्येव राज-
न्यमनुप्ययुवान इति ॥

(प्रदीपः) न चैतदिति । अपत्ये व्युत्पादितस्यापि
मानुषशब्दस्य ब्राह्मणशब्दस्येव जातिवाचित्वादपत्यवाचित्वा-
भावादित्यर्थः ॥ इह तर्हिस्ति । हलन्तादात्तात्परस्य तद्धितव-
कारस्य लोप इति मन्यते, 'हलस्तद्धितस्य' इति वर्तमाने 'आप-
स्यस्य च तद्धितेनाति' इति लोपोऽत्र प्राप्नोति । 'हलस्तद्धितस्य'
इत्यत्र तु—इतीति वर्तते ॥ वाक्येणीति । वृकशब्दादायुष-
जीविषयविशेषणवचनात् स्वायं टेप्यग्रप्रत्ययः ॥

(उद्द्योतः) अपत्यवाचिरभावादिति । आक्षेप विधा-
नेऽपि लोकेऽपत्यवोक्तत्वाभावादिति भावः । अपत्यनेन बोधक प्रव-
राध्यायप्रसिद्ध इति गोत्रम् । तद्वत्सिद्धत्वाभावापेक्षया नोप्यम् ॥

१ वदीयो वृकादप्येव इत्यनेन ॥

२ 'वृको गृहे वापे मानुषशब्दप्रत्ययमनले कुत्सित इत्यादिभाष्येन
विधेयः । वृकादप्येव इति वाक्येन अत्र विधेयं मानुषशब्दविधिः इत्यर्थः ।

३ ननु अत्र मानुषशब्दस्य विधिः । वृकादप्येव मानुषशब्दस्य विधिः ।

यद्वापि मानुषस्य च मृदा वृत्तिगण्यते इत्यनेन मृदेत्यादिभाष्येन
कर्मणः, तदा—निरातनविधायं इति ॥

४ ननु तद्वक्तृत्वग्रहणेन मूढत्व इति अकारप्रत्येपादिति अत्र ग्रहणमित्य-
भावात्—अत इत्यधिकारादिति ॥

५ 'किं तर्हि ? जातिः' अपत्यमात्रं तु पुक्ते भावः ॥

(७०४ संज्ञासूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. १०९)

१४०८ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्

॥ ४ । १ । १६२ ॥

(गोत्रसंज्ञाधिकरणम्)

(५३१४ सूत्रस्य न्यूनताक्षेपे वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं
तस्य पौत्रप्रभृतिसंज्ञाकरणम् ॥ * ॥(भाष्यम्) पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यवि-
वक्षा तस्य पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ।
गर्गोऽपि हि कंचित्प्रति पौत्रः, कुक्षिकोऽपि, तत्र
मा भूदिति ॥(प्रदीपः) पौत्रप्रभृतेरिति । नन्यपत्यमात्रस्य लोके
गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमात्परिभाषेयं न्याय्या
न तु संज्ञा । नैप दोषः । लिङ्गवती परिभाषा भवति, विध्यन्त-
रशेषभूता वा । न चेयं तथा । यथा च ईदृशादयः सर्वाग्र-
स्यायनयोग्या अपि संज्ञिविशेषे शान्त्यवच्छेदकरणात् संज्ञा
उच्यन्ते तथेयमपि । उक्तं च हरिणा—व्यवहापय नियमः संज्ञानां संज्ञिनि क्वचित् ।
नित्य एव तु संयन्यो डित्यादिषु गयादिवत् ॥
वृद्धादीनां च शास्त्रेऽस्मिच्छब्दस्यवच्छेदलक्षणः ।
अकृत्रिमो हि संयन्यो विशेषणविशेष्यवद्वि ॥ इति ।गर्गोऽपीति । वस्तुस्थित्या तस्यापि पौत्रत्वमवश्यं भावि ।
सत्यां च गोत्रसंज्ञायां गोत्राद्यूनीति वचनादयूनि प्रत्ययप्रसङ्गः,
गार्ग्यदेव च यूनीष्यते ॥(उद्घोषः) अपत्यमात्रसेति । ननु प्रवराध्याय-
प्रतिष्ठापत्यस्यैव लोके गोत्रत्वेन तदतिरिक्तपौत्रप्रभृतेरपि सञ्चारमिदं
चरितार्थमिति चेत्—चिन्त्यैमेवेदम् ॥ निग्रमादिति । अनिवार्ये
नियमकारिणी परिभाषेति भावः ॥ लिङ्गवतीति । यथा 'इको
गुणवृद्धी' इति ॥ विध्यन्तरेति । यथा 'मित्रविषये परम्' इति ।
विध्यन्तरशेष भूतत्वं च विध्यन्तरनियामात्मरूपं विवक्षितम्, अतः
संज्ञानां कार्यान्तेऽपि न क्षतिः ॥ उच्यन्तरमप्याह—यथा चेति ।
वर्षस्यापत्योपस्थापनेन वृत्त्या नोपनादिति भावः ॥ करणादिति ।
स्थापनादित्यर्थः ॥ व्यवहारायेति । क्वचित्संज्ञिनि सञ्चारानां नियमो
व्यवहारायेत्यन्वयः ॥ ननु विधिरिव किं न स्वादत् आह—नित्यएव स्थिति । डित्यादिषु डित्यादिपदानां नित्य एव संबन्धः, यथा
गयादिपदानां गयाचर्ये इत्यर्थः ॥ अस्मिन्शास्त्रे—व्याकरणे वृद्ध्या-
दीनां शब्दानां शक्तिर्लोकचलक्षणी नियमो व्यवहारायेत्यन्वयः ॥
तत्र हेतुः—अकृत्रिम इति । कृत्रिमत्वम्—आधुनिकत्वमिति
भावः । यथा गुणद्रव्ययोरुभे विशेपणत्वम्, द्रव्ये विशेष्यत्वमकृत्रि-
ममनादिसिद्धमेव, न त्वाधुनिकम्, तदस्त्वशास्त्रश्रुतसंयन्योऽकृत्रिम
इत्येवार्थः ॥परे तु—कारिकायां नियमः—शक्तिवोधनम्, शक्तिरु नित्ये-
त्याह—नित्य एवेति । एवञ्च गोत्रशब्दस्याप्यनेकेष्वर्थेषु शक्तिरस्त्वेव,
तद्बोधनकर्तृकं शास्त्रम्, अज्ञातशक्तिवोधकत्वात् । कैयटोक्तनियम-
त्वानुपपत्तेः—वृद्ध्यादिष्वप्येवमेवेत्याह—वृद्ध्यादीनां चेतीत्यर्थः-
भाहुः । अत्र यद्वक्तव्यं तद्वद्विद्यते शब्देन्दुशेखरे, शक्तिवादे मंजूपाया
च विस्तरेण निरूपितम् ॥भाष्ये—पौत्रप्रभृतेरिति । तद्व्यापत्यस्यैवार्थः ॥ यस्यापत्येति ।
यसंबन्ध्यपत्यविवक्षा तत्संबन्धिपौत्रप्रभृतीत्यर्थः ॥ गर्गस्य गोत्रत्वे
दोषमाह—सत्याच्चेति ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिपरं भाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । "समर्थानां प्रथमाद्वा" (४।१।८२)
इति वर्तते । समर्थानां प्रथमस्य यदपत्यं पौत्रप्रभृ-
तीति विशास्यते ॥(प्रदीपः) समर्थानामिति । यैष्यपत्यशब्दस्य संब-
न्धिशब्दत्वेन बोधयेतत्परिहृयते । न हि गर्गशब्दस्यापत्यत्वं
सदपि वस्तुस्थित्याऽर्थं इति । तथापि परिहारान्तरसद्भावाद्वा-
व्यवहारैरेतद्वोक्तम् ॥(उद्घोषः) न हि गर्गशब्दस्येति । वस्तुस्थित्या सदप्यपत्यत्वं
न गर्गशब्दस्थापे इत्यन्वयः । सूत्रे—अपत्यशब्देनापत्यत्वेन बोध-
विषय उच्यत इत्याशयः ॥परे तु—संबन्धिशब्दत्वेऽपि 'यस्यापत्यं तं प्रति गोत्रम्' इत्यर्थ-
लोकेऽपि गर्गस्य गोत्रसंज्ञा दुष्परिहारा । 'अपत्यत्वप्रकारकबोधविषयम्'
इत्यर्थेन वारणे तु 'संबन्धिशब्दत्वेन' इति निष्कलम् । किञ्च
यदाऽपत्यशब्दः भवत्पादिना पौत्रादिपरस्वदा ततो यूनि प्रत्ययसंगः,
तस्माद्भाष्योक्तमेव युक्तम् । 'समर्थानां प्रथमात्' इत्यनुवृत्त्यर्थमेवात्र
पठितम्, न तु प्रथमे । तेन बाधप्रत्ययान्तेभावस्य गोत्रसंज्ञेति
फलति । किञ्च यस्यापत्यं विवक्षितम्—यस्यापत्यमित्यर्थं प्रत्ययो
विवक्षितः—यतः प्रत्ययो विवक्षित इति यावत्, तस्य पौत्रप्रभृति१ सर्वे सर्वार्थावका इत्यभ्युपगमेन वृद्ध्यादयः शब्दाः सर्वार्थमन्वेषावका-
शेभ्यः इत्यर्थः ॥२ गर्गस्य वृत्तिरिति धीनन्तरं धीनमात्रस्य नोन्तेत्यस्यैव गोत्रधर्मायां तस्या-
दपि प्रत्ययः स्यात्, इत्यन्ते च मार्गादित्यर्थः ॥

३ 'गोत्रादयूनि वचनादयूनि' इत्येव पाठः क. तुल्यके ॥

४ व्यवहाराय गुणद्रव्यविषये नियमकारित्वाभावात् परिभाषात्वमिति केच-
नोक्तव्यमप्यायानं निर्वृत्यमिति भावः ॥५ ननु निष्कारणैवभूतत्वंविध्यन्तरविशेष्यत्वम्, तत्र वृद्ध्यादीनामनी-
त्यत आह—विध्यन्तरं बोधभूतमवश्येति ॥६ उपस्थापत्यशब्दादेरुपस्थापय उपस्थापकेन वृद्ध्यादिपरेन वृत्त्या-
नन्तर्वा बोधनदित्यर्थः ॥

७ 'यस्यापत्यशब्दस्य' इति क. ॥

८ 'न हि गर्गस्यापत्यस्य' इति क. ॥

गोत्रमिलयः । न हेतावानर्थः सवन्निशब्देनापि वाच्यवृत्त्या
रुन्वत इत्याहुः ॥

(५३१५ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ जीवद्वंद्वयञ्च कुत्तिसतम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जीवद्वंद्वयं च कुत्तिसतं गोत्रसंज्ञं भव-
तीति वक्तव्यम् । भार्ग्यस्त्वमसि जाल्म, वात्स्य-
स्त्वमसि जाल्म इति ।

का पुनरिह कुरता ?

पितृतो लोके व्यपदेशयताऽस्वतन्त्रेण भवित-
व्यम् ।

य इदानीं पितृमान् स्वतन्त्रो भवति स उच्यते
भार्ग्यस्त्वमसि जाल्म, वात्स्यस्त्वमसि जाल्म । न
त्वं पितृतो व्यपदेशमर्हसीति ॥

(प्रदीपः) जीवद्वंद्वयमिति । 'यूनस्य इन्सायाम्' इति
सूनमर्गापमिति वचनम् ॥ न त्वं पितृत इति । पितृतो
व्यपदेशो हि भार्ग्यायण इति भाष्यम् ॥

(उद्द्योतः) पितृत इति । वृत्ता त्वीदृशे नियमे 'या गोत्र-
संज्ञा' इत्युक्तम्, तद्विगलमिति भावः । वेचित्तु—अनेन युवेनेति
नियमादत्रात गोत्रत्वं विधीयते, तेन पर्यायेण साऽपि, अन्येन वृत्ता-
शय इत्याहुः । परं निर्दं 'न त्वं पितृत' इति भाष्यविरुद्धम् ।
पितृतो लोके व्यपदेशयतेत्यस्य पितृमतेत्यर्थः, पितृमतेति
शेषो वा ॥

(७०५ संज्ञासूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. ११०)

१४०९ जीवति तु वंदये युवा

॥ ४ । १ । १६३ ॥

(युवसंज्ञाधिकरणम्)

(५३१६ अनुवृत्तिफलप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जीवति तु वंदये युवेति पौत्र-

प्रभृत्यपेक्षं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) जीवति तु वंदये युवेति पौत्रप्रभृत्य-
पेक्षं चेति वक्तव्यम् ॥

तर्ह्येति वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम्, पौत्रप्रभृतीति वर्तते ।

एवं तर्हि अन्वाचष्टे पौत्रप्रभृतीति वर्तत इति ।

किमेतस्यान्वाच्याने प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) अभिजनप्रबन्धो वंशः, तत्र भवो वंश्यः
पित्रादिः, तस्मिन् जीवति यस्य सङ्गेष्यते न स निर्दिष्ट इत्यप-
रुमानस्य युवसंज्ञा प्राप्नोतीति मत्वाऽऽह—पौत्रप्रभृत्यपेक्षं
चेति । 'इदं सङ्गाविधानम्' इति शेषः । पौत्रप्रभृतीति व्यधि-
करणं विशेषणमपत्यस्यापेक्ष्य युवसंज्ञा विधीयते । पौत्रप्रभृते-
र्वदपत्यं तद्युवसंज्ञमिलयः ॥

(उद्द्योतः) अभिजनः—उत्पादकः ॥ तत्प्रबन्धः—तत्पर-
म्परा ॥ तत्र भव इति । दिगादित्याद्यतः । तेन पितृव्यमातुलादीनां
न वक्ष्यत्वम् ॥ पौत्रप्रभृत्यपेक्षपदस्य बहुव्रीहित्वेनाप्यपदार्थमाह—
इदं सङ्गेति ॥ नन्वेव पौत्रस्यापि युवसंज्ञा स्यादत आह—व्यधि-
करणमिति ॥

(५३१७ अनुवृत्तिफलप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तच्च दैवदत्तस्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दैवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तरिति, अन-
न्तरं यदपत्यं तत्र युवसंज्ञा ना भूदिति ।

(प्रदीपः) अनन्तरमिति । अनन्तरस्य च युवसंज्ञायां
'व्यधिनिराप' इति लुक्प्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) अनन्तरस्य युवसंज्ञा दोषमाह—अनन्तरस्य
चेति । 'गोत्राणाम्' इति नियमादेवदत्तसंज्ञादपत्यस्यो न स्यादित्यपि
शोध्यम् ॥

(अनुवृत्तौ दोषनिरासभाष्यम्)

दैवदैतस्य तर्हि पौत्रे युवसंज्ञा प्राप्नोति, एतदपि
पौत्रप्रभृति भवति ।

न पौत्रप्रभृतीत्यनेनापत्यमभिसंयज्यते—पौत्रप्र-
भृति यदपत्यमिति ।

किं तर्हि ?

यंदयोऽभिसंयज्यते—पौत्रप्रभृति वंदये जीवति
यदपत्यमिति ।

एवमपि दैवदत्तस्य ह्यौ पुत्रौ, तयोः कर्त्तव्यमिति
युवसंज्ञा प्राप्नोति—'आतर्हि च ज्यायसि' (४।१।
१६४) इति ।

एवं तर्ह्यपत्यमेवाभिसंवध्यते न तु पौत्रप्रभृति-
समानाधिकरणमपत्यम् ।

नैवं विज्ञायते—पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति ।

कथं तर्हि ?

पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति ॥

(प्रदीपः) इतरः पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति सामानाधिक-
रण्येन संवन्धं मत्वाऽऽह—देवदत्तस्येति ॥ आचार्यदेशीय
आह—न पौत्रप्रभृतीति ॥ चोदक आह—एवमपीति ।
आतरीत्यनेन बन्धस्य निर्वर्तितत्वात्तद्विशेषणस्यापि पौत्रप्रभृति-
ग्रहणस्य विरुद्धौ ज्यायसि आतरे जीवत्यनन्तरापत्यस्यापि कनी-
यसो युवसंज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ कथं तर्हि ॥ एतच्चेह्यार्थ-
दपत्यग्रहणादभ्यते । अन्यथा पौत्रप्रभृतेरपत्यत्वाव्यभिचारान-
र्थकमेवापत्यग्रहणं स्यात् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—देवदत्तस्य पौत्रस्येति पाठे व्यधि-
करणे षष्ठी । पौत्रप्रभृतिर्वन्धे इति । एवमपत्यमपि यस्य पौत्र-
प्रभृतिर्वन्धस्तद्वन्धुर्भावेनेति भावः ॥ ननु तस्य पौत्रप्रभृतिवन्धकत्वा-
भावात्कथं संज्ञाऽऽपादनमत आह—आतरीत्यनेनेति । 'आतरे
च ज्यायसि' इति चूड इति भावः ॥ बन्धस्य—बन्धव्यपत्यम् ॥ अन्य-
थेति । वृत्तीयपरगणपत्यादिशब्दाधूनिप्रत्ययवारणाय कृतया 'ग्रथ-
मात्' इत्यनुबन्धेन समर्थानां प्रथमस्य वत्पौत्रप्रभृतीत्यनेनेन गमादि-
वारणेनास्य फलाभाव इति भावः । न आपत्यग्रहणानुबन्धेवास्यास्य
सिद्धौ पुनरपत्यग्रहणं व्यर्थमेवेति बाध्यम् । तस्य समर्थमिभक्ति-
बद्धत्वेनेहासम्बन्धात् । न चात्र करणम् 'ते तद्गानाः' इत्यगानादी-
नामेव परामर्शार्थम् । 'तद्गानाः' इति महासकया वेपथ्येव संबन्धात् ॥

(५३१६ युवसंज्ञाविधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृद्धस्य च पूजायां युवसंज्ञा वक्तव्या ।
तत्र भवन्तो गार्ग्यायणाः, तत्रभवन्तो धात्स्यायनाः ।
का पुनरिह पूजा ?

युवत्वं लोके ईप्सितं पूजेत्युपचर्यते । तत्रमय-
न्तश्च युवत्वेनोपचर्यमाणाः पूजिता भवन्ति ॥

(प्रदीपः) वृद्धस्येति । श्लेषे तु 'वृद्धस्य च पूजायाम्'
इति वैधिरुद वार्तिकदर्शनात्प्रक्षिप्तम् ॥ गार्ग्यायणा इति ।
युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् स्वार्थं युवप्रत्ययः ॥ युवत्वमिति ।
ननु युवशब्दोऽनपेक्षितप्रभृतिनिमित्त एव सहेति कथमेतदु-
च्यते ? प्रायेणात्यवयसौ जीवद्वन्द्वत्वं समवतीति तदप्यारोपः
पूजेल्लपोः ॥

(उद्घोषः) युवसंज्ञेति । अत्रापि वृद्धत्वे विकल्पवित्त्वः ॥
यदप्यारोप इति । तदप्यारोपमूढात्सहचरित्ववदतोऽप्यारोप
ईप्सितत्वेन पूजेल्लपोः ॥

(५३१९ पूर्ववार्तिकप्रत्याख्यानं वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ आपत्यो वा गोत्रम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा—आपत्यो गोत्रसंज्ञो भव-
तीति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) आपत्यो वेति । 'गोत्रेऽङ्गवत्' इत्यत्र
व्याख्यातम् ॥

(५३२० प्रत्याख्यानोपयोगिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ परमप्रकृतेश्चापत्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) परमप्रकृतेश्चापत्यो भवतीति वक्त-
व्यम् ।

(५३२१ प्रत्याख्यानोपयोगिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ आपत्याजीवद्वन्द्वस्यात्स्वार्थं

द्वितीयो युवसंज्ञः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आपत्याजीवद्वन्द्वस्यात्स्वार्थं द्वितीयः
प्रत्ययः स च युवसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥

(५३२२ प्रत्याख्यानोपयोगिवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ स चास्त्रियाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स चास्त्रियां भवतीति वक्तव्यम् ॥

(५३२३ लाघवबोधकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं च कृत्वा एको गोत्रग्रहणमनर्थकं
भवति ॥

(५३२४ प्रत्याख्यानेनेष्टसाधकं वार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ बहुवचनलोपिपु च सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुवचनलोपिपु च सिद्धं भवति ।
तत्र विदानामपत्यं माणवक इति विग्रहश्च विदशब्दाद्
लोकयोः रूपत्तिर्भविष्यति—वैदः, वैदी ॥

वैदस्यापत्यानि बहुवो माणवका इति विग्रहश्च
विदशब्दाद्बहुवृत्तपत्तिर्भविष्यति—विदा इति ॥

(७०७ संज्ञासूत्रम् ॥ ४ । १ । २ भा. १८२)

१४११ वाऽन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे
जीवति ॥ ४ । १ । १६५ ॥

(पदहृत्यभाष्यम्)

अन्यग्रहणं किमर्थम् ?

आतरीति घर्तते, सपिण्डमात्रे यथा स्यात् ।

अयं स्थविरतरग्रहणं किमर्थम् ?

उभयतो विविधे यथा स्यात्, स्थानतो यस्तत्तम् ।

अथ जीवतीति वर्तमाने पुनर्जीवतिग्रहणं किमर्थम्?

जीवतो जीवति यथा स्यात्, मृते मा भूत् । मृते हि 'गाग्र्यो मृतः' इत्येव भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) सपिण्डमात्र इति । अन्यथा पूर्वेण
नित्याय युवसंज्ञाय प्राप्तायामियं विभाषा स्यात् । उभयत
इति । ज्ञायसीलानुरक्त्या वयःप्रकर्षे लब्धे स्वरितर इति
वचनसामर्थ्यादुभयनिमित्तः प्रकृपे आधीयते । जीवत इति ।
जीवतीत्याख्यातपदं संज्ञिविशोषणार्थमिहोपात्तमित्यर्थः । मृते
हीति । संज्ञिनि सपिण्डे चेति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अन्यग्रहणं किमर्थमिति । अन्य-
 सिग्नं तपिष्ठ इति किमर्थमिति प्रश्नः । वृत्तेऽस्ते इति भाष्यस्य—संनि-
 दितं नैतत् इत्यर्थः । तथा च तदनुवृष्टिः स्यादिति भावः । स्वयै-
 तरग्रहणं विषादिकृतोत्कर्षभाष्यं स्यादित्याशयः । अत्र 'आतुर-
 न्यसिन्' इति पर्युदासनात्सापिण्ड्यं न गृह्यते इति वृत्तिसरसः ।
 अविशेषादपि गृह्यत इत्यप्ये । पूर्वेणेति । आतरीत्यनेनेत्यर्थः ।
 पूर्वस्य ह्यस्यविराधम्, मृतस्य संभारश्च स्यादिति भावः ॥

कैचिनु—अन्यग्रहणं किमर्थमिति । सपिण्डग्रहणसामर्थ्यात्
 आतरीत्यस्य निवृत्तिमिति व्यप्यति । न च तत्रिभूतावपि आतृरूपस-
 पिण्डे जीवति जीवतः परत्वादिकल्प एव स्यात्, पूर्ववत् न तु मृतस्य
 दीक्षाभिमिति तन्मात्रवृत्तयेऽन्यग्रहणमिति भाव्यम्, स्नानवर्गमाप्तु-
 र्दृष्ट इत्यर्थेवात्यवितरपदेनैव धारणात् । न हि आता स्नागत उच्यते,
 किं तु वयसैवेति प्रश्नादायः । उत्तरस्य तु—केवलसमवितरतसपि-
 ण्डमात्रे यथा स्यात्, न तु आतृसहितान्यसपिण्डेऽपि जीवतीत्यर्थ-
 इत्यादायः । तेन तत्र पूर्वेण नित्यमेव ॥ आतरीति भवतु इत्यस्य
 'आतरी च वयावति' इति सूत्रेणैव तदर्थः ; तदप्यत्र मा भूत् इति
 द्वेपः ॥ सपिण्डमात्र इत्यस्य तद्वद्विद्वत्सपिण्डमात्रे इत्यर्थ इत्याहुः ॥

यत्तु पृथो-पितृभ्ये, पितामहे, आतरि वा वयसास्त्रिषे जीवति
मायायनः, मायां वैराग्यसम् । तथिन्त्यम् । आतरि केवलेऽन्य-
सन्निधे ॥ जीवति जीवतोऽपि नित्यसंज्ञाया एव स्वीकारः ।
तत्र आश्रयेन पितामहभावेत्यर्थ इत्यन्ये ॥ सामर्थ्यमुपपा-
दयति—उपायसीत्यनुप्रायेति ॥ स्थानम्—पितृभ्यस्त्वादि । पितृ-
भ्यादयो दि यनिष्ठा अपि स्थानतो ज्येष्ठाः ॥ नञेवमपि स्मरितमह-
पाप्मान्धादेवोमपतो मिहिल्लभ्ये तन्निदेशो व्यर्थ इति चेद्य, 'माया-
यति' इतिवत् स्यापि तस्मिन्नाश्रयाय ॥ ननु सामर्थ्यन्यसीवतिपदेन
संज्ञितो पिथेपतामसंवाद्य कथं भूयस्य संज्ञानिहृष्टित आह—
आश्रयातोति ॥ संज्ञितानि । संज्ञिपि युतेऽन्वेने पितृभ्यमाश्रयातो

जीवन्तीलभः । वंदये जीवन्ति मृतस्यापि नित्यमुदसंशया इष्टत्वा इति
बोध्यम् ॥ सपिण्डे चेति । 'मृते हि गार्ग्यो मृत इत्येव' इति भाष्ये
पाठ इति भावः ॥

(गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशो दोषापादकमाप्त्यम्)
अथ गोत्रयूनोः समावेशो भवति, उताहो न ।
किं च प्राप्नोति ?
यदं प्राप्नोति, न ह्ययमेकसंज्ञाधिकारः ।
किं चातः ?

(प्रदीपः) अथेति । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशस्य दर्शनादर्शनाभ्यां प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) समावेशस्येति । छत्रकलमख्यसंज्ञानां समा-
वेशदर्शनम् । सायंपातुर्कायपातुष्वोश्च समावेशावर्धनमित्यर्थः ॥
भाष्ये—किंच प्राप्नोतीत्यस्य—समावेशः किं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(दोषे श्लेकवार्तिकम्)
 गोत्रयूनाः समावेशे
 को दोषस्तत्कृतं भवेत् ॥

(भाष्यम्) गोत्रयूनोः समावेशे को दोषः ?
तत्कृतं प्राप्नोति, गोत्राश्रया विधयो यून्यपि प्राप्नु-
यन्ति—यास्कायनयः, लाह्यायनयः । “यस्कादिभ्यो
गोत्रे” (२।३।६३) इति लुक् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यास्कायनय इति । यत्कस्याप्यं गोन-
मिति शिवाद्यण् । तदन्ताद्युनि “अणो ह्यच” इति किन्, एक-
देशविकृतस्यानन्यात्वाद्दो “यस्य” इति लोपे च यास्केतिशब्दे
यस्कशब्द एवेति लुक् प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) ननु यास्कादयं परो न तु यस्मादित आह—
एकदेशेति ॥

(एकदेशे दोषयारकं श्लोकवार्तिकम्)
यस्कादिषु न दोषोऽस्ति
न यनीत्यनवर्तनात् ।

(भाष्यम्) यस्यैकादिषु न दोषः ।
किं कारणम् ?
न यूनीत्यनुवर्तनात्, न यूनीति तत्रानुवर्तते ।
ए प्रश्नः ? “न तौल्यलिप्यः” (श्राद्धः) इति ॥

(प्रदीपः) न यूनीति । तत्र पापयथेदेन संवन्धो
यस्मादभिन्यः परम्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लृगू भवति, यूनि तु
न भवतीति ॥

१ 'गृहे दि मा भग्न' इति च. त. पाठः ।

॥ अथ श्रुतिस्मृत्यनुसारेणः श्रीमन्न्यायसूत्रस्य दश, त्रयो वीथीः खरे
विद्या भंडाः, पवित्रे तपस्योर्षीषोऽथ च विदित्वेति विषयनेने न स्याद्वि-
द्यावत्तुं विदित्वेति अथमनुसृत्यया वाच—अथविद्याविदित्वेति ॥
अथानुसृत्येति इति वाचं विदित्वेति अथमनुसृत्य ॥

२. आचमनम्, नमस्कारं, हस्तस्नानं च विहितम् । आचमनं, अक्षय्यशायनार्थम् ।

एक इत्येव ॥

● एतेषु योजन इत्यत्र यो नियमो गौरवमय एव एवेति गोरादनीयवाचि
युक्तमय एव एवेति नियमं ज्ञेयमिति ।

(प्रदीपः) गोत्रादिति । 'गोत्राद्युनि' इत्यत्रैकग्रहणमनु-
वर्तते, तेनैकस्यैव युवप्रत्ययस्यानुज्ञानादनेकः प्रत्ययो न भवि-
ष्यतीत्यर्थः । यद्यप्याद्यस्य युवप्रत्ययस्य 'यूनि लुक्' इति लुकि
कृत इष्टं सिध्यति, तथापि परिहारान्तरसंभवादित्वाश्रितम् ॥

(उद्योतः) यस्यापीति । प्रौढीव्यतीयाजादिप्रत्यये विषय-
भूते लुगिनादिन पद प्राप्तेऽसिद्धिरिति भावः । अत्रेदं चिन्त्य-
म्—युवपि प्रत्ययलक्षणेनेधन्तत्वात्फक् प्रामोलेवेति भाष्योक्तं यत्र
समाधिरिति ॥

(संज्ञयोः समावेशे दोषापादनमाध्यम्)

गोत्रे तर्ह्यलुगुक्तः स युन्यपि प्रामोति ।

अस्तु ।

पुनर्युनि लुग् भविष्यति ।

नैवं शक्यम् ।

फक्किञ्जोर्दोषः स्यात्—शालङ्केर्यूनश्छात्राः

शालङ्काः, पैलस्य पैलीयाः । "फक्किञ्जोरन्यतर-
स्याम्" (४।१।११) इत्यन्यतरस्यां श्रवणं प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) स युन्यपीति । अनीणां यूनी छात्रा इत्या-
दाविलक्ष्यः ॥ पुनरिति । परत्वादल्लं वाधित्वा लुग् भविष्य-
वीत्यर्थः ॥ शालङ्केरिति । शालङ्करपत्यं गोत्रमिति बह्वादेराह-
तिपातत्वादिम् । पैलादिषु शालङ्किशब्दपाठाभिपातनाद्वैमप्रत्ययः
पलङ्कादेशश्च । ततः शालङ्केरपत्यं युवेति 'यमिनोश्च' इति फक् ।
तस्य 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक् । ततः शालङ्केर्यूनश्छात्रा इति
प्राग्दीव्यतीयार्थविधत्वाया यूनी गोत्रज्ञाया सत्या पैलादिषु लुको
'गोत्रेऽलुगपि' इत्यलुग् बाधकः स्यात् । तस्यापि 'यूनि लुक्'
इति परत्वाल्लुग् बाधकः, तस्यापि 'फक्किञ्जोरन्यतरस्याम्' इति
विकल्प इति पक्षे तु कः श्रवणप्रसङ्गः । यदा तु यूनी गोत्रज्ञा
मासि तदा 'गोत्रेऽलुगपि' इत्यस्याप्रवृत्तौ 'पैलादिभ्यश्च' इति लुग्
भयत्वेन, ततः कम्पादिभ्यो गोत्रे 'इश्च' इत्यनि सति शालङ्का
इति भवति । 'फक्किञ्जोरन्यतरस्याम्' इत्यत्र च विकल्पोऽन-
न्तरस्य 'यूनि लुक्' इत्यस्यैव बाधको ॥ तु पैलादिषु लुको व्य-
हितस्यान्तर्भावश्च यः ॥ पैलीया इति । पैलीया अपत्यं गोत्रं
'पैलीया वा' इत्यन्, ततो यूनि 'अणो वाच' इति फिन्, तस्य
'पैलादिभ्यश्च' इति लुक्, ततो वृद्धाच्छः ॥

(उद्योतः) अनीनामिति । अत्रियम्प्राग् 'यचः' इति क्कि

तदन्तानुवचलुवेऽत इभितस्य 'प्य क्षत्रिय' इति लुकि 'एकवचनदिव-
चनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि' इति 'अनि भृश' इति रुधेण
ठको लुकि अनीनामिति भवति । अत्र प्राग्दीव्यतीयाजादिविधत्वा-
मलुगिचः प्रसज्येत, एवं च द्यन्तस्य बहुलेश्वरानाहुको लुगभावे
'इश्च' इत्यपि 'आत्रेयाः' इति स्यात् । इवो लुकि तु ढकोऽपि लुकि
प्रत्ययलक्षणेनेधन्तत्वादिणि 'आत्राः' इति रूपमिति भावः ॥ परत्वा-
दिति । अस्तित्वेति भाष्यस्य प्रामोतिवत्यर्थ इति भावः ॥ नर्त्त-
नन्तरत्वात् 'फक्किञ्जोः' इति लुकः पैलादिषु पदादत्वाभावेऽपि पर-
त्वेन बाधकत्वं स्यादत आह—अन्तरङ्गस्य चेति । प्राग्दीव्यतीया-
जादिप्रत्ययनिरपेक्षत्वापेक्षदिलुकोऽन्तरङ्गस्य । 'गोत्रेऽलुगपि' इत्यत्र
भूति प्राप्तस्य लुकोऽलुगिति कथनमेतन्मूलकमेवेति न तद्विरोधः ।
'गोत्रेऽलुगपि' इत्यत्र हि शास्त्रीयगोत्रग्रहणमिति युक्तम् । शेषमाध्यं तु
'यूनि लुक्' इत्यत्र व्याख्यातं तत्र पदावधार्यम् ॥

(प्रकराम्भारेण दोषनिवारकमाध्यम्)

तस्माद्युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञायाः प्रतिषेधो यत्तद्व्यः ॥
न यत्तद्व्यः ।

तुर्नियामकः, तुः क्रियते स नियामको भविष्यति—
जीवति चंदये अपत्यं युवसंज्ञमेव भवतीति ॥

(प्रदीपः) तुर्नियामक इति । अनेकार्थवाक्षिपाता-
नामवधारणार्थत्वात्तुशब्दस्य ॥

(पूर्वोक्तदोषनिवारणेऽप्यन्यदोषापादकं भाष्यम्)

यदि तर्हि युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञा न भवति, य
इष्यन्ते यूनि गोत्राधया विधयस्ते न सिध्यन्ति—
गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणानां
किञ्चिद् गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य
गार्ग्यायणकः । गोत्राधयो वृद्धः प्रामोति ॥

एवं तर्हि—

(दोषोद्धारकं श्लोकमार्तिकम्)

राजन्पाद्वृज् मनुष्याच

ज्ञापकं लौकिकं परम् ।

(भाष्यम्) यदयं वृद्धविधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं
करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—लौकिकं परं गोत्र-
ग्रहणमिति ।

युषा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते—किं गोत्रोऽति
माणयकः ? गार्ग्यायणः । किं गोत्रोऽति माणयकः ?
चात्स्यायनः ॥

१ एते गोत्र इत्यत्र यत्र द्वादशगुणेतिमस्तत्वात्तुवचनस्योऽनेकं यत्र यत्र
०११ मासः ॥

२ 'इति विधयति' इति अत्रोक्तं यत्तद्व्यः—शालङ्कीयनीतिः ।
अन्यो प्राग्दीव्यतीव विधये युवे लुगिभ्यश्च लुगिभ्यश्चोऽपि विधये
यत्रने सिध्यति इत्ये 'तु' इत्यन्तर्भावकस्य विधयेति कथञ्चन्यत्रादित्ये
नृत्तवत्तुऽपि सिध्यति । यत्र सिध्यति इत्ये 'तु' इत्यन्तर्भावे ।
यत्रने नृत्तवत्तुऽपि सिध्यति । यत्र सिध्यति इत्ये 'तु' इत्यन्तर्भावे ।
यत्रने नृत्तवत्तुऽपि सिध्यति । यत्र सिध्यति इत्ये 'तु' इत्यन्तर्भावे ।
यत्रने नृत्तवत्तुऽपि सिध्यति । यत्र सिध्यति इत्ये 'तु' इत्यन्तर्भावे ।

३ 'यूनि लुगिभ्यश्च' इति य. व. पाठः ।

४ 'यिजोर्लुकि' इति य. व. पाठः ।

५ यत्र युनि लुक् (४।१।१०) यत्र युजोर्लुगपि (४।१।११)

पैलादिभ्यश्च (४।१।१२) एवं युवसंज्ञा । यत्र युजोर्लुगपि युवसंज्ञास्य विधि-

र्त्तव्यमिति प्रतिषेधो वैमिश्रकस्य लुगिभ्यश्चोऽपि बाधको न तु पैलादिभ्यश्चोऽपि ।

६ यत्र यत्रादित्येति श्लोकस्य यत्रादित्येति श्लोकस्य यत्रादित्येति श्लोकस्य यत्रादित्येति श्लोकस्य

७ यत्र यत्रादित्येति श्लोकस्य यत्रादित्येति श्लोकस्य यत्रादित्येति श्लोकस्य यत्रादित्येति श्लोकस्य

८ 'जीवति तु चंदये' इति य. व. पाठः ।

(सूत्रार्थोपसंहारभाष्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते-औपगवेर्यूनदृष्टात्रा औपगवीयाः ।
इजो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति ।

सामूहिकेषु क्षापकम् ।

यदि सामूहिकेषु क्षापकम्—गार्ग्यायणानां किं-
चिद् गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्या-
यणकः, गोत्राश्रयो बुद्धिः प्राप्नोति ।

बुद्धिबधौ क्षापकम् ।

बुद्धिविधवेतज्ज्ञापकम् ।

यदि बुद्धिविधौ क्षापकम्—शालङ्केर्यूनदृष्टात्राः
शालङ्काः ।

इजो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति ।

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ।

कथमौपगवेर्यूनदृष्टात्रा औपगवीयाः, इजो गोत्र
इत्यण् प्राप्नोति ?

नैव दोषः । गोत्रेणात्रेजं विशेषयिष्यामः—गोत्रे
य इज्विहित इति ॥

(७१० विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ० ११२)

१४१४ जनपदशब्दात् क्षत्रियादज्

॥ ४ । १ । १६८ ॥

(अनोऽधिकरणम्)

(५३२५ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ क्षत्रियादेकराजात्सङ्घ-

प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्षत्रियादेकराजादिति यकव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

सङ्घप्रतिषेधार्थम् । सङ्घान्मा भूत्—पञ्चालानाम-
पत्यम्, विदेहानामपत्यमिति ।

तत्तर्हि यकव्यम् ॥

(प्रदीपः) एकराजादिति । एकधातौ राज्ञे=क्षत्रिय
एकराजः । तेनैकक्षत्रियवाचिन एव प्रत्ययो भवति, न तु बहु-
त्वसंख्यायुक्तक्षत्रियवाचिन इत्यर्थः । यथैवैकः क्षत्रियः पञ्चा-
लस्तथैव बहवः क्षत्रियाः पञ्चाला इति प्रत्ययप्रसङ्गे वचनमिदम् ॥

(उद्घोषः) ननु पञ्चालशब्दादत्र बहुषु 'यजमोक्ष' इति
'तदाजस' इति वा शक्तिः पञ्चाला इति भवति, ततोऽपलविबध्वायाम्
'एकै गोत्रे' इति नियमात् गोत्रे प्रत्ययप्राप्तिः, यमि तु अत्रादि
प्राग्दीप्यदीवविषये गोत्रप्रत्ययसमाश्रितं पञ्चालशब्दे संप्रति जनपदस-
मानशब्दराजाभावादेव प्रातिरित आह—यथैवेति । त बहुषु पञ्चाल-

शब्दो यौगिकः, किन्तु एकसिद्धिब रूढ'पदेति भावः । उत्तरस्य
'तु-एकसिद्धेव रुढिः, न बहुषु, मानामावादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न यकव्यम् । न ह्यन्तरेण बहुषु लुक् पञ्चाला
इत्येतद्भवति ।

यस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात् । युवप्रत्यय-
श्चेत्तस्य लुक्, तस्मिन्श्चालुग् भविष्यति ॥

इदं तर्हि—क्षौद्रकाणामपत्यम्, मालयानामपत्य-
मिति ।

अत्रापि क्षौद्रक्यो मालव्य इति नैतत्तेषां हासे
वा भवति कर्मकरे वा ।

किं तर्हि ?

तेषामेव कस्मिंश्चित् । यावता तेषामेव कस्मिं-
श्चित्, यस्तस्मादुत्पद्यते स युवप्रत्ययः स्यात् । युव-
प्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्, तस्मिन्श्चालुग् भविष्यति ॥

(प्रदीपः) न ह्यन्तरेणेति । पञ्चालापत्येषु यौगिकः
पञ्चालशब्दः, तदाजस्यनो बहुषु लुक्त्वात् ॥ तस्य लुगिति ।
'ण्यक्षत्रियापंजितः' इत्यनेन ॥ तस्मिंश्चेति । 'गोत्रेऽलुगचि'
इत्यनेन । यथैव पञ्चाल इति सर्वथा भवितव्यमिति किं वार्ति-
कारभ्रमेण ? ॥

तत्र वार्तिककारस्यभिप्रायमाहुः—असति वार्तिकारभ्रमे
बहुवचनान्तादेव प्रत्ययः स्यात्, नैकवचनान्तात् । जनपदे हि
बहुवचनान्तः पञ्चालशब्दो वर्तते इति तस्यैव जनपदसमान-
शब्दत्वम्, क्षत्रियश्रुतित्वं च ॥

भाष्यकारस्तु मन्यते प्रातिपदिकस्य जनपदसमानशब्दत्वं
प्राधानं न सुबन्तसेत्येकवचनान्तात् प्रत्ययः केन निवार्यत इति ॥

इदं तर्ह्यिति । क्षौद्रकस्य राज्ञो मृत्या अपि क्षत्रिजाः
क्षौद्रका उच्यन्ते । ततश्चापत्यापलवत्सम्बन्धमाभावाद् गोत्रयु-
वाभ्यकार्याभावादिनिष्यमाणोऽपि तत्राजो व्यङ्ग्यः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥
नैतदिति । मृत्यया धृत्वा दासेषु धृत्यमाशादुपचरितार्था-
त्यलयादर्शनात् तदेवोत्तरमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ण्यक्षत्रियेति । अजादिशब्दीव्यदीवविषये
'गोत्रेऽलुक्' इत्युक्तिं पञ्चालशब्दाज्जातसेमो 'ण्यक्षत्रिय' इति
लुगिति भावः ॥ यथैवमिति । बहुवचनान्तरादिके पञ्चालस्य
दुर्गोत्वात् वार्तिकस्थोक्तिमसरो नास्तीत्यर्थः । केन वार्यत इति ।
एवञ्च पञ्चालानामपत्यं पञ्चाल इति वा भूदित्येवमर्थं वार्तिकमिति
भाष्यम् । तत्र दुर्गिवादिमिदं चेति व्यावर्तयितुमशक्यमित्याशयेन
प्रत्याख्याना वार्तिकमिति भावः । नन्विदमपि पूर्वोदाहरेण समग्र
आह—क्षौद्रकसेति ॥ भाष्ये—तस्मिन्श्चालुगिति । अत्र 'यद्'-
जस्य बहुषु इति लुक् प्राप्तिः ॥

(क्षत्रियपदाज्ञेयभाष्यम्)

अथ क्षत्रियग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—विदेहो नाम ब्राह्मणस्तस्यापत्यं
वेदेहिः ॥

(५३२६ क्षत्रियपदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ क्षत्रियग्रहणानर्थक्ये चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

एकं तावदुक्तम्—याद्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं
गोत्रमाद्ये लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेध इति ।

अपरमुक्तम्—अनभिधानादिति ॥

(५३२७ अतिवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य
राजन्यपत्यवत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य रा-
जन्यपत्यवत्प्रत्यया भवन्तीति चकव्यम् । पञ्चालानां
राजा पाञ्चालः ॥

पूरोरण् चकव्यः—पौरवः ॥

पाण्डोर्ध्वेण चकव्यः—पाण्ड्यः ॥

(प्रदीप) पूरोरिति । सिद्धे प्राग्भ्यव्ययीऽणि तत्राज-
संशयमिदं वचनम् । पुरुशब्दो न जनपदवाची । अन्यथा
“द्यम्गमध” इत्यण् सिद्धत्वाच्चनमनर्थकं स्यात् ॥ पाण्डो-
रिति । मादाविप्रभृतिषु येषां दर्शनं लौकिके गोत्रभावे इति
पचगाद् युधिष्ठिरादिवित् । पाण्डोरमहान्ततद्वाचिनः । पाण्डव इत्येव
भवति ॥

(उद्घोतः) युधिष्ठिरादिवित्तरिति । संग्रहशब्देन जन-
पदस्मारनेन तत्समानशब्दश्रुतिवगातिविशेषवाचिपाण्डुशब्दश्रुति-
पादस्य पाण्डोर्ध्वेणोक्तिमिच्छावैनाप्रतिस्तरादिति भावः ॥

(७१२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. ११३)

१४१६ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्

॥ ४ । १ । १७० ॥

(अणोऽधिवरणम्)

(५३२८ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अणो व्यङ्ग्येजो विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणो व्यङ्—ण्य—इध्—इत्येते
भवन्ति विप्रतिषेधेन ।

अणोऽपवादाः—आहः, घाहः ।

व्यङ्गोऽपवादाः—आम्यष्टपः, सौवीर्यः ।

इहोभयं प्राप्नोति—दार्ढ्यः ॥

ण्यस्यावकाशः—निर्चक—नैचक्यः ।

अणः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—नीप—नैव्यः ॥

इहोऽवकाशः—आजमीढिः, आजक्रन्दिः ।

अणः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—बुध—वौधिः ।

व्यङ्ग्येजो भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) दार्ढ्यं इति । दार्ढ्यस्यापत्यमिति व्यङ् ॥

वौधिरिति । सात्वावयवलक्षण इम् ॥

(उद्घोतः) सात्वावयवपेति । इत्यनुक्ता अपि दुषाजमीढा-
जक्रन्दा भाष्यप्रामाण्यात्सात्वावयवा बोध्याः ॥

(५३२९ विप्रतिषेधे द्वितीयवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ व्यङ्गः कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यङ्गः कुरुनादिभ्यो ण्यो भवति
विप्रतिषेधेन । व्यङ्गोऽवकाशः—आवन्त्यः, कौन्त्यः ।

ण्यस्य स एव ।

नैशो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ।

ण्यो भवति विप्रतिषेधेन—नैश्यः ॥

(७१० लुगिवधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. ११४ ॥)

१४२१ कम्बोजाह्लुक् ॥ ४ । १ । १७५ ॥

(लुगधिकरणम्)

(५३३० सूत्रपरवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं

चोडाद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनम् ।

किं प्रयोजनम् ?

चोडाद्यर्थम्—चोडेः, कटेरः, केरलः ॥

(७१९ लुगिवधिसूत्रम् ॥ ४ । १ । ४ आ. ११५)

१४२३ अतश्च ॥ ४ । १ । १७७ ॥

(उद्घोतः) स्थिर्वा तद्वावस्यावसरप्रत्ययस्य लुगिवधेः ॥

(अष्टद्वयवारणपरभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति—आम्यष्टपा, सौवीर्या ?

अत इत्युच्यते, नैयोऽकारः ।

तदन्तविधिना प्राप्नोति ।

अत उत्तरं पठति—

(उद्घोतः) तत्रादन्त्येत्थं मत्वा पृच्छति—इह कस्मादिति ॥

(५३३१ तदन्ताग्रहणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अत इति तदन्ताग्रहणमवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् ॥ * ॥

(माप्यम्) अत इति तदन्तस्याग्रहणम् ।

किं कारणम् ?

अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् । यद्यमवन्त्यादिभ्यो लुक् शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—नात्र तदन्तविधिर्भवतीति ॥

(उद्घोतः) अवन्तीति । तेन हि व्यङ्ग्यबोद्धुं ॥

(सूत्रांशपूरकमाप्यम्)

पश्वादिभ्यो लुग्वचव्यः । पर्शः, रक्षाः, असुरी ॥

(प्रदीपः) पर्शरिति । पर्शोरपत्वं स्त्री 'ह्रस्वमगच' इत्यण्, तस्य 'अतश्च' इति लुक् । 'पश्वादिबौधेयादिभ्योऽणजौ' इति स्थायेंऽण् । तस्य भिन्नप्रकरणत्वाद्भुगप्राप्तौ वचनेन विधीयते । ततः 'ऊङुतः' इत्यङ् । रक्षा इति । रक्षसः क्षत्रियविशेषस्यापत्वं स्त्रीति पूर्ववदस्य लुकि कृते स्त्रिया अभिधायकात्सुलोपे दीर्घत्वे च रक्षा इति भवति । रक्ष इत्ययुक्तः पाठः ॥ असुरीति । असुरशब्दात् स्त्रियामपत्वेऽनो लुक्, ततोऽण्, तस्यापि लुक्, जातिलक्षणे षीप् ॥

(उद्घोतः) रक्षस इति । अलाप 'अग्नमगच' इत्यणः 'अतश्च' इति लुकि ततः पश्वादिभ्यः 'पश्वादिभ्यः' इति लुक् ॥

३ 'पूर्ववदङ्ग्यस्य' इति क पाठः ॥

इति श्रीशिवभट्टमुनसतीगर्भजनामोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाहिकम् ॥

पादस्य समाप्तः ॥

(५३३२ अन्यथासिद्धिसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ यौधेयादिप्रतिपेधो ज्ञापकः पश्वादिभ्यः ॥ * ॥

(माप्यम्) यद्यपि "न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः" (४।१।७८) इति प्रतिपेधं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—भवति पश्वादिभ्यो लुगिति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमे

पादे चतुर्थमाहिकम् ॥

पादस्य समाप्तः ॥

(प्रदीपः) यौधेयादिप्रतिपेध इति ॥ यदि पाठ-मिकस्यापि तद्वाजस्य 'अतश्च' इति लुक् स्यात्तदा यौधेयादिभ्यो विहितस्यानो लुक्प्रतिपेधविधानमनर्थकमेव स्यादित्यर्थः । युधाया अपत्वं स्त्री 'ह्राचः' इति ङ् । ततः स्थायेंऽण् । तस्य लुकि प्रतिपिद्धेऽवन्तलक्षणे स्त्रीति कृते यौधेयीति भवति । यदि त्वनो लुक् स्यात्तदा ङलक्षणे कोपि सति उदात्तविहितस्य स्यात् ॥

इत्युपाध्यायवैष्यट्पुनरैक्यट्कृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थ-

साध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाहिकम् ॥

पादस्य समाप्तः ॥

	सूत्रवार्तिकसंख्या						सर्वयोगः
	ग्राफनयोगः	आहिके १	आहिके २	आहिके ३	आहिके ४	आहिकमङ्गल-योगः	
व्याख्यातसूत्राणि	६१७	८	३५	१०	३३	८६	७०३
अव्याख्यातसूत्राणि	६६१	६	३२	३	४९	९०	७५१
समुदितसूत्राणि	१२७८	१४	६७	१३	८२	१७६	१४५४
वार्तिकानि	५०९३	४६	७९	५३	५६	२३४	५३२७

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

प्रथममाहिकम् ॥

(७०४ अर्थविधायकसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. १ ॥)

१४२४ तेन रक्तं रागात् ॥ ४ । २ । १ ॥

(रक्तार्थाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

रागादिति किमर्थम् ?

देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ॥

(५३१० 'रागात्' यदानर्थेययोधकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ रक्तादीनामर्थान्भिधाने प्रत्यय-

विधानादुपाध्यायनर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रक्तादीनामर्थान्भिधाने प्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकम् । न ह्यरागादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थान्भिधानं स्यात् ।

अनभिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) रक्तादीनामिति । रक्तादीनां शब्दाना योऽर्थः स एव यदि लौकिके प्रयोगे प्रत्ययेनाभिधीयते तदा प्रत्ययो भवति नान्यथा । प्रयुक्तानां शब्दानां साध्वसाधुविषे-
धाय शास्त्रारम्भादेवदत्तेन रक्तं वस्त्रमिति वाक्यायोऽर्थोऽवग-
म्यते नासी-दैवदत्तं वस्त्रमित्येतोऽवगम्यते, सस्यामित्यन्वयस्ये-
धात्. सम्प्रत्ययात् । अत एवानभिधानात्-कोपेन रक्तं सुयं,
रूपेण वान्तायां रक्तं ह्यादौ वर्णाभिप्रायचोर्न भविष्यति
प्रत्ययः ॥(उद्घोतः) ननु रक्तादीनामर्थानामभिधानं श्लघे सम्रासोऽ-
नुपपन्नः, सविशेषणत्वेनासामर्थ्यात् आह—रक्तादीनां शब्दाना-
मिति । शब्दपरत्वे च 'देवदत्तस्य शुद्धरक्तम्' इति वस्तुमात्रं इति
भावः । रागादिरुक्तोऽप्यनभिधानमात्रवश्यकमित्याह—अत एवेति ।
अभिरुच्य—प्रीतिः ॥

(७०५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २)

१४२५ लाक्षारोचनाटुकम् ॥ ४ । २ । २ ॥

(टगधिकरणम्)

(५३२९ सूत्रानापूर्वकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्या-

मुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसं-

ख्यानं कर्तव्यम् । शकलिकम्, कार्दमिकम् ॥

(प्रदीपः) ठक्प्रकरण इति । शकलकर्दमयोः सूत्रे
पाठोऽनार्षः ॥

(५३३० बाधकप्रत्ययोपपादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नील्या अन् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नील्या अन् वक्तव्यः । नील्या रक्तं
नीलम् ॥(प्रदीपः) नील्या इति । औषधिविशेषो नीली ।
अण्वाधनार्थं वचनम् । नीलशब्दस्तु गुणगुणिनोऽभेदोपा-
रान्मनुज्योपाद्वा नील्या रक्ते वस्त्रे सिध्यति ॥(उद्घोतः) प्राण्यादिरूपनील्या रागकरणत्वात्संभवादाह—
औषधीति । अण्याधनेति । न तु नीलमिति रूपसिद्धय इत्यर्थः ।
तैदुपपादयति—नीलशब्दस्त्विति ॥

(५३३१ बाधकप्रत्ययोपपादकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पीतात्कन् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पीतात्कन्यक्तव्यः । पीतेन रक्तं
पीतकम् ।

पीतकशब्दो वा प्रकृत्यन्तरम्, तस्माद्भुग्वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) पीतादिति । रागविशेषवाची पीतशब्दः ॥
प्रकृत्यन्तरमिति । स्वार्थिककनप्रत्ययान्तामित्यर्थः ॥(उद्घोतः) स्वार्थिकेति । पूर्वमते तु अस्यादनभिधानात्-
प्रत्यय इति बोध्यम् । अत्र यत्र पीतशब्दादनभिधानं बोध्यम् ॥

(५३३२ बाधकप्रत्ययोपपादकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् वक्तव्यः ।
हारिद्रम्, माहारजनम् ।

(प्रयोगसाधकभाष्यम्)

रागादित्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—हारिद्रौ
कुण्डुद्वयपादौ, कापायौ गर्दमस्य कर्णाविति ।उपमानात्सिद्धम् । हारिद्रायिव हारिद्रौ, कापा-
याविव कापायौ ॥

(प्रदीपः) उपमानादिति । रूपजादयविमिश्रितार्थः ॥

१ देवदत्ताशोचमात्रकलर्दमाहिति शुभमज्जि, ४ वटोऽनार्षे
२ आ. १ । १

३ अष्टादशेन नैव शकलिकर्दमावर्थादिति नाना ३

४ तत्पदार्थकत्वेऽत्र ४

५ 'रक्तं वस्त्रं नीलम्' इति ५ अ. ४. ५२३

५ वीजद्वयश्लेषवत्ता विदित—वीजद्वयमिति, वीजद्वयम् । मूलशब्दं
तत्तादुपपत्तिः । तत्र पूर्वमते—वीजद्वयमिति वीजद्वयद्वयविकाराव्यस्यो
५ । वीजद्वयम् । मूलशब्दार्थमिति वीजद्वयमवधानमिति बोध्यमिति
म. ११ ॥

(७०६ अर्धविधायकसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३)

१४२६ नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥४१२३॥

(युक्त्याधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः । योगो हि नाम स भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः । न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः, नित्ये हि कालनक्षत्रे ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

(प्रदीपः) योगो हीति । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिर्योगः, स कालनक्षत्रयोर्नास्ति द्वयोरपि नित्यत्वात् । न च चन्द्रमसैव योगः पुण्यादीनां नक्षत्रता । सर्वदा तेषां लोके नक्षत्रव्यवहारदर्शनात् । अथापि सम्बन्धमार्तं योगः, स च नित्यानामपि प्रधानपुरुषपदविबुद्धः । तथापि कालविशेषावगमार्थः पौषादिशब्दप्रयोगः । एवं सति-असत्सु कालविशेषावगतौ न स्यात् ॥

(उद्घोषः) ननु प्रधानपुरुषयोरेव नित्यः कालव्यवहारयोगः स्यादत आह—अप्राप्तीति ॥ तदुक्तं भाष्ये—ययोः संनिकर्षविप्रकर्षाविति ॥ न चेति । चन्द्रमो योग एव तेषां नक्षत्रत्वम्, न तु तदभावे इत्यर्थः ॥ एवं सतीति । सर्वस्य कालस्य पुण्यसंबन्धतया कालविशेषावगतावसर्गा तदवगमार्थः प्रयोगो न स्यादिति भावः । यद्यपि क्षणरूपः कालोऽनित्यत्वात्पि तत्काररूपः कालपदव्यवहार्यः, स व्यवहारानित्य इति बोध्यम् ॥

(५३३३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानं भवतीति वक्तव्यम् । पुण्येण युक्तः पुण्ययुक्तः, पुण्ययुक्तश्चन्द्रमा अस्मिन् काले पौषमहः, पौषी रात्रिः ॥

(प्रदीपः) तद्युक्तादिति । नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचिनः कालेऽभिपेये प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः । चन्द्रनक्षत्रयोश्चाविमुत्पादसि कादाचित्को योगः । कालस्तु नित्यो व्यापी चेति योगाभावः ॥

(उद्घोषः) ननु नक्षत्रयुक्तचन्द्रश्चाप्यत्र प्रत्ययो विधातु शक्यः, नापि तदाचिनः काले इतिर आह—नक्षत्रयुचेति । तद्युक्तादित्यस्य—तद्युक्तचन्द्रवाचिनः पुण्ययुक्तादिशब्दादित्यर्थः । पुण्ययुक्तादिशब्दस्य चन्द्रवाचकत्वे हेतुकथनम्—नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगादिति ॥ काले=तद्युक्तकाले ॥ नन्वेवमपि तयोः सार्वदिकत्वात्कर्मग्राह्ये योगोऽत आह—चन्द्रेति ॥

(५३३४ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्रोत्तरपदलोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रैवं सति उत्तरपदलोपो वक्तव्यः । पुण्ययुक्तशब्दादि प्रत्ययो विधीयते ॥

(५३३५ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गवचनानुपपत्तिश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङ्गवचनयोश्चानुपपत्तिः । चन्द्रमसो यत्किञ्च वचनं च तद्युक्तवद्भावेन प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लिङ्गेति । मघायुक्तशब्दात्प्रत्यये क्रियमाणे तस्य च लुपि सति मघा इति लौत्वबहुत्वे न सिध्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) 'अथ पुनः' इत्यादौ युक्तवद्भावेऽपि न दोषोऽत आह—मघायुक्तेति । 'मघा'शब्दो नित्यबहुवचनान्तो नित्य-सौलिङ्गश्च ॥

(५३३६ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कालयोगात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कालयोगात्सिद्धमेतत् ॥

अस्तु नक्षत्रेण युक्तः काल इत्येव ॥

(प्रदीपः) कालयोगादिति । कालस्यैव पुण्यादिषमीपत्येन चन्द्रमसा योग आधीयत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) कालस्यैवेति । चन्द्रगौणनक्षत्रवाचकेनैव कालयोगात्सिद्धमिति वार्तिकार्थ इति भावः ॥ कैयटे—पुण्यादिसमीपत्येनेत्यस्य पुण्यादिपदतोच्चेनेत्यादिः ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—अयुक्तोऽयं निर्देशः, योगो हि नाम स भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः, न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः, नित्ये हि कालनक्षत्रे इति ।

नैव दोषः ।

पुण्यसमीपगते चन्द्रमसि पुण्यशब्दो वर्तते, तेन तत्संज्ञकेन कालो विशेष्यते ॥

(प्रदीपः) पुण्यसमीपगत इति । शुद्धार्थासम्भवे गौणस्याश्रयणादिति भावः । मघादयः शब्दा अपरित्यक्ताऽत्र प्रसङ्गा एव चन्द्रमसि वर्तन्ते । यथा मघादयः—मघान् शिवः पश्येति । तेन युक्तवद्भावेऽपि सोपाभावः ॥

(उद्घोषः) नन्वेवमपि युक्तवद्भावेऽपि दोषोऽत आह—मघादय इति । लक्ष्मणस्यैव सति मत्स्यागामादिति भावः ॥

(५३३७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तथा च संप्रत्ययः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं च कृत्वा लोके संप्रत्ययो भवति । पुण्यसमीपगते चन्द्रमसि वक्तारो भवन्ति—पुण्येणाद्य, मद्याभिरयेति ॥

(उद्धोतः) 'पुण्येणाद्य' इत्यादिमाध्यस्य 'माध्यम्' इति शेषः ॥

(७०७ लुब्धिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ४)

१४२७ लुवविशेषे ॥ ४।२।४ ॥

(लुवधिकरणम्)

(पूर्वसूत्रानुवृत्तौ दोषदर्शकभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—पौषी रात्रिः, पौषमहः ?

अविशेष इत्युच्यते, विशेपश्चात्र गम्यते—रात्रिरित्युक्तेऽहर्नेति गम्यते, अहरित्युक्ते रात्रिर्नेति गम्यते ।

इहापि तर्हि न प्रप्नोति—अद्य पुण्य इति । अत्रापि हि विशेपो गम्यते—अद्येत्युक्ते न ह्यो न श्य इति गम्यते ।

यद्यप्यत्र विशेपो गम्यते, अविशेपोऽपि तु गम्यते ॥ अद्येत्युक्ते न क्षायते रात्री दिवा वेति । यतोऽविशेपस्तदाश्रयो लुभविष्यति ॥

इहापि तर्हि—यद्यपि विशेपो गम्यते, अविशेपोऽपि तु गम्यते । रात्रिरित्युक्ते न क्षायते फदेति । दियेत्युक्ते न क्षायते फदेति । यतोऽविशेपस्तदाश्रयो लुभामोति ।

(प्रदीपः) अविशेपस्वरूपदर्शनाय प्रश्नप्रतिबन्धने—इहेति । पौषमहरित्वाहर्विशेपानवगमादत्सविशेष इति लुभप्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) दर्शनाय=ज्ञानाय । ईद प्रकृतवर्ण्ये प्रतिबन्ध-गम्यन्ते ज्ञानादेत्वर्थः । ईदोरूपविशेषावगते, यद्यत्र लुभू । अन आर—अहर्दिशेति । पौषमहात् । 'अविशेष इत्युच्यते' इति भाष्ये प्रत्ययप्रतिबन्धनादित्य । 'यद्यप्यत्र' इत्यादि तु पूर्वसूत्रसं समा-श्रितेः । बोध्यम् ॥ अद्य पुण्य इति । यद्यपि 'अद्य वच्यते' इत्या-दारदन्तविशेषादिति ज्ञानम्, तथाप्यत्र भाष्यनामाप्याच्छादितम् ।

१ 'ति गम्यते' इति ४ अ. ५ पा. १

२ 'अविशेषादिवचनार्थाय प्रकृतवर्ण्ये' इत्यस्यत्वमह—इह-प्रकृतवर्ण्य इत्यादिना ४

३ अहो ह्यत्र विशेपोऽपि गम्यते ॥

४ 'दी' इति गम्यते 'दृष्टविशेषे' इति दृष्टत्वं विधेये दन्तवन्ते दन्ते अर्थात् इत्येव दोषात् ४ अ. ५ पा. १ इत्यादि पूर्वसूत्रे दन्तवन्ते

यान बोध्यम् । 'राहोः शिरः' इति वक्तव्यमेतदित्यन्धन आधा-राधेयभावः । अत एव 'अवतनमहोरात्रम्' इत्यादेरुपपत्तिरित्यन्ये ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि—'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यनुवर्तते, नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे ।

कः पुनः कालो नक्षत्रेण युज्यते ?

अहोरात्रः ॥

(प्रदीपः) अहोरात्र इति । तेनाहोरात्रस्य यदाऽवा-न्तराभ्याद्यवयवविशेषाविवक्षा तदा लुभू । विशेषविवक्षाया तु श्रवणम् । पौषोऽहोरात्र इत्यापि विशेषस्य शब्देनाश्रितत्वाद्-बोध्यम् ॥

(उद्धोतः) श्रवणमिति । पौषी रात्रिरित्यादौ प्रत्ययस्य ॥ विशेषस्य शब्देनेति । समुदायप्रतीतिमाध्यवयववद्वयविशेषस्य-सर्वम् ॥ अविशेष इति प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः ॥

(७०८ लुब्धिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ५)

१४२८ संज्ञायां श्रवणांश्च तथाभ्याम्

॥ ४ । २ । ५ ॥

(श्रवणात्तद्वत्साधकं भाष्यम्)

इह कस्मान्न युक्तवद्भाष्यो भवति—श्रवणा रात्रिः ? निपातनादेतत्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

"विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिंकीचैत्रीभ्यः"

(४।२।३) इति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—निपातनादिति । निर्देशेन श्रवणघ-त्वात्स्यस्यपि युक्तवद्भाष्याभावे ज्ञाप्य इति भावः । यद्यपि तत्रैव फाल्गुनीत्वादिरिदंशाव पूर्णिमाया न लुभाहस्तथापि अयमेति निर्दे-शेन पूर्णिमास्तम्भितेपेऽनित्यत्वस्य बोधनाय दोषः ॥

(७०९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ६)

१४३० दृष्टं साम ॥ ४ । २ । ७ ॥

(अर्थाधिकरणम्)

(५३३८ कलितवद्विषयं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दृष्टं साम कलेर्दक ॥ * ॥

(भाष्यम्) दृष्टं सामेत्यत्र कलेर्दकव्ययः । क-लिना दृष्टं साम कालेयं साम गीयते ॥

दृष्टिर्नैव श्रित्वा दोषात् (वार्तिकं) भाष्येन च पूर्वसूत्रमप्यवधारितम् ।

२ 'दृष्टे' इति श्रवणार्थाय वचनप्रत्ययविशेषः इति भाष्यम् ४

३ विभाषा फाल्गुनी' इति 'अवस्था' इति निर्देशेन श्रवणघत्वात्तदा पूर्णिमायां वचने तत्रैव दृष्टि इति युक्तवद्विषयेन भाष्ये युक्तवद्भाष्ये न वच-नं ३ अ. ५ पा. १ इति ॥

अपर आह—

(प्रदीपः) कलिना दृष्टमिति । यस्य साग्नो विशिष्ट-
कार्यविषयो विनियोगो ज्ञानातिशयसम्पत्त्या कलिनाऽज्ञायि
ततेन दृष्टमित्युच्यते ॥

(उद्घोतः) ननु कविप्रकाशो नित्यत्वाकलिना दृष्टमित्य-
नुपपन्नमत आह—यस्य साग्न इति । ज्ञापित इत्यस्य 'प्रथ-
मतः' इत्यादिः । अज्ञायोति वचित्वाठः ॥

(५३३९ व्यापकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सर्वत्राग्निकलिभ्यां दृक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वत्राग्निकलिभ्यां दृक्चकव्यः ।
अग्निना दृष्टं सामाग्रेयम्, अग्नौ भवमाग्रेयम्, अग्ने-
रागतमाग्रेयम्, अग्नेः स्वमाग्रेयम्, अग्निर्देवताऽस्या-
ग्रेयः । कलिना दृष्टं कालेयम्, कलौ भवं कालेयम्,
कलेरागतं कालेयम्, कलेः स्रं कालेयम्, कलि-
र्देवताऽस्य कालेयश्चरः ॥

(प्रदीपः) सर्वत्रेति । सर्वेषु प्राग्बीज्यतीयेष्वेवमित्यर्थः ॥

(विधायकं श्लोकवार्तिकम् ॥)

दृष्टे सामनि जाते

चाप्यण्डिद्विर्वा विधीयते ॥

(भाष्यम्) दृष्टे सामनि जाते चाप्यण्डिद्विर्वा
चकव्यः । उशनसा दृष्टं साम औशनम्, औशन-
सम् । शतभिपजि जातः शतभिपजः, शतभिपः ॥

(प्रदीपः) जाते चेति । जातेऽर्थे यो दिष्टः विधीयते
पूर्वं विहितो वाचकेन निवर्तितः पुनर्विधीयत इत्यर्थः, स वा
विज्ञपति । शतभिपजीति । शतभिपजयुक्तः काल इत्यण् ।
तस्य दृक् । ततो जातेऽर्थे 'प्राग्बीज्यतोऽण्' इत्यण् विहितः
'कालादृक्' इति ठना वाधितः पुनः 'हेन्धिबेला' इत्यादिसूत्रेण
विधीयते ॥

(उद्घोतः) दिगण्डिनेन योग्यतया 'जाते च' इत्येवान्वेति-
त्याशयेनाह—जातेऽर्थे इति । 'दृष्टे सामनि' इत्येतत् नगैव
सम्पद्यत इति भावः ॥

(विधायकं श्लोकवार्तिकम् ॥)

तीयादीकम् ॥

(भाष्यम्) तीयादीकम् चकव्यः । द्वैतीयिकः,
तार्क्ष्यीयिकः ॥

(प्रदीपः) तीयादीकमिति । अर्थाभिर्देशात् स्वार्थ एवेति
हेयम् ॥ न विद्याया इति । विद्यावाचिनो न भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) विद्याशब्दादीककोऽप्राप्तेराह—विद्यावाचिन
इति ॥

(निषेधे श्लोकवार्तिकम् ॥)

न विद्यायाः ॥

(भाष्यम्) विद्याया न भवतीति चकव्यम् ।
द्वितीया विद्या, तृतीया विद्येत्येव ॥

(अतिदेशे श्लोकवार्तिकम् ॥)

गोत्रादङ्गवदिष्यते ॥

(भाष्यम्) औपगवकम्, कापट्यकम् ॥

दृष्टे सामनि जाते

चाप्यण्डिद्विर्वा विधीयते ।

तीयादीकम् विद्याया

गोत्रादङ्गवदिष्यते ॥

(प्रदीपः) गोत्रादिति । यथाङ्गं गोत्रप्रत्ययान्तरप्र-
त्ययः, एवं दृष्टे सामनीत्यर्थः ॥ औपगवकमिति ॥ 'गोत्र-
वरणादृक्' इति ध्रु ॥

(उद्घोतः) नुमिति । अङ्गे यो दृष्टस्तु सर्वसंवातिदेशः,
न त्वङ्गे आहृत्यैव विहितस्तेति भावः ॥

(७१० विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ७)

१४३२ वामदेवाद्विद्वयौ ॥ ४।२।१ ॥

(अद्वैतयोरधिकरणम्)

(उद्घोतः) अत्रलम्भाय 'दिङ्' इति सूत्रे व्याख्यातम् ॥

(दिव्यफलवोधकभाष्यम्)

किमर्थो डकारः ?

द्वितीति लोपो यथा स्यात् ।

नैतद्विप्रयोजनम् । यस्येति लोपेनाप्येतत्सि-
द्धम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ययतौ द्वितौ करोति तज्ज
ज्ञापयत्याचार्यः—भवत पते परिभाषे—अनुबन्ध-
कग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्, तदनुबन्धक-
ग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणमिति ॥

(ज्ञापनफलवोधकभाष्यम्)

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

अवामदेवमित्येतत्सिद्धं भवति ।

सिद्धे यस्येति लोपेन

किमर्थं ययतौ द्वितौ ।

ग्रहणं मास्तदर्थं भू-

द्रामदेव्यस्य नञ्चरे ॥

(प्रदीपः) अवामदेव्यमिति । अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरणाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । अन्यथा 'ययतोधातदर्धे' इत्यनेनान्तो
दात्तत्वं स्यात् ॥ ग्रहणमिति । अतदर्धग्रहणेन सूत्रं लक्ष्यते ॥
नन्वर इति । नवाधयेऽन्तोदात्तत्वे विधीयमान इत्यर्थः ॥

(७११ विशिष्टार्थं प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ४।२।१ आ. ८ ॥)

१४३३ परिवृतो रथः ॥ ४।२।१० ॥

(अर्थाधिकरणम्)

(५३४० परिवृतपदार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ परिवृतो रथ इति तदेकान्तं-

ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) परिवृतो रथ इत्यत्र तदेकान्तग्रहणं
कर्तव्यम् । येन परिवृतो रथो रथैकान्तश्चेत् स भव-
तीति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्-पुत्रैः परिवृतो रथः, छात्रैः परिवृतो
रथ इति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ।

कस्मान्न भवति-पुत्रैः परिवृतो रथः, छात्रैः परि-
वृतो रथ इति ।

अनभिधानात् ॥

(प्रदीपः) तदेकान्तग्रहणमिति । रथस्य चर्मवला-
दयोऽवयवा इति तद्वाचिभ्य एव प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥ अन-
भिधानादिति । पीनो रथ इत्यादावभिधानस्याभावादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) अवयवा इति । अवयवा इत्येतेषः । संयुक्त-
क्रादिबद्धाभ्यवयवत्वमुदिरिति भावः ॥

(७१२ निधिसूत्रम् ॥ ४।२।१ आ. ९ ॥)

१४३४ पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ४।२।११ ॥

(इतिप्रत्ययाधिकरणम्)

(कलाभाययोपक्रमभाष्यम्)

अयं योगः शफ्योऽयच्छम् ।

कथम्—पाण्डुकम्बली, पाण्डुकम्बलिनी, पाण्डु-
कम्बलिनी इति ।

इतिनैतन्मत्पर्ययिण सिद्धम् । पाण्डुकम्बलोऽस्या-
स्तीति—पाण्डुकम्बली ॥

(प्रदीपः) इतिनैतदिति । अन्त्यनभिधानाच्च भवतीति
तद्वाचनार्थमपीदं न पाष्यमिति भावः ॥

(उद्योतः) नन्वसति यत्र पाण्डुकम्बलेन परिवृत इत्यर्थे पूर्व-
पाण् खादत्त आह—अणित्वेति ॥

(७१३ निपातनसूत्रम् ॥ ४।२।१ आ. १० ॥)

१४३६ कौमारापूर्ववचने ॥ ४।२।१३ ॥

(निपातनपरिचरणम्)

(५३४१ अपूर्ववचनार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः

स्त्रिया अपूर्वत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) कौमारापूर्ववचन इत्यत्रोभयतः स्त्रिया
अपूर्वत्वं इति वक्तव्यम् । अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नः
कौमारो भर्ता । कुमारी-अपूर्वपतिः-पतिमुपपन्ना
कौमारी भार्या ॥

(भाष्यवार्तिकम्)

कौमारापूर्ववचने

कुमार्या अपिबधीयते ।

अपूर्वत्वं यदा तस्याः

कुमार्या भवतीति वा ॥

(भाष्यम्) अथ वा कुमार्या भवः कौमारः ॥

यद्येवं कौमारीभार्येति न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) उभयत इति । उभयसिन्धुभयतः । यदि
कौमारीति स्त्रिया प्रयोगः, अथ कौमारः पतिरिति पुंलि, उभय-
त्रापि स्त्रियाः पाणिप्रदणस्यापूर्वत्वे प्रयोगः कार्य इत्यर्थः ।
एतच्च निपातनसामर्थ्यादभ्यमेव वार्तिककृता प्रकाशितम् ॥
अपूर्वपतिमिति । अयिद्यमानः पूर्वं पतिर्वस्यात्मा प्राप्त
इत्यर्थः । द्वितीयावसर्ग्याकुमारीरन्दादुपपन्ति-अप्रत्ययः ।
स्त्रियो तु स्त्रायं प्रत्ययः ॥ कुमार्या भव इति । रोगैदिषु
तु यद्यभिधानं नास्ति तदाऽनभिधानात्प्रत्ययानामयः ॥

(उद्योतः) उभयत इत्यत्र-स्त्रियाः पुंस्येति तार्थः,
स्त्रिया इति वान्यथेयात्, यदाहणविरोधात्पात आह—उभयसि-
द्धिः ॥ तद्विरोधो—यदीत्यादि ॥ पाणिप्रदणेत्येति । निपा-
तनवत्प्रत्ययेनेति ॥ तद्वनपत्येनेति—एतथेति ॥ सौमार्पूर्वग्रहो
भावप्रधान इत्याह—अपूर्वत्वं इति ॥ उपपन्तिरिति—निर्गोदरि ।
स्त्रार्थे—उपपन्ननिमित्तेति स्त्रार्थ इत्यर्थः । 'कुमार्या भवतीति वा' इति
वार्तिकस्यास्यान्य—कुमार्याभ्यमय इति । तस्या प्राप्त इत्यर्थः ।
तस्या संभ्रम इति यावत् ॥ यद्यभिधानमिति । रदं प एतारभेऽ-
प्यावयवम्, अन्यथा तत्राति स दुर्भारः ॥

१ अर्थाधिकरणमिति परिवृतस्य रथस्य चर्मवलादयोऽवयवा इति तद्वाचिभ्य आह ॥

२ एतेषु रथ इत्येकान्तः । पीनो रथ इत्यादावभिधानस्याभावादित्यर्थः ॥

३ रथपरिवृतो रथः परिवृतो रथ इति भावः ॥

४ अर्थाधिकरणमिति परिवृतस्य रथस्य चर्मवलादयोऽवयवा इति तद्वाचिभ्य आह ॥

५ कुमारीभार्या भवः कौमारः इति भावः ॥

(५३४२ अन्ययासिद्धिसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुंयोगात् रुयभिधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंयोगात् रुयभिधानं भविष्यति ।

कौमारस्य भार्या कौमारीति ॥

(प्रदीपः) कौमारस्य भार्येति । ग्रंथासत्त्या यैव तस्य

कौमारव्यपदेशनिवन्धनं सैवाभिधीयते, नान्या ॥

(उद्घोतः) नन्वेवमन्यस्या अप्यभिधानं स्यादत आह—

प्रत्यासत्त्येति । (प्रत्येकदेशवाच्यत्वादिति भावः) । इदं च सूत्रारम्भे-
ऽप्यावश्यकम्, अन्यथा भवार्थमादायातिप्रसंगो दुर्वांर इति बोध्यम् ॥

(७१४ विशिष्टार्थे प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ४।२।१ आ० ११)

१४४४ सासिन् पौर्णमासीति

॥ ४ । २ । २१ ॥

(अर्थबोधनाधिकरणम्)

(५३४३ उपसङ्ख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सासिन् पौर्णमासीति संज्ञा-

ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सासिन् पौर्णमासीत्यत्र संज्ञाग्रहणं
कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) संज्ञाग्रहणं सूत्रेऽनार्थमिति वार्तिकमारब्धम् ॥

(५३४४ उपसङ्ख्यानभावे गौरवबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ असंज्ञायां हि गरीयानुप-
संयोगः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि संज्ञाग्रहणे गरीया-
नुपसंयोगः कर्तव्यः स्यात्—भासार्थमासयोरिति
वक्तव्यं स्यात् ।

इह मा भूत्—पौषी पौर्णमास्यसिन्—पञ्चदश-
रात्रे, दशरात्र इति ।

संवत्सरपर्यणीति च वक्तव्यं स्यात् । श्रुतकमासे
मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) उपसंयोग इति । उपसंयुज्यत इत्युप-
सयोगः—उपाधिच्यते । अनेक उपाधिर्नर्देष्टव्यः स्यादित्यर्थः ॥
संवत्सरपर्यणीति । संवत्सरस्य द्वादश पर्वाणि मासान्ता-
स्तान् पर्यवशिष्टे मासे यथा स्यात् । मृतकमासे—पौष्या पौर्ण-
मास्याऽतद्वति मासादिव्यपदेशमात्रे पौषशब्दो मा भूदित्येव-
मर्थवित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—पञ्चरात्रे दशरात्रे इति पाठः । मासा-
र्धमासयोरिति च वार्तिकपाठः ॥ संवत्सरस्येति । पूर्णिमास्तमा-
नेन द्वादशमासात्मकस्य द्वादशपर्याणि मासागता इत्यर्थः । पर्यवि-
शिष्टे—पर्यपरिच्छिन्न इत्यर्थः । माघाद्यव्यपदेशमाजीति पाठः,
पौषमायादिव्यवहारहिते इत्यर्थः । कचिचु—मासादिव्यपदेश-
माजीति पाठः, आदिनाऽर्धमासः ॥

(उपसङ्ख्यानान्ययासिद्धिभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । इतिकरणः क्रियते, ततश्चेद्विधक्षा ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—ततश्चेद्विधक्षेति । ततः—प्रत्यया-
न्तादीदृशार्थविवक्षा चेत्तदा प्रत्यय इत्यर्थः ॥

(७१५ प्रत्ययसन्नियोगेनादेसविधिसूत्रम् ॥ ४।२।१ आ० १२)

१४४८ कस्येत् ॥ ४ । २ । २५ ॥

(आदेशाधिकरणम्)

(भाष्यम्)

यस्येति लोपः कस्मात् भवति ।

इकारोच्चारणसामर्थ्यात् ।

अथ यत्कार्यं हविः, कथं तस्य संमेषः कर्तव्यः ?

यदि तावत्किमः कादेशः, कस्मा अनुवृद्ध्यति
भवितव्यम् ।

अथ न किमः, कायानुवृद्ध्यति भवितव्यम् ।

यद्यपि किमः, अथापि न किमः, उभयथा कस्मा
अनुवृद्ध्यति भवितव्यम् । सर्वस्य हि सर्वनामसंज्ञा
क्रियते, सर्वश्च प्रजापतिः, प्रजापतिश्च कः ॥

अपर आह—

१ 'कौमारी' इति इतिव्यपदेशितः पाठः क पुच्छके ॥

२ (१) यत्तद्विधयो भानो य पुच्छके इत्येव, नान्यत्र ॥

३ 'जाया गरी' इति हि कश्चरदिति पाठः क पुच्छके ॥

४ 'पञ्चदशरात्र इति' इत्येव पाठः क पुच्छके । च क पुच्छकपोल
'रात्रे दशरात्रे इति' इति पाठः ॥

५ 'महीने—पर्यवशिष्टे मासे' इत्यत्र 'पर्यवशिष्टे मासाद्यव्यपदेश-
भावे मासे' इति, 'पर्यवशिष्टे मासादिव्यपदेशमात्रे मासे' इत्येव वा
पाठो नृत्तार्थपरः ॥

६ 'श्रुतकमासे—पूर्णमासीदित्येव मसः, शासन इत्यर्थः । पौष्या पौर्णमा-
स्याऽतद्वति—पौर्णमासीदिति मासादिव्यवहारमात्रे—इत्यर्थः । इदानीन्तनोप-

सङ्ख्यानसूत्रे 'पौर्णमास्या तद्वति' इत्येवम्याद उपसङ्ख्यते, एकादश द्वि-
पुच्छके 'पौर्णमास्यातद्वति' इत्येव धर्मिण्यनिव, पञ्चदशे चापभाट इत्यत्र
तथा एवापि, क्वस्य तस्यैव धर्मिणो रित्युक्तम् ॥

७ 'मरुत्पुरोपनिषाद्विधे' 'पञ्चदशरात्रे' इत्यत्र एवमेव पञ्चरात्र इति पाठः,
'अथजाया हि गरीयानुपसंयोगो मासार्धमासयो' इत्येव च धर्मिण्यनिव
नृत्तार्थपरः ॥

८ 'अन्यत्पादोऽप्य वास्तुत आसीदन्तमात्रव्यपदेशेति गौरीवृत्तः'
इति वैय्य्याद्वयम्, तदीयवर्षे १९०६ उपसङ्ख्यानसङ्ग्रहोपनिष-
सुपेक्षणीयम् ॥

यद्येव किमः,
अथापि न किमः,
उभयथा कायानुवृहीति भवितव्यम् । संज्ञोप-
सर्जनयोर्हि सर्वनामसंज्ञा प्रतिपिध्यते, संज्ञा चैषा
तत्र भवतः ॥

(प्रदीपः) इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति । यथा कश्चब्दस्येकारादेशस्तदाऽयं परिहारः । यदा ॥ किमो मक्वरस्येकारस्तदा लोपेऽपि कायमिति सिध्यति । यद्यपि कश्चब्दस्येले कृते परत्वाद्बुद्ध्या लोपो वाच्यते, यथा श्रीदेवताऽस्य त्रायमिति । तथापि परिहाणन्तरसद्भावादेतद्भाष्यकृता नोक्तम् ॥ अयेति-कल्पकारविप्रतिपत्त्या संशयः । अभ्यर्युणा होतुः संप्रेयः क्रियते ॥ यदि तावदिति । किमो विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्य-इति । यदि निर्देशः कृत इत्यर्थः । किञ्चब्दश्च प्रश्नाक्षेपयोरिव प्रजापतौ वर्तते ॥ अथ नेति । यदा कश्चब्दस्यैव कस्य-इति निर्देश इत्यर्थः ॥ सर्वस्येति । सर्वार्थवाचिन इत्यर्थः ॥ सर्वथेति । कार्यकारणयोरभेदादिति भावः ॥ प्रजापतिश्च क इति । सर्वादितु कश्चब्दस्यापाठेऽपि अन्वयसंज्ञाविज्ञानात्सर्वनामसंज्ञा भवति । गणपाठस्तु प्रपञ्चार्थः । येषां तु सकलं कृत्स्नमित्यादीनां सर्वनामसंज्ञा नेष्यते तेषां 'न बहुमीदीर्' इत्यत्र नेति योगविभागात्तदभाषः । यागसंप्रदानं देवता । मन्त्रस्तुल्यार्थः ॥ संज्ञा चैवेति । यद्येवं कादेशाभावात्कायेति किमो न सिध्यति । एवं तर्हि कस्य-इत्यत एव निपातनात्प्रदेशो भविष्यतीत्युपेयः ॥

(उद्धृयोतः) सदा लोपेऽपीति । 'वाष्पादाङ्गव' इति श्रुत्येन दीर्घात्पूर्वं लोप इति भावः । पुनर्वर्त्येति लोपस्तु न, पूर्वलोपस्यासिद्धत्वात्, स्यात्तिवचनाद्वा ॥ कृत्वा लोप इति । कृदनुचर तु तस्य प्राप्तिर्ये नेति भावः । कृदलोपस्य कृत्वरवाश्रयेण भाव्यम्, अत एव किम् । कायमिति सिध्यति—इत्यन्ये ॥ कल्पकोरिति । कृतिविप्रतिपत्त्या संशय इत्यन्ये ॥ ननु विमर्शो विहितस्य कादेशस्य तद्विषये कथं प्राप्तिः ? अत आह—किमो विमर्शमिति ॥ ननु किङ्करेण कथं प्रजापतिरुच्यते ? अत आह—किङ्करश्चेति ॥ यदा कस्यच्यस्येति । अत्र 'न किम्ः' इत्युच्यते पूर्वपक्षिणा किमोऽपि निदेशे दीर्घाभावस्य सूचितत्वेन सिद्धान्तिना नोक्तमेव ॥ एतदुचरत्वात् द्वयोर्देवदेशिनोः प्रौढोक्तिरयम् । अत एव 'सर्वादि' इत्यस्य भाव्यतिरोधो न, 'विशेषा देवानाम्' इति प्रयोगविरोधश्च नेति बोध्यम् ॥ ननु सर्वङ्गस्य संशयामपि कथं 'क' नृचक्षुसेत्यत आह—सर्वार्थेति ॥ भाष्ये—सर्वथं प्रजापतिः, प्रजापतिश्च क इति । अत एव—'सर्वं समामोषि ततोऽपि सर्वः' इति शीघ्रयामनुचम् ॥ ननु मन्त्राः पूजायामभिनियोगात्तथैव देवनामकम् आह—यागसंभ्रमेति ॥ कादेशाभावादिति । 'विमः कः' इत्यत्र स्वरादीनामित्यनुद्धृतेरपि भावः ॥ एषं तर्ह्येति । एवं च 'अथ आह' इत्यस्य प्रोक्तत्वं नृपिदम् ॥

(७१६ विधिसूत्रम् ॥ ४।२।१ आं. १३)

१४५० अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः

॥ ४ । २ । २७ ॥

(घप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रैपविचारकभाष्यम्)

अथ यदपोनप्त्रियम्, अपांतप्त्रियं हेविः, कथं
तस्य संग्रहैः कर्तव्यः ?

अपोनपातेऽनुब्रूहि, अपानपातेऽनुब्रूहि ।

अपोनञ्जपांनष्टभावः कस्मान्न भवति ?

प्रत्ययसन्नियोगेन शकारान्तत्वमुच्यते, तेना-
सति प्रत्यये न भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) ज्येति । वेदे कश्चित्-अपोनध्वे स्वाहेति
 ऋकारान्तः प्रयोगो दृश्यते । कश्चिदपोनपादपानपादिति तका-
 रान्तः प्रयोग इति प्रश्नः ॥ प्रत्ययर्सनियोगेनेति । वेदे तु
 ष्छान्दसत्वात् कश्चिदकारान्तप्रयोगः ॥

(७१७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. १४)

१४५१ छ च ॥ ४ । २ । २८ ॥

(छाधिकरणम्)

(५३४५ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छप्रकारणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम्, तार्णविन्द-
वीयम् ॥

(५३४६ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शतरुद्राद् घ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शतरुद्राद् घमस्त्ययो घक्तव्यः, छक्ष
चक्तव्यः । शतरुद्रियम्, शतरुद्रीयम् ॥

(उद्घोषः) शतश्रितये शतश्रितोऽनन्तवाची ॥

(७१८ अतिदेशसूत्रम् ॥ ४। २। १ आ. १५)

१४५७ कालेभ्यो भववत् ॥ ४।२।३४ ॥

(अतिदेशाधिकरणम्)

(सुत्रार्थबोधकभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—

भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः
साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे इति,

आहोस्विकालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते
भवन्ति साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे इति ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) कथमिति । कालेभ्य इति सकृच्छ्रवणात् 'भवेन'
याऽभिसम्बन्धः स्यात् 'साऽस्य देवता' इत्यनेन वेति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) सकृदिति । आहोस्योभयान्येऽपि भत्वादिभ्यो
विहितोऽण् सुहृदादिभ्योऽपि स्यादित्यपि बोध्यम् ॥

(५३४७ प्रथमपक्षे दोषोद्भावकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कालेभ्यो भवे प्रत्ययमात्र-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि विज्ञायते भवे ये प्रत्यया विहि-
तास्ते भवन्ति कालेभ्यः साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे
इति, प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययमात्रमिति । 'दिगादिभ्यो यत्' इति
यत्प्रत्ययो भवे विहितः स कालवाचिभ्यः प्राप्नोतीत्यर्थः ।

(५३४८ द्वितीयपक्षे दोषोद्भावकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने
प्रातिपदिकमात्रात्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ विज्ञायते कालेभ्यो भवे ये
प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे
इति, प्रातिपदिकमात्रात् प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) प्रातिपदिकमात्रादिति । 'कालाद्वय' इति
ठगिन्द्रादेरपि प्राप्नोति ॥

(५३४९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तूभयनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

उभयनिर्देशात् । उभयनिर्देशः कर्तव्यः । कालेभ्यो
भवयत् कालेभ्य इति ॥

स तर्ह्युभयनिर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः ।

भवयदिति वेतिना निर्देशोऽयम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । वतिरपि देवमात्रे चरितार्थ
इति न सर्वसादृश्यं लभ्यत इति वार्तिककारो मन्यते ॥ यति-

निर्देशोऽयमिति । 'कालेभ्यो भवे' इत्येव भवार्थे विहिता-
प्रत्यया स्थित्वन्तीति वतिनिर्देशः सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थं कृतः ॥

(उद्घोषः) इत्येवेति । 'भवे' इति सप्तम्यन्तम् । भवे ये
प्रत्यया विहितास्ते कालवाचकेभ्य इत्यर्थः ॥

(वतिनिर्देशलब्धार्थबोधकभाष्यम्)

यदि च याम्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवे
प्रत्यया विहितास्ताम्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषणेन
साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे भवन्ति, ततोऽमी भवव-
त्कृताः स्युः ।

अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः, प्रत्ययमात्रं वा
स्यात्, नामी भवयत्कृताः स्युः ॥

(७१९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. १६ ॥)

१४५८ महाराजप्रोष्ठपदाद्वञ्

॥ ४ । २ । ३५ ॥

(ठगोऽधिकरणम्)

(५३५० सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ठञ्प्रकरणे तदस्मिन् वर्तत इति
नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठञ्प्रकरणे तदस्मिन् वर्तत इति नव-
यज्ञादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । नवयज्ञो वर्तते-
ऽस्मिन् काले—नावयज्ञिकः, पाकयज्ञिकः ॥

(५३५१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पूर्णमासादण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्णमासादण्वकव्यः । पूर्णमासो
वर्ततेऽस्मिन् काले—पूर्णमासी तिथिः ॥

(७२० निपातनबोधक सूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. १७)

१४५९ पितृव्यमातुलमातामह-

पितामहाः ॥ ४ । २ । ३६ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(निपातनभ्युत्पादक भाष्यम्)

पितृव्यमातुलेति किं निपात्यते ?

(५३५२ व्युत्पादकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पितृमातृभ्यां आतरि

व्यङ्गुलचौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) पितृमातृभ्यां आतरि व्यङ्गुलचौ प्रत्ययौ निपात्येते । पितुर्भ्राता—पितृव्यः, मातुर्भ्राता—मातुलः ।

मातामहपितामहेति किं निपात्यते ?

(उद्द्योतः) भाष्ये—व्यतिष्ठति निष्, निरनुबन्धकः, तिष्ठेति बहुव्रीहिनिर्वाच्यम् ॥

(५३५३ व्युत्पादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्प्रत्ययो निपात्यते । मातुः पिता—मातामहः, पितुः पिता—पितामहः ॥

(५३५४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मातरि पिच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पिच्च वक्तव्यः । पितामही, मातामही ॥

(उद्द्योतः) पिचेति । गौतादिगणे मातामहीश्चन्द्रादोऽकार्य इति भावः ।

(५३५५ अयमहो रूपसाधकं वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ महो वा छन्दस्यानलोऽवग्रहदर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) महो वा पुनरेव भविष्यति, छन्दस्यानलोऽवग्रहदर्शनात् । छन्दस्यानलोऽवग्रहो दृश्यते—पिता—मह इति ॥

(प्रदीपः) महो वेति । पितृछन्दस्यानलो निपात्यते महश्च प्रत्ययः । तेन पददर्शनायां सत्त्वा पितृत्वस्य महो भवति । डामहचि न स्यात् ॥

(उद्द्योतः) डामहचि शिवति । तत्र गतवदिति भावः ॥

(५३५६ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अवेर्दुग्धे सोढदूधसमरीसचः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवेर्दुग्धे सोढदूधसमरीसच इत्येते प्रत्यया वक्तव्याः । अयिसोढम्, अयिदूधम्, अयि-मरीसम् ॥

(प्रदीपः) अयिसोढमिति । पत्वं सकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भवति । अन्यथा षोडशप्रत्ययं प्रक्रियालाघवार्थं कुर्यात् । एवं दूधमरीसयोरेपि यत्नाभावः सकारस्य ॥

(उद्द्योतः) एवं दूधेति । न च व्यन्ताकिमि 'अविदू' इत्यादौ सकारस्य चारितार्थम् । तेषामभिधाने दृढतरमानाभावादिति भावः ॥

(५३५७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ वक्तव्यौ । तिलपिञ्जः, तिलपेजः ॥

(प्रदीपः) तिलपिञ्ज इति । तिलो धान्यविशेषः । फलरहित इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) फलरहित इति । फलं काले फलरहित इत्यर्थः ॥

(५३५८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ पिञ्जश्छन्दसि डिच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पिञ्जश्छन्दसि डिच्च वक्तव्यः । ति-स्त्रिषं वृषडानतम् ॥

(७२१ विधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १. आ. १८)

१४६१ भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ४ । २ । ३८ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(युवतिशब्दपाठफलबोधकं भाष्यम्)

किमर्थं भिक्षादिषु युवतिशब्दः पठ्यते, न "तस्य सम्भूः" (४।१।३७) इत्येव सिद्धम् । न सिद्ध्यति ।

अनुदात्तादिर्लक्षणोऽन्त्यात्, तद्वाचनार्थम् ।

अत उच्चरं पठति—

(५३५९ युवतिपाठनयैक्यबोधकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं

पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भिक्षादिषु युवतिग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात् । प्रत्ययविधौ पुंवद्भावोऽत्र भविष्यति । 'अम्याडे तद्धिते' पुंवद्भवतीति ॥

१ 'व्यङ्गुलचौ' इति अ. अ. पाठः ॥

२ 'अव मातामह' इति अ. अ. पाठः ॥

३ अत्र 'द्वयमे-मातामहः पितामहः' इत्येवमप्येते द्वयमे, मातामह-पितामहयोरेतेषां तद्वत् अत्र वक्तव्यं भवतीति ॥

४ 'मरीसचो वत्सा' इति अ. पाठः ॥

५ अत्रादिपिञ्जः कश्चनैव वक्तव्योऽत्र सकारादकिमप्येति विज्ञेयं भवति ॥

६ 'कञ्चयोन्त्यादौपि वृद्धा' इति अ. अ. पाठः ॥

सिद्धश्च प्रत्ययविधौ । स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ॥
(प्रदीपः) पुंवद्भावेऽत्रेति । पुंवद्भावे सत्याद्युदात्त-
त्वात्पणं सिद्ध इत्यर्थः ॥ सिद्धश्चेति । पूर्वं पुंवद्भावः, पद्या-
त्प्रत्यय इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) पुंवद्भावे सतीति । कैनिन्यस्यान्तत्वादिति
भावः ॥ ननु प्रत्यये सति तन्निमित्तं भावमिति कथमप्यत्ययोऽत
आह—भाष्ये—सिद्धश्चेति ॥

(७२२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. १९)

१४६२ गोत्रोक्षोऽग्रोभ्रराजराजन्यराज-
पुत्रवत्समनुष्याजाहुञ् ॥ ४।२।३९ ॥

(युजोऽधिकरणम्)

(५३६० पूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वृद्धाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृद्धाच्चेति यकव्यम् । वृद्धानां समूहो
वाचकम् ॥

(५३६१ एकदेशिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अजो बुञ्पूर्वविप्रतिपिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अजो बुञ्भवति पूर्वविप्रतिपेधेन ।
अजोऽवकाशः—कापोत—कापोतम् । युजोऽव-
काशः—ग्लुचकापनि—ग्लौचुकापनकम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—औपगयकम्, कापटयकम् ।

बुञ्भवति पूर्वविप्रतिपेधेन ॥

स तर्हि पूर्वविप्रतिपेधो यकव्यः ।

न यकव्यः ।

यक्ष्यत्येतत्—पूर्वोऽपि बुञ् परमनं बाधत इति ॥

अथ वा—इष्टवाची परशब्दः, विप्रतिपेधे परं
पदिष्टं तद्व्यतीति ॥

(प्रदीपः) कापोतमिति । 'लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो
शुभः' इति भण्डोदात्तात्पदानुदात्तादिः कापोतशब्दः ॥

(५३६२ विप्रतिपेधबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ठकु विप्रतिपेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठकु भवति विप्रतिपेधेन ।

ठकोऽवकाशः—सकृ—साकृकम् ।

अजः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—आपूपिकम्, शाष्कुलिकम्,
मौदिकिकम् । ठग्भवति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) सकृशब्दस्तन्प्रत्ययान्तत्वादायुदात्तः ।
शाष्कुलीशब्दो जीपन्तोऽन्तोदात्तात्पदानुदात्तादिः ॥

(उद्घोषः) आयुदात्त इति । अत एव 'अनित' इति ठकोऽ-
वयवकाश इति भावः ॥

(७२३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २० ॥)

१४६३ केदारायश्च ॥ ४ । २ । ४० ॥

(५३६३ पूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गणिकायाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) गणिकायाश्चेति यकव्यम् । गणिकानां
समूहो गणिक्यम् ॥

(७२४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २१)

१४६५ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन्

॥ ४ । २ । ४२ ॥

(यन्प्रत्ययाधिकरणम्)

(सित्वफलबोधकं भाष्यम्)

किमर्थं ब्राह्मणादिभ्यो यन्विधीयते, न यन्प्रकृत-
स्त्वोनुवर्तियते ?

न ह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यनो वा यजो
वा, तदेव रूपं स एव स्वरः ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यद् ब्राह्मणादिभ्यो यनं
नास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्येभ्योऽप्ययं भव-
तीति ॥

किमेतस्य शापने प्रयोजनम् ?

यन्प्रकरणे घृष्टाहुपसंस्थानमिति चोदयिष्यति
तत्र कर्तव्यं भवति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—तदेव रूपमिति । ननुतत्वाद्,
'यजन्' इत्यत्रापत्यग्रहणात् न सिर्वा विशेषः, इदत्वात् न इद्विज्ञो
विशेषः । योगविभागसामर्थ्यात् ठयो न सवर्णः, चानुवृत्त्यात् न
यैव इति भावः ॥

१ 'सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' बर्तिकमेवमिति वैभक्त्यर्थे, तत् 'आह-
भाष्ये—सिद्धश्चेति' इत्येवमुक्तमतिवदर्यमात्रिकम् ॥

२ युजोऽप्ये दिवसुवर्षोदात्तत्वादिपदानां इति—अनुदात्तादिकृष्णोऽयम्
आत इत्यभिव्यक्तिगुणं पुनरुक्तं समुचितं भाष्ये । पुंवद्भावे हि दिवसव
स्वारागमन्तविनयस्य विनयानुप्राप्तौ युक्तव्यं इति—अनुदात्तादिकृष्-
णोऽयम् न प्राप्नोतीति भावः ॥

३ ननु युजोऽप्यनुदात्तात्पदानादनुदात्तकथनेऽपि इत्येवमनु-
ज्ञापेनानुदात्तत्वेऽपि न तस्याप्ये विदुष्यभावात् एव श्रुतेः, अतस्तन्महति-
३२ पा० च०

भाषां अभावादिस्तदर्थेन चरुते—ननु प्रत्यय इति ॥ अतन्महतिभाषा-
भाषणे इत्यपि भाष्यमन्यमिति भावः ॥

४ अत्र वार्तिकस्य ४ उच्यते न पाठः ॥

५ 'ग्लौचुकापनकम्' इत्यपि न पाठः उच्यते ॥

६ अत्रपि वार्तिकेऽप्येतेषां क. ख. घ. उच्यते । क. उच्यते न-
वार्तिकम् ॥

७ 'न पुञ् इति' क. पाठः ॥

दातादित्वमिति भावः । अत्र च 'गोत्रेऽलुगवि' इति व्यञ्जो
लुगप्रतिषेधात् 'आपत्यस्य' इति श्लेषः ॥

(उद्घोषः) व्यदो लुगप्रतिषेधादिति । शुद्रकादिहिता-
नस्तु नाशुद्र, अजादौ प्राग्दीव्यवीये विवक्षिते तदव्यवहितसैवालुगवि-
धानादिति भावः ॥

(पाठप्रयोजनखण्डने भाष्यवार्तिकम्)

गोत्रादुञ्ज न च तद्गोत्रम् ॥

(भाष्यम्) गोत्राद् युञ्ज भवतीत्युच्यते, न च
शुद्रकमालवशब्दो गोत्रम्—न च गोत्रसमुदायो
गोत्रग्रहणेन गृह्यते । तथा—जनपदसमुदायो
जनपदशब्देन न गृह्यते, काशिकोसलीया इति
युञ्ज भवति ॥

(प्रदीपः) न चेति । चशब्दो ह्यर्थे । न हील्यर्थः ॥
युञ्ज भवतीति । 'अशुद्रादपि' इत्यनेन ॥

(उद्घोषः) समुच्चयार्थस्यासंभवादाह—ह्यर्थे इति ।
यद्यपि शुद्रकमालवो न लौकिक गोत्रम्, तथाऽपि तत्पारोपो बोध्यः ॥

(प्रयोजनसमर्थकं भाष्यम्)

तदन्तविधिना प्राप्नोति ॥

(तदन्तविधिखण्डने भाष्यवार्तिकम्)

तदन्तात्त स सर्वतः ॥

(भाष्यम्) परिगणितेषु कार्येषु तदन्तविधिः ।
न चेद् तन्न परिगण्यते ॥

(प्रदीपः) तदन्तादिति । तदन्तादुञ्ज प्राप्नोतीति यदु-
च्यते, तन्न; यस्मात्स तदन्तविधिः सर्वत्र न भवति—उगि-
ह्मणग्रहण एव प्रत्ययविधौ तदन्तविधेरित्वात् ॥

(उद्घोषः) तदन्तादिति । गोत्रान्तादित्यर्थः ॥ उगिह्मण-
ग्रहण एवेति । इदं तत्त्वज्ञस्य 'शौरी' इत्यादिवातिवानासु-
पल्लवम् ॥

(तदन्तविधिशिष्यापनेन फलसमर्थने भाष्यवार्तिकम्)

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे

(भाष्यम्) एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह
तदन्तविधिरिति ॥

(प्रदीपः) भवतीहेति । समुद्रप्रकरण इत्यर्थः ॥

(तदन्तविधिशिष्यापनेन इष्टबोधकभाष्यवार्तिकम्)

तथा चापिशलेर्विधिः ।

(भाष्यम्) एवञ्च श्रुत्याऽऽपिशलेराचार्यस्य
विधिरुपपन्नो भवति—धेनुजनमि यमुत्पादयति—
धेनूनां समूहो धेनुकम् ॥

अनप्रीति किमर्थम् ?

अधेनूनां समूहः—आधेनवम् ॥

(प्रदीपः) एवं चेति । तदन्तविध्यभावे ह्यनप्रीति
प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादित्यर्थः ॥ आधेनवमिति । 'तत्पुरुषे
तुल्यार्थः' इति पूर्वपदप्रकृतिसंख्येयादुदात्तत्वात् । अन्ये
त्वादुः—उत्तादित्वादम् । तत्र हि 'वक्ष्याऽष्टे' इति समास-
निषेधात्तदन्तविधिरस्ति । 'जङ्गलधेनु' इत्युत्तरपदस्य वा वृद्धिः ॥

(उद्घोषः) वक्ष्यासे इति । वक्ष्यशब्दोऽस्मात्सेऽन-
सुत्पादयतीत्यर्थः । न चानप्रीति निषेधो न कार्यः, तदन्तविधिश्च
भास्तिवति वाच्यम् । शौधेनुकमित्याहस्तिदेः ॥

(सिद्धान्तख्यापकं भाष्यवार्तिकम्)

सेनायां नियमार्थं वा

(भाष्यम्) अथवा नियमार्थोऽयमारम्भः—शुद्र-
कमालवशब्दात्सेनायामेव ।

क मा भूत् ?

शौद्रकमालवकमन्यदिति ॥

(प्रदीपः) नियमार्थं धेति । वाशब्दः समुच्चये । एव-
मयवेत्ययमपि । यदा सेनारूपः समूहः, तदाऽम् प्रत्ययः,
अन्यदा तु धेनुवेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु नियमार्थत्वे तदन्तविधेरुदात्तत्वात् 'शौद्र-
कमावकमन्यत्' इति युञ्ज कथमत आह—या शब्द इति । योग-
विभागेनोभय सिध्यतीत्यर्थः ॥

(मतान्तरेण सिद्धान्तभाष्यवार्तिकम्)

यथा वाध्येत वाऽञ्ज युञ्ज ॥

(भाष्यम्) अथवा शापयत्याचार्यः पूर्वोऽपि
युञ्ज परममं याधत इति ॥

(अनुपपत्तिपरिहारभाष्यम्)

ननु चोक्तं गोत्राद् युञ्ज न च तद्गोत्रमिति ।

तदन्तविधिना प्राप्नोति ।

ननु चोक्तम्—

'तदन्तात्त स सर्वतः' इति ।

'ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे' ।

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधि-
रिति ॥

कथं पुनरेतदुभयं शक्यं शापयितुम्—भवति च
तदन्तविधिः, पूर्वञ्च युञ्ज परममं याधत इति ।

उभयं शाप्यते ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । 'ज्ञापकं स्यात्' इत्युक्तमपि
चोपपत्तिराद्यनूदितम् ॥ उभयमिति । अन्ययाऽनुपपत्त्या
ज्ञापक्य भवति, उभयेन च विना शुद्रकमात्तावादमर्थिषां
चोपपत्तय इत्युभयस्यापि ज्ञापकत्वमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) चोपपत्तिराद्यनूदितम्—परीक्षमाणः । अन्यत्र-

आपनेनैव चारितायमिति चोचम् ॥ उभयस्यापि ज्ञापकत्वमिति ।
उभयनिरूपितं ज्ञापकत्वमविविधानस्येति, 'त्व'रहितपाठस्तु युक्त
श्च ॥

(५३६९ सिद्धार्यं चार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अञ्जप्रकरणे क्षुद्रकमालचा-
त्सेनासंज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अञ्जप्रकरणे क्षुद्रकमालचात्सेनासं-
ज्ञायामिति घक्तव्यम् । क्षौद्रकमालची सेना चेत् ।
क्ष मा भूत् ?

क्षौद्रकमालचकमन्यदिति ॥

(प्रदीपः) अञ्जप्रकरण इति । यद्यपि गण एवैतत्प-
ठ्यते तथापि क्षुद्रकमालचादिति योग्यमिमांशार्थं द्रष्टव्यम्,
ततः सेनासंज्ञायामिति नियमः कर्तव्य इति दर्शयितुं चार्ति-
कारम् ॥

(उद्द्योतः) यद्यपि गणे एवेति । गणे क्षुद्रकमालचेत्येव
पाठो वातिकृतत्वादिति सम्प्रदायिवाः ॥

(७२७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २४)

१४७२ पाशादिभ्यो यः ॥ ४।२।४९ ॥

(यमस्ययाधिकरणम्)

(गणपठितत्वादेभ्यः समूहायै प्रत्ययोपपादकमाप्यम्)
पाशादुपधूमयात् ।

(५३७० गणे वातशब्दपाठोपपादकं चार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पृथग्वातादर्शनादसमूहः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पृथग्वातादर्शनादयुक्तोऽयं धातुशब्दस्य
सामूहिके पाठः । न हि पृथग्वाता दृश्यन्ते ।
न सर्वोदानीमिदं भवति—यात्येति ?
भवति ॥

(प्रदीपः) पृथगिति । वातपरमाणुनामनेकत्वेऽपि वात-
संज्ञकस्याप्ययमिति एकत्वादेरपराधप्रसङ्गप्राप्तत्वात्प्राप्तिसिद्धयर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु वायुसंज्ञाव्यवधानमिति साधारण्यादनेकत्वम-
संशयेन न आह—धातेति ॥

(५३७१ गणे वातशब्दपाठोपपादकं चार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शीघ्रत्वे तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) शीघ्रो वातो वात्या ।

अथ वा पृथग्वाता अपि दृश्यन्ते ।

तद्यथा—पूर्वो वातः, उत्तरो वातः, सर्वतो वातः,
धाता वायुन् दिशो दश ॥

(प्रदीपः) शीघ्रत्वे त्यति । तैत्थ 'वाताश्चैधे' इति
पृथग्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ अथ वेति । एकस्यापि वातस्य दिग्मे-
दनिमित्तमेदप्रतिमासादनेवाश्रयसमूहोपपत्तिः । यथैकाऽपि दिक्
सूर्योदयास्तमयाद्युपाधिभेदादनेका व्यपदिश्यते, तथा दश दिशा
इति लोके व्यवहारः । यद्वा भिन्ना एव वाताः, अवयवितः
पृथगुपलम्भात् ॥

(उद्द्योतः) अनेकेति । पूर्वपक्षमोत्तरदक्षिणभेदेनैत्यर्थः ॥
अथेति । औपाधिकं यत्र 'दश' इत्यपि व्यवहार इत्यर्थः । भिन्ना
एवेति । पूर्वदिशायाः सत एव भिन्ना इत्यर्थः ॥ पृथगुपलम्भा-
दिति । 'वातासमने' इति शेषः ॥

(७२८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २५)

१४७३ खलगोरथात् ॥ ४ । २ । ५० ॥

(७२९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २६)

१४७४ इनित्रकट्यचश्च ॥ ४ । २ । ५१ ॥

(५३७२ यथातनुयवोचकं चार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खलादिभ्य इनिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) खलादिभ्य इनिर्यकव्यम् । खलिनी,
डाकिनी, कुडुमिनी, कुडुमिनीति ॥

(७३० विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २७)

१४७५ विषयो देशे ॥ ४ । २ । ५२ ॥

(अर्थाधिकरणम्)

(५३७३ एकदेशिचार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विषयमभिधाने जनपदे लङ्

चटुचचनविषयात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विषयमभिधाने जनपदे लुङ् यद्-

१ यत्र कर्त्तव्ये कर्तव्यः । २. युक्तैस्तत्र कर्त्तव्येन भोक्तव्यः । ३. यत्र
कर्त्तव्येन भवति कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ४. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च ।

५. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ६. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ७. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ८. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ९. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । १०. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च ।

११. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । १२. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । १३. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । १४. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । १५. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । १६. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । १७. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । १८. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । १९. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । २०. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च ।

२१. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । २२. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । २३. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । २४. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । २५. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । २६. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । २७. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । २८. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । २९. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ३०. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च ।

यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ३१. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ३२. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ३३. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ३४. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ३५. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ३६. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ३७. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ३८. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ३९. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ४०. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च ।

४१. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ४२. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ४३. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ४४. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ४५. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ४६. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ४७. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ४८. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ४९. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च । ५०. यत्र कर्त्तव्येन कर्त्तव्येन च ।

वचनविपयाद्वक्तव्यः । अङ्गानां विषयो देशः—अङ्गाः, वङ्गाः, सुहाः, पुण्ड्राः ॥

(प्रदीपः) विषयाभिधान इति । अङ्गानां निवासो जनपद इत्यतः स्वस्वामिभावो न प्रतीयते । अङ्गानां विषय इत्यत्र ॥ स्वस्वामिभावः प्रतीयते, न ॥ निर्वासार्थ इति 'जनपदे लुप्' इति चातुरर्थिकस्य लुप् विधीयमानो विषये न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ बहुवचनविपयादिति । बहुवचनान्ताच्छब्दात्परस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु चातुरर्थिकलुपाऽपि 'अंगाः' इत्यादि—विधौ सेरासन्ति, अर्थाभेदात् आह—अङ्गानामिति । वैधौ त्वङ्ग-त्वेनैवानेकव्यक्तिमानं बोध्यम् ॥

(५३७७ एकदेशिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गान्धार्यादिभ्यो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) गान्धार्यादिभ्यो वेति वक्तव्यम् । गान्धारः, गान्धार्यः । वासातः, वसातयः । शैवः, शिवयः ॥

(प्रदीपः) गान्धार इति । गान्धारस्यापलं गान्धारिः । तस्यापल्यानि 'सार्वभेवागान्धारिभ्यो च' इत्यञ् । लृक् । ततो गान्धारीणो विषय इत्यञ् । सतस्तस्य वा लुप् । 'लुपि युक्तवत्' इति लिङ्गसंख्यातिदेशः ॥

(उद्घोषः) 'गान्धारिभ्याम्लेखम्' इत्येतदुत्तरं 'लृक्' ततो गान्धारीणाम्—इत्येव कैयटे पाठः । मध्ये—'तद्वाजवादनो लृक्', तस्य 'गोत्रेऽलृगश्चि' इत्यलृक्' इत्यपठः । एवम् 'ततस्तस्य वा लृप्' इत्युत्तरम् 'लुपि युक्तवत्' इत्येव पाठः । मध्ये—'ततस्तद्वि-जान्तात्वादयो लृक्' इत्यपठः । एतेन 'एको गोत्रे' इति नियमाद-यमञ्—यूनि वाप्यः, यवञ्च ततोऽपि परत्वात् 'यूनि लृक्' प्राप्नोति, अत्राप्यञ् ॥ एवेत्यञ् । अन्यथा वैपयिनागो लुप्यपि प्रत्ययलङ्घनेन 'गोत्रेऽलृगश्चि' इत्यस्य दुर्बारात्तया 'गान्धार्यः' इत्यस्यासिद्धिरेव स्यादिति पराक्षम्, लृङ्गशब्देन तस्यैव ग्रहणम् । कश्चित् 'चेलम्' ततः 'गान्धारीणाम्' इत्येव पाठः । 'वा लृप्' 'लुपि युक्तवत्' इत्येव च पाठः ॥

(५३७५ एकदेशिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ राजन्यादिभ्यो वा लुप् ॥ * ॥

(भाष्यम्) राजन्यादिभ्यो वा लुप् वक्तव्यः । राजन्यपः, राजन्याः । दैययातवकः, दैययातवाः ॥

(प्रदीपः) राजन्या इति । औत्सर्गिकस्याणो विषयाभिधान इति लृप् । वृत्पक्षे ॥ तद्विधानसामर्थ्याद्बुधभावः ॥

(५३७६ एकदेशिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ वैत्ववचनादिभ्यो नित्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वैत्ववचनादिभ्यो वृत् नित्यमिति वक्तव्यम् । वैत्ववचनकः, आम्बरीपुत्रकः, आत्म-कामेयकः ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ॥

(५३७७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वाऽभिधेयस्य निवासविषयत्वाद्वि-
निवासविषयक्षायान् लुप्विषयविषय-
क्षायान् प्रत्ययः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ? अभिधेयस्य निवासविषयत्वात् । यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च । अभिधेयस्य निवासविषयत्वात्निवासविषयक्षायान् लुप्, विषय-विषयक्षायान् प्रत्ययो भविष्यति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—एतज्ज्ञात्वास्मि—इह नित्यो विधिः, इह विभाषेति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

यावता यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च । अभि-धेयस्य निवासविषयत्वात्—निवासविषयक्षायान् लुप्, विषयविषयक्षायान् प्रत्यय इत्येव ॥

(प्रदीपः) न वेति । जनपदलक्षणस्याभिधेयस्याहोदिस-बन्धिनो निवासरूपत्वं विषयरूपत्वं चास्ति । यपि विषयनि-वासयोः परस्परव्यभिचारस्तथाप्यहोदिसां य एव सौ विषयः स एव तेषां निवास इति स्वयमेव । तत्रैकस्योभयरूपत्वात्प्रयो-गदर्शनवशाद्ग्राहो निवासविषयक, गान्धार्यादिषु राजन्यादिषु तु पर्यायेणोभयरविज्ञा, वैत्ववनादिषु विषयविषयक्षेपाधीयत इति । नाथो लुप्विधेयि, न तद्विधेयत्वेन, न युष्मिकत्वेन वा, नापि विकल्पवाधानार्थेन नित्यवचनेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अभिधेयस्य निवासविषयत्वादिति । निवासत्वादिविषयत्वमित्यर्थः । नन्वत्र विषयस्यैवाभिधेयत्वादाभिधेय-स्योभयरूपत्वमसङ्गम् आह—जनपदेति ॥ नन्वेवम् 'आङ्गाः' इत्यपि

१ तस्यैव—युव लुपिस्त्वञ्च ॥

२ 'इत्येव' इत्यपठ्यात् ३ युक्तं न दारयते ॥

४ राजन्यादिषु च पर्यायेभ्यः इति च. छ. पुस्तकोः ॥

५ लुपिचिन्तेति—विषयविषयान् जनपदे ट'परस्परव्यभिचारे' इति नार्थ इति भाष्यम् ॥

६ तद्विधेयत्वेनादि । गान्धार्यादिभ्यो देश-देशादिभ्यो नार्थ इति भाष्यम् ॥

७ 'आङ्गाः' इत्येवमिति अङ्गानां विषय इत्येव स्पष्टित्वम् ॥

१ निवासार्थ इति । मध्येन इति चेत् ॥

२ अङ्गानां निवासो जनपद—अङ्गाः, स च देशस्तस्य विषय इति विधौ आह इति घेलमेव, निवासार्थेति मध्येन जनपदस्याभेदात्वात् । तथापि जनपदे ट'प्रत्ययेन 'तस्य निवासः' इति घृतेन वि'द्विधमलस्य लृप् विधीयते ॥ 'विषयो देतो' इत्येव विहितस्तेषु द्वयम् अन्वोपेति भाष्यम् ॥

३ लृको सवर्गविधेयवचनमात्रिवाच्यत्वं निवासार्थं च व्युत्पद्यतेनेव भाष्यमिति भाष्यम् ॥

कदाचित्सादत आह—तत्रैकस्येति । भाष्येऽपि—निवासविषया-
याम् इत्यादिना विवक्षानैयत्यमेव प्रतिपाद्यत इति बोध्यम् ॥

(७३१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २८)

१४७८ सोऽस्यादिरिति छन्दसः

प्रगाथेषु ॥ ४ । २ । ५५ ॥

(अर्थाधिकरणम्)

(५३७८ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसका-

त्स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्मवार्थ
उपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्रिष्टुभेषु त्रैष्टुभम्, अनुष्टुबे-
षु अनुष्टुभम्, जगत्वेव जागतम् ॥

(प्रदीपः) छन्दस इति । छन्दःशब्देनाक्षरेयसाविशे-
षवाचिनो गामन्मादेः शब्दस्य ग्रहणम् ॥ नपुंसकादिति ।
नपुंसकार्थानिधायिन इत्यर्थः । नपुंसकार्थानिधायित्वं च त्रिष्टु-
बादीनां स्वार्थिकाप्रत्ययान्तानामेवेति नपुंसके स्वार्थ इत्युक्तं
भवति ॥

(उद्द्योतः) ननु त्रिष्टुबादीनां नपुंसकत्वमावाद्य, नपुंसकार्थं
इत्यसंगतमेत आह—नपुंसकार्थेति । ननु केवल त्रिष्टुबादीना तत्त्व-
मपि नास्तीत्यत आह—नपुंसकेति ॥ कलितमाह—नपुंसके स्वार्थ
इति । जूरी-जूटीर इति वासनानास्ति शक्तिरिति वाच्यम् ॥

(७३२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. २९)

१४८२ तदधीते तद्वेद ॥ ४ । २ । ५९ ॥

(अर्थाधिकरणम्)

(अर्थद्वयकथनप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थमिमादुभावप्यर्थौ निर्दिश्येते, न योऽधीते
वेत्स्यप्सौ, यस्तु वेत्स्यधीतेऽप्यसौ ।

नैतयोरावश्यकः समावेशः ।

भवति हि कश्चित्संपाठं पठति, न च वेत्ति; क-
श्चिच्च वेत्ति, न च संपाठं पठति ॥

(प्रदीपः) न य इति । यो हि यं ग्रन्थमधीते स तं
स्वरूपतोऽवश्यं वेत्ति । यद्य स्वरूपतो वेत्ति सोऽवश्यमधीत इति
भावः ॥ नैतयोरीति । अर्थावबोधो वेदनमभिप्रेतम्, न तु
स्वरूपमात्रवेदनम् । तत्र परस्परव्यभिचारदर्शनादुभयोपादाने
ऽर्थः ॥ संपाठमिति । अर्थनिरपेक्षं स्वाध्यायं पठतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) यो हीति । वेदनम्—अधीयमानग्रन्थविषयमे-
व इति बोधामिमा इति भावः ॥ भाष्ये—न य इत्यत्र नञि

काकुः ॥ यश्चेति । अध्ययनं विना स्वरूपतो वेदनासंभवादिति
भावः ॥ सम्पाठशब्दः कर्मणि घञन्त इत्यासयेनाह—स्वाध्याय-
मिति । स्वाध्यायः—वेदः ॥

(७३३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३०)

१४८३ क्रतूकथादिसूत्रान्ताट्ठक

॥ ४ । २ । ६० ॥

(उद्द्योतधिकरणम्)

(सूत्रार्थबोधकभाष्यम्)

उक्थादीत्युच्यते, कानि पुनरुक्तानि ?

सामानि । यद्येवं सामगमात्रे औक्थिक इति
प्राप्नोति ।

नैव दोषः ।

तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । उक्थार्थमुक्थम् ।

इह—उक्थान्यधीते—औक्थिकः, पक्षमधीते—या-
ज्ञिकः ।

य इदानीमौक्थिन्यं याज्ञिक्यं चाधीते, कथं तत्र
भवितव्यम् ?

औक्थिकः, याज्ञिक इत्येव भवितव्यम् ।

कथम् ?

(५३७९ एकदेशिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तस्येदम्प्रत्ययौल्लङ्घ्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्येदम्प्रत्ययाल्लङ्घ्यकव्यः, तस्येदं

प्रत्ययस्य च ॥

स तर्हि वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ।

इहासाभिलैशब्दं साध्यम्—उक्थान्यधीते, औ-
क्थिक्यमधीते, औक्थिक इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः
समानार्थयोरेकेन विग्रहः, अपरसाधुत्पत्तिर्भवि-
ष्यति—अविरविकन्यायेन ।

तद्यथा—अवेर्मांसमिति विग्रहाविकशब्दादुत्प-
त्तिर्भवति—आविकमिति । पयमुक्त्यान्यधीत इति
विग्रह औक्थिक इति भविष्यति, औक्थिक्यमिति
विग्रह वाक्यमेव ॥

(प्रदीपः) कानीति । उक्थशब्दो येषु सामान्य रुढ-
स्वार्थधीयाने प्रलयो नेष्यते । यदधीयाने प्रलय इष्यते, तत्रो-
क्थशब्दो न रुढ इति प्रश्नः ॥ उक्थार्थमिति । सामलक्षणं
प्रातिशाल्यं शास्त्रलक्षणं । मुख्यार्थानिधायिनस्तत्प्रत्ययशब्दात्प्र-
लयो नेष्यते । तत्र वाक्यमेव भवति—उक्थान्यधीते वेद वेति ॥
इहेति । उक्थशब्देन गोप्या कुर्या सामलक्षणमौक्थिक्य-

सुच्यते ॥ य इदानीमिति । औक्थिकानामाश्राय इतीदमर्थे
'छन्दोगौक्थिक' इति व्युत्पत्तिः ॥ तत्स्येदं प्रत्ययादिति । अथे-
तु वेदविज्ञोक्तप्रमाणो लुक्, आश्राये विहितस्य व्यस्य चेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नेष्यत इति । अनभिधानादिति भावः ॥
भाष्ये—सामगमात्रे—इत्यस्य प्रातिशास्त्रानभ्येति सामग्ये इत्यर्थः ॥
यदधीयान इति । प्रातिशास्त्रमधीयाने इत्यर्थः । असामग्येऽपीति
शेषः ॥ सामलक्षणमिति—पठ्यतेत्युच्यते ॥ भाष्ये—य इदानी-
मिति । औक्थिकमधीते इति विग्रहं करोति ॥ तत्र—साहचर्यविग्रहे,
कथं भवितव्यमित्यर्थः ॥ औक्थिकानामिति । औक्थिकाः—प्राति-
शास्त्रविदः, वेद्यामाश्रायः—प्रातिशास्त्रवेत्तव्येन ॥ भाष्ये—तत्स्येदं-
प्रत्ययादिति । नार्तिके पठ्यते पञ्चमी ॥ तत्स्येत्स्येत्प्रात्ययिकप्रत्य-
यस्येत्यर्थः, तदाह—अभ्येदित्यादि ॥ एकेन विग्रहे इति ।
विग्रह एवेत्यर्थः ॥ अपरसादुपसिरिति । उपसिरपीत्यर्थः ॥ अवि-
कशाब्दादिति । तस्मादेवेत्यर्थः ॥ औक्थिक इति । इत्यपि भवि-
ष्यति, भाष्येत्यर्थः ॥ तदाह—वाक्यमेवेति । 'उपयान्यधीत इति
विगृह्य औक्थिक इत्यपि भविष्यति' इति पाठः ॥

(इकविधभाष्यकं भाष्यम्)

विद्यालक्षणकल्पसूत्रा-

न्तादकल्पादेरिकश्च स्मृतः ॥

विद्या—वायसविधिकः, सौर्षविधिकः । विद्या ।
लक्षणः—गौलक्षणिकः, आश्वलक्षणिकः । लक्षण ।
कल्पः—पाराशरकल्पिकः । पारकल्पिकः । कल्प ।
सूत्रः—यार्तिकसूत्रिकः, सांग्रहसूत्रिकः ॥

(प्रदीपः) विधेति । इकमिति—उगित्यर्थः । अकल्पा-
देरित्येतद—आनन्तर्याद सूत्रान्तस्यैव कल्पादेर्निर्णयं करोति । तथा
च भाष्ये काल्पसूत्र इति प्रमुदाहृतम् । अन्ये तु—सर्वेषामेव
निषेधमिच्छन्तः काल्पविद्य इत्यादि भाष्यमिलाहः । तत्तु प्रय-
मातिक्रमे कारणादर्शनाद्भाष्यविरुद्धमिति लक्ष्यते ॥

(उद्घोतः) अत्र शास्त्रे इकोऽभावात्, स्यात् औक्थिकभावात्, ये,
'मानुसुक्तः' इत्यसिद्धेऽह—उगित्येति । ननु 'अकल्पादेः' इत्यस्य
प्रयोगपरिनिवारणार्थमात्रमात्रं सूत्रान्तोदाहरणदाने बीजभावात्तद-
भाह—अकल्पादेरित्येतदिति ॥ प्रथमातिक्रमे इति । 'विद्या-
यानङ्' इत्यत्र 'विपूर्वाणि' इत्यनुषया विद्यायामकल्पादेरित्यस्या-
सम्बन्धोपन्यासेति वक्तुं युक्तम् ॥

(पदकल्पभाष्यम्)

अकल्पादेरिति किमर्थम् ?

काल्पसूत्रः ।

(इकहस्तकोपकम्पाध्यम्)

विद्याचानङ्गसूत्रप्रथमश्रिपूर्वा ।

विद्याचानङ्गसूत्रप्रथमश्रिपूर्वेति यकल्यम् । आङ्ग-
विद्यः, शास्त्रविद्यः, धार्मिकविद्यः, प्रैयविद्यः ।

(प्रदीपः) प्रैयविद्य इति । त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या,
तामधीत इति प्रत्ययः कार्यः । तिस्रो विद्या अधीत इति क्रिय-
माणे 'द्विगोर्लुक्' इति लुक्प्रसङ्गः ॥

(त्रिविधायकं भाष्यम्)

आख्यानाख्यायिकेति-

हासपुराणेभ्यश्च ठग्वक्तव्यः ।

यावकीतिकः, प्रैयङ्गविकः, यायातिकः,
आख्यान ॥

आख्यायिका—वासवदत्तिकः, सौमनोत्तरिकः ॥

पेतिहासिकः ॥ पौराणिकः ॥

(प्रदीपः) आख्यानेति । द्वयोरर्थग्रहणम्, द्वयोः स्वरूपग्रह-
णम् ॥ यावकीतिक इति । यावकीताधिकारेण कृतमाख्यान-
मुपचाराद् यावकीतशब्देनोच्यते । तदधीते वेद वा यावकी-
तिकः । एवं प्रैयङ्गवाधिकारकृताख्यानस्याप्यामी प्रैयङ्गविकः ॥
वासवदत्तिक इति । वासवदत्ताभिहितस्य कृताऽऽख्यायिका
अभिहितस्य कृते ग्रन्थ इत्यत्राये दृष्टाच्छः । तस्य 'लुधाख्यायि-
काभ्यो बहुलम्' इति लुप् । ततोऽनेन ठह । एवं सौमनोत्तरिक
इति ॥ पेतिहासिक इति । इतिहासश्च उपदेशपरमर्थ-
वर्तते । इति हास्यतेऽस्मिन्निति-इतिहासः 'हलश्च' इति घम् ।
मयूरव्यसकदिवात्समासस्तत्तच्छब्दम् ॥

(उद्घोतः) द्वयोरर्थेति । आख्यानात्, तत्रैव भाष्ये उदा-
हरणार्थेति भावः ॥ ननु यावकीतादयो नाख्याननामानौल्य आह—
यावकीतेति ॥ उपचारादिति । यवकीतापत्यत्वादीपादित्यर्थः ।
तदधिकारकृतेन बोधे तु 'अभिहितस्य कृते' इत्यनेन छः स्यादिति
बोध्यम् ॥ लुधिति । वासवदत्ताधिकारकृतेन बोधादिति भावः ॥
आख्यायिकास्य इति । आख्यायिका अभिधानं कृतस्य मूलस्य
लुधित्यर्थः । बहुलमङ्गनादाख्यानेऽपि लुधित्यर्थः ॥ इति हास्यत इति ।
उपदेशपरमर्थेणास्यते—निश्चयद्वया स्वीयतेऽस्मिन्नित्यर्थः । उपदे-
शपरम्पर्या आख्यानादीन्मूलान्ये सामान्येऽनेत्यर्थः कश्चिद् ॥

(लुधिविधभाष्यम्)

सर्वसादेर्द्विगोश्च लः ।

सर्वसादेर्द्विगोश्च लो यकल्यः । सर्वपेदः, सर्व-
तन्त्रः । सयार्तिकः, ससंग्रहः । पञ्चकल्पः, दितन्त्रः,
द्विपेदः ॥

(प्रदीपः) सर्वसादेरिति । सयान्तोऽर्थवान् एतत् इति
सर्वपेदः प्रथमदिष्टः । द्विगोऽनेन 'द्विगोर्लुक्' इति स्मरितम् ॥
सर्वपेद इति । सर्वपेदानधीत इत्यनेन एतद् ॥ सयार्तिक
इति । एतौ सौप्तु कर्तव्यम् । 'कमादिभ्यश्च' इति ठक् । नार्ति-
कान्तमधीत इति—अन्तवचने सहस्यान्वयीभावः । 'अन्वयीभावे
यावकीते' इति समासः । ततोऽनेन लृह् ॥ पञ्चकल्प इति ।
पञ्चकल्पानधीत इति द्विगुः । ततः 'विद्यातन्त्र' इति ठक् ।
तस्य लृह् ॥

(उद्घोतः) ननु 'सादेः' इत्येव सिद्धे सर्वग्रहणं व्यर्थम् आह—सशब्द इति ॥ ततोऽणो लुमिति । तत्र सलब्धयीभावा-
र्थस्योपसर्जनान्नाप्राप्यत्वमिति बोध्यम् ॥

(संग्रहभाष्यम्)

अनुसूक्तलक्षणो
सर्वसादेर्दिगोश्च लः ।

इकन्पदोत्तरपदात्
शतषष्ठेः पिकन्पथः ॥

(प्रदीपः) अनुसरति । अनुसूक्तशब्दो ग्रन्थविशेषवाची,
स ठकमुत्पादयति । लक्ष्यलक्षणशब्दौ चेत्यर्थः । अनुसूक्तधीत
इति ठक् । 'इष्टसुक्तान्ताद्' इति कादेशः, 'केऽणः' इति ह्रस्वो
ष्टद्धिश्च । तत आनुसुक इति भवति । लक्ष्यमधीते-लाक्ष्यिकः ।
लक्षणमधीते-लाक्ष्यिकः ॥ इकमिति । पूर्वपदमधीते-पूर्व-
परिकः । शतपथमधीते-शतपरिकः, शतपथिकी । पष्ठिपथिकः,
पष्ठिपथिकी ॥

(उद्घोतः) परस्परमनन्ययादाह—अनुसूक्तशब्द इत्यादि ॥
अनुसूकमिति । 'अनुसू' इत्यनुसूपन्नमिति वृणभावाः । कश्चित्तु
'अनुसू' इति पाठः । तदाऽनुपूर्वोरसूतेः किविति बोध्यम् ॥
लाक्ष्यिक इति—पकारसहितपाठः ॥ पिकनः पित् लोपभ्यम्,
तदाह—पष्ठिपथिकीति ॥

(७३४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३१)

१४८५ अनुब्राह्मणादिनिः

॥ ४ । २ । ६२ ॥

(इतिप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽवकुम् ।

कथमनुब्राह्मणी, अनुब्राह्मणिनौ, अनुब्राह्मणिन
इति ?

इतिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अयमिति । अन्वेतुवेदिशोरनभिधामादन्
भविष्यतीति तद्वाधनार्थमपि सूत्रं न कर्तव्यम् ॥

(७३५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३२)

१४८६ वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ४ । २ । ६३ ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः । अधीते-वेदेति वर्तते, न च
वसन्तो नामाध्ययनमस्ति ॥

१ वषिष्ठ उ. पृष्ठे 'विद्वद्' इत्यत्र वदं 'अनुब्राह्मणवत्तास्तीत्यु-
पाकणी' इत्यत्रिः पाठो दृश्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः ।

साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । वसन्तसहचरि-
तमध्ययनम्—वसन्तोऽध्ययनमिति ॥

(प्रदीपः) वसन्तसहचरितमिति । यत्र वसन्तो
वर्ण्यते, यदा वसन्तेऽधीयते तत्साहचर्यात्ताच्छब्दं लभते ॥

(७३६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३३)

१४८५ प्रोक्ताष्टक् ॥ ४ । २ । ६४ ॥

(लुकोऽधिकरणम्)

(सूत्ररूपसाधकं भाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः । प्रोक्तादिति भवितव्यम् ।

सौत्रो निर्देशः ॥

(प्रदीपः) अयुक्त इति । अयं स प्रोक्तादर्थेन च
प्रत्ययस्य पूर्वार्थापसम्भवादिति भावः ॥ सौत्र इति । प्रो-
क्तादर्थेन च खरितत्वं प्रतिज्ञातम्, तेन तदधिकारनिहितप्रत्यय-
ग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) किमनुक्तमत आह—अर्थस्येति ॥ प्रोक्तेऽर्थे
विहितमित्यर्थेऽपि—इदमसाधित्याह—भाष्ये—प्रोक्तादिति ॥
भाष्ये—सौत्र इति । सौत्रनाम्नस्यानुक्तित्वमित्यर्थः । सौत्रनाम्न-
वान् इत्यन्वे । खरितत्वमिति । अथ क उपयोगः, अभिगारवि-
हितेति तत्पर्यन्तं व्याख्यानस्य च क उपयोग इति चिन्त्यम् ॥

(७३७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३४)

१४८६ सूत्राच्च कोपधात् ॥ ४ । २ । ६५ ॥

(सूत्रप्रकभाष्यम्)

संख्याप्रकृतेरिति वर्तव्यम् । इह मा भूत्—मा-
हावार्तिकः, चान्दनगन्धिकः, फालापकः ॥

(प्रदीपः) संख्याप्रकृतेरिति । अष्ट अध्यायाः परि-
माणमस्य । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कम्' इति कन्प्रत्ययः,
ततोऽष्टकमधीयत इति अणो छुकि कृतेऽष्टकाः पणिनीया इत्यु-
दाहरणम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—कालापक इति । कालापिना प्रोक्त-
मधीयते कालापलोपाध्यायः कालापकम् । उम् । अत्राणो छुकि
उज्ज्वलित्वनमासुदात्तत्वात्, स्यात् लोपश्च न स्यादिति भावः ॥
उदाहरणं भाष्ये नोक्तमिति स्वयमाह—अष्टेति ॥

(७३८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ३५)

१४८७ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि

॥ ४ । २ । ६६ ॥

(छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयाधिकरणम्)

(इष्टसिद्धिविषयकजिज्ञासाभाष्यम्)

किमयं निर्दिष्टमुच्यते ?

(प्रदीपः) इह श्रोक्तप्रत्ययान्तस्यानेकः प्रकारो दृश्यते स्वातन्त्र्यम्, उपाध्यन्तरयोगः, वाक्यम्, अध्येतृवेदिनोः प्रत्ययश्च । स्वातन्त्र्यं तावद् यथा—पाणिनिना श्रोक्तं व्याकरणं पाणिनीयमिति । उपाध्यन्तरयोग—महत्पाणिनीयमिति । वाक्यम्—पाणिनीयमधीयत इति । अध्येतृवेदिनोः प्रत्ययः—पाणिनीया इति । छन्दोब्राह्मणवाचिनां तु श्रोक्तप्रत्ययान्तानामध्येतृवेदितृ-प्रत्ययविषयतैवप्यते, न तु स्वातन्त्र्यादि—इति तद्विषयाधर्मिदं सूत्रम् । क्रियमाणेऽपि चैतस्मिन् 'अधीते' 'वेद' इत्यधिकारादध्येतृवेदितृविषयस्य वाक्यस्यैव निवृत्तिः सिध्यति, न तु स्वातन्त्र्यादेरिति मत्वा पृच्छति—किमर्थमिति ॥

(उद्धोतः) इदं सूत्रं नियमाधर्मिलाह—इह श्रोकेति ॥ तद्विषयाधर्ममिति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयत्वाधर्मिल्लभः ॥ नन्वेवं 'किमर्थम्' इति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—क्रियमाणेऽपीति । एव यावद्विद्वत्सिद्ध्या प्रश्न इति भावः ॥

(५३८० सूत्रविषयप्रदर्शकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वात्

छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यत्राभिधेयमनित्यं भवति ।

पाणिनीयमिति वा भवति, पाणिनीया इति वा ।

अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्चछन्दोब्राह्मणानामनित्यता प्राप्नोति । इष्यते च तद्विषयतैव स्यादिति ।

तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् ॥

(प्रदीपः) अन्यत्रेति । पाणिनीयादी । अभिधेयस्येति । श्रोक्तलक्षणस्यार्थस्य ॥ अनित्यत्वादिति । नागाविषयत्वादध्येतृवेदिनोर्नित्यं विशेषणत्वेनाप्रयोगात्—अनियतत्वादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु श्रोके प्रागभावाप्रतिबोधिने सति ध्वसाप्रतिबोधिरूपं नित्यत्वं नारस्तेलन आह—नानेति ॥ नित्यमिति । नित्यमध्येतृवेदिनार्थेन रूपितविशेषणत्वेन श्रोक्तार्थस्य प्रयोगादित्यर्थः ॥ भाष्ये—पाणिनीया इति चेति । वा चन्द्रश्याधे ॥

(प्रयोजनान्तरावतारकं भाष्यम्)

एवमर्थमिदमुच्यते ?

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ?

(५३८१ पूर्वोक्तविषयसंग्रहमात्रप्रदर्शकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र यथाधिकारं तद्विषय-

प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र यथाऽधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति ।

२३ पा० च०

अधीते—वेदेति वर्तते, तेनाध्येतृवेदिनोरेव तद्विषयता स्यात्; येऽन्य उपचारास्तत्र न स्यात् ।

यथेह भवति—पाणिनीयं महत्सुविहितमिति, एवमिहापि स्यात्—कुतं महत्सुविहितमिति ॥

(प्रदीपः) तत्र यथाऽधिकारमिति । अधिकारमनतिक्रम्येत्यर्थः । अधीते—वेदस्य अधिकारादध्येतृवेदिनोरेव विवक्षित-योस्तद्विषयता विधीयमाना तद्विषयमेव वाक्यं निवर्तयेत्, न तु क्रियान्तरविषयमित्यर्थः ॥ येऽन्य उपचारा इति । व्यवहार इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) नन्यध्येतृवेदितृविषयताया एव स्वीकारादध्येतृवेदिनोरेव तद्विषयता स्यादिति यन्म ? अत आह—तद्विषयमेव वाक्यमिति ॥ क्रियान्तरमिति । श्रवणादीत्यर्थः ॥ भाष्ये—येऽन्ये उपचारास्तत्र न स्यादिति । अन्यथा व्यवहारे श्रोक्तप्रत्ययान्तप्रयोगनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तद्विषयता हि तन्निवृत्त्यर्थापीति भावः ॥

(५३८२ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु श्रोक्ताधिकारे तद्विषय-
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

श्रोक्ताधिकार एव तद्विषयता घक्तव्या । "तेन श्रोक्तम्" (४१३।१०१) 'छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदिनोः' इति ॥

तत्तर्ह्यध्येतृवेदितृग्रहणं कर्तव्यम् ।

ननु चेहोपि क्रियते ।

परार्थमेतद्व्यति—तदधीते—तद्वेदेति ।

एवं तर्हि—यावदिह—छन्दोब्राह्मणग्रहणम्, ता-

वचनत्राध्येतृवेदितृग्रहणम् ।

ननु च तत्रापि क्रियते ।

परार्थं तद्विष्यति—“पुराणश्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु” (४१३।१०५) “श्रीनकादिभ्यश्छन्दसि” (१०६) इति ।

इह वा छन्दोब्राह्मणग्रहणं क्रियते, तत्र वाऽध्येतृवेदितृग्रहणम्, को न्यत्र विशेषः ॥

(प्रदीपः) सिद्धं न्विति । अध्येतृवेदिनोरेव विवक्षितयो-द्व्यन्तोब्राह्मणेषु श्रोक्तप्रत्यय उत्पद्यते, नान्यत्र, इत्येवं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ परार्थं तदिति । 'छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदिनोः' इति परिभाषा कृत्वा 'पुराणश्रोक्तेषु कल्पेषु च' इति वरिष्यते । चकारेण ब्राह्मणग्रहणमनुष्यते । ततः 'श्रीनकादिभ्यः' इति । तत्तद्व्यन्तोब्राह्मणमनुवर्तिष्यत इति भावः ॥

१ ननु चेहोपि । छन्दोब्राह्मणानि कृते 'तद्विषयानि' इत्यन्ये-वेदितृवेदिनोरेवार्थः ॥

(उद्योतः) छन्दोमाहाणेष्विति । अभिषेयेष्वित्यर्थः ।
अध्येमाद्यं विवक्षित एव छन्दोमाहाणार्थकप्रोक्तप्रत्ययान्ति प्रयो-
क्तव्यानीति भाष्यसर्वचनानुसारेणः ॥ भाष्ये—ननु चेहापीति ।
तदर्थकं 'तद्विषयाणि' इत्येतदित्यर्थः ॥ परार्थमिति । यत्परार्थं
कृतम् 'तद्वीते तद्वेद' इति, तदनुवृत्त्यैव सामान्येन नियमार्थतायाः
'अध्येतृवेदित्रोः' इत्यनेन विनाऽपि सिद्धत्वादिति भावः ॥ षष्ठ्यन्त-
र्हिति । न्यासद्वयेऽपि समता—इत्यर्थः ॥ ननु चेति । छन्दोमाहा-
णप्रग्रहप्रयुक्तं गौरव इत्यमित्यर्थः ॥ परार्थमिति । 'पुराण' इत्या-
दिपत्रद्वये तदकरणाद्यध्वमित्यर्थः ॥ इदानीमुक्तिधानं व्याख्यानात्सुल-
भमिति भावः ॥ को न्वग्रेति । अत्रापि करणे उक्त्यानुरोधेन
सामान्यापेक्षनियमस्य व्याख्यातुं शक्यत्वादिति भावः । एवं सङ्ग-
न्यासः स्थापितः, तद्विषयताबलादेव च सुवृत्तपक्षे पूर्वमिदमेव विषये
प्रत्यय इति 'शैलालिनी नटाः' इत्यादौ न मलोपः ॥

(५३८३ अतिष्ठनिरासे वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥*॥ याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । याज्ञवल्क्यानि द्राष्टव्यानि, सौलमानि ।

किं प्रोक्ताधिकारे तद्विषयता क्रियत इत्यतो याज्ञ-
वल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ?

नेत्याह ।

सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) याज्ञवल्क्यानीति । यज्ञवल्क्यप्रत्ययमिति
गर्गादित्याद्यम् । तदन्ताग्रोच्चार्यं 'कण्ठादिभ्यो गोत्रे' इत्यम् ।
अत्र तद्विषयता न भवति ॥ सौलमानीति । सौलमेन प्रोक्ता-
नीति 'तेन प्रोक्तम्' इत्यम् । 'सिद्धं तु' इत्यस्यानन्तरं प्रतिषेध-
वचनात् ॥ तस्मिन्मित्रत्वं प्रतिषेधवचनस्यासङ्गत्वं पृच्छति—किं
प्रोक्ताधिकार इति ॥

(५३८४ पूर्ववार्तिकप्रत्याख्यानं वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इतिर्वा प्रोक्ते तद्विषयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भव-
तीति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) इतिर्वेति । इतिशब्देन विनिरपि गृह्यते,
'कर्मन्दब्रह्माद्यादिनिः' इत्ययमिति । तेनेनेरेव प्रोक्तार्थविहि-
तस्य तद्विषयता भविष्यति, न त्वण इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु 'इतिर्वा' इत्युक्ते 'कर्मयथिनः' इत्यादौ
गिनिविषये तद्विषयता न स्यादत आह—इतिशब्देनेति ॥ न त्वण
इति । एवमयं याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो न वक्तव्य इति भावः ॥

(वार्तिकाक्षेपभाष्यम्)

यदि—इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यते, एवं-
मपि पैद्री कल्पः, अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पैद्रीति । पित्रेन प्रोक्तः कल्प इति निनिः ।
अत्रापि छन्दोमाहाणप्रग्रहेऽक्रियमाणे तद्विषयताप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) ननु छन्दस्त्वापभावात्कथम् 'पैद्री कल्पः' इत्यत्र
तद्विषयताप्राप्तिः ? अत आह—छन्दोमाहाणेत्येति । तदभावादि-
मापत्तिरिति भावः ॥

(५३८५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ काश्यपकौशिकग्रहणं च
कल्पे नियमार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं
दृष्टव्यम् ।

काश्यपकौशिकाभ्यामेवेति कल्पे तद्विषयो भव-
ति, नान्येभ्य इति ॥

(प्रदीपः) काश्यपकौशिकग्रहणं चेति । 'इतिरप्ये-
तृवेदित्रोः' इति परिभाषा कृत्वा 'काश्यपकौशिकाभ्यामुविभ्यां
कल्पे' इति सूत्रं नियमार्थं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु तत् 'गिति' विधायकम्, न तु तत्र 'कल्पे'
इत्यस्ति; तत्कथं नियमः ? अत आह—इतिरप्येति ॥ परि-
भाषामिति । नियमकारित्वात्तद्वत् ॥ अग्रेणेत्यत इति । इदं चात्र
भाष्ये, 'तिष्ठित्वर' इति सूत्रे च भाष्ये प्रत्ययान्तानुपन्यासावहायते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि छणादीनां तद्विषयता न प्राप्नोति—तै-
त्तिरीयाः, चारतन्तवीयाः ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । इनेरेकस्यापदानाप्तिर्वादि-
सूत्रविहितानां छणादीनां तद्विषयता न स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

यदि पुनश्छणादयः प्रोक्ते तद्विषया भवन्तीत्यु-
च्येत ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

एवमपि पैद्रीकल्पः, अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रत्याक्षेपे समाधानभाष्यम्)

काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थमित्येव ॥

(पुनः प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

एवमप्यौत्सर्गिकाणां तद्विषयता न प्राप्नोति—
मौढाः, काट्टाः, मौढाः, पैप्पलादाः ॥

१ पित्रेन प्रोक्ताधिकारे तद्विषयकत्वादिति वार्तिकप्रत्ययवचनार्थं इति
भावः ॥

२ ननु चेहापीतिभाष्यं व्याकरोति—तदर्थमिति । आध्येतृवेदि-
त्रोः

कं तद्विषयाणि—इत्येवमिति विवक्षित इत्यर्थः ॥

३ अ. पुच्छके 'एवमपि' इत्यस्य पाठो नास्ति ।

४ 'प्रोक्त इति' इत्येव वक्ष्यमन्तरादिकं पाठः ६. पुच्छने ।

(प्रदीपः) कौडा इति । कोडेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते । कङ्कतेन, सुदेन, पिप्पलादेन चेति 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण्, तस्य छगादिध्वनन्तर्भावात्तद्विपयता न प्राप्नोति ॥

(दोषान्तरदर्शनेन प्रत्याक्षेपनिरासमाध्यम्)

छगादयश्चाप्यौत्सर्गिकान्ध्वेतुवेदित्रोरेव वाधेरन्, येऽन्ये उपचारास्तत्र न वाधेरन्—तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति ॥

(प्रदीपः) दोषान्तरमुद्गावयति—छगादय इति । अध्वेतुवेदितुविवशायामेव प्रोक्तार्थ उत्पद्यमानाऽछगादयस्तत्रैव स्वयं भवन्त औत्सर्गिकान् वाधेरन् । अन्यत्र ॥ स्वयमभवन्तो न वाधेरन्—इत्यर्थः ॥ तित्तिरिणा प्रोक्ता इति ॥ 'तित्तिरि-
वरतन्नु'—इत्यत्र छन्दोऽग्रहणं कर्तव्यमिति वक्ष्यते, तेनात्र छण् न भवति । तदभावेऽप्यण् नेत्यते । यथेयमपवादाभाव उत्सर्गस्य प्रवृत्तिः केन निवार्यते ? अथानभिधानादिकमुत्सर्गानुत्पत्तौ हेतुरभिधीयते, तर्हि छगादयश्चापि, इति दोषो नोपपन्ननीय इति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्घोतः) तर्हि 'छगादयश्चापीत्यस्य 'अनभिधानात्तोल-
त्सन्ने' इति शेषः ॥ चिन्त्यमिति । केचित्तु तित्तिरिणादिभ्यः प्रोक्ते छन्दोऽप्येव प्रत्ययः, स च छगेनेति द्विविधनियमेन श्लोकेष्वनभाव इति भाष्याद्ययः । नियमद्वयस्याप्येवैत्रादिविवक्षावागेन प्रवृत्तावयं दोष इत्याहुः ॥

(धार्तिकाव्ययासिद्धिकरणेनोपसंहारमाध्यम्)

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ।

ननु चोक्तं यावदवस्थ्यादिभ्यः प्रतिषेध इति ।

यद्यप्येतत्—यावदवस्थ्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्य-
कालत्वादिति, तत्रैव यक्तव्यम्—तद्विपयता च न भवतीति ॥

कथं काश्यपिनः, कौशिकिन इति ?

इतिः प्रोक्ते तद्विपयो भवतीत्युच्यमाने—अथद्वय-
मत्र काश्यपकौशिकप्रहणं कल्पे नियमायं द्रष्टव्यम् ।
तदेवेदानीं विधायं भविष्यति ॥

कथं पाराशरिणो मिश्रवः, दौलालिनो नदाः ?

अत्रापि तद्विपयता चेत्पुनरुच्यते ॥

(प्रदीपः) अस्तु तर्ह्यिति । इह वा—'छन्दोमादगानि
च तद्विपयानि' इति क्रियेत, प्रोक्षाधिकारे वा 'छन्दोमादगान-
न्यध्वेतुवेदित्रोः' इत्युच्येत—नास्ति विशेषः । इहापि च प्रकरणे
प्रोक्तप्रहणानुरथा प्रोक्तप्रत्ययान्तानां छन्दोमादगवाचिनां
तद्विपयता विधीयमाना सर्वं स्वातन्त्र्यादि निवर्तयितुं शक्या—इति
'दयाऽधिकारम्' इत्ययं दोषो नावतरति । 'विन्दं' प्रोक्तधिकारे
इत्येतदपि धार्तिकमत्रैव स्ये 'श्रीषाह' इत्यतः प्रोक्तचन्द-
स्याधिकार इत्येवं केचिदावश्यं । यद्यप्येतदिति । 'पुण-
श्रोतेषु' इत्यत्र ॥ कथमिति । अन्ये तद्विपयता न प्राप्नोतीति

प्रश्नः । अत्रापि तद्विपयता चेति । अर्थमात्रमत्र निर्दि-
ष्टम् । तथा हि—यद्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं क्रियते, तदा व्य-
हितत्वात्कथं तत्र तद्विपयग्रहणस्यानुरतिः स्यात् । अथ प्रोक्त-
प्रकरणे 'छन्दो मादगान्यध्वेतुवेदित्रोः' इत्युच्यते तदा तद्वि-
पयग्रहणं नास्ति । तस्मात्प्रोक्तप्रकरणेऽध्वेतुवेदितुग्रहणं 'पारा-
शर्यशिलालिभ्याम्' इत्यादावतुल्यमिति भाष्यकारो मन्यते ।
यद्वा—'यावदवस्थ्यादयः' तद्विपयता च न' इति यदुक्तं तदेव
तद्विपयताग्रहणमुत्तरानुत्पत्तिमिलयः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अस्तु तर्ह्यविशेषेणेति । इतिरूपमिश्री-
पमतुपादायैत्यर्थः ॥ तादृशवचनं चात्र वा कर्तव्यम्, प्रोक्षाधिकारे
वा, न विशेष इत्याह—इह चेति । अत एव 'सर्वथा यावदवस्थ्या-
दिभ्यः' इति भाष्ये 'सर्वथा' इत्युपात्तम् ॥ प्रोक्तप्रहणानुत्पत्त्येति ।
इदं स्वरूपकथनम् ॥ सर्वं स्वातन्त्र्यादीति । छण्डानुसारिव्याख्याना-
दिति भावः । यद्यपि तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्सर्वनिवृत्तिरिति कैयटस्वर-
त्तः, तथापि सामर्थ्यं कथमिति चिन्त्यम् । छन्दोमादगवाचिनां तद्वि-
पयतानाराधय तदनुवृत्तेरावश्यकतादित्याहुः ॥ केचिद्व्यावृत्त-
इति । अत्रावृत्तिरुपात्तानुत्पत्त्युत्पत्त्यम् ॥ भाष्ये—तद्व्यावृत्तवा-
द्विति । यत्र 'श्राव्यावनिनः' इत्यादाविष्यते तैस्तुल्यकालत्वेनास्यापि
पुराणप्रोक्तवाणिनिप्रतिरित्यर्थः ॥ भाष्ये—अत्रापि तद्विपयता
चेति । अथिना 'काश्यप' इत्यादिष्वे च ॥ तस्मात्प्रोक्तप्रकरणे
इति । प्रोक्तप्रकरणे यदा वचनं तदा तत्रत्यमध्यैत्रादिग्रहणमित्यर्थः ॥
उत्तरानुत्पत्तिमिति । केचित्तु—'छन्दोमादगानि च' इति छण्ड-
स्वचसानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन, श्रान्तोपाध्यायस्यानाद्य 'पुराणप्रोक्तैषु'
इति छण्डविषयमिति कल्पे स्ये च तद्विपयता । 'अत्रापि' इत्यादि-
भाष्यसाधयः—'यावदवस्थ्यादिकप्रोक्ते कल्पे मिथुनदृष्टदोष-
अनु—छन्दोमादगानोः पश्चात् तद्विपयता वर्तयित्ये—कथयते,
कृतत्वाद्—चेतीति । स्ये 'च' इत्युक्तेरिति वदन्ति ।
मादगानाम्छन्दस्वात्स्ये पुनर्ग्रहणं ॥

(७३९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ भा. ११)

१४८८ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि

॥ ४ । २ । ६७ ॥

(७४० विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ भा. १०)

१४८९ तेन निर्दृष्टम् ॥ ४ । २ । ६८ ॥

(७४१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ भा. १८)

१४९० तस्य निवासः ॥ ४ । २ । ६९ ॥

(७४२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ भा. २९)

१४९१ अदूरभवश्च ॥ ४ । २ । ७० ॥

(चातुर्यार्थिकाधिकरणम्)

(एकानेकवाच्यतोषतोषे भाष्यम्)

किं पुनरयमेको योग आदोलिपानां योगाः ।

किं चातः ?

(प्रदीपः) चतुर्णां योगानां किमेकवाक्यता, अथ नानावाक्यतेति विचारः—किं पुनरिति । ननु समर्थविम-
क्षयः प्रत्ययार्थाश्च भिन्ना इति कथमेकयोगत्वसंभावना ?
उच्यते, अणादयः “प्रतदीव्यतोऽण” इत्यारभ्य पञ्च एतैर्योगे-
र्विधीयन्ते इति तद्विधानापेक्षमेकयोगत्वं समर्थम् । यदा युग-
पदेतेष्वर्थेष्वप्याद्यो विधीयन्ते प्रहणकवाक्येनैकेन तदैकयोग-
त्वम्, तदा चेतस्त्रिभन्धानि प्रक्रियावाक्यान्पुपष्ठवन्ते । यदा
तु क्रमेण भिन्नेष्वर्थेषु प्रत्ययविधानं तदा नानावाक्यता ॥

(उद्योतः) अणादय इति । अण्णान्नन्लज्जः ॥ एक-
योगत्वमिति । विधेयमेदप्रयुक्तयोगमेदनिरासपरमेतत् ॥

(एकवाक्यतायां दोषदशकं भाष्यम्)

यदेको योगः,

उत्तरेष्वर्थादिशनेषु ‘देशे तन्नास्ति’ ‘देशे तन्नास्ति’
इत्यनुवृत्तिः कर्तव्या, न होक्योगोऽनुवृत्तिर्भवति ।

कथं ज्ञायते ?

यदयं “तदधीते तद्दे” (४।२।५९) इति द्विस्त-
द्वहणं करोति ॥

(प्रदीपः) देशे तन्नास्तीति । चतुर्विधेऽपि योगेषु प्रत्य-
यान्तापार्थित्वेनैतदुपयुज्यते । एकयोगे च प्रत्ययेनैवावर्तमान-
न्तर्थासम्बन्धे, नान्यैः । नानायोगत्वे तु स्मरितत्वादधिकारे
सति सर्वैर्यैरस्योपाधेः सम्बन्ध उपपद्यते ॥

(भिन्नवाक्यतायां दोषदशकं भाष्यम्)

अथ नाना योगाः,

“ओरञ्ज” (४।२।७१) इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव
सर्वान्वयमर्थादिशानं तस्यैव विषये स्यात् ।

यथेच्छसि तथास्तु ॥

(एकवाक्यतायां दोषाभावबोधकं भाष्यम्)

अस्तु तावदेको योगः ।

ननु चोक्तमुत्तरेष्वर्थादिशनेषु ‘देशे तन्नास्ति’
‘देशे तन्नास्ति’ इत्यस्यानुवृत्तिः कर्तव्या, न होक-
योगोऽनुवृत्तिर्भवतीति ।

एकयोगोऽप्यनुवृत्तिर्भवति ।

कथं ज्ञायते ?

यदयं “तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुषू” (५।२।९४)
इति द्विस्तद्वहणं न करोति ॥

कथं “तदधीते तद्दे” इति ?

प्रमादरुतमाचार्यस्य, शक्यमकर्तुम् ।

(प्रदीपः) प्रमादरुतमिति । शिष्याणां भ्रुतावबोधाय
लाभं प्रत्यनवधानलक्षणेन प्रमादेन कृतमित्यर्थः । लौकिके

हाधिमनोऽपेक्षालक्षण एकस्मिन्नपि योगे न विरह्यते । अर्थसमु-
दायं चापेक्ष्य समर्थविमक्तिरुपाधिर्वा निर्दिश्यमानः प्रत्येकम-
भिसंघट्यते । यत्तन्मन्त्रोक्तम्—न चैकयोगोऽनुवृत्तिर्भवतीति ।
तच्छास्त्रीयमधिकारमन्तरेणैव संबन्धस्य न्याय्यत्वमनाश्रित्ये-
लविरोधः ॥

(उद्योतः) नन्वाचार्यस्य प्रमादोऽनुपपन्नोऽत आह—
शिष्याणामिति ॥ ननु स्मरितत्वमुपगम्यानुवृत्तिरेकस्यैव कथम् ?
स्मरितत्ववाक्यबोधनान्तर निराकाङ्क्षतयाऽन्यथान्यामासौ हि तस्मादे-
स्मरितासङ्गः, न चैतदेकयोगे; अत आह—लौकिक इति ॥ अपे-
क्षाभेदं द्रष्टुं पादयति—अर्थसमुदायश्चेति ॥ अन्यथेति । ‘एको
गुणश्चैव’ इत्यत्र ॥ अधिकारमन्तरेणैवेति । एवमर्थोऽप्यर्थः ।
अनाश्रित्येति च पाठः । अधिकारमन्तरेणैवेति पाठस्तु चिन्त्यः ।
केचित्तु—तन्नाश्रित्येतद्दिशोपादेकदेष्टुमिति तवाप्यावश्यकम् ।
एषश्च ‘लौकिको हि’ इत्यादिद्वेशो न्यर्थः एव, स्मरितत्वेनाप्येक-
योगोऽनुवृत्त्यां नापकामावाह । निराकाङ्क्षेण सङ्गन्नामासौ सङ्गन्नादेव
व्यवहितत्वादिना संबन्धप्राप्तौ संबन्धस्यापि स्मरितत्वात्तरे नापका-
भावादित्याहुः ॥

(भिन्नवाक्यतायां दोषाभावबोधकं भाष्यम्)

अथ वा सन्तु पुनर्नाना योगाः ।

ननु चोक्तम्—ओरञ्जित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव
सर्वान्वयमर्थादिशानं तस्यैव विषये स्यादिति ।

नैप दोषः ।

गोयूथवदधिकाराः ।

तद्यथा—गोयूथमेकदण्डप्रघट्टितं सर्वं समं घोषं
गच्छति, तद्वदधिकाराः ॥

(प्रदीपः) गोयूथवदिति । स्मरितलिङ्गासङ्गदण्डप्रघट्ट-
माणा अधिकारगताः—आनन्तर्यव्यवधाननिरपेक्षाः सममेव
कार्यदेशमनुसरन्तीत्यर्थः ॥

(७४३ विधिवृत्तम् ॥ ४ । २ । १ आ. ४०)

१४९२ ओरञ्ज ॥ ४ । २ । ७१ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(५३८९ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ओरञ्जविधेर्नद्यां मनुविव्रति-
पिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओरञ्जविधेर्नद्यां मनुविव्रति विप्रति-
षेधेन ।

ओरञ्जविधेरवकाशः—कक्षतु—काक्षतवयम्, का-
कपेलवयम् ।

मनुषोऽवकाशः—उदुम्वरायती, मशकायती ।

१ ‘काक्षेयवयम्, काक्षेयवयम्, काक्षेयवयम्’ इत्येवं पाठः दृश्यते ॥

इहोभयं प्राप्नोति—इक्षुमती, द्रुमती ।

मनुष्मवति विप्रतिपेधेन ॥

(मदीपः) उदुम्बरावतीति । 'मतौ बह्वचोऽनजिरा-
दीनाम्' इति दीर्घः ॥

(७४४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ४१)

१४९३ मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ४।२।७२ ॥

(पदकृत्यमाप्यम्)

अङ्गग्रहणं किमर्थम् ?

यथा बह्वजङ्गममङ्गविशेषणं विज्ञायेत । बह्वचो-
द्गादिति ॥

(मदीपः) अङ्गग्रहणमिति । 'मतोश्च बह्वचः' इत्ये-
वास्तु, व्यधिकरणे पञ्चम्यो व्याख्यासेते, बह्वचो यो विहितो
मनुष्य तदन्तादयमवतीति स एवार्थः सम्पद्यत इति अङ्गः ॥
यथेति । सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैयधिकरण्याप्रयणस्या
शुक्लादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) सामानाधिकरण्ये इति । तथा च वैयधिक-
रण्यान्वये तात्पर्यमाह 'अङ्ग'ग्रहणमिति भावः ॥

(अङ्गग्रहणस्य फलोपपन्नं भाष्यम्)

अथक्रियमाणेऽङ्गग्रहणे बह्वजङ्गमं कस्य विशेष-
णं स्यात् ?

मत्पन्तविशेषणम् ।

तत्र को दीपः ?

इहापि प्रसज्येत—मालाघतामयं निवासो माला-
घतम् ।

अस्ति चेदानीं कश्चिद्व्यवहृत्यन्तो यदर्थो विधिः
स्यात् ।

अस्तीत्याह । श्यवान्, स्ववान् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—यदर्थो विधिरिति । यमाहृत्य
बह्वचपदस्य कारणं स्यादित्यर्थः ॥ श्ववान्, स्ववानिति । यथा
निवास इत्यर्थे 'अश्व' मेल्यते ॥

(७४५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ४२)

१५०६ नद्यां मनुष्य ॥ ४।२।८५ ॥

(मनुष्यधिकरणम्)

(आहोपभाष्यम्)

किमर्थं नद्यां मनुष्यधीयते, "न तदस्यास्त्यसि-
प्रति मनुष्य" (५।२।९४) इत्येव सिद्धम् ॥

(५३८० समाधानं चार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नद्यां मनुष्यचनं मत्पन्त-
ऽपिधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नद्यां मनुष्यचनं क्रियते मत्पन्तऽपि-
धानात् ।

अयं मत्पन्तऽपिधीयते, स विशेषपविहितः
सामान्यविहितं मनुष्यं वाधेत ॥

(मदीपः) अयमिति । 'तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि'
इत्येतत्सूत्रविहितं, नद्या अपि देशत्वात् । 'विशिष्टलिङ्गो नदी-
देशो ग्रामा' इत्यत्र ॥ पृथक्नदीग्रहणं सर्वनदीवाच्यवयवद्वन्द्व-
परिग्रहार्थम् ॥ स विशेषपविहित इति । देशे तन्नाम्नि
विधानात् ॥

(उद्घोषः) ननु नदी न देशः, अत एव 'विशिष्टलिङ्ग' इति
देशात्पृथक् नदीग्रहणमत आह—नद्या अपीति ॥ पृथक्नदीग्रह-
णमिति । वस्तुतस्तत्र 'अग्रामा' इति पशुदासाद्य देशपदेन मनु-
ष्यवासयोग्यजनपदनगराणामेव ग्रहणम् । अत एव पर्वतानां न—
कैलासगन्धमादने । एवञ्च नदीग्रहणसार्थकं स्पष्टमेव । नद्यादि
सर्वावयवग्रहणं तु विशिष्टलिङ्गादिसाहचर्यामाश्रयान्निति बोध्यम् ॥

(५३८८ समाधानान्तरबोधकं चार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ निर्वृत्ताद्यर्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) निर्वृत्ताद्यर्थं च नद्यां मनुष्यचनं
क्रियते ।

निर्वृत्ताद्यर्थेषु मनुष्यथा स्यात् ॥

(मदीपः) निर्वृत्ताद्यर्थं चेति । निर्वृत्तादिषु निम्ब-
येषु अग्रास एव मनुष्यं विधीयते । तदस्मिन्नस्तीत्यत्र त्वर्थे प्रति-
प्रसूयत इत्यर्थः ॥

(७४६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ४३)

१५०८ कुमुदनडवेतसेभ्यो अतुषू

॥ ४।२।८७ ॥

(विधायकं भाष्यम्)

मदिपाद्येति यत्कव्यम् । महिष्यान् ॥

(७४७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । १ आ. ४४)

१५१२ नडादीनां कुक्च ॥ ४।२।९१ ॥

(आधिकरणम्)

(वृगाक्षेपभाष्यम्)

यदि पुनरयं कुक्च परादिः क्रियेत ॥

(मदीपः) सूत्रकारेण कुक्च पूर्वान्तः कृतः, तत्र कुशा
अस्मिन् सन्तीति कुशधीयमिति ह्यनो न ऽपिपति । तदादीय-
मित्यत्र च नलोपो न प्राप्नोति । परादौ तु—'केऽन' इति
इत्यत्र, नान्तस्य च पदवाच्योऽयम् । उप्यतीति मन्थान आह—
यदि पुनरिति ॥

(उद्घोषः) ननु कुक्चः कुशोत्पत्तितत्परादिभ्यश्चान्ता-
मातोऽन आह—सूत्रेण 'केऽन' इति । आदीयत्वं न नये ॥

(५३८९ कुडागमे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुटि प्रत्ययादेरादेशानुप-
पत्तिरनादित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुटि सति प्रत्ययादेरित्यादेशस्या-
नुपपत्तिः ।

कुटि कृते अनादित्यादेशो न प्राप्नोति ॥
एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

(५३९० कुडागमे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्ते ह्रस्वत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि पूर्वान्तः,
ह्रस्वत्वं यक्तव्यम्—कुञ्जकीयाः ।

परादौ पुनः सति “केऽणः” (७।४।१३) इति
ह्रस्वत्वं सिद्धं भवति ।

अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं कुटि कृतेऽना-
दित्यादेशो न प्राप्नोतीति ॥

(५३९१ कुडागमे दोषाभाववार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ सिद्धं त्वादिएस्य कुञ्जचनात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

आदिएस्य कुञ्जचनात्, कुञ्जादिएस्येति यक्तव्यम् ।
तत्तर्हि यक्तव्यम् ?

न यक्तव्यम् ॥

(५३९२ आदिएस्येति न्यासाभावेऽपि दोषाभावबोधकं
वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ संनियोगात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संनियोगः करिष्यते ।

क एष यत्तद्व्योचते—संनियोगो नाम ?

चकारः कर्तव्यः, कुञ्ज ।

किं च ?

यथान्यत्प्राप्नोति ।

किं चान्यत् प्राप्नोति ?

आदेशः ।

सिध्यति ।

सुप्रं तर्हि भिद्यते ॥

(प्रदीपः) क एष इति । आगमादेशो सह भवत
इत्युच्यमाने गौरवप्रसङ्ग इति मन्यते ॥

(सितान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं पूर्वांते ह्रस्वत्वमिति ।

निपातनादेव तिसिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

कुञ्जा ह्रस्वत्वं चेति ।

तत्तर्हि पूर्वान्ते सति निपातनं कर्तव्यम् ।

परादावप्येव दोषः—यद्धि तत्केऽण इति ह्रस्वत्वम्,
न तत्कादिमात्रे शक्यं विज्ञातुम् ।

इहापि प्रसज्येत—नदीकल्पः परीवाहः, कुमारी-
काम्यतीति ।

तस्मादुभाभ्यामेतद्वक्तव्यम्—कुञ्जा ह्रस्वत्वञ्चेति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये

पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) निपातनादिति । गण एव ‘कुञ्जा ह्रस्वत्वं च’
‘तत्तत्तलोपश्च’ इत्युच्चारणादित्यर्थः ॥ यद्धि तदिति । केऽण
इत्यत्र कप्रत्ययस्य ग्रहणम्, न तु वर्णमात्रस्य, यत्तत्तदादिविधिः
स्यादित्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यस्त्वनैष्यट्कृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थ-
स्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) ननु गणे विधायावचनत्वेन पाठाभिप्रायनादि-
त्वंसंगतमत्र आह—गण एवेति ॥ निपातनम्—उच्चारणम् ॥
स्वोक्तदोषस्यापि परिहारायाह—तत्तत्तत्तिति । भाष्यमुपलक्षणमिति
भावः ॥ न शिविति । अत्र पराकारोच्चारणम्, अन्यथा ‘कि’ इति
वदेदिति भावः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतस्तीर्णार्थजनागोरीमठकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोते चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(७४७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ४४)

१५१३ शेषे ॥ ४ । २ । ९२ ॥

(शेषार्थधिकरणम्)

(शेषार्थविचक्षाभाष्यम्)

शेष इत्युच्यते, कः शेषो नाम ?

अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थपर्यन्तेभ्यो येऽन्येऽर्थोः स
शेषः ॥

(प्रदीपः) शेषग्रहणवन्तरेणापत्यादीनां चातुरर्थपर्य-
न्तानां निवृत्तत्वाद्भ्यस्यभाष्येषु ज्ञेयतापि पादय. शिष्यन्तीति
मत्या पृच्छति—कः शेष इति ॥ इतरः शिष्यपुद्विपरीत्यार्थं
शेषं दर्शयति—अपत्यादिभ्य इति ॥

(उद्घोतः) ‘कः शेषः’ इत्यस्य त्रित्रयवृत्तन शेषवदभि-
क्षेपः । आस्तदभावेऽपि तदर्थेतिर्द्वे दशमि—शेषग्रहणमिति ॥
भाष्ये—चातुरर्थेति । चातुरर्थार्थानां सम्यग्द्वयचतुर्थी, चतुरर्थेन
चातुरर्थम्, प्रहासित्वात् । अस्मादेवाप्याप्यादिवाहमि ‘चातुर-
र्थि’ इति बोध्यम् ॥

(शेषपदाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते ?

शेषे घादयो यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्ति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

इदं तावदप्ये प्रष्टव्यः—अणादयः स्वार्थे कस्मात् भवन्तीति ?

अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते, तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति ।

इमेऽपि तर्हि जातादिष्वर्थेषु विधीयन्ते, तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) येनाभिप्रायेण पृष्ठवांस्तेनैव पुनः पृच्छति—
किमर्थमिति ॥ स्वार्थे मा भूवन्ति । अर्थाभिर्देशे हि
स्वार्थे चादिप्रवृत्तः, विप्रकर्षात् जातादिभिर्घादीनां सम्बन्धो न
स्यादिति भावः ॥ अपत्यादिष्विति ॥ 'प्राग्दीव्यतः' इति
विशिष्टावधिपरिच्छिन्नायां भ्रयेणाणादीनां विधानादिति भावः ॥
इमेऽपीति । चादिविधानवाक्येभ्यो निर्देशाभावात् । 'तत्र
जातः' इत्यादिष्वर्थे निर्देशावाक्येषु प्रत्ययानुपादानात् परस्पर-
वाङ्मनादपेक्षयाक्यतायां सत्यां जातादिष्वेव घादयो भवि-
ष्यन्ति, न तु स्वार्थे इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु जातापर्यन्तनिर्देशात् स्वार्थे विधानमत
आह—विप्रकर्षाविति ॥ ननु 'प्राग्दीव्यतोऽप्य' इत्यनपत्याधि-
कारमावाक्यभेदेतद आह—प्राग्दीव्यत इति ॥ ननु विप्रकर्षो-
ऽत आह—घादीति । पाठविप्रकर्षेऽप्यावाङ्मनात्सविधानमिति
भावः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

कथं पुनरिहोच्यमाना घादयो जातादिषु शक्या
विज्ञानम् ?

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अनुवर्तिष्यन्ते तत्र घादयः ।

यद्यनुवर्तन्ते घादयः, या या परा प्रकृतिस्तस्या-
स्तस्याः पूर्वं पूर्वं प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति ।

एवं तर्हि जातादिष्वर्थेषु घादीनापेक्षिष्यामहे ।

अयुक्तैषं बहुनोऽपेक्षा । अपेक्षमाणोऽयमनन्तरं
योगमपेक्षेत ।

यदुनोऽप्यपेक्षा भवति ।

“तद्यथा-कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः” (३।४।४६)
इति सामान्यकं सविशेषकं सर्वमपेक्ष्यते ।

अथ वा पुनरुच्यनुवृत्तिः ।

ननु चोक्तं या या परा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वं
पूर्वं प्रत्ययाः प्राप्नुवन्तीति ।

नैव दोषः ।

संबन्धमनुवर्तिष्यते । राष्ट्रावारपाराद्वखौ (४।२
।९३) । ग्रामाद्यखजौ (९४)

राष्ट्रावारपाराद्वखौ । कड्यादिभ्यो ढकञ् (९५)

राष्ट्रावारपाराद्वखौ ग्रामाद्यखजाविति ।

(प्रदीपः) एवं तर्ह्येति । 'तत्र जात' इत्यादिषु प्रत्यया-
निर्देशादवस्थाकाङ्क्षितव्या घादय इति भावः ॥ अयुक्तेति ।
बहुनो वस्तुनोऽपेक्षा न युक्ता, अनन्तरैव प्रत्ययेनाकाङ्क्षा-
विच्छेदसम्भवादिति भावः ॥ अनन्तरमिति । 'विभाषा
पूर्वाङ्गापराङ्गभ्याम्' इत्येतदित्यर्थः ॥ कपादिष्विति । यथा-
ऽत्र कपादिष्विति वचनेनापेक्षा प्रतिपाद्यते तथेहापि योग-
विभागसामर्थ्यात्प्रत्ययसमुदायापेक्षा भविष्यतीति मन्यते ॥ स-
सामान्यकमिति । 'उपमाने कर्मणि च' इत्यत्र धातुसामान्यं
प्रकृतित्वेनोपासीयते, अन्यत्र तु विशेषः । ततश्च सर्वस्यैवापेक्षा
भविष्यतीत्यर्थः ॥ अथ वेति । स्वरितत्वादिति भावः ॥

(उद्घोतः) बहुनो वस्तुन इति । वैपुल्यवाचिबहुवचनस्य
नपुंसकैकवचनप्रयोग इति बोध्यम् ॥ ननु तत्र 'कपादिषु' इत्युक्तत्वा-
त्सर्वापेक्षा, न चैवमत्रैव आह—यथाऽत्रेति ॥ योगविभागेति ।
'विभाषा पूर्वं' इत्यनेनैव योगविभागेत्यर्थः ॥ नन्वधिकारपक्ष इव
प्रवृत्ते, 'अथवा' इत्युक्तमत आह—स्वरितत्वादिति । औक्ति-
धिकारपरिहारेण शास्त्रीयाधिकारयोपतया 'अथवा' इत्युक्तिरिति
भावः ॥

(शेषपदाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति ।

(५३९३ शेषपदाक्षेपसमाधाने धात्विकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शेषवचनं घादीनामपत्यादिष्व-
प्रसङ्गार्थम् ॥ * ॥(भाष्यम्) शेषवचनं क्रियते शेषे घादयो यथा
स्युः, अपत्यादिषु मा भूवन्ति ।

कथं च प्राप्नुवन्ति ?

(उद्घोतः) एवञ्च शेषग्रहणे व्यपेक्षा प्राप्ते वातिकरुच उत्तरं
भाष्ये—शेषवचनमिति ॥

(५३९४ समाधानसमर्थकं धात्विकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तस्येदंवचनात्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्येदंविशेषो घेत्ये-अपत्यम्, स-
मूहः, निवासः, विकार इति ॥

(उद्घोतः) तस्येदंविशेषो दीपि । सर्वे च विशेषा एवमा-

दिदंपदेनोक्ताः 'तस्येदम्' इति सूत्रे । इदम्पदाधैस 'इदंत्वस्यावय-
भूता व्यक्तियेशोपा इति' धर्करायेः । यत्पदीदमिति प्रलक्षविषयत्वेन
नोपवम्, तथाऽपि तेन रूपेण सर्वविशेषसंग्राहकमेतत् । प्रत्ययतश्च
प्रकरणदिदंतत्तद्वेषेण नोपः । शेषग्रहणे तु शेषे इदमर्थे प्रत्यय इत्यर्थे-
नापत्यादीनामुक्तानामिदंत्वेन 'इद'शब्देनाग्रहणमिति तेषु यत्तद्या-
वृत्तिः । न चेदंपदेनापत्यादीनामग्रहणे 'आपत्य गोत्रम्' इति
वार्तिकप्रयोगानुपपत्तिः, अपत्यस्येदमापत्यमित्यर्थो हि तत्रेति वाच्यम्,
तच्च शिवादिपाठेनापितद्धेः । 'दाशरथः' इत्याद्यपि दशरथशब्दस्य
शिवादिवाह्यायोः पाठेन सिद्धमिति भावः ॥

(५१९५ समाधानाक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणादयः क्रियन्तां चादय इति,

किमत्र कर्तव्यम् ?

अणादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधादिति । पूर्वविप्रतिषेधादिति
भावः ॥

(५१९६ आक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा परत्वाद्धादीनाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष युक्तो विप्रतिषेधः ।

किं कारणम् ?

परत्वाद् धादीनाम् । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते,
पूर्वे आणादयः परे चादयः ॥

परेऽणादयः करिष्यन्ते ।

सूत्रविपर्यासश्चैवं कृतो भवति ॥

(प्रदीपः) न चेति । अनेष्टप्रसङ्गाद्विप्रतिषेध आध-
यितुं न युक्तः, परशब्दस्य व्यवस्थाविषयस्य तत्र ग्रहणात् ।
इष्टायां संयुक्त इति चेत्, इष्टानिष्टत्वस्य वचनाद्विना दुर्गान-
त्वात्तद्ग्रहणस्यासुपुन्यत्वात् ॥

(५१९७ शेषपदप्रयोजने वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अनपवादत्वाच्चाण्विषये चादि-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनपवादत्वाच्च धादीनामण्विषये
चादयः प्राप्नुयन्ति ॥

(प्रदीपः) अनपवादत्वादिति । नाश्रुतेऽभि विधी-
यमाना चादयोऽपत्यादिव्यप्यर्थे आपेरिति शेषाधिकारः
कर्तव्य इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) पूर्वविप्रतिषेधोऽप्ययुक्तः, अनपवादत्वात्स्यात्—
भाष्ये—अनपवादात्वाचेति । अण्विषयेऽनपवादित्वरूपेऽप्य-
विप्रत्ययेन नाश्रितः चादयः प्राप्नुवन्तीत्युक्तार्थः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

नैप दोषः ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नाण्विषये चादयो भव-
न्तीति, यदयं "केश्चि च" (४।१।१४९) इति
फिन्नन्ताच्छं शास्ति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् ।

फिन्नर्थमेतत् स्यात् ।

सौवीरगोत्रेणिवति वर्तते, न च फिन्नन्तं सौवीर-
गोत्रमस्ति ॥

गोत्रग्रहणं सामूहिकेषु ज्ञापकम्, दैवयातवग्रहणं
वैपयिकेषु, आख्यायणग्रहणं नैचासिकेषु ॥

(प्रदीपः) इदानीं भाष्यकारोऽसत्यपि शेषाधिकारे ज्ञापकेना-
पत्यादिषु शेषाधिकारप्रत्याख्यानान्न पादीन् व्यावर्तयति—

नैप दोष इति ॥ केश्चिचेति । 'किं' इत्येवं ठविधानार्थं
कर्तव्यम् । तत्र ठका मुक्ते पक्षे 'इच्छाच्छः' इति छो भविष्यति,
नार्थश्च विधानेन । तत्तु ज्ञापकार्यं सम्पद्यते—चादयोऽपत्यादिषु

न भवन्ति' इत्यस्यार्थस्य ॥ अपत्य एव ज्ञापकं स्यादित्याद्यस्य
ज्ञापकान्तराग्राह्य—गोत्रग्रहणमिति । 'गोत्रोक्तोऽग्रह' इत्येतदिति भावः । 'गोत्रचरणाद्गु' इति सङ्गह इदमर्थान्त-
र्भूते शुनि सिद्धे पुनर्विषयवानं यथोक्तार्थज्ञापकम् ॥ दैवयातव-

ग्रहणमिति । राजन्यादिगणपठितमिति भावः । दैवयातना-
मपत्यानि दैवयातवा इति, गोत्रप्रत्ययान्तमेतत् ॥ आख्यायण-

ग्रहणमिति । अरीहणादिगणपठितं भुविधानार्थमिति भावः ।

यद्यपि न्यायेनापत्यादिषु चाद्यभावः सिध्यति, तथापि
विस्पष्टप्रतिपत्तये भाष्यकारो ज्ञापकानुपन्यास्यत्वात् । तथाहि—

विशेषशब्दसन्निधाने सामान्यशब्द उपपादीयमानस्तत्रैव वा
विशेषेऽवतिष्ठते, यथा—वृक्षः शिशवेति । विशेषान्तरेषु वा, यथा—

'इधि ब्राह्मणेभ्यो दीयता तत्तं वीण्डिन्याय' इति । तस्येदमिति
सामान्यमपत्यादिसादृशविधायिभावोपादीयमानं यद्यप्यादिष्वेव वर्तते

तदा सामान्योपादानमनर्थकमेव स्यात् । तस्यादपत्यादिविशेष-

परिहारेण विशेषान्तराभि 'तस्येदम्' इत्यन्ते आह्वियन्ते ॥

यदि तर्हि शेषग्रहणं प्रत्याख्यानयते तदा तस्य लक्षणतया
यानि शब्दरूपाणि साध्यानि तानि कथं सिध्यन्ति—चक्षुषा गृह्यते

चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । चक्षुर्गिच्छते चातुरं
शकटम् । आश्रयो रथः । दृषदि पिष्टा दार्पदाः राक्षसः ।

उत्तराष्ट्रे छुण्ण औत्तूखलो यावकः । चतुर्दश्या हरपते
चातुर्दशं रथ इति । 'तस्येदम्' इति 'धरुतं भद्राः' इति

च सिद्धत्वाद्यर्थस्य दर्शने शेषवचनेन । 'तत्र जातः' इत्यत्र ॥
सूत्रेऽस्य लक्षणत्वमाश्रित्येतेषां सिद्धिमभिप्रास्यति नागनाम्ना ॥

(उद्द्योतः) इदानीं भाष्यकारोऽसत्यपीति । शेषाधि-
कारप्रत्याख्यानान्न ज्ञापकेनापत्यादिषु पादीनि संवधः । भाष्य-
कार इत्यस्य—गोत्रेऽन्तर्गताः । 'पेक्षप्रव' इत्यनेन सौवीरगोत्रा-
तिरिक्त्यादित्येव ठका विधीयते ॥ इदमर्थान्तर्भूते इति । न

चोदमर्थयुजन्त त्रिलिङ्ग स्यात्, समूहे तु द्वीवमिति वाच्यम्, लोका-
भयत्वाद्भिङ्गस्येत्केः ॥ यथा दधीति । अत्र माहाणशब्दः कौण्डिन्य-
सनिधौ तदतिरिक्तविशेषे वर्तते । 'बृहः शिशपा' इत्यत्र तु फक्प्र-
हणनिवृत्त्ये, औक्तिके प्रयोगे लाघव प्रत्यनादराच्च सामान्यशब्दोपा-
दानमिति बोध्यम् ॥ 'यपपत्यादि' इत्यनेनाद्यः प्रकारो दूषितः,
अतो द्वितीयं यव प्रकार इत्याह—तस्यादिति । केचित्तु सामान्यो-
पादानं व्यवहितान्यवहितसर्वसम्राज्य स्यात्, अतो विशेषान्तरस्यैवान्
ग्रहणोपपन्नार्थं शेषग्रहणम्, आपकोपन्यासो वाऽऽवश्यकः । तत्र आप-
केनानुमानिकवचनकल्पनाऽपेक्षया सूत्रमेव ज्याय इति—इयमेकदेश्यु-
क्तिरित्याहुः ॥ पुटेषां सिद्धिमिति । औल्यात्वाप्याप्यस्येदमा परा-
मर्शयोगादनेनैव साधनं युक्तमिति भवतो नागनाथस्याभिप्रायः ।
आपकेन वार्तिकोक्ताप्रत्याख्यानन्वेकदेशिन इत्युक्तमेव । 'शेषिर्का-
न्मत्तुवर्षायात्' इत्यस्य विषयलोभायाप्यधिकारसूत्रमाश्रयकमिति
बोध्यम् ॥

(७४८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ भा. ७५)

१५१४ राष्ट्रावारपाराद्धखौ ॥ ४।२।९३ ॥

(घलाधिकरणम्)

(५३९८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १)

॥ * ॥ अवारपाराद्धिगृहीतादपि ॥ * ॥

(आप्यम्) अवारपाराद्धिगृहीतादपि चक-
च्यम् । अघारीणः, पारीणः, अघारपारीणः ॥

(५३९९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २)

॥ * ॥ विपरीताच्च ॥ * ॥

(आप्यम्) विपरीताच्चेति चकच्यं । पार-
घारीणः ॥

(७४९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ भा. ७६)

१५१६ कत्रयादिभ्यो ढकञ्

॥ ४ । २ । ९५ ॥

(ढकप्रत्ययाधिकरणम्)

(ग्रामपदविषयकवाङ्मासमाधानभाष्यम्)
ग्रामाच्चेति चकच्यम् । ग्रामेयकः ।
तत्तर्हि चकच्यम् ?

- १ आद्य प्रकार इति । 'विधेयपदविषयानि सामान्यशब्द उपादीक-
मानकमेव वा विशेषेणवर्तिष्यते' इत्यत्रम् ॥
- २ द्वितीय इति । 'विधेयान्ते' का इत्यत्रम् ॥
- ३ इयम्'अने' इति सूत्रमसाधनपरा ॥
- ४ आद्यपाठवाच्यार्थस्य किंवाप्यस्य काठस्थार्थस्य इत्यर्थेन निर्दिष्टा-
संनकारसूत्रमाश्रयमिति भगवतोऽभिप्रायः ॥
- ५ 'क्षेपचर्च' धादिभामरसादिष्वप्रसङ्गाप्यर्थे इति वार्तिकोपेक्षेय-
प्रयोगप्रत्याख्यानमेकदेशिन इति भावः ॥

२४ पा० ५०

न चकच्यम् । कत्रयादिभ्यो ढकञित्यत्र ग्रामादि-
स्येतदनुवर्तिष्यते ॥

(७५० विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ भा. ७७)

१५१७ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वाऽस्य-

लङ्कारेषु ॥ ४ । २ । ९६ ॥

(सूत्रप्रत्याख्याने भाष्यम्)

अयं योगः शफ्योऽवकुम् ।

कथं कौलेयैकः ?

कुलस्यापत्यम् ।

कुक्षिग्रीवाच्च कन् ढञः ।

कुलस्यापत्यं कौलेयक इति भविष्यति ।

कुक्षिग्रीवादपि ढञन्तात्कन्भविष्यति ॥

(भवीपः) कुलस्यापत्यमिति । छैनः प्रत्ययार्थत्वे
अकुलं प्रकुल्यर्थं सपयवे ॥ कश्चित् । सार्थिक इति भावः ॥

(उद्योतः) शुन इति । कुलशब्दात् 'अपूर्वपदादन्यतर-
स्याम्' इति ढकम् । शुनश्चक्रितमभावात्तद्विस्तारमिधानलङ्काराच्च
शुन्येषापत्ये इति भावः । मनु कुलस्यापत्येन कथं योग इति चैत्र,
कुलशब्दस्य तत्प्रभवपरत्वात् । शुनि सैविकोऽण्डु न, अनभिधाना-
दिति बोध्यम् ॥ स्वार्थिक इतीति । 'इतिकुक्षिकण्ठशिपस्त्वस्यैवञ्'
'ग्रीवाभ्योण' इत्यभिधानस्यामाप्यादस्यलङ्कारयोरेवेति बोध्यम् ॥
'सङ्गायां कन्' इति कन् ॥

(७५१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ भा. ७८)

१५२० कापिड्याः फक् ॥ ४।२।९९ ॥

(फक्प्रत्ययाधिकरणम्)

(संग्रहभाष्यम्)

याह्युर्दिपदिभ्यश्चेति चकच्यम् । याह्यायनी,
मौर्द्यायनी, पार्द्यायनी ॥

(भवीपः) याह्युर्दाति । 'अड्ढादपि' इति धुवि श्रुते
फकारार्थे इत्याहुः ॥

(उद्योतः) अड्ढादपि । 'याह्यायनी' इत्यत्रापि ना-
ड्ढादित्यनेन श्रुतिः । कश्चित् 'बन्धुदी' इत्येव पाठः ॥

- १ अविचारात्पूर्वस्य फक्प्रत्ययस्य—सैषिचिदिति ॥
- २ 'कौलेयक', 'कौलेयक', 'क्षेपचर्च' इत्युत्तरात् ॥ इति पाठः ॥
- उत्तरम् ॥
- ३ शुनः प्रत्ययार्थत्वे इति । अत्रत्येन शुन एव विषयान् प्रत्ययार्थ-
त्वात्साधितम् ॥
- ४ कौलेयपदस्य अभावप्रत्ययविषये अत्रत्यमाह—साम्प्रतमिति ॥
- ५ 'फक्कारार्थत्वे' इति च. ॥ पाठः ॥

(७५२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ४९)

१५२१ रङ्गोरमनुष्येऽण्व ॥ ४।२।१००॥

(अमनुष्यग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

अमनुष्य इति किमर्थम् ?

राङ्गवको मनुष्यः ॥

(५४०० प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ रङ्गोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्य-
तत्स्ययोर्बुद्धिधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रङ्गोरमनुष्यग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

मनुष्यतत्स्ययोर्बुद्धिधानात् । अयं मनुष्ये मनु-
ष्यस्ये च बुद्धिधीयते स बाधको भविष्यति ॥

(प्रदीपः) रङ्गवो जनपदस्ततः 'प्राग्भीष्यतोऽण' इत्यण
प्राप्तः, ततः 'अण्दादपि' इति लुप् प्राप्तः, ततः 'ओदेशे ङञ्'
प्राप्तः, ततः 'कोपधादण', ततः 'कच्छादिभ्यश्च' इत्यण प्राप्तः,
ततः फगणौ विधीयेते । कच्छादियु घोषधत्वादेवाणि सिद्धे
रङ्गवाच्यस पाठो मनुष्यतत्स्ययोर्बुद्धिधानार्थः ॥ स बाधक
इति । विशेषविहितत्वादिति भावः ॥

(उद्योतः) ननु रङ्गोः कच्छादित्वादेवाणि सिद्धेऽणविधानं
व्यर्थमत आह—रङ्गव इति । तत्र फका बाधा ना भूदिति अण
विधीयत इति भावः ॥ नन्वेवं कच्छादियु रङ्गवदपाठो व्यर्थः, कोप-
धात्वादेव सिद्धेत आह—कच्छादित्विति । विशेषेण । रङ्गव-
द्विषयस्य तस्याचरितार्थत्वादिति भावः । न च रङ्गोर्मनुष्यमु
नैकरिकं इत्यर्थमाप्त्यर्थं तत्र रङ्गवदपाठः, अमनुष्यत्वस्याभावे हि
पठे शक्यते स्यात् । यद्यपि मनुष्ये राङ्गवो राङ्गवक इति रूपद्वय-
मिति भाष्यम् । यत्तत्स्यविहितयोर्द्वोरप्यभावस्यामनुष्यग्रहणेन बोध-
नात्, आप्तयेऽण्योऽकारमाह । न च तेन फगभाव इव बोध्यते,
मिनिगमनाविरहात् एषोपासत्वेन तन्नामनुष्ये इत्यस्याग्नौचित्यात् ॥

(एकदेशिभाष्यम्)

एवं तर्हि शापयत्याचार्यः—अमनुष्ये मनुष्यस्ये
फगणौ भवत इति ॥

(प्रदीपः) अमनुष्ये मनुष्यस्य इति । धृदादवि-
सर्गः । यदि हि मनुष्यस्ये लुप् फगणौ न बाधयताम्,
मनुष्यप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥

(उद्योतः) यदि हीति । यद्यपि लुप् फगणौ बाधकमिति
भाष्ये इत्यर्थः ॥

(५४०१ प्रत्याख्यानसमर्थकं पार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अमनुष्ये मनुष्यस्ये फगणो-
र्शापकमिति चेन्नानिष्टत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अमनुष्ये मनुष्यस्ये फगणोर्शापक-
मिति चेत्तत्र ।

किं कारणम् ?

अनिष्टत्वात् । न ह्यमनुष्ये मनुष्यस्ये फगणा-
विष्येते ।

किं तर्हि ?

बुद्धेर्विष्येते ॥

(५४०२ अण्ग्रहणप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अण्ग्रहणं च कच्छादिभ्यो-
ऽण्वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अण्ग्रहणं चानर्थकम् ।

किं कारणम् ?

कच्छादिभ्योऽण्वचनात् । कच्छादिपाठादत्रा-
ण्वविष्यति ॥

(प्रदीपः) कच्छादिभ्योऽण्वचनादिति । तत्तत्त्वैक-
विषयस्वात्पर्यायेण फगणौ भविष्यत इति नार्थोऽण्वचनेनेत्यर्थः ।
तदेवं 'रङ्गोश्च' इत्येव वक्तव्यम् । यत्तु कैश्चिदभ्यधाभि—अ-
मनुष्यग्रहणेन पर्युदासाशयेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि फक्विधीयते,
नाप्राणिनि । अत एव विशेषविहितत्वादणो बाधकः स्यादित्यण-
ग्रहणमपि कृतमिति । तदनुक्तम् । न हि भाष्यकारवार्तिकका-
राभ्यामभियुक्ततरः शब्दविषये कश्चित्ति ॥

(उद्योतः) सतश्चेति । न च मनुष्यतत्स्ययोर्बुद्धिधान्यर्थः
त पाठमरितार्थः, विमिश्रमनाविरहेण तत्पाठस्योपपत्तिरिति
भावः । न हि भाष्येति । यद्यपि भाष्यसंततमेव लक्ष्यम्, यत्र ॥
सप्तप्रतिपत्त्यर्थं ग्रहणमिति भावः ॥

(७५३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ५०)

१५२५ अव्ययात्स्यप् ॥ ४ । २ । १०४ ॥

(लप्स्यस्यधिकरणम्)

(अव्ययपरिगणनभाष्यम्)

परिगणनं कर्तव्यम् ।

अमेष्टकतसित्रेभ्यस्त्य-

न्विधियोऽव्ययात्स्यप् ॥

अमा—अमात्यः । अमा ।

इह—इहत्यः । इह ।

क—कत्यः । क ।

तसि—ततस्त्यः, यतस्त्यः । तसि ।

य । तत्रत्यः, यत्रत्यः ।

इतरण्य दौत्तरादौपरिष्ठाप्यन्तानां प्रतिषेधो
यत्तव्यः स्यात् । औत्तराहः, औपरिहः, पारतः ॥

त्यन्नेर्धुवे । त्यन्नेर्धुवे यक्तव्यः । नित्यः ॥
निसो गते । त्यन्त्यक्तव्य इति । निष्पद्यः ॥
अरण्याणः । अरण्याणो यक्तव्यः । आरण्याः
सुमनसः ॥
दूरादेत्यः । दूरादेत्यो यक्तव्यः । दूरेत्यः ॥
उत्तरादाह्व । उत्तरादाह्व यक्तव्यः । औत्त-
राहः ॥

(प्रदीपः) अमेहेति । सोऽव्ययात्प्रत्ययिभिः सोऽमादिभ्य
एव स्मृत इत्यर्थः । अमाशब्दः सहायं सामीप्ये च वर्तते ।
तेन समीपे भवतीत्यमालः ॥ औत्तराह इति । 'आहि च
दूरे' 'उत्तराह' इत्यादिप्रत्ययः । उत्तराहि भवः—उपरिष्टाद्भवः—
परतो भव इत्यण् । 'अव्ययाना भमाने' इति टिलोपः । परतः-
शब्दः 'विभाषा परावराभ्याम्' इत्यतमुज्जन्तः ॥ त्यन्नेर्धुवे
इति । धुवं नियतमुच्यते ॥ निसो गत इति । निर्गतो
वर्णाश्रमेभ्य इति तिङ्यः—चण्डालादिः । 'हस्तात्तादो वदिते इति
सकारस्य मूर्धन्यत्वाकारस्य हुत्वम् ॥ अरण्याण इति ।
अगि सति धीप् स्यादिति णो विधीयते ॥

(उद्घोषः) अमादिभ्यो यत्सन्निधिः सोऽव्ययादित्यन्येऽप्र-
तिदि, वैषम्यं चेतत् आह—योऽव्ययादिति ॥ धुवं नियतमिति ॥
ध्वसप्रतिपयोगित्वादित्यन्येः ॥ 'निर्गतः' इत्यस्य कस्मादित्याह-
हायाः सत्त्वादाह—वर्णाश्रमेभ्य इति ॥ नन्ववरणात्सामान्यदने-
णाण् तिङ्ग मवेत्यत आह—अणीति । यददभेदेन भाष्ये सिवा-
मुदाहृतम् ॥

(५४०३ संप्रहवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अव्ययान्यप्याविष्टस्योप-
संख्यानं छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययात्प्रत्ययित्यप्राविष्टस्य छन्दस्यु-
पसंख्यानं कर्तव्यम् । आविष्टयो यर्द्धते चार्द्धराशु ॥

(प्रदीपः) आविष्ट इति । आविष्टस्याह्वदाच्छे
प्रति खान्निधिः । आविर्भूत आविष्टः ॥

(उद्घोषः) परिगणनमभिप्राह—वृद्धाच्छे इति ॥

(५४०४ विप्रतिषेधेन छविधिवोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्राम-
कोपधविधेर्वृद्धाच्छे विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्राम-
कोपधविधेर्वृद्धाच्छे भवति विप्रतिषेधेन ।

अव्ययात्प्रभवतीत्यस्यावकाशः—अमाल्यः ।
वृद्धाच्छस्यावकाशः—शालीयः, मालीयः ।
आरादुभयं प्राप्नोति, आरातीयः ।

तीरोत्तरपदादन् भवतीत्यस्यावकाशः—कर्त्त-
तीर—काश्चतीरी ।

छस्य स एव ।

वायसतीरादुभयं प्राप्नोति, वायसतीरीयः ॥

रूप्योत्तरपदाज्जो भवतीत्यस्यावकाशः—वर्णा-
रूप्य—चाणाररूप्या ।

छस्य स एव ।

माणिरूप्यादुभयं प्राप्नोति । तं चापि छं पर-
त्वाद्योपधलक्षणे बुद्ध्याधते । माणिरूप्यकः ॥

उदीच्यग्रामाच्च यद्वचोऽन्तोदात्तादन्भवतीत्य-
स्यावकाशः—शिवपुर—शैवपुरः ।

छस्य स एव ।

वाडयकर्पादुभयं प्राप्नोति, वाडयकर्पीयः ।

कोपधादण् भवतीत्यस्यावकाशः—निलीनक—
नैलीनकः ।

छस्य स एव ।

औलूकादुभयं प्राप्नोति, औलूकीयः ॥

(प्रदीपः) आरातीय इति । असति परिगणनेऽन-
प्राप्नोति ॥ योपधलक्षण इति । 'धन्वयोपधादुभ्य' इति
धुम् । परत्वमहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते । अपवादत्वात् छस्य
धुम् बाधकः । वार्तिककारेण तु प्राप्तिमानाश्रयेण छस्य रूप्यो-
त्तरपदलक्षणस्य च व्यस्य विप्रतिषेध उक्तः ॥ शिवपुरमिति ।
शिवस्य पुरमिति पट्टीसमासः, समासखरेणान्तोदात्तत्वम् ।
'प्रस्यपुरवहान्ताच्च' इत्यन 'इद्वाद् प्राचाम्' इत्यतो इद्वाधिकात् ।
द्वयं धुम् न भवति ॥ कोपधादिति । 'प्रस्योत्तरपदपलयादि-
कोपधादय्' इत्यनमपिबधितः । एतस्मादि परच्छः । यस्तु
'कोपधादय्' इत्यण्, स जनपदधुनोऽपवादः । तस्मापि 'इद्वाद्-
कैरान्तखोपधादय्' इत्यन खोपधग्रहणात् छो बाधकः, परत्वात् ॥

औलूकादिति । उलूका असिन् सन्तीति 'तदस्मिन्नसि'
इत्यण् । औलूको नाम ग्रामः ॥

(उद्घोषः) ननु परिगणनादत्र ल्यः प्रातिपद नैवत आह—
असतीति । परिगणन माप्यकृत, अन्यवार्तिककारस्य वा—इति
विप्रतिषेधवार्तिककाराश्च जानसीति भावः ॥ ननु 'धन्वयोपधादय्'
इत्यन 'इद्वाद्' इत्यनुपेतेनवकाशत्वात्परतोऽकिरसंगत्वेत्यत आह—
परत्वेति ॥ नन्वेव 'रूप्योत्तरपदादन्मूलवाय् इद्वाच्छे' परत्वाद्'
इति वार्तिकसंगतिरत आह—वार्तिकेति ॥ 'पुरे प्राचाम्' इत्यनेन
पुरान्तसमासे पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वविधानाश्रयमन्तोदात्तोऽत आह—
शिवस्येति । तत्तु अधिकाराद्बुद्धीदिविषयमिति भावः ॥ ननु कय-
मयमन्तोऽवकाश, परत्वेन पुरान्तलक्षणमुनापरेत आह—प्रस्येति ॥
धुनोऽपवाद इति । स तु 'इद्वाच्छे' इत्यत पर इति भावः ॥
कोपधग्रहणादिति । अनेनान्तस्थाने कोपधग्रहणं कर्तव्यमिति
वार्तिकवादिति भावः । एवञ्च उवाचि कले न विधेयो ययति, तथाऽपि

‘वृद्धाच्छः’ इति धातिवमसंगत स्यादिति तत्पर्यम् ॥ केचित्तु-
वृद्धाच्छपदेनोमयोरपि संग्रहं मन्यन्ते । ‘वृद्धादके’ इति यष्टल-
कोपधादित्यस्य जनपदतदवधिपिष्यस्वात्र प्राप्तिरपि नेत्याह—
औलुको नाम प्राप्त इति ॥

.(५४०५ विप्रतिषेधवैकल्यबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तेभ्यश्छञ्जिठौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) तेभ्यस्तथादिभ्यश्छञ्जिठौ भवतो वि-
प्रतिषेधेन ।

अव्ययान्यभ्यवतीत्यस्यावकाशः—अमात्यः ।

छञ्जिठयोरवकाशः—कारतन्तयिकी, कारतन्त-
यिका ।

आरात्राम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—
आरात्की, आरात्का ॥

तीरोत्तरपदादभ्यवतीत्यस्यावकाशः—कैरयतीर-
कारयतीरी ।

ठञ्जिठयोः स एव ।

कास्तीरो नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—
कास्तीरिक्की, कास्तीरिका ॥

रूप्योत्तरपदाब्जो भवतीत्यस्यावकाशः—चणा-
रूप्य—चाणारूप्या ।

ठञ्जिठयोः स एव ।

दासरूप्यं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
तौ चापि ठञ्जिठौ परत्याद्योपधलक्षणौ धुञ्चो पाधते ।
दासरूप्यकः ॥

उदीच्यग्रामाच्च यद्बोऽन्तोदात्तादभ्यवतीत्य-
स्यावकाशः—शिवपुर—शैवपुरः ।

ठञ्जिठयोः स एव ।

शाकलं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
शाकलिकी, शाकलिका ।

कोपधादभ्यवतीत्यस्यावकाशः—निलीनक—नै-
लीनकः ।

ठञ्जिठयोः स एव ।

सौसुकं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
तौ चापि ठञ्जिठौ परत्याद्योपधलक्षणद्वयो वाधते ।
सौसुकीयः ॥

(प्रदीपः) तेभ्य इति । ये छस्य वाच्या अव्ययादि-
लक्षणा प्रत्ययास्तेभ्य इत्यर्थं ॥ आरात्कीति । परिगणना-
नपेक्षयाऽयं विप्रतिषेध उक्तः ॥ शाकलमिति । शाकलानि
सन्त्यस्मिन्निति पूर्ववदम् ॥ कोपधलक्षण इति । ‘वृद्धादके-
फान्त’ इत्यत्राकैकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सर्वव्यमिति विहित ॥

(उद्योतः) तच्छब्दपरामर्शमनुगत रूपं दर्शयति—ये
इति ॥ परिगणनानपेक्षयेति । ग्रामवाचिनोऽप्यभ्यवत्वमिलाधि-
सेदम् ॥ पूर्ववदिति । ‘तदसिग्नसि’ इत्यनेन । अत्र सर्वत्र ‘वाही-
कग्रामेभ्यश्च’ इति ठञ्जिठौ ॥

(५४०६ विप्रतिषेधवैकल्यबोधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा ठञादीनां छापवादत्वात्त-
द्विषये चाभावादितरेषाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ।

किं कारणम् ?

ठञादीनां छापवादत्वात् । ठञादयदछापवादाः,
तद्विषये चाभावादितरेषाम् । तद्विषये—छविषये
त्ययादीनामभावः ॥

(प्रदीपः) न चेति । यदुक्तं ‘तेभ्यश्छञ्जिठौ’ इति तच्चि-
राकरोति । अव्ययादिलक्षणानां प्रत्ययानां परत्वाच्छेन बाधितानां
छापवादद्विषयादिविस्तृष्टयै सह सम्प्रधारणा नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) छापवादैरिति । ‘वाहिकग्रामेभ्यश्च’ इत्यत्र
वृद्धादित्यनुवृत्तेरिति भावः ॥ ठञादिभिरिति । आदिना मिठः ।
यदुवचनं प्रयोगवद्बुद्ध्याभिप्रायम् ॥

(५४०७ विप्रतिषेधवैकल्यबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ कोपधादणः पुनर्वचनमन्य-
निवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः—योऽयं
कोपधादणः, छस्य च ॥

किं कारणम् ?

कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धो-
ऽप्राण उत्सर्गणैव, तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं
येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । स
यथैव तदपवादमजं वाधते, एवं छमपि वाधते ॥

(प्रदीपः) अत्र वाधत इति । उदीच्यग्रामलक्षण-
मिलर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—कोपधादणः पुनरिति । पूर्ववाति-
कोको यः कोपवाणछयोविप्रतिषेध ‘ओच्छकोप’ इत्येतद्विषयस्य-
तल्लभकमिदम् । तदाह—अयमप्राप्तिः ॥ तदपवादम्—अणप-
वादम् ॥ उदीच्यग्रामलक्षणमिति । ‘प्रसोत्तरपद’ इति नोप-
लक्षणागिति शेषः । अणवादत्वात् ओऽञो बाधकः, तत्र उदीच्य-
ग्रामाच्च इति सपूर्णध्वजानुवृत्तेरिति भावः ॥

(५४०८ विप्रतिषेधवैकल्यबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥*॥ तस्मादन्तोदात्ते कोपधप्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) तस्मादन्तोदात्ते कोपधादणः प्रति-
षेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीप) तस्मादिति । 'उरीच्यप्रामाण बहुचोऽन्तोदा-
त्तादयोपधात्' इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) यत्तत्पत्यमित्यर्थः इति । एव हि अग्नि प्रतिविदे
यो यत्तत् प्राप्नोति स ततो भविष्यतीति च सिद्ध इत्यर्थः ॥

(विप्रतिपेधसमर्थकं भाष्यम्)

न पक्षव्यः ।

मध्येऽपवादाः पूर्वात् विधीन् याधन्त इत्येवं
कोपधादण अत्र याधिष्यते, छं न याधिष्यते ॥

(प्रदीप) भाष्यकारो विप्रतिपेध समर्थमित्युमाह-न
पक्षव्य इति ॥

(५४०९ विप्रतिपेधबोधकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ छादोर्देशे कालाट्टञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छात् "ओर्देशे ठञ्" (४।२।११९)
"कालाट्टञ्" (४।३।११) इत्येतद्वयति विप्रतिपेधेन ।

छस्यावकाशः—दालीयः, मालीयः ।

ओर्देशे ठञ्मयतीत्यस्यावकाशः—निपाहकपूर्वनाम
देशः—नैपाहकर्तुः ।

इहोमयं प्राप्नोति—दाक्षिक्यर्तुः ॥

कालाट्टञ्मयतीत्यस्यावकाशः—मार्द्धमासिकम्,
सांवत्सरिकम् ।

छस्य स एव ।

मासादुभयं प्राप्नोति, मासिकम् ॥

(प्रदीप) दाक्षिक्यर्तुः इति । दाक्षिक्यपूर्वनाम बाहीक-
ग्राम, 'तत्र भव' इति ठञ् । 'इमुमुकान्तात्' 'केऽण' इति
ह्रस्वः ॥

(उद्घोषः) इदं दर्शयितुमाह—दाक्षिक्यं प्रति ।
अमास्य ठञोऽवकाशमदर्शनमाये 'मिपादवप्' इति पाठः । यत्तदुच-
रन्माये 'नक्षत्राणापरत्वात्' 'व्युत्थूलौ च अत्यरत्वात्' इति
विप्रतिपेधव्यमुक्तम्, तदेकदेशुकि, परत्वेन छन्नाथकठपवादत-
योक्तृत्वकानामगादीनां दुर्बलेन छेन सम्प्रभारणया अयोगात् ।
तद्विधायमि कालादिति सर्वत इति वृत्त्यनुसारिण । वस्तुवस्तु ठञ्प-
वादत्वेऽपि परस्परपरिहारेण चारितार्थत्वेन सम्प्रभारणावीजत्वेन
मास्यासन्नसमाप्त इति दिक् ॥

(५४१० विप्रतिपेधबोधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ नक्षत्रादण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नक्षत्रादण् छाद्भवति विप्रतिपेधेन ।

अणोऽवकाशः—तैपः, पौषः ।

छस्य स एव ।

स्वातेरुभयं प्राप्नोति, सौवातः ॥

(प्रदीप) सौवात इति । अत्रे सुर्वात् 'अज्यति-
भ्याम्' इतीगप्रत्ययः । स्वातिना युक्तं काल इत्यण् । 'छव-

विशेषे' इति छत् । स्वातो भव इति सन्धिष्वेलादिसूत्रेणान् ।
जातेऽयं तु छद्मा माव्यम् 'अभिष्टाफल्गुनी' इत्यादिना ॥

(उद्घोषः) अविष्टेति । तत्र सन् 'स्वातितिष्य' इति
ह्रस्वान्तः पाठ इति भावः ॥

(५४११ विप्रतिपेधबोधकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अव्ययाद्व्युत्थूलौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययाद्व्युत्थूलौ छाद्भवतो विप्रति-
पेधेन ।

व्युत्थूलोरवकाशः—दोषातनम्, दियातनम् ।

छस्य स एव ।

प्रातःशब्दादुभयं प्राप्नोति, प्रातस्तनम् ॥

(५४१२ विप्रतिपेधबोधकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ शरीरावयवाद्यत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शरीरावयवाद्यच्छाद्भवति विप्रति-
पेधेन ।

यतोऽवकाशः—दन्त्यम्, ओष्ठम् ।

छस्य स एव ।

पादशब्दादुभयं प्राप्नोति, पद्यम् ॥

(प्रदीप) पद्यमिति । 'पद्यतदर्थे' इति पद्माशः ॥

(५५१३ विप्रतिपेधबोधकवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ वर्गान्ताद्याशब्दे यत्त्वौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्गान्ताद्याशब्दे यत्त्वौ छाद्भवतो
विप्रतिपेधेन ।

यत्त्वयोरवकाशः—अकूरवर्ग्यः, अकूरवर्गाणः ।

छस्य स एव ।

वासुदेववर्गादुभयं प्राप्नोति, वासुदेववर्ग्यः, वा-
सुदेववर्गाणः ॥

(प्रदीप) अकूरवर्ग्य इति । अकूरो नाम क्षत्रियः,
मगवात् वासुदेवो वा ॥

(उद्घोषः) वासुदेवो वेति । 'अकूर' पेशलो दह' इति
सहस्रनामसु पाठादिति भावः ॥

(५४१४ विप्रतिपेधबोधकवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ बहुचोऽन्तोदात्ताट्टञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) "बहुचोऽन्तोदात्ताट्टञ्" (४।३।६७)
छाद्भवति विप्रतिपेधेन । ठञोऽवकाशः—नता-
नत—नातानतिकः ।

छस्य स एव ।

सामस्तशब्दादुभयं प्राप्नोति, सामस्तिकः ॥

(प्रदीप) नातानतिक इति । नत—अनुदात्त ।
अनत—उदात्त । ततो द्वन्द्वः, समाससंज्ञेयान्तोदात्त ।
सामस्तं नाम शास्त्रम् ॥

(उत्थोतः) उदात्त इति । तत्प्रतिपादकशब्दं च नतान्तशब्दाभ्यामुच्यते, 'तस्य व्याख्यान' इत्यधिकारे 'बन्धवोऽन्तो-दाद्याम्' इत्यस्य पाठान् ॥

(५४१५ विप्रतिषेधोपधकार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ आयस्थानेभ्यष्टक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आयस्थानेभ्यष्टक् छान्दवति विप्रतिषेधेन ।

ठकोऽवकाशः—शौत्तिकम्, गौत्तिकम् ।

छस्य स एव ।

आपणानुभयं प्राप्नोति, आपणिकम् ॥

(प्रदीपः) आपणिकमिति । आपणादागतमिति ठक् ॥

(५४१६ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ विद्यापोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) "विद्यापोनिसंबन्धेभ्यो वुञ्"

(४१३७७) छान्दवति विप्रतिषेधेन ।

बुजोऽवकाशः—औपाध्यायकम्, पैतामहकम् ।

छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, आचार्यकम्, मातुलकम् ॥

(५४१७ विप्रतिषेधोपपादकवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ ऋतष्टञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋतष्टञ् (४१३७८) छान्दवति विप्रतिषेधेन ।

ठकोऽवकाशः—हौत्तिकम्, स्वात्तिकम् ।

छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, शास्त्रकम्, आरुक्कम् ॥

(प्रदीपः) स्वात्तिकमिति । उणादीनां ऋचिर् न्युत्तिमितिकायांभावात् 'न्याभ्याम्' इति न प्रवर्तते ॥

शास्त्रकमिति । शास्त्रेस्तुष्टौ । 'अविश्ववादिभ्यः संज्ञायां कानिटी' इति तुप्रत्ययः ॥

(५४१८ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ रूप्यमयटौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) रूप्यमयटौ छान्दवति विप्रतिषेधेन ।

रूप्यमयटोरवकाशः—देवदत्तरूप्यम्, देवदत्तमयम् ।

छस्य स एव ।

वायुदत्ताडुभयं प्राप्नोति, वायुदत्तरूप्यम्, याथुदत्तमयम् ॥

(५४१९ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ अचिच्चाट्क् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अचिच्चाट्क् छान्दवति विप्रतिषेधेन ।

ठकोऽवकाशः—आपूपिकः, शाष्कुलिकः, मोदकिकः ।

छस्य स एव ।

पायसाडुभयं प्राप्नोति, पायसिकः ॥

(प्रदीपः) पायसिक इति । पयसि संस्कृतमिलणं ततष्टक् ॥

(उत्थोतः) ततष्टमिति । 'भक्तिः' इत्यधिकारे 'अविच्छाद-देवकाण्डद्वय' इत्यनेनेति भावः ॥

(५४२० विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) "गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्"

(४१३९९) छान्दवति विप्रतिषेधेन ।

बुजोऽवकाशः—खलौक्यायनकः, त्रैगर्तकः ।

छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, गार्ग्यकः, घात्सकः, मालवकः ॥

(प्रदीपः) गार्ग्यक इति । गार्ग्ये भक्षिरस्येति वुञ् ।

'आपलस्य' इति यलोपः ॥ मालवक इति । मालवस्याप-लस्य । 'बृहत्सेवल' इति व्यङ् । पूर्वबहुव्यलोपौ ॥

(उत्थोतः) मालवः—क्षत्रियः ॥

(५४२१ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ णिनिरन्तेवासिब्राह्मणेभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) णिनिरन्तेवासिब्राह्मणेभ्यश्छान्दवति विप्रतिषेधेन ।

णिनिरवकाशः—हारिद्रविणः, सौम्युरविणः, मा-ल्लविणः ।

छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, आरुणिनः, शाठ्यायनिनः ॥

(प्रदीपः) माल्लविण इति । मल्लना प्रोक्तमधीयत इति 'पुराणप्रोक्तेषु' इति णिनिः । तदन्तादप्येतर्बण् । तस्य 'प्रोक्ता-ल्लुक्' इति लृक् ॥ आरुणिन इति । आरुणिर्ब्रह्मयानान्ते-वासी । तेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयत इति णिनिः ॥ शाठ्यायनिन इति । शाठ्यायस्य शाठ्यः । तस्यापत्यं युवा 'यनिनोश्च' इति पङ् । शाठ्यायनेन प्रोक्तं ब्राह्मणमधीयत इत्यर्थमिदंशाया युनि लृक् । 'कृत्स्नोऽन्यतरस्याम्' इति पक्षे छगमावः । 'पुराण-प्रोक्तेषु' इति णिनिः ॥

(उत्थोतः) हरिद्रमुनिर्वैशंपायनान्तेवासिरेवेति भलो-त्तत्वाभावादाह—अमुनेति । णिनिद्रवस्यापि विप्रतिषेधो भाष्ये उक्तः, 'कृतेवासिमाहणेभ्यः' इत्युक्तेः । माल्लणेभ्य इत्यस्य भाष्य-णोपधकत्वमप्युक्तमर्थः इत्यर्थः ॥

(५४२२ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ पत्रपूर्वादञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) “पत्रपूर्वादञ्” (४।३।१२२) छाद्भवति विप्रतिषेधेन ।

अत्रोऽवकाशः—उट्—औट्, औट्प्रत्यम् ।
छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, यामी—यामम्, यामीरयम् ॥

(प्रदीपः) औट्प्रत्यमिति । ‘रयायव’ ‘पत्रपूर्वात्’ इत्यम् ॥
यामीति । यामी वडया तस्या वाद्यमिति ‘पत्रार्थ्यु’ इत्यम् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—पत्रपूर्वादञ्जिलनेन—“पत्रपूर्वादञ्”
‘पत्रार्थ्युपरिमदञ्’ इत्युभयोरपि ग्रहणम्, इयोरभ्युदाहरणात् ॥

(५४२३ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ द्वन्द्वद् युन् वैरमैथुनिकयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) “द्वन्द्वद् द्वन्द्वैरमैथुनिकयोः” (४।३।१२५)
छाद्भवति विप्रतिषेधेन ।

युनोऽवकाशः—अहिनकुलिका ।

छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, काकोलूकिका, श्याचराहिका ॥

(प्रदीपः) श्याचराहिकेति । या च वराहवेति द्वन्द्वः,
‘येयां च विरोधः’ इत्येकवद्भावः । ‘युनो दन्तदंष्ट्रा’ इति दीर्घः ।
ततोः वैरे युन् ॥

(उद्घोषः) श्याचराहस्य इत्यनुपपादयति—आ चेति ॥
युनो दन्तेति । ‘अन्वेयामसि इत्यपे’ इत्येतत्प्रपञ्चभूताभिमुखोक्ति-
रियम् ॥

(५४२४ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २२ ॥)

॥ * ॥ गोत्रचरणाद् युञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) “गोत्रचरणाद् युञ्” (४।३।१२६)
छाद्भवति विप्रतिषेधेन ।

युनोऽवकाशः—श्लौचुकायनकम्, श्लौचुकाय-
नकम् । काठकम्, कालापकम् ।

छस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, गार्गकम्, वात्सकम् । मौद-
कम्, पैपलादकम् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—मौदकमिति । मौदपैपलदो दासाऽ-
ध्वेतुषाम्निनो ॥

(५४२५ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २३ ॥)

॥ * ॥ कण्वादीत्रोऽणिवधेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ‘कण्वादिभ्योऽण् भवति’ ‘इत्रोऽण्

भवति’ इत्येतस्माद् युञ् भवति विप्रतिषेधेन । कण्वा-
दिभ्योऽण् भवति इत्रोऽण् भवतीत्यस्यावकाशः—

काण्वाः—दण्डमाणवाः, दाक्षाः—दण्डमाणवाः ।

युञः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति, काण्वकम्, दाक्षकम् ॥

(प्रदीपः) काण्वा इति । काण्व्यो गार्गादियन्तः ।
तस्य ‘दण्डमाणवा’ इत्यण् । युञ् ‘न दण्डमाणवान्तेवासिषु’
इति निषिद्धः । ‘पुरस्तादपवादः’ इति न्यायेनाण् छं बाधते
न युजमिति विप्रतिषेध उक्तः ॥

(उद्घोषः) ननु कण्वाघणदण्डत्वेन युजोऽप्यपवादत्वात्कथं
विप्रतिषेधोऽत आह—पुरस्तादिति ॥

(५४२६ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २४ ॥)

॥ * ॥ ठञ्जिठाभ्यामोर्दशे ठञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठञ्जिठाभ्याम् “ओर्दशे ठञ्”
(४।३।१२९) इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

ठञ्जिठयोरवकाशः—कारतन्तबिफी, कारतन्त-
बिका ।

ओर्दशे ठञ् भवतीत्यस्यावकाशः—निपाद-
कर्तुः—नैपादकर्तुः ।

इहोभयं प्राप्नोति, नापितवास्तुकः । ठञ् भवति
विप्रतिषेधेन ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—ठञ्जिठाभ्यामिति । ‘काश्चादित्यङ-
स्मिन्’ ‘बाहीवप्रापेभ्यश्च’ इति विहितवित्त्वर्थः ॥ कारतन्तव
नापितवास्तु नादित्यप्राप्नोति ॥

(५४२७ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २५ ॥)

॥ * ॥ न वा ठञोऽनवकाशत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ।

किं कारणम् ?

ठञोऽनवकाशत्वात् । अनवकाशदृष्ट्यु ठञ्जिठौ
वाधियते ।

ननु चेदानीमवकाशः प्रकृतः—यद्वृद्धमनुवर्णान्तं
वाहीकग्रामः स ठञ्जिठयोरवकाशः ।

यद्वृद्धमुवर्णान्तमवाहीकग्रामः स ठञोऽव-
काशः ।

यद्वृद्धमुवर्णान्तं वाहीकग्रामस्य तस्मादुभयं
प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि नायमस्य विप्रतिषेधस्योपालम्भः ।

कस्य तर्हि ?

‘छादोर्दशे कालाद्वृञ्’ इत्येतस्य ।

ननु च तत्राप्यवकाशः प्रकृतः ।
 यद्वृद्धमुवर्णान्तं स छस्यावकाशः ।
 यद्वृद्धमुवर्णान्तं स ठञोऽवकाशः ।
 यद्वृद्धमुवर्णान्तं देशश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति ॥
 एवं तर्हि “वृद्धात् प्राचाम्” (अ१२१२०) इत्यनेन
 वृद्धग्रहणेन किं क्रियते ?
 यावद् ब्रूयात्पूर्वसिन् योगे वृद्धाच्चावृद्धाधेति ।
 यदेतसिन् योगे वृद्धग्रहणं तदनवकाशं तस्या-
 नवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । छञोरपि विप्रतिषेधो
 नास्तीति, दर्शयति, “वृद्धात्प्राचाम्” इति ठञो विशेषविहित-
 त्वादित्यर्थः । यावद् ब्रूयादिति । यदि “वृद्धाच्छः” इत्यतो
 वृद्धग्रहणम् “ओदेशे” इत्यत्रानुवर्तते तदा “वृद्धात्प्राचाम्” इति
 सूत्रं न कुर्यात् । एतदि नियमार्थं कृतं—प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेव
 यथा स्याद्, अवृद्धान्मा भूद्—भाष्यवाक्येन इति । न च वृद्धग्रह-
 णावृत्ताववृद्धात्प्रासिष्ठेनोऽस्तीति किं नियमार्थेन सूत्रेणेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) छञोरपीति । “ओदेशे” इति ठञ् ॥
 भाष्ये—कालाट्टमु भातितोकारणप्रसंगेनोक्तः ॥ ननु “ओदेशे”
 इत्यन “वृद्धात्” इत्यस्य निवृत्ताकारि वृद्धाच्चावृद्धाच्चेन तेनैव तसिद्धौ
 “वृद्धात्प्राचाम्” इति स्पष्टमत आह—उद्धाति ॥ वृद्धात्प्राचामिति
 ठञ् इति । इत्येतत्तामस्येन “ओदेशे ठञ्” इत्यनेन वृद्धादुभौ विधे-
 पक्षितत्वादानुमानादित्यर्थः । माहवाक्येन इति । गद्यवाक्ये—
 प्रकृतिः ॥ न चेति । परस्मैतत्तामस्यपूर्वस्येन वृद्धेऽपि विधानानु-
 मानात्तामस्यवकाशात्तेनैव भाष्यवाक्योपपत्तौ विप्रतिषेधोऽयुक्त इत्यर्थः ॥

(५४२८ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २६ ॥)

॥ * ॥ योपधप्रस्थादीनां वुञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योपधप्रस्थादीनां वुञ् ठञ्जिठ्ठाभ्यां
 भवति विप्रतिषेधेन ।

योपधावुञ् भवतीत्यस्यावकाशः—साङ्गादय-
 साङ्गादयकः, कापित्यकः ।

ठञ्जिठ्ठयोः स एव ।

दौसरूप्यं नाम वाहीकग्रामः, तस्मादुभयं प्राप्नो-
 ति, दासरूप्यकः ॥

प्रस्थान्ताहुञ् भवतीत्यस्यावकाशः—भालाप्रस्थ-
 कः ।

ठञ्जिठ्ठयोः स एव ।

पातानप्रस्थं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नो-
 ति, पातानप्रस्थकः ॥

१ अ. वुञ्क मस्य पाठः ।

२ “दासरूप्यं—दासरूप्यः” इति च. छ. पाठः ।

३ “पातालप्रस्थं—पातालप्रस्थः” इति च. छ. पाठः ।

पुरान्ताद् वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः—काञ्चीपुर-
 काञ्चीपुरकः ।

ठञ्जिठ्ठयोः स एव ।

नान्दीपुरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति,
 नान्दीपुरकः ॥

वहान्तावुञ् भवतीत्यस्यावकाशः—वातवह-
 वातवहकः ।

ठञ्जिठ्ठयोः स एव ।

कौकुडीवहं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति,
 कौकुडीवहकः ॥

(५४२९ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २७ ॥)

॥ * ॥ ओश्च ठञः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओश्च ठञो वुञ् भवति विप्रतिषेधेन ।

ओष्ठञोऽवकाशः—नैपादकर्तुः ।

वुञः स एव ।

आभीतमायोरुभयं प्राप्नोति, आभीतमायकः ॥

(५४३० विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २८ ॥)

॥ * ॥ जनपदानामकाणौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) जनपदानामकाणावोष्ठञो भवतो
 विप्रतिषेधेन ।

अकस्यावकाशः—अङ्गाः—आङ्गकः ।

ओष्ठञः स एव ।

जिह्वो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति, जैह-
 वकः ।

अणोऽवकाशः—कपिक—आपिकः ।

ओष्ठञः स एव ।

इक्ष्वाकवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति,
 ऐक्ष्वाकः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अकाणाविति । “अङ्गादपि इहुव-
 नविपवाद” इत्यकः । “कोपधादण्” इत्यण् ॥

(५४३१ विप्रतिषेधाभाववार्तिकम् ॥ २९ ॥)

॥ * ॥ न वा वुञपवादात्त्वादणः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ।

किं कारणम् ?

वुञपवादात्त्वादणः । वुञपवादोऽण्, वुञ्च—ओष्ठञं
 वाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) वुञ्चेति । परत्वादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेनेति । ओष्ठपणोरिति शेषः ॥

३ “कौकुडीवहं—कौकुडीवहः” इति च. छ. पाठः ।

४ “नैपादकर्तुः” इति छ. पाठः ।

(५४३२ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ३० ॥)

॥ * ॥ कोपघादणोऽकेकान्ताच्छः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कोपघादणमवतीत्यस्यावकाशः—निहीनकनै-
लीनकः ।

कोपघादणमवतीत्यस्यावकाशः—निहीनकनै-
लीनकः ।

अकेकान्ताच्छो भवतीत्यस्यावकाशः—आरीह-
णकम्—आरीहणफीयः ।

ब्राह्मणको नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति, ब्रा-
ह्मणफीयः ॥

(मदीयः) कोपघादण इति । जनपदवाचिनः कोप-
घादोऽपिधीयते तस्मादित्यर्थः ॥ आरीहणकमिति । अरी-
हणेन निर्हृतमिति 'युच्छणकठ' इति युम् । अयस्य जनपदवा-
चीति कोपघादणो न विषयः ॥ ब्राह्मणक इति । 'ब्राह्मण-
कोशिके संज्ञायाम्' इत्यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनो यत्र
देशे तस्मिन्नेवं ब्राह्मणकशब्दो निपातितः ॥

(उद्घोतः) 'कोपघादणोऽकान्ताच्छः' इति भाष्ये पाठः ॥
ननु 'प्रलोचर' इति विहितकोपघातः 'बृद्धाच्छः' परः, तस्मापि
जनपदद्वयम् बाधकः, ततोऽपि परः 'बृद्धादके', इति सिद्धमेव
तद्वाचकत्वमिति किमनेन वार्तिकेन । इत्यत्र आह—जनपदवाचिन
इति । 'कोपघादण' इति स्वतन्त्रपक्षेणेति भावः । ब्राह्मणफीये
'बृद्धादकेकान्त' इति छः ॥

(५४३३ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ३१ ॥)

॥ * ॥ धन्वयुजश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) धन्वयुजश्च छो भवति विप्रतिषेधेन ।
धन्वनो बुज् मवतीत्यस्यावकाशः—पारेधन्व-
पारेधन्वकः ।

छस्य स एव ।
आष्टकं नाम धन्व तस्मादुभयं प्राप्नोति, आष्ट-
फीयः ॥

(मदीयः) धन्वयुज इति । धन्वशब्दो मरुदेशवाची ॥
पारे धन्वेति । धन्वनः पारमिति 'पारे मध्ये यस्मा वा'
इत्यव्ययीभावः । 'अनक्ष' 'नपुंसकादन्तरस्याम्' इति पक्षे
ट्छसमासान्तः ॥ आष्टफीय इति । 'बृद्धादकेकान्त'
इति छः ॥

(उद्घोतः) 'पारेधन्व'शब्दो मरुदेशविशेषवाची । अत्र
भाष्ये पारेधन्वमिति पाठः । कश्चित्पारेधन्वेति, तदुभयसिद्धये
आह—पक्षे ट्छिति । 'अनक्ष' इति त्वनुब्रुतिप्रदर्शनाय ॥

(५४३४ विप्रतिषेधामावोपपादकवार्तिकम् ॥ ३२ ॥)

॥ * ॥ न वा छस्य पुनर्वचनं छापवाद-
निवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ।
किं कारणम् ॥

छस्य पुनर्वचनं छापवादननिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोऽत्र
छः "बृद्धाच्छः" (धा३११४) इत्येव ।

तस्य पुनर्वचनं एतत्प्रयोजनम्—येऽन्ये तदप-
घादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् ।

स यथैवान्यांस्तदपवादान् बाधत एवमिममपि
वाधिष्यते ॥

(मदीयः) येऽन्य इति । बुवादयः ॥ स यथैवेति ।
तत्तथापवादत्वादेव छो बाधको न तु परत्वादित्यर्थः ॥

(७५४ तिथिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ भा. ५१)

१५४५ जनपदतद्वध्योश्च

॥ ४ । २ । १२४ ॥

(बुजोऽधिकरणम्)

(५४३५ सूत्रातिशयसिद्धांशवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जनपदतद्वध्योर्बुज् विधानेऽव-
यवमात्रात्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) जनपदतद्वध्योर्बुजो विधानेऽवयव-
मात्रात्प्राप्नोति । मौजो नाम बाहीकेषु ग्रामस्तस्मिन्
भवो मौजीयः ॥

एवं तर्हि जनपदादेव जनपदावधेः ॥

(मदीयः) तस्यावयवित्वद्वधिरिति यष्टीसमासाश्रयेण कोद-
यति—जनपदेति ॥ अवयवमात्रादिति । यो जनपदस्या-
वधिः—मीमा—अजनपदोऽपि, तस्मादपि प्राप्नोति, विधेयानुपादा-
नादित्यर्थः ॥ मौजो नाम बाहीकेष्विति । सामीपिकमिद-
मधिकरणम् । तेन 'बाहीकग्रामेभ्यः' इति ठञ्जिदौ न भवतः ॥
एवं तर्हीति । स चासावयवित्वद्वधिरिति कर्मधारय
आधीयते इत्यर्थः । कस्मात्सावयवधिरिति चेत्, प्रत्यासरथा जन-
पदस्येति विज्ञायते ॥

(उद्घोतः) ननु 'तद्वधिरः' इति लापवाककर्मधारयः, तत्कय-
मिदं नोभयम् । अत आह—तस्यावधिरिति । ननु जनपदावय-
वस्याजनपदत्वात्कर्मधारयवभावात्प्राप्तिरिति आह—यो जनपदस्येति ।
तद्वधिरपिदाश एव पूर्वपक्ष इति भावः ॥ ननु बाहीकग्रामः कथं
तस्य जनपदसावधिः ? तत्तेऽपि वा ठञ्जिदौ युजो इति मौजीय
इत्ययुक्तत आह—सामीपिकमिति । एवं च बाहीकसमीपः

दृश्यते ॥

१ 'आष्टकं—आष्टफीय' इति च. न. पाठः ।

२ 'अवयवमात्रादिति । यो' इति पाठः क. पुच्छे नाति ।

१ इदानीमेव उदितपुलकेषु 'कोपघादणोऽकान्ताच्छः' इत्येव पाठो
उपलभ्यते । क. पुच्छे 'कोपघादणोऽकेकान्ताच्छः' इति पाठो उपलभ्यते ॥
२ क. पुच्छे 'अकेकान्ता' इति पाठोऽपि उदितेषु 'अकान्ता' इति
पा० न० २५

स आगः, बह्वीकरूपजनपदस्यावधिरेति भावः ॥ भाष्ये—अव-
यवमात्रादित्वावधिभूतजनपदावयवमात्रात्वीमात्राभावेरपीत्यर्थः ॥

(५४३६ सूत्रांशवैयर्थ्यप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ जनपदादिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥*॥

(भाष्यम्) जनपदादिति चेद्वचनग्रहणमनर्थ-
कम् । सिद्धं जनपदादित्येव ।

(प्रदीपः) बुजेवेति । त्रिगतौ भवद्वैगतैक इत्यत्रेत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—जनपदावधेरुजेव यथा
स्यात्, यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ।

१. किं चान्यत्प्राप्नोति ?

छः ।

गतोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदादुच्च पूर्वविप्रतिपिद्ध-
मिति वक्ष्यति स पूर्वविप्रतिपेधो न पठितव्यो
भवति ॥

(७५५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ५२)

१५५० अरण्यान्मनुष्ये ॥ ४।२।२९ ॥

(संग्राहकभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते—मनुष्य इति, पथ्यध्याय-
न्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम् । आरण्यकः
पन्थाः, आरण्यकोऽध्यायः, आरण्यको न्यायः,
आरण्यको विहारः, आरण्यको मनुष्यः, आरण्यको
हस्तिः ।

चा गोमयेष्विति वक्तव्यम् । आरण्यका गोमयाः ।
आरण्या गोमयाः ॥

(७५६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ५३)

१५५१ विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्

॥ ४ । २ । १३० ॥

(५४३७ विप्रतिपेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ कुरुयुगन्धरेभ्यो चावचनान्मनुष्य-
तत्स्ययोर्बुज्विधानम् ॥*॥

(भाष्यम्) कुरुयुगन्धरेभ्यो चावचनात् “मनुष्य-
तत्स्ययोर्बुज्” (४।२।१३४) इत्येतद्भवति विप्रति-
पेधेन ।

कुरुयुगन्धरेभ्यो चा वचनस्यावकाशः—कौरवः,
कौरवकः, योगन्धरः, योगन्धरकः ।

मनुष्यतत्स्ययोर्बुज् भवतीत्यस्यावकाशः—अन्ये
कच्छादयः—काच्छको मनुष्यः, काच्छकमस्येक्षि-
तम्, हसितम्, जल्पितम्, सितम् ।

इहोभयं प्राप्नोति, कौरवको मनुष्यः, कौरवक-
मस्येक्षितम्, हसितम्, जल्पितम्, सितम् । बुज्
भवति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) अन्ये कच्छादय इति । समुदाये कार्यं
विधीयमानं केषु चिदप्यवयवेषु प्रवर्तमानं सावकाशमेवेति
मन्यते ॥

(उद्द्योतः) औभ्यां बुजित्वर्थः । ‘मनुष्यतत्स्योः’ इति निलो
बुज् ॥ ननु कुरोस्त्र पाठो न्ययोऽत आह—समुदाये इति ॥

(कुरुशब्दस्य विप्रतिपेधानर्थक्ये भाष्यम्)

नैप युको विप्रतिपेधः ।

न हि कुरुशब्दस्यान्ये कच्छादयोऽवकाशः ।
कुरुशब्दस्य यः कच्छादिषु पाठः सोऽनवकाशः ॥

न खस्यपि कुरुशब्दो विभाषां प्रयोजयति ।
अनेन बुज्, कच्छादिपाठादभविष्यति ।

सैषा युगन्धरार्था विभाषा ॥

(प्रदीपः) न हीति । सर्व एवावयवास्त्राज कारित्वेन
निर्दिष्टा इति भावः ॥ सैवेति । ननु युगन्धरशब्दादपि ‘अद्-
दादपि’ इति निलो बुजि सिद्धेऽन्तरेणपि विभाषामहणं विकृत्यो
विज्ञास्यते । नैतदस्ति । युगन्धराभिलो बुज्, ‘अद्दादपि’
इत्यनेन नु विभाषैवेत्यपि विज्ञायते । तस्माद्विभाषाग्रहणं
कर्तव्यमेव ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—न खलवपीति । विकल्पस्य कुरुशब्द-
मात्रेण सिद्धेरिति भावः । एवञ्चामनुष्यतत्स्योरनेन बुज्, कच्छादि-
पाठावण, एवेत्यु कच्छग्रहणं बाधित्वा बुजेवेति विप्रतिपेधोऽनर्थक
इति भावः ॥

(७५७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ आ. ५४)

१५५४ कच्छादिभ्यश्च ॥ ४।२।१३३ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(निजालाभाष्यम्)

किमर्थं सारत्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियते ?

(५४३८ पाठप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ सारत्वानां कच्छादिषु पाठोऽण-
विधानार्थः ॥*॥

(भाष्यम्) सारत्वानां कच्छादिषु पाठोऽणविधा-
नार्थः क्रियते । अन्यथा स्याद्, बुज् मा भूदिति ॥

(५४३९ पाठप्रयोजनाभावबोधकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न चाऽपदातिगोयवाग्रहण-
मवधारणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न चैतत्प्रयोजनमस्ति ।

किं कारणम् ?

अपदातिगोयवाग्रहणमवधारणार्थं भविष्यति ।
अपदातावेव सात्वात् । गोयवाग्वोरेव च सात्वा-
दिति ॥

(प्रदीपः) सात्वशब्दो गणे पठ्यते तस्य प्रत्याख्यानं
याह-न वेति । 'जनपदतद्वच्यो' इति बुद्धिं सिद्धे 'अपदातो
सात्वात्' 'गोयवावोश्च' इति बुद्धौ नियमादप्युक्तं भविष्यती-
त्यर्थः । ननु पुत्रभावे छ. प्राप्नोति न त्वणिति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्घोषः) सात्वशब्द इति । 'सात्वानाम्' इति भाष्ये
बहुवचनं तु लभ्यते न तुल्यस्य शब्द आरोपाद्धेयम् । सात्वानां
वाचकस्य किमर्थं, पाठ इति वाच्यः ॥ पुत्रभावे छ इति । इद-
त्वादिति भावः । 'अपदातो' इति छन्दोऽणमनुपलं भावयमेवेन तद्यति-
रिक्तोऽणनिधानमिति भाष्यत्पार्यमाहुः ॥

(७५८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ भा. ५५)

१५५८ गतौत्तरपदाच्छः ॥ ४।२।१३७ ॥

(छाधिकरणम्)

(५४४० पूर्वविप्रतिषेधे वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गतौत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्
बुञ् विप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गतौत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद् बुञ्
भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

गतौत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यायकाशः—श्वावि-
द्वर्त—श्वाविद्वर्तीयः ।

बुञोऽवकाशः—अज्ञाः—आहुकः ।

इहोभयं प्राप्नोति, वैगर्तकः ।

बुञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) श्वाविद्वर्तीय इति । श्वानं विध्यतीति
किप् । 'नहिइति' इति वीथे । श्वाविधा यत् इति समासः ॥

(वार्तिकप्रत्याख्याने भाष्यम्)

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ?

न वक्तव्यः ।

उक्तमेवाधग्रहणस्य प्रयोजनम्—जनपदाजन-
पदावधेर्बुञेव यथा स्यात्, यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा
भूदिति ॥

(७५९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ भा. ५६)

१५५९ गहादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । १३८ ॥

(५४४१ मध्यमशब्दस्य आदेशिनिश्चायकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गहादिषु पृथिवीमध्यस्य

मध्यमभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावो
वक्तव्यः । पृथिवीमध्ये भवो मध्यमीयः ॥

(प्रदीपः) 'मध्यो मध्यमं चाण् चरणे' इति गणपाठः, तं
विशेषेऽनस्थापयितुमाह—गहादिष्विति । पृथिवीमध्यवा-
च्येव मध्यशब्दो ग्राह्यः, न तु मध्यान्तरवाचीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु पृथिवीमध्यस्य प्रकृतित्वे तद्वक्तव्यमध्य-
मशब्दस्य मध्यमादेशेऽपि 'मध्यमीय' इत्यसंगतमत आह—वाच्ये-
वेति । गहादिषु पृथिवीमध्यवाची 'मध्य'शब्दो ग्राह्यः, तस्य
च मध्यमादेश इति वार्तिकार्थः ।

अन्ये तु—गणसूत्रमनार्षम्, पृथिवीमध्यशब्दस्यैव मध्यमादेश
इत्याहुः ॥

(५४४२ अर्थनिर्णयविषये वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ चरणसम्बन्धेन निवासलक्षण-
णोऽण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽण-
वक्तव्यः । त्रयः प्राच्याः । त्रय उदीच्याः । त्रयो
माध्यमाः । सर्वे निवासलक्षणाः ॥

(प्रदीपः) चरणसम्बन्धेनेति । पृथिवीमध्यं निवास
एषा चरणानामित्यत्रार्थं भाष्यमाध्वरणा इति भवतीत्यर्थः ।
चरणां कठादयः ॥ निवासलक्षण इति । सोऽस्य निवास
इत्यत्रार्थ इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) प्राक् निवातो येषाम्, उदक् निवातो येषा-
न्ते—प्राच्याः—उदीच्याः । 'पुत्राक्' इति यद ॥ माध्यमा
इति । प्रकृतवातिषेवानाण, तदाह—माध्यै—सर्वे इति । अनेन
भाष्येण प्रागुदाहृत्यां निवासे एव इति सूत्रयतीति केचित् ॥

इति भीषिकगङ्गसूत्रसमीपमं जनागोत्रीभट्टशब्दे भाष्यप्रदीपो-
द्घोषे चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

(७६० विधिसूत्रम् ॥ ४ । २ । २ भा. ५७)

१५६२ वृद्धादकेकान्तखोपधात्

॥ ४ । २ । १४१ ॥

(सूत्रोपसंख्यानं भाष्यम्)

ईकान्तादीपीति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—ऐणीकीयः ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ॥

(५४४३ लघूपसङ्ख्यानबोधकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं
सौसुकाद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्त-
व्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

सौसुकाद्यर्थम्, सौसुकीयः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये पादे

द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) अकेकान्तग्रहण इति । अकेकान्तग्रहणम-
पनीय कोपधग्रहणं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यट्पुनर्कैष्यट्कृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थ-
स्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

	असिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।				
	प्राक्तनयोगः	आहिके १	आहिके २	आहिकमदल- योगः	सर्वयोगः
व्याख्यातसूत्राणि	७०३	४३	१४	५७	७६०
अध्याख्यातसूत्राणि	७१९	४८	४०	८८	८१०
समुदितसूत्राणि	१४२५	९१	५४	१४५	१५७०
वार्तिकानि	५३२७	६५	५१	११६	५४४३

(७६१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १)

१५७१ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्

॥ ४ । ३ । १ ॥

(खनोऽधिकरणम्)

(५४४४ योगविभागोपधकार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने
योगविभागः ॥ * ॥(भाष्यम्) युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योग-
विभागः कर्तव्यः ।युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् । छो भवति । युष्म-
दीयः, अस्मदीयः ।

ततः-खञ् ।

खञ् भवति युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् । यौष्मा-
कीणः, आस्माकीणः ॥

किमर्थो योगविभागः ?

(प्रदीपः) खदादित्वाद्वत्त्वाद् छे प्राप्ते खन् विधीयते ।
ततश्च छस्य बाधे प्राप्ते चकारेण छोऽनुकृत्यते । एवं च खन्छाव-
न्यतरस्यां युष्मदस्मदोर्विधीयते । तेन पक्षे यथाप्राप्तम् भवति ।
तत्र खञ्छोयोर्युष्मदस्मदोश्च संख्यासामान्याचयासंख्यं प्राप्नोति,
तद्विपरिवर्तनात्—युष्मदस्मद्भ्यामिति ॥ केचित्त्व-
ज्जाहुः—एक एवनेन खन् विधीयते, चकारेण तु तस्य सहायता
द्योत्यते । तत्र प्रकरणछेन—इति विज्ञायते । अन्यतरस्याग्रहणेन
चाणः प्रतिप्रसवः क्रियते । तत्र यथेक एवापूर्वः खन् विधी-
यते, यदि वा त्रयः खञ्छाणः, सर्वथा नास्ति संख्यासामान्यमिति
यथासंख्यतिरासाय न कर्तव्यो योगविभाग इति ।अत्राहुः—चकारेण छस्यानुकर्षणं क्रियते, तेन यावदुक्तं
खञ्छाविति तावत् खञेति । ततश्च सिद्धोऽपि छप्रत्ययोऽने-
नैवाभावाच्च चकारेण समुच्चयार्थमात्रादुक्त्य विधीयत इति स्यादेव
यथासंख्यम्, अन्यतरस्याग्रहणेन तु खञ्छयोः पक्षोऽनुत्पत्तिः
प्रतिपाद्यते । तदनुपत्तौ आपवादामावात्खञ्छाज्ञेनाण् भवतीति
कृतः प्रत्ययत्रयस्यानेन विधानम् ॥(उद्घोषः) ननु खञ् एवनेन विधानात्रयाणां वा खञ्छाणां
विधानाद् क्व यथासङ्गमप्राप्तिः ? किमर्थं वा योगविभागः ? अत
आह—खदादित्वादिति ॥कुतः प्रत्ययत्रयस्येति । ननु यदि प्रत्ययत्रयाविधानं तर्हि द्वयो-
रपि न विधानम्, चेन सहायतामात्रचोतनात् । यदि तत्पर्यव-
त्स्यापि विधानाद्वयोर्विधानं तर्हि त्रयाणामपि, इति चेन्न; अन्य-
तरस्याग्रहणस्य ॥ पक्षोऽभावमात्रमर्थः, न त्वन्यमानोऽपि, नानार्थ-तापत्तेः । एवञ्च वाच्यस्य महानिमाषया सिद्धत्वादन्यतरस्याग्रहण-
बोधितवदभावे—अनेवेति खद्वयसंस्कारवेलायां निर्णीयते । यथासङ्गव-
त्त्वे च 'निष्पत्त्यप्रामितिकालिकं सङ्ख्यासाम्यं' गृह्यत, इति 'यम-
उण' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमित्याशयात् । तसहायत्वस्य प्रतियोगि-
तापेक्षत्वादाव्यवर्धेलायामेव तदुत्पत्तिरित्यदोषः ॥ युष्मदस्मदो-
रिति—पक्षे 'यापोः' इतिवदानन्त्ये । पूर्वगुच्चारणमुत्तरार्थम् ॥

(५४४५ योगविभागफलबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ समसंख्याप्रतिपेक्षार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) संख्यातानुदेशो मा भूदिति ॥

(७६२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २)

१५७२ तस्मिन्नपि च युष्माकास्माकौ

॥ ४ । ३ । २ ॥

(आदेशाधिकरणम्)

(५४४६ योगविभागे वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आदेशवचने च ॥ * ॥

(भाष्यम्) किम् ?

योगविभागः कर्तव्यः । 'तस्मिन्नपि युष्माका-
स्माकौ' भवतः । यौष्माकः, आस्माकः ।ततः—'खञि' । खञि च युष्माकास्माकौ भवतः ।
यौष्माकीणः, आस्माकीणः ।

किमर्थो योगविभागः ?

समसंख्याप्रतिपेक्षार्थ इत्येव ॥

(५४४७ योगविभागसाधने वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र पुनः खञ्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र पुनः खञ्ग्रहणं कर्तव्यम् । न
छान्तरेण खञ्ग्रहणं योगाङ्गमुपजायते ॥(प्रदीपः) तत्र पुनरिति । खनि—अपि चेति वक्तव्य-
मित्यर्थः । अन्यथा पूर्वसूत्रे खञेति चकारेण छोऽनुकृत इति
च एवानन्तर्यात्तस्मिन्नित्यनेन परावृत्त्येत ॥(उद्घोषः) ननु तच्छब्देन खञः परामर्शसिद्धिरसङ्गतमेव
तत्, अत आह—अन्येयेति ॥

(योगविभागसाधनप्रत्याख्यानं भाष्यम्)

तर्चादि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

एवं वक्ष्यामि—तस्मिन् खञि युष्माकास्माकौ
भवतः ।

१ 'प्रकरणाच्छेन—इति' इति ड. पाठः ॥

२ यथासङ्गमप्राप्तिमुपपद्यति—अत खञ् चकारेणेति ॥

३ ननु युष्मदस्मदोरिति सूत्रे वदयमेवया पञ्चगुच्चारणमेव कथं न वृत्-

समगवनस्यह—पञ्चगुच्चारणमिति ॥

४ 'खद्वयातानुदेशप्रतिपेक्षार्थः' इति ड. न. पाठः ॥

ततः—अणि च । अणि च युष्माकास्माकौ भवत इति ॥

(प्रदीपः) एवं चक्ष्यामीति । एवं व्याख्यास्यामीत्यर्थः । तस्मिन्नित्यनेन पूर्वेण साक्षाद्विहितः यज् परामृश्यते, न तु चकारानुकृष्टः । चक्षब्दे हि समुच्चयस्य द्योतकः प्रकृतमनुकृष्यति । तत्र किं प्रकृतं स्यादिति विचारप्रसूतौ लिङ्गिभवा छस्य प्रतीतिः, अव्यवहिता तु खज इति तस्यैव सवनाम्ना परामर्शो युक्त इति भावः । अथवा पूर्वसूत्रे योगविभागस्य व्याख्यातव्या सैव चकारेण छस्यानुकरणमिति कुतस्तस्यानन्तर्यम्, यतस्तस्य परामर्शः स्यात् ॥

(उद्घोतः) अस्यवहिता र्विति । साक्षादुच्चारणादिति भावः । तच्छब्दस्याभ्यवहिततुङ्स्यपरामर्शवत्त्वादिति तात्पर्यम् । तदेतत्प्रकृतं—‘वानुकृष्टोत्तरम्’ इति । इदमेव युक्तम् । ‘अथवा’ इत्यादि तु श्रोत्र्या व्याख्यानम् ॥

(७६३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ३)

१५७३ तवकममकावेकवचने

॥ ४ । ३ । ३ ॥

(५४४८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एकार्थग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकार्थग्रहणं च कर्तव्यम् । एकार्थ-
योयुष्मदस्मदोरिति वक्तव्यम् ।

किमर्थम् ?

न एकवचन इत्येव सिद्धम् ?

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

एकवचनाभावात् । एकवचन इत्युच्यते, न
चानैकवचनं पदयामः ॥

(प्रदीपः) कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसप्रत्ययादिति न्यायात् प्रत्ययस्यैकवचनस्य ग्रहणं स्यात्, तस्य च नित्यत्वाद्भुक्-
प्रवर्तनात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च एकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न
समवतीति मत्वाऽऽह—एकार्थग्रहणं चेति ॥

(उद्घोतः) स तु ‘एक वक्ति’ इति व्युत्पत्त्या एकवचनशब्द-
सैव तदपेक्षसम्भवादाह—कृत्रिमेति ॥ नित्यत्वादिति । ‘अन्त-
र्रानि’ इति न्यायाधिलक्षि बोधकम् ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिबोधकं भाष्यम्)

यदि पुनरेकवचनपरत्वेनाप्यसौ विशेष्येया-
ताम् ।

नैवं शक्यम्, इह हि प्रसज्येयाताम्—युष्माकं
‘प्रथो योष्माकीनाः । आस्माकीनाः ।

इह च न स्याताम् । तव छात्रास्तावकीनाः ।
मामकीनाः ।

तस्माच्चैवं शक्यम् ।

न चेदेवमेकार्थग्रहणं कर्तव्यम् ॥

न कर्तव्यम् ।

नैवं पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणम् ।

किं तर्हि ?

अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम्, एकस्यार्थस्य
वचनमेकवचनमिति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । तत्रार्थ—तावक इत्यादि
सिष्यतीति मन्यते ॥ नैवं शक्यमिति । अव्याहर्त्येतिव्याप्ति-
दोषेऽनुष्ठितादिति भावः ॥ अन्वर्थग्रहणमिति । उभयगति-
रिह शास्त्रे समवति । तत्र विषयभेदेन कचित् कृत्रिमस्य ग्रह-
णम्, कचिदैकृत्रिमस्य, कचिदुभयोः ।

अथ वचनात् प्रत्ययलक्षणं भवतीति कस्मात्प्रामाण्यम् ।
उच्यते । अन्वर्थग्रहणे सत्यभ्यवहिता प्रतिपत्तिर्भवतीति तदेवा-
श्रितम् । ‘एकवचने’ इति च प्रथमादिवचनान्तं—युष्मदस्मदोः
समानाधिकरणं विशेषणम् ॥ एकस्येति । वाच्यवाचक-
संबन्धे पृष्ठी । एकार्थभिधानाय ये उच्येते युष्मदस्मदी तयो-
रादेशमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननुयोग्यग्रहणं ॥ स्यात्, कृत्रिमस्यैव वा,
अकृत्रिमस्यैव ग्रहणं तु कर्तव्यम् ? अत आह—तत्र विषय-
भेदेनेति । व्याख्यानादिति भावः ॥ अव्यवहितेति । प्रत्यय-
लक्षणस्य तु निषेधप्रतिषेधद्वारा व्यवहितेत्यर्थः । किञ्च शास्त्राभा-
पेक्षया लौकिकन्यायनामो युक्तः । किञ्च ‘त्वमावेकवचने’ ‘प्रत्ययो-
त्तरपदयोश्च’ इत्याशायां एव सरणोदाहरणत्वेनात्रापीममेवाहृषा
अगवता ॥ नन्वेवम् ‘एकवचने’ इति सप्तम्येकवचनासंगतिरत आह—
एकवचने इति चेति ॥ प्रथमादिवचनान्तमिति । एवञ्च
एकार्थवाचके ये युष्मदस्मदी तयोरेति शेषोऽत्र बोधः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा-
दिवचनमित्यन्ये ॥ त्वेकार्थस्यैव वचनम्—एकवचनम्, न हि ते
युष्मदस्मदी, अत आह—वाच्येति । वचनशब्दः वरणस्युत्पत्त्या
प्रतिपादकपर इति भावः ॥

(७६४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ४)

१५७४ अर्थाद्यत् ॥ ४ । ३ । ४ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(५४४९ विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अर्थाद्यद्विधाने सपूर्वाद्भुक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थाद्यद्विधाने सपूर्वाद्भुक् वक्तव्यः ।
वाङ्मयाधिकः । गौतमाधिकः ॥

(५४५० विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दिक्पूर्वपदाद्यच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) दिक्पूर्वपदाद्यच्च उच्च वक्तव्यः ।
पूर्वार्ध्यः, पौर्वार्थिकः, दक्षिणार्ध्यः, दाक्षिणार्थिकः,
उत्तरार्ध्यः, औत्तरार्थिकः ॥

(वार्तिकक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, यथान्यास एव दिम्पूर्व-
पदादर्धादुभयमुच्यते ।

इदमद्यापूर्वं कियते—अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वा-
द्वमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

तद् द्वेष्यं विजानीयात्—सर्वमेव विकल्पत इति ।

तदाचार्यः सुहृदभृत्याऽन्याचष्टे दिक्पूर्वपदाद-
र्धाद्यथान्यासमेव भवतीति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—सहृष्यमिति । 'दिक्पूर्वपदाद'
इत्यस्य स्थाने सुहृदृच्छिष्टश्रवणेन कृतमिति यो भाष्येऽन्तरीदमाख्या-
यत इत्यर्थः ॥

(७६५ विधिवृत्तम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ५)

१५८५ श्वसस्तुद् च ॥ ४ । ३ । १५ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(५४५१ आगमस्य टित्त्वकरणे आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ श्वसस्तुद्वादेशानुपपत्तिर-

नादित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्वसस्तुटि कृते आदेशानुपपत्तिः ।

किं कारणम् ?

अनादित्वात् । तुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनादित्वादिति । यद्यपि 'ठस्येक' इत्यत्रादि-
ग्रहणं नास्ति तथाऽप्यज्ञस्य निमित्तं यष्टस्येक इति सूत्रार्थाश्रय-
णाद् यथा 'कर्मणि षटोऽठ्' इत्यठ्ठजस्य निमित्तं न ठ इति
कर्मठ इत्यनेकादेशो न भवति, एव तुटि कृते समुदायोऽज्ञ-
सज्ञानिमित्तम्, न ठमात्रमिति कादेशो न प्राप्नोतीति भावः ॥

(बह्वोषः) समुदायोऽज्ञसज्ञानिमित्तमिति । चित्तमि-
दम्, 'ठस्येकः' इत्यत्र वर्णग्रहणपक्षे वर्णमात्रस्यैव प्रत्ययत्वेन,
समुदायग्रहणपक्षे च तस्यैव प्रत्ययत्वेन 'यदागमा' इति न्यायेन
तुट्यविशिष्टस्यापि प्रत्ययत्वेन अग्रहणेन च ग्रहणात् । तस्मान्मन्त्रसंज्ञा-
निमित्तत्वेऽपि निर्दिश्यमानपरिमाण्वा ठस्येवादेशेन च दोषाभावात् ।
तस्मादज्ञात्परमेति व्याख्यानमभिप्रेत्य—अनादित्वात्—इति आ-
प्यम् । तत्र योऽज्ञात्परः न स निर्दिश्यमानः, यश्च निर्दिश्यमानो

नासावज्ञात्पर इत्यादेशानुपपत्तिरिति भावः ॥ अनादित्वात् इत्यने-
नाज्ञात्परत्वाभावो बोध्यते । आदित्वे हि निर्दिश्यमानस्य तस्याज्ञा-
त्परस्य भवतीति बोध्यम् । समाधानान्तरमेव वक्तुम्—अङ्गनिमि-
त्तमेति नास्ति भगवत्स्येव सारम् ॥

(तुडागमस्य पूर्वान्तरत्वबोधकं भाष्यम्)

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ॥

(५४५२ पूर्वान्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्ते कप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि पूर्वान्तः, कादेशस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । शौवस्तिकम् ।

तान्तादिति कादेशः प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) शौवस्तिकमिति । 'द्वारायैना च' इति
वृद्धिप्रतिषेधः, ऐजायमश्च ॥

(परादिस्वाम्युपगमाप्यम्)

अस्तु तर्हि परादिः ।

ननु चोक्तं श्वसस्तुद्वादेशानुपपत्तिरनादित्वा-
दिति ॥

(५४५३ परादिस्वाम्युपगतदोषनिराकरणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वादित्प्रस्य तुङ्गचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

तुडादिप्रत्ययेति वक्तव्यम् ॥

(५४५४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ संनियोगाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा चेन संनियोगः करिष्यते ।

तुद् च ।

किं च ?

यश्चान्यत्राप्राप्नोति ।

किं चान्यत्राप्राप्नोति ?

आदेशः ॥

(प्रदीपः) संनियोग इति । तेनागमादेशो राह भवतः ॥

(७६६ विधिवृत्तम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ६)

१५९२ सर्वत्रापच तलोपश्च ॥ ४।३।२२ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(५४५५ सूत्रैकदेशप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हेमन्तस्याणि तलोपवचनानर्थक्यं

हेमन्तः प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हेमन्तस्याणि तलोपवचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

हेमः प्रकृत्यन्तरत्वात् । प्रकृत्यन्तरं हेमन्शब्दः ।
आतश्च प्रकृत्यन्तरम्, एवं ह्यह—हेमन् हेमप्रागनी-
गन्ति कर्णौ तस्मादेतौ हेमन्शुष्यत इति ॥

(प्रदीपः) हेम इति । हेमन्पर्यायो हेमन्शब्दोऽप्यस्ति,
तस्माद्वृत्ति कृते हेमन्मिति भविष्यति, नार्थसलोपविधानेन,
'सर्वनाण' इत्येव वक्तव्यम् । भाषाया च—एतद्वृत्तिविषय एव
हेमन्शब्दः श्रुतवाचीत्यस्यपदेन विग्रहः कर्तव्य—हेमन्ते साधु
हेमन्मिति । 'अन्' इति प्रकृतिभावादिलोपामात्र- ॥ हेमन्
हेमन्मिति । सप्तम्येकवचनस्य छन्दसि 'सुपा सुलृक्' इति
छन्दः । 'नदिसुलृक्' इति नलोपप्रतिषेधः ॥

(उद्योतः) अनेन घृण्णाप्तलोभो विधीयेते । ननु हेमश-
ब्दस्य स्वगोशक्तत्वात् अर्धनेरोऽत आह—हेमन्तेति ॥ सर्वप्राणि-
स्येव वक्तव्यमिति । वेदे ऽप्या वापा मा भूदिति वक्तव्यम् । छन्द-
स्त्रेधाविधाने लोके तदभाव आशङ्क्येतेति 'सर्वत्र' इति वक्तव्यम् ।
ननु 'हेमन्हेमप्रागनीति कर्णौ तस्मादेतौ हेमन्शुष्यत' इति वेदे
प्रयोगाच्छ्रुति तत्तत्त्वेऽपि भाषाया तदभावेन तत्र 'हेमन्म्' इति
प्रयोगसिद्धयर्थं तलोप आवश्यक, भाषायामपि तत्स्वीकारेऽन्यत्रापि
तदभावोपासित आह—एतद्वृत्तिविषय इति ॥ प्रकृतिभावा-
दिति । इदं च तलेपमर्धनेऽपि 'त' इति समुदायलोप इति
पक्षे आवश्यकम् । अनेन व्यञ्जनस्य लोपः । 'यस्येति च' इत्यलोप
इति पक्षे लोपोपस्य स्थानिवत्त्वादिसिद्धत्वाच्च न टिलोप इत्यपि
नोप्यम् ॥

(५४५६ प्रत्याख्यानोपपन्नभक्त्यार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अलोपदर्शनाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अलोपः खल्वपि दृश्यते । पङ्क्तिर्हेम-
न्मिति ।

(उद्योतः) भाष्ये—अलोपः खल्वपि । न च 'अण्व'
इति चकारेण यथाप्राप्तकत्वोऽपि बोधनेन तत्र च तलोपामात्र
हेमन्मिति सिद्ध्यतीति भाष्यम् । भाष्यविरोधेन यस्य तत्तात्पर्यकं
व्यापनात् । तदपेक्षया तलोपावरणस्यैवोचितत्वमेवेति भावः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

अपर आह—हेमन्तस्यापवचनम्, अपि च तलो
पवचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

हेमः प्रकृत्यन्तरत्वात् अलोपदर्शनाच्चेत्येव ।

तत्र श्रुतभ्य इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अपर आह इति । सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानम् ।
तथा हि—छन्दस्येव रूपनसिद्धिम्—हेमन्म्, हेमन्तिकम्, हेम
न्तमिति । तत्र हेमन्शब्दस्य श्रुतवृत्ति हेमन्मिति भवति ।
'हेमन्ताच्च' इत्यनेन ऽपि हेमन्तिकमिति । 'सर्वे विधयः छन्दसि

विवर्त्यन्ते' इति हेमन्तशब्दाद्वृत्ति हेमन्तमिति भवति ।
भाषायां तु हेमन्हेमन्तशब्दयोर्द्वयवृत्ति हेमन् हेमन्तमिति
रूपद्वयमिदं सिध्यतीति नार्थं सूत्रेणेत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु 'सर्वत्र' ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वघृणेऽप्यस्यानुक-
र्षणेन भाषायां ऽप्या कत्वणो वापा मा भूदिति 'सर्वत्राण' इत्यावश्य-
कमत आह—छन्दस्येवेति । 'सर्वत्र' ग्रहणतु 'सर्वत्र विभाषा गोः'
इति वत्सपद्यार्थमेवेति भावः ॥ नन्वेवमपि ऽप्या वापादिरे 'हेमन्तम्'
इत्यस्यासिद्धिरत आह—सर्वे विधय इति ॥

(७६७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ७)

१५९३ सायचिरं प्राह्ये प्रगेऽन्ययेभ्यश्च्यु-
व्युलौ तुद् च ॥ ४ । ३ । २३ ॥

(व्युल्लोपधिकरणम्)

(विष्णुपद्यम्भकभाष्यम्)

चिरपरुपरारिभ्यस्त्रो वक्तव्यः ।

चिरसम्, परुसम्, परारितम् ।

प्रगस्यच्छन्दसि गलो-

पश्च नश्च वक्तव्यः ।

१ प्रलमात्मानम् ।

अग्रादिपञ्चाङ्गिमच्च स्मृतः ।

अग्रिमम्, आदिमम्, पश्चिमम् ।

अन्ताच्चेति वक्तव्यम् ।

अन्तिमम् ॥

(प्रदीपः) चिरपरुदिति । व्युल्लोप्या जस्य समावेश
इत्यते, न तु व्युल्लोपोर्बोध इत्याहु ॥

(उद्योतः) समावेश इति । निरुद्ध्यते तदर्थनादिति
भावः ॥ इत्याहुरिति । अत्राचिधीन तु परुपरारिभ्या समावेशे
मानाभाव इति ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथ सायचिरयोः किं निपात्यते ?

(५४५७ निपातनयोधकं वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सायचिरयोर्मकारान्तत्वं

प्रत्ययसंनियुक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्यय-
संनियोगेन निपात्यते । सायन्तनम्, चिरन्तनम् ॥

(प्रदीपः) सायचिरयोरिति । सत्येतेन सायशब्दस्य
विरुद्धस्य च मान्तत्वं निपात्यत इत्यर्थः ॥

(वार्तिकाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम्, मकारान्तः सायंशब्दः ।

(प्रदीपः) मकारान्त इति । अनेन सायंशब्दः प्रत्याख्यायते, अव्ययत्वादेव श्रुत्युलोः सिद्धत्वात् । चिरञ्जन्दस्यैव तु मान्तत्वं निपात्यते । सायंशब्दस्तु घञन्तोऽवसानमानवाची, न तु कालविशेषवाची—इति तस्येह ग्रहणमयुक्तमिति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु मान्तसायंशब्दाव्ययत्वादेव सिद्धे सूत्रे तदुपादानं व्यर्थमत्र आह—अनेनेति ॥ नन्वेवमपि घञन्तस्य सायंशब्दस्य 'सायिकः' इत्येतद्व्यापृत्तये तदुपादानमत आह—सायंशब्दस्तिवति ॥ तस्येह ग्रहणमिति । एतत्प्रकरणस्यप्रत्यये प्रकृति-त्वेन ग्रहणमित्यर्थः । अत्रापि 'कालात्' इत्यनुवचैत इति भावः ॥ न च सायंशब्दस्यापि लक्षणया कालविशेषपरत्वे कालाद्भुविवारणाय सूत्रे तद्वृत्तम्, अनभिधानेन तत्र तदभावरूपनादित्याशयः ॥ केचित्तु—'मकारान्तसायंशब्दस्य घञन्तस्थानभिधानमेव' इति भाष्याशयः । अत एवामे प्रश्नः—'कयं सायाहः' इत्यादिः, अन्यथाऽवसानवचनस्य तात्कालिकलक्षणा 'सायाहः' इत्येकदेशिसमानोपपत्तौ प्रमासंगतिः स्पष्टयेत्वाहुः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यदि मकारान्तः,
कयं सायाहः ?

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

सायमोऽहं मलोपः ।

सायमोऽहं मलोपो यकव्यः ।

कयं सायतरे ?

तरे चेति यकव्यम् ।

कयं सायम् साये ?

या सप्तम्यामिति यकव्यम् ॥

(प्रदीपः) सायमोऽहं इति । 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यादिशब्दाद्यन्तो निर्दिष्टः । 'सख्यामिसायपूर्वस्याहस्य' इति ज्ञापकादिकेदेशिसमाप्तः । सायतरे इति । तस्यैव रूपमेतत् । या सप्तम्यामिति । मलोपे च कृते 'साये' इति, भाष्यकार-यथनप्राप्तभाष्यादव्ययसंज्ञाऽभावः ॥

(उद्घोतः) ननु पूर्वादितामात्राकगमनेनैकदेशिसमाप्तः ? अन्यसमाप्ते तु पूर्वनिधानवैधिरालापरिहृत आह—सख्यावीति ॥ नन्वेवमप्यव्ययत्वादिसिद्धिः कयमसंगतमत आह—भाष्यकारेति ॥ 'सायमप्यनमभिरयन्त्यः' इत्यादि तु चिन्त्यमेवेत्वाहुः ॥ चिरमित्यप्येतेन सिद्धे चिरदन्त्यस्य केनैव ढगो बाधे सिद्धे तदुपादानाय चिरमित्यव्ययनप्राप्तिरिति तत्वाहुः ॥

(वार्तिकाक्षेपभाष्यम्)

अथ प्राहप्रगयोः किं निपात्यते ?

(५४५८ निपातनबोधकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्राहप्रगयोरेदन्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राहप्रगयोरेकारान्तत्वं निपात्यते । प्राहितनम्, प्रगेतनम् ॥

(वार्तिकाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम्, सप्तम्या अलुकाऽपि सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अलुकेति । 'यकालतनेषु कालनाम्नः' इत्यनेन ॥

(उद्घोतः) यकालेति । स च नित्य इति भावः ॥

(भाष्येपसमाधानभाष्यम्)

भवेत्सिद्धम्, यदा सप्तमी । यदा त्वन्या विम-
कयः, तदा न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) यदा त्वन्या इति । प्राहः सोढोऽस्य—प्राहे-
तन इत्यादौ ॥

(५४५९ शिवकरणाक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तुदुत्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

तुदुत्तशानुपपत्तिरनादित्यादिति । तुटि कृते-
ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनादित्यादिति । अत्रसंज्ञानिमित्तस्य 'योः—अनादेश उच्यमानो भृत्यशब्द इव तुटि कृते तुय-
ब्दोऽज्ञानिमित्तम्, न तु युञ्जन् इति न स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) यथादिग्रहणाभावादाह—अज्ञस्येति । अत्र-
त्यमि भाष्यम्—'असत्तुद च' इति सूत्रस्य भाष्यस्यापारतीत्यैव व्याख्येयम् । नैपत्यं चिन्त्यं एव ॥

(पूर्वान्तबोधकं भाष्यम्)

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ॥

(५४६० पूर्वान्तवे दोषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्ते विसर्जनीयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि पूर्वान्तः, विसर्जनीयो यकव्यः ।
प्रातस्तनम्, पुनस्तनम् ।

परादौ पुनः सति "एतत्त्वसानयोर्विसर्जनीयः"
(८३१९) इति विसर्जनीयः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) यदीति । यदान्तस्य रेफस्य विधीर्यमानस्तुटि-
कृते अपदान्तत्वात् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तोपक्रमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि परादिः ।

ननु चोक्तं नुटि कृतेऽनादित्वादादेशोऽन प्राप्नो-
तीति ॥

(५४६१ एकदेशिपार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वादिष्टस्य तुङ्गचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

आदिष्टस्य तुङ्गवचनात् । तुङ्गादिष्ट्येति वक्त-
व्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ॥

(५४६२ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ संनियोगाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा चेन संनियोगः करिष्यते ।
तुद् च ।

किं च ?

यथान्यत्प्राप्नोति ।

किं चान्यत् प्राप्नोति ?

आदेशः ॥

(७१८ विधियुग्मम् ॥ ३ । ३ । १ आ. ८)

१५९४ विभाषा पूर्वाह्नापराह्णभ्याम्

॥ ४ । ३ । २४ ॥

(५४६३ मुदन्तव्यतावर्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पूर्वाह्नापराह्णभ्यां सुपन्तवचनं
सप्तमीश्रवणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वाह्नापराह्णभ्यां सुपन्तव्यं वक्त-
व्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

सप्तमीश्रवणार्थम् । सप्तम्याः श्रवणं यथा स्थानम् ।
पूर्वाह्णतनम्, अपराह्णतनम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

(प्रदीपः) सुपन्तवचनमिति । इत्यादिप्रदीपः-

(पूर्ववार्तिकस्यान्यथासिद्धत्वबोधकं भाष्यम्)

न वक्तव्यम् ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्यत्र सप्तमीति,
यदयं “यकालतनेषु कालनाम्नः” (६।३।१७) इति
सप्तम्या अलुक् शास्ति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—भवत्यत्रेति । अत्र=रात्र्याचक-
शब्दे ॥

(५४६४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेद-

व्ययात्सप्तमीप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्यया-
त्सप्तमी प्राप्नोति । दोषातनम्, दिवातनम् ॥

(प्रदीपः) दोषातनमिति । दोषाशब्दस्यापि काल-
वाचित्वादलुगनुमितयाः सप्तम्याः श्रवणप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) तदाह—कालवाचित्वादिति ॥

(प्रत्याक्षेपपरं भाष्यम्)

अस्तु । ‘अव्ययात्’ इति लुग्वचिष्यति ।

इहापि लुक्प्राप्नोति—पूर्वाह्णतनम्, अपराह्ण-
तनम् ।

अलुगत्र लुक् वाचिष्यते ।

इहापि तर्हि याचेत—दोषातनम्, दिवातनम् ।

समानाश्रयो लुगलुका वाच्यते ।

यत्र समानाश्रयः ?

यैः प्रत्ययाश्रयः, अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्ते-
रुद्भवति ॥

न तिष्यति । इह हि सति प्रत्यये लुका भवित-
व्यम्, सति लुक्प्रत्ययलुका भवितव्यम् । तत्र च प्रत्यय
एव नास्ति कुतो लुग्वचिष्यति ॥

यैषा ज्ञापकेनासती पिभक्तिराहूयते । सा यथै-
वेह वाचिषा भवति—पूर्वाह्णतनम्, अपराह्णतन-
मिति, एवमिहापि स्थानं—दोषातनम्, दिवातनम् ॥

(प्रदीपः) समानाश्रय इति । ‘इतो’ अलुग्वचिष्यति-

पक्षः प्रक्रान्तः । तत्र प्रत्यय उत्पत्ते विभक्त्या भाष्यम्, न तु पूर्वम्; ततश्च 'अव्ययादाप्पुप' इत्ययमपि लुक्छितोत्पत्त्युत्तरका-
लभाविमुप्यागिकत्वादलुक्; समानाश्रयत्वात् बाध्यत इत्यर्थः ।
एतच्च हलन्तादित्यस्यानुवृत्तिमनपेक्षोच्यते ॥ तत्र च प्रत्यय
इति । प्राक्कृतोत्पत्तेः सुप्सञ्ज्ञकः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः ॥

(उच्यते) ननु लुकोऽनेमित्यत्रत्वात्किमादाय समानाश्रयत्वम् ?
अत आह—सुपो धात्विति । समानकालप्राप्तिकत्वमेव समाना-
श्रयत्वमिति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वादिति । 'अन्तरङ्गानपि' इति
न्याये तु छगतिरिक्ता एवान्तरङ्गविषयो गृह्यन्त इति भावः ॥ ननु
'अव्ययाद्' इति लुक्; कथं तद्धितप्रत्ययापेक्षत्वम् ? अत आह—प्राति-
पदिकादिति ॥ एतच्चेति । एवञ्च तत्र तत्र तदनुवृत्तिर्निश्चिततामेव-
न्नाभ्यविरुद्धेति भावः ॥ सुपः प्रत्ययस्य सत्त्वादिदमयुक्तमत आह—
प्राक्कृतोत्पत्तेः ॥ भाष्ये—आकुर्यत इति । उत्पातत इत्यर्थः ॥
सा यथैवेह बाधिकेति । तदनुमापयानुक्तप्रत्ययत्वार्थः ॥

(एदन्तरये साधकान्तरबोधकं भाष्यम्)
एवं तर्हि न ब्रूमः—'अलुक्त्वचनं ज्ञापकम्-मध-
त्यत्र सप्तमी' इति ।

किं तर्हि ?
भवति सुवन्तादुत्पत्तिरिति ।
किं पुनर्ज्ञाप्यमेतद्, यावता समर्थानां प्रथमा-
विति वर्तते सामर्थ्यं च सुयन्तेन ?
ज्ञाप्यमित्याह ।
कथम् ?

उद्याप्यातिपदिकादित्यपि वर्तते, तत्र कुत एत-
त्-सुयन्तादुत्पत्तिर्भविष्यति, न पुनर्दर्याप्याति-
पदिकादिति ॥

(उच्यते) भाष्ये—सुवन्तादुत्पत्तिरिति । 'साधकद्रव्यलिङ्ग-
सङ्ख्यावाक्यैः परिपूर्णाधेय पदस्य पदान्तरेण सम्बन्धः' इत्यर्थो
ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥ यावता समर्थानां प्रथमादिति । 'किं पुनः
समर्थम् ? अर्थाभिधाने यच्छक्त कृतवर्णानुपूर्विकपदम्' इति तत्त्वज्ञ-
भाष्योक्तेरिति भावः । कृतवर्णानुपूर्विकत्व पर—उद्याप्यातिपदिकार्थे
एवेत्यन्यत् ॥ न पुनर्दर्याप्येति । यद्यपि सत्यर्थावैवे द्रष्टव्यं, ततः
प्रथमाप्यातिपदिनादित्यर्थो भविष्यतीति भावः ॥

(साधकान्तराक्षेपभाष्यम्)
कथं यच्चदुक्तम्—'वृद्धावृद्धावर्णस्वरज्जलक्षणे च
प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थम्' इति ?

(प्रदीपः) कथं यदिति । यत्तद्विधानेन समर्थस्य
प्रवृत्तित्वमनुमीयते तदा उद्याप्यातिपदिकाधिकारस्य वृद्धादिभि-

शेषणत्वेन उद्याप्यातिपदिकस्य प्रवृत्तित्वप्रतिपादनं प्रयोजनं
यदुक्तं तत्कथं न विरुध्यत इति प्रश्नः ॥

(उच्यते) ननु ज्ञापकात्सुबन्तस्य प्रवृत्तिरिति प्रातिपदिवा-
त्परः सुवन्तात्परः' इत्यर्थः । तत्र सुवन्तात्परत्वमव्यवहितम्, प्राति-
पदिकात्सु व्यवहितम्, सामर्थ्यात्, इति—प्रातिपदिकस्यापि संमिहितत्वा-
त्तद्विशेषणं 'वृद्धात्' इत्यादि भविष्यतीति को विरोधः ? अत आह—
यदीति ॥ वृद्धादिविशेषणत्वेनेति बहुव्रीहिः । अयं भावः—
'वृद्धाच्छ' इत्यादी 'वृद्धात्' इत्यादि प्रवृत्तिबोधकम्, तस्य प्रातिप-
दिकविशेषणत्वे तस्यैव प्रवृत्तित्वं लभ्यते इति प्रवृत्तित्वप्रतिपादनरूपं
यत्प्रयोजनं तदधिकारस्योक्तं तद्विरुध्यते इति । किञ्च विनिगमनाधि-
रहाद्युभयोर्विशेषणं स्यात्, ततश्च 'ज्ञानेनैव शीघ्रः' इत्येव स्यात्,
'शरीरयम्' इत्यत्र न स्यात् । 'शै' इत्येवोऽज्ञानान्त इति भावः ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)
समर्थस्य यद् वृद्धं उद्याप्यातिपदिकमित्येवमेत-
द्विज्ञायते ॥

(प्रदीपः) परिहारमाह—समर्थस्येति । समर्थस्य
विभक्त्यन्तस्य प्रत्ययप्रवृत्तिरेवाश्रितत्वायवयवमूलं ज्ञाप्याप्याति-
पदिकं वृद्धादि चेद्वयति ततः समर्थोदेव प्रत्ययो भवतीति
नास्ति विरोध इत्यर्थः ॥

(उच्यते) समर्थस्येति । उद्याप्यातिपदिकादित्ये-
तत्सामर्थ्याच्च तस्यैव विशेषणं भविष्यतीति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)
यद्येतज्ज्ञाप्यते, कथं द्विपद आगतं द्विपदाह्वयम्,
प्रष्टौह आगतं प्रष्टुयाह्वयम्, कीलालप आगतं
कीलालपाह्वयम्, पपुप आगतं पपिपह्वयम् ?
पद्मावः, ऊर्, आकारलोपः, प्रसारणमित्येते
विधयः प्राप्नुयन्ति ॥

(प्रदीपः) कथं द्विपद इति । विभक्त्यन्तारप्रत्ययोप-
त्तावाधीयमाणाया विभक्तिनिमित्तानि कार्याण्यन्तरत्वात् प्राप्नु-
वन्तीति प्रश्नः । सर्वत्र हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरसा रूपः' इति
रूपप्रत्ययः ॥

(उच्यते) भाष्ये—प्रष्टौह इति । 'वहव' इति विवः ।
एतद्भाष्यमाग्यात् एव 'छन्दति' इति नानुवर्तते, न हि विप्रह-
वाय छन्दः ॥ प्यन्तादिभि तु पिबोपस्य स्थानित्वाद् उर्छम्, 'ही'
उर्छम्' इत्यत्र विमहय पिबोऽप्युपच्छय वा ॥ कीलालप इति ।
एतद्भाष्यमाग्यात् 'आनो मनिन्' इत्यादिस्थे 'छन्दति' इत्यस्याग-
म्यन्, तेनेवान् पिन् । पिबि तु अनेल स्यात्, आन्तादि-
भ्योऽनभिधानात् ॥ पपुप इति । एतद्भाष्यमाग्यादेव बहुव्रीहि-

भावेन च तत्तत्प्रत्ययानुसारेण आह—उद्याप्यातिपदिकस्य इति ।
१ यद्यप्यप्यातिपदिकादिप्रत्ययानुसारेण आह—उद्याप्यातिपदिकस्य इति ।
२ ज्ञापकमप्येति । वृद्धादिसंज्ञाविविधेणैव वृद्धात्-विभक्ति-
वृद्धात् सुवन्तात्पर्यं स्यात् । लुकोत्पत्तौ वृद्धात्प्रत्यय-
प्रत्ययो न स्यादित्यर्थः ।
३ यत् वृद्धादिभ्योऽनभिधानि विशेषाणि । एतच्च हल इत्यपि विदितव्यम् ।

(५४६७ विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ फल्गुन्यपादाभ्यां टानौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) फल्गुन्यपादाभ्यां टानौ चकव्यौ ।
फल्गुनी, अपादा उपदधाति ॥

(५४६८ विधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अविष्टापादाभ्यां छण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अविष्टापादाभ्यां छण्वकव्यः । आवि-
ष्टोयाः, आपाढीयाः ।

स तर्हि चकव्यः ?

(५४६९ प्रथमवार्तिकलङ्घनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा नक्षत्रेभ्यो बहुलं

लुग्वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा चकव्यः ।

किं कारणम् ?

नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् । नक्षत्रेभ्यो बहुलं
लुगित्येवमत्र लुगमविव्यति ॥

(प्रदीपः) न वेति । लुक् एव प्रत्याख्यानम्, प्रत्यया-
स्तुल्येभ्योः ॥

(उद्योतः) गन्तु लुगिधानेन कर्त्तुं ताऽनादिविधायकप्रत्या-
ख्यानगत आह—लुक् पठेति ॥

(७७१ विधिप्रश्नम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ११)

१६०९ प्रायभवः ॥ ४ । ३ । ३९ ॥

(प्रायभवार्थव्याख्यानम्)

(५४७० सूत्रप्रत्याख्याने वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन
कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रायमयग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

तत्र भवेन कृतत्वात् । यो हि राष्ट्रे प्रायेण
अपति तत्र भवेऽपीति भवति । तत्र "तत्र भवः"
(४।३।५३) इत्येव सिद्धम् ।

न तिष्ठति ।

अनित्यभवः प्रायमयः । नित्यमयस्तत्र भवः ॥

(प्रदीपः) तत्र भवेनेति । भवे सामान्ये प्रायभवस्यापि
प्रियेस्मान्तर्भावमिति भावः ॥

(ब्रह्मोक्तः) गन्तु भवेन प्रायमयस्य वचनमपेक्षा ? भवे-
देवराट् भवः—भव इति ॥

(५४७१ प्रत्याख्यानोपष्टम्भकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनित्यभवः प्रायभव इति
चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्वाच्यं मुक्तसंशयं तत्र भव उदा-
हरणं न्याय्यं मन्यते—सौम्यौ देवदत्त इति, तेनै-
तत्तुल्यम् । सोऽपि ह्यवश्यमुदकदेशादीन्यभिनि-
ष्कामति ।

अथैतद्वाच्यं प्रायभवे उदाहरणं न्याय्यं मन्यते,
तत्र भवे किमुदाहरणम् ?

यत्तत्र नित्यं भवति—सौम्याः प्रासादाः, सौम्याः
प्राकारा इति ।

एवं तर्हि तत्र भव इति प्रकृत्य जिह्वामूलाद्बुलेद्यो
विधीयते । स यथा तस्मिन् दृष्टापचारे—अङ्गुली-
यम्—इति भवति, एवं प्रायभवेऽपि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अनित्यभव इति । अर्थभेदमनेनाचष्टे ।
यस्तत्र कदाचिद्भवति कदाचिच्च भवति सः—प्रायभवः । यस्य
तु नियत आधाराभ्येभावः सः—तत्र भव इति भावः ॥ एत-
न्निराकरोति—मुक्तसंशयेनेति ॥

(उद्योतः) मुक्तसंशयेनेतीति । यत्र 'तत्र भवः' इत्यत्र
सर्वं गृह्यते, अभिधानस्याभावाच्च भवत्येति भावः ॥ भाष्ये—
देवदत्तस्यानित्यमवत्वमुपपादयति—सोऽपि ह्यवश्यमुदकदेशा-
दीनीति । अलाहरणावर्धमिति भावः । 'उदकदेशादीनि' इति तस्मि-
न्पाठः, भवत्येव मुक्तः पाठः, अलादेः सुग्नदेद्येऽपि मूलमवा-
दिति बोध्यम् ॥ भाष्ये—यत्तत्र नित्यमिति । यत्र तदेवोदाहरणं
साम्प्रतं तु 'सौम्यो देवदत्तः' इति । यत्र संमत्तादिषु तदुदाहरणदा-
नमसंगतं स्यादिति भावः ॥ नित्यमवत्वैव 'तत्र भवः' इत्यत्र ग्रहणे
दोषान्तरमाह—भाष्ये—एवं वर्ततेति । किञ्चित्परः । अन्त्युपेक्ष
वा दोषान्तरमाह—एवं वर्ततेति ॥ दृष्टापचारे इति । ईदृश्याभि-
प्राते, अङ्गुलीयकपाशाभेऽपीति यत्तत् । तस्मिन्नुदाहरणेऽपि नोप-
मिति अवतीत्यर्थः ॥

(सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—प्रायभव इति प्रकृत्य
उपजानूपकरणोपनीयेष्टकं चक्यति स प्रायमय एव
यथा स्यात्, तत्र भवे मा भूत् । उपजानुमयं
गच्छति ॥

(सूत्रप्रयोजनभाष्यव्याख्यानदिप्रदर्शनं भाष्यम्)

अयेदानीं तत्र भव इति प्रकृत्य शरीरापययाच-
छिधीयते सोऽत्र कस्तात्र अपति ?

१ 'विश्ववराह कर्त्ता' इत्यत्र वराह, मुक्तं भवति ।

२ अत्र दत्तस्य भवत्येव देवदत्त इति ।

३ अङ्गुलीयकपाशेति । अङ्गुलीयकपाशेऽपि नोपमिति ।

'अङ्गुलीयक' इत्यङ्गुलीयकपाश इति । तत्र अङ्गुलीयकपाश इति ।

अनभिधानात् ।

यथैव तर्ह्यनभिधानाद्यत्र भवति, एवं ङगपि न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अयेति । जानुसमीपस्थशरीरावयववाची-उपजानुशब्द इति भावः ॥ एवं ङगपीति । तत्रभवाधिकारे ङगिवधीयमानः प्रायभव एव भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु उपजानुशब्दस्य कथं शरीरावयववाचकत्वमत आह—जानुसमीपेति ॥ प्रायभव एवेति । अनिधानस्याभावात्तत्र भविष्येष्ट एव तदुत्पत्तिर्भविष्यतीति नार्थः । 'प्रायभवः' इत्यधिकारेणेति भावः ॥

(७७२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १२)

१६१२ कोशाङ्गु ॥ ४ । ३ । ४२ ॥

(सम्भूताधिकरणे ङप्रत्ययः)

(५४७२ प्रत्ययस्यार्थयोषकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विकारे कोशाङ्गु ॥ * ॥

(भाष्यम्) विकारे कोशाङ्गुशब्दकालः । कोशास्य विकारः कौशेयम् ॥

(प्रदीपः) विकारे इति । 'तस्य विकारः' इत्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं कर्तव्यम् । 'एण्या ङ्' इति कृत्वा कोशादिति कर्तव्यम् ॥

(उद्घोषः) विकारे—इति नापूर्वमिलाह—तस्य विकार इति । तत्र लाघवमप्याह—एण्या इति ॥

(५४७३ उत्तरसूत्रानुपपत्तिर्दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संभूते ह्यर्थानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) संभूत इति ह्युच्यमानेऽर्थस्यानुपपत्तिः स्यात् । न ह्यदः कोशे संभवति ।

किं तर्हि ?

कोशास्यादो विकारः ॥

(प्रदीपः) अर्थानुपपत्तिरिति । कौशेयशब्दस्य लौकिको योऽर्थः सूत्रप्रलक्षणः स एव नोपपद्यते, लौकिकोऽर्थो न सद्यहीतः स्यादित्यर्थः । न ह्यद इति । कौशेयशब्दाभिधेयवत्सूत्रप्रलक्षणे कोशेन सम्भवतीत्यर्थः । ननु कोशास्य वस्त्रकारणत्वात् कारणे न कार्यस्य सम्भवात् कथमर्थानुपपत्तिः ? नैव दोषः । लोकप्रतिष्ठाप्यमात्रं एवं कृतं स्यात्, न हि कार्यावस्थायां लोक-कार्यकारणयोः सम्भवति आपेक्षानापाराधेयभावनिधिरूपेति, किन्तर्हि ? प्रतिधिकारभावम् ॥

(उद्घोषः) लौकिक इति । वस्त्रेष्टार्थानुपपत्तिरिति 'अर्थानुपपत्तिः' इत्यस्यार्थ इति भावः ॥ स एवमिति । सम्भूताधिकारे कियमानो ऽर्थः ॥ सम्भवः—उत्पत्तिः, सम्भावना—अपेक्षानापाराधेयमात्रनिर्देशः ॥ अद इत्यस्य च लोक-पुण्यमाननित्यत्व-दाह—कौशेयेति । सम्भवद्विधा—उत्पत्तिरिति । किं तर्हि प्रह-

तीति । तन्नुप पठ इति तु न सम्भवद्विधापेक्षानापाराधेयभावः, किन्त्ववयवेन आपाराधोपचारः, न हि तया कोश इति भावः ॥

(प्रथमवार्तिकेतिव्याप्तिदर्शकं भाष्यम्) .

यदि विकार इत्युच्यते, भसन्त्यपि प्राप्नोति । भसापि कोशास्य विकारः ॥

(अतिव्याप्तिनिवारकभाष्यम्)

अथ सम्भूत इत्युच्यमाने किमौ कस्मान्न भवति ? किमिरपि कोशे सम्भवति ।

अनभिधानात् ।

यथैव तर्ह्यनभिधानात्किमौ न भवत्येवं भसन्त्यपि न भविष्यति । अर्थश्चोपपन्नो भवति ॥

(प्रदीपः) अर्थश्चेति । लौकिकोऽर्थो विकारे प्रत्ययविधानेन शास्त्रेणानुसृतत्वात्पुण्युक्तो भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) पुण्युक्तो भवतीति । स्वस्तिवृत्तस्य साधुत्वनियामको भवतीत्यर्थः ॥

(७७३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १३)

१६१८ कलाप्यश्चरथयवबुसाङ्गु

नु ॥ ४ । ३ । ४८ ॥

(देयसूत्राधिकरणे पुनप्रत्ययः)

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः । कालादिति वर्तते, न च कलापी नाम कालोऽस्ति ॥

नैव दोषः ।

साहचर्योच्चाच्छब्धं भविष्यति । कलापिसहचरितः कालः कलापी काल इति ॥

(प्रदीपः) कलापिसहचरित इति । यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति ॥ कलापीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—कालादिति वर्तते इति । 'काला-स्तापुपुण्य' इत्यत्रः । साहचर्यमुपपादयति—यस्मिन्निति ॥

(७७४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १४)

१६२३ तत्र भवः ॥ ४ । ३ । ५३ ॥

(तत्र भवार्थाधिकरणम्)

(पदवृत्त्यभाष्यम्)

तत्रेति वर्तमाने पुनस्तत्रप्रवृत्तं किमर्थम् ?

(५४७४ तत्रप्रवृत्तप्रवृत्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्रप्रकरणे पुनस्तत्रवचनं

कालनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रप्रकरणे तत्रेति पुनर्वचनं क्रियते कालनिवृत्त्यर्थम् । कालाभिशारे निपत्यते ॥

(उद्योतः) भाष्ये—कालाधिकार इति । 'कालात्साधु' इत्ययम् ॥ निवर्त्यते इति । तत्रशब्देनेति शेषः । न च 'तदस्य सोढम्' इत्यनेन विच्छेदात्तत्रग्रहणार्थवन्धः, तस्मिन्नापि पठितुं शक्यत्वादिति भावः ॥

(वार्तिकयोगेष्टमकभाष्यम्)

न हि काको वाश्यत इत्येवाधिकास्त निवर्तन्ते, को वाऽभिसम्बन्धो यत्तत्रग्रहणं कालाधिकारं निवर्तयेत् ।

एषोऽभिसम्बन्धः—

कालाभिसम्बन्धं तत्रग्रहणमनुवर्तते, तत्रग्रहणं च तत्रग्रहणस्य निवर्तकं भवति, तस्मिन्निवृत्ते कालाधिकारोऽपि निवर्तते ॥

(प्रदीपः) न हि काक इति । ययो काकवाशितस्य कालाधिकारनिवृत्तिर्नाभिधेया तथा तत्रशब्दस्यापीत्यर्थः ॥ तत्र ग्रहणं चेति । सप्तम्यर्थमात्रप्रतिपत्तिप्रयोजनं तत्रग्रहणं कालसम्बद्धस्य विशेषफलस्य तत्रग्रहणस्य निवृत्तिं विरोधात् करोतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) विशेषफलस्येति । कालनिष्ठसप्तम्यर्थप्रतिपत्ति-फलस्येत्यर्थः ॥

(७७५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १५)

१६२८ गम्भीराज्यः ॥ ४ । ३ । ५८ ॥

(तत्रभववाधिकरणे व्यप्रत्ययः)

(७७६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १६)

१६२९ अव्ययीभावाच्च ॥ ४ । ३ । ५९ ॥

(५४७५ उपसङ्ख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ व्यप्रकरणे परिमुखादिभ्यः

उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यप्रकरणे परिमुखादिभ्यः उपसंख्यानं कर्तव्यम् । परिमुख्यम्, पांयौष्ठ्यम्, पारिहन्यम् ॥

(प्रदीपः) व्यप्रकरण इति । 'अव्ययीभावाच्च' इत्येतदविव्यापकत्वादकृत्वा परिमुखादिभ्य एव नो विधेयः, गणे चाव्ययीभावकार्ययुक्तानि परिमुखादीनि पठितव्यानि न तु प्रातिपदिकान्येव । तेन तेषां बहुव्रीहितत्पुरुषाणां ग्रहणं न भविष्यतीति भावः ॥

(उद्योतः) ननु परिमुखादिभ्योऽव्ययीभावस्य एवेत्येत, अत्र एव एतारम्भे 'उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः' इत्युक्तम्, तत्र 'अव्ययीभावाच्च' इत्येव सिद्धमत आह—अव्ययीभावाच्चेत्येतदिति ॥

(५४७६ उत्तरसूत्रातिव्याप्तिनिवारकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । औपकूलः, औपमूलः, औपशालः ॥

(प्रदीपः) अथ सूत्रं कियते तदाऽतिव्याप्तिपरिहारयेदं वक्तव्यमिलाह—अव्ययीभावादिति ॥

(उद्योतः) इदं वक्तव्यमिति । वक्ष्यमाणम्—उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः' इत्येतदित्यर्थः । एवञ्च 'परिमुखादिभ्यः' इत्येवोच्यते 'अव्ययीभावाच्च' इति न वक्तव्यमिति भावः । बहुव्रीहितत्पुरुषाणामनभिधानाच्च ग्रहणमित्यन्ये ॥

(७७७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १७)

१६३० अन्तःपूर्वपदाद्गु ॥ ४ । ३ । ६० ॥

(तत्रभववाधिकरणे ठक्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

(५४७७ संग्राहकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्ट्यते ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानस्य—सामानिकः ।

तदादेशः—सामानग्रामिकः, सामानदेशिकः ।

अध्यात्मादिषु चेष्ट्यते—आध्यात्मिकः, आधिदैविकः, आधिभौतिकः ॥

(५४७८ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊर्ध्ववक्तव्यः—और्ध्वेन्द्रमिकम्; और्ध्वदैहिकम् ॥

(प्रदीपः) ऊर्ध्वदमाच्चेति । एव उत्तरपदे ठक्त्विति शोणेनोर्ध्वदस्य मकारान्तत्वं निपात्यते ॥

(उद्योतः) उदाहरणे 'और्ध्व' इत्यनुसारश्रवणं कथम् ? अत आह—इमे इति । न तु देहे, और्ध्वदैहिकमिति भाष्ये तदनुचारादिति भावः ॥

(५४७९ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लोकोत्तरपदस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठक् वक्तव्यः । ऐहलौकिकम्, पारलौकिकम् ॥

(प्रदीपः) पेहलौकिकमिति । अनुवृत्तिर्यादित्वादुभय-
पदवृद्धिः ॥

(५४८० वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ मुखपार्श्वतसोरीयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) मुख पार्श्व इत्येताभ्यां तसन्ताभ्या-
मीयप्रत्ययो वक्तव्यः । मुखेतीयम्, पार्श्वेतीयम् ॥

(प्रदीपः) मुखेतीयमिति । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—तसन्ताभ्यामिति । वार्तिके नार्थत्वा-
त्समासः ॥ अव्ययानां भेति । 'मुखपार्श्वतसोरोपश्च' इत्यनार्थ-
मिति भावः ॥

(५४८१ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ कुञ्जनस्य परस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईयो वक्तव्यः, कुञ्चागमः । जनकी-
यम्, परकीयम् ॥

(५४८२ वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ ईयः कार्योऽथ मध्यस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) मध्ययः ॥

(५४८३ वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ वक्तव्यौ ।
माध्यमः, मध्यमीयः ॥

(५४८४ वार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ मध्यो मध्यं दिनं चास्मात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मध्यशब्दो मध्यंशब्दमापद्यते, दिनञ्च
चास्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः । माध्यन्दिन उद्गायति ॥

(प्रदीपः) मध्यमीय इति । गहादिषु 'मध्यो मध्यं
चाप् चरणे' इति वरपठितं तत्र पृथिवीमध्यमवाची मध्यशब्दो
श्रुत इत्युक्तम् । ततोऽन्यत्रापि भवार्थे मध्यमीय इति यथा
स्यादिति मीयप्रत्ययविधिः । जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव
मध्यमीय इति यथा स्यात्, मध्यान्तरवाचिनो मा भूदित्येवमर्थं
गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तम् ॥

(उद्घोषः) गहादिपाठादेव सिद्धे इदं किमर्थम् ? अत आह—
गहादिष्विति ॥ प्रकृतवार्तिकप्रणेजनमाह—ततोऽन्यत्रापीति ।
ननु गहादिषु सर्वमध्यशब्दस्य ग्रहणमख्यं, इदञ्च न कार्यमत आह—
जातादिष्विति ॥

(५४८५ वार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ स्यान्नो लुगजिनात्तथा ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्यान्नो लुगवक्तव्यः । अव्ययतामा ।

अजिनात्तथा । अजिनान्ताच्च लुगवक्तव्यः । कृष्णा-
जिनः, उलोजिनः, सिंहाजिनः, व्याघ्राजिनः ॥

(प्रदीपः) स्यान्नो लुगजिनात्तथेति । उभाभ्यामपि
तदन्तविधिरिष्यते ॥

(उद्घोषः) स्यान्नो लुगित्यादि । भवार्थप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः ॥
तदन्तविधिरिष्यत इति । भाष्ये तदन्तोदाहरणादिति भावः ॥

(५४८६ वार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो गाम्भीर्यं
च न्य इष्यते ॥ * ॥

(प्रदीपः) बाह्य इति । 'गाम्भीराऽन्यः' इत्यत्रेदं वक्तव्य-
मित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) इदं वक्तव्यमिति । यो गाम्भीराख्य वक्तव्यः,
स दैव्य इति भाष्याक्षरार्थः । यद्यपि बाह्यदैव्यौ 'वदिवद्विजोयो
यश्च' 'देवायनमौ' इति सिद्धौ, तथाऽपि तयोरेव भवार्थे एव प्रवृत्ति
सूचयितुमिदम्—अन्यत्रानभिधानमिति भावः । अत एव तदा-
तिके—'इदमैवो बाह्यः' इत्येव विग्रहो भाष्ये दक्षितः ॥

समानस्य तदादेश्च अप्यास्मादिषु चेप्यते ।

कर्षदमाश्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥ १ ॥

मुखपार्श्वतसोरीयः कुञ्जनस्य परस्य च ।

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ २ ॥

मध्यो मध्यं दिनं चास्मात्स्यो लुगजिनात्तथा ।

बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो गाम्भीर्यं च न्य इष्यते ॥ ३ ॥

—००००००—

(७७८ विधिवृत्तम् ॥ ४ । ३ । १ भा. १८)

१६३६ तस्य व्याख्यान इति च
व्याख्यातव्यनान्नः ॥ १३।१६६ ॥

(व्याख्यानार्थाधिकरणम्)

(वार्ताकावतरणमाध्यम्)

किमर्थं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते ?

(प्रदीपः) अधिकारोऽयमिति वृत्तिकारैर्न्याख्यायि, तत्र
प्रयोजनं पृच्छति—किमर्थमिति । यथाविहितविधानार्थमेव
भवव्याख्यानयोरुपादानं कस्याच्च भवतीति भावः ॥

(उद्घोषः) अधिकारोऽयमिति । त्रिषु फलमात्र इति
तेषां गुणोऽभिप्रायः ॥ अधिकारफलप्रसो युगपत्तत्करणरूपमश्रयान् ।
अन्यफलम्—युगपदवादयुक्तवरणामात्र इति बोध्यम् ॥ यथा
विहितेति । पादिसिध्यर्थमित्यर्थः । निश्चयेनेव निश्चिते प्रकाशयः ॥

(५४८७ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारो-
ऽपवादविधानार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रि-
यते, अपवादविधानार्थः । युगपदपवादान् वक्ष्या-
मीति ।

(प्रदीपः) अपवादविधानार्थ इति । नक्ष्यमाणान्वा-
द्योऽपवादा भवव्याख्यानयोर्यथा स्मृतिलेखमर्थस्तयोरधिकार
इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) विधौ कलाभावा इत्यभिप्रायेणैवाह—भाष्ये—अप-
वादविधानार्थ इति ॥

(वार्तिकोक्तप्रभाष्यम्)

किमुच्यतेऽपवादविधानार्थ इति, न पुनर्निर्देशा-
र्थोऽपि स्यात् ?

(प्रदीपः) निर्देशार्थोऽपीति । अणादीनां धावीना-
माभ्यतिर्देशार्थोऽपीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) गूढानिप्रायमज्ञानान् आह—भाष्ये—न पुनर्नि-
र्देशार्थ इति ॥

(५४८८ आक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कृतनिर्देशौ हि तौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृतनिर्देशौ होतावर्थौ । एकः “तत्र
भवः” (४।३।५३) इति, अपरः “तस्येदम्” (१२०)
इति ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थम् ?

(उद्घोषः) व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थमिति ।
व्याख्यानेनैव योग्यतावशादस्य संबन्धः । तत्राक्षेपादेव सिद्धिरिति
मत्ता प्रश्नः ॥

(५४८९ पदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं
भवार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं कियते
भवार्थम् ।

किमुच्यते भवार्थमिति न पुनर्याख्यानार्थमपि
स्यात् ?

(प्रदीपः) भवार्थमिति । उत्तरैर्वागमैवे व्याख्यातव्य-
नाम्न एव यथा प्रत्यया स्मृतिलेखमर्थमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु सामान्यो विधानेनापि तत् सिध्यतीत्यन-
आह—उत्तरैरेति ॥

(५४९० पदप्रयोजनसमर्थकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ व्याख्याने ह्यवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्याख्याने हि सति अन्तरेण वचनं
सिद्धम् । यत्प्रति व्याख्यानमित्येतद्वचति, तस्मा-
दुत्पत्तिर्भवति ।

किं प्रत्येतद्वचति ?

व्याख्यातव्य नाम ॥

(प्रदीपः) व्याख्याने हीति । व्याख्यानशब्दस्य सव-
न्निशब्दत्वाद् व्याख्यातव्याक्षेपस्य सिद्धत्वादिति भावः ॥

(अन्वयवि प्रयोजनप्रदर्शनपर भाष्यम्)

यदुच्यते भवार्थमिति, तत्र । व्याख्यानार्थमपि
व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते । इह मा भूह—
पाठलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसलेति ।

अथ क्रियमाणेऽपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणे
कसादेवान् न भवति ? अवयवशो व्याख्यानं व्या-
ख्यानम्, पाठलिपुत्रं चाप्यवयवश आचष्टे—ईदृशा
अस्य प्राकारः, ईदृशा अस्य प्रासादा इति ।

सत्यमेवमेतत् ।

कचिन्नु काचित्प्रसूततरा गतिर्भवति । शब्द-
ग्रन्थेषु चैवा प्रसूततरा गतिर्भवति—निरक्तं व्या-
ख्यायते, व्याकरणं व्याख्यायत इत्युच्यते, न कश्चि-
दाह—पाठलिपुत्रं व्याख्यायत इति ॥

(प्रदीपः) पाठलिपुत्रस्येति । यादृशः दृष्टेः सलायां
प्राकारादिसन्निवेशादृशः पाठलिपुत्रे, इति पाठलिपुत्रं व्या-
ख्यातव्यं भवतीति स्यादेव प्रलयः । व्याख्यातव्यनाम्नग्रहणाज्जु
व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धतमस्य ग्रन्थस्य यन्नाम तस्य ग्रहणा-
वतिप्रसङ्गाभावः ॥

(उद्घोषः) व्याख्यातव्यनाम्नग्रहणादिति । भवार्थस्य
व्याख्यातव्यग्रहणेनैव सिद्धेर्नामग्रहणमेतदध्वकमिति भावः ॥
भाष्ये—कचित्सु काचित् इति । एवम् भवार्थमेव व्याख्यातव्यना-
मग्रहणमिति भावः ॥

(५४९१ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ भवे मन्त्रेषु लुग्यवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भवे मन्त्रेषु लुग्यवचनम् । अग्निष्टोमे
भवो मन्त्रः—अग्निष्टोमः, राजसूयः, वाजपेयः ॥

(प्रदीपः) अग्निष्टोमे भव इति । अग्निष्टोमशब्दोऽत्र
कतुवाच्येव न नु व्याख्यातव्यवाची, इति ठममावादणो ह्युक्तः ॥

(उद्घोषः) नन्वाग्निष्टोमादिभ्यो भवे छपिपाने “कतुवदे-
व्यम्” इति भवे ठन्विषान् व्यर्थं स्यादत आह—अग्निष्टोमशब्द-
इति । ठन्विषान् तु तदर्थमत्रादिदोषाणि नाग्निष्टोमादिभ्यश्चरितार्थ-
मिति भावः ॥

(५४९२ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ कल्पे च व्याख्यानं ॥ * ॥

(भाष्यम्) कल्पे च व्याख्याने लुक्वचन्यः । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः कल्पः—अग्निष्टोमः, राजसूयः, वाजपेयः ।

स तर्हि वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) कल्पे चेति । अत्र ठञ एव लृक् ॥

(उद्घोतः) अत्र ठञ एवेति । व्याख्यातव्यनामत्वादिति भावः । भाष्ये—स तर्हीति । मवे, मवे, व्याख्याने, कल्पे च दुगित्यर्थः ॥

(५४९३ वार्तिकप्रत्याख्यानं वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः ।

किं कारणम् ?

तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् ।

तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । अग्निष्टोमार्थः—अग्निष्टोमः, राजसूयः, वाजपेयः ॥

(उद्घोतः) तादर्थ्यात्ताच्छब्दमिति । अग्निष्टोमार्थं मवे तदर्थे कल्पे चाग्निष्टोमत्वात्तेषां प्रयोग इति भावः ॥

(७७९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. १९)

१६३८ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ४ । ३ । ६८ ॥

(ङोऽधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

क्रतुग्रहणं किमर्थम् ?

यज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत एवोत्पत्तिः स्यात् । आग्निष्टोमिकः, राजसूयिकः, वाजपेयिकः ।

यत्र यां यज्ञशब्दोऽस्ति—नाचयज्ञिकः, पाकयज्ञिकः ।

इह न स्यात्—पाञ्चौदनिकः, दाशौदनिकः, शातौदनिकः, सासौदनिकः । क्रतुग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

अथ यज्ञग्रहणं किमर्थम् ?

क्रतुभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतकाः प्रत्यस्तत उत्पत्तिः स्यात् । अग्निष्टोमिकः, राजसूयिकः, वाजपेयिकः ।

इह न स्यात्—पाञ्चौदनिकः, शातौदनिकः, सासौदनिक इति ।

यज्ञग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) क्रतुयज्ञशब्दयोः पर्यायत्वात् प्रश्नः—क्रतुग्रहणमिति ॥ संज्ञीभूतका इति । मुख्या इत्यर्थः ॥ यत्र वेति । बहुवचननिर्देशात् खरूपग्रहणे निरस्ते तदन्तविधिः स्यादिति भावः ॥ पाञ्चौदनिक इति । सोमपानाभावादसुख्यत्वमेवामिति भावः । तस्माद् गौणमुख्यपरिहारार्थसुमयोदपादानम् ॥

(उद्घोतः) मुख्या इति । सोमसाधेय्येतौ मुख्यावेति बोध्यम् । बहुवचननिर्देशादिति । तेन 'सं रूपम्' इत्येतद्वाचने विशेषग्रहणवत् 'ग्रहणवत्ता' इत्येतद्वाचने तदन्तानामपि ग्रहणं स्यादिति भावः ॥ भाष्ये—यत्र वेति—'का'शब्दश्चाप्यर्थः ॥ असुख्यत्वमिति । एवं नवयज्ञादीनामपि तत्त्वं बोध्यम् ॥

(७८० विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २०)

१६४२ झजृद्वाहणकर्त्रथमाध्वरपुर-
श्ररणनामाख्याताट्टक् ॥ ४ । ३ । ७२ ॥

(ङोऽधिकरणम्)

(५४९४ नामग्रहणवैयर्थ्यनिवारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नामाख्यातग्रहणं संघात-

विग्रहीतार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नामाख्यातग्रहणं संघातविग्रहीतार्थं प्रष्टव्यम् । नामिकः, आख्यातिकः, नामाख्यातिकः ॥

(७८१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २१)

१६५४ विदूराज्यः ॥ ४ । ३ । ८४ ॥

(व्यप्रत्ययाधिकरणम्)

(सूत्रानुपपत्तिदशकंभाष्यम्)

अनुक्तोऽर्थं निर्देशः, न ह्यसौ विदूरात्मभवति ।

किं तर्हि ?

घालवायात्यभवति, विदूरे संस्क्रियते ।

एवं तर्हि—

(सूत्रोपपत्तिप्रदशकं श्लोकभाष्यम्)

घालवायो विदूरं च

प्रकृत्यन्तरमेव चा ।

घालवायाशब्दो विदूराशब्दमापद्यते अथास्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः ॥

अप्यथा प्रत्यत्यन्तरं विदूराशब्दोऽस्ति घालवायस्य । न यै तत्र घालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति ॥

न वै तत्रेति चेद्भूया-
जित्वरीवदुपाचरेत् ।

तद्यथा—वणिजो वाराणसीं जित्वरीत्युपाच-
रन्ति ।

एवं वैयाकरणा बालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति ॥

बालवायो विदूरं च
प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तत्रेति चेद्भूया-
जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

(प्रदीपः) बालवाय इति । आदेश एव सूत्रे निर्दिष्टः ।
तेन त्वनुरूपः स्थानी बालवायशब्द आक्षिप्यते, यथा शिवा-
दिगणे विश्वगणरव्येत्यादेशौ पठ्येते ताभ्यां तु विश्वःशब्दः
स्यामित्येनाक्षिप्यते ॥

प्रकृत्यन्तरमिति । विदूरशब्दो नगरविशेषस्यैव पर्वत-
विशेषस्यापि वाचकः, स एवात्र प्रकृतित्वेनाधीयत इत्यर्थः ।
पर्वते विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति चेत्, जित्वरीवद्वयनहरेत् ।
प्रतिनियतपुरुषापेक्षाऽपि प्रसिद्धिर्भवति । वणिजश्च महलायां
वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरन्ति ॥

(उद्द्योतः) 'बालवायो विदूरश्च' इत्यस्य नापूर्वत्वमित्याह—
आदेश पृथेति ॥ अनुरूपः—प्रभवसीत्यधीनुरूपः । बालवाय-
सेति—भाष्ये 'वाचकः' इति शेषः ॥ न वै तत्रेति तत्राचरे-
न वै छोके इति ॥ महलायां वाराणसीमिति । सरणमात्रेण
सर्वमङ्गलप्रयोजनां वाराणसीं तत्रादेव जित्वरीति व्यवहरन्तीत्यर्थः ।
सरणमात्रेण सर्वमङ्गलप्रदानमरणमात्रेण मुक्तिदत्तारत्नसर्वोत्कर्षनत्वा-
जित्वरीति व्यवहार इति भावः । यत्र व्याकरणं यत्र बालवायस्य
विदूरशब्देन व्यवहार इति भावः ॥

(७८२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २२)

१६५६ अभिनिष्कामति द्वारम्

॥ ४ । ३ । ८६ ॥

(अभिनिष्कामतिद्वारमित्यधीनधिकरणम्)

(सूत्रानुपपत्तिदर्शकं भाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः, चेतनायत एतद्भवति—नि-
ष्कामणमपममणं वा, द्वारं चाचेतनम् ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

१ न वै छोके—इति श्रुतिः पण्येषु चोत्पत्तये इत्येते, आग्ने ईरके
चोत्पत्तये चोत्पत्तये मैत्रायणे इत्येते वचनापत्तेः । अत्रानुपपत्तौ 'न वै तत्रेति'
भाष्यमात्रेणैव पाठोऽस्तीत्येते ॥

अभिनिष्कामणं द्वारमिति । स तर्हि तथा निर्देशः
कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) चेतनावत इति । निष्कामणस्य पादविशेष-
रूपत्वादिति भावः । यद्यपि शकटादीनां निष्कामणादि भवति
तथापि चेतनाधिष्ठानात्, न तु स्वतन्त्राणामिति भावः ॥

(उद्द्योतः) यद्यपीति । तेषाम् न पादविशेषरूपं निष्काम-
णमिति भावः ॥ तथाऽपीति । अथादिपादविशेषस्य तत्रापि सार-
मिति भावः ॥

(ध्रुवोपपत्तिदर्शकं भाष्यम्)

अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते ।

तद्यथा—अयमस्य कोणोऽभिनिश्चुतः, अयमभि-
प्रविष्ट इति ॥

(प्रदीपः) अचेतनेष्वपीति । देशान्तरप्राप्तिलक्षण-
कार्यदर्शनादचेतनेष्वपि क्रियाव्यवहारः । न च पादविशेष एव
निष्कामणम्, चायुर्निष्कामतीति दर्शनात् । ननु द्वारस्य देशा-
न्तरप्राप्तिकलं नैव निष्कामणं मन्ति । एवं तर्हि करणस्यापि
कर्तृसाध्यक्रियाऽऽरोपादभिनिष्कामति द्वारमिति निर्देशः ॥

(उद्द्योतः) क्रियारोपादिति । अतिरिक्तनीतिरिति
भावः ॥

(७८३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २२)

१६५७ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ४१३।८७॥

(अर्थोपभरणम्)

(५४९५ लक्ष्यविशेषसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे लुबाख्या-
यिकाभ्यो बहुलम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्राख्यायिका-
भ्यो बहुलं लुब्धकव्यः । चासंघट्टा, लुमनोत्तरा ॥

(प्रदीपः) आख्यायिकाभ्य इति—तादर्थ्यं चतुर्थी ।
आख्यायिकाऽभिधानाय यः प्रत्ययस्तस्य बहुलं लुप् भवती-
त्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) आख्यायिकावाचकाप्रत्ययानुपपत्तेः पञ्चम्यनु-
पपत्तेस्त आह—तादर्थ्यं इति ॥

(बहुलफलसोपश्रुतं भाष्यम्)

न च भवति—मैत्रयी ॥

१ 'विहितानाह' इति च श्र. पाठः ॥

२ 'ध्रुवोत्पत्तये' इति 'अतिरिक्तनीतिरिति भावः' इति पाठः । श्र. ५४९६
'इतिचिदिति' इति पाठो दृश्यते ॥

(७८४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २४)

१६५८ शिशुकन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजन-
नादिभ्यश्छः ॥ ४ । ३ । ८८ ॥

(५४९६ द्वन्द्वे विशेषबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो व-
क्तव्यः । दैवासुरम्, राक्षोऽसुरम् । दैवासुरी,
राक्षोऽसुरी ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—दैवासुरमित्यत्रास्यानं विशेष्यम् ।
दैवासुरीत्यत्रास्यापिना विशेष्येति बोध्यम् ॥

(७८५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २५)

१६५९ सोऽस्य निवासः ॥ ४ । ३ । ८९ ॥

(७८६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २६)

१६६० अभिजनश्च ॥ ४ । ३ । ९० ॥

(अर्थाधिकरणम्)

(निवासाभिजनविशेषे भाष्यम्)

निवासाभिजनयोः को विशेषः ?

निवासो नाम यत्र संप्रत्युप्यते ।

अभिजनो नाम यत्र पूर्वैरुपितम् ॥

(प्रदीपः) निवासाभिजनयोरिति । अभिजनशब्देन
पूर्वं बान्धवा उच्यन्ते । तत्सम्बन्धात् देशोऽभिजनो गृह्यते ।
निवासशब्देनाप्यधिकरणवाधनेन देश एवेत्यविशेषात्प्रश्नः ॥
निवासो नामेति । यत्र स्वयं वसति स तस्य निवासः ।
यत्र पूर्वबान्धवानामुपितं सोऽभिजन इत्यर्थः । निवाससाह-
चर्याच्चाभिजनो देशो गृह्यते न तु पूर्वं बान्धवा ॥

(उद्घोषः) पूर्वबन्धवोऽभिजनाः, निवासो देश इति विशेषः
स्पष्ट इत्येतत् आह—अभिजनेति ॥ ननु सुस्वार्थस्यैव ग्रहणद्वयो
नैस्त्र आह—निवाससाहचर्याच्चेति ॥

(७८७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २७)

१६६८ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ४ । ३ । ९८ ॥

(वुनोऽधिकरणम्)

(वुनि-आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं वासुदेवशब्दाद्वुन् विधीयते, न “गोत्रहा-
त्रियाप्येभ्यो बहुलं वुन्” (४।३।९९) इत्येव सिद्धम् ?
न हास्ति विशेषो वासुदेवशब्दाद् वुनो वा वुनो
या । तदेव रूपं स एव सत्यः ॥

(प्रदीपः) वसुदेवस्यापत्यं वासुदेव, ‘कृष्यन्धक’ इत्य-
णन्तः । तत्र गोत्रत्वात् क्षत्रियत्वाच्च वुनि रूपस्वरयोः सिद्ध-
त्वात्प्रश्नः—किमर्थमिति ॥

(उद्घोषः) वासुदेवस्य गोत्रत्वादि दर्शयति—वासुदेवस्येति ॥
गोत्रत्वादिति । चिन्त्यमिदम् । अपत्यापित्वाद्गुत्तरत्र लौकिकं
गोत्रम्, तच्च प्रवराभ्यामसिद्धमेव, न चैतत्तत्प्रसिद्धम् । अत्र एवमर्थे
‘नैपा क्षत्रियाख्या’ इत्येव भाष्ये वक्ष्यते ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातं
वक्ष्यामीति ।

अथ वा नैपा क्षत्रियाख्या । संज्ञेया तत्र भवतः ॥

(प्रदीपः) पूर्वनिपातमिति । अभ्यर्हितं पूर्वं निपातसी-
त्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः ॥ संज्ञेयेति । नित्यः परमात्मा
देवताविशेष इह वासुदेवो गृह्यत इत्यर्थः । प्रसङ्गेन च निर्देशेन
पूर्वोक्तोऽप्यर्थो ज्ञाप्यते ॥

(उद्घोषः) ‘अभ्यर्हितं पूर्वम्’ इत्यर्थेज्ञापनेऽपि चारिष्याम्यं-
नुपपादनादाह—भाष्ये—अथवा नैपा क्षत्रियाख्येति । देवता-
विशेष इति—रङ्गश्रीहिः । देवतापद नोपलक्षणमित्याहुः ॥

(७८८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २८)

१६७० जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जन-
पदेन समानशब्दानां बहुवचने

॥ ४ । ३ । १०० ॥

(प्रत्ययातिदेशाधिकरणम्)

(सर्वशब्दाक्षेपे भाष्यम्)

सर्ववचनं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) जनपदिनः=जनपदसामिनः क्षत्रिया, तद्वा-
चिना बहुवचने जनपदवाचिना शब्देन समानश्रुतीनां जनपद-
वत् सर्वं भवति, सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । यथा आज्ञा
जनपदो भक्तिरस्य आज्ञक इति ‘अट्टादापि’ इति वुम् भवति ।
एवमज्ञा. क्षत्रिया भक्तिरस्येतस्मिन् भवति । एवं स्थिते प्रश्नः—
सर्ववचनमिति । अन्तरेणापि सर्ववचनं जनपदवदिति
सामान्येनातिदेशः क्रियमाणः सर्वस्य भविष्यतीति भावः ॥

(उद्घोषः) वरिष्यमाणपूर्वपक्षस्य स्पष्टप्रतिपक्षे यज्ञार्थ-
माह—जनपदिन इति ॥

(५४९७ आक्षेपनिराकरणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ सर्ववचनं प्रकृतिनिर्हासार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) सर्ववचनं क्रियते प्रकृतिनिर्हासा-
र्थम् । प्रकृतिनिर्हासो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिनिर्हासार्यमिति । असति सर्व-
ग्रहणे प्रत्ययस्यैव प्राधान्यादितिदेशः स्वाद्य तु प्रकृतेरपि । सर्व-
ग्रहणात् भवति । निर्हासः=अपचयः, अल्पत्वमित्यर्थः ।

(उद्द्योतः) प्राधान्यादिति । विषेयत्वेन प्राधान्यम्, प्रक-
रणत्वेन चोच्यम् । ननु निर्हासो हस्तः, एवं हि 'शुक्तिः' इत्य-
सङ्गतमत आह—निर्हासोऽपचय इति । जनपदाधिकारविहित-
प्रत्ययप्रकृतिव्यवस्थेति वाच्यार्थः । एवं हि तत्सापचयः फलति ।

(५४९८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तच्च मद्रष्टृज्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तच्च मद्रष्टृज्यर्थं द्रष्टव्यम् । माद्रो
भक्तिरस्य माद्रौ वा भक्तिरस्य—मद्रक इत्येव यथा
स्यात् । वाज्यो भक्तिरस्य वाज्यौ वा भक्तिरस्य—
वृजिक इत्येव यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) वृद्धिनिमित्तेषु युगादिषु विशेषाभावं मत्वाऽऽह—
तथेति । द्वित्वैकत्वयोः शब्दभेदादितिदेशः प्रकृतिनिर्हा-
सार्यः, न तु बहुत्वे, तत्र मद्रा इति शब्दभेदाभावात् ॥
मद्रक इति । मद्रस्यापत्यमिति 'ह्रस्वमगध' इत्यण् । माह-
शब्दस्य मद्रशब्दातिदेशः, तत्प्रत्ययातिदेशश्च ॥ वाज्यं इति ।
वृजोरपत्यमिति 'वृद्धेत्सोऽल' इति क्यच् ॥

(उद्द्योतः) वृद्धिनिमित्तेष्विति । 'आह्वकः' इत्यादौ ॥ ननु
विभक्तं द्विचननड्वचनयोरेषोऽत्र निर्वाणोऽत आह—द्वित्वेत्यादि ॥
तत्प्रत्ययातिदेश इति । 'मद्रष्टृज्योः कन्' इति प्रत्ययः ॥

(७८९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. २९)

१६७९ तेन प्रोक्तम् ॥ ४ । ३ । १०९ ॥

(प्रोक्तार्थधिकरणम्)

(५४९९ प्रोक्तग्रहणाक्षेपे वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रोक्तग्रहणमनर्थकं तत्रा-
दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रोक्तग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

तत्रादर्शनात् । ग्रामे ग्रामे कालापकं काठकं च
प्रोच्यते । तत्रादर्शनात्, न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ॥

(प्रदीपः) प्रपूर्वो यच्चिः प्रकाशने व्याप्यपनरूपे ना वर्तते
कारणे वा । तत्राद्येऽर्थे प्रत्ययो न दृश्यते, द्वितीयं तु सूत्रान्तरेण
सिद्धमिति मत्वाऽऽह—प्रोक्तग्रहणमिति । ग्रामे ग्राम
इति । सुशर्मोदीना प्रतिग्रामं प्रवृत्तत्वेऽपि सुशर्मणा प्रोक्त
काठकं सौशर्मणमिति प्रयोगो न दृश्यत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) कालापककाठकयोर्गौरवचरणानुसृष्टं पदोच्चारणयोदिति
बोधम् ॥ प्रपूर्वं प्रथिरिति । व्याप्यपनरूपे प्रकाशने वा वर्तते,

कारणे वैलम्बयः ॥ ननु 'वाठकम्' इत्यादौ प्रत्ययदर्शनात्—न
प्रत्ययो दृश्यते—इत्यनुपपन्नमत आह—सुशर्मोदीनामिति ॥

(५५०० आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ग्रन्थे च दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्र च दृश्यते ग्रन्थः सः, तत्र
“कृते ग्रन्थे” (४।३।१६) इत्येव सिद्धम् ॥

(उद्द्योतः) ग्रन्थे—ग्रन्थे चेति । तेन कृते ग्रन्थे इत्यर्थः ।
ग्रन्थः स इति । तेन कृते ग्रन्थः स इत्यर्थः ॥

(आक्षेपनियारकभाष्यम्)

० छन्दोऽर्थं तर्हादिं चकच्यम् । न हि छन्दांसि क्रि-
यन्ते, नित्यानि छन्दांसि ॥

(प्रदीपः) नित्यानीति । कर्तुरस्वरणान्तेपामिति भावः ॥

(५५०१ प्रत्याक्षेपे वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ छन्दोऽर्थमिति चेत्तुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दोऽर्थमिति चेत्तुल्यमेतद्व्यवति ।
ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च प्रोच्यते तत्रादर्श-
नात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ।

ग्रन्थे च दर्शनात् । यत्र दृश्यते ग्रन्थः सः, तत्र
कृते ग्रन्थ इत्येव सिद्धम् ।

ननु चोक्तम्—न हि छन्दांसि क्रियन्ते नित्यानि
छन्दांसीति ।

यद्यप्यर्थो नित्यः, या त्वसौ वर्णानुपूर्वी साऽनि-
त्या । तद्भेदाच्चैतद्व्यवति—काठकम्, कालापकम्,
मौदकम्, वैष्णवादकमिति ॥

(प्रदीपः) या त्वसाविति । महाप्रलयवादिषु वर्णानु-
पूर्वाभिनाशे पुनरुत्पन्न ऋषयः सत्कारातिशयाद्वादिषु इत्यात्मा
शब्दरचना विदधतीत्यर्थः । तद्भेदादिति । आनुपूर्वभेदा-
दित्यर्थः । ततश्च कठारयो वेदानुपूर्व्याः कर्तार एव, न तु
स्थिताया एव सुशर्मोदिवत्प्रवक्तारः । ततश्च छन्दस्यपि 'कृते
ग्रन्थे' इत्येव सिद्धः प्रत्यय इति भावः ॥

(उद्द्योतः) तुल्यमेतदिति । वेदानुपूर्व्यमित्येत्यर्थः ॥ अनेन
वेदत्वं नित्यत्वं स्वीकृत्यार्थेनानित्यत्वमाह—यद्यप्यर्थ इति । अनेन
वेदत्वं शब्दाभ्योर्भवदृष्टीति ध्वनितम् ॥ ननु 'भाता यथापूर्वमकल्पय' इत्यादि
सुतिबलेनानुपूर्व्यं धेयेति नचपूर्वमीमातासिद्धागारभाऽनि-
त्यत्वमुक्तमत आह—महाप्रलयवादिष्विति । आनुपूर्व्यासापक्षधर्पदि-
गलेनानित्यत्वमिति भाव इति केचित्, तत्र, 'यद्यप्यर्थो नित्यः' इत्यादि-
वाक्यशेषसिरोपाए, अयंस्यापि ज्योतिषोमादेरनित्यत्वात् । प्रवाहादि-
च्छेदेन नित्यत्वं तुभ्योरेव, तस्यामन्यन्तरेभेदानुपूर्वी भिन्नैव ।

'प्रतिमन्यन्तरत्रैषा सुतिरन्या विधीयते' इत्युक्ते—इत्यन्ये ॥

पदे तु—'अर्थो नित्यः' इत्यत्र इत्युक्तसिरोपि नित्यत्वस्यैवा-

भ्युपगमः, पूर्वपक्षिणा तादृशतिलत्वस्यैव छन्दःश्रुतेः । 'ध्व-
जार्थेऽश्वेनाम ईश्वरः, मुख्यतया तस्यैव सर्ववेदतात्पर्यविषयत्वात्,
'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति गीतोक्तेरित्याहुः ॥

वर्णानुपूर्व्या अनिलस्य मानमाह—तद्भेदाच्चेति । अनिलत्वस्या-
प्यभेदेन तत्तत्तद्विधिः । भेदोऽत्र नानात्वम् । ईश्वरे तु न तत्त्वम् ॥
भेदे मान व्यवहारमाह—काठकेत्यादि । अर्थेनवेऽप्यानुपूर्व्याभेदादेव
काठककालापवादिष्ववहार इति भावः । ज्ञानानुपूर्वी 'अनिला'
इत्युक्तेः 'पदानि सान्येव' इति ध्वनितम्, तदाह—तत्तद्व्य-
वहार इति । अधिकं मञ्जुषया द्रष्टव्यम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् ।

वक्तव्यं च ।

किं प्रयोजनम् ?

यत्तेन प्रोक्तं न च तेन कृतम् । माधुरी वृत्तिः ।
यदि तर्हि अस्म्य नियन्धनमस्ति, इदमेव वक्तव्यम्,
तत्र वक्तव्यम् ।

तदप्यवश्यं वक्तव्यम् । यत्तेन कृतं न च तेन
प्रोक्तम्—वाररुचं काव्यम्, जालूकाः श्लोकाः ॥

(प्रदीपः) माधुरीति । माधुरेण प्रथमतः प्रकाशित्वस्यैव ।
'कलापिनोऽण' इत्यनुग्रहणस्याधिकविधानार्थत्वाद्वाङ्मादप्यत्राण
भवति । द्विविधं चेह प्रोक्तं शृङ्गते स्मरुतम्, परकृतम्—वा-
यत् प्रकाशितम् । तेन प्रोक्ताधिकार एव कठादिभ्यो वक्ष्यमाण-
प्रत्ययविधानम् ॥

(उद्घोषः) ननु माधुराद्वाच्चेन भाष्यमत आह—कला-
पिनोऽणिति ॥ नन्वेव कठादिभ्यः प्रोक्ताधिकारे प्रत्ययविधान-
व्यर्थम्, ननु प्रयोजकं न च तेन कृतम्—इत्यर्थवाच्यत्वात् आह—
द्विविधं चेति ॥ प्रोक्ताधिकार एवेति । इत्यनुग्रहेण स्वाप्रवाशि-
तलकृतस्यैव ग्रहणादिति भावः ॥

(७५० विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । ३ भा. ३०)

१६७४ कलापिवैशम्पायनान्ते-
वासिभ्यश्च ॥ ४ । ३ । १०४ ॥

(गिनिप्रत्ययाधिकरणम्)

(५५०२ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रत्यक्षकारिग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्यक्षकारिग्रहणं कर्तव्यम्, अन्ते-
षास्यन्तेवासिभ्यो मा भूदिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) प्रत्यक्षकारिग्रहणमिति । करोतेः क्रिया-

सामान्यावचित्वात् सामान्यस्य सर्वविशेषेषु समवायादध्ययन-
मिह करणं शृङ्गते । शिष्यशिष्याणामपि शिष्यव्यवहारदर्शनात्
वार्तिकारम्भः ॥

(उद्घोषः) गन्वन्तेवासिनः प्रत्यक्षकारिणो न तु तथा-
कारिणोऽत आह—करोतेरिति । प्रत्यक्षत्वेन साक्षात्सुप्रलक्ष्यते ॥
ननु शिष्यशिष्या नामन्तेवासिनोऽन आह—शिष्यशिष्याणामपीति ॥

(५५०३ पूर्वपक्षनिराकरणे वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कलापिखाडायनग्रहणं ज्ञापकं

वैशम्पायनान्तेवासिषु प्रत्यक्षकारि-

ग्रहणस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यं कलापिखाडायनग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भव-
तीति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

वैशम्पायनान्तेवासी कठः, कठान्तेवासी खाडा-
यनः । वैशम्पायनान्तेवासी कलापी ।

यदि चान्तेवास्यन्तेवासिभ्योऽपि स्यात्कलापि-
खाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो
नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति, ततः कलापि-
खाडायनग्रहणं करोति ॥

(प्रदीपः) कलापिखाडायनग्रहणमिति । वैशम्पा-
यनान्तेवासी कलापी, कलाप्यन्तेवासिनी वैशम्पायनान्तेवाशि-
त्वाणिनो सिद्धे पुत्रश्च कलापिग्रहणं प्रत्यक्षकारिग्रहणे लिङ्गम् ।
तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठः । कठान्तेवासी खाडायनो
वैशम्पायनान्तेवासी भवत्येवेति गिनौ सिद्धे शौनकादिषु गिन्यर्थे
खाडायनग्रहणं साक्षाच्छिष्यग्रहणे लिङ्गमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) 'कलापि' इति सूत्रस्य—कलाप्यन्तेवासिभ्यो
वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च गितिरित्यर्थः ॥

(५५०४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छन्दोग्रहणं चेतरेषां ह्यति-

प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दोग्रहणं च कर्तव्यम् । इतरथा
ह्यतिप्रसङ्गः । इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः स्यात् ।

इहापि प्रसज्येत—तिचिरिणा प्रोक्ताः श्लोका
इति ॥

(प्रदीपः) तिचिरिणेति । एगोऽभावे यथाऽप्यन भवति
तथा 'छन्दोग्राहणमिति' इत्युक्तम् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—छन्दोग्रहणमेति । 'शौनकादि' एते
'छन्दसि' इति योऽपि विमल 'क्षितिर्' इत्यादिहर्षणद्वयेन

न्याय्येयमिति भावः ॥ इत्यत्रोक्तमिति । 'अनभिधानात्' इति हि तत्रोक्तम् । प्रकृष्टान्तरमपि मया तत्रोक्तम् ॥

(७९१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ३१)

१६७५ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु

॥ ४ । ३ । १०५ ॥

(५५०५ प्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु

याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध-

स्तुल्यकालत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि, सौलभानि इति ।

किं कारणम् ?

स्तुल्यकालत्वात् । एतान्यपि तुल्यकालानीति ॥

(प्रदीपः) तुल्यकालत्वादिति । शाब्बायनादिप्रोक्त-
प्राङ्गणैरेककालत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) शाब्बायनादीति । वेपु माह्वेषु णिरिष्यते तैरेतानि तुल्यकालानि-इति-एतान्यपि पुराणप्रोक्तानीति भावः । एतेन शाब्बायनाद्यपेक्ष्यतानि आप्तिकानीति वृथायुक्तमपास्तम् । 'अनाणि तदिष्यताया अणि प्रतिषेधः' इति 'छन्दोमाह्वणानि' इत्यत्र भाष्ये उक्तम् ॥

(७९२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । १ आ. ३२)

१६८६ कृते ग्रन्थे ॥ ४ । ३ । ११६ ॥

(अर्थधिकरणम्)

(५५०६ ग्रन्थाभावेऽपि प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कृते ग्रन्थे मक्षिकादिभ्योऽण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृते ग्रन्थ इत्यत्र मक्षिकादिभ्योऽण्वक्तव्यः । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—मक्षिकादिभ्य इति । अग्रवांमिदम् ॥

(५५०७ प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तद्विशेषेभ्यश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्विशेषेभ्यश्चाण्वक्तव्यः । सरघाभिः कृतं सारघम्, गार्मुतम्, पौत्तिकम् ।

स तर्हि वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ॥

(५५०८ वार्तिकद्वयान्यथासिद्धिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ योगविभागोऽस्तिद्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते । कृते ग्रन्थे । ततः-संज्ञायाम्, संज्ञायां च तेन कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सरघाभिः कृतं सारघम्, गार्मुतम्, पौत्तिकम् ।

ततः कुलालादिभ्यो वुञ् । संज्ञायामित्येव ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) कृते योगविभाग इति । 'संज्ञायाम्' 'कुलालादिभ्यो वुञ्' इति सूत्रं विभक्त्यमित्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैम्यट्टपुनकैर्यदुक्तं भाष्यप्रदीपे चतुर्थ-
स्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) नन्विदं विभक्तमेव पठ्यते, तत्र योगविभागस्य कृतव्यता नोद्यत इत्यत आह सम्ज्ञायां कुलालेति ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतरीश्वरसम्भवनागोजीभट्टेन कृते भाष्य-
प्रदीपोद्घोते चतुर्थस्य तृतीये प्रथममाह्निकम् ॥

(७९३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. १)

१६९० तस्येदम् ॥ ४ । ३ । १२० ॥

(इदमर्थधिकरणम्)

(५५०९ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिदमः
प्रत्यक्षवाचित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिः ।

किं कारणम् ?

इदमः प्रत्यक्षवाचित्वात् । इदमित्येतत्प्रत्यक्षे वर्तते, तेनेहैव स्यात्—तस्येदमिति, तस्याद् इति । तस्य तदित्यत्र न स्यात् ॥

(प्रदीपः) इदम् इति । इदंशब्दाद्योऽर्थः प्रतीयते तस्मिन्नेव प्रत्ययप्रयत्न इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु 'इदम्' इत्यनेन सर्वगणितं प्रत्ययविधाना-
त्सर्वत्र सेत्स्यति—इत्यत आह—इदंशब्दादिति ॥ योऽर्थ इति । प्रत्ययविषयत्वावच्छिन्न इत्यर्थः ॥

(५५१० न्यासान्तरेण समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु यद्योगा पठ्ये तत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

यद्योगा पृष्ठी प्रवर्तते तत्रेति चक्ष्व्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । येन सम्बन्धिना योगे पृष्ठी विधीयते तस्मिन् प्रत्यय इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु 'पृष्ठी शेषे' इत्यस्यान्यसम्बन्धनिमित्तकत्वाभावादाह—येनेति । शेषे—विशेषणे पृष्ठी विधीयते, विशेषण च विशेष्यरूपितमिति भावः । सूत्रस्यासेऽसाधारणम्, सूत्रवार्तिकस्यामयोः साधारणं च दोषं वार्तिककृतस्त्रयासे परिहरति—सिद्धन्विति ॥

(५५११ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनन्तरादिषु च प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो चक्ष्व्यः । तस्यानन्तरः, तस्य समीप इति ।

किं यद्योगा पृष्ठी प्रवर्तते इत्यतोऽनन्तरादिषु प्रतिषेधो चक्ष्व्यः ?
नेत्याह ।

सर्वथाऽनन्तरादिषु प्रतिषेधो चक्ष्व्यः ॥

(प्रदीपः) सर्वथेति । पाणिनीये कालायनीये च न्यास इत्यर्थः । पाणिनीयन्यासेऽपि देवदत्तलेखमनन्तरमिति प्रत्यय-प्रसङ्गः ॥

(५५१२ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु परिगणनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

परिगणनं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । असन्निहिते प्रत्ययविधान-मनन्तरादिषु चाप्राप्तिरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तद्वनपन्थाच्छेद—असन्निहिते प्रत्ययविधानमिति । तत्रायं दोष आधेन 'सिद्धं तु' इत्यनेन, 'अनन्तरादिषु च' इति दोषो द्वितीयेन तेनोद्भूत इति भावः । 'असन्निहिते प्रत्ययविधाने' इति पाठे परिगणनेनासन्निहिते प्रत्ययविधाने कृते सति 'अनन्तरादिषु' इति द्वितीयोऽपि दोष उद्भूत इत्यन्वय इत्येके ॥

(५५१३ परिगणनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ स्वे ग्रामजनपदमनुप्येभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वे ग्रामजनपदमनुप्येभ्य इति चक्ष्व्यम् । स्त्रीषु, माथुः । ग्राम ॥

जनपद । आङ्गकः, चाङ्गकः । जनपद ॥

मनुष्य । दैवदत्तः, याज्ञदत्तः ॥

(प्रदीपः) स्व इति । तेनात्मीयज्ञातिधनेष्वेव प्रत्यया भवन्ति न त्वनन्तरादिषु ॥

(उद्घोतः) आत्मीयज्ञातिधनेष्वेवेति । आमादिभ्य द्येष्वेत्यर्थः ॥

(५५१४ परिगणनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ पत्राद्राद्ये ॥ * ॥

(भाष्यम्) पत्राद्राद्य इति चक्ष्व्यम् । आश्वम्, औष्ट्रम्, गार्दभम् ॥

(प्रदीपः) पत्राद्राद्य इति । 'पत्राध्वर्युपरिपदध' इत्य-श्रायमर्थनिर्देशः ॥

(उद्घोतः) पत्राध्वर्यवेति । अत एव 'आश्वम्' इत्यादि वदुदाहरणं भाष्ये दत्तम् ॥

(५५१५ परिगणनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ रथाद्रथाङ्गे ॥ * ॥

(भाष्यम्) रथाद्रथाङ्ग इति चक्ष्व्यम् । आश्व-रथम्, औष्ट्ररथम्, गार्दभरथम् ॥

(प्रदीपः) रथादिति । 'रथाद्यत्' 'पत्रपूर्वाद्यत्' इत्ये-तयोर्योगोरर्थनिर्देशः ॥

(उद्घोतः) पत्रपूर्वादिति । अत एव 'आश्वरथम्' इत्या-दिउदाहरणम् ॥

(५५१६ परिगणनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ बहेस्तुरणिद् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहेस्तुरादण्यक्तव्य इद् चक्ष्व्यः । संयोदुः स्वं सांवहित्रम् ॥

(प्रदीपः) सांवहित्रमिति । तत्र 'पूर्वनासिद्धम्' इति दत्वादीनामिति कर्तव्येऽसिद्धत्वात् वृषि इति रूपम् ॥

(उद्घोतः) वृषि—दैववत्सायाम् ॥

(५५१७ परिगणनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अग्नीधः शरणे रज्ज्वे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अग्नीधः शरणे रज्ज्वक्तव्यो मसंज्ञा च चक्ष्व्या । अग्नीधः शरणमाग्नीध्रम् ॥

(प्रदीपः) आग्नीध्रमिति । अग्निगन्धे—इति त्रिप् । अन्तर्भावितपर्यवत्वादिभ्यः सङ्मकः । होता—अग्नीदुष्यते, तस्य शरणं—यद्गमाग्नीध्रम् । असंज्ञा पदसंज्ञायां याचनाज्ज्ञा-भावः ॥

१ 'प्रत्ययविधानेऽनन्तरादिषु' इति क. पाठः ॥

२ अत्रात्रादिते प्रत्ययविधानमित्यत्र दोषः अत्रानेन—सिद्धं ॥ यद्योगा पृष्ठी तत्रेति वाङ्मतेन, द्वितीयोऽपि सिद्धं तु परिगणनादिभिः वार्तिकेनोद्भूत इति भावः ॥

३ ननु दत्वादीनामसिद्धत्वेऽपि दासोपरं एव नैव दित्वे स च प्रथम-मेवेत्यत्र इति 'असिद्धत्वात्' इति इति देव्यत्प्रयोगोऽनङ्गत्वात् अङ्-वृत्तवत्त्वात् इति । दत्वादीनामसिद्धत्वात् अपरिजन इत्येके ॥

(उद्योतः) होतेति । कतिविशेष इत्यर्थः । अन्यथा होत्राख्यकविजलस्य भिन्नत्वादसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ असंशयेति । नन्वस्य भवत्वाकडारसावाभावाद् कथमनेन पदत्वबाधः ? तद्वाधे च कथं नाहत्वबाधः ? इति चेत्, न, 'यचि भम्' इत्युत्तरम् 'रणि' इति कर्तव्यमित्याशयात् ॥

(५५१८ परिगणनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ समिधामाधाने वेण्यण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समिधामाधाने वेण्यण् घञ्कृत्यः । समिधामाधानो मन्त्रः सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥

(५५१९ परिगणनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ चरणाद्धर्माज्ञाययोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) चरणाद्धर्माज्ञाययोरिति घञ्कृत्यम् । कठानां धर्म आज्ञायो वा—काठकम् । काला-पकम् । मौदकम् । पैपलादकम्—इति ॥

(प्रदीपः) चरणादिति । 'गोत्रचरणाद्' इत्यत्रा-शमर्थनिर्देशः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तत्तर्हीवं बहु घञ्कृत्यम्, सूत्रं च भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिति । किमिदं भवान् प्रत्ययार्थमेवोपालभते, न पुनः प्रकृत्यर्थमपि । यथैव हि—इदमित्येतत् प्रत्यक्षे वर्तते, एवं तदित्येतत्परोक्षे वर्तते । तेनेहैव स्यात्तस्येद-मिति, अस्यामुप्य इत्यत्र न स्यात् ।

अस्त्यत्र विशेषः, एकशेषनिर्देशोऽत्र भविष्यति—तस्य चास्य च अनुप्य च तस्येति भवति ।

इहापि तर्ह्येकशेषनिर्देशो भविष्यति—तच्चादधेदं च—इदमित्येव ।

यदप्युच्यते—अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो घञ्कृत्य इति ।

न घञ्कृत्यः ।

अनभिधानादनन्तरादिपुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एकशेषनिर्देश इति । 'खदायीन सर्वैर्नि-खम्' इत्येकशेषः । खदायीनं नयत्वरं तत्तच्छिष्यत् इत्युक्तेः 'पूर्वशेषदर्शनाच्च' इत्युक्तमिति पूर्वस्यापि तदः शेषः । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्यैक्यचनम्, विभक्त्यन्तानां चैकशेषः । एकशेषद्वारेण चैतदप्रतिपादयति—पञ्चमन्त्रां प्रकृतिवत्त्वेन विवक्षितम्, तत्प्रति-योगिनाम् च प्रत्ययार्थत्वेन । यत्तदपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षत्वपरो-क्षत्वारिकं तदविशिष्टम् ॥

(उद्योतः) इत्युक्तेरिति । अनन्तरमिति शेषः । इत्युक्ते-रनन्तरमित्यर्थः । सप्तम्यन्तपाठे—इत्युक्ते सतीत्यर्थः ॥ निर्देशस्य सौत्रत्वमावदकमित्याह—विभक्त्यन्तानामिति । तेषामेकशेषस्य सप्तानास्तत्त्वादेकशेषोऽत्र सौत्रः ॥ प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वादिकमिति । यदप्यन्ताहुविशिष्यत्वेन भासमाने तुद्विविषयेऽपि प्रत्यय इत्यर्थ इति गावः ॥ गाव्ये—अनभिधानादिति । अत एव वृक्षादिभ्योऽप्य-नन्तरादिषु नोत्पत्तिरिति भावः ॥

(७९४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. २)

१६९५ इन्द्राहुन् वैरमैथुनिकयोः

॥ ४ । ३ । १२५ ॥

(ध्रुनोऽधिकरणम्)

(५५२० सूत्रार्थपुंदाते वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो घञ्-कृत्यः । वैवासुत्म्, राक्षोऽसुत्म् ॥

(७९५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. ३)

१६९७ सङ्गाङ्गलक्षणेष्वाजिना-

मण् ॥ ४ । ३ । १२७ ॥

(अञ्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५५२१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सङ्गादिषु घोषग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सङ्गादिषु घोषग्रहणं कर्तव्यम् । गार्गो घोषः, वात्सो घोषः ।

(प्रदीपः) घोषग्रहणमिति । तेन घोषेऽपि प्रत्ययः सिध्यति । वैपम्याच्च यथासंख्यं न भवति ॥

(एकदेशिनो गकारप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थो गकारः ?

वृद्धयर्थः, 'ङिति' इति वृद्धिर्यथा स्यात् ॥

(५५२२ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सङ्गादिषु प्रत्ययस्य गित्करण-नर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) सङ्गादिषु प्रत्ययस्य गित्करणमनर्थ-कम् ।

किं कारणम् ?

वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवैतत् प्राति-पदिकम् ॥

(५५२३ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु णकारः कर्तव्यः ।

लिङ्गार्थम्—चैदी ।

पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्—चैदी स्थूणाऽस्य चैदी-स्थूणः । 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) लिङ्गिति । लिङ्गविहितप्रत्ययो लिङ्गशब्दे-नोच्यते ॥

(उद्घोषः) लिङ्गरूपेण पुंवद्भाववार्तिकार्थत्वस्याभि-जमावाचाह—लिङ्गविहितेति ॥

(७९६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. ४)

१७०१ रैवतिकादिभ्यश्छः

॥ ४ । ३ । १३१ ॥

(छप्रत्ययाधिकरणम्)

(५५२४ अण्विधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कौपिञ्जलहास्तिपदादण् चकव्यः । कौपिञ्जलः, हास्तिपदाः ॥

(प्रदीपः) अपाणिनीयः सूत्रेण पाठ इत्याह—कौपि-ञ्जलेति । गोत्रे जुगि प्राप्तेऽग्विधिः । अस्मादेव निपातनाद-पक्षार्थं कुपिञ्जलहास्तिपदादण्मात्रम्, पादस्य पञ्चावधः । गोत्राधिकारात् गोत्रप्रत्ययान्तादिर्द विधानम् ॥

(उद्घोषः) नन्वनयो. यथ गोत्रे साधुत्वम् ? अपलाण इति वा-भासत आह—अस्मादेवेति ॥ अतोपल स्थानिकवात्पादः पञ्चावा-प्तिराह—पञ्चावधेति । समाप्तान्तरीपरतु न, 'अहस्तादिभ्यः' इति निषेधात् ॥ नन्वनपलाणमेवाक्षोऽहर्णमस्तिपदा आह—गो-त्राधिकारादिति । गोत्रपरपादितलो गोत्रपदाधिकारः ॥

(७९७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. ५)

१७०२ आथर्वणिकस्येकलोपश्च

॥ ४ । ३ । १३२ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(चकारार्थबोधकभाष्यम्)

आथर्वणिकस्येकलोपश्चाप्य चकव्यः । आथ-र्वणः—धर्मः, आथर्वणः—माहायः ।

(प्रदीपः) अपचकव्य इति । 'कौपिञ्जलहास्तिपदादण्' इत्यापाणिनीयवाह ॥

(उद्घोषः) नन्वाथर्वणिनेत्यत्रानुवृत्त्यैव सिद्धेऽप्यक्तव्य इति व्यर्थमत आह—कौपिञ्जलेति । वार्तिकस्य सूत्रेऽनुवृत्तिरुलं-भेयर्थः । इदमपि वार्तिकमिति तु हरदत्तः । 'काम्ये रोः' इत्यादि-वार्तिकानां सूत्रेष्वनुवृत्तिर्दोषोऽन्यथोक्तं चिन्त्यम् ॥

(अथर्वणशब्दव्यवस्थाभाष्यम्)

इदमाथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थं च चतुर्ग्रहणं क्रि-यते । वसन्तादिषु—अथर्वणशब्द आथर्वणशब्दश्च पठ्यते । पठेऽध्याये प्रकृतिभावार्थं ग्रहणं क्रियते । इदं चतुर्थमिकलोपार्थम् ।

द्विर्ग्रहणं शन्यमकर्तुम् ।

कथम् ?

“तेन प्रोक्तम्” (४३१०१) इति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः—वसिष्ठोऽनुवाकः, विश्वामित्रोऽनुवाक इत्येवमर्थम् ।

ततो चकव्यम्—अथर्वणो वेति । तेन सिद्धम-थर्वा—इति आथर्वण, इति च ।

अथ वसन्तादिष्वथर्वणशब्दः पठितव्यः, तत्र नैवार्यः प्रकृतिभावार्थेन, नापि—इकलोपार्थेन ॥

(प्रदीपः) ऋषिभ्यो लुगिति । वसिष्ठादिशब्दसिद्धये अवश्यवक्तव्यो लुक् ॥ नन्वसलसिन् सूत्रे आथर्वणिकानां धर्मं आम्नायो वेत्यत्रार्थं आथर्वणशब्दो न विन्यतीत्याह—तत्रेति । यदेवाथर्वणा प्रोक्तमाथर्वणं धार्यं तदेवाथर्वणिकानामात्रायः, न तु तेषामात्रायान्तरमाथर्वणशब्दवाच्यम्, धर्मस्तु आथर्वण-सादृश्यादाथर्वणशब्देनाभिभास्यते ॥

(उद्घोषः) ननु ऋषिभ्यो लुगिति वाच्यम्, अथर्वग्रहणं वा, को विधेपोऽत आह—वसिष्ठादीति ॥ इत्याहेति । इतिहेतो ॥

(अथर्वविरुद्धायेन प्रयोगव्यवस्थाभाष्यम्)

यदि वसन्तादिष्वथर्वणशब्दः पठ्यते—अथर्वा-णमधीते आथर्वणिक इति न सिध्यति ।

नैष दोषः ।

इहास्माभिस्त्रैशब्धं साध्यम्—अथर्वणमधीते, आथर्वणमधीते, आथर्वणिक इति ।

तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहो-ऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति—अथर्वणिकन्यायेन ।

तद्यथा—अवेमांसमिति विग्रहाधिकशब्दादुत्प-त्तिर्भवति—आधिकमिति । एवमाथर्वणमधीत इति विशुद्ध—आथर्वणिक इति भविष्यति । अथ-र्वणमधीत इति विग्रहा-याक्यमेव भविष्यति । तत्रा-भिसंबन्धमात्रं वर्तव्यम्—आथर्वणिकतन्नामिदमिति ।

न चेदानीमन्यदाथर्वणिकानां सं-भूयितुमर्हति, अन्यदतो धर्मादास्मादाह ॥

(प्रदीपः) न चेदानीमिति । 'चरणद्वयं धर्माध्यायोः' इति वचनादर्थान्तरे प्रत्ययाभावादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—तत्राभिसंबन्धमात्रमिति । तत्र—आध-
वर्णिकसंबन्धादयं इत्यर्थे सम्बन्धोपकषणीयवित्तवास्यमेव प्रयोक्तव्यं
न तु ततः प्रत्यय इति भावः ॥ आधवर्णसादृश्यादिति । सादृश्यं
चाधर्वांशुदिततया तत्किंवापिपत्यत्वेनेति बोध्यम् ॥ ननु पुनश्चनादिक-
मपि तेषां स्वमत आह—चरणद्वयमिति । 'तत्सेदम्' इत्यस्य न्यवसा-
पकमेतदित्यर्थः ॥

(७९८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ पा. ६)

१७०३ तस्य विकारः ॥ ४ । ३ । १३३ ॥

(विकारार्थप्रत्ययाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

तस्येति वर्तमाने पुनस्तत्प्रग्रहणं किमर्थम् ?

(५५२५ तस्यपदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तस्यप्रकरणे तस्यपुनर्वचनं

शैषिकनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्यप्रकरणे तस्यपुनर्वचनं कियते
शैषिकनिवृत्त्यर्थम् । शैषिका निवर्त्यन्ते ॥

(प्रदीपः) शैषिकनिवृत्त्यर्थमिति । विकारावयवयो-
र्धादयो मा भूवन्निषेधमर्थं तस्य प्रग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु यद्यप्यत्राप्रकृतिभ्यस्तत्प्रत्ययैर्वाधत्वेन शैषि-
कामात्रप्रत्ययनिवृत्तिः तिष्ठेत्तत् आह—विकारित्यादि । भाष्ये
शैषिकेत्यस्य तदधिकारवित्ताभासीत्यर्थं इति भावः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

कथं च प्राप्नुवन्ति ?

(प्रदीपः) कथं चेति । किमधिकारात् प्राप्नुवन्ति ?
अथ तस्येदमिति वचनात् । यद्यधिकारात् प्राप्तानां तस्यप्रग्रहेण
निवृत्तिः कियते तदा पुनरपि 'तस्येदम्' इत्यनेन प्राप्नुवन्ति । अथ
'तस्येदम्' इत्यनेन प्राप्तानां तस्यप्रग्रहेण निवृत्तिः कियते, तदाऽसौ
नोपपद्यते, उत्तरार्थत्वादस्य योगस्य तत्रैव चरितार्थत्वादिति
प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) अपिकारादेव प्राप्तिसत्त्वात् कथं चेत्तुपुनश्चनमद
आह—किमिति ॥ तत्रैवेति । अर्थनिर्देशवत्प्रत्ययैर्मिमिकरि
उच्यते चरितार्थत्वनिर्माणः ॥

(५५२६ प्रयोजनसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तस्येदंवचनात् प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्येदंविशेषा ह्येते—अपत्यम्, समूहः,
निवासः, विकार इति ॥

(प्रदीपः) तस्येदंवचनादिति । तस्यप्रग्रहणं चादि-
सम्बद्धस्य तस्यप्रग्रहणस्य निवर्तकं धादीनपि निवर्तयति । तत्ति-
वर्तनसामर्थ्यात् 'तस्येदम्' इत्यनेनापि विकारावयवयोर्धादयो न
भवन्ति । अन्यथा तद्विवर्तनमनर्थकं स्यादित्यर्थः । प्राग्दीव्यत
इत्यपि विशेषाश्रयेण तु अणादीनामधिकारादणादय इह सम्ब-
ध्यन्त इति विपर्ययोऽत्र न बोदीयः—धादयोऽनुवर्तन्ताम्,
अणादयो मानुहतञ्जिति ॥

(सूत्राक्षेपसमाधानभाष्यवार्तिकम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ।

कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधते ?

उत्सर्गः शेष एवासौ ॥

यो ह्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति—सर्वस्यैव सूत्रसाक्षेपः ॥ बाध-
नार्थमिति । 'तस्येदम्' इत्यनाणादयो, बाधकस्यानाद्यपवाद-
विहिताः । तत्र विकारावयवयोरणादय एव यथा ह्युत्सर्गपवादा
यादयो मा भूवन्निषेधमर्थमिदमुच्यते ॥ ये तस्येति । अण
इत्यर्थः ॥

कथं पुनरिति । 'तस्येदम्' इत्यस्मात् 'तस्य विकारः'
इत्यस्य पृथक्निर्देशादनेन विधीयमानोऽप्रत्ययोऽशैषिकः
कथं विकारोऽप्राप्तान् धादीन् बाधते इति प्रश्नः ॥ उत्सर्ग
इति । असत्यसिद्धं पृथक् सत्ये विकारोऽपि 'तस्येदम्' इत्य-
नान्तर्भावाच्छेषो भवतीति बाधकः प्राप्नुवन्ति । उत्सर्गत्वं
विकारस्य प्रकृतिविशेषासम्बन्धात् । असति हि योगविभागे 'वि-
त्वादिभ्योऽणं विकारे' इति वक्तव्यम् । तत्र प्रकृतिविशेषसंबन्ध
एव विकार उपपुन्यकत्वादशेषः स्यात् । प्रकृतिमात्रसंबन्धस्त-
नुपयोगाच्छेष एव स्यात् । सति तु योगविभागे विकारस्मा-
द्विधातुपयोगादशेषपत्वात् धादीनामाप्तिः । अप्राप्त्यनुमान-
मेव बाध इति भावः ॥

(उद्द्योतः) सर्वस्यैवेति । 'तस्येदम्' इत्यनेनैव तिष्ठेयं गणि-
यः प्रश्न इत्यर्थः ॥ नन्वपलक्षितपुनर्वचनं तदात्म्यमेव कथमशैषि-
कत्वमेव आह—तस्येदमित्यस्यादिति । पृथग्योगकत्वात् तस्यप्र-
ग्राचास्मादिपितृत्वमित्यर्थः । अर्थं भावाः—'तत्र जातः' इत्यादिषु
'क्षेपे' इति सम्बन्धे, अथ यत्र च तस्य सम्बन्धेति शैषिकाः । अथ च
पृथग्योगात्तस्यप्रग्रहणस्य तदसम्बन्ध इत्ययमशैषिक इति । विकारो-
ऽप्राप्तमिति । अस्य शेषत्वायावत्तस्येदमित्यनेनापि न प्राप्तिरिति
भावः ॥ विकारोऽपीति । प्रकृतिविशेषासम्बद्ध इत्यादिः ॥ उत्स-
र्गत्वं चेति । योगविभागे इति शेषः ॥ उपपुन्यकत्वादशेष इति ।
उपपुन्यक—उच्चो बह्व्यभाषो वेत्यन्वयः ॥ नन्वप्राप्ति कथं तद्वधपरत्वमेव
आह—अप्राप्तीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

के पुनः शैपिकाणां विकारावयवयोः प्रायुवन्ति, याचता सर्वमद्यापचादैर्व्याप्तम् ॥

(प्रदीपः) के पुनरिति । शैपिकाणामिति निर्धारणे पृथी ॥ अपचादैरिति । वक्ष्यमाणैरणामिभिरित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) वक्ष्यमाणैरिति । केयुक्तिकोपपाद्यन्, केयु-
चिदोरम्, केयुचिदनुदात्तादेरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह न किंचिदुच्यते—“हलसीरादृक्” (भा३।१२४)
इति ॥

कथं पुनरिच्छताऽप्यपचादः प्रायुवन् शन्यो
याधितुम् ।

तस्यग्रहणसामर्थ्यात् ॥

किमिदं भवानभ्यासह्य तस्यग्रहणस्यैव प्रयोजन-
माह, न पुनः सर्वस्यैव योगस्य ।

अवश्यमुत्तरार्थोऽर्थनिर्देशः कर्तव्यः ।

समर्थविभक्तिरपि तर्ह्यवश्यमुत्तरार्थं निर्देष्टव्या ।
प्रकृता समर्था विभक्तिरनुयतते—“तस्येदम्” इति ॥

(प्रदीपः) हलसीरादिति । इहशब्दः ‘नन्विपयस्यानि-
सन्तस्य’ इत्याद्युदात्तः, वीरशब्दोऽपि कन्नतो नित्वात् । तत-
श्चैताभ्यां विकारे न कश्चिदणपचादोऽस्तीति ठकं बाधित्वाऽणैव
भयति—हलः, तैर इति । कथं पुनरिति । ‘हलवीरादृक्’
इत्ययमण एवापचादः कथमणैव शक्यो याधितुम्, योगस्त-
स्यार्थ एव स्यादिति प्रश्नः ॥ तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति ।
याधकपाधनार्थादणः पुनर्विधानादित्यर्थः । तस्यग्रहणमे-
वान्वयार्थमिति तत्सामर्थ्यादित्युक्तम् । ईदमर्थाद्विकारस्मोक्तयो
नाशकनाशकार्थं एवेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु हलसीराभ्यामपि ‘अनुदात्तादेरम्’ इत्यस्य
प्राप्तिर आह—इहशब्द इति । नन्वारभसामर्थ्यादेव नापो
मविभ्यतीत्यत आह—योगसित्यति ॥ ननु संपूर्णवृत्तसामर्थ्यमेव
कृतो नोक्तमत आह—तस्यग्रहणमेवेति । तस्यैवतुष्ट्यैव सिद्धेति
भावः । अर्थनिर्देशस्तत्तत्कारणं इति बोध्यम् । तत्कृतिमाह—इद-
मर्थादिति ॥

(५५१० सूत्रेणोपपाधनत्वामावयोधकं वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा संप्रत्ययः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा संप्रत्यय इयता सूत्रेण, शैपि-
काणां निवृत्तेः ।

न हि काको धादयत इत्येवाधिकारः निवर्तन्ते ।

यदि तस्यपि विकारावयवयोः शैपिका नेप्यन्ते,
महता सूत्रेण निवृत्तिर्युक्तव्या ॥

(प्रदीपः) न वेति । घादीनां प्राधान्यात्तस्यग्रहणे गुणे
प्राक्तेन निवर्तमानेऽपि निवृत्तिर्न शक्यते प्रतिपादयितुम् । न
हि गुणानुयायि प्रधानं भवति ॥

(उद्घोषः) प्राधान्यादिति । विवेकत्वेन तत्त्वम् ॥ भाष्ये—
महता सूत्रेणेति । धादयो विकारावयवयोर्नित्येव स्रजं कार्यमित्यर्थः ॥

(५५२० सूत्राक्षेपे वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अवयवे चाप्राण्योपधिवृक्षेभ्यो-
ऽनिवृत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवयवे चाप्राण्योपधिवृक्षेभ्योऽनि-
वृत्तिरिति, तत्र च निवृत्तिः प्राप्नोति । पाटलि-
पुत्रकाः प्राकाराः, पाटलिपुत्रकाः प्रासादा इति ॥

(प्रदीपः) अवयवे चेति । अवयवेऽर्थं घादीनां निवृ-
त्तत्वाद्प्राण्योपधिवृक्षेभ्योऽप्यस्रज इत्यर्थः ॥ पाटलिपुत्रका
इति । पाटलिपुनस्यवयवा इति तस्येदमित्यत्रार्थं ‘रोपधेतोः
प्राचाम्’ इति श्रुत् ॥

(उद्घोषः) ननु ‘अवयवे च प्राण्योपधिवृक्षेभ्यः’ इत्युक्तेः
कथं तद्विषयेभ्योऽवयवेऽनिवृत्तिरित्यत आह—अवयवेऽर्थे इति ।
तेषामवयवार्थेनार्तस्मिन् इत्यभिमानः ॥ पाटलिपुत्रस्येवे इति—इदं-
स्तेनावयवयोधे पुनिष्ठः, तदाह—पाटलिपुनस्यावयवा इति । यद्वा
तत्तस्मिन्विनो येन केनापि रूपेण योधे प्रत्यय इति भावः ॥

(५५२० सूत्राक्षेपे वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अपमयदोश्च विप्रतिपेधानुपपत्ति-
र्मयदुत्सर्गात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपमयदोश्च विप्रतिपेधो नोपपद्यते ।
पठिष्यति हि विप्रतिपेधम्—‘अणो वृद्धान्मयद्’
इति स विप्रतिपेधो नोपपद्यते ।

किं कारणम् ?

मयदुत्सर्गात् । नियतमानेषु शैपिकेषु वृद्धान्म-
यदुत्सर्गस्तस्याणपचादः, उत्सर्गापचादयोऽप्यायुक्तो
विप्रतिपेधः ॥

(प्रदीपः) मयदुत्सर्गादिति । मयदुत्सर्गः—शैपिकेषु
निवृत्तेषु सामान्येन विधानमित्यर्थः, अप्राप्त एव वृद्धाच्छे ‘मिलं
वृद्ध’ इति मयद्वारम्भात् । ‘अनुदात्तादे’ इत्ययमवयवेषु
कृतार्थः, तत्राविशेषादप्यमयदोः ‘कोपधाप’ इत्ययमपचादोऽपि
शाकमयमित्यत्र मयण्य उच्यते इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) मयदुत्सर्गादिति—भाष्यस्य मयदः सामान्येन
विधानात्, न सन्वयः प्राप्ते विधानादित्यर्थस्तदाह—मयदुत्सर्ग इति ।
वधीत्युपपत्तिः ॥ ननु ‘मिल वृद्ध’ इति मयद्वारपादादवतर्कमयदुत्सर्ग-
मेलनम् आह—अप्राप्ते श्रूयते । शैपिकागम्येत्तदर्थमोपपत्तेरिति

तर्गतं—इति भाष्यस्यत्वम् ॥

त्तिर्मयदुत्सर्गात्' इति, मा भूद्विप्रतिपेधः । पुरस्ता-
दपवादा अनन्तरान् विधीन् वाचन्ते इत्येवमणञं
वाधिष्यते, मयटं न वाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) यदपीति । 'अवयवे च प्राण्योपधिद्व्यभ्य.'
इति प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानोऽण् तस्यादेव वैषिकाणां वाधकः ।
न तु प्रकृत्यन्तरात्, स्वयमेवाभावादित्यर्थः ॥ अत्रमिति ।
'ओरत्' 'अनुदात्तादेश' इति सूत्रद्वयविहितं 'कोपधाच' इत्यण्
'वाधिष्यते' न तु मयटम् । मयटेव तु परत्वादण् वाधिष्यत
इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) स्वयमेवाभावादिति । एवञ्चात्र घादीनां निह-
न्नावति तस्येदमित्यनेन पाठोपपन्नका इत्यादौ दुष्प्रसक्तिरिति भावः ।
'परत्वादण् वाधिष्यते' इति पाठः ॥

(७९९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. ७)

१७०४ अवयवे च प्राण्योपधिद्व्यभ्यः

॥ ४ । ३ । १३४ ॥

(अवयवार्थाधिकरणम्)

(आक्षेपमाप्यम्)

किमर्थं विकारावयवयोर्युगपदधिकारः ?

(५५३१ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विकारावयवयोरुक्तम् ॥ * ॥

(आप्यम्) किमुक्तम् ?

तत्र तावदुक्तम्—अवयवाख्यानयोर्युगपदधिका-
रोऽपवादाविधानार्थः, कृतनिर्देशौ हि ताविति ।

इहापि—विकारावयवयोर्युगपदधिकाऱोऽपवा-
दाविधानार्थः, कृतनिर्देशौ ह्येतावयवार्थौ—“तस्येदम्”
(४१३।१२०) इति ॥

(प्रदीपः) कृतनिर्देशौ ह्येतावयवार्थौ । यद्यपि वैषिक-
निवृत्त्यर्थवत्तुक्तम्, तथापि तदनपेक्ष्य 'वचितावयवद्वयस्ति-
द्धाः—भास्मन् मार्तिकमिलादौ' इत्यभिप्रेत्यवयव—एतदुक्तम् ॥

(उद्घोषः) तदनपेक्ष्येति । यथा सामान्यविधानेऽपि 'स्ते
ग्राम' इत्यादिष्वन्यसाऽभिधानमुद्दिष्टं, तथाऽनभिधानादेव घादीनां
विकारावयवयोरभाव इति तदनपेक्षेति भावः । 'तथापि तदनपेक्ष्ये-
तदुक्तम्' इत्येव नेत्येते साम्प्रदायिकः पाठः ॥

(८०० विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. ८)

१७०५ विल्वादिभ्योऽण् ॥ ४३।१३५ ॥

(अणुप्रत्ययाधिकरणम्)

(आक्षेपमाप्यम्)

किमर्थं विल्वादियु गवीधुकाशब्दः पठ्यते, न
कोपधादणित्येव सिद्धम् ?

(५५३२ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विल्वादियु गवीधुकाप्रहणं
मयट्प्रतिपेधार्थम् ॥ * ॥

(आप्यम्) विल्वादियु गवीधुकाप्रहणं क्रियते
मयट्प्रतिपेधार्थम् । मयडतो मा भूदिति ॥

(उद्घोषः) आप्ये—मयडत इति । परत्वात् 'मयडेतयोः'
इति प्राप्तः ॥

(८०१ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. ९)

१७०९ अनुदात्तादेश ॥ ४ । ३ । १३९ ॥

(अञोऽधिकरणम्)

(५५३३ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनुदात्तादेरञो विधाने आधु-
दात्तान्डीप उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(आप्यम्) अनुदात्तादेरञो विधाने आधुदात्ता-
न्डीप उपसंख्यानं कर्तव्यम् । कुयली-कौयलम्,
वदरी-वादरम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । निघाते कृतेऽनुदात्तादेरित्येव
सिद्धम् ।

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

(प्रदीपः) कुयलीति । कुयलवदरघादी 'ग्रामादीनां,
न' इत्यादिदात्तो ताभ्यां गौरादित्वान्डीप ॥

(उद्घोषः) आधुदात्तान्डीप इत्यत्र—आधुदात्तमदिति-
भीषतादित्यर्थः ॥

(५५३४ एकदेशितसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पदस्य स्यनुदात्तादित्वम् ॥ * ॥

(आप्यम्) पदस्य हि निघातः, सुयन्तं च पदम्,
उघाभ्यातिपदिकाश्च प्रत्ययो विधीयते ॥

१ अवयवे च प्राण्योपधिद्व्यभ्य इत्यनेन प्राण्योपधिद्व्यभ्यवत्तुक्तम् 'वचिता-
वयवयवार्था' आण्योपधिद्व्यभ्य इति विधानावयवकाः स्वयम् । न तु
प्राण्योपधिद्व्यभ्यवत्तुक्तम्, प्राण्योपधिद्व्यभ्येऽप्यत्र आण्योपधिद्व्यभ्यवत्तु-
क्तम् इत्यर्थः इति भावः ॥

२ तदनपेक्ष्येते देवदत्तस्य चतुर्विधेऽपि मलका कलाप्रेत्यादौ च

परिधानादिष्वन्यसाऽभिधानमुद्दिष्टं, तथाऽनभिधानादेव घादीनां
विकारावयवयोरभाव इति तदनपेक्षेति भावः । 'तथापि तदनपेक्ष्ये-
तदुक्तम्' इत्येव नेत्येते साम्प्रदायिकः पाठः ॥

(प्रदीपः) पदस्येति । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति वचनात् । इह चानुदात्तादिग्रहणस्य उच्चाप्रातिपदिकविशेषणत्वात् । यथोक्तम्—'वृद्धावृद्धावर्णस्वरस्यलक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्प्रत्ययार्थमिति ॥

(उद्द्योतः) ननु सुवन्तात्तदितोत्पत्तेश्चैवानुदात्तादिलं विशेषणम्, अतो न दोगोऽत आह—अनुदात्तादिग्रहणस्येति । प्रवक्ष्य दयनादेरेव प्रकृतित्वम्, न च तदनुदात्तादीति भावः ॥

(५५३५ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा समर्थस्यानुदात्तादि-
त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

समर्थस्यानुदात्तादित्वात् । समर्थमनुदात्तादि-
त्वेन विशेषयिष्यामः ॥

नैवं शक्यम् । इह च प्रसज्येत-चाचो विकारः,
र्यचो विकार इति । एतद्वि समर्थमनुदात्तादि ।
इह च न स्यात्-सर्वेषां विकारः सर्व इति ।
तस्माभैवं शक्यम् ॥

न चेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्चापयति—यावत्वेव
द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्वेव पूर्वस्य निघात
इति, यदयं भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठं करोति ।

कथं कृत्वा शापकम् ?

भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठे एतत्प्रयोजनम्—
अनुदात्तादिलक्षणोऽयं मा भूदिति ।

यदि च पदस्य निघातः, गर्भशब्दोऽयमायुदात्त-
त्वासादिनिः । इदन्तायः प्रत्ययः प्राप्नोति स ताव-
त्प्यात् । तस्मिन्नयस्थिते निघातः । तत्र कोऽनुदा-
त्तादिलक्षणस्याप्रः प्रसङ्गः ?

पदपति त्वाचार्यः—यावत्वेव द्वितीयस्य स्वरस्य
प्रादुर्भावस्तावत्वेव पूर्वस्य निघात इति । अतो
भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दं पठति ॥

(प्रदीपः) न चेति । निमग्नपुष्पां सत्तां प्लवत्स्या-
गुराणारिणं गन्धते । न च वृद्धावृद्धावर्णस्वरस्यलक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्प्रत्ययार्थमिति ॥

एतदीति । 'गावशब्दः' इति रिमिदददात्तात्, प्राति-
पदिकेऽपि प्रादुर्भावेनापि दात्तायम् । सर्वतन्मय 'सर्वस्य

सुपि' इति सुप्यायुदात्तः । केवलस्त्वयसुणादिप्लवन्तोदात्तो
निघातित इत्यनुदात्तादिः । तस्माद्विभक्त्युत्पत्तेः प्राग्गुदात्तादि-
त्वमाश्रयणीयम् ॥

पूर्वस्य निघात इति । प्राग्व्यवस्थितस्य निघात इत्यर्थः ॥

गर्भशब्द इति । 'अर्तिगृभ्यां मन्' इति प्रत्ययस्य नित्वात् ॥

(उद्द्योतः) नन्वायुदात्तादिविषये परस्यापि निघातदर्शना-
त्पूर्वस्य निघात इत्यसङ्गतमत आह—प्रागिति । प्राग्व्यवस्थितस्य
तु तत्समकालमेव निघातः, असनिधितस्य तु पश्चादपि । अतः
'अनुदात्तो सुप्पितो' इति भाष्येण न विरोध इति बोध्यम् ॥

भाष्ये—तस्मादितिरिति । स प्रत्ययसरेणोदात्तः ॥ इदन्तायः
प्रत्यय इति । इदन्ताङ्गीपि नः पदावप्रयोगकः सुप हं तावत्प्रथमं
ततो निघात इति सुनुत्पत्तेः पूर्व दयनस्यानुदात्तादित्वाभावाद-
ओऽप्राप्तिरित्यर्थः । यावत्वेवेति । यदेवेत्यर्थः ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

पदग्रहणं किमर्थम् ?

(५५३६ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ पदग्रहणं परिमाणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदग्रहणं क्रियते, परिमाणार्थम् ।
पदावधेयेथा स्यात्, चाप्यस्य मा भूत्—'अनुदात्तं
पदमेकवर्जम्' (६११३५४) इति ॥

(प्रदीपः) पदग्रहणमिति । यस्य पदत्वं भविष्यति
तस्यैकवर्जमनुदात्तं यथा स्यात् पदसमूहस्य मा भूदित्येवमर्थं
पदग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) यत्तत् पदग्रहणमिति । इदमुपलक्षणम् । यावत्
पदत्वं तावत् वेऽचो भाविमस्तथायुदात्तादिप्रवृत्तिकालेऽपि निधित्वा-
नामपि निघातार्थमित्यर्थं बोध्यम् ॥

(८०२ विधिमुच्यम् ॥ ४ । ३ । २ आ. १०)

१७१२ मयद्वैतयोर्भाषायामभक्षाच्छा-

दनयोः ॥ ४ । ३ । १४२ ॥

(मयदोऽधिकरणम्)

(आक्षेपमाप्यम्)

किमर्थं मयद्वैतयोरित्युच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । विचारयद्यपि प्रवृत्तावेवेति
भावः ॥ मयद्वैतः । एतयोरेवेतिभिन्नं सति पुनर्विधानं
मयदो भवति, तच्चापवादविषयेऽपि प्राप्त्यर्थं संयुज्यते ॥

(उद्द्योतः) नान्येवयोरित्युक्तिमार्गेण मयमाचारकाप्यवयम् ।
न आह—एतयोरेवेति । योग्यविभागेनाहृष्टमा च पुनर्विधान-
मित्यर्थः ॥

(५५३७ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मयद्वैतयोर्वचनमपवाद-
विषयेऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मयद्वैतयोरेत्युच्यते, अपवादविषये-
ऽनिवृत्तिर्यथा स्यादिति । विल्वमयम्, वैल्वम् ॥

(५५३८ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एतयोरेत्यर्थनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एतयोरेत्यर्थनिर्देशो द्रष्टव्यः । द्वेष्यं
विजानीयात्—योगयोर्या प्रत्यययोरिति ।
तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे—एतयोरेत्यर्थ-
निर्देश इति ॥

(प्रदीपः) योगयोरिति । योगयोः प्रत्यययोर्वा विषये
मयद्वैत्यर्थः स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) योगयोरिति । 'पलाद्यादिभ्यो वा' 'गम्याः
पठन्' इत्येतयोरेत्यर्थः ॥ प्रत्यययोः—अन्वयजोरित्यर्थः ॥

(८०३ त्रिधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ भा. ११)

१७२४ जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ ४१३१५४ ॥

(अञ्जोऽधिकरणम्)

(प्रदीपः) तयोर्विकारावयवयोर्यो जितप्रत्ययस्यदन्ता-
द्विकारावयवयोरिवाम् भवतीति सूत्रार्थः ॥

(उद्घोषः) विकारावयवयोरिति । एवकारः स्वरूपकथ-
नपरः । कश्चित्प्रतिष्ठित एव पाठः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । अन्तरेणापि सूत्रं लिखि-
तमत्रा प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) अन्तरेणापीति । नक्षमागप्रत्याख्यानरित्येति
भावः ॥

(५५३९ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विकारावयवयोर्यविकारावयव-
युक्तत्वान्मयद्वप्रतिषेधार्थं जितश्च
तत्प्रत्ययादभ्यो विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विकारो विपारेण युज्यते, अवयव-
नायययः । विकारावयवयोर्यविकारावयवयुक्तत्वा-
न्मयद्व प्राप्नोति । इत्येते चात्रेव स्यादिति । तथा-
न्तरेण यद्यं न सिद्ध्यतीति मयद्वप्रतिषेधार्थं जितश्च
तत्प्रत्ययादभ्यो विधानम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) विकारावयवयोरिति । कपोतस्य विकारो
यद्व—मांसं—कापोतम्, तस्यापि विकारो रक्षो भवति, कपोता-
वयवस्य सकथ्यादेः कापोतस्यावयवोऽन्यो भवतीति वृद्धत्वा-
न्मयद्वप्रसङ्गे तत्रिष्टयर्थमन्विधानमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) सकथ्यादेः कापोतत्वेति । ननु अथ प्राण्यो-
पधिबुद्धत्वाभावाच्चित्तमिदं भाष्यमिति चेत्, न, प्राणिनारोपेणा-
क्षतेरित्याशयात् ॥

(५५४० समाधानाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा दृष्टो ह्यवयवे समुदाय-
शब्दो विकारे च प्रकृतिशब्द-
स्तस्मान्मयद्वभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न चैतत्प्रयोजनमस्ति ।

किं कारणम् ?

दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दः, तद्यथा—पूर्वं प-
ञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं
भुक्तम् । शुक्रं, नीलं, कृष्ण इति ।

विकारे च प्रकृतिशब्दः । विकारे च प्रकृतिशब्दो
दृश्यते । तद्यथा—शालीन् मुद्गैः मुद्गैः, शालिः
विकारं मुद्गविकारेणेति ।

तस्मान्मयद्वभावः । तस्मान्मयद्वतो न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) न वेति । यदा कपोतावयवसकथ्यादेर-
वयवो विवक्ष्यते तदा कपोतशब्दादेव सकथ्यावयवयुक्तेर-
भविष्यति । कपोतविकारमादृत्येव कपोतशब्दान्मासविकारे
रसे इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) यदा कपोतेति । अथ चारोपः सूत्राग्नेऽप्या-
वयवकः । अन्यथाऽवयवे प्राण्यादित्वाभावाच्चतोऽवयवे प्रत्ययो दुर्ह-
पपाद एवेति बोध्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

नैतद्विषयमाह—अवयवे समुदायशब्दोऽस्ति
नास्तीति, विकारे वा प्रकृतिशब्द इति ।

किं तर्हि ?

विकारावयवशब्दोऽपि त्यस्ति, तत उत्पत्तिः
प्राप्नोति ॥

(५५४१ प्रत्याक्षेपनिराकरणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति
चेन्न तेनानभिधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विकारावयवशब्दाद् प्रसङ्ग इति
चेत्तत्र ।

किं कारणम् ?

तेनानभिधानात् । न हि विकारावयवशब्दादु-
त्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् । अत्रमि-
धानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

तद्यावदप्यभनभिधानमाश्रितव्यम् ॥

(प्रदीपः) तेनेति । मयटः 'कपोतमयम्' इति विका-
रावयवयोः प्रयोगाभावादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) प्रयोगाभावादिति । मयटः प्रयोगेण तदर्था-
नवगमादित्यर्थः ॥

(५५४२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अभिधाने ह्यन्यतोऽपि

मयटप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभिधाने सत्यन्यतोऽपि मयट् प्रस-
ज्येत । वैयवस्य विकार इति ॥

(५५४३ सिद्धान्त्येकदेशिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वचनम् ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । यदनभिधानं नाश्रीयते तदा
'वितश्च तत्प्रत्ययात्' इति सूत्रमपनीय नैवमयादिनिवृत्त्यर्थं
'तत्प्रत्ययाल्लु' इति वक्तव्यम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यदि लुगुच्यते, कथं गौमयं अस्य, द्रौव्यं मान-
म्, कापित्थो रसः ? इति ।

अन्यत्र गौमयाद् द्रुवयात् फलाच्च लुग्वक्तव्यः ॥
इह तर्हि—औष्ट्रीकी, अग्रन्तादितीकारो न
प्राप्नोति ।

इहमेवैतत्संगृहीतम्, औष्ट्रिकेत्येव भवितव्यम् ।
इह हि सौनागाः पठन्ति—बुधश्चाश्रुतप्रसङ्ग इति ॥

इह तर्हि—पालाशी समितिल्यनुपसर्जनलक्षण
ईकारो न प्राप्नोति ।

मा भूदेवम्—अन् योऽनुपसर्जनमिति, अग्रन्ता-
दनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति ।

नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—काशकृ-
त्छिन्ना भोक्ता मीमांसा काशकृत्स्त्री तामधीते का-
शकृत्स्ना ब्राह्मणीति, अग्रन्तादितीकारः प्रसज्येत ।

तस्मादस्तु न तेनानभिधानादित्येव ॥

इह तर्हि कपोतो रस इति—प्राणिशब्दो नोप-
पद्यते ।

नैप दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—योऽसावाद्यः
कपोतः सलोमकः सपक्षः, न संप्रति प्राणिति,
कथं तत्र प्राणिशब्दो वर्तते ? इति ।

अथ मतमेतत्—प्रकृत्यन्वया विकारा भवन्तीति ।

इहापि न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) अन्यत्रेति । 'गोश्च पुरीषे' इति विकारे प्रत्ययं
भन्यते । यदा तु पुरीषं नावयवो नापि विकारस्तदा गोमयं
तत्प्रत्यय एव न भवतीति लुङ्ः प्रसङ्ग एव नास्ति । द्रुवय-
शब्दो श्रोत्रिकार इति 'माने वयः' इति वयप्रत्ययान्तः । एताभ्या-
मनुपादादिलक्षणेऽन् ॥

औष्ट्रीकीति । उल्लक्षणस्य मयटो लुकिकृतोऽनन्तत्वाभा-
वादीकाराप्रसङ्गः ॥

बुधश्चेति । पाणिनीयलक्षणे दोषोऽज्ञानमेतत् ॥

पालाशीति । पलाशस्य विकारः । 'पलाशादिभ्यो वा'
इति वक्षेऽन् । तदन्ताद्विकारे मयटो लुकि ईकाराप्रसङ्गः ।
पाणिनीयलक्षणे त्वनन्तादग्नि सतीकारः सिध्यति ॥

काशकृत्स्नेति । अणन्तस्य त्रियामध्येभ्यामनुपसर्जनत्वादी-
काराप्रसङ्गः ॥

तस्मादिति । यस्मात्तुकि पालाशीति न सिध्यति तस्मादन-
भिधानान्मयटोऽनुत्पत्तिराश्रितव्या ।

केवांचित्तु ग्रन्थः—'नैप दोषः, अध्येष्यामभिधेयाया-
मग्न ईकारेण भवितव्यम् । यथाध्येष्या वर्तते ह्यस्य सः, यथा
श्रूयते उत्पन्नसत्सादीकारः । अथ ना पुनरस्तु—न तेनान-
भिधानादिति' ।

अनेन वयपि काशकृत्स्ना परिहृता तथाप्यापिशका न
परिहृता भवति । पालाश्यापिशके न स्वयदेते । 'तस्मात् अस्तु
न तेनानभिधानात्' इत्येव पाठो युक्तः ॥

इह तर्हीति । उद्गतग्रेण मांसं प्राणिवाचिनः कपोतश-
ब्दस्य द्युतिः । सत्या द्युते प्राणिवाचित्वाभावाद्देवं मांसविकारं
कपोतशब्दो न सिध्यतीति चोद्यम् ॥

कथं तत्रेति । तत्रापि लोके कपोतशब्दो दृश्यत इति
प्रश्नः ॥

१ तत्प्रत्ययादुपगतिः । 'वितश्च तत्प्रत्ययात्' इति सूत्रमपनीय नैवमयादिनिवृत्त्यर्थं । तस्यापि
विवक्षयवश्यात् नित्यमपत्यवशाद्विकाराभेदमप्यनुपसर्जनस्य लुकि 'नैवम-
यम्' इति न भवतीत्यर्थः ॥

२ केचित्—अन्त्येष्टेयादिवातिरुहेतव्यः, व्याकृताभाष्येन अस्य द्युतिर्मात्रं तादृश
व्याकृताभाष्यं न प्रकल्पयति । तत्र स्त्रीचीनम् । व्याकराभाष्येन कल्पनोप-
क्रमेण भाष्यकृतेन दोषमाधियम्य कणादिति विलम्बमेव वरं स्यात् । अन्त्येष्ट-
विहृदोषा भाष्यकृतेन समाहितः, न तु वार्तिककृतेनैवमया दोषो भाष्यकृतेन

व्यतिरिक्त इति कल्पनया नास्तीति सत्यं वार्तिकत्वेन निर्देशः कृत इति विचारणीय
मेतत्पुनीतिः ॥

३ तत्प्रत्यय एवेति । 'गोश्च पुरीषे' इत्यनेन निहितो मयट् पुरीषस्य
विकाराभावाच्च विकारात् इति 'तत्प्रत्ययात्' इति शास्त्रपठनप्रत्ययवशात्
एव न मजीवीत्यर्थः । तत्प्रत्ययवदस्य न तत्र विकारावयवप्रत्यय इत्यर्थात् ।
अस्य न मयटो न विकारावयवमिति भावः ॥

४ पाणिनीयलक्षणे—वितश्च तत्प्रत्ययादिति द्युते ॥

प्रकृत्यन्वया इति । प्रकृतेरन्वयो येषु ते प्रकृत्यन्वयाः । प्रकृतिरेव विकाररूपतामापयमाना विकारवस्थायामपि कचि-
त्प्रकृतिशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) मन्यते इति । 'गोक्षे पुरीषे' इति तु पुरीषरूपे
विकारे ष्येति नियमार्थमिति भावः । यदा त्विति । इदं चिन्त्यम्,
माभ्यविरोधात् । शरीरसन्नाशविकारत्वाच्च शरीरविकारत्वमपि
तस्मिन्मद्व्ययम् ॥ कापित्यो रस इति—माष्ये—कपित्थशब्दात्फले
विकारे प्रत्ययेऽपि तस्य कृत् 'रथावन्ते' इति मध्योदात्ततया फल-
वाचिनः 'अनुदात्तादेः' इत्यञ् ॥

बुधश्चेति—येन 'वसीय' इति यत्रो ग्रहणम् । न चैवामी-
रुशब्दात् षञ्जन्तादपि कोपि आपुदात्तं पदम्, अनेद्विवक्षायां
पितृवाचीष्यन्तोदात्तं स्यादिति वाच्यम् । माष्यप्रमाणप्यात् षञ्ज-
द्वित्वस्यैवागीकारात् दोष इत्याशयः ॥

माष्ये—ईकारः प्रसज्येतेति । किं चानुपसर्गनादित्यस्य
तदन्तमिच्छेपणत्वेऽनुपसर्गनादित्यस्य वैयर्थ्यमपि, 'बहुकुरचरा' इत्य-
त्रापि प्रसगादिति बोध्यम् ॥

न परिहृतेति । क्षियामित्यस्य शृङ्गमाणमिच्छेपणत्वेनेदं परिहृ-
तमिति चेत्—तुल्यं पालायामपि—इति बोध्यम् ॥

वृत्तिरिति । आरोपः—इत्यर्थः ॥ सत्यं वृत्तामिति । आरोपे
इत्यर्थः । न त्विष्यतीति । प्राणिस्त्वाभावात् 'प्राणिरजनादिभ्योऽञ्'
इत्यस्मात्प्रतेरिति भावः ॥ चोद्यमिति । विकारलक्ष्यैकप्रकृतेर्विकारे
प्रत्यय इति प्रस्ताव्यमानपक्षे इदं चोपमित्यर्थः ॥

माष्ये—न संप्रसीति । मरणोत्तरावस्थापामित्यर्थः ॥ तत्रापि
लोक इति । तथा चारोपेणास्त्यञ् वृत्तामपि प्राणिवाचकत्वात्क-
सिरिति भावः । प्राणिवाचक्यो यो दृष्टस्ततः प्रत्यय इत्यर्थः—इति
बोध्यम् ॥

प्रकृतेरिति । प्रकृतिवाचकशब्दस्येति ॥

(८०४ अतिदेशसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १२)
१७२५ क्रीतवत्परिमाणात् ॥ ४३११५५॥

(प्रत्ययातिदेशाधिकरणम्)

(जिज्ञासाभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते
भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति,
आहोस्तिपरिमाणात् क्रीते ये प्रत्यया विहि-
तास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति ?

किं चातः ?

यदि विज्ञायते—क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भ-
वन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति,

प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति ।

अथ विज्ञायते—परिमाणात् क्रीते ये प्रत्यया
विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति,

प्रकृतिमात्रात् प्राप्नुवन्ति ।

तस्मात्—

(प्रदीपः) प्रत्ययमात्रमिति । मुद्रैः क्रीतं मौद्रिकमिति
क्रीते ठ्विबहित इति शृङ्गस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥
प्रकृतिमात्रादिति । 'शृङ्गादन्यतरस्याम्' इत्यनूठनौ हलस्य
विकार इत्यत्रापि प्राप्नुतः ॥

(उद्धोतः) शृङ्गस्येति । तत्र हि शृङ्गादमितः, पक्षे ऽप्य ॥

(५५४४ सूत्रार्थसम्पादने एकदेतिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ क्रीतवत्परिमाणादङ्गं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अङ्गं च क्रीतवदिति वक्तव्यम् ।

तच्चर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अङ्गं चेति । 'कालेभ्यो भववत्' इत्यत्र
यदुक्तं 'विदं वृषयनिर्देशात्' इति तदेवानेन प्रतिपाद्यते । अङ्ग-
ग्रहणेन प्रत्यासत्त्या परिमाणमेव युज्यते । तेनायमर्थो भवति—
क्रीतार्थं यथा परिमाणमङ्गं यथा च परिमाणात् प्रत्ययस्तथा
विकारेऽपि परिमाणमङ्गं प्रत्ययश्च । तेन यस्मात्परिमाणात्
क्रीते चः प्रत्ययस्तस्मादेव ॥ विकारेऽपि भवति ॥

न वक्तव्यमिति । क्रीते परिमाणादिलेखान्यतरविशेष-
णत्वे परिमाणस्य विदं वतिनिर्देशात्तद्वैसादृश्यपरिग्रहार्थादुभय-
विशेषणं परिमाणग्रहणमर्थाद्भवतीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु क्रीतेऽङ्गस्याविधानात् 'क्रीतवदङ्गम्' इत्य-
नुक्तत आह—कालेभ्य इत्यादि ॥ अन्यतरेति । क्रीते ये परि-
माणाद्विहिता इति, ये क्रीते विहितास्ते परिमाणाद्भवन्ति—इति वाच्यः ॥

(वार्तिकोक्तापेक्षायने भाष्यम्)

क्रीतवदिति वतिनिर्देशोऽयम् । यदि च याभ्यः
प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन क्रीते प्रत्यया विहिता-
स्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन परिमाणाद्वि-
कारावयवयोर्भवन्ति, ततोऽमी क्रीतवत् कृताः
स्युः ।

येन वित्तमेषादिष्व् अत्राच्यते ॥ वदेऽङ्गम्—अनेद्विवक्षायामिति ॥

५ 'विद्वारल्लङ्घ' इति च श. पाठः । विद्वारल्लङ्घ इत्यस्य विकारो
ल्लङ्घ्यं यस्या इत्यर्थः ॥

६ प्रत्यासत्तामयत्वे इति । नियमं तत्प्रत्ययस्य विकारविकारोऽपि
विकारं यदेतद्विषयः सत्त्वाच्चते वक्ष्यमात्रमिति । यदोऽन्यदस्य प्राणिप्राणिना-
मात्रव्यतिरिक्तविशेषोऽन्येति न तस्मादेति चोक्तमित्यर्थः ॥

१ गोक्षेत्वादित्ययवोऽवयवमाह—गोक्षे पुरीषे इति स्थितिः ॥

२ इमेव 'छापावन्ते' इति मध्योदात्तपञ्चासुतादितिरिति मते, अ-
नोति विरुद्धम् ॥

३ विद्वारल्लङ्घोऽभ्यनेद्विवक्षया विद्वारं यदेतद्विषयः सत्त्वाच्चते वित्तमेषात्
व्यापने आरम्भमन्नाद्ययवयोः पदमेवद्विरूपं दोषम धियति—न च छापीति ॥
४ वार्तिकपाठो विद्वारं तत्प्रत्ययस्य सत्त्वाच्चते वित्तमेषात् प्राणिप्राणिना-
मात्रं माह । माह्यकारात् विद्वारविकारोऽपि अनेद्विवक्षया विद्वारं यदेति वक्तव्यम् ॥

अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा
स्यात्, नामी क्रीतवत् कृताः स्युः ॥

(५५४५ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अणो वृद्धान्मयद् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणो वृद्धान्मयडित्येतद्भवति विप्र-
तिषेधेन ।

अणोऽवकाशः—तित्तिडीक—तैत्तिडीकम् ।

मयटोऽवकाशः—काष्टमयम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—शाकमयम् ॥

(प्रदीपः) अण इति । 'कोपधाष' इति विहितात् ॥

(५५४६ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ओरजोऽनुदात्तादेरजश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओरजोऽनुदात्तादेरजश्च मयद् भ-
वति विप्रतिषेधेन ।

ओरजोऽवकाशः—अरडु—आरडवम् ।

मयटः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—दारु—दारुमयम् ।

अनुदात्तादेरजश्चमयतीत्यस्यावकाशः—कौवलम् ।

जरडुक्ष—जारडुक्षम् ।

मयटः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—आम्रमयम् ॥

(प्रदीपः) कौवलमिति । कुवल्पा विकार इत्यर्थेऽञ् ॥

मयटः स एवेति । काष्टमयमिति, काष्टशब्दस्याद्युदात्त-
त्वात् ॥ आम्रमयमिति । आम्रशब्दः 'अमितम्बोर्दीर्घश्च'
इति रगन्तोऽनुदात्तादिः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—कौवलमिति पाठः । कुवली—कौवल-
मिलपपाठः । एवमत्रेऽपि—एवम—गार्धमिलपपाठः । गार्धमिलेव ॥

(५५४७ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मयटः प्राण्यञ्चिप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) मयटः प्राण्यञ्चमवति विप्रतिषेधेन ।

प्राण्यजोऽवकाशः—गार्धम् ।

मयटः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—चापम् । भासम् ।

प्राण्यञ्चमवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) गार्धमिति । एवमस्य विकार इत्यर्थः ॥

(५५४८ विप्रतिषेधसङ्गठनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वाऽनवकाशत्वादपवादो

मयद् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वैष युक्तो विप्रतिषेधः, योऽय-
मजो मयटश्च ।

किं कारणम् ?

अनवकाशत्वादपवादो मयद् ।

अनवकाशो मयद् सावकाशमजं वाधिष्यते ।

स कथमनवकाशः ?

यद्यनुवर्तन्ते शैपिकाः ।

अथ निवृत्ताः शैपिकाः,

वृद्धमाधुदात्तं मयटोऽवकाशः ॥

(प्रदीपः) नवेति । 'ओरजोऽनुदात्तादेरजश्च' इति य उक्तो

विप्रतिषेधस्तन्निराकरोति ॥ यद्यनुवर्तन्त इति । 'तस्य
विकारः' इत्यत्र शैपिकाणामनुवृत्तौ छे प्राप्ते मयडारभ्यमा-
णोऽन्यपूर्वको भवतीति छेस्येयमोऽपि बाधक इत्यर्थः । एतच्च
चाप्यसामान्यचिन्ताया येन नाप्राप्त इति न्यायस्थानवतारा-
देतद्व्याख्यानपेक्षायोज्यते ॥ अथेति । तन्निरुक्तौ विध्यन्तर-
पूर्वको मयद् न भवतीति काष्ठमयादौ सावकाशः परत्वादेवानं
वाधते, न स्वपवादत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) 'प्राण्यजश्च' इत्यस्य पीनरक्त्यपरिहारायाह—
ओरज इति । इदं कोपधाणोऽद्युपलक्षणम् ॥ ननु छेनेवाभा येन
नाप्राप्त्यभावात् कथममोऽपि बाधोऽत्र आह—एतच्चेति । न्यायान-
पेक्षाया हेतुर्वर्थायानवतारः ॥ तन्निरुक्तामिति । तन्निरुक्तिबोधकतस्य-
ग्रहणसामर्थ्यात् 'तस्येदम्' इत्यनेनापि विकारि छाप्राप्तिरिति भावः ॥

(५५४९ विप्रतिषेधसङ्गठनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ प्राण्यजश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः—योऽयं

मयटः प्राण्यजश्च ।

किं कारणम् ?

अनवकाशत्वादपवादो मयडित्येव ।

अनवकाशो मयद्, स यथैव ओरजमनुदात्ता-
देरजं च बाधते, एवं प्राण्यजमपि बाधेत ॥

(प्रदीपः) प्राण्यजश्चेति । पूर्वत्र विप्रतिषेधामावेऽपी-
ष्टसिद्धिर्भवत्येव—दाहमयमात्रमयमिति । प्राण्यजि तु तदभावे
चापं भासमितीष्टं न सिध्यति, मयदप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोतः) ननु पूर्ववार्तिकेनैव सिद्धाविद व्यर्थम्, अतस्ततो
विधेयं दर्शयति—पूर्वेति । अपवादत्वेनेति भावः ॥ मयदप्रसं-
गादिति । अपवादत्वादिति भावः । यथेतदित्यादिना भाष्ये कोप-
धलुषणायो मयटश्च विप्रतिषेधः स्यात्पदे । अत्राधिकारे शैपिकानुवृत्तौ
मयद् छापवादः । 'कोपधाष' इत्यत्र 'ओरज' इत्याद्योऽपवादः ।
तत्रापवादविप्रतिषेधो न्याय्यः । अननुवृत्तौ तु कोपधाणोऽज
इव मयटपवादत्वादनुक्तः, स स्यात् इति बोध्यम् । पुरस्तादिति
न्यायाधीनारे तु मयटो चापवाद इति सर्वथा युक्तो विप्रतिषेध इति
तात्पर्यम् । तद्वन्मयद् भवति—मयटा परत्वाकारकोपधलक्षणेऽञ्
वाध्यत इति ॥

(५५५० एकदेशिवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥*॥तस्मान्मयद्विधाने प्राणिप्रतिषेधः॥*॥

(भाष्यम्) तस्मान्मयद्विधाने प्राणिभ्यः प्रतिषेधो यक्तव्यः ।

स तर्हि यक्तव्यः ।

न यक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । 'निलं वृद्धशरादिभ्योऽप्राणिनः' इति यक्तव्यमित्यर्थः ॥

(तिष्ठान्वाभाष्यम्)

मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् याधन्त इत्येवमयं मयद् ओरञ्मनुदात्तादेरञं च बाधिष्यते, प्राण्यञं न बाधिष्यते ॥

यद्येतदस्ति—'मध्येऽपवादाः' 'पुरस्तादपवादाः' इति, माऽनुवृत्तश्रौतिकाः ।

पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् याधन्त इत्येवमयमण अञं बाधिष्यते, मयटं न बाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) यद्येतदस्तीति । यद्येतदाधीयत इत्यर्थः ॥ माऽनुवृत्तमिति । यत्ते 'युरुषो छठि' इति वा परस्मैपदम् । 'पुपादिपुतादि' इति च्छेरज्जिह्वा । श्रौतिकाणां निरुत्थनु-वृत्तोरपि विप्रतिषेधोपपत्त्या मयटा परत्वाकोपचलक्षणोऽण् बाध्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) इवेऽनुदात्तात्परस्मैपदं कथमत्र आह—वृत्ते-रिति ॥

(५५५१ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अनुदात्तादेरञः प्राण्य-
ञ्विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ्भवति विप्र-
तिषेधेन ।

अनुदात्तादेरञ्भवतीत्यस्यावकाशः—जरद्वृक्षः
—जारद्वृक्षम् ।

प्राण्यञः स एव ।

इहोमयं प्राप्नोति—कपोत—कापोतम् ।

प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) जरद्वृक्ष इति । जरद्वृक्षशब्दः समास-
खरेणान्तोदात्तत्वाद्नुदात्तादिः । स एवेति ।—गार्ध्वमिति ।
कपोतशब्दः 'लपावन्ते' इति मण्योदात्तत्वाद्नुदात्तादिः ॥

(उद्घोषः) कपोते उमयप्राण्युपपत्त्याह—कपोत इति ॥

(विप्रतिषेधोपपादकं भाष्यम्)

कः पुनरत्र विरोधः, तेन वा सति, यनेन वा ?
सापवादः स निधिः, अयं पुनर्निरपवादः ।

यदि तेन स्याद्, इह न स्यात्—श्वाविधो वि-
कारः श्वाविधम् ॥

(प्रदीपः) सापवाद इति । मयटा परत्वाद् बाध्यमान-
त्वात् ॥ अयमिति । यनेन परत्वान्मयटो बाधनात् ॥
श्वाविध इति । श्वानं विध्यतीति क्तिप् । 'नहिष्ठति' इति
दीर्घः । कृत्खरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वाद्नुदात्तादित्वम् । अत्र
मयडभावात् प्राण्यञ् भवति—इति 'द्वारादीनां च' इति वृद्धि-
प्रतिषेध एवागमश्च ॥

(उद्घोषः) परत्वादिति । अपवादश्चो बाधनमात्रपर
इति भावः ॥ मयडभावादिति । प्राण्यना परत्वाद्वाप्येन तद-
भावो बोध्यः ॥

(८०५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ भा. ३३)

१७३३ फले लुक् ॥ ४ । ३ । १६३ ॥

(लुगधिकरणम्)

(५५५२ सूत्राक्षेपे वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ फले लुग्वचनानर्थक्यं
प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) फले लुग्वचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

प्रकृत्यन्तरत्वात्, प्रकृत्यन्तरमामलकशब्दः फले
वर्तते ।

एकान्तदर्शनात् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्यन्तरत्वादिति । आमलकादिशब्दः
फले न यौगिकः—आमलक्याः फलमिति । किं तर्हि ? जातिश-
ब्द एवेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु यौगिकेऽपि अण्प्रकृत्यन्तरत्वात्प्रत्ययत्वमस्तेष्वेव
आह—आमलकादिशब्द इति । फलं हि वृक्षस्य नावयदः, अना-
रभकत्वत् । नापि विकारः, ॥ हि शिविधः—मृह्यपुनर्दकं—यथा
मलादिः, प्रकृत्यन्तरत्वात्प्रत्ययत्वात् यथा खादिरः द्रुव इति । फल
तु नैवतिष्ठति सत्र प्रत्ययाद्येते । प्रकृत्यन्तरत्वमावयदमिति भावः ॥

(५५५३ सूत्राक्षेपे वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति
चेद्वृक्षे लुग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेत्, वृक्षे
लुग्वचक्यः ।

वृक्षोऽपि हि फलेकान्तः ॥

(प्रदीपः) एकान्तदर्शनादिति । आमलक्या अवयवे
आमलकं द्रव्यत्वं, ततश्च यौगिक एव फले आमलकशब्द
इत्यर्थः ॥ फलेकान्त इति । फलमेकान्तो यस्मैति बहुव्रीहिः ।

यदि संबन्धदर्शनाद्यौगिकत्वमामलकशब्दस्य फले व्यवस्थाप्यते तदा संबन्धाविशेषादामलकस्यैवमामलकी वृक्ष इति वृक्षावयविनि-
प्रत्ययमुत्पाद्य लुग्विधेयः । तस्मादुभयव्याप्त्यामलकादयो
जातिशब्दा एव स्वभावतो वर्तन्त इत्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—एकान्तदर्शनादिति । एकान्तोऽवयवः ॥
आमलकस्या अवयव इति । अवयवमुत्पत्तेः प्रागसत्त्वादनामकेऽपि
'दन्तशृंगादौ गवावयवत्ववत् फलमप्यवयव इति भावः । एवं विकार-
श्चमपि बोध्यम्, प्रकृतेरवसानांतरस्यैव विकारत्वात् । भवति नाफलिता-
वस्थायाः फलितावस्था—अवस्थान्तरमिति । एवं चायलकीमयमिलादि-
'निवृत्त्यर्थं लुगावयवक इति भावः ॥ भाष्ये—फलेकान्तशब्देन फल-
वृक्षयोः संबन्धो वर्तितस्तदाह—यदि संयन्धेति ॥ लुग्विधेय
इति । आमलकीयो वृक्ष इत्यादि निवृत्त्यर्थमिति भावः ॥ स्वभा-
वतो वर्तन्त इति । अतिप्रसरणवन्निधानाद्वारणीय इति भावः ॥

ध्यन्ति ग्रीष्मादयः, तद्वाचिनामित्यर्थः ॥ व्रीहय इति । विल्वा-
यण् ॥ यवा मापा इति । 'तृणभाष्यानां च व्यपाम्' इत्याहु-
दात्तत्वादौत्तार्गिकोऽण् । मुद्रशब्दात्—वित्वायण् ॥

(५५५५ संग्रहवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुष्पमूलेषु च बहुलम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुष्पमूलेषु बहुलं लुब्धकव्यः । म-
ल्लिका, करवीरम्, विसम्, मृणालम् ।

न च भवति—पाटलानि मूलानि ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे

द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

(८०६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ३ । २ आ. १४)

१७३६ लुप् च ॥ ४ । ३ । १६६ ॥

(लुपोऽधिकरणम्)

(५५५४ संग्रहवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । व्रीहयः, यवाः, मापाः, मुद्राः, तिलाः ॥

(मदीपः) फलपाकशुषामिति । फलपाकेन ये शु-

(मदीपः) पाटलानीति । पाटलिशब्दो विल्वादः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यटपुत्रकैष्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थ-
स्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(उद्द्योतः) पाटलिशब्दस्य वृक्षत्वान्मयमुचितोऽत आह—
विरह्यादिरिति ॥

इति श्रीशिवभट्टसूतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-

द्द्योते चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

	आस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।				
	प्राक्तनयोगः	आह्निके १	आह्निके २	आह्निकसंज्ञ- योगः	सर्वयोगः
व्याख्यासूत्राणि	७६०	३२	१४	४६	८०६
अव्याख्यासूत्राणि	८१०	८७	३५	१२२	९३२
समुदितसूत्राणि	१५७०	११९	४९	१६८	१७३८
पातितानि	५४४३	६५	४७	११२	५५५५

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थे पादे

प्रथममाहिकम् ।

(८०७ अधिकाश्वम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १)

१७३९ प्राग्वहतेष्टक् ॥ ४ । ४ । १ ॥

(ठकोऽधिकरणम्)

(५५५९ संप्रहवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दा-
दिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । माशब्दिकः, नैत्यशब्दिकः, कार्यशब्दिकः ॥

(प्रदीपः) तदाहेति । तदिति कर्ममात्रं निर्दिश्यते न तु द्वितीया समर्थविभक्तिः, 'आहो प्रभूतादिभ्यः' इत्यतो भेदेन वचनात् । तेन पदसमुदायादयं प्रत्ययः । माशब्द इत्याह— माशब्दिकः, नित्यः शब्द इत्याह—नैत्यशब्दिकः—इति । तत्र पदसमुदायाय इतिना प्रत्ययवृद्धयमानो वचनक्रियासंबन्धा- त्कर्म संबधते । अत्रातिपदिकत्वात् द्वितीयाऽनुपपत्तिः ॥

(उद्घोषः) ननु तदाहेति द्वितीयासमर्थाप्रत्यय इति कथ्यते । न च तनुक्त्वं, वाक्यात्मस्यविधिविनेन वाक्यस्य द्वितीयासमर्था- दाह—उदिति कर्मैति ॥ भेदेन वचनादिति । तेन हि पदा- देव द्वितीयासमर्थाधीयते ॥ केचन 'मा'शब्दोच्चारयितरि प्रत्ययस्य- निष्ठाह—मा शब्द इति । शब्दो मा कारीत्यर्थः । कुतो करोति क्रियाऽन्तर्गता बोध्या । भाष्ये आशब्दमाहेत्युपाधः ॥

(५५५७ संप्रहवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आहो प्रभूतादिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आहो प्रभूतादिभ्यःपृथग्व्यक्तव्यः । प्रभू- तमाह—प्रभूतिकः, पार्याप्तिकः ॥

(प्रदीपः) प्रभूतमाहेति । क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वम् ॥

(५५५८ संप्रहवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पृच्छतौ सुखातादिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पृच्छतौ सुखातादिभ्यःपृथग्व्यक्तव्यः । सौखातिकः, सौख्यप्राप्तिकः, सौख्यशायनिकः ॥

(प्रदीपः) पृच्छताविति । विद्वन्तानुकरणमेतत् । तत्र शब्दे कार्यासमवातिदन्तायै ठविषिः ॥

(उद्घोषः) आहो पृच्छताविति । वैदुषमहान्तावधे- निरेवे इतिउते ॥ पृच्छतौ प्रकृतान्तरात्पृथक्—तिष्ठतेति । सौख्यप्राप्तिके उभयपदशक्तिः, अनुपपत्तिरातिषा ॥

(५५५९ संप्रहवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ गच्छतौ परद्वारादिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गच्छतौ परद्वारादिभ्यःपृथग्व्यक्तव्यः । पारदारिकः, गौस्तल्पिकः ॥

(८०८ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. २)

१७४७ आकर्षात् पृष्ठ ॥ ४ । ४ । १ ॥

(छत्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रत्ययानां विध्वनिद्वारेणे भाष्यम्)

इह केषांचित्सांहितिकं पठ्यम्, केषांचित्पि- द्यर्थम् ।

तत्र न ज्ञायते केषां सांहितिकं पठ्यम्, केषां पिद्वर्थमिति ?

तत्र किं न्याय्यम् ?

परिगणनं कर्तव्यम् ॥

(५५६० परिगणनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आकर्षात्पर्षादेर्भस्त्रा-
दिभ्यः कुसीदत्प्राच ।

आवसथात्किसरादेः

पितः पडेते ङाधिकारे ॥ * ॥

(प्रदीपः) इहेति । एकस्य वाऽनेकस्य वा प्रकारस्य व्यञ्ज- नपरस्य भुल्या विशेषानवधारणासांहितिकेऽपि वा प्रकारे 'अनपि च' इति द्विवचनविधानादनेकपकारत्वसंभवात्संशयः ॥ आक- र्षेति । श्लोकः—पार्षात्कर्षाः सुदिग्धानसदिग्धाश्च आन्तिनिरु- साय पर्यन्तीयणत् ॥ पडेते इति । विधिवान्वयापेक्षं पठ्यम्, प्रत्ययानुसारेण सारो ॥

(उद्घोषः) एकस्य वेति । 'मखादिभ्यम्' इत्यादावयं संदेहः ॥ ननु कुसीदव्यंते ङाचोर्दोविधाना पक्षित्युक्तमत आह— विधिवान्वयेति ॥

(८०९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ३)

१७५५ विभाषा विवधात् ॥ १११११७ ॥

(छनो विभाषाधिकरणम्)

(५५६१ पृथक्वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वीचघाथेति चत्तच्यम् ॥ * ॥

वैधैधिकः ॥

१ तन्मन्त्राः प्रभूतिभ्य इत्यनेन ॥

२ कर्त्तव्यप्राप्तेः 'आहो-पृच्छतौ' इत्यो कथयन्ति—उद्घोषेति । आहो-

इह । पृच्छतौ—तिष्ठतः ॥

३ 'विषय' इति च. न. पाठः ।

४ 'विधिवत्, वीचघाथ' इति छ. पाठः । तद्वत्ता पृथक्पदेन पृथक्पदेन न पठ्यते । 'वीचघाथ' इत्यस्योपपत्तिः । इत्युच्यते । पठ्यते इति पृथक् ।

(प्रदीपः) वीवधाचेति वक्तव्यमिति । अत्र विव-
धशब्दवीवधशब्दौ पर्यायौ । तत्राविरधिकन्यायो न संभवति,
उभाभ्यां प्रत्ययस्येष्टत्वात् । ततो वीवधाचेति वक्तव्यमित्युक्तम् ॥

(उद्द्योतः) उभाभ्यामप्रत्ययस्येति । अत्र इत्यर्थः । 'वीवधिकाः'
इत्यस्यापीष्टत्वादिति भावः । एकदेशविकृतन्यायेनैव वीवधग्रहणस्य
सिद्धाविर्द्धं व्यर्थमित्यन्ये । विवधवीवधशब्दौ स्वतन्त्रावेव, न प्रकृति-
विकारमात्राविति वार्तिकाशयः ॥

(८१० विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ४)

१७५८ त्रेर्मन्वित्यम् ॥ ४ । ४ । २० ॥

(नप्रत्ययाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

नित्यप्रहणं किमर्थम् ?

विभाषा मा भूत् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषा-
ग्रहणं निवृत्तम् ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—

(प्रदीपः) विभाषा मा भूदिति । द्वे अत्र विभाषे
संभवतः । एका महाविभाषा, अपरा—'विभाषा विवधात्' इति ।
तत्रान्तरेणापि नित्यप्रहणं पूर्वसूत्र एवानन्तरस्य विभाषाग्रहण-
स्मात्सारितत्वादननुवृत्तत्वात्माहाविभाषा नित्यप्रहणेन निवर्त्यते ॥
इतरः—'अगन्तरा विभाषा निवर्त्यते' इत्युक्तम्—इति मत्पाऽऽह—
नैतदस्तीति ॥ इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—इदं तर्हि ॥

(उद्द्योतः) ननु 'अण कुटिलिकायाः' इत्यत्राननुवृत्त्या 'विभाषा
विवधात्' इत्यस्मात्सारितत्वादेव निवृत्तिसिद्धेर्विभाषा मा भूदित्यसंगतमत
आह—द्वे अत्रेति ॥ भाष्ये—इदं तर्हि ॥ महाविभाषानिवृत्त्य-
र्थमित्यर्थः ॥

(५५१२ नित्यप्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ त्रेर्मन्वित्यवचनं विपर्ययार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नित्यं ध्वन्तं मध्यपयमेव यथा
स्यात्, कैवल्यस्य प्रयोगो मा भूत् ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हि ॥

(उद्द्योतः) तदाह—नित्यं ध्वन्तं मध्यपयमेवेति । नित्य-
पदस्यैवार्थे एववर्णनं दर्शितः ॥

(५५१३ एकदेशप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र यथाधिकारं तद्विपर्य-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र यथाधिकारं तद्विपर्ययता प्र-
प्नोति । निवृत्त इति यतते, तेन निवृत्त एव ध्वन्तं

मध्यपयं स्यात्, येऽन्ये उपचारास्तत्र न स्यात् ।
कृत्रिमं महत्सु विहितमिति ॥

(प्रदीपः) निवृत्त एवेति । पवित्रणा निर्दृष्टमित्यस्यैव
वाक्यस्य निवृत्तिः स्यात्, न तु पवित्रः कियत इत्यद्वैतमी-
त्यर्थः ॥ कृत्रिमं महदिति । प्रत्ययप्रयोगानन्तरेणापि मह-
त्त्वादीनि कृत्रिमशब्दायविशेषणानि स्युरित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु कृत्रिम महदिति प्रयोग इष्ट एवेत्यत
आह—प्रत्ययप्रयोगमिति । कृत्रिमं महदिति वदन् महती कृत्रि-
रित्याद्यपि प्रयुज्येतेति भाष्यार्थे इति भावः ॥

(सिद्धान्तसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि भाव इति प्रकृत्य इमम्वक्तव्यः । कु-
ट्टिमा भूमिः, सेकिमोऽस्तिरित्येवमर्थम् ।

ततो वक्तव्यम्—त्रेः,

—त्रेऽन्नेमप्ये भवति ।

ततः—नित्यम्,

—नित्यं ध्वन्तादिमविति ।

किमर्थमिदम् ?

नित्यं ध्वन्तमिमम्विपर्यय एव यथा ह्यात्, कैच-
लस्य प्रयोगो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) भाव इति प्रकृत्येति । भाववाचिनः
शब्दाभिरुक्तेऽयं इमम् विषय इत्यर्थः ॥ त्रैरिति । पूर्वेण सिद्धे
नित्यार्थे वचनम् । तेन निवृत्ते तावद्वाक्यं निवर्त्यते । ततो
नित्यमित्यनेनोपचारान्तरविषयस्यापि वाक्यस्य निवृत्तिः कियत
इति तद्विषयता त्रिप्रत्ययस्य सिध्यति ॥

(उद्द्योतः) ननु भावे इमम्विधाने कुट्टिमा भूमिरित्युदा-
हरणासंगतिरत आह—भाववाचिन इति । कुट्टनं कुट्टितेन निवृ-
त्त्यर्थः ॥ वतो नित्यमित्यनेनेति । शलो नित्यं पाण्डुर इतिवत्
नित्यशब्दोऽयमव्ययशब्देदार्यः । तत्र हि न कदाप्यपाण्डुर इति श्लो-
कते । यत्र च शोडश निवृत्ते इमम् स 'यन्पाण्डुरस्येत्यर्थे' इति भाष्यः ।
यद्यपि कैवल्यस्येति नोगविभागेन तासामभ्यास्ययमर्थः सापक्षितुं
शक्यते, तथापि मत्पदात्करणोपपत्त्या भगवता वार्तिकपूर्वकं
योगविभागे दर्शित इति बोध्यम् ॥

(८११ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ५)

१७६१ चूर्णादिनिः ॥ ४ । ४ । २३ ॥

(इतिप्रत्ययाधिकरणम्)

(सूत्रप्रत्ययार्थावकभाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् ।

कथं चूर्णी, चूर्णिनौ, चूर्णिन इति ?

इतिनैतन्मतवर्थायेन सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) इतिनेति । उक्तु 'संख्ये' इत्यनेनानभिधानाज्
भविष्यतीति भावः ॥

(८१२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ भा. १)

१७६२ लवणाङ्गुक् ॥ ४ । ४ । २४ ॥

(लुकोऽधिकरणम्)

(५५६४ सूत्रप्रत्याख्याने वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लवणाङ्गुग्वचनानर्थक्यं रस-
चाचित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लवणाङ्गुग्वचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

रसवाचित्वात् । रसवाच्येय लवणशब्दः, नैष
संख्येतिनिमित्तः ।

आतश्च रसवाची ॥

(प्रदीपः) रसवाचित्वादिति । रसस्य गुणत्वाद् गुण-
वाचिनां शुद्धादीनां गुणगुणिनोर्भेदोपचाराद् गुणित्तिदर्शना-
कार्यो लुकेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) रसस्य गुणत्वादिति । द्रव्येण द्रव्यत्वेन च
संख्येयत्वादिति भावः ॥ ननु समवायिसंज्ञस्य गुणेनापि
संख्यात्वं ततोऽपि प्रलयः स्यादित्यत आह—अभेदेति । भेदे एव
संख्येयत्वव्यवहारः, न हि गुणगुणिनोः स इति भावः । रूपादिव-
द्रसशब्दस्य गुणिसमानाधिकरणत्वाभावेऽपि शुद्धादिवलवणशब्दस्य
सख्यमिति तात्पर्यम् । लवणद्रव्यसंख्येयं लावणिक इति त्वनभिधाना-
क्षरणीयमिति तत्परम् ॥

(५५६५ लवणशब्दस्य रसवाचकत्वबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ असंख्ये च दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) असंख्येऽपि हि लवणशब्दो वर्तते ।
सद्यथा—लवणं क्षीयम्, लवणं पानीयमिति ॥

(प्रदीपः) असंख्ये चेति । लवणेन द्रव्येण यदसंख्यं
लवणसंयुक्तं तत्रापि लवणशब्दस्य दर्शनाद् गुणशब्दत्व-
मेवासेत्यर्थः ॥

(५५६६ रसवाचकत्वबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ संख्ये चादर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संख्येऽपि च यदा नोपलभ्यते,
तदाह—अलवणः सूयः, अलवणा यवागूः, अलवणं
शाकमिति ॥

(प्रदीपः) संख्ये चेति । लवणद्रव्यसंख्यमपि यल्लवण-
रस न भवति, तत्र न दृश्यते लवणशब्द इत्यर्थः ॥

(८१३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ भा. ७)

१७६८ प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ४ । ४ । ३० ॥

(उक्तोऽधिकरणम्)

(सूत्रनिर्देशाक्षेपभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः, यदसाचक्ष्यं दत्त्वा बहु
गृह्णाति तद्गर्ह्यम् ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

(प्रदीपः) अयुक्त इति । उत्तमर्णो यदक्ष्यं ददाति
न तत् गर्ह्यम् । यत्त्वत्वं दत्त्वा बहु गृह्णाति तदेव गर्ह्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) उत्तमर्णे चापमिष्यते न च तत्र मामोति—इत्याह—
उत्तमर्ण इति । एव च न तत्र प्रत्ययार्थः । यत्र चापमर्णे प्रत्य-
यार्थः, न तत्रेव्यत इति यावः ॥

(५५६७ निर्देशसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रयच्छति गर्ह्याय ॥ * ॥

(भाष्यम्) इति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ।
न कर्तव्यः ।

तादर्थ्याच्चाच्छब्दं भविष्यति—गर्ह्यार्थं गर्ह्यम् ॥

(प्रदीपः) गर्ह्यायेति । द्विगुणाय प्रयच्छति द्वैगुणिक इति
चतुर्थ्यन्ताद् प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः ॥

(५५६८ निर्देशोपपादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ मेस्याल्लोपो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) मेस्याच्छन्दलोपो वा द्रष्टव्यः । द्वि-
गुणं मेस्यादिति प्रयच्छति—द्वैगुणिकः, त्रैगुणिकः ॥

(प्रदीपः) मेस्याल्लोपो वेति । उपचारापेक्षया विक-
ल्पाधौ वाशब्दः । द्विगुणं मे स्यादिति वाक्याद् प्रत्ययः, मे-
स्याच्छन्दलोपश्च ॥

(५५६९ लक्ष्यसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वृद्धेर्धुपिभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृद्धेर्धुपिभावो ज्ञेयः । चार्धुपिकः ॥

(प्रदीपः) चार्धुपिक इति । वृद्धयर्थं धनं प्रयच्छती-
त्यर्थः ॥

(उद्घोषः) वृद्धयर्थमिति । योऽस्त्वृद्धिदानमगोहस्य पर-
कीय धनं गृहीत्वा बहुवृद्धेऽन्त्यसे यच्छति तत्रैवायमिष्यत इत्यन्ये ॥

(८१४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ८)

१७७९ धर्मं चरति ॥ ४ । ४ । ४१ ॥

(उक्तोऽधिकरणम्)

(५५७० पूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अधर्माच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधर्माच्चेति वक्तव्यम् । आधर्मिकः ॥

(प्रदीपः) अधर्माच्चेति । तदन्तविधेः 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन' निषेधाद्भवत्तम् । 'येन विधिः' इत्यत्र 'धर्मोन्नयः' इति वार्तिकमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ॥

(८१५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ९)

१७८७ ऋतोऽन् ॥ ४ । ४ । ४९ ॥

(अज्ञोऽधिकरणम्)

(५५७१ पूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नृनराभ्यामन्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नृनराभ्यामन्वेति वक्तव्यम् । नृधर्म्या-नारी । नरस्यापि-नारी ॥

(प्रदीपः) नृनराभ्यामिति । वृशब्दस्य सूत्रेणैव सिद्धे प्रत्यये वृहन्तत्वेनोपादानम् । यथा वृहन्तवाद्भवति, एवं नरशब्दादपीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) नरशब्दादपीति । उक्तिसूत्रस्य वचनम् । अनेनै-वोभयोर्यां सिद्धाया नृनरयोरेकैवेति गणसंज्ञमनायम् । सर्वथा आपुदात्तत्वाद् नृनरस्य वा तज्जातीयेष्वधर्मैरिति जातिप्रतीतिरपि सिद्धा । नरीति तु नरशेष्यत एव । नृशब्दाऽप्यु जीवोऽनभिधानम्, तच्च तत्वाप्यावश्यकं पुनोयेन कीदृशं वारणायैलाहः ॥

(५५७२ पूरकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विशसितुरिहलोपश्चा ॥ * ॥

(भाष्यम्) विशसितुरिहलोपश्चाञ्च वक्तव्यः । विशसितुर्धर्म्यं वैशाखम् ॥

(५५७३ पूरकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विभाजयितुर्णिलोपश्चा ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वक्तव्यः । विभाजयितुर्धर्म्यं-वैभाजित्रम् ॥

(८१६ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १०)

१७९३ शिल्पम् ॥ ४ । ४ । ५५ ॥

(उक्तोऽधिकरणम्)

(अतिष्ठनिवारकं भाष्यम्)

किं यत्नं मुदङ्गः शिल्पं स मार्दङ्गिकः ?

किं चातः ?

कुम्भकारे प्राप्नोति ।

एवं तर्ह्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । शिल्पमिव—शिल्पम् । मुदङ्गवादनं शिल्पमस्य—मार्दङ्गिकः, मौरजिकः, पाणविकः, पैठरिकः ॥

(प्रदीपः) अभ्यासपूर्वकं किमाद्य कौशलं शिल्पम् । मुदङ्गादिषु द्विविधा क्रिया—अभ्याहनलक्षणा, निष्पादनलक्षणा च । तत्र विशेषानुपादानात् वृच्छति—किं यस्येति ॥

एवं तर्ह्येति । उपचरितश्रुतिः शिल्पशब्द आश्रीयत इत्ययमेवेवशब्दलोपः । कुम्भकारस्य हि मुदङ्गो मुख्यं शिल्पं वादकस्य उपचरितम् ॥ मुदङ्गवादनमिति । लोके तु मार्दङ्गिकशब्दस्य मुदङ्गवादनशिल्पोऽभिधेयः । तत्र साहचर्यान्मुदङ्गवादाने मुदङ्गशब्दस्य श्रुतिविषये वृत्त्या गत्वर्थत्वादप्रयोगो वादनशब्दस्य ॥

(उद्योतः) ननु लोके द्रव्यसौन्दर्यजनकक्रियाकोशे शिल्पशब्दप्रसिद्धेर्मुदङ्गवादनवौचलवति कथं प्रत्योऽत आह—अभ्यासेत्यादि । मुख्ययोगसाधारणमिदं लक्षणम् ॥ द्विविधेति । तत्रान्ये मुख्यश्च, अन्ये औपचारिकम् । स्पष्ट चेद भाष्ये ॥ विशेषानुपादानादिति । गौणस्यैव ग्रहणमित्यर्थं बोधकविशेषानुपादानादित्यर्थः ॥

उपचरितेति । मुख्येऽनभिधानेन सामर्थ्यादुपचरितस्य ग्रहणमिति भावः ॥ उपचरितमिति । मुदङ्गवादनमिति शेषः, कश्चित्तु तथैव पाठः । तदुपचरितं शिल्पमित्यर्थः ॥ नन्वेवं मार्दङ्गवादनिक इति स्वादत्त आह—तत्र साहचर्यादिति । श्रुतिविषये वृत्त्येति । तद्विश्रुतिविषये लक्षणमित्यर्थः । मुदङ्गवादनशब्दात्प्राप्तमभिधानात्प्रत्ययभाव इति भावः ॥

(८१७ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. ११)

१७९७ शक्तियष्टोरीकम् ॥ ४ । ४ । ५९ ॥

(ईककोऽधिकरणम्)

(सूत्रस्यासमर्थकं भाष्यम्)

किमर्थमीकगुच्यते, न कनोचोच्येत ?

कारूपसिद्धिः—शाकीकः, याद्रीक इति ?

शक्तियष्टोरीकारोऽन्ते, कदाश्च प्रत्ययः ॥

न सिध्यति ।

विभाषा चैव हि शक्तियष्टोरीकारः, अपि च

“केऽणः” (७।४।१३) इति ह्रस्वत्वम् प्रसज्येत ।

एवं तर्हि—इकगुच्यते ।

कारूपसिद्धिः—शाकीको याद्रीक इति ।

सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् ।

न सिध्यति, यस्येति लोपः प्राप्नोति ॥

इकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥

यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिरिकारोच्चारणसामर्थ्या-

द्वाप्यते, सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति ।

यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्वाप्यते ।

यस्य तु विधेर्निमित्तमेव, नास्ती वाप्यते ।

(८२० विधिसूत्रम् ॥ ४।४।१ आ. १४)

१८०३ हितं भक्षाः ॥ ४।४।६५ ॥

(५५७४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हितं भक्षा इति चतुर्थानिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) हितं भक्षा इति चतुर्थानिर्देशः कर्तव्यः ॥

(५५७५ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इतरथा ह्यनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतरथा हि निर्देशो न भवति । हित-
शब्देन च योगे चतुर्थी विधीयते, सा प्राप्नोति ।

स तर्हि चतुर्थानिर्देशः कर्तव्यः ?

न कर्तव्यः ।

एवं वक्ष्यामि—हितं भक्षास्तदसौ । ततः—दी-
यते नियुक्तम् । तदस्मा इति ॥

(प्रदीपः) इतरथा हीति । यदि हि चतुर्थी न निर्दिश्यते
तदा प्रकृताया अस्तेति पश्चाः सम्बन्धायोग्यत्वादिहानुपस्थाना-
प्रत्ययार्थो न निर्दिष्टः स्यादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) संबन्धायोग्यत्वादिति । हितयोगे चतुर्थीवि-
धानादिति भावः । भाष्ये—अनिर्देश इति । अनानिर्देश इत्यर्थः ॥
तदेवाह—सा प्राप्नोतीति । चतुर्थी प्राप्नोतीति—अस्तेति पृथ-
गुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(८२३ विधिसूत्रम् ॥ ४।४।३ आ. १५)

१८१४ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्

॥ ४।४।७६ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(५५७६ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बह्व्यभिधाने रथशकटहल्सी-
रेभ्यः प्रत्ययविधानानर्थक्यं

विहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) बह्व्यभिधाने रथशकटहल्सीरेभ्यः
प्रत्ययविधानमनर्थकम् ॥

किं कारणम् ?

विहितत्वात् । विहितोऽत्र प्रत्ययः “तस्येदम्”
(धा३।१२०) इति ॥

१ द्वितीयाश्रयमित्यस्य स्थाने “द्वितीयाश्रयोव्यञ्ज” इति ख पाठः ॥

२ “उ एषापो” इति ख पाठः ॥

३ तस्येदम् ४।३।२० इति सूत्रे तदुक्तम् ॥

४ तद्वहतिरस्येति वाच्यम् ॥

५ एवमेवेति । रथस्य गोदेति कुर्यात् विग्रहवाक्येऽस्यदिक्रियाया
अभ्याशरेऽपि विशेषादिप्रेषणमात्रमन्तरित्वेन कर्तृत्वात्सत्वेन तत्र प्रतीति-
रिति भावः ॥

शब्दभेदादविधानम् । शब्दभेदादविधिः स भव-
ति—अन्यो हि शब्दो रथं वहति, अन्यो हि रथस्य
चोडेति ॥

(प्रदीपः) शब्दभेदादिति । पञ्चान्ताप्रत्ययो विधीय-
मानो द्वितीयान्ताच्च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु यत्र बहनकर्तृरुपार्थस्यैव विवक्षितत्वादिति
बोदेति शब्दभेदव्ययनमसंगतमत आह—पृथगन्तादिति । पृथ-
वाच्चकर्तृत्वापेक्षया द्वितीयाश्रयं कर्मत्वं विजातीयमित्यभिमानः ॥

(५५७७ आक्षेपसमर्थक वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थ-
अयत्वात् प्रत्ययविधानस्यार्थ-
सामान्यातिसङ्गम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थार्थयः
प्रत्ययविधिः । यं एवाथो रथं वहति, स एव
रथस्य चोडेति ।

तत्रार्थसामान्यातिसङ्गम् ॥

(प्रदीपः) अर्थसामान्यादिति । अर्थसैक्यात् पञ्च-
न्तादेव प्रत्ययोत्पत्ताविष्टसिद्धिर्भवत्येवमित्यर्थः । ननु “रथाद्रथा”
इति तत्रोक्तम् । बोधार्थेऽपि प्रयोगदर्शनादिध्वतामित्यदोषः ॥

(उद्योतः) अर्थसैक्यादिति । बह्वीत्यस्य कियामभान-
त्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावव्यवसायेन कर्तृरुपाधेर्लक्ष्ये घट्टे प्रतीत्या
तस्यैव तद्विधार्थत्वेन विवक्षितत्वादिति भावः । कर्मत्वपूर्वजात्वे
मानाभान इति तत्रैवम् । भाष्ये—य एवाथ इति । तद्विधार्थ-
दर्शकविग्रहनावस्यतिर्हेतुत्वेत्यर्थः । तदुक्तम्—

आश्रयात् तद्विधार्थस्य यत्किंचिदुपपन्नकम् ।

गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥ इति ।

तुल्यन्यायात्तद्वहतिपदशकविग्रहावस्यत्यतिङ्गत्वेऽप्येवमेवं । अत
एव वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहः । इदमपि वृत्त्यर्थोपदेशक-
वाक्यविपर्ययेन । तेन स्वातन्त्र्येण प्रत्ययमाने भावार्थप्रधानत्वमेव ।
एव च तुल्यन्यायाधिष्ठितगुणित्वसाधोपदेशके चित्रा गावो वस्येति
वाक्येऽपि तुल्यत्वासेन चित्रगोसंबन्धीत्येवं बोधः । अत एव तत्रापि
वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहः । एतद्वोधनायैव तत्र स इत्यस्य
विग्रहवाक्ये प्रयोगः श्लाघः । तत्रोक्तमिति । एव ॥ बोधेति कथं
तेन सिद्धिरिति भावः ॥

१ इदमपि—आश्रयात् तद्विधार्थस्येति वचनमपि, कियामभानत्वेऽपि कर्तृ-
रुपाधेः प्रतीतिरित्यर्थः ॥

२ इत्येव बोध इति । विवक्षितत्वेन चित्रगोलासीति बोधः । चित्रा गावो
वस्य कर्तृरिति विवक्षितत्वमस्य च—वत्ससन्धि चित्रगोलासीति तत्रा
बोधः । एवञ्च चित्रगोलासीति चित्रगोलासीति विवक्षितत्वमस्येत्येवोक्ति
पराधः । आश्रयात् तद्विधार्थत्वेन तद्विधार्थत्वेऽप्युपपन्नं समानार्थ-
विधत्वात्तद्वहतिपदशकविग्रहावस्यत्यतिङ्गत्वेऽप्येवमेवं । अत
एव वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहः । इदमपि वृत्त्यर्थोपदेशक-
वाक्यविपर्ययेन । तेन स्वातन्त्र्येण प्रत्ययमाने भावार्थप्रधानत्वमेव ।
एव च तुल्यन्यायाधिष्ठितगुणित्वसाधोपदेशके चित्रा गावो वस्येति
वाक्येऽपि तुल्यत्वासेन चित्रगोसंबन्धीत्येवं बोधः । अत एव तत्रापि
वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहः । एतद्वोधनायैव तत्र स इत्यस्य
विग्रहवाक्ये प्रयोगः श्लाघः । तत्रोक्तमिति । एव ॥ बोधेति कथं
तेन सिद्धिरिति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—यो द्वौ रथौ वहति स द्विरथ्यः । यो द्वयो रथयोर्बोढा स द्विरथ्यः । तेन सति लुग्भवति ॥

अनेन सति कस्मात् भवति ?

प्राग्दीव्यत इत्युच्यते ॥

(प्रदीप.) द्विरथ्य इति । 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविधिः ॥

(उद्घोष.) माथे—तेन सति लुगिति । जनजादि-
नैऽपि यथाऽस्य उद्घोषा तथा 'दिगेर्लुक्' इत्यत्रोक्तम् ॥

(८१२ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १६)

१८२० संज्ञायां जन्याः ॥ ४ । ४ । ८२ ॥

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

किं निपात्यते ?

जनन्या जनीभाषो निपात्यते यच्च प्रत्ययः ॥

(उद्घोष.) माथे—जनन्या जनीभाष इति । गोमृता-
वशात्पुत्रजनन्यत्र जननीशब्देन गृह्यते ॥

(५५७८ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जन्या इति निपातनानर्थक्यं
पञ्चमीनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जन्या इति निपातनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

पञ्चमीनिर्देशात् । जनीशब्दादेवा पञ्चमी ॥

(प्रदीप.) निपातनानर्थक्यमिति । वृत्तिकारैर्यजि-
प्रातनमाश्रित तदनर्थक्यं विधिनैवेष्टिदिर्नयलेवेत्यर्थः ॥ जनी-
शब्दादिति । जायतेत्या गर्भे इति जनी बध्नुच्यते । 'जनि-
सहिभ्याम्' इतीप्रत्ययः, 'जनिभ्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥

(सूत्रफलबोधक भाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सर्वकालः प्रत्ययविधिर्यथा
विज्ञायेत ।

जननीं वहन्ति जन्याः । जनीं बोढारो जन्याः ।
जनीमयाधुजन्त्या इति ॥

(प्रदीप.) सर्वकाल इति । यद्यपि विध्यर्थे वेऽपि
सख्याकालयोरविवक्ष्यतेतत्सिध्यति, तथापि न्यायानुसारेण प्रति-
पत्तिगौरवं स्यादिति निपातनाधयणम् ॥

(उद्घोष.) जनीं बोढार इति । वृद्धि रूपम् ॥

(८१३ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १७)

१८२१ विध्यत्यधनुषा ॥ ४ । ४ । ८३ ॥

(५५७९ भाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विध्यत्यकरणेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) विध्यत्यकरणेनेति वक्तव्यम् ॥

(उद्घोष.) अकरणेनेत्यस्य करणयोगे नेत्यर्थः ॥

(५५८० भाक्षेपसमर्थकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधनुषेति ह्युच्यमानेऽतिप्रसङ्गो
भवति ।

इहापि प्रसज्येत—शर्कराभिर्विध्यति, कण्टकै-
र्विध्यतीति ।

तच्चर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ॥

(प्रदीप.) शर्कराभिरिति । प्रधानस्यात्र सापेक्षत्वाद् ।
वृत्तिप्रसङ्गः ॥ अनभिधानादिति । शर्कराभिः पच इति
प्रयोगाभावादित्यर्थः । एवं चाधनुषेति न वक्तव्यम् ॥

अन्ये त्वाहुः—धनुषा करणविशेषेण करणमानं लक्ष्यत
इति सर्वत्र करणे प्रतिषेधः प्रवर्तते ॥

(उद्घोष.) प्रधानस्याग्रेति । न चास्यते क्रियायाः
प्राधान्येऽपि तद्धिते साधनप्राधान्यादिदमनुक्तम्, कारकाद्ये शुभमूत-
क्रियाया अपि नित्यसापेक्षत्वेनादोषाद् । अत एव कृतपूर्वा कृत्स्नित्यादि
सिध्यति । प्रत्ययार्थत्वात् प्रधानस्येत्युक्तमुपाध्यायैः ।

इदं तु बोध्यम्—प्रत्ययान्तयोगे न त्वीया, तदर्थं प्रति कर-
णत्वाभावस्य करणसङ्गामावस्य च 'कर्तुंरनेनोः' इति सूत्रसमाख्य-
समतत्वात् । विग्रहकालिकरणत्वमादाय तु करणत्वम्वहार इति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

कस्मात् भवति—कण्टकैर्विध्यति, शर्कराभि-
र्विध्यतीति ।

अनभिधानात् ॥

(८२४ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १८)

१८२८ गृहपतिना संयुक्ते, ज्यः

॥ ४ । ४ । १० ॥

(व्यप्रत्ययाधिकरणम्)

(भाक्षेपभाष्यम्)

गृहपतिना संयुक्तः इत्युच्यते, तत्र दक्षिणाग्रायपि
प्राप्नोति । दक्षिणाग्रिरपि गृहपतिना संयुज्यते ॥

(प्रदीपः) गृहपतिः—यजमानः ॥

(उद्घोतः) ननु गृहपतिः—अग्निविशेषः, तेन संयोगो गार्हपत्यस्यैवेति कथं दक्षिणामौ प्राप्तिरत आह—यजमान इति । स च गार्हपत्य इव दक्षिणाद्यावर्गं कार्याणि करोतीति तेनपि स संयुक्त इति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि—गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते, सर्वत्र गृहपतिना संयुक्तः ।

तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—साधीयो यो गृहपतिना संयुक्त इति ।

कश्च साधीयः ?

यस्मिन् पत्नीसंयाजाः क्रियन्ते ॥

अथ वा गृहपतिर्नाम मन्त्रः स यस्मिन्नुच्यते ॥

अथ वा संज्ञायामिति वर्तते ॥

(प्रदीपः) यस्मिन्मिति । यजमानेन पत्न्या च ये याग-विशेषाः क्रियन्ते ते पत्नीसंयाजाः, ते च गार्हपत्य एव क्रियन्ते न दक्षिणामौ ॥ अथ वेति । स च मन्त्रो गार्हपत्यविषय एव ॥

(उद्घोतः) प्रकर्षगतेर्मन्त्रविशेषस्य वा ग्रहणे बीजामाना-दाह—माथे—अथ वा संज्ञायामिति ॥

(८२५ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. १९)

१८६६ मत्वर्थे मासतन्वोः

॥ ४ । ४ । १२८ ॥

(५५८१ पुरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मासतन्वोरनन्तरार्थे वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) मासतन्वोरनन्तरार्थे वेति धक्-ध्यम् । मध्यस्मिन्नस्ति मध्यनन्तरमिति वा मध्यव्यः । माधवः ॥

(प्रदीपः) अनन्तरार्थे वेति । शाश्वतः सप्तम्ये । मत्वर्थे मासतन्वयविशेषेणेऽपि प्रत्ययोऽनन्तरार्थेऽपीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) मासतन्वयविशेषेणेऽपीति । सामान्यस्य विशेष प्रति विशेषणत्वादिति भावः ॥

(५५८२ पुरकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लुगकारेकाररेफाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया चक-ट्याः । लुङ्—मधुः, नमः, तपः ।

अकारः—इयः, ऊर्जः ।

इकारः—शुचिः ।

रेफश्च—शुक्रः ॥

(प्रदीपः) मधुरिति । मधु विद्यतेऽस्मिन्, नभांसि विद्यन्ते यस्मिन्, तपो विद्यतेऽस्मिन्निति यतो लुङ् । नमःशब्दोऽत्रा-ध्रवाची । अत्र नमः, तप इति नपुंसकं वम्, छान्दसात्वत् ॥

इय इति । एषणम्—इद्, साऽस्मिन्नस्ति, ऊर्जास्मिन्नस्ति, शोचनं—शुक्ल साऽस्मिन्नस्तीति प्रत्ययाः ।

शुक्र इत्यत्रायस्यादित्वाज्ज्ञाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु शुक्ति विशेष्यतिप्रत्यया पुराणं स्यादत आह—नपुंसकत्वमिति ॥ वार्तिके बाहुलकात् 'र' इति समुदायनिर्दे-शेऽपि इकः कृतः । कञ्चित् 'र'शब्दात् प्रत्ययाः इति पाठः ॥

(८२९ विधिसूत्रम् ॥ ४ । ४ । १ आ. २०)

१८७८ वसोः समूहे च ॥ ४।४।१४० ॥

(५५८३ पुरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उप-संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं क-र्तव्यम् । ओ भावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु औप-डिति चतुरक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्, यजेति षोडशरम्, ह्यक्षरो षष्टकाक्षरः । एष वै सप्त-दशाक्षरः—छन्दस्यः प्रजापतिर्यजमानुविहितः ॥

(प्रदीपः) अक्षरसमूह इति । अक्षरसमूहवाचिनश्छन्दः-शब्दादप्रत्ययः ॥ ओ भावयेति—अक्षराणि गम्यन्ते ॥

(उद्घोतः) ननु छन्दःशब्दस्याक्षरसमूहवाचकात्तत्त्वमप्रत्ययविधानानुपपत्तिरत आह—अक्षरसमूहवाचिन इति । अक्ष-रसमूहे वर्तमानाव्यातिपदिकादिति वार्तिकार्थः । प्रत्ययस्तु स्वायै इति भावः ॥ माथे—प्रजापतिः—प्रजापतिर्दृष्ट इत्यर्थः ॥

(५५८४ पुरकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ छन्दसि बहुभिर्वसवैरुप-संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसि बहुभिर्वसवैरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हस्तौ पृथक्स्य बहुभिर्वसवैः ॥

(उद्घोतः) पृथक्सेति । पृणातिः पूरणकम् ॥

(५५८५ पुरकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अग्निरीशो वसव्यस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) अग्निरीशो वसव्यस्येत्युपसंख्यानं क-र्तव्यम् ।

रेफाश्च इति निर्देशोऽनुक्तवत्तत्त्वमाह—वार्तिके इति ।

तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ॥

(५५८६ सिदान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ स्वार्थविज्ञानात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमेतत् । वसव
पव वसव्याः पान्तु ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे

पादे प्रथममाह्निकम् ॥

पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ॥

(प्रदीपः) स्वार्थविज्ञानादिति । 'वसोः' इति
योगविभागः कर्तव्यः । तेन स्वार्थे भविष्यतीत्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यटपुत्रकैष्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थे
स्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ॥

(उद्घोषः) स्वार्थे यतो विधानाभावादाह—योगविभाग
इति । वस्तुनः स्वार्थिकप्रकरणे एषामुपसंख्यानं कर्तव्यम्, यथै-
प्रलय उपसंख्येयो वेति भाष्यार्थ इति पंचमे नश्यते ॥

इति श्रीशिवमट्टसूतसतीगर्भननागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपे
इत्योते चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ॥

	असिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।		
	प्राप्तिनयोगः	आह्निके १	सर्वयोगः
व्याख्यातसूत्राणि	८०६	२०	८२६
अव्याख्यातसूत्राणि	९३३	१२४	१०५६
समुदितसूत्राणि	१०३८	१४४	११८२
वार्तिकानि	५५५५	२१	५५८६

	चतुर्थाध्यायस्य सूत्रवार्तिकसंख्या ।				
	प्रथमपादे	द्वितीयपादे	तृतीयपादे	चतुर्थपादे	समग्रोऽध्याये
आह्निकानि	४	२	२	१	९
व्याख्यातसूत्राणि	८६	५७	४६	२०	२०९
अव्याख्यातसूत्राणि	९०	८८	१२२	१२४	४२४
समुदितसूत्राणि	१०६	१४५	१६८	१४४	६३३
वार्तिकानि	२३४	११६	११२	२१	४८३

जयदेवगुरुभूतत्वा तुयं भाष्यं सुपूजितम् । प्रभाष्यमार्गशेपेण प्रीयतां परमेश्वरः ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे

प्रथममाह्निकम् ॥

(८२७ अधिकारसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १)

१८८३ प्राक् कीताच्छः ॥ ५ । १ । १ ॥

(छप्रत्यवाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

प्राग्वचनं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) प्राग्वचनमिति । छ इत्येवाधिकारोऽस्त्विति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु प्राक्पदाऽभावे 'कीतात्' इत्यस्याऽपि न्यय-
त्वेन भाष्ये—'प्राग्वचनं किमर्थम्' इति तन्मात्रोच्छेदे न कीजमिति
चेन्न, अथवाक्षेपद्वाराऽप्यभिनिर्देशाक्षेपे एव तावयोऽव-इत्याह—इत्ये-
वेति ॥

(५५८७ प्राक्पदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्राग्वचनं उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

तत्र तावदुक्तम्—*प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम्,
अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽणप्रसङ्गः*
इति ।

इहापि प्राग्वचनं कियते सकृद्विधानार्थम् ।
सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्यात्, योगे
योगे तस्य ग्रहणं भा कार्यमिति ॥

(प्रदीपः) प्राग्वचनं उक्तमिति । अस्मिन् प्राग्वचने
यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तम् । न्यायस्य तुल्यात्वात् 'प्राग्गीत्यतोऽपि'
इत्यात्र यदुक्तं तदेवेहापि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ सकृद्विधानार्थ-
मिति । प्राक्कीतायोऽर्थास्तानपेक्ष्य सकृदेवानेन तेष्वर्थेषु
छस विधानं यथा स्यादित्यर्थः ॥

विहितो यथा स्यादिति । पुनः श्रुत्या प्रकर्षप्रति-
पत्तिः—झु लोपवेन विहितो यथा स्यादित्यर्थः ॥ योगे
योग इति । अतएव सकृद्विधाने 'तस्मै हितम्' 'छः' इत्येवं
प्रत्ययनिर्देशात् छो वक्तव्यत्वात् च शास्त्रगौरवप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'छः' इत्येव नानावाक्यत्वाऽभावात्सकृद्वि-
धानं सिद्धमेवेत्यत आह—प्राक्कीतादिति । ननु विहितो विहित

इति पुनरुक्तम् आह—पुनरिति ॥ प्रकर्षमेव ददायति—सुष्टिति ॥
नन्वधिकारस्तेऽपि कियद्गुरुमधिकार इत्येतज्ज्ञानायावदितिर्देशावश्य-
मत्वे किं तत्र लोपवगत आह—छ इतीति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम्, अधिकारादप्येतत्सिद्धम् ।
अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे
योग उपतिष्ठते ॥

(प्रदीपः) अधिकारादिति । 'छः' इत्येतावदेव सूय-
मस्तु, नार्थः प्राक्कीतादित्यनेन । यथैव प्रत्ययादयोऽधिकारा
अवधिनिषेधोपादानमन्तरेणेतं साधयन्ति, एवमयमपि साध-
यिष्यतीत्यर्थः । प्रतियोगमित्यनेन छाप्रवायःत्वमधिकारस्य
दर्शयति । 'योगे योग उपतिष्ठते' इत्यनेन त्वधिकारस्य
व्यापारः प्रदर्शयते ॥

(उद्द्योतः) ननु 'प्रतियोग'मिति 'योगे योगे' इति च पुन-
रुक्तम् आह—प्रतियोगमिति ॥ व्यापार इति । उत्तमो-
पसितिरूपः ॥

(समाधानवार्तिकलाकम्भाष्यम्)

अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसङ्गः
अधिकारात् सिद्धमिति चेदपवादविषये छः
प्राप्नोति । "उगवादिभ्यो यत्" [५।१।२] छञ्च,
इति छोऽपि प्राप्नोति ।

तस्मात् प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) उगवादिभ्यो यत् छञ्चेतीति । नदीयो-
तोम्यायेन प्रतिस्मृत्तधिकारस्योपस्थानात् उत्तरार्गापवादयोः
सन्निधानविशेषात्तद्व्यवस्थानीयवामिव विकल्पः स्यादित्यर्थः ।

केचिदाहुः—'उगवादिभ्यो यत्' इत्ययमधिकारस्ततो
द्वेवोरपि पारम्पर्यपरस्परसम्बन्धात्तुपलक्षणमेतत् । इदं तु
प्रदर्शनीयम्—'शरीरावयवाश्चछञ्च' इति ॥

(उद्द्योतः) नन्वत्र येन निराकाङ्क्षात्वा 'छः' इत्यस्याऽस्म-
न्मोऽत आह—नदीति । एतेन 'मौलसम्बन्धेन निराकाङ्क्षात्मक-
रणकल्पस्य कथं सम्बन्धः' इत्यपास्तम् । स्मरितत्वरूपमनेन तस्याऽपि
सम्बन्धसम्बन्धादिति भावः ॥ केचिदाहुरिति । सन्नापरिभाषयोः
पैरायैवोरपि परस्परसम्बन्धदर्शनेनाऽपि स्यादित्यत्राऽहविः ॥

(प्राक्पदार्थनिरूपकभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञा-

३ सुष्ठु लोपयेनेति । एकेनेव भाष्येन कीतपर्वन्तामेऽ छमलवो विहितो
मपदिति भावः ॥

५ व्यापारः प्रदर्शयति इति । सूत्रे प्राक्कीतादित्यत्राभावे छ इत्यस्य
मस्तिसुप्रसङ्गात् नैव व्यापारमेव च गौरवमर्थमुक्तम् । इदानीं तु 'छः' इत्येव-
मधिकारो कृते एववाक्यत्वेनोत्तरप्रापि सम्बन्ध इति प्राक्कीतादित्यस्याभ्येऽपि
न नीलमिति प्रदर्शयति ॥

१ सन्निधानविशेषादिति । अपवादत्वज्ञानं हि व्यापारोपोत्तरप्रापेति
न व्यापारोपोत्तरात् तज्ज्ञानमिति व्यापकावकाशमात्रात्तत्राऽपि स्यादित्यर्थः ॥

३ 'पराधर्मो वास्त्व' इति च तु. उच्छ्रयोपरिचयवर्धितः पाठः ॥

अथदेवगुरुत्वा पञ्चमाध्यायमवगच्छामः ।
भाष्यप्रदीपोद्घोसानामप्रामाण्यमिति आशयः ॥

१ तावदिति । एवञ्च प्राग्वचनं किमर्थमिति व्याख्येयव्यतिरिक्तं
हितमर्थमित्येव तावदिति भावः ॥

२ सट्टदेवानेनेति । सूत्रे प्राक्कीतादित्यस्याभावे छप्रसङ्गात्तुपलक्ष्य प्रतिस्मृ-
तविधानं स्यादिति वाच्यमेव । प्राक्कीतादिति पदच्छेदे तु प्राक्कीतायोऽर्थास्तौ
छमलवत् विधानमनेनैवेनेन कावेन स्यादिति सकृद्विधानमिति वाच्यम् ॥

३ पुनः श्रुतेति । भाष्ये 'विहितो प्रत्ययो विहितः' इति विहित-
पदस्य पुनः अनेन प्रकृत्यतिरिक्तत्वदर्शयः ॥

यते—प्राक् कीताद्याः प्रकृतयः, आहोस्वित्प्राक्-
कीताद्येऽर्था इति ।

किं चातः ?

यदि विशायते—प्राक्कीताद्याः प्रकृतय इति,
स एव दोषः—अपवादविषये छप्रसङ्ग इति ।

अथ विशायते प्राक् कीताद्येऽर्था इति

न दोषो भवति । समानेऽयं प्रकृतिविशेषादुत्प-
द्यमानो यत् छं बाधियते ॥

यथा न दोषस्तथाऽस्तु ।

प्राक् कीताद्येऽर्था इति विशायते ।

कुत एतत् ?

तथा ह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति । इतरथा
हि यद्व्यपस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते, ततो यां काचिदेव
प्रकृतिमवधित्वेनोपावदीत ।

अथ वा पुनरस्तु—प्राक् कीताद्याः प्रकृतय इति ।

ननु चोक्तमपवादविषयेऽपि छप्रसङ्ग इति ॥

(प्रदीपः) स एव दोष इति । 'तस्मै हितम्' इत्या-
दिष्वर्थाभिधानेऽपि दृष्टान्तादिपदिकादिति सामान्यप्रकृतिरधिकारा-
सन्निहिता । 'शरीरावयवाद्यत्' इत्यादौ तु विशेषप्रकृतिः ।
तत्र प्राक्कीतात् प्रकृतिभ्यो विधीयमानश्छो विशेषप्रकृतेरपि
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

समानेऽर्थे इति । तस्मै हितमित्यसिद्धये शरीरावयवा-
द्यदिधीयमानः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं बाधते, तस्मिन्
कौण्डिन्ये दधीत्यर्थः ॥ तथा हीति । यथाजातीयोऽवधित्व-
याजातीयेनावधिमता भाव्यम् । यथा मासापर इत्युक्ते कालः
प्रतीयते, ग्रामात् पूर्वं इत्युक्ते देशः, अलोऽन्यात्पूर्वं इत्येव ॥
यां काचिदिति । 'आ परिखायाश्छः' इत्येवं वाच्यं स्याद-
ित्यर्थः ॥

अथवेति । अभ्युपगम्यवादोऽयम् । न त्वयं पक्षो युक्तः,
अथविधिजातीयत्वात् । नन्वसिन्पक्षे छस्यार्थो न निर्दिष्टः
स्यात् तदथ स्वार्थं प्राप्नोति । नैव दोषः । 'तस्मै हितम्'
इत्यादीनामर्थाभिधाना प्रत्ययं प्रति साकाक्षत्वात् सन्निहितेन
एन निराकाङ्क्षीकरणार्थस्य सभाव स्वार्थं प्रत्ययाप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोषः) ननु 'तस्मै हितम्' इत्यादौ सामान्यप्रकृतिविषये
चरितार्थेऽपि विशेषप्रकृतिभ्यस्तस्मैस्त्वैत्येतेत्येव आह—तस्मै इत्यादि ॥
ननु 'श्रीतात्' इत्यस्य प्राग्वियेपत्तयेन कथं प्राधान्यमत आह—य-
थेति । प्राधान्येनेत्यस्याऽवधित्वेनेत्यर्थे इति भावः । स बाधयितव्य-

पेक्षया प्रधानम्, उत्पत्तिपादनतात्पर्येणाऽवधिनिर्देशादिति बोध्यम् ॥
नन्वसिन्पक्ष इति । प्रकृतिषु के चरेऽर्थनिर्देशादित्यभिमानः ॥

(आक्षेपनिवारकवार्तिकसारकभाष्यम्)

“न वा कचिद्वावचनात्”

न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

कचिद्वावचनात् । यदयं कचिद्वावचनं करोति—
“विभाषा हविरपूपादिभ्यः” (५।१।४) इति, तज्ज्ञा-
पयति—नापवादविषये छो भवतीति ॥

(प्रदीपः) वावचनादिति । विकल्पनचनादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु 'वावचनम्' इत्यस्य 'विभाषा हविः' इत्य-
दाहरणसङ्गतमत आह—विकल्पेति । वाशब्दोऽर्थपर इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवम्, नार्थः प्राग्वचनेन, अधिकारात्सिद्धम् ।
ननु चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये
छप्रसङ्ग इति ।

परिहृतमेतत्—“न वा क चिद्वावचनात्” इति ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अथ किमर्थमिदानीमवधिगृह्यते, न प्राक् ठञ् इत्ये-
वोच्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—अर्थेष्वयं भव-
तीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यत् छं
बाधते ॥

(प्रदीपः) अथेति । ठञः परोऽर्थः प्रकृतिर्वा प्राक्की-
तास्तास्तीति लाघवायम् 'प्राक्ठञः' इति वक्तव्यम् । 'प्राग्वदे-
ष्टुञ्' इति प्रत्यासङ्गश्च ग्रहीष्यत इत्यर्थः ॥ अर्थेष्विति ।
तेन ज्ञापकाश्रयणमन्तरेण न्यायेनापवादविषये छस्याप्रवृत्तिः
सिध्यति । 'प्राक् ठञः' इति वृत्त्यमाने तुल्यजातीयस्यावधि-
मतोऽभावादर्थः प्रकृतयो वाऽवधिमपत्वेन सगृह्येत् ॥

(उद्घोषः) नन्वेव 'लोकसर्वलोक' इति ठञोऽप्यवधित्वं
सम्मान्येतेत्येव आह—प्राग्वतेति ॥ न्यायेनेति । न्यायस्य
यच्छयोः सामान्यविशेषभाव एव ॥ अवधिमतोऽभावादिति ।
सर्वत्राऽन्ययप्रयोजकत्वस्यार्थः ॥ प्रकृतयो वेति । वाशब्दार्थे ।
प्रकृतीनाञ्चाऽवधिमपत्वे यच्छयोः समानेऽर्थः स्यात् । दृष्टान्ताद्योऽवधित्वेनाभिन-
काश्रयणे गौरव स्यादिति तत्परिहाराय सूत्रज्ञाऽर्थोऽवधित्वेनाभिन-
इति भावः । अनेन च भाष्येण 'अथवा पुनरस्तु' इत्यस्य प्रो-
वादत्वं सूचितम् ॥

१ 'विन्ध्यस्त्रीर्वाप्ये' इति छ. ग. पाठः ॥

२ इति भाव इति । मातृपदव्यापकत्वेनेति पदस्यावधित्वेनेत्यर्थः इत्यादि ॥

३ अथेति । आसिन् पूर्व इत्यादि—'प्राक्कीतात्पदम्' इत्येव सूत्रमा-

वस्यत् ॥ श्रीतादित्येन ढ अर्थे दशमधित्वेन निर्दिष्टेन । अतिपूर्वमस्येव-

(८२८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. २)

१८८४ उगवादिभ्यो यत् ॥ ५।१।२ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(५५८८ पूर्वविप्रतिषेधबोधकमेकदेशिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यञ्ज्यावजः पूर्वविप्रतिषिद्धं

सनङ्गुपानहौ प्रयोजनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यञ्ज्यौ भवतोऽजः पूर्वविप्रतिषेधेन ।

किं प्रयोजनम् ?

सनङ्गुपानहौ प्रयोजनम् ।

यतोऽवकाशः—शङ्क्यं दाह, पिचव्यः कार्पासः ।

अजोऽवकाशः—वार्धम्, चारुम् ।

सनङ्गुनाम चर्मविकारः, तस्मादुभयं प्राप्नोति—
सनङ्गव्यं चर्म ॥

अवस्थावकाशः—औपानहं दाह ।

अजः स एव ।

उपानहनाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—
औपानहं चर्म ॥

(प्रदीप) यञ्ज्याविति । छापवादानां परविप्रतिषे-
धवाधानायेदम् ॥

(उद्द्योत) वार्धे—‘चर्मनोऽञ्’ । औपानहे—‘कृपनोपान-
होव्ये’ । नन्वजराच्छापवादत्वाद्वाह्यहामा यचिन्तया यतोऽप्यप-
वादत्वादयुक्तो विप्रतिषेधोऽत आह—छापवादानामिति । येन
नाप्राप्तिर्यायेन छापवाद भवेत्, तं तु यदपवादत्वम् । ‘यत्’ अपि
छापवाद इति अपवादविप्रतिषेध इति भावः ॥

(५५८९ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दृश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) दृश्च भवत्यत्र. पूर्वविप्रतिषेधेन ।

दजोऽवकाशः—छादिपेयं दृणम् ।

अजः स एव ।

छदिर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—
छादिपेयं चर्म ।

दञ्च भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीप) छदिर्नामेति । छादनं छदिसञ्च चर्मविका-
रोऽपि सम्भवति ।

अत्राहुः—छदिरुपानहो प्रतिपदं त्रयवविधानादयुक्तो
विप्रतिषेधः । तथा चोक्तम्—‘परमिस्तान्तरत्रप्रतिपदविधयो
विरोधिरुपनिषादे तेषां मिय प्रत्यक्षे परमलीगस्यम्’ इति
नार्धं पूर्वविप्रतिषेधेनेति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्द्योतः) छादनमिति—कारणे ह्यद । छदिरित्यत्र
‘इसञ्’ इति हसः । तच्च तुणविकारः । कचिचर्मविकारोऽपि ॥

अत्राहुरिति । अत्राऽरुचिबीज निरवकाशत्वे सत्त्वेन प्रतिपद-
विधिरा नापकत्वे प्रयोजकम्, नान्यथा—इति ॥

(५५९० विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ हविरपूपादिभ्यो विभापाया
यत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हविरपूपादिभ्यो विभापाया यद्भ-
वति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

हविरपूपादिभ्यो विभापाया अवकाशः—आमि-
क्ष्यम्—आमिक्षीयम् । पुटोडाश्व्यम्—पुटोडाशी-
यम् ।

यतः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—चरव्यास्तण्डुलाः ।

यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीप) हविरपूपादिभ्य इति । सूत्रपाठोऽपूर्वप्र-
दर्शनार्थमपूपादिग्रहणम् । न ह्यपूपादिषु प्रतिपदं कश्चिदुक्ता-
रन्तः पठ्यते । पाठोऽपि वाऽपवादोऽसौ भवति, उत्सर्गोपवा-
दयोथायुक्तो विप्रतिषेधस्तस्माद्विविधोऽपवाधिविषय एव विप्र-
तिषेधोऽभिमतः । गवादियुक्ते हवि शब्दस्य पाठात् स्वरूपग्र-
हणाच्च ‘विभापा हविर्’ इत्यत्र हविर्विशेषवाचिग्रहणम् ॥
चरव्या इति । चर्वाधिकरण इतिरूपवाच्यारुचरुचन्देनोच्यते ॥

(उद्द्योत.) ननु हविर्विषयस्यैवोदाहरणद्वयपूपादिग्रहणं व्यर्थ-
मत आह—सूत्रपाठेति ॥ असम्भवोऽपि तद्विषये विप्रतिषेधस्य
त्वाह—न हीति । पाठोऽपि घेलभ्युपगमवादः ॥ ननु हवि-
रशब्दस्य ग्रहणात्कथं तत्राऽपि विप्रतिषेधप्रसक्तिरत आह—गवा-
दीति ॥ स्वरूपेति । अत्रात्रातिविरोधित्वन्यायेन तत्रैव स्वरूपग्रह-
णमिति भावः ॥ ननु चरव्याशब्दस्य स्वात्मां प्रतिद्वे कथमन्योन्यप्राप्ति-
रत आह—चर्वयीति ॥

(५५९१ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अन्नविकारेभ्यश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्नविकारेभ्यश्च विभापाया यद्भ-
वति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

अन्नविकारेभ्यश्च विभापाया अवकाशः—हुर्याः,
सुरीयाः ।

यतः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—सक्तव्या धाना इति ।

यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीप) अन्नविकारेभ्यश्चेति । अपूपादिषु ‘अन्न-
विकारेभ्यश्च’ इति पठ्यते, तद्विषयोऽपि विप्रतिषेध उच्यते ।

प्रपञ्चार्थं श्वायं पाठः, 'हविरपूषादिभ्यो विभाषाया यत्' इत्युक्त-
त्वात् । तत्र सामर्थ्यादपूषादिग्रहणेनानिर्धारितविशेषो अत्र वि-
कारा एव ग्रहीष्यन्ते ॥

(उद्घोषः) ननु 'हविरप्पादिभ्य' इति वार्तिकेऽप्पादिभ्यणं
 व्यर्थम्, अत्रविकारातिरिक्ताप्पादिभ्यणान्ताभावादत आह—तत्रेति
 विप्रतिषेधवार्तिके इत्यर्थः ॥ सामर्थ्यादिति । अप्पादिषु तन्निधो-
 वणान्तगताभावादिति भावः । अनिर्णारितविशेषा इति ।
 तत्त्वत आह अत्रविकारवाचकाः शब्दा इत्यर्थः । तेषु च वचित्तुपादो-
 पारिताभ्यां प्रतिषेधतद्गतिरिति भावः । पूर्वं 'अत्रविकारेभ्यश्च' इत्य-
 द्वापूर्वत्वं भवता अप्पादिभ्यणं सङ्गपाठानुपूर्वीप्रदर्शनार्थमुक्तम् ।
 इह त्वस्य तत्परिच्छातेत्युच्यते ॥

(विप्रतिषेधानर्थक्यसोपक्रमकदेशिभाष्यम्)

स तर्हि पुर्यन्निप्रतिषेधो यक्तव्यः ।

न यत्कव्यः । इष्ट्याची परशब्दः—विप्रतिपेधे
परं यदिष्टं तद्भवतीति ।

(घासिकावतरणभाष्यम्)

अयं नाभिःशब्दो गथादिषु पठ्यते । तत्रैवोच्यते—
नाभि नमं चेति । तत्र बोध्यते—

(५५९२ नाभेः प्रत्ययानुपपादकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः
प्रकृत्यभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नामेर्नममाये प्रत्ययस्योन्नपपत्तिः ।

किं कारणम् ?

प्रकृत्यभावात् ।

• विरुद्धतेः प्रकृतायभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यम्,
न च नामसिन्धिकाया विरुद्धतेः प्रकृतिरस्ति । यदेयं हि
तन्मण्डलचक्राणां मण्डलचक्रं, तन्मभ्यमित्युच्यते ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्यभाषादिति । ययपि हितायै नभ्यं तैलं नभ्यं लोहवर्णनमिति सिध्यति, तथापि नभ्यं चक्रमिति न सिध्यति । न हि चक्रम्य नाभिर्वैशिष्ट्ये त्वदवः । नापि

तादर्थ्यमस्ति, अवयविनोऽवयवार्यत्वाभावादिति पर्यनुयोगः ।
यस्तु शरीरावयवो नाभिलक्ष्यतः परत्वादितार्थं 'शरीरावयवाद्यत्'
इति यता भाव्यम्-नाभ्यम् तैलमिति । गवादियता सन्निधौ
नभभावोऽन्यत्र यति न भवति ॥

न चेति । यद्यपि दाहलक्षणा प्रवृत्तिर्नाभिरास्ति, तथापि नभ्यश्चन्द्रवार्च्यं चक्रं नामैः प्रवृत्तिर्मासीत्सर्वः । मण्डल-
चक्राणामिति—नेयं निर्धारणे पृथी, सामान्यविरोधाभावात् ।
न हि भवति—गवां गौः सम्पन्नक्षीरतमेति । तस्मादवयवावय-
विभावे पृथी । मण्डलाकारं चक्रे येषां तानि मण्डलचक्राणि-
क्षकानि, तेषां मण्डलाकारं यच्च तन्मभ्यमुच्यते । तच्च
नामैः प्रवृत्तिर्भवतीति तन्न प्रत्यये न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु दिवायषे प्रत्ययविधानोपपत्तेः निमुच्यते
 प्रत्ययाऽनुत्पत्तिरित्यन आह—यद्यपीत्यादि । तत्र येननवात्, धोह-
 वन्धनमयेतिव्यक्ताकत्वात्, नाम्नये दितमिति बोध्यम् ॥ अययय
 इति । छिद्रवन्धनेरुप रूप इत्यर्थः । यच्चिद्रानुमतिः काहविधेपोऽयं
 इत्युच्यते ॥ अयययार्थेवाऽभावादिति । आरभकत्वेनावयवनामे-
 नावयवधारेणैव इति भावः । नन्वेवं 'नाम्यं तैत्त' इति न सिध्येदत
 आह—यद्विद्वत् । 'अप्यल्लक्षणापां मण्डलचक्रम्' इत्यात्म्यवायुप-
 त्ति परिहरति—नैमिषत्यादिना । सप्तम्यविशेषोभावादिति ।
 तैस्त्वाभावादित्यर्थः । क्वचित्पु 'सामान्ये विशेषाभावात्' इति पाठः ।
 तत्राऽयमर्थः—सामान्यबोधके विशेषशेषकत्वाऽभावादित्यर्थः ।
 'सामान्यविशेषभावभावात्' इति क्वचित्पाठः ॥

(५५९३ रूपसाधकं वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु शास्त्रादिषु वचनात्
ह्रस्वत्वं च ॥ * ॥

(माप्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

शाखादिषु नाभिःशब्दः पठितव्यः, हस्तत्वं च
घट्टव्यम् । नाभिरित्य—नभ्यमिति ।

कः पुनरिदोपमार्थः ?

यत्तदक्षधारणं परित्यक्तं वा ॥

१ याद इति । हरिरयूत-द्वयो वा विनाश लभे वदुमितिपेन हजे-
 तद्वचन-पेन पूर्व-द्वय-विचरते-तदाह-दुग्गण्य-विनाश-लभस्य 'आह-

१. अथवा 'अप' प्रत्ययान्तस्य 'अपि' इति रूपम् ।

३. अतः गृहपराशरमुनिः कर्तव्यं वाचं गृहपतिना दियमवस्य तु अथोक्तवमस्तु दियमवस्य-
स्तान् ॥ 'हविर्वायुना दियमवस्य' इति वचने कथम्, अथ तु अतस्तु दियमवस्य
एवमुच्यते-इति शिवोक्तवमस्तु दियमवस्य-कर्तव्यं वाचं ॥

[illegible]

५. 'अमर' शब्द का अर्थ है—
 १. 'अमर' शब्द का अर्थ है—
 २. 'अमर' शब्द का अर्थ है—

कल्याणपुरी के अध्यापक वरदाहराजी कायस्थ । बंगलूरुवासी । मृतकधर्म ।

अपर आह—यत्तदञ्जनापाञ्जनमिति ।

(प्रदीपः) कः पुनरिति । अवयवावयविनोः सादृश्याभावादिति प्रश्नः ॥ इतरः क्रियाद्वारकं सादृश्यं प्रतिपादयति—यत्तदिति । छिद्रवान् रथाङ्गविशेषो नामिशब्दवाच्यः, स यथाऽऽशङ्क्यं काष्ठविशेषं धारयति परितोते च, एवं चक्रमपि, इति तत्सादृश्याच्चान्दनाभिधास्यत इत्यर्थः ॥ अञ्जनापाञ्जनमिति । अञ्जनम्—तैलाभ्यञ्जः । उपाञ्जनम्—समीपान्भ्यञ्जः ॥

(उद्योतः) माप्ये—सिद्धं तु शाखादिष्विति । 'शाखादिभ्यो यः' इति पाठस्यसम्प्रदायिक इति भावः ॥ सादृश्याभावादिति । तत्सैनकृतसादृश्याभावादित्यर्थः ॥ रथाङ्गविशेष इति । रथाङ्गस्य—चक्रस्य विशेषः—अवयवविशेष इत्यर्थः ॥ एवं चक्रमिति । अवयविनो धारणाधामादेशवत्स्यापि तदभावप्रसङ्ग इति भावः ॥ समीपेति । नामिसमीपकर्तृदेशाभ्यञ्ज इत्यर्थः । यथा नामेतिदम्, तथा चक्रस्यापि—इति सादृश्यमिति भावः ॥

(तत्तादिगणपाठप्रयोजनमाध्यम्)

न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम्—नामि नमं चेति ।

वक्तव्यं च ।

किं प्रयोजनम् ?

यान्येतान्यरन्ति चक्राणि तदर्थम् । तत्र नामिसंज्ञिकाया विवृतेः प्रकृतिरस्ति ।

यानि चाप्यनरन्ति चक्राणि तदर्थमपीदं वक्तव्यम् । इत्यते हि समुदायादवयवस्य पृथक्त्वम् ।

तद्यथा—पार्श्वी शाखेति ॥

गुणान्तरयोगाच्च विकारद्रादौ इत्यते ।

तद्यथा—यैमीतको यूपः, खादिरं चपालमिति ।

तत्राययवत्समुदाये वृत्तिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यान्येतानीति । एतथोपलक्षणम्, 'नभ्यो लोहवन्धः' 'नभ्योऽक्षः' इत्याद्यर्थमपि पठितव्यमेव । अरवत्सु चक्रेषु पृथग्व्यवस्थितेभ्यः काष्ठेभ्यः पृथग्भूता एव नाभ्यादयोऽवयवा उत्पद्यन्ते । तत्र नामिः प्रकृतिः काष्ठं नभ्यं भवत्येव । अरवर्हितां तु चक्रमेकसादेव काष्ठद्रुतस्यत इति पृथङ्नामिः प्रकृतिभूतकाष्ठमावावत् प्रत्ययाप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

यानि चापीति । अनराणीति वक्तव्ये चक्रजातिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं मनुजिदैवः । अनराणीत्युक्ते भ्रमाराण्यपि चक्राणि प्रतीयेरन्, तस्मादरवत्पुरुषादेनानुपगतातरवचक्रप्रतीतिरनरवन्दीत्यनेन भवति । ननु यथा वृक्षा एव बहवो वर्ण न तु

तद्व्यतिरिक्तम् । एवं नाभ्यादय एव चक्रम्, तत्र मेदनिबन्धनो नामिचक्रयोः प्रकृतिविकारभावो न स्यादित्याशङ्क्य मेदं तावदवयवावयविनोः साधयति—इदमयत इति । मेदेनापि व्यवहारोऽवयवावयविनोर्दयते, न केवलमभेदेनैवेत्यर्थः ॥

ननु प्रकृत्युच्छेदे विकारस्य दर्शनम्, यथा—काष्ठोच्छेदे भस्मनः । न चेह चक्रोच्छेदे नामिदर्शनमित्याशङ्क्याह—गुणान्तरयोगादिति । तत्रावयवो यश्चक्रस्य नामिसंज्ञकः सोऽञ्जनादिगुणयुक्तनामिसन्ज्ञापयवप्रकृतिः, तद्वारेण चक्रमपि प्रकृतिः । इत्यते ह्यवयवनिबन्धनो व्यपदेशः समुदाये, पैंदो दग्ध इत्यादौ । तत्र नुदिपरिहृतीतमाविविकारापेक्षालक्ष्यप्रकृतिव्यपदेशनाभिलक्षणावयवद्वारकक्षकस्य नभ्यव्यपदेशः ॥

(उद्योतः) अरवत्सु को विशेषोऽत आह—अरवत्स्थिति ॥

पृथग्व्यवस्थितेभ्य इति । अनिर्माणसौकर्यार्थमिति भावः ॥ तत्र

नामेरिति । तत्प्रकृतिभूतकाष्ठस्य पृथग्भावादित्यर्थः । विकारद्वारा

तथोगाच्च चक्रमपि नभ्यमिति भावः ॥ ननु ईतिद्वयप्रकृत्यापीरवेण

बहुव्रीहिणा 'अनराणि' शब्देन युक्तमत आह—चक्रजातीति ॥ अन-

रवत्सु पृथग्भूतपादयति—माप्ये—इदमते हीति ॥ समुदाया-

दिति । अथगुणसन्नादपीत्यर्थः ॥ ननु गुणान्तरयोगादिकृतिवैजि

चक्रस्य नामिः कथं विकृतिरत आह—माप्ये—तत्रावयवादिति ॥

तथाचे—उन्नेति ॥ सोऽञ्जनादीति । अञ्जनादिगुणयुक्तनामि-

रवत्सु स्यात्पञ्चावयवस्य तद्वितीः स्वयं प्रकृतिरित्यर्थः ॥ नन्वेवम-

वयवस्य नामिर्नैवत्येवमपि अवयविनि चक्रे कथं तत्रापदेशोऽत आह—

इत्यते हीति ॥ याविविकारः—अञ्जनादिगुणयोगस्तदपेक्षया

लक्ष्यः प्रकृतिव्यपदेशो येनेहनामिलक्षणावयवद्वारेणेत्यर्थः ॥

(वृक्षे नभ्यशब्दोपादकत्वात्कावतरणमाध्यम्)

अथ यो नभ्यायो वृक्षः कथं तत्र भवितव्यम्—

नभ्यो वृक्षः, नभ्या शिशपेति ।

(५५९४ एकदेशितमाथानवार्तिकम् ॥ ॥)

॥ * ॥ नभ्यास्तु लुग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नभ्यास्तु लुग्वक्तव्यः ।

स तर्हि लुग्वक्तव्यः ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न वक्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति ।

नभ्यायो नभ्य इति ॥

(प्रदीपः) तादर्थ्यादिति । अनेनैव न्यायेन चरव्य-

तद्वृत्तार्थो ग्रीहयोऽपि चरव्याः । अहापीयकाष्ठार्थो वृक्षोऽभ्य-

जारीय एवेति प्रकृती लो न भवतीति वेदितव्यम् ॥

१ म । आहविद्यारवत्सु सादृश्यं नामिचक्रोपासनेत्येव आह—उ-
पधानेति ॥

= 'संज्ञाया' इति क. म. पाठः ॥

। 'तत्र नामिप्रकृतिः काष्ठं' इति क. म. क. पाठः ॥

२ 'प्रसङ्गस्य स्यादिति' इति क. म. पाठः ॥

३ 'यथा—पदो द्वयम्' इति म. पाठः ॥

४ 'अनराण्यपि' इत्यत्र चक्रावयवविशेषितवृत्तिरिति वृत्तिरप्यत्र, अन-
राणीत्यत्र चैव ह्यबहुव्रीहिः स्यात् इति व्यपचरिति भावः ॥

(उद्घोतः) प्रकृताविति । प्रकृतेः प्रकृतावित्यर्थः । अनभिधानादिति भावः ॥

(८२९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ३)

१८८५ कम्बलाच्च संज्ञायाम्

॥ ५ । १ । ३ । ॥

(सुत्रप्रत्याख्यानपरं भाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् ।

कथमशीतिशतं कर्णवलयमिति ?

निपातनादेतत्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

“अपरिमाणविस्तारितकम्बल्येभ्यो न तद्धित-
लुकि” (४।१।२२) इति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—संशयामिति वक्ष्यामीति।

इह मा भूत्—कम्बलीया ऊर्णाः ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते तत्र कर्मव्यग्रहणं क्रियते—परिमाणार्थम्, परिमाणं च संक्षेप ॥

(प्रदीपः) निपातनादिति । अन्तस्वरितपाठाच्च यद-
न्तत्वं विज्ञास्यते ॥

परिमाणपथ्यदासेनेति । अपरिमाणान्ताद् द्विगो-
स्तदितल्लि पञ्चाशत्यादौ ण्यि प्रतियिद्धे कम्बल्यग्रहणं तत्र
परिमाणार्थमेवेत्यर्थः ॥ परिमाणं च सङ्गच्छेति । सङ्ख्यायत
इति संज्ञा ॥

(उद्धोतः) ननु येन कम्बव्याघ्रदत्तायुक्तवीजैरेष स्वार्थं
प्रक्षिपित आह—अन्तेति । 'लोके वेदे च' इति शेषः ॥ ननु
परिमाणमर्थः, स्रग्धा तु शब्दः—इति कथं तयोः सामानाधिकरन्ध्रमत
आह—स्रग्धापत इति । परिमाणं कृत्वा कम्बव्याघ्रद्वयेन गम्यत
इत्यर्थः ॥

(दृ० विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ४)

१८८६ विभाषा हविरप्पपादिभ्यः

॥ ५११११॥

(अत्राहविभाषानिश्चायकं भाष्यम्)

किमियं प्राप्ते विभाषा, आहोस्विदप्राप्ते ।

३ न रक्षति स्याद्गृह्णति । रक्षणीतात्मको ब्रह्माविद्येत्येवमिति सिद्धिर्नि
सूत्रार्थे वाताम् । एतद्वति रभुण्येतेन रभ्यश्चात्मा, नीचो वर्णस्त्वेन शीत-
शब्दात्मा, सननहर्माद्वर्तने च हर्षश्चात्मा । परमेश्वर, परमवीर्यम्,
परमहृष्टम्—उत्तमि हर्षादेः स्योनानि । अत्र शीतहृष्टहर्षात्मा । विदितस्य
हर्षमनुभवात्मा तद्वत् सत्त्वात् । रभ्यश्चात्मा रभ्यश्चात्मा । तद्वत् सत्त्वात् ।
अनेन ३ । एतच्च द्वितीयं चरमात्मा । एतावत्तु नञ्जीति तद्वत्तमप्राप्त ।

कथं च प्राप्ते ? कथं वाऽप्राप्ते ?

ऊर्णान्तादिति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते ॥

(प्रदीपः) किमियमिति । यद्यपि 'हविरप्सादिभ्यो विभायाया यत्' इति पूर्वविप्रतिषेधप्रदर्शनादप्राप्तविभायात्त्व-
मिहावगतम्, तथापि शिष्याणां सुखावबोधनायोपन्यासः ॥

(५५९५ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हविरपूषादिभ्योऽप्राप्ते ॥ * ॥

(भाष्यम्) हविरूपादिभ्योऽप्राप्ते विभाषा, प्राप्ते नित्यो विधिः । चरव्यास्तण्डुलाः ॥

(८३३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ५)

१८८८ शरीरावयवाद्यत् ॥ ५।१।६ ॥

(५५९६ संग्राहकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यत्प्रकरणे रथाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्प्रकरणे रथाद्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । रथाय हिता-रथ्या ॥

(प्रदीपः) रथायेति । हितार्थ एव रथात् यत् यथा
 स्यादर्थान्तरे मा भूदित्येवमर्थम् 'उगवादिभ्यो यत्' इत्यत्रोप-
 संख्यानं न कृतम् । केचित्—'रथसीताह्वेभ्यो यद्धिषौ'
 इति तदन्तविधिमिच्छन्ति । अन्ये तु—हलसीतासन्धयोः
 साहचर्यात् चतुर्थ्याभावादिहित एव यति तदन्तविधिः, नै
 त्यसिद्धित्याहः ॥

(उच्यते) इत्याहुरिति । वैभारचिद्व-असमाप्तग्रहण
 ज्ञापकसिद्धतन्त्रविधेः 'कृष्णतिल्यम्' 'राजमाष्यम्' इत्यादाविशेषाणि
 दर्शयित्वमिति ॥

(८३३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ६)

१८८९ खलयवमापतिलवृषद्वह्मणश्च

॥ ५ । ३ । ७ ॥

(अनिष्टरूपनिवारकं भाष्यम्)

वृषशब्दोऽयमकारान्तो गृह्यते ।

[illegible]

वृषेन्शब्दोऽपि नकारान्तोऽस्ति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्, वृषशब्दश्चादेशो वक्तव्यः । वृष्णे हितमिति विगृह्य-वृष्यमित्येव यथा स्यात् ।

तथा ब्रह्मन्शब्दो नकारान्तो गृह्यते ।

ब्राह्मणशब्दश्चाकारान्तोऽप्यस्ति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्, ब्रह्मन्शब्दश्चादेशो वक्तव्यः । ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य-ब्रह्मण्यमित्येव यथा स्यात् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । समानार्थोवेतौ-वृषशब्दो वृष-शब्दश्च, ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च । आत्तश्च समानार्थो, एवं ह्याह-कुतो नु चरति ब्रह्मन् कुतो नु चरति ब्राह्मण-इति ।

तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः, अपरस्यादुत्पत्तिर्भविव्यति-अविरविकन्यायेन ।

तद्यथा-अवेमौसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति-आविकमिति ।

एवमिहापि वृषाय हितमिति विगृह्य-वृष्यमिति भविव्यति । वृष्णे हितमिति विगृह्य वाक्यमेव ।

तथा ब्रह्मणे हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमिति भविव्यति, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति-विगृह्य वाक्यमेव भविव्यति ।

त्रैश्वर्यं चेह साध्यम्, तथैवं सति सिद्धं भवति ॥ (प्रदीपः) वृषशब्दोऽयमिति । नै नु कृतनलोपोऽकारान्तः, अन्यथाऽऽवेहायाकृतनलोपो निर्दिश्येतेति भावः ॥

वृषन्शब्द इति । उच्चारणदेव नान्तत्वे ज्ञात्वे नकारान्त इति ध्वनं स्वरूपनिरूपणार्थम् ॥ तस्येति । अन्यथा ततश्च प्रसज्येत ॥ वृषशब्दश्चादेश इति । अन्यथा 'ये चाभाव-कर्मणोः' इति प्रकृतिभाषादुपपत्तिरिति स्यात् ॥

कुतो नु चरतीति-ब्रह्मन्शब्दस्यानेकार्थत्वाद् ब्राह्मण-शब्दपर्यायत्वं नातिप्रसिद्धमिति व्युत्पादयति ॥ एकेन विग्रह

इति । एकेन विग्रह एवेत्यर्थः । विग्रहस्तु द्वाभ्यामपि भवतीति नास्तौ वियम्यते ॥

विगृह्येति-मिषकर्तृत्वात् क्त्वाऽनुपपत्तिः । नैप दोषः । उत्पत्तिश्चन्दनोत्पादनमुच्यते, अन्तर्भावविपरीत्यात् पदेः । 'परवरयोर्गे च' इति वा क्त्वाप्रत्ययः । वृषन्शब्द-शब्दाभ्यामतभिधानाच्छ्रयस्यो न भवतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये-अकारान्त इति । अत एव वृष्यमिति सिध्यति ॥ अन्यथेति । 'आत्मनिवचनम्' इति वद । किञ्च नान्त-ग्रहणे सस्य वृषादेशवचनम्, वृषस्य वृषीयमिति स्यादिति ततो यद्वच-नश्चावयवमेव ॥ स्वरूपनिरूपणं-स्वरूपस्य तादाच्छन्देन बोध-नम् ॥ ननु ब्रह्मन्शब्दस्य ब्राह्मणपर्यायत्वे इव वृषस्य वृषपर्यायत्वे कुतो युक्तिर्न दृष्टित्वेत्वात् आह-ब्रह्मन्शब्दस्येति । अनेकाऽर्थत्वञ्च-कमलासनादावपि दृष्टेः । वृषन्-वृषयोस्तु नान्यतरस्याप्यनेकार्थव्यमिति भावः ॥ नाऽस्तौ नियम्यत इति । एकेनेव विग्रह इत्येव मित्यर्थः । तथा च तति त्रैश्वर्यातिदिनं स्यादिति भावः ॥ भिषेति । विग्रहे प्रयोक्ता कर्त्ता, अयने उत्पत्तिः, उत्पत्तौ च प्रत्ययः कर्त्तेति भावः ॥ एवंमपि 'वृष्णे हितमिति विगृह्य वाक्यमेव' इत्यनुपपत्तेरिति आह-परवरयेति । काश्चकृतोऽत्र परावरयोगः, विग्रहहानौचरकालिकावा-प्रत्ययतदभावज्ञानस्य । इदमपि-'अतिबालोक्तदृष्ट्या' इति बोध्यम् ॥

(८३३ विधिचूडम् ॥ ५ । १ । १ आ. ७)

१८९१ आत्मनूविश्वजनभोगोत्तर-

पदात्सः ॥ ५ । १ । ९ ॥

(साधिकरणम्)

(५५९७ भोगोत्तरपदात्सविधाने पूर्वपक्षे आक्षेप-वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भोगोत्तरपदात्सविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भोगोत्तरपदात्सविधानेऽनिर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः ।

१ 'वृषशब्दस्यान्तादेशः' । वृषशब्दोऽन्तादेश इत्येव वाक् क युक्ते । अत्र नैविष्य 'वृषशब्दस्योपसंख्यानं वृषशब्दत्वेनाह' 'ब्राह्मणशब्दस्योपसंख्यानं ब्रह्मन्शब्दत्वेनाह' इति हे वार्तिक इति वदन्ति, तत्र । तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यमिति दृष्टयेरेव भाष्यवृत्ता-ल्लभाय प्रकाशयानात्र वार्तिककारो विरिति प्रतीयते । ईदृशस्यैवं प्रत्याख्यानं तत्र वार्तिककृतो वचनमिति भाष्यकारैर्भी प्रतीयते । तादृशपदोऽपि (वार्तिकरूपेण) नोपलभ्यत इति वार्तिकमिमांशनिर्देशोक्तम् । भाष्यवृत्ता तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यमिति दृष्टयेरेव प्रत्याखे इत्यभिप्रेत्येति तथैवोक्तदृष्टम् ॥

२ यत्तु इति वृषशब्दोऽन्तर्गतोऽपि वक्तव्यमिति तर्हि कथमुच्यते-वृषशब्दोऽन्तर्गतोऽपि इत्यदि-इत्याद्युद्धारणार्थम्-यत्तु वृत्तेति । अन्तेह यथेष्टोऽन्तर्गतोऽपि वक्तव्यमिति वार्तिकम् । अथद्वार इत्युक्तादुपपत्त्यर्थम् ॥

३ अन्यथा-अस्मिन्नेव वक्तव्यशब्दप्रकृतेः भाष्यशब्दस्याप्यवहित-तत्तत् प्रकृतेरेति भावः ॥

४ अन्यथा-नामुपपत्त्यादिति वृषादेशवक्तव्यमेव ॥

५ एवेनेति । एवेन विग्रह एवेत्युक्ते एकेन विग्रह, अनेन विग्रह । प्रत्ययमिति प्रतीयते, अत एवकारणोऽन्वय नियम इति स्यात् । अत्र विग्रहशब्दोत्तरमवधारणेन प्रत्यय शब्दस्य नियमः । एवेनेव विग्रह इत्युक्तमिति विग्रहस्य नियमः, विग्रह एवेन शब्देन मयति, अनेन च न विग्रह इति ॥

६ उत्पादनमुच्यत इति । केवलाय उत्पत्तेः प्रत्यय कर्त्ता, अन्तर्भावितव्यत्वेत्युक्तमस्य च प्रयोक्तृ कर्त्तेति उभावच गृह्यतव्यप्रत्ययप्रत्ययः सुष्ठु इति उत्पत्तिशब्दस्योत्पादनार्थपर्यवस्यमुपपत्त्यर्थम् ॥

७ उत्पत्तिर्निति । वृषो-इति दोषः । अनेनोचमिति विग्रहातिशय-दुत्पत्तिर्नवतीति भाष्यवाक्ये उत्पत्तिः कर्त्ता-इति भावः ॥

८ एवमपीति । अनेनोचमिति विग्रहाति भाष्ये अन्तर्भावितव्यत्वेत्युक्तमस्य वक्तव्यमिति वृष्णे हितमिति विग्रह वाक्यमेवेत्येव पूर्वोक्तमुच्यतुप-भोगोत्तरपदात्सविधाने ॥

किं कारणम् ?

पूर्वपदार्थहितत्वात् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः
पूर्वपदार्थप्रधाने च प्रत्यय इष्यते । पितृभोगाय
हिते प्राप्नोति, पित्रे चैव हित इष्यते ।

एवं तर्हि भोगीनप्रत्ययो विधास्यते ॥

(प्रदीपः) अनिर्देश इति । योऽयं हितमिति प्रत्यया-
यनिर्देशः स भोगोत्तरपदात्खविधाने विवक्षितार्थप्रत्यायनासा-
मर्थ्यादिनिर्देशः, तत्कार्याकरणात् । तथाहि—लोके पितृभोगी-
नादिशब्देः पित्रादिहितस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः । 'पित्रादिभोगहि-
तस्य तु प्रतिपत्तिप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) कस्य निर्देशस्याऽगमकत्वमत्र आह—योऽय-
मिति ॥ विकक्षितार्थेति । पितृभोगीनेत्यप्यदिक्क्षितार्थेत्यर्थः ॥
तत्कार्येति । निर्देशकार्येत्यर्थः । प्रत्ययार्थनिर्देशकार्यं च प्रयोगतत्त्वा-
दर्थप्रदीतिः ॥ भाष्ये—पूर्वपदार्थप्रधाने इति । पूर्वपदार्थनिरु-
पितप्राधान्यवति हितरूपेऽर्थे प्रत्यय इष्यते । 'लोके' इति शेषः ॥
तदेव व्युत्पादयति—पितृभोगायेत्यादिना ॥

(५५९८ म्यासान्तरविधाने दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भोगीनरिति चेद्वाच्यमम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भोगीनरिति यदि प्रत्ययो विधीयते
वाच्यमन् कर्तव्यम्, मानीयः पित्रीय इत्यपि यथा
स्यादिति ॥

(प्रदीपः) वाच्यमिति । अन्यथा भोगीनराच्छो-
भाष्येत् । भोगोत्तरपदात् खविधाने केवलेभ्यः पित्रादिभ्यो
वाधकाभावाच्छोः सिध्यति ॥

(५५९९ एकदेशिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ राजाचार्याभ्यां नित्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् ।
राजभोगीनः ।

आचार्यादणत्वं च । आचार्यभोगीनः ॥

किं भोगीनप्रत्ययो विधीयत इत्यतः राजा-
चार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् ?

नेत्याह । सर्वथा राजाचार्याभ्यां नित्यमिति
वक्तव्यम् ॥

इह च ग्रामणिभोगीनः, सेनानिभोगीन इति
'उत्तरपदे' इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति ।

इह चाभोगीन इति "अपोमि" (७४१४८)
इति तत्त्वं प्राप्नोति । सूत्रं च मिथ्येति ॥

(प्रदीपः) किं भोगीनरिति । प्रत्यासत्त्याभयेन प्रश्नः ॥
सर्वथेति । सामर्थ्यं नलवदित्युत्तरम् । ननु भोगोत्तरपदात्
खविधाने, क्रियमाणेऽपि नित्यग्रहणे केवलाभ्यां राजाचार्याभ्यां
छल निवृत्तिर्न सिध्यति । एवं तर्हि तथा पाठः कर्तव्यः, यथेष्टं
सिध्यति—राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव हिते
प्रत्यय इति ॥ ग्रामणिभोगीन इति । ग्रामण्यो भोग इति
पट्टी समासः । 'इको ह्रस्वोऽङ्गो गालवस्य' इति ह्रस्वः ॥ तत्त्वं
प्राप्नोतीति । मकारादौ प्रत्ययेऽङ्गस्य विधीयमानमिति भावः ॥

(उद्घोषः) निवृत्तिर्न सिध्यतीति । 'नित्यम्' इत्यस्य
प्रत्ययेन सम्बन्धान्महाविमानिभिरिव स्यादिति भावः । राजेति ।
'राजाचार्याभ्यां यदि हिते प्रत्ययस्ताहि भोगोत्तरपदाभ्यामेव' इत्यर्थ-
दिष्टेतिदिति भावः । नित्यमित्यस्यैव विवरणं—भोगोत्तरपदा-
भ्यामेवेति ॥ भाष्ये—इह चैत्यादिना प्रत्यायान्तरविधाने दोषा-
न्तरमाह—इह चेति । यथान्यासे यथा सिध्यति तदाह—ग्रामण्य
इत्यादि ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तम्—भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः
पूर्वपदार्थहितत्वात्—इति ।

नैपदोषः । अयं भोगशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः ।
तद्यथा—भोगधानयं देश इत्युच्यते यस्मिन्नायः
सस्यानि च वर्तन्ते ।

अस्ति क्रियापदार्थकः । तद्यथा—भोगधानयं
ग्राहण इत्युच्यते । यः सम्यक् ज्ञानादीः क्रिया अनु-
भवति ।

तद्यः क्रियापदार्थकस्तत्त्वेदं ग्रहणम् ।

यश्च पितृस्थाभ्यः क्रियाभ्यो हितः, संपन्धादसौ
पित्रेऽपि हितो भवति ॥

यदि संवन्धात्, अस्तु द्रव्यपदार्थकस्यापि ग्रह-
णम् । योऽपि हि पितृद्रव्याय हितः, संवन्धादसौ
पित्रे हितो भवति ॥

अथ वा भोगशब्दः शरीरधाच्यपि दृश्यते ।
तद्यथा—अहिरिच भोगैः पर्येति बाहुम् । अहिरिच ।
शरीरैरिति गम्यते ।

वाच्यत्वेन हि वाच्यमेव विवक्षेति भावः ॥
* इतिदिदिति । केवलम् । राजाचार्याभ्यां हितार्थे धर्मप्राप्त्यर्थेति
भावः ॥
* ननु 'राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव हिते प्रत्यय'
इति प्रतीतिरुच्यते । एवं हि नित्यग्रहणार्थमेति । इत्यर्थः । इत्यर्थमेवेति नित्य-
ग्रहणं नित्यमित्याह राजाचार्याभ्यां—नित्यमित्यर्थेनान्तरादिना ॥

१ 'पितृभोगीन इति पाठः पु. सुखे ॥

२ 'इदो ह्रस्वोऽङ्गो गालवस्य' (५४१४९) इत्यनेन ॥

३ सामर्थ्यमिति । यथाभ्यामप्युक्तमर्थत्वं यथाभ्येन राजभोगीन
इत्यादी इति, न तु भिन्न इति भावः ॥

४ नित्यमित्यस्येति । राजाचार्याभ्यां नित्यमित्युक्तमर्थमेति निश्चयमेव
वाच्यत्वं निश्चयं विवेक न तु केवलाभ्यां राजाचार्याभ्यां कृतवत्त्वं ।
नित्यग्रहणे हि भोगोत्तरपदाभ्यां राजाचार्याभ्यां नित्यमित्यस्य इत्येव बोधयिष्यते ॥

एवं पितृशरीरय दितः—पितृभोगीण इति ॥

(प्रदीपः) द्रव्यपदार्थक इति । भोगो धनमुच्यते ॥ भोगवानप्यं ब्राह्मण इति । धनवानपि रूपणो निर्माण उच्यते, तस्मादन क्रिया भोगशब्दवाच्या ॥ संवन्धादिति । यस्तु पितृधनाय हितो नासावचश्यं पितृहितो भवति, ममेतद्धनं भविष्यतीत्यर्थं युद्धा पितृधनरक्षणमिति भावः ॥ योऽपि हीति । यस्तु 'ममेतद्धविष्यति' इति मन्यते नातो 'पितुरेतद्धनम्' इति रक्षति, किं तर्हि 'ममेतत्' इत्यभिमानेन ॥ जहिरि-वेति । समुदाये धृतो भोगशब्द एकदेशेयु फणेषु प्रयुज्यते ।

केचिदाहुः—भुजङ्गाश्रमेव भोगशब्देनोच्यते, न तु सर्व-शरीरमिति । तदुक्तम् । अनन्तत्वाद् भ्रमो भविष्यमस्यावधार-मस्य कर्तुमशक्यत्वात् ॥

(उद्योतः) भोगो धनमिति । कर्मणि घणिति भावः ॥ नन्वत्रापि धनमेव भोगपदार्थोऽस्त्वत आह—धनवानपीति ॥ ननु द्रव्यपदार्थेऽन्येतदुच्यमत आह—यस्त्विति ॥ मन्यते नासा-विति । यव हि मित्रादिना धनस्य विशेषणमुक्तं स्यादिति भावः ॥ ननु भोगशब्दस्य शरीरवाचकत्वे एकदेशे फणो प्रयोगो न स्यादत आह—समुदाये इति ॥ भुजङ्गाश्रमेवेति । भुजङ्गशरीरमेवै-त्यर्थः ॥ न तु सर्वमिति । अत एव 'अद्वेष फणकायोः' इति कोटः सङ्गच्छत इति भावः ॥ अनन्तत्वादिति । भाष्यप्रामाण्य-ल्लोचः प्रसिद्धतायैविव इति भावः ॥

(५६०० उपसङ्ख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ खविधाने पञ्चजनादुपसंख्य-
नम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) खविधाने पञ्चजनादुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । पञ्चजनाय हितः—पञ्चजनीनः ।

समानाधिकरण इति वक्तव्यम् । यो हि पञ्चानां
जनाय हितः—पञ्चजनीयः स भवति ॥

(प्रदीपः) पञ्चजनादिति । मनुष्याः पञ्चजना उच्यन्ते-
चत्वारो वर्णाः, रथकारपथमाः ॥ पञ्चजनायेति । 'दिवसंख्ये
संज्ञायाम्' इति समासः । सैमुदाये वृत्तस्यावयवेऽपि वृत्त्या
एकवचनम्, यथा—सप्तधिरिति । यो हि पञ्चानामिति ।

१ समानाधिकरण इति । वार्तिकेनेति हि नेवतिष्ठकम्, अस्तिव धृते
'आचार्याद्व्याख्या' इत्यपि वार्तिकमिति च वदन्ति, तदपि नातीव समञ्जसम् ।
परस्मिन्तु वार्तिके ना। खवेवमपि कुण्डलना माष्यकुट्टः किञ्च इत्यभिप्राय-
मात्रमिमांसा । अत आसत्पुण्यवत्पुण्येन साधनेत्यपि कुण्डलनोद्देशेना-
भेदे वार्तिके इति निर्णीतमस्माभिः । यैश्च प्राचीनतमेयुः सुखेव कुण्डलनवि-
निर्भक्तं एतत्, नन्वेतेषां गोदानां वार्तिकत्वेऽभिनिवेश इति सुविधौ विचार-
यन्तु ॥

२ समुदाये इति । अनसमुदाये शक्यस्य पञ्चजनयवत्त्वं ज्ञायते—अनु-
दायपदकेऽपि घणितेति एकवचनविशेषः । यदा जातिबोधकत्वं तदा—एक-
वचनम्, स्थितिबोधकत्वं बहुवचनमिति भावः । तदाह—उद्योते—एवमै-
कस्मिन्निवि ॥ अथवा 'एते हि अथवे' अथवाच्यम् । तस्या—युते पञ्चजना

ननु सापेक्षत्वादत्र समासेन न भाव्यम् । संख्या हि संख्येय-
विशेषमपेक्षते । संख्येयस्यैव जनापेक्षया व्यतिरेकसाम्राणेण न
संख्यायाः—गुणस्येति साक्षात् संबन्धमाभावात्समासाप्रसङ्गः ।
नेप दोषः । प्रकरणादिवशाद्यदा विशिष्टसंख्येयवृत्तिवाचसायः
संख्याशब्दानां तदा जनादिना साक्षात्संबन्धाद्भवति श्रुतिः ॥

(उद्योतः) नग्नये बहुवचनं स्यादत आह—समुदाये वृत्त-
स्येति । पञ्चैकस्मिन् यदा वृत्तिस्वरूपवचनम् ॥ संख्या हीति ।
प्रमादयः केवलसङ्ख्यातोषका इत्यभिर्माणः ॥ व्यतिरेकः—भेद-
पूर्वकः सम्बन्धः । साक्षात्सम्बन्धमाभावात्—सङ्ख्येयमनपेक्ष
सम्बन्धमाभावात् । जनेन सापेक्षत्वादसामर्थ्यं दृढं कृतम् । वस्तुतः
सङ्ख्येयवृत्तित्वेऽपि तद्विशेषापेक्षत्वेन सापेक्षत्वं बोध्यम् । ध्वनित-
त्वेन 'सङ्ख्येयविशेषमपेक्षते' इत्युक्त्या, सिद्धान्ते 'विशिष्ट-
सङ्ख्येयवृत्तित्वान्वयायः' इत्युक्त्या चेति बोध्यम् ॥

(५६०१ विधिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सर्वजनादृञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वजनादृञ्च वक्तव्यः, खञ्च । सर्व-
जनाय—हितः सार्वजनिकः, सर्वजनीनः ।

समानाधिकरण इति च वक्तव्यम् । यो हि सर्वेषां
जनाय हितः—सर्वजनीयः स भवति ॥

(प्रदीपः) सर्वजनायेति । सर्वो जन इति 'पूर्वकालेक-
सर्व' इति समासः ॥ सर्वेषां जनायेति । सर्वसाधारणाय
वैश्यादिजनायेत्यर्थः ॥

(५६०२ नित्यत्वबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ महाजनान्नित्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) महाजनान्नित्यं दृक्वक्तव्यः । महा-
जनाय हितो माहाजनिकः ।

तत्पुरुष इति वक्तव्यम्, बहुमीही मा भूदिति ।
महान् जनोऽस्य—महाजनः, महाजनाय हितः—
महाजनीयः ।

(प्रदीपः) महाजनादिति । नित्यप्रहणं सर्वजनादुक्तः
खो मा भूदित्येवमर्थम् । महाजनशब्दश्च समानाधिकरणपद-
आत्यन्तिसंज्ञादेवावसीयते ॥

उत्तरे पञ्चाङ्गम्, तैलम्मुकमिति' इति नित्यस्य तत्त्वत्वमिति सूत्रभाष्ये उक्त-
त्वात्तदुपसङ्ख्यानस्यपञ्चजनस्यदो यदा एकस्यां व्यक्तौ प्रवेष्टौ संदेकवचनमिति
भावः । तदाह—यथा सप्तधिरिति । सप्तसप्तिसमुदाये भवत्स्य प्रवृत्त्याः
यथैवमपि वृत्तिरित्येकवचनमिति भावः ॥

३ सापेक्षत्वादिति । पञ्चानां जनो पञ्चजन इत्यत्र सङ्ख्यायां जनेन न
साक्षात्सम्बन्धः किन्तु सङ्ख्येयवृत्तौ सङ्ख्येये सापेक्षत्वं पञ्चशब्दस्य जनेन
संघातो न स्यादिति नङ्गोऽप्युक्तः । सापेक्षत्वेनैवोपादयति—सङ्ख्या हीसा-
दिना ॥

४ इत्यभिमान इति । 'संख्येये ब्राह्मणं विदुः' इति कोशाद्व्याप्त्या
अप्यनाना संख्येयपञ्चजनत्वे प्रविष्टेऽपि संख्यावाच्यत्वेन ननु उपसङ्ख्यानपदमर्थम-
विधान इति भावः ॥

(उद्घोतः) नेद नित्यग्रहणं महाविभाषानिवृत्त्यर्थमित्याह—
नित्यग्रहणमिति । अन्यथा खानुवृत्तिरप्यत्र सम्भाव्येतेति भावः ॥
अत्र 'समानाधिकरणे' इत्युक्तौ चीनमाह—महाजनशब्दश्चेति ॥

(समानाधिकरणाद्युपाधिप्रत्याख्यानं भाष्यम्)

यदि तर्ह्यतिप्रसङ्गाः सन्तीत्युपाधिः कियते,
आद्यन्यासेऽप्युपाधिः कर्तव्यः—'आत्मन्विश्वजन'
समानाधिकरण इति वक्तव्यम् । यो हि विश्वेषां
जनाय हितः—विश्वजनीयः स भवति ।

अथ मतमेतत्—अनभिधानादाद्यन्यासे न भवि-
ष्यतीति, इहापि नार्थं उपाधिग्रहणेन ।

इहाप्यनभिधानाच्च भविष्यति ॥

(८३४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ८)

१८९२ सर्वपुरुषाभ्यां णट्जौ ॥५१११०॥

(छप्रत्ययापवादणट्जोरधिकरणम्)

(५६०३ विकल्पवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सर्वाणस्य चावचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वाणस्य येति वक्तव्यम् । सर्वैः,
सर्वीयः ॥

(प्रदीपः) सर्वादिति । अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्वा-
भावः, 'सर्वनामानि' इत्यन्वयस्यशक्तिज्ञानाद् । अनाधितार्थ-
स्य च शब्दरूपस्यानुकरणमिति प्रकृतिवद्भावादपि सर्वनामत्वं
न भवति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—सर्वाणस्य येति वक्तव्यमिति ।
सर्वाणविधायकाशस्य येति वक्तव्यम् । अधिकरणस्य वेधत्वविन-
क्षया पृष्टी । अनाधितार्थस्य शब्दरूपस्येति । शब्दस्वरूपपरस्ये-
त्यर्थः । एवञ्च—प्रकृतेरेव सर्वनामत्वामात्रेण तदतिदेशोऽनवय-
इति भावः । तैस्मान्निलत्वादिति तु तत्त्वम् ॥

(५६०४ अर्थविधायकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुरुषाद्वधे ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुरुषाद्वध इति वक्तव्यम् । पौरुषेयो
वधः ॥

१ ननु 'महाजनशब्दस्य' इति वाक्ये नित्यग्रहणम् 'महाजनस्य
हितो माहाजनिक' इति विग्रहदर्शनं भाष्यवृत्तानुसंगप्रयत्न आह—नेद
नित्येति ॥

२ उपाधि—समानाधिकरणमिति वक्तव्यम्, तत्पुरुष इति वक्तव्य
मिति ॥

३ ननु सर्वग्रहस्य सर्वनामत्वेन वाक्ये सर्वोदितानुसंगप्रयत्न आह—
अनुकरणत्वादिति ॥

४ प्रकृतिवद्भावादपि—प्रकृतिवद्भावादपि प्रकृतिसिद्धिरिति वक्तव्यम् ॥

५ तस्येति । प्रकृतिवद्भावादपि प्रकृतिसिद्धिरिति वक्तव्यम्, सर्वग्रहस्य तत्पुरुष-
स्य न संक्षेपं भावः ॥

६ ननु 'पुरुषाद्वध' इति शब्दस्य तदतिदेशोऽपि वक्तव्यम् इति भाष्ये
३२ पा. ८ च ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते—पुरुषाद्वध इति ।

पुरुषाद्वधविकारसमूहेनकृतेष्विति वक्तव्यम् ।
पौरुषेयो वधः । पौरुषेयो विकारः । पौरुषेयस्स-
मूहः । तेन कृतं पौरुषेयम् ॥

(प्रदीपः) पुरुषाद्वधेति । प्रत्ययार्थसामर्थ्येन पृष्टी
समर्थविभक्तिर्भवति । कृते तु 'तेन' इति तृतीयोपात्तौ ।
पुरुषस्य लोक्रप्रसिद्धः पाष्पादियुक्त इह गृह्यते । न तु साख्यादि-
शास्त्रप्रसिद्धः, तत्र प्रत्ययस्यादर्शनादित्याहुः ॥

(उद्घोतः) ननु समर्थविभक्तिर्निर्दिष्टेत्यत आह—प्रत्य-
यार्थेति ॥ तेनेति तृतीयेति । सौत्रेत्वाद् इन्द्र इति भावः ॥
तत्र प्रत्ययस्येति । तस्य वधविकाराद्यसम्भावित्वेति बोध्यम् ।
अनेकार्थत्वाच्च वधादिशब्दप्रयोगोऽपि ॥

(८३५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ९)

१८९४ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥५१११२॥

(तदर्थं प्रत्ययविध्यधिकरणम्)

(५६०५ संग्रहवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्टञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्टञ्चकव्यः ।
इन्द्रमहाधर्मैन्द्रमहिकम् । गाङ्गामहिकम् । कारशे-
यधिकम् ॥

(प्रदीपः) कृत्यनामभ्य इति । अवश्यकर्तव्यत्वाद्
करणात्स्वादा कृत्याः—उरसवा, तत्सामभ्य इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु प्रकृतिविकृतिभावसत्ते कार्यस्वरूपकृत्या-
व्यभिचारादाह—अवश्येति ॥

(५६०६ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा प्रयोजनेन कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

प्रयोजनेन कृतत्वात् । यद्दीन्द्रमहाधर्मम्, इन्द्र-

कृतमित्यर्थं मत्स्ये समर्थं विधिति 'तेन' इति निर्दिश्यते, अन्यार्थे तु नेति
पौरुषेयस्यैव इत्यत्र न समर्थविभक्तिरित्याहुः पाष्पादाह—प्रत्ययार्थेति ॥

७ सौत्रेत्वादिति । पुरुषाद्वधविकारसमूहेनकृतेष्विति वक्तव्यमित्येनेति
भावः ॥

८ तस्य—सर्वग्रहस्य तत्पुरुषस्य निर्दिष्टत्वात्तेन वधादीनामनुसंगः ॥

९ अनेकार्थत्वादेति । शास्त्रविद्वत्स्यास्य पुरुषस्य शिराग्रहस्य सर्वग्रह-
कृतेन पुरुषा—वध—इत्यत्रान्वयोः—स्याच्च तु पुरुषस्य वध इति नेदेन निर्दिष्ट-
सम्भावनेनेति भावः ॥

१० कृत्यनामेति । वध मकृतिरित्युक्त्या भावः मत्स्येयस्येति तदर्थं
मिदं वार्तिकम् । इन्द्रमहाधर्मं वधयितुमिति वदित्वा इन्द्रमहाधर्मं निर्दिष्टं प-
रमावधारयन्माह ॥

महत्स्य प्रयोजनं भवति; तत्र “प्रयोजनम्”
(५।१।१०९) इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) न चेति । प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनम्-फल-
मप्यभिधीयते, कारणमपि-इति भावः ॥

(उद्योतः) ननु कार्यस्येन्द्रमहस्य कथं कारणत्वरूपं प्रयोज-
नत्वम्, तत्रैवैकारिकादुरोधेन कारणपर्यायस्य ग्रहणमत आह—
प्रयुज्यतेऽनेनेति । ऐकारिकादुरोधेन चानीयादुरोधेनोभयमपि
तत्र गृह्यत इति भावः ॥

—११३३३३—

(८३९ विधिसूत्रम् ॥ ५।१।१३ आ. १०)

१८९५ छदिरुपधिवलेदञ् ॥ ५।१।१३ ॥

(द्वयोऽधिकरणम्)

(५१०० आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपपत्तिरिति प्रत्ययानुपपत्ति-
रुपपत्तिर्भावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपपत्तिरिति प्रत्ययस्यानुपपत्तिः ।
किं कारणम् ?

उपपत्तिर्भावाद् । विकृतेः प्रकृतावभिधेयायां प्रत्य-
येन भवितव्यम्, न चोपधिसंज्ञिकाया विकृतेः
प्रकृतिरस्ति ।

यदि तद्व्याहृतं तदौपधेयमित्युच्यते ॥

(प्रदीपः) उपपत्तिर्भावादिति । उपपत्तिश्च विकृति-
शची नास्ति, एकस्यैव रथाहविशेषस्योपपत्तिरुपधेयशब्दाभ्याम-
भिधानात् प्रकृतिप्रत्यययोश्च प्रकृतिविकारभावाभावादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—उपपत्तिरिति । ‘उपपत्तिर्भावाद्’ इत्येव प्रत्ययाऽनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ननु उपपत्तिर्भावादित्यस्य—
‘उपपत्तिर्भावाद्’ इति नार्थः, तस्य किमप्रत्ययान्तस्य शास्त्रसिद्धत्वा-
दत आह—उपपत्तिश्चादि । औपधेयपदस्य योऽर्थस्तद्विकृतिवाची
नैवास्तीत्यर्थः । तदेवाह—एकस्यैवेति । एवञ्चा तादर्थ्यसाध्यभाव
इत्यपि भवितव्यम् ॥ भाष्ये—न चेति । औपधेयपदवाच्योऽर्थः
प्रकृतिर्नास्तीत्यर्थः । तदेवाह—यदि तद्व्याहृतं इति । यदाह-
तुपपत्तिश्च प्रकृतिविकारभावादेवोपपत्तिरिति भवति ॥

१ प्रयोजनमिति । प्रयोजनमप्येन फल कारणस्य द्वयमपि गृह्यत इति
इन्द्रमहाप्र. ‘प्रयोजनम्’ इत्यनेन प्रत्ययः सिद्ध इति भावः ॥

२ तत्र वैकारिकादि । ‘ऐकारिकादि चोरे’ इत्यनेन हि ऐकारिका-
दिव्यापत्त्यस्य अभिधानमित्यर्थे निपात्यते । तत्र एकमप्यर्थं हि चोरेत्य औप-
कर्मणि चार्त्तं न तु कार्यम्—इति तद्व्याहृतं प्रकृतिप्रत्यययोश्च प्रकृतिविकारभावादेवोपपत्तिरिति
इन्द्रमहाप्रत्ययस्यो न स्यात् तस्य कार्यकदिति भावः ॥

३ ऐकारिकादि । अतदुपपत्तिरिति इत्यनेन अनुपपत्तिरिति
इत्यर्थः । अनुपपत्तिरिति चोरेति तद्व्याहृतं प्रकृतिप्रत्यययोश्च प्रकृतिविकारभावादेवोपपत्तिरिति
साहचर्येणाप्युपपत्तिरिति भावः ॥

४ विकृतिरिति चोरेति तद्व्याहृतं प्रकृतिप्रत्यययोश्च प्रकृतिविकारभावादेवोपपत्तिरिति भावः ॥

(५६०८ एकदेशितमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु कुदन्तस्य स्वार्थेऽञ्-
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

कुदन्तस्य स्वार्थे अञ्चक्यः । उपधीयते—उप-
धेयम्, उपधेयमेवौपधेयम् ।

सिद्ध्यति ।

सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(प्रदीपः) सिद्धं इति । उपधेयशब्दात्कर्मसाधन-
यदन्तात् स्वार्थेऽञ्चक्य इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननुपधीयते कुदन्तादेऽपि ततोऽपि नेदतिदि-
रत आह—उपधेयेति । कृत्यदेन सामर्थ्यात्कृत्यो गृह्यत इत्यर्थः ।
एवञ्चा स्वार्थिकप्रकरणे ‘जाग्रोभिसाधारणादञ्’ इत्यौपधेयशब्दः पाठ्य
इति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तम्—‘उपपत्तिरिति प्रत्ययानुपपत्ति-
रुपपत्तिर्भावात्’ इति ।

नैतदस्ति । अयमुपपत्तिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः—
उपधीयते—उपधिरिति । अस्ति भावसाधनः—उप-
धानमुपधिरिति । तद्यो भावसाधनस्तस्येदं ग्रहणम् ।

एवमपि न सिद्ध्यति ।

किं कारणम् ?

विकृतेः प्रकृताविति घटते ।

प्रकृतिविकृतिग्रहणं नियतिप्यते । तस्यावश्यं
निवर्त्यम्, इहार्थमुत्तरार्थं च । इहार्थं तावत्—या-
लेयास्तपण्डुलाः । उत्तरार्थम्—‘अपभोपानहोऽर्थः’
(५।१।१४) आपर्भ्यो घटस इति ॥

(प्रदीपः) तद्यो भावसाधन इति । तत्र हि तादर्थ्यं
सम्भवति, उपधानकिञ्चिदप्युपधेयविशेषस्य ॥ एवमपीति ।
यद्यपि लोके क्रिया विकारत्वेन कश्चिन्निर्वह्यते—‘बहुविकारोऽयं’

मलस इति सूत्रार्थः । तत्र—उपधिरित्यस्य रथाहविशेषस्य, उन्मूलन-
वाच्योपधेयशब्दस्यापि तद्व्याहृतं प्रकृतिविकारभावादेवोपपत्तिरिति भावः ॥
प्रकृतिविकारभावादेवोपपत्तिरिति मलसमाप्तावाह—वार्तिककार—उपपत्ति-
रिति ॥

५ नास्तीत्यर्थः इति । औपधेयपदार्थस्य विकृतिवाची उपधेयशब्दो
नास्तीति भावः ॥

६ कर्मसाधन इति । कर्मसाधने उपधिरित्यो रथाहवाच्य इति रथाहार्थं
रथाह ॥ ५ अस्तीति तादर्थ्योपधेयशब्दस्याप्युपधेयविशेषस्य ग्रहणम् । उपधानाकर्म-
स्येव मलमुपधेय इति न दोषः ॥

३ अन्यथा=तुद्विपरिचयितारोहितताद्व्यामयणमात्रे ।

इह मा भूत्—प्रासादो देवदत्तस्य, प्राकारो नगरस्येति ।

(प्रदीपः) स्याद्ग्रहणमिति । क्रियमाणेऽपि स्याद्ग्रहणे नैवातिप्रसङ्गनिवृत्तिः, इति करणदेव च सर्वोतिप्रपञ्चनिवृत्तिः सेत्स्यतीति प्रश्नः ॥ प्रासादो देवदत्तस्येति । अक्रियमाणे स्याद्ग्रहणे स्वस्वामिसंबन्धादावतिप्रसङ्ग उक्तः, अस्तेति षष्ठा संबन्धमात्रस्य प्रतिपादनात् सामान्ये च सर्वविशेषान्तर्भावात् । ननु तदर्थप्रहणानुत्तरयाऽत्र न भविष्यति । तथा च 'छदिरुपधिवलेर्देन' इत्यत्र भाष्यं—यादमर्थः—इत्यादि । एवं तर्कसति स्याद्ग्रहणे प्रासादाद्योऽयं देवदत्त उत्पन्नो योग्योऽयं प्रासादलाभ इति तादर्थ्यसंभवात्प्रत्ययप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) ननु स्याद्ग्रहणं सम्भावनार्थकत्वेन स्वस्वामिभावादितिसम्बन्धव्यावृत्त्यर्थत आह—क्रियमाणेऽपीति । 'प्रासादो नगरस्य स्यात्' इत्यादावतिप्रसङ्गसत्त्वादिति भावः ॥ सर्वेति । एवञ्च व्यापकत्वात्तदेव कार्यमिति भावः ॥ नन्वत्र स्वस्वामिभावोऽवयवविविभावाच्च तत्त्वेन विवक्षितो न तु सम्बन्धसामान्यम्, अस्तेति च सामान्यार्थकमतो न दोषोऽत्र आह—अस्तेति पश्येति ॥ तादर्थ्यसंभवादिति । 'तदस्य' इत्यर्थे प्रत्ययो भवति, सम्बन्धी चेतदर्थो भवति—इति तदर्थः । प्रासादायैव देवदत्तस्यार्थं प्रासाद इत्यर्थे 'प्रासादीयः' इति स्यादिति—इह भाष्यद्वितीयादेवार्थः ॥

(स्याद्ग्रहणाक्षेपमाभ्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि स्याद्ग्रहण इह कस्मात्त भवति—प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्, प्राकारो नगरस्य स्यादिति ।

शक्यार्थे लिङ्गिति वक्तव्यम् । नैवं शक्यम्, इदानीमेव ह्युक्तम्—न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति ।

एवं तर्हि—इतिकरणः क्रियते । ततश्चेद्विवक्षा भवति । विवक्षा च द्वयी । अस्त्येव प्रायोक्त्री विवक्षा, अस्ति लौकिकी ।

प्रायोक्त्री विवक्षा—प्रयोका हि मृद्या स्निग्धया श्लक्ष्णया जिह्वया मुदून् स्निग्धान् श्लक्ष्णान् शब्दान् प्रयुञ्जते ।

लौकिकी विवक्षा—यत्र प्रायस्य संप्रत्ययः, प्राय इति लोको व्यपदिश्यते । न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादित्येतोपपद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ॥

(प्रदीपः) अथेति । यदा देवदत्तनाम्ना केनचिदीश्वरो दृष्टस्ततः प्रासादं विस्तीर्णं दृष्टाऽसौ संभावयति—नायं प्रासादोऽन्यस्य संभवति देवदत्तस्यार्थं प्रासादः स्यादिति, तदा प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यर्थः । नन्वत्र तादर्थ्यं न प्रतीयत इति प्रत्ययो न भविष्यति । एवं तर्हि 'प्रासादलाभयोग्योऽसौ देवदत्तः प्रासादायः' इत्येवं विवक्षायामिदमुदाहरणम् । अथवा तदर्थप्रहणमत्र नानुवर्तते, इतिकरणेनानिष्टनिवृत्तेः साधयिष्यमाणत्वात् । पूर्वसूत्रे ह्यभाष्यकारेणेतिकरणपरामर्शेन प्रसङ्गान्तरेण तदर्थप्रहणस्यैवानुवर्तिर्दिक्षिता, न त्वसौ सिद्धान्तः । तथा चान्यायमपि दाह योग्यतामात्रेण प्रासादीयमुच्यते । न च तत्र तादर्थ्यक्षेपोऽप्यस्ति, न च प्रतीयते, येनतदपि तादर्थ्यं बुद्ध्या परिकल्प्य प्रयोगः क्रियेत ॥ शङ्क्यार्थ इति । 'स्याच्छङ्क्यार्थ' इति पठितव्यमित्यर्थः ॥ इदानीमेवेति । पिरततमपि वस्तु बुद्ध्या भावितत्वात्प्रत्ययसन्नमिव प्रतीयते । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यत्रेदमुक्तम्—'प्रायप्रहणादसंज्ञायामपि घञ् भवति, प्रायवचनात् संज्ञायामेव घञ् स्याद्वा न वा, न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम्' इति । तत्र हि घञ् विधेयत्वात्प्रधानम्, तस्यैव प्रायप्रहणं संज्ञाप्रहणं च विशेषणं न्याय्यम् । न तु संज्ञायाः प्रायप्रहणं विशेषणम्, परार्थस्य ससंस्कारप्रतिपत्तावयोग्यत्वात्, शब्देन पारार्थ्योपपन्नस्यैव प्रत्यायनात्, एकवाक्यत्वाच्च । उपाधिविशेषणशब्दोऽयं कचित्प्रयोगवत्, कियाभावशब्दोऽपि । क्वचित्तु भेदेन व्यवहारः ।

तदुक्तम्—

अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दो यः । अनुपाधिरतोऽन्यः स्याच्छ्रुत्याधिविशेषणं यद्वत् ॥ इति ।

तत्र स्यादित्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणयोपात्तं परतन्मययोग्यं शक्यार्थ इत्यनेन विशेषणेन संबन्धानुभवे । ननु विशेषणसंबन्धमनुभूय प्रकृत्यर्थं विशेषयिष्यति । नैतदस्ति । विशेषणसंबन्धानुभवे प्रधानत्वं तस्य स्यात्, न त्वाधित्वम् ; प्रतीतिकाल एव तस्य पारार्थ्यमवगतमिति कुतो विशेषणसंबन्धः ? अयोपाधिद्वयेन प्रकृत्यर्थः संबध्येत, तदिहापि प्रसज्येत—'शक्यः प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्' इति । तत्र शब्दानुपपत्तेरुक्तं वा शक्य इति प्रकृत्यर्थस्य शक्यार्थविशेषणसंबन्धसमायः ॥ मृदू-निति । अपभ्रंशानित्यर्थः । तस्मात् प्रयोक्त्विवक्षा नाधीयते, प्रयोक्तुः स्वातन्त्र्याज्जिगमाम्भावात् ॥

(उद्द्योतः) ननु तत्त्वानिमित्तेन निर्णीते प्रासादे कथं सम्भावनामिषयत्वमत्र आह—यदेति । स्वस्वामिभावविषये सम्भावनासत्त्वेन न तेन चाष्टसम्बन्धव्यावृत्तिरिति भावः ॥ भाष्योदाहरणाक्षरेभ्यः 'प्रासादाय' इत्यादेरलाभादाह—अथवेति ॥

१ उपाधिविशेषणयोर्भेदमाह—अर्थविशेष इत्यादि । इतिहरिः पञ्चरित्वात् इतिहरिनामपौरुषेयत्वेन ह्युपपत्त्यात् इत् पातो इत् मल्लया पयै कर्तृति भवति । अथ हि इतिहरिपदेन इत्प्रत्ययान्तेन पञ्चरोपपद्यते । यमुत्पत्त्यर्थं विशेषणं मल्लयापानेन पदेन शक्यः इतिनाधिकरणमात्रेण च उच्यते च उपाधिरित्यर्थः । इतिहरिः पञ्चरित्वात् समल्लयाधिकरणं यमुत्पत्त्यर्थं इतिहरिपदेन

नोक्त उपाधिर्भवति । शक्तिरुपाध्यायते इत्यत्र च 'मोत्रपरणाश्रुणायासावाः सद्देवेभ्यः' इत्यनेन विधीयमानो ब्रुष न क्षयाभूते, आयादिनु विपयभूत-वत्स्य विधीयमानत्वात् । यद्यपि मल्लयापानेन शक्तिरुपाधेन आयाया मन्वचना-त्त्रेयं क्षया-उपाधिः किन्तु विशेषणमेव । न 'भावविषयेऽपि सम्भावना' इति च. व. पा. ३ ॥

भाष्यकारेणेति । तदेकदेशिनेत्यर्थः । न हि सिद्धान्तिनोऽज्ञान-
महता युक्ता ॥ प्रसङ्गान्तरेणेति । औपेये तदर्थग्रहणानुवृत्तावधि-
प्रत्ययस्य स्वाधिकृत्यव्युत्पादनप्रसङ्गेनेत्यर्थः ॥ ननु शक्यार्थे लिङः
'शक्ति लिङ् च' इतिपुत्रेणैव सिद्धेर्वक्तव्यलोकारसङ्गतेत्यत आह—
स्याच्छब्दव्याप्ये इति । यत्प्रथमतस्तथैव तच्छब्दव्याप्यकस्याप्यद्वयोच्चा-
मित्यर्थः । तदस्य शक्यमित्यर्थे प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । यवज्ञा-
विकारिकारण एवायं प्रत्यय इति नोक्तोप इति यावः । तत्र सम्भा-
ननाविषयस्यस्वामिभावस्यैव प्रतीतिर्न तु कारणत्वस्येति तात्पर्यम् ॥
नन्विदं प्रथमे उक्तम्, तत्कर्मविधानीयेष्वेत्युच्यते ? अत आह—
चिरेति ॥ पराभ्येति । परविशेषणत्वेन प्रतीतयेत्यर्थः । यथा
राजसेवकस्य राजसेवाकारणकाले स्वसेवककृतसेवायां संस्काराभाव इति
भावः ॥ तदेवाह—शब्देन परार्थेति । सप्तम्येत्यर्थः ॥ एकेति ।
वैविध्यैकवाचकपञ्चत्वादिति भावः । यत्नेन 'अवान्तरवाच्यार्थेव' इति
तदर्थः प्रागिति तत्र तस्य स्वातन्त्र्यमेव इति परास्त्वम् ॥

तदन्तर्वाच्यः—प्रत्ययान्तशब्दवाच्यः । समाप्तशब्दः—
समानाधिकरणशब्दः । यथा 'द्विहिरिः पशुः' इति, कर्तुः प्रत्य-
येनाभिधानात्पशोरापाधित्वम् । अतोऽन्यः—प्रत्ययान्तवाच्यः, व्यपि-
करणेत्येत्यर्थः । यथा 'गामिकया कथयते' इति शेषा ॥

तत्रेति । प्रथमासमर्थोप पञ्चार्थे प्रत्यय इत्येकं वाच्यम्,
यत्तत्प्रथमासमर्थं तत्वेत्यादिति द्वितीयम् । तत्र द्वितीये प्रकृत्यर्थः
प्रधानम्, विशेष्यत्वात् । 'स्यात्' इत्येतत् विशेषणत्वेन प्रतीयमान-
त्वेनाप्रधानमिति न तस्य विशेषणान्तरेण सम्बन्ध इति भावः ॥
नन्विति । 'युग्मेः कृतात्मसंस्कारः' इति न्यायादिति भावः ॥
नन्वन्यनिरूपितप्रधानत्वेऽप्यन्यनिरूपितं विशेषणत्वं स्याको वि-
रोधः ? अत आह—प्रतीतिकाल एवेति । अयं भावः—

आद्यत्वात् तद्विषयस्य परिक्रिदुपदर्शकम् ।
गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥

—इति 'तद्वदिति—' इति सूत्रसमाप्यसमर्थन्यायेन शक्योत्पत्ति-
कर्तृवाचकप्रधानतादिसेत्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थो वाच्यः । तत्र च शक्य-
त्वेनव्यपारवर्णोत्पत्तिविशेषणम्, तस्याधोपस्यितिकाले यत्र कर्तृविशेषण-
तयोपस्यितेन तत्र विशेषणान्वय इति । ननु कथं प्रासादस्य
शक्यार्थरूपविशेषणसम्बन्धः, स्वरूपेणाशक्यत्वात् ; अत आह—
तत्र ज्ञातुमिति । शक्यार्थविशेषणसम्बन्धेति । शक्यार्थः—
शक्यत्वं, तद्रूपविशेषणेत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यद्येवम्, नार्थः स्याद्ग्रहणेन । न हि प्रासादो देव-
दत्तस्य प्राकारो नगरस्थेत्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन
प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रायस्येति । समप्रकल्पस्येत्यर्थः । तस्याव-
त्रार्थं लोकाः शब्दान् प्रयुज्यते तदर्थमभिधायिन एव शाल्लेणानु-
विधीयन्ते, प्रयोगमूलत्वाद् व्याकरणसंभूतेः । अयमेव न्यायः
कचित्—इतिकरणेनोपसंयुज्यते । तत्र—इति—शब्दो हेत्वर्थः सन्
विवक्षामनुसारेयति । योऽयमर्थः—'तदस्य तदस्मिन् स्यादिति'
तदर्थप्रत्यायनाय यदा विवक्षा भवति, अतो हेतोरयमर्थः प्रत्य-
योत्पत्तिनिमित्तत्वेनाधीयत इति । अथ वा एवमर्थः—इति—
शब्दो विवक्षामनुसारेयति । एवं यदि लोकस्य विवक्षा भवति
तत्र प्रत्यय इत्यर्थः । न च लोकस्य प्रासादो देवदत्तस्य स्यादि-
त्यर्थस्य प्रतिपादनाय प्रासादीयो देवदत्त इति शब्दप्रयोगेच्छा
भवति, भवाद्यर्थप्रतिपादनायैवैतच्छब्दप्रयोगात् ॥

(बह्व्योः) सस्यादिति । यतः प्रयोक्तारो मार्दवगुणादरेणा-
साधुनैव प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ लोकाः शब्दानिति । साधुप्रयोगात्-
शालिनः शिष्टलोका इत्यर्थः ॥ अनुसरणप्रकारमाह—योऽयमिति ॥
भवादीति । आदिना जातः ॥

(८३८ अधिकारसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. ३२)

१९०१ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरि-

माणानुक् ॥ ५ । १ । १९ ॥

(उगधिकरणम्)

(परिमाणतः संख्यायाः पृथग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थं संख्यायाः पृथग्रहणं क्रियते ? न
संख्यापि परिमाणमेव, तत्र परिमाणपर्युदासेन
पर्युदासो भविष्यति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्संख्यायाः पृथग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्या संख्या, अन्य-
परिमाणमिति ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

“अपरिमाणविस्तारचितकम्पलेभ्यो न तद्वित-
लुकि” (भा. १२२) इति—द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता
द्विशता, त्रिशता । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो
न भवतीति ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । परिणीयेऽनेनेति परिमाण-
मिति क्रियाशब्दत्वात्परिमाणशब्दस्य संख्याया अपि परिच्छेद-
हेतुत्वात् पृथग्रहणं न कर्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः ॥ एवं
तर्हि—आचार्यदेशीयः परिहरति । यथा प्राच्यत्वाद्भारतात्मा

१ सप्तम्येत्यर्थ इति । पुनरुक्त्या यत्र प्राप्तेति सूत्रेणोक्तशक्यप्रसङ्गादिति
वक्तव्यमर्थः ॥

२ यपरिच्छेदिति । 'हृद्यः' इति चन्निभेद्यवयवत्वात्प्रासादित्यर्थः ॥

३ गुणः पृथग्वैयर्थ्यात् अर्थान् प्रतिपद्यते ॥

अत्रात्रोपपत्तिरिति तत्र भूयस्ति कति । इति व्याख्यानसम्पन्नम् ॥

४ ननु भवितुमशक्यार्थोः संख्यायां स्यात्तद्वैयर्थ्यं प्रापयमानम् कदाचि-
निति सिद्धान्तानुसारमुक्तमिति वाच्यं कर्तुं तस्य प्रत्ययार्थं विशेषणतयापि वि-
रोधः आह—सूत्रस्य भाष्यसम्बन्धतयायेति । भाष्यजन्यमादशान्विति
सिद्धान्तैर्वा तद्विस्तारस्य विवरणार्थं आद्यतो गुणप्रधानभावस्य विवरणे
इति—अत्रापि अक्षरप्रयोगोक्तिः अत्रार्थं सिद्धेयताभावेनेति भावः ॥

ग्रहणे सिद्धे 'यद्बन्धः' इत्यत्र भेदेनोपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतग्रहणनिवारणार्थम्, तेन 'इवः प्राचाम्' इति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् भवति—औहालिकः पिता, औहालकायनः पुत्र इति । एवमिहापि संख्याग्रहणमन्यत्र परिमाणग्रहणे संख्याया अग्रहणार्थम् । तेन द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यत्र द्वियुलक्षणस्य ङीपोऽपरिमाणान्तत्वात् प्रतिषेधः सिध्यति यथा—पञ्चाधिति । 'पणपाद' इति नित्ये यति प्राप्ते 'शाणाद्वा' इत्यत्र 'शतशाणाभ्यां या' इति यचनाद्यत्प्रत्ययामावात्, पक्षे 'शताच्च ठन्त्यतावसते' इत्यत्रासमासग्रहणानुवृत्त्या संख्यालक्षणस्य कनः 'अध्यर्षेर्द्वे' इति लुकि कृते द्विशतेति भवति ॥

(उद्योतः) ननु 'परिमाणन्तु सर्वतः' इत्युक्तेः सङ्ख्या कथं परिमाणमत आह—परिमीयतेऽनेनेति । रुद्रेरपाप्यज्ञानादिति भावः ॥ ननु बाह्ये भेदे शापकं व्यधेत्, असति तु तस्मिन् शापकेन कथं तत्त्वमत आह—यथेति ॥ द्विशतेत्येतदुपपादयति—पणपादेति नित्ये घतीति । तस्य च विधानसामर्थ्याहुगभाव इत्यर्थः ॥ ननु ठन्त्यतोरेषि विधानसामर्थ्याहुगभाव इति, अत आह—असमासेति । एवञ्च समाले तदप्रतिषेधेति भावः ॥

(परिमाणतः संख्याभेदे दोषभाष्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते, "तदस्य परिमाणम्" "संख्यायाः संज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेषु" (५१।१५७-५८) इति विशेषणं न प्रकल्पते—परिमाणं या संख्येति । इह च "श्रीतयत्परिमाणात्" (४।३।१९६) इति संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिवेशो न प्रकल्पते । शतस्य विकारः—शत्यः, शतिकः, साहस्र इति ॥

(शदीपः) यद्येतदिति—शिष्य आचार्यदेवीयेनोक्तं दूषणमुद्राययति ॥

(ह्यापकासम्भनमद्वंशानभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्या संख्या, अन्यत्परिमाणमिति ।

नैतज्ज्ञापकसाध्यम्—अन्या संख्या, अन्यत्परिमाणमिति ।

न्यायसिद्धमेवेतत् ।

भेदमात्रं संख्याऽऽह । यद्येपीकान्तं यथापरिमाणं तस्य सर्वस्य संख्या भेदमात्रं ग्रवीति ।

परिमाणं तु सर्वतः । सर्वतो मानमिति चातः परिमाणमिति । प्रत्यस्य च समानादृतेर्न कुतश्चिद्विशेषो गम्यते—न चोन्मानतः, न परिमाणतः, न प्रमाणतः ॥

(प्रदीपः) इदानीमाचार्य आह—यत्तावदिति । परिमाणशब्दः क्रियाशब्दत्वेऽपि विशिष्टपरिच्छेदहेतौ शोणादौ रुदो न संख्यामभिधेयत्वेन शङ्काति । यथा पङ्कजशब्दः पद्मेनाभिधेयति न तु कुसुमादिकमपीत्यर्थः ॥ भेदमात्रमिति । भेदः—पदार्थानां वैलक्षण्यम्, तन्मात्रं संख्याशब्दः प्रतिपादयति, मूर्तामूर्तगणनात्मकत्वात् संख्यायाः । एको घट इत्यत्रापि धादिनिरासाद्वेदावगतिरस्येव ॥ यद्येपीकान्तमिति । अपचितपरिमाणोपलक्षणमिपीकान्तग्रहणम् । तेनायमर्थः—हिमवदादि महापरिमाणमपि संख्यया गण्यते—सप्त कुलाचला इति । अपचितपरिमाणमपि—त्रयः परमाणव इति ॥ यथापरिमाणमिति । अमूर्तमन्यात्मादि गण्यते इत्यर्थः । उन्मानप्रमाणपरिमाणानि तु मूर्तद्रव्यविषयाण्येव । ऋचिपाठः—यद्य परिमाणमिति । तत्रायमर्थः—शोणादिपरिमाणमपि संख्यया परिच्छिद्यते—द्वौ शोणाविति । परिमाणग्रहणं चोपलक्षणम्, सर्वस्य संख्यापरिच्छेद्यत्वात् ।

तदुक्तम्—

दिष्टिप्रस्थसुवर्णादि मूर्तिभेदाय कल्पते ।

क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका ॥ इति ॥

सर्वत इति । आरोहपरिणाहाभ्यां खगताभ्यां धान्यादि येन मीयते काष्ठादिमयेन, तत्—परिमाणं प्रस्थादिकमुच्यते ॥ प्रस्थस्य चेति । संख्येव विशेषो गम्यते—द्वौ प्रस्यौ, त्रयः प्रस्था इति, न तन्मय इत्यर्थः । भिन्नसन्निवेशस्य हस्तादिनाऽपि परिच्छेदो भवतीति समानाकृतिग्रहणं समानसन्निवेशप्रतिपादनार्थम् ॥

(उद्योतः) ननु परिमाणशब्दस्य योगिकत्वात्कथमन्या सङ्ख्येत्यत आह—परिमाणशब्द इति । योगरुदोऽयमिति भावः ॥ शोणादौ—सर्वतो मानवविशिष्टे । वैलक्षण्यम्—सङ्ख्या—तैरप्रयोगकवस्तुसाहित्याभावरूपम्, सङ्ख्यानन्तर्निर्वर्तकवस्तुसाहित्यरूपं च । सङ्ख्याशब्दइत्यस्य सङ्ख्याशब्दवाच्यत्वेन प्रतिष्ठः शब्द इत्यर्थः । तदाह—मूर्तेत्यादि । तत्रान्यभेदो धादिशब्दवाच्यः । आद्यसर्वेकशब्दे श्लाह—एको घट इति ॥ भाष्ये—भेदमात्रमित्यस्य भेदसहचरितमिदं साहित्यम्, तन्महचरितैरसंख्येयसाहित्याभावरूपेण ॥ यद्येपीकान्तमिति । ङीडप्ये । तेन यद्वयपरिमाणम्, यच्च महापरिमाणम्, यथापरिमाण रूपकियादि, तत्सर्वं सङ्ख्यया गण्य इत्यर्थ इत्येके । मूर्तिः—असर्वगतद्रव्यपरिमाणम् ॥ अमूर्तमन्यात्मादीति । नन्वात्मन्यपि परममहत्परिमाणसत्त्वात्कथं 'अपरिमाणम्' इति भाष्ये उक्तिः, द्रव्यस्य परिमाणवचनियमादिति चेन्न; नियमस्य मूर्तेद्रव्यविषयत्वात्, सर्वपरिमाणाभाववत्त्वेनैव तत्र परममहदादिन्यवस्थास्य गौणत्वात्तस्मिन् केयदाद्यः ॥ मूर्तेद्रव्यविषयत्वादेवेति । तदपि न सर्वमूर्तेद्रव्यविषयमित्यपि बोध्यम् ॥ सर्वस्य—मूर्तामूर्तस्य ॥

१ पक्षादिति । विज्ञातव्य इत्युक्तिः । नैतज्ज्ञापकेन साध्यम् । संख्या—नैतज्ज्ञापकरी परिमाणवद्वत् कृते धर्मेण च संख्यायाः परिमाणवदेव भट्टानि शेषविज्ञेयमर्थः ॥

२ इष्योक्त—तुल्य, तुल्यवत्परिमाणवत्पट्टपरिमाणमित्यर्थः ॥

३ संख्याशब्दप्रयोगवस्तुसाहित्याभावरूपम्, संख्याशब्दनिर्वर्तकवस्तुसाहित्यत्वेति क्रियाशब्दान्तत्वेदग्रहणे आह—तत्रान्यभेद इति ॥

आरोह—उच्छ्राय ॥ परिणाह—विस्तार ॥ एतौ च न मेयाता
निलाह—स्वगताभ्यामिति ॥ परिमाणशब्दस्य प्रत्यादिमान
वृत्तियोगाद्—भाष्ये—सर्गतोमानमिति च्यात इति ॥ परिमाण-
भेदश्चादपि न सत्तया परिमाणनिलाह—प्रत्यस्य चेति ॥
सङ्ख्ययैवेति । ‘न कुतश्चिद्’ इति भाष्यस्य—सङ्ख्याया अन्वय
नुसन्धिदिदेशो न गम्यन् इत्यर्थः ॥ निघ्नसन्धिदेशोऽस्येति । प्रत्या-
न्ताद्विघ्नसन्धिदेशस्य प्रत्यस्येत्थ ॥

(उन्मानादिलक्षणै सखाया परिमाणतो भेदयोधक माप्यम्)

किं पुनर्यन्मानम् ? किं परिमाणम् ? किं प्रमाणम् ?

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानम्

ऊर्ध्वं यन्मीयते तदुन्मानम् ॥

परिमाणं तु सर्वतः ।

सर्धेतो मानमिति चात परिमाणम् ।

श्रुत एतत् ?

परि. सूर्यतोभावे घर्तते ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात्

आयामपि चक्ष्वाया प्रमाणमित्येतद्व्यति ॥

सद्यः याद्या तू सर्वतः ॥

आतश्च संपेत. संख्या याया—

भेदमात्रं ब्रवीत्येषा

नैषा मानं कृतश्च न ॥

एषं च कृत्वा सख्याया. पृथग्ग्रहणं क्रियते ॥

[illegible]

(उद्घाटन) पूर्वमे देवाङ्गनामद्वयम्—महादेवेति । 'म
 सोमनाम' ईश्वरस्यैव महापूर्वमेव लक्षणम्—कामदेवि
 देवदेवि मन्त्र—समर्पयामि इति । ईशो देवो देवस्य स्वामी, ईश
 ५३६ यो देवस्य । लक्षणम्—उद्घाटनार्थमिति । इत्युक्त्वा

देरिति । द्विधायायास्यापि प्रमाणावादिति भावः ॥ आहुरिति ।
अप्राग्विचित्रं त्वेव—पुष्टप्रत्ययसम्, इतिनादयसम्—इत्यादा
‘प्रमाणे ह’ इति निलुत्तापाति । अयं नित्यो ह्युक्तिरिति तमेव माय-
कैययो रचयित्वाह । तस्माद्विधिनमि तदुन्नामेवेति बोध्यम् ।
तिथिविस्तारपरिच्छेदमेव च प्रमाणाति । विस्तार—दैर्घ्यम् ॥
न बाधामपरिच्छेदके आधामग्रद्वयमत्र आह—तथायामेति ॥
कुतश्चित्तिदिति । एषा सङ्ख्या कुतश्चित्तिदित्येवादनं गतम्, अपि
तु उचित्येयं मानमित्यन्यम् । अनेन सतिरेवमित्येवमत्रमात्रेण बाध्या
सङ्ख्यापरिमायोर्भेद उक्तः । किञ्चानेन प्रमाणा सङ्ख्याया तत्र-
बाधोक्त्या तेषामबाधमपि परस्परं द्युचितम् । अत एव ‘अप-
रिमादित्य’ इति सूत्रे ‘परिमाणा तस्य’ इति सूत्रे च परिमाणाग्रहे-
नोन्नामग्रहणमपि । अत एव बीजनिर्णये विस्तारचित्तमहत्त्वा, द्वितीये
शास्त्रवृत्तासम्बन्धसङ्घट्टये ॥

(सख्याया भेदे पूर्वोक्तदोषनिरासभाष्यम्)

यदप्युच्यते—‘तदस्य परिमाणं संख्याया संज्ञा-
सङ्गसूत्राध्ययनेष्विति विशेषण न प्रवृत्त इति’

आहायम्—परिमाणं या स्वप्येति, न चालि
सख्या परिमाणम्, तत्र वचनादियती नियता
भविष्यति ।

यदप्युच्यते—‘प्रीतिवत्परिमाणादिति च संख्या-
विहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रपश्यते इति’

सत्याया इति च तत्र यत्तव्यम् ॥

(प्रदीप) इयती निवेदति । रुद्रिययोगो पार-
 क्तेन वमाप्रमाप्रियते इत्यर्थः । नमसम्यग्बन्धिकात्
 सद्यसा विरोधानाम् । नैव दोषः । प्रत्ययान्वयं यदा
 पविच्छेदिका संख्या तदा प्रत्ययो यथा स्यात्-पचरो गोष्ठं
 इति । यदा तु प्रकृत्यान्वये पविच्छेदिका संख्या-पच
 गोष्ठं इति तदा मा भूद्विषयार्थं सद्यसा विरोधानाम् ।
 नमः ॥ सद्यसा इति च तथेति । नमस्तस्य संख्या
 प्रत्यय तन्नाशिक कान्तिर्लभः ॥

[illegible]

(दृगाधिविहारमर्षादगम्यपुनश्च)

किं पुनरिमं दृग्गादयः प्रागदंष्ट्रपति, आदो
भिन्नाददंष्ट्रपति ।

बन्धन विनाश !

(प्रदीपः) किं पुनरिति । किं मर्यादायामाह, अथा-
भिधिविधिति प्रश्नः । अर्हतिशब्दैकदेशानुकरणयाग्राह्यशब्दः ॥

(उद्योतः) अर्हतिशब्देति । 'तदर्हय' इति सूत्रस्याजत-
महे तु आर्हादित्यस्य वैषम्योपपत्तिः, 'प्राग्यतेः' इत्येव सिद्धेः । न
चाभिधिव्यवर्धतया वक्ष्येऽपि एतदधिकारार्थं तत् । वक्ष्येयमभिव्याप्ता-
धिकारान्निष्ठेः । विशेषविहितकना वक्षेयापत्तौ 'एकवक्ष्यास्यान्यतर-
स्याम्' इति प्रयोगविरोधापत्तेरिति भावः ॥

(५६०९ प्रथममर्यादाऽऽक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ ठगादयः प्रागर्हाचेदहं तद्विधिः ॥*॥

(भाष्यम्) ठगादयः प्रागर्हाचेदहं तद्विधिः । अहं
ठगादयो विधेयाः । शतमर्हति-शत्यः—शक्तिकः,
साहस्र इति ।

वस्त्रे वचनात्सिद्धम् ।

इह यः शतमर्हति शतं तस्य वस्त्रो भवति । तत्र
"लोऽस्यांशवस्त्रधृतयः" (५११५६) इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) वस्त्रे वचनादिति । पदादेरर्थस्य शालादि-
शब्दैरभिधानादिति भावः ॥

(उद्योतः) वस्त्रे इति । वस्त्रः—मुख्यम् ॥

(५६१० आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वस्त्रे वचनात्सिद्धमिति चेन्मां-
सौदनिकादिष्वप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वस्त्रे वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौद-
निकादिष्वप्राप्तिः । मांसौदनिकोऽतिथिः, श्वेतच्छ-
त्रिकाः, कालायस्यपिकाः ॥

तथा गुणानां परिप्रश्नो भवति—किमयं ब्राह्म-
णोऽर्हति ।

शतमर्हति-शत्यः, शक्तिकः, साहस्रः, नैष्किक
इति न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) मांसौदनिक इति । न हि मांसौदनोऽतिथे-
र्मूल्यमिति भावः ॥

(द्वितीयमर्यादाऽक्षेपवार्तिकवचनप्रमाणम्)

सन्तु तर्हि सहाहंण ॥

(५६११ द्वितीयमर्यादाऽक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ आर्हाचेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गः ॥*॥

(भाष्यम्) आर्हाचेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो भव-
ति—भोजनमर्हति, पानमर्हतीति ।

किमुच्यते भोजनादिष्वतिप्रसङ्ग इति, यदा
छेदादिभ्य इत्युच्यते । अयमयं मांसौदनिकाद्यर्थे
योगविभागः कर्तव्यः—तदर्हति, ततः—छेदादिभ्यो
नित्यमिति । तस्मिन् क्रियमाणे भोजनादिष्वति-
प्रसङ्गो भवति ॥

(५६१२ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति ।

अनभिधानाद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति ।

अथ वा योगविभागो न करिष्यते ।

कयं मांसौदनिकोऽतिथिः, श्वेतच्छत्रिकाः, का-
लायस्यपिकाः ?

अस्मिन् दीयते, अस्मा इति च, एवमेतत्सिद्धम् ।

अथ वा पुनः सन्तु प्रागर्हात् ।

ननु चोक्तं ठगादयः प्रागर्हाचेदहं तद्विधिरिति ।
परिहृतमेतद्—वस्त्रे वचनात्सिद्धमिति ।

ननु चोक्तं वस्त्रे वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौद-
निकादिष्वप्राप्तिरिति, तथा गुणानां परिप्रश्नो भ-
वति—किमयं ब्राह्मणोऽर्हति, शतमर्हति शत्यः, शक्ति-
काः, साहस्रः, नैष्किक इति न सिध्यतीति ।

अस्मिन् दीयते, अस्मा इति च—एवमेतत्
सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अस्मिन् दीयत इति । अधिकरणत्वं सम्प्र-
दानत्वं वा विवक्षित्वा प्रत्ययो विधास्यत इति विकल्पप्रदर्श-
नार्थमुपयोक्तापदानम् । तत्र 'तदस्मिन् वृक्षायालामशुल्कोपदा-
दीयते' इति योगविभागः कियते । 'तदस्मिन्' इत्येको योगः ।
'वृक्षायालामशुल्कोपदा' इति द्वितीय पूर्वयोगस्यासर्व-
विषयत्वज्ञापनार्थः । 'दीयते' इति तृतीयो योग उगयो-
योग्यो योगः । ततो दीयते तदस्मिन्निधि सप्तम्यर्थे ठगादयः
प्रत्यया भवन्ति । 'तदस्मिन् दीयते तदस्मा इति चोपसह्या-
नम्' इति वचनाच्चतुर्थ्यर्थेऽपि भवन्तीति सर्वेष्टतिदिः । वक्ष्य-
मर्हतेऽपि न दीयते तथापि योग्यतया सभाषितदानाध्रयप्रत्ययो-
त्पादनेन विशिष्टस्वरूपनित्यसाम्यव्युत्पत्तिरप्यिदं नित्यं ॥

(उद्योतः) विकल्पेति । भाष्ये चशब्दो वाऽर्थ इति
भावः ॥ ननु 'तदस्मिन्' इति सूत्रस्य 'वृक्षाया' इत्यादिवान्यशेषात्कथ-
मन्यत्र प्रत्ययोऽयं आह—तत्रेति ॥ इति योगविभाग इति ।
इत्येव योगविभाग इत्यर्थः ॥ नन्वेव चतुर्थ्ये न स्यादत आह—
तदस्मिन्दीयते तदस्मा इति । एवं च 'प्राग्'पदानुश्रवणे सिद्धे
आह—इत्यसामर्थ्यादभिधिव्यवर्धक एवायमिति नित्यं ॥

(८३९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १३)

१९०२ असमासे निष्कादिभ्यः

॥ ५ । १ । २० ॥

(पदकृत्यमाप्यम्)

असमास इति किमर्थम् ?

परमनिष्केण क्रीतम्-परमनैष्किकम् ।

नैतदस्ति । निष्काद्व्याप्त्ययो विधीयते, तत्र कः प्रसङ्गो यत्परमनिष्कशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति, नार्थः प्रतिपेधेन ।

तदन्तविधिना प्राप्नोति ।

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिपि-
ध्यते ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपाः) असमास इति । वक्ष्यमाणः प्रष्टुरभि-
प्रायः ॥ परमनैष्किकमिति । ठनेवान्न भवति । तिष्क-
शब्दस्य परिमाणवाचित्वात् पूर्वणाप्राप्तोऽनेन ठविधीयते ॥

(उद्घोतः) ठनेवाग्रेति । 'असमासे' इति पूर्वुदासना-
स्माप्नोते ॥ ननु निष्कसोन्मानसैनापरिमाणत्वात्पूर्वेण ठकि
सिद्धेऽस्य नियमार्थत्वेन निष्काद्व्याप्त्ययो विधीयत इत्यादिमाप्या-
सङ्गतिरित्वाह—परिमाणवाचित्वादिति । एतद्वाच्यमाप्या-
नात्र परिमाणविधेयवाचकानामेव निष्कादीनां ग्रहणमिति भावः ।
तेषां तद्विधेयत्वेऽपीदमेव भाष्यं मानम्, असमासग्रहणस्य तदन्त-
विधिप्रापकतापर भाष्यञ्च मानम् । अन्यथा पणपादादिविषये पूर्वस्य-
प्राप्तवक्तो निवृत्त्या तच्चारितार्थं स्पष्टमेव ॥ यदा पूर्वेण ठकि सिद्धे
इदं व्यर्थमेतत् आह—परिमाणवाचित्वादिति । पूर्वस्येन उन्मान-
स्यापि परिमाणग्रहणेन ग्रहणादिति भावः । पणपादादयोऽनुन्मान-
मेवेति बोधयम् । 'परिमाणान्तस्मासंज्ञायाणो.' इत्युत्तरपदद्विदिः ।
शाणपूर्वुदासाद्य तन्मोन्मानमपि गृह्यते । परिमाणविधेया यव वा
निष्कादयः । यद्यपि 'उत्तरपदस्य' इति सूत्रमाप्येऽनं सूत्रे 'संख्यायाः'
इत्यनुवृत्तिरित्या, तस्यायत्रयप्रयोगरूपभाष्यविरोधेनोत्तरपदाभिहार-
प्रयोजनत्वात्पूर्वपदस्य किरूपपदवाच्यमौघिबाद इति भावः । अत्रैव
'परिमाणान्तस्य' इत्यन्तग्रहणं चरितार्थम् । 'संख्यायाः' इत्यनुवृत्तौ
तु तद्वेपथ्यं स्पष्टमेव । यदा 'संख्यायाः' इत्यनुवृत्त्यं तत्र नाव्यभेदेन
व्याख्येयम् । तेन 'परिमाणान्तस्य' इत्यस्य-असंख्यापूर्वपदे कञचित्क-
रणम् । अत एवास्यानुत्तरपदे एव प्रवृत्तिरिति न तत्रापिनामप्रयो-
जनमिति तदाशयः । एतेन 'संख्यायाः संख्यपरसंख्यस्य च' इत्यत्र

सर्वस्वरग्रहणमन्यत्र परिमाणग्रहणे कालाग्रहणप्रापकमिति भाष्ये
उक्तम् । तस्याभाष्याच्च 'परिमाणान्तस्य' इत्यत्र 'संख्यायाः' इत्यनु-
वृत्तिरनवयवाच्या । अन्यथा 'सर्वस्वरस्य चेत्संख्यायाः' इति नियमा-
र्थतासम्भवेनोक्तार्थज्ञापकता न स्यादित्युपास्यम् । 'परिमाणं तु सर्वतः'
इति लक्षणक्षितपरिमाणत्वस्य संख्यायामिव कालेऽभावात्, लक्ष्याऽनु-
रोधेनाज्ञातानिरोधपान्येन च विधिवन्मङ्गीकृत्य तद्व्यापनमेव युक्त-
मिति भाष्याचेत्याहुः । अत एव 'विमाणा कार्यापण' इति घट्टे 'अप्यर्थ-
सौवर्णिकम्' इत्यादिर्ष्वनेन वृद्धिर्विधेयते कैयटेन । अन्यथा समास-
कन्धिष्योरेव तस्य संख्यात्वेन तद्वत्तद्विधिः स्पष्टेय ॥

(५६१३ असमासपदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं
पूर्वत्र तदन्ताप्रतिपेधस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) निष्कादिष्वसमासग्रहणं क्रियते
ज्ञापकार्यम् ।

किं ज्ञाप्यम् ?

एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—पूर्वत्र तदन्तविधेः प्रति-
पेधो न भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

"प्राग्व्येष्टेष्व्" (५।१।१८) इत्यत्र तदन्तविधिः
सिद्धो भवति ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिपि-
ध्यते, न च उच्चिद्यौ काचित्प्रकृतिर्युह्यते ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—'आर्हादगोपुच्छसंख्या-
परिमाणादृक्' (५।१।१९)—परमगोपुच्छेन क्रीतं
पारमगोपुच्छिकम् । अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

विधौ प्रतिपेधः, प्रतिपेधश्चाप्यम् ।

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—इत उत्तरं तदन्तविधेः
प्रतिपेधो न भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

"पारायणनुरायणचान्द्रायणं यतंयति" (५।१।
७२) द्वैपारायणिकः, त्रैपारायणिकः । अत्र तदन्त-
विधिः सिद्धो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्येतेतत्-प्राग्व्येष्टेः
संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति ।

१ अत्र सूत्रे-परिमाणान्तस्येति सूत्रे । एतच्च संख्यापूर्वपदस्य परिमाणा-
नतोत्तरपरवृत्तिरर्थः स्यात् । तद्वय परमनैष्किकमित्यत्र न स्यात् ॥

२ भाष्येतिरोधेनेति । परमनैष्किकमिति प्रयोगविरोधेनेति भाष्यं ॥

३ अत एव-संख्यायाः इत्यस्मादनुवृत्तिरिति ॥

४ परिमाणान्तस्येति संख्यायाः इत्यस्मादनुवृत्तौ संख्यायाः कञ्चित्कृत्यस्य
नेति सूत्रे निष्कर्षः स्यात्-कञ्चकारत्वे संख्यापूर्वपदमिति । काश्याहकः

ज्ञापनार्थं न स्यात् आह—यद्येति ॥

५ अत एव-संख्यायाः इत्यस्मादनुवृत्तिरिति ॥

६ अनेन-परिमाणान्तस्यार्थज्ञापनार्थो' इत्यनेन ॥

७ अन्यथा-संख्यायाः इत्यस्मादनुवृत्तौ, यत्रापि कञ्चित् ५ संख्यापूर्वपदेन
चरितान्यान्तेष्वन्तविधेः, अत्र-अनर्थक्येनैवैतमित्यत्र परिमाणान्तस्य-
सोतीतिपदवृत्तिरिति भाष्यं ॥

पूर्वत्रैव तर्हि प्रयोजनम् । “खलयवमापतिलवृष-
ब्रह्मणश्च” (५।१।७) इति । कृष्णतिलेभ्यो हितः-
कृष्णतिल्यः, राजमापेभ्यो हितं-राजमाप्यम् ॥

(प्रदीपः) निष्कादिष्विति । पूर्वग्रहणं वार्तिककारः
पठन् कृष्णतिल्यादि सिद्धमेव प्रयोजनं मेने । भाष्यकारस्तु न्याय-
व्युत्पादनाय पूर्वग्रहणमविवक्षितार्थं मत्वा प्रयोजनानि प्रदर्श्य
द्वयविराजं च कृष्णतिल्यादयस्त्वमेव ज्ञापकस्य स्वापमिष्यति ॥

प्राग्वत्तेष्टजित्यत्रेति । तेन परमनिष्कञ्चत्वाद्गुणं सिद्धो
भवति । केवलत्वात् प्रातिपदिकाद्गुणं विधीयमानः समासाच्च
स्यादित्याभासमात्रेणैदमुक्तम् ॥

न च ठञ्विधाविति । अत्र विशिष्टा प्रकृतिव्याधीयते
तत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधः । ठञ्विधौ तु दयाप्रातिपदिका-
धिकारात् प्रातिपदिकमात्रं प्रकृतित्वेनाधीयते । तत्र हि समास-
स्यापि प्रातिपदिकत्वात्तदन्तविधेर्न विधिः, न प्रतिषेध इति उच्य-
मिष्यतीति भावः ॥ पारमगोपुच्छिकमिति । उक्तप्रतिषेधा-
द्गुणं भवति । यथेवं केवलस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोति-गोपुच्छिक
इति । नैप दोषः । यस्या परिभाषाया प्रातिपदिकश्रुतिरस्ति
सह नोपतिष्ठत इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाधीयते । तेन ‘ग्रह-
णवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति’ ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्राति-
पदिकेन’ इति द्वयोःप्यत्रानुपस्थानात्तदन्तविधिना तदन्तस्य
कार्यम्, केवलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन ॥

विधौ प्रतिषेध इति । ‘पूर्वादिनिः’ ‘सपूर्वाच्च’ इति
प्रत्ययविधौ ‘ग्रहणवता’ इत्येतस्याः परिभाषाया ज्ञापितत्वाद्
सत्रैव प्रत्ययो विधीयते तत्रैवानया तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ।
अगोपुच्छसकृत्मापरिमाणद्विषयत्वेन तु ठञ् प्रतिषिध्यत इति न
तदन्तविधिरिति प्रतिषेधः, नापि व्यपदेशिवद्भावप्रतिषेधः । अन्ये
त्याहुः-गोपुच्छपरिच्छक् साधुर्न भवतीत्येवं प्रतिषेधे विशाया-
माने गोपुच्छश्रुतेः सर्वत्राविशेषाच्च केवलतदन्ताच्च ठञोऽसा-
धुत्वं सिध्यतीति नान्न तदन्तविधिना प्रयोजनमिति तदभावे
तत्प्रतिषेधस्याप्रसङ्ग इति ज्ञापनस्यापि न प्रयोजनम् ॥

वक्ष्यत्येतदिति । तच्चावश्यं वक्तव्यम्-अस्यस्मिन्
ज्ञापके विध्यर्थम्, सति तु नियमार्थम्-सकृत्पूर्वपदानामेव यथा
स्यात् । इह मा भूत्-परमपारगुणं वर्तयतीति । तथा लुग-
न्तायाः प्रकृतेर्मा भूत्-दिशोर्षेण श्रीतं दिशोर्षिकमिति ॥

राजमाप्यमिति । ननु राजमापशब्दस्य आस्तन्त-
रावित्वान्मात्रशब्दस्यानर्थक्यादत्र प्रत्ययो न प्राप्नोति । नैप
दोषः । यथेवंविधतिर्नरुद्विगोचरयोः को हितव्याख्यिरित्यादीनां
समुदायानामर्थान्तराभिधामित्वेऽपि नावयवानामानर्थक्यम्,
तथाऽस्यापि । शब्दसंस्काराय हि शास्त्रे सर्वेन परिकल्पिताऽर्थ-

वताऽऽधीयते । तात्त्विकी तु वाक्यस्यैव, तस्यैवाप्यस्य प्रत्या-
यनाय प्रयोगात् ॥

(उद्द्योतः) ननु वार्तिके ‘पूर्वत्र’ इत्युक्तेर्मात्रे ‘पारायण’
इत्यादेरुदाहरणत्वं कथमत आह-पूर्वत्रेति । प्रयोजनानीति ।
‘पारायण’ इति सूत्रनिषेधायनीत्यर्थः ॥

आमासमात्रेणेति । तद्वीजन्तु ‘ग्रहणवता’-इति सिद्धान्त्युक्तिः ॥
ननु प्रातिपदिकरूपायकृतिस्त्वरात्येवेत्यत आह-यत्र विशि-
ष्टेति । तत्रैव विशेष्यसंज्ञिनानासदन्तविधिमिसंक्षेपेति भावः ॥ अथे-
वमिति । व्यपदेशिवद्भाववत्त्वमिति पदिकेनेति निषिद्ध इति भावः ॥
सामान्यापेक्षमिति । स निषेधः सूत्रोपागन्तादिशब्दविषयक
इत्यपि बोध्यम् । इदञ्च ‘येनविधिः’ इत्यत्र कैयटे स्पष्टम् ॥

विधावेव प्रतिषेध इत्यर्थं मानमाह-पूर्वादित्यादि । अन्यथा
‘पूर्वादिनिः’ इत्येव तदन्तविधिना सिद्धे ‘तपूर्वाच्च’ इति वैपरीत्यं स्पष्ट-
मेव । अत्रैव ‘पूर्वात्तपूर्वादिनिः’ इत्येकस्यैव कर्तव्ये योगविभागः
‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इत्यस्य ज्ञापको बोध्यः ॥ अन्ये
त्याहुः । अत्राहन्विहीजन्तु विशायाप्येवमेवार्थापत्तौ ‘ग्रहणवता’
इत्यस्य निर्विषयत्वापत्तिर्मात्रविरोधश्च ॥

आनर्थक्यादिति । अनर्थकेन तदन्तविधेरभावादिति भावः ॥
वाच्यवानामानर्थक्यमिति । अत एव लुप्तत्वसमानाधिकार-
णवत्प्रत्युक्तसमाससिद्धिरिति भावः ॥ नन्वेतत्कारणमिदम्, न वास्त-
वम् ; तत्राह-शब्दसंस्काराय हीति ॥

(५६१४ उपसङ्ख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां

तदन्तग्रहणमलुकि ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्त-
ग्रहणमलुकि कर्तव्यम् । पारायणतुरायणचाद्वायणं
वर्तयति । द्वैपारायणिकः । द्वैपारायणिकः ।

अलुकीति किमर्थम् ?

द्राम्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम्-द्विशूर्पम्, त्रिशूर्पम् ।
द्विशूर्पेण क्रीतम्-द्विशोर्षिकम्, त्रिशोर्षिकम् ॥

(प्रदीपः) द्राम्यामिति । ‘तद्वितायं’ इति सप्तमि कृते
‘शूर्पादपन्यतरस्याम्’ इत्यष्टोत्थोरन्यतरस्य ‘अव्ययं’ इति
छक् । ततो द्विशूर्पेण क्रीतमित्यजभावे सामान्यविहितघट्टं भवति ।
तस्य द्विशूर्पेण क्रीतत्वाभावाच्चतुर्गुणाभावः । ‘परिमाणान्तस्य’ इत्युत्तर-
पदद्विदिः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये-प्राग्वतेरिति । इतै ऊर्ध्वमाहोयेऽना-
हने चेति शेषः ॥ अलुकीत्युक्तेः फलं दर्शयति-समाप्ते कृते

१ पारायण इत्येदरेति । निष्कादिष्वन्तास्यस्य ज्ञापकमित्येदवार्तिके
कारिणश्चा पूर्वं तदन्तविधिरिति उच्यते, तत्र च पारायणतुरायणेत्ये
तदन्तविधेः फलेन पारायणिक इत्युत्तरादहं भाष्येऽलुकि कर्तव्यमिति शेषः
२ इत ऊर्ध्वमिति । अत्राहं निष्कादिष्वन्ता (५५११०) इत्यत आह

वदन्तविधिरन्यसमासमहोनेन कर्तव्येति । इतः परं च ‘प्राग्वतेः’ इति वार्तिकेन
तदन्तविधिरिति । ‘तद्वितायं’ (५५१११) इत्येतत्तदन्ताधिकारः, ततः परं
‘तेन ऊर्ध्वं विद्या’ इत्येव (५५११२) इत्येतत्तदन्ताधिकारः । अतः
माह तदन्तविधिरिति ॥

इति ॥ अत्रभावे इति । लुगैनायाः प्रकृतेस्त्वन्विधिना अद-
णामावादिति भावः । अलुंकीलस्य लुगन्त्या या प्रकृतिसद्विषयत्व-
न्विधिनैति वाच्योऽयं ॥

(८४० विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. १४)

१९०३ शताच्च ठन्यतावशते

॥ ५ । १ । २१ ॥

(ठन्यतोरधिकरणम्)

(प्रदीपः) 'संख्यायाः' इति कनि प्राप्तं ठन्यतो विधीयते ।
तत्र 'अशते' इति प्रत्ययार्थविशेषणं न प्रकृतेः, असंभवात् । न
हि दातशब्दस्याशते इति संभवति । तत्र प्रत्ययार्थस्य द्विविधं
शतत्वम्—प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येयान्तरविषयम्, प्रकृत्यर्थविषयं
च । तत्र पूर्वं यथा—शतेन क्रीतं शतं शाकशतमिति । अपरं
तु—शतमभ्यायाः परिमाणमस्य ग्रन्थस्य—शतक इति । अत्र
हि केवलं प्रत्ययोपदानाय प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदविषया, पारिव-
कस्त्वभेद इति प्रत्ययार्थस्यैकत्वेऽपि शतत्वमस्येव । यथा शत-
मित्येकत्वे विभक्तिकाच्ये सत्यपि शतत्वं न निवर्तते ॥ .

(उद्घोषः) वार्तिकोक्त्यानायाह—संख्याया इति ॥ प्रकृ-
त्यर्थेति । तन्वतिरिक्तं यत्संख्येयान्तरम्—संख्येयविशेषः, तद्विषयम्—
तदाश्रितमित्यर्थः ॥ यथा—शतेनेति । अत्र च प्रत्ययार्थस्य शतत्वं
शाकशतताद्विषयान्तरसममिच्छाहारमन्यमिति बोध्यम् ॥ अपरं
रिवति । इदं च पदान्तरानपेक्षं प्रत्ययान्तशब्दअवगमनाग्नेनैव गन्धे-
प्रत्ययार्थोऽपि शतमिति ॥ नन्वात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदाभावात् कथं
'तदस्य परिमाणम्' इति प्रत्ययः, अपि च प्रत्ययार्थस्यैकत्वात् कथं
शतत्वम् ? अत आह—अत्र हीति । आरोपितभेदमादायैव प्रत्ययो-
पपत्तिरिति भावः ॥ अत्रैव समाधेयं—प्रत्ययार्थस्यैकत्वेऽपीति ॥

१ अत्रभावे हेतुमाह—लुगन्त्याया इति ॥

२ ननु अलुंकीलस्य वृत्तिर्कर्मण्ये तद्वृत्तिविधिनैव स्यात् । तथा च
प्रिद्विग्न क्रीडनिलये कनि कर्तव्ये तद्वृत्तिविधिः स्वादिषेत आह—अलुंकी-
लस्येति ॥

३ प्रकृतिविशेषणमाश्रम्यं प्रकृत्यति—अ हीति ॥

४ शतं शाकशतमिति । अत्र हि प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तं शाक-
शतत्वं संख्येयान्तरं तद्विषयं शतत्वमिति । यत्र प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येय-
ान्तरविषयं शतत्वं प्रत्ययार्थस्यैव यत्र तत्र यत्नाह ठन्यताविति मन्त्रेति । यत्र
प्रकृत्यर्थविषयं शतत्वमस्यप्रत्ययार्थं तत्र नैतत्प्रत्ययैति । शतमित्यत्र शाकशतं
शतत्वं प्रत्ययार्थस्यैव न तु प्रकृत्यर्थविषयमिति कस्याह प्रकृतौ वाच्यमात्रम् ।
यत्रोक्तं यत्र इत्यत्र तु प्रकृत्यर्थविषयस्यैव शतत्वं प्रत्ययार्थस्यैव इति भाष्यस्य
प्रतीतिः ॥

५ अत्र हि—यत्नमभ्यायाः परिमाणमस्त्विति हि । 'शतकम्' इत्यत्र हि
'तदस्य परिमाणम्' इत्यनेन प्रत्ययो विधीयते । यदि चात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थ-
योर्भेदः स्यादात् । भेदवत्प्रत्ययोपपत्त्यन्येन अस्तेति पदेन प्रत्ययो न प्राप्नु-
यादती भेदविषया ॥

(५६१५ अर्थविशेषबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वे-

प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वे प्रतिषेधो न
भवतीति वक्तव्यम् ।

इह भा भूत्—शतेन क्रीतं शतं शाकशतमिति ।

अन्यशतत्व इति किम् ?

शतकं निदानमिति ॥

(प्रदीपः) तत्रार्थस्य निषेधो सा भूत्तस्याह—शत-
प्रतिषेध इति । तत्र केचिदाहुः—न्यायैस्त्रिंशद् एवार्थो
वार्तिककारेण प्रतिपादितः । प्रकृत्यर्थस्य शतस्य यत्र प्रत्यया-
र्थत्वं तत्रान्तराशतत्वमस्य, संख्येयान्तरासाधारणं च शतत्वम् ।
अन्यत्र तु शतं शाकशतमित्यादौ शब्दान्तरप्रयोगसमधि-
गम्यत्वाद्देहिरेकमिति तत्र प्रतिषेधाप्रसङ्गः ॥ अन्ये त्वाहुः—
शतको अन्य इत्यत्र ग्रन्थस्यैव संख्येयत्वाच्छतत्वमनुमीयते । तत्र
यथा 'वृषः' इत्यत्र मूलावयववसमेतवहुरवसंख्याश्रयं बहु-
वचनं न भवति, एवम्—अशते इति प्रतिषेधो ग्रन्थे न प्राप्नोति,
अन्यशतत्वे च प्राप्नोतीति वार्तिककारम्मः । ततः—अन्यशतत्वे
प्रतिषेधाभावात्साधारण्यं दनुमीयमानशतत्वविषयः प्रतिषेधः
संप्रयते । एवं च सति शतं गावः परिमाणमस्य गौसहस्र—शतको
गोसंप्र इत्यत्रापि प्रतिषेधो भवति । 'आपिशलकावाकृत्यस्तोस्त्व-
ग्रन्थे' इति वचनादन्यत्र प्रतिषेधाभावः । नियतकालाच्च स्मृतयो
व्यवस्थाहेतव इति मुनिप्रत्यवेनाचार्ये चाम्बसाधुप्रविभागः ॥

(उद्घोषः) इत्याहेति । इतिहेतौ ॥ भाष्ये—अन्यशतत्वे
इति । प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तशतत्वस्य प्रत्ययार्थत्वे इत्यर्थः ॥ तत्रान्त-
रङ्गमिति । पदान्तरसममिच्छाशरणपेक्षादन्तरङ्गत्वम् ॥ अहेय-
मिति । शल शाकशतमित्यादौ शल शाकशतत्वमित्यस्यापि सम-
वाच्यस्य हेतुत्वम् । अत एव तत्संख्यातत्वाधारणमित्याहुः ॥ अन्ये

१ प्रत्ययार्थस्यैकत्वेऽपीति । 'शतकम्' इत्यादौ प्रत्ययार्थस्यैव संवादिक्ये-
कत्वेऽपि शतत्वमस्येव । तत्र ददातिमाह—यथा शतमिति ॥

२ अन्यं समाधाय इति । प्रत्ययार्थस्यैकत्वात्कथं शतत्वमन्योपेक्षं यत्न-
मत्र इत्यर्थः । अत्र—प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदाभावादिद्विधा विधायते—आरो-
पितभेदमादायैवेति ॥

३ शतप्रतिषेध इति । यत्नाह ठन्यतावित्यत्र 'अशते' इत्यनेन अन्य-
शतत्वे—प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येयान्तरविषयं प्रतिषेधो न भवतीति वार्तिकमाह ॥

४ आश्रयः—प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येयान्तरविषयः ॥

५ न्यायविरुद्ध इति । यत्नाह ठन्यतावित्यत्र हि—यत्नद्वाराश्रयो
नवति शतवन्ति प्रत्ययार्थ—इत्यर्थः । तत्र प्रत्ययार्थस्य शतत्वं द्विषोपपत्ते-
प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तत्वविषयकत्वेन, प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तशतत्वविषयकत्वेन च ।
तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तत्वविषयकत्वेऽपि तस्यैव निषेधो मान्यतेति
भाष्यः ॥

११ अहेयः हेतुमाह—संख्यान्तरसाधारण्यमिति ॥

१२ अनुमीयत इति । यत्र प्रत्ययार्थस्य शतत्वमन्येन तत्र प्रतिषेधो न
प्राप्नुयादित्यर्थं वार्तिककारम् ॥ -

त्वाहुरिति । शब्दमार्गानुसारिण इत्यर्थः ॥ अनुमीयत इति ।
अवयवगत तदारोप्य शब्दजन्योपचर प्रतीतिविषयीक्रियत इत्यर्थः ॥
बहुवचनं न भवतीति । तस्य बहुत्वस्य शब्दप्रतीतिविषयत्वा-
भावादिति यावः ॥ एवमिति । अस्य शतत्वस्य प्रत्ययार्थवृत्तितया
शब्देनाप्रतीतेरिति यावः ॥ अन्यथातत्वे इति । तत्र हि प्रत्ययार्थस्य
शब्देनैव प्रतीयते शतत्वम्—इति तत्रैव स्यादिति यावः ॥ नियत-
काशमेति । कलौ पाठाशरी रवृत्तिरिति वदिति यावः ॥

(८११ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १५)

१९०४ संख्याया अतिशदन्तायाः

कन् ॥ ५ । १ । २२ ॥

(कनोऽधिकरणम्)

(उपसंख्यानभाष्यम्)

उतेष्वेति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—कतिभिः क्रीतं कतिकम् ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

त्यन्ताया नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) उतेष्वेति । विशविशब्दानु 'विशविकाशः'
इति ज्ञापकाकम् भवति ॥

(उद्योतः) ननु उतेरुपसंख्यानेऽपि विशतेः कश्च स्यात्,
तस्यापि त्यन्तात्वाद आह—विशतीति ॥

(५११६ उपसंख्यानार्थव्यवबोधकं धार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तिप्रतिषेधाद्भुतिग्रहणमिति चेदर्थ-
वद्ग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणम्, न च
उतेस्तिशब्दोऽर्थयान् ॥

(प्रदीपः) न च उतेरिति । समुदायस्यार्थवत्त्वात्तद-
न्यवलिखितबोद्धेऽनर्थकः । अत एव विशविशब्दे उतिचः प्रत्यय-
त्वात्तिशब्दस्यानर्थक्याग्राह्यमनन्तराणापि बन् विद्यः ॥

(उद्योतः) ज्ञापकमन्तराणापीति । यदा विशादेशस्ति-
प्रत्ययस्तदा तु ज्ञापकादेव तिद्विबोध्य ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैया परिभाषा इह शक्या विशातुम्, न हि केव-
लेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते ।
किं तर्हि ?

सप्रकृतिकेन ।

क तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या भवति ?

यान्येतानि शब्दसंघातग्रहणानि ॥

तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम्, अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् ।

ननु चोक्तम्—नैया परिभाषेह शक्या विशातुं न
हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृति-
केन—इति ।

केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते ।

कथम् ।

उक्तम्—अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥

(प्रदीपः) नैवेति । लौकिकार्थवत्ता प्रकृतीनां प्रत्ययानां
च नास्ति, केवलानां प्रयोगभावादिति भावः ॥ यान्येता-
नीति । यद्यपि प्रत्यया अपि शब्दसंघातास्तथापि तेषामान-
र्थक्यादर्थवन्तः शब्दसंघाता इह विवक्षिताः । यद्योक्तम्—संभ्र-
हणे पायसं करोतीति धुण्ण भवति । उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणं न
भवति—गर्मुद्ग स्यात्सीति । हर्ग्रहणे प्लीहर्ग्रहणं न भवति—
'प्लीहानो' इति ॥ केवलेनापीति । शास्त्रव्यवस्थाहेतुरन्वय-
व्यतिरेकगम्याऽर्थवत्ताऽऽश्रीयत इत्यर्थः । अत एव शोऽर्थवद्ग्रहणा-
त्कादो कुशे इत्यादौ शोऽर्थवत्स्य ग्रहणाभावः । उपसर्गाणामपि
केवलानां प्रयोगाभावाद्लौकिक्या अर्थवत्ताया अभावाद्द्वन्द्व-
व्यतिरेकव्यवस्थाप्येवासावाधीयते ॥

(उद्योतः) ननु शास्त्रेणार्थवत्तावोपनाद कथमेतत् ? अत
आह—लौकिकीति ॥ संभ्रहणे इति । समादेशलौकिकीमर्थवत्ता
मन्यते ॥ अन्वयव्यतिरेकगम्येति । शास्त्रासनाकविपान्नामर्थव्यति-
रेकगम्येत्यर्थः ॥ उपसर्गाणामपीति । धातोरप्युपलक्षणम् । लौकि-
क्या अर्थवत्त्वादा ग्रहणे तु उपसर्गाणामपि तदभावात्तदसंगतिः स्पष्टै-
वेति सिद्धम् ॥ अन्वयव्यतिरेकेति । साम्या व्यवस्थापनीयैवेत्यर्थः ॥

(८१२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १६)

१९०५ वतोरिद्धा ॥ ५ । १ । २३ ॥

(इडागमाधिकरणम्)

(एकदेशवासोपभाष्यम्)

कस्यायमिद्विधीयते ?

कन इत्याह ।

तत्कनो ग्रहणं कर्तव्यम्, अक्रियमाणे हि प्रत्यया-
धिकारात् प्रत्ययोऽयं विशार्यते ।

टिक्करणसामर्थ्यादादिर्मविष्यति ।

१ अर्थवद्ग्रहणरिभाषा च लौकिकार्थवत्त्वेनोपदिष्टेन न सादीय इत्याभिल-
षेया परिभाषेत्यादि उक्तं भगवता, सिद्धान्ते तु साध्याऽप्यन्वयव्यतिरेक-
गम्याऽऽश्रीयत इत्याह—यवलेनापि प्रत्ययेनार्थो इत्यादि ॥

२ 'लौकिकार्थवत्ता' इति च ख. ग. पाठः ॥

३ गृह्येति । सम्यग्भिन्नां करोति भूत्वा इत्यनेन । गर्मुद्ग स्यात्क्रीडाव

उद्ग्रहणाकर्मणोः पूर्वस्थिति पूर्ववर्णः ॥ श्रोत्राणाविराज इत्युक्तिरिति विचनो
निरर्थकः ॥

४ लौकिकार्थवत्ताया आभवेन न केवलं ग्रहणमसंगतिरस्य एव बोधः
डिक्करणव्यापीति दर्शयति—उपसर्गाणामपीति ॥

अस्त्यन्यद्वित्करणस्य प्रयोजनम्—द्वित इति ईकारो यथा स्यात् ।

अकारान्तप्रकरणे ईकारः, न चैपोऽकारान्तः ।

एवमपि कुत एतत्—द्वित्करणसामर्थ्यादादि-
भविष्यति, न पुनरकारान्तप्रकरणे अनकारान्त-
दपि ईकारः स्यात् ?

तत्साफनो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) कस्यायमिति । द्वित्वादस्यागमत्वं निश्चि-
तम्, आगमी तु न निर्दिष्ट इति तद्विषयः प्रश्नः । घतोः—
इति पथमीनिर्दिष्टाद्वत्त्वन्त्यागमित्वमयुक्तम् ॥ कन इति ।
वत्त्वन्त्यस्य सख्यात्वात् पूर्वेण विहितत्वेति भावः । आनन्तर्याच्च
कनमागमितं मन्यते ॥ तदिति । सख्यायास्तावदनेकस्य
प्रत्ययस्य विधानादागमिविशेषो दुर्लभः । प्रत्ययाधिकाराच्च
'चरेष्ट' इत्यादिचदितः प्रत्ययत्वप्रसङ्गः ॥ अनकारान्ता-
दिति । यथा डित्यसमापि टिलोपः ।

अथ प्रयोजनाभावाद्द्विकारस्येच्छा न भवतीति कस्माच्च
कल्प्यते । नैतदिति । 'हलन्त्यम्' इति श्रुतेर्वलीयत्त्वाद्दत्त
इति प्रकरणदुर्बलस्य बाधोपपत्तौ प्रयोजनलामात् ॥

(उद्घोषः) ननु वरन्तादिविषयार्थ, प्रत्ययविशेष कस्याय-
मिदं—हलनुपपन्नमत आह—द्वित्वादिति । पञ्चमीति । व्याख्या-
नादिति भावः ॥ सख्यात्वात्—सख्यासकत्वात् ॥ ननु सख्या-
वाचकैश्चः पात्रितिर्यादौ इत्यादिरपि विहित इति कन एवेति कुत ?
तत्राह—आनन्तर्याचेति ॥ सख्यायास्तावदिति । व्याप्तिव्या-
याभयनादानन्तर्यानादर मन्यते ॥ सुषयन्तरमाह—प्रत्ययाधि-
काराचेति ॥

(समाधानमाध्यम्)

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुयतैते ।

क प्रकृतम् ?

"संख्याया अतिशदन्तायाः कन्" (५।१।२२)
इति ।

तद्वै प्रयमानिर्दिष्टम्, पथीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।
घतोरित्येषा पञ्चमी कश्चित् प्रयमायाः पथी
प्रकल्पयिष्यति—"तस्मादित्युत्तरस्य" इति ।

प्रत्ययविधिरयम्, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः
प्रकल्पिका भवन्ति ।

नायं प्रत्ययविधिः, विहितः प्रत्ययः प्रकृतस्यानु-
यतैते ॥

१ मनु '६२' इत्यत्र दृष्टान्तेष्वङ्गावयवि रीतिवशात्के अत इत्यस्यानुवर्त-
मास न प्रमोति, 'प्रत्ययः' 'परम्' इत्यधिकरणम् 'आचमन्तो दृष्टिः'
इत्यपि न प्रमोति—इति द्वित्त्वर्थमङ्गादरेण पक्षेन मेति वाच्यमिति चेन्न
प्रकरणेयत्वात्तस्य इत्यस्य वाच्यमेव द्वित्त्वर्थस्य कञ् मन्वत, इत्यधिकारिणि
द्वित्वित्त्वर्थमन मोनयन् इत्येवमङ्गा—अथ प्रयोजनाभावादिति ॥

२ अतस्त इति । सत्येतेनतः प्रत्ययस्य पञ्चमी पथीनिर्दिष्टमन न सत्य
पथीनि भावः ॥

(प्रदीपः) न चेति । पथमी हि प्रत्ययस्वरूपमुत्पाद-
यति, यथा 'युतिञ्जिद्वय-सन्' इति । न तु पथी प्रकल्पयति,
असैत- पथीप्रकल्पनाभावादिति भावः ॥ प्रकृतश्चेति ।
खरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः ॥

ननु विधानार्थाऽपि कनोऽनुवृत्तिः संभवति, इडा मा
नाधीति । तत्रेद्वक्तुं वा भवतः पक्षे ठञ्—इति प्रत्ययनयं
स्यात् । नैव दोषः । पूर्वसूत्रेण तावत् कनिहित इति तस्येहा-
नुवृत्तिर्विधानार्था न भवतीति प्रतीतिरुपजायते । 'तस्मादित्यु-
त्तरस्य' इत्येषा च परिभाषाऽवतिष्ठते, तत्र किमनिष्टप्रकल्प-
नयाऽनेकवाधोऽस्तु ? अयेष्टप्रकल्पनया सर्वानुग्रह इति । तत्र
सर्वानुग्रहो न्याय्य, लक्ष्यस्य तथाऽवस्थानाच्च ॥

(उद्घोषः) प्रत्ययविधौ पञ्चम्या, प्रकल्पकत्वाभावे धीज-
माह—पञ्चमी हीति । प्रत्ययसंज्ञाविशिष्टस्य तैद्योने विधानात्तस्याः
प्रत्ययस्वरूपोत्पादकत्वं बोध्यम् । प्रकृतानुवृत्तौ तु पूर्वसूत्रविहित-
त्वेन सत्त्वात् तत्र पथीप्रकल्पनं युक्तमित्युत्तरम् ॥ अनेकेति ।
विधानार्थत्वाभावात्पूर्वकनियामत्त्वप्रतीतिः, 'एसाव' इति परिभाषाया-
भेदार्थः ॥ सथावस्थानाद्येति । तावदित्येकत्वात्के इत्येवमेवावस्था-
नादित्यर्थः । एवञ्छ्रुत्यानुसारिण्यात्पानमेवात्र शरणमिति भावः ॥

(८४३ विधिसूत्रम् ॥ ५।१।१। आ. १७)

१९०६ विंशतित्रिंशद्भ्यां डुनसंज्ञायाम्

॥ ५।१।२४ ॥

(कन्हुनोरधिकरणम्)

(पञ्चम्यमाध्यम्)

असंज्ञायामिति किमर्थम् ? त्रिंशत्कः, विंशतिकः ।
कथं चान् कन् भवति ?

संख्यायाः कन् भवतीति ।

अतिशदन्ताया इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

एवं तर्ह्योच्चार्य्येप्रवृत्तिर्नायति—भवत्यन कस्मि-
ति, यदयं "विंशतिकत्वात्" (५।१।३२) इति प्रत्य-
यान्तिनिपातनं करोति ।

विंशतेरेतज्ज्ञापकं स्यात् ।

नेत्याह, योगापेक्षं ज्ञापकम् ।

अथ वा योगविभागः करिष्यते—विंशतित्रिंश-
द्भ्यां कन् भवतीति ।

ततः—डुनसंज्ञायामिति ॥

१ सयोग इति । पञ्चमीयोगे प्रत्ययपञ्चमीविशिष्टस्य विधानात्तस्याः
प्रत्ययनपथोत्पादकत्वमित्यर्थः ॥

२ अतस्तनुत्वादिनि । अतस्तनुत्वात्प्रत्ययानुवृत्तौ तस्य कनः पूर्व-
सूत्रेण विहितत्वात्प्रत्ययस्य निवृत्ति इति तस्य पथीद्वयस्य युक्तमिति भावः ॥

३ आचमिक इति । आचमिकत्वं तत्रोदाहरणम्, न तु तत्रत्यस्य न कञ्-
इत्यस्य कन वा दृष्टव्य इति अत्रानुवृत्तौपक्षेन द्वेव विधानं ह' मन् ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययान्तनिपातनमिति । कन्प्रत्ययान्तोच्चारणमित्यर्थः ।

ननु विशतिशब्दे शतिचः प्रत्ययत्वातिशब्दस्यानर्थक्यात् प्रतिषेधप्रसङ्गाभावात्किं ज्ञापकाश्रयणेन ? उच्यते—द्विदशशब्दस्य विशादेशतिप्रत्यय इत्येषा प्रक्रियाऽऽश्रीयते । एवं हि ज्ञापकाश्रयणेन त्रिशत्कशब्दोऽपि सिध्यति । अन्यथा त्रिशत्कशब्दे शतोऽर्थवत्त्वादशदन्ताया इति प्रतिषेधः स्यात् ॥

ननु विशतिशब्दादशतादयर्थविवक्षायां कन्प्रत्यये विशतिक्-शब्दः स्यादिति कथं ज्ञापकम् ? नैतदस्ति । स्मार्थिके कन्प्रत्यये विशतिकाया इति निर्देशः स्यात् । असंज्ञायां दुनो विधानात् संज्ञाविषयमेव ज्ञापकमाश्रयणीयम् ॥

योगापेक्षमिति । यथा 'पुंवत्' इति योगापेक्षत्वाज्ज्ञापकस्य वक्ष्ये न नृश्लोकोऽप्रवृत्तौ स्त्रीवदित्यपि भवति, एवम्-एतद्योगापेक्षं 'विशतिकात्' इति ज्ञापकमिति त्रिशत्कशब्दोऽपि वक्ष्यायां भवतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु निपातनये ज्ञापकत्वोक्तिरसंगतेत्यत आह—कन्प्रत्ययान्तेति ॥ एषा प्रक्रियेति । आप्यानुगुण्यादेस्तत्प्रक्रिया-अपणनेव युक्तमिति भावः ॥ तत्प्रक्रियाश्रयणे युक्त्यन्तरमाह—एवं हीति ॥ निर्देशः स्यादिति । विशत्वादि-नयत्यन्तां स्त्रीत्वात् स्वाधिकानां प्रकृतिभिर्ज्ञानतिषर्चनादिति भावः । घृतेऽस्य चन्द-परत्वादिदमयुक्तम् । भौतयानात्तस्मात्प्रहणमिति 'गुक्तु' युक्तम् ॥ नन्वेवमसंज्ञायामन्येतस्याज्ज्ञापकात् विशतिका इति स्यादत आह—असंज्ञायामिति ॥ एतद्योगेति । 'विशतिनिगूढपाण' इति योगेऽर्थः ॥

(८४४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १८)

१९०७ कंसाद्विठन् ॥ ५ । १ । २५ ॥

(टिठन्प्रत्ययाधिकरणम्)

(उद्योतः) 'कंसाद्विठन्' इति शास्त्रान्तरम् ॥

(५६१० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ टिठन्प्रार्थच ॥ * ॥

(भाष्यम्) टिठन्प्रार्थयेति वक्तव्यम् । अर्थिकः, अधिकि ॥

(प्रदीपः) अर्थिक इति । अर्थद्वन्द्वे. कार्यापणस्यापे

रूढ इति भागवदपेक्षायामसामर्थ्यं नाशङ्कनीयमिति केचिदाहुः । अन्ये तु प्रकरणादिवशाद्यदा निर्हातो भागवद्विशेषो भवति तदा नास्त्यसामर्थ्यमिति सर्वस्यैवार्थस्य ग्रहणेन भाव्यमित्याहुः ॥

(उद्योतः) भागवदपेक्षयेति । अर्थशब्दस्य भागवाचित्वादिति भावः ॥ इत्याहुरेति । वस्तुतो नित्यसापेक्षत्वेन गम-कल्पाज्ञासामर्थ्यमिति बोध्यम् । कसश्चन्दोऽत्र पूर्वोत्तरसाहचर्यात् परिमाणवाच्येव गृह्यते, न लोहविशेषवाचीत्याहुः ॥

(५६१८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कार्यापणाद्वा प्रतिष्ठा ॥ * ॥

(भाष्यम्) कार्यापणाद्वा टिठन्वक्तव्यः, वा च प्रतिष्ठादेशो वक्तव्यः । कार्यापणिकः, कार्यापणिकी । प्रतिकः, प्रतिकी ॥

(८४५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. १९)

१९१० अध्यर्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम्

॥ ५ । १ । २८ ॥

(उद्योतः) चर्मादरे दन्तः, सौम पुल्लवन् ॥

(५६१९ निमित्तप्रहणावयवकत्वबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ द्विगोलुक्कयुक्तम् ॥ * ॥

(लुकोऽधिकरणम्)

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

तत्र तावदुक्तम्—'द्विगोलुकि तन्निमित्तप्रहणम्' अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि इति ।

इहापि द्विगोलुकि तन्निमित्तप्रहणं कर्तव्यम् ।

द्विगोलुकिमित्तं यस्तद्विस्तृतस्य लुगमयतीति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—द्वाराणां शरोभ्यां क्रीते द्विशर्पम् ।

द्विशर्पेण क्रीते द्विशोर्पिकम् । त्रिशोर्पिकम् ।

* अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि ।

अर्थविशेषस्यासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ? द्वयोः शर्पयोः समाहारः—द्विशर्पा । द्विशर्पां क्रीतमिति विगृह्य द्विशर्पमित्येव यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) द्विगोलुप्त्युक्तमिति । 'द्विगोलुप्त्यनपले'
इत्यत्र भाष्ये व्याख्यातमिति तत एव बोद्धव्यम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—द्विशौरिपिकमिति । अत्र द्वितीयस्य
ठको लुक् भावमिति भावः ॥ अर्थविशेषेति । तद्धितापेक्षिगुणा
सह यथापि न भिद्यते तत्रातन्निमित्तद्विगोरेषि परस्य लुगिलयः ॥
इति विगृह्य द्विशूरपिमिति । विग्रहो वृत्तिश्चेत्युभयमेवेत्यते ॥

(तन्निमित्तपदार्थबोधकभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं
विज्ञायते—तस्य निमित्तं—तन्निमित्तम्, तन्निमित्ता-
दिति, आहोस्वित्स निमित्तं यस्य सोऽयं तन्नि-
मित्तः, तन्निमित्तादिति ।

किं चातः ?

यदि विज्ञायते—तस्य निमित्तं तन्निमित्तम्,
तन्निमित्तादिति ।

क्रियमाणेऽपि हि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति—
द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूरम्, द्विशूर्येण क्रीतं
द्विशौरिपिकम् । विशौरिपिकम् ।

अथ विज्ञायते—स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमि-
त्तः, तन्निमित्तादिति ।

न दोषो भवति ।

यथा न दोषस्तथाऽस्तु ।

स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः, तन्निमित्ता-
दिति विज्ञायते ।

कुत एतत् ?

यद्यप्यमाह—अर्थविशेषोपासं प्रत्ययेऽतन्निमित्ताद-
पीति ।

(निमित्तग्रहणानावश्यकत्वबोधकभाष्यम्)

तच्चर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् ।

द्विगोरिति नैषा पञ्चमी ।

का तर्हि ?

संयन्धपट्टी । द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति । द्विगो-
र्यस्तद्धितः ।

किं च द्विगोस्तद्धितः ?

निमित्तम् । यस्मिन् द्विगुरित्येतद्भवति ।

कस्मिन्नैतद्भवति ॥

प्रत्यये ।

इदं तर्हि यक्तव्यम्—अर्थविशेषोपासं प्रत्ययेऽतन्नि-
मित्तादपीति ।

एतच्च न यक्तव्यम् । इहास्माभिस्त्रैशब्दं साध्य-
म्—द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम्, द्विशूर्या क्रीतम्,
द्विशूरम् । विशूरपिमिति ।

तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः
करिष्यते, अपरस्यादुत्पत्तिर्भविष्यति—अविरविक-
न्यायेन ।

तद्यथा—अवेर्मांसमिति विग्रह्य अविकशब्दा-
दुत्पत्तिर्भवति—आविकमिति ।

एवमिहापि—द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति वि-
ग्रह्य—द्विशूरपिमिति भविष्यति ।

द्विशूर्या क्रीतमिति विग्रह्य—वाच्यमेव भवि-
ष्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—इति विग्रह्य वाच्यमेवेति । न तु
वृत्तिः, जननिधानादिति भावः ॥

(पदकृतभाष्यम्)

असंज्ञायामिति किमर्थम् ?

पाञ्चलोहितिकम्, पाञ्चकलापिकम् ॥

(५६२० असंज्ञाग्रहणानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्नि-
मित्तत्वाल्लोपस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) संज्ञाप्रतिषेधश्चानर्थकः ।

किं कारणम् ?

तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य । नान्तरेण तद्धितं तद्धितस्य
च लुक् द्विगुः संज्ञाऽस्ति, यस्तस्मादुत्पद्यते नासौ
तन्निमित्तं स्यात् । एवं तर्हि इदं स्यात्—पञ्चानां
लोहितानां समाहारः पञ्चलोहिती, पञ्चलोहित्या
क्रीतमिति ।

अत्रापि पञ्चलोहितमित्येव भवितव्यम् ।

कथम् ?

उक्तं होतत्—अर्थविशेषोपासं प्रत्ययेऽतन्निमित्ताद-
पीति ॥

(प्रदीपः) संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यमिति । इह
वृत्तिकारा असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तविशेषणं व्याचक्षते—न
चेत् प्रत्ययान्तं सहेति । पाञ्चलोहितिकपाञ्चकलापिकशब्दौ च
परिमाणविशेषस्य सहे इति लुक् भवति ।

वार्तिककारस्तु—द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं सन्निधानाद-
वगम्य प्रत्याचष्टे—तन्निमित्तत्वादिति । तस्याः संज्ञाया
लोप एव निमित्तमित्यर्थः । पञ्चलोहितपञ्चकलापिकशब्दौ द्विगु कृत-
तद्धितलुक्चनेव सहे, ततो नार्थः प्रतिषेधेनेत्यर्थः ॥ पञ्चलोहि-
तीति । समाहारद्विगुं संज्ञा मन्यते । ततश्च नलोपनिमित्तैव
संज्ञा ॥ अत्रापीति । अव्यविकन्यायेन वाक्यविषय एव
समाहारद्विगुरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु द्विगोः संज्ञात्मावाक्यमेतद्व्यापारण-
मत आह—इदं हि ॥ प्रत्ययान्तविशेषणमिति । सतमीर्देश-
दिदं द्विगोर्न विशेषणम्, किन्तु प्रत्ययान्तत्वात्संज्ञायां लुगिलयः इति

निष्कम्, बहुनैष्किकम् । बहुविस्तम्, बहुवैस्तिकम् ॥

(८४९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. २३)

१९१५ खार्या ईकन् ॥ ५ । १ । ३३ ॥

(ईकन्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५६२५ इष्टावयाने वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खार्या ईकन् केवलायाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) खार्या ईकन् केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । खारीकम् ॥

(५६२६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) काकिण्याश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । अध्यर्घकाकिणीकम्, द्विकाकिणीकम् ॥

(५६२७ इष्टावयाने वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ केवलायाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । काकिणीकम् ॥

(प्रदीपः) केवलायाश्चेति । ‘अध्यर्घपूर्वद्विगो’ इत्यधिकारात्केवलाया न प्रामोदीति वचनम् ॥

(उद्घोषः) अध्यर्घेति । तद्वत्तन्त्रेण शु केवले इकनञ्चित्तार्थस्य अध्यर्घपूर्वद्विगुविषये लुक् स्यादिति बोध्यम् ॥

(८५० विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. २४)

१९१७ शाणाद्वा ॥ ५ । १ । ३५ ॥

(पतोऽधिकरणम्)

(५६२८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शतशाणाभ्यां वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) शतशाणाभ्यां वेति वक्तव्यम् । अध्यर्घशतम्, अध्यर्घशत्यम् । पञ्चशतम्, पञ्चशत्यम् । अध्यर्घशाणम्, अध्यर्घशाण्यम् । पञ्चशाणम्, पञ्चशाण्यम् ॥

(प्रदीपः) शतशाणाभ्यामिति । शतान्तात्पूर्वेण तिले यति प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । यदभावपक्षे कनो लुक् ॥

(५६२९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्वित्रिपूर्वादृण्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वित्रिपूर्वादृण्चेति वक्तव्यम् । द्विशानम्, त्रिशानम् । द्वैशाणम्, त्रैशाणम् । द्विशान्यम्, त्रिशान्यम् ॥

(प्रदीपः) द्वित्रिपूर्वादृण्चेति—सूत्रेण्यनार्थं पाठ इति वार्तिकारम्भः ॥

(८५१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. २५)

१९१९ तेन क्रीतम् ॥ ५ । १ । ३७ ॥

(क्रीतार्थाधिकरणम्)

(५६३० एकदेश्युपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ तेन क्रीतमिति करणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तेन क्रीतमित्यत्र करणादिति वक्तव्यम् । इह मा भूद्—देवदत्तेन क्रीतम्, यद्देवदत्तेन क्रीतमिति ॥

(उद्घोषः) करणादिति । करणत्वञ्च भाष्यवाक्यस्यार्थं बोध्यम् ॥

(५६३१ एकदेश्युपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अकर्त्रेकान्तात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकर्त्रेकान्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—देवदत्तेन पाणिना क्रीतमिति ॥

(उद्घोषः) अकर्त्रेकान्तादिति । वचनवयवादित्यर्थः ॥

(५६३२ एकदेश्युपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ संख्यैकवचनाद् द्विगोश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संख्याया इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—पञ्चभिः क्रीतं पञ्चकम् ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

एकवचनान्तादिति वक्ष्यति, तस्यार्थं परस्तादपकर्षः ।

एकवचनात् ।

एकवचनान्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—शूर्पाभ्यां क्रीतम्, शूर्पैः क्रीतमिति ।

द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—द्राम्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं—द्विशूर्पम्, त्रिशूर्पमिति ।

(प्रदीपः) संख्यैकवचनादिति । समाहारे द्वन्द्वः ॥

(उद्घोषः) द्वन्द्वे दिवचन स्यात्, समासात्तरतु भाष्यविद्वद्मत आह—समाहारे इति ॥ साधे—अपकर्षः = अपवाद इत्यत्र । एकवचनान्तात्समावादप्राप्ते वचनम् । ‘द्विगोश्च’ इत्यपि एकवचनान्तादित्वस्यापत्तिः । तद्वचनवशाद्—द्राम्यां शूर्पाभ्यामिति ॥

(भाष्येप्रमाणम्)

यदेकवचनान्तादित्युच्यते, मुद्देः क्रीतं मौत्रिकम्, मापैः क्रीतं मापिकमिति न सिध्यति ।

परिमाणस्य संख्याया यदेकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यम् ।

तत्तर्ह्येकवचनान्तादिति वक्तव्यम् । तस्मिन् क्रियमाणे बहु वक्तव्यं भवति ।

न वक्तव्यम् ।

कस्मान्न भवति शूर्पाभ्यां क्रीतं शूर्पैः क्रीतमिति ?

(प्रदीपः) परिमाणस्येति । परिमाणस्य या संख्या तस्या यत् वाचकं योतकं वैकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यमिति वचनाद् मुद्रादीनां धावीनां चाप्रतिषेधः ॥

(५१३३ सिदान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति ॥

यद्येवम्, 'करणात्' 'अकर्त्रेकान्तात्' इत्यपि न वक्तव्यम् ॥

कर्तुः कर्त्रेकान्ताद्वा कस्मान्न भवति ?

अनभिधानात् ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । इतो संख्याविशेषा-
नवगमात् परिमाणशब्देभ्यो द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्यया-
भावः । एकवचनस्यैवार्थे तेषां सभासतो वृत्त्या-एक-
वचनान्तेभ्य एव प्रत्ययः । इत्याद्यस्तु शब्दाः कृतायामपि
यिमांश्च खप्रवृत्तिनिमित्तभूतां संख्यामवगमयन्तीति तेभ्यः
प्रत्ययो भवत्येव । एका च मुद्रादिव्यवस्था कयासम्बाद्धा बहु-
वचनान्तादेव प्रत्ययः । यदा तु जातिशब्दत्वं मुद्रादीनामभ्युपे-
यते तदैकवचनान्तेभ्योऽपि प्रत्ययः । ननु यत् निष्केण क्रीतं
तस्य निष्को पक्षो भवतीति 'चोऽस्यांशवसमुत्तयः' इत्यनेन
प्रत्ययः सिद्ध इति मार्थोऽनेन योगेन । अत्राहुः—यस्य शतं
मूर्त्यं न भवति अथ च तेन क्रीतं कार्यवशात्, तदर्थमिदम् ॥

(उद्द्योतः) परिमाणशब्देभ्य इति । वैकृतः 'अनभिधा-
नात्' इति भाष्योक्तमेव साधु ॥ नन्वेव आदित्योऽपि न स्यादत
आह—आद्यसिचवति ॥

(८५३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. २१)

१९२० तस्य निमित्तं संयोगोत्पातो

॥ ५ । १ । ३८ ॥

(संयोगोत्पातपोरपेक्षिभावकभाष्यम्)

संयोगोत्पातयोः को विशेषः ?

संयोगो नाम स भवति—इदं कृतेदमवाप्यत
इति ।

उत्पातो नाम स भवति—यादृच्छिको मेदो या
छेदो या पथं या पर्णं या ॥

(प्रदीपः) संयोगोत्पातयोरिति । कोऽनयोः शब्द-
योरर्थ इति प्रश्नः । नन्वेकार्थत्वं मन्वमानस्य प्रश्नः । कोऽसौ
विशेषः, येन संयोगोत्पातो प्रतिपद्यमानहे ॥ इदं कृतेति ।
यथा—काम्यैर्योगैः पुत्रादयोऽवाप्यन्ते, तत्र संयुज्यते फलविशे-
षेण येन यागादिना करणेन स यागादिरर्थः संयोगः ॥ यादृ-
च्छिक इति । अतर्कितोपनतः ॥ भेद इति ।—वखादेः ॥
छेद इति ।—उपानदादेः । भाविनः शुभस्याशुभस्य वा सूच-
कोऽयं उत्पात इत्यर्थः । तस्य च निमित्तत्वं—फलविशेषविषय-
बुद्ध्युत्पत्तिहेतुत्वात्, न तु फलं प्रतिकारणत्वात् ॥

(उद्द्योतः) न त्वेकार्थत्वमिति । अर्थभेदस्य स्पष्टत्वादिति
भावः ॥ यदवाप्यते स संयोग इति भ्रमं वारयति—यथेति ॥
आथे—पथं वा पर्णं वेति । पात्रादावकसाहुपगत पथादि तादृ-
क्यादिपर्णं वा शुभसूचकं उत्पात इत्यर्थः ॥ ननु तस्य फलकारणत्वा-
भावात् कथं निमित्तत्वमिति आह—तस्य वेति ॥

(५१३३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्त-
श्लेष्मभ्यः शमनकोपनयो-
रुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्ले-
ष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वातस्य
शमनं कोपनं वा—यातिकम्, पैत्तिकम्, श्लेष्मि-
कम् ॥

(प्रदीपः) चार्तिकमिति । शमनकोपने एवात्र प्रत्य-
यार्थः, न तु निमित्तम् । उग्रत्र प्रत्ययः । प्रकरणादिवशाच्च
कचिच्छमनं प्रतीयते कचित्कोपनम् ॥

(५१३५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संनिपाताच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् । सात्ति-
पातिकम् ॥

(८५३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. २०)

१९२१ गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणा-

आदेर्यत् ॥ ५ । १ । ३९ ॥

(यत्रोऽधिकरणम्)

(५१३६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यत्रप्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्रप्रकरणे ब्रह्मवर्चसाधोपसंख्यानं

१ ननु इत्थं संयोगोत्पातयोरेकवचनस्य 'संयोगोत्पातयोः' इति शब्दोऽपि न भवति । अतः 'संयोगोत्पातयोः' इति शब्दोऽपि न भवति । अतः 'संयोगोत्पातयोः' इति शब्दोऽपि न भवति । अतः 'संयोगोत्पातयोः' इति शब्दोऽपि न भवति ।

१ ननु इत्थं संयोगोत्पातयोरेकवचनस्य 'संयोगोत्पातयोः' इति शब्दोऽपि न भवति । अतः 'संयोगोत्पातयोः' इति शब्दोऽपि न भवति । अतः 'संयोगोत्पातयोः' इति शब्दोऽपि न भवति । अतः 'संयोगोत्पातयोः' इति शब्दोऽपि न भवति ।

कर्तव्यम् । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोगः—ब्रह्म-
वर्चसः, उत्पातो वा ॥

(प्रदीपः) ब्रह्मवर्चस इति । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्च-
सम् । इतस्त्राध्यायसंपदुच्यते । 'ब्रह्मवर्चस्यो वर्चसः' इत्य-
समासान्तः ॥

(उद्घोषः) ब्रह्मणः=ब्राह्मणस्य । वृत्तम्=आचारः स्वा-
ध्यायः=वेदाध्ययनम् ॥

(८५४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. २८)

१९२९ तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्को-
पदा दीयते ॥ ५ । १ । ४७ ॥

(अर्थधिकरणम्)

(५६३७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तदस्मिन् दीयतेऽस्मा इति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदस्मिन् दीयतेऽस्मा इति चेति
वक्तव्यम् । पञ्च वृद्धिर्वा आपो वा लाभो वा शुल्को
वा उपदा वा दीयते अस्मै—पञ्चकः, सप्तकः,
अष्टकः, नवकः, दशकः ॥

(प्रदीपः) यत्र नदीद्वाराद्य शुल्कादि दीयते तत्र प्रत्ययो
विधीयमानः सम्प्रदाने न प्राप्नोतीत्यह—तदस्मिन्निति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् ।

यदि यस्य दीयते तस्मिन्नपि तदीयते, तत्र तद-
स्मिन् दीयते इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) तस्मिन्नपि । संप्रदानमेव दानक्रिया-
पेक्षया अधिकरणत्वेन विवक्ष्यते । यथा 'उमममाश्रणे दानम्'
इति ॥

(उद्घोषः) यथा सममिति । अत्राश्रणे दानमदानेन
समम्, निष्कलमित्यर्थः । कोऽन्तराश्रितप्रदानकदाचन प्रह-
णादि काशिकाश्रममुवादिदाने सममित्यर्थो वा ॥

(८५५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. २९)

१९३० पूरणार्धाटुन् ॥ ५ । १ । ४८ ॥

(ठगोऽधिकरणम्)

(५६३८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ठगप्रकरणेऽनन्तादुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठगप्रकरणेऽनन्तादुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । द्वितीयकः । तृतीयकः ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

पूरणादित्युच्यते । न चैतत्पूरणान्तम् । अनैत-
त्पर्यवपन्नम् ॥

(प्रदीपः) अन्नन्तादिति । यथा 'गोत्रियोः—' इत्यत्र
स्त्रीशब्देन कथधिकारविहितानां टापादीनां ग्रहणम्, एवमिहापि
पूरणाधिकारविहिता एव ङडादयो शृङ्गेरिभित्तौ वचनम् ॥
द्वितीयक इति । द्वयोः पूरणो माग इति द्वेस्त्रीयस्वदन्तात्
'पूरणाद्वागे तीयादन्' इति स्वार्थे भन्प्रत्ययः । ततो द्वितीयो
वृद्धादिस्मिन् दीयत इति ठग प्रत्ययः ॥ पर्यवपन्नमिति ।
व्यवहितमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नैतु स्वार्थिक-अन्-प्रत्ययान्तत्वेन तस्मात्
पूरणार्थत्वमस्येवेत्यत्र आह—यथेति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

पूरणं नामार्थः, तमर्थमाह तीयशब्दः, पूरणं
सोऽसौ भवति ।

पूरणान्तात्स्वार्थे भागे अन्, सोऽपि पूरणं भव-
त्येव ॥

(प्रदीपः) पूरणं नामेति । अर्थग्रहणमिह, न तु
पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति भावः ॥ स्वार्थ इति ।
स्वस्याः प्रकृतेरर्थः । सा हि प्रत्ययस्यात्मीचा । तदर्थं च-अन्-
विधीयमानः पूरणमिधायित्वात्पूरणव्यपदेशमासादयतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) माथे—तमर्थमिति । तत्तमर्थं तीयशब्द
आह, अतः सोऽसौ तीयशब्दः पूरणं भवति । यद्वत् तदन्तात्स्वाये-
ऽन् अतः स अन्—अपि पूरणमित्यर्थः ॥ ननु सर्वोऽपि प्रत्ययः
स्वस्यैवार्थे, किञ्चानोऽर्थोभावात्स्वाये इत्युपपन्नम् आह—स्वस्या
इति ॥

(८५६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ भा. ३०)

१९३१ सम्भवत्यवहरति पचति

॥ ५ । १ । ५२ ॥

(अर्थधिकरणम्)

(५६३९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्पचतीति द्रोणादण्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्पचतीति द्रोणादण्य चेति वक्त-
व्यम् । द्रोणे पचति द्रोणी, द्रोणिकी ॥

(प्रदीपः) द्रोणादिति । द्रोणपरिमिते ग्रीष्मादौ धृतं-
मानाद् द्रोणशब्दात्प्रत्ययः, तस्यैव पाकसम्भवात् ॥

१ 'अत्राश्रणे गोदानमदानेन' इति च. पाठः ॥

२ भवति । पूरणार्थोत्पत्त्यवस्थात्वात् तृतीयकम् । 'अन्' प्रत्ययो-
ऽपि पूरणार्थं प्रत्ययः ॥

३ पूरणं नामार्थं इत्यदिवाक्यात्पचं प्रत्ययमिति—वत्तत्पचतीति ॥

४ ननु द्रोण-पचतिशब्दः, यच्च तस्य द्रोणः धर्ममिति, अत्र व्यह-
रोचपरिमिते इति ॥

(८५७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ३१)

१९३७ कुलिजास्तुखौ च

॥ ५ । १ । ५५ ॥

(तुक्त्वाधिकरणम्)

॥ (५६४० 'लुक्त्वग्रहणानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुलिजाचेति सिद्धे लुक्त्वग्रहणा-
नर्थक्यं पूर्वस्मिन् त्रिकभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुलिजाचेत्येव सिद्धं नार्थो लुक्त्व-
ग्रहणेन ।

किं कारणम् ?

पूर्वैस्त्रिकभावात् । पूर्वस्मिन् योगे सर्वे एष
त्रिको निर्दिश्यते—द्व्याढकी, द्व्याढकिणी, द्व्याढ-
कीना ॥

(प्रदीप) कुलिजाचेति सिद्ध इति । 'कुलिजाच'
इत्येव सूत्रमस्ति, तत्र 'द्विगोष्ठश्च' इत्यनुवर्तते, सोऽन्यतरस्या-
मिति च । तत्र छन्दाभ्यां हुक्ते पक्षे छन्, तस्य 'आप्यर्थपूर्व'
इति छद् । एव रूपत्रयं सिद्धम् । न च छन् पक्षे छगभावेन
चतुर्थं रूपनिष्पत्तेरिति लुक्त्वग्रहणं वार्तिककृता प्रत्याख्यातम् ॥

(उद्द्योत) भाष्ये—पूर्वस्मिन् योग इति । 'आढकाचित'
इति सूत्रे ॥ न च छन् इति । अत्र सूत्रेऽन्यतरसामग्रहणानुवर्त्येति
भावः । वृत्तिस्तु भाष्यविरोधाधिकृत्यैव ॥

(८५८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ३२)

१९३९ तदस्य परिमाणम् ॥ ५।१।५७ ॥

(८५९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ३३)

१९४० संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्य-

यनेषु ॥ ५ । १ । ५८ ॥

(यथाधिकरणम्)

(५६४१ सरयेयमात्रार्थकत्वेनाऽप्राप्तौ प्रत्ययबोधक-
वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संज्ञायां स्वार्थे ॥ * ॥

(भाष्यम्) संज्ञायां स्वार्थे प्रत्यय उत्पाद्यः ।
पञ्चैव पञ्चकाः शत्रुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः ।
सप्तका ब्रह्मवृक्षाः ॥

(प्रदीप) संज्ञायां स्वार्थे इति । इहादशम्य,
सख्या सख्याये वर्तन्ते, न तु सख्यागमाने । ततः परा तु
सख्या सख्याने सख्याये च । तत्र य एव शत्रुनयः पञ्चत्व-
सख्यायुक्ता पञ्चशब्दस्य वाच्यास्त एव पञ्चकशब्दस्यापि । ततश्च
परिमाणपरिमाणिभावाभावात् स्वार्थे एव प्रत्ययो वक्तव्यः ।

यदा वृत्तिविषये सख्यामानवृत्तित्वं पञ्चादीनामाश्रीयते,
तथा च 'विक्रयो' इति सूत्रकारेण द्वित्वकत्वे व्येकशब्दवाच्ये
आश्रित्य निर्देशः कृतः । सख्यायेवाश्रित्य हि व्येकत्वमिति स्यात्,
तदा परिमाणपरिमाणिभावाभावेनापि शक्यं प्रत्यय उत्पाद-
यितुम् ॥

(उद्द्योत) ननु सरयमात्रवृत्तेः पञ्चादिशब्दात्सख्याये
परिमाणिनि प्रत्ययसम्भवात् किं वार्तिकेन ? इत्यत आह—इहेति ॥
सरयानेति । करणे ह्युद् । तेनैव तद्विवादावित्यर्थः ॥ शक्यं
उत्पादयितुमिति । एव हि पञ्चसरयः सप्त इत्यर्थे 'पञ्चक' इत्यादि
स्यादिति सरयेयवृत्तेरित्यनेनैव प्रत्यय पठनं इत्यपरे ॥

(५६४२ सचादिषु प्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ततः परिमाणानि ॥ * ॥

(भाष्यम्) ततः परः प्रत्ययः परिमाणिनीति
वक्तव्यम् । पञ्चकः संघः । दशकः संघः ॥

(उद्द्योत) ततः परिमाणिनीत्यस्य भाष्यस्य तदूर्ध्वपक्ष-
मानसमाधिवित्यर्थः ॥

(५६४३ प्रथमवार्तिकालोपयैकदेशिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । पटिर्जीवितपरिमाणमस्य—पात्रिकः, सात-
तिकः ॥

(उद्द्योत) जीवितपरिमाणे इत्यस्य—तत्र बह्विमाना
प्रथमान्तादित्येव प्रत्यय इत्यर्थः ॥

(५६४४ एकदेशिनिहासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं
वचनं कालादिति सिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनम् ॥
किं कारणम् ?

कालादिति सिद्धत्वात् । "कालात्" (५।१।७८)
इत्येव सिद्धम् । इह यस्य पटिर्जीवितपरिमाणं पटि-

१ अत्र सप्त इति । कुलिजास्तुखौ चेति एते तुक्त्वग्रहणे द्विकभावेऽन्यत
रस्यानित्यव्याप्यतेति तथा च तुक्ते ॥ निरुक्तं धर्माभ्यामेति रूपवत्तु
स्यात् । अतोऽयं कर्तव्यः कृत्यवत्तु मन्त्रादयस्तत्र तेन च तुक्ते विक्रयो
न भवतीति रूपवत्तु मन्त्रादयस्तत्र तेन च तुक्ते विक्रयो
न भवतीति रूपवत्तु मन्त्रादयस्तत्र तेन च तुक्ते विक्रयो
न भवतीति रूपवत्तु मन्त्रादयस्तत्र तेन च तुक्ते विक्रयो

२ तैवैकत्वमिति । एतेन तु द्विविधानादेव आदिशब्दानामेव तद्विवादादौ वृत्ति-
र्नेतव्यम् ॥

३ अत्रेवेति । यदा तु वृत्तिविषये पञ्चादिशब्दानां धर्माभावाद् वृत्ति-
तदा तस्य परिमाणिनि प्रत्ययः सादृश्येति तस्मिन् पक्षे वार्तिकं व्यर्थमेव स्यात् ।
अत्र पञ्चैव वृत्तेषु तु छन्दावृत्तेन वार्तिकेन सप्तकं पञ्चकं इत्यपरो-
पाद्यम् ॥

मसौ भूतो भवति । तत्र तमधीष्टो भूतो भूतो
भावीत्येव सिद्धम् ॥

अद्ययं चैतदेवं विज्ञेयम् ॥

(प्रदीपः) जीवितपरिमाणे चेति । पूर्वापेक्षः ससु-
षयः । सपादिषु प्रत्ययो विधीयमानोऽन्यत्र न प्राप्नोतीति
वचनम् ॥

(उद्घोषः) पूर्वापेक्ष इति । 'संज्ञाया स्वाधे' इत्येतदपेक्ष
इत्यर्थः ॥ एतद्वचनारम्भे बीजमाह—सङ्ख्यादिष्विति । परिमाणवि-
स्तरः । अत्र हि षष्ठिमङ्गला सङ्ख्येयस्य परिमाणजीवितद्वारा देव-
दत्तादिः, न तु सङ्ख्यादिरित्यप्राप्तिरिति भावः ॥

(५६४५ एकदेवित्वात्किं दोषप्रदर्शकं वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इह वचने हि लुक्प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इह हि क्रियमाणे लुक् प्रसज्येत—
द्विप्राप्तिकः, निपाप्तिकः ।

अनेन सति लुम्भवति ।

तेन सति कस्माच्च भवति ?

आर्हादित्युच्यते ।

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

न हीमे कालशब्दाः ।

किं तर्हि ?

संख्याशब्दा इमे ।

इमेऽपि कालशब्दाः ।

कथम् ?

संख्या संख्येये वर्तते ।

यदि तर्हि यो यः काले वर्तते स स कालशब्दः,
रमणीयादिष्यतिप्रसङ्गो भवति । रमणीयं कालं
भूतः, शोभनं कालं भूतः ।

अथ मतमेतत्—काले दृष्टः शब्दः कालशब्दः,
कालं यो न व्यभिचरति—इति । न रमणीयादि-
ष्वितिप्रसङ्गो भवति, जीवितपरिमाणे तूपसंख्यानं
कर्तव्यम् ।

इह चोपसंख्यानं कर्तव्यम्—वार्षशक्तिकः, वार्ष-
सहस्रिक इति ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

न हि वर्षशतशब्दः संख्या ।

किं तर्हि ?

संख्येये वर्तते वर्षशतशब्दः ।

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) द्विप्राप्तिक इति । 'संख्यायाः सवत्सर-

सत्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ आर्हादिति । 'अध्यर्षपूज-
इत्याद्यादीत्युक्तनादाहर्हायस्य लुक् भाव्यम् । 'तमधीष्ट'
इत्यनेन प्रत्ययोऽर्हापर इति तस्य लगभावः ॥ न हीम इति ।
मासादय एव कालशब्दाः, न तु निमित्तान्तरेण काले प्रयोग-
मात्रेणेति भावः ॥ संख्या संख्येय इति । काले संख्येये
वर्तमानस्य संख्यावाचिनः कालाभिधायित्वमुपपन्नमिति भावः ॥
वार्षशक्तिक इति । संख्यायाः प्रत्ययो विधीयमानस्तदन्तात्
प्राप्नोति । संख्या पूर्वेपदानामेव श्रावतेस्तदन्तविधिरिष्यते ॥

(उद्घोषः) नन्वेतेऽपि कालोपेक्षा विरोधतया—इत्यत्र आह—
मासादय एवेति । कालेतराऽऽवृत्तिकाकालस्याप्यपमं प्रवृत्तिमिति चका-
इति भावः ॥ सङ्ख्येयवृत्तित्वेऽपि पञ्चादिवत्सङ्ख्यात्मकतमत्तमाह—
सङ्ख्याया इति ॥ ननु तदन्तविधिना भविष्यतीत्यतः—सङ्ख्या-
पूर्वति । परे तु 'उन्विषौ सङ्ख्यायाः' इति तदन्तविधिविधत्तमाप्योक्ति-
स्तदन्तस्य प्रमाणसामर्थ्येनानान्यपूर्वपदस्याऽपि तदन्तस्य प्रमाणाभिन्यमि-
दम् । तस्माद्वर्षशतशब्दादौ 'यत् वर्षाणि' इत्याद्यर्थे मयूरम्यसनादि-
त्यापूर्वपदार्थप्रधानः समासः । सङ्ख्येये वर्तते इत्यस्य वर्षादिरूप-
सङ्ख्येये वर्तते, शतमाश्वयुजशब्दवत् । सङ्ख्याशब्दार्थं च—सङ्ख्याप्रद-
क्षितिमिच्छकत्वम् । द्वे षष्ठी सवत्सरा जीवितपरिमाणमस्येत्यर्थे द्विषष्टि-
शब्दस्य सङ्ख्याप्रवृत्तिमिच्छकत्वमेव । प्रवृत्त्यादिवद्वाच्यं सवत्सररूप-
सङ्ख्येयस्य तादृशसङ्ख्यावर्तनेनैव शब्दोपेक्षे मानमित्यन्यद्—इत्याहुः ॥

(५६४६ योगविभागबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते खार-

शताद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

खारशताद्यर्थम् । खारशतको राशिः । खार-

सहस्रिको राशिः ॥

(प्रदीपः) खारशताद्यर्थमिति । खारशब्दोऽका-
रागतो वार्तिककारवचनात् साधु । 'तदस्य परिमाणम्' इति
योगविभाग कर्तव्य इत्युक्तं भवति ॥

(उद्घोषः) खारशब्द इति । खारीशब्दपर्याय इत्यर्थः ।
'अन्येभ्योऽपि' इत्यस्य—सङ्ख्यामित्येव्य इत्यर्थः । इष्टोः सर्वो-
पाधिभविचारार्थत्वात् 'अन्येभ्योऽपि' इत्यर्थोऽपि द्रष्टव्यः ॥ योग-
विभाग इति । द्विप्राप्तिकत्वसंज्ञिकादिसिद्धये इति भावः ॥

(सिद्धान्ताभिप्रायकं भाष्यम्)

अयं तर्हि दोषः—इह वचने हि लुक्प्रसङ्ग इति ।

न भूम्नो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति ।

किं तर्हि ?

यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यम् ।

अत्र च क्रियमाणे न दोषः ? परमार्हात् ।

तर्हाह उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् ।

कालादित्येव सिद्धम् ।

ननु चोक्तं नेमे कालशब्दाः, किं तर्हि, संख्या-
शब्दा इति ।

ननु चोक्तमिमेऽपि कालशब्दाः । कथं ? संख्या
संख्येये वर्तते ।

ननु चोक्तं यदि तर्हि यो यः शब्दः काले वर्तते
स स कालशब्दः, रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भव-
तीति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—लुक्प्रसङ्ग इति । 'दिपाष्टिकः'
इत्यनेति भावः ॥ परमाहोदिति । 'तदस्य परिमाणम्' इति तत्र
प्रतिषेधमिल्यर्थः ॥ तत्तर्हि । परमाहोद 'तदस्य परिमाणम्' इत्ये-
तत् ॥ न कर्तव्यमिति । स्मरशक्तिकार्यशक्तिकार्यमयं योमविभागः
कार्यः, दिपाष्टिकादिष्व 'काणा' इत्येव सिद्ध इति न तदर्थः स
आहोदपरः कार्य इति भावः ॥

(५६४७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति । अनभिधानाद्रमणीयादिष्व-
रक्षितं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । न हि रमणीयादयो
श्रुतिविषये काले वर्तन्ते, पञ्चादयस्तु श्रुतौ संख्येयेषु संवत्सरेषु
स्वभावतो वर्तन्ते इति युक्तं तेषां कालवान्वितम् । 'लोके च
संवत्सरसंख्यया जीवितं प्रायेण परिच्छिद्यत इति संवत्सर-
श्रुतित्वं पञ्चादीनामुच्यते ॥

(उद्द्योतः) इमेऽपि कालशब्दा इत्यनेन—कालग्रहणे
पराधर्मित्वात्कालवृत्तीनां ग्रहणमिति सूचयति, अतिप्रसङ्गाद्भाव-
स्त्वनभिधानात् । तदेवाह—न हीति । ननु संवत्सरेष्विति कुतः ?
मासादीनामपि सङ्ख्येयत्वसम्भवात्—मत् आह—लोके चेति ॥

(५६४८ उपसङ्ख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ स्तोमे ऽविधिः पञ्चदशाद्यर्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्तोमे ऽविधेयः ।

किं प्रयोजनम् ?

पञ्चदशाद्यर्थः । पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः स्तोमः
इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महामाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे

प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) स्तोमे ऽविधिरिति । दिकरणं विधिः
स्तोम इत्यादां टिलोपार्थम् । पञ्चदश इत्यत्र तु 'नत्तदिते'
इति टिलोपः सिध्यति । स्तोमो भग्नसमूहः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यटयुक्कैष्यटशब्दे भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
स्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्द्योतः) दिकरणमिति । विधे तिलोपार्थम्, प्रत्ययि-
शब्दा टिलोपार्थमिल्यर्थः । 'तिटिलोपार्थम्' इति पाठः ॥

इति श्रीशिवमहामुनिसत्ततीर्गमर्जनामोजीमहश्वरे भाष्यप्रदीपो-
द्द्योते पञ्चमाध्यायस्य प्रथम पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(८६० विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. २४)

१९४१ पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंश-

त्यच्चाशत्पष्टिसप्तत्यशीतिनवति-

शतम् ॥ ५ । १ । ५९ ॥

(सिपावनाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

इमे विंशत्यादयः सप्रकृतिकाः सप्रत्ययकाश्च
निपात्यन्ते, तत्र न ज्ञायते—का प्रकृतिः, कः प्रत्ययः,
कः प्रत्ययार्थ इति ।

तत्र यत्कथ्यम्—इयं प्रकृतिः, अयं प्रत्ययः, अयं
प्रत्ययार्थ इति ।

इमे ब्रूमः—द्विशब्दादयं दशद्वयाभिधायिनः
स्वार्थे शक्तिच प्रत्ययो निपात्यते, विन्भावश्च । द्वौ
दशतौ विंशतिः ॥

(प्रदीपः) इमे विंशत्यादय इति । सूत्रे पठितानां प्रत्यय-
त्वादिसमा परामर्शः । पङ्क्तिशब्दश्चन्द्रोमिश्रोदे संनिवेशविशेषे
च रुद्धे नैवावयवार्थोत्सारेण प्रवर्तत इति तात्पर्यात्वेन विंश-
त्यादय एव विचार्यन्ते । यद्यप्युपाध्यायवार्तिकाद्यतारणार्थं चार्थं भाष्य
उपक्षेपः ॥ सप्रकृतिका इति । प्रकृतिप्रत्ययप्रकरणे उच्चार-
णादिति भावः । सहस्रशब्दोऽत्र विद्यमानार्थः, न तुल्ययोगार्थः ।

तेन विद्यमानप्रकृतिप्रत्यया इत्यर्थः ॥ निपात्यन्त इति ।
अथ प्रकृतित्वमेयां कलाच विहायते । परम्याः प्रत्ययस्य पाठ-
पादानात्, अनिपत्तस्य च प्रकृतित्वभावात् । प्रत्ययरवं तर्हि
कलादेयां न भवति ? लोके केवलानां प्रयोगदर्शनात् । 'शतस्य
ठन्यतानशब्दे' 'विंशत्यादिभ्यः' इति शाले च केवलानामुच्चार-
णात् । विधिनिपातनयोर्धार्थं मेदो यज्ञायवना निर्दिश्यन्ते,
समुदायोऽनुमीयते स विधिः । यत्र तु समुदायः श्रूयते,
अवयवाद्यानुमीयन्ते तन्निपातनम् ॥ का प्रकृतिरिति ।
प्रकृतिप्रत्ययविशेषोपविषयः प्रश्नः । प्रकृत्यर्थं तु न दृच्छति,
प्रकृतौ विज्ञातायां तदयंस्वार्थं विज्ञानात् ॥ कः प्रत्ययार्थ
इति । लोके विद्यत्यादीनां संख्यायां संख्येये च प्रयोगो
दृश्यते, तत्र लौकिकार्थानुगुणं प्रत्ययार्थमाधित्य साधुत्वादेवा-
मन्वाच्यानं क्रियत इत्यर्थः ॥

इमे ब्रूम इति । वचनक्रियायामाभिमुख्यं प्रतिपादयितुं
प्रत्ययार्थसर्वनामोपादानम् । वचनमात्रं चेह विवक्षितम्, न

तु कर्त्रभिप्रायं कियाफलमित्यात्मनेपदं न कृतम् ॥ द्विदाब्दा-
दिति । दशद्वर्गलक्षणसंख्येयवाचिन इत्यर्थः । समुदाये च
निपात्यमाने नान्तरीयकमवयवानां निपातनमित्यभिप्रायेण
शक्तिप्रत्ययो निपात्यत इत्युच्यते ॥ सार्थ इति । प्रत्ययस्य
स्वात्मीया प्रकृतिः, तस्मा अर्थ इत्यर्थः । अथ वा यः प्रकृते-
रर्थः स एव प्रत्ययानां सार्थः—पितृघनमिव पुत्रस्य, तत्रैवार्थे
प्रत्यासत्त्याऽनिर्दिष्टार्थप्रत्ययस्योत्पत्तेरन्याय्यत्वाद् ॥

(उच्यते) प्रयोगस्थितपक्षकित्यागे बीजमाह—पट्टकि-
शब्द इति ॥ बीजान्तरमप्याह—चक्षुमानेति । तच्च विशला-
दिविषयमेवेति भावः ॥ ननु कथमेतद्वचनं सप्रकृतिका इत्यादि । अत
आह—प्रकृतीति ॥ ननु प्रकृतिमत्त्वाऽतिरिक्तीति निपातनाभावात्केन
सादित्यमत आह—सहस्राब्दोऽप्रेति ॥ भवेति । पञ्चम्यादिभ्यो-
ऽधिकृतः प्रत्ययो भवति—रति हि—अर्थः स्वारिति भावः ॥ प्रत्यय-
स्थाधिकारलक्षणात् 'गावोदह' इत्यादौ पञ्चम्या अभावाच्च उच्यते-
रमाह—भनित्प्रत्यय चेति । अन्यत एवामनित्पठे ॥ शताचेति ।
तत्र तदन्तरविधिसम्भवाधिस्यमिदम् ॥ विधीयन्त इति लक्षणा 'निपा-
त्यन्ते' इत्युक्तौ बीजमाह—विधीत्यदि ॥ विधोपविषय इति ।
प्रकृतिसामान्यस्य प्रकरणादेव शातरादिति भावः ॥ ननु प्रकृता-
मुक्तायां सदर्थेऽवयवेऽवशिष्टः प्रत्ययार्थ इति भावः ॥ उच्यते इति किं
तत्रमेतन् । इत्यत आह—लोक इति । सङ्ख्यायाने इति । सङ्ख्या-
यतेऽनेनेति सङ्ख्यान-सङ्ख्या ॥ साधुत्वाच्च—प्रयोगनाय ॥

आभिमुख्यमिति । उच्यतेऽनोच्यतमित्यर्थः ॥ प्रतिपादयि-
तमिति । प्रतिषेधनस्य सुशक्त्यवशतोनायेति भावः । (नैम्बाचार्यः
लोकदूषणपरिहारमाह—इति कियाफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदाय-
पित्त आह—) वचनमात्रवेति । वरुतोः कथनफलस्य—तन्निर्ण-
यस्य शिष्यगामित्वात्तत्रैवैव विवक्षणाच्च कथनत्रागमेपदप्रसिरिति
वित्यम् ॥ दशद्वर्गेति । दश द्व्याग्नि परिमाणमस्य वर्गस्य सः—
दशद्वर्गः । वर्गः—सङ्ख इत्युच्यते ॥

ननु समुदायस्यैव निपातनात्कथं प्रत्ययो निपात्यत इत्युक्तिः । अत
आह—समुदाये चेति ॥ सार्थशब्दे षष्ठीतत्पुत्रस्यः कर्मधारयो
वेत्याह—प्रत्ययस्येत्यादिना ॥

(५१११ विशालादीनां दशद्वर्गस्य समासवचनानुपपत्ति-
रूपालोपवार्तिकम् ॥ १ ॥)
॥ * ॥ विशालादयो दशद्वर्गे चेत्समास-
वचनानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) विशालादयो दशद्वर्गे चेत्समासो
नोपपद्यते—विंशतिगवमिति ।

किं कारणम् ।
द्रव्यमनभिहितम्, तस्यानभिहितत्वात् षष्ठी

प्राप्नोति, पष्ठयन्तं च समासे पूर्व निपतति । तत्र
गोविंशतिरिति प्राप्नोति ॥

न चैवं भवितव्यम्—गोविंशतिरिति ?
भवितव्यम् च, विंशतिगवं तु न सिध्यति ॥

इह च विंशत्पूली चत्वारिंशत्पूली समानाधि-
करणलक्षणः समासो न प्राप्नोति ॥

वचनं च विधेयम् । विंशतिः ।
द्वित्वाद्दशतोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) समासवचनानुपपत्तिरिति । इष्टयोः
समासवचनयोरनुपपत्तिरित्यवयवयोऽभिमतः । न हि समासमानं
वचनमात्रं वा न सिध्यति ॥ विंशतिगवमिति । विंशति-
शब्देन द्वयोर्दशतोरभिधानं न ॥ दशस्यपिधनं द्व्यागामम् ।
ततश्च दशद्वेष्टया गवां व्यतिरेकोपजननात् षष्ठ्या भाव्यम्—
गवां विंशतिरिति । ततः समानाधिकरणपदनिबन्धनद्विगुसमा-
साप्रसङ्गः ॥ पष्ठयन्तं चेति । 'वपसर्जनं पूर्वम्' इति लक्ष-
णेन । 'गुणेन षष्ठी न समस्यते' इति प्रतिषेधः संख्यायां न
भवति, 'शतसहस्रान्ताच्च निष्काद' इति प्रत्ययविधानाङ्गाप-
काद, 'कोशशतयोजनशतयोः' इति वार्तिकवचनात् ॥

द्विवचनं प्राप्नोतीति । स्वार्थकाः प्राकृतं लिङ्गमेवं
केचिदतिवर्तन्ते न ॥ संख्यामपि, संख्यान्तरयुक्तस्य संख्यान्त-
रविरोधात् । लिङ्गात् न तु विरोधाभावः स्त्रीसूत्रे प्रतिपादितः ॥

एवं तर्हीति । 'तदस्य परिमाणम्' इत्यधिकारात्परिमाणो-
पायेः संख्यायाः 'अस्य' इति परिमाणिनि प्रत्ययः । परिमाणी
च द्विविधः—द्रव्यसंघातः, भिज्जानि वा द्व्याग्नि । तत्र सप्तल-
क्षणाद् विंशतिरित्येकवचनं सिध्यति । द्व्यागामा तु परिमाणिरिव
विंशतिगवं विंशत्पूलीत समानाधिकरणसमाससिद्धिरिति भावः ॥

(उच्यते) ननु षष्ठीसमासादिः तिङ्गः कथं समासाऽनु-
पपत्तिः । अत आह—इष्टयोरिति । ननु विंशतिशब्दस्य सङ्ख-
यवाचित्वात्समानाधिकरणसमासोऽपि सेत्स्यतीत्यत आह—विंश-
तिशब्देनेति ॥ दशतयोः—दशस्यवयवकसमूहयोः । न तिष्ठति ।
तादृशसमूहसम्बन्धिनां दशसङ्ख्यद्व्यागामित्यर्थः । गवां व्यतिरे-
कोपजननादिति । गवां द्वौ दशतावित्यर्थ इति भावः ॥

ननु गुणेन षष्ठीसमासनिषेधात्समासस्य दश तावदुद्धेयः, किं
पूर्वनिपातद्वयेन । इत्यत आह—गुणेनेति ॥ अस्य प्रयोगस्येष्ट-
त्वादाह—भाष्ये—न चैवमिति । उच्यते—भवितव्यमेवेति ॥
ननु 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्तरवर्तन्ते' इत्यस्यापि सत्त्वा-
त्समिदं दूषणमत आह—स्वार्थिका इति । न तु सङ्ख्यायाम-
पीति । सङ्ख्यान्तोपक्रमकृत्युपात्तद्व्यागामपीत्यर्थः ॥ स्त्रीसूत्रे इति ।
'इयं व्यतिरेक्य पदार्थ इदं वरु' इति त्रिभिष्यवहारस्य प्रतिवस्तु
सत्त्वात्पुलक इति व्यवहारश्च वेदाभिविरोध इति भावः ॥ ननु किं

‘परिमाणिनि’ इति वक्तव्यं, नेत्याह—सदस्येति ॥ द्विविध इति ।

दो दशतो परिमाणस्य, यथापि वा विग्रहः ॥

(पार्तिकावतरणभाष्यम्)

एवं तर्हि—परिमाणिनि विंशत्यादयो भविष्यन्ति ॥

(५६५० परिमाण्यर्थस्वीकारे दोषोद्भावक-
पार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थं

प्रत्ययविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थं प्रत्ययो
विधेयः । विंशत्यं संख्यं ॥

(प्रदीपः) परिमाणिनि चेदिति । द्वौ दशती परि-
माणं यस्य स संख्यो विंशतिरित्यभिधीयते । तत्र विंशतिः परि-
माणं यस्य स संख्येति सधान्तरस्य परिमाणिनोऽसम्भवाद्द्विशकः
स च इति सिद्धये ‘विंशतिनिर्वाहक्या जुनसंज्ञायाम्’ इति कुप्र-
त्ययः स्वार्थं वक्तव्यः । ननु यदा द्वयाणि परिमाणीनि विंश-
तिशब्दाभिधेयानि तदा सधे परिमाणिनि प्रत्ययः सिध्यत्येव-
विंशतिर्गावः परिमाणस्य विंशकः स च इति । एव तर्हि
विंशतिशब्देन सधस्याभिधानं प्राप्नोति । न चेत्प्यते—विंशतिर्गा-
वः स इति । तस्माद्यथा सधे परिमाणिनि विंशत्यादयो निपा-
त्यन्ते तदा तत्र तेषां केवलानां प्रयोगो मा भूदिति पुनः
स्वार्थं निर्लं प्रत्ययो विधेयः ॥

(उद्योतः) ननु परिमाणिनि निहितस्य पुनः स्वार्थं विधान-
भगुप्रसक्त आह—द्वौ दशतामिति ॥ भाष्ये—पुनरित्यस्य—पद-
भेदादित्यर्थो बोध्यः ॥ स्वार्थं इति । अन्यथाऽधिकारादाहयिष्येव
स्मादिति भावः ॥ न चेत्प्यते विंशतिरिति । किन्तु ‘विंशको
गोसहः’ इत्येवम्वत इति भावः ॥

(५६५१ परिमाण्यर्थं द्वितीयदोषोद्भावक-
पार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पृथिवचनविधिश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पृथी च विधेया । गवां विंशतिः ।
द्रव्यमभिहितं तस्याभिहितत्वात् पृथी न
प्राप्नोति ॥

एकवचनं च विधेयम् । विंशतिर्गावः ।

गोभिः सामानाधिकरण्यात् ‘बहुषु बहुवच-
नम्’ (११।२।१) इति बहुवचनं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ‘पृथिवचनविधिश्चेति । संख्ये परिमाणिनि
विंशत्यादीनां केवलानां निर्लं प्रयोगो वेत्तव्यः । मिशेषु तु द्रव्येषु
परिमाणेषु प्रत्ययोल्लासाधीयमाण्यां विंशतिशब्देन द्रव्य-
नामविधानाद् व्यतिरेकाभावाद् यथा विंशतिरिति पृथी न
प्राप्नोति, द्रव्यसामानाधिकरण्याद् बहुवचनप्रयोजकम् ॥

(उद्योतः) ननु सहस्रं विंशत्यर्थेनैव भावं सह । इति व-
त्तुपुनरप्येतत् आह—सह इति ॥ नित्यमिति । सर्ववैयर्थ्यम् ॥

(५६५२ दृष्टान्तनिर्देशेनाक्षेपवारकपार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञा-
नाद्यथा सहस्रादिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनारम्भो वा पुनर्विशल्यादीनां
न्याय्यः ।

कथं सिध्यति ?

प्रातिपदिकविज्ञानात् ।

कथं प्रातिपदिकविज्ञानम् ?

विंशत्यादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । यथा
सहस्रादिषु ।

तद्यथा—सहस्रम्—अयुतम्—अर्बुदम्—इति, न
चानुगमः क्रियते, भवति चाभिधानम् ॥

(प्रदीपः) तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दृष्टान्त्यभिधायव्युत्पत्ति-
पक्षं निर्दोषमाश्रित्यारम्भं प्रत्याख्यानमुदाहरणम्—अनारम्भो
चेति । चाशब्दकार्यार्थः । सहस्रादिवदव्युत्पन्ना एव विंशत्या-
दयः ‘अर्थवदधातु-’ इति लब्धप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्सूत्रे-
णानुज्ञातसाधिमानं सख्यायां सख्येयं च प्रयोगभेदेनाक्षेप-
वदनेकार्थतया स्वभावतो वर्तमाना रुढिशब्दत्वाच्च नियतलि-
ङ्गसख्या, यथा आपोदारा इति भावः ॥

(उद्योतः) व्युत्पत्तिपक्षस्य दृष्टान्तादित्यर्थो वाशब्दो न
व्युत्पत्तेः आह—सहस्रं इति ॥ अर्थवत्सूत्रेणाऽनुज्ञातेति ।
अन्यथा सर्वत्र ‘कृतकित-’ इत्येव सिद्धेऽर्थवत्संख्यं स्मर्यं स्मरिति
भावः । ‘बहुपदम्’ इत्याद्यर्थं तदानीयवत्त्वात्कल्पितमिति कैचित् ।
तत्र । ‘बहुवचनम्’ इति न्यातेनैव सिद्धिरित्याशयः । स्वभावतः
द्रव्यस्यैव व्याख्या—रुढिशब्दत्वाच्चेति । नो हेतुः । अनेन
योगनिरपेक्षभेदानेकाधेयसिद्धिमुक्तं, न त्विदं नियतलिङ्गत्वे हेतुः,
सादृशानामपि पञ्चादीनामनेकलिङ्गवदर्थेनाह । नियतलिङ्गत्वं तु
स्वभावतो दृष्टान्तमात्रेणैव शिष्यम् ॥ भाष्ये—न चाऽनुगम
इति । प्रकृतिप्रत्यययोरित्यर्थः ॥ भवति चाभिधानमिति ।
अर्थसेति भावः ॥

(सहस्रादिपञ्चाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यथा सहस्रादिष्वित्युच्यते,

अथ सहस्रादिष्वपि कथं भवितव्यम्—सहस्रं
गवाम् । सहस्रं गावः । सहस्रगवम् । गोसह-
स्रमिति ।

यावताऽनापि संदेहः, नास्य कर्तव्या यजानु-
गमः क्रियते ॥

(प्रदीपः) इदानीं भाष्यकार आरम्भ समर्थयमान आह—
यथेति । अयमर्थः—सहस्रादयः परस्परानन्यतानेकार्था-
भिधानिनो मिश्राषु जातिषु रुढशब्दा एव न तु यौगिका ।
विंशत्यादयः सहस्रादयश्च शुद्धादिवद् शुपिनि यौगिका एव ।
॥ हि सख्यानिरपेक्षा. संख्येयमिदमेते प्रत्याययन्ति येनैव

रुद्विशब्दत्वमुच्येत ॥ अत्रापि संदेह इति । क एषां
मुत्तरोर्ध्वः, को वा 'सोऽयम्' इति संबन्धादोपचारिक इति
संदेहः ॥ नास्त्येति । अनुगमो हि दोषाय । अत्रायो
वाऽऽनन्त्यात्सर्वद्वन्द्वानुगमः । न त्वनुगम एव स्वप्रज्ञापराधा-
दशक्यार्थविशेषनिश्चयत्वादोपत्तेनोद्भावनीय इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु स्वभावत एवानेकार्थत्वात् 'कथं भवि-
स्यम्' इति प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह—भयमत्रेति ॥ शुद्धादिव-
दिति । 'गुणवचनेभ्यो मत्तुपो ऋगिष्टः' इति शांतिरस्तिदेहम् ॥ न
हि सप्तयेति । किन्तु सप्त्यापवात्कसप्तयेनोपनयना एवेति
भावः ॥ रुद्विशब्दत्वमुच्येतेति । शुद्धादीनां योगिकत्वं वदया
भार्तिककृतेन वक्तुमनुचितमिति भावः ॥ ननु स्वभावत उभयत्रापि
द्वयोः सन्देहानुपपत्तिरत आह—क एषामिति ॥ सोऽयमिति
सम्बन्धादिति । सोऽयम्—अस्मास्तीति सम्बन्धेनोत्पन्नस्य मतोलोपा-
दिलक्ष्मोपस्थितिक इत्यर्थः । यदा 'गुणवचनेभ्यः' इत्येतत्प्रत्यासत्तयान्ती-
त्येहम् ॥ दोषायेति । अनुगममन्तरेण मन्दबुद्धीनामनुगमहासम्भ-
वादिति भावः ॥ वस्तुनो न सोऽप्याकार्यस्य दोष इत्याह—अशक्यो
येति ॥ अनुगमस्तु सर्वथा नाकार्यस्य दोषायेत्याह—नृत्थिति ।
अनुगमविषयेषु विश्वत्वादित्थंविशेषानिश्चयः स्वप्रज्ञाऽपराधः, न
तु तत्र एतद्द्वयपरप इति भावः ॥ अशक्यार्थविशेषनिश्चयत्वा-
दिति । वस्तुनोदेवप्रत्ययः ॥ दोषायेनेति । अयमाकार्यदोषात्तेन
सर्वथा नोद्भावनीय इत्यर्थः ॥

(विश्वत्वादीनां समुदायबोधकत्वस्वीकारेण

धार्तिकाक्षिसदोषवारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—विश्वत्वादयो दशदर्थं चेत्—समा-
स्यचनानुपपत्तिः, परिमाणानि चेत्—पुनः स्थायं
प्रत्ययविधानम्, पृथग्वचनविधिश्चेति ।

नैप दोषः ।

समुदाये विश्वत्वादयो भविष्यन्ति ।

किं यत्कथमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गन्त्यते ?

सह इति वर्तते, सहः समूहः समुदाय इत्य-
नर्थान्तरम् ॥

(प्रवीणः) समुदाय इति । 'अस्य' इति प्रत्ययार्थस्यानु-
वर्तनात्समुदायः परिमाणो प्रत्ययार्थत्वेनाधीर्यते, न तु मिथ्यानि
द्रव्याणीत्यर्थः ॥ किं यत्कथमिति । अस्मैत्यनुवर्तनात्परि-
माणानि प्रत्ययो लभ्यते, न ॥ तद्विशेष इति मत्वा प्रश्नः ॥
संघ इति वर्तते इति । पूर्वघने रुद्विनिर्दिष्टस्यापि सप्त-
शब्दस्यैव स्वरित्वादिहासुदृष्टिः ॥ ननु प्राणिनसमूहः सप्तः,
तत्तत्र वृक्षाणां विश्वतिरिति न प्राप्नोतीत्याह—संघः समूह
इति । सामान्येन प्राणिनामप्राणिना समुदायः सप्त इत्यर्थः ॥

ननु चोक्तं 'परिमाणानि चेत् पुनः स्थायं प्रत्ययविधानम्'
इति । नैप दोषः । द्रव्यसप्तयोर्दशतोः सप्त प्रत्ययो निपात्यते,

न तु द्रव्यसंघे । इह द्रव्याणां द्रव्यसंघस्य दशतो दशसप्तस्य
च पारमार्थिको भेदो नास्ति, केवलं बुद्ध्या परिवर्त्यते । बुद्धि-
व्यवस्थापितार्थनिबन्धनात् शब्दा बुद्धिमेवार्थाकारामुपजन-
यन्तोऽशस्त्वपि नास्त्ये भेदे भेदमवगमयन्ति ॥

(उद्घोतः) ननु मिथ्यानीति । एवञ्च सप्तस्यैकत्वादेकवचनं,
सामानाधिकरण्यनिबन्धनद्विगुणसमाश्रयपञ्च इति भावः ॥ सामा-
न्येनेति । 'संघोर्ध्वः' इति निपातनरत्नलम्भ्यते ॥ ननु चोक्त-
मिति । अन्यथा 'विश्वतिर्गोसहः' इति प्राप्नोति, 'विश्वः' इति
चेत्यत इति भावः ॥ द्रव्यसंघयोरिति । दशच्छब्दो दशसहस्रा-
परिच्छिन्नद्रव्यसंघे इति भावः ॥ न तु द्रव्यसंघे इति । तत्र
दशतोः सप्तस्य विश्वतिर्येनामिषानात् गोसंघे पिबन्ति दश-
संघद्वयात्मिका विश्वतिः परिमाणमस्येत्यर्थं 'विश्वको गोसंघः' इति
मन्यन्ति, 'विश्वतिर्गोसहः' इति च न । गवां विश्वतिर्गोविश्वतिरिति
च सिध्यतीति भावः ॥

नन्वेवमपि दशतोः सप्तस्य दशगो गुणिनी, न गवाः । तेन दशगो-
विश्वतिरिति प्राप्नोति, गवां विश्वतिरिति च न सिध्यत्यत आह—
इहेति । यत्रञ्च गवां दशगोश्च तात्त्विकमेवामावादात्सहस्रमपि प्रति
गवां शुण्वत्समुपपद्यते, स्वमिच्छाप्रभावात् दशसहस्रां विश्वतिर्न विद्म-
स्यते, तत्र एव च सामानाधिकरण्यमपि—विश्वतिर्गो इतीति भावः ॥

नन्वेवमपि भेदाभावात्सप्तगुणपुनरेत्यत आह—केवलं बुध्यते ॥
बुद्धिद्रव्यवस्थापितेत्यादि । बुद्धिपरिकल्पितार्थमिषाभिप्रेत एव शब्दा
न तु बाधार्थमिषाभिप्रेत इति नञ्प्रकारादिति निरूपितम् ॥

(विश्वत्वादीनां गुणवचनत्वबोधकभाष्यम्)

त एते विश्वत्वादयः समुदाये सन्तो भावयचना
भवन्ति, भावयचनाः सन्तो गुणवचना भवन्ति,
गुणवचनाः सन्तोऽविशिष्टा भवन्त्यन्यैर्गुणवचनैः ॥

(प्रवीणः) त एत इति । निपातनसामर्थ्याद्विशिष्टे दाशते
सप्तं वर्तमाना भाववचना भवन्ति । भावशब्देनान धर्ममात्र-
मुच्यते । भाव इव भावः । यथा पाकादिभावः पराश्रयः, एव-
मन्योऽपि धर्मः पराश्रयत्वाद् भावः ॥ गुणवचना इति ।
गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः, गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिधत्तीत्यर्थः ॥
अन्यैरिति । शुद्धादिभिर्महामवचनैस्तुल्या इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्रकृतान्तरेणापि 'विश्वतिर्गोः' इति सामाना-
धिकरण्यप्रयोगोपादानायाह—माथ्ये—त एत इति ॥ विशिष्टे
दाशते इति । दशदशात्मक इत्यर्थः ॥ नन्वेव न धात्वर्थ-
रूपभाववचना अत्र आह—भावशब्देनेति । वस्तुत एते किराक्या
एव, एतद्विस्मयलक्षणस्य, धकदेवशस्यलक्षणस्य वा समूहस्य
बन्धनकिराक्यात्वात्, वादशाश सन्तो गुणवचनास्तत्सदृशा भवन्ति ॥
तत्सदृशस्येवमाह—तत्सदृशाः सन्तोऽन्यैर्गुणवचनैरविशिष्टा
अविलक्षणा इति । अत एव 'शतसदृशादी पक्षोसमाप्तः' इति परे ॥
गुणोक्तवत्समाधित्वत्वेऽपि नेष्टसिद्धिरत आह—शुद्धादिभिरिति ॥

(गुणानां गुणविशेषकत्वबोधकभाष्यम्)

अन्येषु च गुणवचनेषु कदाचिद्गुणो गुणि-

विशेषको भवति, तद्यथा—शुक्लः पट इति ॥

(मदीपः) गुणिविशेषक इति । भाष्यकारवचनात् 'कतरि च' इति अतिलः पटोत्तमासन्निवेशः, शेषपट्या वा समासः । अथ वा गुणिर्न विशिनष्टीति, कर्मण्यण् । ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः ॥ पटः शुक्ल इति । गुणगुणनोरव्यतिरेकविवक्षया मनुज्योपाद्रा सामानाधिकरण्यम् । एवं विशालादीनामपि द्रव्येण सामानाधिकरण्यम् ॥

(उद्योतः) नन्वप पटोत्तमासन्निवेशः प्रामोतीत्यत आह—आप्येति ॥

(गुणिना गुणव्यपदेशदशकभाष्यम्)

कदाचिद्गुणिना गुणो व्यपदिश्यते, तद्यथा—पटस्य शुक्ल इति ॥

(मदीपः) कदाचिदिति । आधारांतरव्यवच्छेदायोः पञातव्यतिरेकेण गुणिना गुणो विशेष्यते—पटस्य शुक्लः, न शङ्कादिरत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु मेदकल्पने किं बीजमत आह—आधारा-न्तरेति ॥

(आक्षेपपरिहारदशकभाष्यम्)

तद्यदा तावदुच्यते—विशालादयो दशदर्थे चेत्-समासवचनानुपपत्तिरिति, सामानाधिकरण्यं तदा गुणगुणिनोः ।

यचनपरिहारस्तिष्ठतु तावत् ।

परिमाणिनि चेत्युनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति, संहनने वृत्तः संहनने वर्तियते, संख्यासंहनने वृत्तो द्रव्यसंहनने वर्तियते ॥

अथ पटो तदा गुणिना गुणो विशेष्यते ॥

(मदीपः) दशदर्थे चेदिति । अस्मिन् पक्षे यो दोषः स पक्षान्तराश्रयेण परिहृत्य इत्यर्थः ॥ यचनपरिहार इति । समुदायाभिधाने यचनदोषो नावतर्कितः । सामानाधिकरण्ये एवतरति, य च परतः परिहरियते ॥ तिष्ठत्विति । परत्वाद्दशमागत्वात् ॥ संहनन इति । संपः—संहननम्, तस्य दशतोः संपे वृत्तो विशतिश्चन्दे गयादिद्रव्यसंपे परिमाणिनि, प्रत्यनमुत्पादयिष्यतीत्यर्थः । विशतिः परिमाणस्य गोसंपस्य विशयो गोसंप इति ॥ वर्तियते इति । परार्थाभिधानं वृत्ति-विशिता, न तु विशतिश्चन्दः कदाचिदपि गोसंपे वर्तते ॥ गुणिनेति । ययारित्येत्यर्थः ॥ ननु दशतस्य संपस्य गयादि-गुणी न भवति, दशतो हि तस्य गुणिनी । नैष दोषः । यदा दशतोऽपि तादृशकमेदामावाद् गयामपि शुभित्वात् । तत्राप्य-निचारार्हं दशता विशतिर्न विशेष्यते—दशतोविशतिः—इति ।

गोभित्त्वत्वादिन्यावृत्तये विशेष्यते—गवां विशतिरिति । यथा 'पटस्य शौक्ल्यम्' इति पटेन 'शङ्कादिन्यावृत्तये शौक्ल्यं विशेष्यते, न तु शुक्लेन गुणेन स्वसमवेतं गुणसामान्यं—शुक्लस्य शौक्ल्यमिति, व्यभिचाराभावाद् ॥

(उद्योतः) भाष्ये—तद्यदा तावदिति । दशदर्थमिधा-यिनो 'दि'शब्दात्स्वार्थे प्रत्यय इति पक्षे यदुपगम्यते 'दशदर्थे चेत्' इत्यादिना,—तस्मिन् पक्षे तद्वर्णनं न भवति, यतस्तदा गुण-गुणिनोः सामानाधिकरण्यमिति भाष्याश्रयः । तदाह—यो दोष इति । समासानुपपत्तिरूप इत्यर्थः ॥ पक्षान्तरेति । पूर्वं दाशतो सङ्गे वृत्ति समुदायसमुदायिनोश्चाभेदमाश्रित्य परिहृतम्, इदानीं तु दशदर्थे यत्र वृत्ति गुणगुणिनोरिव समुदायसमूहिनोः सामानाधि-कृत्यमाश्रित्य परिहृत्यते इत्यर्थः ॥ तद्वत्त्वेन—यदा भेदविभक्षा तदा गवां विशतिरिति वैयर्थिकरणमित्यपि सूचितम् ॥ दशतोः सङ्गे इति । दशसमुदायोः सङ्गे इत्यर्थः ॥ भाष्ये—संहनने वर्तियते इति । संहनने द्रव्यसङ्गे स्वप्रकृतिकप्रत्ययवर्तितं वृत्त्यन्तरं प्राप्यत इत्यर्थः ॥ तदाह—पराऽर्थेति । भाष्ये—सङ्ख्यासंहनने इति । सहायारूपे समुदाये वृत्त इत्यर्थः ॥ कदाचिदपीति । अत एव 'विशतिर्गोसङ्गः' इति न ॥

भाष्ये—गुणो विशेष्यते इति । भेदेनेत्यर्थः ॥ नन्विति । एवञ्च दशतोविशतिरिति प्रामोतीति भाष्यः ॥ गवां गोसङ्गुत्वेन दशतस्य दशत्वेन न पारमार्थिको भेदः, किन्तु मुक्तिकथित इति न दोष इत्याश्रयेनाह—गवां दशतोभेति । गवामपि दशतसङ्गे प्रति गुणि-त्वादित्यर्थः । न शुक्लेन गुणेनेति । स्वाश्रयद्वारेत्यर्थः ॥

(यचनदोषपरिहारभाष्यम्)

यचनपरिहार उभयोरेवम् ।

उभयोरपि पक्षयोरेवं कृत्या यचनपरिहारः—

(मदीपः) यचनपरिहार उभयोरिति । समुदाया-भिधाने गुण्यभिधाने चेत्यर्थः । तत्र समुदायाभिधाने तस्य-कत्वात्सिद्धमेकवचनमिति सामर्थ्यात् परिहृत एव यचनदोषः । सामानाधिकरण्ये ॥ परिहार उच्यते इति भाष्यः ॥

(उद्योतः) समुदायेति । बगद्वयसमुदायेत्यर्थः ॥ गुण्य-भिधाने चेत्यर्थः । तादृशसङ्गुत्वेनान्याभिधाने चेत्यर्थः । तादृश-सङ्ग एव विशतिरिति गोप्यम् । एवं व्यादिसङ्ग एव शिवादि-मित्याहुः ॥

(विशालादीनां गुणयचनत्वसाधने आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि—इमे विशालादयो गुणयचनाः स्युः, सचमभिरन्येगुणयचनैर्भवितव्यम् ।

अन्ये च गुणयचना द्रव्यस्य लिङ्गसङ्गपे अनु-वर्तन्ते, तद्यथा—शुक्लं धर्मम्, शुक्लं शास्त्री, शुक्लं कम्पलः, शुक्लो कम्पली, शुक्लाः फल्गला इति ।

यदसौ द्रव्यं धितो गुणस्तस्य यत्किञ्च वचनं च तद्गुणस्यापि भवति ॥

(विशालादीनां गुणवचनानां लिङ्गसंख्याऽननुवर्तनेन दोषाभासोपेक्षमाप्यम्)

विंशत्यादयः पुनर्नानुवर्तन्ते ।

अन्येऽपि वै गुणवचना नावश्यं द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्तन्ते, तद्यथा—गावो धनम् । पुत्रा अपत्यम् । इन्द्राग्नी देवता । विश्वेदेवा देवता । यावन्तस्ते तां पाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृद्ध्या इति ॥

(प्रदीपः) तं वचनदोषं 'यदि तर्हि' इत्यनुभाष्य परिहृति—विंशत्यादयः पुनरिति । प्राक् शतातोषां क्रीलिङ्गत्वादेकवचनान्तत्वाच्च, शतस्य नपुंसकत्वादेकवचनान्तत्वाच्चेति भावः । विंशती-विंशतयः घाते-शतानि-इति तु प्रचयविवक्षाया-मेकशेषो भवति ॥ गावो धनमिति । वनादीनां साक्षाद्भूत्वाद्देवत्वत्वाद् क्रियायां पारतन्त्र्याच्च गुणत्वम् । यथा शुक्रमित्युक्ते 'किं तत्' इति नित्यं द्रव्यमाकाङ्क्षति । शुक्रं च वज्रमिति द्रव्यस्य नेदकम् । शुक्रमानयेति क्रियायां द्रव्यपरतन्त्रं, इव्यानयनमन्तरेण गुणानयनानसंभवात्-इति शेषत्वम् गुणः । एवं धनमित्युक्ते 'किं तत्' इति गवाद्याकाङ्क्षति । गावो धनमिति गवा प्रीति-हेतुत्वावगमाद्नेदकम् । धनमानयेत्युक्ते गवादिद्रव्यमानयनात् क्रियायां पारतन्त्र्यमिति धनं गुणः ॥

(उद्घोषः) यदि तर्हीत्यनुभाष्येति । 'यदि तर्हीत्यादि तद्गुणस्यापि भवति' इत्यन्तेन ग्रन्थेनानुपेक्षार्थः ॥ विशालादयो गुणवचना इत्यस्य—तत्सदृशा इत्यर्थः ॥ प्रचयविवक्षायामिति । समुदायभेदादिवक्ष्यामितीत्यर्थः ॥ विशालादिभिरुदनुवृत्तिं दृष्टान्तसिद्ध-उत्पत्त्योपपादयितुमाह—भाष्ये-अन्येऽपि वै गुणेत्यादि ॥ ननु वनादीनां द्रव्यवचनत्वात्कथं गुणवचनत्वमत आह—वनादीना-मिति । हेतुनयनमपि दृष्टान्ते उपपादनपूर्वं प्रकृते उपपादयति—यथेत्यादि । भेदकमिति । प्रीतिहेतुत्वेनैतरेभ्यो भेदकमित्यर्थः ॥

(लिङ्गसंख्याननुवर्तनेहेतुबोधकमाप्यम्)

अथानाननुवृत्तौ हेतुः शक्यो वक्तुम् ?

वाढं शक्यो वक्तुम् ।

कामं तर्ह्युच्यताम् । इह—कदाचिद्गुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति, तद्यथा—पञ्चोडुपशतानि तीर्णानि । पञ्चवध्रोशतानि तीर्णानि । अवैर्युद्धम् । अस्मि-भिर्युद्धमिति । न चास्यो युध्यन्ते, असिगुणाः पुरुषा युध्यन्ते, गुणस्तु खलु प्राधान्येन विवक्षितो भवति ॥

इह तावद्गावो धनमिति, धिनोतेर्धनम्, एको गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितः ॥

पुत्रा अपत्यमिति, अपतनादपत्यम्, एको गुणस्तस्य प्राधान्येन विवक्षितः ॥

इन्द्राग्नी देवता—विश्वेदेवा देवता इति, दिवै-रैश्वर्यकर्मणो देवः, तस्मात्स्वार्थे तद्, एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः ।

यावन्तस्ते तां पाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृद्ध्या इति, दक्षतेर्दृष्टिकर्मणो दक्षिणा एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः, तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥

विंशत्यादिपु चाप्येको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः, तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) उडुपशतानीति । अत्र संख्यालक्षणस्य गुणस्य तरणे प्राधान्यं विवक्षितम्, 'तीर्णानि' इति कर्तरि निष्ठा-विधानात् । तत्त्वतस्तु संख्येयानामुडुपानां द्वयने कर्तृत्वम् । अथ या-उडुपानां करणानामेव कर्तृत्वविवक्षायामिदमुदाहरणम् ॥ अवैरिति । अथवा असयव्याधिकरणत्वात्करणत्वाद्योपकारि-त्वात् गुणा अपि सन्तः प्रहारे प्राधान्येन विवक्षिताः, कर्तरि तृतीयाविधानात् ।

धिनोतेर्धनमिति । समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वाद्धनत्वम्, न त्वेवैकस्य गोपिण्डस्येति धनमेकं गोमिर्बिज्ञेयम् । आधित-सदयाविशेषाच्च गोपिण्डा धनं विशेषतः समुदायस्य प्रीति-हेतुत्वं प्रत्याययन्तीति गावोऽपि धनसंख्यां गानुवर्तन्ते, गौर्ध-नमित्युक्ते विवक्षितार्थेनैकत्वमाह ॥

अपतनादिति । बहूना आपतनहेतुत्वम्, न त्वेवैकस्य । तथा चोच्यते—'वर्मप्रमुत्तवं न त्वेकमुत्तम' इति लोकाश्रय-त्वाद्भिरास्यपत्यवशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव प्रमुच्यते । प्रत्येकं त्वपतनहेतुत्वे विवक्षिते 'पुत्रा' 'अपत्यानि' इति बहुवचनं भवत्येव ।

इन्द्राग्नी देवतेति । संघस्य देवतात्वमेकं हविष्यति-इति द्विवचनाभावः । 'देवते' इत्युच्यमाने प्रत्येकं देवतात्वं प्रतीयेत, ततश्च विकल्पेन देवताकार्यं स्यात् । यथा खादरे बभ्राति पालाशे बभ्रातीति बभ्रातावेकाग्र्यत्वादधिकरणविकल्पः ।

सर्वे ते दक्षिणेति । अत्रापि समुदायस्य दक्षिणात्व-मिलोकवचनम् । 'दक्षिणाः' इति तु बहुवचने दाने विकल्पः स्यात् ।

विंशत्यादिभिरिति । विंशतिरसंख्या समुदितद्रव्यसमवा-यिनी, न तु प्रत्येकं शुक्लादिकपरिसमाप्ति द्रव्यगते लिङ्गसंख्ये-

मानुवर्तते । पश्चादयस्तु नित्यं संख्येयवचना इति संख्ये-
यलिङ्गसंख्याऽनुविधायिनः ॥

(उद्धोतः) मायै—अथान्नानुवृत्ताविति । गुणिलिङ्गाननुवृत्तावित्यर्थः ॥ उडुपशतानीत्यादि—पशितपुरुषः ॥ कर्त्तरी निधेति । पुनर्नार्थस्य तत्तेरकर्मकत्वादिति भावः । तत्पण्ये तेषां कर्तृत्वात्प्राधान्यमिति तात्पर्यम् ॥ ननु तेषां कारणत्वेन कथं कर्तृत्वमिति चेन्न, यदा स्वत एव तानि जले स्थवन्ते तदोदाहरणत्वमित्याद्यात् । इत एव याऽस्तरसादाह—अथ, वेति । एवञ्च कारणत्वेन गुणानमेवेत्युपायां प्राधान्यविवक्षेति भावः ॥ कर्त्तरी कृत्ती—येति । यन्त्रेतरानुपादानाक्रियाया निषेगेन कर्त्तायास्तुत्याच्च तेषामेव कर्तृत्वप्रतीतिरिति तात्पर्यम् ॥

समुदायस्येति । अयम्भावः—यस्य धर्मस्य धर्मिणा सहाभेदः प्रतिपाद्यते, स येतेषु प्रत्येकं परिसमासत्तदा तत्स्यऽपि धर्मिदेव भिन्नत्वाद्विद्वत्प्रवर्तते । यथा—शुद्धो शुद्धा इति । न यैवं प्रकृते, धनाकारे भेदाभावाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति ॥ धन-मेकमिति । भूतिहेतुत्वमेकं समुदाये पञ्चोत्तमिस्त्वर्थः । एव-रूपभूतिहेतुत्वस्य प्रतिष्ठापयामिषितत्वादि भावः ॥ मायै—स च प्राधान्येन विग्रहित इति । एतदेव चास्य प्राधान्यं यत्तद्वत्संस्तरयावदेतेषां तत्तत्तद्वत्प्रत्ययप्रीतिरिति बोध्यम् । केवल-धर्मसंस्तरयितुस्तैवेभ्यः, अन्तर्निष्पादिति 'गर्वा धनम्' इत्यादि नापायम् । द्रव्यवचनानामप्येषां गुणवचनसादृशबहुवचनव्यव-हारो मायै । साद्रव्यं योषादिस्तमेव कैयेतेन । यथा च लोके यद्वनारिना यो धनत्रायादीनि लभते, स तदपेक्षया प्रधानत्वेन व्यवसितयते, तद्वदत्र प्राधान्येन विग्रहेति मायत्तापर्यम् ॥ यत्तु प्रवृत्तये गावश्चेदेकैत्र संख्याऽवयवः, संख्याऽन्वयिरवयवै च प्राधान्यमिति, तत्र, तस्याप्रवृत्तयेन 'प्रवृत्तयोऽन्वित' इति व्युत्प-त्तिरितीपाद्य ॥ नन्वेव गावो धनसंख्यां नृणो नानुयच्छन्त्य इत्यत आह—आधितेति । प्रत्येकं स्थिति । अनया रीत्या 'गावो धनानि' इत्येव अवतीरि द्रष्टव्यम् ॥

दक्षिणापमिति । मर्यादासमुद्दिष्टत्वमित्यर्थः । तदुक्तम्—
 'दक्षिणा दत्तयेः समुद्दिष्टनैरो भ्युद समर्पयति' इति ॥ त्रिकल्पः
 इत्यादि । 'कदाचिद्गो, कदाचित्स्थले' इत्येवं विकल्पः स्वादित्यर्थः ॥
 विरातिसंख्येति । दशग्रन्थसंग्रहकृत् रोषेत्वाद् ॥

मानुषसंते हृति । 'सिद्धिर्नामः' इत्यादिनामि मातः ॥ मन्वेवं
'मयः' 'वयः' इत्यादीनि पञ्चवचनासिः, सिद्धादीनामि
प्रत्ययस्यैकतात्वात् आह—पञ्चादयसिपति । अत्र वदन्ति—
सिद्धिश्चन्द्रहासिचन्द्रयोः को विशेषः । समुद्रिच्छम्भसम्भवा-
शिवसोमयदानी पुत्रपाराय, 'हृदयेयोः' इत्यादी लेशादपि
सहसमानवयवमयान इत्याह । एकादयमत्र मात्तार्थः—
सिद्धादयो हृदयवयव आदयश्च वयः सम्यक्मित्येतेषां च व्यस्ये
व्यासंति, एतेष्वेतिमते । सिद्धादयः कदाचिदेव संतर्ज-
वदन्ति—नाम सिद्धः' इति । कदाचिदेवेन—'सिद्धिर्नामः' इति ।

यदाऽप्यभेदेन तदापि धर्मगतसंख्यावैशिष्ट्येनेव ततो द्रव्यप्रतीतिः,
ऋदशक्तिस्वभावात् । यथा—‘धातो धनम्’ इत्यादौ प्रीतिहेतुत्वगुण-
गतसंख्यावैशिष्ट्येन द्रव्यप्रतीतिर्न सञ्जाता । इत्यारु विशेषः—तत्र
कदाचित्स्वगतसंख्यावैशिष्ट्यानां प्रतीतिः । अन्यगतसंख्यावैशिष्ट्य-
मन्यस्य कथमिति चेत्—आरोपेणेति गृहाण । इपादयस्तु स्वैवाच्य-
संख्याविशिष्टद्रव्याभेदेन तद्वत्संख्याविशिष्टमेव धर्मं प्रतिपादयन्ति,
ऋदशक्तिस्वभावात्—इति न कदाचिदपि तत्रैकवचनम्, नापि विश-
त्यादिभ्यो बहुवचनम् । विशतिप्रचये तु बहुवचनमिति मेव । ‘शेकयोः’
इत्यादौ तु विशतिवदेव धर्मगतसंख्याविशिष्टद्रव्यस्यैव प्रतीतिरिति
द्विवचनम् । एवमप्रतीतिरिष्टशृङ्खलिवयैवेति नातिप्रसङ्गः । ‘न
श्राक्षेण हन्यात्’ इत्यादौ ‘जातविकवचनम्’ इत्यस्याप्यपमेयार्थः—
जातिर्गतसंख्याऽतोपबन्धद्रव्यस्यैव प्रतीतिरिति । तद्वत्संख्यारोपक्ष
विलिगमनविरहारसम्यक्स्थितिं सकलव्यक्तिप्रतीतिः । ‘जातिमा-
धान्विविधा’ इत्यस्याऽप्यपमेयार्थः । तस्मिन्मयत् वक्ष्यति—अथ
वाऽन्यतिरेकादिति ॥

(विंशत्यादीनां गुणवचनस्ये आक्षेपमाप्त्यम्)

अयं तर्हि विशल्यादिषु भावघचनेषु दोषः-गोविं-
शतिरानीयतामिति, भावानयने चोदिते द्रव्या-
नयनं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) भाषानयन इति । न ह्यन्यसिद्धोदितेऽन्य-
मात्राणाम् युक्तम् । न हि वण्टं छिन्धीत्युक्ते कश्चिद्विद्वन्
व्यतीति भावः ॥

(उद्द्योतः) आम्बे—भायवचनेत्यिति । वेदप्रविराण्ये
इत्यर्थः ॥

(दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं समाधानमाप्स्यन्)

नैष दोषः ।

इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह-गौरानुवन्धोऽजो-
ऽग्नीषोमीय इति वयमाहृतौ घोदितायां ब्रह्मे आ-
रम्भनालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते इति ।
असंभयात् ।

आहृतायारम्भणादीनां संभवो नास्तीति हृत्या
आहृतिस्तद्विचरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि क्रियन्ते ।
इदमप्येवंजातीयकमेव । अस्तंमयाद्वाधानपनस्य
द्रव्यानपनं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) इदं तावदिति । अन्यस्मिन् योऽपि अन्य-
त्रापि तदस्मिन् चार्थिनि कार्यं दृश्यते इति मत्वा प्रथमः ॥ अस्मि-
न्मादिति । आहतो साक्षात् कार्योपपन्नैवमाद इत्येव
कार्यानि विद्यन्ते इत्यर्थः । येषां तावच्चरित्वा जातिसेवाभे-
देन जातो कार्यं योपपन्नं दृश्यमप्यभेदोपपिष्ठते । यथा
यं 'शक्तिमानयं' इति शक्तिर्ये नान्तरूप्यकारणयोदितमपि
पदनातीयेत, तथा आहोदितनातीये दृश्यं विद्यमानातिः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—आकृतौ चोदितायामिति । आकृति-
रेव नृक्या सेव तज्जन्यवोपनिषयेति मग इदम् ॥ तद्व्यभिचारि-
णीति । अनेनातिप्रसङ्गनिरासः ॥ अन्वयविचारश्च शक्तिप्रदे निवनेन
मिषयनया बोध्यः, तत्परोऽपि 'भोगोपदन्तव्यः' इत्येव शक्तिप्रदात् ।
तदुक्त भाष्ये—आकृतिसहचरित इति ॥ व्यतिरेकेति । व्यति-
रेकेत्यर्थः ॥ तेषामेतदेवेति । एतदेव समाधानमित्यर्थः ॥ तदे-
वाह—जातौ कार्यमित्यादिना । असम्भावदिति यावः ॥

(प्रकारान्तरेण समाधानमाप्यम्)

अथ वा अव्यतिरेकात् ॥

(प्रदीपः) अव्यतिरेकादिति । जातितद्वतोर्गुणगुणि-
नोक्त तात्त्विकमेवामावाद् द्वयमेव तेन द्वारेण तावु तासु
क्रियासु चोच्यत इत्यर्थः । सहस्यदस्यु प्रपोदरादित्वादनुशास-
साधिमानः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अव्यतिरेकादिति । एवञ्च सामाना-
धिकरण्यमपि मनुक्त्वोप विनयेत्यादि च्यनितम् ॥ नन्वेवं सहस्रा-
दीनामननुगमोऽन आह—प्रपोदरादित्वादिति । केषाञ्चिद्भ्रष्टं
प्रदाहरणमात्रमित्याहुः ॥

(८६१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ३५)

१९४६ छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ५।१।६४ ॥

(८९२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ३६)

१९५८ पन्थो ण नित्यम् ॥ ५।१।७६ ॥

(गणप्रत्ययाधिकरणम्)

(५६५३ सूत्रद्वयेऽपि नित्यग्रहणाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छेदादिपथिभ्यो विग्रहदर्शना-
न्नित्यग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छेदादिपथिभ्यो नित्यग्रहणमनर्थ-
कम् ।

किं कारणम् ?
विग्रहदर्शनात् । विग्रहो दृश्यते—छेदमर्हति,
पन्थानं गच्छतीति ॥

(प्रदीपः) छेदादिपथिभ्य इति । नित्यग्रहणं प्रत्यया-
न्तरनिवृत्त्यर्थं तावदिह न भवति, तस्याप्राप्तत्वात् । यथा
'एकगोर्गुणं नित्यम्' इत्यन नित्यग्रहणं मनुक्त्वित्यर्थः ।
तथा हि—'छेदादिभ्यः' इति उक्तिर्धीयते, न चैतेभ्यः प्रत्ययान्तर-
सङ्गः । पथिशब्दात् एकप्रत्ययो विधानसामर्थ्याद्भवत्येव, प्रत्ययान्-
तरस्य तु प्रसङ्गमात्रः । नापि तद्विपर्यायं नित्यग्रहणम् । यथा
'त्रैमन्त्रित्वम्' इति मन्त्रप्रत्ययान्तरं न्यतःप्रयोगनिवारणफलं नित्य-
ग्रहणम्, छेदादीनामन्यत्र प्रयोगशेखत्वात् । नापि प्रत्ययार्थ-
विशेषणम्, नित्यं छेदमर्हतीत्यस्यासम्भवात् । न हि
कश्चित्पदार्थो नित्यं छेदमर्हति, योऽपि वेत्तादिरस्यदिष्ठः प्रो-
हति सोऽपि न नित्यं छेदमर्हति, कालान्तरे तस्य छेदप्रवर्तकत्वात् ।

नित्यं पन्थानं गच्छतीति यद्यप्यर्थः सम्भवति तथापि नात्रै-
वार्थं पान्यसन्देस प्रयोग इत्यते, कदाचिद्व्यत्ययि प्रयोगात् ।
वाच्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं स्यात् । यथा—'नित्यं' क्रीडाजीवि-
नयोः' इति । एतदप्यप्रयोजनम्, शिष्टप्रयोगे वाच्यस्य दर्शनात् ॥

(उद्घोषः) अन्याथत्वमाशङ्क्य नित्यग्रहणस्य निराचष्टे—
नित्यग्रहणमित्यादिना । यथा 'एकगोर्गुणं' इत्यत्र नित्यग्रहणं
मनुक्त्वित्यर्थं, तदेव न भवति,—कुतः,—तस्याप्राप्तत्वादित्य-
न्यतः ॥ अप्राप्तिरेवोपपादयति—तथा हीति । विधानसामर्थ्या-
दिति । अन्यथा 'पथः पन्थ' इति व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ प्रत्य-
यान्तरस्येति । कना वायादिति भावः ॥ इष्ट्यादिति । अत एव
छेदादिपथितिसम्प्रश्रयशब्दस्य त्रिभिर्निमित्तप्रगतिद्वये स्वतन्त्रप्रयोगः ॥
वाच्यस्य दर्शनादिति । न च 'नित्यं' क्रीडाजीवि-
नयोः' इत्यत्र यथा-
ऽन्यन्तरनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं कृत्तमते, तदेवापि स्यादिति वाच्यम् ।
अन्यन्तरेऽपि छेदादिभ्य आहोर्नित्यग्रहेऽपि बोध्यम् ॥ ननु 'नित्यं'
विकार उत्पद्यते' इत्येव लभ्यते न तु तेन वाच्यनिवृत्तिरत आह—
नित्यं प्रत्ययेति । बाह्यत्वभावादेव विकारस्य नित्यत्वे लभ्ये
नित्यनिवृत्तिरित्येति भावः ॥

(नित्यग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

विकारार्थं तर्हिदं नित्यग्रहणं क्रियते, विकारेण
विग्रहो मा भूदिति ।

विराग विरक्तं च । पन्थो ण नित्यमिति ॥

(प्रदीपः) विकारेणेति । नित्यग्रहणं विकारेण सम्भ-
ध्यते । विरक्तादेशः पन्थादेशश्च नित्यं प्रत्ययविषयो भवतः, न
तु ताभ्यां वाक्यं कर्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा तयोः साधुत्वं सर्व-
विषयमित्याशङ्क्येत, प्रत्ययविधानं त्वन्वाचीयमानं विहायतेति
भावः ॥

(उद्घोषः) ननु प्रत्ययसन्निवेशादिशब्दात्कार्यं सर्वविषयं
साधुत्वमत आह—अन्वाचीयमात्रमिति ॥

(५६५३ नित्यग्रहणवैकल्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विकारार्थमिति चेदकडादि-
भिस्तुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विकारार्थमिति चेदकडादिभिस्तु-
ल्यमेतत् । यथाऽकडादिभिर्विकारैर्विग्रहो न भव-
ति, एवमाभ्यामपि न भविष्यति ।

(प्रदीपः) अकडादिभिरिति । 'धृषातुरश्च' 'कल्या-
ण्यादीनामिनह' 'परस्त्री परां च' इति प्रत्ययसन्निवेशेन विधी-
यमानानामादेशानां तदभावे असङ्ग एव नास्तीति नार्थो विका-
रेण वाक्यनिषेधार्थेन नित्यग्रहेण ॥

(उद्घोषः) विकारेण वाच्येति । विकारेण प्राप्तस्य
वाक्यस्य निषेधार्थेनेत्यर्थः ॥

(सन्निवेशादिशब्दान्यायेन नित्यग्रहणवैकल्यबोधकभाष्यम्)
किं पुनरिहाकर्तव्यं नित्यग्रहणं क्रियते, आहो-
स्तिद्वयं कर्तव्यं न क्रियते ?

इहाकर्तव्यं क्रियते ।

एष एव न्यायो यदुत-संनियोगशिष्टानामन्य-
तरापाये उभयोरप्यभावः । तद्यथा—देवदत्तयज्ञ-
दत्ताभ्यामिदं कर्तव्यमिति देवदत्तापाये यज्ञदत्तो-
ऽपि न करोति ॥

(प्रदीपः) संनियोगशिष्टानामिति । विशिष्टप्रयोग-
सिद्धये ययोरेकस्मिन् विषये विधित्तयोस्तद्विषयादन्वयैकसा-
म्ययोगे परोऽपि न प्रयुज्यते । यथा 'श्रुतः श्रुतः' इति श्रुत-
क्रियोगेन विधीयमानस्य श्रुतत्वस्य विषयान्तरे प्रयोगाभावः ।
अस्यैव न्यायसिद्धस्यार्थस्य 'वित्त्वकादिभ्यश्छस्य लुङ्' इत्यत्र
लिङ् वक्ष्यते ॥ इदं कर्तव्यमिति । धर्मनिर्णयादिकं । तत्र
ह्येकस्य सन्देहसन्नेवादनधिकारः ॥

(उद्द्योतः) अकटादिभिस्तुल्यमित्यनेन किमकटादिषु
कर्तव्यताऽऽनाद्यते, किं वा तद्विहाकर्तव्यतोऽप्यते इति पृच्छति
भाष्ये—किं पुनरिति । सन्नियोगशिष्टं सह विधानमित्याह—
विशिष्टेति ॥ सन्नियोगपरार्थः—एकस्मिन् विषये इति । अनु-
भाष्या कर्तव्यत्वेन नोदितस्याऽपि भाववहनादेरेकेनापि शक्येन करणं
भवतीत्यत्र आह—धर्मेति । यत् 'नित्यग्रहणं धीनः पुन्यार्थकं छिन्न-
भक्तो वैतास्तद्विधोदाहरणम्' इति वृत्तिकृतः, एवमप्यविरुद्धम् ।
यत् 'च 'छेदादिभ्यः—' इत्यपि व्यर्थमेवेति 'छेदादिभ्यो नित्यम्'
इति सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानं बोध्यम् ॥

(८६३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ३०)

१९५३ यज्ञत्विग्भ्यां घखजौ ॥ ५।१।७१॥

(यज्ञप्रत्यययाधिकरणम्)

(५६५५ उपसङ्गयानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्माहंतीत्युप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्माहंतीत्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् ।

यज्ञकर्माहंतीति यज्ञियो देशः ।

यज्ञत्विग्भ्यामहंतीत्यात्विजीनं ब्राह्मणकुलमिति ॥

(प्रदीपः) तत्कर्माहंतीति । ननु इतिविषये यज्ञार्थ-
व्यापारे यज्ञशब्दस्य वृत्त्या सिद्धः सूत्रेणैव प्रत्ययः यथा—यज्ञ-
नादनृतेर्यद्विश्वाम्नात् उरु भवति—मार्दविक इति । नैतद्वत्ति ।
तत्र हि गौणार्थेतिभ्य एव प्रत्यय इष्यते, न तु मुख्यार्थेति-
भ्यः । ततश्च गौणमुख्यपरिभाष्य तत्र नाश्रीयते । इह तु यद्य यज्ञ-
महंति यद्य तत्कर्माहंति तयोरेपि प्रत्यय इष्यते । तत्र मुख्यार्थस-
म्भवे गौणपरिप्रवृत्त्यामाप्यत्वात्सूत्रेण न विध्यतीति वार्तिक-
रमः । ननु यो देशो यज्ञकर्माहंति स यज्ञमहंतीति नार्थो
वार्तिकरम्येण । नैतद्वत्ति । यस्य यज्ञोऽधिकारः स यज्ञमहंति ।
अधिकाराद्य कर्तुरर्थेनो विदुषः शास्त्रेणपर्युदलस्य, न तु
देशादेः । तस्य योमत्वाद्यज्ञार्थव्यापारहत्वमुच्यते ॥

(उद्द्योतः) यज्ञार्थेति । यज्ञशब्देन प्रधानज्योतिष्टोमादि-
गौरवरूपः ॥ गौणेति । अग्रतिद्वलमत्र गौणत्वम् ॥ वार्तिकरम्यं
इति । गौणादपि प्रत्ययसिध्यर्थं वार्तिकारम्भ इति भावः ॥ यज्ञो-
धिकार इति । शब्दशक्तिव्यापारानुवर्गोऽपि प्रत्यय इष्यते ॥

(८६४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ३८)

१९५४ पारायणतुरायणचान्द्रायणं

वर्तयति ॥ ५ । १ । ७२ ॥

(उक्तोऽधिकरणम्)

(५६५६ घटयति निर्देशस्यानुपपत्तियोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तद्वर्तयतीत्यनिर्देशस्तत्रा-

दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्वर्तयतीत्यनिर्देशः । अगमको निर्दे-
शोऽनिर्देशः ।

पारायणं को वर्तयति ?

यः परस्य करोति ।

तुरायणं को वर्तयति ?

यश्चरुपुरोडाशान्नियेतयति ।

तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ॥

(प्रदीपः) अनिर्देश इति । इष्टार्थसाधनत्वाभावात्नि-
र्देशकार्याकरणादनर्देशः ॥ परस्येति । शिष्यस्य ॥ करो-
तीति । उच्चारयति अभ्यापक इत्यर्थः । शिष्यस्तु केवलं
प्रतिपद्यते न तु निष्पादयति, अभ्यापकाधीनत्वान्निष्पत्तिरिति
भावः ॥ तुरायणमिति । यज्ञविशेषमिति न सव्यापारत्वाद्
निष्पादयति । यजमानस्तूर्णीमास्त इति भाष्यः ॥

(उद्द्योतः) ननु गुरुकत्वविषये निर्देशस्य गमकादिनि-
र्देश इत्युक्तमत्र आह—इष्टार्थेति । निर्देशकार्याकरणेऽयं हेतुः ॥
शिष्यस्येति । 'अर्थबोधार्थम्' इति शेषः ॥ प्रतिपद्यते—तदुच्चा-
रितं वस्तु प्राप्नोति ॥ न तु निष्पादयति—'तद्वस्तुविषयव्यापारम्'
इति शेषः ॥ यज्ञविशेषमिति । सवत्सरतापं दक्षयिष्येत्येत्यर्थः ॥

(५६५७ अन्यत्रप्रत्ययत्वोत्पत्तिरूपदोषबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इत्यज्योश्च दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इत्यज्योश्च प्रत्ययो दृश्यते ।

यः पारायणमधीते स पारायणिक इत्युच्यते ।

यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते ॥

(वार्तिकशिक्षदोषनिवारकं सिद्धान्तमाप्यम्)

यज्ञैवाधीते यश्च परस्य करोति, उभौ तौ वर्त-
यतः ।

यश्च यजते यश्च पुरोडाशान्नियेतयति, उभौ तौ
वर्तयतः ॥

उभयत्र कस्मात्तु भवति ?

अनभिधानात् ॥

(मदीपः) उभौ ताविति । अन्यतरासिधौ क्रियायाः अनुपादादुभयो कर्तृत्वम् ॥ यद्धेति । यजमानो देवतोद्देशेन ॥ इष्य स्वजतीति तस्यापि वरायणनिर्वातेन कर्तृत्वम् । तदेवं भाष्यकारेण यस्यायास स्रष्टु समर्थितम् ॥ अनभिधानादिति । अप्यापके याजके च प्रयोगमावात् ॥

(उद्घोतः) अन्यतरासिधौ भवति । आदित्य आरभ्य आऽन्तादिभिर्गुदेनाध्ययनं पारायणम् । तथोपाभ्यां निर्बलन इति भावः ॥

(८१५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ३९)

१९५६ योजनं गच्छति ॥ ५।१।७४ ॥

(५६५८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ योजनं गच्छतीति क्रोशशत-
योजनशतरूपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजन-
शतरूपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

क्रोशशतं गच्छति-इति-क्रोशशतकः ।

योजनशतं गच्छति-इति-योजनशतक इति ॥

(५६५९ अर्धोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ततोऽभिगमनमर्हतीति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ततोऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशत-
योजनशतरूपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

क्रोशशतान् अभिगमनमर्हति-क्रोशशतकौ वि-
ष्टुः । योजनशतान् अभिगमनमर्हति-योजनशतकौ
शुक्रः ॥

(८१६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ४०)

१९५९ उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ५।१।७७ ॥

(प्रदीपः) चकार प्रत्ययार्थसमीपे श्रूयमाणं प्रत्ययार्थ-
मेव 'गच्छति' इत्येतं समुच्चिनोति । समर्थविभक्तिस्तु तत्रापि
सूत्रोपात्ता दृष्टीयैव । तेन वारिपथेन गच्छतीत्यादि पाठे युक्तो
न द्वितीयान्तापाठः । द्वितीयैवापके आक्रान्ते अनाक्रान्ते च
प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्, आक्रान्ते एवैष्यते ॥

१ अनेन सूत्रेण गच्छतीत्यर्थे योजनशतद्वयस्यैव विधीयते । प्रथमवार्तिके
न हि क्रोशशतयोजनशतशब्दाभ्यामपि गच्छतीत्यर्थे मल्लयो विधीयते । द्वितीय
वार्तिकेन च पूर्ववार्तिकोक्तप्रमाणं क्रोशशतयोजनशतशब्दाभ्यां 'अभिगमन
मर्हति' इत्यस्मिन्नेव प्रत्ययो विधीयते ॥

२ एतत्सूत्रपटकशकारः 'आहृत' इति प्रत्ययार्थस्य समीपे श्रूयमाणं
मल्लयार्थेन पूर्वगोपानत्र 'गच्छति' इत्यनेन समुच्चय करोति न तु समर्थं

(उद्घोतः) ननु 'गच्छति' इत्यर्थे पूर्वत्र द्वितीयायाः समर्थ-
विभक्तिस्तु सूत्रप्रमाणे 'उत्तरपथेन गच्छति' इत्युक्तमित्यत्र आह-
चकार इति ॥ प्रत्ययार्थमेवेति । न तु समर्थविभक्तियुक्त
वाक्यार्थमित्यर्थः । 'तस्य' स्वाख्यान-इत्यनेन वाक्यार्थपरमपठि-
इति शब्दाभावादिति भावः । 'आक्रान्ते' इत्यादेः 'वशा' इत्यादिः ॥
आशान्त एवैष्यत् इति । तादृशस्य वचनताया उक्तत्वादिति
भावः । वार्धादिपूर्वपदक च प्रकरणात्प्रविशाम्यन्तेनैव गृह्यते ॥

(५६६० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थल-
क्रान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलका-
न्तारपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

वारिपथेन गच्छति-वारिपथिकः । वारिपथेना-
हृतम्-वारिपथिकम्-वारि ॥

जङ्गल-जङ्गलपथेन गच्छति-जङ्गलपथिकः ।
जङ्गलपथेनाहृतं-जङ्गलपथिकम्-जङ्गल ॥

स्थल-स्थलपथेन गच्छति-स्थलपथिकः ।
स्थलपथेनाहृतं-स्थलपथिकम्-स्थल ।

क्रान्तार-क्रान्तारपथेन गच्छति-क्रान्तारप-
थिकः । क्रान्तारपथेनाहृतं-क्रान्तारपथिकम् ॥

(५६६१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अजपथशङ्कुपथाभ्यां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेति वक्तव्यम् ।
अजपथेन गच्छति-अजपथिकः । अजपथेना-
हृतम्-अजपथिकम् । शङ्कुपथेन गच्छति-शङ्कु-
पथिकः । शङ्कुपथेनाहृतं-शङ्कुपथिकम् ॥

(५६६२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मधुकमरिचयोरण स्थलाद्वक्तव्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) मधुकमरिचयोरण स्थलाद्वक्तव्यः ।
स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

(प्रदीपः) मधुकमरिचयोरिति । अत्र मुख्यगमना-
सम्भवादाहृत एव च प्रत्ययसिद्ध्यन्ति । अन्ये तु गौणगमना-
श्रयेण गच्छतीत्यत्राप्यर्थे प्रत्ययमाह । प्रत्ययार्थोपाधित्वात्
द्वयोरसन्देहापूर्वाऽन्यतरप्रयोगः ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये) स्थलादिति । तत्र प्रतो य. पशुः
वृद्धदन्तादित्यर्थः ॥ गौणगमनेति । अवापिष्ठितस्य रपादिबद्धो-
पगमनसम्भवादित्यर्थः ॥

विषयेऽऽस्तु च एति भावः ॥

१ द्वितीयापके-द्वितीयासमर्थविभक्तिनेन 'आहृत' इत्यनेन विधीयते
इति तस्यैव ॥

२ मधुकमरिचयोरित्येवमेव गमनात्प्रत्ययवादाह-अत्र युक्त्येति ॥

३ अन्यतरप्रयोग इति । भाष्ये स्थालपथं मधुकम्-स्थालपथं मरिचं
मित्याहृतस्य दत्तं तद्वद्देहाभिव्यक्त्यर्थः ॥

वचन एवास् साधुत्वमवगम्यते, तत्त्व 'पष्टिके' इति वार्तिके
एवमवचननिर्देशोऽत आह—यदुष्यचनमिति । यत्र तु प्रयोगवा-
द्वयाऽभिप्रायेण तदिति भावः ॥ 'पष्टिके' इति वार्तिकप्रयोगः
राष्ट्रपरत्वाऽपि साधुः स्वादत आह—लोक इति । अयमन्वेष्यो
यदुपशिक्षकः । यद्वत्तरसाधु तस्यासाधु प्रतीयत इति केचित् ॥

(५१६६ पष्टिकशब्दमार्थाङ्करणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पष्टिके संज्ञाग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्तव्यम् । मुक्ता
अपि हि पष्टिरात्रेण पच्यन्ते तत्र मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) संज्ञाग्रहणमिति । पष्टिरात्रेण पच्यन्ते
इत्यत्रार्थे निपात्यमानस्य धान्यविशेष एव प्रयोगार्थम् ॥

(उद्घोतः) निपात्यमानस्येति । रात्रिशब्दलोपः कप्रत्ययश्च
निपात्यन इत्यर्थः । धान्यविशेषः—ग्रीहयः ॥

(५१६७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । लोके स्वार्यं प्रयुज्य-
मानानां शब्दानां साधुत्वमात्रमनेन प्रतिपाद्यते, न त्वर्थे नियोगः
क्रियते ॥

(उद्घोतः) ननु तदर्थं शस्त्रेण विधानात्कथमनभिधानम् ।
अत आह—लोक इति । शिष्टलोकमन्वहारे इत्यर्थः । नियोगः—
अपूर्वविधानम् ॥

(६७० विधिद्वयम् ॥ ५ । १ । २ भा. ४४)

१९७६ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ५।१।९४ ॥

(ब्रह्मचर्याधिकरणम्)

(प्रदीपः) द्विषेदं सूत्रं व्याख्यायते—तदिति द्वितीया-
समर्थात् कालवाचिनोऽस्येति पक्षार्थे ठन् भवति, ब्रह्मचर्यं चेद-
गम्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी । तथा—तदिति
प्रथमासमर्थात्कालवाचिनोऽस्येति पक्षार्थे ठन् भवति, यत्तदस्येति
पष्टीनिर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेत्तद्वचति । मासो ब्रह्मचर्यमस्य मासिकं
ब्रह्मचर्यमिति वीक्ये मासस्य प्राधान्यात् प्रथमैव न तु द्वितीया,
तस्याः पष्टीविषये विधानात् ॥

(उद्घोतः) ननु 'तदस्य' इत्यर्थे विधानान्महानास्त्रीनां ब्रह्म-
चर्यमिति विमरोऽसङ्गोऽत आह—द्विषेति ॥ ननु द्वितीयपक्षेऽपि
'मासो ब्रह्मचर्यस्य' इत्यादावसन्तस्ययोगप्रतीतिः 'अत्यन्तसंयोगे' इति
द्वितीया स्वादत आह—तस्या इति । एवञ्च विशेषणादेव द्विती-
याविधिरिति भावः ॥

(५१६८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानास्त्र्या-
दिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानास्त्र्यादिभ्य
उपसंख्यानं कर्तव्यम् । महानास्त्रीनां ब्रह्मचर्यं माहा-
नास्तिकम् । आदित्यव्रतिकम् ॥

(प्रदीपः) महानास्त्र्यादिभ्य इति । ब्रह्मचर्यस्य
प्रत्ययार्थं वात् सामर्थ्यलभ्या पष्टी समर्थविभक्तिः ॥

(उद्घोतः) नन्वेवमपि 'महानास्त्र्योऽस्य ब्रह्मचर्यस्य' इत्येवं
विग्रह उचितोऽत आह—सामर्थ्यलभ्येति । अयं भावः—यत्रेऽपि
द्वितीयपक्षे 'तदस्य' इति स्थितं, 'तस्य ब्रह्मचर्यम्' इत्येव सिद्धे । यस्य
मासः सम्बन्धी, तन्मासस्यापि सम्बन्धि भवत्येवेति । एवञ्च तद-
स्येतेन तन्मासार्थादावप्यारवानेऽपि सूत्रनात्यर्थं, भाष्यप्रामाण्येन
द्वितीयेऽपीति । एवञ्च द्वितीयव्याख्याने 'तस्य' इत्यस्यान्वयो नैति
सात्वर्थम् ॥

(५१६९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तच्चरतीति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तच्चरतीति च महानास्त्र्यादिभ्य उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । महानास्त्रीश्चरति माहानास्त्रि-
कः । आदित्यव्रतिकः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नैव युक्तो निर्देशस्तच्चरतीति । महानास्त्र्यो ना-
मर्थः, न च ताश्चर्यन्ते, यतं तासां चर्यते ॥

(प्रदीपः) न च ता इति । चरणम्—अनुष्ठानं, तच्च
क्रियाविषयमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव शेषः ।

साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । महानास्त्रीश्च-
चरितं व्रतं महानास्त्र्यो व्रतमिति ॥

(प्रदीपः) महानास्त्र्यो व्रतमिति । लिङ्गचर्ये अण-
देश महानास्त्रीश्चन्दो व्रते वर्तते ॥

(उद्घोतः) ननु 'महानास्त्र्यो मनम्' इत्यसङ्गत्, तस्य ननु-
सङ्गत्वेन 'महानाम मनम्' इत्यस्यैवोचितत्वादत आह—लिङ्गसङ्ग-
इति । अत एव महानास्त्रीश्चन्दस्याभावितपुस्तकत्वाद् 'मस्यादे'
इति पुनश्च न ॥

(५१७० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अचान्तरदीक्षाभ्यो ङिनिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अचान्तरदीक्षाभ्यो ङिनिर्धेयः ।
अचान्तरदीक्षी, तिलप्रतीति ॥

(प्रदीपः) ङिनेर्ङित्करणमष्टाचत्वारिंशदर्थम् । अन्येषां
'यस्य' इति लोपेन रूपस्य सिद्धत्वात् ॥

(५६७१ उपसंत्पानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अष्टाचत्वारिंशतो ङुंश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अष्टाचत्वारिंशतो ङुंश्च ङिनिश्च यक्तव्यः । अष्टाचत्वारिंशकः, अष्टाचत्वारिंशी ॥

(प्रदीपः) अष्टाचत्वारिंशक इति । श्रुतिविषये ऋषेभ्यः सख्येयेष्वष्टाचत्वारिंशच्छब्दो वर्तते । चतुर्षु वेदेष्वष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि व्रतं चरति । प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रत-चरणात् ॥

(उद्धोतः) गन्धष्टाचत्वारिंशद्वर्षव्रतचारिण्येव प्रयोग इष्यते, अष्टाचत्वारिंशत्सूत्रमनवारिणि प्रमोदीत्यत आह—दृष्टिविषये इति ॥

(५६७२ उपसंत्पानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) चातुर्मास्यानां यलोपश्च ङुंश्च ङिनिश्च यक्तव्यः । चातुर्मासकः । चातुर्मासी ।

अथ किमिदं चातुर्मास्यानामिति ?

(प्रदीपः) चातुर्मासीति । 'तत्र नव' इत्येवाण् सिद्धः । तस्य तु 'द्विगोलुपनपत्ते' इति लङ् प्राप्नोतीति पुनरपि विधिः । 'कालाट्टम्' इत्यस्याप्राप्तिः, समुदायस्यानालवाचित्यात्तदन्तविध्यमायाय । केचित्तु—यथाकथंचित्कालवृत्तेष्टम् इष्टत्वात् ङ्येव प्राप्ते तस्य च लुकि इदमवधिधानमित्याहुः ॥

(उद्धोतः) यस्य च लुपीति । अत्रापि 'प्राप्ते' इति बोध्यम् ॥

(५६७३ चातुर्माससिद्धिसाधकं वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भवे ॥ * ॥

(भाष्यम्) चतुर्मासाण्यो यक्तव्यः, यज्ञे तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । चतुर्षु मासेषु मयानि चातुर्मास्यानि यज्ञाः ॥

(५६७४ विधिप्रार्थिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ संज्ञायामण् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संज्ञायामण् यक्तव्यः । चतुर्षु मासेषु मया चातुर्मासी पार्ष्णमासी ॥

(८७१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ४५)

१९७७ तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः

॥ ५ । १ । ९५ ॥

(ठगोऽधिकरणम्)

(उद्धोतः) यज्ञमाचक्षते यज्ञाख्याः । मूलविजुनादित्वाकः, सोपसंगत्वात्संज्ञेनाप्राप्तेः ।

(आख्यापदाक्षेपभाष्यम्)

आख्याग्रहणं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) आख्याग्रहणमिति । 'यज्ञेभ्यः' इति बहुवचननिर्देशात् स्वल्पग्रहणाभावात्तदर्थोभिधासिभ्यः प्रत्ययो लभ्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—आख्याग्रहणमिति । आर्देपूर्वस्या-पाठोऽग्रहणं किमर्थमित्यर्थः । हस्तपाठस्तु युक्तः ॥ पर्यायिनो विज्ञे-पेभ्यश्च कथं सिद्धिरत आह—बहुवचनेति । अविशेषादुभयेभ्यः सिध्यतीति भावः । आर्त्ताग्रहणसामान्यादेव चात्र 'कालाट्ट' इत्यस्यासम्बन्ध इति बोध्यम् ॥

(आख्यापदप्रयोजनभाष्यम्)

'तस्य दक्षिणा यज्ञेभ्यः' इतीत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत उत्पत्तिः स्यात्—आग्निष्टो-मिफ्यः, राजसूयिफ्यः, वाजपेयिफ्यः ।

यत्र वा यज्ञशब्दोऽस्ति—नाययक्षिफ्यः, पाक-यक्षिफ्यः ।

इह न स्यात्—पाञ्चैदनिफ्यः, दाशैदनिफ्यः ।

आख्याग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । ये च संज्ञीभूतका यज्ञाः, ये च न संज्ञीभूतकाः, यत्र च यज्ञशब्दोऽस्ति, यत्र च नास्ति, तदाख्या-माप्राप्तिरसंभवात् ॥

(प्रदीपः) संज्ञीभूतकाः—सर्वलोकप्रसिद्धाः । प्रसिद्धत्वादेव ते यज्ञा मुख्या इति भावः ॥ यत्र येति । बहुवचन-निर्देशाच्चान्द्वान्ता एव श्रेष्ठान्, नान्ये । एवं यज्ञशब्दयुति-बहुवचनं चातुर्ग्रहीतं भवतीति भावः ॥ आख्याग्रहण इति । ये यज्ञा प्रसिद्धमप्रसिद्धा वाऽऽऽचक्षते सर्वेभ्यश्च भवति ॥

१ अथ अष्टाचत्वारिंशत्—'आग्निष्टोमयज्ञो यः' इत्यनेन च 'अष्टाचत्वारिंशत्' इत्यनेन च 'अष्टाचत्वारिंशत्' इति बोध्यम् ॥

२ अथ अष्टाचत्वारिंशत्—'अष्टाचत्वारिंशत्' इति बोध्यम् ॥

३ अथ अष्टाचत्वारिंशत्—'अष्टाचत्वारिंशत्' इति बोध्यम् ॥

यज्ञायागोक्तिः । आक्षेपस्य हिमर्थेति हस्तपाठः यज्ञोक्तिः इति भावः ॥

४ यत्र 'तस्य दक्षिणा' इति सूत्रे आक्षेपग्रहणयोगेति चेन्न यज्ञशब्दो यज्ञशब्दोऽग्रहणं यत्र अस्ति तदाग्रहणं विज्ञे इति बहुवचन-यज्ञ-विज्ञेयत्वमिति बोध्यम् ॥

५ यत्र 'अष्टाचत्वारिंशत्' इति सूत्रे अष्टाचत्वारिंशत् इति बोध्यम् ॥

६ यत्र 'अष्टाचत्वारिंशत्' इति सूत्रे अष्टाचत्वारिंशत् इति बोध्यम् ॥

(८०२ अतिदेशसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ४६)
१९७८ तत्र च दीयते कार्यं भववत्

॥ ५ । १ । ९६ ॥

(अतिदेशाधिकरणम्)

(५६०५ कार्यग्रहणक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कार्यग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन
कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कार्यग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

तत्र भवेन कृतत्वात् । यद्धि मासे कार्यं मासे
भवं तद्भवति, तत्र 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्येष
सिद्धम् ।

(प्रदीपः) 'दीयते' 'कार्यम्' इत्येतयोरर्थयो कालवाचिभ्यो
भववत् प्रत्यया भवन्तीति सूत्रार्थः । तत्र कार्यस्य भवेऽन्तर्भावो
नादेवात्र प्रत्ययानां सिद्धिं मत्वाऽऽह—कार्यग्रहणमिति ॥

(उद्घोषः) सूत्रार्थ इति । 'वृत्तिसंमतः' इति शेषः ॥
सिद्धिमिति । 'तत्र भवः' इत्यनेन—इत्यादिः ॥

('दीयते'ग्रहणक्षेपभाष्यम्)

किमिदं भवान् कार्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे, न
पुनर्दीयतेग्रहणमपि ।

ययैव हि यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं भवति,
एवं यदपि मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति ।
तत्र 'तत्र भवः' इत्येष सिद्धम् ।

न सिध्यति । न तन्मासे दीयते ।

किं तर्हि ?

मासे गते ।

एवं तर्हि—औपत्येपिकमधिकरणं विहास्यते ॥

(प्रदीपः) मासे गते इति । 'मासे दीयते' इति नैया-
ऽधिकरणसप्तमी । किं तर्हि ? 'यस्य च भावेन' इति । 'तत्र
भवः' इत्यत्र वाचिकरणसप्तमी आधिता, 'उपपदविमर्शः कार-
कविमर्शकिलोपरी' इति न्यायात् । इह त्वतिदेशसप्तम्याद्भाव-
रक्षणसप्तमीपरिग्रहः ॥ औपत्येपिकमिति । मासेऽतिक्रान्ते
यदीयते तस्य मास औपत्येपिकमधिकरणमिति 'तत्र भवः' इत्यने-
नैव सिद्धमित्यर्थः । कारकप्रकरणे च गौणस्यापि संज्ञा भवती-
त्युक्तम् ॥

(उद्घोषः) नन्वेवमनेमापि सूत्रेण न सिध्यतीत्यत
आह—नैवेति ॥ यस्य च भावेनेति । मासगमनेन दानकिया-
कालो लक्ष्य इति तत्प्राप्तिरिति भावः । कारकविमर्शकिलो-
परीकारकारपठितसंज्ञानिनिषाक दि विमर्शः कारकविमर्शकिलो-
परीत्यत इति भावः ॥ औपत्येपिकमिति । उप—समीपे शेषः—

१ तदपि मिति । दीपमानस्य मन्त्रेऽपि व्याख्यातव्यमात्र इत्यस्य तत्ता-

सम्बन्धः । तेन 'वदे गावः' इति वस्तुमीपिकमिदमधिकरणमित्यर्थः ॥
नन्वेव गौण आधारस्तत्र कथं सप्तमीत्यत आह—कारकेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि योगविभागोत्तरकालमिदं पठित-
व्यम्—

'तस्य दक्षिणा यद्वात्येभ्यः' ।

'तत्र च दीयते' ।

ततः—'कार्यं भववत् कालात्' इति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । प्रत्ययविधयर्थं 'दीयते' इत्यु-
पासम्, न स्वतितदेशार्थम् । तेनाग्निष्टोमे दीयते—आग्निष्टोमिकं
भूमिलेखमादि सिद्धम् । केचिदाहुः—दीयमानस्य भवत्वात्
'कृतुयहैभ्यश्च' इति ठक् सिद्ध इति । तदयुक्तम् । 'व्याख्यात-
व्यानामः' इति तत्रानुवर्तनात् । तदेवं कार्यग्रहणमेव वार्तिककृता
प्रत्याख्यातम् ।

'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानाम्' इति मयनाद् द्वयोर्वाजयेय-
योर्दीयते—द्वैवाजयेपिकमित्यत्रापि योगविभागादुक्तं भवति ॥

(उद्घोषः) प्रत्ययविधयर्थमिति । यो 'दीयते' इत्यस्या,
नन्तर योग्यः, वाचयमेदश्च । तत्रापि 'यशस्येभ्यः' इति वर्तत इति
भावः ॥ प्रत्याख्यातमिति । ननु तत्र कृतुं योग्यस्याहुत्वापि
कार्यप्रदायत्वेन तत्र सप्तमवतामावाचदप्यावदपकमेव । अत एवा-
न्यभाष्ये उपसंहारे तस्यानुष्ठेयः । 'तत्र भवः' इत्यत्र ॥ भूषाहुः
सत्पार्थक्येऽस्याहुः ॥

योगविभागे कलांतरमप्याह—प्राग्वतेरिति । एवं 'द्वयोर्मा-
सवोर्मेवं द्वैमासिकम्' इत्येतत्सिद्धिः । कार्याशय फलम् । कालाहुता
हु न सिध्यति, 'दिगोर्लुङ्' इत्यस्य प्रसङ्गात् । ननेन प्रत्यये हु न
लुङ्, अनादीयत्वादप्राग्दीयतीत्यत्राहोऽस्याहुः ॥

(८०३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ४७)

१९७९ व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ५।१।९७ ॥

(अणप्रत्ययाधिकरणम्)

(५६०६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अणप्रकरणेऽग्निपदादिभ्य

उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणप्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानं
कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अणप्रकरण इति । प्रकरणं—प्रस्तावः ॥
अग्निपदादिभ्य इति । आदिशब्दः प्रकारे । तत्र कन्वि-
दयं कृतविदप्रत्ययो भवति । तत्रानुदर्शनमात्रकृतं सादृश्य-
माधीयते ॥

(उद्घोषः) नन्वेवं सर्वत्रापि सर्वेभ्यः प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यत

उक्तं नाहोऽप्येवमेतदेव प्रत्ययविदये दीयते इत्यास्तावन्त्येव इत्यर्थः ॥

आह—आदिशब्द इति ॥ क्वचिदर्थे इति । तत्र भाष्य
एव स्पष्टम् ॥

(अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानस्य स्थूलसम्भवबोधकं भाष्यम्)
शीणीमान्यणग्रहणानि—व्युष्टादिभ्योऽण्, सम-
यस्तदस्य प्राप्तम् ऋतोरण् (५।१।१०४, १०५) । प्रयो-
जनम् विशाखापाढादण् मन्थदण्डयोः (१०९, ११०)
इति ।

तत्र न ह्यायते कतरसिन्नणप्रकरणे अग्निपदादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥

(उपसंख्यानस्थूलनिश्चायकभाष्यम्)

अविशेषात्सर्वत्र ।

व्युष्टादिभ्योऽण् भवतीत्युक्त्वाऽग्निपदादिभ्य-
श्चेति वक्तव्यम् । अग्निपदे दीयते कार्यं वा—आग्नि-
पदम्, पैलुमूलम् ।

समयस्तदस्य प्राप्तमृतोरण्, अग्निपदादिभ्यश्चेति
वक्तव्यम् । उपवस्ता प्राप्तोऽस्योपवत्तम्, प्राशिता
प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ।

प्रयोजनं विशाखापाढादण् मन्थदण्डयोः,
अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । चूडा प्रयोजन-
मस्य—चौडम्, अद्धा प्रयोजनमस्य—आद्धम् ॥

(८७४ विधिसूत्रम् ॥ ५।१।२ आ. ४८)

१९९३ अनुप्रवचनादिभ्यश्चः

॥ ५।१।१९१ ॥

(छप्रसयाधिकरणम्)

(५६७७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छप्रकरणे विशिष्टीरिपदिरुहप्रकृते-
रनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छप्रकरणे विशिष्टीरिपदिरुहप्रकृतेर-
नात्सपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विशि-नेहानु-
प्रवेशनीयम् । पूरि-प्रपापूरणीयम् । पदि-गोप्रपद-
नीयम्, अथप्रपदनीयम् । रुहि-प्रासादारोहणी-
यम् ॥

(मदीयः) अनादिति । अनस्य केवलस्य पूर्वपदेव
संयन्पागावतानामन्यास्तदन्तप्रदणम् ॥

(उद्घोतः) विशिष्टीरिपदि-ठक्पापनार्थम् ॥ माधे—
नेहानुप्रवेशनीयमिति । अनुप्रवेशनउद्घोतानन्तरं 'रुह' इत्ये
गतिवाचपूर्वस्तामि । इति न्यायेन बोधयन् । 'अस्य प्रयोजनम्'
इत्येव प्रत्ययः ॥

(५६७८ विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ स्वर्गादिभ्यो यत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वर्गादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति ।
स्वर्ग्यम् । धन्यम् । यज्ञस्यम् । आयुष्यम् ।

(प्रदीपः) स्वर्ग्यमिति । स्वर्गः प्रयोजनमस्येति ठञि
प्राप्ते यद्विधिः ॥

(५६७८ लुगिवधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः ।
पुण्याहवाचनम् । शान्तिवाचनम् । स्वास्तिवाचनम् ॥

(प्रदीपः) पुण्याहवाचनादिभ्य इति । साहचर्याद-
भिधाने विदे भेदनिवृत्त्यां प्रत्ययभ्रमनिवृत्त्यर्थं लुगिवधानम् ॥

(८७५ विधिसूत्रम् ॥ ५।१।२ आ. ४९)

१९९५ ऐकागारिकद् चौरै ॥ ५।१।१९३ ॥

(५६७९ सूत्रप्रत्याख्यात्रवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एकागाराग्निपातनानर्थक्यं
ठञ्प्रकरणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकागाराग्निपातनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

ठञ्प्रकरणात् । ठञ् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—चोर इति यद्व्याप्तीति ।

इह मा भूत्—एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षो-
रिति ।

यद्येतावद्वयोजनं स्यात् 'एकागाराद्योरे' इत्येव
व्यात् ॥

(मदीयः) एकागारादिति । 'प्रयोजनम्' इत्यनेनैव ठञः
सिद्धत्वात्तत्र निपातनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ठञ्प्रकरणा-
दिति । 'प्रयोजनम्' इत्यत्र ठञ्प्रकृतस्तेनैवागारिकशब्दः सिद्ध-
इत्यर्थः । एतच्छब्दोऽसहायवाची, असहायं यद्वमस्य सुमुपयोः
प्रयोजनं स एकागारिकः । सहायं ॥ यद्वमनेरुपुष्पाधिष्ठाना-
न्योपेतुमशक्यम् ॥ ठञ् प्रकृत इति । 'प्राग्वेतेष्टम्' इत्यत्र ।
ठञ्प्रत्ययः 'प्रयोजनम्' इत्यत्रानुवर्तिष्यते । इदं तर्हि ॥
नियमार्थमेतदित्यर्थः ॥ भिक्षोरिति । एवायेव यो भिक्षो रुहोवे
न द्वितीयां, तस्याभिधानं मा भूदित्यर्थः । यद्येतावदिति ।
अनभिधानाद्विशोर्न भविष्यतीति नियमार्थमप्येतद्विप्रयुज्यते
इति भावः । न च भिक्षुरनिष्टृत्यं निपातनम् । भिक्षुरसो-
ष्टयात् । एतच्च भाष्यवार्तिककाराभ्यां निराकरणात् शक्यते ॥

(उद्घोतः) सूत्रप्रत्याख्यानपर्यन्तं भाष्यं, न तु निपातन-
मानत्रत्याख्यानपर्यन्तमाह—प्रयोजनमित्यनेनैवेति ॥ गनु यन्-

सृष्टामात्रे प्रकरणात् कथा सम्बन्धः स्यादत आह—प्रयोजन-
मिलनेति ॥ ननु न चोरोऽप्येकमेव गृह मुष्णातीत्यत आह—
एकशब्द इति ॥ एकामेवेति । 'एकागारे चोप्राप्ते तत्पराणं
मुनेर्नमः' इत्युक्तेः ॥ यद्यन्तर्भावोकेनैव सूत्रकरणे न तात्पर्य-
मिलाह—अनभिधानादिति ॥ अत्रलघुचित्तांशविच्छेदाह—न
चेत्यादिना । एवञ्च सूत्रारम्भेऽप्यानुदात्तनिपातनं बोध्यम् ॥

(८०६ विधिपूर्वम् ॥ ५ । १ । २ भा. ५०)

११९६ आकालिकडाद्यन्तवचने

॥ ५ । १ । ११४ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(५६८० निपातनात्यर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आकालाक्षिपातनानर्थक्यं कञ्
प्रकरणात् ॥ * ॥

(आप्यम्) आकालाक्षिपातनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

कञ्प्रकरणात् । कञ् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ॥

(प्रदीपः) आकालादिति । आकालशब्दात् प्रत्ययनि-
पातनमनर्थकम्, प्रकृतिसुचार्यं प्रकृतकञ् विधेय इत्यर्थः । तत्रा-
ऽऽहृतः कालो यस्यासावाकालः, न च कालस्याहृतिः संभवति-
इति—अयमर्थो भवति—उत्पत्तिकालेन समानो यस्य विनाशकालः ।
एवं हि तस्योत्पत्तिकालो विनाश आहृतो भवति—यदि य एवो-
त्पत्तिकालः स एव विनाशकालः । न चोत्पादविनाशयोरेक-
कालत्वं संभवति, निरन्तरविनाशकालप्रतीतिर्भवति । निरन्तरपे-
हि कालो भेदाग्रहणात् 'स एव कालः' इति लोके व्यवहियते ।
ततः स्थायं कञ् विधेयः । आद्यन्तवचने विषय इति भावः ॥

(उद्घोषः) अत्रत्यमाप्यस्य सूत्रप्रत्याख्यानपरत्वेनाप्याख्याने
धीवभूतां सूत्राङ्गरेणसिद्धिं दर्शयति—तत्राहृत इति ॥ तत्र
कालस्य मुख्याहृतेःसम्भवाद्गौणे आहृतिरित्याह—अयमर्थ इति ।
समानशब्दोऽत्रैकपर्यायः । 'एवं हि' इत्यादि 'स एव विनाशकालः'
इत्यन्तमेक वार्तिकम् । निरन्तरत्वम्—अन्यवहितत्वम् ॥ नन्येव प्रत्य-
यार्थः कोऽत आह—तत्र स्थायं इति ॥ आद्यन्तवचने विषय
इति । आद्यन्तमोहपत्तिनाशयोरेककालत्ववचने विषये इत्यर्थः ।
यदाऽऽदिकालस्यान्तकालत्ववचने इत्यर्थः । यत्र हि लोप् आद्युदात्त-
स्वञ्चैत्युभयमपि सिध्यतीति वार्तिकप्रशयः ॥

(निपातनस्य फलान्तरबोधकं आप्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—एतस्मिन् विशेषे निपातने
करिष्यामि समानकालस्याद्यन्तवचनविधायामिति ॥

१ अस्य हि—'आकालिक' इति रूपं निपातने, आद्यन्तवचने—आद्य-
न्तयोर्भेदे—विधेयेने निषिद्धि । समानकालशब्दस्य शब्देऽन्वयादेव समान-
कालशब्दाद्विनाशकालोऽत्रैव बोधितव्यः ॥

(प्रदीपः) आप्यकारो निपातनं समर्थयितुमाह—इदं
तर्हीति । निपातने हि समानकालशब्दः प्रकृतिवेनाधीयते,
तस्य च 'आकालः' आदेशो निपात्यते । समानशब्द एकवाची,
एककालावाच्यतो यस्यासावाकालिकः । आदिः—जन्म, अन्तः—
विनाशः । जन्मविनाशयोर्थाव्यवहितकालत्वादेककालत्वम् । विधौ
त्वमर्थः क्लेशेन प्रतीयत इति निपातनाश्रयणम् । उक्तं च—
धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च ।

अनुबन्धविकाराणां कृत्यर्थं च निपातनम् ॥ इति ॥

अन्ये वर्षादिष्वप्याकालिकशब्दमिच्छन्ति । यस्मिन्नेव काले
मध्याह्नाद्यनुत्पत्तिर्येषां तस्मिन्नेव द्वितीयादिदिनसंबन्धित-
विनाशस्थानि—आकालिकानि ॥

(उद्घोषः) आप्ये—समानकालस्येति । एककालस्याद्यन्त-
कालत्वविधायकामिलक्षणाः ॥ निपातने हीति । समानकालावा-
च्यतो यस्येति विग्रहः । वसेत्यधिकारात्स प्रत्ययार्थः । अत्र पक्षे
आद्युदात्तत्वमपि निपात्यम्, अतः प्रत्याख्यानवार्तिकेन न विरोधः ॥
अन्ये इति । समानपदोपादानेन आप्येऽप्ययमर्थः सूचितः ॥

(५६८१ विधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आकालाहंश्च ॥ * ॥

(आप्यम्) आकालाहंश्च वक्तव्यः । आकालिकी ।
आकालिका ॥

(प्रदीपः) आकालाहंश्चेति । आकालशब्दव्युत्पत्तिः
प्रदर्शिता, ततः स्थायं कञ्प्रत्ययः, चकारात् कञ् । अर्थस्तु
पूर्वं प्रदर्शितः ॥

(उद्घोषः) चकाराहंश्चेति । इदञ् सूत्रप्रत्याख्यानवार्तिक-
रीत्या, आप्यरीत्या तु चाक्षिपातनं बोध्यम् । निपातनपक्षेऽपि प्रक-
रणाद्वन्तनिपातनसम्भवात्स्विकल्पेन चिन्त्यम् ॥

(अथ आवकर्मार्थाः)

(८०७ विधिपूर्वम् ॥ ५ । १ । २ भा. ५१)

११९७ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः

॥ ५ । १ । ११५ ॥

(वतिप्रत्ययाधिकरणम्)

(निर्वृत्ताक्षेपभाष्यम्)

इदमयुक्तं चर्तते ।

किमत्रायुक्तम् ?

यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवति—इत्युच्यते,
कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यात् ॥

(प्रदीपः) इदमयुक्तमिति । सूत्रोपात्तं वस्तु इदमा-
पराग्रह्यते ॥ यत्तत्तृतीयासमर्थमिति । 'तेन तुल्यम्'

१ इत्येवमिति । एवं 'आकालिक' इति निपातनं तत्र टकारदि-
त्वात् । निपातनपक्षे टनञ्चयत्निपातनमिति ॥ इत्येवमिति ५६८१ भा. ५१
इत्यनिपातनमनर्थकमिति भावः ॥

इत्यनेन क्रमेण प्रकृतिप्रत्ययार्थौ निर्दिष्टे, तत्र क्रियाग्रहणं प्रकृत्यर्थस्यैव प्राथम्यात् व्यतिक्रमेहेत्वभावाद्भिषेधं न्याय्यम्, एतच्चासंभवादयुक्तमित्यर्थः ॥ ननु तेनेत्यस्य विविधैकिकत्वेन क्रियाग्रहणेन कथं संबन्धः? सोपस्कारत्वात् सूत्रार्ण यत्त-
द्वृत्तीयासमर्थं क्रिया चेत्ता भवतीत्येवं संबन्धसंभवाददोषः ॥

कथं चेति । वृत्तीया सत्त्ववाचिनः प्रातिपदिकादिधीयते । क्रिया साध्यरूपत्वादसत्त्वभूता, ततो विशेषणविशेष्यभावोऽसं-
भवादयुक्तः । पाकादयो धर्माद्यन्तवाच्याः सत्त्वधर्मसमन्वयात् क्रियाधर्मोतीताः, तथा च तत्र कृत्योऽर्थप्रत्ययामात्रः । 'भोक्तुं पाकः' इत्यादी धातुवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुपप्रत्ययः, विभक्तिस्तु वृत्तीयादिः पाकादेः सत्त्वरूपाध्या, न क्रियारूपाध्या । पचत्वा-
दीनां तु क्रियावाचिनामप्रातिपदिकत्वादसत्त्वभूतार्थाभिधानाच्च वृत्तीयाद्यभावः । 'कृत्वा हत्वा कर्तुं हर्तुम्' इत्यादीनामव्ययकृतौ यद्यपि क्रियावाचित्वं, तथा च 'पचकृत्वः कृत्वा' इति कृत्योऽर्थो-
ह्यतिर्भवति, तथाप्यसत्त्ववाचित्वात्सौभ्यवृत्तीयाद्यभावः । प्राति-
पदिकार्थान्ते तु प्रथमाया एकोत्पत्तिः । शयितव्यार्थो यद्यपि क्रियावचना, पचकृत्वः शयितव्यमिति कृत्योऽर्थप्रत्ययदत्तत्वात्,
तथापि तत्रोपमानोपमेयभावाच्चयः । न हि भवति शयितव्येन तुल्यो देवदत्तः शयितव्येन तुल्यः श्लुष्ट इति । उपमानं हि प्रसिद्धशयितव्यमिति हेतुर्कं भवति, यथा—अस्याश्चन्द्र इव मुखमिति । नापि शयितव्येन तुल्यः शायक इति क्रियावतः क्रियोपमानं संभवति, क्रियातद्वतीरस्यन्तमेवात् । क्रियाणामपि भिन्नजाती-
यानां नास्त्युपमानोपमेयभावः—शयितव्येन तुल्यमासितव्यमिति, अत्यन्तमेवात् । नास्त्येकजातीयानामपि—शयितव्येन तुल्यं शयितव्यमिति, यथा गौरीव गौरीति । येनैव हेतुनैको गौले-
नैवाऽपरोऽपीति क उपमानोपमेयभावः ॥

मन्वाभारतेश्चैकजातीयानामपि भेदाश्रय उपमानोपमेय-
भापो भवति, यथा—रासः दयितव्येन तुल्यं देवदत्तस्य समि-
तव्यमिति । सापेक्षत्वात् प्रत्ययेन न भाव्यमित्यदोषः ॥

ननु यदा प्रकरणादिव्यादापेक्षं निर्ज्ञातं भवति तदा प्रत्यय-
प्रसङ्गः । तथा राजदयितव्येन तुल्यं देवदत्तशयितव्यमित्यत्र सापेक्षत्वाभावः, तथा स्मृत्यव्येन तुल्यं गमनं, मन्दत्वात्; त्वयेन तुल्यं गमनं, बहुविकारत्वात्—इति, भोक्तुं पाक इत्यादी च श्रियानिबन्धनकार्यदर्शनात्तत्पाकेन तुल्यो घृतपाक इत्यादावस्ति वृत्तीयासमर्थस्यापि क्रियावाचित्वम्, तत्किमुच्यते—कथं च वृत्तीयासमर्थं नाम क्रिया स्मारिषि? अत्रोच्यते—उपमानोप-
मेयभावाश्रितवर्तमानायास्त—येनोपमीयते यथोपमीयते अथ

तयोः साधारणोऽर्थः । एतत् प्रथमवक्ष्यापेक्षम् । तत्र यदा क्रिया उपमानत्वेन विवक्ष्यते तदाऽसाववक्ष्यापेक्षसाधारणधर्मा-
धारत्वात् क्रियारूपतां हित्वा सत्त्वरूपतां प्रतिपद्यत इति मत्वा माभ्यकृतैतदुक्तम् ॥

(उद्योतः) तथैषां पदानां साधुत्वादर्थस्य च तत्त्वाद् 'इव-
मयुक्तम्' इति न युक्तमत आह—सूत्रोपात्तमिति । वृत्तबोध्या-
नयार्थस्वरूपमित्यर्थः ॥ ननु 'क्रिया चेत्' इत्येतत्प्रतिहितत्वात्प्रत्ययैव विशेषणं न्याय्यमिति नेदं सूत्रबोध्यमत आह—तेनेत्यादि ॥ प्राथ-
न्यादिति । तुल्यपदार्थान्वये 'चेत्' ग्रहणं व्यर्थं, वृत्तीयासमर्थोत्पत्त्यै-
क्येत्येवं प्रत्यय इत्यर्थेन सिद्धेः । तस्माच्चङ्गहणार्त्तवृत्तीयासमर्थविशेष-
णमिति परे ॥ विविधैकिकत्वेनेति । विरुद्धविभक्तिव्ये कथं तामा-
नाधिकरण्येन सम्बन्ध इत्यर्थः । सोपस्कारत्वात्—अर्थादारादि-
सापेक्षत्वादित्यर्थः ॥ अप्यादिशरणं दत्तयति—यत्तद्वृत्तीयासम-
र्थमिति ॥

ननु रोर्देनेन तुल्यं गायत्रीत्यादौ सम्भवतीत्यत आह—वृत्ती-
येति ॥ असम्भवादिति । एकस्य वस्तुनः सत्त्वभूतत्वात्सत्त्व-
भूतत्वयोर्विरोधादित्यर्थः । ननु पाकादियु कार्कान्वयेन तदर्थस्य क्रियात्वभावावयकं, उल्लसत्तुल्यसाध्यसत्त्वभूतवत्—इति वै तत्र दृष्टे—अत आह—पाकादय इति । कार्कान्वयस्तु धातुवाच्या-
द्यमाहाय । उमादाय कृत्यसंस्तु न, क्रियाग्रहणसामर्थ्यात्साध्यत्वे-
नैव भासमानक्रियावाच्यं ग्रहणादिति भावः । वस्तुत इव विरुद्धं,
'द्विचनेऽस्ति' इत्यादिप्रयोगात् । वतिस्तु यथा न प्राप्नोति तदाऽऽ-
वदेव वक्ष्यते । मन्वेवं 'भोक्तुं पाकः' इति न स्यादत आह—
धातुवाच्येति । तत्र कृत्यसंस्तुकोषार्थग्रहणे मानामावादि-
भावः । कार्कान्वयोऽप्येतदादायैवेत्युक्तेन । किञ्च 'उपपदमिच्छे'
इति वृत्ताभ्यन्तरीया पाकादियोगे कारकविभक्तिवत् कृत्यमुदायी
भवत्येवेति तत्रैव निरूपितम् । 'तुमुग्र' इत्यपि तत्रैव निरूपितमितीदं
चिन्त्यम् ॥ नन्वेव तद्वदेव वतिः स्यादत आह—विभक्तिश्चिति ।
'द्वयेक्यः' इत्यादिमित्यस्य कर्ताव्यवसादित्यर्थः । साध्यत्वाव्यवसायस्य
पाककारकः, किद्वत्त्वाव्यवसायस्य तद्विषयो बोधो भवन्नात् । वस्तुत एकविधताया प्रकरताविशेष्यतयोर्न रुद्धे अदो बोधे । पचद्य
'तेन' इत्यनेनोपस्थापितपाकादिविशिष्टोपाधौ तदव्यवसायः, प्रत्ययानां
प्रकृत्यविशेष्यत्वान्नयित्वस्योत्पत्तिरित्यादिति भावः । पचद्य वृत्तीयास-
मर्थत्व नाम वृत्तीयार्थान्वितत्वम् । न च तत् क्रियारूपे, सद्रूपाया
अपि विभक्त्यवर्तनेन तदव्यवसाय एव विभक्त्यर्थान्वयाग्रीकारादिति
तत्त्वम् ॥ प्रथमाया इति । तदेकवचनस्येत्यर्थः ॥ प्रसिद्धेति ।
न हि देवदत्तशयितव्ययोः साध्यव्यवसायनं शुभापत्तीति भावः ।

१ मृत्तिप्रत्ययार्थमिति । 'तेन' इति वृत्तीयात्वात्, तुल्यमित्येवं तुल्यं निर्दिष्टमित्यर्थः ॥

२ विविधैकिकत्वेनेति । एवं वादे हेतुर्देव वृत्तीयेत्यर्थः ॥ तेनेत्यत्र विवि-
धैकिकत्वादिभेदादनेन साधनम् । कथमित्यर्थः । विविधैकिकत्वेनेति वादे क्रिया-
मन्वेनेत्यत्र विशेषणं रोपम् ॥

३ ननु का तर्हि विभक्तिश्चङ्ग—प्रातिपदिकार्थमात्रे इति ॥

४ चेत्तदव्यवसायः किञ्च वृत्तीयासमर्थत्व निर्दिष्टमित्यर्थः ॥

५ अत्रपादधारणसूत्राणामप्यहाराद्यपेक्षेति भावः ॥

६ वृत्तीयासमर्थत्वमपि क्रियाव्यवसायव्यतिरेक—रोर्देनेत्यादि ॥

७ क्रियाव्यवसायव्यतिरेकप्रयोगेन येन च मन्वेनेति—ननु पाकादिवित्यादि ॥

८ इदं चिन्त्यमित्यर्थः । द्विचने इत्यत्र वृत्तयोर्दोषेन साध्यत्वेन भाव-
मानाया क्रियावाच्यत्वाद्येनैव न साध्यत्वेन अतीवभावादिवाक्ये इव वृत्त-
वित्यादि चिन्त्यमित्यर्थः ॥

क्रियातद्गोतिरिति । उक्त एव भावः । अल्लन्तमेदेन सादृश्या-
भावः ॥ येनैव हेतुनेति । गोत्वादिनेत्यर्थः । एवञ्च तेन रूपेण-
भेद एव, न केनाऽपि भेद इति नोपमानोपमेयभाव इति ॥

ननु स्यक्तिमेदेन तत्रेवाप्याप्तत्वं इति शङ्के—नन्विति ॥
सापेक्षत्वादिति । नित्यतापेक्षत्वे गमकत्वे च मन्त्रत्वे-विष्णोः
पुनर्वच्छिन्नस्य पुनरिति ॥ तैलपाकेनेति । पचन्ते सिद्धत्वात्पच-
त्वोक्तमिति शिष्टस्य पच्यर्थस्य बोध इत्युपयुक्तताऽस्ति । न च
विरोधः, साप्यादिप्रामाण्येन वैजात्यद्वये विरोधभावस्यैवाङ्गीकार-
दिति भावः ॥ साधारणधर्माधारत्वादिति । साधारणधर्मान्वयि-
त्वादित्यर्थः । परे तु—‘अवस्थापेक्षसाधारणधर्माधारत्वात्’ इत्यादि-
भ्याख्या न आप्यानुगुणा, रूढीयासमर्थत्वस्य क्रियात्वाभावे हेतुताया
आप्याद्यामाह । निश्च साधारणधर्मान्वयेऽपि यथा तत्र कारवत्त्व-
रूपता वतिरपि स्यात् । तस्मादयमत्र आप्यार्थः—उपमानोपमेयभाव-
विषयं प्रकृतं रूढीयासमर्थमुपमानं, क्रिया न—इति । तथा हि ‘न वै
तिङन्तेनोपमानमस्ति’ इति सन्त्युत्पन्नसाम्प्रति तिङन्तप्रवर्णस्य क्रियोप-
लक्षणत्वादसत्त्वभूतशायितव्यापमानानुपमानत्वमेव न । एवञ्च तेषां
रूढ्यादिवोगाभावात्तैश्चररूढीयैव न, पाकदिप्रदार्थस्य रूढीयार्था-
न्विनस्य सत्त्वमेव, न क्रियात्वं, साधारणप्रदार्थस्य चेति ॥

(समाधानमाप्तम्)

नैव दोषः । सर्वे एते शब्दा गुणसमुदायेषु
वर्तन्ते—ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति ।

आतश्च गुणसमुदाये,

एवं स्याद्—

तपः श्रुतं च योनिश्च एतद् ब्राह्मणकारकम् ।

तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥१॥

तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश
इत्येतानप्यभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान् कुर्वन्ति ।
समुदायेषु च शब्दा वृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते ।

तद्यथा—पूर्वं पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः । तैलं
शुक्रम्, धृतं शुक्रम् । शुक्लः, नीलः, रुष्ण इति ।

एवमयं ब्राह्मणशब्दः समुदाये वृत्तोऽवयवेष्वपि
वर्तते ॥

(प्रदीपः) सर्वे एत इति । उपमानोपमेयभावविषयाः
शब्दा एतच्छब्देन परावृत्त्यन्ते ॥

१ ‘शुक्ल उच्यते’ इति क. पाठः ॥

२ उपमेय—क्षत्रियोऽपीति इत्यत्र वा क्रिया श्रूयते ‘अपीते’ इति तस्मा-
त्तैव क्रियाया ब्राह्मणशब्दो वर्तते, समुदायेष्वपि च वृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि
वर्तन्ते इति भावादित्यर्थः ॥

३ शुच्यमितीति । निपादिवेषणत्वात् कर्मत्वं हीनता चेत्साधारण्यमिति
भावात् ॥

४ क्रियावाचित्वमिति । ‘अपीते क्षत्रिय’ इत्यर्थे सामर्थ्यात्पुनश्च
ब्राह्मणशब्दस्य रूढीयासमर्थस्य ‘समुदायेषु च वृत्ताः शब्दाः’ इति न्यायेन
क्रियावाचित्वमिति भावः ॥

तप इति । चान्द्रायणादि ॥ श्रुतमिति । वेदवेदाङ्गा-
दीनाम् ॥ योनिरिति । ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यां जन्म ॥ ब्राह्मण-
कारकमिति—शेषपट्टीसमासः । ‘वृजकाभ्यां कर्तारि’ ‘कर्तारि
च’ इत्येताभ्यां तु कर्तारि या पट्टी या च वृजकनिमित्ता कर्मणि
तस्या एव समासनिषेधः । न तु शेषपट्ट्याः । न हि सा वृजक-
संबन्धनिमित्ता । ब्राह्मणव्यपदेशस्य निमित्तमेतदित्यर्थः ॥
तपःश्रुताभ्यामिति । नासौ परिपूर्णो ब्राह्मणः । जाति-
लक्षणकदेशाश्रयस्तु तत्र ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । अत एव च
तस्य सर्वासु ब्राह्मणक्रियासु नास्त्यधिकारः ॥

शुच्याचारः—अनुपहृताचारः ॥ एतानपीति । गौर-
त्वादयो ब्राह्मणस्य पुराकल्पदर्शनेनाद्यत्वेऽपि कचित्तदन्वय-
दर्शनेन व्यञ्जका इति तानपि शब्दार्थान्तर्भूतत्वेनाश्रयन्तीत्यर्थः ॥

पूर्वं पञ्चाला इति । समुदायरूपारोपादवयवे समुदाय-
वृत्तिशब्दवृत्तिः, न तु उपात्तार्थस्यागेनान्तराभिधानं शब्दा-
नामुपपद्यते, शब्दार्थसंयन्धस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् । पूर्वोदिशब्द-
सामानाधिकरण्याभावयववृत्तितावसायाः, समुदायवृत्तिरिव हि
पञ्चालानां पूर्वं इति पञ्चा भाव्यम् ॥ तैलं शुक्रमिति । यदा
इत्यसंस्कृते विशिष्टमात्रायुक्तेऽर्थे तैलादयो वर्तन्ते तदेषां समु-
दायशब्दत्वम्, एकदेशोपयोगे च यदा तैलं शुक्रमिति प्रयोग-
स्तदावयववृत्तित्वमवश्यम् । यदा तु जातिशब्दास्तेलादयस्तदा
संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा जातिसमाधयेन वर्तन्त इति—अनु-
दाहरणमेतत् ॥ शुक्ल इति । स्वयमशुक्लोऽप्यवयवः शुक्लसमु-
दायसंबन्धात्प्रारोपात् शुक्ल इत्युच्यते ॥ एवमयमिति ।
यैव क्रियोपमेये श्रूयते तस्यामेव ब्राह्मणादिशब्दो वर्तत इत्यर्थः ।
ब्राह्मणेन तुल्यमपीते—ब्राह्मणवैदधीति क्षत्रिय इति । अप्ययनकि-
माविशेषणत्वात् ‘दुष्येम्’ इति द्वितीया नपुंसकत्वं च । ब्राह्मणा-
भ्ययनेन च क्षत्रियाभ्ययनस्य तुल्यत्वसंभवात्सामर्थ्यात् ब्राह्मण-
शब्दस्य वृत्तिः—इति-उपपद्यते रूढीयासमर्थस्य क्रियावाचित्वम् ॥
ननु निश्चकर्तृकयोरप्ययननोस्तुत्यत्वे आधीर्मेमाणेऽन्यः सा-
धारणो धर्मोऽपेक्षणीयः । कर्मरिव त्वमानोपमेयत्वेऽप्ययनमेव
साधारणो धर्म इति नास्ति धर्मन्तरापेक्षा । उच्यते । शब्दाजु-
पाता अपि यथा चन्द्र इव मुखमस्या इत्यादौ कालादयः
प्रतीयन्ते तथाऽनापि सोष्ठवादयः प्रत्येक्यन्ते ॥

ननु ‘चौकं साधारणधर्माधारत्वात्सर्वव्यापयता क्रियारूप-
त्वमिति । एवं तादृशं सामर्थ्याद् भूतपूर्वगत्वाश्रयणम्—यस्याप्यस्य
क्रियारूपताऽभूत् सा सप्रति क्रियारूपतीतोऽपि सत्त्वमावा-

५ आधीर्मेमाणेऽन्य इति । ‘सारवत् सुन्दरमुपमा’ इति भाष्यमुक्तरे-
कसमप्रदार्थस्य भिन्नत्वात् ब्राह्मणभ्ययनस्य क्रियावयवभेदोपमानोपमेयत्वे
अप्ययनयोः सुन्दरसादृश्यसम्पदापत्त्या च साधारणधर्मो आमगणीयाः स्यात् ।
ब्राह्मण भूयिकारोरोपमानोपमेयत्वे साधारणधर्मोऽप्ययनमन्तेत्येति कोऽत्र धर्म
आश्रयणीय इति सङ्गः ॥

६ उक्तमिति । अस्मिन्नेव पक्षे पूर्व ‘कथं च रूढीया समर्थ क्रिया स्यात्’
इति भाष्यस्यासामर्थ्ये समाधानमकरोत् ‘अजोऽप्यते’ इत्यनन्तरं प्रदीपे वक्त-
व्यमित्यर्थः ॥

यार्थ इति भाष्यकाराभिप्रायः । किंयामात्रं चेह वतिनाऽभिधी-
यत इति तद्विशेषप्रतिपत्तये क्रियापदप्रयोगः । प्रकृत्यैर्विशेषण-
पक्षे तु—भूतपूर्वगतिर्वाऽऽश्रयणीया, क्रियाग्रहणेन वा क्रियावत्
उपलक्षणे क्रियाद्वारकं क्रियावतः सादृश्यमाश्रयणीयम् । तत्र
मूल्यन्तरसम्भवे भूतपूर्वाश्रयणमयुक्तम् । द्वितीये तु पक्षे—
क्रियावान् प्रत्ययार्थः स्यात्—ब्राह्मणेन तुल्योऽप्येतेति । तथा
च लिङ्गसंख्यावदर्थोभिधायित्वादव्ययसङ्ग्राहो वतेः पाठः
कर्तव्यः स्यात् । पाठैरामर्थ्याश्च सत्त्वचित्तेऽव्ययसङ्ग्रा-
हद्विहितः । तदेवं स्थितमेतत्—प्रत्ययार्थविशेषणं क्रिया ।
ब्राह्मणेन तुल्योऽप्येतस्येवमादी क्रियावतोः सादृश्यं भवितुं न तु
क्रिययोरिति प्रत्ययाभावाः । उत्तरसूत्रेणापि वतैर्विहितस्वा-
स्वभूताभ्यांभिधायित्वम्, इवशब्दस्येव । 'तदहम्' इत्यनेनापि
क्रियाया वतिर्विधीयत इति तदर्थोऽप्यव्ययेषु वतेः पाठो न
कर्तव्यः ॥

(उद्द्योतः) मुख्या क्रियेति । उपमेयमूलेत्यर्थः ॥ नन्वेव
वतरेव क्रियायैवे क्रियापदप्रयोगो न स्यादत आह—क्रिया-
मात्रञ्चेति ॥ ननु प्रकृत्यैर्विशेषणपक्षेऽप्यनैया रीत्याऽव्ययत्वस्य
सुलभतत्वात्कथं प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे साधकत्वेनास्त्योपन्यासोऽत आह—
प्रकृत्यैर्विशेषणपक्षे शिवति । भूतपूर्वगतिरिति । प्रकृत्य-
यैरेव प्रत्ययार्थस्यापि समस्तक्रियाकूपस्य—भूतपूर्वक्रियाकूपस्य अग्रह
स्यादिति नियमेनाप्ययथासिद्धिरिति भावः ॥ अत्र पक्षे दोषान्तर-
मप्याह—तात्पर्यन्दरेति । परे तु—प्रत्ययार्थविशेषणेऽपि ब्राह्मण-
वदधीत इत्यर्थैव स्यात्, न तु मूल्यवद्गमनमित्यादौ, गमनवद-
भाष्यस्य तत्रत्वत्वात् । तस्मात्तत्रापि व्याख्यानैव, स्वरित-
पाठामयेण वा भूतपूर्वस्यापि ग्रहणमाश्रयकमिति वदन्ति । तत्र ।
अस्ति क्रियाऽप्यन्तरेण तत्रापि क्रियाया एव तुल्यत्वादित्याशयः ।
द्वितीये शिवति । क्रियावदुपलक्षणत्वमिति पक्षे इत्यर्थः ॥ क्रिया-
वान्प्रत्ययार्थः स्यादिति । क्रियावता क्रियावत वा सादृश्यसम्भ-
वति भावः ॥ पाठः कर्तव्यः स्यादिति । यथा शब्दशक्ति-
स्वभावैवेद परिहृत् शब्दः, तथाऽपि उद्द्योतनार्थमेव पाठः कर्तव्य
श्लाघ्यः ॥ न तु क्रिययोरिति । अस्ति क्रियामादाव तु सव-

लेन वतिरिति बोध्यम् । गनेन च क्रियावदुपलक्षणत्वपक्षो दुष्ट इति-
बोधितम् । अत एव अव्येष्टमाक्षेपतुल्योऽती क्षत्रियोऽप्येतेलादानपि
न वतिरिति बोध्यम् ॥ नन्तुत्तरसूत्रविहितवत्यन्तस्य सर्वार्थ पाठ
आवश्यकोऽत आह—उत्तरसूत्रेणापीति ॥

(८७८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५२)

११९८ तत्र तस्येव ॥ ५ । १ । ११६ ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? न 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति' ?
(११५) इत्येव सिद्धम् ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । 'तुल्यार्थः'—इति या तृतीया
तस्यैवयोगे सर्वविभक्त्यर्था व्याप्ताः । यथा—ब्राह्मण इवाधीते,
ब्राह्मणेन तुल्यमधीते । ब्राह्मणमिव पश्यति, ब्राह्मणेन तुल्यं पश्यति ।
ब्राह्मणेनैवाधीतं, ब्राह्मणेन तुल्यमधीतम् । ब्राह्मणायैव वैद्याय
ददाति, ब्राह्मणेन तुल्यं वैद्याय ददाति । ब्राह्मणादिव वैद्यादधीते,
ब्राह्मणेन तुल्यं वैद्यादधीते । ब्राह्मणस्यैव क्षत्रियस्य स्वं, ब्राह्मणेन
तुल्यं क्षत्रियस्य स्खम् । ब्राह्मण इव क्षत्रिये वर्तते, ब्राह्मणेन
तुल्यं क्षत्रिये वर्तत इति । तत्र तृतीयया पट्टीसप्तम्यर्थस्य व्याप्ता-
त्वात् तृतीययान्तादेव पूर्वेण प्रत्ययो विधांस्यते, क्रियाग्रहणं च
न करिष्यते, य एव चार्थो मधुरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकार
इति स एव मधुरया तुल्याः पाटलिपुत्रे प्राकार इति । तथा
देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य शुक्रा दन्ता, देवदत्तेन तुल्या यज्ञदत्तस्य
शुक्रा दन्ता इति । मधुराशब्देन च तदवयवाः प्राकारा उच्यन्ते,
देवदत्तशब्देनापि दन्ता इति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु तृतीययासमर्थक्रियातुल्यायै तेन प्रत्ययः, गनेन
तु द्रव्यगुणादितुल्ये पक्ष्यापन्तादिति कथं तेन सिद्धिः ? अत आह—तु-
ल्यायैरिति । इवयोगे एव सर्वे विभक्त्यर्थास्तुल्ययोगे 'तुल्यार्थः'—
इति तृतीयया व्याप्ताः—सम्बन्धा इत्यन्वयः ॥ घयेति । ब्राह्मण इवा-
धीत इत्यादितोऽपि ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इत्यादित ॥ ब्राह्मणकर्तृ-
काप्ययनतुल्यमध्ययनमित्यादिरुक्तेष्वेव बोध रैलभिमानः ॥ पूर्वेषु

१ त्रियामात्रमिति । यथा स्वप्नाश्च इत्यादौ विशेषक्रियावाचिनः परः
हामान्वयितावयवत्वस्य 'अस्त' धातोः प्रयोगः । क्रियेते न तु क्रियाविशेषणत्वस्य
प्रयोगः । तद्वदत्र क्रियावाचित्वेऽपि तस्य सामान्यक्रियावाचित्वमिति
तद्विशेषणमात्रं क्रियापदप्रयोग आश्रयक इति भावः ॥

२ प्रकृत्यैर्विशेषणपक्षे शिवति । प्रकृत्यैर्विशेषणे हि 'यत्तनुतीया
उपमेय क्रिया चेत्तत्' इत्यर्थकरोऽपि तृतीययासमर्थस्य ब्राह्मणादिशब्दस्य
क्रियावाचित्वानुपपत्तौ न भूतपूर्वगतिरुपलभ्यतीति । तथा च य इति क्रियावाचि-
त्वाभावाभावावयवत्वमिति तदर्थं कोऽपि पाठो गणे आश्रयक इति नौरवम् ।
दि-पाठस्यैव क्रियापद उपलक्षणेऽपि क्रियावाचित्वानुपपत्तौ शिवति यन्मातृ आव-
यक इति भावः ॥

३ ननु प्रकृत्यैर्विशेषणपक्षे कोऽपि पाठोऽपि क्रियावाचित्वानुपपत्तौ न
भवत्यत आह—पाठशामर्थ्योचेति ॥

४ प्रकृत्यैर्विशेषणपक्षे दोषमप्याह—ब्राह्मणेन तुल्यं दद्यादिति । अस्मिन्
हि पक्षे दित्वातोः सादृश्यविशेषणत्वात् भावः कर्तात्वात् ॥ अत्र चार्थोऽपि-

पक्षे हि द्विवचनस्य सादृश्यं न विधितमिति न मध्यम इति भावः ॥

५ अनया रीतेति । तत्पक्षेऽपि हि क्रियावाचनं ब्राह्मणादिशब्दस्यैव
प्रत्ययविधानादिति तस्य विषयाविशेषादव्ययत्वमिति रीत्येवार्थः ॥

६ इत्यत्रैव स्यादिति । शिष्टसंख्याऽनं यथाद्वयत्वं रूपत्वादव्ययत्वमिति
येषः । गमनपदस्य सत्त्वस्यार्थवाचकत्वेन यथा लिङ्गसंख्याभ्यामव्ययः, भाष्य-
वत्यानामव्ययः, तथा शृङ्गवदिति चतिमत्वान्तस्यापि सत्त्वस्यार्थवाचकत्वेन न
स्यादिति तदर्थं मत्वार्थविशेषणपक्षेऽपि यस्यात् आवश्यक इति भावः ॥

७ प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽपि तुल्यवद्गमनमित्यादौ मातृतोऽप्य परिहार-
माह—अस्ति क्रियाप्याहारेणेति । तुल्यवद्गमनं तुल्यवद्गमनापि कथं
तुल्यवद्गमनाया उपमानत्वं, गमनवद्गमनाया उपमेयत्वमित्यर्थः ॥

८ संज्ञार्थमिति । अव्ययवत्तयां कोऽपि पाठ इत्यर्थः ॥
९ इत्यभिमान इति । ब्राह्मण इत्यादि—ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इत्यत्र
इत्यर्थसादृश्यस्य सादृश्याविशेषणतया तुल्यायैव च विशेष्यतया बोधेऽप्यनेऽपि
'एतन्निवेन इव कोऽपि विभक्त्यर्था व्याप्ताः' इत्यादिप्रमाण इति भावः ॥

प्रत्यय इति । अने एव 'पूर्ववत्सन्' इत्यादी पञ्चम्यन्ताधेयादिति विधीयते ॥ न करिष्यत इति । अस्ति प्रसङ्गस्य नमिषानास्यपरिहरणीय इत्यर्थः ॥ ननु प्राकारादीनां मधुरादिभिः कथं तुल्यत्वमत आह—मधुराशब्देन चेति ॥

(सुप्रयोजनबोधकमाप्यम्)

न सिध्यति ।

तृतीयासमर्थाच्च प्रत्ययः—यदाऽन्येन कर्तव्यां क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते ।

न च काचिदिवशब्देन योगे तृतीया विधीयते ।

ननु च सप्तम्यपि न विधीयते ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदिवशब्देन योगे सप्तमी-समर्थकतिं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—भवति-इवशब्देन योगे सप्तमीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

'देवेष्विव नाम, ब्राह्मणेष्विव नाम' एष प्रयोग उपपन्नो भवति ॥

(प्रदीपः) न सिध्यतीति । पूर्वसूत्रे अथर्वं कर्तव्यं क्रियाप्रहणं 'गवा तुल्यो गवयः' इत्यादौ प्रत्ययनिर्णयः, तस्मिन् क्रियमाणे गुणद्वयवस्तुत्वत्वे प्रत्ययो न प्राप्नोतीति पृष्ठीसप्तम्यन्तादिवाच्ये वृत्तिविधीयत इत्यर्थः । इवशब्दश्च योतकत्वाच्च व्यतिरेकहेतुः—गौरिव गवय इति । यथा चशब्द—'घवश्च खदिरश्च' इति । तुल्यशब्दस्तु वाचकत्वादुपमाने व्यतिरेकहेतुः—देवदत्तेन तुल्यो देवदत्तस्य तुल्यः इति वा । तत्र दन्त-प्राकारादिसप्तम्यन्योपजातितपृष्ठीसप्तम्यन्तादिवाच्येऽनेन प्रत्ययः ।

ननु 'इव' इत्येव सूत्रमस्तु, पूर्वसूत्राच्च 'तेन' इत्यनुवर्तिष्यते, तदनुसृत्या च शेषविषये सर्वा विभक्तय इवशब्दप्रयोगे उपमानाद्भवन्तीत्यनुमास्यते—इत्याशङ्क्याह—न च काचिदिति । अयमर्थः—इवशब्दश्चावदसरववाचित्वाच्च व्यतिरेकहेतुरिति तद्योगे लक्षणेन तृतीया नास्ति, नापि तद्योगे शेषविषये ज्ञापयितुमिष्टेति हित्वा तृतीया विभक्त्यन्तरमाश्रितम् । ननु चेति । तत्र यथा शेषविषये ज्ञापकासप्तमी भवति—एवं तृतीयाऽपि अभिव्यतीति भावः ॥ एवं तर्हीति । तृतीयाऽनुसृत्यैव इवयोगेऽस्मादेव ज्ञापकादनुमिततृतीयान्ताद्गौ सिद्धे तत्रेति सप्तमीनिर्देशो ज्ञापयति—'शेषविषये भवति-इवयोगे सप्तमी' इति । तृतीया तु नेष्यत इति नास्ती ज्ञाप्यते ॥

देवेष्विवति । देवानामिवेत्यर्थः । नन्वसति प्रयोजने ज्ञापकं भवति । अस्ति च सामन्युपादानस्य प्रयोजनं—मधुरावामिव मधुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इत्यादौ प्राकाराधेयापेक्षाधिकरण-विहितसप्तम्यन्ताप्रत्ययविधानम् । किं च ज्ञापकसप्तम्यनुमानेऽधिकरणसप्तम्यन्ताद्भेदोत्पत्तिः स्यात् । एवं तर्हि तत्रेण

सूत्रद्वयमुच्यते इति भाष्यकाराभिप्रायः । तत्रैकेन सूत्रेण स्वल्पशेषविहितपृष्ठीसप्तम्यन्ताद्गतिर्विधीयते, द्वितीयेन तु इवशब्दयोगे 'तस्य' इत्यस्यायं 'तत्र' इति सप्तमी विधीयते । सप्तम्या पृष्ठी या वाधि इति तस्येत्यनेन प्रतिप्रसूयते । महाविभाषाऽधिकाराद्वा पृष्ठी न आच्यते ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—तृतीयासमर्थाच्च प्रत्ययः इत्यस्य—तृतीयासमर्थाच्च क्रियानुव्यत्ये प्रत्यय इत्यर्थः ॥ तदेवाह—यदाऽन्येनेति ॥ क्रियाम्—तत्सदृशीमित्यर्थः ॥ तदाह—पूर्वसूत्रे इत्यादि ॥ नन्विष्योगेऽपि 'तुल्यार्थे'— इति तृतीया मुलभा, अतः 'तत्र तस्य' इति व्यर्थं, 'तेन' इत्यनुसृत्यैव सिद्धेत आह—योतकत्वादिति । समभिध्याद्गवस्यैव तदर्थकतेति भेदाभावा इत्यर्थः ॥ व्यतिरेकहेतुरिति । भेदनिबन्धनपञ्चपादितेनुवर्त्यः । अपरे तु—इवादिर्देवनन्तर-मुपाचक्षन्नोपमानत्वस्य, तद्वत्तत्प्राचरणधर्मसम्बन्धस्योपमानोपमेय-भाष्यसम्बन्धस्य च बोधकः । एवञ्च इव सुखम्—इत्यत उपमानचन्द्रामिषमाह्लादकं सुखमिति धीः । एवञ्चेवापेक्षोपमानत्वस्य विशेषणतया चन्द्रादेव विशेष्यतया न तत्रोपपदविभक्तिरिति वाचकत्वेऽपि न दोषः । तदुक्त भाष्ये—न च काचिदिवशब्देन योग इति । तदर्थेऽपि रूपितसम्बन्धे इत्यर्थः । एवञ्च बोधभेदादेव सार्थकमिति भावः । एतच्च 'न च' इति चेन सूचितम् । तेन अस्य प्रयोजनान्तरत्वं सूचितम् । इत्युपादानितुल्यार्थमिदमित्यपि 'यदाऽन्येन' इत्यादिनोक्तम् । इवायं स्योपमानविशेषणतयोपमानस्योपमेयेऽभेदान्वयेनोपमेयसमाने पृष्ठीसप्तम्यौ स्त परेति तात्पर्यम् ॥ यदाऽन्येनानिमिष एकदेशी शङ्कते—ननु चेति । सिद्धान्त्येकदेश्याह—एवं तर्हीति । अन्यथा इवायं निरूपितसम्बन्धे पञ्चवा अपि दुर्लभत्वाच्छेद्योरयोरसङ्गतिः, न हि भवति चन्द्रस्यैव मुलमिति । 'देवेष्विव' इत्यस्योपमेयं नामेतीति भाष्यार्थमाह— । कैयटव्याख्या तु चिन्त्वा ॥ अथ कैयटादुराणि व्याख्यायन्ते—चया चशब्द इति । तत्तत्समुच्चयवाच्यवत्तथा खदिर इति बोधादिति भावः ॥ वाचकत्वादिति । सप्तम्युपाधेयाचकत्वेन विशेष्यादित्यर्थः । नन्वेवं कथं पञ्चपादनादिवाच्ये प्रत्ययोऽप आह—यत्र दन्तेति । अथ भावः—भाष्ये प्राकारादिपञ्चपादाहारेणैव बोधः । प्राकारयोरेव च सादृश्यम् । इती तु मधुरादिपदानां तत्सम्बन्धिप्राकारादौ रूपाणि ।

ननु 'तुल्यार्थे' इति सूत्रमस्येत्येतत् आह—इवशब्द इति ॥ असरववाचित्वादिति । योतकत्वादित्यर्थः । एवञ्च तद्योगे न तद्व्याप्तिरिति भावः ॥ इष्टेतीति । निन्तु प्राकारादिजनितप्रत्ययैरेकै एव पृष्ठी हेतुः भावः ॥ शेषविषये—प्राकारादिजनितसप्तम्यन्ते क्रियासप्तम्याभावात्सप्तम्यप्रसङ्गेति भावः ॥ देवानामिति । देवानां नामेतेत्यर्थः ॥ नन्वसतीति । आचारस्याधेयद्वारे क्रियाऽन्य इति नास्तिमर्थम् । परे तु—अधिकरणसप्तम्यन्ताप्रत्ययो नेष्ट एव भवतः । उपमानमधुरासम्बन्धिप्राकारादिभिः पाटलिपुत्रसप्तम्यौ भावत इत्येव बोधः । 'भव-तीवयोगे सप्तमी' इत्यस्योपमानविशेषणे उपमेयविशेषणे चेत्यर्थः । एवञ्च—आशुचिर्बोधः । देवेष्विवेत्यस्य—देवेष्विव मनुष्येयु नामे-

लथः । महाविभाषाऽधिकाराद्वैलथि निवृत्त्येव, तस्यात्प्रदित-
प्रत्ययान्वयित्वादित्यादि ॥

(८७९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५३)

१९९९ तदर्हम् ॥ ५ । १ । ११७ ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते न 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः'
(१९५) इत्येव सिद्धम् ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । इह क्रियाग्रहणमनुवर्तते तेन
द्वितीयान्तादर्हणस्य कर्त्तव्यं क्रियायां वतिर्विधीयते—राजानमर्हति
वृत्तं, ब्राह्मणमर्हति वृत्तं, राजवद्वर्तते, ब्राह्मणवद्वर्तते इति । तत्र
'राज्ञा तुल्यं वर्तते' इति विग्रहाश्रयेण पूर्वेण वतिः सिद्धः ।
राजानमर्हति छत्रमिच्छादौ क्रियाऽनुवर्तनात् प्रत्ययेन न भाव्यम् ।
राजवद्वर्तमानस्यादावपि 'तत्र तस्येव' इति सिद्धो वतिः । 'तेन
तुल्यम्' इत्येतद्बु चोदकेनोपलक्षणावोपात्तम् । इह तर्हि 'राज-
वद्वर्तते राजा' इति भेदाभावाद्भेदनिबन्धनसादृश्याभावाद्भाष्यो-
पतिरनेन विधीयते । अत्रापि राजत्वेन प्रसिद्धा ये पृथुभरत-
भगीरथादयस्तद्दानीं तानां राज्ञामुपमानानि—इति सिद्धो वति-
रिति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु पूर्वसूत्रवदक्रियाधेनेतात्स्यत्वात् आह—ह-
हेति । द्वितीयान्तादर्हणस्य प्रत्ययो भवति, यदर्हं सा क्रिया चेदि-
त्यर्थः । अर्हमिति पञ्चाशजन्तम् । राजानमर्हतीत्यादेः—राजनिष्ठयो-
ग्यतानिरूपकत्वकर्म तदुक्तमिति बोधः । यत्र तर्हि अर्हणक्रियाकर्तृवृत्तं
भवति । यत्र राजवद्वर्तमानमेतदुक्तमिति फलति । तदाह—राज्ञा
तुल्यमिति । राजवृत्तेन तुल्य वर्तनमित्यर्थः । क्रियाऽनुवृत्तेः
फलं दर्शयति—राज्ञानमिति । राजवद्वर्तमानस्योत्पत्त्यात्मन-
स्याभावाद्बुत्पत्तापेक्षाक्रियात्वाच्च 'तेन तुल्यम्' इत्युक्त्याप्राप्तेराह—
तत्र तस्येति ॥ अर्हते—इहेति ॥ राजवद्वर्तमानमेकस्यैव वाचकं,
तदाह—भेदाभावादिति ॥

(फलसमर्थकभाष्यम्)

न सिध्यति ।

तृतीयासमर्थान्न पदाऽन्येन कर्तव्यां क्रिया-
मन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पद्यते ।

इह पुनर्द्वितीयासमर्थान्तादात्म्यायां क्रियायाम-
र्हतिकर्तरि निश्चितवलाधाने प्रत्यय उत्पद्यते—
ब्राह्मणपद्वान् वर्तते । एतद्वृत्तं ब्राह्मणमर्हतीति ॥

(प्रदीपः) न सिध्यतीति । यदा राजवद्वर्तमानः सामान्यव-
चनः, प्रसिद्धविशेषविषयो वा 'राजवद्वर्तते वृत्तः' इति तदा
साध्याभावाद्भेदवैराप्राप्तिः । तथा 'चिच्छेद कृतहस्तवत्' इति-
वृत्तहस्तमर्हति च्छेदनमित्यर्थेन गम्यते न तु सादृश्यम् ॥ आ-
त्माहर्त्यामिति । द्वितीयान्तप्राप्त्यस्यार्थस्यात्मनोऽर्हं वा क्रिया
तस्मामित्यर्थः । अर्हतिकर्तृवृत्तिः । अर्हतेः कर्तरि क्रियात्वे

वृत्तादिक इत्यर्थः । निश्चितवलाधान इति । निश्चितस्यार्थ-
स्यान्ययोगनिवृत्त्यर्थं वलाधानम्—पुनरुपादानेन निश्चयनमि-
त्यर्थः । यदा राज्ञः क्रियान् वृत्तं प्रसिद्धमेवान्यनिवृत्त्यर्थं पुनरुपादी-
यते—'राजानमेतदर्हति वृत्तं न त्वराजानम्' इति तदाऽर्थवदेतत्
सूत्रम् । यदा त्वेकमेव वस्तु अवस्थाभेदपरिकल्पितभेदसुपमानो-
पमेयत्वेन विवक्ष्यते तदा नार्थोऽनेन योगिन । तथा च इवशब्द-
स्यापि प्रयोगो दृश्यते—'राजेवायं राजा युध्यते' 'वैयाकरण
इवायं वैयाकरणो व्रूते' 'त्वमिव त्वं मुष्यस्व' इति । तथा
'सदृशस्त्वं तवैव' इति ॥

(उद्द्योतः) सामान्यस्य विशेषानालिङ्गितस्याभावाद्—
प्रसिद्धविशेषेति ॥ राजवद्वर्तमानमिति । वृत्तकर्तृत्ववर्तनं वृत्तारण्यो-
ग्यमित्यर्थः । न तु सादृश्यमिति । तदुक्तं—

'युक्तमौपयिकं राज्ञ इत्यर्थस्य निर्दशनम् ।

उपमानाविवक्षयां तदर्हमिति पठ्यते ॥' इति ॥

चिच्छेद कृतहस्तवदित्यस्याऽपि—कृतहस्तयोग्यमेतदीयं छेदन-
मिति बोधः । एतन्नाऽप्यत्रापि कृतज्ञ इति फलति ॥ नन्वात्माहर्त्यामि-
त्यत्रात्मपदेन क्रियाग्रहणेऽसङ्गतिः सत्या आह—द्वितीयान्तेति ।
द्वितीयान्तप्राप्त्यस्यारमपदेन ग्रहणमिति भावः ॥ अर्हतेतिरिति । अर्ह-
धातोश्च योग्यतानिरूपकत्वमर्थः । तत्र वृत्तस्य कर्तृत्वम्, ब्राह्मणस्य
योग्यताप्रत्ययत्वकर्तृत्वम् ॥ ननु सर्वेणापि स्वयोग्यक्रियाकरणादीह-
श्रमयोगे निष्कलेशत उक्तं—निश्चितवलाधान इति ॥ तत्राचक्षे—
निश्चितस्येति ॥ तदेवोपादायति—यदेति ॥ यदा नाऽर्थे इति ।
तदुक्तम्—

'तदर्हमिति नारुधं सूत्रं व्याकरणान्तरे ।

सम्भवत्युपमाऽत्रापि भेदस्य परिकल्पनात् ॥' इति ।

इदं चिन्त्यम् । 'वमिव त्वम्' इत्यत्र द्वितीयतद्वाच्यवच्छेदप्र-
तीतिरेव, न ॥ सादृश्यमिति सूत्रभाष्यकृतोरभिप्रायात् ॥

(८८० विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५४)

२००० उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे

॥ ५ । १ । ११८ ॥

(अर्थग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

अर्थग्रहणं किमर्थम् ?

न 'उपसर्गाच्छन्दसि धातौ' इत्येवोच्येत ॥

धातुर्वै शब्दः, शब्दे कार्यस्यासंभवादर्थे कार्यं वि-
श्रास्यते ।

कः पुनर्धात्वर्थः ?

क्रिया ॥

(प्रदीपः) अर्थग्रहणमिति । धातावित्येव धात्वर्थो
सम्मत इति भावः ॥ धातुर्वै शब्द इति । तत्रार्थग्रहण-
न्तरेणैवस्य ग्रहणं न स्यादिति भावः ॥ येनाभिप्रायेण प्रश्नस्त-

मेवाविष्कृतमाह—शब्दे कार्यस्येति । न हि वतिप्रत्ययस्य धातुर्वच्य उपपद्यत इति सामर्थ्याद्धातुसहचरितोऽर्थ आधायिष्यत इत्यर्थः । अथवा 'धातुर्व' शब्दः शब्दे कार्यस्य' इत्येकग्रन्थ एवायम् ॥

(उद्घोतः) धातावित्येवेति । वक्ष्यमाणरीलेत्यर्थः ॥

(समाधानमाप्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—उत्तरपदलोपो यया विज्ञा-
येत, धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थ इति ।

फः पुनर्धातुकृतोऽर्थः ?

साधनम् ।

किं प्रयोजनम् ?

साधनेऽर्थं भवन् लिङ्गसंख्याभ्यां योक्ष्यते । उद्ग-
तानि उद्घतः, निगतानि निघत इति ॥

(मदीपः) उत्तरपदलोप इति । गम्यमानार्थत्वाद्-
प्रयोग एव शब्दस्य लोपः । धातुकृत इति । धातुशब्दे-
नान् धात्वर्थ उच्यते । क्रियाकृतोऽर्थ आधायिष्यत इत्यर्थः ।
नियया कारकं कर्मादिव्यपदेशयुक्तं क्रियते, क्रियापेक्षत्वा-
त्कर्मादिव्यपदेशस्य । बहुमीशाभयाचायमर्थो यद्यते—धातुः
—धात्वर्थः क्रिया, सा अर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्
वर्तमानादुपसर्गाद् स्मार्थे वतिप्रत्ययः । वृत्तिविषये चोपसर्ग-
क्रियाविशेषविशिष्टशक्त्याभारे च द्वये वर्तत इति तस्यार्थं
विधीयमानस्य वतेः सत्त्ववाचित्वादन्यर्थसंज्ञाविज्ञानादलिङ्गा-
संख्यस्य विधीयमानाऽव्ययसंज्ञा न प्रवर्तते । साधनशब्देनात्र
शक्त्याभारे द्वयं विवक्षितम् ॥ उद्गतान्युद्घत इति ।
पुंस्त्वमन नपुंसकप्रसङ्गे ऋणन्दसम् ॥

(उद्घोतः) 'वारुण काव्यम्' इत्यादौ शब्देऽपि कार्यदर्शना-
दाह—न हीति । युक्तग्रन्थ इति । एकवृत्तौ ग्रन्थ इत्यर्थः ॥
कोपविधायकाभावादाह—गम्यमानेति । ननु धातुकृतोऽर्थः क्रिये-
येति पूर्वसाधनविशेष इत्यत आह—धातुशब्देनेति ॥ ननु साधन-
कृता क्रिया, न तु क्रियाकृतं साधनमत आह—क्रिययेति । धातु-
शब्दस्य शास्त्रैककृते लक्षणायां वीजभावादाह—बहुमीशाभया-
च्चेति ॥ क्रियाविशेषशक्तीति । क्रियाविशेषनिरूपितशक्त्याभावात्
इत्यर्थः । कचिन् 'क्रियाविशेषे विशिष्ट्यन्ताभावाद्व्ये च' इति पाठः ।
तत्र क्रियाविशेषे—उद्गमनरूपे, तत्रिकृतशक्त्याभावाद्व्ये चेत्यर्थः ॥
ननु साधन शक्तिरिति पर्यायो वक्ष्य लिङ्गादियोगोऽत आह—
साधनशब्देनेति ॥

(५६८२ एकदेशिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानम् ॥*॥

(भाष्यम्) स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
स्त्रीवत्, पुंवदिति ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

इमौ नञ्ज्ञजौ प्राग्भवनादित्युच्येते तौ विशेष-
विहितौ सामान्यविहितं यति वाधेयाताम् ॥

(मदीपः) वत्युपसंख्यानमिति । वतिप्रत्यये विधीय-
मान इत्यर्थः ॥ इमौ नञ्ज्ञजाविति । प्राग्भवनादित्युच्येते
सर्वानपेक्ष्य प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृतिसामान्याद्विधीय-
मानस्य सर्वस्य प्रत्ययस्य सर्वेष्वर्थेषु नञ्ज्ञनौ बाधकौ, ततो
मध्यमे वतिरुपसंख्यायते । तेन चोपसंख्यानानेन विशिष्टाध-
विषयेणार्थान्तरे सावकाशौ नञ्ज्ञनौ बाध्येते ॥

(उद्घोतः) ननु 'वतेरुपसंख्यानम्' इत्यनेन विहितो वतिः
सर्वाथे स्थाये एव वा स्वादत आह—वतिप्रत्यये इति ॥ ननु
नञ्ज्ञभावप्यर्थमादाय सामान्यो, वतिरपि प्रकृतिमादायेति कथं
बाध्यबाधकभावोऽत आह—प्राग्भवनादिति ॥ तान्सर्वानिति ।
तच्चद्रूपेणेत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तमाप्यम्)

नैप दोषः ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न घत्यर्थे नञ्ज्ञनौ भवत
इति, यदयं 'स्त्रियाः पुंवत्' इति निर्देशं करोति ॥
एधमपि 'स्त्रीवत्' इति न सिध्यति ।

योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

(मदीपः) योगापेक्षमिति । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इति योगो
वत्यर्थे न प्रवर्तते इत्यस्यार्थस्य 'पुंवत्' इति ज्ञापकमित्यर्थः ॥

(८८१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ भा. ५५)

२००१ तस्य भावस्त्वतलो

॥ ५ । १ । ११९ ॥

(त्वत्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५६८३ एकदेशिपूर्वप्रकारवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्त्रीपुंसाभ्यां त्वत्लोरुप-

संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रीपुंसाभ्यां त्वत्लोरुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । स्त्रीभावः—स्त्रीत्वम्, स्त्रीता । पुंसादः—
पुंस्त्वम्, पुंस्तेति ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

इमौ नञ्ज्ञजौ प्राग्भवनादित्युच्येते, तौ विशेष-
विहितौ सामान्यविहितौ त्वत्लो बाधेयाताम् ॥

(५६८३ एकदेशिपूर्वप्रकारवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ बाधचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) बाधचनं च कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

नञ्ज्ञभावपि यथा स्याताम् । स्त्रीभावः—स्त्रीत्वम्,
पुंभावः—पुंस्त्वमिति ॥

(प्रदीपः) वावचनं चेति । अन्यथाऽर्थान्तरे सावकाश-
योनं नृज्जोरोपसंख्यानविहिताभ्यां विशिष्टार्थविषयाभ्यां त्वत-
ल्लभ्यां वाचः स्यात् ॥

(उद्योतः) ननुपसङ्ख्यानवृत्ताभ्यामुभयोः सिद्धौ वाचनं
व्यर्थमत आह—अन्यथेति ॥

(५६८५ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अपवादसमावेशाद्वा सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपवादसमावेशाद्वा सिद्धमेतत् ।
तद्यथा—इमनिष्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भ-
वति, एवमाभ्यामपि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अपवादसमावेशाद्वेति । वाचनं पूर्वोक्त-
वचनव्याप्यार्थः । वाचनं न कर्तव्यम्, अपवादसमावेशादि-
द्वत्वादित्यर्थः । यथा प्रकृतिविशेषाद्विधेयमानैरिमनिजादिभि-
स्त्वतलौ समाविशतः, एवं नृज्जोभ्यामित्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु युक्तिवचनयोः समत्वाभावादिकल्पायौ
वाद्यब्दोऽनुपपद्येत आह—वाद्यब्द इति । निपातानामने-
काभेदास्त्वर्थौ वाद्यब्द इति भावः । पूर्वोक्तवचनं—‘औपुंसान्या
स्त्वतलोः’ इत्येतत् ॥

(वार्तिकोक्तार्थसाधकसिद्धान्तभाष्यम्)

नैवैश्वर आह्वयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठ-
न्ति—इमनिष्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवतीति ।
किं तर्हि ?

‘आ च त्वात्’ इत्यस्माद्यत्नादिमनिष्प्रभृतिभिरप-
वादैः समावेशो भवति, न चैतावन्नाभ्यन्तरौ ।

एतावप्यत्राभ्यन्तरौ ।

कथम् ?

१ विरुद्धमपीति । स्नेहादिविरुद्धमीत्यर्थः ॥

२ तेषामपीति । धर्मशास्त्राणां वचनमदृष्टार्थं प्रमाणमिति यदि अप-
वादसमावेशविशेषमभिरक्ष्य धर्मशास्त्रकाराणां वा वचनं स्यात्तदा यथाह
मदृष्टविशेषस्या वा अपवादसमावेशं कर्तव्यमिति । तथा वा वचनमिति यथा-
देव तस्याप्यभिप्रायः ॥

३ बासी यत्र इति । ‘युवादिभ्य इमनिज्या’ इत्यादिसुप्रतिहित-
मिति निमित्तमोक्तवचनोः समावेशो भवतीति ‘आ च त्वात्’ इत्यनेन वक्ष्येन
मतीयेत । यदि ‘औपुंसान्यां स्त्वतलोरोपसंख्यानम्’ ‘वाचनं च’ इत्येते
वार्तिके न स्यातामस्तदा ‘आ च त्वात्’ इत्यनेन वक्ष्येन मन्त्रव्याख्यानपि अन्यतो
समावेशो न स्यात् । तत्र हेतुमाह—‘आ च त्वात्’ इत्यस्मात्सुत्रादर्थ-
मिषादि । मन्त्रभोरवतिवानाद्यर्थः सद्यः नात्रैव वक्ष्येन समावेश इत्यर्थः ॥

४ मन्त्रयोः समानदेशेऽनुपपत्तिरिति—आरम्भवादिस्मादिना । यदि
औपुंसान्यां मन्त्रमभिरक्ष्य विधिः स्यात्तदा युवादिभ्य इमनिज्यादिसुप्र-
तिहितः इमनिज्यादिभिः शब्दास्य समानदेशो न स्यात् । द्वयोस्तुदेवतास-
म्भेरुपपत्तिः । औपुंसान्यामित्यस्य विधित्वेऽपि वदन्तमन्त्रज्योर्भावो
मन्त्र इत्यत्र आरम्भपरत्वेनानुपपत्तिरिति न दोषः ॥

५ ‘न जानीमः’ इति भाष्योक्तो हेतुमाह—विषयविशेषेति ॥

अपवादसदृशा अपवादा भवन्तीति ।

एतच्चैव न जानीमोऽपवादसदृशा अपवादा भ-
वन्तीति ।

अपि च कुत एतद्—एतावप्यत्राभ्यन्तराविति, न
पुनः पूर्वौ वा स्यातां परौ वा ।

एवं तर्हि वक्ष्यति—‘आ च त्वात्’ इत्यत्र चकारक-
रणस्य प्रयोजनं नृज्जोभ्यामपि समावेशो भव-
तीति ॥

(प्रदीपः) नैवैश्वर इति । ईश्वरमयादिवैदमप्यनुगृही-
यते ॥ नापीति । तेषां हि वचनमदृष्टार्थं प्रमाणम् । एतेन
दृष्टादृष्टार्थाभाव उक्तः ॥ यत्नादिति । नृज्जोभ्यौसौ यत्रो न
व्याप्रियते, ‘आ च त्वात्’ इत्यस्मात्सुत्रादर्थ्वमा त्वसंशब्दानाद्
नृज्जोरोसंनिधानात् ॥ एतावप्यत्रेति । आरम्भेनवात् प्रति-
सूत्रमुपस्थानात् त्वतलपवादैरिमनिजादिभिः समानदेशौ नृ-
ज्जोवावित्यर्थः ॥ एतच्चैव न जानीम इति । विधेयधिकार-
परिभाषारूपसंभवादन्त्यतरूपनिध्याभावात् । तत्राधिकारपक्षे
कार्यकालपरिभाषापक्षे च प्रतिसूत्रं प्रत्यर्थं चोपस्थानात् स्याद्
नयोरभ्यन्तरत्वम् । यदा तु प्रागुक्तवचनार्थोऽस्तानपेक्ष्य नृज्जो
विधेयेते यथोद्देशं वा परिभाषाऽऽश्रीयते तदा नास्त्वनयोर-
भ्यन्तरत्वम् । तथा च ‘व्यादयोऽविधेयोलक्षणादणपवादा-
त्पूर्वेविप्रतिषिद्धम्’ इति पूर्वविप्रतिषेधो विधिययोद्देशपरिभाषा-
पक्षयोरेव संभवति, न तु प्रतिसूत्रमुपस्थाने ॥ न पुनरिति ।
कार्यकालपरिभाषापक्षेऽपि प्रागुक्तवचनार्थोऽस्तान् नृज्जोभ्यामु-
पस्थातव्यम् । तत्र यदि तावदेव इत्यर्थमिच्छामात्र एव नृज्जो-
वावुपतिष्ठेते—‘तस्य भावस्त्वतलौ’ ‘औपुंसान्यां भावे नृज्जो’
इति, तदाऽस्मिन् प्रदेशे संनिधानात् ‘आ च त्वात्’ इत्येतस्माद्
सुत्रात्पूर्वौ नृज्जो भवतः, नाभ्यन्तरौ । भैष त्वसर्गापवाद-
विधानोपयोगविज्ञानानन्तरं नृज्जोरोपस्थानं तदा ‘मग्नगस्त्यः’

१ कार्यकालपरिभाषापक्षे वेति । औपुंसान्यामित्यस्य परिभाषात्वपक्षे
परिभाषाविषयकार्यतावच्छेदकमात्रमेव हेतुः ॥

२ अभ्यन्तरत्वमिति । अधिकारपक्षे प्रतिसूत्रमुपस्थानेन ‘आ च त्वात्’
इत्यत्र परमपक्षोपरधानेनास्य तदनुपपत्तिरिति । परिभाषापक्षेऽपि यदि कार्य-
कालस्यापवादात् तस्यैवस्याः परिभाषाया विधिदेवे उपरधानेन तदनुपपत्ति-
रिति भावः ॥

३ नास्त्वनयोरभ्यन्तरत्वमिति । यथोद्देशेऽपि परिभाषादेवे यत्र तस्या
सकलतावकाशोभेदेन वदेयमिति चेति नास्त्वनयोरिति भावः ॥

४ यदि तावदेव इति । अथोपरभाषापक्षे यत्र भावस्यापेक्ष्य ज्ञानं
तत्रैव परिभाषोपपत्तिरिति ‘तस्य भावस्त्वतलौ’ इति सूत्रे एवास्या उप-
रधानमिति ‘आ च त्वात्’ इत्यत्र प्रयोजनमिति स्यात् । इति तो भाव-
न्यतरमिति भावः ॥

५ ननु परिभाषापक्षेऽपि नास्या आरम्भवचनवाचकत्वमिति सूत्रार्थकरण-
वैकल्यां नास्या उपरधानम् । अपि तु आरम्भवाचकभावाज्ञानेनैवभाषाया उप-
रधानमिति तस्य भावसकलतावच्छेदकत्वात् अत्रानस्य इत्येवमर्थं यदा भाषार्थ-
वोपपत्तिरिति मग्नगस्त्य इत्यस्मात्परमेवस्या उपरधानमिति तदा—अप
परसर्गापवादोऽपि ॥

इत्येतस्मात्परो ननु सौम्यो भवतः, तथापि नाभ्यन्तरो । 'गुणवचन-
प्राधान्यादिभ्यः' धर्मणि च' इत्यत्र तु प्रकृतिविशेषसंबन्धस्य कर्मा-
र्थस्योपादानाद् प्रकृत्यन्तरेण तस्यासंबन्धात्कर्मणि ननु सौम्यो-
पस्थानादभ्यन्तरत्वं नाशङ्कनीयम् ॥ एवं तर्हीति । चश-
ब्देन यत्नेन समावेशः सिध्यति । एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यते ॥

(उद्घोषः) ईश्वरो-राजा । 'ब्रह्मणस्त्वः' इत्येतत्पर्यन्तं
त्वत्तोरपिकार इति 'आच त्वाद्' इत्यस्याऽर्थः ॥

नन्वस्य विधित्वादिति जादिसमानदेशत्वमसिद्धमत आह—
प्राग्भवनादिति । अपिकारत्वादिति भावः । ननु नदीस्रोतोन्म्या-
सेनाधिकारे निक्षिप्ते 'एतच्चैव न जानीमः' इत्युक्तमत आह—
विषयधिकारेति । एवञ्च विधित्वस्यापि सम्प्रदाय जानीम
इत्युक्तिः—न निक्षिप्तुम् इत्यधिकेति भावः । प्रतिस्मृत् प्रत्ययञ्चेति ।
भवनात्प्राक्तोऽर्थो यत्र यत्र सतिहिरस्तत्र तत्र परिभाषायेऽप्युपस्था-
नादित्यर्थः ॥ यथोद्देशं वेति । 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्प्रत्ययौ' इत्यनेन तौ
विभाषा 'प्राग्भवनाद्' हर्षशो नञ्प्रत्ययद्वयस्याऽर्थेनियमाधेयता परिभाषा-
त्वेन व्याख्येय इति भावः ॥ ष्यादय इति । 'दिलदिलादि—' आदि-
घञ्प्रविहिता ष्यादयः । प्रतिघञ्प्रत्ययद्वयो हि उपस्थितिसामर्थ्यादेव बाध-
सम्भव इति तस्याऽऽनर्थक्यमिति भावः ॥ यथोद्देशेति । इदं चित्स-
मिति 'इदो गुणइदो' इत्यत्र निरूपितम् । विधित्वमेव त्वचितं, सर्वत-
त्त्वात् लङ्गत्वात् ॥ अभ्युपेसापि परिभाषात्वं भाष्ये दूषणान्तरमाह—
अपि चेति ॥ तत्वाच्चे—कार्यकालपरिभाषाप्रसङ्गेऽपीति । 'अर्थ-
निर्णानमात्र एव' इति गौडे निर्णानमपि ज्ञानमेव, सामान्यतो ज्ञान
वा । जत एवमपि 'विज्ञान' इत्युक्तं, 'विशिष्टज्ञानत्वलक्षणं । तत्तत्प्रकृत्याप-
बाधकाङ्क्षानिवृत्त्यनन्तरं हि अन्यसंरणावकाशः । उपयोगो—लक्ष्यम् ।
ननु कर्मणि तयोश्चस्त्रिंशोऽभ्यन्तरत्वमत आह—गुणवचनेति ॥

(५६८६ अतिव्याप्तिनिवारकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वति-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्र-
सङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति—अभिप्रायो देवद-
त्तस्य मोदकेषु भोजने । ये नो भावास्त नो भावाः
पुत्राः पुत्रैश्चेष्टन्त इति ॥

(प्रदीपः) अभिप्रायादिष्विति । अनाश्रितप्रकृति-
निमित्तविशेषो भावशब्दाच्चो यावान् कथिदर्थस्तस्य सर्वस्य
विशेषानुपादानाद् ग्रहणस्य न्याय्यत्वादतिप्रसङ्गः ॥ ये नो

१ तस्यानर्थक्यमिति । प्रतिघञ्प्रत्ययान्ते हि अस्तृत्वित्वान्नेव अप-
वादरायचलमिति ष्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादनुपवादात्पूर्वविधितिद्वयमिति
वार्तिकस्यानर्थक्यमिति भावः ॥

२ निर्णानपदेन निष्कृष्टज्ञानस्य बोधो मा भूदित्यत्र आह—इति पाठे
निर्णानमपीति ॥

३ भावशब्दस्यानेकाधित्वमुपदर्शयति—भावशब्दोऽस्तीति ॥

४ 'सिद्धं तु तस्य गुणस्य' इति वार्तिकप्रमाणान्नेन न लोकेप्रविद-
गुणता ग्रहणमिच्छेदाह—गुणशब्देन यावानित्यादि ॥

५ 'तस्य गुणस्य भावाद्' इति वार्तिकप्रमाणान्नेन नो नमाह—यस्य
भावादित्येतापत्तीति ॥

भावा इति । अस्माकं येऽभिप्रायास्ते नित्यमेवास्माकं भव-
न्तीत्यर्थः । भवन्तीति भावाः । 'भवतेधेति वक्तव्यम्' इति
कर्तरी णः ॥

(उद्घोषः) भावशब्दोऽत्यभिप्रायवचनी, यथा 'अयम्भावः'
इति । पदार्थमात्रेऽपि यथा—'विचित्रा भावशक्तयः' इति । अस्ति च
शृङ्गारादिसाधिसञ्चारिणु—'सायीभावः',—'सञ्चारीभावः' इति ।
कर्तृवर्जितकारके च—'यस्य च भावेन—' इत्यादौ धात्वर्थवचनः, प्र-
तिनिमित्तवचनी चेत्यभिप्रायेणाह—भाष्ये—अभिप्रायादिष्विति ॥
तत्वाच्चे—अनाश्रितेति । 'ये नो भावाः' इति भाष्येण 'भाव-'
शब्दस्याभिप्रायवचित्वे लौकिकः प्रयोगः प्रमाणत्वेन दक्षितः ।
अभिप्रायमवनेयव दर्शयति—भाष्ये—पुत्राः पुत्रैश्चेष्टन्त इति ॥

(५६८७ अतिव्याप्तिनिवारकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु यस्य गुणस्य
भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तद-
भिधाने त्वत्तलौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।
कथम् ?

यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभि-
धाने—तस्मिन् गुणे चकन्त्ये प्रत्ययेन भवितव्यम्, न
चाभिप्रायादीनां भावाद् द्रव्ये देवदत्तशब्दो यतते ॥

(प्रदीपः) यस्य गुणस्येति । गुणशब्देन यावान् कथित-
राश्रयो भेदको जालादिरर्थः स सर्व इह गृह्यते । 'यस्य भावाद्'
इत्येतावत्तुच्यमाने पुनस्य भावाद् पितरि पितृशब्दप्रवर्तनापि-
तृत्वमिति पुनै भावप्रत्ययः स्यात्, पुनत्वमिति च पितरि—इति
गुणग्रहणम् । भावात्—विषयमानत्वादित्यर्थः । द्रव्यशब्देन
विशेषभूतस्त्वत्तलभाषाप्रसङ्गोऽर्थ उच्यते । तस्मिन् द्रव्ये शब्दनि-
वेशः—शब्दस्य प्रकृतिर्यस्य गुणस्य शब्देन वाच्यस्यावाच्यस्य वा
भावाद् स त्वत्तलवाच्यमित्येव इत्यर्थः । तत्र ये रूपवादयः शब्दा
गुणमात्रवृत्तयस्तेभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः—
रूपत्वमिति । ये तु शुक्रादयो गुणगुणित्वतो गुणगुणितोरभेदोप-
चारान्मनुबलोपाह्वये तेभ्यो गुणैरितिभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये
भावप्रत्ययः । गुणित्वमिच्छन्तु गुणे । अणुमहदीर्घादयो निर्व-
परिमाणिनि वर्तन्ते न तु परिमाणमात्रे, तेन तेभ्यः परिमाणे
गुणे भावप्रत्ययः । 'तेलं' 'णत्वम्' इति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेदे

१ शब्देन वाच्यस्यावाच्यस्य वा यस्य गुणस्य भावाद्—स्त्वत्तल शब्दस्य
प्रकृतिः स—गुणस्यवृत्तयश्चमित्येव इत्यनर्थः ॥

२ शुक्रादीनां गुणगुणित्वान्ने हेतुमाह—गुणगुणितोरभेदोपचारा-
दिति ॥

३ गुणवृत्तिर्यस्य इति । गुणवृत्तिभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये यत्र भावः,
प्रत्यय इति भावः । गुणवृत्तिर्यस्येति शब्दे यत्र भावप्रत्यय इति भावः ॥

४ वक्तव्यमिति । इत्येतेषां भिन्ना वा वक्तारवर्णव्यक्तिसमवेदस्याभावे—
इत्यनर्थक्यमवनेयवत्तलभाषाप्रसङ्गो विधेये भावप्रत्यय इत्यर्थः ॥

प्रवृत्तिरिति तस्य प्रवृत्तिनिमित्ततेति भावः ॥ इत्याहुतिरिति । शब्दा-
र्थोभेदादिमत्त इदम् । वाचकत्वमेव सम्बन्धस्तद्व्याप्तादावकत्व-
प्रदासम्बन्ध इत्यत्रारविः । 'नानात्व' 'सहत्वं' 'योग्यपक्ष' इत्यादौ
'नाना'शब्दोऽसहभूते, 'सह'शब्दः सहभूते शृङ्गे ववैते, अतोऽसह-
भावादौ प्रत्यय इति बोध्यम् । एवञ्च यन्मोक्षाय शब्दस्य प्रवृत्तिः स
प्रत्ययार्थः । प्रवृत्तिरप्येवम् । प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन च तच्छब्दस्यम् ।
नोपेतु समभिव्याहारादिशिष्यैव, तथैवानुमत्ताव, वार्तिकस्मारसाच ।
शब्दतावच्छेदकश्च एवतत्त्वादीत्यादि बोध्यम् ॥

(द्रव्यगुणनिर्वचनभाष्यम्)

किं पुनर्द्रव्यं ? के पुनर्गुणाः ?

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा गुणाः, ततोऽन्यद् द्र-
व्यम् ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदप्रति-
पत्त्यर्थः प्रश्नः ॥ शब्दस्पर्शौति । एतच्चोपलक्षणम्, परा-
श्रयस्य सर्वस्य भेदकस्य जात्यादेरिह गुणत्वेनाभिमतत्वात्,
विशेष्यस्य सर्वनाम्ना प्रत्ययस्यस्य द्रव्यत्वेनाभिमतत्वात् ।
तत एतदुक्तं भवति—यथा द्रव्यदाय आधिताः ससर्गिणो
गुणा एवमन्योऽपि जात्यादिधर्मो गुण इति ॥

(उद्घोषः) भेदप्रतिपत्त्यर्थे इति । 'क्षियाय' इति सूत्र-
भाष्योक्तं 'गुणसमूहो द्रव्यम्' इति मते समूहसमूहेनोभेदाभावादिति
भावः ॥ भाष्ये—उतोऽन्यदिति । प्रत्येकातिरिक्तसमूहरूपमित्यर्थः ॥
एतदुक्तमिति । 'शब्द' इत्यादिभाष्ये ससर्गिणोऽपि जात्यादिधर्मो गुण इति ॥

(द्रव्यनिर्वचनोपक्रमभाष्यम्)

किं पुनरन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम्, आहोस्तिद-
न्यत् ?

गुणस्यायं भावाद द्रव्ये शब्दनिवेशं कुर्वन् व्या-
पयति—अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमिति ।

अनन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम्, न हान्यदुपलभ्यते ।
पशोः खल्वपि विशासितस्य पर्णशते न्यस्तस्य नान्य-
च्छब्दादिभ्य उपलभ्यते ॥

(प्रदीपः) किं पुनरन्यदिति—भेदावगतिहेतुप्रमाण-
प्रश्नः ॥ अयमिति । तारिचक्येदाभेदविनितापरिहारेण लोक-
प्रसिद्धं भेदमाश्रित्य प्रत्ययार्थं आचार्येण व्यवस्थापित इत्यर्थः ॥
न हान्यदिति । असत्यपि भेदे लोके भेदव्यवहारदर्शनात्तान्ति

ततो भेदनिश्चयः । न च रूपादिव्यतिरेकेण द्रव्यं प्रत्यक्षे-
णोपलभ्यते, रूपादिप्रतिपत्तिमात्रे पटादिव्यवहारात् ॥ पशोः
खल्वपि । उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य द्रव्यस्यानुपलम्भादसत्त्व-
निश्चयो युक्त इति भावः ॥ पर्णशते न्यस्तस्येति । बहुधा
विभक्तस्येत्यर्थः । एतेन भाषायां परस्परव्यवधानेन व्यवधान-
स्यानुपलब्धिवारणस्याभावात् प्रतिपादितः ॥ नन्ववयवविभाग-
स्ययोगनिमित्तावयविद्रव्यस्य विनाशादनुपलम्भः स्यात् ॥ एवं
तर्ह्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सर्वदाऽनुपलम्भादसत्त्वनिश्चयोऽस्तु ॥

(उद्घोषः) 'ततोऽन्यद्द्रव्यम्' इत्युक्ते पुनरन्यावानन्यत्वविषये
प्रसोऽयुक्तोऽयं आह—हेतुप्रमाणेति । हेतुोऽन्यद्द्रव्यमिति प्रमाण-
सिद्धं वा, उत—अनन्यदिति प्रमाणसिद्धं वा इति प्रश्नमाध्याये इति
भावः ॥ भाष्ये—गुणस्यायं भावादिति । अयम्—वार्तिककारः ।
कुर्वन्—वदन् ।

ननु तदावयवपक्षे प्रमाणं पृच्छन्तं प्रति तदावयवस्य प्रमा-
णत्वेनोपगमासोऽयुक्तोऽयं आह—तारिचकेति । एवञ्च त्वदीयोऽप्य
मैत्रो निर्विषय इति भावः ॥ लोकप्रसिद्धमिति । लोकव्यवहारार्थे
प्राप्ते लोकप्रसिद्धपदार्थत्वेवावयवयुक्तमिति भावः ॥ वास्तवभेदेऽपि
नास्त्येवेति तात्पर्यम् ॥ असत्यपि । यथा दृढदण्डोर्वास्तवभेदा-
भावेऽपि लोके 'दृढो दण्डः' इति भेदव्यवहार इत्यर्थः । एवञ्च आन्त-
लोकव्यवहारेण कथं शास्त्रार्थनिर्णय इति भावः ॥ न च रूपादीति ।
एवंजातुपलब्धिप्रमाणेनान्यत्वाभासनिश्चय इत्यर्थः ॥

अनुपलब्धिप्रमाणमेव द्रव्यमिति भाष्ये—पशोरिति ॥ तदा-
वच्छे—उपलब्धीति । एवञ्च विविक्तगता अहमाभावादसत्त्वनि-
श्चय इत्यर्थः । उपलब्धिलक्षण प्रमाणमेव सत्त्वनिश्चयकम्, उपल-
ब्धिलक्षणप्राप्तमाणाप्रप्तस्य प्राप्तसत्त्वनिश्चययोग्यस्यानुपलम्भादसत्त्व-
निश्चय इत्यर्थः ॥ दृष्टेवेति । भाषायां भेदेन हि तत्त्वव्यवधानार्थ-
मुपलब्धिः सम्भाव्यत इति भावः ॥ एवं तर्ह्येति । भेदतिरिक्तद्रव्यस्य
तत्राशयः च कल्पनादेक्याऽनन्यत्वं लब्धमिति भावः ॥

(द्रव्यनिर्वचनभाष्यम्)

अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम्, तद्वदनुमानगम्यम् ।
तद्यथा—ओपधिवनस्पतीनां वृद्धिहासौ, ज्योतिर्पां
गतिरिति ।

कोऽसावनुमानः ?

इह समाने वर्मणि परिणामे च अन्यसुलानं

१ 'यन्त्राभावे' इति क. ग. घ. पाठः ॥

२ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति । यस्य गुणस्य भावाद्व्ये शब्दविशेषाद-
भिप्राये स्वतन्त्रमिति वार्तिकेन द्रव्यवाचकान्यच्छब्दाद्युक्ते स्वतन्त्रे विधीयते । ततोऽपि
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्द्रव्यगुणयोः को भेद इति प्रश्नः ॥

३ भाष्ये—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा गुणास्ततोऽन्यद्द्रव्यम्—इत्युक्तत्वात् किं
पुनरन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमित्युक्तम् । नैतत्पदद्वयद्विधा सामान्यत्वेन शब्दश्च
इति तत्र, 'भेदावगतिहेतुप्रमाण प्रश्नः' इति अन्वयेन केन्येन व्यवस्थापितम् ।
शब्दादिभ्यो द्रव्यस्य भेदे नो हेतुः स सामान्यितो न येति तदावयवम् ॥

४ 'यस्य गुणस्य भावाद' इत्यादिवार्तिकवाच्यत्वात् अवयवभेदे प्रमाण-

विशेषायां वार्तिकवाच्यत्वेन कथायां नमुक्तमिति भावः ॥

५ प्रश्न इति । पक्षेऽपिना 'किं पुनरन्यद्' इत्यादिप्रा कृतम् ॥
६ शब्दव्यवहारस्येति । गुणव्यवहारो द्रव्यमिति विशिष्टानुपलब्धिगुणोभेद-
विधानेन वैवाचीयत इत्यर्थः ॥

७ ननु द्रव्यगुणयोर्वास्तवभेदाभावे लोके कथं भेद इत्येतत् पटादेन विष-
यवृत्ति—यथा दृढदण्डोरिति ॥

८ एवमेति । द्रव्यगुणयोर्वास्तवभेदेन नोपलब्धत्वं इत्यन्तरं नास्तीत्यर्थः ॥
९ अतिरिक्तद्रव्यस्येति । भाषायां सयोगेतिरिक्त द्रव्यगुणयोः, स-
मस्य च भाष्ये—अन्यत्वात् इति उपलब्धिव्यवहारस्येव व्यवस्थापनेन वार्तिकमिति भावः ॥

यदि रूपायात्मन्वनैरामलकादिबुद्धिः स्यात्तदा पूर्वरूपादिविना-
शादपूर्वरूपादिप्रादुर्भावाच्च तदेवेदमात्मलकमिति प्रत्यभिज्ञा-
प्रत्ययो नोपयेत । अस्ति च भिन्नाकारबुद्ध्युत्पत्तिः । तस्मादस्ति
रूपाधयो द्वयम् । एतच्च पाकजरूपाद्युत्पत्तौ ये द्वयविनाशं
नेच्छन्ति तन्मतेन द्वयं प्रत्यभिज्ञाधयेषोक्तम् ॥ ये तु पाकज-
रूपाद्युत्पत्तौ पूर्वद्वयविनाशमपूर्वद्वयव्याभ्यां चाभ्युपगच्छन्ति
तन्मतेन द्वयभेदेऽपि जातेरेकत्वाज्जातिप्रत्यभिज्ञाधयेषोक्तम् ।
जातेरेकाधारे द्वयं, ततो जातिमन्तरेण प्रत्यभिज्ञाया अभावाद्
द्वयमन्तरेण जात्युपलम्भाभावाद् द्वयस्य सद्भावनिश्चयः ॥

(उद्घोषः) नन्वत्र पक्षे आमलकादौ पाकेन पूर्वरूपादि-
विनाशे तत्तद्वद्वत्तत्तदायस्यापि नाशस्तदेवेदमात्मलकमिति प्रती-
नापत्तिरिति चेन्न, कैषाभिद्रुपानां नाशेऽपि करोतुसमुदायस्य
सत्त्वेन प्रत्यभिज्ञोपपत्तेः । तदेवाह—अथ वा यत्नेति । 'सद्भा-
वाद्' इति शेषः । यस्यावयवसमूहस्य सद्भावादित्यर्थः । कैवटस्य
वैधेयिकादिनवानुसारेण भाष्य व्याचक्ष्णः कश्च 'स्त्रियाम्' इति
सूत्रसमाधेयं न निरुध्यन् इति चिन्त्यम् ; कथं च 'किं पुनर्द्वयम्,
के गुणाः' इति प्रश्नस्य न निर्दलेति च चिन्त्यम् ॥ तन्मतेनेति ।
ते हि क्वचित्प्रियमात्रेण प्रत्यभिज्ञां मन्यन्ते ॥ ते स्थितिः । ते हि
परमाणुर्यन्तद्रव्यनाशे परमाणुत्वेव पाकनरूपाद्युत्पत्तौ पुनः पूर्व-
वद्भूत्यारम्भं वदन्ति ॥ जातेरेकाधारे द्वयमिति । यपि शुणोऽपि
जात्यापारस्तथापि प्रकृताभिप्रायेणेदम् ॥

(द्वयस्यान्यर्थलक्षणभाष्यम्)

अन्यर्थे खल्वपि नियमनं—गुणसंज्ञाया द्वय-
मिति ॥

(प्रदीपः) अन्यर्थमिति । अर्थान्विताद् द्वयव्यप-
देशादेव रूपादिव्यतिरिक्तं द्वयं सिद्धमित्यर्थः ॥ गुणसंज्ञाया
इति । सद्भावते-सगम्यते-आधीयते इति सद्भावः । 'समि
युद्धुव' इति घञ् । गुणानामाधयो द्वयमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) गुणानामाश्रय इति । समूहस्य भेदकत्वनयैव
चामयत्वम्बहवोऽपीति भावः । एवञ्च 'गुणसमूहो द्वयमिति पत-
क्षति' इति योगभाष्येण न विरोध इति मञ्जूषाया निरूपितम् ॥

(सिद्धं ॥ यस्यैवादिन्यासाद्योपभाष्यम्)

यदि तर्हि पृथीसमर्थाद् गुणे प्रत्यया उत्पद्यन्ते,
किंनियता सूत्रेण ?

१ अर्थाभिप्रायिते । गुणसंज्ञानरूपद्वयपदस्य ब्यवहारादेव तदतिरिक्त
मित्यर्थः ॥

२ द्वयगुणपदार्थयो भ्रष्टादाम्यत्रयोर्भेदचिन्तनान्तरं 'सिद्धं ॥ यस्य'—
इत्यादिशक्तिरोक्तत्वात् पदमयोग्यत्वाद्—दिग्भिरिति ॥

३ रज्जुसंज्ञाविरतिः । द्विगुण रज्जुरित्यत्र न स्वतन्त्रो भावो किन्तु रज्जु
संज्ञादेव द्विगुण इत्येकसिद्धये मलयः प्रमातीतीति भाष्याशङ्कः ॥

४ टीकाकारान्तरमनमानसमतोऽप्यत्र पाठ इदानीन्तनेषु सर्वेष्वपि पुत्र
केषुलक्ष्यते इत्यन्तान्तरि स्थितिः ॥ अत्रत्य तत्र च प्रदीपेभ्योऽन्तर्धानाद्
यगत भवेदिति न तत्पदेऽपि असद्वद् भाष्य इति प्रभो भविष्यति ॥

५ ननु द्वाभ्यां धमाग्रामपचपाभ्यां निर्गता रज्जुर्द्विगुणा रज्जुरित्युच्यते ।

पताषट्ककव्यम्—पृथीसमर्थाद् गुण इति ॥

(प्रदीपः) किमियतेति । 'यस्य गुणस्य भावात्'
इत्यादिना गुणना सूत्रेणेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नाथे—पृथीसमर्थाद्गुणे इति । 'तस्य गुणे'
इति वक्तव्यमिति भावः ॥

(एतादृशान्यासे दोषभाष्यम्)

पृथीसमर्थाद् गुण इतीयत्युच्यमाने द्विगुणा रज्जु-
स्त्रिगुणा रज्जुः, अत्रापि प्रामोति ॥

(प्रदीपः) द्विगुणा रज्जुरिति । विषयप्रदर्शनमात्र-
मेतत् । रज्जुशब्दात्तु पञ्चन्तादवयवलक्षणे गुणे त्वतल्लभसङ्गः ॥

(उद्घोषः) ननु 'द्विगुणा रज्जुः' इत्यत्र गुणशब्देनैवाभिधा-
नात् 'उक्तार्थानात्' इति न्यायेन पृथीसमर्थात्तानेन च प्रत्ययानुत्प-
त्तित आह—विषयेति ॥

(अवयवानामपि गुणत्वबोधकभाष्यम्)

नैर्घे दोषः ।

गुणशब्दोऽयं वहर्थः । अस्त्येव समेप्यवयवेषु
वर्तते । तद्यथा—द्विगुणा रज्जुः, त्रिगुणा रज्जुरिति ।

अस्ति द्वयपदार्थकः । तद्यथा—गुणधानयं देश
इत्युच्यते, यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्तन्ते ।

अस्त्यप्राधान्ये वर्तते । तद्यथा—यो यत्राप्राधानं
भवति स आह—गुणभूता वयमत्रेति ।

अस्त्याचारे वर्तते । तद्यथा—गुणधानयं ब्राह्मण
इत्युच्यते, यः सम्यगाचारं करोति ।

अस्ति संस्कारे वर्तते । तद्यथा—संस्कृतमर्घं
गुणयदित्युच्यते ॥

(प्रदीपः) कथं प्रेतज्ञ इत्याह—गुणशब्दोऽयमिति ।
कश्चित्तु पाठः—नैघ दोषः । गुणशब्दोऽयमिति ।
तन्नायमर्थः—यतोऽयं गुणशब्दो बहुर्थः, ततः 'यस्य गुणस्य
भावात्' इत्यस्मिन् न्यासेऽतिप्रसङ्गो न भवति, शब्देन विशिष्टस्य
गुणस्य शब्दप्रतिनिमित्तस्वरूपोपादानात् ॥

(उद्घोषः) कथं प्रसङ्ग इति । परीक्षयस्य भेदकस्य
गुणपदार्थत्वाविति भावः ॥ कश्चित्स्थितिः । तद्वद्विषयः यत्र युक्तः,
अत्र पाठोऽसामञ्जस्यमानादिराहुः ॥

अवयवानामपि गुणत्वं नास्तीति रज्जुशब्दात्तल्लय एव न प्रामोतीत्याशयेनाह—
कथं प्रसङ्गेति ॥

१ 'नैघ दोषः' इति पाठे तल्लयि युक्त्यामल एव यदावपि—तत्रापमर्थ
इति ॥

२ अवयवानामपि गुणत्वं सम्प्रत्ययितं—पराश्रयत्वेति ॥

३ तद्वद्विषयः यत्र युक्त इति । भाष्यद्वारा हि—द्विगुणा रज्जुरित्यत्र
प्रामोतीत्युक्तम् । अत्र अवयवानामपि गुणत्वस्याशब्देन मलयस्य प्रामोतीतीति
व्याशङ्क्य अवयवानामपि गुणत्वगुणपदार्थत्वं नयनात्—गुणसंज्ञोऽयमित्या-
दिना । एवञ्च नाथे 'नैघ दोषः' इति पाठोऽयुक्तः एवेति तद्वद्विषयः यत्र
युक्त इति भावः ॥

(पष्ठीसमर्थाद्गुण इति न्यासे अतिव्याप्तिदर्शकभाष्यम्)

अथवा सर्वत्रैवायं गुणशब्दः समेषु अवयवेषु
वर्तते । तद्यथा—द्विगुणमप्ययनं त्रिगुणमप्ययन-
मित्युच्यते । चर्चागुणान् क्रमगुणांश्चापेक्ष्य भवति,
न संहितागुणांश्चर्चागुणांश्च ।

यद्येवं गुणवदन्नमिति गुणशब्दो नोपपद्यते ।
नह्यन्नस्य सूपादयो गुणाः समा भवन्ति ।

किं तर्हि ?

युक्तितोऽपि । आतश्च युक्तिः, यो हि मुद्रप्रस्थे
लवणप्रस्थं प्रक्षिपेन्नादो युक्तं स्यात् ।

यदि तावद्वेदश्च नान्योऽप्युक्तव्यं स्यात् ।

अथानित्तेरंजं नादो जग्ध्वा प्राण्यात् ॥

(प्रदीपः) अथ वेत्ति । पूर्वोक्तविषये सर्वस्मिन्नित्यर्थः ॥

त्रिगुणमध्यनमिति । पदक्रमसंहितालक्षणावयवत्रयो-
गात् ॥ चर्चागुणाः=पदविच्छेदगुणाः । पदक्रमाप्यायी
द्विगुणमधीत इत्युच्यते ॥ न संहितागुणांश्चेति । वेदान्तर-
संहितां वेदान्तरपदानि वाऽधीयानो द्विगुणमधीत इति नोच्यते,
अध्ययनक्रमभेदादेकस्याध्ययनस्य द्विगुणत्वाभावात् । यद्यपि
क्रमपाठे पदावृत्त्याधिक्यं भवति, तथापि युक्तिः साम्योप-
पत्तिः । 'गुणवान्यं देशः' इत्यत्रापि गोसस्यादयो युक्तिः समा
देशावयवत्वाद् गुण उच्यन्ते । गवाधीनं देशावयवत्वमुपच-
रितम् । 'गुणवान् धनम्' इत्यत्रापि गृहावयववस्त्ररक्षामनिर्देशः ।
'गुणवान्यं ब्राह्मणः' इत्यादीवपि ब्राह्मणादिशब्दाध्यगुणसमुदाये-
कदेशाचारवाची गुणशब्दः । युक्तिधाचारस्य साम्यम् ॥ यद्ये-
वमिति । यथा 'द्विगुणा रज्जुः' इत्यादी प्रमाणतोऽवगमस्य
साम्यं न तथाऽत्रेति प्रश्नः ॥ युक्ति इति । अयं कि-
र्यादां यद्योयं तद्वत्तमित्यर्थः ॥ यदि तावदिति । युक्तिः
आप्त्याप्तये अक्षमेव तत्र स्यात्, पुनः पुनस्तस्य गुणवत्त्वं
मित्यर्थः । तदेवं 'वष्टीरमग्रां हूये' इत्युच्यमानेऽतिप्रचष्टाव
'दस्य गुणस्य भावाद्' इत्याश्रयितव्यम् ॥

(उद्घोषः) संदिग्धान्नील यः पदान्वयीति तदीयमध्ययनं
 त्रिगुणमित्युच्यते । ते अनील यः क्रममप्यपीति तस्य त्रिगुणम् ।
 यदिताप्यनराज्ञेऽपि नान्वीतयनया पदान्वयनसम्प्रादाह—पद-
 विरुद्धेति । भाष्ये—“पद्यांगुणान्” इत्यादेः “समान्” इत्यादिः ।
 पदक्रमोपपत्तिरिति । पदानां क्रमेण-विच्छेदेनाप्यासीत्यर्थः । भाष्ये
 ममावप्येतेषु षष्ठी मुक्तिश्चाह—न संदिह्येति । अथ “विषयान्”
 इत्यादिः । पद्वनप्राह—येदानीत्येति । अप्ययनक्रमभेदादिति ।

अध्ययनविषयवर्णानुपूर्वाभेदादित्यर्थः ॥ युक्तिः इति । बोध्यमान-
पदस्वरूपभेदाभावादिति भावः ॥ युक्तिः समा इति । देशस्य
समा अवयवा इत्यर्थः ॥ तदाह—देशावयवत्वादिति । ‘समान-
देशावयवत्वात्’ इति पाठे अवयवान्तरेण तुल्यतया देशावयवत्वा-
दित्यर्थः ॥ ननु तेषां देशावयवत्वं कथमत आह—गावादीना-
मिति । यथा देशावयवोऽर्थक्रियाकारी, तथा गोसस्यादिकमपीत्यर्थः ॥
युक्तिः—ब्राह्मण्यवधारप्रयोगजकृतेनेत्यर्थः ॥ ननु क्रीडा युक्तिः
साम्यादेव ‘गुणवद्वज्र’ इत्यादयः प्रयोगा अत आह—यथेति ॥
अर्थक्रियायामिति । सा न्व प्रकृते भोगनरूपा ॥

(यस्य गुणस्येति न्यासस्याभ्यासिप्रदर्शकं भाव्यम्)

शुक्लादिषु तर्हि वर्त्यभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति ।
शुक्लत्वम्, शुक्लतेति ।

किं पुनः कारणं शुक्लादय एवोदाह्रियन्ते, न पुनर्वृक्षादयोऽपि—वृक्षत्यम्, वृक्षतेति ।

अस्त्यत्र विशेषः.

उभयवचना होते द्रव्यं चाहुर्गुणं च, यतो द्रव्य-
वचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अत्राप्यव्याप्तिं चोदयति—शुक्लादिष्विति ।
 ‘पटस्य शुक्लः’ इति व्यतिरेकदर्शनाद्व्युत्पन्नप्रवचनाः शुक्लादयः ।
 ‘पटस्य शुक्लत्वम्’ इत्यादौ गुण एव त्वत्वादिप्रत्ययो दृश्यते ।
 न च गुणे वर्तमानानां तेषां गुण एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मत्वा
 प्रश्नः । गुणसमवायिनि तु सामान्ये स्यात् प्रत्ययः, किंतु पटस्य
 शुक्लत्वमिति पटेन संन्याभावात्प्रश्नः ॥ ध्वस्यभावादिति ।
 वर्तनं—वर्तः । वृत्तिरित्यर्थः । नवोऽस्मिन्स्तीति—नवौ प्रत्ययार्थः,
 प्रकृत्यर्थव्यतिरेकप्रत्ययार्थोभावादित्यर्थः ॥ न पुनर्दृष्टादय
 इति । वेदमि जातिमात्रवचनाः, ततो जातौ प्रत्ययप्रसक्तः ॥
 द्रव्यं चानुरिति । मिथिद्यजादियुक्तमित्यर्थः ॥ गुणं
 वेत्ति । जातिक्षयम् ॥ यतो द्रव्यं यचना इति ।
 यस्याद्रव्यवचनास्तस्याज्जातो प्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्ययः ॥

(वक्ष्योचः) ननु गुणिपरेषु शुद्धादिषु गुण मय कर्ता, गुणपरेषु सद्रसमातिरिति किमुच्यते 'कर्त्तृमावात्' इति ? इत्यन आह—पटस्य मुक्त इति ॥ पटेन सम्बन्धमाभायेति । प्रकृत्यपेक्ष पटेन सम्बन्धे च सापेक्षावाङ्मयमावप्रसक्त इति भावः ॥

(अथ्याह्यभाषोपपादकभाष्यम्)

इमेऽपि तर्हि-उभयवचनाः ।

कथम् ?

आरभ्यते मतुल्लोपः—गुणवचनेभ्यो मतुपो
न्यमयतीति ।

यतो द्रव्यवचनास्तनो वृत्तिर्मयिष्यति ॥

[illegible]

५ अविनेतविति । अर्द्धं दृष्ट्वा । कर्म तदुक्तं अ स्वरसिद्धिं तदव्यापकं

मधुमेन श्रीकनकसुतं च स्तुतिद्वयम् । ४

३ अर्थव्यवस्थायामिति । भोजनव्यवस्थां तस्यां वक्ष्येवं भवेत्-मुद्रयापि
नृणामपि कष्टं घटयेत् । अर्द्धं वा मुद्रयापि कष्टप्राप्तं दीयेत् न तत् एव
सर्वद्वयम् ॥

(प्रदीपः) आरभ्यते मनुज्योप इति । वृक्षादयो जातित-
द्रतोस्तेन विवक्षायां द्रव्यमाहुः । न हि यथा 'पटस्य शुरुः' इति
व्यतिरेको दृश्यते तथा 'धवस्य वृक्षः' इति । तत्र गुणद्रव्ययो-
र्व्यतिरेकदर्शनात्मनुबोधवर्णनित्तरूपोऽङ्गारममः ॥

(उद्घोषः) ननु यथा वृक्षशब्दो मनुज्योपे विनैव जातिवि-
शिष्टद्रव्यमाह, तथा शुद्धादयोऽपि गुणविशिष्टं द्रव्यं वक्ष्यन्तीति किं
मनुज्योपेन ? इत्यत आह—वृक्षादय इति । जातिप्रवृत्तिनिमित्तकश-
ब्दतोष्यजातेः स्वाश्रयेणाभेदविवक्षेवेति भावः । अत्र त्वं तत्त्वं प्रागे-
वोक्तम् ॥

(अव्याप्तिदशकं आप्यम्)

डित्यादिषु तर्हि त्वयंभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति ।
डित्यथम्, डित्यता, डाम्भिदृता, डाम्भिदृत्य-
मिति ।

अत्रापि—“कश्चित् प्राथमकल्पिको डित्यो डाम्भि-
दृश्चेति । तेन कृता क्रियां गुणं वा यः कश्चित्करोति
स उच्यते—डित्यत्वं न पतत्, डाम्भिदृत्यं त एत-
त् । एवं डित्याः कुर्वन्ति, एवं डाम्भिदृताः कुर्वन्ति ॥

यस्तर्हि प्राथमकल्पिको डित्यो डाम्भिदृश्च, तस्य
यत्वंभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति ।

नैप दोषः ।

यथैव तस्य कार्यवित्कः प्रयोगः, एवं वृत्तिरपि
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) डित्यादिव्यति । डित्यादयो यच्छब्दशब्दा
अर्थगतं न किञ्चित्प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्ते, पुरुषेच्छावशेन प्रवर्त-
न्तात् । तेन कृतामिति । डित्यसहचरितगुणक्रियादर्शनादव्य-
व्याप्त्युपचारात्प्रवर्तमानस्य डित्यशब्दस्य गुणक्रिये एव प्रवृत्तिनि-
मित्तमित्यर्थः । कार्यचिह्नक इति । विनयादिषु कार्यचिह्न-
चस्य पाठात्स्वायं ठक्प्रत्ययः । शब्दस्वरूपमर्थेऽप्यस्य 'अयं
डित्यः' इति संज्ञासंज्ञिबन्धः क्रियते । ततः शब्दस्वरूपासंज्ञा-
वया डित्यशब्दस्यार्थं प्रयोगस्तत्रैव शब्दस्वरूपमर्थेऽप्यस्य प्रत्यय-
इत्यर्थः । अन्ये तु प्रवृत्तिप्रभृत्या विनाशान्त्वोपचाराद्यवस्थाभेदभिन्न-
इत्यसंभवायिनी जातिमिच्छन्ति । यदर्थानादवस्थान्तरेऽपि 'स
एवायं डित्यः' इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय उत्पद्यते तस्यां प्रत्ययः ॥

(उद्घोषः) ननु तत्रापि शब्दरूप प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीत्यत आह—
डित्यादय इति । भाष्ये—तत्रापि कश्चिदिति । 'तत्रापि' इत्यस्य
'उत्तरमाह' इति शेषः ॥ 'कश्चित्'—इत्यादि 'इति' इत्यन्तं वार्तिकोक्त-
मुत्तरम् ॥ तत्राचष्टे—तेन कृतमित्यादि । शब्दस्वरूपमर्थेऽप्य-
स्येति । तादात्म्याव्याप्तोऽत्र बोध्यः । उदेनाह—अयं डित्य
इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः क्रियत इति ॥ यथा डित्यशब्दस्येति ।
अन्यथा शब्दाशिवैकत्वकामावेन निर्वर्तितावच्छेदकशक्तिप्रशाम्भावेन
च प्रयोग एव न स्यादित्यर्थः । बालातिरिक्तपदार्थं विशेष्यतामकार-
तयोः सावच्छिन्नत्वनियमादिति भावः । अन्ये तु—यन् व्याख्याने वक्ष्य-
दिपदसहस्रत्वादस्य 'कश्चित्'पदप्रयोगासामञ्जसम्, अतो व्यक्ते-

रेव प्रकाताविशेष्यतास्य विषयताद्वयेन भावमिति शक्तिप्रप्रयोगयो-
रुपपत्तिः । एवं प्रकारस्य चान्यथादृष्टत्वात् 'कश्चित्' इत्युक्तिः
सम्भवति । पञ्च प्रकारतामिश्रिता व्यक्तिः 'त्व'प्रत्ययार्थ इत्याहुः ॥
जातिमिच्छन्तीति । जन एवात्रातिप्रसङ्गवारणाय 'आकृतिप्रवृत्ति'—
इत्यादिपरिभाषा स्वशाखे आश्रिता ॥

(५६८८ सिद्धं ॥ यत्वेति न्यासं परिलज्ज्य अन्यन्यासे
वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन
भवन्ति स तेषां भावस्तदभिधाने ॥ * ॥

(प्रदीपः) यद्वेति । पूर्वत्र लक्षणे जातिगुणद्रव्यलक्ष-
णार्थाभिधायिभ्यो गवादिभ्यः शब्दस्वरूपगुणसामान्यादिषु
प्रत्ययः । इह तु शब्दाभिधायिभ्यः पूर्वोक्तैवार्थेषु—इति प्रकृ-
त्यर्थभेदेऽपि प्रधानप्रत्ययार्थाभिधानो विकल्पः ॥

(उद्घोषः) पूर्वन्यासादन पक्षे विशेषमाह—पूर्वत्र लक्षणे
इति ॥ शब्दस्वरूपेत्यादि । यदा गोशब्दो गोत्वमात्रवचनस्तदा
शब्दस्वरूपे, डित्यादयोऽपि शब्दस्वरूपे वृद्धारणं । गुणिवान-
केभ्यः शुद्धादिभ्यो गुणे, गुणवचनेभ्यस्तद्वत्ते सामान्ये—इत्यर्थः ।
गवादिभ्यश्च सामान्ये । शब्दाभिधायिभ्यः—शब्दस्वरूपमात्रव-
रेभ्यः । गोत्वमित्यादौ गोशब्दसम्बन्धी धर्म इत्यादिप्रकारेण बोधः ॥
नन्वर्थभेदे विकल्पोऽयुक्तः, पक्षायां वा विकल्पाद्—अत आह—प्रकृ-
त्यर्थभेदेऽपीति ॥

(वार्तिकव्याख्यामाप्यम्)

किमेभिन्नभिर्भावप्रवृत्तयः क्रियन्ते ॥

एकेन शब्दः प्रतिनिर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः । यद्वा—
सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषामर्थ इति,
तदभिधाने वा त्वतलौ भवत इति वक्तव्यम् ॥

नैवमन्यत्र भवति । न हि 'तेन रक्ते रगात्'
(३।२।१) इत्यत्र शब्देन रक्ते प्रत्यया उत्पद्यन्ते ।

शब्देऽसंभवाद्यर्थेन रक्ते प्रत्यया भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) किमेभिरिति । भावशब्दप्रत्ययस्यार्थभेदं
पृच्छति । एकेनेति । भवन्तीति—भाषा—शब्दाः । 'भवते धेति
वक्तव्यम्' इति कर्तेरिति णः ॥ द्वाभ्यामिति । स च द्विवचः—
वाच्य-प्रवृत्तिनिमित्तरूपः । अत्र तु करणसाधनो घञ् । तत्र
शुरुस्य भावः शुरुत्वमिति शुरुशब्दस्य गुणे वर्तमानस्य भावो
गुणसम्भावयिसामान्यं, तस्यादि निमित्ताच्छुरुशब्दः स्वस्वार्थं
गुणलक्षणं भवति—प्रवर्तत इत्यर्थः । इत्ये तु वर्तमानस्य शुरु-
शब्दस्य गुणो भावः । तथा गोशब्दस्य इत्ये वर्तमानस्य जाति-
भावः । राजपुरुषशब्दस्य संबन्ध इत्यादि बोद्धव्यम् ॥ स्वेनार्थे-
नेति । शब्दना सार्थं—वाच्यः, येन भवन्ति । तत्र वाचकत्वेन
प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । वाच्योर्थः शब्दभावेन करणत्वेन विवक्षितः ।
अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगाद्भवति—अर्थस्य करणत्वम् ॥ स
तेषामर्थ इति । यत्तदोर्विस्त्राभिबन्धनायसादिसंभवे ।

यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तात् खेनार्थेन प्रयुज्यन्ते सोऽर्थस्तेषां प्रवृत्ति-
निमित्ततया संबन्धीत्यर्थः । एतेन प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो
दर्शितः ॥

नैवमन्यवेति । अन्यत्र शब्दार्थसंबन्धी प्रत्ययार्थो निर्दि-
श्यते । न तु शब्दसंबन्धीत्यर्थः ।

अत्रोक्तम्—शब्देऽसम्भवादिति । शब्दसंबन्धित्वं प्रत्य-
यार्थस्य नोपपद्यते । कथायादिशब्देन रामायसंभवात्ततः शब्दा-
र्थसंबन्धित्वं प्रत्ययार्थस्याधीयते । इह तु शब्दस्य तदर्थस्येव
भावसंबन्धसंभवात्तद्वान्विनी क्षमचारात् प्रवृत्तिराधोयते । यथा
हि—शुक्रस्य इव्यस्य शुणो भावः, तद्वशादि शुक्रं द्रव्यं भवति ।
गोत्वसंबन्धाच्च गौर्द्रव्यम् । एवं शुक्रशब्दस्यापि द्रव्ये वर्तमानस्य
शुणो भावः, तद्वशात्तस्य द्रव्ये प्रवर्तनात् । गोत्ववशाच्च गोश-
ब्दस्य—इत्येवं सर्वत्रावसेयम् । 'नानात्वं' 'योगपचम्' इत्यादौ
पूर्वेन लक्षणे नानाभूतार्थाभिधायिनो युगपद्भूतार्थाभिधायिनश्च
द्रव्यधर्मो असहभावे युगपद्भावे च प्रत्ययः । उत्तरत्र तु शब्दा-
भिधायिभ्यां पूर्वोक्त एव भावे प्रत्ययः ॥

(उद्घोतः) भवन्तीति । उच्चारणविषया भवन्तीत्यर्थः ॥
द्विविध इति । वाच्यो—विशेष्यरूपः । प्रवृत्तिनिमित्तम्—प्रकार-
रूपम् । अयमत्र वार्तिकार्थः—सर्वे शब्दाः खेन बौद्धेन
करणेन यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्ताद्भवन्ति—वाच्यार्थोपनाय प्रयोगं प्रामु-
ख्येति स प्रवृत्तिनिमित्तरूपोऽर्थस्तेषां शब्दानां भावः । आस्तदभि-
धानेऽर्थाच्छब्दपरेभ्यः प्रत्यय इत्यर्थः । प्रथमभावशब्दस्य शब्दपर-
तया 'यद्वा सर्वं भावाः' इत्यादिनोक्तं लक्षणं पादृतं सम्पद्यते तदनु-
वदति—भाष्ये—यद्वा सर्वं शब्दा इति ॥ नन्वर्थस्य शब्दभवे
क्षय कारणावमत आह—अर्थप्रत्यायनायेति ॥ प्रवृत्तिनिमित्तत-
वेति । प्रवृत्तिनिमित्ततः शक्तिरित्यभिप्रायः ॥ सम्बन्ध इति ।
प्रवृत्तिनिमित्तत्वरूपः । प्रवृत्तिश्चात्र पक्षे शब्दस्वरूपपरा । प्रवृत्ति-
निमित्तत्वं च स्वजन्यबोधीयमुल्लेखविशेष्यतानिरूपितविषयतावत्त्वम् ॥

भाष्ये शुद्धे—नैवमन्यवेति । अन्यत्र—अर्थे । क्वचित्पि
लक्ष्ये धर्मप्रकारो न भवतीत्यर्थः ॥

यथा हीति । शुणादेर्द्रव्यभावत्वं तद्वृत्तिर्भूत्वात् । तद्वशात्-
शुणश्चाह । तद्वृ—द्रव्यम् । शुक्रं—तस्यपदेऽनवत् । एव गोत्वसम्ब-
न्धात् द्रव्यं—गी—तदपदेऽनवत् । अतो शुणादेर्द्रव्यभावत्वम् ।
एवं तत्तच्छब्दानां द्रव्ये वृत्तौ तेषामेव निमित्तत्वादौपचारिक
शब्दभूतत्वमिति शब्दभातोऽपि स इति यावः । परे तु—सञ्ज्ञाशब्दे
प्रवृत्तिनिमित्तान्तीकारोऽपि प्रत्ययोपपादनायेदम् । अवं भावः—
शब्दस्य बोधो वाच्यप्रवृत्तिनिमित्तान्तररूपस्त्वाच्चान्वय प्रत्ययस्य ।
तत्र 'पद्यत्वम्' इत्यादौ जालादिरूपं प्रवृत्तिनिमित्तं तदर्थः ।
'द्विधत्वम्' इत्यादौ स्वयस्यासम्भवादित्येवभूतोऽर्थ एव त्पार्थः ।
एवञ्च द्विधद्विधत्वशब्दयोः पर्यायना । ईदृशे स्थले एव प्रवृत्तिः
शब्दपरा 'स्व' साधुलप्य कल्प्यते । एवञ्च 'कुत्वम्' इत्यादेः कर्मण
इत्यादिरुपाधेः । तत्र तु 'कुत्व' न सञ्ज्ञा भवति' इत्यादौ कुत्वशब्दाध-

कुशब्दस्य प्राप्त्यभावात्तस्य स्वार्थावयवे लक्षणाऽऽश्रयणीया स्यात् ।
किञ्चैवं 'द्विधत्वम्' इत्यादौ प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोर्भेदाभावः । किञ्च
सर्वत्र प्रवृत्तेर्लक्षणाया न मानम् । 'द्विधत्वम्' इत्यादौ तु प्रवृत्तिप्र-
त्ययार्थानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । शब्देऽसम्भवादित्यादेरवयवार्थः—
यथा तत्र शब्देऽसम्भवादर्थेन रक्ते प्रत्ययास्तथैतद्विधये द्विधत्वात्ता-
वयवस्य भावेऽसम्भवादौ प्रवृत्तेः शब्दपरत्वं कृत्याऽर्थे वाच्य एव भाव-
प्रत्ययः । सम्भवे तु अर्थपरायाः प्रवृत्तेः शब्दबोध्यप्रवृत्तिनिमित्ते
प्रत्यय इत्याहुः । शुणसमुदायस्य द्रव्यत्वेऽपि तत्तच्छब्दसंभवादौ
क्वचिद्वृणः, क्वचित्प्रकारः, इतरे विधेय्या इति निमित्तत्वरूपसम्बन्धस्य
न हानिः ॥

(न्यासप्रत्याख्यानकर्तारिकावतरणभाष्यम्)

तत्तर्ह्यन्यतरत्कर्तव्यम् । सूत्रं च भिद्यते ॥

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं—तस्य भाव इत्यभिप्रायादिन्यतिप्रसङ्ग
इति ॥

(प्रदीपः) तत्तर्ह्यन्यतरदिति । 'यस्य' शुणस्य भावाद'
इति वा 'यद्वा सर्वं भावाः' इति वैयर्थ्यः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तत्तर्ह्यन्यतरदिति । 'कु' आदिपदानां
ककारादिशक्तिपद्मान् कल्पादीनुपलक्षणीकृत्य 'यः शुद्धवाताः स
देवदत्तः' इत्यादाविव शक्तिप्रभो बोध्य इत्याहुः ॥

(५६८९ न्यासप्रत्याख्यानकसिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति । अनभिधानादभिप्रायादिपू-
त्यत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । न हि गोत्वमध्व-
मिलादायुक्तेऽभिप्रायाद्यवगम्यते किं ॥ जालादीत्यर्थः । तत्र
भवत्यनेनेति करणसाधनेन घञन्तेन भावशब्देन जालादिके
उच्यमाने—भाष्यसंबन्धिनि शब्दसम्बन्धिनि च पूर्वोक्तन्याया-
द्व्यादिवाचिनः शब्दाभिधायिनो वा शुक्रादेस्तत्त्वादय इति
स्थितम् ॥

(उद्घोतः) वार्तिकद्वयवचनार्थं चराहर्तः साधयते—तत्र
भवत्यनेनेति ॥

(५६९० पूर्वविप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

**॥ * ॥ त्वतलभ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रति-
षिद्धं त्वतलोः खरसिद्धयर्थम् ॥ * ॥**

(भाष्यम्) त्वतलभ्यां नञ्समासो भवति पूर्व-
विप्रतिषेधेन ।

किं प्रयोजनम् ?

त्वतलोः खरसिद्धयर्थम् । त्वतलोः खरसिद्धिर्यथा
स्यात् ।

त्वत्लोचकाशः—भावस्य वचनं प्रतिषेधस्या-
वचनम्—ग्राहणत्वम्, ग्राहणता ।

नञ्समासस्यावकाशः—प्रतिषेधस्य वचनं भाव-
स्यावचनम्—अग्राहणः, अवृणुषः ।

उभयवचने उभयं प्राप्नोति—अग्राहणत्वम्,
अग्राहणता ।

नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) त्वत्प्रत्ययमिति । 'न ग्राहणस्य भावः' इति
श्रुतप्राधान्यसंबन्धविषयायां यदि परत्वात्त्वत्लोः वृत्त्योर्नञ्-
समासः स्यात्तदाऽन्यत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाप्युदात्तत्वं प्रसज्येत ।
नञ्समासात् त्वत्प्रत्यये प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तं षट् भवति । तल्लि
तु स्त्रिस्तरेण मन्थोदात्तमिति तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रीयते ॥

(उद्घोषः) पूर्वविप्रतिषेधार्थे फलं दर्शयति—न ग्राह-
णस्येति । श्रुतप्राधान्यामेकार्थभावविषयामित्यर्थः ॥ त्वत्लोः
कृतयोरिति । ततः समासः—स्वाधन्वेन, धकदेशादिकं च सामर्थ्यं
स्वाधन्वेनाभि नम इति बोध्यम् ॥

(पूर्वविप्रतिषेधाभाषोपपादकं भाष्यम्)

न वक्तव्यः । नात्र त्वत्तली प्राप्नुतः ।

किं कारणम् ?

असामर्थ्यात् ।

कथमसामर्थ्यम् ?

सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता ग्राहणशब्दः
प्रतिषेधमपेक्षते ॥

नञ्समालोऽपि तर्हि न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

असामर्थ्यादेव ।

कथमसामर्थ्यम् ?

सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता ग्राहणशब्दो
भावमपेक्षते ॥

प्रधानमत्र तदा ग्राहणशब्दः, भवति च प्रधा-
नस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥

(प्रदीपः) यावता ग्राहणशब्द इति । प्रत्ययार्थस्या-
प्राधान्यात् ग्राहणार्थस्य नयार्थपेक्षत्वादसामर्थ्यादप्रधानस्य सापे-
क्षत्वे सति 'नञ्स्य राजपुरोषः' इत्यादामिष इत्यभावात्त्वत्लो-
रप्रसङ्गः ॥ प्रधानमत्रेति । उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्पुरुषस्य ।
यथा 'राजपुरोषोऽभिरूपः' इति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि
वृत्तिर्भवति, एवं भावमपेक्षमाणस्यापि ग्राहणस्य नञ्समासो
भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) उपसर्जनस्य सापेक्षत्वे वृत्त्यभावेन ग्राहणपदा-
र्थस्य यथोपसर्जनस्य तथा दर्शयति—प्रत्ययार्थस्येति ॥ ननु ग्राहण-
मित्र इति बोधादुत्तरपदार्थोऽप्रधानमेवेत्यत आह—उत्तरपदार्थेति ।
अत्रोपि तो ग्राहण इति बोध इति भावः ॥ राजपुरोषोऽभिरूप इति ।
'राजः मुन्दरोऽभः' इत्येव राजमुन्दरोऽभ इतिवधेसपि बोध्यम् ॥

(पूर्वविप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—नञ्समासादन्यो भाव-
वचनः स्वरोत्तरपदवृद्धयर्थमिति वक्ष्यति, तत्र
व्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) इदं तर्हीति । न्यायेनैव पूर्वं नञ्समासे जिडे
'त्वत्प्रत्ययम्' इति वचनं नियमार्यम्—'त्वत्लोरेव कर्तव्ययोः पूर्वं
नञ्समासो नान्यत्र भावप्रत्यये' इत्यन्यो भावप्रत्ययः प्राप्तमवति
पश्चाच्चञ्समासः । न्यायस्य नियमार्थेन वचनेन बाधनात् । ततश्च
सति शिष्टत्वात् 'अप्रथिमा' इत्यादौ नञ्स्यो भवति, 'अशोऽन्यम्'
इत्यादौ च नमः प्रकृत्यनेकदेशत्वादुत्तरपदवृद्धिः सिध्यति ।
यदि तु पूर्वं नञ्समासः स्यात् ततः 'न नञ्पूर्वात्' इति
प्रतिषेधात् प्यभोऽप्रसङ्गात् 'अशोऽन्यम्' इत्यादि न सिध्येत् ॥

(उद्घोषः) नन्वेन वचनेनान्यभावप्रत्ययस्य पूर्वं प्रकृतिः
व्य बोधयितुं शक्या, अतश्चाधरेत्वादत आह—न्यायेनैवेति ॥
तत्र व्यवस्थार्थमिति—भाष्यस्य तत्र—अन्यत्वे प्रतियोगितमर्थगण-
मित्यर्थः । एवमेतन्निमित्तमिति दाधोनुवाद एव स इति भावः । 'तत्र-
व्यवस्थार्थम्' इति पाठे तदर्थलाभाभिमित्यर्थः । कैवल्यस्वरसत्त्वत्रैव
पाठेऽपि च ॥ दूषणान्तरसम्बाह—यदि तु पूर्वमिति ॥

(५११ नञ्समासविकल्पबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वा छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा छन्दसि नञ्समालो वक्तव्यः ।
निर्धार्यतां चै यजमान आशास्ते अपश्रुतां । अयो-
नित्याय । अशिषित्वाय । अगोतामनपत्यताम् ।
भवेदिदं युक्तमुदाहरणम्—अयोनित्याय, अशि-
षित्वायेति ।

इदं त्वयुक्तम्—अपश्रुतामिति । नष्टसौ समा-
सभावमाशास्ते ।

किं तर्हि ?

उत्तरपदाभावमाशास्ते—न पशोर्भाव इति ॥

(प्रदीपः) वा छन्दसीति । छन्दोविषये क्वचित् पूर्वं
त्वत्तली ततो नञ्समासः, क्वचित् तु विपर्ययः ॥ अयोनित्या-
येति । प्रत्ययस्य पश्चाच्चञ्समासे नञ्स्यो भवति ॥ भवे-
दिदमिति । अत्र हि नञ्समासभावप्रत्यययोरुभयपद प्राप्तिः ॥
न ह्यसौ समासभाव इति । समासशब्देन समासार्थो
जात्यन्तरयुक्तं वस्तु उच्यते । तद्भावमसौ नाशास्ते—अपश्रुतः—
पशुसदृशो भूवासमिति ॥ किं तर्हि ? उत्तरपदाभाव-
मिति । उत्तरपदार्थस्य पशुत्वस्याभावमाशास्ते—पशुर्भा भूव-
मिति । ततश्च पूर्वं भावप्रत्ययः पश्चाच्चञ्समासो विनाऽपि 'वा
छन्दसि' इति वचनेन सिध्यति ॥ न पशोर्भाव इति ।
भावस्य नञ्सवन्धात्, पशोरसवन्धात् ॥

(उद्घोषः) ननु समासत्वादासनस्य कापि न सत्त्वमत
आह—समासशब्देनेति ॥ पशोरिति । पशोर्नानाऽसवन्धादि-
त्यर्थः ॥

(५६९२ प्रत्ययसमावेशे वार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ नञ्समासादन्यो भाववचनः

स्वरोत्तरपदबृह्णर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नञ्समासादन्यो भाववचनो भवति विप्रतिषेधेन ।

किं प्रयोजनम् ?

स्वरोत्तरपदबृह्णर्थम् ।

स्वार्थमुत्तरपदबृह्णर्थं च ।

स्वार्थं तावत्-अप्रथिमा, -अप्रदिमा ।

उत्तरपदबृह्णर्थम्-अशौक्यम्, अकार्णव्यम् ॥

(८८९ स्वतलोरेधिकारसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५६)

२००२ आ च त्वात् ॥ ५ । १ । १२० ॥

(प्रदीपः) वक्ष्यमाणैर्विशेषविहितैस्त्वतलो मा वाधिपा-
ताम्, गुणवचनादिभ्यः कर्मणि य यथा स्यातामिति सूत्रम् ॥(उद्घोषः) 'ब्रह्मणस्तपः' इत्यत्र स्वतलावधिक्रियेते इति
सूत्रार्थः, तत्फलमाह-वक्ष्यमाणैरिति । इमिणादिभिरपवादे-
रित्यर्थः ॥ गुणवचनादिभ्यः इति । येन यत्र कर्मणि धनादयो
विहितालेभ्यः एव स्वतलावपि कर्मणि यथा स्यातामित्येतदपि
एवमित्यर्थः ॥

(चकाराक्षेपप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

अनुकर्णार्थः, स्वतलावनुरूप्येते ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, प्रकृतौ स्वतलायनुवर्ति-
ष्येते ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) किमर्थश्चकार इति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ।
अथ एतत्तलोरेधिकारादेव सिद्धत्वात् सूत्रमेव कस्याथा-
क्षिप्तम् । नैतदस्ति । गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थत्वादनु-
वृत्तेरपवादैरसिद्धयैः सदिधतदर्थोपस्थानौ स्वतलो वाध्यता-
मिति सूत्रमवश्यं कर्तव्यम् । किं, 'वासत्यसिन्धु सूत्रे स्वतलोरे-
त्तरानुवृत्तिर्दुर्लभा, उत्तरायां प्रत्ययनिर्देशाभिराकाङ्क्षात्वात् ।
स्वतलोरेपि पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकसामान्याद्वादे विधानादाप-
क्षाना अभवात् ॥ अनुकर्णार्थ इति । अन्यथाऽभिप्रेयानु-
पादानादपिमात्रनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् ॥ प्रकृतमिति ।
पिपेयमन्तरणावप्युपादानस्यानर्थक्यादेव यावत्तत्त्वात् प्रकृतौ
स्वतलावपेरिष्येते इत्यर्थः ॥(उद्घोषः) सन्दिग्धपदद्वयैरुपस्थानाविति । सन्दिग्धं तत्त-
त्पदोपादानमिति सिद्धयुक्तं नवमित्यर्थः ॥ एतत्प्राधान्यात् 'गुण-
वचनं' आदिपदेभ्यः सम्बन्धो दुर्लभ इत्याह-किञ्चेति ॥ ननु वेदा-
माहः प्राधान्यादेव स्वतलावपि सम्बन्धः स्यादत आह-स्वत-
लोरेपि ॥

(५६९३ चकारप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आ च त्वादिति चकारकरणम-

पवादसमावेशार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आ च त्वादिति चकारकरणं क्रियते,
अपवादसमावेशार्थम् । इमनिच्छभृतिभिरपवादैः
समावेशो यथा स्यात् ॥(प्रदीपः) अपवादसमावेशार्थमिति । नञ्समा-
सावेशार्थमित्यर्थः । भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय वक्ष्य-
माणापवादसमावेशार्थत्वमुपन्यस्य द्रष्टव्यता च नञ्समासा-
वेशार्थत्वं विवरीष्यते ॥ इमनिच्छभृतिभिरिति । भवति
चकारे प्राक् त्वात् अर्थं स्वतलो भवत इत्ययमेवार्थः स्यादिति
कर्मण्येव गुणवचनादिभ्यस्तत्तलोर्विधिः स्यात् त्वपादेन समा-
वेशः । चकारात्सोऽपि भवतीति भावः ॥(उद्घोषः) विवरीष्यत इति । अस्य वार्तिकस्य व्याख्या-
स्वतीत्यर्थः । ननु 'आ त्वात्' इत्येव स सिद्धोऽत आह-अस-
तीति ॥ इत्ययमेवार्थ इति । 'प्राग्दीभ्यतः' इत्यादावर्थानामेवा-
वधिमात्रं दर्शनादिति भावः ॥

(वार्तिकोक्तप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'आ त्वात्' इत्येवेमनिच्छ-
भृतिभिरपवादैः समावेशो भविष्यति ॥(प्रदीपः) नैतदस्तीति । आ त्वात्, प्रकृतयस्ताभ्यस्त-
तलो भवत इति विज्ञायमाने सूत्रार्थे सिद्धोऽपवादः समावेशः ॥(उद्घोषः) आ त्वात्, प्रकृतय इति । वक्ष्यादुरोपादेव
विज्ञासत इति भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्-आ त्वात्, प्रकृतयः-ता-
भ्यश्च स्वतलो यथा स्यातां यतश्चोच्येते ॥(प्रदीपः) आ त्वात्, प्रकृतय इति । गुणवचन-
प्राधान्यादप्रकृतयः ॥ ताभ्यश्चेति । कर्मणीति भावः ।
अनेन सूत्रार्थो व्याख्यातः ॥ यतश्चोच्येते इति । अनेन
चतुर्थस्य प्रयोजनमाध्यायते । यतो विशेषप्रकृत्येवार्थे पूर्व-
सूत्रेण प्रकृताधिमनिजादिभिश्च नाभिर्तां ततोऽपि यथा स्याता-
मित्येवमर्थव्यञ्जकम् । अन्यथा कर्मणि स्वतल्यध्यायस्य सूत्रस्योप-
योगास्वतलोरेपवादोऽर्थः स्यात् ॥(उद्घोषः) गुणवचनेति । 'आ त्वात्, प्रकृतयोऽप्राप्त-
तलाभ्याम्' इत्यादिषु भावः ॥ सूत्रार्थ इति । एवमप्रयो-
गमित्यर्थः ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'आ त्वात्' इत्येव
आत्मायाः प्रकृतयः ताभ्यस्तत्तलो भविष्यतः, यत-
श्चोच्येते ॥

(प्रदीपः) एतदपि नास्तीति । आ त्वात्प्रकृतीः सर्वा अपेक्ष्य त्वतलौ विधीयमानावपवादविषये कर्मणि च भविष्यत इति नार्थश्चन्द्रनेल्यर्थः ॥

(उद्घोषः) आ त्वात्प्रकृतीरिति । अत्रास्तत्त्वतस्का इत्यर्थे मानामावादिति यावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आ त्वाद्येऽर्थास्तत्र त्वतलौ यथा स्यातां, यत्र चोच्येते ॥

(प्रदीपः) आ त्वाद्येऽर्था इति । जातौ बहुवचनम् । कर्मण एकस्यैवार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अयमर्थः—यत्रवधि-मलः प्रकृतय आश्रीयन्ते तदा अपवादः समावेशः सिध्यति, प्रतिप्रसवार्थत्वादस्य सूत्रस्य । शुणवचनादिभ्यस्तु कर्मणि त्वत-लोर्विधानं न सिध्यति । तस्मादवधिमध्यपरिप्रेक्षेण कर्मणि त्वतलौ सूत्रेण विधीयेते, चकारेण तु भावे अपवादः समावे-श्येते ॥ यत्र चोच्येते इति । भावे विशेषप्रकृतिभ्योऽपवादः प्रसक्तनामावित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) जात्याविति । 'कर्मणं बहुलत्वात्' इति 'बहुं शुक्लम् ॥ न सिध्यतीति । प्रतिप्रसवपेक्षया विधित्वस्य शुरुत्वात्, समयरूपत्वस्यैकवाक्येऽस्त्वामाधेति भावः ॥ ननु यत्रोच्येते तत्र विधानं व्यर्थमत आह—भावे विशेषेति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'आ त्वात्' इत्येव आ त्वाद्येऽर्थास्तत्र त्वतलौ भविष्यतः, यत्र चोच्येते ॥

(प्रदीपः) एतदपीति । अर्थान् प्रकृतीधाविशेषेणा-वधिमतेनावेक्ष्य त्वतल्विधानाच्चार्यक्षकारेणेत्यर्थः । केचित्तु-प्रातिपदिकतामान्याकर्मणि त्वतलानिच्छन्तो भाष्यग्रन्थया च्याचक्षते । तत्रयुक्तम् । प्रकृतिविशेषसम्बद्धस्य कर्मार्थस्यो-पादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्य सम्बन्धायोग्यत्वात् । तस्मात् शुणवचनेत्यतः प्रकृति प्राक् त्वात् या विशेषप्रकृतयस्याभ्य एव प्रकृतिभ्यः कर्मणि त्वतलौ भवतः, आपादपरिसमाप्तेर्भावकर्मा-धिकात्वात् । भावे ॥ अत्रास्तत्त्वतस्मात् सूत्रादर्थ्यं याः प्रकृतय-स्याभ्यः । पूर्वसूत्रेण तु व्याप्राप्तपदिकमात्रादिति सिद्धान्तः ॥

(उद्घोषः) अर्थानिति । अवधिसंज्ञादीयत्वस्य काव्यभा-वेन विनिगमनाविरहादिति भावः ॥ अन्यथा व्याचक्षत इति । 'आ त्वाद्येऽर्थास्तत्र' इत्यस्य 'प्रातिपदिकमात्रादिति शेषः' इत्यादिरीले-त्यर्थः । प्रकृत्यन्तरेणेति । निराकाङ्क्षादित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आ त्वाद्याः प्रकृतयस्ता-भ्यश्च त्वतलौ यथा स्याताम्, यस्याश्च प्रकृतेरेत-स्मिन् विशेषेऽन्यः प्रत्यय उत्पद्यते ।

किं कृतं भवति ?

स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं चोदितं तत्र वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) यस्याश्चेति । प्रकृतिविशेषाज्जननौ ग्राम-वनात्सर्वेष्वर्थेषु विधीयमानौ त्वतलोर्वाधवौ प्राप्तु इति तद्विषये त्वतलौ प्राप्येते । 'ग्रामवनात्' इत्यवधुपादानाच्च नञ्प्रभावादि भावे भवतः । अन्यथा ग्रामवतीरेल्लेख वक्तव्यं स्यात् । वल्यर्थे हि नञ्प्रभ्यां 'पुंवत्' इति लिङ्गाच्च भाष्यम् ॥

(उद्घोषः) नन्वेवं भावे नञ्जनौ न स्मृतानत आह—ग्रामवनादिति । एतेन तदाविकशेषभूतं वाचनमपि प्रस्मा-ख्यातम् ॥

(८८२ निषेधसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५६)

२००३ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगत-
लवणवटयुधकतरसलसेभ्यः

॥ ५ । १ । १२१ ॥

(निषेधाधिकरणम्)

(निषेधप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

कस्यायं प्रतिषेधः ?

त्वतलोरित्याह ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

इष्येते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्त्वतलौ—अग्राह्यणत्वम्,
अग्राह्यणतेति ।

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) कस्यायमिति । प्रतिषेधस्यानुपादानात् अवन्तरयोश्च त्वतलोः प्रतिषेधस्यानिवृत्त्यात्—प्रश्नः ॥ आचार्य-देशीय आह—त्वतलोरिति । 'अनन्तरस्य विधिवौ भवति प्रतिषेधो वा' इति मन्यते ॥

(उद्घोषः) ननु त्वतलोरुपस्थितत्वात् 'कस्य ?' इति प्रश्नो-ऽनुपपन्नोऽत आह—प्रतिषेधस्येति ॥

(५६९९ निषेधकथनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य प्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) 'न नञ्पूर्वात्' इत्युत्तरस्य भावप्रत्य-यस्य प्रतिषेधः क्रियते ॥

(प्रदीपः) उत्तरस्य प्रतिषेध इति । अधिकारादस्य सूत्रस्येति भावः ।

(उद्घोषः) ननु प्रतिषेधविधानपूर्वकत्वादभावज्ञानस्य कथु-त्तरस्य प्रतिषेधः ? अत एवोत्तरप्रतिषेधे 'नेदुशि-' इत्यादौ प्रतिषे-धोपादानम्—अत आह—अधिकारादिति ॥

१ उत्तरप्रतिषेध इति । अभावज्ञाने प्रतिषेधविधानस्य कारणत्वेन अस्ति सूत्रे निषेधप्रयोगावश्यकम्, सिद्धान्ते विवक्षितस्य निषेधस्याव्याप्यत्वस्येति यथा 'नेदुशि कृति' इति सूत्रे इत्यदृष्टम् । यदि 'नार्थचतुर्लक्षेऽप्येते' इत्यतः

अर्थं नेदुशीति सूत्रे प्रणीतं स्थानादर्थसम्यक् इत्यहममनावरणमेव । नेदु-शीति सूत्रमणनसमये इदं अभावप्रतिषेधोपपन्नोपपन्नमिदमहमम्, तद्वद-वापि प्रतिषेधविधानोपपत्तेरस्य नार्थ इति शक्यम् ॥

(प्रयोजनाक्षेपमाद्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भावप्रत्ययो
विधीयते, न च तत्र काचिन्नञ्पूर्वा प्रकृतिर्गृह्यते ।
तदन्तविधिना प्राप्नोति ।

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रति-
पिध्यते ।

यत्र तर्हि तदन्तविधिरस्ति—“पत्यन्तपुरोहिता-
दिभ्यो यक्” (५।१।२८) इति ।

यद्येताद्यत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्-पत्यन्ता-
द्यभवति, नऽपूर्वात्तत्पुरुषाच्चेति ॥

(प्रदीपः) परिगणित्ताभ्य इति—पृथ्वादिप्रयुक्तिभ्यो
गणे सूत्रे च पठिताभ्यः ॥ यत्र तर्ह्येति । एतच्चोपलक्षणम् ।
'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' 'योषधाद्
गुरुभोक्तृसाद्बुक्' इत्येते सूत्रैर्नञ्पूर्वात्तत्पुकादस्त्येव प्रसङ्गः ॥
यद्येतावदिति । अत्र प्रदेशे प्रयोजनाभावाद् 'पस्यन्त'-
सूत्रस्य परतः प्रतिषेधो विधेयः, स एवोत्तराग्रावृत्तिर्प्यते ॥

(उद्धोतः) परिगणनस्याऽऽदर्शनादाह—पृञ्चादीति ॥
 अगु पयनविपयकनिषेधेन कथं हायनान्तादिष्विषये सिद्धिः ? अतः
 आह—अत्र प्रदेष्टो इति ॥

(प्रयोजनसाध्यम्)

एवं तर्हि शापयत्याचार्यः-उत्तरो भावप्रत्ययो
नरूपवर्षाद्विदुर्भीक्ष्णवतीति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्ह्येति । अत्र प्रदेशे प्रतिषेधाधि-
कारस्योपादानादिमित्रिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते । तत्र
तदन्तैविष्यभावात् प्रसङ्गाभावात् किं प्रतिषेधेन ? कृतधर्मा-
न्मूर्खाद्बहुमीदीहेन्यर्षात् तत्पुत्रात्प्रत्ययविधानं ज्ञापयतीति ।
पूर्वः पक्षः । अतिष्टयेन तुत्तरम् ॥

(उद्घोषः) तनु नष्टपूर्वाद्भुव्रीहस्तर्जिताशपनेऽपि कथमस्य
 सार्वकथम् । अत आह—अत्र प्रदेशे प्रतिपेधेति ॥ इमनिजादी-
 नामपीति । तथा च तद्विषये तदन्तविधिज्ञाप्यन् इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नेष्यते । त्वतलावेवेष्येते । अविद्यमानाः पृथवो-
ऽस्यापृथुः, अपृथोर्भावः-अपृथुत्वम्, अपृथुतेति ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि शापयत्याचार्यः—उत्तरो भावप्रत्ययो-
ऽन्यपूर्वाच्चत्पुरुषाद्भवतीति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

नैवेद्यते । त्वतलावेवेप्येते । परमः पृथुः-परम-
पृथुः, परमपृथोर्भावः-परमपृथुत्वम्, परमपृथुता ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि शापयत्याचार्यः-उत्तरो भावप्रत्ययः
सापेक्षाद्भवतीति ।

किमेतस्य शापने प्रयोजनम् ? *नञ्ज्ञमासादन्यो
भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्* इत्युक्तं तदुप-
पन्नं भवति ॥

(प्रदीपः) एषं तर्हीति । प्रसङ्गाभावात्प्रतिषेधो न
वक्तव्यः । कृतस्तु ज्ञापयति-“तत्रापि विषये उत्तरो भावप्रत्ययो न
प्राप्नोति तत्रापि भवति”-न पृथगेर्भाव इति । अर्थं हि प्रकृत्यर्थस्य
न नपर्थपेक्षात्सापेक्षत्वादसामर्थ्यादिमनिजं प्राप्नोतीति ज्ञापकात्
भवति-अप्रथमेति । न नपृथ्वस्य तत्पुनरस्य प्रत्यासत्ता तदर्थं विप्रह-
वाक्यावस्था-इति तद्विषयमेव ज्ञापनमाश्रीयते । स्वतलौ तु
कृते नन्वसमारे भवतो न तु सापेक्षात्, उत्तरप्रत्ययविषयत्वा-
ज्ज्ञापनस्य ॥

(उद्धृतः) सापेक्षान्नप्रत्ययोत्पत्ती ज्ञापकत्वं यथा तथा दर्शयति—प्रसङ्गाभावादिति । नन्वेवंतत्तुल्यत्वात्तदन्विध्वभावेन प्रसङ्गाभाव इत्यर्थः ॥ यन्नाऽपि विषये इति । सापेक्षे इत्यर्थः । अयं भावः—उत्तरपदायै युगेयैभुसामन्धविषयज्ञानस्तत्सादृश्योदप्राप्तः प्रत्ययोऽनेन ज्ञाप्यते । न च शेषितेऽपि कथं चारितार्थम् ? नन्वपूर्वात्तत्तुल्यत्वात् किन्तु ततः प्रागेव' इति सूत्रायै इत्याशयात् । ज्ञापयतीत्यस्य च—बोधयतीत्यर्थः । तद्वनमप्राह—अत्र हीत्यादि ॥ ननु 'सापेक्षात्' इत्यर्थेज्ञापने 'राशः पदोर्भावः' इत्यर्थेऽपि स्वादत्ताह—प्रत्यासत्तेति ॥

भाष्ये—सापेक्षादित्यस्य—ननर्धसापेक्षादित्यर्थः । ननु त्वतला-

नवपूजांस्-^१ इति सूत्र-वर्धं सत् प्रापयतीति भावः ॥

६ द्वापनस्यस्थमाह—यत्रापीति ॥

७ तादृशं लक्ष्यमाह—न पृथोरिति ।

८ न पृथोभाव इक्षिण भाविप्रत्ययस्याभावे हेतुमाह—अत्र हीति ॥

१ अम्यूषीत । तदन्वयिष्यभावेन नन्तपुरुषात्प्रसंगाभाव इत्यन्वयः ।

५. एषाण्डव्यतिथिभाषाविलम्बः ॥

११ ज्ञानितेऽपीति । अस्मादर्थ्यावृत्तात् प्रत्ययो युगपदुभयसंवाधविशेषात्
अपि भवतीत्यर्थमुच्यते इति तत्तुल्यमन्वयाद्भावेन मन्त्रम्, तत्प्रत्ययान्तरं निषेध-
योगी भवतीत्याचार्याणां इत्यर्थः ।

१ पत्यन्तस्तु तस्य परत इति । अस्मिन्प्रदेशेऽस्य प्रतिषेधस्यानुपयोगात्
 "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्" इति प्रदेशे तत्प्रकरणव्यवसक्त प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
 तेन हापनात्मादिविशेषस्य सिद्धिरिति भावः ॥

२ अत्र प्रदेसो इति । अस्य प्रतिषेधस्य अधिकारवाक्यभावेन प्रदेशविवक्षयात् । इमन्निष्ठादीनामप्यत्र निषेधः प्राप्तोतीति भावः ॥

१ तत्र तदन्तविषयभाषादिति । 'पृष्ठादिभ्यः' ह्रस्वादिसूत्रे प्रकृति
नामुपादानाय 'मघनकता मातिपदिकेव' इति तदन्त्यर्थोर्नपेक्षा इत्यनिय-
माणां प्रकृतांतापुदशब्दातिरेव नेति भावः ॥

॥ तस्य सति । नन्दनं द्रष्टुं हेति न निजादिमल्यसत्ताज्ञानेऽपि—इत्यर्थः ॥

५. वृत्तसिद्धिः । नभस्तपुस्त्याग्नावमलभस्त नस्तपि प्राप्तिरव नेति 'न

वधि तर्हि सापेक्षात्सार्ता, ततो नन्वमासे स्वरदोषोऽत आह—
त्वतलो विति ॥

(प्रयोजनाक्षेपमाप्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-
यति—सर्वे एते तद्विताः सापेक्षाद्भवन्तीति यदयं
“ननो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थोत्तद्विताः”
(६।२।१५५) इत्याह ॥

(प्रदीपः) यद्यमिति । ‘वस्तेभ्यो न हितः’ इत्यादौ
प्रतिषेधापेक्षणास्तद्वितानुत्पत्तौ नयः परस्य सम्पाद्यायर्थतद्विता-
न्तस्यान्तोदात्तविधानमनुपपन्नम् । तत्किमयमर्थं ‘सामान्येन सर्व-
स्वद्वितो नमर्थपेक्षाद्भवति’ इति ज्ञापयति । तदेवं सूत्रमेतत्
प्रत्याख्यातम् । ‘त्वैतन्मो, नन्वमासः—’ इत्येतदिदानीं विषयं
न नियमार्थम् । चतुरादिभ्यस्तु ननपेक्षेभ्योऽनभिधानात् प्यञ्ज
भवति । कृते तु नन्वमासे ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् प्यञ्ज सति
‘आचतुर्यम्’ इत्यादि भवति । ‘ययातययापुरोः पर्यायेण’
इत्येतत् सूत्रं विवक्षाभेदेन द्वयस्यसिद्धिं मत्वा भाष्यकारेण
प्रत्याख्यास्यते । यदा पूर्वं भावविवक्षा पश्चात्प्रतिषेधविवक्षा
तदा—‘अयायातय्यम्’ अयायापुर्यम्’ इति भवति । पूर्वं तु
प्रतिषेधविवक्षायाम् ‘आययातय्यम्’ ‘आययापुर्यम्’ इति भवति ।
‘न पत्युर्मावः’ इत्यत्र पतिशब्दः केवलं प्रातिपदिकं न पत्यन्त-
मिति यगभावे ‘त्यतल्भ्यं नन्वमासः—’ इति वचनाक्षम्भमासे
कृते त्वतलो भवतः । ‘न पटोर्मावः’ ‘न मनुष्यस्य भावः’
‘न द्विहायनस्य भावः’ इत्यादौ पूर्वोक्तज्ञापकालजयार्थपेक्षत्वेऽपि
पूर्वं प्रत्ययः पश्चाज्जन्तमासः—‘अपाटनम्’ ‘अमानुष्यकम्’
‘अद्वैहायनम्’ इति । अशुचिशब्दानु तपस्यत्वात् ‘इमान्तात्—’
५।१।१३१ इतीष्यत एवाण्—‘आशौचम्’ ‘अशौचम्’ इति ।
‘नयः शुचीश्वरः’ इति पूर्वपदस्य वा शुद्धिरुत्तरपदस्य नित्यम् ।
‘न शुक्रस्य भावः’ इत्यादौ सापेक्षात् व्यनुत्पत्तौ च ‘अशौक्यम्’
इत्यादि भवति । तदेवं सूत्रेऽस्मिन् प्रत्याख्यास्यते लक्ष्यदोष-
वशात् कश्चिद्वाचनविषयोर्गुणपद्विवक्षाया ज्ञापकात्—ननार्थ-
पेक्षत्वेऽपि पूर्वं ययाप्राप्तं भावप्रत्ययः, पश्चाज्जन्तमासः ।
त्वतलो तु कृते नन्वमासे । कश्चित् पूर्वं भावविवक्षा कश्चित्
पूर्वं निषेधविवक्षा ॥

(उद्घोषः) यस्तेभ्यो न हित इति । अत्र नयैमनपेक्ष
तद्वितं कृत्वा नन्तरपुरुषे उत्तरपदार्थसदृशोऽन्यः प्रतीयते, न तु

हितत्वाद्विगुणप्रतिषेध इति न सुतोदाहरणसम्भवः । यथार्था तत्र-
तीतिरस्तीत्युच्यते तदा ज्ञापकत्वासम्भवः । पूर्वं नन्वमासे ॥
तद्वितान्तोत्तरपदमात्र इति हितार्थे ननर्थप्रकृत्यर्थयोर्गुणपदन्वयं
निवक्षित्वा पूर्वं तद्वितं कृत्वा पश्चादवयवद्वारकतामर्थान्नयेण तद्वि-
तान्तेन नन्वमासे उदाहरणत्वं वाच्यम्, तत्र च हितार्थस्य सापेक्ष-
त्वाद्व्युत्पत्त्या ज्ञापकत्वमित्यर्थः । ‘वस्तौषे उभयविवक्षा’ इति तु न
युक्तं, गुणप्रतिषेधस्याप्रतीतेरिति भावः ॥ इदं न युक्तम्, एवं हि
प्रत्ययार्थस्य सापेक्षत्वं, न प्रकृत्यर्थस्य—इति सापेक्षाद्भवन्तीति ध्यायार्थ-
सङ्गतिः । किञ्च हितार्थस्य प्रधानस्य प्रतिषेधापेक्षत्वेऽप्यप्रधानस्य
वत्स्यस्य न सापेक्षत्वेति कुतश्च तद्वितानुत्पत्तिः ? इति । ‘भवति च प्रधानस्य
सापेक्षस्यापि समासः’ इत्यस्य ‘उपमितम्—’ इति सूत्रे न्यायसिद्धतायाः
कैयटे उक्तत्वेन हृदयन्तरेऽपि प्राप्तेः, न्यायप्राप्तौ नानाभावाद । अत्र
एव ‘विपठिवति भोक्तुम्’ इत्यादौ सन्निधिः, ‘भोक्तुम्’ इत्यस्य पठ-
नकर्मकेच्छायामन्वयात् । ‘गुणप्रतिषेधग्रहणं ज्ञापकम्’ इति तु वक्तुं
युक्तं, तस्य हि ‘अगार्भरधिकः’ इति प्रत्युदाहरणम् । तत्र हि
गर्भरयाहंकारं कर्तुं भिन्न इत्यर्थे आर्थिकगुणप्रतिषेधसत्त्वात्प्रत्युदाहरणत्वा-
सङ्गतिरेव, अन्यथा ‘श्वत्सीयः’ इत्यादि हितार्थे ननर्थवत्स्य-
योर्गुणपदन्वयविवक्षायामपि हितस्य धर्मित्वेन तत्र नमर्थालम्भा-
भावान्नये हितभावः प्रतीयते, न गुणप्रतिषेधः । भेदापेक्षत्वे
तु न वाच्यश्चर्या, अपि स्वाभ्यवेति तस्याप्युदाहरणत्वं न स्यात् ।
‘वस्तुहितत्वाभाववान्’ इत्यर्थस्तु न, प्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यत्र विशेषण-
तायास्तदाश्रयस्यान्यत्र विशेष्यतायाश्चादृष्टवत्त्वात्सन्तमन्युत्पन्न-
त्वाच्च । सङ्गं तु गुणप्रतिषेधग्रहणे इत्येव सुपोजनिति न तद्वत्तदीदृश-
व्युत्पन्नवन्तरकल्पनाऽवकाशः । तस्माद्गर्भरये गुणपदमविवक्षया
परत्वात्तद्वितोत्तर समासे प्रत्युदाहरणत्वं वाच्यं, तदा हि ‘गर्भर-
यमिग्राहणवत्तां’ इत्यर्थे इति गुणप्रतिषेधमात्रः । तत्र च परत्वात्पूर्वं
तद्वितं कृतेऽवयवद्वारकतामर्थमाश्रित्य तद्वितान्तेनैव समासः, न तु
तदवयवेन, अस्यादेव प्रतिषेधाज्ञापकात् । अन्यथा तद्वितान्तोत्तर-
पदत्वाभावाद्विषयार्थो निषेधवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति दिक् ॥ प्रत्या-
ख्यातमिति । अत्रप्रदेशे प्रत्याख्यातमित्यर्थः । ‘पत्यन्तः’ इत्यस्मि
तु ‘न नन्वप्राप्तः’ इति कर्तव्यमेवेति बोध्यम् ॥ इदानीमिति ।
सापेक्षादपि तद्वित इति ज्ञापने इत्यर्थः । ननु सापेक्षादपि तद्वितोत्तरपत्तौ
चतुरादिभ्यो गुणपदमविवक्षया परत्वात्तस्यैव ‘आचतुर्यम्’ इति
स्यात्, स्वरीत्या तु ‘आचतुर्यम्’ इति—इत्येव, अत आह—चतुरा-
दिभ्य इति ॥ न भवतीति । ‘व्यञ्ज’ इति शेषः । त्वतलो तु भवत
एव, ‘त्वन्वमासः’ इति वचनात् ॥ नन्वेवं कृतनन्वमासात्प्यनपि न

१ ननो गुणप्रतिषेधे इत्यस्य ज्ञापकत्वगुणपदव्यति—वस्तेभ्यो वेति ॥

२ ‘तस्य भावस्यत्वतलो’ इति सूत्रे ‘त्वतल्भ्यं नन्वमासः’ पूर्वविप्रति-
पिद्ध स्वतलोः स्वरसिद्धम्’ इति धारिकम् । न्यायेनैव पूर्वं नन्वमासे
विद्धे ‘त्वतल्भ्यम्’ इति वचनं नियमार्थमिति च नैयट्येनोक्तम् ॥

३ नमनपेक्षेऽप्येति । नन्वमासप्रत्ययः तद्वितप्रत्यये तद्वत् नन्वमासे
तत्र ननो गुणप्रतिषेधे विद्यमानत्वाभावेन च तद्वत्स्य ‘ननो गुणः’ इति सूत्रो
दाहरणस्य सम्भवतीत्यर्थः ॥

४ यथार्थमिति । यदाहितस्य निषेधेऽपि हितस्यापि तत्र निषेधः प्रतीय-
त्येति ननो गुणप्रतिषेधार्थवत्तमपि संभवतीत्युक्तौ तु सुतोदाहरणस्य धर्मेव

नैयट्यार्थाभावात्प्रत्याख्यातसम्भव इति भावः ॥

५ वस्तौषे इति । ननर्थस्य हितार्थस्य वेति भावः ॥

६ इदं न युक्तमिति । कैयटेन हि हितार्थे ननर्थप्रकृत्यर्थयोर्गुणपदविव-
क्षायां ज्ञापकत्वात् प्राप्तीतीत्याहुः तत्र युक्तम् ॥

७ हृदयन्तरेऽपि—तद्वितवृत्तावपि ॥

८ न्यायप्राप्तसिद्धिः । न्यायेन प्राप्तस्य वक्तुञ्च अमासो मानस्य—यमा-
जलायावादित्यर्थः ॥

९ गुणप्रतिषेधेऽपि । यदीये कर्णवृत्तस्य ज्ञापकत्वं यदुपचरदपेक्षया
गुणप्रतिषेधग्रहणेन ज्ञापकमिति युक्तमिति भावः ॥

स्यादत्त आह—कृते त्विति ॥ नन्तमासात् व्यभिच्यत इत्यत्र भाष्य
प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति—यथावयेति । ‘अनुरुर’ इत्यादिसूत्रशेषो-
ऽप्यत्र गमकः । स च ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्प्रत्याख्यातव्य इत्य-
न्यत् । अन्यथा ‘चतुर’ इत्यादिसूत्रशेषे कृतेऽपि व्यभिचो तदन्त-
विध्यभावात्तदप्रतिरेव स्यात् ॥

न पत्यन्तमिति । ‘व्यपदेशेनज्ञानोऽप्रातिपदिकेन’ इति निषेधा-
दिति भावः ॥ त्वत्तलौ भवत् इति । नन्तमासे कृते यद् वु न,
‘न नन्पूर्वाच्’ इति निषेधात् । तत्र तत्कर्तव्यताया उक्तेः । अस्मात्के-
ष्यात् एतत्प्रदेशे प्रत्याख्याने ष्व पूर्वकैर्नस्तत्पर्यं न सर्वथा प्रत्याख्याने
इति बोध्यम् ॥ एवं प्रत्यय इति । कृतनन्तमासात् न, पूर्वोक्त-
युक्तेः । बहुमीहेतु भवत्येव ॥ अशुचिश्चादिष्यत इत्यत्र प्रमाणमा-
ह—नञ इति । आशौचशब्दात् भाष्यप्रतीतेरिति भावः ॥

तदेवमिति । तदेवम्—अत्रप्रदेशे प्रत्याख्याते इत्यर्थः । ‘पूर्वं
निषेधविहङ्गा’ इत्यन्तरम्—‘एव व्यवस्थामाश्रित्य सर्वथा सुप्रं प्रत्या-
ख्येयम्’ इति शेषः ॥ छद्प्रवर्धनवशादिति । यत्तत्र ‘पत्यन्त’—
इत्युत्तरनपीदं न कार्यमिति भावः ॥ कृते नन्तमास इति ।
‘भवत्’ इति शेषः । कश्चित्पूर्वमिति । ‘छद्प्रवर्धनवशात्’ इति
अत्राप्यपेक्षते । पत्यन्तादिप्रिये च पूर्व भागविषयैवेति न नन्त-
प्युरपार्चया प्रसङ्ग इति न तत्रापि प्रदेशे ‘न नन्पूर्वाच्चाप्युक्त्या’
इति यत्तद्व्यतिरिक्तमिति भावः ॥

(८८३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५८)

२००४ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा

॥ ५ । १ । १२२ ॥

(निष्कृताधिकरणम्)

(चाप्रयोगनजिज्ञासाभाष्यम्)

यावचनं किमर्थम् ?

याव्यमपि यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा
(४।१।८९) तया याव्यमपि भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—त्यतलावपि यथा स्याताम् ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । ‘आ च त्वात्’ इत्ये-
तस्माच्चत्वात् त्यतलावपि भविष्यतः ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) यावचनमिति । यव्यमात्रेऽभिप्रायः ।

तापार्थेऽपि परिहरति—याव्यमपीति ॥

(५१९५ चाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पृथ्वादिभ्यो यावचनमण्-

समावेशार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पृथ्वादिभ्यो यावचनं कियते, अ-
ण्तामादेशो यथा स्यात् । याव्यम्, प्रथिमा ॥

(प्रदीपः) अण्समावेशार्थमिति । यत्रोत्सर्गपर्यायौ
विभाषा तत्रापचादेन मुक्ति उत्सर्गो न प्रवर्तते, वाक्यानुज्ञानार्थ-
त्वाद्विभाषायाः । लिङ्गं च ‘पारे मध्ये पञ्चा वा’ ‘पीलाया वा’
इत्यादिषु विकल्पवचनमस्यार्थस्य—इति अण्समावेशार्थमिह
वाचनम् ॥

(८८४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५८)

२००६ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः

कर्मणि च ॥ ५ । १ । १२४ ॥

(व्यन्प्रत्ययधिकरणम्)

(५१९६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीना-
मुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुप-
संख्यानं कर्तव्यम् । चातुर्वर्ण्यम् । चातुर्वैद्यम् ।
चातुराश्रम्यम् ॥

(प्रदीपः) चातुर्वर्ण्यादीनामिति । प्रत्ययान्तोच्चारणं
भावकमसम्बन्धनिवृत्त्यर्थमिति स्थायं एव व्यञ् भवति । य-
त्पारो वर्णाः—चातुर्वर्ण्यम् । चातुर्वैद्यम्—चातुर्वैद्यम् । अथ वा,
चतस्रो विद्या अधीये, ‘विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पायः’ इति
ठकः ‘सर्वसादेर्हिगोश्च लः’ इति छङ् । चातुर्वैद्य एव—चातु-
र्वैद्यम् । अनुसक्तिदिवाकृतिगणत्वादुभयपदयुद्धिः ॥

(उद्योतः) ‘चातुर्वर्णादिभ्यः’ इत्येव वक्तुमुचितमत आह—
प्रत्ययान्तमिति ॥

(५१९७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अर्हतो नुम्व ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्हतो नुम्व प्यञ्च चकव्यः । अर्हतो
भावः—आर्हन्त्यम् । आर्हन्तीति ॥

(प्रदीपः) अर्हतो नुम् चेति । ‘अर्हः प्रसंसायाम्’ इति
घञन्तोऽर्हच्छब्दः पूजावर्णोभिधायी ॥ आर्हन्तीति ।
पितृकरणार्थं श्रियात्मपि प्यमन्तः प्रयोगः । तथा च—आर्हिती,
मेयी—इत्यादि प्रयुज्यते ॥

(८८५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ५९)

२००७ स्तेनाद्यञ्जलोपश्च ॥ ५।१।१२५ ॥

(व्यत्ययधिकरणम्)

(नेति संघातग्रहणतत्पर्यं भाष्यम्)

किमिदं नलोपे वर्णग्रहणम्, आहोसित् संघात-
ग्रहणम् ।

किं चातः ?

यदि वर्णग्रहणम्, स्तेयम्, नलोपे कृते अयादेशः प्राप्नोति ।

अथ संघातग्रहणम्, अन्यस्य लोपः कस्मात् भवति ।

सिद्धोऽन्त्यलोपः 'यस्य' दक्षिणः इत्येव । तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अयादेशः प्राप्नोतीति । 'यस्य' इत्यकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात् ॥ अथेति । 'नानयकेऽलोन्त्यविधिः' इत्येषा परिभाषा प्रयोजनाभावाच्चाहता ॥ आरम्भसामर्थ्यादिति । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यनुसंहारो वाच्यत इत्यर्थः ॥

(८८६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । २ आ. ६०)

२०१२ हायनान्तयुवादिभ्योऽण्

॥ ५ । १ । १३० ॥

(अंगोऽधिकरणम्)

(५६९८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अणप्रकरणे ओत्रियस्य घलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणप्रकरणे ओत्रियस्योपसंख्यानं

१ क. पुस्तके 'घलोपश्च' इति पाठः ॥

कर्तव्यम्, घलोपश्च वक्तव्यः । ओत्रियस्य भावः श्रौत्रम् ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे

पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) घलोपश्चेति । यदा 'छन्दसः श्रोत्रभावो बंध प्रत्यय' इति पक्षस्तदा यस्य लोपः, यदा तु 'वाक्यार्थे पदवचनम्' इति दर्शनं तदा घञान्देन 'इय' इतिरूपं लक्ष्यते । कश्चित्तु 'यस्योपश्च' इति पाठः ॥

इत्युपाध्यायैव्यटपुनकैव्यटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
स्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ।

(उद्घोषः) कश्चित्तिविति । सर्वे च 'य' इति सङ्घातग्रहणं, पक्षादिकारस्य 'यस्य'-इति लोपः ॥

इति श्रीशिवमहामुनिसतीतगुरुमहाराजोद्दिष्टे भाष्यप्रदीपो-
द्घोषे पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

३ तत्र वेति । 'यस्योपश्च वक्तव्य' इति भाष्यपादे यस्य सङ्घातग्रहणं घलोपान्तरं च अणमात्रस्य इत्यारलोप इति भावः ॥

	असिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।				सर्वयोगः
	प्राक्तनयोग	आह्निके १	आह्निके २	आह्निकमङ्गल-योगः	
व्याख्यातसूत्राणि	८२६	३२	२८	६०	८८६
अव्याख्यातसूत्राणि	१०५६	२६	५०	७६	११३२
समुदितसूत्राणि	१८८२	५८	७८	१३६	२०१८
वार्तिकानि	५५८६	६१	५१	११२	५६१८

(८८७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १)

२०२२ विभाषा तिलमापोमाभङ्गा-

णुभ्यः ॥ ५ । २ । ४ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(उद्द्योतः) शब्धि प्राप्ति वचनम् ॥

(५६९२ पूर्वपक्षिविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तिलादिभ्यः खञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिलादिभ्यः खञ्चेति वक्तव्यम् ।

तित्यम् । तैलीनम् ।

किमर्थमिदमुच्यते, न यता मुक्ते 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' (५।२।१) इत्येव सिद्धम् ।

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

(प्रदीपः) न यता मुक्ते इति । महाविभाषया वाक्ये सिद्धे विभाषाग्रहणमुत्तराग्राह्यमर्थमेवेति भावः ॥

(उद्द्योतः) यत्रोत्तराग्राह्यमिति न्यायात्खञ्चप्राप्तिराह—
महाविभाषयेति ॥

(५७०१ समर्थकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उमाभङ्गयोरधान्यत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' इत्युच्यते, न योमाभङ्गे धान्ये ।

चमेषु यत्पठ्यते तद्वान्यम्, न चैते तत्र पठ्येते ॥

(प्रदीपः) उमाभङ्गयोरिति । निमित्ताभावात्तन्मात्रेणोऽप्राप्तिः । विभाषाग्रहणं तिलमापाणुभ्य एव खञ्च. प्राप्त्यर्थं स्यात् । चमेष्विति । 'यथाश्च मे मापाश्च मे' इति चमेशब्दस्य पुनःपुनरुच्चारणाचमेशब्देन तदन्तोऽनुवाका उच्यन्ते । अथ वा 'च मे' शब्दस्य 'चम्' इति यन्मकारान्तं तदनुकरणं-चम्' इति । आगन्तुना चाकारेण चमशब्दो भवति । चमशब्दो विद्यते येष्वनुवाकेषु ते—चमाः । 'अप्यायातुवाक्योर्लङ्' इति छस लङ् ॥

(उद्द्योतः) उमा—अन्वी । भङ्गा—प्रतिष्ठा ॥ निमित्ताभावादिति । धान्यत्वाभावादित्यर्थः ॥ ननु 'च मा' इति न निधिशक्तिर्द्वयं, चरामकारेण च धान्यानां पाटोऽसम्भवीत्यत्र आह—यथाश्च मे इति । ननु 'च मे' शब्देन तदनुवाकोपी मत्वर्थं-भ्रमं निनाऽप्राप्त्यापचित आह—अथ वेति । एकारान्तात्परणादेरुचि सिद्धे, आगन्तुवाक्यापत्तय भावन किमर्थमिति चिन्तयम् ॥

(ग्रन्थप्रज्ञातोपमाष्यम्)

तत्तर्हि खञ्चग्रहणं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ।

ग्रहणमनुपपत्तं ।

क प्रकृतम् ?

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्चेति ॥

(अनुवर्तनाक्षेपभाष्यम्)

यदि तदनुवर्तते, "व्रीहिशाल्योर्दङ्" (२) "यव-यवकपट्टिकायत्" (३) इति खञ्चेति खञ्चपि प्राप्नोति ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

सम्बन्धमनुवर्तिष्यते—धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्च । व्रीहिशाल्योर्दङ्भवति, धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्च । यवयवकपट्टिकायत्तवति, धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्चभवति ।

विभाषातिलमापोमाभङ्गाणुभ्यः, भवने क्षेत्रे खञ्चग्रहणमनुवर्तते । धान्यानामिति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) सम्बन्धमनुवर्तिष्यत इति । धान्यग्रहणेन सम्बन्धमनुरोह्यत इत्यर्थः । अथ वा सम्बन्धत इति सम्बन्धः । धान्यग्रहणसम्बन्धमनुवर्तिष्यते इत्यर्थः । ततो धान्यसामान्यसम्बन्धं खञ्चग्रहणं व्रीह्यादिभिर्वाक्यविशेषैर्न सम्बन्ध्यते । 'भवने क्षेत्रे' इत्येतत्तु प्रत्ययेनाभिधायकेन सम्बन्ध्यते ॥

(उद्द्योतः) सम्बन्धस्याप्रकृतत्वात्तदनुवृत्तिः । कथमत आह—धान्येति । भावे षञ्जिति भावः ॥ अनुरोह्यत इति । खञ्च कर्ता । धान्यग्रहणसम्बन्धस्यादनुपूर्वकत्वेरनुरोहोऽप्यर्थः इति भावः ॥ अथ वेति । कर्मणि धञ् । एवञ्च 'अनुवर्तिष्यते' इति यथाकृतमेवेति भावः ॥ व्रीह्यादिभिरिति । तद्वदितेरित्यर्थः । प्रत्ययेनेति । तत्सार्थाकाङ्क्षित इति भावः । अत एव 'विभाषा—' इति सूत्रे 'धान्यानाम्' इत्यस्यैव निवृत्तिर्भाष्ये उक्ता ॥

(परिहारान्वाभाष्यम्)

अथ वा मण्डूकमुत्तयोऽधिकाराः ।

यथा—मण्डूका उत्पत्योत्पत्य गच्छन्ति, तद्वदधिकाराः ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । यत्रैवाधिकृतं तत्रैवाधिकाराः सम्बन्ध्यन्ते, नान्यत्रेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) मण्डूकस्य चेतनत्वेन तथा गमनसम्भवेऽपि शब्दस्य कथं तथा गमनमत्र आह—यत्रैवेति ॥ आर्थित्वम्—आवाह्यम् । न तु नदीस्रोतोन्वायेनाभिधाय इति भावः ॥

(परिहारान्वाभाष्यम्)

अथ वा अन्यवचनाच्चकाराकारणात् प्रकृतस्यापवादो विनाशयते, यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादः । अन्यस्य प्रत्ययस्य धचनाच्चकारस्य चानुकूपणार्थस्याकारणात्प्रकृतस्य खञ्चोऽप्युच्यते याधको भविष्यतः, यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो याधको भवति ॥

(प्रदीपः) यथोत्सर्गेणेति । उत्पत्तिसामान्यं परितः

धैतादपवादविषये प्रवृत्तिः सन्दिग्धा—इति—असन्दिग्धेनापवादनासौ बाध्यते । एवं राज उत्तरार्थायामनुवृत्तौ नान्तरीयकोपस्थानसम्भवात्सन्दिग्धप्रवृत्तित्वादसन्दिग्धप्रवृत्तिभ्यां ढग्य-द्व्यां बाधः । ‘धान्यानाम्’ इत्यनेन प्राप्तस्य राजो ढग्य-तावपवादी, न तु तत्रानुवृत्त्या सन्निहितत्वेति साधर्म्यवैधर्म्य-सम्भवात्—‘यथोत्तरांगेण प्रसक्तस्य’ इत्युक्तम् ॥

(उद्घोषः) अपवादेनासाविति । यथा केन क्वणिति भावः ॥ नन्वप्राप्तमार्गपवादभावसत्त्वात् दृष्टान्तराष्ट्रान्तिकमा-बोऽनुपपन्नोऽत आह—धान्यानामित्यनेनेति । सन्दिग्धप्रवृत्तिक-त्वात्साधर्म्यं बोध्यम् । अनुवृत्त्या सन्निहितत्वानुवृत्तिसामर्थ्येन बाधासम्भवाद्वैधर्म्यं बोध्यम् ॥

(परिहारान्तरभाष्यम्)

अथ वा पतञ्जलापयति—अनुवर्तन्ते नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति ।

किं तर्हि ?

यत्नाद्भवन्ति ॥

(प्रदीपः) अध वेति । विभाषाग्रहणमेव ज्ञापयति—‘अनुवर्तमाना अप्यधिकारा यत्र यत्रो विभाषाग्रहणादिकस्तु तत्रैव भवन्ति नान्यत्र’ इति । अन्यथा विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात्, अनुवर्तनादेव खलु सिद्धत्वात् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अथ वा यता मुक्ते ‘धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्’ इत्येव सिद्धम् ।

ननु चोक्तं न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

उभामङ्गयोरधान्यत्वादिति ।

नैव दोषः ।

घिनोतेर्धान्यम्, पते चापि घिनुतः ।

अथ वा शाणसप्तदशानि धान्यानि ॥

(प्रदीपः) घिनोतेरिति । योगरुद्धिरियम्—उभामङ्ग-योरपीति भावः । चमकेषु तु—अधान्यान्पि कानिचित्पठ्यन्ते, धान्यान्पि कानिचिज् पठ्यन्ते । न हि तद्वान्यपरिगणनार्थमिति तत्राभावाद्भामङ्गयोरधान्यत्वं न भवति ॥ द्वाणसप्तदशा-नीति । धान्यपरिगणनार्थं स्पष्टिरियम् ॥

(उद्घोषः) नन्वतिप्रसङ्गोऽत आह—योगरुद्धिरिति । श्रूयते च—‘धान्यमसि पिबुहि देवानां’ इति ॥ ननु धान्यपरिगणनार्थ-चमवानुवाकविरोधोऽत आह—अधान्यान्पि पति । अदमादीनी-रूपं । धान्यान्पि पति । कोदवादीनि । गान्धे—‘घिनुत इति । मीणीत इत्यर्थः । स्पृष्टिरिति । उभामङ्गयोरपि ज्ञानविशेषत्वाद्धान्यत्वमिति भावः ॥

(८८८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. २)

२०२४ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः

॥ ५ । २ । ६ ॥

(सप्रत्ययाधिकरणम्)

(निपातनाभिप्रायशङ्काभाष्यम्)

सममुखेति किं निपात्यते ?

(५७०२ निपातनार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संमुखेति समस्यान्तलोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) संमुखेति समस्यान्तलोपो निपात्यते ।

सममुखस्य दर्शनः—संमुखीनः ॥

(प्रदीपः) समस्यान्तलोप इति । समं मुखं यनाद-शांशो प्रतिविम्बाश्रये सति दृश्यते स हि—संमुखीन इति प्रयोगद-र्शनाभिप्रायतन्माधितम् । संशब्दस्य निपातस्यार्थसङ्गलभावाद्-नाश्रयणम् । प्रत्ययसन्निधौनाकारलोपो निपात्यमानस्यदभावे न भवति । संमुखीनादर्शादितादृश्याचान्योऽप्यभिमुखत्वावस्थानः संमुखीन उच्यते इत्याहुः ॥

(उद्घोषः) ननु समुपसर्गपूर्वाख्येनैव सिद्धे निपातनं व्यर्थ-मत आह—समं मुखमिति । सर्वं मुखमित्यर्थः । न चात्रार्थं ‘सम्’ इति निपातस्य सङ्कतिरस्तीति भावः ॥ दर्शनं इति—अधिकरणे स्पृष्टं । न भवतीति । अत एव भाष्ये ‘सममुखस्य दर्शनः’ इत्येव विप्ररो दक्षितः । तेन ‘समुखस्य दर्शनः’ इति वृत्तिकारोक्तमनुक्त-मिति भावः ॥ नन्वेव ‘समुपे संमुखीन त’ इत्यादिमयोगासङ्गति-रत आह—संमुखीनादर्शादीति ॥

(८८९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३)

२०२७ अनुपदसर्वान्नायानयं वज्राभक्ष-

यतिनेयेषु ॥ ५ । २ । ९ ॥

(अयानयपदार्थबोधकं भाष्यम्)

अयानयं नेय इत्युच्यते, तत्र न ज्ञायते कः—अयः, कः—अनय इति ॥

अयः प्रदक्षिणम् ।

अनयः प्रसव्यम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगमिनां शाराणां यस्मिन् परैः पदानामसमावेशः सः—अयानयः ।

अयानयं नेयः—अयानयीनः, शारः ॥

(प्रदीपः) तत्र न ज्ञायत इति । अयनं—‘अय’ इति गम-नमात्रमयशब्देनोच्यते । तत्र प्रतिषेधस्तु ‘अनय’शब्देन—इति निरुद्धार्थाभिप्रायान्त् ‘अयानयं नेयः’ इत्यसमन्वयशङ्काया प्रवृत्तः ॥ अयः प्रदक्षिणमिति । एकवृत्तशारापेक्षया शारस्य प्रदक्षिणं गमनम्—अय, द्वितीयापेक्षया प्रसव्यं वामापरपर्यायं गमनम्—‘अनय’ इति वशादुच्यते ॥ परैरिति । द्वितीयवृत्त-

कारसम्बन्धिभिः शारैः पदानां स्थानानां गृहापरपर्यायाणा-
मनाक्रमणम्—अनध्यासनमित्यर्थः ।

‘ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् ।
असहायस्तु शारेण परकीयेण वाध्यते ।’

इति सूत्रव्यवहारः । असहितः—अनय इत्युत्तरपदलोपी
समासस्तत्पुरुषः । अथ चा—अयथासावनयः—अयानय इत्येक-
देशद्वारेण समुदायस्य कृताकृतादिवत् व्यपदेशात्समानाधिकरण-
समासः, समाहारद्वन्द्वे वा ॥ अयानयमिति । नयेत्किं कर्म-
कत्वात् ‘अयानयम्’ इत्यप्रधानेऽपि कर्मणि द्वितीया । प्रधाने तु
कृतप्रत्ययः । तत्र केचित्—फलकशिरस्यसौख्यं स्वशारवर्गमाने-
यस्य ‘अयानयीनम्’ इत्यभिधानमिच्छन्ति । यस्तु शार एकपार्थ-
एव संचरति तत्र न भवति प्रत्ययः, यो हि शारः पार्थात्पार्था-
न्तरमानीयते स एवाधानयं शीयते । अन्यस्तु अन्यमेव नीयते,
अनयमेव वा ॥

(उद्योतः) अयानययोर्देशादपदयोर्विवाधः प्रसिद्धः पक्षे लत
आह—अयानमिति । एवञ्च प्रकृतस्वययोगोऽर्थो न ज्ञायत इत्यर्थ-
इति भावः ॥ ननु प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमेकस्य कथमत आह—एक-
पदस्य करेति ॥ ननु प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमाने शब्दाद्यन्त्येवे, ‘शारस्य’
इति विशेषणामः कथम् ? अत आह—रूढीति ॥ उच्यत इति ।
अयानयशब्दाभ्यामित्यर्थः ॥

माथे—प्रदक्षिणेत्यादि । अनेन गतिविशेषवाचि—अयानयश-
ब्दाभ्यां सत्यापसव्यगमिद्वाराणां तादृशगत्या प्राप्यं स्वस्वनिष्ठेन
शारदुगादिस्थानं लक्षणयोग्ये । ये हि परशारमिया युष्मादिस्थानं
प्रापयिष्याः, ये—अयानयीना इत्युच्यन्ते इति भावः ॥ पदानां—स्थान-
निर्देशाणां मध्ये यस्मिन्स्थाननिष्ठेने परैः—द्वितीयपदशारसम्बन्धिभिः
शारैः—युगल्येभिर्भूतकाराः परस्परमिति—शारसौ, असमावेशाः—
अनतिक्रमणमित्युक्तारोः ॥ तं स्वस्वनिष्ठेन दर्शयति—ससहायस्येति ।
अयानययोर्देशात्स्वनिष्ठारयानुपपत्तेराह—अस्तरपदलोपीति ॥ समु-
दायस्य कृताकृतारिपदिति । यथा तत्रैकदेशद्वारा समुदायस्य
तरणं, तथाऽत्र गतिसमुदायस्य भिन्नदेशद्वारा सव्यत्वम्, अन्यापे-
क्षयाऽवस्यत्यर्थं चेति कर्मधारय इति भावः ॥ समाहारद्वन्द्वे चेति ।
इदं विन्ययम्, ‘सोऽयानयः’ इति माथे पृथिग्ननिर्देशात् ॥

फलकशिर इति । आरम्भकाले यत्र स्थाने शाराः स्वाप्यन्ते
तन्निष्ठः, तत्र स्थितः शारः परपार्थादत्यपार्थान्तरमानीयते सत्रै-
वायं प्रयोग इत्यर्थे इति भावः ॥ अन्यत्पदव्यपेक्षेति । अलोप-
पथिभिरन्या मारिभिः ॥

(८९० विधित्त्वम् ॥ ५ । २ । १ आ. १)

२०२८ परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनु-
भवति ॥ ६ । २ । १० ॥

(निपातनजिज्ञासाभाष्यम्)

परोपरेति किं निपात्यते ?

(५५०३ निपातनार्थेयोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ परोवरे परस्योत्ववचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) परोवरेति परस्योत्वं निपात्यते ॥

(प्रदीपः) परस्योत्ववचनमिति । परशब्दस्यान्तस्य
ओकारो निपात्यत इत्यर्थः । ततः ‘एवः पदान्तादिति’ इति
पूर्वैकोदेशः ॥

(उद्योतः) ‘उत्वं परशब्दान्तस्य’ इत्यर्थे ‘परोवर’ इत्यतिशेराह
—ओकार इति ॥

(सूत्रनिर्देशोपपादकं भाष्यम्)

यद्येवं परस्योत्ववचनमिति प्राप्नोति ।

शकन्धुन्यायेन निर्देशः ।

अथ वा नैवं विज्ञायते परस्योत्वं निपात्यत इति ।
कथं तर्हि ?

परस्य शब्दरूपस्यादेकत्वं निपात्यत इति । परां-
श्चावरांश्चानुभवति—परोचरीणः ।

(प्रदीपः) शकन्धुन्यायेनेति । ‘शकन्ध्वादिषु परहर्ष-
वक्तव्यम्’ इति पररूपेण निर्देशः ॥ परस्येति । अवरशब्दस्या-
देकराख्येति । तत्राहुः । तत्र केचित्सामान्येन निपातनमि-
च्छन्ति । तेन उपप्रत्ययमावेषेऽपि प्रयोग उपपन्नो भवति—‘पारो-
पर्ययित’ इति, ‘पारम्पर्यमविच्छिन्नम्’ इति च । अन्ये तु
परम्पराशब्दमन्युत्पन्नमाचक्षते । तस्मात्सार्थं ध्यनि—पारम्पर्य-
मिति भवति । पारोपर्यविदित्यस्यासाधुत्वमाहुः प्रत्ययसंनियोगेनैव
निपातनस्य युक्तत्वं मन्यमानाः ॥

(उद्योतः) मन्यमाना इति । अत एव ‘परांश्च अवरांश्च’
‘परांश्च परतरांश्च’ इत्यनादेयेनैव विग्रहो दक्षितो माथे । ‘पारो-
पर्ययित’ इत्येव निरुक्ते हृदये प्रयोगः ॥

(निपातनजिज्ञासाभाष्यम्)

अथ परस्परेति किं निपात्यते ?

(५५०४ निपातनार्थेयोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ परपरतराणां परम्परभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) परपरतराणां परम्परभावो निपा-
त्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति—परम्पररीणः ॥

(८९१ विधित्त्वम् ॥ ५ । २ । १ आ. ५)

२०३० समां समां विजायते ॥ ५ । २ । १० ॥

(आक्षेपमाध्यायम्)

इह—समांसमीना गौः “सुपो घातुप्रातिपदि-
कयोः” (२०४७१) इति सुप्रसूतः प्राप्नोति ॥

(५००५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समां समां विजायते इति

यलोपवचनादलुग्विज्ञानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समां समां विजायते इति यलोप-

घचनादलुग्विज्ञानं भविष्यति । यदयं यलोपं शास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—नात्र लुग्वचनीति ॥

(प्रदीपः) विजायते—प्रसूयत इत्यर्थः । तत्र 'समायां
समायाम्' इत्यस्मात्पदसमुदायात् प्रत्ययो वचनाद्भवति । तद्विना-
न्तत्वाद् प्रातिपदिकत्वे सति तदवयवस्योत्तरपदवत् पूर्वपदेऽपि
सुपो लुक् प्राप्नो यलोपवचनात् भवति । याटः सुव्मकत्वात्सु-
बलकैव यलोपे सिद्धे सूत्रे यलोपवचनं नियमाय—'यकारस्यैव
लोपो भवति न तु सर्वस्य प्रत्ययस्य' इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु सहृदुपञ्चस्य न पुनरुपचरित आह—
प्रसूयत इति । प्रत्ययोऽप्यम् ॥ ननु समुदायस्यासुबन्तत्वात्तस्य
प्रत्ययोऽन आह—पदसमुदायादिति । यीप्तादिर्वचनमित्यन्ये ॥
क्रापरत्वेमुपपादयति—तद्विद्वान्तावादिनि । 'तदवयवस्य सुपः'
रत्नवयः ॥

(५७०६ प्रत्याहोपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ समां समां विजायत इति यलो-
पवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तर-
पदस्य लुग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समां समां विजायत इति यलोप-
घचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वचनम् ॥

(प्रदीपः) उत्तरपदस्य लुग्वचनमिति । यलोपनि-
पातनात् पूर्वपदवदुत्तरपदेऽपि लुक् न प्राप्नोतीति भावः ॥

(५७०७ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु पूर्वपदस्य यलोप-
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

पूर्वपदस्य यलोपो घकव्यः ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । तेन पूर्वपद एव यलोपनि-
पातनात्तमः श्रवणं भवति । उत्तरपदे तु लुक्लुक् भवत्येवेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—सिद्धं तु पूर्वपदस्येति—प्रत्ययसंज्ञि-
योगशिल्पम् ॥

(५७०८ पक्षान्तरेण समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनुत्पत्तालुत्तरपदस्य वाचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुत्पत्तौ पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च
यलोपो वा वक्तव्यः ।

समां समां विजायते, समायां समायां विजायत
इति ॥

(प्रदीपः) अनुत्पत्ताविति । वाक्ये पूर्वोत्तरपदयोर्वा
यलोपो वक्तव्यः । तेन द्वैरूप्यं भवति ॥

(उद्घोषः) नन्वेव सौत्रनिर्देशात्तद्विरत आह—भाष्ये—
अनुत्पत्ताविति ॥ तत्रान्वये—वाक्ये इति ॥ भाष्ये—समाया-
मिति—अधिकरणत्वविशेषायां समीचीनी ॥

(८९२ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ भा. ६)

२०३२ आगवीनः ॥ ५ । २ । १४ ॥

(निपातनजिज्ञासामाष्यम्)

आगवीन इति किं निपात्यते ?

(प्रदीपः) किं निपात्यत इति । का प्रकृतिः कः
प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) नन्वस्यैव शब्दस्य निपात्यत्वाद् प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत
आह—केत्यादि ॥

(५७०९ निपातनार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोराड्पूर्वादा तस्य गोः प्रति-
दानात्कारिणि खः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोराड्पूर्वात् आ तस्य गोः प्रति-
दानात् कारिणि खो निपात्यते । आ तस्य गोः प्रति-
दानात्कर्मकारी—आगवीनः कर्मकरः ॥

(प्रदीपः) गोराड्पूर्वादिति । यो गवा मृत आ गोः
प्रत्यर्पणात्कर्म करोति स आगवीन उच्यते । तत्र वृत्तिविषये
गोशब्दो गोप्रत्यर्पणे बर्तते । तत्र—आह गोशब्दयोः 'आकार्यादा-
विबिम्बो' इत्यन्यथीभावे हस्तत्वे च कृते खो निपात्यते ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—गोरिहस्य गोशब्दादित्यर्थः ॥ प्रति-
दानं—प्रत्यर्पणम् ॥ कारिणीत्यादिपक्षे गिति । 'कर्मण' इत्यादिः ॥
तस्मिन्—'कारिणि' इत्यनेनानेति ॥ तस्य—गोस्वामिनः कर्मकारी-
मीत्यर्थः ॥ खो निपात्यत इति । खे—ओगुणः ॥

(८९३ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ भा. ७)

२०३८ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः

॥ ५ । २ । २० ॥

(शालीनकौपीनार्थबोधकमाष्यम्)

किं यः शालायामधृष्टः स शालीनः, कूपे वा
यदकार्यं तत्कौपीनम् ।

नेत्याह ।

उत्तरपदलोपोऽन इष्टव्यः । शालाप्रवेशनमर्हत्य-
धृष्टः सः—शालीनः । कूपाद्यत्तरणमर्हत्यकार्यं तत्-
कौपीनम् ॥

(प्रदीपः) किं यः शालायामिति । अस्यां कल्पनायां शालाकृपशब्दयोर्मुल्याभेदमाश्रितं भवतीति भावः ॥ शालायामभृष्ट इति । अन्यत्र शृष्टः ॥ कूप इति । लवनादिकमिलयः ॥ उत्तरपदलोप इति । लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन साधुत्वान्वाख्यानदृष्टाकार्यमात्रे च शालीनकौपीनशब्दयोः प्रयोगादिति भावः । तत्र श्रुतिविषये शालाकृपशब्दो तत्कर्मिकायां क्रियायां वर्तते इति गम्यमानार्थत्वाद्प्रयोग एवोत्तरपदस्य लोपः ॥ शालाप्रवेशनमिति । अन्यत्र प्रागल्भ्याभावादादिनुमशयत्वाच्छालामिव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥ कूपाद्यत्तरणमिति । यदकार्यं तत् प्रच्छादनीयत्वात् कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः । अकार्ययोग्यत्वाच्च पुरुषलिङ्गमपि कौपीनमुच्यते । तत्साहचर्यात्तदाच्छादनमपि कौपीनम् । अथवा—अकार्यशब्दे कपोतिः क्रियासामान्यवचनः । तेनाद्रष्टव्यत्वाद्वाहेतुदर्शनत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनम्, अस्पृश्यत्वाच्च तदाच्छादनम् ॥

(उद्योतः) नन्वीदृग्दर्शने लोकेऽतःप्रत्यक्षपाकमनीदृशाभेदविषयः प्रज्ञोक्त आह—अस्यामिति । लक्षणैकशरणोऽयं भद्रः ॥ अभ्यप्रेति । शालेयां तु भाषांजितत्वादभृष्ट इत्यर्थः ॥ लोकेति । लक्ष्यैकत्वमुक्तपक्षोत्तरमिति भावः ॥ नन्वभृष्टस्य शालाप्रवेशनयोग्यत्वं पथमन आह—अभ्यप्रेति ॥ आसितुं—स्वातुम् ॥ अद्रष्टव्यत्वे हेतुः—लज्जाहेतुदर्शनत्वम् ॥

(८९४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ८)

२०३९ व्रातेन जीवति ॥ ५ । २ । २१ ॥

(मातृपदार्थबोधकभाष्यम्)

व्रातेन जीवतीत्युच्यते, किं व्रातं नाम ? नानाजातीया अनियतवृत्तय उरसेधजीविनः संघा व्राताः, तेषां कर्म—व्रातम् । व्रातकर्मणा जीवतीति—व्रातीनः ॥

(प्रदीपः) किं व्रातं नामेति । व्रातवाच्यत्वात्संघवचनः । तत्र यः संघेन जीवति तत्र व्रातीनश्चन्दो न प्रयुज्यते । व्रातकर्मणा जीवति तु प्रयुज्यते । व्रातकर्मणि च व्रातीनश्चन्देन भाव्यमिति प्रश्नः ॥ नानाजातीया इति—एकपातीनशत्रियारिणिराकरणम् ॥ अनियतवृत्तय इति—नियतवृत्ति—आयुष्यजीविनसंघनिषेधः ॥ उरसेधजीविन इति । उरसेधः—चारी, तदायुषेन—आयुषवत्यादिना जीवति न तु सुद्विषेभ्येनेत्यर्थः । मैत्राणां कर्म—इति—अत एव नियतमाच्छं वार्षिधाऽयं भवति । संघामेवाव्यक्तं व्रातीन उच्यते । ननु अन्यथाकर्मणा जीवति स लोच्यते ॥

(उद्योतः) ननु व्रातवाच्यस्य संघे केऽप्यतिशयायभाष्ये—व्रातवाच्य इति ॥ ननु व्रातवाच्येन त्वयदेव वृत्तमायनं—व्रातीयवर्गवर्तिनः । इदमेव केन भाव्यमिति भावः ॥ अतः

एव निपातनादिति । एवञ्च संघे योगेन व्रातशब्दस्तत्सम्बन्धिकमवृत्तिरिति भावः । लक्ष्यया व्रातसम्बन्धिकर्मपरत्वेऽसाधुत्वमिति तात्पर्यम् ॥ यस्त्वन्व्य इति । अनभिधानादिति भावः । इदं च वृत्तौ स्पष्टम् ॥

(८९५ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ९)

२०४० हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ ५ । २ । २३ ॥

(निपातनार्थजिज्ञासाभाष्यम्)

हैयङ्गवीनमिति किं निपात्यते ?

(प्रदीपः) किं निपात्यत इति । प्रकृतिसंदेहात्प्रश्नः ॥

(५०१० निपातनार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ह्योगोदोहस्य ह्रियङ्गवादेशः संज्ञायां तस्य विकारे ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्योगोदोहस्य ह्रियङ्गवादेशो निपात्यते संज्ञायां विषये 'तस्य विकारः' इत्येतस्मिन्नर्थे । ह्योगोदोहस्य विकारः—हैयङ्गवीनं घृतम् ।

संज्ञायामिति किमर्थम् ?

ह्योगोदोहस्य विकार—उदभित्—अत्र मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) ह्योगोदोहस्येति । 'ह्य'शब्दस्य गोदोहशब्देन 'घृणमुपा' इति समासः । दुष्यत इति—बोहः, क्षीरमुच्यते । 'ह्य'शब्देन कालप्रलातविधेः प्रतिपाद्यते । तेनाधिकृतस्य वन्धनेव घृतं हैयङ्गवीनमुच्यते इत्याहुः ॥

(उद्योतः) घृतमिति । नवनीतमिति हर्तुतः ॥

(८९९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १०)

२०४३ पक्षात्तिः ॥ ५ । २ । २५ ॥

(तिश्रत्ययाधिकरणम्)

(एकदेशिन उपसंख्यानभाष्यम्)

'मूले' इति चक्यम् । पक्षस्य मूलं पक्षात्तिः । तच्चार्हि चक्यम् ॥

(प्रदीपः) मूल इति चक्यमिति । अन्यया—अनिर्दिष्टार्थत्वात् सार्थं प्रत्ययप्रसङ्गः ॥

(उपसंख्यानार्थवचनबोधकभाष्यम्)

न चक्यम् । 'मूले' इति घर्तते ।

घः प्रकृतम् ?

"तस्य पाकमूले पांश्यादिकर्णादिभ्यः युज्यन्तादयो" (५।२।२४) इति ।

यदि तदनुवर्तते, पाकेऽपि प्राप्नोति ।
मूल इत्यनुवर्तते, पाक इति निवृत्तम् ।
कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तत, एक-
देशो वा नियतत ।
एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति ।
तद्यथा—“संख्याव्ययादेर्दोष” (४।१।२६) “दा-
महायनान्ताद्य” (२७) संख्यादेरित्यनुवर्तते, अव्य-
यादेरिति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । एकस्मिन्नर्थे योगः—संवन्धः,
तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थः ।
द्वन्द्वस्य तदर्थस्य कैक्यादेकदेशानुवृत्तिर्न समभवतीति भावः ।
एकानुवृत्तिर्निर्दिष्टानां त्येकदेशानुवृत्तिरेव यते ॥ एकयोगनिर्दि-
ष्टानामपीति । अर्थाधिकारपक्षे—अर्थस्यैकत्वादिच्छेदाभावात्
स्यादेकदेशानुवृत्तिः । शब्दाधिकारपक्षे तु—यस्यैव शब्दस्य
स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्सदृशशब्दान्तरसंनिधानं योगान्तरे प्रती-
यते इति दोषाभावः ॥

(उद्घोषः) नन्वेकानुवृत्तिर्निर्दिष्टानामेकदेशानुवृत्तेरदर्शना-
द्वाद—एकस्मिन्निति ॥ दृश्यत इति । यथा ‘अत इज्’ इत्यादित
इत्यदमात्रस्योत्तरानुवृत्तिः ॥ अर्थाधिकारमाश्रित्य पूर्वपक्षः,
शब्दाधिकारमाश्रित्योत्तरमित्याह—अर्थाधिकारेति ॥ पक्षतः—
प्रतिपद, पक्षिणां पक्षमूलम् ॥

(८९७ विधिसूत्रम् ॥ ५।२।१ आ. ११)

२०४५ विनञ्भ्यां नानाजौ न

सह ॥ ५।२।२७ ॥

(नानाप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रत्ययार्थनिर्णायकभाष्यम्)

इह नानेति सहार्थो गम्येत, द्वौ हि प्रतिषेधौ
प्रकृतमर्थं गम्यतः । न न सह—सहैवेति ।
नैप दोषः ।
नार्य प्रत्ययार्थः ।
किं तर्हि ?
प्रकृतिविशेषणमेतत् । ‘वि-नञ्’ इत्येताभ्याम-
सहयाचिभ्यां नानाजौ भवतः ।
कस्मिन्नर्थे ?
स्वार्थे ॥

(प्रदीपः) सहार्थो गम्येतेति । ‘न सह’ इति प्रत्ययार्थ-
निर्देशं मन्यते । प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थो विशेषणीयः । ततः प्रति-
षेधस्य प्रतिषेधात् विधिना भाव्यमिति भावः ॥ नायमिति ।

१ प्रतिषेधस्येति । प्रकृत्यर्थस्य प्रतिषेधस्य प्रत्ययार्थेन प्रतिषेधेनान्वये
विधिना भाव्यमित्यर्थः । अभावाभावस्य प्रतिषेधोऽस्त्विति यमात् ॥

२ यथा मातुरिति । ‘मातु-स्वरति’ इत्यत्र स्वरूपस्यैव स्वरूपमूलस्यापि
यथा वस्त्रमन्त्रहेतुत्वं तथा विना देवदेवैरेत्यादयश्च सत्प्रत्ययमूलस्य विनामदा-

लोकप्रतिष्ठार्थानां शब्दानामिह साधुत्वान्वाख्यानात्, लोके च
नानाशब्दस्य पृथग्भावमाभिधायित्वात् ‘न सह’ इति प्रकृत्यर्थनि-
र्देशः । यथेवं सहैवेत्येव प्रत्ययार्थो निर्देश्य, विनजोः प्रतिषेधार्थ-
त्वात्; विगार्हभरयिच इत्यादौ विशब्दस्य गुणप्रतिषेधप्रतिषेधत्वदर्श-
नात् । नैतदस्ति । क्रियावाचिनोऽपि विशब्दात्सहाय्यं प्रत्ययो विशा-
येत—विगतौ सह, विकृतौ सहिति । इह तु विना देवदेवतेन नाना
देवदेवतेनेति—अस्यासत्त्वभूतस्याप्यर्थस्य व्यतिरेकहेतुत्वं भवति,
यथा मातुः स्मरतीति ॥

(उद्घोषः) नन्वसहाय्ये वर्तमानमत्र स्वार्थे प्रत्यये कथं
सहाय्यवर्णितर आह—प्रत्ययार्थेति । प्रकृतिविशेषणत्वे प्रत्यय-
स्वार्थाकाङ्क्षा न शान्ता स्यादिति भावः ॥ भाष्ये ‘न न सह’ इत्यस्य
व्याख्यान—सहैवेति ॥ प्रत्ययार्थत्वाभावे हेतुमाह—लोकै-
इति ॥ विगार्हभरयिच इति । ‘नजो गुणप्रतिषेध-’ इति वृत्ते
नभिलस्य प्रत्युदाहरणमिदम् । नन्वेव ‘विना नाना’ शब्दयोरसत्त्वभू-
तार्थाभिधायित्वेन चादिव्यतिरेकहेतुत्वं न स्यादिति ‘देवदेवतेन
विना’ इत्याद्यनुपपन्नमत आह—इह त्विति । द्योतनानामेव तत्स-
भावत्वमिति भावः । अत एव ‘पृथग्विनानामभि-’ इति सङ्गच्छते ॥

(८९८ विधिसूत्रम् ॥ ५।२।१ आ. १२)

२०४६ वेः शालच्छाङ्कटचौ ॥ ५।२।२८ ॥

(शालच्छाङ्कटप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रत्ययार्थनिर्णयभाष्यम्)

कस्मिन्नर्थे शालजादयो भवन्ति ?
न सह इत्यनुवर्तते ।
अवेति सङ्गम्—विशाले शृङ्गे, विशाङ्के शृङ्गे इति ॥
(प्रदीपः) कस्मिन्नर्थे शालजादय इति । वक्ष्यमा-
णप्रत्ययापेक्षं बहुवचनम् । असहाय्यस्य सर्वनामवाच्यार्थानु-
पादानाच्च प्रश्नः ॥ विशाले इति । नानादेशगमनादस्त्वन्ना-
सहाय्यत्वमिति भावः ॥
(उद्घोषः) वक्ष्यमाणेति । ‘तन्मोदश्च कटम्’ इतीत्यर्थः ।
सर्वत्रेति । कटविषये इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह खलु संकटमिति संगतार्थो गम्यते, प्रकट-
मिति प्रगतार्थो गम्यते, उत्कटमिति उद्रतार्थो
गम्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि साधने शालजादयो भवन्ति ।

किं वक्तव्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गम्यते ?

यस्य सवन्धहेतुत्वं भवतीत्यर्थः । केचित् ‘यथा वा मातुः—’ इत्यादि पठन्ति ।
तेषां वाच्यभेदोऽज्ञानमूलक एव ॥

३ ‘अछद्वार्यस्य’ इति ॥ पाठः ॥

उपसर्गोभ्य इमे विधीयन्ते, उपसर्गाश्च पुनरेव-
मात्मकाः—यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते
तत्र क्रियाविशेषमाहुः, यत्र हि न प्रयुज्यते ससा-
धनां तत्र क्रियामाहुः । त एते उपसर्गोभ्यो विधीय-
मानाः ससाधनायां क्रियायां भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) किं चक्ष्यमिति । शब्दान्तरवाच्यक्रिया-
विशेषस्य शोतका उपसर्गाः । माचका भावे श्रोत्रार्थान्वादन-
र्थका एवेति भावः ॥ ससाधनामिति । क्रियोपसर्जनं सा-
धनमाहुरित्यर्थः । नियतविषयाः शब्दानां शक्तयो दृश्यन्ते,
यथा—दिशदा इत्यादौ कृतोऽर्थोऽभिधानमिति भावः ॥ उपस-
र्गोभ्य इति । अन्यश्लेषसंज्ञाद्विषयान्तरेऽपि योग्य-
तामात्राभ्यां प्राचीनामिदमभिधानम् ॥

(उद्योतः) अनर्थका एवेति । एवं च क्रियावृत्तिवामावा-
च्छर्धं साधने प्रत्यय इति अक्रियावाचिनोऽपि साधने प्रत्ययो वक्तव्य
इत्यर्थः ॥ नन्वेव सति क्रियायां यत्र प्राधान्यं स्यादत आह—क्रियो-
पसर्जनमिति । साहित्यमेव सहाधैः । ध्वं च क्रियासाधने वर्तमा-
न—वि—आदिभ्यः स्वाधं प्रत्यय इति भावः ॥ नन्वीदृशेऽर्थे शक्तित्वा-
दकामनोऽत आह—मिथ्येति ॥ नन्वत्र क्रियायोगाभावात्कृत्यसु-
पसर्गत्वम् । अत आह—अन्यत्रेति । क्रियायोगे इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि भवेत्सिद्धं—विशाले शृङ्गे इति ।

इदं तु न लिध्यति—विशालः, विशादृष्ट—इति ॥

(प्रदीपः) विशाल इति । शृङ्गयोरेव विगमनक्रियाक-
र्तुवं न तु गोरिति भावः ॥

(उद्योतः) शृङ्गयोरित्येति । विगमनक्रियाकर्तव्येन तत्साध-
नादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एतदपि सिद्धम् ।

कथम् ?

अकारो मत्वर्थीयः । विशाले अस्य स्तो विशालः ।

विशादृष्टे अस्य स्तो विशादृष्ट इति ॥

(प्रदीपः) विशाले अस्मेति । मनुष्यप्रत्ययस्तु गम्यत-
भिपानात् भवति । विशालवानित्युक्तेऽपि विशालगवयुक्तस्य
गोशब्देऽवगमो न ॥ गोरित्यर्थः । म्युत्तरयुत्तराग्रे चेदमुष्यते ।
शृङ्गशब्दात् विशालादयः । साधुत्वात्साधुनाय तु संविद्युवा-
माशित्य म्युत्तराः क्रियते । यथा—प्रतिलोमोऽनुलोम इति ॥

(उद्योतः) ननु अश्वशब्दमनुवर्ति कदाचित्सादत आह—
मनुवर्ति । परमाधेमाह—मुणसादास्तित्वेति । विशालमनुव-
र्तयति इत्यर्थः ॥

(८९९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १३)

२०४२ संप्रोदश्च कटच् ॥ ५ । २ । २९ ॥

(कटच्प्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रदीपः) अलावूतिलोमामाध्यम् ओपधित्वादवयवेऽला-
वृशब्दात् 'ओरच्' इत्यपि प्राप्ते, तिलोमाशब्दाभ्यां वृत्तदित्वा-
दन्तोदात्तत्वात् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यपि प्राप्ते, भङ्गायाः 'वृणया-
न्यानां च ह्रायाम्' इत्याद्युदात्तत्वादि प्राप्ते रजसि कटज्यविधिः ॥

(उद्योतः) रजसोऽवयववत्त्वं मन्यमान आह—ओपधि-
त्वाद्दवयव इति ॥ तिलोमाशब्दाभ्यामिति । अत्र तिलस्य
धृतादित्वे न मानं, 'तिलाश्च ये' इत्यादावापुदात्तपाठादिति
विन्यम् ॥

(५७११ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कटच्प्रकरणे अलावूतिलोमाभ्यो
रजस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कटच्प्रकरणे अलावूतिलोमाभ्यो
रजस्यभिधेये उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अलावूकटः,
तिलकटः, उमाकटः ॥

(५७१२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भङ्गायाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) भङ्गायाश्चेति चक्ष्यम् । भङ्गाकटः ॥

(५७१३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशु-
नामादिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोष्ठादयः प्रत्ययाः स्थानादिष्वर्थेषु
पशुनामादिभ्यो वक्तव्याः । गोषां स्थानं—गोगोष्ठम् ।
अविगोष्ठम् ।

संघाते कटश्च वक्तव्यः ।

अविफटः । उफूकटः ।

विस्तारे पटश्च वक्तव्यः ।

अविपटः । उफूपटः ।

गोयुगशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः ।

उफूगोयुगम् । खरगोयुगम् ।

तैलशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः ।

ददूदतैलम् । सर्पतैलम् ।

शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः ।

ददूशाकटम् । मूलशाकटम् ।

१ 'गोष्ठशब्दः' इति च. छ. च. पाठः ॥

२ 'गोषां स्थानं' इति च. छ. उ. छ. पाठः ॥

३ अत्र च. उ. छ. च. पाठः ॥

४ 'संघाते कटश्च' इति च. छ. पाठः । 'संघाते' इति भाष्ये च. छ. उ. छ. पाठः ॥

५ 'विस्तारे' इति छ. उ. छ. पाठः ॥

६ 'गोयुग' इति च. छ. पाठः ॥

७ 'तैलं तैलम्' इति च. छ. पाठः ॥

८ 'संघाते कटश्च' इति च. छ. पाठः ॥

शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः ।

इक्षुशाकिनम् । मूलशाकिनम् ॥

(प्रदीपः) गोष्ठादय इति । प्रयोगसमवायिप्रत्ययरूपं निर्दिष्टम् । चकारस्तु खरायोऽनुवन्ध आसङ्ग्यः । तथा हि-समासाधयेण प्रत्ययाः प्रत्याख्यायन्ते । तत्र चित्खरसमास-खरयोरेभेदादेकफलत्वमात्मप्रत्याख्यानयोरोपपद्यते । सर्वत्रादिशब्दः प्रकरे ॥ गवां स्थानमिति । 'तसेदम्' इत्यत्रार्थे 'सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रपञ्चे यद्' इति यति प्राप्ते गोष्ठप्रत्ययः ॥

अधिकट इति । अवीनां समूह इत्यणि प्राप्ते कटञ्च । अवीनां विस्तार इत्यर्थे पटञ्च । अप्रघटे समूहे-अविकटः, प्रघटे तु-अविपटः ॥ उष्ट्रगोयुगमिति । हायुष्ट्राविलग्नार्थे गोयुगप्रत्ययः ॥

अन्ये त्वाहुः—उष्ट्रस्य मीवायन्धने यानात्रे युगे प्रत्ययः ॥ इक्षुदतैलमिति । 'लपावन्ते' इत्याद्युदात्तत्वात् 'तस्य विकारः' इत्यणप्राप्तः । संपेशशब्दस्य 'सारीनां शाकानाम्' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते परत्वात् 'अथ द्वितीयं प्राणीपाद' इत्यनुवर्तमाने 'यान्तानां च श्वारीनाम्' इति मध्योदात्तत्वं भवति । ततोऽनुदात्तत्वाद्बु प्राप्ते ॥ इक्षुशाकमिति । इक्षणां भवनं क्षेत्रमित्यर्थे शाकदशाकिनौ ॥

(उद्योतः) सर्वत्रादिशब्द इति । अत्रल-आदिशब्दविवरण-भूतान्येवामिमाणि वार्त्ताः ॥

भ्रमघटे इति । उत्तरवार्तिकेवर्णनिर्देशेऽपि सभाषण्योऽर्थं निवेष्ट इति भावः । अत एव 'प्रस्तीर्णः पटो यथा घृणम्' इत्यादि-प्रत्याख्यानमात्रे वक्ष्यति ॥ हायुष्ट्राविति । 'इयं युगम्' इत्यादिबद्ध-व्यवयवसङ्घातिभाषित्वादेकवचनम् 'उष्ट्रगोयुगम्' इत्यत्रेति बोध्यम् ॥

यानात्रे युगे इति । उष्ट्ररूपयानेलर्थः ॥ प्रत्ययः-गोयुग-प्रत्ययः ॥

(५७१३ गोष्ठादयः स्थानादिष्विलादेः प्रत्याख्यान-वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उपमानाद्वा सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । गवां स्थानं-गोष्ठम् । यथा गवां तद्वदुष्ट्रणाम् ।

कटञ्च वक्तव्य इति । यथा नानाद्रव्याणां संघातः कटः, एवमययः संहताः—अविकटः ।

पटञ्च वक्तव्य इति । प्रस्तीर्णः पटो यथा, एवम-ययः प्रस्तीर्णाः—अविपटः ।

गोयुगशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य इति । गोयुगं-गोयुगम् । यथा गोस्तद्वदुष्ट्रस्य-उष्ट्रगोयुगम् ।

१ अत्रलादीति । एतत्समय 'गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः' इत्येतत्तत्पश्चाद्विशेषाद्वाह्योऽर्थः एव कर्मिणां 'कटञ्च पटञ्च' इत्यादिवि-वचनानि-इत्यर्थः । यत् 'गोष्ठादयः स्थानादिषु' इति वार्तिकोदाहरेण 'उष्ट्रगोष्ठम्' इति 'गौडाः पटन्ति' इत्याहुः । तन्मन्त्रः । प्राचीनयुगकेषु तादृशपादोपक्रमे 'गौडा आहुः' इत्यस्य वैयर्थ्यम् । तादृशपादोपक्रममाधे च अयोध्याजितान्धयेन 'महिषगोष्ठं' इत्यस्यपि पाठः गौडा कर्त्तव्येच्छति । ननु अमे 'उष्ट्रकटा-उष्ट्रपटः' इत्याद्वहणयोगात् दर्पणादपि 'उष्ट्र-

तैलशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य इति । प्रकृत्यन्तरं तैलशब्दो विकारे वर्तते, एवं च कृत्वा तिलतैल-मित्यपि सिद्धं भवति ।

शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव ।

शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव ॥

(प्रदीपः) गवां स्थानमिति । गावस्त्रिगुणित यस्मि-न्निति 'पञ्चमं कविवानम्' इति कः । तत्र गोष्ठासधर्म्याद्गुष्ठादिस्था-नमपि गोष्ठशब्देनोच्यते । तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्ट्रादीनामन्य-तमेन विशेष्यते । मुख्यगोष्ठप्रतिपत्तये च गोभिरपि गोष्ठस्य विशेषणात्-गोगोष्ठमित्यपि भवति ॥

नानाद्रव्याणामिति । रज्जुवीरणदीनामित्यर्थः । तत्सा-धर्म्यादन्योऽपि संघातः कटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेषितः—अविकट इत्युच्यते ॥

यथा पट इति । विस्तारसामान्यादन्योऽपि संघातः पट-शब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेष्यते—अविपट इति ॥

गोयुगमिति । युगशब्देन द्वयमुच्यते—मीवायन्धनं काष्ठञ्च तत्र यानात्रे युगः पुंसुष्य इति पुंस्त्वं प्राप्तिर्क बोद्धव्यम् ॥

प्रकृत्यन्तरमिति । अभ्युत्पन्नं विशिष्टाद्वैतव्यवाचीत्यर्थः ॥ तिलतैलमित्यपीति । अपिशब्दात्तैलमपीत्यर्थः । यदि तु तैलचूषलस्यो विधीयते तदा विशेषविहितेन तैलचा तिलशब्दादन्वा-धयेत, ततश्च तैलमिति न सिध्येत् । यदा त्वव्युत्पन्न एव तैलशब्दो विकारविशेषवाची तदा 'तिलानां तैलम्' इति समाप्ते कृते-तिलतैलमिति भवति । तिलानां विकार इत्यत्राजितैल-मिति । उपमानाध्वेनापि 'इक्षुदतैलम्' इत्यादि सिध्यति । तिलविकारो मुख्यं तैलं, तत्सादृश्यादन्यदपि तैलमिदृशादिभिर्वि-शेष्यते । गौणसंभवे च मुख्यतैलप्रतिपादनाय तिलैर्विशेषणा-स्तिलतैलमित्यपि भवतीति केचिद्वाहुः । व्युत्पत्त्युपाय एव-तिलानां विकारस्तैलमिति । रुचिशब्दायं जेहद्व्यवृत्तिः । यथा अक्रुष्टो वीणायां—अवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते । कौशलं त्वस्य अश्रुतिनिमित्तम् । तेन वीणायां अवीण इत्यपि भवति ॥

(उद्योतः) नन्वेवं 'गोगोष्ठम्' इति न स्वादत आह—मुख्य-गोष्ठेति । यथा सामिमात्रपरत्वा प्रयुक्ते गोपतिशब्दे गवां विशेषे-णत्—'मवामसि गोपतिरेकः' इत्यादौ ॥

द्वयं-युगमित्यर्थः ॥

अकरान्तरेणापि इक्षुदतैरादीन्साधयन्ति केचित्—इत्याह—उष्ट्र-

गोष्ठम् इति पाठः सरलतः गतीयत इत्यपि न । तादृशसारात्वेन 'उष्ट्रकटा' इत्यादौ 'गोष्ठः' इत्याद्वहणस्यापि स्पष्टता गौष्ठस्यपादनीयेति-विषयमेतत् । यदि च 'यथा गवां तद्वदुष्ट्रणाम्' इति भाष्यदर्शनस्यार्थाभिप्राय इति तदपि न । गोष्ठादीनां विद्वत्पि उष्ट्रगोष्ठादीनां विभिन्नं स्वादिशमिमात्रेण तदुक्ति-बोध्यताम् ॥

२ इवातीत्यनोपक्रम्यपुत्राये 'यथा पटः प्रस्तीर्णः' इत्येव पाठ उप-लभ्यते, तं यद्युद्योतदर्शनादवगतं पाठोऽसत्यमिति ध्यातव्यम् ॥

मानाश्रयेणाऽपीति ॥ तदुपयति—न्युत्पायुपाय एवेति ॥ स्नेह-
द्रव्यवृत्तिरिति । रोहयद्रव्यविशेषवृत्तिरित्यर्थः ॥ साहचर्यानुकरण-
साहचर्यप्रत्ययम् । एतेन 'न हि भौतम्' इत्युक्ते सनेहद्रव्यरूप
विकारमात्र प्रतिपत्तिः ॥ इति हरदत्तः परास्तः ॥

(१०० विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १४)

२०४६ इनचिपटच्चिकचिव

॥ ५ । २ । ३३ ॥

(इनचिपटजचिकरणम्)

(५०१५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इनचिपटच्काः चिकचिचिका-
देशाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इनचिपटच्काः प्रत्ययाः वक्तव्याः,
चिक चि चिक्-इत्येते च प्रकृत्यादेशा वक्तव्याः ।
चिक्किनः । चिपिटः । चिक्कः ॥

(प्रदीपः) घृते निशब्दस्य द्वावादेशो प्रत्ययो च विहिता-
विद्यादेशत्रयप्रत्ययनयविधानाय वार्तिकम् ॥

(उद्घोषः) ननु घृते प्रत्ययद्वयादेशद्वयोर्विधानात्तपोर्वातिके
उद्घोषोऽसङ्गतोऽत आह—सूत्रे इति । कसन्निधौगेन 'चिक्' इति
कान्त आदेशः ॥

(५०१६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ क्लिन्नस्य चिल्पिल्लभ्यास्य चक्षुपी ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्लिन्नस्य चिल्पिल्ल इत्येतौ प्रकृत्या-
देशौ वक्तव्यौ लक्ष प्रत्ययः, अस्य चक्षुपी इत्यसि-
द्धये । क्लिप्ने अस्य चक्षुपी-चिल्लः, पिल्लः ।

सुल्ल च वक्तव्यः । सुल्लः ।

यद्यस्येत्युच्यते, चिल्ले चक्षुपी पिल्ले चक्षुपी-इति
न सिध्यति तस्मान्नायौऽस्य ग्रहणेन ।

कथं चिल्लः पिल्ल इति ?

अकारो मत्वर्थीयः । चिल्ले अस्य स्तः—चिल्लः ।
पिल्ले अस्य स्तः—पिल्ल इति ॥

(प्रदीपः) तस्मादर्थ इति । क्लिन्नशब्दाच्चिल्पिल्लो-
पार्थगिषादिभिः स्थायै लो विधेयः ॥ अकारो मत्वर्थीय

इति । अर्थ आधिपु—'स्वाद्वादीनाम्' इति पाठाय । मनुष्यं तु
अनभिधानात् भवति ॥

(उद्घोषः) ननु 'अस्य' ग्रहणाभावे कसिन्नर्थे प्रत्ययः ? अत
आह—क्लिन्नशब्दादिति ॥

(१०१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. १५)

२०५५ प्रमाणे द्वयसज्द्वयमात्रचः

॥ ५ । २ । ३७ ॥

(द्वयसज्जद्वयमात्रचिकरणम्)

('प्रमाणे' इति प्रकृत्यर्थविशेषणं प्रत्ययार्थविशेषणं
येति निर्धारणे श्लोकवार्तिकम्)

प्रमाण इति किमयं प्रत्ययार्थः ?

प्रमाणं प्रत्ययार्थं न ।

प्रमाणे इति नायं प्रत्ययार्थः ।

क तर्हि प्रत्यया भवन्ति ?

तद्वति ।

कुत एतत् ?

अस्येत्यनुवर्तनात् ।

क प्रकृतम् ?

'तदस्य संज्ञातं, तारकादिभ्य इतज्' (५।२।३६)
इति ॥

(प्रदीपः) किमयमिति । सप्तमीनिर्दिष्टस्यैव शब्दे
प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थैर्लक्ष्यतादुभयसम्भवाच्च प्रश्नः ॥ अस्येत्यनु-
वर्तनादिति । नेन्वेयमपि प्रमेयवाचिनः प्रमाणे प्रत्यय-
प्रसङ्गः—उदकं प्रमेयमस्य—ऊरोरिति । मीय दोषः, अनियतप्रमेय-
विषयत्वात् प्रमाणाभावेकेन प्रमेयेण विशेषणे तु, तत्सम्बन्धात् ।
प्रमेयस्य ॥ नियतप्रमाणप्रतिपादनाय ऊरुमात्रादयः शब्दा
लोके प्रयुज्यमानाः साधुत्वेनान्वाह्यायान्वे ॥

(उद्घोषः) ननु सूत्रादौ प्रत्ययार्थत्वस्यैव प्रतीतेः, तस्मा-
त्तार्काह्वायाः सत्त्वाच्च प्रसोऽनुपपन्नः अत आह—तस्मसीति । 'अति-
शायने तमप्य' इत्यादौ प्रकृत्यर्थे, 'कवेरि क्व' इत्यादौ प्रत्ययार्थ-
त्वम् । प्रत्ययार्थत्वे च प्रमेयवाचिनः प्रमाणे प्रत्ययः स्यात्, यद्यी
च समर्थनिर्वाहिकः, योग्यवाचशब्दिति बोध्यम् ॥ नन्विति । यत्तत्
'अस्य' इति निर्दिष्ट प्रमाणं चैकवर्तीत्यर्थः स्यात्, प्रमाणस्य प्रमेयापेक्ष-
त्वात्तद्वानित्यं प्रकृतेरिति भावः । दुःसम्बन्धादिति । इतरनिरु-

चन्यादिति ॥

१ 'दुःसम्बन्धात्' इति क. ख. पाठः ॥

२ 'किमयं प्रत्ययार्थः' इत्यादि भाष्योक्तं असंगुपपादयति—ननु सूत्रा-
दौरित्यादिना ॥

३ सप्तमीनिर्दिष्टस्य प्रत्ययार्थत्वं प्रकृत्यर्थत्वं च मत्वर्थयति—अतिशायने-
तमर्थित्यादिना ॥

४ 'किमेतत्' नन्वेयमपि इत्यादिना यदुत्तरार्धमतेन सूत्रार्थं मत्वर्थयति—
यत्तद्वत्येति ॥

१ नन्वेयमपीति । तद्वत्येति सूत्रादस्येत्यनुवर्तनात्तद्वत्येति प्रमेये विद्यमाना
व्यसमानात् 'अस्य' इति निर्दिष्ट प्रमाणेऽर्थे नयः प्रत्ययाः स्युः । तथा च उदकं
प्रमेयमस्येति—उदकशब्दादिप्रमेयवाचकत्वस्यप्रसङ्ग इति भावः ॥

२ अनियतेति । प्रमाणाभावाद्यवयवेयमपि 'अस्येत्यनुवर्तनात्' अत्र
यदि एकेन प्रमेयेण सत्त्वाच्च प्रमाणात् शिवयेत् तदा उदकशब्दादिप्रमेयवाचकत्वं
प्रत्यये दृष्टेऽपि उदकप्रमाणसम्बन्धयोग्येन स्यादिति न प्रमेयवाचकत्वस्यैव
प्रमेयवाचकत्वस्यैव दृष्टेः उदकप्रमाणस्यैव उदकप्रमाणस्यैव उदकप्रमेय
मित्यर्थः स्यात्—तद्वत्येति—इतरनिरूपितप्रमाणात्त्वप्रतीतिप्रति-

पितृप्रमाणरवप्रतीतिप्रतिग्रहनादिति भावः । वस्तुतः शब्देय निर्देशा,
'अस्य' इत्यनुवृत्तिवैयर्थ्यापत्तेरिति बोध्यम् ॥

(प्रत्ययायैर्निर्धारकं श्लोकवार्तिकम्)

प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम ॥

ऊर्ध्वयसम् । ऊर्ध्वदम् ।

प्रमाणे लः ।

प्रमाणे लो चकच्यः । शमः, दिष्टिः, वितस्तिः ।

द्विगोर्नित्यम् ।

द्विगोर्नित्यं लो चकच्यः । द्विशमम्, निशमम् ।

द्विदिष्टिः, त्रिदिष्टिः । द्विवितस्तिः, त्रिवितस्तिः ।

किमर्थमिदमुच्यते ?

संशये आधिपत्यं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ।

उद् स्तोमे ।

उद् स्तोमे चकच्यः । पञ्चदशः स्तोमः ।

शच्छानोर्दिनिः ।

शच्छानोर्दिनिर्धकच्यः । त्रिंशिनो मासाः । पञ्च-

शिनोऽर्धमासाः ।

विंशतेष्वेति चकच्यम् । विंशिनोऽद्विरसः ॥

(प्रवीपः) प्रथमश्चेति । यथायामवाच्यैव प्रमाणशब्दः
सुत्र उपात्तः, तदोर्ध्वमाने प्राप्ते द्वयसज्जदप्रचो प्रमाणादपकृष्य
विधीयते । अथ तु परिच्छेदमानं प्रमाणमिह गृह्यते, तदोर्ध्व-
मान एव यथा स्यातामिति नियमाय वचनम् ॥

प्रमाणे ल इति । प्रमाणशब्दा लोके ये प्रतिष्ठा दिष्टि-
हस्तादयस्तेभ्यः परस्य प्रत्ययस्य ह्यु भवति । स च सम्भ-
वान्मात्रञ्च एव । इतरयोर्ध्वमान एव हि विधानम् । मान-
पक्षव्यतिशेपेण परिच्छेदकमानावाचिनः स्मरणात् ॥

द्विगोर्नित्यमिति । तदन्तविध्यमात्राद्गुणप्राप्तिः ॥

किमर्थमिति । नित्यप्रमाणं प्रति प्रश्नः । न हि विकल्पः
प्रकृत इति भावः ॥ आधिपत्यमिति । श्रवण-आवः, स
यस्यास्तीति-आधी-मात्रप्रत्ययः । तस्य परत्वाच्छ्रवणे प्राप्ते
नित्यप्रमाणत्वाद् वाचकवाधनार्थाद्गुणेव भवति । द्वौ त्रयो प्रमाण-
मस्य स्यात् न वा-द्विशममिति । प्रकरणादिवशाच्च निश्चय-
संशयविययप्रयोगावधारणम् ॥

१ इदानीं सर्वेषु पुरुषेषु भावः—तस्य विद्वत्पुत्रात् इत्येव पाठः । उक्तौ
तस्मिन्प्रत्ययस्यसाम्यं दक्षितम् ॥

२ सुप्रप्रमाह्यभावादिति । सूत्रे प्रमाणशब्देन परिच्छेदकमानं गृह्यते
इति सर्वप्रसङ्गः । प्रमाणे ल इति वार्तिके तु प्रमाणत्वेन प्रतिष्ठातामेव गृह्य-
माणम् । न च वार्तिकेऽपि परिच्छेदकमानप्रमाणमिति वाच्यम् । ऊर्ध्वयस्यमित्यायं
पठितः । तथा च द्विगुणमित्यादौ प्रमाणे ल इत्यस्यामिति, द्विगो प्रमाणत्वेन
प्रतिष्ठातामावात् । ननु तस्मात् प्रमाणे ल इत्यत्र तदन्तविधिविना भावोर्ध्वमान-
त्वात्—कथं तदन्तविध्यमात्राद्गुणप्राप्तिरिति । 'प्रत्ययस्यैव प्राप्ते'

उद् स्तोम इति । अनायामस्य प्रमाणस्यासम्भवात्परिच्छे-
दोपाधिकायाः संख्यामात्रोमे उद् प्रत्ययः । पञ्चदशमन्त्राः परि-
माणमस्य स्तोमस्य पञ्चदशः ॥

विंशिन इति । विंशतिशब्दात् संख्यामात्रावाचिनः
संख्येये प्रमेये ङितिः । 'विंशतेर्ङिति' इति तिलोपः, तस्य
'यस्येति च' इत्यकारलोपे कर्तव्ये 'असिद्धवदनाभात्' इत्यसिद्धत्वं
न भवति, माध्यकारयचनात्तस्यैव सिद्धत्वात् । 'तदस्य परिमाणं'
'संख्यायाः संज्ञा—' इत्यत्र 'स्तोमे ङविधिः पञ्चदशायर्थम्'
इत्युक्तेऽपि स्त्रियां धीवर्थमिह ङविधीयते । स्तोमसाहचर्याच्च
स्त्रियां प्रयोगः—सप्तदशी रात्रिरिति । तत्र तु ङविधानं टावर्थं
यदि प्रयोगो दृश्यते । तददर्शने तु प्रपञ्चार्थम् । ङिनेः सामा-
न्यविधानात्तत्र 'शङ्क्यतोर्ङितिश्छन्दसि वक्ष्यः' इति वचनं
प्रपञ्चार्थमेव ॥

(उच्यते) ननु 'प्रत्ययान्तरम्' इत्यादौ मात्रचो दर्शनात्
प्रमाणशब्देनात्र परिच्छेदकमानप्रमाणोर्ध्वमानेऽपि सिद्धावैतौ—अत्र
आह—यथायामेति । अत एव चोत्तराद्वेन परिमाणप्रमाणं चरि-
तावर्थम् ॥ अत्र पक्षे 'प्रत्ययान्तरम्' इत्याद्यसिद्धिः—इत्यवचेराह—अथ
रिविति । उत्तरत्र परिमाणप्रमाणप्रयोगेन तु वार्तिवचनेन वक्ष्यति,
तत्कौण्डिन्यावत्यापवादविषयत्वेनाप्राप्ताश्रयणाच्च ऊर्ध्वमाने मान-
जपि—उच्यमानमिति ॥

ननु 'प्रमाणे लः' इत्यत्रापि सुत्रवत्प्रमाणशब्देन परिच्छेदकमा-
त्रप्रमाणे 'ऊर्ध्वयसम्' इत्याद्यनुपपन्नमत आह—प्रमाणशब्दा इति ॥
मात्रचरित्वमिति । अत एव 'प्रत्ययान्तरम्' इत्यादिसिद्धिः । अत एवोत्त-
रवृत्तसे वातिके 'मात्रादि' इत्यादिप्रमाणं चरितावर्थम् । अथामार्थक-
प्रमाणप्रमाणानुवृत्तौ वमार्थेर्वाप्राप्तिस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

पूर्वोपासिद्धिं दर्शयति—तदन्तेति । ननु 'प्रमाणे' वर्धमानात्प-
रस्य लुङ् इति तदर्थः, तच्च कलादन्तविषेयप्रयोगः । न च द्विगुणं
प्रमाणं, तर्हि प्रत्ययस्याप्यप्राप्तिरिति चिन्त्यमिदम् । तस्मात् 'किम-
र्थम्' इति भाष्यस्य—पूर्वेण तिष्ठेः 'द्विगो—' इत्यादि व्यर्थमिले-
वावयवः । 'प्रमाणे' वर्धमानादस्यैव जातस्य प्रत्ययस्य लुङ् इति
पूर्ववार्तिकाथेः । अस्य तु 'द्विगोः परस्य नित्य सर्वत्रास्यैव संशये
चोत्पन्नस्य लुङ्' इत्यर्थे इत्युत्तरास्यः । किञ्च 'परत्वात्तुल्यो वाचकः'
संशये मात्रचम्' इत्यप्यसन्नञ्च, सुवैपरीत्यात्मभावात् । नित्यप्रमाणं तु
'सर्वत्र' इत्यर्थेकमुच्यते । सामानम् । 'आव' इत्यत्र बाहुलकाच्च ।
अन्यथा भूदोरप्यस्य ॥

ननु 'प्रमाणे' इत्यनुवृत्तेः 'पञ्चदश' इत्युदाहरणमनुक्तमत
आह—अत्रायामेति । 'मानच. परिच्छेदकमाने स्मरणात्' इति

इति कैवल्यादिपरत्वादिति न विवर्तिष्येत्सुप्रप्रमाणपादकम् । किन्तु वस्तु-
निश्चितिकचनम् । तथा च सुप्रप्रमाणं माधवभावादिति नास्ति दोषः । प्रमाण-
परिमाणमात्रमिति वार्तिके प्रमाणशब्देन न परिच्छेदकमानप्रमाणं, परिमाण-
प्रमाणैवैव्यापारोक्तः । न च तत्र प्रमाणशब्देन प्रमाणत्वेन प्रतिष्ठितस्य प्रमाणे
द्विगुणमप्यमित्यादौ संशये मात्रचम् न स्यादिति वाच्यम् । तत्र वार्तिके प्रमाण-
पदेन न वाचकविध्यमात्रस्य प्रमाणेन मात्रचम् पठिते—इति कैवल्यादयम्—इति
केचन विधानाभावात्प्रमाणम् ॥

कैयदेक्तिरिदमुपलक्षणम्—उन्मानपरिमाणयोरपि, सिद्धन्तु प्रकर्विषे
तिलोपाधम्, नयस्त्रिंशदौ तिलोपाधं चेति बोध्यम् ॥ तस्यासि-
द्धत्वादिति ॥ अतिद्वयत्वं तस्यानित्यत्वादित्यर्थः ॥ यस्य सिद्धत्वा-
दिति पाठे—तिलोपस्य सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

(संशये मात्रघृष्टप्रत्ययविधायकं श्लोकवार्तिकम्)

**प्रमाणपरिमाणाभ्यां
संख्यायाश्चापि संशये ॥**

मात्रज्वकव्यः । शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । कुडव-
मात्रम् । पञ्चमात्राः । दशमात्राः ॥

(प्रदीपः) प्रमाणपरिमाणाभ्यामिति । त्रिंशदौ
भेदेनोपातौ ॥ शममात्रमिति । शमः प्रमाणस्य स्वाक्ष वा,
दिष्टिः प्रमाणस्य स्वाक्ष वा, कुडवं प्रमाणस्य स्वाक्ष वा—दश-
त्रयं मात्रम् ॥ पञ्चमात्रा इति । पञ्च स्तुर्न वेति संज्ञक्य-
मनार्यवाचिनः स्त्रयं प्रत्ययः । अथ वा वृत्तिविषये द्व्येकयो-
रित्यादिवत्संख्यामात्रवाचिनः पञ्चयं प्रत्ययः । पञ्चत्वसंख्या
प्रमाणमेव स्वाक्ष वेति—पञ्चमात्राः ॥

(उद्योतः) भेदेनेति । वेनोन्मानात्र ॥ इत्यत्रार्थे इति । संज्ञ-
क्यस्य प्रत्यासर्प्या तदस्येति प्रत्ययार्थेन तत्परमविषयस्यैव ग्रहणमुचितमिति
भावः ॥ प्रत्ययार्थेन तत्परमविषयस्यैव हास्यमवादाह—संशयेति ॥

(५७.१० स्त्रयं प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १॥)

॥ * ॥ वत्सन्तात्स्त्रयार्थे द्वयसज्जमात्रचौ
यहुलम् ॥ * ॥

(माध्यम्) वत्सन्तात्स्त्रयार्थे द्वयसज्जमात्रचौ यहुलं
पञ्चद्व्यौ । तावदेव—तावद्वयसम्, तावन्मात्रम् ।
यावदेव—यावद्वयसम्, यावन्मात्रम् ॥

(प्रदीपः) तावदेवेति । उत्तरपरिमाणं यस्य धाम्यादेः
तत्—तावद्व्यापारिकं, ततः स्त्रयं प्रत्ययः । उत्तरवृत्ते तु 'आयः
पिद्वय हावतोः' इत्यन्तर्गते वत्सन्तात्स्त्रयप्रतिपादनम् ॥

प्रमाणं प्रत्ययार्थं न

तद्व्यत्ययेति वर्तनात् ।

प्रथमश्च द्वितीयश्च

ऊर्ध्वमाने मतौ मम ॥

प्रमाणे लो द्विगोनित्यं

उद्स्तोमे शस्त्रानोर्दिनिः ।

प्रमाणपरिमाणाभ्यां

संख्यायाश्चापि संशये ॥

(५०.२ विधियुक्तम् ॥ ५ । २ । १ आ. १६)

२०५७ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे

वतुप् ॥ ५ । २ । ३९ ॥

(वतुप्प्रत्यययाधिकरणम्)

(परिमाणग्रहणाक्षेपमाध्यम्)

किमर्थं परिमाण इत्युच्यते, न प्रमाण इति वर्तते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । प्रमाणपरिमाणशब्दयोरेका-
र्थत्वं मत्वा प्रश्नः ॥ न प्रमाण इति वर्तत इति । काका
नमः प्रयोषात्—वर्तत एवेत्यर्थः । अथ वा—अनिकार्यत्वाभिपा-
तानां 'ननुशब्दस्यार्थे' नशब्दो वर्तते ॥

(उद्योतः) प्रमाणेत्यादि । पूर्वसूत्रे प्रमाणशब्दः परिच्छे-
दकमात्रवाची, तात्साहचर्यात् 'भावान्धा' इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेह
परिमाणशब्दोऽपि तथेति तदनुवृत्तैव सिद्धमिति भाव इति केचित् ।
असादेव शापकास्तयोर्भेद इत्याचार्यदेसीयमतम् । शापकं विनाऽप्या-
होत्सुनोक्तरीत्या सिद्धोऽनयोर्भेद इत्याचार्यपक्षः ॥

(एकवृत्तिनः प्रयोजनमाध्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्परिमाणग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्यत् प्रमाणम्, अन्यत्परि-
माणमिति ॥

(प्रदीपः) आचार्यदेशीय आह—एवं तर्हि ॥

(शापकासंभवप्रदर्शकं श्लोकमाध्यम्)

खावतावर्थवैशेष्यासिर्देशः पृथगुच्यते ।

नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमि-
ति । उक्तोऽत्र विशेषः ॥

मात्राद्यप्रतिघाताय ।

एवं च कृत्वा मात्रादीनां प्रतिघातो न भवति ॥

भावः सिद्धश्च टायतोः ।

आवत्वन्ताद्य मात्रादीनां भावः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) आचार्य आह—आवताविति । पूर्वार्थ-
प्रक्रियाऽप्येव निर्देशः । इदं तु वतुप् पिपाय 'आ सव्येनात्रः'
इत्यात्वं विहितम् । पूर्वार्थावस्तु—टावतुं विदधरे ॥ अर्थ-
वैशेष्यादिति । विशिष्यत इति विशेषः, विशेषस्य भावो
वैशेष्यम्, अर्थस्य वैशेष्यम्—अर्थवैशेष्यम्—अर्थभेदद्वला-
त्परिमाणग्रहणस्य पृथग्विर्देशः कियते ॥

उक्तोऽप्येति । 'आयामस्तु प्रमाणं स्वात्परिमाणं तु उपरित'
इति ॥

मात्राद्यप्रतिघातायेति । यदि 'प्रमाण' इत्यनुवृत्त्या
प्रमाणोपाधिकेभ्यो यदादिभ्यो वृत्तिपीयते तदाऽप्येव विशेष-
विहितत्वात्तानान्यविहितान् मात्रादीन् बाधेत । परिमाणग्रहणे
तु यदि निष्पन्नविधियस्यान्वयात्प्रमाणमात्रभावः । तेन

'तन्मात्रं' 'यन्मात्रम्' इत्यादि प्रमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे सिद्धं भवति ॥

भावः सिद्धश्चेति । तत्परिमाणमस्य धान्यस्य तत्-ताव-दान्यं राशीदृश्यं, तावत्प्रमाणमस्य कृष्णदेखावन्मात्रम् । यादृशराशीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्यं तादृशस्यापीत्यर्थः । एवविषयत्वे ॥ वतुपैवोक्तत्वाद्विशिष्टस्य प्रमेयस्य तदन्तान्मात्रादयो न स्युः । यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तत्-प्रमाणमिति तावच्छब्दस्यैव तत्रापि प्रयोगः स्यात् ॥

(उद्घोषः) शान्तोऽप्रतिदत्तादाह—पूर्वाचार्येति ॥ पृथ-
ङ्निर्देश इति । अत्र परिमाणशब्देन स्वल्पेन ग्रहणमिति भावः ।
'यावान्धका' 'यावदी रज्जुः' 'अधिकरणेनावचने च' इत्यादिनिर्देशास्तु
सादृश्याद्वेष्या इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये—उक्तोऽप्रेति । 'आदांश्च'
इति खेदे इत्यर्थः ॥ प्रमाणोपाधिकेभ्य इति । प्रमाणशब्देन
परिच्छेदकमात्रम् ॥ प्रमाणोपाधौ—आयामपरिच्छेदकत्ववदुपाधौ ।
सर्वतोमानोपाधौ तु 'यन्मात्रम्' इति नेष्यत एव, 'यावत्' इत्येवेष्ट्यत
इति भावः । इदमुक्तमात्रम्—कर्त्तव्यमात्रोपाधौ 'तद्वत्' इत्यादेः ॥
नन्वेतदर्थमत्र खेदे 'प्रमाणे' इति परिच्छेदकमात्रार्थवन्मनुवत्त्वं
'यच्छेदेभ्यो वतुर् च' इति सूत्रमात्रम् । येन—मात्रादयः । 'प्रथमम्
द्वितीयम्'—इत्यनेनात्रापि नाम्यवस्था । सर्वप्रयोगाश्च लक्षणं
विनैव सिध्यन्तीत्यपरमनुक्तम्, एवञ्च परिमाणग्रहणं स्वधर्ममिति
त्रैष, सर्वतोमाने 'यन्मात्रम्' इत्यस्यामिदस्य स्वमते आपत्तेरिति
कोप्यम् ॥ फलान्तरमाह—भाष्ये—भावः सिद्धश्चेति ॥ विशि-
ष्टस्येति । कृष्णदिरूपस्यैवार्थः ॥ तस्य तदप्रमाणमिति ।
सादृश्यात्-परमपत्या वा परिच्छेदकमित्यर्थः ॥ तावच्छब्दस्येति ।
'न कर्त्तव्यमात्रमन्वर्थाः' इति ग्यायेनेति भावः । अत एव मात्र-
आयमात्र प्रत्ययमाला, परिमाणग्रहणे सर्वतो मानत्वेन बोधाय वतुः,
तदन्तान्मात्रादिवोधाय मात्रायावतीति सर्वमनवचम् ॥

॥ (५०१८ सादृश्ये वतुप्रत्ययाधिकारिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वतुप्रकरणे युष्मदसङ्ख्यां छन्दसि
सादृश्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वतुप्रकरणे युष्मदसङ्ख्यां छन्दसि
सादृश्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न त्वावां अन्यो
दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वायतः
पुरुषसो । यज्ञं विप्रस्य भावतः । त्वत्सदृशस्य
मत्सदृशस्येति ॥

डावतावर्थवैशेष्या-

न्निर्देशः पृथगुच्यते ।

मात्राद्यप्रतिघाताय

भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

(प्रदीपः) सादृश्य इति । विषयनिर्देशोऽयं, सदृशस्तु
प्रत्ययार्थः ॥

(उद्घोषः) ननु सादृश्ये प्रत्ययं विधाय 'त्वत्सदृशस्य' इत्यर्थ-
४१ पा० च०

वचनमनुक्तमत्र आह—विषयेति । परे ॥ 'उक्तोऽत्र भेदः' इत्य-
न्वयात्पूर्वखेदे प्रमाणशब्द आवागमार्थक एव, अत्र परिमाणशब्दश्च
सर्वतोमानार्थक एव, एवञ्च 'प्रत्ययमात्रम्' इत्यादयः प्रयोगाः । 'मात्र-
चर'वविशेषणे परिच्छेदकमात्रे सारणात्' इति वैयट्श्रित्यस्यैवेत्याहुः ॥

(९०३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ भा. १०)

२०५८ किमिदंभ्यां वो घः ॥ ५।२।४०॥

(किमिदंभ्यां वतुपज्ञापकभाष्यम्)

केन विहितस्य किमिदंभ्यां वतुपो वो घत्व-
मुच्यते ?

एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः—'भवति किमिदंभ्यां
वतुर्' इति, यदयं किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वो
घत्वं शास्ति ॥

(प्रदीपः) एतदेवेति । आदेशविधानाभ्यामाऽनुपपत्त्या
प्रत्ययोऽनुमीयते ॥

(योगविभागेन वतुपज्ञापकभाष्यम्)

अथवा योगविभागः करिष्यते—

किमिदंभ्याम् ।

वतुर् भवति । ततः—

वो घः । इति ।

यश्चास्य वो भवतीति ॥

(९०४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ भा. १०)

२०५९ किमः संख्यापरिमाणे डति

च ॥ ५ । २ । ४१ ॥

(पूर्वपक्षिण उपसंख्यानभाष्यम्)

बहुष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—कियान्,
कियन्ती ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) बहुष्विति वक्तव्यमिति । का संख्या
परिमाणमस्य वर्गस्येति यदा वर्गावयवगतसंख्याविशेषविषयः
प्रश्नस्तदा प्रत्ययः प्राप्नोति—कति वर्ग इति, तदा 'पक्षः' इत्या-
द्युत्तरेण भाव्यम् । तस्मादत्र प्रत्ययनिवृत्तये 'बहुषु' इति
वक्तव्यमिति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु 'कियान्' इति न सङ्ख्याप्रशः, किन्तु परि-
माणमात्रप्रशः, तत्पक्षे तु तत्रापि बहुवचनमेव—कियन्तः—इतीत्यत
आह—का संख्येति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते, परिप्रश्न-

१ 'वतुपो घत्व' इति क. पाठः ॥

भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः ॥ अवयवशब्दोऽयमिति । सम्बन्धिपञ्चादभियत एव सम्बन्धिनि मत्वधीयो भवति । यथा पितृमामिति पुत्र एवाभिधीयते, पुत्रवानिति च पितैव । तथेहाप्यवयविशब्देनावयवारब्ध एवोच्यते न तु स्वामीत्यर्थः ॥ अस्मेति च वर्तते इति । 'अत इमिठनां' इत्यत्र 'तदस्यात्यस्मिन्निति मनुष्य' इत्यतोऽस्मेति वर्तते । समन्वये तु इमिठनोरभावः, 'समन्वयां च न तौ स्मृतौ' इति वचनात् ॥ अस्मेति वर्तते इति । 'हृदस्य सजातम्' इत्यतः ॥

(उद्घोतः) अवयविशब्दस्य अवयवारब्धे एव प्रयोगादाह—अवयवा इति । 'कश्च प्रत्ययययो गुणः? ससुदायम्' इति भाष्येण अयुतसिद्धावयवानुगतस्तरसमूह एवावयवीति ध्वनितम् । 'क्षियां च' इति सूत्रे एवमेवैतदुक्तम् ॥ नन्वेवमपि समन्वये शनौ तदाधामरूप्यादावतिप्रसङ्गोऽन आह—समन्वयेत्यति ॥

(१०६ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । १ भा. २०)

२०६२ उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ५ । १ । ४४ ॥

(प्रदीपः) उभयो मणिरित्यवयविनोऽवयवद्वित्वनिमित्तो व्यपदेशः । उभौ पीतलोहितायवौ यस्य स उभयः । उभये वैमनुज्या इति वर्गद्वयापेक्षमतिरहितभेदानां वर्गिणामभिधानम् ॥

(उद्घोतः) अयजन्तस्य यथैवयचनान्ताव तथा दर्शयति—उभय इति । एवशेकस्यावयविनः प्राधान्यादेनवचननिर्देश इति भावः ॥ 'उभये' इति बहुवचनोपपत्तिं दर्शयति—वर्गद्वयेति । द्विवचनं तु न, अनभिधानात् । तिरोहितावयवभेदवर्गद्वयामिषानेति तात्पर्यमयः ॥

(उदात्तपदाद्वेपप्रयोजनभाष्यम्)

'किमर्थमुदात्त इत्युच्यते ?

उदात्तो यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, प्रत्ययस्वरेणाप्येव स्वरः सिद्धः ।

न सिध्यति । चितोऽन्त उदात्तो भवतीति अन्तोऽदात्तत्वं प्रसज्येत ।

(प्रदीपः) किमर्थमिति । किमप्राप्तमादेरुदात्तत्वं विधातुमुदात्तवचनम् । उक्तान्त्रितस्वरवाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तत्वं विधातुम् इति प्रश्नः ॥ उदात्त इति । आदेरिति भावः । स्थानिवद्भावादिपदादनुदात्तत्वं प्राप्तं बाधित्वा चित्स्वरे प्राप्ते आदेरुदात्तत्वं विधीयते ॥ प्रत्ययस्वरेणापीति । स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वात् । चित्स्वरे तु पूर्वपक्षवादित्वात् पश्यति । सर्वेदार्शित्वे पूर्वपक्षमेव न विदधीत ॥

(उद्घोतः) पूर्वपक्षवादित्वादिति । 'अय' इति प्रत्ययान्तरविषयः, उभौ मात्रातिप्रत्याहाराभयप्राप्तिष्वतीत्याशयः । प्रत्ययान्तरविधाने गौरव मन्यमान आह—चितोऽन्त इति—इत्याशयमाह कश्चिद् ॥

(उदात्तपदसामर्थ्यादिष्टायैवोधकभाष्यम्)

अथ उदात्त इत्युच्यमाने कुत एतत्-आदेरुदात्तत्वं भविष्यति न पुनरन्तसेति ।

उदात्तवचनसामर्थ्यात् यस्याप्राप्तः स्वरस्तस्य भविष्यति ।

कस्य चाप्राप्तः ?

आदेः ।

अन्तस्य पुनश्चित्स्वरेणैव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) कुत एतदिति । स्वान्तरवाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तत्वमस्तिवति मन्यते । 'हे उभय' इत्यामन्त्रितायुदात्तत्वमसह ॥ उदात्तेति । 'पुरत्वादपवादा अनन्तरान् विधीय बाधन्ते' इति चित् स्वर एवातेन बाध्यते, नामन्त्रितस्वरः ॥

(उद्घोतः) हे उभयेति । 'हे' शब्दाभ्योगे इदमुदाहरणम् । तत्रयोगे तु पदापरत्वेनाष्टमिनिपातप्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ॥ नामन्त्रितस्वर इति । ननृमशब्दस्य 'उभे भे' इत्यादिप्रयोगान्नोदात्तत्वमावश्यकम्, एवञ्च चित्वादन्नोदात्तत्वेऽकारस्यानुदात्तत्वात् 'यस्य' इति लोपे—'अनुदात्तस्य च यत्र' इत्यनेनायुदात्तत्वमिति केरुदात्तग्रहणं व्यर्थमेव—इति चेन्न, प्रकृतेरपि शेषनिपातेनानुदात्तत्वात् । न चोभाद 'अय' इति निरनुबन्धक प्रत्ययान्तरमस्य किमुदात्तम् इत्येनेति बाध्य, पदलक्षणाभावात् । एतेन—'उमात्—अय इति निरनुबन्धकदिशान्तरमस्य, वस्यान्तरम्येनानुदात्तत्वात्, उभयशब्दस्यानोदात्तत्वात् 'अनुदात्तस्य च' इत्यनेनायुदात्तत्वमिति केरुदात्तग्रहणं व्यर्थमेव इति परास्त्वम् ॥

(१०७ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । १ भा. २१)

२०६३ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ता-

ङङः ॥ ५ । २ । ४५ ॥

(टप्रत्ययाधिकरणम्)

(अधिकपदाद्वेपप्रयोजनभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति—एकादश मापा अधिका अस्मिन् कार्पापणशत इति ॥

अधिके समानजातौ

समानजातावधिक इत्येते ।

अथेह कस्मात् भवति—एकादश कार्पापणा अधिका अस्यां कार्पापणत्रिंशति—इति ?

इष्टं शतसहस्रयोः ।

शतसहस्रयोरेधिक इत्येते ।

अथेहैकादशं शतसहस्रमिति कस्याधिक्ये भवितव्यम् ?

यस्य संख्या तदाधिक्ये

ङः कर्तव्यो मतो मम ॥

यदि तावच्छतानि संख्यायन्ते शताधिक्ये भवि-
तव्यम्, अथ सहस्राणि संख्यायन्ते सहस्राधिक्ये
भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) अधिके समानजाताविति । समाना या जातिस्तस्या सत्यामधिकेऽर्थे वर्तमानात् प्रत्ययः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वे प्रत्यय इत्यर्थः । न्यायप्राप्त एवायमर्थः उच्यते । तथा हि-एकादशाधिका अस्मिन् गोशत इति वाक्ये शतविशेषणत्वेनाप्युपात्ता गावः सन्ध्यानात् प्रकृत्यर्थमपि विज्ञिपन्ति । एवं वृत्तावपि 'एकादशं गोशतम्' इत्युक्तं गावः प्रकृत्यर्थतया प्रतीयन्ते । शब्दान्तरप्रयोगमन्तरेणाप्यधिराधिकिगावस्तुल्यजातिविषय एव प्रसिद्धः । न च श्रुतौ भिन्नजातीयसंख्येयवाचिना शब्देन प्रकृत्यर्थो विशेष्यं दृश्यते, 'सविशेषणानां दूतिर्न दूतस्य वा विशेषणं न' इति न्यायात् ॥ यस्य संख्येयति । शताना सहस्रं-शतसहस्रमिति व्युत्पत्तिः क्रियते, सहस्राणां शतं-शतसहस्रमिति च । 'सङ्ख्याया आरपीयसः' इति द्वन्द्वे च स्रज्जाच्छतस्य पूर्वनिपातः । तत्र शताना सहस्रमिति शतानि स्रज्जाच्छतस्य इति तावन् प्रकृत्यर्थतया विज्ञाच्यन्ते-एकादशसप्तत्यधिरान्यमित्यन्तशतसहस्रे तदेकादशं शतसहस्रमिति । सहस्राणां शतं शतसहस्रमिति तु सहस्राणां सङ्ख्येय-त्वात्तैपामेय प्रकृत्यर्थवन्-एकादश सहस्राण्यधिरान्यमित्येकादशमिति प्रथराणादिवशाच्छतानां सहस्राणां वा सत्येयत्वाच्च-यायः । 'यस्य स्रज्या तदाधिक्ये' इत्यन्तरप्रत्ययार्थेन तुल्यजातीयस्य प्रकृत्यर्थस्याध्रयणाभ्यन्त इति नायमपूर्वोऽर्थः ॥

(उद्घोषः) मल्लपार्थपेक्षया समानजायिषे मरुत्पथेऽधिके
एते मय्य इत्यपेक्षया—समाना वेति । न्यायेति ॥ मल्लस-
त्पिन्यायेत्यर्थः ॥

दृष्टान्तेति । 'दृष्टान्तमवगमन्तरेणापि' इत्यपिपठितः ।
 पाठोऽपवादः । तत्रमेवेति तु दृष्टान्तः मन्त्रित्वेन तेनापवादः ।
 मन्त्रित्वेन राजादीन् वाचयते, यथोदाहृते 'दशदश माषाः' इत्यादी ।
 न च तत्र वृत्तिः, सामर्थ्यात्—न चेति ॥ समिक्षो-
 पगमनामिति । इदमुक्त्या—मन्त्रित्वेन्यापित्तत्वादि । अन्यथा
 प्रत्ये माषान् विवेक्षावाच्यस्तर्ज्जुनः इत्येव । वस्तुनः प्रत्यासत्ति-
 र्वाचयितोपादनमिषानाया न तथा प्रयोग इति लक्षम् । अत एव
 भाष्ये 'इत्ये' राटुक्तिः ॥ भाष्ये—कार्षापणमिश्रादीनि—समन्ति ॥
 कैटभाष्य—दृष्टं शास्त्रेति । 'वस्तुविषये' इति पाठः ॥ प्रत्ययार्थ-
 नेति । 'अपि' इत्यनेनेत्यर्थः ॥ भाष्ये—परिमाणसादृशानो-
 दत्तान्समस्तान्, अविद्यमानाधिकरामाभावात्—एतत्तत्मावा-
 दनेनेति इत्यर्थः ॥

(५७२० इष्टसिद्धौ सूत्रस्यासामर्थ्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ द्विघाने परिमाणशब्दानामाधि-
क्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः ॥ * ॥

(आप्यम्) इविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्य-
स्याधिकरणाभावादिर्दशः । अगमको निर्देशोऽनि-
र्देशः । नह्येकादशानां शतमधिकरणम् ॥

(प्रदीपः) न ह्येकादशानामिति । तेषां शतेऽनन्त-
र्भावादिति भावः ॥

(उद्धोतः) अनन्तभावादिति । अन्तर्भावे हि 'पृथो ज्ञात्वा'
इति वा स्यादधिकरणत्वमिति भावः ॥

(५७२ : अन्यथानिर्देशेन समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु पञ्चमीनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम्? पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः-तदस्मादधिक-
मिति ॥

(प्रदीपः) पञ्चमीनिर्देश इति । 'यस्मादधिकम्' इति निपातनात्, शुद्धिप्रकल्पितापायाश्रयणाद्वा पञ्चमी ॥

(वार्तिकद्वयान्यथासिद्धिसाधकभाष्यम्)

स तर्हि पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः । यद्यपि तावद्वैपरीके व्यापके वा-
ऽधिकरणस्य संभवो नास्ति, औपम्यैषिकमधिकरणं
विश्रास्यते—एकादश कार्पाषणा उपस्त्रिष्टा अस्ति-
मृते—एकादशं शतम् ॥

अधिये: समानजातायिष्टं शतसहस्रयोः ।

यस्य संख्या तदाधिपये उः कर्तव्यो भूतो मम ॥ १ ॥

(अद्वयः) औपश्लेषिकमिति । एवं चाधिकतमं पञ्चमीत्यस्यैव भवतः । अधिका यारी द्रोणेनेति वर्तते वृत्ती-
यैऽपि भवति ॥

(उद्योतः) औपश्लेषिकमिति । उप-सर्गायै छेपः-
सम्पत्तः, तत्पुत्रमित्यर्थः ॥ पृथगेति । अत्र एवेति द्विदोषपक्षः ॥
पुत्रेति श्रूयतेति । अधिकउत्साहो-नर्गत्राप्यतोद्वेगविषादाद्यव्य-
वृत्तिमात्रः । एवं क्व वहीत्याद्युपपत्तेः 'क-प-वर्गीयोः' इति यथे द्विर-
संज्ञाद्वयव्यवहारेण तत्पुत्रसम्पत्तयामसंज्ञकत्वस्य । तस्मात् 'उपश्लेषः'
इति द्विवेदोपपन्नमिदं पक्षमिति आशङ्क्यतः । 'व-वृत्ता येनपिद-
त्तम्, कर्त्ता येनमुपश्लेषमिति । पृथगेति पुनरुक्तमित्यवश्यं तत्पुत्रम् ।
पुनरुक्तपक्षमात्रे—एकादश कार्यावयवा उपश्लेषा अभिव्य-
क्तव्य इति ॥

१ 'होई वा होई न' २१४ पृष्ठ ४८५ ।

१. अथवा इति । अथवा अथवा इति । अथवा अथवा इति ।
२. अथवा इति । अथवा अथवा इति । अथवा अथवा इति ।

॥ अथाहं विप्रः ॥ अथैव वक्ष्यामि ॥ अथैव वक्ष्यामि ॥ अथैव वक्ष्यामि ॥

३ 'शुनीया अहनि' इति क. पाठः ।

५. विद्यार्थीसहित । वरप्रदपुस्तक-आभरणविद्यार्थीसहित ।
निधि नष्ट ।

६ मृगीषा निवर्ति । अदिषा कापि क्षेममेवम् ।

(१०८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ भा. २२)

२०६४ शदन्तविंशतेश्च ॥ ५।२।४६ ॥

(अन्तग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं शङ्ग्रहणेऽन्तग्रहणम् ?

(मदीपः) अन्तग्रहणमिति । केवलस्य शतः प्रातिपदिकस्यासंभवात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा तदन्तविधिमविवक्ष्यतीति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) ननु 'ग्रहणवता-' इति निषेधात् 'दशान्तात्-' इति वदिदमप्यन्तग्रहणमत आह—केवलस्येति । एवञ्च प्रातिपदिक-ग्रहणामावात् निषेधप्रवृत्तिरिति भावः । तदाह—प्रत्ययग्रहण-परिभाषया चेति । सामर्थ्यावेशो विवक्ष्यः । त्रिंशदादिषु निगूढ-नाह शरप्रत्ययः ॥

(५७२२ अन्तग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शङ्ग्रहणेऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स तदादेरधिकार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शङ्ग्रहणेऽन्तग्रहणं क्रियते प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति 'इह न प्राप्नोति—एकत्रिंशं शतम् । इत्यते चात्रापि स्यादिति । तद्यान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति—अन्त-ग्रहणमेवमर्थमिदमुच्यते ।

अस्ति प्रयोजनमेतम् ।

किं तर्हीति ?

(५७२३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संख्याग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत्—गोविंशदाधिका अस्मिन् शत इति ॥

(मदीपः) संख्याग्रहणं चेति । 'संख्याया अवयवे तयप्' इत्यतः 'संख्यायाः' इत्यनुवर्तते इति व्याख्यानं कर्तव्य-मिष्यर्थः । एकत्रिंशदादयश्च शब्दाः संख्यान्तरस्य नयसिंहादय इव जालान्तरस्य बाधकाः, न तु संख्यासमूहस्य ॥

(उद्घोषः) नन्वेकत्रिंशदादयोऽपि संख्यासमूहाचका न संख्यावाचका इति तेष्वर्थः प्रत्ययानुपपत्तिरत आह—एकत्रिंश-दादय इति । संख्यान्तरस्य समूहविशेषरूपस्येत्यर्थः ॥ न तु संख्यासमूहस्येति । त्रिंशत्केवलसमूहस्येत्यर्थः । अत एव 'नान्ता-दसंख्यादेः-' इति चरितार्थम् ॥

(५७२४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विंशतेश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) विंशतेश्चान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—एकत्रिंशं शतम् ।

चकारात्संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत्—गोविंशतिरधिका अस्मिन् शत इति ॥

(मदीपः) विंशतेश्चेति । 'ग्रहणवता-' इति तदन्त-विधিনিषेधात्तदन्तादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

(उद्घोषः) ननु विंशतिशब्दोऽन्तग्रहणे व्यपदेशिवद्भाव-निषेधात्केनोऽप्राप्तौ 'इहापि' इति भाष्ये—अपिशब्दोऽनुपपन्न इति चेन्न; 'अन्तग्रहणं कर्तव्यम्' इत्यस्य 'तदन्ताच्च' इति वक्तव्य-मिष्यात् ॥

(१०९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ भा. २३)

२०६५ संख्याया गुणस्य निमाने

मयद् ॥ ५ । २ । ४७ ॥

(मयद्रूपतयाधिकरणम्)

(मदीपः) 'तदस्य सजातम्—' इत्यतस्त्वदस्येत्यनुवर्तते । 'मिद्-प्रणिदाने' इत्यस्मादातोः करणे ल्युटि निमानशब्दः, स च मूल-वाची । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेत्तत् । निमाने वर्तमानात्मख्यावाचि-नोऽस्येति पठ्यते मयद्रूपतया गुणस्य चेत्निमानं भवति । गुण-शब्दः समानावयववचनः । निमानस्य निमेषापेक्षवाचिनेयं प्रत्य-यार्थः संपद्यते । निमानस्य च गुणत्वमन्तरेण निमेषस्य गुणत्वं नोपपद्यते इति सामर्थ्यान्निमानस्यापि गुणत्वं विशदयते । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योद्विद्भागस्य—द्विमयमुद्विद्यवानामित्युदा-हरणम् । भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थं यवादेः प्रकृत्यर्थविशेषणस्यो-पादानं, नित्यसापेक्षत्वाच्च वृत्तिर्भवति ॥ संख्याया इति किम् ? यवभागी निमानमस्योद्विद्भागस्य ॥ गुणस्येति किम् ? द्वौ कार्पापणौ निमानमस्य त्रीहेर्द्विमयो दीहिः कार्पापणयोरेति मा भूत् । निमान इति किम् ? यवानां द्वौ भागौ सतीपेक्षोद्वि-द्भागस्येत्यत्र मा भूत् ॥

(उद्घोषः) रश्मिप्रतिपद्यते सृष्ट्या पदप्रयोजनानि चाह—तदस्येत्यादि ॥ समानावयववचन इति । 'द्विगुण' 'त्रिगुण' इत्यादौ तथा दर्शनात् । व्याख्यानं चात्र शरणम् ॥ सामर्थ्या-दिति । गुणत्वं—समानावयववचनम् । तद्वत्कसमानत्वं निमेषस्य विमेषस्यमित्याकाङ्क्षायाः सन्निधानान्निमानापेक्षमिति सामर्थ्यान्निमा-नस्यापि मातृत्वमर्थसिद्धिमिति भावः । केचित्तु—'गुणस्य' इति मध्य-मणिन्यायेनोक्तवानस्य, तेन गुणस्य निमाने वर्तमानाद्रूपगत-संख्यावाचकताम्रत्य इत्यपेक्षाः ॥ भागविशेषेति । भागविशेष-सम्बन्धिभागविशेषेत्यर्थः । नित्यसापेक्षत्वादिति । वृत्तौ व्यादीनां भागरूपसहचये एव वृत्तेरिति भावः । यमकत्वावृत्तिरिति युक्तम् ॥

(५७२५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निमाने गुणिनि ॥ * ॥

(भाष्यम्) निमाने गुणिनीति चकत्वम् ।

किं प्रयोजनम् ?

गुणेषु मा भूत् ॥

(प्रदीपः) गुणिनीति । 'द्विमयमुदधित' इति गुणिनि निमेषे प्रत्ययो यथा स्वादित्येवमर्थम् ॥ गुणेषु मा भूदिति । स्वायें मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः । अन्यथा द्वौ यवानां गुणौ निमानमस्योदधिक्षिद्रागस्य द्विमयी यवानामुदधित इति स्वायें मयद् प्रसज्येत ॥

(उद्द्योतः) 'तदस्तिप्रथिकम्—' इत्यनेन विच्छेदापदस्येति नानुवर्तत इत्यभिप्रेत्य वार्तिक—गुणिनीति । निमेषे इत्यर्थः ॥ गुणेषु मा भूदिति । निमानरूपेषु इत्यर्थः ॥ तदाह—स्वायें इति ॥

(५७२६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भूयसः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भूयस इति च वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

भूयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यात्, अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) भूयस इति । निमेषभागसंख्याया निमान-भागसंख्या यदाऽधिका भवति तदा प्रत्ययो यथा स्यात्, एको यद्यभागे निमानमस्योदधिक्षिद्रागस्येत्यत्र मा भूदिति ॥

(उद्द्योतः) ननु 'भूयसः' इत्युक्तेर्द्विमयमिति न स्यात्, भूयसश्च किमपेक्ष आद्यमत आह—निमेषेति ॥ यदाधिकेति । आधिक्यमात्रं विवक्षितं, न तु बहुलं, नाप्यतिशय इत्यर्थः ॥

(५७२७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकोऽन्यतरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—द्वौ यवानां त्रय उदधित इति ॥

(प्रदीपः) एकोऽन्यतर इति । अन्यतरशब्देन निमेषमेव विवक्षितम् । एक एव यदि निमेषगुणो भवति तदा प्रत्ययः, द्वयोर्यद्वयं च निमेषगुणेषु न भवति ॥ द्वौ यवानां त्रय उदधित इति । नन्वत्र भूयस्ताभावाच्च भविष्यति । एवं तद्विदाहरणदिगमम् । इदं त्वजोदाहरणे—त्रयो यवानां दधुदधित इति । अथवा द्वौ यवाना निमेषौ त्रय उदधितो भाग निमानमिति विवक्षायामुदाहरणम् ॥

(उद्द्योतः) निमानेऽधिकत्वस्योक्तत्वात्प्रामाण्यं यवतस्य आह—अन्यतरशब्देनेति ॥ 'द्वौ भागौ यवानां निमानम्, उदधितस्यो भागो निमेषम्' इत्यर्थं मत्वा उद्द्योत—अन्यति । निमाननिमेषमा-वस भवतीति तु न उद्दिष्टं बोध्यम् ॥ माथे—समानानाञ्चेति । निमेषभागस्य देन वेनाथे निमानभागेन समानते उक्तिं यदा निमेषपक्षे निमानस्युत्पत्तिरिति वदा मलय इत्यर्थः ॥

(५७२८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ समानानाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानानां चेति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—एको यवानामध्यर्धमुदधित इति ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

(प्रदीपः) एको यवानामध्यर्धमुदधित इति । 'भूयसः' इत्येतदपेक्षेदेवमुदाहरणम् । तदपेक्षाया तु—द्वौ यवाना-मध्यर्धमुदधित इत्युदाहार्यम् । अन्ये तु—अध्यर्धशब्दात्प्रत्ययनिवृत्त्यर्थमिदमुदाहरणमित्याहुः । तदुक्तम् । अध्यर्धशब्दस्य समासकनौरेव संख्यासंज्ञात्वादन्यत्र संख्यात्मानावात् प्रत्यया-प्रसङ्गात् । अध्यर्धपदमादयोऽपि समासकनौरेव संख्यासंज्ञा, नान्येनेति वेन्योऽपि प्रत्ययाप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) अन्ये स्त्विति । पूर्वोक्त 'अथवा' इति प्रका-रानुसारेणेति भाष्यम् ॥ संख्यात्वाभावादिति । एतेन 'एको यवानामध्यर्धमुदधित' इति माथे पाठ इत्यपास्तम् ॥

(प्रथमवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—गुणिनीति वक्तव्यमिति,

न वक्तव्यम् ।

गुणेषु कस्याश्च भवति ?

अस्येति वर्तते ॥

(प्रदीपः) अस्येति वर्तते इति । देन स्वायें मयण भवति । किं तर्हि ? निमेषे क्षीरादौ स्वभागापेक्षया लघुगुणि-व्यपदेशे । निमेषगुणमात्रे तु प्रत्ययो न भवति, अनभिधानात् ॥

(उद्द्योतः) ननु उदाहरणे 'द्विमयमुदधित' इत्युक्ते, 'द्विमय उदधिक्षिद्रागः' इत्येवोक्तिवमत आह—निमेषगुणमात्रे स्थिति । निमेषे भागमात्रे इत्यर्थः ॥

(द्वितीयवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदुक्तं—'भूयस इति वक्तव्यम्' इति,

न वक्तव्यम् ।

अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिः कस्याश्च भवति ?

अनभिधानात् ॥

(तृतीयवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदुक्तम्—'एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम्' इति,

न वक्तव्यम् ।

कस्याश्च भवति—द्वौ यवानां त्रय उदधित इति ?

तत्रं विमर्शनिर्देशः ॥

(प्रदीपः) तन्त्रमिति । पशुना यजेतेत्यादिवत् 'गुणस्य' इत्येकत्वसंख्या विवक्षिता । एतदर्थमेव गुणनिमान इति त्रैपुराणि समासनिर्देशो न कृतः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—तन्त्रमिति । निषेधैकतयाभावेऽपि ह्यनुमातादिवशा, प्रदेयैकवद्विभक्त्यापराधभावादेति भावः ॥

(चतुर्थवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदप्युच्यते—समानानामिति चकव्यमिति, न चकव्यम् ।

कस्मात् भवति—एको यथानामप्रयत्नमुदभिजत इति ?

अनभिधानात् ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । अन्यूनाधिकैकगुण-मुदभिदादितिमेयं वक्तुं प्रत्ययान्तस्य सामर्थ्यादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) अन्यूनेति । अन्यूनाधिकैकमागवमुदभिदा-दिरूप निषेधः । निषेधमागकमेव वक्तुं सामर्थ्यं तस्य, न तु त आग वक्तुमित्यर्थः ॥

(५०२९ अतिप्रसादिकं वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ निमेषे चापि दृश्यते ॥ * ॥

(भाष्यम्) निमेषे चापि प्रत्ययो दृश्यते—
द्विमया यथा । त्रिमयाः ।

(प्रदीपः) द्विमया यथा इति । उदभिजते द्वौ गुणौ निमेषौ येनाधिकगुणानां यवानां ते द्विमयाः ॥

(निमाननिषेधपदार्थबोधकं भाष्यम्)

किं पुनरिह निमानम्, किं निमेषम् ?

यावता उभयं त्यज्यते ।

सत्यमेवमेतत् । कच्चित् कचित्प्रस्तुततरा गति-
र्भवति । तद्यथा—समाने त्यागे धान्यं चिकीणीते
यवान् चिकीणीते इत्युच्यते, न कश्चिदाह कार्पापणं
चिकीणीत इति ।

अथवा येनाधिगम्यते तन्निमानम्, यदधिग-
म्यते तन्निमेषम् ॥

(प्रदीपः) यावतेति । तथा च निमेषस्यापि निमानत्वात्
निमेषे चापि दृश्यते इति न चकव्यमिति मन्यते ॥ प्रस्तुततरा
गतिरिति । 'आद्य' 'द्राक्' इति प्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥

अथवेति । येन मुख्येन करणेन न्ययं प्राप्नुमिष्यते तन्नि-

मानं, यत्प्रोच्यते तन्निमेषमित्यर्थः । देवकालापेक्षयापेक्ष-
त्वादिमाननिमेषभावस्य ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—उभयं त्यज्यत इति । तदीयमुपादाय
स्थीय दीयन इत्यर्थः । एवम् स्ववस्तुदानपूर्वकं परवस्तुदानस्यो-
भयनापात्तत्वाद्युभय निमानमिति भावः ॥ आद्यु द्वागिति ।
'अत्याद्यु' इत्यर्थः । सर्ववर्गमपि व्याख्यातुं पदार्थदोषादानम् । अथवा
इहेत्यादिनिषेधेदीयते तन्निमेषम्, तन्मुख्य निमानमित्याद्यप्युक्तार्थः ।
यदर्थेक्षितं तन्निमेष, येन च तत्प्राप्य तन्निमानमित्यर्थवेत्यादेरर्थः ।
एवञ्च निमेषस्यानियतमित्याह—देशेति । देशकालादेशे यः
नयनिमेषस्य बहिरस्त्रदपेक्षत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षं यदा यन्निमेषं तदाऽपि
संक्षिप्तमन्वयवद्भावात् 'निमेषे' चापि—इत्यावश्यकमिति भावः ॥

(२१० विधिपृष्ठम् ॥ ५ । २ । १ आ. २४)

२०६६ तस्य पूरणे उद् ॥ ५ । २ । ४८ ॥

(हटोऽधिकरणम्)

(प्रदीपः) तस्य—इति सम्यग्धमात्र विवक्षितं नैकत्वम् । न
होक्तस्य पूरणं समवतीति ह्यादिभ्य एव द्विवचनबहुवचना-
न्तेभ्य प्रत्ययविधिः ॥

(उद्धोतः) 'गुणस्य' इत्यत्रैव सङ्ख्याविवक्षाग्रमन् व्यावर्त-
यति—सम्यग्धमात्रमिति ॥ न त्वेकमिति । तद्विवक्षायां
कुतश्चिदेव प्रत्ययः स्यात् सर्वत्र इति तद्विवक्षेति भावः ॥

गुचयन्तरमाह—न हीति ॥

(५०३० अतिप्रसङ्गापवादवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गो भवति ।
इहापि प्राप्नोति—पञ्चानामुद्दिष्टाणां पूरणो घट
इति ॥

(प्रदीपः) तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्ग इति । 'संख्या-
वाचिनः' शब्दात् पूरणे उद्प्रत्ययः 'इत्येतावानेव सूत्रार्थः ।
तथा च लब्धपदार्थसंख्यानां संख्यैवानामुद्दिष्टादीनां पूरणे
पदे प्रत्ययोऽतिष्ठ प्राप्नोति ॥

(उद्धोतः) ननु सङ्ख्या प्र्यादिसङ्ख्यामाध्यकधर्मान्यत-
रवाचकात्पूरणे प्रत्यय इत्येकं प्रत्यासत्त्या सङ्ख्याया इति गम्यते,
तत्कथमतिप्रसङ्गोऽत आह—सङ्ख्यावाचिन इति । प्रत्यासत्त्या
हि प्रकृत्यर्थपूरणे इत्येव लभ्येतेति भावः । उद्दिष्टा—चर्मविकारः
पात्रविशेषो मृण्मयो वा, यद्व्यतिरेकीयतेनोदकेन पत्र ता. पूर्वन्त इत्यर्थः ॥

१ पशुना यजेतेति । यथा पशुपदोत्तरादीनामाध्यत्येकत्वस्य विवक्षणाया
नैवपक्ष्यकरणेनोपागमि-त्येकत्वमुक्तं कृतं यत्, तथा गुण्येति वस्तुमा एकत्वस्य
विवक्षणाया एकस्मिन्निमेषगुणे विवक्षिते प्रत्यय इत्यर्थस्य ज्ञापनाद् द्वौ यवानां
न च उद्भिजत इत्यत्र दोषो नैति भावः ॥

२ लघुरूपेति । 'गुणनिमान' इति समासनिर्देशे नात्राज्यपत्र पदकावच
मपि समासे हि पदत्वव्यवस्था भविष्यति न मानं किन्तु सङ्ख्यानाम्प्राभावात्
यवेति भावः ॥

३ ननु पशुना यजेतेत्यादि निषेधसमर्थपदार्थगत एकत्वविवक्षणेऽपि
उद्भिजतत्वात्प्रातिपदिकस्य न बह्वचरमित्यत आह—निषेधपदार्थाभावेऽपीति ।

४ अत्रैकत्वेति । 'अहं समर्थः' इत्यत्र पदेकत्वस्य विवक्षया स्यात्तदा
एकत्वेव बहुत्व समाचरेन मायुपात्तः । तत्र समाचरेन कस्य बहुत्वम् । इतरेषां धर्मा
जैवमात्रे एकत्वमाचरेनस्य एव प्रत्ययपि न स्यादिति तत्रैकत्वमपि वक्ष्यते इति
उच्यते यथाचन । अत्र तु एकत्वस्य विवक्षणेऽपि दोषाभावात्तद्विवक्षा ॥

(५७३१ अतिप्रसङ्गनिरासवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु संख्यापूरण
इति वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

संख्यापूरण इति चकथ्यम् ।

एवमपि घटे प्राप्नोति, संख्येयं हासावद्धिः पूर-
यति ।

संख्यापूरण इति ब्रूमः, न ब्रूमः संख्येयपूरण
इति ॥

(प्रवीपः) एवमपीति । आधारधर्मं पूरणेनाधेयायाः
संख्यायास्तद्वारेण संस्पर्शादिति भावः ॥ संख्यापूरण इति
ब्रूम इति । द्वे संख्याग्रहणे अनुवर्तते । तत्रैकं प्रकृतिविशेष-
णम्, अपरं पूरणविशेषणम् । ततश्च येन पञ्चवादि संख्या
संपद्यते स प्रत्ययार्थः । अथ वा—एकस्मिन्नेव संख्याग्रहणेऽनु-
वर्तमाने प्रत्यासत्त्या संख्यापूरण एव प्रत्ययो भवति न तु
विप्रकृष्टे पञ्चवादि संख्यासंख्येयेऽनन्तर्भूते ॥

(उद्घोतः) ननु 'संख्यापूरणे' शब्दोक्तः संख्येयपूरणे कथं
प्रसङ्गोऽत आह—आधारिति । 'संख्यापूरणे' इत्यस्य 'संख्या-
बोधकशब्दबोधपूरणे' इत्यर्थे इत्याद्यत्र इत्यन्ये ॥ नेदमपूर्वमित्याह—
द्वे इति । 'संख्याया अयमेव' इत्यतः 'संख्याया गुणस्य' इत्यतश्च ॥
तत्रैकमिति । संख्याबोधकाच्छब्दात्तद्व्यपत्तात्तदर्थसंख्यापूरणे ऽङ्गिति
सूत्रार्थ इति भावः ॥ प्रत्यासत्त्येति । प्रकृतिनिमित्तसंख्यापूरणे
तत्संख्यासंख्येयभूते एव प्रत्ययो न तु तत्संख्यासंख्यायानन्तर्भूते
पूरणे इत्यर्थः ॥

(५७३२ प्रकारान्तरेणातिप्रसङ्गनिरासवार्तिकम् ॥ ३ ॥)
॥ * ॥ यस्य वा भावादन्त्यसंख्येत्यं तत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा यस्य भावादन्त्या संख्या प्रव-
र्तते तत्रेति चकथ्यम् । एवमपि द्वितीयेऽध्याये
अष्टम इति प्राप्नोति, सर्वेषां हि तेषां भावात्संख्या
प्रवर्तते ।

१ यस्य वा भावमिति । 'अष्टम' इत्यस्य अष्टसंख्यावचनपदान्ते
बोध्योऽवयवस्य भावात् साष्टशब्दाभिधेयाऽस्या संख्या वच्यते तत्र पू-
रणार्थः प्रत्ययः प्रवर्तते इति वार्तिकार्थः । एवं च यस्य भावादन्त्या संख्या प्रवर्तते
तत्पूरणमेव प्रत्यय इत्यर्थो न्यासः कर्तव्य इत्यर्थः । अतिशयोक्त्यै च द्विती-
याध्याये भावात् अष्टसंख्या प्रवर्तते इति द्विसंख्याद्वयं पूरणमवश्यं प्राप्नुयादि-
त्येवं दोष आगच्छेत्, अतोऽस्मिन् वार्तिकस्य 'वरमोपजाते' इत्यादिरस्यो
भाष्यपूजा प्रवर्तते ॥

२ चरमोपजाते—इत्यादिषु पूर्वोक्तसु संख्येयेषु वचनपदैः फलं संख्येयं यथा-
दुपमाये तस्यैव प्रत्यय इत्यर्थः । यथा द्वि-विशेषादो अष्टम इति न शब्द-
भावात् । यथा एक दीनो वसुधैव कुटुम्बक इत्येवमेव तस्यैव प्रत्ययः यथा-
द्वयमित्येव प्रत्यय इत्यर्थोऽप्युच्यते । द्वितीयाव न तत्पूरणभावात् तस्मात्प्रत्यय
इति भावः ॥

चरमोपजाते पूर्वैस्मिन्धानपगते इति चकथ्यम् ।
१ एवमपि एकादशीद्वादश्यां सौविष्टकृती, इदं द्वि-
तीयमिदं तृतीयं, दशं दशमानि—इति न सिध्यति,
सूत्रं च मित्यते ॥

(प्रवीपः) यस्य चेति । न्यासान्तरं वा कर्तव्यमित्यर्थः ।
तेन पञ्चत्वं संख्या भवत्यनेनेत्यत्रार्थं पञ्चम इति भवति ॥ एव-
मपीति । प्रविष्टसंख्येयविशेषस्य प्रत्ययस्य यो द्वितीयोऽध्यायः,
यथेह—'समर्थः पदविधिः' इत्यादिस्तस्याप्यष्टमशब्देनाभिधानं
प्राप्नोति । तद्व्याप्तेऽष्टत्वं संख्याया भावात् । तदभावेऽभावात् ।
द्वितीयग्रहणं चोपलक्षणं, न्यायस्य तुल्यत्वात्प्रथमाप्याभावाद्-
प्यष्टमात्रविधानप्रसङ्गात् । यदा तु व्युत्क्रमेण गणना क्रियते
तदा द्वितीयोऽध्यायः पथाद्व्यपमानोऽष्टमादिव्यपदेशत्वेनैवेत्यत
एव । तथा च भाष्यकारो वक्ष्यति—'भवत्येव' इति । पूरण-
ग्रहणे तु क्रियमाणे चरमोपजातस्य गणनापेक्षायां पूरणत्वात्
संख्येयशान्नापेक्षया द्वितीयेऽष्टमव्यपदेशाभावाः ॥

द्वितीयं न्यासान्तरमाह—चरमोपजात इति । गणनायां
क्रियमाणयां पूर्वस्मिन् संख्येयेऽनपगते—शुद्ध्या परिपृहीतत्वाद्-
पेक्षिते यत् शुद्धौ पथादुपजायते तत्र प्रत्यय इत्यर्थः ॥

एकादशीद्वादश्यामिति । द्वादशीसंनिधायेकादश्या-
धरमोपजातत्वाभावाः । एवं तृतीयसंनिधौ द्वितीयस्य चरमत्वा-
भावाः ॥

दश दशमानीति । अततमस्यैव चरमोपजननाभिवानां
दशमान्यै चरमत्वाभावाः ॥ सूत्रं चेति । न च केवलमभ्याति-
दोषः, यावत् सूत्रपेक्षोऽपीति चरान्दर्यायः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अन्यसंख्यायामिति—बहुमीहेत्यतः ।
अन्या संख्येत्यर्थः ॥ ननु व्युत्क्रमेण गणने तस्याप्यष्टमावधिद्वेने-
त्यत आह—प्रसिद्धेति ॥ यो द्वितीय इति । प्रसिद्धसंख्येय-
कमीवगणनाक्रमेणेत्यर्थः । एवं च न्यासान्तरमपि दुष्टमित्यत्र तात्प-
र्यम् ॥ अष्टमादिव्यपदेशत्वेनेति । तच्छब्दव्यवहारेनेत्यर्थः ।
'अष्टमादिव्यपदेशत्वेन' इति पाठे बहुमीहेत्यतः । यथान्यासे तु नाथं
दोष इत्याह—पूरणग्रहणे सिध्यति । प्रथमत्वादिना वा गणना तदपे-
क्षायां पूर्वस्मिन् शुद्धित्वेन एव चरममुपजातत्वं पूरणमित्यर्थः ॥

संख्येयशान्नापेक्षेति । संख्येयशः—निर्माणकमः । भाष्ये—

१ चरमोपजात इत्यर्थे स्त्रीकारेऽपि दोषसंभवाह—भगवान्—एवमपी-
त्यादिना । 'एकादशीद्वादश्यां सौविष्टकृती' इत्यत्र एकादशी द्वारका-
विलोकोद्धारणम् । एकादशीत्यत्र पूरणप्रत्ययो न स्यात्, अस्या वंद्यायां
द्वादशीकावित्येव चरमोपजातत्वाभावात् ॥

२ दश दशमानीति । अत्रेव दशमानेको भाग इत्येवं दशमाया शब्दोक्तिः ।
तैरेकस्मिन् भागे चरमव्यप दशमो भवति । एतच्च अत्रेव दश दशमपि
नवकोट्यर्थः ॥

५ 'चरमोपजाते'—इत्याद्यर्थेस्त्रीकारे दोषमाह—पूरणग्रहणे ॥ क्रिप-
माण इति । 'तस्य पूरणे' इत्यतश्च्यवधाने द्वितीयेऽपि अष्टमादिव्यपदेशो न
स्यात्, अष्टमव्यप पूरणत्वेन द्वितीयाव न तत्पूरणभावात् । चरमोपजात इत्यादि-
त्यत्र तु पथाद्व्यपमानोऽपि द्वितीयोऽष्टमो व्यवनेत्यपरमनिश्चयनि भावः ॥

सौविष्टृती-इत्यत्र प्रथमादिचरणस्य उक्तं ॥ शततमस्येति ।
दशमदशमौच्यदशमस्येत्यर्थः । यद्यपि तत्तत्सङ्ख्यावच्छिन्नस्योऽन्येभ्यः
सत्तत्तद्वाच्यपूरकस्य चरमोपजातत्वाच्चाप्यदोषस्तथाऽपि दोषान्तरमाह
माथे—सूत्रं चेति ॥

(चार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'तस्य पूरण इत्य-
तिप्रसङ्गः' इति ।

परिहृतमेतत्—सिद्धं तु संख्यापूरण इति च-
ननादिति ।

तत्सहि संख्याग्रहणं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुयतंते ।

क प्रकृतम् ?

'संख्याया गुणस्य निमाने मयद्' (४७) इति ।

एवं तर्हि नेयं वृत्तिरुपालभ्यते ।

किं तर्हि ?

वृत्तिस्थानमुपालभ्यते ॥

वृत्तिरेवात्र न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

प्रत्ययार्थाभावात् ।

नैव दोषः ।

यच्चनारत्नार्थिको भविष्यति ।

अथवा पूर्वस्याः संख्यायाः परापेक्षयोत्पत्ति-
र्येकस्या । उत्तरा च संख्या आदेशो यक्यः ॥

अथवा न्यूनोऽयं कृत्स्नशब्दो द्रष्टव्यः । चतुर्षु
पञ्चशब्दः ॥

अथवा सर्व एव द्वयादयोऽन्योन्यमपेक्षन्ते ।

यद्येवं द्वितीयोऽध्याये अष्टम इति प्राप्नोति ।

भवत्येव ॥

(वृत्तुपालम्भमगमनार्थस्य संग्रहश्लोकाः)

प्रकृत्यार्थाद्वहिः सर्वा वृत्तिः प्रायेण लक्ष्यते ।

पूरणे स्वात्कर्यं वृत्तिर्वचनादिति लक्ष्यताम् ॥ १ ॥

तस्याः पूर्वा तु या संख्या तस्यां भवतु तद्धितः ।

आदेशशब्दोत्तरा संख्या तथा न्याय्या भविष्यति ॥ २ ॥

न्यूनं वा कृत्स्नशब्दोऽयम्पूर्वस्यामुत्तरा यदि ।

सामर्थ्यं च तथा तस्यास्तथा न्याय्यं भविष्यति ॥ ३ ॥

अन्योन्यं वा व्यपार्थित्यं सर्वसिद्धं द्वयादयो यदि ।

प्रयतन्ते तथा न्याय्या वृत्तिर्मयति पूरणे ॥ ४ ॥

यद्गतां चाचिका संख्या पूरणश्चैक इष्यते ।

अन्तत्वादुभयोर्न्याय्या चाक्षीं शाखा निदर्शनम् ॥ ५ ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । वृत्ति—परार्थभिधानमुच्यते,

उपसर्जनपदानां प्रधानार्थाभिधानात् । तदयमर्थः—इष्टविषय-
वदनिष्टोऽपि विषये वृत्तिः प्राप्नोति—एवमुपात्मनो न क्रियते । किं
तर्हि ? इष्टे विषये प्रत्ययो न सिध्यति, अनिष्ट एव प्राप्नोतीत्युच्यते ॥

वृत्तिस्थानमिति । प्रत्ययार्थ इत्यर्थः । प्रत्ययार्थे हि
स्वाधोपसर्जने प्रकृतिर्वर्तत इति प्रत्ययार्थ—वृत्तिस्थानम् ।
अयमर्थः—प्रत्ययार्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेन भवितव्यम्,
यथा—औपगवमिति । इह ॥ पथमः पथशब्दाद्येऽन्तर्भूतः ।
तथाहि—पथानीयतामित्युक्ते पथमस्याप्यानयनं भवति । ततश्चात्र
प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात्पथानामुद्दिष्टाणां पूरणो घट
इत्यनेनानिष्टे विषये प्रत्ययप्रसङ्गः ॥

यचनादिति । प्रकृत्यर्थान्तर्भाषमाणेन स्यादर्थक्यं न तु
सर्वात्मना, तत्र सख्याग्रहणद्वयानुवर्तनादन्तरङ्गत्वाद्वा सख्या-
सप्रतिपत्तिहेतौ प्रकृत्यर्थान्तर्भूतेऽपि प्रत्ययो भविष्यतीत्यर्थः ॥

पूर्वस्या इति । चतुःशब्दादिभ्यः प्रत्ययो विधेयः,
पञ्चादयश्चादेशाः कर्तव्या इत्यर्थः । तेन चतुर्णां पञ्चत्वसंख्यो-
पजननद्वारेण पूरणं पथमः ॥

न्यूनो इति । यथा अर्धतृतीया श्रेष्ठा इत्यनार्धश्रेष्ठोऽपि
श्रेष्ठशब्देनाभिधीयते, तथा च 'श्रेष्ठा' इति बहुवचनम्,
अवयवेन विग्रहः, समुदायः समासात्, तथेहापि वृत्तिविषये
चतुर्षु पञ्चशब्दो वर्तते । तेन न्यूनानां पञ्चानां पूरणं
पथमः । न्यूनान् पञ्च—चत्वारो भवन्ति । तथा हि—पञ्चसु लब्ध-
व्येषु चतुरो लब्धा ब्रवीति—'न्यूनानि पञ्च लब्धानि' इति ॥

अथ वेति । सर्वेष्वेव पञ्चशब्दो वर्तते इत्येकैरनन्तरेण
पञ्च न भवन्तीति पथम्यो मुञ्जा एकतमं निष्कृत्य प्रत्ययो
विधीयते । पञ्चानां पूरणं पञ्चसंख्यानिमित्तात्पथमः ॥
भवत्येवेति । गणनापेक्षायाः । यथा पूर्वं व्याख्यातम् ॥

प्रकृत्यार्थादिति—पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः ॥ घटिरिति ।
बाह्येऽपि सर्वा वृत्तिर्न तु स्वाधो इत्यर्थः ॥ यचनादिति । स्वार्थं
इत्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वस्यामुत्तरेति । यदोत्तरसंख्यावाची पञ्चादिशब्दः
पूर्वस्या संख्याया वर्तत इत्यर्थः । सामर्थ्यं चेति । तस्या
न्यूनार्थाभिधानिन्या संख्यायाः प्रत्ययार्थेन संबद्धत्वं न्याय्य-
मित्यर्थः ॥ २ ॥

अन्योन्यं वेति । अपेक्षितपरस्परं संख्याया पञ्चादिश-
ब्दवाच्याल्लेखमन्यतमे पञ्चत्वादिपञ्चाहेतौ प्रत्ययः ॥ ४ ॥

यद्गतामिति । पूर्वस्यात्पञ्चादयं भेद—पूर्वं पक्षे सर्वं
एवातिरोक्षितभेदा पञ्चशब्दार्थः । उत्तरं तु समुदाय-
शब्दार्थः । अवयवस्तु नोपातो न तु लयः । प्रत्ययेन त्वभिधी-
यते ॥ अन्यत्वादुभयोरिति । समुदायावयवयोर्भेदात्समुदाय-
प्रकृत्यर्थः, अवयव प्रत्ययार्थः ॥ यथा—'बाह्यं शाखा' इति
प्रत्ययसहितमूलावयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः । अवयवस्तु
शाखाप्रत्ययार्थः, 'अनुदात्तादेशः' इत्यग्रप्रत्ययः ॥ ५ ॥

(उद्द्योतः) प्रधानार्थाभिधानम्—प्रधानार्थसंख्येयत्वात्—
पस्यापकत्वम् ॥ अतिव्याप्ता इत्येतेषां लक्षणात् 'नेमं वृत्तिस्फाल-
म्यते' इत्यनुपपन्नमत आह—अयमर्थ इति ॥ 'पञ्चानामुद्दिष्टाणाम्'
इत्यनेनातिव्याप्तिरेव नोच्यते, किन्तुहिं? अत्याप्तिरपीत्यर्थः, तदाह
अतिष्ठे पृथेति ॥

ननु प्रकृतिमात्रेण प्रतीतस्य पञ्चत्वसङ्ख्यापूर्कत्वस्यापि प्रतीतेः
कथं स्वार्थिकत्वमत आह—प्रकृत्यर्थान्तर्भावोति ॥ सम्प्रतिपत्ति-
हेताविति । पञ्चत्वादिसम्प्रतिपत्तिहेतावित्यर्थः । पञ्चत्वादिसङ्ख्या-
पूर्ण इति यावत् ॥

चतुःशब्दादिभ्यम् इति । सङ्ख्यावाचकात्सार्थवृत्तिसङ्ख्यान्तर-
पूर्णे प्रत्यय इत्यर्थः चतस्रः—इति भावः ॥ तदाह 'आप्ये'—परा-
पेक्षयेति । परसङ्ख्यापेक्षपूर्णात्वे इत्यर्थः । चतुर्णां पञ्चत्वस-
ङ्ख्यापूर्कः पञ्चम इति तात्पर्यम् ॥

आप्ये—न्यूनैः स्यं कृत्स्नशब्द इति । अधिकवाचकः शब्द
इत्यर्थः ॥

अधिकवाचकस्य न्यूनैः वृत्तिं दृष्टान्तव्यवहारान्मां दशयति—
यथेति ॥ नन्वेवं वर्तिपदार्थसमासार्थयोर्भेदाभावेऽत आह—अव-
ययेन विग्रह इति । अवयवार्थकेन वर्तिपदार्थेनोपनमित्यर्थः ।
तदाह—समुदायः समासार्थ इति । अत्रापि पक्षे चतुर्णां पञ्च-
त्वसंख्यापूर्क इत्येव पञ्चमशब्दादपि दृष्टव्यः । 'सर्वेभ्यो पञ्चमश्चो
वर्तते इति' इति पाठे—इतिहेतोः सर्वे एव शब्दादोऽन्योन्यम-
पेक्षन्त इति आप्येणान्वयः । आप्येण 'इति'शब्दरहित एव पाठः ।
अत्र 'सर्वेभ्यो'—इत्युक्त्वा प्रत्येकं व्यादिसङ्ख्यासम्पन्नाभावो
दक्षिणः । यथा—सहस्रो मारस्योत्थापनशक्तिः प्रत्येकमसम्बद्धा, समु-
दायेनैव सम्बद्धा; तद्वत् । यथा वा विविधे शूरत्वं प्रत्येकात्मबद्धं,
समुदाये सम्बद्धं; तद्वदित्याहुः । सर्वेभ्यो वृत्तौ हेतुमाह—एकैक-
मन्तरेणेति ॥ गणनापेक्षायामिति । अथाकथञ्चिद्वृत्तगणनापे-
क्षायामित्यर्थः । निर्गोपपेक्षत्वात् 'द्वितीय एव' इति बोध्यम्, तदा
प्रागुक्तपूरणत्वमावाधिति भावः ॥

पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहेति—पञ्चायनन्तसङ्ग्रहश्च्येन षष्ठीसमासः ॥१॥
आप्ये—'यदि' इत्यसन्दिग्धे सन्दिग्धवचनं, तदाह—यदेति ।
यत इत्यर्थः । तथा सति तस्याः—प्रकृत्यभिहितसङ्ख्यायाः,
तया—प्रत्ययभिहितव्यवस्था, सामर्थ्यं—सामर्थ्यशक्त्यवृत्तिपञ्चत्व-
सङ्ख्यापूर्क इत्यर्थः । यदं हि वृत्तिन्यायेत्यर्थः ॥ ३ ॥

'अन्योन्यं वा व्यप्यासित्य' इति पाठो आप्ये । अपेक्षेत्यर्थः ॥४॥

अतिरोहितभेदा इति । अवयवमात्रवृत्तिर्भेगे भासमानाः
पञ्चादिशब्दवाच्या इत्यर्थः ॥ नोपात्त इति । अवयवमात्रवृत्तिर्भेगे
प्रकृत्या नोपात्त इत्यर्थः ॥ न च त्यक्त इति । साधारणरूपेणोपात्त-

१ 'निर्गोपपेक्षायां द्वितीयः' इति तु कश्चरहित पाठो न-मुक्तः ।
२ अत एव बहुवचनमिति । शब्दप्रकृत्याप्यासित्वं बहुवचनमिति
निरपवादः । अत एव—इत्युक्त्येवोपपत्तेरन्यथारूपेण नूतनवचनम् ।
३ पूर्वसमाधानमिति । नूनं वा शून्यशून्यत्वेति पक्षे शून्यावयवभेदादिति
उच्यते । अतएव न वदन्तीति वाचिका संशयेति पक्षः प्रकृत्यर्थतावच्छेद-
हेतावाचकमिति भावः ।

व्याप्तिर्यः । अत एव बहुवचनम् ॥ प्रत्ययेन एवभिधीयत इति ।
अवयवमात्रवृत्तिर्भेगाभिधीयते इत्यर्थः ॥

परे तु—सर्वसिन् प्रत्ययवाच्यसहिते व्यादयः प्रवर्तन्ते, अतः
पूर्वे न्याय्या वृत्तिः । तदेव न्याय्यवमुपपादयति—बहुना—
समुदितानाम्, वाचिका सङ्ख्या—प्रकृतिः पूर्णा—तदर्थश्च तद-
न्तर्गत एकः, अत उभयोः—प्रकृतिप्रत्ययार्थोन्यत्वान्वाद्यायाः ।
'वृत्तिः' इति शेषः । 'पूर्व पक्षे' इत्यादिकेयत्वं चिन्त्यः, पक्ष-
द्वयेऽप्यतिरोहितमेदस्यैव समुदास्य पञ्चादिशब्दवाच्यतावदभक्तत्वात् ।
अत एव बहुवचनम्, प्रत्येकसिन् कदाऽप्यवृत्तेश्च । प्रकृत्यार्थ-
ान्वयमात्रेण प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदाभावात्तद्व्याप्यं तमन्युत्पत्तौ पूर्वसमा-
धानम् । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकप्रत्ययार्थतावच्छेदकभेदेन तदवशिष्ट-
भेदेन च भेद इत्येव लक्ष्म्यान्वयः पक्ष इत्येव युक्तमाभातीत्याहुः ॥

(१११ अयमविधिस्त्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. २५)
२०६७ नान्तादसंख्यादेर्मद् ॥ ५ । २ । १९ ॥

(५०३६ निर्देशानुपपत्तिबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)
॥ ॥ * ॥ मडादिपु यस्यादिस्तन्निर्देशः ॥ * ॥

(आच्यम्) मडादिपु यस्यादिः क्रियते तन्निर्देशः
कर्तव्यः । अस्यादिर्मवतीति वक्तव्यम् ।

अक्रियमाणे प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययोऽयं विज्ञायते ।
तत्र को दोषः ?

(प्रदीपः) मडादिवृत्तिरिति । 'पृथीस्थाने योगा' इत्यत्र
पृथीति योगविभागात् तत्र च 'आद्यन्तौ टकौ' इत्यस्यानुवर्तनात्
पृथीनिर्दिष्टस्यागमिनोऽभावात् 'चरेष्टः' इत्यादिवन्मडादयो
ऊटपवादाः प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति । तत्र मर्दयदुष्कामागमत्वप्रत्य-
ययोर्विशेषाभावः । तमद् तु प्रत्ययत्वे सत्याद्युदात्तः स्यात्,
आगमत्वे त्वनुदात्तो भवतीति वदत्तरेण विज्ञातितम इत्यन्तो-
दात्तत्वं भवति ॥

(उद्द्योतः) ननु यस्यादिहितस्तस्याद्विरेषात्, न हि 'आद्यन्तौ'
इत्यत्र पृथीनिर्देशोऽस्वीत्यत आह—पृथीस्थान इति । मर्दयद-
दुष्कामिति त्वपपाठः । एवं मर्दयुकोरिति च । युक्तः प्रत्ययत्वे
'चतुर्थः' इत्यादावकारयवगणानां पञ्चविंशत्यपि पक्षः । मर्दयुकोरित्वेव
पाठः । मर्दयुकोरिति पाठे तयोर्मध्ये मर्द इत्यर्थः ॥

(५०३३ साध्ये निर्देशे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)
॥ ॥ * ॥ प्रत्ययान्तरे हि सति खरे दोषः ॥ * ॥

(आच्यम्) प्रत्ययान्तरे हि सति खरे दोषः

३ तत्र भविति । इदानींतयोपक्रम्यपुच्छने 'मर्दयदुष्का' इत्येव
पाठो द्रव्यते इति ॥ एवम निर्दिष्टः ॥

५ मर्दयदुष्कामिति, मर्दयुकोरिति पाठप्रत्ययगणान्त्रये हेतुमाह—
युक्तः प्रत्ययत्वेति । युक्तः प्रत्ययत्वे हि षट्ठोऽप्युदात्तः स्यात् । तत्र च मर्द-
यदुष्कामिति कदाचित्कारयवगणानां पञ्चविंशत्यपि पक्षः । मर्दयत्वे तस्मिन् परे पूर्वस-
माधानम् अनुपपत्तिं हेतुव विज्ञातव्यमिति भावः ॥

स्यात् । विंशतितमः—एष स्वरः प्रसज्येत । विंश-
तितम इति चेप्यते ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ॥

(वार्तिकद्वयप्रत्याख्यानभाष्यम्)

न कर्तव्यः । प्रकृतं उद्ग्रहणमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

“तस्य पूरणे उद्” (४८) इति ॥

तद्धे प्रथमानिर्दिष्टम्, पष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥

नान्तादित्येषा पञ्चमी उडितिप्रथमायाः पष्ठी
प्रकल्पयिष्यति “तस्मादित्युत्तरस्य” (१।१।६७)
इति ॥

प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः
प्रकल्पिका भवन्ति ।

नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानु-
वर्तते ॥

(प्रदीपः) प्रकृतमिति । स्वरितत्वादिति भावः ॥
विहित इति । न ततो विधानार्थो उट इहानुवृत्तिः, अपि
स्वागमसम्बन्धप्रतिपत्त्यर्थैः ॥

(६१२ आगमविधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ भा. २६)

२०६९ पदकतिकतिपयचतुरां

शुक् ॥ ५ । २ । ५१ ॥

(५७३५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चतुरश्छयतावाचक्षरलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) चतुरश्छयतौ चकच्यौ, आचक्षर-
लोपश्च यक्षच्यः । तुरीयम् । तुर्यम् ॥

(प्रदीपः) आचक्षरलोप इति । अक्षरसन्धेनाच्सहित
व्यञ्जनमुच्यते । छयद्वया च उट् न वाच्यते, उटि चतुर-
श्छयविधानात् ॥

(उद्घोषः) नन्वाचक्षरस्य चकारस्य लोपेऽकारस्य अवग-
न्नादत आह—अक्षरसन्धेनेति । ‘व्यञ्जनसहितोऽच्’ इति तु
गोचः, तकारस्यापि लोपापत्तेः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथ किमर्थं यद्व्युक्तौ पृथक् क्रियेते । न सर्वे
यदेव वा स्यात् शुभेव वा ॥

(प्रदीपः) न सर्वमिति । सर्वं यकाररूपं यदेव क्रियतां
शुभेव वेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननुसकप्रयोगोपपत्तय आह—सर्वं यकारेति ॥

(५७३६ पृथगनुबन्धप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ यद्व्युक्तोः पृथक्करणं पदान्तविधि-
प्रतिपेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्व्युक्तोः पृथग्ग्रहणं क्रियते पदान्त-
विधिप्रतिपेधार्थम् । पदान्तविध्यर्थम्, पदान्तप्रति-
पेधार्थं च ।

पदान्तविध्यर्थं तावत्—पर्णमयानि पञ्चयानि
भवन्ति, रयः सतयः । पदान्तस्येति नलोपो यथा
स्यात् ।

पदान्तप्रतिपेधार्थम्—पष्ठः । पदान्तस्येति जश्च
मा भूत् ।

इह—चतुर्थ इति, पदान्तस्येति विसर्जनीयो मा
भूदिति ॥

(प्रदीपः) पदान्तविधिप्रतिपेधार्थमिति । विधि-
प्रतिपेधौ नलोपादीनां पदान्तकार्याणां विषयविभागेन व्यवतिष्ठे-
यातामित्यर्थः ॥ पञ्चयानीति । यदि सति ‘स्वादितु’ इति
पदत्वात्तन्निबन्धनो नलोपो भवति । शुक्ति तु सति यकारान्तस्य
भत्व स्यात् ॥

पष्ठ इति । यद्यन यद् क्रियते ततः पकारान्तस्य पद-
त्वात्तन्निबन्धनं जश्च स्यात्, शुक्ति तु तदन्तस्य भत्वात्पद-
त्वाभावः ॥

(उद्घोषः) ननु पदान्तविधिप्रतिपेधौ नैतदपेक्षावत् आह—
विधीति । पदान्तकार्यनलोपादीनां विधिप्रतिपेधौ विषयविभागेन
व्यवस्थितौ भवेतामित्यर्थं मित्रानुबन्धकरणमित्यर्थः ॥ तदन्तस्य
भत्वादिति । अथ ‘भत्वात्’ इत्यस्योपयोगश्चिन्तयः ॥

(६१३ आगमविधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ भा. २७)

२०७० बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्

॥ ५ । २ । ५२ ॥

(५७३७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बहुकतिपयचतूनां लिङ्गविशिष्टा-
हुत्पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुकतिपयचतूनां लिङ्गविशिष्टा-
त्पत्तिर्वैकल्या । इहापि यथा स्यात्—यद्गीनां पूरणी
बहुतिथी । कतिपयानां पूरणी कतिपयतिथी ।
तावतीनां पूरणी तावतिथी ॥

(प्रदीपः) लिङ्गविशिष्टादिति । लिङ्गसहचरित,
प्रलयो लिङ्ग, तदधिकवादित्यर्थः ॥

१ एष स्वर इति । तस्य मल्लयान्तरत्वे हि तस्य ‘आनुपासश्च’ इत्यनेन
तकारात्तर उद्देशः स्यात् । आगमत्वे तु उटो मल्लयत्वेन च आनुदात्त इति
मकारात्तर उद्देश इति खरे चेत् ॥

२ पिबन् इति । शुक्ति यकारान्ते पदत्वाभावः । यकारान्तस्य तु भत्वा
इत्युक्त्याभावः । तेन यकारस्य न पदत्वमिति नैतदुच्यते ॥

३ तदधिकवादिति । लिङ्गसहचरिविशिष्टादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नात्र लिङ्गवैशिष्ट्यस्याव्यभिचितत्वाद्वाह—
लिङ्गसहचरित इति ॥

(वार्तिकान्यासिद्धिसाधकभाष्यम्)

वहुकृतिपयवत्तानां लिङ्गविक्षिप्यादुत्पत्तिः सिद्धा ।
कथम् ?

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भव-
तीति ॥

(५७३८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुंवद्भवनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंवद्भावश्च यत्कथ्यः । यहीनां पूर्णी
पहुतिथी ।

किमर्थम् ? न भस्यादे ऋद्धिते पुंवद्भवतीति
सिद्धम् ।

भस्येत्युच्यते, यजादौ च भं भवति । न आत्र
यजादि पद्यामः ।

किं कारणम् ? तिथुका व्यग्रहितत्वात् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तिथुकेति । तिथुकि कृते तदन्तस्य भवत्वं, न
तु स्त्रीप्रख्यान्तस्येत्यर्थः ॥ उत्पत्तिस्त्रिनियोगेनेति । यदेव
प्रकृतयः पूरणविषयाः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं तदैवागम इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) यदैवेति । यनां 'तस्य पूरणे' इत्यनेन बाधैक-
वान्यता—'पद्यमन्तापूरणे इत्यर्थे यन्मो ङद्, यनां तिथुक् च' इत्यर्थे
इति भावः ॥

(वार्तिकान्यासिद्धी सिद्धान्तभाष्यम्)

इदमिह संप्रधार्यम्—तिथुक् क्रियतां पुंवद्भाव
इति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात्पुंवद्भावः ।

नित्यस्तिथुक्, रुतेऽपि पुंवद्भावे प्राप्नोति, अरु-
तेऽपि प्राप्नोति ।

तिथुगम्यनित्यः । अन्यस्य रुते पुंवद्भावे प्राप्नोत्य-
न्यस्यारुते, शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो
भवति ।

अन्तरङ्गस्तर्हि तिथुक् ।

काऽन्तरङ्गता ?

उत्पत्तिस्त्रिनियोगेन तिथुगुच्यते, उत्पत्ते प्रत्यये
प्रकृतिप्रत्ययावाधित्य पुंवद्भावः ।

पुंवद्भावोऽप्यन्तरङ्गः ।

कथम् ?

उक्तमेतत् *सिद्धश्च प्रत्ययविधौ* इति ।

उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्पुंवद्भावः, पुंवद्भावे
रुते पुनः प्रसङ्गविगतात् तिथुक् सिद्धः । पहुतिथी ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिप्रत्ययाविति । भस्येति वचना-
दुभयमाश्रीयते ॥ सिद्धश्चेति । तेन प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः पुंव-
द्भाव इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) तेनेति । 'भसंवाभिमेति तद्धिते विवक्षिते पुंवद्'
इति वार्तिकार्थ इति भावः ॥

(९१४ आगमविधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. २८)

२०७६ षट्पादेश्वासंख्यादेः

॥ ५ । २ । ५८ ॥

(पदकल्पभाष्यम्)

असंख्यादेरिति किमर्थम् ?

इह आ भूत्—एकपट्टः, द्विपट्टः ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । इह प्रत्यासत्त्या 'पङ्क्ति—'आदि-
सूत्रनिपातिताः षष्ठादयो गृह्यन्ते, न लोकप्रसिद्धा विप्रकृष्टाः ।
तथा चानर्थकः प्रतिषेधः इति मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु लौकिकपट्टादिप्रश्नेन एकपट्टेऽपि तत्वा-
त्प्राप्त्या प्रमोऽनुपपन्नोऽत आह—इहेति ॥

(असङ्ख्यादिपदस्य वैयर्थ्यसंशोधकभाष्यम्)

असंख्यादेरिति शक्यमवयक्तम् ।

कस्माच्च भवति—एकपट्टः, द्विपट्ट इति ?

पट्टिशाब्दात्प्रत्ययो विधीयते, कः प्रसङ्गो यदेक-
पट्टिशाब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन ।
तदन्तविधिना प्राप्नोति ।

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रति-
षिध्यते ॥

(प्रदीपः) इतरो व्याप्तिन्यायाभ्यामौक्तिकमहणादतिप्रसङ्ग
इति मत्वाऽऽह—एकपट्ट इति ॥ प्रत्यासत्तिन्यायाभावेनाह—
पट्टिशाब्दादिति । पट्टिशाब्दस्योपलक्षणत्वात्सप्तशाब्दयोऽपि
गृह्यन्ते ॥ प्रत्यय इति । प्रत्ययभक्त्यासदवयवत्वादागम
एव प्रत्ययशब्देनोक्तः ॥ तदन्तविधिनेति । शास्त्रीयानामपि
पट्टापीनां ग्रहणे तेः संख्याया विरोधनात्तदन्तविधां सति
पट्ट्यावन्तस्य संख्यावाचिनो ग्रहणप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) नन्वस्यागमविधिरात्र 'प्रत्ययो विधीयते' इत्युक्त-
म आह—प्रत्ययभक्त्यादिति । प्रत्ययविधिरप्यनेनेत्यनेन ॥

(असङ्ख्यादिपदस्य आपकारप्रसङ्गकभाष्यम्)

एवं तर्हि आपयत्याचार्यः—भवतीह तदन्तविधि-
रिति ।

किमेतस्य आपने प्रयोजनम् ?

एकविंशतितमः—एतत्सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) भवतीहेति । इह प्रकरण इत्यर्थः । तत्र यदि
लौकिकपट्ट्याग्रहणं शाक्यते तदा 'एकात्रविंशति' शब्दात्तमद

न प्राप्नोतीति भाष्यकारेण शास्त्रीयग्रहणाभ्युपगमेन तदन्तविधि-
ज्ञापनमुक्तम् । एवं चैकाग्रविंशतितम इति भाष्यमिति लक्ष्यते ।
यत्र च ज्ञापकात्तदन्तविधित्वात् व्यपदेशिवद्भावात् केवलानामपि
ग्रहणं भवति । ज्ञापकेन सामान्येन 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिर्नास्ति' 'व्यपदेशिवद्भावेऽप्रातिपदिकेन' इति परि-
भाषाद्वयस्यानुपस्थानज्ञापनात् । अथवा—सूत्रोपात्तानां केवलानां
प्रथमं ग्रहणं भवति । ततो ज्ञापकेन लक्षणेविशेषो वाक्यान्तर-
मनुमीयत इति तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति । तेन विंशतितम
इति भवति । एकपद्यादिभ्यो 'विंशत्यादिभ्यः—' इति विकल्पेन
तमम् भवति । केचित्तु—असंख्यादेरिति प्राप्तिमात्रापेक्षया
निषेधाश्रयणादसंख्यादेरिति योगविभागाद्वा 'विकल्पितस्यापि
तमदो निषेधमिच्छन्त एकपद्वितम इति न भवितव्यमित्याहुः ।
एतच्च भाष्यकारेणानुक्तादसम्बन्धम् । 'अनन्तरस्य विधिर्वा
भवति प्रतिपेक्षो वा' इत्येतच्च त्यागहेतुत्वाभावात् कथं लज्येत ॥

(उद्घोतः) तममण प्राप्नोतीति । सहस्रादिभ्यः प्राप्नोती-
त्यपि बोध्यम् ॥ ननु वैयर्थ्यं सति ज्ञापकं भवति न हि 'व्यपदेशि-
वद्भावनियेपमवृत्तावप्यसंख्यादेरित्यस्य वैयर्थ्यमप्य आह—अथ-
येति । वस्तुतस्तु सूत्रोपात्तान्तादिष्वप्यपि यत्र स निषेध इति
नान तस्य प्राप्तिः । एष च 'धेन विधिः—' इत्यन—ग्रहीषे ॥
लक्षणविशेष इति । विषाद्यः विशेषभूत वाक्यान्तरमित्यर्थः ।
'लक्षणविशेषः' इति कचित्पाठः । 'विंशत्यादिभ्यस्तमम्' 'तदन्तेभ्यश्च'
इत्येवमिति भावः । 'त्यागे हेत्वभावात्' इति पाठः ॥

(११५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. २९)

१ २०७७ मतौ छः सूक्तसाम्नोः॥५१२५९॥

(छप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रदीपः) मनुशब्देन साहचर्यान्मत्वर्थं उच्यते । तद्वि-
शेषणे सूक्तसाम्नी । प्रधानानुयायित्वाच्च गुणानां प्रथमा समर्थ-
विभक्तिः, अस्त्युपाधिकत्वं च प्रवृत्ते गम्यते । अच्चावाकशब्दो-
ऽस्तिशक्तिर—अच्चावाकीर्यं सूक्तमित्युदाहरणम् ॥

(उद्घोतः) अन्यशब्दस्यान्यशब्दे इत्यसम्भवादाह—मत्वर्थो
इति ॥ तद्विशेषणे इति । सूक्तमात्ररूपे सम्बन्धिनि प्रथममन्वाच्छ
भ्यर्षं इति मानः ॥ नन्येवमपि समर्थमिमकस्यादिक न लभ्येत्वेलात्
आह—प्रधानेति । प्रधानं प्रथमार्थः, गुणः समर्थविभक्त्यादेव ।
प्रधान उपस्थापिते तदुपगतमुपस्थाप्यत ध्वेति मानः । यथा 'नाक्षणा
मोग्यन्ताम्' इत्युक्तेऽनुक्ता अग्याचमनादय जाक्षिप्यन्त इति तात्पर्यम् ॥

(५७३९ एकदेशिवावर्तकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छप्रकरणे अनेकपदादपि ॥ * ॥

(भाष्यम्) छप्रकरणेऽनेकपदादपीति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—अस्यवामीयम् । कयाद्युमीयम् ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

अप्रातिपदिकत्वात् ॥ .

(प्रदीपः) अनेकपदादपीति—कर्मधारयो बहुव्री-
हिया । पदसमुदायादित्यर्थः । 'अस्य वामः' इत्यस्मिन्नस्तीति
पट्टीप्रथमयोरुपलम्भात्पदसमुदायात्मकत्वात्प्रातिपदिकत्वाभावा-
त्प्रत्ययो न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्घोतः) एकपदमिन्द्रादपीत्यर्थे वर्णमात्रादपि प्रत्ययः
स्यादत आह—कर्मधारय इति । पराम्भुपगमेनेदम् । यं भवा-
ननेकपदरूपं समुदायं मन्यते तस्मादपीत्यर्थः ॥ पट्टीप्रथमयोरिति ।
'नस्य' इति वैदी, 'वामः' इति प्रथमा ॥

(५७४० सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

प्रातिपदिकविज्ञानात् ।

कथं प्रातिपदिकविज्ञानम् ?

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । 'अस्य वामस्य' इति वेदे
यत् पठ्यते तदेकदेशस्य 'अस्यवाम' शब्दस्य यदनुकरणमस्य-
वामशब्दोऽनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाच्छब्दप्रातिपदिकसंज्ञात्मादेत-
त्प्रत्ययविधानमित्यर्थः ॥

(५७४१ सिद्धान्तोपपादकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीति ।
एवं योऽस्तावान्नाये अस्यवामशब्दः पठ्यते सोऽस्य
पदार्थः ॥

(प्रदीपः) स्वं रूपमिति । दृष्टान्तवेनास्योपन्यासः ।
यथा 'स्वं रूपम्' इति वचनात् 'अमेदं' इत्यप्रातिपदिकशब्द-
रूपमप्रातिपदिकस्य प्रत्यायकम्, एवमात्रायपठितस्यास्यवामशब्दस्य
छप्रत्ययप्रकृतिरस्यवामशब्दः प्रत्यायक इत्यर्थवत्त्वात्पदसमुदाय-
रूपत्वाभावाच्च प्रातिपदिकमित्यर्थः । न त्वनुकरणविषये 'स्वं
रूपम्' इत्युपतिष्ठते । यथाशब्दविषयत्वादस्य, लौकिकत्वाच्चानु-
कार्यानुकरणमावस्य ॥ एवं योऽस्ताविति । एवंशब्दस्तथा-
शब्दस्यार्थः । यथाऽन शब्दे वचनात् स्वं रूपं शब्दस्य प्रत्या-
यकं तथाऽनुकार्यस्यानुकरणमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) पदसमुदायरूपत्वाभावाच्चेति । अनेन 'पद-
समुदायस्य चेत् समासस्यैव' इति नियमाप्रातिपदिकविज्ञानात् । पदयति-

१ 'लक्षणे विशेषः' इति क पाठः ।

२ 'एतत्' इति च छ. पाठः ।

३ पठ्यति । पूर्वप्रातिपदिकेण पट्टीप्रथमयोरुपलम्भात् । सिद्धान्तं तु

अस्य अनुकरणेन न तयोपर्यवर्तित इति अस्मिन् सूत्रम् ।

४ 'न त्वनुकार्यानुकरणविषये' इति च. छ. पाठः ।

उद्द्योतरूपत्वाभावादिति तदर्थः । 'अस्य' इत्यस्यापि न पदत्वं, न तस्य 'स्य' शब्दस्य विभक्त्यर्थाप्रतिपादकत्वेनास्तुत्यादिति भावः । एवंशब्दस्य 'अनेन प्रकारेण' इति नार्थः, सूत्रस्याप्राप्त्याऽऽतङ्गत्वात्, किन्तुन्य इत्याह—तथाशब्दस्येति ॥ खं रूपं शब्दस्येति । 'शब्दः स्वरूपस्य' इति वस्तुनिरुक्तिः । वस्तुतो भाष्ये सूत्रकथनं तत्प्रत्यक्षानुपपत्त्योपपत्त्यर्थम्, अर्थं चाभादुपस्थितशब्दस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति व्यर्थं सूत्रमिति सैः । लोकेऽप्यर्थेभाष्ये एवानुकरणत्वमिति दिष्टम् ॥

(आज्ञायशब्दानां भान्यभाष्यावतरणभाष्यम्)

किं पुनरन्ये आज्ञायशब्दाः, अन्य इमे ।

ओमित्याह ।

कुत पतत् ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति—अभिन्नरूपत्वादनुकार्यानुकरणयोरभेदं मन्यमानः दृच्छति ॥

(उद्द्योतः) नन्वर्थभेदाद्विषयः प्रक्षोभस्तुपपन्नोऽत आह—अभिन्नरूपत्वादिति । एवं च भेदनियमनार्थं वरवास्तुपप्रतिरित्यर्थः ॥

(५०१२ आज्ञायशब्दानां भेदोपपादकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ आज्ञायशब्दानामान्यभाष्यं स्वर-
वर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आज्ञायशब्दानामान्यभाष्यम्—अन्य-
भाष्यः सिद्धः ।

कथम् ?

स्वरवर्णानुपूर्वदिशकालनियतत्वात् ।

स्वर-स्वरो नियत आज्ञाये—अस्यवामशब्दस्य ।

वर्णानुपूर्वी-वर्णानुपूर्वी स्वरव्याप्ताये नियता-
अस्यवामशब्दस्य ।

देशः—देशः स्वरव्याप्ताये नियतः, श्मशाने
नाप्येयम्, चतुष्पथे नाप्येयमिति ।

कालः—कालः स्वरव्याप्ताये नियतः, नामावा-
स्यायामधीयीत, न चतुर्दशमिति ॥

(प्रदीपः) आज्ञायशब्दानामिति । अन्यस्य शब्दो-
ऽन्यभाष्यः । अन्यभाष्य एवान्यभाष्यम् । माह्नादिपु प्रतिपद-
पाठात् सार्थं ध्यम् । अथवा अन्यो भावः—अन्यभावोऽन्य-
भाष्य, तस्य भावः—आन्यभाष्यम् । अन्यस्तुतिमित्यर्थः । यथ-
पुनरुपादानं धरणीयैर्भेदादित्यन्तर्निधयसाध्याभ्यन्तस्य द-
त्तार्थं गणदिभेदोपपत्त्याः ॥

गणर इति । अन्ते 'अदिदम्'—इत्यन्तोदाहृतम् । वाम-
शब्दः 'अदिदम्'—इत्यन्तोदाहृतः । अथवा 'अदिदम्'—
इत्यन्तोदाहृतः । अथवा 'अदिदम्'—इत्यन्तोदाहृतः । अनुकरणं तु अस-

वामशब्दः प्रातिपदिकस्वरूपान्तोदाहृतः । 'प्रकृतिवदनुकरणम्'
इत्येतच्च विरोधादत्र खरं नाधीयते । अनुकरणे एकस्मिन्
पदे उदात्तद्वयविरोधात् ॥ वर्णानुपूर्वीति । अनुकरणं तु
व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमाणं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं भवति ॥
देश इति । अनुकरणस्य तु देशकालनियमाभावः ॥

(उद्द्योतः) अर्थभेदादिति । अनुकार्यस्य बाह्योऽर्थः,
अनुकरणस्य तु अनुकार्यशब्दरूपमेतत्त्वभेदः ॥

अख्येतीति । इत्येत्यर्थः । ननु लोकेऽपि स्वरस्य नियतत्वादे-
एव स्वरनियमकथनं भाष्यसमसङ्गमिति चेन्न । लोके प्रकृतेरपि
सत्त्वेन तदनियम इति भाष्याशयात् ॥ (भाष्ये) वर्णानुपूर्वी.....
नियतेति । कृतकस्यैव यदर्थः कृतिमिति कृतः सः कृतकस्यैव-
सिद्ध्यर्थं निवेत्यर्थः ॥ नियमाभाष्य इति । अनुकरणं—न्यूनतः
गृह्यस्य भाष्यविज्ञाताभाव इत्यपि नोध्यम् । अन्ययनकाकेऽप्यपरा-
णामपि अर्थानुबोधाय अध्येतृणां शब्दपरत्वममः । नाप्यनुकरणार्थं,
शब्दतात्पर्यकत्वस्याभावात् । स्वरवर्णानुपूर्वीभेदाभावाच्च तत्त्वमुक्त्या
तद्व्याप्तिः सर्वेऽप्यधीयते ॥

(५०१३ आज्ञाये भेदोपपादकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पदैकदेशसुखलोपदर्शनाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदैकदेशः सुखलोपज्ञाये इत्यते-
अस्यवामीयम् ।

ननु चैव सुखलोपः स्यात् ।

सुखलोपदर्शनाच्च । सुखलोपः सुखवपि इत्यते-
अस्यवामीयमिति ।

(तैसादन्ये आज्ञायशब्दा अन्य इमे ।)

यदि तर्हि अन्य आज्ञायशब्दा अन्य इमे, मत्वर्थो ।

नोपपद्यते—अस्यवामशब्दोऽस्मिन्नस्तीति ।

न संशय संशितं व्यभिचरति ॥

(प्रदीपः) पदैकदेशेति । आज्ञाये 'अस्य वामस्य'—इति
प्रयुज्यते, तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्यानुकरणेनैकदेश एवास्य-
वामशब्दो इत्यते—अस्यवामीयशब्दे प्रतितिरित्यर्थः ॥ सु-
खलोपदर्शनाच्चेति । यदि पञ्चा छति छते रूपमेतद्व्यती-
त्युच्यते तदा पूर्वपदेऽपि दुष्टप्रसङ्गः । अनुकरणस्य तु विभक्त्यर्था-
प्रतिपादनात् शुभानुभावाद्यनुभावः ॥ मत्वर्थो नोपपद्यते
इति । अनुकरणेण सुखनाशोऽस्तीति, न त्वनुकरणेनेति भाष्यः ॥
न संशयेति । अनुकरणं प्रत्यायकत्वात्संशयः । अनुकार्यं तु
प्रत्याय्यत्वात् संशयः । अन्विचारध्यापयप्रत्याय्यत्वात्संशयः,
तत्र यथा यथादयः शब्दाः आज्ञायार्थं प्रत्याययन्तमेतन्मार्थेन
तद्वति मनुष्यपुत्रादयन्ति—मोनामिति । तथा अनुकरणशब्दाः
प्रत्यभाष्यार्थः मोनामिति शब्देन तद्वति उपपत्त्यमिति न कश्चि-
रोपः । अनुकरणशब्दस्यानुकार्यं स्वसादृश्यात्वेनैव यदीति जाति-
शब्द इति सूत्रकार्यादिर्द्विभक्तिस्तम् ॥

(उद्घोषः) आश्राये पदैकदेशादर्शनादाह—आश्राये इति—भाष्ये आश्राये पठ्यमानस्य यः पदैकदेशः स छप्रत्ययप्रकृति-भूतेऽनुकरणे दृश्यत इत्यन्वयः ॥ ननुचरभागे मुक्लोपो दृश्यत एवेत्यत आह—यदीति ॥ नन्वनुकरणस्यापि कुतो न मुक्त्व, कुतो वा न हुगत आह—अनुकरणस्य त्विति ॥ भाष्ये उच्यते—न संज्ञेति । सहासशिनोरन्वयभिवारे यथा मत्वर्थोपपत्तिस्तथा दर्शयति—तत्र यथेति ॥ स्वजातिसमवेतमिति । अनुक्रियमाण-मिष्टजातिसम्बन्धमनुकार्यमित्यर्थः ॥

(११६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३०)

२०७८ अध्यायानुवाकयोर्लुक्

॥ ५ । २ । ६० ॥

(लुगधिकरणम्)

(५६४४ विकल्पोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुक् ॥*॥

(भाष्यम्) अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुग्वक्तव्यः । स्तम्भः, स्तम्भीयः । गर्दभाण्डः, गर्दभाण्डीयः । अनुकः, अनुकीयः ॥

(प्रदीपः) अध्यायानुवाकाभ्यामिति । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । अध्यायानुवाकायां यच्छस्त्रस्य वा लुग्वक्तव्यः । तेन पक्षे भ्रवण भवति । लुग्विधानमेव ज्ञापकम्—अध्यायानुवा-कपोऽङ्गो भवतीति । तत्र मनुष्प्रकरण एवास्मिन् सूत्रे वर्तव्ये यदन छस्य लुग्विधानं तस्मात्पाक्षिको लुगनुमीयते इत्याहुः ॥

(उद्घोषः) नन्वेतौ प्रत्ययार्थौ, न त्वाभ्याम्परः प्रत्यय इत्यत आह—तादर्थ्यं इति ॥ ननु पूर्वसूत्रे 'चक्रसाधो.' इत्युक्त्या तयोश्च एव नास्ति, कस्य हुगत आह—लुग्विधानमेवेति ॥ मनुष्प्रकरण एवेति । तथा च 'मनुष'प्रत्ययसैवानेन लुग्वि-शेषेण करण पाक्षिकत्वाभ्यां, तत्र न्यसे च प्रत्ययानुमान नेति भावः ॥

(११७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३१)

२०८३ धनहिरण्यात्कामे

॥ ५ । २ । ६५ ॥

(कन्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५६४५ एकदेशुपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धनहिरण्यात्कामाभिधाने ॥ * ॥

(भाष्यम्) धनहिरण्यात्कामाभिधान इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) कामाभिधान इति । इच्छामानाभिधान इत्यर्थः ॥

(५६४६ अनिष्टोपपत्तिप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पष्ठयर्थे ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पष्ठयर्थे हि सति अनिष्टं प्राप्नोति । धने कामोऽस्येति । तच्चर्हि वक्तव्यम् ?

(प्रदीपः) पष्ठयर्थे हीति । यद्यप्यत्र पष्ठयर्थे न प्रकृत-स्वयापि कथयत इति काम इति कर्तृसाधनकामशब्दोपादाने धनस्य कामयिता देवदत्तादिर्धनकशब्देनाभिधीयत इति साम-र्थ्यात् पष्ठयर्थ एव प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ।

कस्मान्न भवति—धने कामोऽस्येति ।

अनभिधानात् ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । कामशब्देनेच्छामान-मभिधीयते, न तु कामयिता । ततश्च 'तत्र' इत्यधिकाराद्धन-हिरण्याभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामिच्छामाने प्रत्ययो भवति—धनको देवदत्तस्येति, न तु तद्वतीति भावः ॥

(उद्घोषः) अनभिधानादित्यस्य—कामशब्देन केनन-भिधानादित्यर्थे इत्याह—कामशब्देनेति ॥

(११८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३२)

२०९० शीतोष्णाभ्यां कारिणि

॥ ५ । २ । ७२ ॥

(शीतोष्णशब्दयोर्मुखायांऽनिष्टोपपत्तिप्रदर्शकभाष्यम्)

किं यः शीतं करोति स शीतकः, यो धा उष्णं करोति स उष्णकः ?

किं चातः ?

तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) किं यः शीतमिति । शीतोष्णशब्दयो र्मुखा-विशेषो मुख्योऽर्थ इति तत्संप्रत्ययैनेव भाव्यमिति मत्पा प्रश्नः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि—उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । शीत-मिव शीतम् । उष्णमियोष्णम् । य आशु कर्तव्या-नर्थाधिरेण करोति स उच्यते—शीतक इति । यः पुनराशु कर्तव्यानर्थाभावेव करोति स उच्यते—उष्णकः इति ॥

(प्रदीपः) उत्तरपदलोप इति । नात्र समासावयव उत्तरपदमभिप्रेतं, समासत्वासम्भवात् । किं तर्हि ? उत्तरं यत्पदं—द्यौतक इवशब्दः, तस्यापि यतार्थत्वाद्भूतिविषयेऽप्रयोग इत्यर्थः । यथा—मन्दतायुक्तं शीतं, सति शीते कार्यकरणे पाट-नाभावात्तदमन्दकरणं शीतमित्युच्यते । एवमाशुकरणमुष्णम् । तत्र क्रियाविशेषणार्थं कर्मण्य्वा प्रत्ययः—शीतं करी—शीतकः, अलस इत्यर्थः । उष्णं करी—उष्णकः, दक्षः । प्रयोगदर्शनाच्च गौणस्याप्यर्थस्यैव क्वचिद्भवति ॥

(उद्योतः) समासाभावोत्तरपदासम्भवादाह—नात्रेति ॥ समासासम्भवादिति । 'इदं समासो विभक्त्यलोपश्च' इत्यस्य सम्भवादिभ्यनिदम् ॥ गतार्थत्वादिति । वृत्तौ शीतादिपदं तत्सह-शपरमिति भावः ॥ मन्दतायुक्तं—तत्समानाधिकरण । 'मन्दकरणं शीतम्' इत्यादिना मन्दार्थश्रीतादिपदं क्रियाविशेषणमिति सूचितं, तदाह—क्रियाविशेषणान्नामित्यादि ॥ गौणस्यापीति । 'अपि' पदार्थे ॥ इह—शक्ति । 'क्वचित्' इत्यस्य ग्रहणमिति शेषः । सप्तविशेष इत्यर्थः ॥

भेदमध्यारूढस्येदं निपातनं, स चोभयार्थ इति न कश्चिद्दोषा-वसरः ॥ स्वार्थमिति । यदा कर्तरि कस्तदा कर्मणोऽन-भिधानाद् द्वितीयायां प्राप्त्या 'यस्मादधिकम्' इति ज्ञापका-त्पञ्चमी भवति । औपश्लेषिकाधिकरणविपक्ष्यायां तु सप्तमी, तथा 'तदसिञ्चधिकम्' इति विदेशः कृतः ॥

(उद्योतः) अनङ्गीकृतेति । अनाश्रितार्थशब्दस्वरूपमात्रस्य निपातनमित्यर्थः ॥

द्वितीयायामिति । 'अध्यारूढो द्रोणः खारीम्' इति न । भाष्ये-ऽप्यध्यारूढपदबहुवचनप्रयोगे 'खारीम्' इति द्वितीयात्तपाठ इति भावः । कर्मणः शेषपरविषयत्वात् पठनपाठोऽपि क्वचिद् । वस्तुतोऽधिक-शब्दार्थस्य क्रियारवाभावात्तद्योगे द्वितीयाप्राप्तिश्चिन्त्यैव । अन्यथा 'देवदेतेन शस्त्रोऽयः' इत्यादौ पट्टीवारणाय 'कर्तृकर्मणोः—' इति ध्वने कृद्ग्रहणस्य आवश्यकता तत्पदसमाख्यविरोधात्पतिः । भाष्यं भूय-विषाध्यारूढशब्दाद्ये स्तत्रिपातनमित्यर्थमात्रपरमिति स्पष्टमेव तदि-दात् । किञ्च 'एहिग्लयः' इति 'यद्विस्तृप्तम्' इति सूत्रे भाष्यम्, न च सा क्रियाऽधिकशब्दजबोधे भासते, 'अस्य परिमाणोदस्य परि-माणमधिकम्' इत्यादावप्रतीतेः । नाप्यन्या, तथा सति 'ग्लयै-त्वात्कर्तृ कर्मणि च कः' इति भाष्यासङ्गतिः । आधिक्यगुणप्रभृति-निमित्तकश्चायम् । पञ्चमी तु पट्टीमात्रिका ज्ञापकादेव स्वतन्त्रा । सप्तमी तु उपलिख्यपदाव्याहारेण औपश्लेषिकाधिकरण इत्यन्ये ॥ औप-श्लेषिकेति । यतश्च 'तदसिन्' इति सूत्रे व्याख्यातम् । 'अपि' खारी द्रोणेन 'एत्यत्र खरीया प्रकृसादित्यात्, हेतो वा, 'कृता' इति पदा-व्याहारेण कर्तारि वा ॥

(९१९ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३३)

२०९१ अधिकम् ॥ ५ । २ । ७३ ॥

(एकदेशिन आक्षेपभाष्यम्)

अधिकमिति किं निपात्यते ?

(प्रदीपः) किं निपात्यत इति । यद्यपि चन्द्राख-साधनक्रियावचनात्, क्वचिपात्यते तदा कर्तृकर्मणोऽन्यतरस्य साधनस्याभिधानेन भाव्यम् । तत्र कर्तृरज्ञोकरणे कर्मणोऽभिधानं न प्राप्नोति, कर्माध्ययने कर्तुरभिधानस्याप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्योतः) ससाधनेति—सादिलमार्थं निश्चितं, तेन क्रियाविशिष्टसाधनवाचकादित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कथं प्रत्ययः । अध्या-रूढम्—अधिकम्—इति ।

भवेत्सिद्धम्—अध्यारूढो द्रोणः स्वार्थम्, अधिको द्रोणः स्वार्थमिति ।

इदं तु न सिध्यति—अध्यारूढा द्रोणेन खारी, अधिका द्रोणेन खारीति । गत्यर्थानां हि कः कर्तरि विधीयते ।

गत्यर्थानां चै कः कर्मण्यपि विधीयते ॥

(प्रदीपः) अध्यारूढस्येति । लौकिके प्रयोगे अधिक-शब्देन विषयभेदेन कर्तृकर्मणोऽभिधानदर्शनादनङ्गीकृतसाधन-

(९२० विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३४)

२०९३ पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ५ । २ । ७५ ॥

(एकदेशिभाष्यम्)

किं यः पार्श्वेनान्विच्छति तत्र पार्श्वकः ?

किं चातः ?

राजपुरुषे प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) राजपुरुष इति । स हि राजपार्श्वोभवे-णार्थमिच्छतीति भावः ॥ क्रजुनेति । यथा पार्श्वं तिर्यगवस्था-नादवृत्तं, तथाऽन्योऽप्यवृत्तप्रायः पार्श्वमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये 'राजपुरुषे' इति पाठः । 'राजपुरुषे-वि' इति पाठे 'अतिः' पदार्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । पार्श्वमिव पार्श्वम् । यः क्रजुनोपायेनान्येष्टव्यान्पार्श्वान्क्रजुनोपा-येनान्विच्छति स उच्यते—पार्श्वक इति ॥

(१२१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३५)

२०९४ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां

ठकूठजौ ॥ ५ । २ । ७६ ॥

(ठकूठजौरधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं योऽयःशूलेनान्विच्छति स आयःशूलिकः ?

किं चातः ?

शिवभागवते प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) शिवभागवत इति । भगवान् भक्तिरस भागवतः । शिवस्य भागवत इति प्रदीप्तमासः । अवयवसंस्पर्श-द्वारेण समुदायविशेषोपपाच्छिवो भगवान्भक्तिरस्य स प्रतीयते ॥

(उद्घोषः) शिवभागवते एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव गमकत्वा-दितिः, अन्यथा भगवत्पदार्थस्य शिवरूपविशेष्यत्वापेक्षत्वेनासान-व्याहृतिर्न स्यात् । ननु शिवस्य भगवता सामर्थ्येऽपि भागवतेनासा-मर्थ्यस्पर्श समासोऽत आह—अवयववेति ॥ भक्तिः—सेव्यः । कर्मणि क्तिन् ॥ शिवभागवत्प्राः—कापालिकाः । ते हि शूल-हन्ताः प्रायेण मित्रा वदन्ति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अयः शूल-मिव-अयःशूलं । यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यान्तर्यान्-रमसेनान्विच्छति स उच्यते-आयःशूलिकः ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । यथा-अयःशूलं तीक्ष्णम्, एव अन्योऽपि तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलमुपचारादुच्यते ॥

(उद्घोषः) तीक्ष्ण उपाद इति । भाष्ये रमसपदेनाप्ययमेव ॥

(१२२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३६)

२०९५ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा

॥ ५ । २ । ७७ ॥

(कनोऽधिकरणम्)

(प्रदीपः) तावतिथमिति—पूरणप्रत्ययान्तनिर्देशः । ग्रह-वेऽनेनेति ग्रहणम् । तत्रायमर्थः—पूरणप्रत्ययान्ताद् ग्रहणी-पापिकाए स्याथे कर्त्तव्येति, तस्य च कनो वा लुग् भवति—पूरणं ग्रहणं पगमकमिति । एतत्सुत्रार्थाधारेण वार्तिकारम्भः ॥

(उद्घोषः) तावतिथमेव सूत्रे निर्देशात् 'पदकः' इत्युदाहरणं दयनत् आह—पूरणेति ॥ अनेनेति । अत्र एव सूत्रे साम-नाधिकरण्येन निर्देशः ॥

(५०१७ लुग्ग्रहणाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचना-नर्थक्यं विभाषाप्रकरणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनम-नर्थकम् ।

किं कारणम् ?

विभाषाप्रकरणात् । प्रकृता महाविभाषा, तथै-तत्सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) तावतिथमिति । महाविभाषाऽधिका-रादिकल्पेन प्रत्ययोपादनामूपद्रव्यस्य सिद्धवादित्यर्थः । यदा तु पूरणप्रत्ययस्य वा लुग्निधीयते—पदकं ग्रहणं, पदमकं ग्रहण-मिति, तदा लुग्वाग्रहणं च कर्तव्यमेव । अन्यथा रूपद्वयं कथं सिद्धयेत् ?

(उद्घोषः) यदा विवति । अत्र एव 'पठेन गृह्णाति पदकः' इति भाष्यं सङ्गच्छते । एवमेव वार्तिकं प्रौढवेति भावः । 'पदकम्' इत्यत्र च ग्रहणकरण पदम रूपमित्यर्थः ॥

(५०१८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तावतिथेन गृह्णातीति लुक् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तावतिथेन गृह्णातीत्युपसंख्यानं क-र्तव्यं लुक् च यत्कथ्यः । पठेन गृह्णाति पदकः ॥

(प्रदीपः) तावतिथेनेति । सायं प्रत्ययो विधीयमानो प्रदीपे न प्राप्नोतीति वचनम् । लुक्च पूरणप्रत्ययस्यैव, न तु कनः ॥

(१२३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३७)

२०९७ शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे

॥ ५ । २ । ७९ ॥

(५०१९ निर्देशोपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शृङ्खलमस्य बन्धनं करम

इत्यनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे' इत्य-निर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । न हि तस्य शृङ्खलं बन्धनम्, शृङ्खलवत्पाऽती रज्जा यत्पते ॥

(प्रदीपः) शृङ्खलमिति । बन्धये—असतः प्रीकृतेऽने-नेति—बन्धनमुच्यते । रज्जोवासातः प्रीकरणे करणत्वं, न तु शृङ्खलस्यैव भावः । काष्ठमयं पात्रकं पादे यत् स्थितिपत्रवत् तत् शृङ्खलमुच्यते । भाव उग्रः—करणः ॥

(उद्घोषः) ननु संयोगविशेषरूपस्य बन्धनस्य शृङ्खलनि-करणत्वोक्त आह—असत्प्रतीकृत्य इति ॥ इतिग्रहणवत्-रज्जादिना बन्धये इत्यर्थः । 'शृङ्खलम्' उच्यते इति भावः ॥

(५७५० समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु तद्वन्निर्देशाल्लुक् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

तद्वन्निर्देशः कर्तव्यः, लुक् च वक्तव्यः—शृङ्खल-
बन्धनमिति ।

स तर्हि तद्वन्निर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः ।

इह यन्मान्तरेण यत् प्रवृत्तिर्भवति तत्तस्य निमि-
त्तत्वाय कल्पते । न चान्तरेण शृङ्खलं बन्धनं प्रवर्तते ।

अथवा साहचर्याच्छब्दं भविष्यति—शृङ्खल-
साहचरितं बन्धनं शृङ्खलं बन्धनमिति ॥

(प्रदीपः) इहेति । यद्यपि रज्जोः करणत्वं तथापि शृङ्ख-
लस्य करणत्वमस्येव, तदन्तरेण बन्धनस्याभावात् । अथ-
वेति । रज्जुः शृङ्खलशब्देन तत्साहचर्यादुच्यत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—यं नान्तरेणेति । यं विना यस्य
प्रवृत्तिरस्यैः ॥

(९२४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । १ । १ आ. ३८)

२१०० तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्

॥ ५ । २ । ८२ ॥

(५७५१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्राये संज्ञायां घटकेभ्य इनिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राये संज्ञायां घटकेभ्य इनिर्वैकव्यः ।
घटकिनी पौर्णमासी ॥

(प्रदीपः) घटकेभ्य इनिरिति । कलि प्राप्ते वचनम् ।
मत्स्यव्यतिस्तिनिः 'सप्तम्या च न तौ स्मृतौ' इति नास्ति ॥

(९२५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३९)

२१०२ श्रोत्रियच्छन्दोऽधीते

॥ ५ । २ । ८४ ॥

(घप्रत्ययनिपातनाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किं निपात्यते ?

(५७५२ सूत्रार्थोपेक्षकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ श्रोत्रियच्छन्दोऽधीत इति

वाक्यार्थे पदवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दोऽधीत इत्यस्य वाक्यव्याये
'श्रोत्रियश्च' इत्येतत्पदं निपात्यते ॥

(प्रदीपः) वाक्यार्थ इति । वाक्यार्थस्य सम्बन्ध-
रूपस्य किरारूपस्य चाऽऽसत्त्वभूतत्वात् श्रोत्रियशब्दस्य च सत्त्व-
भूतार्थभिधायित्वात् वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयः 'छन्दोऽध्यायी'
उपचारादभिहितः । तत्राविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रिय-
शब्दो निपात्यते । नकारः स्वरार्थः । सेनापुत्रात्तत्वं नित्यकरण-
सामर्थ्यात् व्यपवर्ग्याभावेऽपि भवति ॥

(उद्द्योतः) ननु वाक्यार्थे वृत्तावसत्त्वभूतार्थत्वाद्वाक्यत्वा-
वधिरत आह—वाक्यार्थेति ॥ ननु तैत्तन्यस्य न वाक्यार्थत्वं,
'वाक्यार्थे' इत्यस्य 'तज्जन्यवृत्तिशेष्ये' इत्यर्थादत आह—किरा-
रूपस्य चेति ॥ व्यपवर्ग्याभावेऽपीति । 'निति' परे इत्यर्थः । इल-
मिमांसः । अस्तत्सु 'निवन्ते परे' इत्यर्थादपदेशिवद्भावेनेदं सिद्धम् ॥

(५७५३ प्रकारान्तरवर्णनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छन्दसो वा ओन्नभावः, तदधीत,
इति चञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसो वा ओन्नभावो निपात्यते,
'तदधीते' इत्यस्मिन्नर्थे चञ्च प्रत्ययः । छन्दोऽधीते—
श्रोत्रियः ॥

(प्रदीपः) छन्दसो वेति । तस्मिन् पक्षे 'घना'अणो बाध-
प्रसङ्गात् छान्दसशब्दो न लिप्यतीति 'तावतिपं ग्रहणम्—'
इत्यतो वाग्रहणमनुपूर्वम् । अथ वा विशेषतः—छन्दोऽध्यायिनि
तदर्थोपज्ञायिनि श्रोत्रियशब्दस्य निपातनादप्येतन्माने छान्दस-
शब्दस्य नास्ति बाधः ॥

(उद्द्योतः) विज्ञेये छन्दोऽध्यायिनीति । छन्दोऽध्या-
यिनि-तदर्थोपज्ञायिनीरूपविशेषवतीत्यर्थः । 'विशेषतः' इति पाठे
'निपातनाद' इत्यनेनान्वयः । विशेषमेव दर्शयति—छन्दोऽध्या-
यिनीत्यादिना ॥

वाक्यार्थ इति भावः । ननु इति पाठस्य नैवं सामख्येन संगच्छते ॥

३ चिति परे इति । विनोदार्तिनिरूप ३ (१११९०) इति सूत्रे चिति परे
इत्यर्थे करणविभाग इति भावः । 'मीढीहृद्मदजन' इति सूत्रे पूर्व-
प्रद्वान्त्वोत्पत्तेः स्वस्य स्वदन्वच्छब्द इति क्षरणाविति परे इत्येवमर्थो न
भवति ।

४ विशेषत इति । उद्योतवर्णनात् 'विज्ञेये छन्दो' इति पाठोऽनुग-
मते । अस्तदुपलब्धवृत्तकेन विशेषतः इत्यस्यैव दर्शनात्तथा स्थापितः ॥

१ 'किरा'रूपस्य वाऽऽसत्त्व' इति घ. च. पाठः ॥

२ 'भूता'रूपस्याप्य' इति घ. च. छ. पाठः ॥

३ ननु उन्नमभवेति । 'उन्नम'शब्दस्य वाक्यार्थत्वं इति ननु इति-
पाठोऽपि घ. ग. ॥ पुच्छनेन उन्नमते, तथापि प्रामाणिके अङ्गुलिद्वारेति घ. पुच्छने
ननु इति पाठदर्शनात्तोऽनुवृत्तः । उन्नम'शब्दस्य वाक्यार्थत्वं आशीत्यत्र हेतु-
र्वाह—वाक्यार्थ इत्यादि । भाष्यस्य 'वाक्यार्थे' इति पदस्य 'वाक्यवचन-वर्णना-
विशेष' इत्यर्थेऽङ्गणत्वात् वाक्यार्थः सम्बन्धः किन्तु वाक्यवचनस्यैव विशेष्यस्य स्य

(२२६ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३०)

२१०३ आह्वमनेन भुक्तमिनिठनौ

॥ ५ । २ । ८५ ॥

(इनिठनोरधिकरणम्)

(५७५४ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इनिठनोः समानकालग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इनिठनोः समानकालग्रहणं कर्तव्यम् । अथ भुक्ते भवः आह्विक इति मा भूत् ॥

(प्रदीपः) समानकालग्रहणमिति । मुजिना समाने काले प्रत्ययप्रयोगो यथा स्यात् । यस्मिन् काले मुजिक्रियाऽऽहितवृत्तिलक्षणविशेषानुवृत्तित्वस्मिन्नेव आदिधादिकशब्दयोश्चरणम्, न तु कालान्तरे । स च समानः कालो लोकप्रविश्यामुसारेणाद्यतन एव प्रवृत्त्यः । तेन यदा द्वितीयेऽहनि कस्यचिद्वक्ष्यमपरिणतं तदा प्रत्ययभावाः ॥

(उद्घोषः) द्वयोः प्रत्यययोः समानकालवासप्रभवादाह—मुजिनेति । नन्वेवं भोजनोत्तर तदिनेऽपि प्रयोगो न स्यादित्यत आह—यस्मिन्निति । 'लोकप्रस्थित्यनुसारेण' इति पाठः ॥

(५७५५ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति ॥

(२२७ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३१)

२१०९ साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्

॥ ५ । २ । ९१ ॥

(सूत्रार्थनिश्चायकभाष्यम्)

संज्ञायामिति किमर्थम् ?

त्रिभिः साक्षाद् द्रष्टव्यं भवति—यश्च ददाति, यस्मै च दीयते, यश्चोपद्रष्टा, तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति । संज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्विनिकान्तेवासिनोर्न भवति ॥

(प्रदीपः) संज्ञायत इति संज्ञा—इति—अयं एवंव्यपदिश्यमानोऽभिधीयते । अथ वा संज्ञायतेऽनयेति—संज्ञा । निपातनात् स्युडभावः । ततः शब्द एव संज्ञाशब्देनोच्यते । संज्ञार्था विषये कार्यं भवतीत्यर्थः । लक्ष्यानुसारिप्रतिपन्नपेक्षया प्रश्नः—संज्ञाग्रहणं किमर्थमिति ॥ लक्ष्यानुसारिप्रतिपन्नपेक्षया सूत्रम्—त्रिभिरिति ॥ अन्तेवासिसन्धेन शिष्यसाधर्म्यत्वात् साक्षादधर्मेण उच्यते ॥

(उद्घोषः) एवंव्यपदिश्यमान इति । 'संज्ञायते' इत्यर्थः कर्तृसाधन्येन साक्षाद् दृष्टत्वेन व्यवहियमाणोऽर्थोऽभिधीयत इत्यर्थः । एवंव्यवहियमाणोऽर्थे इतिप्रत्यय इत्यर्थः ॥ अनयेति । शब्दव्यचयेत्यर्थः । तदाह—शब्द एवेति ॥ संज्ञार्था विषये इति । तदर्थप्रतिपादकशब्दविषये इत्यर्थः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्मननागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोषे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

(२२८ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । २ । १ आ. ३२)

२११० क्षेत्रियचपरक्षेत्रे चिकित्स्यः

॥ ५ । २ । ९२ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किं निपात्यते ?

(५७५६ सूत्रार्थज्ञापकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ क्षेत्रियः ओत्रियवत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्षेत्रियः ओत्रियवन्निर्यात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे 'क्षेत्रियच' इत्येतत्पदं निपात्यते ॥

(प्रदीपः) परक्षेत्रे—जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्यो व्याधिरसाध्यत्वात् क्षेत्रियः । तथा परक्षेत्रे—प्राप्त्यर्थे क्षेत्रे यानि तुणानि जातानि विनाश्यानि तानि क्षेत्रियाणि । तथा परदारं निग्राहः—क्षेत्रियः । तथा परशरीरेषु सक्रम्य यद्विषं चिकित्स्यते तत्—क्षेत्रियम् ॥

इत्युपाध्यायजैष्णवपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
साध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(५७५७ प्रकारान्तरेण सूत्रार्थज्ञापकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य
इति परलोपो घञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्मिन् घञे परलोपो निपात्यते घञ् प्रत्ययः । परक्षेत्रे चिकित्स्यः—क्षेत्रियः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महामाष्ये पञ्चमसाध्यायस्य द्वितीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(९२९ विधिमुद्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ४३)

२११२ तदस्यास्यस्मिन्निति मनुष्य

॥ ५ । २ । ९४ ॥

(मनुष्यस्ययाधिकरणम्)

(पदद्वयभाष्यम्)

किमर्थमिमावर्थावुभौ निर्दिश्येते-अस्य अस्मिन्निति, न यद्यस्य भवति तस्मिन्नपि तद् भवति, यच्च यस्मिन् भवति तत्तस्यापि भवति ?

नैतयोरावश्यकः समावेशः । भवन्ति हि देवदत्तस्य गावः, न च तास्तस्मिन्नाधृता भवन्ति । भवन्ति च पर्वते वृक्षा न च ते तस्य भवन्ति । तस्मात् 'अस्यास्मिन्' ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) 'शाखायान् वृक्षः' इत्यादौ वृक्षादेराधारभावी-ऽप्यस्ति, तत्पूर्वकं संभन्धित्वं च-इत्यन्यतरोपादानेनेष्टविषये विद्धि मत्वा वृच्छति-किमर्थमिति । कस्मा इदं-किमर्थम् । बोऽर्थोऽस्येति या-किमर्थम् । एतच्च निर्देशक्रियाविशेषणं । न तु निर्दिश्यमानविशेषणमिति ननुसकैकवचननिर्देशः ॥ न यद्यस्येति । नैशब्दः काका प्रयुक्तः 'भवत्येव' इति विधिगमयति ॥

नैतयोरावश्यक इति । अवश्यं भाव आवश्यकः । मनोशाराकृतिगणत्वात् 'ओरावश्यक' इति निपातनाद्वा दुष्प्रत्ययः । 'अव्ययाना भगवते' इति टिलोपः । आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यावश्यकः, अर्थादेराकृतिगणत्वाच्चप्रत्ययः । इह यदा संभन्धः सर्वकारकपूर्वः, नाधारपूर्वक एव; यथा 'देवदत्तस्य गावः' इति क्रयप्रतिग्रहादिक्रियाविषये कर्तृत्वपूर्वकः स्वस्वामिसम्बन्धः, तदा सतन्मुपादाने फरान्तरपूर्वसंभन्धग्रहणादस्येति पक्षयोऽनुपपादनीयः । तथा पक्ष्यमात्रनिर्देशे यत्राधिकरणं शेषसम्बन्धनिमित्तसम्बन्धित्वेनाविवक्षितम्-वृक्षा अस्मिन् पर्वते सन्तीति' तत्र प्रत्ययो न स्यात् । न त्रय्यक्रियाकारकपूर्वः शेषसंयन्त इत्यन्ते । वृक्षे पर्वतस्यानारम्भात् नाव्ययवाच्यमिमावः, आनन्तर्यादिसम्बन्धसम्बन्धेति तत्र मातृवायैर्नै माव्यम्, तस्मादुभयोपादानम् । ननु किमुच्यते-न च तास्तस्मिन्नाधृता भवन्तीति ? यावता 'यस्य चेश्वरवचनम्' इत्येतत्प्रत्ययान्वयानायाधिग्रहद्वारे पश्चात् इति सप्तमीसिद्धयर्थं माष्यकारणागहितम्-परिग्रहीतव्यं परिग्रहीतनीयम्' इत्यादि ।

तथा च देवदत्ते गाव इत्यपि भवितव्यम् । कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायस्यानाश्रयणाद् गौणस्याधारस्माधिकरणसंज्ञया भाव्यम् । यथा 'गन्तायां घोषः' कृपे गर्गकुलम्' इति । ततश्च सतन्मुपादानेऽपि 'गोमान् देवदत्तः' इति सिध्यत्येव । नैतदस्ति । सप्तमीमात्रनिर्देशे मुख्य एवाधिकरणे मत्वर्थीयाः स्युः- 'वृक्षवान् पर्वतः' इत्यादौ, न तु गौणे- 'गोमान् देवदत्तः' इत्यादौ । कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायानाश्रयणम् । अयं तु प्रत्ययविधिरिति स्यात् न्यायाश्रयणमिति पट्टीनिर्देशोऽपि कृतः ॥

(उद्द्योतः) नन्वाधारत्वसम्बन्धित्वयोर्भेदात्प्रश्रानुपपत्तेराह-साक्षात्कामिति । 'वृक्षे शाखा' 'वृक्षस्य शाखा' इत्युभयदर्शनादिति भावः ॥ तत्पूर्वकं सम्बन्धित्वं चेति । सम्बन्धित्वं-सम्बन्धः, नैवयववाच्यभाविरूपमिति भावः । नोपेतिपयपर्वभेदसत्त्वेन 'मत्वा' इत्युक्तम् ॥ द्वयोरेवोर्वोर्विशेष्यत्वात्तुसकैकवचननिर्देशानुपपत्तेराह-एतच्चेति ॥ नञो निषेधाभावेऽसत्त्वतेराह-नशब्द इति ॥ भवत्येवेति । तस्मिन्नपि तद्वत्त्वैवेत्यर्थः ॥

भावप्रत्ययान्तस्य ननुसकत्वदर्शनादव्ययतासम्भवादाह-अव्ययमभाव इत्यादि । अवश्यं यद्वचति तस्य भावस्तद्व्यपदेशकः, स चावश्यक इत्यर्थः, सोऽर्थेद्वारा यत्रास्तीत्यावश्यकः । एवं च, 'आवश्यक' इत्यस्य-अवश्य समावेश इत्यर्थः ॥ इष्टायाप्योक्तसमावेशदर्शनादाह-इहेत्यादि ॥ यद्येति-यत इत्यर्थः ॥ तदेति च-तत इत्यर्थः ॥ कर्तृत्वपूर्वक इति । यमैवस्याऽनुपपत्त्यणम् ॥ सम्बन्धनिमित्तेति । सम्बन्धनिमित्ते-सम्बन्धनिरूपके सम्बन्धित्वेनाविवक्षितम्, किन्त्वधिकरणत्वेन विवक्षितमित्यर्थः ॥

तत्त्वेनाऽविवक्षा च सम्बन्धासम्भवादेवेत्याह-न ह्येति । कारकाया शेषत्वविवक्षा हि तत्पूर्वकसम्बन्धसत्त्वे, न च प्रकृते कश्चित्ताहः सम्बन्धोऽस्तीति भावः ॥ तदेवोपादायति-वृक्षेरिति ॥ आनन्तर्यादिसम्बन्धेति । अनन्तरादिसमभिव्याहारविना तेषां पट्टायापेत्वाभावः, तत्समभिव्याहारे तु सापेक्षताग्रन्थार्थो नैति भावः ॥ कारकप्रकरणे इति । 'साधकतमम्' इति सप्तम्यहणोदिति भावः ॥ अयम्व्यति-न चेह गौणग्रहणे वाचकमस्तीति भावः । अन्ये तु-यवं हि 'योपवर्त गङ्गा' 'काकवद्गङ्गा' इत्यापनापधिः, न्यापयनापारत्येव मुख्यविवक्षणापवमिति 'स्वतेतेन' 'साधकतमम्' इत्यादौ माथे रपठ्युक्तेः । तस्मादभिग्रहद्वारे पश्चात् तस्मात् 'आधृताः' इत्यव्याहारेण वीकमाधारत्वम्, तच्च यत्र तथा नुदिरस्ति तत्राऽस्तु, सा चापिउच्येत्येव, नान्यत्रेति भाष्यशयः ॥ आथे-अवन्ति च पर्वते इति । न च तेऽपि तस्य

१ 'तस्मात्' 'अस्यास्मिन्' ग्रहणम्' इत्यस्य क च युक्तं न पाठाः ।

२ निर्दिष्टपक्षान्विशेषणमिति । निर्दिष्टपक्षान्वी बो अर्थो तयो 'विषय' इत्येतत् विशेषणम् । तयोर्विशेष्यत्वे हि विषयवृत्तिनिर्देशमाप्यते । इत्यु 'विषयविशेषणोदादीनि निर्देश उपपन्न इति भावः ।

३ 'न यद्यस्य' इति भाष्ये नञो निषेधाभेदात् 'किमर्थम्' इति प्रश्नोऽनुपपत्तिः, अत्र अह-न माथे कावेति ।

४ साधकतमम् मनुष्यनिर्दिष्टत्व विशेषणमुक्तंनिर्देशमाह-अवयवता-

यद्यपिभाष्यरूपमिति । शाखायान् वृक्ष इत्यादौ ।

५ योपवर्तयवपर्वभेदसत्त्वेनेति । यथा गङ्गा अस्य, यथा गङ्गा अस्मिन्नित्युपपत्त्यर्थं विशेष्यत्व नृपत्येव मतीः । 'इतिविषये विद्धि मत्वा' इति प्रदीपे अस्याप्योऽनुपपत्त्यस्युपादायति-योपवर्तयतेति । गङ्गा अस्य, अस्ति अस्मिन्नित्यत्र अधिकरणत्वसम्बन्धित्वरूपोपपत्त्यर्थे वर्गभेदस्य सत्त्वात् 'मत्वा' इत्युक्तमिति भावः ॥

संयोगवन्तो भवन्तीति वाच्यं, संयोगसम्बन्धेन सम्बन्धिनि मनुषः पञ्चाध्यायनीकारात् । न हि कश्चित्संयुक्तोर्ध्वदयोः 'घटवान् घट' इति 'घटस्य घटः' इति वा भवति । संयोगविशेष एव च भवति, तत्र च आपाराधेयमात्र एव इत्याहुः ॥

(अस्तिग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

अथास्तिग्रहणं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) अथास्तिग्रहणमिति । संभवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति, यथा नीलोत्पलमिति । सत्तां तु पदार्थो न व्यभिचरति, तामन्तरेण पदोच्चारणसंभवात् तस्या एव सर्वशब्दप्रवृत्तौ कारणत्वादिति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) 'अस्ति' इति प्रकृत्यर्थविशेषणम्, तत्र प्रश्नाद्यन्माह—सम्भवे इति ॥ तामन्तरेण—उक्तौ पदार्थसत्तामन्तरेणार्थ-शेषात् पदोच्चारणासम्भवादित्यर्थः ॥ तस्या एव—हुदिसत्ताया एव ॥ प्रवृत्तौ—प्रयोगे ॥

(अस्तिग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

सत्तायामर्थं प्रत्ययो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) सत्तायामर्थं प्रत्ययो यथा स्यादिति ।

सत्तायां वर्तमानासत्तोपाधिकार्योभिप्रायिनः प्रत्ययो यथा स्यादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'न सत्ता प्रकृत्यर्थः' इति 'सत्ताया वर्तमाना' इत्यसङ्गतमतस्तदर्थमाह—सत्तोपाधिकेति । उक्तौ प्रकृत्यस्तद-
र्थान्तर्भावेन ह्युचिति भावः ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । न सत्तां पदार्थो व्यभि-
चरति ॥

(प्रदीपः) न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । यावत् पुञ्जा पदार्थो न विपरीकृतत्वावत्तदस्य प्रयोगाभावः । तस्मा-
हुदिसत्तासमाविष्टोऽर्थो विधिनियेधजननादिभिः स्वभ्यते—वृक्षो-
स्ति वृक्षो नास्ति वृक्षो जायत इति । अत्यन्तासतोऽपि बहिः
शब्दविषयादीनर्थान् पुञ्जा विपरीकृत्य शब्दविषयाणादिप्रयोगं,
तस्माद्वृक्षादोपचरिता सत्ता शब्दप्रयोगाश्रयत्वाद्यव्यभिचारे-
त्यर्थः । सेव तु हुदिसत्ता प्रयोक्तृप्रतिपत्तुषु बहिरूपतयाऽवभा-
सते । यदि तु वृक्षादीनां वाद्यमत्तासमाविष्टं वस्तु वाच्यं स्यात्तदा
'वृक्षः' इत्यतः सत्ताऽयममादृश्वीलस्य गतावत्त्वात् प्रयोगो
न स्यात् । नास्तीत्यस्य च सत्ताविरोधात्प्रयोगाप्रशङ्गः । 'अङ्कुरो
जायते' इति च प्रयोगो न स्यात्, सतो जन्मविरोधात् ।
उपचारसत्ताया त्वेते दोषा नावतरन्ति, हुदिसत्तासमाविष्टस्य
बहिःसत्त्वासत्त्वजननप्रतिपादनायास्ति नास्ति जायत इति
प्रयोगयोगात् । अन्ये तु वर्णयन्ति—यत्र विषयपदं न श्रूयते
तत्रास्तिभङ्गतीतः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यत
इत्येतदाश्रयणे 'न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति' इत्युच्यम् । तेषां
'सम्प्रति सत्तायां यथा स्यात्' इति परिहारप्रयोगो नोपपन्नः ।

'राजपुरुषः' इत्यादौ च सम्बन्धप्रतिपादनेऽस्तेराक्षेपाभावादेनै-
कान्तिकमेतत् ॥

(उद्द्योतः) ननु वर्तमानार्थज्ञानप्रकृतिकमत्तापदार्थो न
भूतभविष्यतोर्मिति कथं पदार्थस्थां न व्यभिचरतीत्यत आह—याव-
दिति ॥ सम्बन्धयत् इति । 'बहिःसत्त्वासत्त्वादिप्रतिपादनाय'
इति शेषः ॥

नन्वसत्तासत् शब्दविषयादिः सत्तां व्यभिचरतीत्यत आह—
अत्यन्तेति ॥ उपचरितेति । बाह्यमत्ताया एव मुख्यत्वादियं मौनी-
त्यर्थः, तथैव सर्वव्यवहारात् ॥ शब्दप्रयोगाश्रयत्वात्—तत्प्रयोग-
निमित्तत्वात् ॥ ननु तस्या न शब्दज्ञबोधविषयत्व, तद्विशिष्टस्य
नयनाश्रयसम्भवादत् आह—सैष त्विति । बहिःसत्तासत्तरे ह्य
तत्तमानाधिकरणतया, अस्तरे तु केवलायास्तस्या एव बहिरूपत्वेन
मानम्, अत एव घटशब्दादिषु शेष्टाद्वयमानयेत्युक्ते आत्मने
प्रवर्तते, पश्चात्तदभावनिर्णये बहुज्ञानस्य भ्रमत्वं कल्पयतीति भावः ।
अन्तःकरणस्य रागादिदोषवञ्चनं तस्या एव तत्त्वेन मानमिति ताप-
यम् ॥ बाह्यसत्ताया एव प्रयोगनियामकत्वे दोषमाह—यदि त्विति ॥
सतो जन्मविरोधादिति । 'सङ्क्रमणस्य स्थित्यैव शब्दरूपावृत्ति-
जन्म' इति मतेऽपि अङ्कुरादौपचार्यशब्दरूपावृत्तिरसत्ता एव
जन्मेति भावः ॥ उपचारसत्तायां त्विति । उपचारसत्तायाः
शब्दप्रयोगनिमित्तत्वाश्रये त्वित्यर्थः । नन्वेवं हुदिसत्तायाः सर्वत्र
भावे 'अस्ति' इत्यादिप्रयोगो न स्यादत् आह—यदीति । तथा च
बाह्यसत्ताऽभावस्य जननस्य चाविरोधादिति भावः ॥ नोपपन्न
इति । अस्तिना सम्प्रति सत्ताया एव प्रतीतेरिति भावः ॥ दोषान्-
तरमप्याह—राजपुरुष इत्यादौ चेति ॥ आक्षेपाभावादिति ।
'राजपदार्थ' इति शेषः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सम्प्रति सत्तायां यथा
स्यात्, भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूत् । 'गावोऽस्या-
सन्' 'गावोऽस्य भवितारः' इति ॥

(प्रदीपः) सम्प्रति सत्तायामिति । वर्तमानसत्तायां
बाह्यायां सत्तायामित्यर्थः ॥ भूतभविष्यत्सत्तायामिति ।
भूतभविष्यतोर्थां सत्ता अतीतानागतवस्तुपरामर्शिवुद्धितत्वे-
त्येक्षितोपचरितत्वात् तस्या मा भूदित्यर्थः । मा तु मुख्यं सत्तां
सा भूतभविष्यत्सत्तेति व्यपदेश्ये न श्रूयते । 'सत्' इत्यस्य लङ्-
न्तस्य वर्तमानकालविषयत्वाद् 'भूतभविष्यतो' सत्ता इति सम्भ-
वायोगात् । नापि 'भूता सत्ता' 'भविष्यन्ती सत्ता' इति सान्ना-
नाधिकरण्येन सम्बन्धोपपत्तिः । जयाश्रयस्य भूतभविष्यत्त्वाद्
'भूता सत्ता' 'भविष्यन्ती सत्ता' इत्युच्यते तथाप्यसौ वर्तमाना
न भवतीति तत्र प्रत्ययामावः । तेन 'गावोऽस्यासन्' 'गावोऽस्य
भवितारः' इत्यत्रार्थं गोमामेति प्रयोगो न भवति ॥

(उद्द्योतः) ननु हुदिसत्ता सतां पदव्याख्याते सम्प्रति-
सत्तेत्यत आह—बाह्यायामिति । मुख्यपदनिर्णयः ॥ यस्तु-
परामर्श—यत्प्राप्तव्यम् ॥ हुदिसत्तायम्—अन्तःकरणम् । ठनु-

लोक्षिता—तद्वृत्तिविपरीकृता ॥ ननु मुख्यात्मायैव वर्तमानायां यथा स्यात्, भूतभविष्यन्त्यां मा भूदित्येव भाष्य कृते न व्याख्यायतेऽत आह—या त्विति ॥ सम्बन्धायोगादिति ॥ सत्तावर्तमान-कालत्वस्याश्रयतभूतत्वादिना विरोधात् ॥ सत्तावर्तमानत्वस्याश्रयवर्तमानत्वनिवन्त्वात् ॥ समानाधिकार्येणानि न सम्बन्धः, स्वगतवर्तमानत्वस्य स्वगतभूतत्वादिना विरोधादिति यावत् ॥ अथ कर्मधारय सन्धयते—अथाश्रयत्वेति ॥ सत्ताशब्दश्च केवलरूप एव, न तु वर्तमानकालावच्छिन्नसत्ताप्रतिपादक एवेति भावः ॥ तथाप्यस्यादिति ॥ तथापि न दोषो यतोऽसामिलन्यथाः ॥ ‘सम्भवि-सत्तायास्य’ इति भाष्यस्य—वर्तमानाश्रयकसत्तायामिलयैकरूप्यादिति भावः ॥

(अनिष्टनिराकमभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—गोमानासीत्, गोमान् भवितेति ।

भवति, न त्वेतस्मिन् वाक्ये ।

यद्येतस्मिन् वाक्ये स्यात्—यद्येहास्तेः प्रयोगो न भवति ‘गोमान्’ ‘यद्यमान्’ इति, एवमिहापि न स्यात्—गोमानासीत्, गोमान् भवितेति ।

सति चाप्यस्तेः प्रयोगे यद्येह बहुवचनं श्रूयते—गावोऽस्यासन्, गावोस्य भवितार इति, एवमिहापि स्यात्—गोमानासीत्, गोमान् भवितेति ।

का तर्हीयं वाचोयुक्तिः—गोमानासीत् गोमान् भवितेति ।

एवैषा वाचो युक्तिः—नैषा गद्यां सत्ता कथ्यते ।

किं तर्ही ?

गोमस्तत्तैषा कथ्यते । अस्त्यत्र वर्तमानकालोऽस्ति ।

कथं तर्ही भूतभविष्यत्सत्ता गम्यते ?

“धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” इति ॥

(प्रदीपः) न तर्हीति । विद्यमान एव देवदेव तद्ब्रवीनाम-सीतानागतव्यतिपादानाय ‘गोमानासीत्’ ‘गोमान् भवितार’ इति प्रयुज्यते । तत्र प्रकृत्यर्थस्य सम्प्रति सत्ताया अभावात् प्रत्यया-प्रसङ्गः । गुणधर्मस्य च प्रधान आरोपादासीद्भवेति प्रत्ययार्थ-स्यातीतानागतव्यतिपाद इति नोदको गम्यते ॥ भवतीति । अव-स्थापुर्विद्यमानत्वेऽप्यवस्थानिरोधस्य भूतभविष्यत्वादासीद्भवेति व्यतिपादः, यथा—‘ईधरोऽयमासीत्’ इति सिद्धान्तवादिनोऽभि-प्रायः । न त्वेतस्मिन् वाक्ये इति । ‘गावोऽस्यासन्’ गावो-ऽस्य भवितारः’ इत्यत्रापि ‘गोमान्’ इति न प्रयुज्यते इत्यर्थः ॥

यथेति । प्रत्ययान्वेनेन प्रकृत्यर्थोपायेः प्रतीतत्वात्तदुपा-धिराश्रितः प्रयोगमात्रः, यथा—‘दाष्टः’ कीदृशेति प्रहरणशब्दोक्तिः अर्थः ॥

सति चेति । सामान्याभिधाने विशेषावगमाय इदं च प्रयोगः । यथा—उत्पुष्टयते दशावयवनिशेषप्रतिपादानाय

व्युत्परीणाम्, अभिमनयाय इत्यादौ च प्रत्ययार्थं भवनविशेषा-वगमाय सुदुरभीनामिति भावः ॥ एवमिहापीति । प्रकृत्यर्थसत्ताकालविशेषावधारणाय वाक्यवत् बहुवचनान्तस्यास्तेः प्रयोगप्रसङ्गः ॥

का तर्हीति । गोमतो वर्तमानत्वादासीद्भवेति प्रयोगा-नुपपत्तिरिति भवा प्रसङ्गः ॥ एवैवेति । या एषा निष्टेः प्रयुक्ता तैव वाचोयुक्तिः, यथाऽस्याभिर्वाक्यायते न त्वन्ये-त्यर्थः ॥ नैवेति । साक्षादित्यर्थः ॥ गोमस्तत्तेति । अतीताना-गता वेति शेषः । अवस्थाविशेषस्यातीतानागतावस्थातुरती-तानागतत्वमिति प्रागेवोक्तम् ॥ अस्त्येवेति—चोदकः । गोमा-नित्यादौ वर्तमानसत्तायुक्तः प्रकृत्यर्थः प्रतीयत एव, अस्मिन्मन्दो-पर इत्यन्तरद्वारोत्सत्तायाः । तथा च प्रत्ययान्तादेव शब्दवाकि-स्त्राभाव्यात् प्रकृत्यर्थसत्तावगमात् सत्तावाचिपदाप्रयोगः । तस्मा-दग्नौकृतसत्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थमवच्छिन्नरीति न कर्तव्यमस्ति-प्रहणम् । चोदक एव ‘कथं तर्ही’ इत्याश्रय ‘धातुसम्बन्धे’ इति परिहरति । तत्रारम्भपक्षे प्रत्ययाधिकारे प्रत्ययप्रहणस्यैवं प्रयोजनम्—‘अधात्वाधिकारविहितानामपि चक्षितानां कालान्तरे धातुसम्बन्धे साधुर्वै यथा स्यात्’ इति । यदा तु तत्सर्वं प्रत्याख्या-यते तदा हि स्वकाल एव प्रत्यया विधीयन्ते । तत्र ‘अभिष्टोमया-क्यस्य पुनो जनिता’ इति विरुद्धकालक्रियासम्बन्धाद्भिष्टोमया-जित्वस्यैव वाक्यार्थवशाद्भावित्वं गम्यते, तथैवापि ‘गोमानासीत् गोमान् भवितार’ इति विरुद्धकालक्रियासम्बन्धाद् गोमतस-तालक्षणावस्थाविशेषविषययातीतानागतत्वप्रतीतिरवस्थातुः सत्त्वे, अवस्थे च । तत्र प्रकृत्यर्थस्य वर्तमानसत्ताभावप्रतीतावपि शब्दस्वरूपस्यान्तरद्वारोत्सत्तापिपत्तिः, यथा—मानाज्ञागच्छतीति ॥

(वक्ष्यते) ननु ‘गोमानासीत्’ इत्यादौ सम्बन्धिनोऽतीतादि-सत्ता प्रतिपादते, न यवापिति न्याय दोषोऽत्र आह—विद्यमान एवेति । ननु यवा सत्ताया ददातीतरादिप्रतिपादने ‘भासन्’ इत्यादि बहुवचन स्याद्वातोऽस्यासन्निति वदत आह—गुणधर्मस्य चेति । विशेषणगोपनीयत्वस्येत्यर्थः । प्रधाने—गोमति । ‘आ-तीद्भवेति विरुद्धाभ्याम्’ इति शेषः ॥ प्रत्ययार्थस्य—ननु प्रत्ययार्थ-गोसम्बन्धिकं कृतं सत्ताया इत्यर्थः ॥

ननु गोमतो विद्यमानत्वेन कथं भूतादिप्रयोगोऽत्र आह—अय-स्यानुरिति ॥ अवस्थानिरोधस्य—नागतसत्ताविशिष्टगोसम्बन्धस्य ॥ यथेति । यथा च विशेषणस्य विद्यमानत्वेऽपि शिखासम्बन्धव्यतिशे-षनाशार्थोऽपिशिखागमादाय ‘शिखी नष्टः’ इत्यादिभ्यवहारः, तद्वदेव चार्थोऽपिशिखेपेण भवन्त्यापेक्ष सम्बन्धिनोऽतीतत्वादिप्रतीतिरिति बोध्यम् ॥

ननु मनुष्यः सम्बन्धितार्थवत्त्वेन सत्ताप्यस्तेः प्रयोगः कुनो नेत्यत्र आह—प्रत्ययान्वेनेनैवेति । प्रत्ययान्वयकृत्येत्यर्थः ॥ ननुत-त्वात्प्रयोगेन च न्यायोऽत्र आह—विशेषावगमायैवेति । सत्ता-गमातीतत्वावगमायैवेत्यर्थः । प्रत्ययेन हि प्रत्ययवर्धोपाधिरा-सत्ता-मात्रावगमेति भावः ॥ अस्मिन्निदोषेति । अस्मिन्निदमप्यवगम-रूपेत्यर्थः ॥ प्रत्ययार्थमवगमेति इति । अगती इह भवति इत्याप-

प्रतीतिरितिमानः । भाष्ये-का-किमर्थिका, चाचोयुक्तिः,-
वाचः-शब्दस्य युक्तिः-प्रयोग इत्यर्थः । अन्वयसमाप्तः ॥ नन्वर्थतो-
ऽतीतगोसत्ताया अपि प्रतीतेः 'नैया' इत्यनुपपन्नमत आह-साक्षा-
दिति ॥ अवस्थाविशेषेति । उक्त प्रमाणैः । तस्मादाक्षयसत्तायामेव-
यथा स्यादित्यर्थः 'अस्ति' इत्युक्ते तत्प्रत्याख्यानाय चोदक आह-भाष्ये-
अस्त्यत्रेति ॥ तद्व्याचष्टे-गोमानित्यादाविति ॥ प्रतीयत
एवेति । घटे 'अस्ति' इति पदं विनाऽपि शब्दशक्तिसमादावित्यर्थः ।
यथा घृण्ये बहुव्रीहिरित्यनुक्तवपि 'दिदशाः' इत्यादौ घृण्ये
बहुव्रीहिरिति भावः ॥

तत्र हेतुमाह-अस्तिर्भवन्तीति । अन्यनिवृत्तिपरवाक्येऽपि प्रथ-
मायाः साधुत्वाय तत्सम्बन्ध आवश्यक इति भावः । असति वाक्ये
क्षान्तसामान्यसामर्थ्येव वर्तमानसत्तामात्रेति तात्पर्यम् ॥ सत्ताया
इति । वर्तमानसत्ताया इत्यर्थः ॥ इत्यत्राहोति । 'गोमानादीव'
इत्यादौ वर्तमानसत्ताया अतीतत्वादिना विरोधाद्विशेषाऽतीतत्वस्या-
प्यर्थोक्ततः प्रतिवचोरेति भावः ॥ ननु 'धातुसम्बन्धे' इत्यत्र धात्व-
धिकारात्कथं मनुष्यनियामकताऽस्येत्यत आह-तत्रेति । विद्व-
काऽऽदिपासन्नन्वावेति । धर्मिणि विशेषणतत्वात्कविरूपाका-
कियासम्बन्धाद्यथा तद्वर्गे याने भावित्वप्रतीतिः, अतीततापाकवरेति
भावित्वान्वयवाक्येन तदावयवार्थानुपपत्तिवशादित्यर्थः ॥ तथेहापीति ।
अतीते सम्बन्धिनि विद्यमानगोसम्बन्धस्य बहुमुपपत्तिवशाद्गोसत्ताया-
मप्यतीतत्वप्रतीतिरित्यर्थः । अयं भावः-नाकवार्थानुपपत्तिवशा-
द्विशेषणतत्वात्काल शब्दबोधेऽपि भावमिति । यदाऽपि गोमति विद्य-
माने 'गोमानादीव' इति प्रयोगस्तदापि मिश्रितव्यवस्थामिश्रितस्यैव
गोसम्बन्धित्वावस्थानाद्येऽपि तत्र विद्यमानगोसम्बन्धो बहुमुपपत्तिव-
शेति तदतीतत्वप्रतीतिर्न बाधकम् ॥ ननु गोमति गोपु व विद्यमानास्तु
तत्सम्बन्धातीतत्वेऽपि 'गोमानादीव' इति प्रयोगो दृश्यते इति कथं
तत्र तदतीतत्वप्रतीतिरत आह-गोमसत्ताकाक्षणेति । गोयस-
म्बन्धलक्षणस्य गोनिष्ठत्वावस्थायिशेषस्यातीतत्वेन तत्रापि गवामती-
तत्वादिप्रतीतिर्गोमति इव ॥ अवस्थातुरिति । गवादेरित्यर्थः ।
असत्त्वे तु स्फुटित तत्रातीतत्वप्रतीतिरिति बोधकम् ॥ भवेव सत्ताया
वर्तमानत्वप्रतीतिरिति क्वचित् तत्रिवन्धनमनुपपत्तिं निवृत्तिः स्यादत
आह-प्रकृत्यर्थेऽपेति ॥ अन्तरङ्गस्येति । 'अस्ति' इत्यस्य प्रत्या-
ख्यानोऽपि शब्दशक्तिसमावबलात्स तत्सरकारनिमित्तत्वं बोध्यम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्-अस्तियुक्ताद्यथा स्यात्,
अनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति । गावोऽस्यानन्तराः,
गावोऽस्य समीप इति ॥

(प्रदीपः) अस्तियुक्तादिति । अस्तिनैव युक्त्यादित्यर्थः ।
पूर्वोक्तं न्यायेनास्त्युपाधिकृत्ये लब्धे पुनरस्तिप्रहणं विशेषणा-
न्त्यायुक्तप्रकृत्यर्थनिराकरणार्थम् ॥ गावोऽस्येति । अनन्त-
रम्-अव्यपदिर्त्तं, समीपं तु व्यवहितसमीपीति भावः ॥

(उद्धोतः) अस्तिनैवेति । 'अस्तिना युक्तादेव' इति वक्तु-
मुचितम्, 'अथ कियमाणेऽपि' इत्युत्तरमाप्त्यसत्ता ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽप्यस्तिप्रहण इह कस्मात् भव-
ति-गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः, गावोऽस्य सन्ति
समीप इति ?

(प्रदीपः) गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा इति । केवलाना-
मनन्तरादीनां भवत्वस्तिप्रहणाभिप्रायः । इह तु सत्तासद्भावात्
आलोच्य प्रत्यय इति भावः ॥

(उद्धोतः) नन्वस्तिनैव न योगोऽतः कथं प्राप्तिः ? अत
आह-केवलानामिति । 'अस्तियुक्तादेव' इति नियम इति भावः ।
ननु 'गावः' इत्यस्य सत्तारूपमिच्छेत्प्राप्तये यथा मनुष्यः सार्धं
तथाऽनन्तरान्वाक्येऽपि भविष्यतीत्यत आह-इहेति । 'इह तु' इति
पाठे पुनश्चाप्यर्थान्वितः ॥ प्रकृत्यर्थोपाधिरिति । ननु तस्य पक्ष-
धेत्वात्प्रत्ययार्थत्वं वक्तुं युक्तं न तु प्रकृत्यर्थोपाधित्वमिति चेन्न;
आनन्तर्यादीनामनन्तरादिपदप्रयोगाभावे पक्षधर्तत्वाभावात्, न ह्यन-
न्तरादिप्रयोगमन्तरा 'मात्रापास कम्बलः' इत्यादौ सत्यपि प्रकरणादौ
आनन्तर्यप्रतीतिरस्ति । 'अस्तिनन्तरे समीपे वा' इत्यादिमात्रं तु
अवन्तरादिपदाभ्यामिहरेण तत्रिरूपितसम्बन्धाधिकं पट्टीलेतत्परम् ।
अत एवासामर्थ्यादुक्तिर्नैव भाष्यं सन्नच्छते । यत्र तु प्रकरणादिना
वाक्यैकदेशान्वायेनानन्तर्यादिप्रतीतिः, तत्रापि 'गावः' इति
मुनुरपत्तिर्गोसम्बन्धत्वात्सार्धं परादेनैव न समर्थप्रकृतिकता सुबन्धस्येति
न मनुविति ध्वनितं 'कर्मणि च' इति घृते भाष्य इति बोध्यम् ।
एवञ्च 'अनन्तराः' इत्यनेन सविशेषणत्वाच्च न इतिरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तरमर्थ्यात् ।

कथमसामर्थ्यम् ?

सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

(प्रदीपः) असामर्थ्यादिति । इह यः प्रकृत्यर्थोपाधिः
प्रत्ययान्तेनान्तर्भावविनुं शक्यस्तदुपाधेरेव प्रत्ययेन भाष्यम् ।
न च गोमानिलेखतत्प्रकृत्यर्थस्यानन्तर्यं गमयितुं शक्नोतीति तद-
भिधानाय शक्यमेव प्रयुज्यते । स्वसामिभावस्तु सत्तर्पेनान्त-
र्भावित इति तत्प्रतीतिर्भवत्येव ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यथैव तर्हि क्रियमाणेऽस्तिप्रहणेऽसामर्थ्यादेन-
न्तरादिषु न भवति, पक्षमक्रियमाणेऽपि न भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) क्रियमाण इति । अत्र तद्विषयपदपादेऽं
तृतीयत्वम्-गाव- सन्त्यनन्तरा अस्तेति । तस्मान्निप्रहणे विद-

माणे केवल एवास्त्यर्थ उपधिभावेन प्रत्ययान्तेऽन्तर्भवेति । असति तु अस्तिग्रहणे धर्मान्तरावच्छिन्नस्याप्यस्त्यर्थस्यान्तर्भाव आशङ्कितेत्यर्थः । तत्र क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽस्त्यर्थस्यैवान्तर्भाववगमाद्वाक्ये यत् तृतीयं पदम्—‘अनन्तराः’ इति तद्वृत्तौ स्वार्थप्रतिपादनायावश्यं प्रयोज्यम् । तत्रप्रयोगे चासामर्थ्यम् । अक्रियमाणे त्वस्तिग्रहणेऽनेकस्याप्युपाधेरन्तर्भावसम्भावनया वृत्तावनन्तरपदप्रयोगमन्तरेणाप्यानन्तर्यावगमादसामर्थ्यं न स्यादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) नमूकोदाहरणे ‘अनन्तराः’ इत्यस्य चतुर्थत्वात्-दीर्घस्येत्युक्तमत आह—प्रकृत्यर्थेतिपथेति ॥ केवलं प्रथेति । अस्तित्वेन युक्तमित्यर्थ इति भावः ॥ असति स्थितिः । तदा हि वृत्तामुपाचारस्यान्तर्भावोपेय यथा वृत्तित्वादाऽन्यन्तर्भवेणापि स्यादित्यर्थः ॥ भाष्ये—अक्रियमाणे पुनरिति यावत्स्य ‘गम्यन्ते’ इत्यस्य गम्येरित्यर्थः । तदाह—असामर्थ्यं न स्यादिति । ‘अस्तित्वेन युक्ताद’ इत्यनेन अस्तित्वेतिरयुक्तः, केवलेत्युक्तस्य वारित इति बोध्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः । क्रियमाणेऽस्तिग्रहणे नान्तरेण तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्यन्ते । अक्रियमाणे पुनरस्तिग्रहणे अन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्यन्ते ॥

(मनुष्यप्रत्ययान्तिव्याप्तिनिवारकभाष्यम्)

अथेह कस्मात् भवति—चित्रगुः शयलगुरिति ? बहुव्रीहिणोक्तत्वात्प्रत्ययस्यैव ॥

(प्रदीपः) चित्रगुरिति । सत्ताविशिष्टचित्रगवायः पक्ष्यर्थास्तीति प्रश्नः ॥ बहुव्रीहिणेति । पक्ष्यं एव बहुव्रीहिर्विधानादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) तस्मात्क्रियमाणेऽस्तिग्रहणमित्युक्ते पूर्वपक्षी चोपास्तरे भावप्रत्ययेन परिहारेणास्मापि परिहारादेव तदर्थं सत्तावस्मकमिति । वक्तुं शोध्यति—भाष्ये—अथेह कस्मादिति ॥

(प्रत्ययान्तिव्याप्तिनिवारकभाष्यम्)

अथेह कस्मात् भवति—चित्रा गावो यस्य सन्तीति ?

कुतः कस्मात् भवति ॥ किमवयवात्, आहोस्तिस्समुदायात् ?

अवयवात्कस्मात् भवति ?

असामर्थ्यात् ।

कथमसामर्थ्यम् ?

सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

समुदायाच्चाह कस्मात् भवति ?

अप्रातिपदिकत्वात् ।

ननु च मो आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तथा—सुप्सुपेति वर्तमाने अन्यस्य चान्यस्य च समांसो भवति ।

सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते । यावत्सेतत्परिसमाप्यते ङ्याप्रातिपदिकादिति तावत् उत्पत्त्या भवितव्यम् । अवयवे चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये ॥

(प्रदीपः) कुतः कस्मादिति । समुदायावयवसंनिधानात्प्रश्नः । सापेक्षमिति । चित्रा इति गुणपदं विशेष्यापेक्षं द्रव्यद्वारेणैव चित्रार्थस्य देवदत्तादिना सम्बन्धाद् गाव इत्येतदपि गुणापेक्षमित्येकार्थभावं प्रतिपत्तुं न शक्नोति । तस्माद्वृत्तौ चित्रादिगुणानपेक्षप्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थावगमात्तस्मानार्थमेव वाक्यं प्रदर्शयितव्यं—गावोऽस्य सन्तीति ॥

अप्रातिपदिकत्वादिति । यदा—‘सुबन्तात्प्रत्ययोत्पत्तिः’, ‘समर्थत्वं प्रत्ययः’, प्रातिपदिकास्तु परः श्रूयते’ इत्येवमाश्रयणं तदा सुबन्तसमुदायस्य समासमह्वानियनार्थादप्रातिपदिकत्वम् । सुबन्तत्वमपि नास्ति, समुदायात्सुप्सुपेतिधानात् । प्रातिपदिकसमुदायस्याप्यन्तरेणपञ्चभावादपि प्रातिपदिकसंज्ञा नास्तीत्यप्रातिपदिकत्वम् । विशेषणविशेष्यभावस्य हि पदावस्थायाम्प्रारम्भः, न प्रातिपदिकावस्थायाम् ॥

आकृताविति । जातौ कार्यमुच्यमानमनपेक्षितव्यक्तिगतसंख्याविशेषं सर्वतः प्रवर्तते, यथा—श्राद्धागो न हन्तव्य इति । ततश्च प्रातिपदिकसमुदायादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः ॥ अन्यस्यान्यस्य चेति । अनेन जालाभ्रयत्वं कार्याणां समर्थयते । यदि हि व्यक्तिः पदार्थः, तदा कस्यचिदेवैकस्य सुबन्तस्य समासः प्रसज्येत, न तु सर्वस्येत्यर्थः ॥ प्रत्येकमिति । आश्रयगतेकत्वसंख्याविशिष्टा जातिः कार्यं आश्रीयते, यथा—पशुना यजेतेति भावः । व्याप्रातिपदिकादित्यत्रैकवचनान्तानां समाहारनिर्देशाद् गुणे संख्याया विवक्षितत्वादेकैकसाप्रातिपदिकात्प्रत्ययोत्पत्तिः, न तु तत्समुदायादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) पणं ‘चित्रा गावो यस्य सन्ति’ इत्यन्तवकाशेन बहुव्रीहिणा नापोऽपि वक्तुं शक्यस्तथापि तदप्राप्तिमेव दर्शयितुमाह—कुत इत्यादि । उभयोरप्यवयवयोर्मया सापेक्षत्वं तथा दर्शयति—चित्रा इतीति ॥ एकार्थभावमिति । ‘फलभेद’ इति शेषः ॥ ननु प्रातिपदिकप्रकृतिरसुबन्तात्प्रत्यय इति ‘अप्रातिपदिकत्वाद्’ इत्युक्तम्, ‘असुबन्तात्वाद्’ इति वक्तुं युक्तमत आह—यदेति ॥ उक्तापेऽप्यदोष इत्याह—सुबन्तत्वमपीति ॥ नन्वेवमपि प्रातिपदिकसमुदायादेरुपपत्तिरित्येव दोष इत्यन आह—प्रातिपदिकसमुदायात्सापीति । एवञ्च न तत्रः दूषिति भावः ॥ ननु विशेषणविशेष्यभावस्वरूपसम्बन्ध एवापेक्षोऽर्थ उपपादयेत्त आह—विशेषणविशेष्यभावस्येति ॥ प्रातिपदिकसमुदायादपीति । सुबन्तसमुदायादपीत्यपि बोध्यम् ॥

ननु जातेः प्रत्येक समासत्वेऽपि एकत्वसाविनक्षणेन तत्समुदाया-
त्सादेवेत्यत आह—आश्रयगतैरुच्येति ॥ ननु 'उच्चाप्रातिपदि-
कात्' इत्यस्य समासो एकवचनस्य सत्त्वात्कथं तद्विवक्षया निर्वा-
होऽत आह—इत्यादिति । अत्र यद्वक्तव्यं तत्तमर्थेऽत्र उक्तम् ॥

(प्रत्ययातिव्याप्तिनिवारकभाष्यम्)

अथेह कस्मान्न भवति—पञ्च गावः सन्त्यस्य—पञ्च-
गुर्दशगुरिति ?

प्रत्येकमसामर्थ्यात्, समुदायात्—अप्रातिपदिक-
त्वात्, समासात्—समासेनोक्तत्वात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नैतत्सारम् । उक्तेऽपि हि प्रत्ययार्थं उत्पद्यते
द्विगोस्तद्धितः । तद्यथा—वैमातुरः, पाञ्चनापिति-
रिति ॥

(प्रदीपः) उक्तेऽपीति । द्विगोर्द्विविधानात् 'तद्वितार्थ-'
इत्यन स्यादर्थस्यार्थशब्दस्य ग्रहणाद्वा तद्वितार्थाद् द्विगोस्तद्धितो
भवति । पञ्चगुणद्वं च द्विगुं मन्यते न बहुमीहिम् ॥

(उद्घोतः) उक्तेऽप्युत्पत्तो बीजमाह—द्विगोरिति ॥ स्वा-
दर्थ्येति । 'तद्धितः स्यात्' इति समासः कार्य इति तत्त्वज्ञाप्ये इति
भावः । अन पक्षे तद्वितार्थस्य द्विगुनाऽभिधाने मानं निवृत्त्यम् ।
तस्मादाशयेन युक्तम् ॥ मन्यत इति । समासात्तत्तु अनिलत्वा-
त्तैति वदाशयः । 'द्विगोर्द्वं' इति तु भूतोर्नं युक्, अमादौभ्यतीप-
त्वादिति बोध्यम् । वस्तुतो न द्विगुः, 'मालं प्रतिपेयः' इति वच-
नादिति भावः ॥ अत्र प्रत्येकमित्यादि सिद्धान्तिनोक्तं पूर्वपक्ष्याह—
नैतत्सारमित्यादि ॥ ततः सिद्धान्त्याह—नैप द्विगुरित्यादि ॥
पूर्वपक्ष्याह—अपवादइत्यादित्यादि । तत्रवचनशमसो नाशायीत् ।
'पञ्च कपालेषु सरकृतः पुरोवायः' इत्यादौ द्विगोः सावकाशत्वा-
त्परत्वेन बहुमीहिरित्याशयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप द्विगुः ।

कस्तर्हि ?

बहुमीहिः ।

अपवादत्वाद् द्विगुः प्राप्नोति ।

अन्तरङ्गत्वाद्वहुमीहिर्मन्विष्यति ।

काऽन्तरङ्गता ॥

अन्यपदार्थं बहुमीहिर्वर्तते, निशिष्टेऽन्यपदार्थं त-
द्वितार्थं द्विगुस्तत्सिद्ध्या तद्धितेऽस्तिग्रहणं क्रियते ॥

(प्रदीपः) अपवादत्वादिति । अन्यपदार्थमत्रैव सुव-
न्तमात्रस्य विधीयमानस्य बहुमीहे- सत्त्वात्तद्धितार्थं 'पञ्चगु-'

इत्यादौ विधीयमानो द्विगुर्विशेषविषयत्वाद्वाधकः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । ननु चान्वकाशेनान्तरङ्गमपि
वाध्यते । नैप दोषः । यत्रैकनिमित्ता द्विगुबहुमीहिप्राप्तिस्तत्र
द्विगुना बहुमीहिर्वाप्यताम् । इह तु द्विगुरस्त्यर्थमधिकमपेक्षते ।
तदाह—तत्सिद्ध्यास्येति । तेन विशिष्टस्य पञ्चगुणस्य तद्वितार्थ-
त्वादस्त्यर्थोऽवस्थापेक्षो द्विगुना, पञ्चगुणानामपेक्षस्तु बहुमीहिः ॥

(उद्घोतः) ननु द्विगोरप्यन्यैतद्वितार्थं सावकाशत्वात्कथमप-
वादत्वमत आह—अन्यपदार्थमात्र इति ॥ (भाष्ये) सिद्धान्त्येक-
देश्याह—अन्तरङ्गत्वादित्यादि—अस्तिग्रहणं क्रियत इत्यन्तम् ।
तत्र शङ्कते—ननु चेति । नैप दोष इति । अपवादोऽपि पञ्च-
गुणं चारितार्थसिद्धन्तरेण शक्यत इत्येति भावः । 'पञ्चसु कपालेषु
सरकृतः पञ्चकपाल इत्यादौ तद्वितार्थद्विगुः सावकाशः' इति वक्तुं
युक्तम् । पूर्वपक्षिणस्तु मनुष्यवचनकविहितो द्विगुपवाद इत्यभि-
मानः । पृथगतद्विपदवाक्यरूपनैव न—इत्युच्यते । कैपतरु
चिन्त्यः, एकनिमित्ताय द्विगुबहुमीहिमिति सम्भवात् ॥ भाष्ये—
तत्सिद्ध्यास्य तद्धित इति । अस्य द्विगोरपेक्षारा निमित्तभूते तद्धित
इत्यर्थः । पञ्च 'पञ्चगुः' इत्यादिर्न द्विगुः, किन्तु बहुमीहिरेवेति
न ततो मनुष्येति दोष्यम् । नैष सिद्धान्त्युक्तिः, तावताऽन्यपवाद-
त्वाशयेन । अस्मान्मात्रापेक्षयानो विशिष्टतवगोत्रपेक्षदीर्घेण वाधद-
शनात् । यत्तु 'सामान्यापेक्ष विशेषापेक्षादन्तरङ्गम्' इति—एतज्ज्ञाप्येण
सूचितमिति, तत्र । अधिकपेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वं एवेत्युच्यते तद्वितार्थः ।
अत एव 'सुवन्तसामान्यापेक्षो बहुमीहिस्तद्विशेषापेक्षो द्विगुः' इति
भाष्ये नोक्तम् । तस्मादुक्तस्य द्विगोः सावकाशत्वेन परत्वात्त्र
बहुमीहिरेवेति सिद्धान्तितत्त्वपर्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि अस्तिग्रहणं सन्तीति तद्धितविधा-
यस्तिग्रहणं क्रियते, बहुमीहिवाक्यस्तिग्रहणं कर्तव्य-
मस्तियुक्ताद्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति ।

अथ न सन्ति, तद्धितविधायपि नार्थोऽस्ति
ग्रहणेन ॥

(प्रदीपः) यदि तर्हीति । यदि वचनमन्तरैवानन्त-
रपीना निवृत्तिर्नोतीत्यर्थः ॥ अथ न सन्तीति । अन-
भिधानादेवान्निग्रहणादिति भावः ॥

(उद्घोतः) अथ न सन्तीति भाष्यस्य—'बहुमीहिवाक्य-
प्रसङ्गः' इति शेषः ॥ तत्र हेतुमाह—अनभिधानादेवेति ॥

(प्रत्यक्षेपसमाधानभाष्यम्)

सत्यमेवमेतत् । क्रियते त्विदानीं तद्धितविधा-
यस्तिग्रहणम् । तद्वै क्रियमाणमपि प्रत्ययविषयं,
नोपाप्यर्थम् । अस्तिमानिति मनुष्य यथा स्यात् ।

१ आशयेति । 'द्विगोर्द्विविधानात्' इत्येव युक्तमित्यर्थः ॥

२ द्विगुबहुमीहिः सामान्यविशेषमात्रपदार्थनि—अन्यपदार्थमात्रे—इत्या-
दिना । अन्यपदार्थमात्रे बहुमीहिः, संज्ञासाक्षितार्थस्त्वपिने द्विगुर्द्वि-
गुः सामान्यविशेषमात्रः । तथा च द्विगोरपेक्षत्वेन निग्रहणः । निग्रहण-
त्वात्परत्वं न, किन्तु विशेषविशेषादिति पूर्वपक्षी ॥

१ अन्यतद्धितार्थं—अपवाद पुरोवाय इत्यर्थः ॥

२ पूर्वपक्षिणस्तिति । अपवादत्वाद् द्विगुः प्राप्नोतीति वक्तिः ॥

३ 'अस्तिग्रहणं क्रियते बहुमीहिवाक्ये' इति च पक्षः ॥

४ 'अथ बहुमीहि दोषः न सति तद्धित' इति च पक्षः ॥

किं च कारणं न स्यात् ?

अप्रातिपदिकत्वात् ।

नैष दोषः । अव्ययमेपोऽस्तिशब्दः, नैपोऽस्तेर्लट् ।

कथमव्ययत्वम् ?

विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति

निपातसंज्ञा, निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा ।

एवमपि न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

अस्तिना सामानाधिकरण्ये प्रतुब् विधीयते, न

चात्तेरस्तिना सामानाधिकरण्यम् ॥

तदेतत् क्रियमाणमपि प्रत्ययविधयर्थं नोपाध्य-

र्थम् । तस्माद् द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिपेधो षक्तव्यः,

यदि तस्मास्ति 'सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिपेधः' इति ।

सति हि तस्मिन्नेतैतत्सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययविधयर्थमिति । 'अस्ति' इति उन्न-

पयमीकः प्रकृतिनिर्देश इति भावः ॥ अव्ययमिति ।

कर्तृविशिष्टसत्तावाचीति भाष्यः । तथा च 'अस्तित्वम्' इति

भावप्रत्ययप्रयोगोपपत्तिः ॥ न चात्तेरिति । गवादीनां

सम्भवव्यभिचारान्ध्यामस्तीति सामानाधिकरण्यं सम्भवति,

अस्तेत्यव्यभिचारादस्ति सामानाधिकरण्यभावात् । तस्मात्सिन्ना-

मिति वृत्तिविषयेऽस्तिक्रियाया कर्तृविशेषे धनेऽस्तिशब्दो

वर्तते, कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणयोगाद् ॥ त-

स्माद् द्विगोरिति । उपाधयुत्पादानेऽपि शब्दशक्तिसा-

मान्यान्मनुष्यो बहुमीहेषास्तुपाधिरार्थविषयत्वाद् द्विगुबहुमी-

ष्टौस्तुत्याध्रयत्वादन्तराक्षरद्विराभावाभावाद्दिशेषविहितेन द्वि-

गुना बहुमीहेषाधनाद् द्विगोमनुष्यादेस्तद्धितस्य प्रतिपेधो

षक्तव्यः ॥ तेनैतत्सिद्धमिति । द्विगौ प्रतिपिदे बहुमीहेषा-

त्वाद् द्विगुप्रतिपेध एव युक्तः । षण्चद्व इत्यादौ 'बहुमीहेषा-

त्वा' इति पूर्वपदप्रवृत्तिरत्र भवति । द्विगौ तु समासान्तोदा-

त्तलप्राप्तः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—सत्यमेवमेतदिति । इत्ये उपाधेऽनभि-

धानाभयानयुक्तमिति भावः ॥ सिद्धान्तार्थं तद्विज्ञाह—तद्वै इति ॥

कर्तृविशिष्टेति । कर्तृमदित्येवम् । सत्ताऽऽभयवर्तुवाचीति सात्वयम् ॥

नयेवम् 'अस्ति-भवति' इत्यस्यापि सम्भवानुबो नोक्षेरस्ति सामा-

नाधिकरण्यमत्र आह—गवादीनामिति । 'अस्ति' इत्यतः

उपाधेन एव प्रतीत्येकस्य उपाधेन निश्चयमिति भावः ॥ अस्ति-

शब्द इति । विशेष्यविशेषणभावमन्त्यासादिति भावः ॥ कर्तृसामा-

न्येन—नपाठोऽसामान्येन ॥ प्रत्ययार्थस्य—प्रत्ययसम्बन्धिनः ॥

विशेषणयोगादिति । अव्यभिचारादिति भावः ॥ सुव्याश्रयत्वा-

दिति । उभयोरेषस्तुपाधिकत्वसावयवत्वात्, स्येऽनुपादानाद्येति

भावः ॥ विशेषविहितेनेति । तदप्राप्तिविषये तद्विज्ञातधेदिगोश्चादि-

ताभ्यां भावादित्यभिमानः । यदि तु 'षण्चकपाठः' इत्यादौ

द्विगोश्चातिताभ्यं, तदोक्तरीत्याऽपवादत्व मन्यमानस्य पूर्वपक्षिण इदं

वचनम् । 'सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिपेधः' इति च तस्यैव । वस्तुतो द्योः

समानाश्रयत्वेन सावकाशत्वेन च परस्माद्बहुमीहेरेव युक्तत्वमित्यन्ये ॥

तत्र द्विगुप्रतिपेधवचनमेवावयवकमित्याह—षण्चकपाठ इति । 'षण्चकपाठ'

इत्यादौ द्विगोप्राप्तिः, 'षण्चकपाठः' इत्यादौ उपाधप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

(मनुबन्तान्मनुष्यत्वाभावेपोपादकभाष्यम्)

अथ मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयेन भवितव्यम् ?

न भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्यापयि-

ज्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकोक्तत्वात्तस्या-

र्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

(प्रदीपः) अथेति । 'यवमानस्यास्ति' इत्यादौ ॥ अर्थ-

गत्यर्थ इति । यस्य यवमानस्य तस्य यवैरपि तैस्त्वस्मन्प्रकारेण

सम्बन्धोऽस्तीति यवमानित्यनेनैव यवमस्त्वन्प्रकारागमादिति

भावः ॥

(उद्योतः) ननु 'यवसम्बन्धी' इति 'यवमात्र' इत्यर्थार्थः,

'यवसम्बन्धिसम्बन्धी' इति 'यवमानस्यास्ति' इत्यस्याथ इत्यर्थमेवाह

'यवोक्तत्वात्' इत्युक्तमतत्वाद् आह—यस्येति । साहाय्यपरपरस्पर-

धारणसम्बन्धिनि मनुष्ठाधुरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्ह्यदानीमिदं भवति—दण्डिमती शाला,

हस्तिमान्मुपल्यकेति ॥

(प्रदीपः) दण्डिमतीति । यस्यां शालायां दण्डिनः

पुरुषाः सन्ति, दण्डा अपि तस्यां सन्ति—इति दण्डेयतीत्यनेनैव

पूर्वाक्तेन न्यायेन दण्डिसम्बन्धावयवमानमनुष्ठानमोतीति भाष्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

भवति, अर्थान्तरे वृत्तादर्थान्तरे वृत्तिः । षष्ठ्यर्थे

चा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते, सप्तम्यर्थे चा वृत्तं

षष्ठ्यर्थे वर्तते ॥

(प्रदीपः) 'अर्थान्तरे वृत्ताद्' इति यदुक्तं तदेव

विमज्जि—षष्ठ्यर्थे वेति । एषजगदीये हि सप्तम्यर्थे मनुष्ठान

मतीत्येव इति न मनुष्ठानात्प्राप्तमिति भावः ॥

॥ षष्ठ्यर्थस्य लोकेनेनेति । यथा यवमानित्यनेन यवने बोधेनान्वितं

यवमन्त्रं मतीये तत्रा वृत्तवर्तीये चोदयेव यवने यवने दण्डिना च यवमन्त्रं

मतीयेनेति । दण्डिमतीये च वृत्तवर्तीये च ॥

१ 'विज्ञातधेदि' इति च पाठः ॥

२ 'तेनैवमेव' इति च पाठः ॥

३ तस्मात्सिन्नादित्येव भाष्यमवश्यमेव ॥

४ अत्रैवैति । यवमात्र इत्येवैव बोधको यव, यवमात्र च यवमन्त्रम् ॥

भवति । यस्य हि यवमान् विद्यते तस्य यवा अपि सन्ति । इह तु यस्यां शालायां हस्तिनो गोमन्तश्च तस्यां नावश्यं हस्ता गावश्च सन्ति, छिन्नहस्तानामपि हस्तिवजातिसम्बन्धात् तदे-
शासंनिहितगोरपि गोमत्त्वाच्च ॥

(उद्धोतः) ननवेवम्यपद्यर्थे वृत्तस्यान्यपद्यर्थेऽपि वृत्तिः प्राप्नोतीत्यतो भाष्ये-अर्थान्तर विमन्य दर्शयति—पद्यार्थं वेत्या-
दिना । तत्र बीजं दर्शयति—एकजातीये हीति । गोमदुष्टेखलवि-
ममाप्यपूर्वपक्षोपपादनायेति बोध्यम् । ‘तदेशासंनिहितगोभिः’ इति
पाठः । ‘तदेशासंनिहितगोरपि’ इति पाठे बहुव्रीहिः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

अथ मत्स्यन्तान्मतुषा भवितव्यम्—गोमन्तोऽस्य
सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति ?

(प्रदीपः) अथ मत्स्यन्तादिति । पूर्वोक्तन्यायस्य मनु-
ष्यपि सद्भावात् प्रश्नः ॥ यस्य गोमन्त इति । गावो
विद्यन्ते येषु ते गोमन्त—प्रामाः, ते यस्य सन्तीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) पूर्वोक्तन्यायस्येति । दण्डिमच्छन्दे उपपादित-
न्यायस्येत्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधाने भाष्यम्)

न भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

यस्य गोमन्तः सन्ति, गावोऽपि तस्य सन्ति,
तत्रोक्तो गोभिरभिसम्बन्धे प्रत्यय इति कृत्या तद्वि-
तो न भविष्यति ।

न तर्हीदानीमिदं भवति—दण्डिमती शाला, ह-
स्तिमत्पुपत्यकेति ।

भवति, अर्थान्तरे वृत्ताद् अर्थान्तरे वृत्तिर्भवि-
ष्यति । पद्यार्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते, सप्तम्यर्थे
वा वृत्तं पद्यार्थे वर्तते ॥

(प्रदीपः) गावोऽपीति । द्विविधो हि गोभिः सम्बन्धः—
साक्षात् पारम्पर्येण केति भावः । ततो गोमानित्यर्थं शब्दो द्विविध-
मपि सम्बन्धं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनान्तर्भावयितुं शक्नोति । तत्र
पारम्पर्येण गोसम्बन्धेऽभिधित्सिते गोमत्सम्बन्धोऽप्यासित
एव, तद्द्वाराकत्वाद्गोसम्बन्धस्य ॥

न तर्हीति । न्यायस्य तुल्यत्वादिति भावः ॥

इहापीति । मत्स्यन्तादपि मनुष्यप्रसङ्गः, न्यायस्य तुल्य-
त्वादित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु गोमद्गामसामिनः कथं गोभिः सम्ब-
न्धोऽन्यथा—द्विविधो हीति ॥

१ समानवृत्तादिति । वृत्तार्थे वृत्तार्थेऽपि वृत्तार्थे मत्स्यो न ।
मिथ्यार्थो-वृत्तार्थोऽप्येत्यर्थे, वृत्तार्थार्थो वृत्तार्थे वृत्तार्थार्थो मत्स्यो न
भवति, इति वृत्तार्थो मत्स्यो भवति । अत्र वृत्तार्थार्थो मत्स्यो न भवति ।
२ दण्डिमतीति । दण्डोऽपि वृत्तार्थे वृत्तार्थे वृत्तार्थो मत्स्यो न भवति ।
तस्मात् ‘दण्डो मत्स्यो वृत्तार्थो’ इति वृत्तार्थार्थो मत्स्यो न भवति । ‘दण्डो मत्स्यो
वृत्तार्थो’ इत्येव मत्स्यो न भवति ।

(समानन्यायेनाक्षेपभाष्यम्)

इहापि—सप्तम्यर्थे वा वृत्तं पद्यार्थे वर्तते, पद्यार्थे
वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते । अन्यथाजातीयकः खल्वपि
गोभिरभिसम्बन्धे प्रत्ययः, अन्यथाजातीयक-
स्तद्वत् । येनैव खल्वपि हेतुना एतद्व्याप्यं भवति—
गोमन्तोऽस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति तेनैव
हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अन्यथाजातीयक इति । सम्बन्धे प्रत्ययः,
अवगम इत्यर्थः । गोमानित्युक्ते साक्षाद्गोभिः सम्बन्धः
प्रतीयते । गोमत्सम्बन्धेऽपि गोसम्बन्धो नावश्यंभावी । न
हि गोमत्सामिना गोसामिना भाव्यमिति नियम इत्यर्थः ।
येनैवेति । वृत्तिव्याप्ययोस्तुल्यापत्वाद्दृष्टेरिव व्याप्यस्याभावः
स्यात् व्याप्यवद्वा वृत्तिप्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) ननु मतुष पदाशब्दात् ‘अन्यथाजातीयकः’
प्रत्ययः इत्युक्तपक्षत आह—अवगम इति । सम्बन्धविषयो
नोप इत्यर्थः । परम्परासम्बन्धो न मतुषव्यापकः, नापि पदो-
नियामक इति भावः । यच्च सप्तम्यर्थेपद्यार्थेभेदात्, गोमच्छ-
न्देन गोसम्बन्धस्यैव तद्वत्सम्बन्धस्य प्रत्यापयितुमशक्यत्वाच्च, वृत्ति-
समाचार्यकत्वाच्चरक्षणाच्च—इति हेतुवयेण मत्स्यन्तान्मतुषमापाद्य भाष्ये
समुपपत्ते—तस्मादिति ॥

(प्रतिषेधेन समाधानभाष्यम्)

तस्मान्मत्स्यार्थान्मतुषादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

तं चापि वृत्ता ‘समानवृत्तौ सरूप’ इति वक्त-
व्यम् । भवति हि—दण्डिमती शाला, हस्तिमत्पु-
पत्यकेति ।

शैपिकान्मतुषार्थान्मत्स्यार्थो मत्स्यार्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

/(प्रदीपः) मत्स्यार्थान्मतुषादेः प्रतिषेध इति । न
केवलं मत्स्यन्तान्मतुषादेः प्रत्ययः, यत्वात् तद्वत्तादिनिर्वाहपि नेष्यते
इति सामान्येनोक्तम् ॥ सामान्येन प्रतिषेधं विधाय विशेषप्रतिषे-
धनायाह—तं चापीति ॥ समानवृत्तादिति । समाने प्रत्य-
यार्थे—पद्यार्थे वृत्तं पद्यार्थे न वर्तते, सप्तम्यर्थे वृत्तं सप्तम्यर्थे न वर्तते
इत्यर्थः । तेन ‘सप्तम्यार्थं च न तौ स्पृष्टौ’ इति वचनात् पद्यार्थे
हस्तिनोर्विधानात्समानवृत्तिव्याप्यत्वेऽपि हस्तिवृत्तत्वाच्च भवति—
दण्डिका वास्य सन्तीति । तथा भिन्नवृत्तावपि पद्यो न भवति—
यवमन्तो प्रामा अस्य सन्तीति । अथ हस्तिनाम् राजेति समान-

१ सप्तम्यार्थेति । ‘अत्र इति दर्शय’ इति वृत्तार्थार्थो मत्स्यो न भवति ।

२ समानवृत्तिव्याप्येति । वृत्तार्थार्थो मत्स्यो न भवति । वृत्तार्थार्थो मत्स्यो न भवति ।

३ वृत्तार्थार्थो मत्स्यो न भवति । वृत्तार्थार्थो मत्स्यो न भवति ।

वृत्तितात्पर्यं प्रलयः ? हेस्तिशब्दस्य जातिशब्दत्वात् सम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमित्युच्यते । अत एव 'अहस्ती' इति वृत्ते मत्वर्थीयं मय्युत्पत्तिः क्रियते, न बहुमीहिः । न ह्यहस्ति इत्युक्ते जातिपर्युदासप्रतीतिः । यत्र तु समानार्थत्वं तत्र बहुमीहिरेव भवति, यथा—'अगुः' 'अनयः' इति । न तु 'अगोमान्' 'अनयमान्' इति । यत्रापि मत्वर्थीयानां विशेषप्रतीतिस्तत्रापि तदन्तेन ननुत्पत्तिः, यथा—अदण्डी, अधुच्छेदी, अवागमी—इति । दण्ड-पुच्छसंयोगनिषेधस्य साम्यव्यापित्वनिषेधस्य च बहुमीहेरनवगमात् ॥

शैपिकादिति । शैपिकाच्छैपिकः सारूपो नेष्टः । यथा—शालायां भवः शालीयो घटः । 'तत्र भवः' 'तस्येदम्' इति या छान्ताच्छेदो न भवति । विरपेस्तु भवत्येव—अहिच्छेदे भव आहिच्छन्नः, तत्र भव आहिच्छनीय इति । तथा मनुवर्षीयान्मनुवर्षीयः सारूपो नेष्टः, यथा—यवमानस्यास्तीति—मत्वन्तान्मनुवर्षं न भवति । 'समानरूपी' इति तु श्लोकानुरोपायोऽयम् । पूर्वनेपथ्ये विषयः प्रविशकः । सधन्तादिति । 'एवम्' इत्यपेक्ष्यते । सारूप्यं व्याप्तिभारत्वात् । तेन समानत्वं लक्ष्यते । सारूप्यं तन्म । तेनेच्छासन्नतादिरच्छासन्न भवति । अर्थान्तराभिप्रायिनस्तु भवत्येव—जुष्टिपत्तये—मीमांसित इति ॥

(उच्यते) नेप्ते इति । 'सत्त्वमात्रं न गौ रयती' इत्युक्तेः पठ्यते वृत्तस्य पठ्यते वृत्तभाषादित्यर्थः ॥ तं चाऽपीति—भाष्यस्य—ममानुवर्षीयं मत्वर्थीयत्वं प्रतिषेधो वक्तव्यः, मित्रवृत्तायपि समानाकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थस्तदाह—समाने इति ॥ अर्थविशेषेति । भूमादिरूपेत्यर्थः ॥ संयोगेति । भूमादिषु संसर्गपदेन संयोगो गृहीतः । गृहादस्तिदण्डे दण्डस्याग्निनि 'दण्डी' इत्यपेक्षया । स च न बहुमीदिना बोधयितुं शक्यः, स्वस्वामिभाषेऽपि तदिदानीत् । 'अदण्डः' इत्युक्ते हि स्वामित्वाभावस्यापि प्रतीतिः । 'अदण्डी' इति तु स्वानिन्यपि दण्डसंयोगाभाववतीत्यत इत्यर्थः ॥

श्लोकानुरोधादिति । तदनुरोधान्न तत्रोक्तं, किन्तु पूर्वनेपथ्ये । यस्तु—अत्र सारूप्यस्य 'समानार्थो विरूपोऽपि न, अर्थभेदे समानाकारोऽपि न' इत्यपेक्षेया तावदेति चेत् । तत्र, सारूप्यपदेन समानाकारस्याप्युक्तत्वात्—न आह—सारूप्यस्याप्यभिप्रायारिति । 'सिद्धेयं तान्त्रायोगदम्' इति शेषः । एवम—अथ श्लोकः वस्तुविच्छासेति बोध्यम् ॥

(प्रत्ययोदेवतावच्छेदकनिर्धारणोपक्रममाध्यम्)

किं पुनरिति मनुप्रभृतयः सन्माने भवन्ति ? एवं भवितुमर्हति ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । विशेषानुपादानात् सन्मानस्य सर्वत्रानिष्टप्रसङ्गात् प्रश्नः ॥ अभिधानतो व्यवसायक्षयाभीत्याह—एवं भवितुमर्हतीति ॥

(उद्योतः) 'विशेषानुपादानात्सर्वत्र चानिष्टत्वात्' इति पाठः । 'विशेषानुपादानात्सन्मानस्य सर्वत्र' इति कचित्पाठः । तत्र सत्त्वमात्रप्रतिपादकत्वेत्यर्थः ॥

(५७५८ अतिप्रसंगापादकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मनुप्रभृतयः सन्माने इति

चेदतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) मनुप्रभृतयः सन्मान इति चेदतिप्रसङ्गो भवति ।

इहापि प्राप्नोति—मीहिरस्य, ययोऽस्येति ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

तस्माद् भूमादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) भूमेति । यद्यपि निग्रहतिषु बहुत्वं व्यवस्थितं तथाऽप्यभिधानमाश्रयणीयम् । न हि यस्य त्रयो यथाऽस्ति स यवमानित्युच्यते ॥

(भूमादित्वेवचनभाष्यम्)

के पुनर्भूमादयः ?

भूमनिन्दाप्रशंसास्तु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संयन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुयादयः ॥

भूस्ति—गोमान् यवमान् ।

निन्दायाम्—फकुदायती । संप्तादकी ।

प्रशंसायाम्—रूपवान् । यणवान् ।

नित्ययोगे—क्षीरिणो वृक्षाः । फण्डकिनो वृक्षा इति ।

अतिशायने—उद्विगीणी फन्या ।

संसर्गे—दण्डी । छत्री ।

तच्छर्हि भूमादिग्रहणं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ।

कस्मान्न भवति—मीहिरस्य, ययोऽस्येति ॥

(उच्यते) भूमेत्यादिश्लोकस्य—देवद्विपरिभाषां मनुयादय उच्यते भूमादिषु भवन्तीति परस्परम् इत्यर्थः । भूमादिषु संसर्गपदेन—संयोगः, न च सम्बन्धान्ते संनेव तत्रिधामको न तु वेवञ्च इत्युच्यम् ॥

१ सारूप्य—इतिशब्दभेदेति । अथकारक—'इतिशब्द' इत्यत इत्येव वाच्यः । इतिशब्दं न कारकस्यैवत्यर्थेन प्रयुज्यते तुल्यं वाच्येति मनुवाक्यं न विवक्षितम् । इतिशब्दे सारूप्यमुक्तत्वात् । अतिशयः । इत्यतः कारकस्यैवत्यर्थेन प्रयुज्यते ।

२ अथ इति । सारूप्यस्य—इतिशब्दस्य—कारकत्वेत्यर्थः । अथ कारकत्वे इतिशब्दस्यैवत्यर्थेन प्रयुज्यते । इतिशब्दं न कारकस्यैवत्यर्थेन प्रयुज्यते ।

तत्र बहुमीहेरनवगमात्, न तु मत्वर्थीयं मय्युत्पत्तिः । यथा—अदण्डस्यैवत्यर्थेन प्रयुज्यते । अथ कारकस्यैवत्यर्थेन प्रयुज्यते । अथ कारकस्यैवत्यर्थेन प्रयुज्यते । अथ कारकस्यैवत्यर्थेन प्रयुज्यते ।

(५७५९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति ।

इतिकरणः खल्वपि क्रियते ततश्चेद्विषया, भूमा-
दियुक्तस्यैव च विवक्षा ।

गोमान्-यवमान्-भूमादियुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते,
न हि कस्यचिद्वचो नास्ति ।

संखादकी-कबुदावती-निन्दायुक्तस्यैव सत्ता
कथ्यते, न हि कश्चिन्न संखादकी ।

रूपवान्-वर्णवान्-प्रशंसायुक्तस्यैव सत्ता क-
थ्यते, न हि कस्यचिद्वचो नास्ति ।

क्षीरिणो वृक्षाः-कण्टकिनो वृक्षा इति-नित्य-
युक्तस्यैव सत्ता कथ्यते, न हि कस्यचित् क्षीरं
नास्ति ।

उद्विणी कन्येति-अतिशायनयुक्तस्यैव सत्ता
कथ्यते, न हि कस्यचिद्वचो नास्ति ।

दण्डी-छत्री-संसर्गयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते, न
हि कस्यचिद्वचो नास्ति ।

यावतीभिः खल्वपि गोभिर्बाह्वोहप्रसवाः कल्पन्ते
यावतीषु सत्ता कथ्यते । कस्यचित् यावतीभिः कल्पन्ते ।
कस्यचित्छतेनापि न प्रकल्पन्ते ॥

सन्मात्रे चर्षिदर्शनात् ।

सन्मात्रे च पुनः अपिर्दर्शयति मनुष्यम्-यव-
मतीमिरद्विरूपं प्रोक्षतीति ॥

(मदीपः) इतिकरण इति । इतिशब्दस्य बहुवच्यत्वादिह
विवक्षार्थत्वमिति भावः ॥

न हि कस्यचिदिति । भत्वर्थान्तरानभिधेयत्वापि
संपन्नोऽस्तीत्येवंप्रमेतत् ॥

न हि कश्चिन्न संखादकीति । संखादकः-दशनः,
स च सर्वस्यास्तीति विशेषणोपादानाजिन्दाप्रतीतिः ॥

न हीति । रूपमानसवन्धेऽवयवे रूपवानयमिति विवे-
षणोपादानात् प्रशंसाप्रतीतिः ॥

यावतीमिरिति । क्रियमाणेऽपि भूमादिग्रहणे विशिष्टमेव
बहुत्वमभिधानवशादाश्रयणीयम् । ततश्चाकरणमेव भूमादीनां
ज्याय इति भावः ॥

यवमतीमिरिति । संस्कारस्यादृष्टार्थत्वात्जातिमात्रसव-
न्धोऽत्र निवर्तितः ॥

(उद्घोषः) यद्वर्णत्वादिति । निपातत्वादिति भावः ॥

ननु यवतामपि यव नास्ति वाटशदेनानामपि सत्त्वात् 'न हि
कश्चिद्' इत्यनुपपन्नत आह-मत्वर्थान्त्वन्तेति ॥

संखादक इति-दन्त्यादिपाठः ॥ दशनः- 'अयस्य' इति शेषः ।
तदाह-सर्वस्याश्वसेति । क्वचित् 'स च सर्वस्यास्ति' इत्येव पाठः ॥
विशिष्टमेवेति । लोकाव्यवहारानुसारादिति भावः ॥

नन्वत्रापि ब्रूयेव मनुष्य आह-संस्कारसेति ॥

(५७६० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ गुणवचनेभ्यो मनुषो लुक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुणवचनेभ्यो मनुषो लुक्त्वव्यः ।

शुक्लः । कृष्ण इति ॥

(प्रदीपः) गुणवचनेभ्य इति । शुक्लादय एवामिह-
रूपा गुणे तद्वति च द्वये वर्तमाना गृह्यन्ते, न तु रूपादयः
सर्वदा गुणमात्रवाचिनः ॥

(उद्घोषः) नन्वेवं 'रूपवान्' इति प्रयोगो न स्यादत
आह-शुक्लादय एवेति । गुणे तद्वति च द्वये ये लोकेऽभिन्न-
रूपाः-समानरूपा वर्तमाना दृश्यन्ते ते गृह्यन्त इत्यर्थः, वचन-
ग्रहणादिति भावः ॥

(उपसंख्यानशेषभाष्यम्)

अव्यतिरेकात्सिद्धम् । न गुणो गुणितं व्यभिचर-
तीति ॥

(प्रदीपः) अव्यतिरेकादिति । गुणगुणिनोः सोऽय-
मित्यभिधेयवशाद्भेदाभ्यवसायादुपपत्तिरेव मनुषो नास्तीत्यर्थः ॥
न गुण इति । गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव युतसिद्धभावात्सो-
ऽयमित्यभेदात्सर्ववच्य इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नन्वव्यतिरेकेऽपि मनुषोऽवयव कुतोऽन
आह-गुणगुणिनोरिति । भेदनिवन्धने पञ्चम्ये मनुषो विधाना-
त्स वात्राभावात्तदनुत्पत्तिरित्यर्थः ॥ सोऽयमित्यभिधेयवशा-
दिति । एवमवयववशादित्यर्थः ॥ अभेदाभ्यवसाने हेतुर्मात्रे-
न गुण इत्यादि । ननु 'यो यदव्यभिचारी स तदभिन्नः' इति न
नियमः, भूयवहपोर्ब्यभिचारादत आह-गुणेत्यादि । 'न
सम्बन्धः' इति पाठः । 'अभेदात्सम्बन्धः' इति पाठे ततो विशेष्य-
विशेषणभावरूपः सम्बन्ध इत्यर्थः । एवञ्च मनुष्यव्यतिरेको भेदस-
म्बन्धो नास्तीति भावः । अभेदसमानाधिकरणो भेदो न मनुष्या-
मक इति भावः ॥

(५७६१ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अव्यतिरेकात्सिद्धमिति

चेद् दृष्टो व्यतिरेकः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेत् दृश्यते
व्यतिरेकः । तद्यथा-पटस्य शुक्ल इति ॥

(प्रदीपः) दृश्यते व्यतिरेक इति । जातिरन्यत्ति-
प्रत्ययाऽऽविनाशाद् द्वयं न जहाति, तदामैव प्रतीयते । शब्देन
नाभिधीयते-गोः शाबलेय इति, न ॥ शाबलेयस्य गौरिति ।
गुणाः पुनरुपायिनव्यापयिनथेति द्व्याद्भेदेन प्रतीयन्ते-शब्देन
नाभिधीयन्त इत्यर्थः ॥ पटस्य शुक्ल इति । ततयाभेद-
विवशयाः चद्रावाद् मनुषः श्वयं स्यादिति दृष्टव्य एव ॥

(उद्योतः) एतदजातान् एकदेव्याह—दृश्यत इति ॥
मन्वनदेव रीला जातिशब्दादपि मनुष्यो लुप्तचक्षुः स्यादत आह—
जातिरिति ॥ निषेधे बाधक दर्शयति—रुदित्वे त्विति । भाष्ये—
पदसौ द्रव्यमिलादिना—मनुष्योपेक्षी निष्ठादिति विद्वद्भ्यः, तेन
प्रलाख्यानस्य युक्तत्वं दर्शयते, अन्यथाऽस्य ग्रन्थस्यात्रासङ्गति-
रित्याहुः ॥

(५७६२ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं च कृत्या लिङ्गवचनानि सिद्धानि
भवन्ति—शुक्लं वस्त्रम् । शुक्ला शादी । शुक्लः कर्म्य-
लः । शुक्लौ कर्म्यलौ । शुक्लाः कर्म्यला इति ।

यदसौ द्रव्यं धितो भवति गुणस्तस्य यद्विह्वं
वचनं च तद् गुणस्यापि भवति ॥

(प्रदीपः) तथा चेति । यस्मात् द्रव्ये वर्तमानाः
शुक्लादौ यौगिकाः, न तु वरणपयादादिपद्मिदास्ततो
द्रव्यगतविह्वस्योपादायिनः । रुदित्वे ॥ नियतलिङ्गवचन-
स्यम्, यथैव वा सर्वविह्ववचनं प्रचण्येत ॥

(११० विधिपूर्वम् ॥ ५ । २ । २ आ. ४४)

२११३ रसादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । १५ ॥

(भाष्येभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते न “तदस्यास्त्यसिन्—” इत्येव
मनुष्यसिद्धः ?

(५७६१ एकदेवियार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्य-
निवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रसादिभ्यः पुनर्वचनं क्रियते—अन्येषां
मत्पर्यायानां प्रतिषेधार्थम् । मनुष्ये यथा स्यात्,
येऽन्ये मत्पर्यायाः प्राप्नुवन्ति ते मा भूवन्ति ।

(निज्ञान्तप्रत्यागमभाष्यम्)

नैतदलि प्रयोजनम् । दृश्यन्ते हान्ये रसादिभ्यो
मत्पर्यायाः—रसिको नटः । उपेक्षी ये रुपिण्यप्सर-
साम् । रसिनी यो वायुरिति ॥

(प्रदीपः) दृश्यन्ते हीति । प्रयोगमूलतस्तद्व्युत्पन्न-
गिनमार्थकयोगात्प्रत्येकं प्रत्यागमम् ॥

(१११ विधिपूर्वम् ॥ ५ । २ । २ आ. ४५)

२११४ प्राणिस्वादातो लजन्यतर-
स्याम् ॥ ५ । २ । १६ ॥

(प्रदीपः) एतद्विद्वत्परिवृतप्रदीपप्रकाशितमहाभाष्यम् ।

न्यायगमेऽपि प्राणिव्यवहारस्य रुदत्वान्मृतावस्थायामपि चूडा-
लादिव्यपदेशप्रवृत्तिः ॥

(अतिव्याख्याशंकाभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—चिकीर्षाऽस्यास्ति, जिही-
र्षाऽस्यास्तीति ?

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

प्राण्यङ्गादिति यक्तव्यम् ।

तच्चर्हि यक्तव्यम् ।

न यक्तव्यम् ॥

(उद्योतः) प्राण्यङ्गादिति । चूडाशंकाशब्दो शिफाक-
र्णलङ्कारसदृशवचनवाच्यो, न त्वापीदावशालङ्कारकर्णलङ्कारवा-
च्यत्वापि नावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

कस्मान्न भवति—जिहीर्षाऽस्यास्ति, चिकीर्षा-
ऽस्यास्तीति ?

अनभिधानात् ॥

(११२ विधिपूर्वम् ॥ ५ । २ । २ आ. ४६)

२११५ सिध्मादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । १७ ॥

(विकल्पेन लजिन्धायकत्वे शंकाभाष्यम्)

सिध्मादिषु यान्यकारान्तानि सेभ्यो लज्जा मुक्ते
इतिठनी प्राप्नुतः । इतिठनी च नेप्येते । कथं तौ न
अविष्यतः ?

(प्रदीपः) ‘प्राप्तिस्वादातो—’ इत्यतोऽन्यतरस्यामहर्षं विरु-
त्त्वाभिव्यक्तव्ये इति मत्वाऽऽह—सिध्मादिष्विति ॥

(५७६४ तमुच्यतेपक्षव्येनेतरवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लजन्यतरस्यामिति समुचयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) लजन्यतरस्यामिति समुचयोऽयं, न
विभाषा । लज्जा मनुष्य च ।

कथं पुनरेतज्जायते—लजन्यतरस्यामिति समु-
चयो न विभाषेति ? ।

(प्रदीपः) समुचय इति । अनेकार्थवाक्षिपातानां
समुचये—अन्यतरस्यामिदं । अथवा विरुत्ताय एव । तत्र
तत्रा मुक्ते प्रष्टु एव मनुष्य भवति न तु इतिठनी । पदव्याप-
तावधार—इति—गामप्यात्ममुचयः संवदते ॥

(उद्योतः) भाष्ये—समुचयोऽयं न विभाषेति । मनु-
ष्यादौ न विरुत्ताय इत्यर्थः । अथ चेति । अथचमप्येव दुष्प्र-
माणविति । “अथ इति” इत्यत्रमन्तरस्यामिदंमन्त्रादुच्येति भावः ॥

(५०६५ समुच्चयसमर्थकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नाना-
योगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यं पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नाना-
योगं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः—समुच्चयोऽयं न
विभाषेति ।

यदि विभाषा स्यात् नानायोगकरणमनर्थकं
स्यात्, तुन्दादीन्यपि पिच्छादिष्वेव पठेत् ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यत्रानायोगकरणे
प्रयोजनम् ।

किम् ?

तुन्दादिषु यानि अनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ
यथा स्याताम् ॥

यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः ?

ज्ञापकार्थं एव ॥

(प्रदीपः) पिच्छादिभ्य इति । 'तुन्दादिभ्य इलच्'
इत्यत्र चत्वारः । प्रत्यया इभ्यन्ते—इलच् इनिठनौ मनुष्येति ।
तत्र यद्यन्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्या पिच्छादिभ्यः प्रत्ययचतुष्टयं
स्यात्तदा तुन्दादिष्वेव पिच्छादयः पठितव्याः, पिच्छादिष्वेव वा
तुन्दादयः । पृथक्पाठानु शायते—अन्यतरस्याग्रहणेन मनुष्य-
समुच्चयते, न यथाप्राप्तमभ्यनुज्ञायते । तेन सिष्मादिपिच्छा-
दिभ्य इनिठनौ न भवतः ॥

(उद्घोषः) अपर आहत्यादिना नक्ष्यमाणस्य भाष्यस्याशय-
माह—तुन्दादिष्वेवति ॥

(प्रकारान्तरेण ज्ञापकसाधकभाष्यम्)

अपर आह—तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नाना-
योगकरणं ज्ञापकम्—असमावेशस्य ।

यद्यं तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—समुच्चयः, न विभाषेति ।

यदि विभाषा स्यान्नानायोगकरणमनर्थकं स्यात् ।
पिच्छादीन्यपि तुन्दादिष्वेव पठेत् ॥

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यत्रानायोगकरणे
प्रयोजनम् ।

किम् ?

पिच्छादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ
मा भूतामिति ।

यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः ।

ज्ञापकार्थं एव ॥

(प्रदीपः) नैतदस्तीति । तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्योऽपि-
इनिठनाभिष्वेते । तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पञ्चरेखदा
पिच्छादिभ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम् । अथ पिच्छा-

दिषु तुन्दादयः पञ्चरेखदा तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ
न स्यातामिति ॥

यानि तर्ह्येति । यानिचिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठि-
तानि, कानिचित् तुन्दादिषु पठितानि । तत्र भेदेन पाठो
ज्ञापक एव—यथोक्तार्थस्येति ॥

(उद्घोषः) प्रथमभाष्याशयमाह—पिच्छादिष्विति ॥
इनिठनौ न स्यातामिति । पिच्छादिष्वेते तदसम्बन्धादिति भावः ॥

(५०६६ समुच्चयबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वस्य च पुनर्वचनं सर्व-
विभाषार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वस्य खल्वपि पुनर्वचनं क्रियते सर्व-
विभाषार्थम्—“केशाहोऽन्यतरस्याम्” (५।२।१०९)
इति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः—समुच्चयोऽयं, न
विभाषेति ॥

(प्रदीपः) वस्य च पुनर्वचनमिति । ‘केशाह’ इत्येव
वक्तव्यम् । तत्र प्रकृतान्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्या ठच्—इनि—मनुष्यो
भविष्यन्तीति किमन्यतरस्याग्रहणेन ठच्—इनिप्राप्त्यर्थेन ? तदनुन-
क्रियमाणम्—पुनरस्यान्यतरस्याग्रहणस्य मनुष्यसमुच्चयार्थत्वं ज्ञाप-
यतीत्यर्थं ॥

(उद्घोषः) भाष्ये ज्ञापकान्तरमाह—वस्य च पुनर्वचन-
मिति । वस्य विषयके शब्देऽन्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुन-
रन्यतरस्यामिति वचनं सर्वेषामिनादीनां विभाषार्थम्—पठे प्राप्तर्यं
सदेतदर्थं ज्ञापकमित्यर्थः । तदाह—उत्प्रेत्यादि ॥

(अन्यतरस्याग्रहणस्य ज्ञापकभावबोधकं भाष्यम्)
बुद्ध्यां नित्यार्थमेकेऽन्यतरस्याग्रहणमिच्छन्ति ।
कथम् ?

विभाषामध्येऽयं योगः क्रियते । विभाषामध्ये ये
विधयो नित्यास्ते भवन्तीति ॥

(प्रदीपः) बुद्ध्यामिति । सति प्रयोजने ज्ञापकं न
भवतीति पूर्वोक्तमेव ज्ञापकमाश्रयणीयम् ॥

(उद्घोषः) सतीति । एतत्तुल्यं ‘बुद्ध्या मो नित्यम्’
इत्येव सिद्धे ‘अन्यतरस्या’ग्रहणं ज्ञापकमेव । इदमेव भाष्ये—‘एके’
इत्यश्रयविधीयम् ॥

(९३३ तिथिसूत्रम् ॥ ५।२।२ भा. ४०)

२११८ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः

शनेलचः ॥ ५।२।१०० ॥

(५०६० उपसर्गान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नप्रकरणे दृष्ट्वा ह्रस्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नप्रकरणे दृष्ट्वा उपसर्गान्तं कर्तव्यम्,
ह्रस्वं च वक्तव्यम् । दृष्ट्वाः ।

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

शाकीपलालीद्वन्नां ह्यस्त्वं चेति वक्तव्यम् ।

शाकिनम् । पलालिनम् । ददुणम् ॥

(प्रदीपः) न प्रकरण इति । प्रकरणं—प्रस्तावः ।

महच्छाकं—शाकी । नानाजातीयकशाकसमाहारो वा—शाकी ।

पलाली—पलालक्षौदः । अथवा भिन्नानि शाकिकोद्वेदि-
पलालानि—पलाली ॥

(उद्योतः) ननु सत्योत्तराननुवृत्ते, 'नप्रकरणे' इत्युक्तमत

भाह—प्रस्ताव इति । योनिपलान्चोर्मद्वत्तुपायो लोकप्रयोगात्

'जीम्' गौरादिपाठादित्याहुः ॥

(५७६८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चा-

कृतसन्धेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) विष्वगित्युत्तरपदलोपसंख्यानं कर्तव्यम्, उत्तर-
पदलोपश्चाकृतसन्धेर्वक्तव्यः । विष्वगनातान्यस्य
विपुणः ॥

(प्रदीपः) विष्वगिति । विपु—नामा अचन्तीति, विपु—अचि-
तानि सन्त्यस्येति विपुणम् ॥ विष्वगनातानीति । अयं दस्यो न-
पमेतत् । यानि हि विष्वञ्चितानि—विष्वगगतानि, विष्वक्
गतं गमनमेवामित्यर्थः । तत्र विपुणशब्देन विपुणदास्यः काल
उच्यते । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति, तदाश्रयत्वा-
द्विसान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य । तथा कापुस्यस्य—विपुणस्य-
याऽन्योऽन्यनवस्थितप्रकृतिर्मनुष्यादि—विपुणः, तत्र वृत्तिविषये
गमनक्रियाऽन्तर्भावत्वात् 'विष्वक् गमनमस्मात्ति' इत्येवं वाध्यादेर-
निधानमिसाहुः ॥

(उद्योतः) ननु 'विष्वगनातानि' इति भाष्ये 'गतानि' इत्यधिक्यत

भाह—अर्थप्रदर्शनेति ॥ तदेवोपपादयति—यानि हीति ॥

विष्वगिति । नानाप्रकारमित्येवं रुद्रप्रदीपेति तद्वदितेन 'विष्वग-
नाति' इत्यनेन नानाप्रकारगमनकर्तृत्वविष्वगशब्दसार्थकथनमिति

भावः । शार्तिके द्वयोरपि विष्वगशब्दयोर्महान्, तत्र आम्वादिविषये

विपुणप्रकृतिनानाप्रकारार्थक इत्यभिप्रायेणाह—गमनक्रियाऽन्तर्भा-

वादिति । चेचित्तु भाग्यनिन्तो नानाप्रकारगमनार्थो विष्वगश-

ब्दस्य प्रवृत्तिरित्याहुः ॥

(१३४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ४८)

२११९ प्रज्ञाश्रद्धार्चभ्यो णः ॥ ५ । २ । १०१ ॥

(णप्रत्ययाधिकरणम्)

(५७६९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वृत्तेश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृत्तेश्चेति वक्तव्यम् । वार्तम् ॥

(प्रदीपः) वार्तमिति । वृत्तिशब्द—अविच्छेदप्रतिविधा-

नादिषु वर्तते । इह प्रज्ञाशब्दात् स्वायं ऽणि विहिते 'प्राज्ञो व्याक-

रणम्' इति भाष्यम् । यथा—'कृतपूर्वा कटम्' इति—कृद्गुणमत्तद्वि-
प्रयोगे षष्ठ्यभावः । यदा तु प्रज्ञाशब्दादन्तर्भावो गो विधीयते

तदा प्रज्ञावत्तः प्राधान्यात्प्रज्ञानक्रियाया उपलक्षणत्वाद्भावनिर्वा-

पाद्व्याकरणादिभिः कर्मभिः सम्बन्धाभावः । केचित्तु अनापि

गुणभूतया प्रज्ञानक्रियाया व्याकरणादीनां सम्बन्धमिच्छन्तः

'प्राज्ञो व्याकरणम्' इति भवितव्यमित्याहुः । विपयत्वविषयायां

तु—'प्राज्ञो व्याकरणे' इति ॥

(उद्योतः) अविच्छेदप्रतिविधानेति । अविच्छेदेति—छेदः

कर्तृणि पञ्च, पञ्चीसमाप्तः । प्रतिविधानं—जीविकोपायः । अवि-

च्छिन्नजीविकोपाय इत्यर्थः । आदिना प्रत्यविर्वरणम् ॥ कर्मर्था 'क'-

प्रत्ययान्तप्रज्ञाशब्दात्सार्थकभावेन सिद्धे च्छेदे प्रज्ञाशब्दप्रवृत्तस्य फल

दर्शयति—इह प्रज्ञाशब्दादिति । 'प्रज्ञाशब्दात्' इत्युपाह- ॥

केचित्तिविति । इदमेव युक्तं, कारकाणां गुणभूतक्रियायामप्यन्वयात् ।

'प्रज्ञा' इत्यादौ जीवभावार्थमिदमिति तद्वयम् । 'कर्तृकर्मणोः' इति

स्यत्वभावात्पुनरुक्तं तदुक्तरीत्या तृतीयस्यापि 'प्राज्ञो व्याकरणस्य'

इत्येव भावमिति चिन्तम् ॥ विपयत्वविषयायानिति । वैषमि-

काभावात्प्रतिविषयायामित्यर्थः ॥

(१३५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ४९)

२१२० तपःसहस्राभ्यां विनीनी

॥ ५ । २ । १०२ ॥

(१३६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५०)

२१२१ अण्व ॥ ५ । २ । १०३ ॥

(अण्वप्रत्ययाधिकरणम्)

(तपःशब्दादप्येव भाष्यम्)

किमर्थं 'तपः' शब्दाद्विन्न विधीयते । नासन्ता-
दित्येव सिद्धम् ?

पञ्चीति भावः ॥

* सारमन्त्रमिच्छन्त्य इति । क्रियाकारकभावसम्भविषयायां नर्थापि

द्वितीयः । विपयत्ववक्तव्यविषयायां तु प्रतीतिः भावः ॥

* वृत्तमिच्छन्त्यमिति । अविच्छेदप्रतिविधानादिषु कर्तृभावस्य वृत्ति-

शब्दस्य अन्वयविषयमित्यर्थः ॥

* इति इति । अण्वप्रत्ययान्तमिति । अथवा 'अण्व' इति विधी-
यावोऽप्येव प्रज्ञाशब्दादौ विधीयताम् । अण्वप्रत्यय तु द्वितीया इति ॥

* वृत्तमिति । 'प्राज्ञो व्याकरणम्—प्राज्ञो व्याकरणे' इत्येतद्विधी-
यितव्यमिति ॥

१ ननु भविकेः सुविशेषकस्वविषयं त्रिये तत्र प्रकरणशब्द उच्यते यथा—

गमनक्रिया—गमनप्रकरणमिति । अत्र तु तथा नास्तीति प्रकरणशब्दो वार्त-
क इति भाष्यद्वारा कापुस्य इत्यत्र भाह—अनु सत्योच्येति ॥

२ शार्तिके पलालीशब्दोऽपि विष्वगशब्दस्य भावः दीप्यते इति ॥ ५७६८—शाकी-
पलाली इति ॥

३ अर्थप्रदर्शनेति इति । विष्वगनाति भवेति न विष्वगमर्थव-
दिति भावः । हि अर्थान्वयानि विष्वग ॥

४ यथा इति । शर्तुर्लोके तु गतिरिति इह इत्यादिशब्दार्थेऽपि विष्वग-
शब्दात्प्रवृत्तिरिति ॥

५ अण्वप्रत्ययान्तमिति । अण्वप्रत्ययान्तमिति । अण्वप्रत्ययान्तमिति । अण्वप्रत्ययान्तमिति ।

६ क्रीडिति । नगरस्य द्वाभ्युप्यहर्योऽपि नक्षत्राणि देवता ।

४५ पा० धृ०

(प्रदीपः) मणिव इति । नामविशेषस्य संज्ञा ॥

हिरण्यच इति-निधिविशेषस्य । केचित्तु कुञ्जरस्थेलाहुः ॥

(५७७५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ छन्दसीवनपौ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसि ईवनपौ च वक्तव्यौ वञ्च

मनुष्य च । रथीरभून्मुदगलानी गविष्टौ । सुमङ्गली-
रियं वधूः । कृतावानम् । मघवानमीमहे । उद्धा च
उद्धती च ॥

(प्रदीपः) छन्दसीवनपौ चेति—यस्यो वस्य
समुच्चयार्थः । अन्यतरस्याग्रहणस्य सर्वसवन्धान्मनुष्ये भवतीति
मात्राऽऽह—वञ्च मनुष्य चेति ॥ रथीरिति । रथोऽस्यास्ती-
त्यर्थः ॥ सुमङ्गलीरिति । लाघवाद्गुणीहिणा भाव्यमिति
न्यायश्छान्दस्योक्त्यावन् नाश्रितः ॥ मघवेति । मघमस्यस्तीति
मघवा । मनुष्ये तु 'मघवत्' शब्दः । 'मघवा बहुलम्' इत्ये-
तन्न कर्तव्यम्, 'धनुक्षन्' इति निपातनाम्नमघवदन्मनुष्या न
भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात् ॥ उद्धा चेति । उद्धतम-
स्यास्तीति सप्ताधनक्रियावचनादुपसर्गाद् प्रत्ययः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'ईवनपौ च' इति चेन्न प्रकृतस्यैव संसुच्य
स्यादिति 'वञ्च मनुष्य च' इत्युक्तमत आह—चञ्चद्वय इत्यादि । सर्वं
सम्बन्धादिति । सर्वत्र सम्बन्धादित्यर्थः । वचित्तु तथैव पाठः ॥
भाषायामप्येत्यादि । 'मघोनलान्तस्य छान्दसत्वम्' इति 'मघवा
बहुलम्' इति चरुभाष्योक्ते, 'नियतविषया अपि शाब्दाः' इति तत्रैव
लोकेभ्य चिन्त्यमिदम् ॥ प्रत्यय इति । 'नो मैतुः च' इत्यर्थः ॥

(५७७६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ मेघारथाभ्यामिरनिरचौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) मेघारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यौ ।

मेधिरः । रथिरः ।

(प्रदीपः) मेघारथाभ्यामिति । एतत्पि छन्दो-
विषयम् ॥

(प्रकाशान्तरबोधकभाष्यम्)

अपर आह—चप्रकरणे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'
इति वक्तव्यम् । विम्बावम् । कुररावम् । इष्ट-
फायम् ॥

(प्रदीपः) विम्बावम् । कुररावमिति । 'अन्येया-
मपि दृश्यते' इति शीर्षः ॥

(५७७९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५१)

२१३० रजःकृष्यासुतिपरिषदौ

वलच् ॥ ५ । २ । ११२ ॥

(वलच्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५७७७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ * ॥

(भाष्यम्) वलच्प्रकरणे अन्येभ्योऽपि दृश्यत

इति वक्तव्यम् । आतुवलः । पुत्रवलः । उत्सङ्गवलः ॥

(प्रदीपः) आतुवल-इति । 'वडे' इत्यनाणप्रहणानु-

वर्तनादीर्घाभावः ॥ पुत्रवल इति । शीर्षत्वं 'वनगिर्योः सहा-

याम्' इत्यतः संज्ञाऽनुवृत्त्या सहाया विधीयते । तेन 'पुत्रा-

वल', 'उत्सङ्गवल' इति सहाया भवतीत्यसंज्ञाया शीर्षाभावः ॥

(५७८० विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५४)

२१३२ अत इनिठनौ ॥ ५ । २ । ११५ ॥

(इनिठनोरधिकरणम्)

(५७७८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

स्वयान्, स्वयान् ।

अत्यल्पमिदमुच्यते ॥

(उपसंख्याने श्लोकभाष्यम्)

एकाक्षरात्कृतो जातेः

सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥

एकाक्षरात्—स्वयान् । स्वयान् ।

कृतः—कारकवान् । हारकवान् ।

जातेः—वृक्षवान् । सुश्वान् । व्याघ्रवान् ।

सिंहवान् ।

सप्तम्यां च न तौ—दण्डा अस्यां शालायां
सन्तीति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—एकाक्षरात्कृतो जातेरिति । दण्ड-
शब्दस्तु दमनकरणत्वेन बोधक इति न जातिशब्द इति तत्र भव-
त्येवेति भावः ॥

(एकाक्षरादिव्यादेः प्रत्ययान्तभाष्यम्)

यदि कृतो नेत्युच्यते, कार्यो—कार्यिक इति न
सिध्यति ।

१ न्याय इति । गुणवर्गीरित्यत्र दण्डमहावत् इति बहुव्रीहिनाऽपि दण्ड-
शब्दः कारणात् । कर्मधारयस्यार्थो मोक्षपदो ह्येतन्मूलकः—न कर्मधारया
भाष्यार्थ इति न्यायः ॥

२ नो मनुष्येभ्य इति । 'उद्धा' इत्यत्र वयस्य, 'उद्धती' इत्यत्र मनु-

प्रत्यय इत्यर्थः ॥

३ 'मिरनिरचौ' इति न, न पाठः ॥

४ 'उच्यते—एकक्षरादिति' इति न, न पाठः ॥

तथा जातेर्नेत्युच्यते, तण्डुली-तण्डुलिक इति न सिध्यति ॥

एवं तर्हि नायं समुच्चयः—कृतश्च जातेश्चेति ।

किं तर्हि ?

जातिविशेषणं कृद्ग्रहणम्—कृद्या जातिरिति ।

कथं कारकवान्, हारकवान् ?

अनभिधानान्न भविष्यति ॥

यद्येवं, नाथोऽनेन ।

कथं—खवान्, खवान्, वृक्षवान्, सिंहवान्, व्याघ्रवान्, मृक्षवान्, दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति ?

अनभिधानान्न भविष्यति ॥

(९४१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ भा. ५५)

२१३४ व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ११६ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

शिखादिभ्य इनिर्वाच्य

इकन् यवखदादिषु ॥

किं प्रयोजनम् ?

नियमार्थम् । इतिरेव शिखादिभ्यः, इकमेव यवखदादिभ्यः ॥

(५७७९ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनं निवर्तकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनम् ।

किं कारणम् ?

निवर्तकत्वात् ।

किं निवर्तकम् ?

अनभिधानम् ॥

(९४१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ भा. ५६)

२१३६ एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्

॥ ५ । २ । ११८ ॥

(ट्ठप्रत्ययाधिकरणम्)

(नित्यपदप्रयोजनभाष्यम्)

नित्यग्रहणं किमर्थम् ?

विभाषा मा भूत् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

पूर्वसिद्धेय योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यन्नित्यग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—प्रागेतस्माद्योगात् 'विभाषा' इत्यनुवर्तते इति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—प्रागेतस्मादिति । एवञ्चाद्यापि वाम-द्वयानुवृत्त्या पक्षे मनुस्स्यादिति तत्रैववृत्त्यर्थं नित्यग्रहणमिति भावः ॥

('अनुवृत्तिनिश्चायकभाष्यम्')

अथ 'अतः' इत्यनुवर्तते, उताहो न ।

किं चातः ?

यद्यनुवर्तते, ऐकगविको न सिध्यति ।

समासान्ते कृते भविष्यति ।

एवमपि गौशकटिको न सिध्यति ॥

अथ निवृत्तम् ।

इहापि प्राप्नोति—गोर्विशतितृस्यास्तीति । निवृत्तम् ॥

इह कस्मान्न भवति—गोर्विशतितृस्यास्तीति ?

अनभिधानान्न भविष्यति ॥

(उद्घोतः) समासान्ते कृते इति । न च तत्पक्षे सिद्धा-
वति बहुव्रीहिद्वन्द्वयोर्न सिध्यतीति वाच्यम् । अनभिधानेन तत्राप्त-
वृत्तेः ॥ गौशकटिक इति । शकटिशब्देन समास इति भावः ।
यद्यप्यकारान्तशकटशब्देनैव सिध्यति, तथापीकारान्तेन विग्रहे
'गौशकटिमान्' इत्यस्यापि स्थितिः भावः ॥ निवृत्तमिति । 'द्वन्द्वोऽप-
ताप' इत्यादौ तु मण्डूकानुवृत्त्याऽत इत्यस्य सम्बन्ध इति भावः ।
इदं च 'समासान्ताः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इतिहणस्तु प्रमाद-
इति बोध्यम् ॥

(९४३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ भा. ५७)

२१३८ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्

॥ ५ । २ । १२० ॥

(यप्प्रत्ययाधिकरणम्)

(५७८० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥*॥

(भाष्यम्) यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । हिम्याः पर्वताः । गुण्या प्राहणाः ॥

(९४४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ भा. ५८)

२१४० बहुलं छन्दसि ॥ ५ । २ । १२२ ॥

(विनिप्रत्ययाधिकरणम्)

(५७८१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ छन्दोविन्प्रकरणेऽष्टामेखलादयो-

भयरूपाहृदयानां दीर्घश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दोविन्प्रकरणेऽष्टामेखलादयोभय-

रुजाहृदयानां दीर्घश्चेति चकव्यम् । अग्रावी । मेख-
लावी । द्रयावी । उभयावी । रुजावी । हृदयावी ॥

मर्मणश्चेति चकव्यम् ।

मर्मावी ॥

(उद्योत.) भाष्ये—दीर्घश्चेति । १ द्योमयहृदयार्थमिदम् ॥

(५७८२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सर्वत्रामयस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वत्रामयस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

आमयावी ॥

(५७८३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ई ॥)

॥ * ॥ शृङ्गवृन्ददाभ्यामारकन् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शृङ्गवृन्ददाभ्यामारकन् चकव्यः ।
शृङ्गारकः । वृन्दारकः ॥

(५७८४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ फलघर्हाभ्यामिनच् ॥ * ॥

(भाष्यम्) फलघर्हाभ्यामिनच् चकव्यः । फ-
लिनः । बर्हिणः ॥

(५७८५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ।
हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयान् ॥

(५७८६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ शीतोष्णतृप्तेभ्यस्तन्न सहते ॥ * ॥

(भाष्यम्) शीतोष्णतृप्तेभ्यस्तन्न सहते इति चा-
लुर्यकव्यः । शीतालुः । उष्णालुः । तृप्तालुः ॥

(५७८७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ हिमाचेलुः ॥ * ॥

(भाष्यम्) हिमाचेलुर्यकव्यः, तन्न सहते इत्ये-
तत्सिद्ध्यर्थं । हिमेलुः ॥

(उद्योत.) चालुचेलुः चित्तविलेके । अचितौ । अत एव
‘-चेलु’ इत्यत्र कचिपुलके वृद्धिर्द्वयते ॥

(५५८८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ यलाचोलः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यलाच उलो चकव्यस्तन्न सहते
इत्येतत्सिद्ध्यर्थं । यलूलः ॥

(५७८९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ वातात्समूहे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वातात्समूहे च तन्न सहते इत्ये-
तत्सिद्ध्यर्थं च ऊलो चकव्यः । वातूलः ॥

(५७९० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ पर्वमरुद्भ्यां तप् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पर्वमरुद्भ्यां तप् चकव्यः । पर्वतः
मरुत्तः ॥

(उद्योत.) पर्वमरुद्भ्यां तपिति । पिदयम् । निष्ठाठरु
लेखकप्रभादात् । मरुत्तस्य मथ्योदात्तत्वेनेति ॥

(५७९१ तत्पत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ ददातिवृत्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) ददातिवृत्तं वा पुनरेतद्विषयिणी ।
मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः ॥

(उद्योत) एवेव ध्वनयन् तप प्रलाचदे—ददातिवृत्तं
वेति । अत्र पक्षे उपसर्गसङ्ख्या मरुच्छब्दस्योपसंख्यानत्वात्
‘अत्र उपसर्गात्’ इति तत्त्वम् । अन्यच्चोपसर्गकार्यमस्य नेति तत्रैव
निरूपितम् । अत्र पक्षे ‘तृतीया’कौर्ण्ये’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्त्रेण
मथ्योदात्तत्वं स्पष्टमेव ।

केचित्तु—एव हि तत्त्वविधानेव मरुत्त इति पठेत् । तस्मात्सर्वा-
प्रकरणे प्रथमाध्याये पाठोऽनेकैकज्ञानाभावात् । ‘अनेककलाय’ इति
तु न युक्तम्, उपसर्गत्वस्य फलान्तरात् चारितार्थ्येऽनन्तरवैकल्यात्-
त्वानापत्त्या मरुत्त इत्युदाहरणपरभाष्यविरोधापत्तेः । एवञ्च निपात-
त्वमप्यस्येति सम्बुद्धकामाद्युदात्तत्वं दुर्वारमेव । तच्च तत्त्वविषये एवेति
‘मरुत्ति’ इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । एवञ्च निरपाठ एवोचितः । वेदे
कश्चिन्मथ्योदात्तस्य तु छान्दसत्वाद्भाष्यम् । मरुच्छब्दामगम्यतु न,
ततो रूप्यार्थाप्रतीतेः—इति प्रत्याख्यानवासय इत्याहुः ॥

(५४५ विधिवृत्तम् ॥ ५ । २ । २ आ. ५९)

२१४३ आलजाटजौ बहुभाषिणि

॥ ५ । २ । १२५ ॥

(आलजाटप्रत्ययपरिकरणम्)

(एकदेशिभाष्यम्)

कुत्सित इति चकव्यम् ।

यो हि सम्यग्वहु भाषते धाम्नीत्येव स भवति ।
तत्तर्हि चकव्यम् ॥

१ ‘हृदम्’—दीर्घविधानमित्यर्थः ॥

२ ‘दददाद्याटा-हिमाचेलुः’ एषा मरुत्तौ चितौ कर्तते इति एते ।
‘आट-यट’ इत्यगोत्रे चितौ मरुत्तवर्धित्यपरे । अत्रिपुलके ‘हिमाचेलुः’
इति सप्तम्यर्थेऽप्युदात्तत्वं चोदात्तत्वे च नो ह्यर्थः ॥

३ अत्र मरुत्तवर्धित्यपरे । तत्र चितौ च मरुत्तवर्धित्यपरे

एव चकव्यमित्यर्थः ॥

४ अत्र पक्षे—तत्पत्याख्यानक्ये ददातिवृत्तमिति पक्षे ।

५ सङ्ख्याप्रकरणे इति । उपसर्गाः क्रियायोगे (१।४।५८) इति एते हि
वारिण्युता ‘मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम्’ इत्युक्तम् ॥

६ अनेककलाज्ञानाभावेति । नतिविपरीतप्रकरणज्ञानाभावेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न यक्तव्यम् ।

नानायोगकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

(उद्घोषः) नानायोगेति । पूर्वसूत्रेऽपि 'बहुभाषिणि' इति समर्थयत इति भावः ॥

(११६ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ६०)

२१४४ स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ ५ । २ । १२६ ॥

(निपातमाधिकरणम्)

(अतिव्याख्याक्षेपनिरासभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—स्वमस्यास्तीति ?

नैव दोषः ।

नार्यं प्रत्ययार्थः ।

किं तर्हि ? ।

प्रकृतिविशेषणमेतत्—'स्वामिन्नैश्वर्ये निपात्युत्ते' इति ॥

(प्रदीपः) स्वमस्येति । धनवाच्यं स्वशब्दः ॥ नार्यं प्रत्ययार्थ इति । प्रत्ययार्थविषयलात्प्रत्ययार्थ उच्यते ॥ ऐश्वर्ये इति—यदि विषयसत्तमी स्यात्तदा ईशितरि धनवाचिनोऽपि प्रत्ययः स्यात् । प्रकृत्यर्थस्त्वैश्वर्यमिहोपात्तमिति वृत्तिविषय एव स्वशब्द ऐश्वर्यं वर्तते । तेन धनवाचिर्धनो वा ईशिता स्वामिन्नामिधेयः ॥

(उद्घोषः) 'स्वशब्दादामिनजभवति अत्येवधे, पठ्यर्थेक्षे-
दैश्वर्यनिषेधोऽर्थादेश्वर्यवाग्भवति' इति सूत्रार्थं भाषा पूर्वपक्षः । यस्य धनमस्ति स तदैश्वर्यवानिति भावः ॥ नन्वेश्वर्यवाग्प्रत्ययार्थो न त्वैश्वर्य-
मत आह—प्रत्ययार्थेति प्रत्यादि । प्रत्ययार्थे विशेषणवादिलक्षणेः ॥ भाष्ये—प्रकृतिविशेषणमिति । प्रकृत्यर्थोऽप्यधिक्यलक्षणेः ॥ स्वामि-
न्नैश्वर्ये इति । ऐश्वर्यं वर्तमानस्वशब्दस्य 'स्वामिन्' इति निराशय इत्यर्थः । यदि विषयेति । प्रत्ययार्थविशेषणं यदि स्यादिलक्षणेः ॥ नान्वन्मनापि, 'स्वशब्दस्यैश्वर्यं प्रयोगापरिहृत आह—वृत्तिविषये इति । स चेतनश्चिन्तित्वे एव । अत्र एव 'धनस्य स्वामी' इत्यपि भवति । धनवाचिनस्तु मनुष्येव ॥

(११७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ६१)

२१४७ वातातीसाराभ्यां कुक्च

॥ ५ । २ । १२९ ॥

(इतिप्रत्ययाधिकरणम्)

(उपसंख्यानभाष्यम्)

पिशाचाद्येति यक्तव्यम् । पिशाचक्षी वैश्रवणः ॥

(११८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । २ । २ आ. ६२)

२१५३ पुष्करादिभ्यो देशे

॥ ५ । २ । १३५ ॥

(५७९२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इति प्रकरणे बलाद्वाहकपूर्व-
पदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इति प्रकरणे बलाद्वाहकपूर्वपदादुप-
संख्यानं कर्तव्यम् । वाहुवली । ऊरुवली ॥

(५७९३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सर्वादेश्व ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वादेश्वेतिर्नयक्यः । सर्वधनी ।
सर्वबीजी । सर्वकेशी ॥

(५७९४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अर्थाद्यासंनिहिते ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थाद्यासंनिहिते इतिर्नयक्यः ।
अर्थी ॥

असंनिहित इति किमर्थम् ?

अर्थवान् ॥

(प्रदीपः) अर्थाद्येति । विरोधाद् 'अस्ति' इति न संभवते । अर्थोऽसंनिहितोऽस्येत्यर्थऽप्राप्त एवेतिर्विधीयते ।
तत्कौपिण्यन्यायेनास्त्युपाधि रादिनेरभावः ॥

(उद्घोषः) असंनिहित इति । असंनिधानमत्र बालक-
तम्, अत्र एव विरोधादस्तीत्यस्यसम्बन्ध, असंनिहितकृत्पूर्व-
मानसत्ताया अस्त्यभावात् ॥ अत्र सतिहितेऽप्यर्थेऽप्युदात्त 'अत्र
इति' इति दुर्गमता आह—तत्रेति । 'अर्थी' समर्थो विद्वान्'
इति तु छान्दसलादोध्यम् ॥

(५७९५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तदन्ताद्येति ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदन्ताद्येति 'यक्तव्यम् । धान्यार्थी-
हिरण्यार्थी ॥

(प्रदीपः) धान्यार्थीति । धान्यमर्थ इति कर्मधारयः,
धान्यार्थोऽसंनिहितोऽस्येति प्रत्ययः ॥

(एकदेश्वर्यः 'तदन्ताद्येति' इति वार्तिकाक्षेपसमाधानभाष्यम्)
किमर्थं तदन्तादित्युच्यते न तदन्तविधिना ति-
ङ्गम् ।

प्रहणयता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रति-
पिच्यते ।

एवं तर्हि—इन्तरेण सह समासो भविष्यति ।
धान्येनार्थी—धान्यार्थी ।

स हि समासो न प्राप्नोति ॥

यदि पुनर्यमर्थयतेर्णिनिः स्यात्, एवमपि क्रिया-
मेव कुर्वाणे स्यात् । दृष्णीमप्यासीनो यस्तत्सम-
र्थान्याचरति सोऽभिप्रायेण गम्यते—अर्थी—अयमने-
नेति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि—धान्येनार्थी—धान्यार्थी, एतीया-
समासो भविष्यतीत्यर्थः ॥

स हीति । 'एतीया तन्नुनायेन' इत्यनेनार्थशब्देन
समासो विधीयमानोऽर्थशब्देन न प्राप्नोतीत्यर्थः । 'मुपुषा'
'इत्येतन्नाश्रितम्, च्याप्यस्य परिहारस्याभिधास्यमानत्वात् ॥

एवमपीति । कृताद्युत्तुकियासाधनाभिधामित्वात् ।
न ह्यगच्छत् 'गन्ता' इत्यभिधीयते ॥

(उद्योतः) भाष्ये—धान्येनार्थीति । नन्वत्र कर्त्तृत्वाया
न करणे, अर्थशब्दस्याकिञ्चावचित्वात् । नापि प्रकृत्वादित्वात्,
प्रथमार्थे एकदेशान्वयेऽपि विनिष्ठेनासामर्थ्यासमासाप्रोतेः, 'धान्येन'
इत्यस्यैकदेशान्वयानुचित्वाधेति चेत्, न । हेतोः सत्त्वात् । अर्थ-
वत्त्वे च भाग्यं हेतुः । एतेन 'सायेकत्वादीदृशे निषेधे तद्विषये न
प्राप्तिः, द्रव्यवर्था तु न नित्यत्वाद्वा इति स्पष्टमेव' इति परात्तम् ।
एवमेव 'धान्येन धनी' इत्याहुपपत्तिः ॥

(भाष्ये) अर्थयतेरिति । एवञ्च करणत्वाद्वाऽनेन 'कर्त्तृकरणे-'
इति समास इति भावः ॥ (भाष्ये) उत्तरसमर्थनीति । मार्थेना
हि—लामानुजः पुरतः कामेच्छाभ्यजतो व्यापारः 'देहि' इत्यादि-
शब्दप्रयोगादिरूपः । तत्कर्त्तृ च गिन्यन्तत्वात् । यत्तु तदुक्त्यैव
परतत्त्वज्ञानजनकक्रियात्तरमाचरति समाधीभ्यवेऽप्यप्रयोग इति न
गिन्यन्तत्वायं प्रयोग इति भावः । एतेन 'तत्समर्थोचरणकर्त्तृति
'पञ्चभिर्देहेः कृपति' इतिप्रयोगवदन्नाम्यत्र प्रयोगः सुलभः' इत्य-
पास्तम् । गिति विग्रहरूपे 'अर्थयते' इति प्रयोगे तादृशस्यापारत्न्येन
श्रुतीतिप्रश्रितोऽपि तादृशापेक्षं धेयति तात्पर्यम् । अर्थेनम्—अर्थं
इत्यत्र तु कामेच्छार्थक इति न दोष इत्युत्तरम् । कैयटोऽप्येत-
त्तात्पर्यं एव ॥ भाष्ये—सोऽभिप्रायेणेति । सोऽपीत्यर्थः ॥

१ (सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि अयमर्थशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः ।

तद्यथा—अर्थवानयं देश इत्युच्यते, यस्मिन्
गावः सस्यानि च वर्तन्ते ।

अस्ति क्रियापदार्थको भावसाधनः—अर्थनमर्थ
इति ।

तद्यः क्रियापदार्थकस्तत्त्वेदं ग्रहणम् । एवं च
कृत्वाऽर्थिकप्रत्ययार्थिकावपि सिद्धी भवतः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिपरिचिते व्याकरण-
महामाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये

पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

॥ पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) तद्यः क्रियापदार्थक इति । नन्यत्रापि
निरीदे न प्राप्नोति । नैष दोषः । निनिषध एव दोषस्यावतारः,
निनेः कर्त्तरि विधानात् । कियं हि कुर्वन् कर्त्तव्युच्यते ।
मात्रार्थीयस्तु दोषसंबन्धे भवति । तत्र क्रियाकारकमायस्य
न्ययमावाप्तिरीदेऽपि विदः प्रत्ययः ॥ एवं च कृत्येति ।
यदि 'अर्थाणां विनिष्ठे' इत्युच्यते तदा—इनेदेव विधानादृष्ट
स्यात् । अथापि निनिना 'अर्थी' इति घाप्यते, तथाऽप्यर्थिक
इति न विध्येदिति । क्रियापदार्थकत्वे 'अत इतिठनो' इति प्रत्य-
यवर्धं सिध्यति । अतमु क्रियापदार्थशब्दानभिधानात् भवति ।
धनवाचिनोऽप्यनभिधानादितिठनोऽभावः ॥

इत्युपाध्यायस्यैव्यदपुत्रकैष्यदकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
स्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ।

(उद्योतः) भाष्ये—तत्त्वेदं ग्रहणमिति । तद्विहितत्वेदं
ग्रहणम् ॥

अयं प्रयोगः, भाष्यार्थीति प्रयोग इत्यर्थः । एवञ्च भाष्यश-
ब्दस्य उत्तरार्थकार्यशब्देन समासं इत्यत्र भाष्यार्थशब्दात् 'अत इतिठ-
नो' इतीनो सिद्धः प्रयोगः । 'अर्थोच' इति धातुिके तु कृत्वाद्भ्रम्य-
वाचिन एव ग्रहणम् । एवञ्च किञ्चावचनात् इतिठनो भवत एव । अत्र
एव 'अर्थिनश्च रावानो हिरण्येन' इति भाष्यप्रयोगः संक्षिप्त इति
भावः । तद्वन्वदभाद—एवञ्च कृत्येति ॥ यद्यर्थोपासमिहिते
इत्युच्यत इति । अत्र धातुिके यत्तुमर्थोचशब्दोऽर्थग्रहणमुच्यत
इत्यर्थः । यद्वा—यैतदेवोच्यते—क्रियापदार्थकस्तु अर्थशब्दे नारत्न्ये-
वेति यद्युच्यत इत्यर्थः ॥ उक्तं स्यादिति । अर्गादिनिरेव, तत्र चारुमिहित
पदेलाशयणादिति भावः ॥ अथापि गिनितेति । 'बहुलामाभीक्ष्ये'
इति बहुलप्रधानसुबन्तोपपदमावेऽपीत्यर्थः । एतदुपयोगश्चिन्त्यः ।
न च 'अर्थोच' इति धातुिकप्रत्याख्यानं फलम्, अनिच्छोऽप्यसति-
हितपनसांश्रितशब्दानभिधानात् तदावश्यकत्वादित्याहुः । अत एव
भाष्ये—अपिना अर्थीति—इत्यन्तस्तद्गृहः ॥ नन्वेव किञ्चाशब्दानुपपत्ति

१ ननु 'तत्त्वेदं ग्रहणम्' इति भाष्यमनुपपन्नं, 'भाष्यार्थी' इत्येतन्नाश-
्रितस्य ग्रहणमत आह—तद्विहितत्वेदं ग्रहणमिति ॥

२ भाष्यग्रहणग्रहणार्थमाह—अयं प्रयोग इति ॥

३ तं च प्रयोगं प्रदीपयति—भाष्यार्थीति ॥

३ अत एव क्रियापदार्थकशब्दार्थशब्दादिठनोर्भेदादेव । 'अर्थिनश्च
राज्ययो' इत्यत्र हि अर्थोचिनि धातुिकेनेतिप्रत्यये राजसविभे अर्थोऽतिमिहित
इत्येवमाशङ्क्योव स्यात्, तथापुत्रकमिति भावः ॥

४ यतदेवोच्यत इति । इत्युच्यत इत्यस्य यतदेवोच्यत इत्यर्थः ॥

स्यादत आह—मनुष्यवृत्ति । तदेव भाष्ये 'तदन्ताच्च' इति वार्तिक
प्रत्यारप्येतम् ॥ नन्वेव धनवाचवादस्तुपाधिकादिनिष्ठनौ स्यातामेव,
ततश्च क्रियापदार्थवामावेऽपि अर्थिक सिद्धोऽन आह—धनेति ।
इतिग्रहण दृष्टान्तार्थम् । तत्कौण्डिन्यायेनेनेरिवानभिधानाद्वनो-
ऽभाव इति तात्पर्यम् । अन्ये तु तत्कौण्डिन्यायस्य विधेयविषय-

त्वादनुवाचोपाधिविधेयानामावायेनाप्राप्त्यभावाच्च उभयोरप्य
नभिधानेनामाव श्ल्याहु ॥

इति श्रीशिवभट्टसुनसतीगर्भननागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-

ह्योते पञ्चमाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

ॐ पादश्च समाप्तः ॥

१ प्रत्याख्यातमिति । अर्थग्रन्थौ द्वौ-एकौ द्रव्यपदार्थक, अपरश्च
अर्थनमर्थ इति क्रियापदार्थकः । 'अपौरुषासमिहिते' इति वा तैके हि द्रव्य
पदार्थकस्य ग्रहणम् । क्रियापदार्थकाच्च 'अत इतिष्ठनौ' इत्यनेन इतिष्ठनौ

मल्लयौ भवतः । तेन च घ वार्थो, अर्थिक इत्येतौ प्रयोगानुपपन्नौ । अतः
निधानाच्च द्रव्यवाचकादिनिष्ठनोरभावः । एवञ्च 'तदन्ताच्च' इति वार्तिक
माप्यवृत्ता प्रत्याख्यायते इति भावः ॥

अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।					
	प्राक्तनयोग	आह्निके १	आह्निके २	आह्निकमवल योग	सर्वयोग
व्याख्यातसूत्राणि	८८६	४२	२०	६२	९४८
अन्याख्यातसूत्राणि	११३२	५१	२७	७८	१२१०
समुदितसूत्राणि	२०१८	९३	४७	१४०	२१५८
वार्तिकानि	५६९८	६०	३७	९७	५७९५

पञ्चमाध्यायस्य तृतीय पादे

प्रथममाहिकम् ।

(तद्धितेषु प्राग्दिशीयाः)

(१४९ संज्ञासूत्रम् ॥ ५ । ३. १ आ. १)

२१५९ प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ ५।३।१ ॥

(विभक्तिसंज्ञाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

विभक्तित्वे किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) किं प्रयोजनमिति । प्रयोजनसामान्यवि-
श्वशायामेकवचननिर्देशः ॥

(उद्घोतः) प्रयोजनानां बहुनामने वक्ष्यमाणत्वात् किंप्रयो-
जनमित्येकवचनमुपपन्नमत आह—प्रयोजनसामान्येति ॥

(५७९९ विभक्तिसंज्ञाप्रयोजनबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विभक्तित्वे प्रयोजनमि-
त्प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदानीम्, 'न विभक्तौ तुल्याः' १।३।४
इतीत्यप्रतिषेधः सिद्धो भवति ।

यद्येवं 'किमोत्' ५।३।१२ 'क मेन्सन् दीव्यसे,
कार्द्धमासाः' अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इत्प्रतिषेध इति । अन्यथा 'मिद्वोऽन्या-
त्वरः' इति देशविश्वयोर्दानीमो मकारस्य 'हलन्त्यम्' इतीर्त्स-
श्चा स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु फलमावादेव नेत्संज्ञेयत आह—अन्य-
थेति । ईददानीमिति स्यादिति भावः ॥

(५७९७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तौ चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधः 'अतद्धिते' इति ॥

(प्रदीपः) तौ चोक्तमिति । तवर्गस्य चोक्तमित्यर्थः ।
यमोरित्संज्ञापरिष्कारार्थमुकारकरणमित्संज्ञायाः प्रतिषेधस्यानि-
स्यत्वं शापयतीति तदितपर्युदासोऽपि न वक्तव्यः ॥

(उद्घोतः) तवर्गस्येवनिषेधात्तावित्युक्तमत आह—तवर्ग-
स्येति । 'तौ' इति विषयसमोति भावः ॥ ननु तद्धितप्रतिषेधवचना-
रंभे गौरवमत आह—यमोरिति । 'न विभक्तौ' इति यत्र भाष्ये तु
प्राग्दिशीयेष्वप्रागुदात्तत्वं ज्ञापयम् । दानीमो मस्य 'लोपो
व्योः' इति लोपेन यकारः प्रक्षिप्य 'यसंज्ञा न' इत्युक्तम् । वार्तिका-
नुसारेण एव प्रयोजनत्वोक्तिरिति बोध्यम् ॥

(५७९८ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इदमो विभक्तिस्वरश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदमो विभक्तिस्वरश्च प्रयोजनम् ।
इतः । इह । 'इदमस्तुतीर्यादिविभक्तिरुदात्ता भवति'
इत्येव स्वरः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) इतः । इहेति । 'इतः' इति मुख्यमुदाहरणम् ।
अत्र हि लिट्स्वरे प्राप्ते विभक्तेः 'ऊढिदम्' इत्युदात्तत्वं भवति ।
'इह' इत्यत्र तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं सिद्ध्यति ॥ ननु मध्येऽप-
वादा इति न्यायात् 'अनुदात्तो घुपितौ' इत्येतं स्वरं विभक्तिस्वरो
वाधते न लिट्स्वरम्, लिट्स्वर एव तु परत्वाद्विभक्तिस्वरं वाधते ।
नैप दोषः । 'ऊढिदम्' इत्येतत्सूत्रं 'लिति' इत्यत्रानुवर्तते । तेन
लिट्स्वरं वाधित्वा विभक्तिस्वरो भवति । तृतीयादिग्रहणेन च
तृतीयामारभ्य प्राग्दिशाः प्रत्यया विभक्तिर्ज्ञा पृथगन्ते ॥

(उद्घोतः) लितीत्यत्रानुवर्तत इति । अत्र चेदमेव भाष्यं
मानम् । इदत्तत्तु—'ऊढिदम्' इत्यत्र 'अन्तोदात्ता' इति वदते, तत्र
निमित्तमेव लिट्स्वरो विभक्तिस्वरस्येवाह । तं विनाऽपि अन्तोदात्त
एव इदम्शब्द इत्यन्ये ॥

(५७९९ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ त्यदादिविधयश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्यदादिविधयश्च प्रयोजनम् । यतः,
यत्र । कुतः, कुत्र । 'विभक्तौ' इति त्यदादिविधयः
सिद्धा भवन्ति ॥

(९५० अधिकारसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २)

२१६० किं सर्वनामबहुभ्योऽद्वयादिभ्यः

॥ ५ । ३ । २ ॥

(५८०० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुग्रहणे संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । इह
मा भूत्—यहो, यहोः—इति ॥

(आहोपभाष्यम्)

अथ किमर्थं किम उपसंख्यानं क्रियते न तवर्ग-
नाम्न इत्येव सिद्धम् ?

(५८०१ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्वादिप्रतिषेधात्किम

उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वादिप्रतिषेधात्किम उपसंख्यानं

क्रियते । 'अद्वयादिभ्यः' इति प्रतिषेधे प्राप्ते किम उपसंख्यानं क्रियते ॥

(प्रदीपः) किम उपसंख्यानमिति । उपेय सङ्ख्यानं=प्रतिपदं सूत्र उच्चारणमित्यर्थः । द्वादिषु किञ्चिदस्य पाठे प्रयोजनं कश्च भवात्—'कौ' इति त्र्यदादीना यद्यत् परं तच्छिष्यत इति किमः शेषः, द्वादिभ्यस्तु प्राक् पाठे भवतः शेषः स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु किमः घञे पाठव उपसंख्यानं इत्युक्तमत आह—उपेयेति ॥ ननु द्वादिभ्यः पूर्वमेव किञ्चिदस्य कृतो न पठ्यतेऽस्य आह—आदिष्विति । 'पूर्वशेषोऽपि ह्रस्वते' इति सत्त्वात् किञ्चिदस्य चिन्त्यप्रयोजनमिति कश्चित् । तच्च, भवतः शेषस्य कदाऽप्यदर्शनात् ॥

(२५१ आदेशविधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ३)

२१६३ एतदोऽन् ॥ ५ । ३ । ५ ॥

(आदेशाधिकरणम्)

(नकारप्रयोजनमाप्त्यम्)

कार्यं नकारः श्रूयते ?

न कश्चित् श्रूयते, लोपोऽस्य भवति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' ८।२।७ इति ।

यदि न कश्चित् श्रूयते, किमर्थमुच्चार्यते ?

'अनेकाल्शित्सर्वस्य' १।१।५५ इति सर्वादेशो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) इह केचिदंशं पठन्ति, केचिदन्म् । तत्रोत्तर-पाठपक्षो विचारः—कार्यं नकार इति । इकार्याभावादित्थस्यापामस्यार्थं श्रवणेन भाव्यमिति प्रश्नः ॥ लोपोऽस्येति । नेत्संज्ञाद्वारेण लोपः । किं तर्हि ? सपादितानेकाल्शित्सर्वस्य कृतकार्यवाङ्मन्यन्तरेणेति भावः ॥

(उद्घोतः) केचिदिति—वृत्तिकृतः । अत्र द्वितीयपाठं पठ्यतेऽहं, 'भाष्यसंग्रहे' ॥ नन्वनुबन्धानां सर्वत्राश्रयणेन किमस्यैव श्रवणविचारोऽत आह—इकार्याभावादिति ॥ नन्वि-त्स्याभावे कथं लोपः ? उच्चारणसामर्थ्याच्चेत्यत आह—नेत्संज्ञे-स्यादि ॥ छक्षणात्तन्त्रं—'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति ॥

(प्रयोजनास्तेषामप्यम्)

क्रियमाणेऽपि च नकारे सर्वादेशो न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ॥

नलोपे कृते एकाल्स्यात् ।

इदमिह संप्रधार्यम्—नलोपः क्रियताम्, सर्वा-देश इति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाप्रलोपः ।

असिद्धो नलोपः, तस्यासिद्धत्वात्सर्वादेशो भवति ॥

५६ पा. ५०

(प्रदीपः) क्रियमाणेऽपीति । ननु यावदेतदः स्थाने आ-देशो न प्रवृत्तत्वात् प्रातिपदिकान्तत्वाभावाच्चलोपाप्रसङ्गः । प्रवृत्तिफले त्वनेकाल्स्यात्सिद्धः सर्वादेशः । एवं मन्यते—स्वरूपेणाभेदायैवत्त्वात्प्रवृत्तोऽप्येतदः स्थाने बुद्धिस्थ इति प्रातिप-दिकं भवत्येव । तत्तद्वत् नलोपे कृते अनेकाल्स्यात्सर्वादेशो न प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) ननु प्रयोगार्थं शास्त्रं, तत्र यावत् स्थाने न जातः, तावत् प्रयोगेऽनोऽमानात् कस्य प्रातिपदिकत्वमित्यत आह—एतदः स्थाने बुद्धिस्थ इति । बुद्धिनिषयतया सत्त्वमिति भावः ॥

(समाधानमाप्त्यम्)

परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः, न चेदं तत्र परिगण्यते ।

एवं तर्ह्यनोपूर्व्यां सिद्धमेतत् । नाप्राकृते सर्वा-देशे प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति, न चाकृतायां प्रातिपदिकसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति ।

तद्वानुपूर्व्यां सिद्धमेतत् ॥

(प्रदीपः) आनुपूर्व्यां सिद्धमिति । यदुक्तं 'स्वरूपे-णार्थेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकम्' इति । तदनुक्तम् । सर्वत्र स्वरूपप्रतिपत्तिरभवादर्थवत्प्रवृत्तसामर्थ्याद्विपरिकृताभ्यार्थप्र-वृत्तात् । ननु न्याया न कश्चिन्नकारस्य श्रवणं स्यात् ॥ नाप्राकृत इति । अर्थवत् संज्ञाविधानात् स्थान्यर्थेनार्थवत्त्वमेष्टव्य-मित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) बाह्यार्थेति । अनुकरणानामप्यनुकार्यं बाह्य-वर्षार्थ इति भावः । इदं तु सामुकरणम्, अनुकार्याभावादिति तात्पर्यम् ॥

(एकदेशिनो नकारास्तेषामप्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अलोऽस्यस्य विधयो भय-न्तीति—अकारस्याकारयचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेण नकारं सर्वादेशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अकारस्याकारयचन इति । तदाद्यत्वं कृत्वाऽऽदेशं मन्यते । वाच्यवाचकभावमनपेक्षेतदुक्तम् । तद-पेक्षायां हि दकारस्य स्थाने तदाद्यत्वस्यास्य आत्वस्य विशेषो नास्तीति वक्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) वाच्यवाचकेति । येन नामात्मिन्यादेनेति भावः ॥ तदपेक्षायां हीति । अकारस्य प्राप्तावकारयचने फलं नास्तीति भाष्यं व्याचष्टे परे ॥

(समाधानमाप्त्यम्)

अस्यन्यदकारस्याकारयचने प्रयोजनम् ।

किम् ?

येऽन्येऽकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तदाद्यतार्थम् ।

तद्यथा—‘मो राजि समः कौ’ ८।३।२५ इति मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारद्वयो न भवन्ति ।

तस्मान्नकारः कर्तव्यः ॥

(प्रकीर्णः) येऽन्य इति । एतच्छब्दाकारेण सह परस्मैपदस्य वाच्येत् ॥

(सिद्धान्तिनो नकारप्रत्याख्यानभाष्यम्)

न कर्तव्यः ।

क्रियते न्यास एव । प्रक्षिप्तनिर्देशोऽयम्—अ-अ-अ इति । सः ‘अनेकाल्शित्सर्वस्य’ इति सर्वादेशो भविष्यति ॥

(५८०२ योगविभागे धार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एतद् इति योगविभागः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एतद् इति योगविभागः कर्तव्यः । एतद् ‘एत’ ‘इत्’ इत्येताच्चादेशौ भवतो रयोः ।

ततः—अन् । अञ्च भवति एतद् इति ॥

(प्रदीपः) योगविभाग इति । अनुवाचनार्थम् । तत्र रैकादिः ‘अनद्यतने हिलन्यतरस्याम्’ इति हिल्श्रवणः ॥

(धार्तिकावतरणभाष्यम्)

केन विहिते धकारे एतद् आदेश उच्यते ॥

(५८०३ उपसंख्यानधार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एतदञ्च धम उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एतदञ्च धम उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

एतत्प्रकारमित्यम् ॥

तच्चर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ?

(उपसंख्यानानुपयोगे भाष्यम्)

न कर्तव्यम् । एतज्ज्ञापयति—भयत्यत्र धनुरिति यदयं धकाराच्चादेशं शास्ति ।

कुतो न्न एतदेतत्—शापकादत्र धनुर्मयिष्यति, न पुनर्य एयासापविशोपयिहितस्यकारादित्सि-
न्नादेशः स्यात् । इदम धकारादि विशेषयिष्यामः ।
इदमो यस्यकारादिरिति ॥

(प्रदीपः) अविशोपयिहित इति । ‘प्रप्रवरनने भव’ इति भाष्यः ॥ इदमेति । एवं च धनुना स्यात् वाच्येत् ॥

(बरपोषः) भाष्ये—इदमो यस्यकारादिरिति । इदम एतत्तदनुवाच विहितो यस्यकारादिरित्येव । तथा च एतस्मान्मन्त्रे ‘एतदनुवाच’ इति वचनमनुपपन्न इति भाष्यः ॥ अन्येऽन्ये धम दुर्गोक्तं भव—एतदेति ॥

(५५२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ४)

२१६५ पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ५ । ३ । ७ ॥

(५५३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ५)

२१६८ सप्तम्याख्ये ॥ ५ । ३ । १० ॥

(ब्रह्मसिलोपधिकरणम्)

(ब्रह्मसिलोः प्रत्ययत्वादेशत्वविचारकभाष्यम्)

इदं विचार्यते—इमे तसिलादयो विभक्त्यादेशा वा स्युः परे वेति ।

कथं च आदेशाः स्युः, कथं वा परे ?

यदि ‘पञ्चम्याः’ ‘सप्तम्याः’ इति पृष्टी, तदा—
आदेशाः ।

अथ पञ्चमी, ततः—परे ।

कुतः संदेहः ?

समानो निर्देशः ।

कश्चात्र विशेषः ?

(५८०४ आदेशपक्षे दोषधार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत्
सुबल्लुक्खरगुणदीर्घत्वौच्यसायादि-
विधिप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत् सुब-
ल्लुक्खरगुणदीर्घत्वौच्यसायादिविधीनां प्रतिषेधो
वक्तव्यः ।

सुबल्लुक्—ततस्यः, यतस्यः । तमस्यः, यमस्यः ।
‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ ३।४।७१ इति सुबल्लुक्
प्राप्नोति । सुबल्लुक् ॥

खर—यदा । तदा । ‘अनुदाची सुप्तिती’ ३।४।४
इत्येव खरः प्राप्नोति । खर ॥

गुण—कसात्, कुतः । ‘घेर्ङिति’ ७।३।१११ इति
गुणः प्राप्नोति । गुण ॥

दीर्घ—तस्मिन्, तर्हि । ‘अतो दीर्घो यञि’ ‘सुपि
च’ ७।३।१०१, १०२ इति दीर्घयेत्यं प्राप्नोति । दीर्घ ॥

एत्य—तेषु, तत्र । ‘पठ्यचने शस्येत्’ ७।३।१०३
इत्येयं प्राप्नोति । एत्य ॥

औत्थ—कस्मिन्, कुत्र । ‘इदुद्भ्यामीत्’ ‘अथ-
घेः’ ७।३।११७, ११९ इत्यौत्थं प्राप्नोति । औत्थ ॥

सायादिविधिः—तस्मात्—ततः, तस्मिन्—तत्र ।
‘टसिहयोः स्मात्स्मिनी’ ७।३।१५ इति सायादयः
प्राप्नुवन्ति ॥

(बरपोषः) भाष्ये—कस्मिन् कुत्रेति । ‘वा ह प षट्ठसि’
इत्यत्र ‘वा’ इति योगविभागादोऽपि द्विमस्येति भाष्यः । मथ

छान्दसमेव भाष्ये उदाहृतमिति प्रमितम्, छन्दस्यापावरूपामा-
वादिति कश्चित् । परे तु छान्दसमेवेदं, छन्दस्यपि न्यायविचारस्य
कृतं योग्यताम् । अत एव छान्दसेषु शास्त्रेषु तत्तदुपाधिनिर्देशः
सार्धक इत्याहुः ॥

(५८०५ प्रत्ययपरपक्षोपपादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् ॥ * ॥

“ (भाष्यम्) सन्तु परे ॥

(प्रदीपः) पञ्चमीनिर्देशादिति । आदेशपक्षस्य बहु-
दोषत्वात् प्रायस्यापक्षस्याधयेण प्रत्ययपक्षाधयेणमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ‘पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम्’ इत्येतच्छब्दाधेयस्य रूपणाय
‘सन्तु परे’ इत्यनुवादः ॥

(प्रत्ययवाक्षेपे भाष्यम्)

यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधो यच्छक्यः ।
तस्मात्तस्यति । यस्मात्तस्यति । पञ्चम्यन्तात्परस्य
तसेस्तासिब्रमयतीति तसिल् प्रामोति ॥

(प्रदीपः) तस्मात्तस्यतीति । पञ्चमीनिर्देशे ‘तसेष्व’ इत्य-
स्यायमर्थः—पञ्चम्याः परस्य तसेस्तसिल्लिदेशो भवतीति । तसे-
रिति च निर्देशो इकार उच्चारणार्थः । ततश्च धातोरपि तस्ये-
तः पञ्चम्याः परस्य तसिल्लिदेशात्तद्विधादेशात्प्रसज्येत । तद्विधा-
नसामर्थ्यात्प्रत्ययवक्षेऽपि लिङ्स्वरप्रसङ्गः । आदेशपक्षे तु
नायं दोषः । ‘अपादाने चाह्वीरहोः’ इत्यन्यापक्षपक्षाधये-
णात्, ततश्च पञ्चम्याः स्थाने यस्तसिल्लस्य तसिल्विधानाद्वातोः
अप्रसङ्गाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु इकारोच्चारणसामर्थ्याद्वातोर्न भविष्यतीत्यत
आह—इकार इति ॥ प्रसङ्ग इति—कर्मणि घञ्, तसिल्लिदेशः
प्रसज्येत इत्यर्थः । ‘प्रसज्येत’ इति वा पाठः ॥ ननु षष्ठीपक्षेऽपि
पञ्चमीस्यानिकृतात्प्रसिद्ध इति पञ्चम्या विशेषणसम्भवात् सर्वत्र
प्रसङ्गस्य दबल इति ‘यदि परे’ इति भाष्यानुपपत्तिरत आह—
आदेशपक्षे त्विति ॥ नायं दोष इति । एतेन शुद्धस्वरदि-
क्षेयाः सम्भवेति ध्वनितम् ॥ आदेशपक्षाधयेणादिति । अपादाने
वर्तमानपञ्चम्याः स्थाने तसिल्लित्यर्थ इति भावः ॥

.. (५८०६ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनादेशो स्वार्थविज्ञानात्समान-
शब्दाप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनादेशो स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दा-
नामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ।

तसिक्त्वात् भवति ?

स्वार्थविज्ञानात् । पञ्चम्यन्तात्परस्य तसेः स्वार्थे

वर्तमानस्य तसिला भवितव्यम् । न चात्र पञ्च-
म्यन्तात्परस्तसिः स्वार्थं वर्तते ॥

(प्रदीपः) स्वार्थं वर्तमानस्येति । पञ्चम्यन्तप्रत्यय-
इत्यर्थः । इह स्वार्थिकैः साहचर्यात्तसिलादेशोऽपि स्वार्थिको
विज्ञायते । यदि च स्वार्थिकस्य स्थाने भवति, ततः स्वार्थिको
भवति । अथ वा ‘तसेः’ इतीकारो विवक्षितो न तुच्चारणार्थः ॥

(उद्घोतः) ननु तत्तुधातुरपि स्वसैवायं वर्ततेऽत आह—
पञ्चम्यन्तेति । पञ्चम्यन्तायाः प्रकृतेरर्थे इत्यर्थः ॥ ननु ‘स्वार्थे’
इति पदभाषात्स्वार्थे वर्तमानस्येत्थाल्लामोऽन आह—इति ।
वाक्यैकदेशम्यायेन तच्छाभ इति भावः ॥ अथ चेति । ‘स्वार्थं नव-
मानस्य’ इत्यनेनेकारो विवक्षित इत्येव भाष्ये बोधिनम्, इकारविशि-
ष्टस्य तयात्वादिति भावः ॥

(५५४ आदेशविधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ६)

२१६६ तसेश्च ॥ ५ । ३ । ८ ॥

(तसिलादेशाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किमर्थं तसेस्तसिल्लुच्यते ?

(५८०७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तसेस्तसिल्लुचनं स्वार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तसेस्तसिल्लुचनं किंयते ।

किं प्रयोजनम् ?

स्वार्थम् । ‘लिति’ ६१।१९३ प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं
भवतीत्येव स्वरो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) स्वार्थमिति । ननु लदापरत्वायर्थात्स्वादाय-
मपि तसिल्लुचनम् । न च विभक्त्यादेशपक्षाधयेण लदादिवि-
धिसिद्धिः, आदेशपक्षस्य सदोपत्वात्परित्यागात् । एवं तर्हि स्था-
न्यदेशाभावः किमर्थं आधृतः । तसिल्लेति प्रत्यय एव परत्वात्-
सर्वत्राकस्य तसिल्लो बाधकः कर्तव्यः । तस्य च विभक्तिर्विभक्त-
रत्वात्पदादिविधिः सिध्यतीत्याशङ्क्य स्वार्थमित्युक्तम् ॥

(उद्घोतः) विभक्त्यादेशपक्षाधयेणेति । ‘अपादाने
चाह्वीरहोः’ इत्यन—इति शेषः ॥ सदोपत्वादिनि । ‘कुत आग-
च्छति’ इत्यादौ शुणप्रसङ्गो दोषः ॥ परत्वात्तसेर्बाधकस्य तसिल्लो
बाधक इति । परत्वात्तसिल्लो बाधक इत्यनवयवः । ‘अदीरहोः’ इति
पूर्वदासेन किञ्चिन्मिक्तत्वावयवात्स्य परिरक्तः, अन्यत्वं अन्यत्वं इति
तसेर्य बाधक इत्यर्थः । अर्थात्तद्विरक्तत्वावयवमत्र न—इति चि-
न्त्यम् । अत एव भाष्ये ‘तसिल्लः परत्वात्तसिः’ इत्युक्तम् । तस्मा-
त्पूर्वनाल्लुक् शिवल्लुक् बहु ‘स्वार्थम्’ इत्युक्तम् । तत्र पूर्वोक्त-
लदात्पदादीनामनुपपत्त्यर्थम् ॥

(सूत्राक्षेपे समाधानमाण्यम्)

ननु चायं तसिल् तसिं याधिष्यते ।
न सिद्ध्यति ।

परत्वात्तसिः प्राप्नोति ।

तसिलोऽवकाशः—ततो दीयते, ततोऽवरोहति ।

तसेरवकाशः—प्राप्त आगच्छति, नगरत
आगच्छति ।

इहोभयं प्राप्नोति—तत आगच्छति, यत आग-
च्छतीति । परत्वात्तसिः प्राप्नोति ।

तस्मात्सुदृश्यते तसेस्तसिद्वयनं स्वरार्थमिति ॥

(९५५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ७)

२१६७ पर्यभिभ्यां च ॥ ५ । ३ । १ ॥

(तसिलोऽधिकरणम्)

(५८०८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पर्यभिभ्यां च सर्वोभयार्थे ॥ * ॥

(भाष्यम्) पर्यभिभ्यां चेति यदुच्यते तत्सर्वो-
भयार्थे द्रष्टव्यम् । यावत्सर्वतस्तावत्परितः । याव-
दुभयतस्तावदमितः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—सर्वोभयार्थेति । अभिधानसमा-
मूलकमेतत् । 'ओदन परिपिष्टति' इत्यादौ यावच्चनानुष्ठेः पक्षे
तसिक्त्वावो गोप्यः ॥

(९५१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ८)

२१७२ इतराभ्योऽपि हृदयन्ते

॥ ५ । ३ । १४ ॥

(अतिव्याहृतासंकाभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—सः, तौ, ते ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

भवदादिभिर्योगे इति पक्तव्यम् ।

कैः पुनर्भवदादयः ?

भयान्, दीर्घायुः, देवानांप्रियः, आयुष्मानिति ।

स भयान्, तत्र भयान्, ततो भयान् ।

तं भयन्तम्, ततो भयन्तम्, तत्र भयन्तम् ।

तेन भयता, तत्र भयता, ततो भयता ।

तस्य भयते, तत्र भयते, ततो भयते ।

तस्माद्भयतः, तत्र भयतः, ततो भयतः ।

तस्य भयतः, तत्र भयतः, ततो भयतः ।

तसिन् भयति, तत्र भयति, ततो भयति ॥

स दीर्घायुः, तत्र दीर्घायुः, ततो दीर्घायुः ।

तं दीर्घायुषम्, तत्र दीर्घायुषम्, ततो दीर्घा-
युषम् ॥

स देवानांप्रियः, तत्र देवानांप्रियः, ततो देवानां-
प्रियः ।

तं देवानांप्रियम्, तत्र देवानांप्रियम्, ततो देवा-
नांप्रियम् ॥

स आयुष्मान्, तत्रायुष्मान्, तत आयुष्मान् ।

तमायुष्मन्तम्, तत्रायुष्मन्तम्, तत आयुष्मन्तम् ॥

(९५७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ९)

२१७५ अधुना ॥ ५ । ३ । १७ ॥

(अधुनाऽधिकरणम्)

(स्युत्पादकभाष्यम्)

अधुनेति किं निपात्यते ?

इदमोऽश्मभावो धुना च प्रत्ययः,

इदमो वा लोपः, अधुना च प्रत्ययः । अस्मिन्
काले—अधुना ॥

(९५८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १०)

२१७६ दानीं च ॥ ५ । ३ । १८ ॥

(दानींप्रत्ययधिकरणम्)

(प्रदीपः) केचित्—इदानीम्—इति सूत्रं पठन्ति ।
अन्ये तु—दानीं च—इति ॥

(उद्द्योतः) अन्ये इति । अन्येष पाठो 'न विवक्षौ—'
इति सूत्रसमाप्त्यसंमतः ॥

(अतिव्याहृतासंकाभाष्यम्)

इदानीम् । इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भव-
तीत्येष स्वरः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एष स्वर इति । 'अलोऽन्त्यस्य' इति वच-
नादन्त्यस्योदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) ननु देनाप्याधुनात्तात्वात्को भेदोऽत आह—
अलोऽन्त्यस्येतीति ॥

(५८०९ अतिव्याप्तिनिरासवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दानीमिति निपातना-

त्स्वरसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) दानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धि-
र्भविष्यति । आयुदाचनिपातनं करिष्यते स निपा-
तनस्यो विभक्तिस्यस्य याधको भविष्यति ॥

(५८१० प्रकाशन्तरेण सिद्धिस्तावदवधारितम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

किमुक्तम् ?

आदौ सिद्धमिति ॥

(प्रदीपः) आदौ सिद्धमिति । 'आदेः परस्य' इति वचनात् ॥

(१५१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. ११)

२१७७ तदो दा च ॥ ५ । ३ । १९ ॥

(दाप्रत्ययाधिकरणम्)

(५८११ सूत्रप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तदो दावचनमनर्थकं

विहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदो दावचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

विहितत्वात् ।

विहितोऽत्र दाप्रत्ययः—'सर्वकान्यकिंयत्तदः का-
ले दा' ५।३।१५ इति ॥

(प्रदीपः) दावचनमिति । सूत्रकारेण तु 'अदाप्रत्ययः'
कृत इत्याहुः । स्वरे च विशेषः, अदाप्रत्यये तदाशब्द आधु-
दातो भवति । दाप्रत्यये त्वन्तोदात्त ॥

(उद्घोषः) इत्याहुरिति । अत्रास्विनी भाष्यविरोधः ॥

(१६० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १२)

२१७८ तयोर्दाहिलौ च च्छन्दसि

॥ ५ । ३ । २० ॥

(५८१२ 'तयो' इत्यस्यापेनिर्देशवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः ॥*॥

(भाष्यम्) तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशो द्रष्टव्यः ॥

हेष्यं विजानीयात्—तयोः—योगयोर्वा प्रत्यययो-
र्वेति ।

तदाचार्यः सुहृद् भूत्वाऽन्वाचये—तयोरिति प्रा-
तिपदिकनिर्देश इति ॥

(प्रदीपः) योगयोर्वेति । तत्र पूर्वयोग्योग्योर्विषये
दाहिलौ भवतः । यशान्दायोगद्वयविहितौ प्रत्ययमिति सूत्रार्थः
स्यात् । तत्र यदि यथासङ्गमाश्रीयते तत इदमश्छन्दसि 'इदा'
'इदानीम्' इति रूपद्वयमेव स्यात्, अतु 'अनुना-एतर्हि' इति,
विशेषमिहितान्मां छन्दोविषयान्मां दा-दानीम्वां हिंख-अनु-
नाप्रत्यययोर्वाच्यमश्छन्दसि । तदस्तु तदानीं तदा तद्विहितरूप-
प्रथं सिद्ध्यत्येव । अद्यापि यथासङ्गानाथयनादिदमो हिंखि-
धीयते तथाप्यनुनेति छन्दसि न स्यादेव । अथ तयोरिति
प्रत्ययपरामर्शः, तयोः—पूर्वसूत्रविहितयोग्योर्वेति दाहिलौ भवतः,
तदाऽऽन्तर्गतं तद एव दाहिलौ स्यात्तमिति इदमः 'इदा' इति
न विपर्ये ।

प्रातिपदिकपरामर्शं तु चकारेण यथाप्राप्त्यभ्युत्ताने न
कथिहोपः ॥

(उद्घोषः) 'योगयोः प्रत्यययोर्वा' इत्यर्थे दोषं दर्शयति—
तत्रेति ॥ हिंखुनाप्रत्यययोरिति । अनवतने हिंखः प्रातिः ॥

(१६१ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १३)

२१८० सद्यः परुत्परार्येपमः परेद्यव्यद्य

पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युर-

धरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ ५।३।२२ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

सद्य इति किं निपात्यते ?

(५८१३ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ समानस्य सभावो यश्चाहनि ॥*॥

(भाष्यम्) समानस्य सभावो निपात्यते यश्च
प्रत्ययोऽहन्यमिधेये । समानेऽहनि सद्यः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

परुत्परार्येति किं निपात्यते ?

(५८१४ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ पूर्वपूर्वतरयोः परभाव उदारी
च संवत्सरे ॥*॥

(भाष्यम्) पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते,
उदारी च प्रत्ययो संवत्सरेऽभिधेये । पूर्वस्मिन् संव-
त्सरे परत्वं । पूर्वतरे संवत्सरे परारि ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

पेपम इति किं निपात्यते ?

(५८१५ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ इदमः समसण् ॥*॥

(भाष्यम्) इदमः समसण्प्रत्ययो निपात्यते सं-
वत्सरेऽभिधेये । अस्मिन् संवत्सरे—पेपमः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

परेद्ययीति किं निपात्यते ?

(५८१६ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥*॥ परस्मादेद्यव्यहनि ॥*॥

(भाष्यम्) परस्मादेद्यविप्रत्ययो निपात्यतेऽह-
न्यभिधेये । परस्मिन्—परेद्ययि ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथेति किं निपात्यते ?

(५८१७ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इदमोऽज्ञभावो चञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदमोऽज्ञभावो निपात्यते चञ्च प्रत्य-
योऽह्न्यभिधेये । अस्मिन्नहनि-अद्य ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरभये-
द्युरत्तरेद्युरिति किं निपात्यते ?

(५८१८ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्यान्पतरेतरापराधरोभयो-
त्तरेभ्य एद्युसुच ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वान्यान्पतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य
एद्युसुचप्रत्ययो निपात्यतेऽह्न्यभिधेये । पूर्वेस्मिन्न-
हनि-पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि-अन्येद्युः । अन्यतर-
स्मिन्नहनि-अन्यतरेद्युः । इतरस्मिन्नहनि-इतरेद्युः ।
अपरस्मिन्नहनि-अपरेद्युः । अधरस्मिन्नहनि-अधरेद्युः ।
उभयोरुभयोः-उभयेद्युः । उत्तरस्मिन्नहनि-उत्तरेद्युः ॥

(५८१९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ द्युश्चोभयात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उभयशब्दाद् द्युश्च वक्तव्यः । तस्मा-
न्मनुष्येभ्य उभयद्युः ॥

(तद्विधेयु प्राग्विधेयः)

(१६२ विधिपृथक् ॥ ५ । ६ । १ आ. १४)

२१८५ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी-
प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः

॥ ५ । ३ । २७ ॥

(अस्मात्प्रत्ययाधिकरणम्)

(अतिव्याख्याशङ्काभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—पूर्वसिन् देशो वसतीति ?

(प्रदीपः) दिशां शब्दाः-दिग्शब्दाः, ये स्वरूपा दिशो
यावताः पूर्वोदयेन गृह्यन्ते । न स्वेन्द्रादयो यौगिकाः । तत्र
दिश उपलक्षणत्वेनोपादानादिहापि प्राप्नोति-पूर्वसिन् गुरो वस-
तीति । अत्र हि देशास्त्वन्वा-नालसम्बन्धाद्वा पूर्वोदयो गुरो
यन्ते, तदर्थं विशेषणीयादानं-दिग्देशकालेष्विति । विम-
र्शानुसंधानं च साम्येऽपि यथासंख्याभावः, तदर्थं स्मृतत्वा-
प्रतिज्ञायात् । तत्र यथा पूर्वोदयः स्वभावादिभि र्वन्ते
तथा देशकालयोरेपि । यथा काले वर्तमाना दिशं नापेक्षन्ते
तथा देशेऽपि दिगनपेक्षा-इति । 'नैव दिगवच्छिन्नत्वात्पूर्व-

गुरवः पूर्वं ज्ञाहणाः-इति । एवं दिगवच्छिन्नत्वाद्देशोऽपि
पूर्वोदिः, तत्कथं मुच्यते-दिगनपेक्षेति चेत्, उच्यते । देशा-
वच्छिन्ना दिगेव पूर्वोदिरिति विनिगमनादिरहास्तुष्टूकदेशोऽपि
दिगनपेक्षा-इति । यद्यपि भिन्नार्थे श्रुतिवादिना एव पूर्वोदयो
दिग्देशकालेषु, तथापि तत्त्वव्यपदेशनिबन्धनसाहचर्याभयो
दिक्शब्देभ्य इति व्यपदेशः । अनिर्दिष्टार्थत्वाच्च स्थायेंऽयं
प्रत्ययः । एवं स्थिते चोदकः पृच्छति-इह कस्मान्न
भवति पूर्वसिन् देशो वसतीति । पूर्वोदयस्य दिक्छ-
न्दत्वाद्देशश्रुतित्वाच्च प्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) स्पष्टप्रतिपत्तये उत्तरत्रोपायतात्प्राप्य च सप्तार्थं
निरूपयति-दिशां शब्दा इति ॥ शब्दग्रहणसामर्थ्यलभ्यमाह-
ये स्वरूपेति ॥ दिश उपलक्षणेनैवेति । अत एव 'दिग्देशकालेषु'
इति तद्विशेषणम् । तथा देशोऽपीति । वक्तुं सप्तदेशवत्तात्प्राप्ति-
निमित्तत्वात् । न च दिशि पूर्वोदयवन्ताः, देशकालयोस्तदन्ता इति
देशकालवृत्तयोः कथं दिक्शब्दत्वेन व्यवहार इति शङ्कम् । वापः
स्वाधिकत्वेन चोत्तरुपाय वाचकरूपे केदाभावात् दोषः । देशका-
लान्यां व्यपदेशस्तु न कृतः, गौरवात्पेक्षः ॥ तत्त्वव्यपदेशेति ।
तावन्व्यपदेशः-प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः, तस्य निबन्धनं यस्याद्वयं
तदाश्रयः-तत्रेभिन्नतत्त्व इत्यर्थः ॥

(अतिव्याप्तिनिरासभाष्यम्)

नैप देशः, देशविशेषणमेतत् ॥

(प्रदीपः) आचार्य आह-नैप देशः, देशविशेषण-
मेतदिति । अयमर्थः-विशेषणविशेष्ययोः काण्छन्नवत् काम-
चारत्वात् पूर्वार्थो विशेष्यत्वेन प्रकल्प्यते देशो विशेषणत्वेन
तदा प्रत्ययो भवति । वृत्तौ विशेष्यं प्राधान्याद्विशेषणमन्तर्भाव-
यितुं शक्नोति । सत्यपि चान्तर्भावं दिग्देशकालानामविशेषणा-
न्तर्भावाद्विशेषाभिव्यक्तये देशादिशब्दप्रयोगो भवति-“परस्ता-
दिश आगतो देशात्कालाद्वा” इति । यदा ॥ देशो विशेष्यत्वेन
प्रक्रम्यते, पूर्वार्थो विशेषणत्वेन, तदा प्रत्ययान्तावः । दिग्देशकाले-
ष्वित्यनेन हि उपाधिभावादिगादीनां समर्थितो न तु प्राधान्यं,
नापि वृत्तौ गुणः प्रभावमन्तर्भावयितुं शक्नोति ॥ नैप देश
इति । नैप पूर्वार्थो देशेन विशेष्यत इत्यर्थः । यो हि देशेन
विशेष्यमाणो देशो भवति, ततः प्रत्ययः, न तु विशेषणादित्यर्थः ।

अन्ये त्वाहुः-अत्राप्यपेक्षार्थभिधायिभ्यः पूर्वोदिभ्यः
प्रत्ययेन भवितव्यम् । इह ॥ पूर्वोदेशोऽपि निरपेक्ष-एव पूर्व-
शब्दः प्रयुज्यते । तथा हि-पूर्वोदेशाद्विनिगमनं गच्छन्तु इत
आगतस्त्वमिति पृष्टः पूर्वोदेशादगतोऽहमिति प्रतिवक्ति । प्रत्याग-
च्छेय दक्षिणपथादिति । तत्र 'नैप देशः' इत्यस्यायमर्थः-
नायमवधिमन्त्रेण देश उपातः । किं तर्हि ? अवधिनिरपेक्षदे-
शस्येतद्विशेषणम् । वास्तवी तु व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसं-
शा प्रवर्तत एव ॥

(उद्योतः) समानाधिकरणविशेषणकेन देशार्थकमन्त्रेण-
येत्यत्र आह-विशेषणविशेष्ययोरेति । अत्रेदं चिन्त्यम्-पुनरप-

(५८१७ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इदमोऽश्रभाचो यश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदमोऽश्रभाचो निपात्यते यश्च प्रत्ययोऽह्न्यभिधेये । अस्मिन्नहनि-अय ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

पूर्वैशुरन्येयुरन्यतरेशुरितरेयुरपरेयुरधरेयुरभये-युरुत्तरेयुरिति किं निपात्यते ?

(५८१८ निपातने प्रकृतिप्रत्ययबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयो-त्तरेभ्य एयुसुच् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एयुसुच्प्रत्ययो निपात्यतेऽह्न्यभिधेये । पूर्वस्मिन्नहनि-पूर्वैशुः । अन्यस्मिन्नहनि-अन्यैशुः । अन्यतरस्मिन्नहनि-अन्यतरेयुः । इतरस्मिन्नहनि-इतरेयुः । अपरस्मिन्नहनि-अपरेयुः । अधरस्मिन्नहनि-अधरेयुः । उभयोरहोः-उभयैशुः । उत्तरस्मिन्नहनि-उत्तरेयुः ॥

(५८१९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ शुभ्रोभयात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उभयशब्दात् शुभ्र चकव्यः । तस्मान्मनुष्येभ्य उभयशुः ॥

(तद्धितेषु प्राग्विधीयाः)

(९१२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १४)

२१८५ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी-प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः

॥ ५ । ३ । २७ ॥

(अस्मातिप्रत्ययाधिकरणम्)

(अतिव्याप्त्यातङ्गाभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—पूर्वस्मिन् देशे वसतीति ?

(प्रदीपः) दिशा शब्दाः—दिशशब्दा, ये कृत्वा दिशो वाचकाः पूर्वादयस्ते गृह्यन्ते । न त्वेन्द्रादयो यैषिहाः । सत्र दिश उपलक्षणत्वेनोपादानादिहापि प्राप्नोति—पूर्वस्मिन् गुरो वसतीति । अत्र हि देशसम्बन्धात्कालसम्बन्धाद्वा पूर्वशब्दो गुरो वर्तते, तदर्थं विशेषणोपादानं—दिग्देशकालेष्विति । विभधीनामुपाधीनां च साम्येऽपि यथासंख्याभावः, तदर्थं स्मरितत्वाप्रतिज्ञानात् । तत्र यथा पूर्वादयः स्वभावादिनि वर्तन्ते तथा देशपालयोरपि । यथा काले वर्तमाना दिवं नापेक्षन्ते तथा देशेऽपि दिग्नपेक्षा—इति । 'ननु दिग्वच्छिन्नात्पूर्व

गुरवः पूर्वं ब्राह्मणाः—इति । एवं दिग्वच्छिन्नत्वाद्देशोऽपि पूर्वादिः, तत्कथं मुच्यते—दिग्नपेक्षेति चेत् ; उच्यते । देशावच्छिन्ना दिगेव पूर्वादिरिति विनिगमनाविरहात्तदुक्त्यन्देशोऽपि, दिग्नपेक्षा—इति । यद्यपि भिन्नार्थं प्रतिवादिना एव पूर्वादयो दिग्देशकालेषु, तथापि तत्त्वव्यपदेशनिबन्धनसादृश्याथयो दिक्शब्देभ्य इति व्यपदेशः । अनिर्दिष्टार्थावाच्यं स्वार्थेऽयं प्रत्ययः । एवं स्थिते चोदकः पृच्छति—इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन् देशे वसतीति । पूर्वशब्दस्य दिक्शब्दत्वाद्देशप्रतिवाच्यं प्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) लघुप्रतिपत्तये उत्तरचोदावतारणाय च सूत्रार्थं निरूपयति—दिशा शब्दा इति ॥ शब्दग्रहणसामर्थ्यलभ्यमाह—ये कृत्वेति ॥ दिश उपलक्षणेत्वेनेति । अत एव 'दिग्देशकालेषु' इति तद्विशेषणम् । तथा देशोऽपीति । वक्तुसमुच्चदेशत्वादित्यस्तद्वृत्तिरिति तत्त्वत् । न च दिशि पूर्वादयश्चान्ताः, देशकालोत्तरदन्ता इति देशकालस्थोः क्व दिक्शब्दत्वेन व्यवहार इति वाच्यम् । आपः स्वाधिकत्वेन चोत्तकन्या वाचकत्वेन त्रिदामात्र दोषः । देशकालान्यां व्यपदेशस्तु न कुतः, गौरवापेक्षः ॥ तत्त्वव्यपदेशोति । तत्त्वव्यपदेशः—अलभितप्रत्ययः, तस्य निबन्धनं परसादृश्यं तदाश्रयः—तस्मिन्निर्दिष्ट इत्यर्थः ॥

(अतिव्याप्तिनिरासभाष्यम्)

नैप देशः, देशविशेषणमेतत् ॥

(प्रदीपः) आचार्य आह—नैप देशः, देशविशेषणमेतदिति । अयमर्थः—विशेषणविशेष्ययोः काणक्षजवत् कामचारायदा पूर्वार्थो विशेष्यत्वेन प्रकम्यते देशो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययो भवति । इतो विशेष्यं प्राधान्याद्विशेषणमन्तर्भावयितुं शक्नोति । सत्यपि चान्तर्भावे दिग्देशकालानामविशेषणान्तर्भावोदिसोपाभिपत्यते देशादिशब्दप्रयोगो भवति—'परत्वादिश भागतो देशात्कालाद्वा' इति । यदा तु देशो विशेष्यत्वेन प्रकम्यते, पूर्वार्थो विशेषणत्वेन, तदा प्रत्ययाभावः । दिग्देशकालेष्वित्यनेन हि उपाधिभावो दिगादीनां समर्थितो न तु प्राधान्यं, नापि इतो गुणः प्रधानमन्तर्भावयितुं शक्नोति ॥ नैप देश इति । नैप पूर्वार्थो देशेन विशेष्यत इत्यर्थः । यो हि देशेन विशेष्यमाणो देशो सति, ततः प्रत्ययः न तु विशेषणादित्यर्थः ।

अन्ये त्वाहुः—व्यप्यपेक्षार्थमिधापिभ्यः पूर्वादभ्यः प्रत्ययेन भवितव्यम् । इह तु पूर्वदेशोऽवधिनिर्पेक्ष एव पूर्वशब्दः प्रयुज्यते । तथा हि—पूर्वदेशादक्षिणापयं गच्छन् कुत आगतस्त्वमिति पृष्ठः पूर्वदेशादागतोहमिति प्रतिवक्ति । प्रत्यागच्छंश्च दक्षिणपथादिति । तत्र 'नैप देशः' इत्यस्यायमर्थः—नायमवधिनिर्पेक्षत्वेन देश उपात्तः । किं तर्हि ? अवधिनिर्पेक्षोऽवस्थितविशेषणम् । नास्तीति तु व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसञ्ज्ञा प्रवर्तत एव ॥

(उद्द्योतः) समानाधिकरणविशेषणत्वेन देशार्थकत्वमस्येवेत्यत आह—विशेषणविशेष्ययोरिति । अनेन चिन्त्यम्—युग

३ अवधिषावाह्यायम् इति । मनुस्मृतिनिमित्तमिति शेषः । एतत् दिशि
वाप्यावा शब्दः मनुस्मृतिनिमित्तम्, अत्र तु धर्म इति तात्पर्यम् ।

मेवं जम्बुद्वीपं वाऽपेक्ष्योत्तरत्वविज्ञानात् प्रयोगकाले निरुद्धत्वा-
द्वयवहारस्य प्रयोक्तृभिरनपेक्ष्यमाणोऽपि वस्तुतो व्यवस्थाऽस्तीति
मन्यन्ते ॥

अन्ये तु—परस्परपेक्षात्मस्थितिर्यवस्थेत्याहुः ॥

कथं यानीति । 'दिवशब्देभ्यः सप्तमी-' इत्यादिनिहि-
तानि । व्यवस्थाशब्दत्वे हि दिश उपलक्षणत्वं न स्यात्, तस्या
निमित्तत्वाभावादिति भावः ॥

दिशो यदेति । निमित्तत्वतोऽप्यर्थस्योपलक्षणत्वात् । तथा
च संख्याशब्दाः कालरूपः फलशब्दत्वात्काधिकारविहि-
तप्रत्ययभाजः—पठिपूर्णाभिभूतः पाठिक इति भावः ॥

(उद्योतः) सर्वत्र व्यवस्थेति । देवे इव दिवसपि पूर्वा-
भ्यावधिकोदयाचलसंश्रितत्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति
मानः ॥ मर्यादा—अवधिः ॥ यावद्भव्यमिति । इत्येतत्तिष्ठणमा-
रभ्य नाशपूर्वेतं यत्र पूर्वादिव्यवहारानुपाय इति हि तदर्थः ॥
दिग्देशकालसंज्ञासु तिष्ठति । तद्व्यापकेतिव्यत्यर्थः । इवमपि 'नभो
ताम्बूरागा' इत्यादाविति व्यासः, दैशिकालयोरभ्यास च, तदुपपन्न्युतः
मायुक्तमेव लक्षणमाश्रयति—मर्यादावलक्षणोति ॥ मेवं जम्बु-
द्वीपं येति । 'ये केचन परेण दिनवन्तं वनपदा उत्तरकुरुव उत्तर-
मद्राः' इति ह्युतिरुच्यतेतत् ॥ नभ्येवं तत्प्रयोगोऽपि स्यादत आह—
निरुद्धत्वाच्चव्यवहारस्येति ॥ परस्परेति । यावत्सुमेरुव्यवहारमेव
पूर्वादिव्यवहारः, सुमेरुसिद्धिपर्यन्तमेव 'उपराः कुरुवः, दक्षिणा
दिग्' इत्यादिव्यवहार इति भावः । आत्मा—व्यवहारः । एवं
यावदिव्यवहारमेव सुमेरुव्यवहार इति मन्यन्ते । देशादिव्यवहारो
कथमस्योपपत्तिरिति चिन्त्यम् । इवमेवाभ्यावधिकजम् ।

व्यवस्थाशब्दत्वे हीति । विपक्षमात्राभिः व्यवस्थापेक्षामप्र-
तिनिमित्तकत्वे इत्यर्थः । अयं भावः—प्रवृत्तिनिमित्तमादाय हि तत्त-
त्त्वस्य व्यवहारः । यथा—जातिशब्दो गुणशब्द इत्यादौ । एवञ्च
'दिवशब्दस्य' इत्यस्य 'दिगुपलक्षितः शब्दः' इत्यर्थो वाच्यः, स च
न सम्भवति, तदेवाह—उपलक्षणत्वं न स्यादिति ॥ तत्र हेतु-
माह—निमित्तत्वाभावादिति । प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावादित्यर्थः ।
प्रवृत्तिनिमित्तस्य हि शब्दोपलक्षणार्थं दृष्टम् । एवञ्च व्यवस्थाशब्दत्वे
दिशशब्दत्वाभावाच्चानि कार्याणि न स्युमिति भावः ॥ भाष्ये—
दिशो यदा व्यवस्थां वहयन्तीति । आकाशवदेकस्यैव दिग्पदा-
र्थस्य व्यवस्थामीपाधिकं मेद यदा वक्ष्यन्तीत्यर्थः । उपाधिष्व मध्या-
द्वयसंयोगिदेशावधिकोदयाचलसंश्रितत्वादिदेवशताकात्मिकसूर्य-
संमुखपारदेशात्कालिकतत्त्वप्रत्ययवद्देव इति वदन्ति । मध्याद्वे
धर्मसोदमुखत्वात् । एवं च तत्राऽपि उदयाचलसंश्रितत्वादिकमेव
प्रवृत्तिनिमित्तम्, अवधिः परं शुषीवीमध्यमेकमेवेति समानाख्यामा-
हृतौ भाषितपुंस्त्वमश्रमेव । एवञ्च विशेष्यतया दिग्बोधकशब्दत्व-
मेव दिग्पदशब्दत्वमिति भावः । तदेवाह—निमित्तत्वतोऽपीति ।
विशेष्यत्वत्परातीत्यर्थः ॥

(व्यवस्थावाचित्वेऽतिप्रसङ्गापादकभाष्यम्)

यदि तर्हि यो यो दिशि वर्तते स स दिक्शब्दः ।
रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति—रमणीया दिक्,
शोभना दिगिति ॥

(प्रदीपः) एतत्पक्षाश्रयेऽतिप्रसङ्गमाह—यदि तर्हीति ।
रमणीयादयो गुणक्रियानिमित्ता दिशि वर्तमाना दिक्शब्देन
व्यपदिश्येरन्नित्यर्थः ॥

(अतिप्रसङ्गनिरासभाष्यम्)

अथ मतमेतत्—दिशि दृष्टो दिग्दृष्टः, दिग्दृष्टः
शब्दो दिक्शब्द इति दिशं यो न व्यभिचरति न
रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति ।

पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्त-
व्यः—दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) दिशं यो न व्यभिचरतीति । व्यवस्था-
निमित्तो यो न भवति, सम्भावत एव यो दिशि वर्तत इत्यर्थः ।
'दिशि दृष्टः' इत्यस्य प्रदर्शनं 'दिशो शब्दः' इति तु पक्षीसमासः ।
स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिपेक्षी दिशो यो वाचकः पूर्वा-
दिशब्दः ॥ दिक्शब्द आश्रीयत्वे, शब्दप्रवृत्त्यात् । अन्यथा
दिग्भ्य इत्येव ब्रूयादित्यर्थः । यथेवं, दिशः पूर्वार्थेति नामधे-
यानि—इति 'अशेषायाम्' इति सर्वनामसंज्ञानिषेधात् 'पूर्वस्यो
दिशि वसति' इत्यादि न सिध्यति, पीडयेयसंज्ञाभ्रमणात् । इह
च तदभावाददोषः ॥

पुंवद्भावस्तिति । दिशि वर्तमानानां प्रवृत्तिनिमित्तान-
पेक्षणात् समानाख्यामाहृतौ भाषितपुंस्त्वभावात् ॥

सर्वनाम्न इति । यद्यपि दिशि वर्तमानानां व्यवस्था न
प्रवृत्तिनिमित्तं तथापि वास्तवी व्यवस्था विद्यत इति सर्व-
नामसंज्ञायाः प्रवर्तनात् । तदेवं 'व्यवस्थायाम्' इति विषयो
निर्दिश्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं, 'सर्वनाम्नः' इत्येतच्चावश्यं
कतव्यमित्याह—दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । अयं समाना-
कृतित्वानपेक्षः पुंवद्भावः । दिग्वाचिनां त्वयं द्रष्टव्यः ॥ वृत्ति-
मात्र इति । तद्विद्वद्वृत्तिः समासवृत्तिश्च ॥

(उद्योतः) ननु व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तकत्वापि दाब-
न्तस्य दिग्देव दृष्टेस्तस्यापि दिग्भ्यविचारभावात् 'पुंवद्भावस्तु न
सिध्यति' इत्यभिप्रायभाष्यसङ्गतमत आह—व्यवस्थानिमित्त इति ॥
स्वभावत एवेति । दिगतिरिजप्रवृत्तिनिमित्तभूतार्थानपेक्षेत्यर्थः ।
एव च 'दिशं यो न व्यभिचरति' इति भाष्यस्य—दिगतिरिक्तगर्भं प्र-
वृत्तिनिमित्तत्वेनापि नो नाशयत इत्यर्थः । दिशि दृष्ट इति भाष्यस्य
—दिशि कृत्वा दृष्ट इत्यर्थः । तदाह—स्वरूपव्यतिरिक्तेति ।
स्वरूपं—वाचकशब्दस्वरूपम् । यदा—स्वरूपं—वाच्यदिवस्वरूपम् ।
तत्रैव विषयताद्वयेन नाममिति बोध्यम् ॥ पीरयेयेति । दिष्ट
त्वेभ्यः संयुत इति भावः । अत एव 'निषेधा देवानाम्' इति

सिद्धम् । एवं च दिग्वाचकानो व्यवसायप्रेषप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावात्
इति स्थितम् । नन्वेषां व्यवसायप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽपि 'दिग्मेव यो
विशेष्यतयाऽऽह स दिग्शब्दः' इत्याश्रयणात् रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गः,
पुंवत्त्वस्य च सिद्धिः, इति चेन्न; अतिरिक्तार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारक-
बोधाननुभवेन तथा वक्तुमशक्यमिति भाष्याद्यात् । किञ्च तादृश-
प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य देशकालयोरेषि बोधाननुक्तार्थो वक्तुमशक्यः ।
मम तु स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो दिग्बोधको दिग्शब्दः ।
न हि तथा देशादिबोधः, किन्तु प्रवृत्तिनिमित्तान्तरसापेक्ष एवेति न
दोषः ॥ प्रवृत्तिनिमित्तान्तरपक्षमादिति । दिग्वातिरिक्तार्थरूपप्रवृ-
त्तिनिमित्तान्तरपक्षमादित्यर्थः ॥ इयस्या नेति । व्यवसायापेक्षं न
प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ सधापि चास्वीकृति । पृथीमभ्यभागादुद-
याचकपर्यन्तदेशरूपोपाध्यायपरिच्छिन्नायां दिशि कृदिस्तीकारादित्यर्थः ।
षाट्शोपाधिषिष्टाया दिशो बोधात्तदन्तर्गततया व्यवसायऽस्त्वेवेति
भावः ॥

न तु प्रवृत्तिनिमित्तमिति । व्यवसायप्रेषप्रवृत्तिनिमित्ते सतीति
नार्थे इति भावः ॥ ननु भाषितपुंक्तत्वाभावेऽयमपि पुंवद्भावः कथ-
मन्त आह—अयमिति ॥ तत्र बीजं दर्शयति—दिग्वाचिनां विवर्ति ॥
(न्यासप्रयोजनभाष्यम्)

विशेषणार्थं तर्हि ।
क विशेषणार्थेनार्थः ?
'पृथगतसर्थप्रत्ययेन' २।३।३० इति । पृथी तसर्थ-
प्रत्ययेनेत्युच्यमाने इहापि स्यात्—ततो ग्रामात्,
यतो ग्रामादिति ॥

(प्रदीपः) ततो ग्रामादिति । अन्यादियोगे पथमी
वाधित्वा वृथी स्यात् । यदा ग्रामस्यापादानत्वं तदा 'उपपद-
विभक्तौः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति न्यायादप्रसङ्गः पथ्याः ॥
(उद्घोषः) ननु 'ततो ग्रामात्' इत्यस्य 'आगच्छति' इत्यादाव-
न्यपेक्षादानवत्पथमी सिद्धा । न च तदा पथ्याः प्रसङ्गः, पथ्याः
कारकविभक्तिबाधत् आह—अन्यादीति ॥

(११४ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १६)
२१८९ उपर्युपरिष्ठात् ॥ ५ । ३ । ३१ ॥

(निपातनाधिकरणम्)
(वार्तिकावतरणभाष्यम्)
उपर्युपरिष्ठादिति किं निपात्यते ?
(५८२३ सूत्रार्थनिर्देशवार्तिकम् ॥ १ ॥)
॥ * ॥ ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्लिष्टातिलौ
च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्लिष्टातिलौ च
प्रत्ययौ निपात्यते । उपरि, उपरिष्ठात् ॥

(११५ निपातनसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १७)
२१९० पश्चात् ॥ ५ । ३ । ३२ ॥

(धार्तिकावतरणभाष्यम्)
पश्चादिति किं निपात्यते ?
(५८२३ सूत्रार्थप्रसापकवार्तिकम् ॥ १ ॥)
॥ * ॥ अपरस्य पश्चभाव आतिश्च
प्रत्ययः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपरस्य पश्चभावो निपात्यते, आतिश्च
प्रत्ययः । पश्चात् ॥
(उद्घोषः) भाष्ये—'अपरस्येति' । लिङ्गविशिष्टपरिभाष-
याऽपरात्तद्व्याप्तिः ॥

(५८२३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दिक्पूर्वपदस्य च, ॥ * ॥

(भाष्यम्) दिक्पूर्वपदस्य चापरस्य पश्चभावो व-
क्तव्यः, आतिश्च प्रत्ययः । दक्षिणपश्चात्, उत्तर-
पश्चात् ॥

(उद्घोषः) दक्षिणपश्चादिति । दक्षिणाया अपरस्याश्वा-
न्तरात् दिगिति विग्रहः । तस्यानित्यातिप्रत्ययः ॥

(५८२३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अर्धोत्तरपदस्य च समासे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्धोत्तरपदस्य च समासे अपरस्य
पश्चभावो वक्तव्यः । दक्षिणपश्चार्धः, उत्तरपश्चार्धः ॥
(उद्घोषः) समासे इति । 'दिग्वाचकैः' इति शेषः ॥

(५८२३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अर्धे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्धे च परतोऽपरस्य पश्चभावो
वक्तव्यः । पश्चार्धः ॥

(उद्घोषः) अर्धे चेति । 'विनाऽपि दिग्वाचकपूर्वपदम्'
इति शेषः ॥

(११६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १८)

२१९३ एनवन्यतरस्यामदूरेऽपश्चम्याः
॥ ५ । ३ । ३५ ॥

(एनपप्रत्ययाधिकरणम्)
(५८२५ अनुवृत्तिनिर्धारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)
॥ * ॥ अपश्चम्या इति प्रागर्सेः ॥ * ॥
(भाष्यम्) अपश्चम्या इति यदुच्यते प्रागर्सेस्तद्
द्रष्टव्यम् ।

१ 'प्रागर्से' इति क. पाठः ॥

१ 'दिक्पूर्वपदस्य' इति क. पाठः ॥
१ 'उत्तरपश्चार्ध' इत्यस्य क. उल्लेखे न पाठः ॥

द्वेषं विजानीयात् अविशोषेण इत उत्तरमपञ्चम्या
इति । तदाचार्यः सुखं भूत्वाऽन्याचष्टे—'अपञ्चम्या
इति प्रागस्त' इति ॥

(१९७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. १९)

२१९४ दक्षिणादाय ॥ ५ । ३ । ३६ ॥

(भाष्यप्रत्ययधिकरणम्)

(चकारप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

स्वरार्थः,

चितोऽन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा
स्यात् ॥

(प्रयोजनाद्वेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं, तत्र नार्थः स्वरा-
र्थेन चकारेणानुयन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव तिसृम् ॥

(सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्)

विशेषणार्थस्तर्हि ।

क विशेषणार्थेनार्थः ?

'अन्यारादितरैर्दिव्यशब्दान्चूत्तरपदाजादियुक्ते'
१।३।३९ ॥

(प्रदीपः) विशेषणार्थ इति । वाच्यस्वरणयोर्
आकारोऽननुयन्धकसङ्ख्याइत्यय इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) वाच्यस्यादि । वयमि स आकारो न प्रत्ययस-
भाष्यन्यादिताश्चर्यादप्रत्ययस्य तस्यैव ग्रहणावचितिभि आहः ॥

(१९८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २०)

२२०० संख्याया विधार्थे धा

॥ ५ । ३ । ४२ ॥

(धाप्रत्ययधिकरणम्)

(प्रदीपः) यदा विधाद्यन्दः स्त्रीलिङ्ग उपादीयते तदा
तस्यानेकार्थत्वादलिट्ठेऽपि विषये प्रसङ्गः । यदा तु विधानं
विध इति 'धर्म्यं कविधानम्' इति के कृते पुच्छिन्ननिर्देशस्तदा
तस्यैकार्थत्वात्तद्विधप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) विधयशब्दार्थः प्रकार मय प्रसिद्ध इति सख-
यासुपपत्तिराह—यदेति ॥ एकार्थत्वाविति । प्रकाररूपपृथग्भा-
वमात्रार्थकत्वादित्यर्थः ॥ पृथग्भावः—भेदः ॥

(विधार्थविज्ञाताभाष्यम्)

विधार्थ इत्युच्यते, को विधार्थो नाम ?

विधाया अर्थो विधार्थः ॥

यद्येवम्—एका गोविधा, एका हस्तिविधा—
अत्रापि प्राप्नोति ।

• एवं तर्हि—

(प्रदीपः) विधाया अर्थ इति—आचार्यैरुच्यते-
नम् ॥ गोविधेति । धर्मे-विधा—उच्यते ॥

(५८२६ विधापेक्षिणोक्त्यादि ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धाविधानं धात्वर्थपृथग्भावे ॥ * ॥

(भाष्यम्) धाविधानं धात्वर्थपृथग्भाव इति वक्त-
व्यम् ।

(धात्वर्थपृथग्भावविज्ञाताभाष्यम्)

कः पुनर्धात्वर्थपृथग्भावः ?

किं यच्चदेववृत्तः फंसपात्र्यां पाणिना भोवनं भुङ्क्ते
इति ।

नेत्याह ।

कारकपृथक्त्वमेतत् ॥

यत्तर्हि तत्-कस्ये भुङ्क्ते, सापं भुङ्क्ते इति ।

नेत्याह ।

कालपृथक्त्वमेतत् ॥

यत्तर्हि शीतं भुङ्क्ते, उष्णं भुङ्क्ते इति ।

नेत्याह ।

गुणपृथक्त्वमेतत् ॥

(प्रदीपः) कः पुनरिति । किं धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थ
इति कारकं विवक्षितम्, अथ वा धातोरर्थो धात्वर्थः=क्रिया
विवक्षितेति प्रश्नः ॥ कस्य इति । कस्यमहर्षिपुत्रमुच्यते ।
कालपृथग्भावात् पृथग्भावः मन्यते ॥

(उद्घोषः) धातुकृत इति । धात्वर्थकृत इत्यर्थः । तेन
कारकं कर्मादिभ्यपदेशजं कियन् इति तद्भावात्पृथक्त्वमिति भावः ।
अत्र कारककालगुणेण स्वतो भेदः, क्रियायां तु स्वतोऽस्तम्भावप्रकार-
कृतः, क्रियाया धातुना निवृत्तेर्भेदाया परोक्षरिति बोध्यम् ॥ पृथ-
ग्भावः मन्यते इति । 'क्रियायाः' इत्यादिः । उत्तरं तु कालस्यैव
पृथक्त्वमभेदो गम्यते, न तु तत्कृतः क्रियाया इति ॥

(धात्वर्थपृथग्भावनिर्द्धारकभाष्यम्)

कस्तर्हि धात्वर्थपृथग्भावः ?

कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः—क्रिया ॥

यद्येवं क्रियाप्रकारेऽयं भवति । विधयुक्तगताश्च
प्रकारे भवन्ति । एवंविधम्, एवंयुक्तम्, एवंग-
तम्—एवंप्रकारमिति ॥

(प्रदीपः) कारकाणामिति । पूर्वपदार्थविवये एव
प्रश्नप्रतिबन्धने, पृथग्भावस्य सुज्ञानत्वात्तद्विययप्रभानुगात् ।
तत्र पञ्चधा यच्छेतीत्येकस्या गमनक्रियायाः शब्देन निवृत्ते-
दायाः प्रकाररूपगुणपृथग्भावप्रतिपत्तिः ॥

यद्येवमिति । सूत्रन्यायेनैव विदे तार्थिकं नारम्भणीय-
मित्यर्थः । तथा हि—सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार
उच्यते । न न गुणकालकारकपृथक्त्वे किन्तित्त्वानाम्यनुपात्तं,
यस्य प्रकारः स्यात् ॥

ननु सूत्रन्यासे 'पद्यथा श्लोकाः' इत्यादावपि प्रत्ययेन भाष्यम्, वार्तिकन्यासे तु न भाष्यम् । 'एकधा भुङ्क्ते' इति च पृथग्भावाभावात्प्रत्ययस्य न प्रसङ्ग इति भिन्नं फलं सूत्रवार्तिकयोः । नैव दोषः । 'पद्यथा श्लोकाः' इत्यादौ क्रियापदाप्रयोगेऽपि 'अस्ति' इति क्रियापदानुपपन्नादस्ति क्रियापृथग्भावः । 'एकधा भुङ्क्ते' इत्यादावनेकप्रकारभुजिक्रियापेक्ष एकप्रकारस्य भुजेत्स्वेव पृथग्भावः । 'एकः पाकः' इत्यादौ प्रकारस्याविवक्षितत्वात् प्रत्ययाभावः । प्रकारविषयत्वात् न भवत्येव 'एकधा पाकः' इति । 'पद्यथा पाकाः' इत्यादौ भिन्ना एव पाकाः, न त्वेकस्य प्रकारवत्त्वं विवक्षितमिति प्रत्ययो न भवति । 'पद्यथा पाकः' इत्यादौ तु भवत्येव ॥

(उद्घोतः) ननु विशिष्टमेव विशेषणैश्चानामप्रत्ययानुत्तरमनुक्तमन आह—एवंपदार्थेति ॥ भाष्ये—प्रवृत्तिविशेष इत्यस्य विवरण—क्रियेति ॥ शब्देनेति । 'आख्यातशब्देनोपस्थितायाः' इति शेषः । अनेन क्रियायां यत्तत्वं समर्थितम् ॥ प्रकारलक्षणेति । पद्यथाशब्देनेति भावः । एतेन पद्यथाशब्दस्य क्रियापृथग्भाववृत्तित्वमुक्तम् । 'यैर्मन्त्रदेवदत्ताः पचन्ति' इत्यादौ विशेषेति न, उद्घात पचनेनोपस्थिताया यत्र सद्यपया भेदप्रतिपादनं तत्रैव धामलयेनोपपत्तिरिति बोध्यम् । तदुक्तं—निवृत्तभेदाया इत्यादि ॥ भेदको विशेष इति । पद्यथाशब्दादुपभेदकभेदेनैवद्वयमिति बोध्यम् ॥ नन्वेवं फारकादिभूतत्वेऽपि 'दिवा चतुर्णां भुङ्क्ते' इत्याद्यापचित्त आह—न च गुणेति । उक्तमिति भावः ॥

पद्यथा श्लोक इति । अस्य पद्यप्रकारः श्लोक इत्यर्थः । अत्र भेदकः—विशेषः—छन्द आदिः ॥ क्रियापदानुपपन्नादिति । पद्यत्वात्तथायाः पद्यप्रकारत्वं कर्तुः । पद्यप्रकारादादेव—इति श्लोकस्यापि तत्त्वमर्थसिद्धमिति भावः । अस्तीति—योग्यक्रियोपलक्षणम् । एवञ्च सूत्रेऽप्यभिधानस्याभावात्क्रियाविषय एव प्रकारो गृह्यत इति भावः । 'दिवा गच्छति' इत्यादावेकस्या एव क्रियाया अन्तर्गतरप्रकारः प्रतीयत इति बोध्यम् ॥ प्रकारस्याविवक्षितत्वादिति । पाकमन्त्रेकत्वेनैव विवक्षितम्, न त्वन्तर्गतरप्रकारभेदाभावेनैकप्रकारकत्वमित्यर्थः ॥ इत्यादौ र्विति । एकत्वेनानेकप्रकारवत्त्वविवक्षणादिति भावः ॥

(१६९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २१)

२२०२ एकाद्वो ध्यमुज्जन्यतरस्याम्
॥ ५ । ३ । ४४ ॥

(ध्यमुनोऽधिकरणम्) .

(प्रदीपः) धामहणेऽनुवर्तमाने पुनर्धामहणं धामानुसादेशार्थम् । अन्यथाऽऽनन्तर्यादधिकरणविचाल एव ध्यमुज्जिज्ञायेत । ततश्च विधार्थं न स्यात्—एकत्वं युक्त इति ॥

(उद्घोतः) धामहण इति । अनुवर्तमानस्य च पूर्वमेव विहितस्य पुनर्विधानात्सम्भवात्सामित्येव विज्ञास्यत इति भावः ॥ धामाप्रत्येति । विधार्थं निदिष्टस्यापीत्यर्थः । पद्यार्थमेव स्यात्वा-

देवभावानुपपन्नम्, प्रत्ययान्तरेऽप्येतदोपात् । अनन्तरत्वात् 'अधिकरणविचाले' इत्यस्यैव सम्बन्धात् ॥

(५८२७ पूर्वपक्षिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सहभावे ध्यमुज्ज ॥ * ॥

(भाष्यम्) सहभावे ध्यमुज्ज वक्तव्यः । ऐक्यं राशिं कुरु ।

स तर्हि वक्तव्यः ?

(प्रदीपः) सहभाव इति । अनेकस्यार्थसंकीर्णं सहभावः । इहाधिकरणविचालः—एकस्य इत्यस्य विभागेनावस्थापनम् । यथा—एकं राशिं पद्यथा कुरु इति । 'ऐक्यं राशिं कुरु' इत्यत्र त्वेकस्य विभागावस्थापनाभावाभास्यधिकरणविचाल इति मन्यते । वचनं तु विधार्थमेव स्यात् । धामहणं तत्तत्तार्थमेव स्यात्, द्वयोरर्थयोर्मुन्यर्थम्—द्वैधं भुङ्क्ते, एकं राशिं द्वैधं कुर्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु तत्रापि 'अधिकरणविचाले' इत्येव सिद्धमत आह—इहेति ॥ भास्यधिकरणेति । पद्यथा 'अधिकरणविचाले' इत्यस्यासम्भवादसम्बन्ध एवेति भावः । उदाह—वचनं र्विति ॥ नन्वेव 'पद्य' इति न्ययमत आह—धामहणं र्विति । 'द्विभोश्च धमुज्ज' इत्यादौ । 'तत्रार्थद्वयेऽपि पद्यः सम्भवादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः । 'अधिकरणविचाले' इत्युच्यते, न चावश्यं स एवाधिकरणविचालः—यदेकमनेकं क्रियते, यदप्यनेकमेकं क्रियते सोऽप्यधिकरणविचालः ॥

(प्रदीपः) न चावश्यमिति । अधिकरणं—इत्युच्यते । तस्य विचालः—अन्यपाकरणम् । तस्यैकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणमिति सूत्रेणैवेष्टिद्विरित्यर्थः । अनेकस्य यदेकीकरणं तत्र प्रकाराभावात्तदर्थमेव 'अधिकरणविचाले च' इति सूत्रम् । एकस्यानेकीकरणे प्रकारस्यापि सम्भवात् पूर्वमेव सिद्धत्वादित्याहुः ॥

(उद्घोतः) इत्याहुर्निति । अत्राहचिधीय एनेकस्यैकीकरणेऽपि प्रकारसम्भवः, अत एव 'एकधा' इति सिद्धिरित्यने ॥

(१७० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २२)

२२०३ द्वित्रयोश्च धमुज्ज ॥ ५ । ३ । ४५ ॥

(धमुनोऽधिकरणम्)

(५८२८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धमुज्जन्तात् स्वार्थं उद्दर्शनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) धमुज्जन्तात्स्वार्थं उद्दर्शयते, स च विधेयः । पथि द्वैधानि । संशये द्वैधानि ॥

(प्रदीपः) पथि द्वैधानीति । स्वार्थकत्वेऽपि स्वभावतत्त्ववाच्यत्वात् द्वित्रसंख्यायोगः, तत्रैकश्लेषेण बहुवचनम् । कश्चित् 'असिद्धैधानि' इति पाठः ॥

(उद्द्योत.) ननु धनन्तस्यान्यथात्वात्. सार्धं हे तदन्त-
स्याप्यसत्त्वधर्मतया 'द्वैधाणि' इत्युक्तमत आह—स्वार्थिकत्वेऽ-
पीति ॥ सत्त्ववाचित्वादित्यस्य—प्रकारवदाचित्वादित्यस्य ॥ वहु-
वचन कथमत आह—एकशेषेणेति । पथि द्वैधानीत्यस्य—तद्विषये
द्विप्रकाराणि ज्ञानानि, यदा पथि राशीर्द्वैधं कुर्वन्त्येव । संशये
द्विप्रकाराणि ज्ञानानीत्यन्त्याय ॥

(१७१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २३)

२२०५ याप्ये पाशम् ॥ ५ । ३ । ४७ ॥

(पाशपोऽधिकरणम्)

(५८२९ याप्यायंथोऽधिकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पाशपि कुत्सितग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाशपि कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् ।
वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः ।

यो हि 'यापयितव्यो याप्यः' तत्र मा भूदिति ॥

(प्रदीप.) याप्यशब्दोऽयमस्यपादानसाधनो यापिता
अस्माद् गुण इति याप्य = कुत्सित । अस्ति कर्मसाधनो याप-
यितव्यो याप्य, देशान्तरं प्रापयितव्य इत्यर्थः । तत्र विशेषा-
नुपादानादतिप्रसङ्गं मत्वाऽऽह—पाशपीति ॥

(अतिप्रसक्तिनिवारकभाष्यम्)

अथ वैयाकरणः द्वासीरेण कशो व्याकरणेन च
शोभनः, कर्तव्यो वैयाकरणपाश इति ।

न कर्तव्यः ।

कथम् ?

यस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने—तद्-
गुणे यत्कथं प्रत्ययेन भवितव्यम् । न च कार्थस्य
भावात् द्रव्ये वैयाकरणशब्दः ॥

(प्रदीप.) तद्वृण इति । कुत्सितत्वेन प्रतिपाद्य
इत्यर्थः । एतवान्तरात्प्राक्कथ्यते, प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासक्त-
त्वाद् कुत्साश्रयणस्य न्याय्यत्वात् । यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तस्य
कुत्सा न सम्भवति—अथको देवदत्तक, सक—दृष्ट्यापौ, तत्र
सहचरितगुणक्रियाकुत्साश्रयणं प्रत्ययो भवत्येव । एव च देवद-
त्तपाश इत्याद्यपि भवति, ययभिधानमस्ति ॥

(उद्द्योत.) भाष्ये—तदभिधानेत्यस्य न्यायस्य—तद्वृणो
युक्तस्ये इति ॥ ननु न वैयाकरणत्वरूपे गुणेऽयं प्रत्यय, प्रकृत्यैवे-
तनिरपेक्षश्चोक्तत्वादत्त आह—कुत्सितत्वेनेति ॥ प्रत्यासक्त-
त्वादिति । शब्दाभावात्तेनेति भावः । कुत्साश्रयणस्येत्यस्य—'तत्र'
इत्यादि ॥ यत्र श्रुतिः । अतो कुत्सावसम्भाव्येति भावः । देव-
दत्तक इत्यादौ 'कुत्सिते' इति कर्त्तुं ॥

(१७२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २४)

२२०६ पूरणान्नागे तीयादन्

॥ ५ । ३ । ४८ ॥

(अनुप्रत्ययाधिकरणम्)

(पूरणग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

पूरणग्रहणं शक्यमकर्तुम्, न शपूरणस्तीयशब्दो-
ऽस्ति यत्र दोषः स्यात् ।

ननु चायमस्ति—मुखतीयः, पार्श्वतीय इति ।
अर्थचन्द्रग्रहणे नानर्थकस्य—इत्येयमस्य न भवि-
ष्यति ।

उत्तरार्थं तर्हि पूरणग्रहणं कर्तव्यम्—'प्रागेका-
दशभ्योऽच्छन्दसि' (४९) इति पूरणाद्यथा स्यात् ॥

(१७३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । १ आ. २५)

२२१० एकादाकिनिच्चासहाये

॥ ५ । ३ । ५२ ॥

(आकिनिचोऽधिकरणम्)

(५८३० पूर्वपक्षिण उपसक्त्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एकादाकिनिचि द्विषहर्थे

प्रत्ययविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकादाकिनिचि द्विषहर्थे प्रत्ययो
विधेयः । एकाकिनौ । एकाकिन इति ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

एकशब्दोऽयं संख्यापदम्, संख्यायाश्च संख्येय-
मर्थः ॥

(प्रदीप.) एकादाकिनिचीति । एकशब्दं संख्या-
वाच्येवेति मन्यते । असहायग्रहणं च तदर्थस्य विशेषणत्वात्
अभिधेयनिर्देशः, अविविचमानत्वं ज्ञातीयेककार्यसहायार्थविनि-
प्रत्ययो यथा स्यात्, एकमाकाशमित्यादौ मा भूदिति ॥

(उद्द्योत.) नन्वसहायार्थैकशब्दात्प्रत्ययविधानेन द्विवृत्तौ-
रपि सिध्येल्लेखेत्त आह—एकशब्द इति । प्रसिद्धतरत्वात् यत्र
गृह्यत इति मन्यत इत्यर्थः । यत्र शास्त्रे सवन एकशब्दादु-
वादे तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम्, अन्यथा 'एकेऽप्यप्राणा', 'तेने-
कदिक्' इति भाष्यसंज्ञानामपि पूर्वपक्षिणं कल्प्यं स्यात् ॥ नन्वे-
वमसहायग्रहणं किमर्थमत आह—असहायग्रहणमिति ॥ सद्-
र्थस्य विशेषणत्वादिति । एकशब्दार्थविशेषणत्वादित्यर्थः ॥
नाभिधेयनिर्देश इति । एकशब्दार्थनिर्देश इत्यर्थः । अस-
'मा भूत्' इत्येव नान्वयः ॥ अर्थविशेषणत्वमुपपादयति—अविच-
मानेति । अविविचमानस्तुत्यातीय एककार्यं सहायो यथावर्थस्य,

वादग्राहकानि इत्यर्थः । एव च सम्प्रयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषा-
वातिहेतुत्वात् 'एकमात्राद्यम्' इत्यादिभ्याश्चिदिति बोध्यम् ॥

(५८३१ समाधानपार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु संख्यादेशवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

द्वियर्थार्थायाः संख्याया एकशब्द आदेशो व-
क्तव्यः ॥

(प्रदीपः) कथं पुनर्द्विवचनं प्रत्ययो विधीयते ? न ह्येक-
शब्दो द्विवचनं वर्तते इत्याह—सिद्धं त्यजति । सख्येवादेशः
संख्यादेशः, स च द्वियुक्तशब्दयोरसहायस्य येल्लर्थः । द्वियु-
क्तशब्दोरप्यसहायप्रवृत्तं विशेषणमाश्रयणीयमेव ॥

(उद्घोषः) इत्याहति । पूर्ववार्तिकसमवेतमित्यत्र 'आदे-
ल्लर्थः ॥ आश्रयणीयमेवेति । 'द्वौ काला रात्रौ' इत्यादौ भ्याश्च-
यमित्यर्थः ॥

(५८३२ प्रकारान्तरेण समाधानपार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ असहायस्य वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) असहायस्य वा एकशब्द आदेशो
वक्तव्यः । असहायः—एकाकी । असहायी—एका-
किनी । असहायाः—एकाकिनः ।

सिद्धयति ।

सुखं तर्हि भिद्यते ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तमेकावाकिनिचि द्विवचनं प्रत्ययविधा-
नमिति ।

नेप दोषः ।

अयमेकशब्दोऽस्त्येव संख्यापदम् । तद्यथा-
एकः, द्वौ, बहुव इति ।

अस्त्यन्यार्थं वर्तते । तद्यथा—'सधमादो युञ्ज ए-
कास्ताः' । अन्या इत्यर्थः ।

अस्त्यसहायवाची । तद्यथा—'एकाग्रयः, एक-
हलानि, एकाकिभिः शुद्धैर्जितमिति ।

तद्योऽसहायवाची तस्यैव प्रयोगः ॥

इति धीमन्नागवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये

पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) अयमेकशब्द इति । उपलक्षणं चैतदर्थ-
प्रदर्शनम् । प्राथम्येऽपि हि वर्तते—'एके अल्पप्राणाः' 'एको
गोत्रे' इति । समानार्थेऽपि वर्तते—'तेनैकदिक्' इति । साधार-

णेऽपि वर्तते—'देवदत्तस्य दत्तस्योरेका माता' इति ॥ एकाग्रय
इति । अवाकिनिचः कनो वा सुमिवहेयः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यट्पुनकेष्यट्कृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
स्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्घोषः) नन्वेकशब्द इति कथं ? कनाकिनिचोः प्राप्तेरत्र
आह—अत्रेति । 'आकिनिच' इति चेन्न 'मानपश्वयोः'—'इत्यनो ह्यु-
प्यनुकृष्यते, स च वनाकिनिचोरेव । विधानसामर्थ्यात्तत्रैव श्रवणं,
तत्र भाष्यप्रयोगादभिधानाच्च म्यवस्यनमित्याहुः ॥ भाष्ये—तद्योऽ-
सहायेति । एवञ्च 'ब्रह्मण्य' इत्यभिप्रेयनिर्देश इति भावः ॥

इति श्रीशिवमहर्ष्यनसवीरगर्भनगार्जुनीमहर्ष्ये भाष्यप्रदीपो-
ह्योते पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

॥ अथ द्वितीयमाह्निकम् ॥

(५८४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ भां. २६)

२२३ अतिशयने तमविधनौ

॥ ५ । ३ । ५५ ॥

(तमपोऽधिकरणम्)

(अतिशयनार्थबोधकभाष्यम्)

अतिशयन इत्युच्यते—किमिदमतिशयन इति ?
देव्याः सुप्रतिबन्धाः क्रियन्ते । यावद् ब्रूयात्प्रकर्षे
अतिशय इति तावदतिशयन इति ॥

(प्रदीपः) किमिदमिति । किमप्यन्तर्त्यं निर्देश
आहोसिदप्यन्तस्य, कथेह्येव येल्लर्थ इति सन्निधानं, वृच्छति ॥

देव्या इति । देव्या = देव्या = साधुत्वेन प्रतिपाद्या, एते
सुत्रे विवक्ष्यन्ते प्रसङ्गेन साधुत्वप्रतिपादनार्थम्, ततो निपातना-
दीर्घत्वमित्युक्तं भवति ॥ यावदिति । यावत्तावच्छब्दो परि-
माणोपाधिभावपि परिच्छेदसाधर्म्यादन्यत्रापि प्रयुज्येते ॥

प्रकर्ष इति । अनेकार्थत्वाद्वातुना रोतिरभिभवः, अतिशब्दस्तु
यौतकसंज्ञेयार्थस्य । यथा—सिद्धिर्गतिरिति विद्यते वर्तते, स एव
गतावपि, प्रशब्दस्तु तत्रतस्य प्रारम्भस्य यौतक—प्रतिष्ठत
इति ॥

(उद्घोषः) यद्यपि ब्रूया भ्यन्तनिर्देशनिश्चयस्तथापि तत्रा-
र्थासिद्धतिरित्याशयेन सन्देह इत्याह—किमयमिति । अन्त्येऽर्था-
सिद्धतिर्भाष्ये स्फुरीत्यवस्थिति । अर्थानुसारात्प्रतिगम्य इत्याशयेनोत्तर-
देव्या इति ॥ यद्यप्येतेष्व. परिमाणे बहुषो विधानादाह—याव-
दिति । यावत्तावच्छब्दविभो निपातावच्छब्दविभक्त्ये । कैवरी
स्वुक्तिरिति भावः । 'अतिशये' इत्यत्र कर्षेयम् ॥ ननु श्रेते. कथं
प्रकर्षोऽर्थोऽत्र आह—अभिभावे इति । सापेक्षदेवतस्य नूनी-
करणरूपे हलर्थः । नत धव 'शुद्धमतिशये' इति सकनेकालस्यप-

१ अथङ्गतमिति । सुग्रीव विद्वेः भगवान् इत्येवमथङ्गतत्वमिति भावः ॥

२ कर्षेयमिति । 'अतिशयनसम्बन्धे' इत्यादि ॥

३ देव्या देव्या इति । 'अतिशयने' इत्यत्र भ्यन्तस्य निर्देश इत्येतन्नो

पपद्यते, अन्त्येऽर्थासिद्धते । अन्त्यस्य तु तैत्तद्वत् सवत्तति भवन्त्यामिषेभ्य
'अतिशयने' इत्येतद्वत् निपात्यत इत्यर्थः ॥

व्रम् ॥ तस्यैवाधेयेति । तद्वत्ताऽऽत्यन्तिकत्वरूपाधेयैः, दृष्टा-
न्तोपपादनवलेन तथैव लाभात् ।

(प्रकर्षान्वयबोधकभाष्यम्)

कस्य पुनः प्रकर्षं प्रत्यय उत्पद्यते ?

‘उद्याप्रातिपदिकात्’ (३११) इति वर्तते, उद्या-
प्रातिपदिकस्य प्रकर्षे ।

उद्याप्रातिपदिकं वै शब्दः, न च शब्दस्य प्रक-
र्षोपकर्षौ स्तः ।

शब्देऽसंभवाद्यर्थे कार्यं विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) कस्य पुनरिति । द्व्यवाचिनीह प्रकृतिः,

न च द्व्यस्य प्रकर्षोऽस्तीति नत्वा प्रश्नः ॥

उद्याप्रातिपदिकादिति वर्तत इति । ननु सुवन्त-
समानाधिकरणश्रुतिभिरैतद्विदितमिति वयम् । यदुक्तं—‘प्रियङ्गु-
त्सनादिर्यु पुनः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः’ इति । ‘घञालतनेषु
कालनाम्नः’ इत्यलुविधानाह्निनाम् । नैप दोषः । प्रकृतेरिदमु-
पलक्षणम् । सा च प्रकृतिः सुवन्ता वा भवतु, ट्याप्रातिपदिकं
वैति विशेषे तात्पर्याभावः ॥

न च शब्देत्येति । शब्दस्याभिधानत्वादभिधानस्य चाभि-
धेये गुणभावाद् गुणस्य च स्लोपकारं प्रत्ययनेष्टत्वादिति भावः ।
यदा तु तस्य गुणभावो नास्ति तदा भवत्येव प्रकर्षयोगः—उच्चा-
तरः शब्दः, नीचतरः शब्द इति । ननु च यथा शुक्रतरः पद
इति गुणस्यापि प्रकर्षे आधीयते द्व्यप्रकर्षहेतुत्वेन, तथा शब्द-
स्याप्याधीयताम् । नैतदस्ति । शुक्रादयो द्व्यस्यमवैताः स्वयं
प्रकृष्टा, द्व्यप्रकर्षहेतवो भवन्तीति युक्तान् गुणप्रकर्षाश्रयः,
शब्दश्च बाचकत्वादभिधेयासमवायात् खगलेन प्रकर्षगोभिषेयं
प्रकर्षयुक्तं न बाकोऽभयमस्ति निति तत्प्रकर्षं प्रत्ययनेष्ट एव ॥

(उद्घोषः) नमून्सितत्वात्प्रकृष्टप्रकर्षं प्रत्यय उत्पत्त्यत इति
‘कस्य पुनर्’ इति प्रश्नोऽनुपपद्यते आह—द्व्यवाचिनीति । द्व्यस्य
स्वतः प्रकर्षाभावमपे स्वयमेव वदिस्यति ॥

ननु सुवन्तेति । सुवन्तेन समानाधिकरणा श्रुतिवैषां तैरि-
त्यर्थः । अनेन ‘अतिशयने’ इत्यस्य प्रकृष्टवैशिष्ट्येणैव सूचयति ।
पृथक्स्तिद्वैतिलनेनास्यतत्साधिविधानामभेदा नोक्तानां समानाधि-
करणश्रुतिव्याप्त्यै ध्वनयति ॥

ननु शब्दस्यापि तात्तात्पर्यादिप्रकर्षोऽस्तेवेत्यत आह—शब्द-
स्येति ॥ अभिधानत्वादिति । अभिधावक्तवादित्यर्थः ॥ अभिधेये
गुणभावादिति । अभिधेयप्रतिपादने व्यग्रत्वात्स्वगतप्रकर्षप्रतिपादने
पक्ष तात्पर्याभावादिति भावः ॥ उच्चतर इति । अस्य हि शब्द-
पुत्र नाप्यस्ति न तस्य गुणत्वमिति भावः । वस्तुतस्तथापि तद्व-
त्गुणसोच्यत्वादेयं प्रकर्षः, न तु स्वरूपतः शब्दे इति बोधश्च ॥
ननु गुणभूतगुणादिप्रकर्षे यथा प्रत्ययस्त्वा गुणभूतशब्दप्रकर्षोऽप्य-
सु-रणी चक्रे—ननु च यथेति ॥ शब्दस्यापीति । नाचकस्या-
पीत्यर्थः ॥ शुक्रादय इति । येषां हि द्रव्याभितत्वेन तत्प्रकर्षस्य

द्रव्यप्रकर्षप्रयोजकताया वस्तु शब्दवत्त्वेऽपि शब्दगतस्य तस्य तत्प्रकर्ष-
प्रतिअप्रयोजकत्वादिति भावः ॥ गुणप्रकर्षाश्रय इति । द्व्यप्रकर्षहे-
तुत्वेन तदाश्रयणं युक्तमित्यर्थः ॥ तत्प्रकर्षं प्रति—द्रव्यप्रकर्षं प्रति,
अनपेक्ष एव—तदनुपपादक एवेत्यर्थः । यद्यपि शब्दार्थयोरपि
तादात्म्याध्यासः ‘तस्य भावः’ इति स्मृते कैयटेनोक्तः, पातञ्जल्यस-
तद्भाष्यादौ च स्पष्टः, शब्दालिङ्गितैव चार्थप्रतीतिर्हर्षादिभिर्येत्तस्यैव
तस्याप्यभिधेयसमवायः, तथापि स्वरूपत उच्चत्वादिरूपेण तद्वत्प्रकर्-
षेण द्व्यस्य प्रकर्षो न प्रतीयत इति तात्पर्यम् । न च शब्दस्य
—प्रकर्षप्रकर्षाभ्यां तदर्थस्य प्रकर्षाप्रकर्षौ स्तः—प्रतीतिविषयो भवत
इति भाष्याक्षरार्थः ॥^१

(प्रातिपदिकार्थप्रदर्शकभाष्यम्)

कः पुनरुद्याप्रातिपदिकार्थः ?

द्रव्यम् । न वै द्रव्यस्य प्रकर्ष इष्यते ।

एवं तर्हि—गुणः ॥

(प्रदीपः) द्रव्यमिति । यत्किञ्चिद्वदं तदिति सर्वनाम-
परामर्शयोग्य वस्तु तद्रव्यत्वेन विवक्षितम् । तेन जातिगुण-
क्रिया अपि गृह्यन्ते ॥ न वै द्रव्यस्येति । यद्वस्तु स्वातन्त्र्ये-
णाभिधीयते तस्य प्रकर्षो नास्तीत्यर्थः । तथा हि—‘शुक्रतदं
रूपम्’ इत्यनं गुणस्यापि प्राधान्येनाभयणाद् द्रव्यस्याभितादेव
निमित्तान्तरात् प्रकर्षः ॥

एवं तर्हि—जातिगुणः, स कश्चि-
च्छब्दप्रश्रुतिनिमित्तं, शुक्रतरः पद इति यथा । पदस्य स्वतो न
शुक्रस्य नाप्यशुक्रस्य शुक्रो गुणो व्यपदेशो हेतुः, एवं खगतप्रकर्-
षप्रादरेण द्रव्यस्य स्वतोऽप्रकृष्टस्य प्रकृष्टव्यपदेशहेतुर्भवति ।
तदुक्तं हरिणा—

द्रव्यस्याव्यपदेशस्य य उपदीयते गुणः ।

भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयते ॥

अरूपं पररूपेण द्रव्यमाख्यायते यथा ।

अप्रकर्षं प्रकर्षेण गुणस्यापीष्यते तथा ॥ इति ॥

यद्यपि द्रव्ये तत्र बहवो गुणाः सन्ति, तथाऽप्यन्तरङ्गत्वा-
त्प्रश्रुतिविमित्तगुणप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः । क्रियाशब्देभ्यः पाचका-
दिभ्यः क्रियायाः प्रश्रुतिनिमित्तत्वात् तत्प्रकर्षं प्रत्ययः । जाति-
शब्देभ्यस्तु जातेः प्रकर्षाभावात्तात्तद्व्यतिरिक्तब्रह्माहोदादि-
प्रकर्षं प्रत्ययः । उपधिसङ्गर्गेण तु विना द्रव्यस्य न प्रकर्षो
नापि शब्दवाच्यत्वमस्ति । तदुक्तम्—

सर्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदेहेतुना ।

प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति चाच्यताम् ॥ इति ॥

तत्र शास्त्रः—प्रकर्षो द्रव्ये भवतु मा वा, आश्रितधर्मद्वार-
वस्तु तत्प्रकर्षः शब्देनाभिधीयते, न तु तत्परिप्रेक्षः स्वगतः ।
‘अद्वैत्यप्रकर्षे’ इति निषेध उपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षद्रव्यविषयो
द्रव्यः ॥

१ यदुक्तमिति । ‘इतिवत्’ आदि ३० इति एते भाष्ये इत्यर्थः ॥

२ ‘प्रियङ्गुत्सनादिर्यु तदा प्रवर्ततेऽसौ’ इति अ. अ. ३. पा. ३३३ ॥

३ अनेन—प्रकृतेरिदमुपलक्षणमिति मरीचकमेव ॥

४ अ. अ. ३. पा. ३३३ इति पाठः ।

५ अत्रत्यप्रकर्ष इति । निमित्तब्रह्मव्यतिरिक्ते एते ॥

अदूरविप्रकर्ष इति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—महान् सर्पपः, महान् हिमवानिति ॥

(प्रदीपः) महान् हिमवानिति । संप्रपान्महीयान् हिमवानिति मा भूदित्यर्थः ॥

(एकदेशिन उपसंहयानभाष्यम्)

जातेनैति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—वृक्षोऽयम्, वृक्षोऽयमिति ॥

(प्रदीपः) जातेरिति । आश्रयप्रकर्षाच्चातेः प्रकर्षे मन्यते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—जातेनैति । जातेः प्रकर्षे प्रत्यये नैत्यर्थः ॥ ननु जाती कथं प्रकर्षेऽत आह—आश्रयेति । यथा आश्रितगुणप्रकाराद्रव्यप्रकारः, तथा लक्षणप्रकाराद्रव्यगतत्वेन जातेः प्रकर्षे मन्यत इति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीवानीमिदं भवति—गोतरः, गोतरा, अश्वतरः, अश्वतरा—इति ।

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

नैप जातेः प्रकर्षः ।

कस्य तर्हि ?

गुणस्य ।

गौरयं यः शकटं वहति, गोतरोऽयं यः शकटं वहति सीरं च ।

गौरियं या समां समां विजायते, गोतरेयं या समां समां विजायते स्त्रीवत्सा च ।

अश्वोऽयं यथावाति योजनानि गच्छति, अश्वतरोऽयं योऽष्टौ योजनानि गच्छति ॥

(प्रदीपः) कस्य तर्हीति—प्रश्नः ॥ गुणस्येति—परित्यागः । अभिधेयसहचरितलोकप्रतिष्ठगुणप्रकर्षोभयो द्रव्यस्य प्रकर्ष इत्यर्थः । केचित्तु गुणसमुदाये शब्दप्रगति मन्यमानाः पञ्चाभागतर्भूतसंसार्य गुणस्य प्रकर्ष इत्याहुः ॥

(उद्द्योतः) अभिधेयसहचरितेति । संक्षिप्तिमिधनादि-साधनितेत्यर्थः ॥ केचित्तिविति । पातजया इत्यर्थः । 'क्रियाम्' (१।१।२) इति एते भाष्येऽपि लक्षणेनयः ॥ गुणसमुदाये इति । गौरीवातिगुणसमुदाये इत्यर्थः ॥

(एकदेशिन उपसंहयानभाष्यम्)

तथा "तिट्ठ" ५।३।५ इत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्, साधनप्रकर्षे मा भूत् ॥

(प्रदीपः) साधनप्रकर्षे मा भूदिति । ननु च साधनस्य गुणभावात् प्रधानस्य च क्रियायाः प्रकर्षेऽसंभवात्-प्रकर्षे एव प्रत्ययो भविष्यति । एवं मन्यते—प्रधानानि स्वगतेनापि धर्मेण तद्वत्त्वेन व्यपदिश्यन्ते । गुणगतेनापि तत्र साधनप्रकर्षाश्रये क्रियाप्रकर्षे प्रत्ययो मा भूत्, स्वगते यथा स्वादि-लेखमर्थं क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(उद्द्योतः) एवं मन्यत इति । स्वगतप्रकर्षसंभवे गुणप्रकर्षेण तद्वत्त्वम्यहारे न मानमिष्यत एवमुक्तिः ॥ स्वगते इति । स्वगत एव यथा स्वादित्यर्थः ॥

(एकदेशिमहानां समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः ।

यत्तावदुच्यते—'गुणग्रहणं कर्तव्यम्' इति ।

न कर्तव्यम् । यस्य प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति । गुणस्य चैव प्रकर्षो न द्रव्यस्य ।

कथं प्राप्यते ?

एवं हि दृश्यते लोके—इह समाने आयामे विस्तारे पटस्यान्योऽर्घो भवति काशिकस्य, अन्यो माधुरस्य ।

गुणान्तरं च खल्वपि शिल्पिन उत्पादयमाना द्रव्यान्तरेण प्रक्षालयन्ति । अन्येन शुद्धं धौतकं कुर्वन्ति, अन्येन शैफालिकम्, अन्येन माध्यमिकम् ॥

(प्रदीपः) नैप दोष इति । बहुनामपि दोषाणां प्रक्रमे सामान्यस्य विवक्षितत्वादेकवचननिर्देशः ॥ यस्य प्रकर्षोऽस्तीति । सर्ववैयर्थ्याद्यप्येकत्वादुपाधिनिरदेशस्येति भावः ॥ काशिकस्येति । काशियु भव इति उष्मिदश्वरेक-तरः प्रत्ययः ॥ गुणान्तरमिति । पूर्वं मूल्यान्तरदर्शनाद्वृण-प्रकर्षः प्रतिपादितः, अत्र तु प्रत्ययभेददर्शनादिति विशेषः ॥

(उद्द्योतः) ननु द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षोऽस्तव आह—संभवेति । यदि तेन सत्रः प्रकर्षोऽस्ति सर्वसाधनी व्यभिचारा-भावः, अन्यथाऽस्तव्यव इति भावः ॥ पूर्वं मूल्यान्तरेति । यदि स्वत एव द्रव्ये प्रकर्षः साधना देवभेदमात्रेण मूल्यान्तरं न साध, तदर्थो यत्तदेव न साधिति भावः । तस्मादेवभेदतुल्यप्रकर्षेऽनुमेव मूल्यान्तरं, गुणप्रकर्षेण च यत्तदेव इति तत्वेन प्रकर्षे इति तादर्थ्यम् ॥

गुणप्रकर्ष इति । देवभेदतुल्यप्रकर्ष इत्यर्थः । पौलकैफा-निकादयः प्रधानवैयर्थ्यात्तद्वत्ता वयस्य गुणविशेषाः ॥

(एकदेशिवाक्षेपस्य समाधानभाष्यम्)

यद्युच्यते—'क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समा-नगुणग्रहणं कर्तव्यम्, शुक्लाह्वणे मा भूत्' इति ।

१ उपाधिति । २ सर्ववैयर्थ्यादुपाधिनिरदेशः । ३ लोके न तथा प्रत्यये इति भावः ।

४ तत्र हि—द्रव्ये च यत्तथा वा संज्ञकता । यदि साधनसमुदायो द्रव्यस्य इति भावः ।

५ 'यत्तदेव' इति उपाधिति । ६ तत्र नैप इति । ७ तत्र नैप इति । ८ तत्र नैप इति ।

१ संभवेति । यथा कर्मफलं साधनवैयर्थ्यात्तद्वत्ता नैप इति भावः ।

२ यदि तस्येति । द्रव्यस्य चात्र यत्तदेव नैप इति भावः ।

३ तत्र नैप इति । द्रव्यस्य चात्र यत्तदेव नैप इति भावः ।

साधनप्रकर्षेण क्रियाप्रकर्षेण न नियत इति न तत्प्रकर्षव्यवहारेण क्रियाप्रकर्षव्यवहार इति भावः ॥ उक्तन्यायेति । एकत्वरूपत्वार्थः । 'वाचकेन स्वस्वपुत्तभ्यमिति न्यायः' इति वक्तुं युक्तम् । तत्तत्समूहरूपद्वित्वस्य भेदो नास्तीति न वक्तुं शक्यमित्यन्ये ॥

(शौक्ल्यगुणस्यैकत्वप्रस्थापकभाष्यम्)

किं पुनरेकं शौक्ल्यमाहोसिचाना ?

किं चातः ?

यथेकं, प्रकर्षो नोपपद्यते । न हि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवति ।

अथ नाना, समानगुणग्रहणं कर्तव्यम्—शुक्लात् कृष्णे मा भूदिति ।

अस्त्वेकं शौक्ल्यं, तच्च विशेषवत् ॥

(प्रदीपः) किं पुनरेकमिति । ननु समानधर्मोपलब्ध्यादिदोषाग्रहणाच्च संशयः, न चैकानेकयोर्विशेषाग्रहणम् । नैव दोषः । एकस्यापि भेदव्यवहारो दृश्यते, यथा—परब्रह्मण पट्टरापीत्, पट्टतरक्षेपमः—अन्य एवायं सृष्ट इति । तथाऽनेकस्मिन्मध्येकव्यवहारो दृश्यते, यथा—भिन्नाऽपि क्रिया निरुत-भेदाऽऽख्यातेनाभिधीयते इत्येकोच्यते । तत्रैवो हि 'भवद्भि-रास्यते' 'भवन्त आसते' इत्याद्यो भिन्नैः कर्तृभिः साध्यानि स्वसमेतानि भिन्नान्येवासन्ति । एकत्वं चाभिलोक्य—'न तिट्-न्तान्येकोपारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वात्' इति । एवं च किमेकं शौक्ल्यमाध्वभेदात्पूषवितभेदम्, उतानेकमेव ? इति संशयात् प्रश्न उपपन्नः ॥

यथेकमिति । एकत्वे जातिवद् गुणस्य प्रकर्षानुपपत्तिः ॥

समानगुणग्रहणमिति । तुल्ये भेदे यथा शौक्ल्यस्य शौक्ल्यान्तरापेक्षः प्रकर्षः, एवं कृष्णापेक्षोऽपीति तदपेक्षे प्रकर्षं प्रत्ययनिरूप्य समानगुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । ननु यस्याप्येकं शौक्ल्यं तेनापि भिन्नगुणापेक्षे प्रकर्षं प्रत्ययस्य निवृत्तिर्विधेया । नैव दोषः । एकत्ववादिनो यथा शौक्ल्यस्यान्तापेक्ष-प्रकर्षानुपपत्तिः, एवं गुणान्तरापेक्षोऽपि प्रकर्षो नोपपद्यते । यथा गोत्वं नारापेक्षया, नापि जायन्तरापेक्षया प्रकृत्यते, गुणभेद-पात्री तु नेरुतिवन्धनं प्रकर्षं सर्वत्रेच्छतीति तेनैव समानगुण-ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

विशेषवदिति । ततो विशेषाध्वत्वादित्यनुपपन्नः प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) समानधर्मः—साधारणधर्मः । विद्दोषः—वैषम्यम् । उद्द्योतयतीति चात्र नास्तीत्याह—न चैकानेकयो-रिति । पञ्चवनेत्यवयववैषम्यस्य रश्मिद्वयमिति भावः ॥ एक-त्वातिरिक्तयोर्वैषम्यवैषम्याच्च शत्रुसद्वति—एकस्यापीति ॥ पृष्टाये इति । भागवनेतरसरेऽपि न ॥ प्रकर्षप्रयोजक इत्यभि-मानः ॥ नाप्ये—न हि संनयेति । तत्र वैज्ञानिक दोषत्वार्थः ।

'असादय शुक्लतरः' इत्येवमिदृच्छिशुगुणप्रतियोगिकातिशयवच्छु-गुणवानयमिति बोध इति भावः ॥ ननु भिन्नयोः कथं प्रकर्षः ? अन्यथा आख्याभिरूपयोरेष स सादर आह—तुल्ये भेदे इति ॥

प्रकर्षो नोपपद्यत इति । एकत्वं स्वावाचकात्तरुत्पत्तिनियामकप्र-कर्षविरोधीति भावः । तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति—यथेति ॥ जात्य-न्तरापेक्षेयति । जातिवाचकात्तरुत्पत्तिनियामकसद्वर्तगतः प्रकर्षो ? नास्तीत्यर्थः । एतेन 'आख्यात्वाच्छुद्वयं प्रशस्ततरमिति प्रकर्षोऽस्त्ये-व' इत्यपास्तम् ॥ सर्वेति । सजातीये विजातीये चेत्यर्थः ॥ विशेषाध्वत्वादिति । स च प्रकर्षः सजातीयापेक्ष एव, न तु विजातीयकृष्णापेक्ष इति भावः । 'रूपादि सादयवच्च' इति साहचानुसारेणैव । अत एव 'अल्पत्वमहत्त्वकृतः' इत्युक्तिः सङ्गच्छते । अथे—निर्विशेषमित्यस्य—निरूपयमित्यर्थः ॥

(गुणे विशेषमतिपादकभाष्यम्)

किं कृतो विशेषः ?

अल्पत्वमहत्त्वकृतः ।

अथवा पुनरस्त्वेकं निर्विशेषं च ।

ननु चोक्तं 'प्रकर्षो नोपपद्यते न हि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवति' इति ।

गुणान्तरेण प्रच्छादनात् प्रकर्षो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अल्पत्वमहत्त्वकृत इति । कविदाध्वेऽस्य शौक्ल्यं कश्चित्तु सहदित्यर्थः ॥ गुणान्तरेण प्रच्छादना-दिति । समेदात्, मिथीकरणादित्यर्थः । यथा जात्युत्पत्त्यादि-वाधिताया मल्लिकार्प्याः ॥

(उद्द्योतः) संभेदादिति । गुणान्तरेण कृष्णादिना प्रच्छा-दित्वादादिकरः । औजस्यवादिगुणान्तराच्छादितस्य च प्रकर्ष इति भावः । 'न ॥ आख्याभिरूपे' इति माय्य स्वभावमूलकतया प्राप्त्याख्यातम् । एव च भेदेऽपि स्वभावादेव सजातीयभिन्नापेक्षयैव प्रकर्षः, न ॥ भिन्नजातीयापेक्षः प्रकर्षः शुद्धादिभ्यस्तत्तरुत्पत्तिनिमित्त-मिति भावः । अत्र भागवता शुद्धादिगुणेष्वन्येकप्रकर्षकथनेन व्यवहा-रोपपादकवदार्थानामवास्यत्वं सूचितम् ॥

(नानावैषम्ये दोषाभावाप्रतिपादकभाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु नाना । ननु चोक्तं—'समान-गुणग्रहणं कर्तव्यम्, शुक्लात् कृष्णे मा भूत्' इति । न कर्तव्यम् । समानगुण एव स्वर्धा भवति । न ह्याख्याभिरूपी स्पर्धते ॥

वाचकेन स्वस्वपुत्तवत्त्वम्, न च शुक्लात्कृष्णे उत्पद्यमानो वाचकः स्यात् ॥

(अतिशयनाध्वस्य प्रत्ययाध्वस्य प्रवृत्तिविशेषणत्वं यैविविचारभाष्यम्)

किमन्तात्पुनरुत्पत्त्या भवितव्यम् ?

(प्रदीपः) किमन्तादिति । 'अतिशयने' इति किं

(उद्योतः) ननु प्रत्ययार्थपक्षेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षे एव प्रत्ययलोचनस्यापि वयोवाचकत्वं दुर्बलमत आह—प्रत्ययार्थेति । तत्र अतिशयितुर्विशेष्यत्वेन पदसप्तद्विषेणत्वमावात्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति भावः ॥ चिप्रकर्षादिति । गुणान्तरस्य शब्दतोऽनुपसित्वा विप्रकर्षे इति भावः ॥ भाष्ये—अन्यतिरिक्तं वय इति । वयः—प्रकृतं वयः केवलवयसोऽव्यतिरिक्तम्—अनतिरिक्तमित्यर्थः ॥ तरप इति । वस्तुतस्तत्तरपा—तत्प्रकृतिभूतेन तदन्तर्गतकेन कुमारीशब्दादिनेत्यर्थः । तेन वयोविशिष्टाभंगतकीलस्योक्तत्वेन तच्छ्रोतको जीप् पुनरेति भावः ॥ स्त्रीत्वस्य । वयोरूपप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टाभंगतकीलत्वस्येत्यर्थः । तरन्तस्य तु प्रकर्षः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं, अतस्तद्विशिष्टाभंगत्वे स्त्रीत्वे न 'वयसि—' इति जीवेति भावः । अत एव 'गोतरा' इत्यादौ न जीप्, तदाह—स्त्रीत्वमात्रमिति । न तु वयोमात्रविशिष्टाभंगत्वं, तदेव हि 'वयसि प्रथमे' इत्यस्य प्रकृतो निमित्तमिति भावः ॥ यथेति । सा हि प्रातिपदिकेनोक्तोऽप्यर्थे भवतीति भावः । इममाद्ययमजानान आह—भाष्ये—राघपीति । उक्तैर्नैवाद्ययेनोत्तरम् ॥ पुनस्तमजानान आह—जीवपीति ॥

(अतिशयनशब्देन प्रकृत्यपेक्षतगुणाभिधानप्रस्तावभाष्यम्)
एवं तर्हि गुणोऽभिधीयते ॥

(प्रदीपः) भाष्यकारस्तु—निमित्तस्य सन्निधानादपवादैर्नैवात्र जीपा भाव्यं न तु दायेति पक्षान्तरमाधयति—एवं तर्हि गुण इति । अतिशयेत्वेनैति अतिशयनो गुणोऽभिधीयते । करणे ल्युट् । आश्रयद्रव्यवाचिनः स्वसमवेते गुणे प्रत्ययविधिः । ततो व्यतिरिक्तार्थभिधानाद् यान्ताद्योक्तलक्षण-जीवभावः । गुणाभिधाने कालितर इति सामानाधिकरण्याभावाद् प्रादिष्विति ह्यलो न प्राप्नोतीति चेत्, वचनाद्वैयधिकरणेऽपि भविष्यति ॥

(उद्योतः) भाष्यकारस्त्विति । भाष्यकारैरनदेष्टी रित्यर्थः ॥ गुणोऽभिधीयत इति । प्रकृतकाव्यादियुग इति भावः ॥ करणे ल्युटिति । अतिशयने गुणे प्रत्यय इत्यर्थः । शुक्रत्वमिति शायनो गुण इति सिद्धः । शुक्रमिष्टः सेतुराभिभवकरणं शुक्रो गुण इत्यर्थः । एवं च न प्रायुक्ता दोषा इति तात्पर्यम् ॥

जीवभाव इति । वयोविशिष्टद्रव्यवाचकादि जीप्, न नायं तथा, किन्तु वयोमात्रवाचक इति भावः ॥ वचनादिति । 'पक्षप—' इति सूत्रे 'व' इति वचनादित्यर्थः ॥

(गुणाभिधाने दोषदर्शनपूर्वकं तत्रिराकरणभाष्यम्)
एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति—शुक्रतरम् ।
शुक्रतरा । शुक्रतरः । शुक्रतरौ । शुक्रतरा इति ।

आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । गुणवचनानि हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा—शुक्रं वलं, शुक्रा शाटी, शुक्रः कम्बलः, शुक्रौ कम्बलौ, शुक्राः कम्बला इति ।

यदसौ द्रव्यं धृतो भवति गुणस्तस्य यद्विज्ञं वचनं च तद्गुणस्यापि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । पृथीप्रसङ्गस्तु द्रव्यवचनानां चोदितः, सोऽयमिलभेदस्य गुणगुणिनोः सर्वदाऽत्र विवक्षितत्वात् । सत्यामपि त्वभेदविवक्षानां मयादिवैत् खलित्सर्वव्याप-रित्यागप्रसङ्गः ॥ आश्रयत इति । 'विशेषणानां चाजातेः' इति वचनात् । तत्र हि विशेषणशब्देन परोपकाराद्योपात्ताः दोषभूताः शुक्रादयो गुणा गृह्यन्ते ॥

(उद्योतः) पृथीप्रसङ्गस्त्विति । 'न चोदितः' इत्यनामयः । द्रव्यवचनात्—परादिशब्दात्, परस्य शुक्रतर इत्येवमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सोऽयमिति ॥ ननु सर्वथाऽभेदविवक्षानां कथं लिङ्गवचनासिद्धिरत आह—सत्यामपि स्थितिः ॥ मझादियदिति । मझस्यजीर्णां मझपदेन मझाभेदेन बोधनादिति भावः । 'मझायां बोधः' इति वच्येति बोध्यम् ॥ भाष्ये—आश्रयत इति । भेदसंबन्धमूलकेन तत्पारोपेण लक्षणायामेव स्वलिङ्गापत्यागः । अभेदेनैव तत्परीतोऽत्र तत्पराय इति भावः । तदुक्तम्—'अभेदस्य सर्वदाऽत्र विवक्षितत्वात्' इति । विशेषणानां चेति । विशेषणानां—गुणानां, शुक्रवत्—स्वतुकाभयवलिङ्गवचनानीति तदर्थः । तदाह—तत्र हीति ॥ परोपकाराय—परस्य—द्रव्यसेतरेभ्यो व्यवच्छेदाय । तस्यैव व्याख्यानं—दोषभूता इति ॥

(अतिशयनशब्देन प्रकृत्यपेक्षतक्रियाऽभिधान-
प्रस्तावभाष्यम्)

अथवा क्रियाऽभिधीयते ॥

(प्रदीपः) अथवा क्रियेति । अतिशयः—अतिशयनमिति भावे ल्युट् विधानात् ॥

(उद्योतः) भावे ल्युटिति । शुक्रवृत्तिरितराभिभव इति बोधः ॥

(क्रियाऽभिधाने दोषदर्शनपूर्वकं तत्रिराकरणभाष्यम्)

एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति ।

आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति ।

एवमपि द्विवचनं प्राप्नोति—यश्च हि अतिशेते यस्यातिशय्यते उभौ तौ तस्याश्रयो भवतः ।

१ ननु आदिप्रसङ्गानां प्रकृत्यपेक्षोपपत्त्ये बोधस्याशुचितिसङ्गः स्यादत आह—परतुल्यत्वेति ॥

२ सा हि—वच्येत्यर्थः ॥

३ व्यतिरिक्तार्थभिधानादिति । तरणत्वस्य गुणमात्रवाचकत्वे वयो-विशिष्टद्रव्यमात्रवाचकाऽकुमारीशब्दादित्यर्थकत्वं तस्य ल्युटिति द्रव्यमात्र-प्रस्तावभावाद् 'वयसि प्रथमे' इत्यस्य न प्रातिपदिकेति भावः ॥

४ प इति वचनादिति । तरण्योऽनुमान्यवाचकत्वे परस्य समानाधिक-

करणस्यसम्बन्धाय पदान्वयसामर्थ्यमिति भावः ॥

५ मझादियदिति । मझ मध्वप्रदीपा मध्वेन सञ्चाल्येदेति मध्वगतं पुंस्त्वं न परिलभ्यते तद्वदप्यपि गुणगुणिनोर्भेदेऽपि लिङ्गवचनस्यापारित्याग-स्यादित्यर्थः ॥

६ तत्परायमपि क्रियावाचिने शब्दमयो लिङ्गवचनानि भविष्यन्तीति चेत् क्रियायां भाष्ये वक्तव्यमर्थः, तथोक्तत्वेन तरण्यद्विवचन-मध्यं इत्याशयः ॥

नैव दोषः ।

कथं ?

शेतिरकर्मकः ।

अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति ।

कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्म-
स्थक्रियाणां वा भवन्ति, कर्तृस्थभावकश्च शेतिः ॥

(प्रदीपः) आश्रयौ भवत इति । उभयोरनिर्वर्तकत्वा-
दिति भावः ॥ अकर्मका अपीति । अर्थान्तररूपितत्वात् ॥
कर्मापदिष्टा इति । अतिशयक्रिया कर्तव्येव समवेता, न तु
कर्मणि—इति कर्माश्रयलिङ्गसंख्याभाव इत्युक्तं भवति—कर्मा-
पदिष्टा इति—द्विवचनमिह कर्मापदिष्टो विधिः, कर्माभिल-
षत्तत्त्वं चोदितत्वात् ॥ आश्रयतो लिङ्गवचनानि—इत्यत्र
समवाय्याश्रयो गृह्यते न तु निर्वर्तक इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) निर्वर्तकत्वादिति । तस्यैव चाश्रयत्वमित्य-
भिमानः ॥ अर्थान्तरेति । अभिमानार्थत्वादिति भावः ॥ तत्र-
विधिः कर्मापदिष्टत्वाभावादाह—अतिशयक्रियेत्यादि । एवञ्च
पदभिन्नः शुद्धशक्तिरितराभिन्न इति बोधोपपन्नत्वमित्युक्तं । कर्मा-
भावेदविषया न तु कर्मणा, स्वभावादिति तात्पर्यम् ॥

भाष्याश्रयाणि योजयितुमाह—द्विवचनमिहेति । तच्च यत्र
कर्मण्यपि मुख्यस्यापाराश्रयत्वविषया तत्र भवति, यथा—देवदत्त-
पुत्रो पचत इति, न चैव प्रकृते इति तात्पर्यम् ॥

(पदकैव न्यासेन पक्षद्वयस्याप्युपपादनपरं भाष्यम्)

अथ यद्येव द्वितीयान्तादुत्पत्तिः, प्रथमान्ताद्वा
स्वार्थिकः, अथापि गुणोऽभिधीयते, अथापि क्रिया,
किं गतमेतदियता सूत्रेण आहो खिदन्त्यतरसिन्
पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् ?

गतमित्याह ।

कथम् ?

यदा तावद् द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा
स्वार्थिकः, तदा “कृत्यल्युटो बहुलम्” ३।३।१३
इत्येवमत्र ल्युट् भविष्यति ॥

यदा गुणोऽभिधीयते तदा न्यायसिद्धमेव ॥

यदाऽपि क्रिया तदाऽपि न्यायसिद्धमेव ॥

अथवाऽतिशाययतीत्यतिशायनम् ।

कः प्रयोज्यार्थः ?

गुणा गुणिनं प्रयोजयन्ति, गुणी वा गुणान् प्रयो-
जयति ।

कः पुनरिदं शेत्यर्थः ?

इह यो यत्र भवति शेतेऽसौ तत्र गुणाश्च
गुणिनि शेरते ॥

शेत्यर्थः कारितार्थो वा निर्देशोऽयं समीक्षितः ।

शेत्यर्थे नास्ति वक्तव्यं कारितार्थं ब्रवीमि ते ॥

गुणी वा गुणसंयोगाद् गुणो वा गुणिना यदि ।

अभिव्यज्येत संयोगात्कारितार्थो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) ल्युट् भविष्यतीति । कर्तृसाधनः ॥ कः
प्रयोज्यार्थ इति । अचेतनत्वाद् गुणानां प्रयोजकत्वानुप-
पत्तिं मन्यते ॥ गुणा गुणिनमिति । अस्माभिः प्रकृतैस्त्व-
मतिशेवेति तत्समर्थाचरणलक्षणधाचेतनानामपि प्रयोजक-
व्यापार इति स्वरकप्रकरणे प्रतिपादितम् ॥

कः पुनरिति । शेतेरेनेकार्थत्वात्प्रश्नः ॥ यो यत्रेति ।
स्थानार्थः शेतिः, यथा “जलाशयः” इत्यत्रेति भावः ॥ गुणा
गुणिनीति । अवतिष्ठन्त इत्यर्थः । ताद् गुणान् गुणी अति-
शाययति, अतिशयेनावस्थापयतीत्यर्थः । पूर्वं गुणानां प्रयोज-
कत्वमुक्तं पश्चाद्गुणिनः ॥

शेत्यर्थ इति । प्रकृत्यर्थो ज्योतिरिति चान् गृह्यत इत्यर्थः ।
शेत्यर्थे नास्तीति । तस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ गुणी वेति ।
गुणचरम्भाद् गुणवानतिशेवे, गुणिसम्भाद् गुणो वा ॥ अभि-
व्यज्येतेति । प्रकृत्यर्थेनेति भावः ॥ कारितार्थ इति । गुणो
गुणिनमतिशाययति, गुण्यपि गुणमिति—अस्ति ज्योतिरपत्तिः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—यदा गुण इति । कर्णे तदा ल्युट् ॥
यदा क्रियेति । भावे तदा ल्युट् । तत्र कर्तारि श्रुतिं प्राप्ताप्रातिविषे-
केनाभिभवकर्तृत्वस्यैव बोधत्वात्तस्य च विदोषणत्वाद् प्रकृत्यर्थविदो-
षणत्वोक्तिः ॥ “गुणोऽभिधीयते” इति पक्षे “प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः”
इति पक्षे न प्रकारान्तरेण साधयति—भाष्ये—अथ वेति ॥ “गुणोऽभि-
धीयते” इति पक्षे प्रयोज्यार्थं दर्शयति—गुणा गुणिनमिति । प्रयो-
ज्यार्थे इत्यस्य—प्रयोज्यत्वविशिष्टोऽर्थः—प्रयोजनं यस्य सः, प्रयोजक
इत्यर्थः । गुणानां प्रयोजकत्वेऽभिभवभेदेणाकर्तारि गुणे प्रलयः ॥
तत्समर्थाचरणलक्षणमेति । अचेतनत्वात्प्रतिशेदनाचरणरूपने-
नाथ तत्समर्थाचरणं बोध्यम् ॥ अन्ये उपपत्तिमाह—गुणी वेति ।
गुणिनः प्रयोजकत्वेऽभिभवभेदेणाकर्तारि वर्तमानाप्रत्यय इति बो-
ध्यम् ॥ कः पुनरिहेति । “गुणी वा” इति पक्ष इत्यर्थः । अभिभवा-
र्थात् न सम्भवति, गुणविशिष्टो हि गुणी स्वशक्तिगुणसमावीयगुण-
विशिष्टमितरमभिभवति न गुणा इति प्रश्नः ॥ अतिशयेनावस्था-
पयतीति । अतिशयवैशिष्ट्येनावस्थापयतीत्यर्थः । अतिशयवैशिष्ट्येन
गुणवस्थापनकर्तारि गुणिनि वर्तमानाप्रातिपदिकोपपत्त्यः स्मर्य-
इत्यर्थः । सत्तात्पर्य—अतिशयविशिष्टत्वात् गुणोप-पद—इति शब्दा-
न्तरादीरुपपत्त्या ॥ कारितेति । हेतुनग्न्यवस्थापयतीति स्मर्या ॥
भाष्ये—गुणी गुणेन संयोगात्—सम्बन्धाद्, गुणिना संयोगा-
त्—सम्बन्धादुपपत्तिं वा इतराभिभवकर्तृत्वेनाभिभवज्येते—प्रदीपेने-
त्यर्थः, यदाह—प्रकृत्यर्थेनेति । इतराभिभवकर्तृत्वेन प्रदीपव इति
ज्योतिः भेदेणास्ति तदेनेत्याद्यर्थः । अत्र पक्षे निपातनाभावात् ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

इहास्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणि, अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणीति परत्वादिति शायिकः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) परत्वादिति । 'सूक्ष्मतरवन्न' इति प्राप्नोति । सूक्ष्मवस्त्रतर इति चेद्यते । प्रकर्षस्य-अन्यपदार्थं प्रति विशेषणवत्स्य च युगपद्विवक्षाया विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥

(उद्द्योतः) परत्वादिति । 'बहुग्रीहपेक्षया' इति शेषः ॥

(५८३३ अतिव्याप्तिरित्यस्य वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अतिशयाने बहुग्रीहावुक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

'पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुग्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः' ॥ उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुग्रीहैवैवात्यतराद्यर्थः ॥ इति ॥

(प्रदीपः) आतिशयिकादिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥ उत्तरपदातिशय इति । परविप्रतिषेधेन । तत्र स्वरे विशेषे - तरवन्तेन समासे 'बहोर्नञ्चुत्तरपदभूति' इति बह्वाव्यतरशब्दोऽन्तोदात्तो भवति, बहुग्रीहेस्वरपि सति तरप-पिश्वावनुदात्तात्त्वान्मध्योदात्तत्वप्रसङ्गः । तथा कपि विशेषे - बहुव्यतरक इति तरवन्तेन समासे भवति, बहुग्रीहेस्वरपि बहुव्यतर इति स्यात् । यदा त्वनैव पूर्वपदार्थातिशयत्वदा बहुग्रीहो कृते तरप् वेदितव्यम् ॥

(उद्द्योतः) ननु पूर्वं तरपि बहुग्रीहो वा न रूपे विशेष इत्यत आह—तत्र स्वरे इति ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

इह ग्रीणि शुक्लानि वस्त्राणि प्रकर्षापकर्षयुक्तानि । तत्र पूर्वमपेक्ष्य उत्तरे द्वे तरवन्ते । तत्र द्वयोस्त-रवन्तयोरैकस्मात्प्रकर्षयुक्ताच्छुक्लतरशब्दादुत्पत्तिः प्राप्नोति, शुक्लशब्दादेवोपपत्तेः ॥

(प्रदीपः) प्रकर्षापकर्षयुक्तानीति । अवयवधर्मैण समुदायस्य व्यपदेशः । तत्र प्रथममपकर्षयुक्तं, मध्यम पूर्वापेक्षया प्रकर्षयुक्तमन्वापेक्षयाऽपकर्षयुक्तम्, अन्त्यस्तु प्रकर्षयुक्तमेवेति योज्यम् ॥ तत्रेति । पूर्वोपेक्षया द्वयोरपि प्रकृष्टत्वाच्छुक्लतर-इवम्, तयोस्त्वेकतरस्यान्यतरापेक्षया प्रकर्षविवक्षायां तरवन्ता-त्तरमुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) प्रमाणमपि प्रकर्षापकर्षोपयोगः कथमत आह—अप्यवयवधर्मोपपत्तिः । कचिदवयवे प्रकर्षयोगः, कचिदपकर्ष-स्येव, कचिदुभयोरिति व्यात्मकसमुदाये सदुपपत्तिः ॥ भाष्ये—प्रकर्षयुक्तादिति । प्रकर्षयुक्तावाचकित्वार्थः । शब्दाधशोरेत्वेदाद्य भग-वत्, भावेनेदो म्यश्वर इति बोध्यम् ॥

(५८३४ अतिव्याप्तिरित्यस्य वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः

प्रत्ययविज्ञानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययो

विज्ञायते । शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोऽस्ति तस्मादु-त्पत्तिर्भविष्यति ।

नैतद्विषयमाह शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोऽस्ति नास्तीति ।

किं तर्हि ?

शुक्लतरशब्दोऽप्यस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) शुक्लतरस्येति । न्यूनमध्यमोक्तृष्टाना सर्वेषां शौक्ल्यसम्भवाच्चुक्लव्यपदेशाच्छुक्लशब्दादेव तरयुत्पत्त्यत इत्यर्थः ॥ शुक्लतरशब्द इति । शुक्लतरशब्दो वाचको यस्यार्थस्य तस्मिन्नर्थे शुक्लशब्दो वाचकत्वेनास्तीत्यर्थः ॥ उत्प-त्तिः प्राप्नोतीति । अतिष्ठमपि प्राप्नोति सत्यामपीष्टासिद्धा-वित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु शुक्लतरशब्दे विद्यमानशुक्लशब्दस्यैकार्थाभा-वात्प्रत्ययत्वाच्च तत उत्पत्तिप्रसङ्गः ? अत आह—शुक्लतरशब्द इति ॥

(५८३५ अतिव्याप्तिरित्यस्य वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तदन्ताच्च स्वार्थं छन्दसि दर्शनं श्रेष्ठतमायेति ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदन्तावातिशायिकान्तात्स्वार्थं छ-न्दसि आतिशायिको दृश्यते—'देवो वाः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे' ॥

(प्रदीपः) श्रेष्ठतमायेति । धेष्टायेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'श्रेष्ठतमाय' इत्यादावातिशयनिकात् दृश्यत एव स इति कथं तस्मिन्निष्ठा ? इत्यतो भाष्ये—तदन्ताच्च स्वार्थं इति । एवञ्च ओके-यत्र च तरवाच्यत्वादतिशये तरादि अतिष्ठमेवेति भावः ॥

(अतिव्याप्तिरित्यस्य भाष्यम्)

एवं तर्हि—मध्यमात् शुक्लशब्दात्पूर्वपरापेक्षादु-त्पत्तिर्धक्या । मध्यमश्च शुक्लशब्दः पूर्वमपेक्ष्य प्रकृष्टः, परमपेक्ष्य न्यूनः । न च न्यूनः प्रवर्तते ॥

अथ वा उत्पद्यताम्, लुम्भयिष्यति ॥

वाचकेन खल्वप्युत्पत्त्यम्,

न च शुक्लतरशब्दादुत्पद्यमानो वाचकः स्यात् ॥

न खल्वपि यद्वृत्तं प्रकर्षे तरपा भवितव्यम् ।

केन तर्हि ?

तमपा ।

पूर्वेण स्पर्धमानोऽयं मध्यमो लभते सितः ।

परसिन् न्यूनतामेति न च न्यूनः प्रवर्तते ॥

अपेक्ष्य मध्यमः पूर्वमाधिक्यं लभते सितः ।

परसिन् न्यूनतामेति यथाऽमात्यः स्थिते नृपे ॥

अस्तु याऽपि तरस्तस्मात्प्रापशब्दो भविष्यति ।

वाचकश्चेत्ययुक्तव्यो वाचकश्चेत्ययुज्यताम् ॥

(प्रदीपः) मध्यमादिति । मध्यमाचिनः शुक्रादन्त्ये-
ऽभिधेये प्रत्ययो वक्तव्यः—शुक्रमतिष्ठेते शुक्रतर इति । अनेन
च वक्तव्येन तत्कौण्डिन्यायेन तृतीयशुक्रवाचिनः शुक्रतर-
शब्दादुत्पत्तिर्वाच्यते । मध्यमश्च शुक्रः पूर्वपेक्षया शुक्रतरो
भवति, तृतीयापेक्षया तु न्यूनत्वाच्छुक्र एव भवति न
शुक्रतर इति शुक्रशब्दादेव मध्यमशुक्रवाचिनः प्रत्ययो वक्तव्य
इत्यर्थः ॥ न च न्यूनः प्रवर्तते इति । स्वगतप्रकर्षा-
पेक्षया तद्विरोधतत्वात्तदर्थः । ततश्च पूर्वमतद्विज्ञानत एव
शुक्रशब्दस्तृतीये शुक्लेऽभिधेये प्रत्ययमुत्पादयति ॥

सुगमविष्यतीति । गतार्थत्वादप्रयोग एव लुक् । एके-
नैव तत्रापा आचमन्यमशुक्रपेक्षतृतीयप्रकर्षस्य प्रतिपादनात् ॥
न चेति । शुक्रतरतरशब्दस्य प्रयोगाभावादवाचकत्वम् ॥
न खल्वपीति । यदि तावत् त्रयाणामन्यतमस्य प्रकर्षो
विवक्ष्यते तदा शुक्रतममिति भाव्यम्, न तु शुक्रतरमिति ।
अथ पूर्वमनपेक्ष्य द्वयोरन्यतरस्य प्रकर्षविवक्षा तदा पूर्वान-
पेक्षया मध्यमं शुक्रमेव भवति, न तु शुक्रतरमिति शुक्रशब्दा-
देवोत्पत्तिः सिद्धा—शुक्रतर इति न कथिहोपः ॥

पूर्वाकार्षसमहृद्धोकाः—पूर्वमेति । सितः—शुक्रः ॥
पूर्वेण स्वर्धमानः—तदपेक्षयोत्तरः प्रकर्ष लभते ।
तृतीयापेक्षया न्यून एवेत्यर्थः । अपेक्षयेति । पूर्वेण समा-
नार्थः, दृष्टान्तोपादानाय तु पुनरुक्तः ॥ नापशब्द इति ।
गतार्थत्वात् लभेत्वात् । वाचकधेतुप्रयोगस्य इति त्वं मन्वते,
तदा शुक्रतरतरमिति यदि वाचकस्ततः प्रयुज्यताम्, न तु
वाचकः, तस्मात्तत् प्रयोगस्य इत्यर्थः ॥

(उक्त्योः) शुक्रादन्त्येऽभिधेये इति । अतिशय्यमानाद-
तिशयकवर्ति प्रत्यय इति पक्षे इहम् । तदेवाह—शुक्रमतिष्ठेते
इति ॥ नन्वेवमपि तरवन्तादुत्पत्तिः कथं कारितेलेत आह—अनेन
चेति ॥ तृतीयशुक्रवाचिनः—तृतीयेनातिशय्यमानशुक्रवाचिन-
इत्यर्थः । वस्तुतः उभाभ्यामप्युत्पत्तिस्त्रिविधा—वचन निबन्धार्थ-
शुक्रशब्दादेव न शुक्रतरादिति वक्तुं शक्यम् । न्यायस्तु नानुवाच-
निषय इत्यसङ्गादिति ॥ ननु मध्यमस्यापि पूर्वपेक्षया प्रकृत्य
त्वात्तरपा भाव्यमिति मध्यमः शुक्रशब्द एव दुर्लभोऽत आह—
भाष्ये—मध्यमश्चेति ॥ तृतीयापेक्षया तु न्यूनत्वादिति । विच-

मानोऽपि पूर्वपेक्षः प्रकर्षोऽभिहितः, यथा रानसन्निधानाल्लेखेति
भावः । ननु न्यूनः—अतिशय्यमानवाचक एव प्रवर्तते—वृत्ति लभ-
तेऽत आह—स्वगतेति । पूर्वभिभवकर्तृत्वेन विवक्षायां मध्यमेऽपि
प्रथमवाचकात्प्रत्ययो नेत्यर्थः ॥

‘मध्यमविशेषणम्’ इति पक्षे आह—भाष्ये—अथचेति ।
तथाचष्टे—एकेनैवेति । तृतीयादुत्पत्तिनेत्यर्थः । मध्यमास्तु न,
विद्यमानस्यापि प्रकर्षलोकोत्पादनिश्चितकरादिति भावः ॥

ननु सुगमदुष्पत्तिनी तृतीयापेक्षाप्रकर्षाभावापेक्षोक्तत्वेन त्रितोभा-
नेऽपि क्रमेण प्रकर्षविवक्षाया तत्तत्तरपि तद्विज्ञानात्पुनः सुदुर्बलः, अतः
पक्षान्तरमाह—भाष्ये—वाचकेन खल्वपीति । वक्ष्यमाणेऽपीयमा-
पत्तिर्दुर्बलायमेव समाभिमुखः । अत एवापि सङ्गच्छकोऽपि तद्वि-
नुक्तिः । पतदन्तेन समाप्तिश्चेति ध्येयम् । ‘मिष्टममाप’ इति तु
ध्वन्यन्तम्, लोके त्वसाधुरेवेति निष्कर्षः ॥

‘अपेक्ष्य’ इति लोकात् पीनरुच्यमाशङ्क्याह—पूर्वेणेति ॥
‘अस्तु वा—’ इति भाष्यस्य—प्राप्तोऽप्यर्थः । क्रमेण प्रकर्षविव-
क्षाया प्राप्तिः । वाचकः—लोके बोधकश्चेत्यप्युक्तस्य इत्यस्य ‘इति
सिद्धान्तः’ इति शेषः । अतो यदि बोधकः शिष्टसमतत्त्वादा प्रयुज्य-
ताम्, न तु तादृश इति न प्रयुज्यत इत्यर्थः । अनेन श्लाघति-
कोऽपि लोकात्प्रयुक्तोऽसाधुरिति बोधितम् ॥

(१७५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. २७)
२२१५ द्विवचनविभज्योपपदे तरवीय-
सुनौ ॥ ५ । ३ । ५७ ॥

(तरपमत्ययाधिकरणम्)

(प्रदीपः) द्विवचनं च विभज्यं च द्विवचनविभज्यम् ।
निपातनाद्भवेत्पूर्वोद् यत्प्रत्ययः, द्विवचनविभज्यं च तदुपपदं
चेति कर्मधारयः । तस्मिन् सति तस्मात्तदुत्पत्तिनात्तात्पर्यात्तद्विधाने
तरवीयसुनौ भवतः । तत्रोपपद विग्रहवाच्य एव प्रयुज्यते । इतो
तु गतार्थत्वात्तावदस्य प्रयुज्यते । एवं चोपपदग्रहणं विवक्षार्थम् ॥

(उक्त्योः) निपातनादिति । एव च लोके निमाज्यशब्दस्य
साधुत्व चिन्त्यन्, व्यत्यसि विभागेऽपि नित्यत्वात्ततः ॥ सुचौ स्थिति ।
द्ववर्षादेर्विद्वत्स्य एव तदुत्पत्तिरिति भावः ॥

- १ तदपेक्षयोत्तर—मध्यम इत्यर्थः ॥
- २ शु शुचं ‘सुगमावाप’ इति पाठो दृश्यते अ चापुक् इति सप्त
विद्वत् ॥
- ३ ‘वाचकश्चेत्यप्युक्त्यो—’ इत्यादिकारिकायां विज्ञोपि—वाचकश्चेति
साधु ॥
- ४ इति पक्षे इति । द्वितीयात्तादिसिद्धान्तमेव मन्वते इति पक्षे इत्यर्थः ॥
- ५ पूर्वमेवेति । तृतीयेन शुक्लेऽभिधेयत्वात् शुक्र इत्यर्थः, पक्षेऽप्यत्र मध्यम-
शुक्रशब्दात्तपि तदन्त्याभ्यन्तशुक्रवाचिन इत्यर्थः ॥
- ६ इह वचनमिति । ‘एव तर्हि मध्यमाः शुक्रशब्दात्’ इत्यादि न च न्यून-
मपेक्षे—इत्यत्र भाष्यवचनमित्यर्थः । नैपातकं चिद्वचनमात्रेण सिद्धम्, अन्य
वचनस्य विषयार्थः तदेव तस्मात्तन्मिति भावः ॥
- ७ वक्तुमीति । मध्यमे पूर्वपेक्षया दुर्लभेति वक्तव्येनैव तदुत्पत्तिं वक्ष्य-
ताम् ॥

- ८ तदुत्पात्—तरवन्तात्, तरवन्तात्पुनरुत्पत्तिरन्त्यपेक्षया ‘वाचकेन
सुनु—’ इत्यादि भाष्येण समाधानेनैवामोषम् ॥
- ९ वक्ष्यमाणेऽपीति । वक्ष्यमाण—न खल्वपि वक्तुं प्रकर्षे तरपा
अवितर्क्यम् इति मासोक्तं कर्माणि । तस्मिन्पि धनार्थे पूर्वपेक्षया मनुष्या-
मन्यवत् तपि तरवन्तादितद्वचनमात्रादितद्वचनेऽपि तरवन्तत्वात् वक्ष्य-
त्वात्तद्वचनं वाचकेन पक्षेऽप्युत्पत्तिरन्त्यपेक्षया समाधानं बोधयति भावः ॥
- १० तदनुक्तिः—न खल्वपि वक्तुं प्रकर्षे इत्यादुक्ता । वरीय निर्दुष्ट
त्वं तदा समहृद्धात् तस्मात्तदुत्पत्तिरन्त्यपेक्षया तद्वचनं ॥ वक्ष्यमाण-
विषयवत् एव व्यापारः, तस्यैव व्याप मन्वते इति सिद्धान्तः ॥
- ११ सुचौ स्थितेति—द्विवचनं विद्वत्स्य इति ॥
- १२ विभागेऽपि नित्यत्वात्ततः ॥ विचयतो नृपिण्येति तस्मात्तद्वि-
भागे ॥

(न्यासाक्षेपभाष्यम्)

‘द्विवचन’ इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—‘वन्तो-
ष्टम्य दन्ताः क्षिप्रधतराः’ ‘पाणिपादस्य पादौ सुकु-
मारतरौ’ ‘अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभि-
रूपतरः’ इति ॥

(मदीपः) तत्रेदं न सिध्यतीति । पारिभाषिकद्विवच-
नाप्रयः पूर्वेः पक्षः । अर्थाप्रयस्तूतः पक्षः ॥ अस्माकं
चेति । ‘अस्मादो द्वयोश्च’ इत्येकस्मिन् बहुवचनः ॥

(उद्योगः) ननु ‘अस्माकम्’ इत्यस्य बहुवचनस्यार्थं
निष्ठा-उद्योगि करत आह—अस्माद् इति ॥

(न्यासान्तरोपपादकभाष्यम्)

यदि पुनर्द्वयोपपदे’ इत्युच्येत, तत्रायम-
र्थः—विमज्ज्योपपदग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।
इहापि—‘सांकादयकेभ्यः पाठलिपुत्रस्य अभि-
रूपतराः’ इति ‘द्वयोपपदे’ इत्येव सिद्धम् ॥

(मदीपः) यदि पुनरिति । पूर्वोक्तद्वयोपपदेषु क्विदा-
दिप्रत्ययेभ्यः क्विदपदेश्ययेभ्यः स्वयंस्व विद्यमानत्वात्प्रत्यय-
विह्वल इति भावः ॥ इहापीति । सांकादयकाठलिपुत्रकपा-
दिद्वयवचनात् ॥

(उद्योगः) क्विति । ‘उद्योगि’ इत्यसौ । क्विद—
‘अस्माकं च देवदत्तस्य’ इत्यसौ ॥ स्वयंस्व—स्वयंस्व इत्यसौ ॥

इत्यत्र च बहुवचनमात्रं कर्तुं स्वयंस्वत्वमत्र आह—सांकाद-
येति ॥ समुदाय इति । समुदायवचनं इत्यर्थः । अत एव
बहुवचनम् । वस्तुतो सांकादित्वात्तरावपि । तत्सादस्तुतो राधि-
त्यपवादित्वमात्रेण न तत्रिति ‘विमज्ज्योपपदे’ इत्यवयववचनमिति
साधयम् ॥ कश्चनैवमिति तस्याह—भाष्ये—अवयवं सङ्गवपीति ।
तन्मात्रेण—बहुवचनमिति ॥

(न्यासान्तरनिराकरणभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य
ग्रहणम् ।

किं तर्हि ?

अन्यर्थग्रहणम्—उच्यते इति पचनम्, द्वयो-
र्योयोचनं द्विवचनमिति ।

पचमपि—

(मदीपः) आचार्य आह—न वक्तव्यमिति । इयमा-
चार्यस्य स्वयंस्वविमता—इह ‘उद्योगि’ ‘पाणिपादस्य’ इति
विरोधितावयवभेदः समुदायः समासायः । तत्रैतस्यां उतावयवभे-
दकवचनोपायादित्वात्तद्विपर्ययस्य परित्यक्तमेव शास्त्रोक्ततामेव उच्यते
कतवचनं उच्यते उद्योगिनाथ इत्यर्थता इति । यदा तत्रैव
तरयोगिद्वयस्य उच्यते उच्यते उच्यते इत्यर्थता नास्तीति तत्रैव
भवति—‘उद्योगिनाथानां उच्यते विपर्ययताः’ इति । ‘अस्माकं च
देवदत्तस्य च’ इत्यप्यर्थवचनमात्रेण उच्यते इत्यर्थम् । ‘सांकादय-

वर्तिपदस्य—दन्तपद—ओष्ठपदरूपस्य, अयेदैकत्वस्योपादायित्वात्—तदभिधायकत्वादियमानस्यापि दन्तादिगतबहुत्वादिरप्रत्ययाद्यर्थेतेल्यन्वयः ॥ बहुत्वाप्रत्ययकत्वमेवोपपादयति—परिलक्षेति । परिलक्षणे व्यक्तितो भेदो येन, अङ्गीकृतो धर्मेकताभेदो येन तद्व्यपैकत्वेत्यर्थः । व्यक्तीनामभेदेन भानादेकत्वेन भानमिति व्यवहारः, ननु तत्र सङ्ख्यारूपैकत्वमानम्—इत्यनेन सूचयति ॥ अर्थेताऽस्तीति । वास्तवी अर्थेताऽस्ति, ननु दन्तोष्ठयोर्द्वित्ववैशिष्ट्येन भावमिति अमितव्यम्, सङ्ख्याविशेषाणां संख्या नामानायात् । पदद्वयोपस्थाप्यत्वेनार्थस्य द्वित्वव्यवहार इति तत्त्वम् ॥ यदा त्विति । यत्र त्वित्यर्थः ॥ तदा—तत्रेत्यर्थः ॥ अवयवार्थभेदसङ्गादादिति । तत्त्वबहुत्वसङ्गादाभावादित्यर्थः ॥ ततोदाहरणं दर्शयति—दुष्कम्ब-शोधानामिति ॥ 'अपरित्यक्तभेदाः समूहिनः' इति पाठः । समूहिनः—अवयवाः । उद्गतावयवभेदः समूह इति यावत् । समुदायशब्दप्रयोगे त्विति । तद्व्यपेक्षशब्दप्रयोगे त्वित्यर्थः ॥ गवां कृष्णेत्यत्र—गोशब्दः समुदायबोधकः ॥ प्रसङ्गादाह—यस्यास्त्रिधौ यत् इति तत्रैव पक्षीत्यादि । तत्रैव पक्षीसमासप्रतिषेधश्चेत्यर्थः, विनापि च तात्पर्यवशात्समुच्चयप्रतीतिः । समासश्च पक्षीसमास एव, प्रत्यासत्तेः, निर्धारणे पक्षीसमासनिषेधस्यैवोक्तेश्च । तदुक्तं यत्राह—इह त्विति । अतित चेद 'इलादिः शेषः' इति सूत्रे भाष्ये ॥ 'धाकादयवानाम्' इति प्रकृतोदाहरणे यथा पक्षी तदाह—साङ्गा-इत्यकानामिति ॥ शब्देन समुदायस्येति । चतुर्भेदेत्यर्थः । 'चतुर्भेदेन समुदायस्य' इति पाठान्तरम् ॥ द्विरुपादानादिति । विभज्यमानस्य—निर्धार्यमाणस्य निर्धारणावधिनीयान्युपादानात्समुदायरूपेणाविभागस्य, प्रत्येकरूपेण च विभागस्य सङ्गाद इत्यर्थः । 'प्रतियोग्यपेक्षवात्प्रकर्षस्य विभागे आक्षिप्तं' इति पाठः । 'विकर्षे' इति पाठे विभागप्रयोजनीयभूते धर्मे इत्यर्थः, सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन व्याख्यानादिति भावः ॥ विभज्यग्रहणादिति । विभागे इत्येव वाऽर्थः । विभज्य चात्र विभागावधिभूतमेव गुण इति बोध्यम् ॥

(५८३६ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तरवीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षा-
पकर्षयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तरवीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्ष-
योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । 'पङ्कजान् पटुपसीत्,
पटुतरश्चैवमः' इति ॥

(प्रदीपः) पङ्कजानिति । पाटवस्यातिशयेऽपि प्रति-
योग्यपेक्षत्वात् प्रकर्षस्य, स एवायमिति प्रलभितानात् गुणिन
एकत्वात्सर्वे प्रतियोगितायोगात् प्रकर्षप्रत्ययाप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) ननु पाटवतिशये प्रत्ययः, तत्र निबन्धेभेति
व्यपेक्षमुपसंख्यानमत्र नाह—पाटवस्येति ॥ सत्सर्वे स्वगतधर्मो-
द्ये प्रतियोगितासम्भव इत्याह—स एवायमिति तत्त्वमिदं ।

गुणिन एकत्वे गुणस्यापेक्षत्वात्स्वगतगुणस्य स्वगतातिशये प्रतियो-
गितासम्भव इत्यपि बोध्यम् ॥

(५८३७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु गुणप्रधानत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

गुणप्रधानत्वात् । गुणप्रधानोऽयं निर्देशः क्रियते,
गुणान्तरयोगाच्चात्यन्तं भवति । तद्यथा—तमेव
गुणान्तरयुक्तं घकारो भवन्ति—अन्यो भवान्
संवृत्त इति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । यद्यपि शब्देन गुणी प्राधा-
न्येनोच्यते तथापि गुणाश्रयप्रकर्षनिमित्तत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेस्तथा प्रति
गुणस्य प्राधान्यमाश्रित्य गुणप्रधानत्वादित्युच्यते । तत्र गुण-
भेदेन गुणिनो भेदारोपापुपपञ्चो भेदाश्रयप्रकर्षनिमित्तः प्रत्ययः ॥

(उद्घोषः) प्राधान्येनेति । निश्चेत्येतेत्यर्थः ॥ गुणस्य
प्राधान्यमिति । अपरित्यक्त्यर्थः । वस्तुतः पाटवतिशयेन
द्रव्यस्यातिशये प्रतिपाद्ये प्रत्यय इति स्पष्टं पूर्वमुक्तमिति यथाश्रुतमेव
भाष्यमित्यग्ये ॥

(१७६ नियमसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ भा. २८)

२२१६ अजादी गुणवचनादेव

॥ ५ । ३ । ५८ ॥

(नियमाधिकरणम्)

(एवकारप्रयोजनभाष्यम्)

एवकारः किमर्थः ?

नियमार्थः ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ,

सिद्धे विधिराश्रयमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो
भविष्यति ॥

इष्टोऽप्यधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विधायेत—अ-
जादी गुणवचनादेवेति ।

मैवं विधायि—अजादी एव गुणवचनादिति ।

किंच स्यात् ?

न व्यजनादी गुणवचनात्स्याताम् ॥

(प्रदीपः) नियमार्थ इति । अन्यथा प्रकर्षेऽजादो-
र्विधानादप्रकर्षे निधिः स्यात् ॥ सिद्धे विधिरिति । सारि-
तत्वादतिशयान्तरानुवर्तनात्तत्रैव पुनर्विधानं नियमार्थमित्यर्थः ॥

—

(९७७ विधित्त्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. २९)

२२१८ प्रशस्यस्य शः ॥ ५ । ३ । ६० ॥

(आदेशाधिकरणम्)

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

इदमयुक्तं वर्तते ।

किमत्रायुक्तम् ?

“अजादी गुणवचनादेव” ५८ इत्युक्त्वा अगुण-
वचनानामपि अजायोरादेशः उच्यन्ते ।नैष दोषः । एतदेव ज्ञापयति—भवत एतेभ्योऽगु-
णवचनेभ्योऽपि अजादी इति, यद्यमजायोः परत
आदेशान् शास्ति ।एवमपि ‘तयोः’ इति वक्तव्यं स्यात्, तयोः परत
इति ॥

यदि पुनरयं विधिरूपेति ।

नैवं शक्यम्, व्यञ्जनादी हि न स्याताम्, उपा-
धीनां च संकरः स्यात् पुनर्विधानादजायोः ।

ननु चेत्त विशेषा अनुवर्तेरन् ।

यद्यप्येते अनुवर्तेरन् व्यञ्जनादी तर्हि न स्याताम् ॥

परं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—“भवत एते-
भ्योऽगुणवचनेभ्योऽप्यजादी” इति—यद्यमजायो-
रादेशः शास्ति ।

ननु चोक्तं तयोरिति वक्तव्यमिति ।

न वक्तव्यम् । प्रकृतमजादिग्रहणमनुवर्तते ।

फ प्रकृतम् ?

मजादी गुणवचनादेवेति ।

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्, सप्तमीनिर्दिष्टेन चेष्टार्थः ।

अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा—
उद्यानि देवदत्तस्य गृहाणि, आमन्त्रयस्मै नम्, देव-
दत्तमिति गम्यते ।देवदत्तस्य गणोऽभ्या हिरण्यम्, आद्यो वैध-
पेयः, देवदत्त इति गम्यते ।पुरस्तात्पट्टीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्विती-
यानिर्दिष्टं च भवति ।एवमिहापि—पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्सप्त-
मीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥(प्रतीपः) एवमपीति । अन्यथा तरतमपरादेशविधानं
स्मारिषि न शक्यं स्यादजादिभावस्य ॥यदिपुनरिति । ‘अजादी’ इति अत्रानुवर्तं प्रस-
न्नादेशो भवतः, आदेशश्च—इत्येवं व्याख्यानात् ॥व्यञ्जनादी इति । भिन्नेष्विदं व्याख्यानादर्थो याव-
न्नात् । क्षापयन् तु निम्नप्राप्तित्वात् । एषाद्वैविध्याद्यो-
र्विभागात् व्यञ्जनादीनां प्रसन्नप्रवृत्तः । द्विवचनविभज्योपपदे
इत्युक्तं, धनेष्टम्—इत्युपाधिष्ये न भवति ॥ननु चैत इति । ‘अतिशयान् इष्टम्’ ‘द्विवचनविभज्योपपदे
इत्युक्तम्’ इत्यनुवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥व्यञ्जनादी तर्हि । यदि च तरतमपावनुवर्तयतां तदा
तयोरपि आदेश आदेशः स्युः । तस्मात् नानुवर्त्यं । ततश्च
विशेषविहित्वाभ्यां तयोर्वोधप्रवृत्त एव ॥आचार्यप्रवृत्तिरिति । नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेण अजा-
दिभावो ज्ञाप्यते न तु साक्षात्, अन्यथा पुनरपि व्यञ्जनायो-
र्वोधः स्यात् ॥क प्रकृतमिति । अजायोरिति सप्तम्यन्तं न प्रकृतं, यत्तु
प्रकृतं—अजादी इति न तदेवात्र सम्प्रथमत इति प्रश्नः ॥अर्थादिति । सामर्थ्यादित्यर्थः । ननु च ‘अजादी’ इति
यथाश्रुतविभक्तिसम्बन्धे अजादिविधानार्थं सम्भवति कथं
विभक्तिविपरिणामः शक्य आश्रयितुम् ? नैष दोषः । ‘प्रशस्यस्य’
इति षष्ठीध्ववात् स्यान्त्यादेशभावावगमादादेशस्य विधीयमान-
त्वात् प्राधान्यं प्रतीयते । तत्र ‘अजादी’ इत्यनुवर्तनादादेश-
विधौ प्रस्ययोगेणभावः । ततः सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामः ।
विभक्तिरूपेण विभक्त्यन्तार्थं उच्यते । तस्य पूर्वशक्तिस्वागेन
सक्त्यन्तरोपजनेन विपरिणामव्यवहारः । प्रातिपदिकार्थ एव हि
नानातादिकयोगात् कर्मादिशब्दवाच्य इति स एव मिश्रिष्टशक्ति-
गुणो विभक्त्यन्तरवाच्यः । अथवा तार्त्त्विकेऽपि भेदे शब्दस्य
सारूप्यात्तत्त्वाप्यवसायाश्रयेण विभक्तिप्रत्ययस्यागोपादानाभ्यां
प्रातिपदिकस्य विपरिणामव्यवहारोऽवसीयते । विभक्त्युपचरितो
विपरिणामव्यवहारः । न हि प्रथमायाः सप्तमीरूपेण विपरि-
णामसम्भवाः ॥(वदुषोः) भाष्ये—अगुणवचनानामिति । प्रशस्य-
स्य गुणकृता स्तुतिः प्रवृत्तिनिमित्तं, न तु गुणा इति भावः ॥नन्यमादेशस्य विधिरिति विहायेत्येवमुक्तं, सिद्धान्तेऽपि तदि-
धित्वेतिहास्यत आह—अजादी इतीति ॥ननु क्षापकेनाज्यादिविधानेन तरतमपी न स्यातामत आह—
नियमाप्रवृत्तीति ॥ उपाधिपिंङ्गरो नेति । अथापि नियमा-
प्रवृत्तिज्ञापनानिर्लेखः वेत्तुः ॥

न तदेवात्र सम्प्रथमत इति । भगोमत्वादिति भावः ॥

गुणभाव इति । ‘उच्यतेः’ इति शेषः ॥ वक्तुः सामर्थ्यादिति ।
गुणभावोचित्यरूपत्वात्सामर्थ्यादित्यर्थः ॥ ननु प्रथमायाः सप्तमीरूपेण
विपरिणामासम्भवात् कथं विभक्तिविपरिणामोऽत आह—विभक्ति-
शब्देनेति ॥ नन्यजादी इति प्रथमान्तस्य प्रातिपदिकार्थे वक्तव्यो, न
तु उचितिषिण्ड इति कथं पूर्वशक्तित्वात्पूर्वकप्रवृत्तिरुपजनेन
विपरिणामव्यवहारोऽत आह—प्रातिपदिकार्थे उपेति । एवम
सकृदेण प्रातिपदिकार्थस्य कर्मादिशब्दव्याप्यवत्त्वाननेन सकृदुपचि-
तुक्तः प्रातिपदिकरूपत्वस्याप्रातिपदिकार्थः । ताः उच्यन्तु न सर्वदा
तदोप्याः, सकृद्व्यवसायविति भावः ॥ स एवेति । एव च तद्वि-
रुद्धप्रवृत्तिरस्मात्पूर्वं वक्तव्यप्रवृत्तिरेतिशेनेन विभक्त्यन्त-
वाच्यः—प्रथमाद्विपरिणामव्यवसाय इत्यर्थः । एवं च तद्वि-
रुद्धप्रवृत्तिरपि अत्रापि न भवति चेत्तद्विपरिणामव्यवहार इति भावः ।
प्रातिपदिकेऽपि भेदे इति । प्रथमाप्रवृत्तेः सप्तमीप्रवृत्तेत्यर्थः ॥
विभक्तीत्यादि । विभक्तिरूपत्वव्यवसायः । एवम प्रथमाद्विपरिणाम

प्रातिपदिकस्य सप्तमीविभक्तित्वेऽपि विपरिणाम इति यावः ॥
उपचरित इति । प्रातिपदिकगतविपरिणामापोषाप्रत्यय इत्यर्थः ॥

(१७८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३०)

२२२४ प्रशंसायां रूपम् ॥ ५ । ३ । ६६ ॥

(रूपप्रत्ययाधिकरणम्)

(प्रशंसायामित्यस्य प्रकृत्यर्थविशेषणबोधकं भाष्यम्)
स्त्रीलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते, एकवचनान्तेन च ।
तेन स्त्रीलिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यादेकवचनान्ताच्च ।
पुनर्पुंसकलिङ्गात् द्विवचनपञ्चवचनान्ताच्च न स्यात् ।
नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः ।

किं तर्हि ?

प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्—प्रशंसायां यत्प्रातिप-
दिकं वर्तते तस्माद्रूपभवति ।

कस्मिन्नर्थे ?

सार्थ इति । सार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचना-
न्यनुवर्तन्ते ॥

(मदीयः) इह प्रत्ययस्य विधीयमानतया प्राधान्यात्तद्व-
त्वाच्च प्रकृतेः प्रधानेन प्रशंसायाः सम्बन्धस्य न्याय्यत्वात्तस्याः
प्रत्ययार्थत्वं मत्वाऽऽह—स्त्रीलिङ्गेनायमिति । ततश्च पठोः
प्रशंसा—पठुरूपेति प्राप्नोति ।

अथ पठुरूपो देवदत्त इति सामानाधिकरण्याप्रसङ्गः कस्माच्च
चोदितः ? तत्र केचिदाहुः—दोषोपलक्षणायैतदुक्तम् ।

अन्ये त्वाहुः—सोऽयमिलभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यं
भविष्यति । भेदविवक्षा तु तथालक्षणप्रयोगाभावाच्च क्रियते ।

यथैवं गुणवचनानामाधृतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति विधाय-
नप्रत्ययान्तवदभिमतलिङ्गवचनयोगादोषाभावः । अत्राहुः—
प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्योभयादुपग्रहात् न्याय्यत्वादयं परिहारो
भाष्यकारेण नाश्रितः ।

अन्ये त्वाहुः—प्रशंसामाने प्रत्ययविधानादन्तरङ्गत्वात्
स्त्रीप्रत्ययेन भाव्यम् । पश्चात्सोऽयमिलभिसंबन्धात्तदभिम-
तानेऽप्यन्तरङ्गः स्त्रीप्रत्ययो न निवर्तते । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे
'कुमारिरूपा' इत्यन्यतिरिक्तं वयं इति वीए कस्माच्च भवति ?
इमारचन्द्रादुत्पत्तेन जीपा वयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य योति-
तत्त्वाद्रूपवन्तात् स्त्रीत्वनामनभिव्यङ्क्तुं तावैव क्रियते ।

ननु बोधेयं तदभिव्यक्तमिति तत्र प्राप्नोति । नैतदस्ति । 'कुमा-
रिस्त्व' इत्युच्यमाने कुटीरादिपश्चान्तरं प्रतीयते । तस्माद-
पत्यमभिव्यक्त्यस्य स्त्रीत्वमिति दातुमप्यते । अन्येन च परिहार
आतिशयिकनलपानां सार्थिकत्वपक्षे 'कुमारितया' इत्यादादिनि-
यामीय ।

(उद्घोषः) ननु सार्थिकत्वादेशां प्रत्ययविशेषणत्वात्कम-
नेतदत्र नाह—इदंति । 'गुणानां च पठोर्भेदादसंभ-यः समसत्वात्'

इति न्यायादिति भावः । यस्मि 'भावे तस्यापत्यम्—इत्यादौ लिङ्ग-
चनसाविवक्षितत्वात्' इत्युक्तीत्याऽनापि समाधानं कर्तुं शक्यम्,
तथापि वास्तवं समाधानान्तरं वक्तुं पुनरुपन्यासः ॥

अभेदविवक्षायामिति । ईदृशलक्षणाया च स्त्रीलिङ्गादिपरित्या-
गोऽपीति पठुरूप इत्यादिरिति भावः । तदनुपपन्नाह—भेदवि-
वक्षा स्थितिः । वक्ष्यमाण 'अन्ये तु' इत्यादि त्वस्योक्तमिति
बोध्यम् ॥ भाष्ये—स्त्रीलिङ्गादेवेत्येव पठनी—हेतोः । फल चेह
हेतुः । स्त्रीलिङ्गकलित्योत्पत्तिः प्राप्नोतीत्यर्थः । एकवचनान्तादिपदानि
धर्मेपराणि ॥ 'तथालक्ष्यप्रयोगाभावात्' इति पाठः । 'तथा ल-
क्षणप्रयोगाभावात्' इति पाठे—भेदज्ञापकप्रयोगाभावादित्यर्थः ॥

अतिशयनप्रत्ययान्तवदिति । गुणोऽभिधीयते क्रिया वाऽभि-
धीयत इति पञ्चगोलीत्यर्थः । दोषाभाव इति । 'पठुरूपेति प्राप्नो-
ति' इति दोषाभाव इत्यर्थः ॥ उभयायानुग्रहादिति । प्रकृतिसमस्यो-
भयोरप्यन्यानुग्रहणमित्यर्थः । कनेन प्रत्ययार्थविशेषणत्वात् 'वीज-
कथितम् ॥ अन्यथा गुणत्वात्तनासम्बन्धः स्यादिति बोध्यम् ॥

अन्ये स्थितिः । इदमस्ति प्रकृतिसमस्योभयोरप्यन्यानुग्रहणमित्यर्थः ।
मात्रस्त्वविशिष्टार्थगत स्त्रीत्वम्, न तु वयोमात्रविशिष्टार्थगतं स्त्रीत्व-
मित्यर्थः । अत एव 'गोस्त्रा' इत्यादौ न वीए । तदुभिव्यक्तमिति ।
वयोविशिष्टार्थगते तस्मिन्नभिव्यक्ते उक्त स्त्रीत्वनामनभिव्यक्तमेवै-
व लभितम् ॥

लिङ्गान्तरमिति । न च तादृशप्रतीतिरनुपपत्तिश्चा—इति दाव-
वस्तुमुत्पाद्य लभितम् । मनुकस्यास्यानतीत्या तु दूरेव नेति
ध्येयम् ॥

(५८३८ पूर्वपक्षिण उपसंन्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात् तिङ्-
प्रकृतेरभभाववचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात् तिङ्प्रकृतेरु-
पपोऽन्भावो वक्तव्यः । पचतिरूपम्, पचतोरूपम्,
पचन्तिरूपमिति ॥

(मदीयः) तिङ्प्रकृतेरिति । तिङ् प्रकृतेरित्यस्य रूपः,
ततः परस्मा विभक्तेरभभावो वक्तव्यः ॥

(५८३९ तिङ्प्रत्ययवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

क्रियाप्रधानत्वात् ।

क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति, एका च क्रिया ।
द्रव्यप्रधानं नाम ॥

(मदीयः) एका च क्रियेति । भाष्यतावन्तात्
क्रियाभेदस्यानवगमात् क्रियाया एकरूपमुच्यते, 'नयत्रिरासते'
इत्यादौ तु केवलक्रियावचने द्विवचनबहुवचनादङ्गनात् ।
'पचत-पचन्ति' इत्यादौ लक्षणाप्यर्थमुपपत्तिरिति वस्तुना-
मनो वचनभेद इति न ततः क्रियानन्तरादिति । एकराश

क्रियाया रूपप्रत्ययान्ताद्विवचनबहुवचनाभावः ॥ द्रव्यप्रधानं
नामेति-प्रसङ्गेनोक्तम्, न त्वस्य कश्चित्प्रकृतोपयोगः ॥

(उद्धोतः) ननु साधनभेदाक्रियाया भेदेन कथमेका क्रिया, किञ्च तस्यां सङ्ख्याया अभावाद् एका-इत्यप्ययुक्तमत आह—
 आख्यातशब्दादिति । आख्यातशब्दस्तिष्ठन्ते शक्तः, लोकव्यवहाराद् । तेन तदन्तशब्दादित्यर्थः । स्वतस्त्वा भेदानवगमेन द्वित्वाभावः, एकत्वसत्ता च आकाश इवेति भावः ॥ तत्र द्वित्वाभावो एकत्वसत्ते च युक्तिमाह—भवद्वित्यादि ॥ वचनादर्शनादिति । प्रवचनदर्शनाच्चैषां बोध्यम् ॥ कर्तृसमवेतद्वित्वेति । तदारोपाध्य इत्यर्थः । तस्यैवरोधः शब्दशक्तिस्त्वभावाद्, न कालाविगतत्वं, नापि तदाभ्यकारकगतत्वं । अत एव 'दश दिनानि देवदत्तः पचति' 'भवद्विरासते' 'तण्डुलाश्च पचति' इत्येकवचनमेतत्, तत्कृतं रूपाद्यन्ताद् द्विवचनादि ॥ न, तस्य तिस्रैवोक्त्यादिति भावः । एतेन 'व्याप्यपतिपदिकाह' इति सप्रत्यया हरिभाष्यसमक्षोक्त्या विवेकोऽयं ग्रन्थ-इति परास्तम् । क्रियाया असत्त्वलिङ्गेकावेतरसङ्ख्याराहित्यमेवेति बोध्यम् ॥

(आख्यातस्य क्रियाप्राधान्यसाधकं भाष्यम्)

कथं पुनर्वायते क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति, द्रव्यप्रधानं नामेति ?

यत्क्रियां पृष्टस्तिङाऽऽद्ये—किं देवदत्तः क-
रोति ? पचतीति ।

द्रव्यं पृष्टः कृताऽऽचष्टे—कतरो वेषदत्तः ? य
कारको ह्यारक इति ॥

(प्रदीपः) किं वेद्यवृत्तः करोतीति । करोतिरत्र क्रिया-
सामान्यवचनः । तत्र विशेषपरिज्ञानाय किञ्चब्दः क्रियाविशे-
षणं प्रवर्तते, क्रियाविशेषणत्वाच्च “किम्” इत्येतद्वितीयान्तं न्यु-
पसक्तं च । प्रकरणादिवचनश्च क्रियाप्रश्नावगतिः, गुणद्वयविषयस्यापि
प्रथम्य उच्चतान्त-“वायक” किं ह्युक्तं वरुण करोतीति । अथ कृष्णः
तथा किं शार्दूलः करोति ? अथ प्रानारकम् ? इति ।

केचिन्तु-कियाप्रश्नेऽप्यभूतावस्थावचनं करोति मन्यन्ते,
किं करोति-यां किया निर्देयतीत्यर्थः । तत्राख्यातवति
प्रश्नावक्ये प्रकरणादिवशात् कियाप्रश्नावगमादाख्यातेनैवोत्-
त्तरादानात्कारुण्यस्यापापनोप्रमादभिधानेऽप्याख्यातस्य किया-
प्रधानत्वाद्यमम् । एकपदोपात्तार्थपेक्षं च कियाप्रधानत्वमभि-
धीयते । 'मीहीनवहन्ति' इत्यादौ मोक्षिद्रव्यसत्कार्यत्वादाव-
पातस्याप्राप्त्यमम् । अथ वा यद्यप्यार्थं मीहीणां प्राधान्यं
तथापि साध्यत्वात् कियायाः शब्दं प्राधान्यं, न तु मीहीणां,
पापनत्वात् ॥

द्रव्यं पृष्ट इति । यद्यपि 'यः पचति' इति विद्वन्तेनापि
उत्तरं भवति तथापि सर्वेनाज्ञा परामर्शस्य प्राक्क्रियाया यः कर्ता
॥ देवदत्त इत्यभिधानात् केचिदेनाख्यातेनोत्तरस्य अदानादा-
ख्यातस्य दापनत्वाप्रसङ्गः । पदान्तरेण हि द्रव्योपलब्ध्याय
गुणभावं क्रिया नीयते ॥

(उद्धोतः) माथे—द्रव्यप्रधानं नामेति । नामशब्देन
 सुबन्तम्, तस्य सत्तालिङ्गसङ्ख्याकारकद्रव्यार्थकत्वेन तदपेक्षया द्रव्यस्य
 प्राधान्यम् । तस्य विभक्त्यर्थसम्बन्धं प्रति विशेषणत्वेन 'काण्डे'
 इत्यादौ विभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिरिदृश्या ॥ ननु 'देवदत्तः किं करोति'
 इति कर्मविषयप्रश्ने कथं क्रियामात्रवाचकेनोत्तरम् । किं च कृत्स्न
 उत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचित्वेन तद्विषयप्रश्ने कथं 'पचति' इत्युत्तरमत
 आह—करोतिरेत्यादि ॥ द्वितीयान्तमिति । प्रथमान्तमिति वक्तु
 युक्तम्, फलविशेषणत्वाभावेन मुख्यव्यापारविशेषणत्वेन च कर्मत्वा-
 प्राप्तेः ॥ प्रश्नावगतिरिति । जिज्ञासाविषया देवदत्तकर्तृका क्रियेति
 बोधः ॥ प्रकरणादिब्रह्मशास्त्रेण कृत्स्नं दर्शयति—गुणद्रव्येत्यादि ॥

अभूतेति । अभूततद्भावः—उत्पत्तिः, तदनुकूलो न्यापारो धा-
त्वर्थः ॥ कां क्रियामिति । किंपदं च कर्मपरम् । तच्च प्रकरणा-
दित एव क्रियारूपकर्मपरमिति भावः ॥ उपग्रहः—परसंप्रसार-
नेपदमिच्छविशेषः । अत एव 'भावकालकारकतद्भावात्स्वरोऽर्थो
आह्वयत्वस्य' इति निरुक्तमात्र्य उक्तम् । आह्वयतेनोत्तरोपादाने
हेतुः—क्रियामप्राधान्यमः । तत्र हेतुः—प्रकरणादि । तत्र क्रियामप्रा-
धान्येन प्रथमे क्रियाप्रधानत्वावगमः, ततः पञ्चोत्तरेषु तस्यावगमः ॥
'पवय शुभो धावति' इत्यादौ धावनापर्थस्य इति मतिं विशेष-
णत्वादाह—शुक्लपदोपात्ताधार्थ्येक्षं चेति । तदुपात्तकारकापेक्षं
प्राधान्यमित्यर्थः ॥ तदुक्तमन्यदप्याह—ब्रीहीति । तथा च मित्रप-
दोपात्तब्रीहपेक्षयाप्राधान्येऽपि न क्षतिः ॥ नन्वेवं 'पचयते' इत्यादौ
स्वपदोपात्तकर्मकारकापेक्षयापिदृशमप्राधान्यं दुर्बलमत आह—अथ
चेति । 'क्रियाप्रधानस्य' इत्यनं द्वाभेदेन प्राधान्यं विवक्षितमित्यर्थः ॥

यः कर्तेति । यत्कर्तृका पाकक्रिया स इत्यर्थः । परामृश्येत्यल-
मुत्सिद्धिस्तुल्येत्यर्थः ॥ इत्यभिधानादिति । इत्यपेक्षया तस्याभि-
धानात्—कथनादित्यर्थः ॥ स इत्यनेन पाकक्रियाकर्तृत्वविशिष्टस्य
शोष्य क्रियायाः, प्राधान्यानुपपत्तिमाह इत्याह—पदान्तरेणेति ।
आख्यातपदे पञ्च स नियम इति भावः ।

(क्रियाप्राधान्येऽपि द्विवचनबहुवचनसाधकभाष्यम्)
यदि तर्होका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सि-
द्ध्यन्ति—एवम्, पचन्तीति ।

नैवानि क्रियाऽपेक्षाणि,
किं तर्हि ?
साधनापेक्षाणि ।
इहापि तर्हि प्रायुचन्ति—पचतिरूपम्, पचतो-
रूपम्, पचन्तिरूपमिति ।

तिङोक्तत्वाच्चस्याभिसंबन्धस्य न भविष्यति ।
एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति ?
समयात् भविष्यति ।

द्विवचनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवन्ति ।
 एवं तर्हि—एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते, तस्य
 द्विवचनोत्पत्त्योर्द्विवचनबहुवचने अपचादौ भविष्यतः ।

एवमपि नृपुंसकत्वं वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

(प्रदीपः) यदि तर्हीति । क्रियागतसंख्याऽपेक्षं वचन-
भेदं नन्यते ॥ नैतानीति । लकारादिवाच्यकर्तृकर्मगतसंख्या-
ऽपेक्षो वचनभेद इत्यर्थः ॥

तिङोक्तत्वादिति । उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् ॥
एकवचनमपीति । एचतिरूपमित्यत्र, तिङोक्तत्वादिति
भावः ॥ समयादिति । 'परश्च' इति नियमात् 'न केवला
प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इत्येवं रूपात् ॥

द्विवचनबहुवचनान्यपीति । तैरपि समयस्य परिपाल-
नात् ॥ यद्यपि प्रायस्यादेकवचनेनैव समयः पाल्यत इति परि-
हारशभवः, तथापि परिहारान्तरमाह—एकवचनमिति ।
'द्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्यत्रैकवचनग्रहणं न कर्तव्यम् ।
'द्वयोर्द्विवचनम्' इत्येव कर्तव्यम् । तत्र ऽथाप्राप्तिपदिकात्
स्वादयो भवन्तीति संख्यानिरपेक्षमेकवचनमुत्सर्गो भवति ।
तस्य द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनयोरपवादयोर्विधानादेकवच-
नस्यै—अभेदैकत्वमिति च संख्यारहितेऽव्ययवाच्यं चावस्थितमे-
कवचनम् । तस्मादेकवचनेनैवात्र समयः पाल्यते न तु द्विव-
चनबहुवचनाभ्यां तिङोच्चार्याभ्यामित्यर्थः ॥

लिङ्गमशिष्यमिति । शालोपदेशेन विनाऽपि सिद्धि-
लिङ्गस्य लोकव्यवहारगम्या ॥

(उद्घोषः) क्रियागतेति । 'अनारोपित' इत्यादिः ॥ स-
ङ्ख्यापेक्ष इति । साधनगतसङ्ख्यारूपपेक्ष इत्यर्थः । यत्किंवा भाष्य-
माख्याप्राप्तसङ्ख्यायाः कारकेऽन्वय इत्येव परतया न्याय्येयमिति,
तत्र, प्रागुक्तेन 'एकं क्रिया' इत्यनेन प्रत्यक्षस्य प्रकृत्यर्थेऽन्वययोगेन
श्रित्वादीनां कारकेऽन्वये वैकल्याणः । तस्मादारोपणमेव भाष्य
न्याख्यातुमुचितम् । अत एव भाष्ये द्विवचनापसिद्धिरिव शङ्किता,
न तु वचनमात्रासिद्धिरिति दिक् । तत्र 'गौरी मुख्या चोचरा सङ्ख्या'
पूर्वसङ्ख्या वापते' इत्युत्पन्नभाष्योक्तेन 'भवत' इत्यादौ स्वतन्त्र-
त्वप्रत्युक्तं वार्थमिति बोध्यम् ।

ननु क्रियाया इकत्वाभावात् 'तद्विधश्च' इति घञ्श्लेष—'किञ्चि-
दप्यथ विमलवर्धप्रधान, किञ्चिक्रियाप्रधानं, न चैतयोर्धर्मोऽलङ्घ्य-
प्रयाभ्यां योगोऽस्ति' इत्यनेन विरोधः । अन्यथान्ययोरेतयोरर्थयोगो
वाभ्यां योग इति तदर्थेनाविरोधोपात्तः । उच्यतेऽयमिति । आरोपित-
सङ्ख्याया उक्तत्वात् तदाभ्यस्य वचन रूपान्तरात्, किन्तु स्वतन्त्र-
त्वाभावेनेति भावः ॥ न केपलेति । प्रातिपदिकत्वेनास्तासि तत्र
प्रकृत्यादिति भावः ॥ तैरपीति । अनुवादकविभक्त्याभ्यामप्य-
त्यसि बोध्यम् । एवं ये 'वचनि—' इत्यादि चिन्त्यम् ॥

न कर्तव्यमिति ॥ 'तद्विधश्च' इति घञे तु वचनग्रहणं न कर्त-
व्यम्, 'एकवचनम्' इत्येनामाश्रयगणार्थं एव वचनमिति वक्तव्यम् ।
'एचतिरूपम्' इत्यादौ सर्वैकवचनं स्वनिभाषाद्वान्वेयं कृत्ये इति

बोध्यम् ॥ अभेदैकत्ववतीति । यथा 'राजपुरुषः' इत्यादिवृत्तेरर्थ-
बोधनाय प्रयुक्ते 'राजः पुरुषः' इत्यादौ ।

नन्वेवं दिशन्वादात्पुस्तगणैकवचनेनैव समयपालनान्नैवचना-
धनापत्तिः, अनुवादकविभक्त्याभ्यामपि तु प्रकृतेऽपि तुल्यमिति चेन्न,
'द्वयोः' 'एकस्य' 'बहुषु' 'निर्नां त्रयाणाम्' इत्यादिनिर्देशैरस्तगणैव
नियमपालनमिति नियमस्य सङ्ख्याशब्देऽनङ्गीकारेण तन्नाशतो व्य-
सयैव 'अनभिहित'—सङ्कोक्षा समयपालनाङ्गीकारेणादोषात् ।
तथाह—एकवचनेनैवात्र समय इति ॥

(५८४० पूर्वपक्षिण उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वृषलादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृषलादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

वृषलरूपः, दस्युरूपः, चोररूप इति ॥

(प्रदीपः) वृषलादिभ्य इति । वृषलादीनां निरुद्ध-
त्वाद्भुक्तद्विपयत्वाच्च प्रसंसायास्तत्राभावं मन्यते ॥

(उद्घोषः) ननु वृषलस्य पूर्णत्वे प्रसंसा भवत्येवेति घृष्टे-
णैव सिद्धमेत आह—वृषलादीनां निरुद्धत्वादिति । न च वृषल-
स्य जातिवत्स्वरूप निरुद्धत्वमिति वाच्यं, सहचरितत्वेन निरुद्धत्वेन
तथा न्यवहारात् ॥

(५८४१ समाधनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवैस्पष्ट्य-

वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

प्रकृत्यर्थस्य वैस्पष्ट्य इति वक्तव्यम् । वृषलरूपो-
ऽयम्, अप्ययं पलाण्डुना सुरां पिबेत् । चोररूपो-
ऽयम्, अप्ययमक्षोररत्नं हरेत् । दस्युरूपोऽयम्,
अप्ययं धावतो लोहितं पिबेत् ॥

(प्रदीपः) न्यासान्तरेण सिद्धिं मत्वाऽह—सिद्धं स्थिति ।
ननु प्रसंसायमित्येव सिद्धः प्रत्ययः, सर्वस्य हि वस्तुनः सव्या-
पारेऽस्ति चयात् प्रसंसा कियते, वृषलादीनामप्यसावसि । एवं
तर्हि यदा निन्दाप्रतिपादनाच्च चोररूप इत्युच्यते तदा प्रत्यया-
प्रसङ्गादप्ययं वैस्पष्ट्यप्रदमेव कर्तव्यम् । सत्येव पाठवादेर्द्वि-
सृष्टये प्रसंसासङ्गाद् विवक्षावशाच्च येषामेव प्रसंसावान्वितं
तेषामेव निन्दावचनत्वं दस्यवे, यथा 'यधसः' इति पुनरातिघञ-
प्रतिपादने प्रसंसा गम्यते, निरुपलवप्रतिपादने तु निन्दा ।

अथ तत्रवादीनां रूपस्य को विषयविभागः ? यावता
अतिशयननपि पूजानिन्दाविषयं—पटुतमः, पापीयानिति । रूप-
प्रत्ययोऽप्युभयविषयः—पटुरूपः, चोररूप इति । उच्यते—
अतिशयनं समानप्रतिशयोक्त्यर्थं, वैस्पष्ट्यं तु तस्मिन्पक्षमिति
स्पष्ट एव विषयविभागः । 'अप्ययं पलाण्डुना' इत्यादौ गर्हा-
नानपिघञः कर्मप्रवचनीयसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) वैस्पष्ट्यग्रहणस्य व्यापकत्वमुपपादयितुं वैस्पष्ट्ये सत्येन प्रयत्नेत्याह—सत्येवेत्यादि । स्वज्ञेयवामुमयं साधयितुमाह—विचक्षावशाच्च येपामेवेति । एवं च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्य तत्सद्वचनित्युपायानां वा पूर्णत्वेनैवात्र प्रज्ञाता, तस्य परिपूर्णत्वेन कचिन्विन्द्याप्रवीतिस्तु प्रकरणादिव्याप्यत्वेति न दोषः ॥ प्रज्ञासापराणामपि निन्द्यावचनत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति ॥

उदाहरणे—पलायण्डना—इति सहयोगे तुतीया । पलायण्ड-भोजनेऽपि वृषत्व, तत्सद्वित्तुपरायणे तु तदधिकमिति बोध्यम् । अपिः—गर्वायाम् । सर्वत्र सम्भावनायां लिङ् । इत्युः—हिंसकः । सन् परस्त्रापहर्ता ॥ वैस्पष्ट्यमिति । प्रज्ञासायां अत्युपलक्षणमेतत् ॥

(१७९ विधिस्तम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३१)

२२२५ ईपदसमाप्तौ कल्पवन्देऽप्यदेशी-

यरः ॥ ५ । ३ । ६७ ॥

(कल्पप्रत्ययाधिकरणम्)

(५०४२ एकदेशिपार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ईपदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वा-
ल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईपदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्ग-
वचनयोरनुपपत्तिः । पट्टकल्पाः, पट्टकल्पौ, पट्ट-
कल्पा इति ।

एकोऽयमर्थ ईपदसमाप्तिर्नाम, तस्यैकत्वादेक-
वचनं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययानां विधेयतया प्राधान्यात्तदर्थत्वमीपद-
समाप्तिर्मैत्वाऽऽह—ईपदसमाप्ताविति । ईपदसमाप्तौ यथेष्टं
लिङ्गवचनासिद्धिरित्यर्थः ॥ एकवचनमिति । एकत्वादीपद-
समाप्तौ । पट्टीशब्दस्तु न चोदयति, गुणगुमिनेतिह सर्वदा
योऽयमितिभेदसम्बन्धस्य निवृत्तिरित्याह भेदनिबन्धनायाः
पञ्चा अप्रवृत्ताह ।

यथैव गुणवचनानामाधेत्येति लिङ्गवचनानीति लिङ्गवचन-
दोषोऽपि नास्ति । नैवं ध्वन्यम् । इह शुद्धकल्पा दाशा—बहु-
गुणा दाशेति यत्र ईपदसमाप्तिर्दाशाश्रयत्वं तदा बहुगुण इति
न विध्यति ।

अथ गुणाधनत्वं ततो शुद्धकल्पेति न विध्यति । का पुन-
र्ज्ञातौ युग्मेवदगतामिः १ येन मायुर्येन गुणेन दाशायस्य
युग्मशब्दे नर्तनेत्याह ईपदसमाप्ताविति शुद्धेवदगतामिः ॥

(उद्द्योतः) १७९—क्रियाप्रधानत्वादिनि । श्रीमतिरिद्धि-
निबन्धनायां कल्पे. ॥ ईपदसमाप्तिः—आरोहण-१-६७८मांति. ।
आरोहण-१७९ नारः । (भाष्यम्) एकोऽयमर्थ इति । एते एक-
वचनान्येनोक्तानिर्नान्तरे. ॥ इत्युत्तरं. ॥ 'कल्पः' इत्यस्य-१-

'एकवचनम्' इति श्रीप्रत्ययस्यापि ॥ पट्टीप्रसङ्गमिति । 'देवदत्तस्य
पट्टकल्पः' इति स्यादिति भावः ॥

दाक्षाश्रयत्वमिति । शुद्धसेपदसमाप्तिरिति विग्रहः । गुडाश्रयत्वे
वृत्तित्वं सम्बन्धः पञ्चमर्थः । दाक्षाश्रयत्वे प्रतियोगित्वं सम्बन्धः ॥

शुद्धकल्पेति न सिध्यतीति । गुडाश्रयत्वेऽनुभवविरोधोऽपि
नोध्यः ॥ का पुनरिति । द्रव्यसेपदसमाप्त्यसम्भवादिति भावः ॥
येन मायुर्येनेति । शुद्धद्रव्यप्रयोगप्रयोजकमायुर्येणप्रतियोगिकत्वं
सम्बन्धः पञ्चमर्थ इति भावः ॥

(५०४३ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

नायं प्रत्ययार्थः ।

किं तर्हि ?

प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्—ईपदसमाप्तौ यत्प्राप्ति-
पदिकं वर्तते तस्मात्कल्पवाद्यो भवन्ति ।

कस्मिन्नर्थे ?

स्वार्थे इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचना-
न्यनुवर्तन्ते ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति । उभयानु-
ग्रहादेव हि प्रकृतित्वमुद्गृहीताभपति, प्रत्ययोऽपि, स्रोतकत्वा-
त्तस्य । एवं च स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गवचनानि सिध्यन्ति ।
यन्तु नैवेत्येव तत्र 'गन्धः क्रियामन्' इति शापकेन तदवि-
वृत्तिरिति ब्रूयते ॥

(उद्द्योतः) उभयानुग्रहमिति । ईपदसमाप्तिश्च तद्वि-
शिष्टे औपचारिकम् । एवं पूर्वेन प्रज्ञासापद नोध्यम् ॥ यत्र त्वयति ।
'गुणकल्पा दाशा' इत्यादौ ॥ अभेदविविधायामिति । तादृशविवि-
धायां गुडादौ स्वगतलिङ्गादिपरित्यागदर्शनादिति भावः ॥

(५०४४ प्रकृत्यर्थविशेषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रकृत्यर्थे चेद्विङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृत्यर्थे चेद्विङ्गवचनयोरनुपपत्तिः ।
शुद्धकल्पा दाशा । तैलकल्पा प्रसङ्गा । पयस्कल्पा
यवागुरिति ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्यर्थे चेदिति । ननु 'शुद्धकल्पा दाशा'
इत्यादौ 'शुद्ध इत्यं दाशा' इत्यभेदविविधया गुडादयो दाशादियु
वर्तमानाः प्रत्ययमेतुलादयन्तीति दाशादिगतलिङ्गवचनोपपत्तौ
नास्त्यन्यासिदोषः । नतदिति । गुडादयः शुद्धा इवार्थान्वन्तरी-
करणेन सोऽयमितिभेदसम्बन्धेन दाशादियु वर्तमाना अपरि-
लाफताल्लिङ्गवचना एव वर्तन्ते, तत्र 'बहुगुणो दाशा' इत्यादि
लिङ्गवचनं । गुडादयश्चैव पट्टादयश्च कल्पादियु दोषाभावात्,
आदिभेदेनैव कल्पादियु निवृत्तिरित्युक्तव्यत्वात्तानां पञ्च गुण-
नां दाशेत्तदो दोषः ॥

(उद्घोषः) इयार्थान्यन्तरीकरणेनेति । अभ्यन्तरीकरणं—गूलत्वेनाश्रयणम्, इयार्थस्याभ्यन्तरीकरणं यत्रेति 'अभेदसम्बन्धेन' इत्यस्य विशेषणम् । तन्मूलकाभेदसम्बन्धेनेति यावत् । सादृश्य-मूलकातिरिक्ताभेदसम्बन्धेन वृत्तौ हि तस्यायः । तन्मूलकाभेदसम्बन्धेनान्यत्र वृत्तौ तु न स्वलिङ्गादित्याग इति भावः ॥ गुणसादृश्यः पट्टादिव्यतिरेकः । तेषां त्रिलिङ्गादेनापरीत्यकत्वादीनामेव प्रवृत्तेरिति भावः । इत्यप्युक्तौ पट्ट पट्टकल्पाविति दिवचनादेरपि सिद्धिः ॥ जातिशब्देभ्यस्त्विति । प्रायेण ते नियतलिङ्गाः । इत्यप्युक्तौ शुद्ध इत्येवमपि 'गुडरूपे द्राक्षे' इतीष्यत इति भावः ॥

दोष इति । प्रकृतिलिङ्गाविक्रमो दोषः ॥

(५८५५ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु तत्संबन्ध उत्तरपदार्थे प्रत्ययवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङ्गमेतत् ।

कथम् ?

तत्संबन्धे=ईपदसमासिसंबन्धे उत्तरपदार्थे प्रत्ययो भवतीति चकच्यम् ।

सिध्यति । सूर्यं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेधास्तु ॥

(मदीपः) सिद्धं त्विति । यद्युत्तरपदशब्दः समासावयवे कूटस्थपापीह प्रकृत्यर्थस्य पश्चात्प्रत्ययार्थस्य भावात् प्रत्ययार्थविशेषवानिति द्राक्षादिपदे यौगिको वर्तते । तेन गुडादिभ्य उपमानवान्भिन्वि उपमेये द्राक्षादी प्रत्यय इत्युक्तं भवति—गुड इवैव द्राक्षेपदसमासा गुडकल्पेति । यद्यप्युत्तरपदग्रहणं नोपात्तं तथापि सामर्थ्यादुपमानोपमेयभाव आश्रीयते । पदधादिभ्योऽपि तत्रैव प्रत्ययत्वमित्यस्य परिपूर्णं पाठव स लोके पठ्यतेति प्रसिद्धः । तेन तुल्य ईपदसमासा पट्टकल्पो देवदत्त इति तत्सम्बन्ध इति वचनादीपरसादृश्ये प्रत्ययभावः ॥

सिध्यतीति । यद्यप्यसिद्धं पक्षे 'बहुगुडो द्राक्षा' इत्यादि न सिध्यति, द्राक्षादिगतलिङ्गवचनप्रसङ्गात्, तथाप्युक्तदोषपरिहारात् सिध्यति-इत्युक्तम् ॥

(उद्घोषः) वार्तिके—तत्सम्बन्ध इति बहुमीदृशेति ध्वन्यन्वाचये भाष्ये—तत्सम्बन्धे इति ॥ पश्चादप्यवयवार्थेति । प्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वमेवेति सूत्रयति ॥ प्रत्ययार्थस्य द्रव्याभेदेनैव प्रतीतेराह—प्रत्ययार्थविशेषवाचिनीति ॥ नन्वीपदसमासिसम्बन्धेवरपदार्थे प्रातिपदिकाप्रत्ययसोपमानवान्कातिरिक्ताकल्लुमश्रयत्वेनाह—तेनेत्यादि ॥ गुड इत्येवं द्राक्षेपदसमासेति । इपदसमासेति कुडिद्वयसादृश्यरोपभावात् । तदुक्तं ननु वक्ष्यते—'इपत्सादृश्ये प्रत्ययभावात् इति । सामर्थ्यादिति । अन्यपदस्यैव अन्यपदप्रत्ययस्य सादृश्यमगभोक्तृत्वान्वयरोधनेऽसाध्यमिति लयः ॥ उच्यते—

दिति । इपत्सादृश्ये इपदसमासिसम्बन्धत्वाभावादित्यर्थः ॥ अथ वेति । 'तु ग्रहणप्रत्याख्यानपरम् ॥

(यथान्यासे समीहितार्थसाधकभाष्यम्)

ननु चोक्तम् ' ईपदसमासौ क्रियाप्रधानत्वालिङ्गवचनानुपपत्तिः ' इति । परिहृतमेतत्—'प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धम्' इति ।

ननु चोक्तं—'प्रकृत्यर्थे चेद्लिङ्गवचनानुपपत्तिः' इति ।

नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—स्वार्थिका अतिवर्तन्ते अपि लिङ्गवचनानीति यद्यं 'णञः स्त्रियामञ्' (५८५१४) इति स्त्रीग्रहणं करोति ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते—बहुगुडो द्राक्षा, बहुतैलं प्रसन्ना, बहुपयो यथागुरिति, अत्रापि प्राप्नोति ।

नाप्यतिवर्तन्ते ॥

(मदीपः) स्त्रीग्रहणमिति । 'कर्मव्यतिहारे णञ् क्रियाम्' इति कौलिके भावे णञो विधानात्तदन्तादृक्प्रत्ययः स्वार्थिकत्वात् क्रियामेव भवित्यतीति स्त्रीग्रहणं न कर्तव्यम् । तत् क्रियमाण लिङ्गवचनातिरिक्तं ज्ञापयति ॥

नापीति । उत्तरपदे तु ग्रहणाद्वक्ष्यमाणनियमार्थात्प्रकृतेयं लिङ्गवचने एव बहुव्युत्पत्तेर्भवतः । अथ वा स्त्रीग्रहणेनानुवृत्तिनियमाभावो ज्ञाप्यत इत्यनुरूपयतिरुक्तो यथाप्रयोगं भवतः । अथ वा 'कास्योणीन्या एरच्' इति पितृकरणेन क्रिया वीपयैनानुवृत्तिरपि ज्ञाप्यत इत्युभयसिद्धिः ॥

(सूत्रोदाहरणसंवादकभाष्यम्)

किं पुनरिहोदाहरणम् ?

पट्टकल्पो नुदकल्प इति ।

नेतदस्ति । निश्चातिस्यार्थस्य समातिर्था भवति, विसमासिर्था, गुणध्वानिर्घातः ।

इदं तर्हि—गुडकल्पा द्राक्षा, तैलकल्पा प्रसन्ना, पयस्कल्पा यथागुरिति ।

द्रव्यमप्यनिर्घातम् ।

इदं तर्हि—कृतकल्पम्, भुक्तकल्पम्, पीतकल्पम्-इति ॥

(मदीपः) किं पुनरिति । गुणशब्दानामनकारिमाण-विषयत्वाद् गुणसम्बन्धमात्रेण मन्दमध्यमोरुहगुणे सवप्रवर्तनादीपदसमासेरभाव अत्रा प्रश्नः ॥ निर्घातस्येति । 'अयमेव' इत्येव निश्चितस्येति ॥ विसमासिधेति । नमपे सिद्धान्तः ॥ गुणध्वानिर्घात इति । इत्येव पाठप्रसिद्धीवचनानुपपत्तिः ॥

द्रव्यमपि दानीमुपन्यसति—इदं तर्हीति । नन्वत्र न गुणद्वय इपदसमासा । किं तर्हि ! द्राक्षादय इति द्राक्षादिभ्य

एव प्रत्ययेन भाव्यम् । नैष दोषः । यदपेक्षया परस्मैपदसमाप्ति-
र्भवति तद्वाचिनः प्रत्ययेन भाव्यम् । तत्रैवार्थमभ्यन्तरीकृत्या-
भेदोपचाराद् गुड इव गुडो द्राक्षेति माधुर्याद् द्राक्षाणां गुड-
त्वस्यारोपादारोपनिमित्तस्य माधुर्यस्येवपदसमाप्तत्वाद् गुडादिभ्यः
प्रत्योत्पत्तिरविरुद्धा ॥ **द्रव्यमपीति ।** इयता माधुर्येण द्राक्षा
गुड उच्यते इत्येवमपरिज्ञानाद् देशभेदेन च गुडस्य भेदात् कं
गुडमपेक्ष्य द्राक्षा गुड ईपदसमाप्ता उच्यते इत्येवमपरिज्ञानम् ॥
कृतकल्पमिति । आशंसाया भूतवद्भविष्यति प्रत्ययविधा-
नादस्ति क्रियाया ईपदसमाप्तिरुपाधिरिति भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु शुद्धादीनामप्रत्ययवत्त्वं पाठवादीनामपि
सर्वसम्भवादीष्वप्रत्ययेष्वेवपदसमाप्तिरत आह—गुणशब्दाना-
मिति ॥ भाष्ये—निर्ज्ञातस्येति । 'यदापानेव' इति निर्ज्ञातस्ये-
त्यर्थः । तदाह—अयमेवेति । इयमेवेत्यर्थः । कचिन्नु तथैव पाठः ।
अत एवापेक्ष्य 'इयत्तया न दायते गुणः' इति वदयति ॥ अत्र—'गुड-
कल्पा' इत्यादी ॥ ईपदसमाप्ताः—माधुर्येवपदसमाप्तत्वाभ्याः ॥
किन्तुर्हति । द्राक्षादिगतमाधुर्येवपदसमाप्तेरेव प्रतीतेरीपदसमाप्त-
माधुर्यवती द्राक्षेति बोधादिति भावः ॥ यदपेक्षयेति । यत्किरूपित-
सादृश्यप्रयोजकमर्थस्येवपदसमाप्तिस्तद्वाचिन इत्यर्थः । शब्दवाचि-
त्वमात्रादिवि भावः । एवञ्च वृत्तवार्तिकयोः समकल्पा भवति ।
ईपदसमाप्तमाधुर्यवद्द्राक्षाभिन्ना द्राक्षेति बोध इति द्राक्षामाधुर्यस्यापी-
पदसमाप्तत्वमर्थकमपि तयोः समकल्पतेति दिक् ॥ ननु द्रव्यमकं-
परिमाणमिति कथं द्रव्यमनिर्ज्ञातमत आह—इयतेति ॥

(५८३६ कृतकल्पस्योदाहरणत्वाभाववोधकं चार्तिकम् ॥ ५४)

॥ * ॥ क्तान्तात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिः,
क्तस्य भूतकाललक्षणत्वात्कल्पादीनां
चासमाप्तिवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्तान्तात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः ।

किं कारणम् ?

'कस्य भूतकाललक्षणत्वात्' भूतकाललक्षणः
क्तः । 'कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात्' विसमाप्ति-
वचनाश्च कल्पादयः । न चास्तिसंभवो यद्भूत-
कालश्च स्यादसमाप्तिश्चेति ॥

(प्रदीपः) इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह—क्तान्ता-
दिति । क्रियाफलनिर्गती क्रियाऽपवर्गो भवति, सति च क्रिया-
ऽपवर्गो कृतः क्रियाया ईपदसमाप्तिरित्यर्थः ॥

(५८३७ वृत्तकल्पस्योदाहरणत्वसादृक्चार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु आशंसायां भूतव-
च्यवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

"आशंसायां भूतवच्य" (३३।१३२) इत्येवमत्र
को भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । भविष्यत्कालाया ईपदसमा-
प्तायाः क्रियाया आशंस्य मानत्वादित्यर्थः । 'धीतः कः' 'मति-
बुद्धिपूर्वायैभ्यश्च' इति वर्तमानकालविषयकान्तादपि प्रत्ययै-
र्भाव्यं-ज्ञातकल्पं, पूजितकल्पमिति । तथा तिष्ठन्तादपि-पच-
तिकल्पमिति । यदाऽपि क्रियैकदेशापवर्गश्रयेण भूते को विधी-
यते तदाऽपि कल्पादयो भवन्ति-कृतकल्पं वदामिति । एवञ्च
कृताकृतादय एकदेशाकरणाकरणाभ्याः प्रयोगा उपपन्नाः ।
सकलक्रियाऽपवर्गाश्रयभूतकालविषयकप्रत्ययापेक्षे तु चोद्यप्र-
तिसमाधाने । एवञ्च कालत्रयविषयभ्यस्तिकृन्तेभ्यः कल्पादयो
भवन्ति-पचतिकल्पं, पक्ष्यतिकल्पम्, अपाशीत्कल्पमिति ॥

(उद्द्योतः) स्वमुदाहरणान्तराग्याह—धीतः क इति ॥
यदाऽपीति । यथा 'प्रकृतः कर्म' इत्यादी ॥ एकदेशापवर्गेण भूते
प्रत्यये मानमाह—कृताकृतेति ॥ नन्वेव भाष्योक्तद्राक्षासमाप्तौ
निर्देले अत आह—सकलेति ॥ लोकेऽपेक्षे युच्यन्तरमाह—
एवञ्चेति ॥

(उदाहरणसंपादकं भाष्यम्)

इदं चाप्युदाहरणं—पटुकल्पः, मृदुकल्प इति ।
ननु चोक्तं 'निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्था भवति
विसमाप्तिर्था गुणश्चानिर्ज्ञातः' इति ।

लोकतो व्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य निर्ज्ञानम् ।
तद्यथा—पटुरयं द्राक्षण इत्युच्यते—यो लघुनोपा-
येनार्थान् साधयति । पटुकल्पोऽयमित्युच्यते—यो
न तथा साधयति ।

इदं चाप्युदाहरणम्—गुडकल्पा द्राक्षा, तैल-
कल्पा प्रसन्ना, पयस्कल्पा यद्यागूरिति ।

ननु चोक्तं 'द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातम्' इति ।

लोकतो द्रव्यमपि निर्ज्ञातम् ॥

(प्रदीपः) लोकत इति । आपता माधुर्येण लोके
द्राक्षायां गुडव्यवहारत्वात्तत्राश्रय ईपदसमाप्तिरसम्भवः । अथद्या
गुडगुणमाधुर्याश्रयेण द्राक्षाया गुडत्वारोपात् गुडजात्यभावान्ने-
पदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षागाम्, गुड इयं द्राक्षा-गुडकल्पा द्राक्षेति
प्रयोगः ॥

(उद्द्योतः) तावदाश्रये इति । तावन्माधुर्यामये इत्यर्थः ॥
ईपदसमाप्तीति । माधुर्येवपदसमाप्तिरित्यर्थः ॥ अयं धेति । अत्र पठे
इपदसमाप्तगुडत्ववती द्राक्षेति बोधः । सादृश्यं तु पूर्ववत्यति, पक्षा-
न्मानसबोधविषय इति तत्त्वम् ॥ गुडत्वारोपादिति । आरोपविषय-
त्वमेवपदसमाप्तत्वमिति भावः । आपमेव तु उक्तम् ॥

(९८० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । ३ आ. ३२)

२२२६ विभाषा सुपो बहुचुरस्तातु

॥ ५ । ३ । ६८ ॥

(बहुजधिकरणम्)

(विभाषापदप्रयोजनभाष्यम्)

विभाषाप्रहणं किमर्थम् ?

विभाषापदबहुज्यथा स्याद्, बहुचा मुके वान्यमपि यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा, तया वान्यमपि भविष्यति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘कल्पादयोऽपि यथा स्युः’ इति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्, बहुजप्युच्यते कल्पादयोऽपि, तदुभयं वचनाद्भविष्यति ।

नैवं शक्यम् । अक्रियमाणे हि विभाषाप्रहणेऽन्यकाशो बहुच् कल्पादीन् धायेत ।

कल्पादयोऽप्यन्यकाशाः, ते वचनाद्भविष्यन्ति ।

सायकाशाः कल्पादयः ।

कोऽयकाशः ?

तिङन्तान्यकाशाः ॥

(सुप्रपदप्रयोजनलक्षणभाष्यम्)

अथ सुप्रग्रहणं किमर्थम् ?

सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्, प्रातिपदिकान्मा भूदिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा ॥

यद्येवम्—इहापि नार्थः सुप्रग्रहणेन—“सुप्र आत्मनः क्यञ्” ३।१।८ इति । इहापि नास्ति विशेषः सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा ।

अयमस्ति विशेषः—सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति । प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति ।

ननु च प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा ।

कथम् ?

आरभ्यते “नः क्ये” १।१।५ इति ।

तच्चावश्यं वक्तव्यम्—सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम्, तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विपर्यये भविष्यति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्, तिङन्तान्मा भूदिति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । “ङ्याप्रातिपदिकात्” (४।१।१) इति वर्तते ।

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) अथ सुप्रग्रहणमिति । सुबन्तस्य प्रिय-

कुत्सनादिषु वर्तनादर्धलभ्यं सुबन्तत्वमिति प्रश्नः ॥ प्रातिपदिकान्मा भूदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययानामिह शास्त्रेऽर्थवत्तापरिकल्पनात् प्रातिपदिकमपि स्वार्थादिपक्षके प्रवर्तमानं प्रियकुत्सनादिषु प्रवर्तत इति ततोऽपि प्रत्ययप्रसङ्ग इति भावः ॥ नास्त्यत्र विशेष इति । ननु सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां ‘बहुतेच’ इत्यादौ ‘सात्पदायो’ इति पत्यप्रतिषेधः सिध्यति । प्रातिपदिकात्पत्यतौ पत्यप्रसङ्गः । नैप दोषः । सुबन्तादुत्पत्तावबन्धं पदसंज्ञानिबन्धनकुत्सनादिनिषेधार्थो यज्ञः कर्तव्यः । बहुचपूर्वस्य लभता लभे पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणमिति तन्नियमार्थः—पदादिविधावेव, न पदान्तविधाविति । एव च प्रातिपदिकादुत्पत्त्यतौ यज्ञ करिष्यते—सात्पदायोर्बहुचधेति । अत एव दुत्पत्त्यावयतया ‘सुप्र आत्मनः क्यञ्’ इत्यस्य सुप्रग्रहणस्याक्षेपः ॥

(उद्घोतः) सुबन्तत्वेति । इदं च ‘कृतिसते’ इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ननु सुबन्तत्वेवैवदसमाप्त्यादौ इति, न प्रातिपदिकत्वेत्यस्य आह—अन्वयेति । शास्त्रकल्पितान्वयव्यतिरेकौ, एतद्विपर्ययवत्ता च शास्त्रव्यवहारोपयोगिन्येवेति शेष्यम् ॥ इति भाव इति । इत्यभिमान इत्यर्थः ॥ नियममेव दक्षयति—पदादीति ॥ अत एव दुत्पत्त्यायेति । तत्रसेनास्य दुत्पत्त्यावयतां गोपमितुमिलभः ॥ आक्षेपः—तत्सारणम् ॥

(५६४ सुप्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ ३ ॥ बहुचि सुप्रग्रहणात्पूर्वत्र तिङो विधानम् ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) बहुचि सुप्रग्रहणं क्रियते, पूर्वत्र तिङो विधिर्यथा विज्ञायेत ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतं तिङ्ग्रहणमनुवर्तते । क प्रकृतम् ?

“अतिशयने तमविष्टनौ” ५।३।५५ “तिङ्भ्य” ५६ इति ॥

(प्रदीपः) पूर्वत्र तिङो विधिरिति । अत्येवार्थस्य ज्ञापनार्थमिह सुप्रग्रहणं । तेन पूर्वत्र प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च कल्पादयः सिध्यन्तीत्यर्थः ॥ नैतदस्तीति । ज्ञापकमन्तरेणापि तिङोऽनुवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः ॥

(वार्तिकं न्यासान्तरबोधकभाष्यम्)

एवं तर्हि—‘बहुचि सुप्रग्रहणं पूर्वत्र तिङो विधानात्’ बहुचि सुप्रग्रहणं क्रियते ।

किं कारणम् ?

पूर्वत्र तिङो विधानात् । पूर्वत्र तिङश्चेत्यनुवर्तते, तदिहापि प्राप्नोति ।

ननु च तिङग्रहणं निवर्तते ।

अवश्यमुच्यते—“अव्ययसर्वनाम्नामकच्चाकृ टेः” ५।३।११ इति । पचतकि, जल्पतकी-त्येवमर्थम् ॥

यदि सुग्रहणं क्रियते, स्वरः न सिध्यति । ‘वहु-पटवः’ एवं स्वरः प्रसज्येत, बहुपटव इति चेप्यते ।

पठिष्यति ह्याचार्यः—“चितः सप्रकृतेर्यङ्गक-जर्थम्” इति स्वरः कथम् ?

(प्रदीपः) एवं स्वर इति । जस उदात्तत्वं स्यात्, पटुघन्त्रोकारस्य चेप्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु चितोऽन्तोदात्तत्वविधानात्कथं जसः, कथं वा पटोश्चकारसरोऽपि आह—भाष्ये—पठिष्यति होति ॥ इति स्वरः कथमिति । हि—यत् इति पठिष्यति—अतो हेतोः सुग्रहणे कृते पटोश्चकारस्य कथं स्वर इत्यर्थः ॥

(५८४९ स्वरसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ स्वरः प्रातिपदिकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुप्लुकि कृते प्रातिपदिकत्वात्सरो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) स्वरः प्रातिपदिकत्वादिति । बहुपि कृते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायसार्धवत्त्वात्समुदायाच्च जसोऽविधाना-त्तत्त्वाप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्त्वां पूर्वोत्पन्नायां भिन्नेषुऽपि कृते पटुघन्त्रोकारस्योदात्तत्वं भवति । या तु अन्या विभक्तिरप्यत्र न सा प्रकृत्यवयव इति तस्या उदात्त-त्वात्प्रसङ्गः ।

ननु घमासप्रहणस्य नियमार्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति । नैव दोषः । ‘अप्रत्ययः’ इति प्रतिषेधो ज्ञापयति—प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य घमासप्रहणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न नियत इति । अन्यथा ‘अप्रत्ययः’ इति निषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥

(उद्घोषः) ननु उदित-आत्मानात्कथं प्रातिपदिकप्रत्यय-भाह—बहुधापि ॥ अप्रत्यय इति प्रतिषेध इति । स च प्रत्ययान्तत्वं न, न प्रत्ययवयव इति भावः । पचत उदित-मिदं प्रत्ययम् ॥

(सुप्रहणप्रभाष्यम्)

अथ सुग्रहणं किमर्थम् ॥

(५९५० सुप्रहणसंज्ञावार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सुग्रहणं नित्यपूर्वार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुग्रहणं क्रियते—नित्यं पूर्वं यथा स्यात्, विभाषा सा भवति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । न विभाषाग्रहणेन पूर्वम-भिसंबध्यते ।

किं तर्हि ?

बहुजभिसंबध्यते—विभाषा बहुजभवतीति । यदा च भवति तदा नित्यं पूर्वं भवतीति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—प्रागुत्पत्तेर्यङ्गं वचनं च तदुत्पत्तेऽपि प्रत्यये यथा स्यात् । बहुगुडो द्राक्षा, बहुतैलं प्रसन्ना, बहुपयो यवागूरिति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

स्वार्थिकोऽयम्, स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गव-चनान्यनुवर्तन्ते ॥

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सुग्रहणं करोति तज्ज्ञाप-यत्याचार्यः—स्वार्थिका अतिपर्वन्ते अपि लिङ्गवच-नानीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

गुडकल्पा द्राक्षा, तैलकल्पा प्रसन्ना, पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) नित्यपूर्वार्थमिति । पुरस्तादेव—इत्येवमव-धारणार्थं सुग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा प्रत्ययवत् पूर्वत्वस्यापि विधेयतया प्राधान्यादिविभाषाग्रहणेन संबन्धः स्यादिति भावः ॥ किं तर्हि बहुजिति । बहुजैव विधेयत्वात् प्रधानं विभाषा-ग्रहणेन संबध्यते । तस्य तु परदेशाभ्यासतये पुरस्तादित्यनेन विशेषणेन देशविशेषो निर्दिश्यते । ततश्च विभाषाग्रहणेन पुर-स्तादित्यस्य संबन्धाभावः, गुणानां च पदार्थत्वादसंबन्धः सम-त्वात्स्यादिति न्यायात् ॥ प्रागुत्पत्तेरिति । सुप्रहो निय-मार्थः—पुरस्तादेव सर्वं भवतीति । तेन लिङ्गसंज्ञे प्रकृतिगते भवतः । प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेः—पटुकल्पतर इति ॥ ननु परत्वात्कल्पवादिभिर्नोपिहितत्वात्तरतममन्वयां न भाव्यम् । नैव दोषः । कल्पवादिभिः प्रकृतेऽप्योतनात्पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् कल्पमात्रेणैव प्रकृतेऽप्योतनाय तरतमो भवतः ॥

(उद्घोषः) ननु ‘तु’ग्रहणेन पूर्वत्वस्य नित्यत्वं कथं बोधयितुं शक्यम्, अत्राप्यत्रादित्यत् आह—पुरस्तादेवेति ॥ विशेष इति । देशविशेष इत्यर्थः ॥ ननु देशविशिष्टप्रत्ययस्य विधेयत्वात्-स्यापि विशेषादुक्तं प्राधान्यसंबन्धेत्वात् आह—उपप्रेति ॥ गुणत्वमिति । विशेषादेव विशेषणवाक्यप्रत्ययत्वार्थः ॥ पुरस्तादेव सर्व-मिति । यत्तर्हि लिङ्गवि प्रत्ययवत्तये पुरस्तादेवेति उदितं सर्वं न-दीत्युदाहरणः ॥ प्रयोगश्चेति । पुरस्तादस्मादेव इति भावः ॥ भाष्ये—यत्सुग्रहणमिति । यत् सु पूर्वपदोऽप्येता ओमग्रहण-मात्रे ज्ञापयन्तिरुत्पत्तेः उदितं प्रत्ययसंज्ञम् ॥

(५८५३ विप्रतिषेधोपसंज्ञावार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तमादिभ्यः कल्पादयो

विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) तमादिभ्यः कल्पादयो भवन्ति विप्र-तिषेधेन ।

तमादीनामयकाशः—प्रकृपस्य वचनम्, ईषद-
समाप्तेरवचनम् । पटुतरः, पटुतमः ।

कल्पादीनामयकाशः—ईषदसमाप्तेर्वचनं, प्रक-
पस्यावचनम् । पटुकल्पः, मृदुकल्पः ।

उभयवचने उभयं प्राप्नोति—पटुकल्पतरः,
मृदुकल्पतरः । कल्पादयो भवन्ति विप्रतिपेधेन ॥

(उद्घोषः) उभयं प्राप्नोतीति । 'पटुतरकल्पः' इत्यने
कदाचिस्तादृशे भावः ॥

(धार्मिकोक्तिप्रतिषेधाक्षेपभाष्यम्)

यद्येवमीषदसमाप्तेः प्रकृपे तमादिः प्रत्ययः
प्राप्नोति, प्रकृतेरेव च प्रकृपे इष्यते ॥

(५८५२ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तमादिरीपत्प्रधानत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तमादिरीपत्प्रधानादपि भवन् यस्य
प्रकृपौऽस्ति तस्य प्रकृपे भविष्यति ।

कस्य च प्रकृपौऽस्ति ?

प्रकृतेरेव ॥

(प्रदीपः) प्रकृतेरेवेति । कल्पवारीनां वा प्रकृतिः
पट्वादि, तदर्थस्यैव प्रकृपे. समयति; न त्वीषदसमाप्तेः । अथमाप्ति-
प्रकृपे समाप्तावीषदयोभावात्तवीषदसमाप्तेः प्रकृपे ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—तमादिरीपत्प्रधानत्वादिनि । कल्पा-
न्वलेषदसमाप्तिप्रत्ययवत्त्वादित्यर्थः । प्रधानत्वं तु कल्पप्रयोगस्य
तमाप्रबोधककल्पत्वादिति बोध्यम् । तत्र च प्रकृपसम्भवात् तस्य-
इत्यपेक्षया एव तमादिः प्रत्यय इत्यर्थः ॥ न त्वीषदसमाप्तेरिति ।
न हीषदस्यासमाप्तेर्वा प्रकृप ईषदसमाप्तिर्भवतीति भावः ॥

(५८१ विधिचूटम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३३)

२२२९ अव्ययसर्वनामामकचप्राक्

देः ॥ ५ । ३ । ७१ ॥

(५८२ विधिचूटम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३४)

२२३० कस्य च दः ॥ ५ । ३ । ७२ ॥

(अकजधिकरणम्)

(अकचप्रकृतिनिर्धारकभाष्यम्)

किमयं सुवन्तस्य प्राक् टेर्भवति, आहोस्वित्
ट्याप्तातिपदिकस्य ?

कुतः संदेहः ?

उभयं प्रकृतम्, अन्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् ।

किं चातः ?

यदि सुवन्तस्य—युष्मकाभिः, असकाभिः, यु-
ष्मकास्तु, असकास्तु, युवकयोः, आवकयोरिति न
सिध्यति ।

अथ प्रातिपदिकस्य—त्वयका, मयका, त्वयकि,
मयकि—इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

अस्तु सुवन्तस्य ।

कथं—युष्मकाभिः, असकाभिः, युष्मकास्तु, अस-
कास्तु, युवकयोः, आवकयोरिति ?

अनोकारसकारभकारा-

दाविति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अन्यतरदिति । प्रातिपदिकस्य प्राक् टेर्देक-
भवति, सुवन्तस्य वा प्राक् टे—इत्येवं प्राक् टेर्देकनेनान्यतर-
पृथक्यते विशेषेऽवस्थापयितुमिच्छत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—उभयं प्रकृतमिति । एकमपिवाच्यं,
सुवन्तं तु सामर्थ्यादिति बोध्यम् । ननु 'प्राक्टे.' इत्यस्य सुवन्तं प्राति-
पदिकं वा विशेषणम्, न तु 'प्राक्टे.' इत्येतत्तस्य—इति 'अन्यतर-
च्छक्यं विशेषयितुम्' इत्यसङ्गतम्, 'अन्यतरेण चक्यं विशेषयितुम्'
इत्युचितं तदा—विशेषेऽवस्थापयितुमिति । तत्र सुवन्तस्येति
युष्मदसद्विषयकमेव, अन्यत्र तु प्रातिपदिकस्यैव देरिति बोध्यम्,
उदाहरणपरभाष्यप्राप्त्याप्य ॥

(५८५३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अकचप्रकरणे तूष्णीमः काम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकचप्रकरणे तूष्णीमः काम्यकच्यः ।

आसितव्यं किल तूष्णीका-

मेतत्पश्यत चिन्तितम् ॥

(प्रदीपः) तूष्णीमः काम्यमिति । मित्रवादयोऽन्त्यात्परः
काम् भवति । अत्राचार्यार्थविश्रया तूष्णीम्—इत्येव भवति ॥

(५८५४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शीले को मलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शीले को मलोपश्च वक्तव्यः । तूष्णीं
शीलः—तूष्णीकः ॥

(प्रदीपः) शीले क इति । शीलं खभावो नियमश्च ।
अज्ञाताद्यपवादः शीलं, शब्दशक्तिसम्भवात् तद्वास्तूष्णीक
उच्यते ॥

(उद्घोषः) अज्ञाताद्यपवादः शीलमिति । तत्कल्पेऽपि-
न्यन्यायादिति भावः । विशेषविषयत्वात्तस्य न्यायलेदं चिन्त्यम् ।
यदि नेष्यते तत्र कः, उदासनिधानात्र ॥ तद्वानिति । 'शीले'
इत्यत्र आपन्नं बोध्यम् ॥ तूष्णीक इति । 'केऽण.' इति हस्त-
भावः, अण्त्वाद्धिते के एव हस्तविधानात् ॥

(नानादेशप्रत्ययानां बाध्यवाचकभावरोधकभाष्यम्)

इह—मिनत्ति, चिन्तयतीति अस्मि कृते शप् प्राप्नोति ।
बहुकृतम्, बहुभुके, बहुपीतं—बहुचि कृते
कल्यादयः प्राप्नुवन्ति ।

उच्चकैः, नीचकैः—अकचिकृते कादयः प्राप्नुवन्ति ।

(उद्घोतः) नन्वेषां स्वार्थकरोन प्रत्ययस्य एवार्थे एवे प्रत्यया इति किमुच्यते 'स्वार्थकरोनस्यैव' इत्यत्र आह—अनिर्णयितेति ॥ विशेषाः—कुत्सादयः । अथादयश्च जातिविशिष्टमेवाप्यंश्चनपरिहृताः प्रत्येकार्थनन्तीति भावः । तत्र तुत्सादिदिष्टार्थेष्वप्यंश्चनप्राप्तये प्रत्यय उच्यते, न प्रकृतेः प्रत्यय विनाऽपि तद्विशिष्टार्थेष्वप्यंश्चनपरिहृता इति तात्पर्यम् ॥ चरितार्थत्वादिति । उक्तार्थत्वादिति भावः । अनवस्थेति । पुनः पुनः कल्पनान्तरादिभिर्भावः ॥

(प्रत्ययोपपादकं भाष्यम्)

नैप दोषः ।

कुत्सितस्यानुकम्पायां भवि-

ष्यत्यनुकम्पितस्य कुत्सायाम् ॥

(प्रदीपः) कुत्सितस्येति । अपान्तराधयः प्रत्यय इत्यर्थः ॥

(प्रकाशान्तरेणापि प्रत्ययोपपादकं भाष्यम्)

अथ या—

स्वार्थमभिधाय शब्दो निर-

पेक्षो द्रव्यमाह समवेतम् ।

समवेतस्य च वचने

लिङ्गं वचनं विभक्तिं च ॥

अभिधाय तान् विशेषान-

पेक्षमाणान् कुत्सामात्मानम् ।

प्रियकुत्सनादिषु पुनः

प्रवर्ततेऽसौ विभक्तयन्तः ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । कुत्सितकुत्सायामपि कुत्सितक इति भवतीत्यर्थः । स्वार्थोऽन्तर्भाववचनं, अर्थशब्दोऽभिधेयवचनः । स्वोऽयं—स्वार्थः, ॥ चानेकप्रकारे जातिगुणक्रियासम्बन्धस्वरूपलक्षण-गौ, शूद्र, पाचकः, राजपुरुष, इत्येव इति । तस्वार्थमभिधाय तेन स्वार्थं समवेतं सर्वदं द्रव्यमाह शब्दो निरपेक्ष इत्यनेनैतद्वर्णयति—यथा द्रव्येऽभिधातव्ये स्वार्थोऽपेक्ष्यते न तथा स्वार्थेऽभिधातव्येऽर्पयति निमित्तान्तरमपेक्ष्यते । 'द्रव्यम्' शब्देन च इदं तदिति परामर्शयोग्यं वस्त्वभिधीयते ।

तत्र जातिशब्दो यदा जातो वर्तते तदारोपितस्वरूपां स्वरूपे-

णैकीकृतां जातिमाहेति तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थं, जातिस्तु द्रव्यम् ।

यदा तु जातिविशिष्टं द्रव्यमाह तदा जाति स्वार्थं ।

शूद्रादयो यदा गुणजातो वर्तन्ते तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थं, जातिर्द्रव्यम् ।

यदा तु गुणे वर्तन्ते तदा गुणसामान्य स्वार्थः, गुणो द्रव्यम् ।

यदा द्रव्ये वर्तन्ते तदा गुण स्वार्थं । समवेतस्य द्रव्य-
स्याभिधाने सति लिङ्गं वचनं विभक्तिं चाहिति सवन्धः ॥

तान् विशेषानिति—लिङ्गादीनामेव परामर्शः । लिङ्ग-
लोत्वादि, वचनं—सङ्ख्या, विभक्तिः—कारकं कर्मादि ।
कच्चिद्विशेषस्याकारकाण्येव स्वार्थं, यथा—द्रो पुमाद्यपुसकम्,
एको द्वौ बहवः, कर्म कर्णं संप्रदानमिति । प्रवृत्तिनिमित्तलिङ्ग-
सङ्ख्याव्यतिरिक्तलिङ्गसङ्ख्याऽभिधानं यत्र, यथा—स नपुंसकोऽभ-
वत्, गावो विंशति—इति तत्रायमेव क्रमः । यत्र तु प्रवृत्ति-
निमित्तव्यतिरिक्तलिङ्गसङ्ख्याऽऽध्वन—'घो पुमानेको द्वौ बहवः'
इति तत्र पुनर्लिङ्गसङ्ख्योरभिधानाभावः । यद्यपि लोके
पदादुचरितानुगुणत्वपर्यायाः प्रतीयन्ते, शब्दस्य विरम्य व्यापारा-
भावात्; तथाप्यन्यत्र्यतिरेकाभ्यां शास्त्रे सत्यवहाराय कल्पि-
ताभ्यां प्रातिपदिकस्याप्रयोगादस्य कल्पितामर्थवत्तां कल्पित-
न्यायवशात् कमरातीमाधिलेदमुच्यते । तथा हि—'नार्हीत-
विशेषणा विशेष्ये बुद्धिः' इति न्यायात् पूर्वं स्वार्थमभिधानेन
भाष्यम् । पश्चात्तद्विशिष्टस्य लिङ्गाधायस्य द्रव्यस्याभिधानेन ।
ततो भेदापेक्षबहिरङ्गसङ्ख्याऽपेक्षया लिङ्गमन्तरमिति तदभि-
धीयते । ततः सर्वथा, सा हि विजातीयनिर्वापेक्षसाधनापेक्षया
तुल्यजातीयकियाऽपेक्षाऽन्तरा ॥ सङ्ख्याऽभिधानानन्तरं तु
कारकाभिधानम् । एतान् विशेषानभिधाय स्वार्थादिपञ्चकृत
कुत्सामात्मानमपेक्षमाणः शब्दः प्रिय कुत्सनादिषु विभक्तयन्तः
पुन प्रवर्तते । पुनः शब्दस्तु शब्दस्वार्थे वर्तते, विभक्तयन्तस्तु
इत्यर्थः । तत्र कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तार्थां कुत्सित-
त्वस्य कुत्सायां कप्रत्यय उपपन्नो भवति । यथा—प्रकृष्टतम इति
प्रकृष्टस्य प्रकर्षं तमप्रत्ययः । तथा कुत्सितत्वं यदा कुत्सत्वे
नास्य सम्बन्धः कुत्सितत्वमिति तदा प्रत्ययः ।

अन्ये त्वाहुः—अनिर्धारितविशेषधर्मानिबन्धना कुत्सा
कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, प्रकृष्टत्वादिविशेषानिबन्धना कुत्सा
तु प्रत्ययानिबन्धनम् । अनुकम्पितक इत्यनापि प्रयोक्तृधर्मे अनु-
कम्पाया प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तार्था कप्रत्ययः ।

केचित्तु—निरपेक्षत्वं शब्दस्य स्वार्थादिपञ्चकाभिधाने
सुस्पष्टतानपेक्षणात् बुद्ध्याप्राप्तोपचरितार्थसामान्यापेक्षणा-
द्विपाच्यते । तत्र परिष्कृतस्वार्थादिपञ्चकस्य पदस्य कुत्सादिषु
प्रवृत्तिर्येसादौ स्वार्थादयः कुत्सादिहेतवः । तथा हि—कश्चिद्
स्वार्थोऽनुसंधया कृतस्यते—पदक, पण्डितक इति । कश्चिद्विज्ञेन,
यथा—

प्राप्य गाण्डीवधन्वानं विद्धि कौरवकाः स्त्रियः—इति ।
कदाचित् सङ्ख्याया, यथा—इदमेकमेव शतमिति ।
शतभरणे नव द्रु ख तदेकस्य भरण इति शतत्वारोपेण कुत्सा ।
यत्र प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सा न सम्भवति—देवदत्तक, किरणक इति,
तत्राभिधेयसद्विरतधर्मान्तराध्रयकुत्साश्रय प्रत्ययः ॥

(उद्घोषः) कुत्सितकुत्सायामभिधीते । अपिनाऽनुकम्पा-
यात् ॥ जातीयः । 'नार्हीतविशेषण'—न्यायेन तस्यैव पदसङ्ख्यात्वा-
दिति भावः ॥ क्रियासम्बन्धेति । यद्यपि पाचकशब्देऽपि क्रिया-
सम्बन्ध एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति 'तस्य भावः—' इति सूत्रे उक्तम्,
तथापि वसिष्ठाज्ञानन्यायेन 'क्रियासम्बन्ध' इत्युक्तिः ॥ स्वरूपेति ।
स्वरूपपदेन पदस्वरूपं व्यवहृतवता चेति बोध्यम् ॥

(भाष्यम्) कुत्सितादीनामर्थं चेष्टितमन्योर-
नुपपत्तिः । पटुकम्, पटुका, पटुकाः, पटुकी, पटु-
पाः-इति । एकोऽयमर्थः कुत्सितं नाम तस्यैकस्या-
वैक्यचनमेव प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति—यथेष्ट लिङ्गवचनानुपपत्तिरित्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम्, कुत्सनमानस्य प्रत्ययेनाभिधाने पञ्चमि द्वयवाचिनः प्राप्नोति । यद्यपि गुणगुणिनोरनसर्वदा सोऽयमित्यभेदसम्बन्धेन पञ्चा अप्रसङ्गः—गुणवचनानाचाश्रयतो लिङ्गवचनानि—इति दोषपरिहारोऽस्ति, तथापि निर्दोषप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसम्भवात् प्रत्ययार्थपक्षो भाष्यकारेण नाश्रितः ॥

(उद्घोषः) यथेष्टं लिङ्गेति । कुत्सितशब्दाभिधेयस्य नपुंसकत्वात्कीर्तुलिङ्गानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ पञ्चमीति । 'देवदत्तस्य पङ्क' इत्यादौ ॥

(पार्त्तिकावतरणभाष्यम्)

अस्तु तर्हि कुत्सितादिसमानाधिकरणात् प्रातिपदिकादिति ॥

(५८८२ प्रकृतिविशेषणत्वात्पार्त्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो यथा दावाद्विपु ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो भवति, यथा—दावाद्विपु ।

कथं च दावाद्विपु ?

उक्तं तत्र—*स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गः* इति । एवमिहापि कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो भवति—इदं घृतकम्, इव तैलकम्—इदंशब्दादपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इदंशब्दादिति । कुत्सितत्वयुक्तार्थवृत्तिरत्वात्स ॥

(५८८३ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्स्वार्थं प्रत्ययविधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

येन कुत्सितादयोऽर्था गम्यन्ते तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ।

सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं—कुत्सितादीनामर्थे चेद्विङ्गवचनानुपपत्तिरिति ।

नेप दोषः । नायं प्रत्ययार्थः ।

किं तर्हि ?

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । कुत्सिताद्विपु यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात्कादयो भवन्ति ।

कस्मिन्नर्थे ?

स्वार्थ इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । येन धर्मेण कुत्सादयस्तद्धर्मगुक्तार्थाभिधानेन स्वार्थं प्रत्ययविधानमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) येन धर्मेणेति । यथाऽयम् इत्यादौ अश्वत्थप्रावनादेः सम्बन्धनतुष्टानादिनेत्यर्थः । घृतादिशब्दसन्निधाने इदंशब्दः प्रत्ययविपयत्वेनैव तद्व्यपेक्षो न तु कटुघृतत्वादिनेति नाह ॥

(५८४ विधिस्त्रम् ॥ ५ । ३ । २ भा. ३६)

२२४१ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः

॥ ५ । ३ । ८३ ॥

(प्रकृतिविकाराधिकरणम्)

(पूर्वाचार्याणां कारिकाभाष्यनामाध्यायम्)

चतुर्थात्—

चतुर्थाहोपो यक्तव्यः घृहस्पतिदत्तकः, घृहस्पतिकः । प्रजापतिदत्तकः, प्रजापतिकः ।

अनजादौ च

अनजादौ च लोपो यक्तव्यः । देवदत्तकः, देवकः । यज्ञदत्तकः, यज्ञकः ।

लोपः पूर्वपदस्य च ।

पूर्वपदस्य च लोपो यक्तव्यः । देवदत्तकः, दत्तकः । यज्ञदत्तकः, दत्तकः ।

अप्रत्यये तथैवेष्टः

देवदत्तः, दत्तः । यज्ञदत्तः, दत्तः ।

उवर्णाह्नु ईलस्य च ॥

उवर्णाह्नुस्य च लोपो यक्तव्यः । भानुदत्तकः, भानुलः । वसुदत्तकः, वसुलः ।

(प्रदीपः) अप्रत्यय इति । प्रत्ययाभावोऽपि पूर्वोत्तरपदयोरन्यतरस्य वा लोप इत्यर्थः । भाष्ये तु पूर्वपदलोप उदाहरणमात्रम् ॥

उवर्णादिति । लोपस्य 'ह' इति पूर्वोच्चार्यसङ्गा, तत्र 'आदे परस्य' इतीकारलोपः ॥

(उद्घोषः) लोपः पूर्वपदस्य चेति—अत्रायनवादितापारणम् । चेनोत्तरपदसङ्गाह ॥ पूर्वोत्तरपदयोरिति । उक्तानुगुणं न न्यवस्था ॥ आद्ये—इलस्य चेति । नोत्तरपरसङ्गाह ॥

(पदकृत्यन्ताध्यम्)

अथ उपग्रहणं किमर्थम्, न ईके कृते अजानावित्येव सिद्धम् ?

(५०८४ उग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उग्रहणमुको द्वितीयत्वे कवि-
धानार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उग्रहणं क्रियते, उको द्वितीयत्वे
कविधिर्यथा स्यात् । वायुदत्तकः, वायुकः । पितृद-
त्तकः, पितृकः ॥

(५०८५ उग्रहणाभावे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अजादिलक्षणे हि माथितिकादि-
वत् प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अजादिलक्षणे हि माथितिकादि-
वत् प्रसज्येत । तद्यथा—मथितं पण्यमस्य माथितिक
इति अकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो न भवति ।
पयमिहापि न स्यात् ॥

(प्रदीपः) कादेशो न भवतीति । संनिपातलक्षण-
परिभाषया आधयणात् । यदा च देवभान्वादिभ्यष्ट्विधीयते
तदेकादेशाभावादिलक्षणलोभाप्रसङ्गात्तदर्थमपि उग्रहणम् ॥

(उद्योतः) सन्निपातेति । उग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादि-
कादेशात्पूर्वमेव लोप इति भावः । यत्नेन 'यन्नाथिश्चस्य सामान्या-
पेक्षणापकलनेनैकस्य धर्तुतः पूर्वं इति', अत एव योवसिकादितिदिः'
इति परास्मन् । ह्यारकसिद्धसासावैकिकत्वाच्च । एवं च फलान्तर-
मपि संभवतीत्याह—यदेति ॥

(५०८६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ द्वितीयादयो लोपे सन्ध्यक्षर-
द्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वितीयादयो लोपे सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे
तदादेर्लोपो वक्तव्यः । लङ्गोऽङः, लङ्गिः । कङ्गोऽङः,
कङ्गिः ॥

(प्रदीपः) तदादेरिति । सन्ध्यक्षरात्परस्य लोपे प्राप्ते
तदादेर्लोपवचनम् ॥

(५०८७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ३७)

२२४२ शेषलसुपरिविशालवरुणार्थमा-
दीनां तृतीयात् ॥ ५ । ३ । ८४ ॥

(५०८८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ वरुणादीनां च तृतीयात् स
चाकृतसंधीनाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वरुणादीनां च तृतीयालोप उच्यते,

स चाकृतसंधीनां वक्तव्यः । सुपर्याशीर्दत्तः—सुप-
रिक्, सुपरियः, सुपरिळः ॥

(प्रदीपः) वरुणादीनामिति । आदिशब्दः प्रकृते ।
एकसूत्रोपात्तत्वं च सादृश्यं निमित्तम् ॥ सुपरिक् इति ।
संदितासर्थे ॥ कृते लोपे सति सुपरिथक् इति स्यात् ॥

(उद्योतः) कृतसन्धिकार्यादिलक्षणेकमथमादिलक्षिकारादाह
(भाष्ये)—अकृतसन्धीनामिति ॥ सुपरिथक् इति । सुपर्याशी-
र्दत्तशब्दादल्लोपे इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह पठङ्गुलिः पडिक इत्यजादिलोपे कृते पदसंज्ञा
न प्राप्नोति ।

तत्र को दोषः ?

जडत्वं न स्यात् ॥

(प्रदीपः) जडवन्न स्यादिति । भसंज्ञया पदसंज्ञाया
अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयायाः तद्विधाधयायाश्च द्विविधाया अ-
प्येकसंज्ञाधिकाराद्विधितत्वात् ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अजादिलोपे कृत इति । 'एकाक्षर-
पूर्वपदानाम्' इति वक्ष्यमाणवचनेनेति भावः ॥ द्विविधायाम्
अपीति । समानाश्रयत्वादिति भावः ॥

(५०८८ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पडिके जडत्वे उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

* सिद्धमवः स्थानिधत्वात्* इति । पद्येयं,

(प्रदीपः) सिद्धमव इति । पठङ्गुलिशब्देऽङ्गुलिशब्द-
स्थानेन लोपे कृते 'यस्येति च' इत्यकारलोपः क्रियते । तस्य
स्थानिवत्त्वात् भसंज्ञां प्रत्यकारान्तमेतद्वचति । अन्तर्वर्तिवि-
भक्त्याश्रया धु पकारान्तस्य पदसंज्ञा, ततो निष्ठावधिकत्वाद्भ-
संज्ञया पदसंज्ञा न बाध्यत इति तत्तिष्ठन्नप्यन्यत्त्वप्रवृत्तिः । या
तु सादो पदमिति पदसंज्ञा सैवावधिकत्वाद्भसंज्ञाया बाध्यते ।
न च पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वविधेयोऽ-
न्वयतरति । विधिशब्दस्य भावसाधनस्य तन्नाश्रयणात् । इह
पदान्तस्य कस्यचिदविधेयत्वात् ॥

(उद्योतः) अङ्गुलिशब्दस्थानेनेति । 'अजिनान्तस्योत्त-
रपदलोपश्च' इति सूत्रे एकदेशे स्वरितत्वप्रतिष्ठानादुत्तरपदाद्यमपहृष्य
लोपपदमात्रमनुवर्तते । न च सविच्छिन्नाद के 'पृ'शब्दस्य लोपा-
पत्तिः, ज्येष्ठद्वये 'चतुर्थावच' इति लोपापत्तिः । अजनिधानेना-
तिप्रसङ्गनिरासदिति भावः ॥ इह पदान्तस्येति । जडत्वस्य पूर्व-
मेव निष्पन्नत्वेनेदानीं निधेयत्वामादिति भावः । वस्तुतोऽप्येकादे-
शपर्यन्तं तत्तत्समादिसमाधायीत्यकार्यवृत्तियोग्यतया न पूर्वं जडव-
मितीदं चिन्त्यम् । तस्माद्वितीयादयं कर्ष्य लोपविधायकसामर्थ्ये-
नात्र भावेन स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति तात्पर्यम् ॥

स्वरितलक्षणे ॥

२ 'सुपर्याशी' इत्येव पाठः क. पुच्छके ॥

१ मथितशब्दात् 'तदस्य पण्यम्' इति प्रत्यये 'उलोक्' इतीकस्य
'यस्येति च' इत्यकारलोपे एते 'इदमुपख्यानार्थः' इत्यनेन वादेनो न

(५८८९ प्रत्याक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ वाचिकादिषु पदवृत्तप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वाचिकादिषु पदवृत्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वागाशीर्दत्तः, वाचिक इति ॥

(प्रदीपः) पदवृत्तप्रतिषेध इति । पदस्य यद्वृत्तं— कार्यं तत्प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

(५८९० प्रत्याक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तर-
पदलोपवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य लोपो वक्तव्यः ।
वाचिकः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति—पङ्क्तुलिः, पङ्क्ति इति ॥

(५८९१ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ षपष्ठाजादिवचनात् सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) षपष्ठाजादिवचनात्सिद्धमेतत् ॥

(प्रदीपः) सिद्धमिति । उत्तरपदस्याङ्गत्वंमुदाय-
त्वात्तल्लोपस्यानजादेशान्वाद्स्थानिवत्त्वात्तुल्याधिकया भसङ्गया
द्विविधाऽपि पदसङ्गा बाध्यत इति पदनिबन्धनकार्याप्रसङ्गः ॥अत्रेवं चोच्यते—सङ्गाशब्दैकदेशे लुप्ते सङ्गास्वरूपानुपल-
म्भात्कार्यं सङ्गिनोऽवगमः ? न हि यस्य 'देवदत्त' इति सङ्गा
कृता स देशशब्दाद्वृत्तशब्दाद्वा प्रतीयते । न वैकदेशेन समुदायो-
ऽनुमीयते । समुदायस्त्वर्थवाचक इति युक्तं कल्पयितुम्, उच्चा-
र्यमाणस्य प्रत्यायकत्वात् । एवं तर्ह्यनुनिष्पन्नत्वादवयवानामपि
सङ्गात्वम् । तत्र वर्णानामनुनिष्पादिना घ्राणेणानन्वक्ष्यानाद-
साधुत्वम् । पदानानेव तु सङ्गैकदेशानां साधुत्वमिष्यत इति
लोपविधानद्वारेण तदभ्यनुज्ञायते । यदुक्तम्—

तुल्यायामनुनिष्पत्तौ 'दे-य-सो' इत्यसाधयः ।

न ह्यन्याख्यायते शास्त्रे तेषु दत्तादिवत्स्मृतिः ॥ इति ॥

दृष्टव्यायं लोके व्यवहारः—यत्समुदायस्य सङ्गात्वे तदे-
कदेशः प्रयुज्यते तत्र समुदायस्य मुख्यं सङ्गात्वम्, अवयवानां
त्वनुनिष्पन्नम् ॥(उद्घोतः) षपष्ठेति—(माथे) अत एव सङ्गे 'अर्थं
द्वितीयदत्तः' इति चरितार्थम् । अन्या 'द्वय' इवेव उत्तरपदलो-
पमदणानुपपत्त्या सिद्धे तदेवार्थं सङ्गत्वेन । अन्यत्र त्वनिविधानाद-
वापि नेष्यत घनेलाङ्गः ॥न हि यत्सोतिः । सा देवदत्ताद्वृत्तशब्दादोच्चारितायां प्रती-
यते—न श्रोत्रेन्द्रियव्यवस्थानविषया भवतीत्यर्थः । 'न हि यस्यदेवदत्त इति सङ्गा कृता स देवशब्दात्' इत्यादिः पक्षित्पाठः ॥
अनुमीयत इति । सर्वत इत्यर्थः । परोक्षत्वसादृश्यादनुमेतिरेव
स्मृतिरुक्ताऽनेलाङ्गः ॥ उच्चार्यमाणस्य प्रत्यायकत्वादिति । पतच
'अनुदितः' सङ्ग उपपादितम् ॥ देयसो इति । देवस्याय 'दे'
इति, यद्वृत्तस्य 'य' इति, सोमस्य 'सो' इति । तेषु—वर्णेषु
दत्तादिवत्—वैचित्र्यं शास्त्रे स्मृतिः—अन्याख्यायक वचनम् ।
अन्याख्यायते—क्रियत इत्यर्थः ॥ तदेकदेश इति । 'देवदत्तः'
'दत्तः' इत्यादौ ॥

—

(९८६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ भा. ३८)

२२४३ अल्पे ॥ ५ । ३ । ८५ ॥

(९८७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ भा. ३९)

२२४४ ह्रस्वे ॥ ५ । ३ । ८६ ॥

(कनोऽधिकरणम्)

(भाष्येपभाष्यम्)

किमर्थमिमांशुभावार्थं निर्दिश्येते, न यदल्पं ह्रस्व-
अपि तद्वचति, यच्च ह्रस्वमल्पमपि तद्वचति ?(प्रदीपः) किमर्थमिति । वंशादिवत्पत्यह्रस्वत्वयोः
समावेशदर्शनादन्त्यतरोपादानेन सिध्यतीति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतयोरायद्वयकः समावेशः । अल्पं घृतम्, अल्पं
तैलमित्युच्यते । न कश्चिदाह—ह्रस्वं घृतम्, ह्रस्वं
तैलमिति ।तथा ह्रस्वः पटः, ह्रस्वः शाटक उच्यते, न
कश्चिदाह—अल्पः पटः, अल्पः शाटक इति ॥(प्रदीपः) न कश्चिदाहाह्रस्वः पट इति । ननु चोच्यत
एव लोके 'अल्प. पट.' इति ? यद्युच्यते, तथाप्यायामवि-
स्तराद्विज्ञेयस्य उच्यते । यत्तथायामविज्ञेयं विज्ञेयं स ह्रस्व
उच्यते, न त्वल्प, अपि तु महान् ॥(उद्घोतः) नैतयोरिति ॥ दीर्घतमसिद्धिर्ह्रस्वत्वम्,
महत्त्वमितिह्रस्व अल्पत्वमिति नेद इति भावः ॥

(९८८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ भा. ४०)

२२४६ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः

॥ ५ । ३ । ८८ ॥

(प्रत्ययाधिकरणम्)

(५८९२ एकदेशेन उपसंस्मानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनि-
योगेन पुंवद्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनि-

योगेन पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुटी-कुटीरः । शमी-
शमीरः । शुण्डा-शुण्डार इति ॥

(प्रदीप.) पुंवद्वचनमिति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याय
पुंवद्भावो न तु प्रकृतेरिति श्रीप्रत्ययो न निवर्तते ॥

(उद्ध्योतः) ननु पुंवद्वचने स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिरपि स्यादत
आह—प्रकृतीति । कुटीरशमीशुण्डाभ्यो नः प्रत्ययसत्प्रत्ययो-
गेन—तत्प्रत्ययेन विशिष्टस्य शब्दस्य पुंवदिति वार्तिकार्थः । भग-
वत्वास्तापेक्षेत्येति वृत्तिः ॥

(वार्तिकप्रयोजनभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

स्वार्थिकोऽयं, स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचना-
न्यनुवर्तन्ते ॥

(५४९३ उपसंख्यानानर्थक्ययोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तं ?

स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानीति ॥

(५४९३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४१)

२२४९ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च

तनुत्वे ॥ ५ । ३ । ९१ ॥

(षष्ठप्रत्ययाधिकरणम्)

(५४९४ पूर्वपक्षिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वत्सादिभ्यस्तनुत्वे काश्च
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वत्सादिभ्यस्तनुत्वे काश्च प्रतिषेधो
वक्तव्यः । कुरो वत्सो वत्सर इति मा भूदिति ॥

(प्रदीप.) काश्च प्रतिषेध इति । 'तनुत्वे' इति
शामान्येनोपादानादितिप्रसङ्ग इति भावः ॥

(उद्ध्योतः) दरीरकाश्च प्राप्तेरिति प्रतिषेधारम्भः । महति-
निमित्तकाश्च ध्वेभ्यस्तनुत्वे इत्युत्तरम् ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिप्रदर्शकभाष्यम्)

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । यस्मात् गुणस्य हि भावात् द्रव्ये
शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन् गुणे वक्तव्ये प्रत्य-
येन भवितव्यम् । न च काश्चस्य भावात् द्रव्ये
वत्सवत्त्वः ॥

(प्रदीपः) यस्य गुणस्येति । अन्तरङ्गत्वात् प्रकृति-
निमित्तस्यैव तान्ये प्रत्यय इति भावः ॥

(१९० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४२)

२२५० किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य

उत्तरम् ॥ ५ । ३ । ९२ ॥

(१९१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४३)

२२५१ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने

उत्तरम् ॥ ५ । ३ । ९३ ॥

(उत्तरप्रवृत्तमचोरधिकरणम्)

(५४९५ सूत्रांशोपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ किमादीनां द्विवहृथे प्रत्यय-
विधानादुपाध्यानार्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमादीनां द्विवहृथे प्रत्ययविधाना-
नुपाधिग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

यदिर्धारणं निर्धारणमिति । यावता द्वयोरेकस्यैव
यदिर्धारणं भवति ॥

(प्रदीपः) उपाध्यानार्थक्यमिति । अयं भावः—
द्वयोरित्यनर्थक्यम्, बहुनामपि निर्धारणे उत्तरच इष्टत्वात्,
अजातिपरिप्रश्नेऽपि कृतमशब्ददर्शनात् 'वा बहूनां' इत्यन-
जातिपरिप्रश्नग्रहणं न कर्तव्यम् । अथ वा द्वयोरित्यस्य निर्धार-
णवृत्त्यन्तत्वादिकस्येति न वक्तव्यम् ॥

(उद्ध्योतः) इष्टत्वादिति । 'बहुत्वासीनेषु कश्चित्कश्चित्-
च्छति—कतरो देवदत्त' इति 'प्रत्यय' इति सूत्रे भाष्यप्रयोगादिति
भावः । अजातिपरिप्रश्नेऽपीति । 'कतमा वतमा दयमाख्याता'
इति 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति भाष्ये प्रयोगादिति भावः । वार्तिके
द्विवहृथे इत्युपलक्षणमिति तात्पर्यम् । ननु 'द्वयोः' इत्यस्य वैयर्थ्य-
परतया भाष्यन्यास्याने किं कारणम्, 'निर्धारणम्' इत्यादिभा-
ष्याऽस्य इति, न हि तेन ग्रन्थेन 'द्वयोः' इत्यस्य प्रत्याख्यानं लभ्यते
किन्त्वेकग्रहणस्य—इति चेन्न, तस्य भाष्यपाठस्याऽऽसां प्रदायिकत्वमि-
त्याशयेनैव न्याख्यानम् ॥ त पाठमभ्युपगम्याऽऽयाह—अथ चेति ।
इदं चित्यस्य, 'प्रत्यय'सूत्रस्य भाष्यप्रयोगविरोधात्, प्रकृतवार्तिके
'द्विवहृथे प्रत्ययविधानात्' इति हेतुपादानस्याऽस्योपापेक्ष ॥

(वा बहूनामिति सूत्रांशोपभाष्यम्)

अपर आह—'बहूनां जातिपरिप्रश्ने उत्तरम्'
इत्यनं बहुग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते, परिप्रश्नश्चानिज्ञाति,

१ रेचि-द्वयोर्बहूनां च मध्ये निर्धारणविषयीभूतस्य प्रत्ययविधानात्
पाठेऽस्यैव ग्रहणमनर्थक्यम् । प्रत्ययस्यैव कतरो इति 'प्रकारे गुणवच-
नस्य' इति सूत्रात् कतमा 'दयमाख्याता' इति भाष्यप्रयोगादिति चेति किं

कारणे—इत्यदिपर्याप्तकृत्यनन्त्येयमाज्ञातयोर्भाष्यप्रयोगादेव वा उपपन्नमेव दादय
मिति भाष्यार्थमाह ॥

अनिर्वातं च यदुपु । द्वयेकयोः पुनर्निर्वातम् । निर्वा-
तत्वात् द्वयेकयोः परिप्रज्ञो न, परिप्रज्ञाभावात्
किमेव नास्ति कुतः प्रत्ययः ॥

(प्रदीपः) बहुग्रहणमिति । उतमच उत्सर्गस्य द्वयो-
रेकस्य निर्धारणे उत्तरयोऽपवादस्य विधानात् बहुनामेव निर्धा-
रणे उतमच् भविष्यतीत्यर्थः । 'किं कारणं किमेतत्' इत्यादि-
रिहाग्रन्थः । 'किम् सख्यापरिमाणे उति च' इत्यत्रस्य एवायं
ग्रन्थ इत्याहुः । न हीह संख्याग्रहणमस्ति येनास्य ग्रन्थस्योप-
योगः स्यात् । अल्पन्तासंबद्धशेदायं ग्रन्थः, एकद्विविषयस्यापि
प्रशंस्य सभवात्—'को भवान्' 'कतरो भवतोः कठः' इति ॥

(उद्घोषः) 'अपर आह' इति भाष्य पूर्वसूत्रलोपाधिसत्त्वमा-
धिलैतत्सूत्रलोपाधिप्रत्याख्यानपरतया व्याचष्टे—उतमच इति ।
केचित्तु—'द्विरहयै' इत्यस्य 'द्वयोविहितस्य बहुभेदेऽपि विधानदर्शना-
द्बहुभेदो विहितस्य द्वेभेदेऽपि विधानदर्शनात्' इत्यर्थेन बहुग्रहणप्रत्याख्या-
नपरमपीदं वार्तिकम् । तद्वनपश्चाद् भाष्ये—अपर आहेति—
इत्याहुः ।

(१९२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४४)

२२५२ एकाच्च प्राचाम् ॥ ५ । ३ । १४ ॥

(प्राग्ग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

प्राग्वचनं किमर्थम् ?

विभाषा यथा स्यात् ।

(५८९६ प्राग्ग्रहणानर्थक्यप्रबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्राग्वचनानर्थक्यं च विभाषा-

प्रकरणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्वचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

विभाषाप्रकरणात् । प्रकृता महाविभाषा तयैव
सिद्धम् ॥

.. (१९३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४५)

२२५३ अवक्षेपणे कन् ॥ ५ । ३ । १५ ॥

(कनोऽधिकरणम्)

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

अवक्षेपणे कन् विधीयते, कुत्सिते कः, क एत-
योरर्थयोर्विशेषः ?

अवक्षेपणं करणम्, कुत्सितं कर्म ।

अवक्षेपणं वै कुत्सितं करणं तेन यत्कुत्स्यते
तदपि कुत्सितं भवति । तत्र कुत्सितमित्येव सिद्धं
भवति ॥

१ 'तत्र कुत्सित इत्येव' इति १९३७ अ. ४. ५५६ श्लो. ॥

(प्रदीपः) क एतयोरर्थयोर्विशेष इति । यद्यपि
कःकोः खरभेदस्तथाप्यसत्यर्थभेदे 'कुत्सिते कंध' इत्येव वक्त-
व्यम् । न ॥ पृथग्रयोगद्वयम् । पृथग्रयोगकरणात् नूनमनयोरर्थ-
योर्भेदः स तु न निश्चयते इति प्रश्नः ॥ अवक्षेपणमिति ।
येनावक्षिप्यते-निन्यते तद्वान्विनः कन्प्रत्ययः, यस्तु स्वयं
कुत्स्यते ततः क इति विषयविभागः ॥ अवक्षेपणं वै
कुत्सितमिति । न हि स्वयमनुसृतमवक्षेपणं भवतीत्यवक्षे-
पणस्यापि कुत्सितत्वमस्तीत्यर्थः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि यत्परस्य कुत्सार्थमुपादीयते तद्विहो-
दाहरणम् । व्याकरणकेन नामायं गार्थितः । याज्ञि-
क्यकेन नामायं गार्थितः ।

यत्सकुत्सार्थमुपादीयते तत्तत्रोदाहरणम् । देव-
दत्तकः, यज्ञदत्तकः ॥

(प्रदीपः) यत्परस्य कुत्सार्थमिति । व्याकरणादिकं
स्वयमनुसृतमप्याश्रयविशेषे ननुमुपाहारदवक्षेपणं परस्य भव-
तीति तद्वान्विनः कन्प्रत्ययः ॥

(उद्घोषः) परसेति । आश्रयस्येत्यर्थः ॥

(१९४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४६)

२२५६ लुम्ननुष्ये ॥ ५ । ३ । १८ ॥

(कनो लुवधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं मनुष्ये लुवुच्यते, न लुगेयोच्येत ?

(५८९७ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गसिद्धयर्थम् लुम्ननुष्ये ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङ्गसिद्धयर्थं मनुष्ये लुवुच्यते ।
चक्षेव चक्ष्वा । वधिकेव वधिका । परकुटीव खर-
कुटी ॥

(प्रदीपः) लिङ्गसिद्धयर्थमिति । यवनं त्वभिधेयवदेव
भवति—नये मनुष्याविति । तदुक्तम्—'हरीतप्याविषु
व्यकिः' इति । लुकि तु मनुष्यलिङ्गप्रशङ्गाः ॥

(उद्घोषः) ननु उक्तव्याप्तेन लिङ्गवचनमोरमयोर्विधानादि-
हमात्रग्रहणमुक्तवत् आह—वचनं स्थिति । हरीतप्यादिभ्यस्
पाठादिति भावः । 'मनुष्यद्विषि प्रविशेयः' इति निदेशनपरिवर्तनमिति
नोपपत्तिः ॥

(१९५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४७)

२२५७ जीविकार्थं चापण्ये ॥ ५ । ३ । १९ ॥

(सूत्रोदाहरणप्रदर्शकभाष्यम्)

'अपण्ये' इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—शियः,
स्कन्दः, यिज्ञाय इति ।

किं कारणम् ?

मौर्यैर्हिरेण्यार्थभिरर्चाः प्रकल्पिताः ।

भवेत्तासु न स्यात् ।

यास्वेताः संप्रतिपूजार्थास्तासु भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यास्वेता इति । याः परिगृह्य गृह्यद् गृह-

भटन्ति तास्वित्यर्थः । यास्तु विनीयन्ते तासु न भवति—

‘शिवग्रन् विनीयीते’ इति ॥

(उद्योतः) मौर्यो विक्रेतु प्रतिग्राहिल्यवन्तः, तैरर्चाः प्रकल्पिताः—‘विक्रेतुम्’ इति शेषः । अतस्तासां पण्यत्वाच्च प्रत्यय-
श्रवणप्रसङ्ग इति भावः । तत्र प्रत्ययश्रवणमिष्टमेवेति वदन् सूत्रस्यो-
दाहरण दर्शयति भाष्ये—भवेदित्यादि । यास्वेता इति च ॥
संप्रति पूजार्थाः—सम्प्रति—स्वनिर्माणसमयात्तमेव फलजनिता
या पूजा—जीविनामदत्तेन तदर्थो इत्यर्थः । तदाह—याः
परिगृह्यन्ते । यास्तु गृहे पूज्यन्ते ऽग्निष्टेसासु शिवाभेदबुद्धेः सत्वेन
साहचर्यमुपभवेन प्रत्ययस्यैवाभावः । एव चित्रेणैव प्रकृतम् ॥

(९९१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४८)

२२६४ समासाच्च तद्विपयात्

॥ ५ । ३ । १०६ ॥

(छप्रत्ययाधिकरणम्)

(तत्पदार्थप्रतिपादकभाष्यम्)

तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते ?

छः ॥

(प्रदीपः) तदित्यनेनेति । इवार्थेऽप्युक्तं प्रकृतं इति
कस्य सर्वनाम्ना परामर्श इति प्रश्नः । आचार्यदेशीय आह—
छ इति ॥

(उद्योतः) आचार्यदेशीय इति । छस्य निषेधतया प्राप्ता-
न्वेन तस्यैव परामर्शो युक्त इत्यभिमानः ॥

(सूत्रार्थप्रतिपादकभाष्यम्)

कथं पुनः समासो नाम छविपयः स्यात् ।

एवं तर्ह्येवार्थः ।

यदि तर्हि समासोऽपीचार्यं, प्रत्ययोऽपि, समा-
सेनोक्तत्वात्प्रत्ययो न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि द्वाविचार्या ।

कथम् ?

काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम्,
काकतालमिव काकतालीयम् ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । अनेनैव छस्य विधानाच्छ-
विपयस्यानुपादानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ एवं तर्ह्येवार्थ इति ।
प्रधानत्वापि छस्य परामर्शस्यायुक्तत्वाद् गुणभूतस्यैवार्थस्य

परामर्शः । छे च विधीयमानेऽस्मादेव शापकादिवार्यं समासः,
सुष्ठुपेति वा ॥ समासेनोक्तत्वादिति । वचनरामर्थ्या-
त्स्यादिति चेत् शस्त्रीश्यामादिभ्योऽतिप्रसङ्गः ॥ एवं तर्ह्येति ।
शस्त्रीश्यामादीनां त्वन्तर्भूतेवार्थानामुपमेयप्रधानानामुपमेयान्त-
रेण सवन्धाभावाच्छस्याप्रसङ्गः ॥

काकागमनमिवेति । अतिविषये काकतालशब्दो काक-
तालसमवेतक्रियावाचिनो । तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्यो-
पमानम्, तालपतनं दस्त्यूपनिपातस्य । तालेन तु यः काकस्य
वधः स देवदत्तस्य दस्त्युना वधस्योपमानमिति वधादिः काक-
तालीयादिशब्दवाच्यः सपश्यते ॥

(उद्योतः) छविपश्येति । समासलेखनः ॥ शस्त्रीश्यामा-
दीनां वक्ष्यमाणरीत्योदाहरणस्यासम्भवादाह—छे च विधीयमाने-
ऽस्मादेवेति । छप्रत्ययविषय एव शापकसिद्धः समासः, सन्निवोग-
विह्वलाच्च, ‘सुष्ठुपा’ इत्ययं चाभिमानस्तान्नाभ्यादित्यर्थः ॥ सुष्ठु-
पेति पेति । अत्रापि पक्षे इवार्थान्तभावोऽप्युच्यते शापकमेवावश्यणीयम्,
पूर्वबोधयोग्यापकसिद्धत्वावयवमिति विशेषः ॥ अतिप्रसङ्ग इति ।
यत्कल-तत्सार्थिक इति भावः ॥ नन्वेवमपि शस्त्रीश्यामादौ दोषोऽत-
आह—शस्त्रीति । यद्यपि शस्त्रसुपमितदेवदत्तस्यान्यत्रोपमानत्व-
वक्तुं शक्यं, तथापि तत्र यदि श्यामन्वेनैव साहचर्यं तर्हि शस्त्रीश्या-
मपदप्रयोगेणैव सिद्धावितरैवैवर्थ्यम्, धर्मान्तरेण तु साहचर्यं न प्रती-
यत इति भावः । किञ्च तद्विपयादित्येवार्थविषयसर्वावयवकादि-
त्यर्थः । शस्त्रीश्यामेत्यादौ पूर्वपदमेव इवार्थविषयमिति न दोषः ॥
युसि विपय इति । तत्राणोपमौया उपमेय गम्यम्, तस्य कृद्वाच्य-
क्रियारूपमेव, क्रियोपमेयत्वस्य क्रियायामेव सम्भवादः । तदाह—
तत्रेति । अत्र पूर्वोत्तरपदयोः काकागमनसदृशतालपतनसदृशयोर्ल-
क्षणा, सामानाधिकरण्येन च तदर्थोऽप्युच्यते । एतेन ‘पूर्वोत्तरपद-
योरनन्वयेनासामर्थ्यात्समासो दुर्लभः’ इत्यत्राहम् । उपमेयवाचक-
तत्त्वपदसमभिव्याहारेण कदाचित्काकमरणे वदादिपितृकृतोपमो-
लक्षणा, उपमानमात्रवाचकाभ्यावाचित्तु विषये उपमानलोपभ्यवहार-
आलङ्कारिकाणाम् । तदाह—तालेन विवति । अनर्हिनोपनतव च
साधारणधर्मे इति बोध्यम् ॥

(९९७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ३ । २ आ. ४९)

२२७६ अभिजिह्विदभृच्छालावच्छिखा-
वच्छमीवदूर्णावच्छुमदणो यञ्

॥ ५ । ३ । ११८ ॥

(यथोऽधिकरणम्)

(५८९८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अणो गोत्राद्गोत्रवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणो गोत्राद् गोत्रग्रहणं कर्तव्यम् ।

१ अत्रामर्थेऽपि उपपत्तिं मरुत्यं शापकादिवार्यं, श्वदश्यामादिभिर्यो-
धर्मात्स्य दूतत्वाद् । समासविषयत्वनाद्याप्रसङ्गं पक्षे बोध्यम् ॥

२ ‘तत्राणोपमौया’ इति ग. पाठः ॥

३ सामानाधिकरण्येनेति । ईदृशसामानाधिकरण्येना-वयस्यं यमावयवो-
पमयसुमेतिदं विद्वत् । पदद्वयसुविधेयवचनयोर्गोत्रोपमौयाविह- येनदेव-
दत्त इत्यपि स्यात्, तदाहसामर्थ्येतिदं शापकादिवार्यं इत्येव भाष्यम् ॥

गोत्रादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—आभिजितो मुहूर्तः, आभिजितः स्थालीपाक इति ।

गोत्रमिति च वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

आभिजितकः । गोत्राश्रयो बुब् यथा स्यात् ।

गोत्रमिति शक्यमकर्तुम् ।

कथमाभिजितकः ?

गोत्रादयं स्वार्थिको गोत्रमेव भवति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये

पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) अणो गोत्रादिति । गोत्रेणाश्विष्येते । गोत्रे यो विहितोऽण् तदन्तेभ्योऽभिजिदादिभ्यो यब् यथा स्यात् ॥ आभिजित इति । एकत्र 'नक्षत्रेण युक्तः बालः' इत्यण् । अपरत्र 'साऽस्य देवता' इति ॥ गोत्रमिति च वक्तव्यमिति । एवं मन्यते—'गोत्रचरणाद्बुन्' इत्यत्र गोत्र ग्रहणस्य स्वरितत्वात् 'गोत्रे कुत्रादिभ्यः क्फन्' इति गोत्राधिकारविहितप्रत्ययस्य ग्रहणे सति अस्य यनो ग्रहणं न स्यात् । गोत्रत्वातिदेशान् भवति ॥ आभिजितक इति । आभिजितस्यायमिति बुब् । 'आपत्यस्य च तद्वितेऽनाति' इति यलोपः ॥

गोत्रादयमिति । 'गोत्रचरणाद्बुन्' इत्यत्र गोत्रग्रहणेनार्थः गृह्यते । तेन तदाचिनः प्रत्ययो विधीयमानोऽस्मादपि यनो भवति । गोत्राधिकारविहितप्रत्ययग्रहणे त्रौपगव इत्यादावणा-
यन्ताहुञ्चन स्यात् ॥

इत्युपाध्यायजैष्यट्पुन्रकैष्यट्कृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-

स्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ।

(उद्घोषः) अणन्तप्रकृतिकगोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थेभ्यः बार्-
यति—गोत्रेणेति ॥ अत्र गोत्रमपस्यमात्रम्, अपस्याधिकारादन्य-
त्वात् ॥ ननु स्वार्थिकत्वादेवास्मात् गोत्रत्व सिद्धमत आह—एतन्
मन्यत इति । 'गोत्रमिति वक्तव्यम्' इति पाठः, गोत्रवदिति
तदर्थः । 'गोत्र इति वक्तव्यम्' इति पाठे गोत्रे यः प्रत्ययसङ्गदिति
वक्तव्यमित्यर्थः ॥ भाष्ये—कुन्यथा स्यादिति । ननु 'जातिबहुणो
बीप्, आपत्यप्रयुक्तः' इति 'बीप् यथा स्यात्' इत्यर्थे
वक्तुं युक्तमिति चेन्न, सङ्गद्वक्तृत्वाऽस्त्रियामित्यस्यानुवृत्तेः स्त्रियामेतद-
प्रवृत्तेरित्याशयात् । स्पष्ट चेदं वृत्तौ ॥

इति श्रीशिवमहर्ष्यतसवीर्गभननागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोषे पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

—ॐ—

	अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसङ्ख्या ।				
	प्राक्तनयोगः	आह्निके १	आह्निक २	आह्निकमङ्क- योगः	सर्वयोगः
व्याख्यातसूत्रानि	१४८	२६	२३	४९	१९७
अभ्याख्यातसूत्रानि	१२१०	२८	४२	७०	१२८०
समुदितसूत्रानि	२१५८	५४	६५	११९	२२७७
वार्तिकानि	५७९५	३७	६६	१०३	५८९८

(१९९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १)

२२७८ पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां

बुन् लोपश्च ॥ ५ । ४ । १ ॥

(बुनोऽधिकरणम्)

(५८९९ सूत्रैकदेशानन्वयबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि
दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पादशतग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्रापि हि बुन् दृश्यते—
द्विमोदफिकां ददाति ॥(प्रदीपः) पादशतग्रहणमिति । द्वौ द्वौ भाष्यौ ददाती-
त्यादायप्रसङ्गे न भवति, अनभिधानात् । 'यस्य—' इति लोपेन
सिद्धे पुनर्लोपविधानमपरानिमित्तकत्वात् । तेन लोपस्यास्थानि-
यत्वात् द्विपदिकेलादौ 'पादः पत्' इति पट्पाठः सिध्यति ॥(उद्घोतः) अपरनिमित्तकत्वार्थमिति । सहविधाने हि तत्त्वं न,
नियमतः पूर्ववर्तिवृत्तिरप्यसौ निमित्तकारणमिति 'विनिवृत्त्यर्थः—'
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

(१९९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २)

२२८० स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने

कन् ॥ ५ । ४ । ३ ॥

(कनोऽधिकरणम्)

(५९०० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कन्प्रकरणे चञ्चद्वृत्तोरुप-
संख्यानम् ॥ * ॥(भाष्यम्) कन्प्रकरणे चञ्चद्वृत्तोरुपसंख्यानं
कतव्यम् । चञ्चत्कः, वृत्तकः ॥(प्रदीपः) चञ्चत्क इति । सादृश्यस्य योतकः कन्
प्रत्ययः । अचञ्चप्रतिपत्त्यर्थेन लक्ष्यते ॥ चञ्चत्कः, यथा—
मतिः शब्दमानप्रभावात् । अचञ्चप्रतिपत्त्यर्थेन प्रत्ययभत्तायो
दृश्यते च चञ्चत्कः ॥(उद्घोतः) एते चञ्चद्वृत्तेन सादृश्यं गृह्यते, यथा—
सादृश्येति ॥ प्रत्ययैवेति । मिश्रितं शब्दसंख्यानप्रभं इत्यर्थः ॥
संख्यानमिति । गणनप्रकार इत्यर्थः ॥

(१००० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३)

२२८१ अनत्यन्तगतौ कात् ॥ ५।४।१ ॥

(५९०१ पूर्वविप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनत्यन्तगतौ कान्तात्तमादयोः

पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनत्यन्तगतौ, कान्तात्तमादयो

भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

अत्यन्तगतौ कान्तात्तकन् भवतीत्यस्यावकाशः—
अनत्यन्तगतेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम्—भिन्नकम्
छिन्नकम् ।तमादीनामवकाशः—प्रकर्षस्य वचनमनत्यन्तगते-
रवचनम्—पटुतरः, पटुतमः ।उभयवचने उभयं प्राप्नोति—भिन्नतरकम्, छिन्न-
तरकम् ।

तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) भिन्नतरकमिति । भेदस्य प्रकर्षानत्यन्त-
गलोर्गुणपद्विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधात्तरपि कृते कान्तत्वाभावा-
त्कलं प्राप्नोतीत्याह—तदन्तश्चेति । स्वार्थः पुनरनत्यन्त-
गतिर्युक्त एव, न तु शुद्धः । शुद्धे हि स्वार्थे कनि सत्यनत्यन्त-
गतिर्न योतिता स्यात् ॥ नन्वेव स्वार्थमात्रे कन् प्रतिपादितः,
इत्येते स्वासौ; यथैवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति, पटुतरकं व्याप्यते,
सुकरतरकं मन्यत इति । एवं तर्हि 'न सामिपचने' इति प्रति-
षेधेन स्वार्थिकः कन्त्वोक्तिरुच्यते । न हि सामिपकृतादिभ्यः
'अनत्यन्तगतौ कात्' इत्यस्य कनः प्रसङ्गः, अद्यमात्रे सामिप-
चनेनैवानत्यन्तगतेर्योतितात् । यमाद्येभ्यस्तु कान्तत्वाभावात्
कृद्ग्रहणे गतिकारकत्वेत्यापि ग्रहणमिति वचनात्सामिपचन्दस्य
गतिकारकत्वाभावात् । तस्मात्स्वार्थिकसंज्ञायां कनो निषेधः
स्वार्थिकं कनं ज्ञापयति ॥(उद्घोतः) भेदस्य प्रकर्षेति । भेदगमप्रकर्षलाभः ॥
इत्यादेति । अत आदेत्यर्थः ॥ नन्वेव इति । 'उदन्दाय' इति
वचनमिद्विधः ॥ स्वार्थमात्रे इति । न त्वनत्यन्तगतिर्युक्ते इत्यर्थः ॥
इत्येते चेति । उदयुक्तेषु स्वार्थमात्रे इत्यर्थः ॥ समासेभ्य इति ।
समासकृतेभ्यः सामिपकृतादिभ्य इत्यर्थः ॥ कान्तत्वाभावाच्चेति ।
प्रत्ययमह्वरप्रतिभाषयति नावः । येनासमासोपदेशोः सङ्ग्रहः ॥
गतिकारकत्वाभावादिति । एवम् 'उदन्दाय' इति भाष्येनापि न
समासे कान्तत्वमिति नावः । अस्य क्रियाविशेषणत्वात् कारकस्य-
त्वेनेति धिन्त्यम् ॥ ज्ञापयतीति । ननु 'न धानि—' इति सूत्रस्य
प्रत्याख्यासमान्यवक्तव्यमेवमुदाहरणेति चेन्न, तस्य भाष्यस्य 'पूर्व-
वृत्तिरिति नावं निषेधः' इत्यनेनानुगतत्वात् । एव गृह्यते 'प्रक-
लनिर्दिष्टत्वात्' इति भाष्यस्य सूत्रविग्रहपरिसमाप्तिरुद्देशान्निविष्टत्वात् ।

दित्यर्थः । 'सुकरतरक' इत्यादी यावादेराकृतिगणत्वात् कन. सिद्ध्या
शापकस्य नोपयोग इत्यन्ये ॥

(५९०२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तदन्ताच्च स्वार्थं कन्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तदन्ताच्च स्वार्थं कन्वकच्यः । मित्रः
तरकम्, छिन्नतरकम् ॥

(१००१ तिपेक्षसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ४)

२२८२ न सामिवचने ॥ ५ । ४ । ५ ॥

(५९०३ सूत्रानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सामिवचने प्रतिपेधानार्थक्यं
प्रकृत्यभिहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सामिवचने प्रतिपेधोऽनर्थकः ।
किं कारणम् ?

प्रकृत्यभिहितत्वात् । प्रकृत्याऽभिहितः सोऽर्थ
इति कृत्वा कच भविष्यति ॥

(१००२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ५)

२२८४ अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालं-
पुरुषाध्युत्तरपदात्त्वः ॥ ५ । ४ । ७ ॥

(संप्रत्ययाधिकरणम्)

(५९०४ प्रत्ययानुपपत्तिप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुप-
पत्तिर्विग्रहाभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः ।
किं कारणम् ?

विग्रहाभावात् । विग्रहपूर्विका तद्धितोत्पत्तिः,
न चाध्युत्तरपदेन विग्रहो दृश्यते ॥

(प्रदीपः) विग्रहाभावादिति । अन्यत्र विग्रहपूर्विका
वृत्तिर्दृश्यते, यथा—यावो यावक इति । यत्र तु विग्रहो नैष्यते
तत्र निलग्रहणं क्रियते, यथा—'त्रैमंशिलम्' इति । इह तु
महाविभाषाधिकारस्य न किञ्चिन्निरवतन्मत्वाति विग्रहः प्राप्नोति,
न चासौ दृश्यत इति प्रत्ययविधानं नोपपद्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु वृत्त्यभावो न विग्रहाभावनिवृत्तः, निल-
समासादीनां दर्शनात्—अत आह—अन्यथेति ॥ नोपपद्यत
इति । निलपदाभावात् निल प्रत्ययः, विकल्पस्तु नैष्यत इत्यनु-
पपत्तिरिति भावः ॥

(५९०५ न्यासान्तरेण प्रत्ययोपपादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तस्मात्तत्रेदमिति सधीनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्तत्रेदमिति सधीनम्प्रत्ययो
वक्तव्यः । राजनीदम्, राजाधीनम् ।

(प्रदीपः) सूत्रमुपास्य न्यासान्तरं पठति—तस्मा-
त्तत्रेदमिति । तत्र महाविभाषाधिकारात्पक्षे वाक्यं भवति—
राजनीदमायत्तमिति । पक्षे प्रत्ययः—राजाधीनमिति ॥

(न्यासान्तराज्ञेपभाष्यम्)

यदि सधीनम् क्रियते सकारस्येत्संज्ञा न प्राप्नोति ।
इह च अयधीनः, अध्वनीन इत्यङ्गस्येति इयडुबडौ
स्याताम् ।

सूत्रं च भिद्यते ॥

(प्रदीपः) भाष्यकारो न्यासान्तरं दूषयति—यदीति ।
पदसंज्ञा च नलोपायार्थमवश्यमभ्युपेया ॥

(उद्घोषः) नन्वधीनप्रत्ययः पदात्त्वत आह—पदसंज्ञा
चेति । सा च सिष्य विना दुर्लभेति भावः । 'अभ्युपेया' इति पठे
इहो देवादिनादचो यति रूपम् ॥ नन्वधीनम् सिद्धेति न्यासः कार्यं
इत्यभिप्रायेण भाष्ये दोषान्तराह—इह चेति । 'तमादयः प्राक्कनः'
इति प्रायिकम्, 'विभाषा सुप—' इति सूत्रे महाविभाषया वाक्ये सिद्धे
'विभाषेति कल्पावधेयम्' इति भाष्येण, 'एकाच्च प्राचात्' इति सूत्रे
'महाविभाषयैव सिद्धे प्राचाग्रहणं न कर्तव्यम्' इति भाष्येण च तथा
नोपपात्तम् ॥

(अनुपपत्तिरित्याहभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु धोकम् * अध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुप-
पत्तिर्विग्रहाभावात् * इति ।

नैप दोषः । अस्ति कारणं येनात्र विग्रहो न
भवति ।

किं कारणम् ?

नित्यप्रत्ययोऽयम् ।

(नित्यप्रत्ययप्रतिपादकभाष्यम्)

के पुनर्नित्यप्रत्ययः । तमादयः प्राक्कनः, ज्यादयः
प्राचुनः, आमादयः प्राड्जयटः, वृहतीजात्यन्ताः,
समासान्ताथेति ।

(प्रदीपः) तमादय इति । 'अवहेपणे कम्' इत्यसा-
स्करः प्राग्विलम् । 'गुह' इत्युक्ते सामान्यधन्दात्वात् प्रकृत्य-
स्मानवगमात्प्रकर्षाद्युपाधिषोतनयावश्यप्रयोज्यात्तमादय इति
सामर्थ्यात् नित्या ॥ आमादय इति । 'किनेतिव्ययपाद—'
इत्यारभ्य 'तत्प्रकृतवचने नयद' इत्यस्मात् प्राग्विलम् ॥
वृहतीजात्यन्ता इति । अनुवचननिर्देशादेतत्सूत्रविहितस्य
खलु ग्रहणम् ॥

(उद्द्योतः) शुक्ल इत्युक्त इति । सामान्यसन्दात—सामान्यबोधकादिसाच्छन्दात् प्रकर्यान्वयमादित्यर्थः । 'सामान्यसन्दात्' इति कचित्पाठः । सामर्थ्यादेरित्या इति तु चिन्त्यमेव, प्रकरणादिसत्त्वे तन्मात्रादपि तादृशबोधस्य वक्तुं शक्यत्वात्, तुल्यन्यायात्पादादीनामपि नित्यत्वापेक्षया । तस्माद्भाष्योक्त्या वाननिकमेवा नित्यत्वं बोध्यम् ॥

(अध्युत्तरपदादिति वार्तिकस्य प्रकृत्यनुपपत्ति-प्रदर्शकपरं भाष्यम्)

एवं तर्हि नायं प्रत्ययविधिरुपालभ्यते ।

किं तर्हि ?

प्रकृतिरुपालभ्यते, अध्युत्तरपदा प्रकृतिर्नास्ति ।

किं कारणम् ?

विग्रहभावात् । विग्रहपूर्विका समासप्रवृत्तिः, न चाधिना विग्रहो दृश्यते ॥

(प्रदीपः) किं तर्हि ? प्रकृतिरिति । प्रकृत्यभावात् प्रत्ययोऽपि न प्राप्नोति । एतच्च शौण्डादिष्वधिशब्दस्य पाठमनपेक्ष्योच्यते ॥

(अनुपपत्तिनिरासभाष्यम्)

एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति ।

किं कृतं भवति ?

भवति वै कश्चिदस्त्वपदविग्रहोऽपि बहुव्रीहिः तद्यथा—शोभनं सुखमस्याः सुसुखीति ।

नैवं शक्यम् ।

इह हि महद्बन्धनमित्यात्वरूपौ प्रसज्येयाताम् ।

एवं तर्ह्यव्ययीभावो भविष्यति ।

एवमप्यधेः पूर्वेनिपातः प्राप्नोति ।

राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते ।

अथवा सप्तमीसमासोऽयम् । अधिः शौण्डादिषु पठ्यते ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि बहुव्रीहिरिति । वृत्तिविषये सहायनक्रियायाचित्वादिशब्दस्य राजाऽधिकृतो यस्मिन्सद्भाषाऽधीनमिति बहुव्रीहिः करिष्यते । विशेषणत्वविशेषाया च राजाधीनो पूर्वनिपातः । यदि त्वत्तिच्छन्दादिवराजावमधिगत इति तत्पुनः क्रियते तदाऽधेः पूर्वनिपातः स्यात् ॥ कपूचेति । 'शेषादिभाषा' इत्यनेन । तस्मिन् सल्लभ्युत्तरपदत्वाभावात् खे न स्यात् ॥ एवमप्यधेरिति । नया—अपिधीति ॥ राजदन्तादिष्विति । ननु विमत्तवर्गशृङ्गेरव्ययीभावो विधीयमानोऽधिकरणप्रधानः स्यात्, नापेयप्रधानः । नैव दोषः । सादृश्यदापेयप्रधानो भविष्यति । यत्प्रत्यये च कृते कुटीरादियप्यधेऽपि विग्रहस्यं भविष्यति । राजदन्तादिषु च 'आधेयऽधिः' इत्येवं प्रिष्टिष्व पठितम्, तेषामपि सादृश्यधिकरणप्रधानत्वेऽपेः

परनिपाताभावः ॥ अधिः शौण्डादिष्विति । 'अधिरीधरे' इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वात् 'यस्य चेध्वरचनम्' इति सप्तम्यन्ता राजादयोऽधिना समस्यन्ते । एवं च वाक्यमपि भवति । यथाऽधिप्रसूदते पञ्चाला इति, एवं राजन्यधि राजाधीनमिति । वृत्तिविषये चाधिशब्द ईशितव्ये वर्तते । अथ वाऽधिकरण एव सप्तमी, वृत्तिविषये च साधनक्रियायचनोऽधिर्न तु वाक्ये इत्यस्त्वपदेन विग्रहः—राजन्यधिकृतं राजाधीनं, राजायत्तमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नन्वधिशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्सामानाधिकरण्यावभावेन कथं बहुव्रीहिरत आह—वृत्तिविषये इति ॥ ससाधनेति । क्रियाविशिष्टसाधनवचनादित्यर्थः ॥ विशेषणत्वविशेष्येति । 'राजदन्तादिवा' इति वक्तुं युक्तम् ॥ तस्मिन् सल्लभ्युत्तरपदत्वाभावादेति । समासावयवत्वे कस्य तद्वरभावयवत्वेनपि सत्त्वरभावयवत्वाभाव इति भावः ॥ साहचर्यादेति । अधिकरणत्वशक्त्यपेक्षयाविभावेन सा तासहचरितेति तयाऽऽपेय लभ्यमिति भावः ॥ ननु लक्षणयाऽऽपेयप्रधानत्वेऽपि स्वगतलिङ्गात्वात् शक्तिप्रधाने सामान्ये नपुंसकत्वस्य सत्त्वेन दान्तमपि नपुंसकमेव स्यात्त आह—कुटीरादिवदिति । नन्वेवमपि सीलादावप्यधेः परनिपातापरितर आह—राजदन्तादिषु चेति ॥

नन्वधियोगे कथं सप्तमीत्यत आह—अधिरिति । 'राजाधीनो देवदत्तः' इति सामानाधिकरण्यात्तद्वये आह—वृत्तिविषये चेति । अथ वा अधिकरण एवेति । 'कर्तृकर्मणोः' इति घञसम्भाष्यरीत्याऽधिकृतार्थत्वेऽप्यधेऽप्यधेः कारकविमत्तवर्गान्वयप्रयोजकक्रियात्वाभावाच्चिन्त्यमिदम् । तस्मात्समासोऽपि सप्तम्यन्तेन समासविधानात्सप्तमीसितिरिति बोध्यम् ॥

(१००३ विधिमुद्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ६)

२२८५ विभाषाऽध्वरदिक् स्त्रियाम्

॥ ५ । ४ । ८ ॥

(प्रदीपः) इह विभाषाप्रहणं पूर्वस्य विधेर्नित्यत्वज्ञापनार्थम् । 'द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधयः' इति न्यायात् ॥

(उद्द्योतः) द्वयोरिति । 'पादशतस्य' इत्यादौ महाविभाषाऽधिकारादिति भावः ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

दिग्रहणं किमर्थम् ?

अखियामितीयद्युच्यमाने 'प्राचीना ब्राह्मणी' 'अवाचीना शिखा' इत्यत्रापि प्रसज्येत । दिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

(प्रदीपः) दिग्रहणमिति । अन्तर्गतः द्विषो वर्तमानो दिद्वेच वर्तत इति प्रश्नः ॥ प्राचीना ब्राह्मणीति । क्रियानिमित्तको दिद्वेचकालनिमित्तको वा ब्राह्मण्यादौ द्विषो वर्तत इति चत्स प्रतिषेधाभावात् ॥

(उद्घोतः) नन्वब्रह्मन्तस्य दिग्देशकालोपकस्य कथं प्रा-
प्त्या वृत्तिरत आह—क्रियानिमित्तक इति । प्रकल्पेणाब्रवीति
क्रियानिमित्तक इत्यर्थः ॥ दिग्देशोऽपि । तत्तद्विधादिषु लक्षणेति
भावः ॥ स्त्रीत्वाभाव इति । एवञ्च नाय स्त्रीविषय इति भावः ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ स्त्रीग्रहणं किमर्थम्, न यावता दिक्शब्दः
स्त्रीविषय एव ।

भवति वै कश्चिदिक्शब्दोऽस्त्रीविषयोऽपि ।

तद्यथा,—प्राक्, प्राचीनम् । प्रत्यक्, प्रतीची-
नम् । उदक्, उदीचीनम् ॥

(प्रदीपः) प्रागिति । प्राचीशब्दाद् दिग्वाचिनः
'दिक्शब्देभ्यः—' इत्यस्तावेरुपगमस्य 'अवेर्लुक्' इति लृक् ।
ततोऽप्ययत्नाद् स्त्रीत्वाभावः । खे ॥ कृते शब्दान्तरत्वाच्-
पुंसकत्वम् ॥

(१००४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ७)

२२९१ णचः स्त्रियामञ् ॥ ५।४।१४ ॥

(अज्ञोऽधिकरणम्)

(स्त्रीग्रहणस्य शापकत्वोपपादकभाष्यम्)

स्त्रीग्रहणं किमर्थम्, न स्वार्थिकोऽयम् ?

स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत् स्त्रीग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि लिङ्ग-
वचनानीति ।

किमेतस्य शापने प्रयोजनम् ?

शुद्धकल्पा द्राक्षा, तैलकल्पा प्रसन्ना, पयस्कल्पा
यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति ॥

(१००५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ८)

२२९६ एकस्य सकृच्च ॥ ५।४।१९ ॥

(सुचोऽधिकरणम्)

(अन्धावृत्तिपदार्थयोपकभाष्यम्)

सकृदादेशोऽभ्यावृत्तिग्रहणं नियत्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः, न चैकस्य पुनः
पुनरावृत्तिर्भवति ॥

(प्रदीपः) सकृदादेश इति । अभ्यावृत्तिगमने सकृ-
दभ्यस्तस्यानन्त्यात् पुनः पुनरावृत्तिः क्रियानां क्रियाभ्यावृत्तिः,
तद्वगमने पर्वतानात् सन्नाशान्दात् क्वचिद्विलेनं पूर्ववृत्तार्थ-
माधिलेदनुवृत्ते । अदा त्वमिमुषी श्रुतिरभ्यावृत्तिर्जन्मलक्षणे-

च्यते तदा तदनुवृत्तावपीह दोषाभावः । अस्मिन् पक्षे धात्वर्थ-
स्यानुवादक आह । यथा—'अधिपरी अनर्थको' इति ॥ किं
प्रयोजनमिति । अभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिरित्यर्थे न दोष
इति प्रश्नः ॥ न चैकस्येति । ननु चैकस्यैव पुनः पुनरावृत्तिः,
यथा—पथकृतो भुङ्क्ते इति । एकैवान् भुजिक्रिया निवृत्ते-
दाऽऽख्यातेनाभिधीयते । तस्याः पञ्चावृत्तयः पञ्चसकलया
गम्यन्ते । सत्यमेतत् । अयं त्वनार्थः—न चैकस्य पुनः पुन-
रावृत्तिर्भवतीति । इह सकृच्च भुङ्क्ते इति भोजनमेककालं विवक्षितं
तस्यैकशब्दवाच्यस्य कालभेदादप्यलब्धभेदस्य पुनरावृत्त्यभा-
वादभ्यावृत्त्यभावः, तत्र यथा—साधु पचतीति भवति, एवमेकं
भुङ्क्ते इति प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रम् ॥

(उद्घोतः) नन्वभ्यावृत्तिः—जन्म, तद्गमने सकृच्छब्दस्यापि
वृत्तिमन्मवादाह—पुनः पुनरिति ॥ अभिमुखीति । व्यवहाप-
यिमुखी वृत्तिर्जन्मेत्यर्थः ॥ नन्वयथे आहुनादानं व्यर्थमत आह—
अस्मिन् पक्षे इति ॥ एकैवात्रेति । एकत्वनिश्चिष्टैवाख्यातेना-
भिधीयत इत्यर्थः, शब्दशक्तिसमावादिता भावः ॥ पञ्चावृत्तयः
इति । कृत्वमुनादिसमभिम्याहारे सकृदाद्यभ्यानां तत्सङ्गवगमप-
रया, तत्सङ्ख्यावृत्तिपरता वैत्यर्थः ॥ इति भोजनमिति । सकृ-
च्छब्देनेत्यर्थः । तस्येकस्येति । निवृत्तेर्दसैवाख्यातेन प्रत्यापना-
दिति भावः । एककालस्येत्यस्य प्रयोजन—कालभेदादप्यलब्ध-
भेदस्येति । अत एव—पुनरावृत्त्यभावादिति ॥ इदं सूत्र-
मिति । तत्र चाभ्यावृत्त्यसम्भवाच्च निवृत्तिरावृत्तौतीति भावः ॥
एकस्येति भाष्यस्य—एककालस्य एकशब्दवोच्यस्य वैत्यर्थे इति
उक्तपर्यम् ॥

(एकदेशिनः क्रियाग्रहणानुवृत्तां फलभाष्यम्)

अथ क्रियाग्रहणमनुवर्तत उताहो न ?

किं चार्थोऽनुवृत्त्या ?

चादमर्थः । इह मा भूत्—एको भुङ्क्ते इति ॥

(प्रदीपः) अथ क्रियाग्रहणमिति । प्रधाने निवर्त-
माने गुणस्यापि निवृत्त्या भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः ॥ किं चार्थं
इति । यदि प्रयोजनमस्ति ततः स्मरितत्वात् क्रियाग्रहणं निव-
र्तमानेऽप्यभ्यावृत्तिग्रहणेऽनुवर्तन्त्यत इति भावः ॥ एको भुङ्क्ते
इति । अनेकोऽपि भुङ्क्ते इति तपितृत्त्यर्थे एकशब्दप्रयोगः ॥

(उद्घोतः) प्रधाने—अन्यावृत्तिरिते । स्मरितत्वात् ।
एकदेशे स्मरितत्वप्रतिष्ठानादित्यर्थः ॥ ननु 'जुहो' इत्येकवचनेनैव
कर्मकत्वप्रतीतिः 'एकः' इति व्यर्थमत आह—अनेकोऽपीति ।
साहचर्ययोग्यस्यापि दर्शनमिति भावः ॥

(क्रियाग्रहणानुवृत्त्यापक्षेपभाष्यम्)

अथानुवर्तमानेऽपि क्रियाग्रहणं इह कस्मात्
भवति—एकः पाक इति ॥

(प्रदीपः) अथानुवर्तमानेऽपीति । यथा—'अनु-
वृत्तौ क्रियायां क्रियायां चाम्' इत्यादिषु क्रियादेशेषु पाकादे-
ग्रहणं 'भोक्तुं पाकः' इत्यादिविज्ञेयं तदेवमपि ग्रहणेन भाव्यमिति
मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) ननु घनन्तवाच्यस्य द्रव्यरूपत्वेन क्रियात्वाभावात्कथं तत्र कृतमुच्यते प्राप्तिरत आह—यथा तुमुन्बुलाविति ॥

(प्रतिबन्धुत्तरभाष्यम्)

पूर्वयोश्चापि योगयोः कस्माच्च भवति—द्वौ पाकौ, त्रयः पाकाः, चत्वारः पाकाः, पञ्च पाकाः, दश पाका इति ?

नैतत् क्रियागणनम् ।

किं तर्हि ?

द्रव्यगणनमेतत् ।

कथम् ?

कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति ॥

इहापि तर्हि द्रव्यगणनाच्च प्राप्नोति—सकृदुत्पत्त्वा—सकृद्वोक्तमिति ।

पूर्वयोश्चापि योगयोः—द्विभुक्त्वा—द्विर्भोक्तुम्, त्रिभुक्त्वा—त्रिर्भोक्तुम्, पञ्चकृत्यो भुक्त्वा—पञ्चकृत्यो भोक्तुम्, दशकृत्यो भुक्त्वा—दशकृत्यो भोक्तुमिति द्रव्यगणनाच्च प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) द्वौ पाकाविति । यदैकमेव पाकं द्विषकं तदैतदुदाहरणम्—उवर्णस्य द्वौ पाकाविति । एवं ह्यभ्यावृत्तिर्भवति, तद्देहाद्य पाकस्य भेदः । यदा तु पाकस्य भेदात्पाकभेदस्तादभ्यावृत्त्यभावादेव पूर्वयोगाभ्यां प्रत्ययाप्रसङ्गः ॥ नैतत् क्रियागणनमिति । अभ्यावृत्तिप्रहणादेव क्रियासंप्रत्ययः सिद्धः । न हि द्रव्यगुणयोः स्वभावसिद्धयोः शब्देन प्रतिपादयमानयोरभ्यावृत्तिः संभवति, साध्यार्थविपर्ययात्तस्याः । तस्मात् क्रियाविशेषप्रतिपत्त्यर्थं क्रियाग्रहणं कृतं, तेन साध्यस्वभावेन क्रिया शृण्वते । पाकादिभिस्तु शब्दैः सिद्धस्वभावाऽभिधीयते, सिद्धतायां घनारिभिधानात् । अथपि धातुनाऽत्र साध्यस्वभावा क्रियाऽभिधीयते तथापि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्साध्यत्वं शुणभूतमिति क्रियाग्रहणादिह सिद्धताधर्मयुक्तपाकाग्रहणः । अन्यत्र तु धातुवाच्यक्रियाश्रयं पाक्यदिष्यपि कार्यं भवति । यादृशी च पूर्वसूत्रे क्रिया गृहीता तादृशेवेहानुवर्तत इत्येकः पाक इत्यप्राप्यं परिहार उपपन्नः । यथोक्तं न्यायमप्रतिपद्य 'कृदभिहितः—' इति सामान्येनाभिधानाद् घनारीनामव्ययकृतां च विशेषमनुवृत्तिं पृच्छति—इहापि तर्ह्येति ॥

(उद्ध्योतः) ननु पाक्यदस्य पाकद्वयेऽभ्यावृत्त्यभावात्प्रत्ययप्राप्तिरनेव आह—यदैकमेवेति । 'यदैकमेव पाकं द्विपाकम्' इति पाठः ॥ द्विपाकमिति—बहुमीहिः । 'द्विपाकम्' इति त्वपाठः । 'द्विपाक' इति कतिपाठः ॥ नन्वेकस्य पाकद्वयं स्वधर्म्येण आह—उद्देहाद्येति । पाकभेदाद्य पाक्यभेदः, सकृदतः पाकस्य विशेष इत्यर्थः ॥ नन्वेकाग्रस्य वारंवारं पाके क्रियागणनस्य सम्भवादाह—अभ्यावृत्तिप्रहणादेवेति । द्रव्यगुणयोर्न गणनावयव्य पुनः पुनरंगम्, अत्र परेव देहावृत्तिः, क्रियायास्तु धातुतो निवृत्तमेवासा एव प्रत्ययेन भवति पुनः पुनरुत्पत्तेरिति प्रतीतिः, आह—सिद्धः । इत्यस्य सिद्धिप्रदेशेन उद्ध्योतपादानाच्च पुनः पुनरु-

त्पत्तिः, नाऽभ्यावृत्तिः, पुनः पुनरंगमवयवस्य जन्मैव चाभ्यावृत्तिपदेनोच्यते, अभिमुखीलक्षणाभिपदस्वारस्यादिति भावः । तदाह—न हीति ॥ स्वभावसिद्धयोः शब्देनेति । सिद्धतया शब्देन प्रतिपादयमानयोरित्यर्थः । तस्यापि श्वेत इत्यादेः शब्दात्साध्यत्वेन प्रतीते सम्भवत्स्वभावावृत्तिरित्येवमुक्तम् । केचित्तु—साध्यत्वविशिष्टा धातुना, सिद्धत्वविशिष्टा घनोच्यत इति वदन्ति, तन्मते शङ्कते—यद्यपीति ॥

साध्यस्वभावेति । सैवेत्यर्थः ॥ साध्यत्वं—तद्विशिष्टा क्रिया गुणभूतमित्यत्र हेतुः ॥ प्रत्ययार्थप्राधान्यादेति । सिद्धत्वसाध्यत्वधर्मभेदेन तस्मिन् विशेष्यताविशेषणतयोः स्वीकारादिति भावः ॥ क्रियाग्रहणादिहेति । प्रधानतया भासनानसाध्यक्रियाग्रहणादित्यर्थः ॥

(पुनः पुनरावृत्तावित्यर्थं दोषभाष्यम्)

यदि खल्वपि पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्द्विरावृत्ते सकृदिति स्यात्, त्रिरावृत्ते द्विरिति ॥

(प्रदीपः) दोषान्तरं चाह—यदि खल्वपीति । आद्या हि क्रियाग्रहणसिद्धिर्न भवति । किं तर्हि ? अभिमुखीति । एवभाविप्रहणादभ्यवृत्ते । अन्यथा हि क्रियावृत्तिगणन इति नूयात् ॥

(उद्ध्योतः) आद्या हीति । आवृत्तिग्रहणस्य द्वितीयादिप्रहणादेव सद्वत्तादिति भावः ॥

(अभ्यावृत्तिपदार्थोपपन्नभाष्यम्)

एवं तर्हानुवर्तते—अभ्यावृत्तिप्रहणम् । ननु पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः ।

किं तर्हि ?

अभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः । पूर्वां च परे प्रत्यभिमुखी, परे च पूर्वां प्रत्यभिमुख्यौ ॥

(प्रदीपः) पूर्वां चेति । अस्ति हि तासां प्रवृत्तीनामेकसाधनानां परस्परारोपेक्षा—एतावत्य एताः प्रवृत्तय इति । सकृदुक्तं इत्यादौ त्वेकस्या अपि वृत्तेः स्वरूपलक्षणे प्रत्याभिमुख्यमस्ति ॥

(उद्ध्योतः) एतावत्य एताः प्रवृत्तय इति । 'प्रवृत्तयो जन्मानादि व्यवहारः' इति शेषः । एकसाधनानामित्यनेन—भिन्नकर्तृकत्वेन आवृत्तिव्यवहारभाव इति व्युत्पत्तम् ॥

नन्वेवमपि शृङ्खलारोपेक्षादामिमुक्त्येवैवमप्युच्यते—आवृत्तयोरित्येव इत्युक्तिरत आह—सकृदुक्तं इत्यादौ इति ॥ स्वरूपलक्षणाविति । स्वरूपमात्रप्रयुक्तैरुक्त्यवधारणाम् प्रतीत्यर्थः जन्मार्थक्रियावृत्तिप्रहणादेकः शब्दो द्वौ पाकादित्यादि सिद्धमिति ॥

(क्रियाग्रहणानुवृत्तावपि दोषाभावात्पादकभाष्यम्)

यदप्युच्यते—अनुवर्तमानेऽपि क्रियाग्रहण इह कस्माच्च भवति—एकः पाक इति, पूर्वयोश्चापि योगयोः—द्वौ पाकौ, त्रयः पाकाः, चत्वारः पाकाः, पञ्च पाकाः, दश पाका इति ।

परिहृतमेतत्—नैतत् क्रियागणनम् ।

किं तर्हि ?

द्रव्यगणनमेतत् । क्वभिहितो भावो द्रव्यवद्रव्य-
तीति ।

ननु चोक्तमिहापि तर्हि द्रव्यगणनाय प्राप्नोति-
सकृद्भुक्त्वा, सकृद्भोक्तुमिति—पूर्वयोश्चापि
योगयोः-द्विभुक्त्वा-द्विभोक्तुम्, त्रिभुक्त्वा-त्रिभो-
क्तुम्, पञ्चकृत्यो भुक्त्वा-पञ्चकृत्यो भोक्तुम्, दश-
कृत्यो भुक्त्वा-दशकृत्यो भोक्तुमिति—द्रव्यगणनाय
प्राप्नोतीति ।

नैव दोषः ।

क्रियागणनाद्द्रव्यप्यति ।

कथम् ?

क्वभिहितो भावो द्रव्यवदपि क्रियावदपि
यद्यपि ॥

(प्रदीपः) द्रव्यवदपीति । यथा द्रव्यं लिङ्गसंख्यासा-
धनेः संवध्यते तथा पदमात्रभिहितो भाव इत्यर्थः । अव्ययकृद-
भिहितस्तु भावो लिङ्गसंख्यासाधनसम्भवाभावात् साम्यसंभाव
एव प्रतीयते न तु सिद्धसंभाव इति क्रियावदेवाशो भवति न
तु द्रव्यवदिति तत्र क्रियाभ्यावृत्तिसंज्ञावाद्भवत्वेन प्रत्ययः ।
अविप्रतिपत्तिविषयाख्यातवाच्यक्रियापेक्षया 'क्रियावत्' इत्यति-
देशः । पूर्ववदेन संख्याग्रहणमनियतविशेषवाचिभूयस्मिन्निश्चय-
र्थम् । ते हि बहुगणशब्दाभ्यां नियमार्थाभ्यां सदवापदेशेऽपि
निषिद्धग्रहणाः ॥

अभ्यावृत्तिग्रहणं किमर्थम् ? पक्षपाका इत्यत्र क्रियामात्रगणने
भा भूत् । अभ्यावृत्तिग्रहणे च क्रियमाणे क्रियाग्रहणात् क्रियाया
विशेषो गृह्यते नान्यथा । तदेवं यदैकस्या एव क्रियाया जन्म-
लक्षणाः प्रवृत्तयो गण्यन्ते तदा कृत्यमुनादयो भवन्ति नान्यदा ।
यदि तर्हि घनान्यन्तप्रयोगे कृत्यमुनादयो न भवन्ति कथं 'द्विरा-
वृत्तिः' 'द्विः प्रयोगो द्विर्वचनम्' इत्यादयः प्रयोगाः ? 'द्विर्वचने-
ऽपि' इति शापकात् क्वचित् घनान्यन्तप्रयोगेऽपि कृत्योऽर्थप्रत्ययो
भवतीत्यदोषः । गणनग्रहणं यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र
प्रत्ययार्थम्, अन्यथा क्रियाभ्यावृत्तामित्युच्यमाने सप्तदश-
प्राजापत्यानां स्वरूपरानेकगणनालभेतेत्यत्राप्यालम्बनक्रियाया
आमिसुरूपेण प्रवृत्तिसंभवात् साधनभेदसामर्थ्यप्रतिपत्तयेदा-
लम्बनक्रियाभ्यावृत्तिविषये साधनगणनवाचिनोऽपि सप्तदश-
शब्दात् प्रत्ययः स्यात् । इह 'पञ्चकृत्यः पाकः' इत्यादौ करो-
त्याधिक्रियापेक्षः प्रत्ययः । यथा 'पञ्चकृत्यः पटो रक्तः' इति ॥

(उद्धोतः) यद्वदजानान एकदेश्याह—यदीप्यादिना
क्रियावदित्यन्तेन । 'दो पाकौ' इत्यादौ न जन्मगणने व्यादीनां
वृत्तिः, तथा सति 'पाकौ' इत्यादौ द्विवचनान्वयपत्तिरिति तत्त्वम् ।
'द्रव्यवदपि क्रियावदपि' इति भाष्य—उद्देश्यभेदेन व्यवस्थितमिहाह—
यथेति ॥ साधनैरिति । साधनपदेन शक्तिः ॥ ननु तस्यापि

क्रियाते 'क्रियावत्' इति वतिरनुपपन्नोऽत्र आह—अविप्रतिपत्तीति ।
द्रव्यवदिति—यतिरप्येवम् । ननु गणने वृत्तिः सप्तदशशब्दाना-
मेवेति पूर्वं सप्तदशग्रहणं व्यर्थमत आह—पूर्वसूत्रे इति ॥ अति-
यतविशेषवाचीति । अनियतसप्तदशविशेषवाचीत्यर्थः ॥ निषिद्ध-
ग्रहणा इति । वस्तुतस्तथा सप्तदशकमेव नेत्युक्तं बहुगणने स्मृतं ॥

अभ्यावृत्तिग्रहणं किमर्थमिति । सप्तदशायाः क्रियागणनं इत्युक्ता-
वपि निश्चयभेदायाः क्रियायाः स्वरूपेण गणनासम्भवादभ्यावृत्तिद्वाराक-
गणनं यत्र नविष्यतीति किं तेनेति प्रश्नः ॥ क्रियाविशेषो इति ।
स चोक्तस्वरूपः ॥ यदैकस्या एवेति । एतेन 'पञ्चकृत्यः पच्यते'
इत्यादौ पञ्चभेदेन क्रियाभेदाद्द्रव्यवचनं स्यादित्यपास्तम्, जन्मभे-
देऽपि नियाया एकत्वेनैव प्रतीतेः, शब्दशक्तित्वभावेन जन्मगतसं-
ख्यावासंज्ञानारोपात् ॥ कश्चिदिति । तेन 'सिद्धान्तस्यानमेव' इति
सूचितम् । एतेन 'साध्यस्यभावेन यत्र क्रिया' इत्यादिप्रत्यक्षं प्रायुक्त-
स्यायुक्तत्वं सूचितं स्वपक्षेति दिष्टम् । ननु गणनग्रहणं व्यर्थं, यावत्
सप्तदश गणनादिभेदेन । न च 'यतं वारान् भुङ्क्ते' इत्यादौ प्रत्यय-
न्यावृत्त्यर्थं वारद्वयेनाभ्यावृत्तेरुक्तत्वेन सप्तदशशब्दस्य तद्वृत्तिवा-
भावादत्र आह—गणनग्रहणमिति ॥ सप्तदश प्राजापत्यामिति ।
अभिसुखी प्रवृत्ति—जन्म ॥ साधनभेदेति । तत्रेदेन सामर्थ्यादर्थतो
न तु शब्दतः प्रतिपन्नो भेदो यथा सादृशी या—आलम्बनक्रिया तद-
भ्यावृत्तिविषये इत्यर्थः । शब्दतस्तदभ्यावृत्त्यप्रतीतावप्यर्थतस्तत्प्रती-
तिरस्तेनेति तत्रापि कृत्यमुनादिसप्तदश इति भावः । न चालम्बन-
क्रियायाः प्रतिपन्नं वस्तुतोऽभ्यावृत्तिरनेऽपि सप्तदशपदस्य न तद्वृत्ति-
त्वमिति बाध्यम्, तदभावेऽभ्यावृत्तिविषये सप्तदशवाचकाप्रत्यय
इत्येवार्थः स्यादिति तद्व्यावादः । यदत्र 'यतं वारान् भुङ्क्ते' इत्यपि
प्रस्तुतादरण्यो बोध्यम् । केचित्तु व्याख्यानतः 'अभ्यावृत्तिरुक्तसप्तदशैरे-
वर्तमानास्तद्व्यावृत्तिकात्मकप्रत्ययः' इत्यनेन न प्रायुक्ता दोषाः । तस्मा-
द्गणनायां ये प्रतिज्ञाः सप्तदशवाचकास्तद्ग्रहणार्थम् । तेन उभयशब्दात्
शुभ्रमशब्दाच्च न कृत्यमुच्यं, न शेषो उभौ त्रय इति लोके गण्यत
इत्याहुः ॥

शापकस्य सुविषयत्वत्वात्—इह पक्षेति । पटो रक्त इति ।
किञ्च इति शेषः ॥

(१००६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ भा. १)

२३०१ देवतान्तात्तादर्थ्यं यत्

॥ ५ । ४ । २४ ॥

(यतोऽधिकरणम्)

(देवताशब्दस्य जातिवाचिव्ये दोषभाष्यम्)

देवतान्तादित्युच्यते तत्रेदं न सिद्ध्यति—पितृ-
देवत्वमिति ।

किं कारणम् ?

न हि पितरो देवता ॥

(प्रदीपः) न हि पितर इति । देवताशब्दस्य जाति-
विशेषवाचित्वाद्भिन्नजातीयविधायिना सामानाधिकरण्याभावात्

समावाभावात्प्रवृत्तिरेव नास्ति युक्तः प्रत्यय इत्यर्थः ॥ दिवे-
रिति । क्रियाशब्दो देवताशब्दो न तु जातिवाचीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) गतु सिद्धान्तमि याद्वादी देवतात्वमस्त्वपेक्षत
आह—देवताशब्दस्येति ॥ क्रियाशब्द इति । तेन लज्जमान-
परिदेवत्वम्, न प्रत्ययत्वम् देवतात्वमिति भावः ॥

(देवताशब्दस्य क्रियावाचित्वमाधिल
दोषभावयोपक्रमणम्)

नेप दोषः । दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवः, तस्मात्स्वाधे
तत् । परं च श्रुत्या देवदेवत्वमपि सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) देवदेवत्वमिति । जातिवच्छब्दे तु देवता-
शब्दस्य इयोः पशोयत्वाद्युपपत्त्ययोगो न स्यात् ॥

(उद्घोषः) इयोः—देवदेवताशब्दयोः ॥

(१००० विधिपूर्वम् ॥ ५।३।१ आ. १०)

२३०४ देवात्तत् ॥ ५।४।२७ ॥

(षष्ठोऽधिकरणम्)

(५९०९ पुरुषेतिन उपसंख्यानपार्षिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तलि स्त्रीलिङ्गयचनाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तलि स्त्रीलिङ्गे यच्यम् । देवता ।

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ?

देवताशब्दोऽयं पुंलिङ्गः स्वाधिक्रमायम्, स्वाधि-
काश्च प्रवृत्तयो लिङ्गयचनान्यनुपपन्ते ॥

(५९०० सिद्धान्तपार्षिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

स्वाधिक्रमा अतिपतन्त्रेऽपि लिङ्गयचनानीति ॥

(१००८ विधिपूर्वम् ॥ ५।४।१ आ. ११)

२३०७ लोहितान्मणौ ॥ ५।४।३० ॥

वा वचनाज्जापकादलन्तस्वार्थिकानां सुवृत्तयोः प्राक् प्रातिपरिभा-
देवोत्पत्त्यङ्गीकारेण परमादन्तवृत्तत्वाय कना नितं शोषत्वयवापनं
प्राप्नोति विकल्पेन वृत्तपरोपनार्थं वचनमावश्यमिति वाच्यम् ।
पञ्चव्यापकादेव चात्र व्यापकदत्तासम्बन्धः । तेन 'वतिका' इत्येवेति
प्रपञ्चिनं दद्याद्व्यवसायिभिः ॥

(५९०९ पुरुषेतिन उपसंख्यानपार्षिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । ओ थावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु थौ-
पञ्चि चतुरक्षरम् । ये यजामह इति पञ्चाक्षरम् ।
यजेति द्व्यक्षरम् । द्व्यक्षरो यपट्कारः । एष धे
सप्तदशाक्षरश्छन्दसः प्रजापतिर्यजमनुविहितः ॥

(५९१० पुरुषेतिन उपसंख्यानपार्षिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ छन्दसि बहुभिर्धसव्यैरुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसि बहुभिर्धसव्यैरुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । हस्तौ पूणस्य बहुभिर्धसव्यैः ॥

(उद्घोषः) (धाप्ते)—बहुभिर्धसव्यैरिति । १२ छन्दसि
११पनागयप्रत्ययान्तोपपद्यम् ॥

(५९११ पुरुषेतिन उपसंख्यानपार्षिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अग्निरीशे वसव्यस्येति ॥ * ॥

(भाष्यम्) अग्निरीशो वसव्यस्येत्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् ॥

(उद्घोषः) वसुनवपुस्तद्वति—इशो वसव्यस्येति ॥

(५९१२ पुरुषेतिन उपसंख्यानपार्षिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

॥ भाष्येति ज्ञानातिरिक्तम् ७ इति । १०००० प्रस्तावः ।

त्वं ह यद्यविष्टम् । यविष्टम् ॥ समावद्भवति समा-
वद्गृह्णाति । समं वसति समं गृह्णाति ॥ समा-
वद्भवत्यज्ञे हस्तौ । समम् ॥ समावद्दीर्यावहानि ।
समानि ॥ समावद्दीर्याणि करोति । समानि ॥ य
ईवत उ लोकम् । य ईवते ग्रहणे । य ईवते ॥

(प्रदीपः) स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमिति । 'वसोः
समूहे च' इत्यनेनम् ॥ अपस्यो वसना इति । अप्स्यन्दाद्
द्वितीयवायुवचनान्ताद् यद् प्रलयो विभक्त्यालुक् ॥

(उद्घोषः) तदेतद्वचनद्वयम्—'अक्षरसमूहे च्छन्दसः' इति
'एन्ति विभुविभक्त्यर्थः' इति च प्रलाचष्टे—उक्तं चेति ॥ फोक
तथाह—वसोः समूहे चेति । अस्यार्थः—यथा छन्दस्यन्यापि
स्वार्थिकाः प्रलयाः 'यद्' 'य' 'भा' 'वद्' आद्यो वृत्त्यन्ते, यथा वा
'ईवनः' इत्यादौ दीर्घः, तथाऽन्यापि स्वाधिकृत्यत एव सिद्ध इतीदं वचन
व्यर्थमिति । तदेव वचनम् प्रयोगसूत्रेणैव—अपस्यो वसना
इति । यपु कैश्चिन्ना चतुर्थये 'स्वार्थविज्ञानात्' इत्यस्य 'वसोः' इति
योगविभागस्त्वापि भविष्यति इति व्याख्यानं कृतं, तच्चिन्त्यम्, ताव-
ताऽपि 'अपस्य' इत्यापत्तिर्यः ॥ विभक्त्यालुमिति । छान्दसत्वा-
दिति भावः । अत एव यद्वत्तादयमेकवचनं पुच्छतां च ॥

केचित्तु—'वसोः' इति योगविभागेन स्वार्थिकवता 'वसत्यर्थः' इति
'वसत्यर्थः' इति च सिद्धम्, नार्तिके 'वसुभिर्वसत्यर्थः' इति वसुशब्दस्यै-
वोपलक्षणम् । स्वार्थविज्ञानादित्यस्य कैश्चिन्ना चैव व्याख्या । अपस्य
इत्यार्थं च नार्तिककाराभ्यामेव इति व्याचक्षुः । तन्मते गौरवं
स्पष्टमेव, भाष्ये तत्साधकं वचनानुकेन्द्राद्वरणमात्रोपन्यासाच्च ।
'आमुष्यान्गसांमुष्यपुत्रस्य हेम्यस्येव' इति वाक्ये 'हेम्यस्य' इत्युदा-
हरणम् । आमुष्यापयाऽमुष्यपुत्रोऽनुपलुक् 'आमुष्यावयव' इत्यादि-
वार्तिवाद्, मनोवादिप्रागाच्च । अत हेम्ये यत्रत्यः, अन्तोदात्तस्येष्ट-
त्वाद् । अन्यथा 'यतोऽनान' इत्यादिप्रागाच्च स्यात् ॥ समावदिति ।
समवद्वात्तापि वसुपु, छान्दसत्वादीर्घः । तदपि छन्दस्यन्यत्रा-
वयवकनित्याह—य ईवत इति ॥

(५९१३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ नवस्य नू लसनखाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नवस्य नू इत्ययमादेशो वक्तव्यः,
लसनखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । नूतं, नूतनं, नवी-
नम् ॥

(५९१४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ नश्च पुराणे प्रात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नश्च पुराणे प्राद् वक्तव्यः । लसनखाश्च
प्रत्यया वक्तव्याः । प्रणम्, प्रहम्, प्रतनम्, प्रीणम् ॥

(१००९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ अ. १२)

२३१२ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ॥ ५४३६ ॥

(अणोऽधिकरणम्)

(वत्पदायं प्रकाशकभाष्यम्)

तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते ॥

वागेव । यदेव वाचा व्याह्रियते तत्कर्मणा क्रियते ॥

(प्रदीपः) यदेव वाचेति । 'इदं त्वया कर्तव्यम्' इति
संदेशवाचं श्रुत्वा यत् कर्म क्रियते तत्तन्नामैवमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) इदं त्वयेति । 'यदेव वाचा व्याह्रियते' इति
भाष्यस्य—सन्देहद्वारा प्राप्यत इत्युत्तरार्थः । एवं च व्याहृताथां
वाक् तच्छब्देन परामृश्यते इति भावः । परनिन्द वागेवेति भाष्य-
सर्वकारविरुद्धम् । व्याह्रियत इत्यस्य कश्चिद् इत्येवम् उचितः,
अन्यथा 'वाचो व्याहृताथवा' इत्यस्यैव प्रस्तावनात्प्रशस्योत्तरस्यैव-
कारस्य चासङ्गवेत्यन्ये । नार्तिके साक्षात्प्रमण्यन्तोदाचारम्,
रूप तु 'पायसाभाष्यम्' इत्येव सिद्धम् ॥

(५९१५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अण्प्रकरणे कुलालवृद्धनिपाद-
चण्डालामित्रेभ्यश्छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अण्प्रकरणे कुलालवृद्धनिपाद-
चण्डालामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । कौ-
लालः । वारुडः । नैपाद् । चाण्डालः । आमित्रः ॥

(५९१६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भागरूपनामभ्यो धेयो वक्तव्यः ।
भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥

(५९१७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) मित्राच्छन्दसि धेयो वक्तव्यः । मित्र-
धेये यतस्य ॥

(५९१८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अणमित्राच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणमित्राच्चेति वक्तव्यम् । मैत्रः ।
आमित्रः ॥

(साक्षात्वादीनां निपातनभाष्यम्)

साक्षात्वाद्यनुजाचरातुपुक्चानुप्यादयराक्षोऽन्यै-
यातवैकृतवारिवस्कृताप्रायणाग्रहायणसान्तपन्नानि
निपात्यन्ते । साप्रायणम् । आनुजाचरः । आनुपुकः ।
चानुप्यादयः । राक्षोऽग्रः । चैयातः । वैकृतः । वारिव-
स्कृतः । आग्रायणः । आग्रहायणः । सान्तपन्नः ॥

(उद्घोषः) अनुजाद्वर इति । अत एव निपातना-
स्तमासः ॥ चानुप्यादयम्—आधाने वक्षोऽनस्य नाम ॥ आग्रायणं—
कर्मविधेयः ॥

(५९१९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आग्नीध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः ।
आग्नीध्रम्, साधारणम् ॥

(५९२० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अयवसमरुद्धां छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयवसमरुद्धां छन्दस्यैवकव्यः ।
आयवसे वर्धन्ते । मास्तं शर्धः ॥

(५९२१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ नवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यद्वक्तव्यः ।
नव्यः । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्टयः ॥

(५९२२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ क्षेमाद्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्षेमाद्यो वक्तव्यः । क्षेम्यस्तिष्ठन्
प्रतरणः सुधीरः ॥

(१०१० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १३)

२३१९ बहुलपार्थान्मङ्गलामङ्गल-
स्याम् ॥ ५ । ४ । ४२ ॥

(शलोऽधिकरणम्)

(५९२३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बहुलपार्थान्मङ्गलामङ्गल-
वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुलपार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनं कर्त-
व्यम् । बहुशो देहि । अनिष्टेषु आद्यादिषु मा भूत्,
इष्टेषु प्राशिन्नादिषु यथा स्यात् । अल्पशो देहि ।
इष्टेषु प्राशिन्नादिषु मा भूत्, अनिष्टेषु आद्यादिषु
यथा स्यात् ॥

(उद्घोतः) अनिष्टेतिवति । अनिष्टआद्यादिदानेषु विषये
बहुनि आद्यादिदानानि देहीत्यर्थे 'बहुशो देहि' इति मा भूत् ॥
प्राशिन्नाद्युपरोदाद्यादीनि, तत्तत्प्रकारेण विषयदानानि बहुनि देहीत्यर्थे
यथा स्यादित्यर्थः । प्रवनेष्टेऽपि ॥

(१०११ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १४)

२३२१ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः

॥ ५ । ४ । ४४ ॥

(तसिप्रत्ययधिकरणम्)

(५९२४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तसिप्रकरण आद्यादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तसिप्रकरण आद्यादिभ्य उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । आदितः । अप्यतः । अन्ततः ॥

(१०१२ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १५)

२३२७ कृन्वस्तियोगे संपद्यकर्तरी

चिः ॥ ५ । ४ । ५० ॥

(चिप्रत्ययधिकरणम्)

(५९२५ सूत्रप्रकरणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चिविधावभूततद्वावग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चिविधावभूततद्वावग्रहणं कर्त-
व्यम् । इह मा भूत्—संपद्यन्ते यवाः, संपद्यन्ते
शालय इति ॥

(प्रदीपः) चिविधाविति । अभूततद्वावग्रहणं वार्तिके
दृष्टान्त्यैः सूत्रे प्रक्षिप्तम् ॥

(वार्तिकवचनभाष्यम्)

• यथ क्रियमाणेऽपि वै अभूततद्वावग्रहण इह क-
साञ्च भवति—संपद्यन्तेऽस्मिन् क्षेत्रे शालय इति ?

(प्रदीपः) संपद्यन्ते अस्मिन्नि । अभूत्वा भवन्ति
संपद्यकर्तार्येति चिप्रसङ्गः । एतच्चोपलक्षणम्, कृन्वस्ति-
योगाभावात् न च्येप्रसङ्गात् । तस्मादिदमुदाहरणम्—भवन्त्य-
स्मिन् क्षेत्रे शालय इति ॥

(उद्घोतः) एतच्चोपलक्षणमिति । संपद्यन्ते यवा इत्यन्ये-
वम् । भवन्ति यवा इत्युदाहरण बोध्यम् । 'संपद्यकर्तरी' इत्यत्रासा-
देव निपातनात्कर्तरी पात्रादिस्वाभावेऽपि शः । दिवावित्वाच्छयन् ॥
संपद्यमाने—व्याप्यकर्तरीत्यर्थः । कर्मधारयः समासः ॥

(५९२६ सूत्रांशप्रकरणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिविवक्षाग्रहणं चेति । तेनान्
प्रकृतेरविवक्षितत्वात् च्येप्रभावः । यदा ॥ प्रकृतिरेव विकारात्म-
तामापद्यमाना विकारभेदेन भवनक्रियाया कर्त० विषयत्वे तदा
चिप्रत्ययः—'अङ्कुरीभवन्ति यवाः' इति । अत्राभूततद्वाव एव
प्रकृतिविवक्षाग्रहणेन व्याख्यात इत्याहुः । येन रूपेण प्रागभूतं
कारणं तेन रूपेण तस्य भावोऽभूततद्वाव इत्याश्रयणादतिप्रसङ्गा-
भावात् । संपद्यकर्तृत्वादेनाभूततद्वावे लब्धे पुनस्तदुपादानाद्य-
थोक्तविशेषाभावात्, अथ वा जन्मग्रहणे कर्तव्येऽभूततद्वावग्रहणा-
द्यथोक्त्यर्थपरिग्रहः । विकारशब्दाच्च प्रकृतिविकारभेदविवक्षायां
प्रकृतौ विकारावस्था प्राप्नुवत्या वर्तमानात् स्वार्थे चिप्रत्ययः ॥

(उद्घोतः) प्रकृतिविवक्षेति । प्रकृतेरुपादानकारणस्यान्य-
रूपेण विवक्षेत्यर्थः ॥ प्रकृतेरविवक्षितत्वादिति । प्रकृतेरन्यरूपेणा-
विवक्षितत्वादित्यर्थः । उदाह—यदा चिप्रति । 'विकाराभेदेन' इति
पाठ उच्यते 'विकारात्मना संपद्यमाना' इत्यस्य व्याख्यारूपत्वात् ।
'विकारभेदेन' इति पाठे तु—भेदवद्विषयादर्थेनेत्यर्थः । अनेन विकार-

उभयस्य सप्तदशप्रकृतिपरानं गोप्या वृत्तेति सूचितम् । अत्र पर
'भोय' वृत्ते, 'आम्भृतः—' इति सूत्रे च 'गोऽभयत्' 'महदुत्तः'
इत्यादीं प्रकृतसंज्ञा-आदिं च गौणमुत्पन्नान्येन कारितम् ॥ भाष्ये—
अभेदेनेति । सादृश्यमूळकभेदेति व्याख्येयम् ॥ तेन रूपेण
तस्य भाव इति । अत्र पर प्रकृतिवाचकत्वेन प्रत्यय इत्याहुः ।

नन्वभावस्य जन्म भाव इत्येव शब्दात्प्रतीयते इति कथं तत्र इव-
दपेक्षान्तेन आह—संप्रयेति ॥ नन्वाभिरूपरूपेऽपि संप्रति-
रित्यादीं संप्रदेः प्रयोगदर्शनान्न नियमेनोक्त्यपेक्षामन्ततोऽत्र आह—
अथ वा जन्मेति ॥ प्रकृतिविकारभेदविवेकायामिति । तद्वद्वि-
सादृश्यविवेकायामित्यर्थः । 'अभेद' इति पठे—सादृश्यमूळकभेद-
विवेकायामित्यर्थः । विचारारम्भां प्रामुख्यां प्रकृति कर्तमानादित्य-
न्वयः । गोप्या वृत्तेति भावः । एव च स्मृत्येव प्रकृतेरेव कर्तृत्व-
मित्युक्तं नवमे । 'प्रदीभृतः' इत्यादि तु प्यान्दत्तम् । 'वर्णनीभृतः'
इत्यादि त्वभाष्येति बोध्यम् ॥

(५९२७ उपसंख्यानपार्ष्णिक्म् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ समीपादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समीपादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
समीपीभयति । अभ्यासीभयति । अन्तिफीभयति ॥

(प्रदीपः) समीपादिभ्य इति । प्रकृतिविकारभाषा-
भावाच्च प्राप्नोतीति वचनम् ॥

('समीपादिभ्यः' इति पार्ष्णिक्प्रत्याख्यानभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

न ह्यसमीपं समीपं भयति ।

किं तर्हि ?

असमीपस्य समीपस्य भयति ॥

तत्तर्हि यत्कथम् ?

न यत्कथम् । तात्स्थ्याच्चाच्छब्धं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तात्स्थ्यादिति । असमीपस्य तस्य समी-
पस्यत्वभावात्सिद्धः सूत्रेण प्रत्यय इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) समीपस्यत्वभावादिति । समीपस्यत्वसादृश्य-
भावादित्यर्थः । मुख्यसमीपस्यत्वे ॥ नेत्येव प्रत्यय इति भावः ॥

(१०१३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ भा. १६)

२३३४ अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्धा-
दनितौ डाच् ॥ ५ । ४ । ५७ ॥

(डाचोऽधिकरणम्)

(चित्करणप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

स्वार्थः । चित्तोऽन्त उदाचो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं
यथा स्यात् ॥

(चित्करणस्य निष्फलत्वयुक्तकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरा-
र्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरैरेव सिद्धम् ॥

अत उत्तरं पठति—

(५९२८ चित्करणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ डाचि चित्करणं विशेषणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) डाचि चित्करणं क्रियते विशेषणा-
र्थम् ।

क विशेषणार्थेनार्थः ?

'लोहितादिडाज्भ्यः क्यप्' ३।१।३ इति । 'डा'
इति सूच्यमान इडा अतोऽपि प्रसज्येत ।

अर्थचङ्ग्रहणे नानर्थक्येतीत्येवमेतस्य न भवि-
ष्यति ।

इदं तर्हि प्राप्नोति—नाभा गृथिव्या निहितो दधि-
धुतत् । तस्माच्चकारः कर्तव्यः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—इत्येवमेतस्मैति । 'एते ग्रहणम्'
इति शेषः ॥ इदं तर्हि नाम्ना गृथिव्या इति । अत्र डेढोदेशे
'नामा' इति, वरुणकरणे पटपयपीत्यादाविष नाम्ना इति भवतीत्ये-
क्यो वारणायेति भावः ॥

(१०१४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ भा. १७)

२३४४ मद्रात् परिवापणे ॥ ५।४।६७ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

मद्राचेति यत्कथम् । मद्राकरोति ॥

(१०१५ अधिकारसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ भा. १८)

२३४५ समाप्तान्तः ॥ ५ । ४ । ६८ ॥

(अधिकाराधिकरणम्)

(अन्तग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

अन्तग्रहणं किमर्थम् ?

अन्तो यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्ययपरत्वेनाप्येतत्सि-
द्धम् ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—तद्ग्रहणेन ग्रहणं यथा
स्यात् ।

कानि पुनस्तद्ग्रहणस्य प्रयोजनानि ॥

(प्रदीपः) अन्तग्रहणमिति । समीपवचनमन्तशब्दं
मत्वा प्रश्नः ॥ अवयववचनाभयेणोत्तरमाह—अन्ता यथा
स्यादिति ॥ इतरोऽग्रहीताभिप्राय आह—नैतदस्तीति ।
इतरोऽभिप्रायं प्रकाशयन्माह—इदं तर्हि ॥

(५९२९ अन्तग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनमन्ययीभावद्विगुद्वन्द्व-
तत्पुरुषबहुव्रीहिः संज्ञाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययीभावः प्रयोजनम् । प्रति-

राजम्, उपराजम् । अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—“नाव्ययीभावादतोऽभ्यवपञ्चम्याः” (२।४।८३) इत्येव विधिर्यथा स्यात् । अव्ययीभावः ॥

द्विगु । द्विगुसंज्ञा च प्रयोजनम् । पञ्चगव्यम्, दशगव्यम् । द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—द्विपुरी, त्रिपुरी-द्विगोरकारान्तादिति ईकारो यथा स्यात् ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

पुरश्चदोऽयमकारान्तस्तेन समासो भविष्यति । आतश्चाकारान्तः ।

पर्यं ग्राह—

क्षेमे सुभिक्षे कृतसञ्चयानि

पुराणि राज्ञां विनयन्ति कोपम् । इति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—द्विपुरी, त्रिपुरी-द्विगोरकारान्तादिति ङीष् यथा स्यात् । द्विगु ॥

ब्रह्म । ब्रह्मसंज्ञा च प्रयोजनम् । वाक्पुत्रसम्, स्फुटवचनम् । ब्रह्मश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—कोशश्च निपद्य कोशनिपद्यम्—कोशनिपदिनी—“ब्रह्मोपतापगर्हात् प्राणिश्चादिनिः” (५।२।१२८) इतीतिर्यथा स्यात् । ब्रह्म ॥

तत्पुरुष । तत्पुरुषसंज्ञा च प्रयोजनम् । परमधुरा, उत्तमधुरा—“परवलिङ्गं ब्रह्मतत्पुरुषयोः” (२।४।२६) इति परवलिङ्गता यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अर्धधुरा ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

इदं तर्हि—निर्धुरः । अर्धयं तत्पुरुषे प्रकृतिसरं भवतीत्येव सरो यथा स्यात् । तत्पुरुष ॥

यदुमीहि । यदुमीहिसंज्ञा च प्रयोजनम् । उच्चधुरः, नीचधुरः । यदुमीहो प्रकृत्या पूर्वपदं भवतीत्येव सरो यथा स्यात् ॥

(उद्घोतः) गाय्त्रे—पुरश्चदोऽयमकारान्त इति ।

“कनपूर—” इति सूत्रे पूर्वपदं च न वार्यम् । तेन च न समासः, अतस्मिन्नादिति भावः ॥ द्विपुरी त्रिपुरीति । न चावाराण्त्वोपपदत्वाभावात् कथं स्त्रीत्वम् । लिङ्गस्य लोकाश्रयतेनादोषात् । लिङ्गप्रकरणं पुदाहरणमात्रं, न नियम इति बोध्यम् । अत एव “दिनाममर्थकारम्” इत्यादौ परलिङ्गशास्त्रसूत्रेऽपि नपुंसकत्व इत्येव । यत् द्विपुरीत्यादौ वाचनिकस्त्रीत्वामनेऽपि भू.शब्दस्य स्वामाविक-स्त्रीत्वात्परलिङ्गताभिप्रायमिदं भाष्यमिति तत्र, तस्य “त नपुंसकम्” इत्यनेन बाधाहिनः ॥ इदं तर्हि । अत्र च “अतः” इति वचनं इति भावः ॥ भाष्ये—निर्धुर इति । न यान् समासावयवत्वेऽपि परत्वात्पूर्वं पूर्वपदप्रकृतिसरं वतः समासान्ते इति शिष्टत्वात्समासान्तस्वर-सौवासासिद्धिरिति वाच्यं, समासान्तानां समासाभ्यामौदिकवाच्ये-प्रवृत्त्याऽन्तरङ्गात् । तत्र समासानवयवत्वे पूर्वपदप्रकृतिसरप्रयुक्त-निघातलोचरपद एव प्रवृत्तिः स्यात्, न तु समासान्ताकारस्यापीति स्वरद्वयध्वन्यप्राप्तिरिति वाच्यं, इत्येव इत्यस्य-एव ध्वन्यर्थः । ननु “वाचत पदस्य भावि तावति सन्निहिताऽन्तात्प्रसूतिरिति” इति सिद्धा-न्तात्संज्ञाऽपि निघातः संपाद इति वाच्यं, “तत्पुरुष” इत्यादि ह्रस्वा-तत्पुरुषप्रकृतिक्रवन्त्यपदस्यैव ग्रहणात् । यद्यपि प्रकृते न तस्य पदस्य कदाविदपि, तथापि पदत्ववैयर्थ्यात् भविष्यति । न चैवमपि समासान्ते तत्प्रयुक्तनिघाते च पूर्वपदसोदात्तस्वरितशोभितत्वाभावात् कथं पूर्वपदप्रकृतिसरप्राप्तिरिति वाच्यं, वचनध्वनेन समासान्तविधौ “आयुदात्तश्च” इत्यस्यासंबन्धवापनेनादोषात् । अस्वरकस्यैवाकारस्य अवण स्यादिति च दोष इति दिक् ॥

(१०१६ निषेधसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. १९)

२३४६ न पूजनात् ॥ ५ । ४ । ६९ ॥

(निषेधाधिकरणम्)

(सूत्रार्थोपपादकभाष्यम्)

इदं विप्रतिषिद्धम् ।

को विप्रतिषेधः ?

परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते, न च तत्र काचित् पूजनान्ता प्रकृतिनिर्दिश्यते ॥

नैतद्विप्रतिषिद्धम् । नैवं विज्ञायते याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते न चेत्ताः पूजनान्ता भवन्तीति ।

कथं तर्हि ?

न चेत्ताः पूजनात्परा भवन्तीति ॥

(उद्घोतः) न चेत्ताः पूजनात्परा इति । पूजनात्परो य शब्दस्येव ह्यर्थः ॥

(५९३० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पूजायां स्वतिग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् । सुराजा, अतिरजा ।

क मा भूत् ?

परमगवः, उत्तमगवः ॥

(५९३१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्राग्वहुव्रीहिग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग् बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम् ।

इह मा भूत्—स्वक्षः, अत्यक्ष इति ॥

(उद्घोषः) प्राग्वहुव्रीहिग्रहणमिति । 'बहुव्रीहौ संख्येये—'

इत्यतः प्राग् समासान्तविधेरन्वयात् 'बहुव्रीहौ संख्येयोः—' इत्यतः प्रागित्यर्थः ॥

(१०१७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ भा. १९)

२३४७ किमः क्षेपे ॥ ५ । ४ । ७० ॥

(क्षेपेग्रहणानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

क्षेप इति किमर्थम् ?

कस्य राजा किंराजः ॥

क्षेप इति शन्यमकर्तुम् ।

कस्माच्च भवति—कस्य राजा किंराज इति ?

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येवेति ॥

(१०१८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ भा. २०)

२३५० बहुव्रीहौ संख्येये डचवहुगणात्

॥ ५ । ४ । ७३ ॥

(समासान्ताधिकरणम्)

(५९३२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ डचप्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुष-

स्योपसंख्यानं निस्त्रिंशदर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) डचप्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योप-

संख्यानं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

निस्त्रिंशदर्थम् । निस्त्रिंशानि वर्णानि, निस्त्रित्वा-

रिंशानि वर्णानि ॥

(उद्घोषः) संख्यायास्तत्पुरुषस्येति । सङ्ख्यानस्य कस्य

पक्ष समासान्तो ढञित्यर्थः ॥ निस्त्रिंशदर्थमित्यादिशब्दः प्रश्नारे,

तेन यत्र द्विवचनसंभवात्ता सन्निवेशम् । तेन 'अस्तिदिः' इत्यत्र न ॥

(५९३३ सूत्रपूर्वदासवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अन्यत्राधिकलोपात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यत्राधिकलोपादिति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—एकाधिका विशतिरेकविंशतिः ।

अधिका विशतिर्द्वाविंशतिः ।

५३ ॥ ० ० ०

(उपसंख्यानभाष्यम्)

अव्यादेरिति च वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—गोत्रिंशत्, गोचत्वारिंशदिति ।

तर्हि वक्तव्यम् ।

यद्यप्येतदुच्यते, अथ वै तर्हि—अन्यत्राधिकलो-

पादित्येतच्च क्रियते ॥

(उद्घोषः) नाप्ये—तर्हिर्हति । 'अन्यत्रादेः' इत्येतदित्यर्थः ॥

अथ वै तर्हि—एव तर्हिर्हति, तयापीत्यर्थकं वा । अन—अन्य-

त्राधिकलोपादित्येतदेकविंशतिरित्यसौ तत्पुरुषस्तीकृतातिवक्तव्ये ।

तत्र 'इह एव' इति भाष्यमते तु तदनावश्यकमेवेत्याहुः ॥

(१०१९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ भा. २१)

२३५१ ऋक्षपूरवधूः पथामानक्षे

॥ ५ । ४ । ७४ ॥

('अनक्षे' इत्यत्र पक्षद्वयेऽपि दोषोपपादकभाष्यम्)

अनक्ष इति कथमिदं विशायते—न चेदक्षधूरन्तः

समास इति, आहोस्त्रिंश चेदक्षः समासार्थ इति ।

किं चातः ?

यदि विशायते—न चेदक्षधूरन्तः समास इति ।

सिद्धमक्षस्य धूः—अक्षधूरिति ।

इदं तु न सिध्यति—इदधूरयमक्षः ।

अस्तु तर्हि—न चेदक्षः समासार्थ इति ।

सिद्धं इदधूरक्ष इति ।

इदं तु न सिध्यति—अक्षस्य धूः—अक्षधूरिति ।

(प्रदीपः) कथमिदमिति । यद्यक्ष इति स्वरूपग्रहण-

म्—अक्षे पूर्वपदे धूरन्तात्समासान्तो न भवति—इति तदा 'न

चेदक्षधूरन्तः समासः' इत्ययं पक्षो भवति, यदा त्वक्ष इत्यर्थ-

ग्रहणं तदा 'न चेदक्षः समासार्थः' इत्ययं पक्षः । उभयथा च

दोषप्रसङ्ग इति प्रश्नः । 'अक्षधूरन्तः' इत्यस्यायमर्थः—अक्ष-

शब्दस्य यः समीपे धूःशब्दस्यदन्ताः समास इति ॥

(उद्घोषः) सन्नेहोपपत्तये पदद्वयीजं दर्शयति—यद्यक्ष

इति । 'अक्षधूरन्तः' इति भाष्यसामर्थ्यात्—अक्षशब्दस्य समीपे

इति । इदमर्थक्यमत्र, न तु विग्रहः, समीपपदार्थान्वयेऽसामर्थ्यात्-

मात्राभावे । तस्मात्समीपेऽन्यत्रात्पदोपेक्षया समासः ॥ समीपे इति ।

आरोपवीजवचनम् । अक्षपूर्वपदतो धूरन्त इति मध्यमपदलोपी

समासो वा ॥

('अनक्षे' पदार्थबोधकभाष्यम्)

एवं तर्हि नैवं विशायते—न चेदक्षधूरन्तः

समास इति, नापि—न चेदक्षः समासार्थ इति ।

कथं तर्हि ?

न चेदक्षस्य धूरिति । एवं च कृत्वा नापि न चेदक्षधूरन्तःसमास इति विज्ञायते, नापि न चेदक्षः समासार्थे इति—अथ चोभयोर्न भवति ॥

(प्रदीपः) न चेदक्षस्य धूरिति । अक्षस्य धूपेक्षयाऽधिकरणत्वादनक्ष इत्यधिकरणसप्तमी । चक्रसंबन्धः नाप्रविशेषः शकटावयवोऽक्षः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—न चेदक्षस्थेति । अधिकरणत्वाविषयाया तन्मूलमावयवविभाज्यसंबन्धविषया पथी ॥

(१०२० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २२)

२३५३ अक्षणोऽदर्शनात् ॥ ५।४।७६ ॥

('अदर्शनात्' इत्यस्य निष्फलत्वयोधकभाष्यम्)

अदर्शनादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—कैय- राक्षम् ।

अदर्शनादिति शक्यमकर्तुम् ।

कथं—ब्राह्मणाक्षि, क्षत्रियाक्षि ?

अप्राण्यङ्गादिति यक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) 'अदर्शनात्' इति यचनादक्षीवाक्षीत्यक्षिसद्वार्थ- श्रुतिरिहाक्षिशब्द उपातः । लक्षणासमिन्नाद्युदाहरणम् । दर्शन- वाचित्वे तु ब्राह्मणाक्षीत्यौ समासान्ताभावः ॥ कयराक्ष- मिति । अक्षाना बहुचिह्नवत् सुखावरणमुच्यते । तेनाश्याः पश्यन्तीति दर्शनत्वात्समासान्ताप्रसङ्गः । एवं गवाक्षेऽपि ॥ अप्राण्यङ्गादिति । तेन गवाक्षकयराक्षे सिध्यतः ॥

(उद्घोषः) नन्यक्षिशब्दस्य दर्शननोपेक्षत्वात् 'अक्षणोऽदर्शनात्' इत्युक्तमत आह—अदर्शनादिति यचनादिति ॥ लक्षणाक्षमिति । लक्षणाक्षीवेति विग्रहः ॥ अप्राण्यङ्गादिति । अत्र लक्षदर्शनशब्दोऽप्यारसानेन चक्षुःपर्याय इति भावः ॥

(१०२१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २३)

२३५४ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंस- धेन्वनजुहवर्सांमवाङ्मनसाक्षिश्रुवदार-

गवोर्वीवपदधीवनकन्दिवरात्रि-

न्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरु-

पायुपद्मायुपत्र्यायुपर्ग्युपजातो-

क्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः

॥ ५ । ४ । ७७ ॥

(सूयपररूपनोपपादकभाष्यम्)

आयास्यो यगुनीहयः—अद्रष्टा चतुर्णामचतुरः,

विद्रष्टा चतुर्णां विचतुरः, सुद्रष्टा चतुर्णां सुचतुरः ॥

ततः परे एकादश द्वन्द्वाः—स्त्रीपुंस, धेन्वनजुह, ऋक्साम, वाङ्मनस, अक्षिभुव, दारगव, ऊर्वेष्टीव, पदष्टीव, नक्तन्दिव, रात्रिन्दिव, अहर्दिव ॥

ततोऽव्ययीभावः—सह रजसा सरजसम् ॥

ततस्तत्पुरुषः—निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् ॥

ततः पद्वीसमासः—पुरुषस्यायुः पुरुषायुपम् ॥

ततो द्विगु-द्धे आयुषी क्वायुपम्, त्रीणायुषी व्यायुपम् ॥

ततो द्वन्द्वः—ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुपम् ॥

जातादय उक्षान्ताः समानाधिकरणाः—जात उक्षा जातोक्षः, महातुक्षा महोक्षः, वृद्ध उक्षा वृद्धोक्षः ॥

ततोऽव्ययीभावः—शूनः समीपमुपशुनम् ॥

ततः सप्तमीसमासः—गोष्ठे श्वा गोष्ठश्च ॥

(प्रदीपः) अद्रष्टा चतुर्णामिति । अर्थप्रदर्शनमेतत्,

अहस्यानि चत्वार्येतेति अन्यपदार्थवद्बहुव्रीहय आशास्यः कर्तव्याः ॥

(उद्घोषः) नद्रष्टा चतुर्णामित्यर्थे बहुव्रीहयसंभवाद्—अर्थ- प्रदर्शनमिति । अहर्दिवेत्यत्राऽस्मादेव निपातनाद्भेदः ॥ त्रिचतुरा इत्यत्र 'सहययाऽव्यया'—इति बहुव्रीहौ वज्रपदारोऽन् ॥

(५९३४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चतुरोऽन्प्रकरणे ज्युपाभ्या-

मुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चतुरोऽन्प्रकरणे ज्युपाभ्यामुपसं-

ख्यानं कर्तव्यम् । त्रिचतुराः, उपचतुराः ॥

॥ * ॥ चतुरोऽन्प्रकरणे ज्युपाभ्या-

मुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चतुरोऽन्प्रकरणे ज्युपाभ्यामुपसं-

ख्यानं कर्तव्यम् । त्रिचतुराः, उपचतुराः ॥

॥ * ॥ चतुरोऽन्प्रकरणे ज्युपाभ्या-

मुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चतुरोऽन्प्रकरणे ज्युपाभ्यामुपसं-

ख्यानं कर्तव्यम् । त्रिचतुराः, उपचतुराः ॥

॥ * ॥ चतुरोऽन्प्रकरणे ज्युपाभ्या-

मुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चतुरोऽन्प्रकरणे ज्युपाभ्यामुपसं-

ख्यानं कर्तव्यम् । त्रिचतुराः, उपचतुराः ॥

॥ * ॥ चतुरोऽन्प्रकरणे ज्युपाभ्या-

मुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चतुरोऽन्प्रकरणे ज्युपाभ्यामुपसं-

ख्यानं कर्तव्यम् । त्रिचतुराः, उपचतुराः ॥

॥ * ॥ चतुरोऽन्प्रकरणे ज्युपाभ्या-

मुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चतुरोऽन्प्रकरणे ज्युपाभ्यामुपसं-

ख्यानं कर्तव्यम् । त्रिचतुराः, उपचतुराः ॥

किमुच्यते द्वन्द्वार्थमिति, न पुनस्तत्पुरुषार्थमपि
स्यात् ?

तत्पुरुषाभावात् । न हि राज्यन्तोऽह्मरादिस्तत्पुरु-
षोऽस्ति ॥

(उच्यते :) भाष्ये—न हीति । अन्यत्रस्य गौणत्वेन प्रह-
रन्तरेण वा संभवेऽपि न तथा प्रयोगोऽस्तीति भावः ॥

(१०२४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २६)

२३६५ अहोऽह एतेभ्यः ॥ ५।४।८८ ॥

(५९३६ सूत्रानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अहोऽह्वयचनानर्थक्यं चाहृष्ट-

खोर्नियमवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अहोऽह्वयचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अहृष्टलोर्नियमवचनात् । “अहृष्टलोरेय” (६।४।
१४५) इत्येतन्निधमार्थं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अहोऽह्वयचनानर्थक्यमिति । ‘अह एवेत्या-
इत्येतावत् सूत्रमग्निधानार्थं कर्तव्यम्, टजचोरन विशेषाभा-
वात् । ‘रात्राहाहाः पुंस्’ इति वचनात् स्त्रिया दृश्यभावात्
तत्राहृष्टलोरेवेति नियमाद्विधोपाभावादलोपेन पूर्णाहादयः सिद्धा
इति नार्थोऽहृष्टदेशयानिनेत्यर्थः ॥

(उच्यते :) स्त्रिया दृश्यभावादिति । अयं भावः—यद्यपि ‘द्वयो-
रहोर्भवा’ इत्येवं सूत्रमापूर्वस्य अस्ति सम्भवः । ‘रात्राहाहा-’ इत्यस्य
रात्राहृष्टदृश्यवदितसमासमात्राधनमित्यहोऽह्वयान्तरङ्गस्य सावत्रिकस्य
च बाधेनोपपत्तौ बहिर्भूततद्विधार्थमित्यहोऽह्वयवक्तव्यं मानमावात्,
तथाऽपि तत्र जीवभाव एव, उपसर्जनत्वात् । ‘पुण्यसुदिनाभ्यामह-’ उच-
मैकान्यात्र इति निषेधादिशेषाऽभाव एव, पुण्यसुदिनाभ्यामह- जीव-
त्वस्य सत्त्वाच्च । सर्वकदेशसङ्ख्यावाऽभ्ययपूर्वपदस्य तु ‘रात्राहाहा-’
इति वचनात्कील्वमेव नास्तीति केचित् । अन्ये त्वेव सत्युपसित-
रात्राहाहृष्टदृश्यमिति शेषत्वप्राप्तिलिङ्गस्य बाधः स्यात् तु बहिर्भूतसमा-
हारविशेषमप्राप्तस्य—इति, अत्रान्तरङ्गव्याप्याप्राप्तिरेव—इति, तद्विधार्थ-
विधिरपि न स्त्रीलिङ्ग इति कैयटाशयमाहुः । परे ॥ यत्रमवेऽभ्यस्य
द्वजपदाऽऽजहादेदोभयविधायवत्वमेव, ‘समासान्ता’ इत्यनुवृत्तस्य
विभक्तिविपरिणामे मानाऽभावात्, नियमासरणमूलकं सूत्रमित्युच्यते-
रावदयम् । अच्यकरणासरणमूलकत्वव्याधिक त्वया कथ्यम् ।
‘दजजो’ इत्यादि कैयटस्तु स्वरूपनिरूपणपर इत्याहुः ॥

(१०२५ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २७)

२३८० अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि

॥ ५ । ४ । १०३ ॥

(विकल्पोपसंख्यानभाष्यम्)

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वेति यकथ्यम् ।

ब्रह्मसामम्, ब्रह्मसाम । देवच्छन्दसम्, देवच्छन्दः ॥

(१०२६ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २८)

२३९० बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाह्वा-

त्यच् ॥ ५ । ४ । ११३ ॥

(पचाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पच्य प्रत्ययान्तरं विधीयते, न टच्प्रकृतः
सोऽनुवर्तिष्यते ॥

अत उत्तरं पठति—

(उच्यते :) भाष्ये—न टच्प्रकृत इति । टचि विरता-
दन्तोदात्तत्वे जीप्यधुदात्तनिवृत्तिस्त्रेणान्तोदात्तत्वं भविष्यतीति
भावः ॥

(५९३७ पच्यकरणस्य साधक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पचि प्रत्ययान्तरकरणमनन्तो-

दात्तार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पचि प्रत्ययान्तरं क्रियते ।

किं प्रयोजनम् ?

अनन्तोदात्तार्थम् । अनन्तोदात्ताः प्रयोज-
यन्ति—चक्रसकथम्, चक्रसकथी ॥

(प्रदीपः) अनन्तोदात्तार्थमिति । ‘सकथं चक्रान्तात्’
इति विभाषाऽन्तोदात्तत्वं विधीयते । तत्रान्तोदात्तात् जीप्यजी-
पोर्नास्ति विशेषः, जीप उदात्तनिवृत्तिस्त्रेणान्तोदात्तत्वात् ।
यदा तु पूर्वपदप्रकृतिस्त्रेणान्तोदात्तत्वं तदा जीपि सतीकारस्यो-
दात्तत्वं भवति, जीपि तु सत्यनुदात्त ईकारः स्यादित्यर्थः ॥
चक्रसकथीति । अयुक्तोऽय पाठः, अत्र शक्रान्तादिति
विकल्पविधेयाश्लेषाश्लेषेनान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । तस्मात्
‘गौरसकथी’ इत्यन्तोदात्तत्वाभावाच्च उदाहार्यः ॥

(उच्यते :) ननु द्रवन्तो नित्यान्तोदात्त इत्यनन्तोदात्तार्थं
इत्ययुक्तमत्र आह—सकथञ्चेति । कृतमसासान्तः सकथञ्चेदन्तो-
दात्तो वा भवति चक्रान्तात्तत्पर्येण भवतीत्यर्थः । गौरस-
कथीति । ‘चक्रसकथी’ इति भाष्ये पाठः । ‘वक्षु प्रथममेव’ इत्यस्य
विधायक रूपमित्येव ॥

(१०२७ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. २९)

२३९२ द्वित्रिभ्यां प सूत्रः ॥ ५।४।११५ ॥

(पप्रत्ययाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं सूत्रं पः प्रत्ययान्तरं क्रियते न पच्यकृतः
सोऽनुवर्तिष्यते ॥

(५९३८ पप्रत्ययस्य कलबोधकं चार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सूत्रं च पवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किम् ?

अनन्तोदात्तार्थमित्येव । द्विमुखः, त्रिमुखः ॥

(प्रदीपः) द्विमुख इति । यद्यत्र षच् स्यात् तदा चित्वा-
नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् । 'द्वित्रिभ्या पादन्' इत्युक्तं बहुव्रीहौ
इति तु विभाषाऽन्तोदात्तत्वं यदा समासान्तविधेरनित्यत्वाद्
द्विमुखेति समासान्तभावस्तदा सावकाशम् । ये तु सति समा-
सान्तपक्षेऽपि पक्षेऽन्तोदात्तत्वम्, पक्षे पूर्वपदप्रकृतिसुरेणाद्यु-
दात्तत्वमिति खरहरसिद्धिः ॥

(उद्योतः) तदा चित्वादिति । चित्तसामर्थ्येन चित्तरस्य
पूर्वपदप्रकृतिसुरवापकादेति भावः ॥ ननु 'द्वित्रिभ्या पादन्' इति
विषयः सामर्थ्याचित्तरस्य बाधकः स्यादत आह—द्वित्रिभ्या-
मिति ॥ अनित्यत्वादिति । अत्र चेदमेव पविधानं बाधकमिति
भावः ॥ ये तु सतीति । न च तदा भूषणशब्दोत्तरपदबहुव्रीहौ-
भावः, समासान्तानां समासावयवत्वेन उदकृतेः ॥

(१०२८ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३०)

२३९३ अपूर्वणीप्रमाणयोः ॥ ५ । ४ । ११६ ॥

(५९३९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् ।
प्रधानं वा पूरणीति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—
कल्याणी पञ्चमी अथ पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः
पक्षः ॥

अथेह कथं भवितव्यम्—कल्याणी पञ्चमी यासां
रात्रीणामिति ?

कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम् । रात्रयो-
ऽत्र प्रधानम् ॥

(प्रदीपः) कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अत्र
यासंपदार्थ एव पूरणी न त्वन्यपदार्थः, पक्षस्य विरोधित्वावयव-
भेदस्यान्यपदार्थत्वात् । यथा वृक्ष इत्यस्य शब्दसाधयव्यभि-
चयेन न तु शारादयोऽवयवाः, अनुमीयमानस्याशब्दार्थत्वादित्य-
स्यप्राधान्यं पूरणाः ॥

कल्याणीपञ्चमा इति । अत्रापयनेन विग्रहः समुदाय
उद्भूतावयवभेदः समासाप इति रात्रिषु पक्षस्या अन्तर्भाव-
एव्यपदार्थत्वात् प्राधान्यं पूरणाः ॥

(उद्योतः) ननु पक्षस्य पञ्चरात्रेणावयवभेदेन पूरणमपि
भवति । न च आह—पक्षस्येति ॥ अत्रापयने—रात्रौपयने ।
विग्रहः—रात्रौपयनेन ॥ रात्रौपयनेन विग्रहकत्वात् ॥

(५९४० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
पुष्यनेत्राः, मृगशिराः ॥

(५९४१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ छन्दसि च ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसि च नेतुरूपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
गृहस्पतिनेत्राः, सोमनेत्राः ॥

(५९४२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदा-
द्विजिवधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदात् ठच्
विधेयः, पञ्चकमासिकः, पट्कमासिकः, दशक-
मासिकः ॥

(प्रदीपः) पञ्चकमासिक इति । पञ्च भृतिरस्य मासस्य
पञ्चको मासः । 'सोऽस्याश्वनश्रुतायः' इति सख्यायाः कर्त्तुः ।
पञ्चको मासोऽस्येति बहुव्रीहौ कृते स्थाप्यं ठच् ॥

(१०२९ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३१)

२३९५ अज्जासिकायाः संज्ञायां नसं
चास्थूलात् ॥ ५ । ४ । ११८ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

खरखुराभ्यां च नस् वक्तव्यः । खरणाः,
खुरणाः ।

क्षितिना अर्चना अहिना इति नैगमाः । क्षिति-
नाः, अर्चनाः, अहिनाः ॥

(प्रदीपः) खरखुराभ्यामिति । आदेशप्रत्यययोः
प्रसङ्गे केवलादेशविधानार्थं वचनम् ॥

(१०३० विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३२)

२३९६ उपसर्गाच्च ॥ ५ । ४ । ११९ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

वेधो वक्तव्यः । विग्रहः ।

(प्रदीपः) विग्र इति । विग्रता नादिका यस्य स विग्रः ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

(यथेष्टं वक्तव्यः । विषयः ॥)

(१०३१ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३३)

२४०८ ऊधसोऽनङ् ॥ ५ । ४ । १३१ ॥

(५१४३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऊधसोऽनङ् छीग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊधसोऽनङ् छीग्रहणं कर्तव्यम् ।
इह मा भूत्—महोधाः पर्जन्य इति ॥

(१०३२ नियमसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३४)

२४१२ गन्धस्येदुत्पृतिसुसुरभिभ्यः

॥ ५ । ४ । १३५ ॥

(५१४४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् ।
इह मा भूत्—शोभना गन्धा अस्य सुगन्ध
आपणिक इति ॥

अथानुलिते कथं भवितव्यम् ?

यदि तावच्चबुगतं तदभिसमीक्षितम् 'सुगन्धिः'
इति भवितव्यम् । अथ यत्प्रविशीर्णम् 'सुगन्धः'
इति भवितव्यम् ॥(प्रदीपः) गन्धशब्दोऽस्ति द्रव्याची—गन्धान् पित-
ष्टीति । अस्ति च गुणवाची—चन्दनगन्ध इति । तत्र गुणवाचि-
ग्रहणार्थमाह—गन्धस्येत्त्वं इति । रूपादिसमुदायारमकस्य
द्रव्यस्य गन्धलक्षणो गुण एकान्तो भवति । रूपादितिरिक्ता-
वयविरद्रव्यादिपक्षे त्वेकान्त इवैकान्तः, तत्त्वस्योपलम्भादित्या-
धीयते । यच्चबुगतमिति । अनुगतं मीलीनमविभागा-
पन्नं कुड्ममार्दिरदा देवदत्तादेर्भवति तदा तत्त्वत्वाद्गन्धस्यै-
कान्तत्वादित्वं भवति ॥ प्रविशीर्णमिति । विभागेनावस्थितं
देवदत्तादेः पृथगुपलम्भमित्यर्थः ॥(उद्घोतः) नन्वेवान्तशब्देनावयव उच्यते, गुणश्च कर्मम-
यवोऽत आह—रूपादीति । 'अनुतसिद्धान्तवानुगतस्तत्त्वसमूहो
द्रव्यम्' इति पतञ्जलेर्मतम् ॥ न्यायनवे आह—रूपादित्यतिरिक्तेति ॥
तत्त्वस्येति । ततो भेदेनागृह्यमाणस्येत्यर्थः । तत्त्वत्वाचतो
भेदेनागृह्यमाणत्वात् ॥

(१०३३ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ आ. ३५)

२४३१ शेषादिभाषा ॥ ५ । ४ । १५४ ॥

(शेषपटाद्येवोपकभाष्यम्)

शेषादित्युच्यते कः शेषो नाम ?

याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो न विधीयते स
शेषः ॥(प्रदीपः) कः शेष इति । अनेकस्योपयुक्तत्वात्किम-
पेक्षः शेष आधीगत इति प्रश्नः ॥ इतरः सामान्येनाह—याभ्य
इति । समासान्तमिशेषस्तु न प्रदर्शितः ॥(उद्घोतः) किमपेक्ष इति । किं कर्तव्यं, उत
समासान्तमात्रापेक्षः, उतानन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्ष इत्यर्थः ॥
सामान्येनेति । समासान्तमात्रापेक्षत्वेनेत्यर्थः ॥ न प्रदर्शित
इति । अग्रे तु नक्षति ॥

(शेषपदस्य फलघोषकभाष्यम्)

किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते ?

याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते ताभ्यः
कम्मा भूदिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते तत्र बाधका भवि-
ष्यन्ति ।अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति साव-
काशाश्च समासान्ताः ।

कोऽवकाशः ?

विभाषा कप् यदा न कप् सोऽवकाशः । कपः
प्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति । परत्वात्कप् प्राप्नोति । तस्मा-
च्छेषग्रहणं कर्तव्यम् ॥(प्रदीपः) किमर्थमिति । सामान्येन विभाषा कश्चि-
धीयताम् । तस्य विशेषे समासान्ता बाधका भविष्यन्तीति
प्रश्नः ॥ परत्वात्कप्प्राप्नोतीति । उपदेश उपविंशा इत्या-
दिषु निलं उच्चादय इत्यन्ते ॥(उद्घोतः) ननु शेषपदार्थप्रदर्शनेनैव फलम'युक्तमायमिति
'किमर्थम्' इति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—सामान्येनेति ॥ उपदेशा
इत्यादि । इदं विन्यस्तम् । अस्य बहुव्रीहेः शेषाधिकारस्त्वाना-
वात् । स्पष्टवेदमुक्तं बहुव्रीहिकरणे भाष्ये । सप्तमं 'सप्त इत्यादौ
निलं पञ्चिष्यते' इति वक्तुमुचितम् ॥

(शेषग्रहणे पक्षद्वयोपपादकभाष्यम्)

किं पुनरिदं शेषग्रहणं कचपेक्षम्—यस्माद्वहु-
व्रीहेः कच्च विहित इति, आहोस्वित्समासान्ता-
पेक्षम्—यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित
इति ?

किं चातः ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति । पूर्वं 'याभ्यः प्रकृतिभ्यः' इति
सामान्येनोक्तं ततो विशेषज्ञापनाय प्रश्नः । यद्यपि कचपेक्षे
शेषत्वे शेषग्रहणमनर्थकमन्तरेणापि शेषग्रहणमशेषाजित्वं कच्चि-
धानसामर्थ्यादिभाषितकचपज्ञाभावाच्छेषादेव कच्चिदुपविहा-
नात्, तथापि विचारमानं क्रियते ॥(उद्घोतः) विशेषज्ञापनायेति । यस्या विशेषे शापवितु-
मित्यर्थः ॥

(प्रथमपक्षे दोषोपपादकभाष्यम्)

यदि विज्ञायते—कवपेक्षम्,
अनुचः—यहूच इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनुच इति । ऋगन्तात्कन्न विहित इति शेषत्वात्पक्षे परत्वात्कप्रसङ्गः । कवभावपक्षेऽस्तत्कारस्यावकाशः, समासान्तरे च ॥

(द्वितीयपक्षे दोषोपपादकभाष्यम्)

अथ समासान्तापेक्षम्,
अनुचकं साम—यहूचकं सूकमिति न सिद्ध्यति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अथ समासान्तापेक्षमनुक्रममिति । प्रियपक्षिकादेशपक्षगणनिर्देशम् ॥

(प्रथमपक्षे दोषान्तरोपपादकभाष्यम्)

अस्तु कवपेक्षम् ।

कथमनुचो यहूच इति ?

विशेष एतद् वक्तव्यम्—‘अनुचो, माणवे यहूच-
श्चरणारण्यायाम्’ इति ।

इदं तर्हि—ऊधसोऽनङ्गि स्त्रीग्रहणं चोदितं
तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) विशेष एतदिति । तत एव विशेषप्रियया-
द्वचनादत्र कन्न भविष्यतीत्यर्थः ॥ तस्मिन् क्रियमाणे-
ऽपीति । अक्रियमाणे स्त्रीग्रहणे कुण्डोभीत्यत्र पक्षे परत्वात्क-
प्राप्नोति । क्रियमाणेऽपि स्त्रीग्रहणे तस्य नपुंसकनिश्चयर्थत्वात्
पक्षे परत्वात्कः प्रसङ्ग एव । एतच्चोदाहृत्यमात्रम् । उपदशा-
दिषु पक्षे कप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोषः) ननु विशेषवचनस्यैवपि पक्षे कपुत्रो नेलत
आह—तत एवेति । प्रियगमनाभिरुहेण—‘अनुचो माणवे एव’
‘माणवेऽनुच एव’ इत्युभयविधितिसमाश्रयणादिति भावः । ऊधसोऽनङ्गि
दोष इत्युक्ते स्त्रीग्रहणेन पुनर्विधानार्थेन कयो वाप इति कश्चिद्भ्राम्ये-
दतो भाष्ये—स्त्रीग्रहणं चोदितम् ॥ ‘तस्मिन् क्रियमाणेऽपि’ इत्युक्तं, तत्र
अपिचोदाहर्णमाह—अक्रियमाणे इति । क्रियमाणे प्रागुक्तानुपपत्ति-
परिहारायाह—तस्य नपुंसकेति । एवञ्च पुनर्विधाने भावाभाव
इति भावः । उपदशा इत्यत्र दोषविन्यासः, शेषाधिकारसत्त्वामावेन
तत्र कयोऽप्राप्तेः ॥

(दोषग्रहणस्यापेक्षानिर्धारकभाष्यम्)

एवं तर्हि नैव कवपेक्षं शेषग्रहणम्, नापि समा-
सान्तापेक्षम् ।

किन्तर्हि ?

अनन्तरो यो बहुमीहाधिकारः सोऽपेक्ष्यते ।
अनन्तरे बहुमीहाधिकारे यस्माद् बहुमीहः समा-
सान्तो न विहित इति ।

कथमनुचः—यहूच इति ?

वक्तव्यमेवैतत्—‘अनुचो माणवे, यहूचश्चरण-
ारण्यायाम्’ इति ॥

(प्रदीपः) नैव कवपेक्षमिति । शेषग्रहणानर्थक्य-
प्रसङ्गात् । यस्मादि विन्यासः कवविहितस्तस्मादिभाषा न प्राप्नोति,
विरोधात्—इति पूर्वोक्तन्यायात् समासान्तापेक्षमपि न भवति,
अनुचं बहुकमिलत्र कयोऽप्रसङ्गात् ॥ अनन्तरे बहुमीहाधि-
कार इति । एवं च ‘ऊधसोऽनङ्ग’ इत्यनन्तरे बहुमीहाधि-
कारेऽनङ्गो विधानात्कुण्डोभीत्यादौ स्त्रियां कन्न भवति ॥ कथ-
मनुच इति । बहुमीहाधिकारात्प्रागकारविधानाच्छेषत्वात्पक्षे
कप्रसङ्गः ॥ वक्तव्यमेवैतदिति । यद्येवं समासान्तापेक्षेऽपि
शेषत्वेऽनुचवहूचयोर्विशेषवचनादन्यत्रानुचवहूचयोः पक्षे कपः
सिद्धत्वात्कस्यविहीनस्याप्रसङ्गात्किमर्थमनन्तरबहुमीहाधिकार-
पेक्षः शेष आशीर्यते । बहुमीहाधिकाराय तत्पुरुषादिभ्य कयो-
ऽप्रसङ्गः । किं चोपदशा इत्यारौ पक्षे कप्राप्नोति, अनन्तरे
बहुमीहाधिकारे कयो विधानात् । तथा प्रियपक्षः प्रियपुरु इत्य-
त्रापि प्राप्नोति । तस्मात्समासान्तापेक्षमेव शेषत्वमाश्रयणीय-
मिति विन्यसेतद्भाष्यम् ॥

(उद्घोषः) आश्रयार्थक्यप्रसङ्गादिति । प्रागुक्तदोषाच्चेत्यपि
नोपपत् ॥ अनन्तरे इति । उपदशा इत्यादिबहुमीहेस्तु शेषाधिकार-
सत्त्वाभावात् ततः कप, अत एव ‘दक्षिणपूर्व’ ‘सुपुनः’ इत्यादौ
न कविति भावः ॥ विन्यसेतवद्भाष्यमिति । वस्तुतस्तु पूर्वोक्त-
पक्षोपमर्दनैवास्मात् भाष्यस्य प्रवृत्तेरनन्तरबहुमीहाधिकाराय शेषग्रहण-
मेवोचितम् । ‘प्रियः पण्या यस्य’ इत्येवंऽपि प्रियपक्षिक इत्यादेः पक्षे
सिद्धिरेव च प्रयोजनम्, भाष्यादिहस्तत्वेन व्याभात् । ‘समासान्ताः’
इति सूत्रस्य ‘उचपुनः’ इति प्रयोगस्तु कतभावपक्षे बोध्यः । न च
समाससामान्यापेक्षानेव ‘श्रवणः—’ इत्यादेरन्तरव्याप्तात्कपं बाधित्वा
तस्यैव प्रवृत्त्यापत्तौ कथं ‘प्रियपक्षिकः’ इह इति वाच्यं, तस्यापि
प्रकृतिविशेषापेक्षत्वेन समत्वात् । सामान्यापेक्षत्वेनान्तरवृत्तत्वं भाष्ये
क्षप्यतामश्रयणात् । न च ‘बहुमीहोऽस्य’ इत्यतः पूर्वमेव
कथ्यकरणपरादेन विशेषप्रतिषिद्धिः परत्वाभावेनेव सिद्धी तदपेक्षोप-
ग्रहणं व्यर्थमिति शास्त्रम्, ‘विभाषा इत्यादा—’ इत्यादिप्रिये पक्षे
व्यापत्तेः, गम त्वगुक्तसामान्यान्तरवृत्तौदित्याभावात् दोष इति सुविधो
विचारयन्तु ॥

(१०३४ विधिसूत्रम् ॥ ५ । ४ । १ भा. ३६)

२४३३ ईयसश्च ॥ ५ । ४ । १५६ ॥

(५९४५ पदपक्षित्यायिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं चेति वक्त-
व्यम् । यत्तस्यः शेषस्योऽस्य यदुधेयसी, विद्यमान-
श्रेयसी ॥

(प्रदीपः) उपसर्जनदीर्घत्वमिति । इत्यापवादो
दीर्घत्वं विधेयम् ॥

(उद्घोषः) इत्यापवाद इति । ‘गोविदोः’ इत्येकदेशे-

त्यर्थः । अत एव वार्तिके उपसर्जनपदं चरितार्थम् । तेन हि उप-
सर्जनत्वप्रयुक्तं दीर्घविधानमिति लभ्यते । न चैव वचनेन वचनप्र-
त्याख्यानमयुक्तं, नपुंसकद्वयप्रतिबन्धाय तदवयवकमित्याशयात् ।
अत एव तत्र 'पुंवत्' इत्युक्तम् । अन्यथा 'न' इत्येव वदेदित्याहुः ॥

(५१४६ पूर्वपक्षिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पुंवद्वचनात्तिसद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंवद्वचनात्तिसद्धमेतत् । पुंवद्भावोऽत्र
भवति—ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनमिति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थे

पादे प्रथममाहिकम् ॥

॥ पादश्च समाप्तः ॥

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

(प्रदीपः) पुंवद्वचनादिति । 'गोत्रियोरुपसर्जनस्य' इति
हस्तः प्राप्तः पुंवद्भावेन विनिवर्त्यते । यथा पुंविषयस्यैवारस्य हस्यो
न भवति, एवमीयसः परस्य—इति ध्वणं भवति । बहुभेयसी-
स्यत्र हस्तपादिलोपे विषदन्दे । केचिदाहुः—हस्तपादिलोपेन
न भाष्यम्, उपायोः क्रीप्रलययोर्महणात्, क्रीप्रलये चानुपसर्जने

तदादिनियमाभावादोपसर्जनत्वात्नीपस्वदादिनियमाद्वत्त्वधा-
दिलोपस्य प्रसङ्गाभावात् । अन्ये व्याहुः—दीर्घग्रहणं तत्र हस्त-
निवृत्त्यर्थं कृतम्—अतिखट्वा इत्यत्र लोपो मा भूदिति । यदि
चोपसर्जने तदादिनियमः स्यात्तदा हस्तालोपस्य प्रसङ्गाभावात्-
व्यावृत्तये दीर्घग्रहणं न कुर्यात्, कृतं तु यथेष्टमुपसर्जनादपि
दीर्घालोपं ज्ञापयतीति बहुभेयसीति सिद्धमेष्टम् ॥

इत्युपाध्यायजैष्यटपुत्रकैट्यटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चम-
स्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ॥

(उद्घोतः) केचिदाहुर्दिति । अत्रारुचिबीजन्तु व्याह-
नान्तात्पर्यसत्त्वेन लोपप्रवृत्तेश्चतत्वात् । अत एव दीर्घग्रहण
चरितार्थमिच्छाशयेनाह—अन्ये व्याहुर्दिति ॥ लोपं ज्ञापयसीति ।
स्वादीनां प्रलयत्वेन व्यापौश्च प्रलयत्वेन देहा यस्माद्विहितस्तदादेर-
पसिल्ला तदन्तविधिद्वयेन पूर्वाक्षयज्ञापनद्वारेति भावः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसवीपभञ्जनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-

द्घोते पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ॥

पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

हरिदीक्षितपादाख्यसेवनावाप्तुदिना ।

अङ्गनागेशविदुषा कृतोऽयं संमहो मुद्रा ॥

	अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।		
	प्राचनयोगः	आहिके १	सर्वयोगः
व्याख्यातसूत्राणि	११७	३७	१०३४
अव्याख्यातसूत्राणि	१२८०	१२३	१४०३
समुदितसूत्राणि	२२७७	१६०	२४३७
वार्तिकानि	५८१८	४८	५९५६

	पञ्चमाध्यायसूत्रचार्तिकसंख्या ।				
	प्रथमपादे	द्वितीयपादे	तृतीयपादे	चतुर्थपादे	समग्रेष्वध्याये
आह्निकानि	२	२	२	१	७
व्याख्यातसूत्राणि	६०	६२	४९	३७	२०८
अव्याख्यातसूत्राणि	७६	७८	७०	१२३	३४७
समुदितसूत्राणि	१३६	१४०	११९	१६०	५५५
चार्तिकानि	११२	९७	१०३	४८	३६०

चतुर्थपञ्चमाध्यायस्थसूत्रवार्तिकपाठः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१ इत्याप्रातिपदिकात् ।

- इत्याप्रातिपदिकग्रहणमङ्गभषदसंज्ञार्थम् ॥ १ ॥
- अथच्छयोश्च लुगर्थम् ॥ २ ॥
- बुदाबुदावर्गस्वरद्वयलक्षणे च प्रत्ययविधौ
सत्सम्प्रत्ययार्थम् ॥ ३ ॥
- इत्याबुग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-
विशिष्टस्यापि ग्रहणात् ॥ ४ ॥
- सर्वनामस्वरसमासतद्वितविधिलुगलुगर्थम् ॥ ५ ॥
- मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥
- प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च ॥ ७ ॥
- अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ ॥ ८ ॥
- अभिधोः फकि ॥ ९ ॥
- समासान्तेषु च ॥ १० ॥
- महदाद्ये प्रियादिषु ॥ ११ ॥
- अग्निस्त्वरे ॥ १२ ॥
- राज्ञः स्वरे प्राज्ञणकुमारयोः ॥ १३ ॥
- समाससंघातग्रहणेषु च ॥ १४ ॥
- विभक्तौ चोक्तम् ॥ १५ ॥
- तद्वितविधानार्थं तु ॥ १६ ॥
- विप्रतिषेधादि तद्वितवलीयस्याम् ॥ १७ ॥
- अत्र समासान्तेषु दोषः ॥ १८ ॥
- अष्टुदोश्च ग्रहणम् ॥ १९ ॥
- अवदन्तस्य च प्रत्ययार्थेनायोमासद्वितानुत्पत्तिः ॥ २० ॥
- अर्कं वा ॥ २१ ॥

२ सौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्तेभ्याभ्यस्तेति-
भ्याभ्यस्ते सौसाभ्योस्तुषु ।

३ स्त्रियाम् ।

- स्त्रियामिति उपधाभिधाने षेढाबादयो द्विवचन-
बहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः ॥ १ ॥
- अप्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थेत्वात् स्त्रियामिति
लिङ्गानुपपत्तिः ॥ २ ॥
- स्त्रीसमानाधिकरणमिति चेद् भूवाद्विप्रतिषेधः ॥ ३ ॥
- अपदसञ्ज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः ॥ ४ ॥
- अतिर्द्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविदोपगत्यात् स्वार्थे
दावादयः ॥ ५ ॥

५४ पा० च०

गुणवचनस्य चाश्रयतो लिङ्गवचनभावात् ॥ ६ ॥

अभावस्य च भावयुक्तत्वात् ॥ ७ ॥

स्त्रीविषये ऋयापोरप्रसिद्धिरकारान्तादर्शनात् ॥ ८ ॥

सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वीजानार्थं उपदेशः ॥ ९ ॥

तस्मात्सिद्धम् ॥ १० ॥

४ अजाद्यतष्टाप् ।

अद्या चामहत्पूर्वा ॥ १ ॥

जातिः ॥ २ ॥

५ ऋन्नेभ्यो ङीप् ।

६ उगितश्च ।

भातोरगितः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

अङ्गतेऽप्यसंख्यानम् ॥ २ ॥

उगित्यङ्गतिग्रहणात्सिद्धनभातोः ॥ ३ ॥

७ वनो र च ।

वनो न ह्रस्वः ॥ १ ॥

रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

अनो बहुव्रीह्यतिषेधे वोपपत्तौपिनो
वावचनम् ॥ ३ ॥

८ पादोऽन्यतरस्याम् ।

९ दाडृचि ।

१० न पदसंज्ञादिभ्यः ।

११ मनः ।

१२ अनो बहुव्रीहेः ।

१३ ङानुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।

१४ अनुपसर्जनान् ।

अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिप्रतिषेधात् ॥ १ ॥

ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य ॥ २ ॥

पूर्वपूर्वमिदं चोपास्यलमधीव इति ॥ ३ ॥

जातिद्वयेभ्यस्त्वितिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

स्तिद्धं तु जातेरनुपसर्जनस्यात् ॥ ५ ॥

अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्द्विभिधाने सुपसर्ज-
नोपसंख्यानम् ॥ ६ ॥

अनं वा समासस्यानुपसर्जनस्याजातिवाच्यत्वात्
सन्दस्य सामान्येन स्त्रीविधानम् ॥ ७ ॥

१५ टिड्ढाणञ्द्वयसज्जम्मात्रत्तयप्लवठ-

ञ्जञ्करपः ।

•द्वग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

•अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य ॥ २ ॥

अन्ग्रहणमनर्थकं तदन्तादि ङीन्विधानम् ॥ ३ ॥

•न वा जालधिकारात् ॥ ४ ॥

•अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां ङीन्प्रसङ्गः ॥ ५ ॥

•एतुन उपसंख्यानम् ॥ ६ ॥

१६ यज्ञश्च ।

•आपत्यग्रहणं द्वीपाद्यनः प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

१७ प्राचां प्ल तद्धितः ।

तद्धितवचनं पितः प्रातिपदिकादीकारार्थम् ॥ १ ॥

१८ सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ।

•लोहितादिषु शाकव्यत्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

१९ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ।

•कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेक्षपसंख्यानम् ॥ १ ॥

•छञ्च ॥ २ ॥

२० वयसि प्रथमे ।

•वयस्यचरते ॥ १ ॥

२१ द्विगोः ।

२२ अपरिमाणविस्तारचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ।

२३ काण्डान्तात् क्षेत्रे ।

२४ पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ।

२५ घृग्रीहेरुधसो ङीप् ।

•ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे ॥ १ ॥

•न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् ॥ २ ॥

•ह्रस्वराधा हि कन्विधिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

२६ संख्याऽव्ययादेर्ङीप् ।

२७ दामहायनान्ताच्च ।

•दामहायनान्तासंख्याऽऽदेः ॥ १ ॥

•वसुधविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ २ ॥

२८ अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ।

२९ नित्यं संक्राच्छन्दसोः ।

३० केनलमामरुभागधेयपापापरसमानार्थ-
कृतसुमद्गलभेपजाच्च ।

३१ रात्रेधाजसो ।

३२ अन्तर्वत्पतिवर्तुर्नुह ।

•अन्तर्वत्पतिवर्तुर्गर्भमर्तुसंयोगे ॥ १ ॥

३३ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ।

३४ विभाषा सपूर्वस्य ।

•पत्युः सपूर्वाहुपसर्जनसमास उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

•सिद्धं तु पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् ॥ २ ॥

३५ नित्यं सपल्यादिषु ।

३६ पूतकतोरै च ।

•पूतकत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनम् ॥ १ ॥

•लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने

लिङ्गलुकि तत्कृत्वप्रसङ्गः ॥ २ ॥

•सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गत्वं स्त्रीप्रकरणे वचनात् ॥ ३ ॥

•लिङ्गलुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम् ॥ ४ ॥

३७ वृषाकप्यग्रिकुसितकुसीदानामुदात्तः ।

३८ मनोरौ चा ।

३९ वर्णादिनुदात्तात्तोपधात्तो नः ।

•असितपलितयोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

•छन्दसि कमेके ॥ २ ॥

•वर्णान्दीव्यविधाने पिशङ्गाहुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

४० अन्यतो ङीप् ।

४१ पिद्गौरादिभ्यश्च ।

४२ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकाल-

नीलकुशकाशुककचराद् वृत्त्यमत्रावपना-

कृत्रिमाभ्राणास्यौल्यवर्णानाच्छादनापो-

विकारमैधुनेच्छाकेशवेशेषु ।

•स्त्रीत्वादोपधौ ॥ १ ॥

•प्राणिनि च ॥ २ ॥

•वा संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

४३ शोणात् प्राचांम् ।

४४ वोतो गुणवचनात् ।

•गुणवचनान्दीयापुदात्ताभ्यम् ॥ १ ॥

•सदसंयोगपथप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

४५ बद्धादिभ्यश्च ।

४६ नित्यं छन्दसि ।

४७ भुचञ्च ।

४८ पुंयोगादाख्यायाम् ।

•गोपादिकादीनां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

•पुंयोगादाख्यायां वदितलुगवचनम् ॥ २ ॥

•सुबन्धसमासवचनायाकाटानुपपत्तिः ॥ ३ ॥

•सिद्धं तु श्रियः पुंस्यदेनाभिधानात् ॥ ४ ॥

•गतिकारकोपपदायां ह्रस्विः सह समासवचनम् ॥ ५ ॥

•अव्ययजनं च्यत्स्याख्यायाम् ॥ ६ ॥

•प्रातिपदिकविधाने ॥ ७ ॥

॥ समाप्तान्तस्य णत्वे ॥ ८ ॥

॥ कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ ॥ ९ ॥

॥ अवदातायां तु ङीप्सत्तः ॥ १० ॥

४९ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्यवयवन-
मातुलाचार्याणामानुक् ।

॥ हिमारण्ययोर्महत्वे ॥ १ ॥

॥ यवाहोये ॥ २ ॥

॥ यवनाह्विष्याम् ॥ ३ ॥

॥ उपान्यायमातुलाभ्यां वा ॥ ४ ॥

॥ मुद्रलाञ्छन्दसि लिङ् ॥ ५ ॥

॥ आचार्यादणान्वं च ॥ ६ ॥

॥ अयंक्षत्रियाभ्यां वा ॥ ७ ॥

५० क्रीतात् करणपूर्वात् ।

५१ कादल्पाख्यायाम् ।

५२ बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात् ।

॥ अन्तोदात्ते जातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

॥ पाणिपृहीत्यादीनां विदेशे ॥ २ ॥

॥ बहुलं तणि ॥ ३ ॥

॥ प्रवद्धविलुप्त्याद्यर्थम् ॥ ४ ॥

॥ अन्तोदात्ताद्बहुनभस्यकुलसुखादिपूर्वात् ॥ ५ ॥

॥ जातिपूर्वाद्वा ॥ ६ ॥

५३ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ।

५४ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ।

॥ उपसर्जनप्रहणमनर्थकं बहुव्रीह्याधिकारात् ॥ १ ॥

॥ बहुजनर्धमिति चेत्स्वाङ्गप्रहणारिसिद्धम् ॥ २ ॥

॥ अनन्तोदात्तासंधमिति चेत् सहादिकृतत्वासिद्धम् ॥ ३ ॥

॥ स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तु ॥ ४ ॥

५५ नासिकोदरौष्ठजङ्घान्तकणमृङ्गाच्च ।

॥ नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्च ॥ १ ॥

॥ कयरमणिविपरीतयो नित्यम् ॥ २ ॥

॥ उपमानासक्षाच्च पुच्छाच्च ॥ ३ ॥

॥ नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्विधमान-
पूर्वभ्यः प्रतिषेधो विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

५६ न क्रोडादिवद्धचः ।

५७ सहनञ्विधमानपूर्वाच्च ।

५८ नखमुखात् संज्ञायाम् ।

५९ दीर्घजिह्वो च च्छन्दसि ।

६० दिक्पूर्वपदान्डीप् ।

॥ दिक्पूर्वपदान्डीपोऽनुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

॥ दीर्घ्यधाने ह्रस्वरापि ङीप्विषयान्दीप्सत्तः ॥ २ ॥

६१ याहः ।

६२ सत्यशिञ्जीति भाषायाम् ।

६३ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ।

॥ योपधप्रतिषेधे ह्यगवयमुक्यमनुष्यमत्स्यानाम-
प्रतिषेधः ॥ १ ॥

६४ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ।

॥ सदृक्पाण्डमान्तवत्तेकेभ्यः पुष्पात् प्रतिषेधः ॥ १ ॥

॥ सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् प्रतिषेधः ॥ २ ॥

॥ त्रेक्ष ॥ ३ ॥

॥ मूलान्ननः ॥ ४ ॥

६५ इतो मनुष्यजातेः ।

॥ इतो मनुष्यजातेरिज उपसंख्यतम् ॥ १ ॥

६६ ऊङुत्तः ।

॥ ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्वारजवादीनाम् ॥ १ ॥

६७ याहन्तत्संज्ञायाम् ।

६८ पङ्गोश्च ।

६९ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ।

७० संहितशफलक्षणवामादेश्च ।

७१ कद्रुकमण्डल्योऽश्छन्दसि ।

७२ संज्ञायाम् ।

७३ शाङ्करवाचजो ङीन् ।

७४ यङ्धाप् ।

॥ पाच्च यङ्धाप् ॥ १ ॥

७५ आवच्छाच्च ।

॥ अत्र उपधालोपिन ऊषलो ङीप् पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥

॥ भावव्याघ्रः एकधापः ॥ २ ॥

७६ तद्धिताः ।

७७ यूनस्तिः ।

७८ अणिजोरनार्योर्गुरुत्तमयोः प्यङ् गोत्रे ।

॥ प्यङ्गजनादेशो यलोपवचनम् ॥ १ ॥

॥ द्विरपिधः ॥ २ ॥

॥ आदेशोऽन्लोपवचनम् ॥ ३ ॥

॥ अत्र वा प्यङो ङोपनिमित्तरात् ॥ ४ ॥

७९ गोत्रान्वयवात् ।

॥ गोत्रान्वयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टम् ॥ १ ॥

॥ गोत्रादिति चेद्भवनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

॥ अगुरुत्तमार्थमिति चेत् सर्वपानवयवरत्वा-

त्सर्वप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

॥ सिद्धं तु गोत्रादिपुंससंख्यानात् ॥ ४ ॥

८० क्रौट्यादिभ्यश्च ।

८१ देवयडिगोचिचृक्षिसात्समुग्रिकाण्डे-
विजिभ्योऽन्यतरस्याम् ।

८२ समर्थानां प्रथमाद्वा ।

- समर्थवचनमनर्थकम्, न ह्यसमर्थनार्थोभिधानम् १
- प्रथमवचनमनर्थकं न ह्यप्रथमेनार्थोभिधानम् ॥ २ ॥
- वाचने चोक्तम् ॥ ३ ॥

८३ प्राग्दीव्यतोऽण् ।

- प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम् ॥ १ ॥
- अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽण्प्रसङ्गः ॥ २ ॥
- तस्मात् प्राग्वचनम् ॥ ३ ॥
- न वा क चिद्वावचनात् ॥ ४ ॥

८४ अश्वपत्यादिभ्यश्च ।

८५ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदान्यथः ।

- (पयप्रकरणे) वाङ्मातिपितृमतां छन्दस्युप-
संख्यानम् ॥ १ ॥
- पृथिव्या ज्ञातौ ॥ २ ॥
- देवस्य यज्ञौ ॥ ३ ॥
- बहिषष्ठिलोपश्च यश्च ॥ ४ ॥
- इकच ॥ ५ ॥
- इकच छन्दसि ॥ ६ ॥
- स्यान्नोऽकारः ॥ ७ ॥
- लोन्नोऽपत्ये तु बहुषु ॥ ८ ॥
- सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ ९ ॥
- प्यादयोऽर्थविशेषलक्षणपदादात्पूर्व-
विप्रतिपिद्धम् ॥ १० ॥

८६ उत्सादिभ्योऽङ् ।

- अन्प्रकरणे प्रोत्सादछन्दसि ॥ १ ॥

८७ स्त्रीपुंसान्मां नञ्जलौ भवनात् ।

- नञ्जलौ भवनादिति चेद्ब्रह्मर्थं प्रतिषेधः ॥ १ ॥
- नतेः प्रागिति चेद् भाष्य उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

८८ द्विगोलुङ्गनपत्ये ।

- द्विगोलुङ्कि छत्रिमित्प्रहणम् ॥ १ ॥
- अर्थविशेषासंख्ययेऽतद्विप्रतिपत्तादपि ॥ २ ॥

८९ गोत्रेऽनुगमि ।

- गोत्रेऽनुगचीति चेतरेतराश्रयत्वात्प्रसिद्धिः ॥ १ ॥
- विप्रतिषेधात्तु लुक्दण्डविधानम् ॥ २ ॥
- गोत्रस्य ऋषिषो लोपिनो बह्व्यवधानान्तस्य प्रवृत्तौ
इत्येक्योरलुङ् ॥ ३ ॥
- एक्यवचनद्विषयान्तरस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि ४
- अगमभागविकाग्रहणं वा नियमाधेयम् ॥ ५ ॥
- उक्तं वा ॥ ६ ॥

९० गूनि उरु ।

- गूनि सुगपीति चेत् प्रत्ययस्याप्येष्टप्रसङ्गः ॥ १ ॥
- सिद्धं तद्विशेषेण सुगवचनं हृदि च प्रतिषेधः ॥ २ ॥

प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो णट्कट्याः ॥ ३ ॥

इन्ध्नौ सर्वत्र ॥ ४ ॥

प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः ॥ ५ ॥

९१ कफिकजोरन्यतरस्याम् ।

९२ तस्यापत्यम् ।

- तद्विद्यार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणं तस्याविव-
क्षितत्वात् ॥ १ ॥
- सर्वनामनिर्देशे विशेषाऽसंभ्रमस्य सामान्य-
निर्देशात् ॥ २ ॥
- सामान्यचोदनास्तु विशेषेषु ॥ ३ ॥
- अपत्याभिधाने स्त्रीपुंलिङ्गस्याप्रसिद्धिर्नपुंसकत्वात् ॥ ४ ॥
- सिद्धं तु प्रजनस्य विवक्षितत्वात् ॥ ५ ॥
- एकार्थं शब्दान्यत्वात् दृष्टं लिङ्गान्मत्वम् ॥ ६ ॥
- अवयवान्यत्वाच्च ॥ ७ ॥

९३ एको गोत्रे ।

- उत्सादविचारं प्रत्यपत्ययोगात् तस्य च विव-
क्षितत्वादेकवचनं गोत्रे ॥ १ ॥
- तत्र प्रत्ययान्तागोत्रे प्रतिषेधो गोत्रे नियतत्वात् ॥ २ ॥
- परमप्रकृतेर्धोत्वसिः ॥ ३ ॥
- स्त्रियां चानियमः ॥ ४ ॥
- यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिः ॥ ५ ॥
- सर्वपामपत्ययोगात् प्रत्ययान्ताद् गोत्रे प्रति-
षेधाधमेको गोत्रे ॥ ६ ॥
- नियमानुपपत्तिश्च ॥ ७ ॥
- न ह्येकसिद्धप्रत्ययेऽनेकप्रत्ययप्राप्तिः ॥ ८ ॥
- अपत्यान्तरे दाढान्तराप्रत्ययान्तरप्राप्तिः ॥ ९ ॥
- तस्याप्रतिषेधः ॥ १० ॥
- संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः ॥ ११ ॥
- गोत्राद्युनीति च ॥ १२ ॥
- तथा जालादितिपृथग्धेयम् ॥ १३ ॥

९४ गोत्राद्यून्यलियाम् ।

९५ अत इत् ।

- इनो वृद्धावृद्धाभ्यां फिन्ङ्किनो विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥
- यत्तान्नञ्च ॥ २ ॥

९६ बाह्यादिभ्यश्च ।

- बाह्यादिभ्यश्चिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिकं
ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः ॥ १ ॥
- सम्बन्धिषण्डस्यत्वयानां च परतज्ज्ञाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

९७ सुधातुरकश्च ।

- सुधातृम्यासयोः ॥ १ ॥

९८ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च ।

९९ नटादिभ्यः फह् ।

१०० हरितादिभ्योऽञः ।

१०१ यजिभ्योश्च ।

१०२ दारद्वन्द्वुन रुदर्भाद्भृगुयत्ताप्रायणेषु ।

१०३ द्रोणपयैतजीयन्तावन्यतरस्याम् ।

१०४ अनुप्यानन्तये विदादिभ्योऽञ् ।

अनुप्यानन्तयेयचनमनर्थकं संज्ञागोत्राधिकारात् ॥ १ ॥

१०५ गणादिभ्यो यञ् ।

१०६ मधुयञ्चोर्मांस्त्रणकौशिकयोः ।

१०७ कपिवोधादाहिरस्ते ।

१०८ वतण्डाच्च ।

१०९ लुक् खियाम् ।

११० अभ्यादिभ्यः फञ् ।

१११ भर्गात् घैगते ।

११२ शिवादिभ्योऽण् ।

११३ अचृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ।

११४ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ।

ऋषिपणो दम्बकी विप्रतिपेधेन ॥ १ ॥

ऋष्यचो दम्बो दम्बजी ॥ २ ॥

ऋ न यर्धणः पुनर्यचनमन्यनिवृत्तवर्धम् ॥ ३ ॥

ऋत्स्नादपिभ्योऽण्पिधानेऽभ्याद्विप्रतिपेधः ॥ ४ ॥

ऋत्स्नाः पुनर्यचनमन्यनिवृत्तवर्धम् ॥ ५ ॥

ऋत्स्नात्तन्नामिकाण्यद्वयः ॥ ६ ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुणः सेनान्ताण्यः ॥ ७ ॥

११५ मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ।

११६ कन्यायाः कर्नीन च ।

११७ विकर्णशुक्लउगलाद्वत्सभट्टाजात्रिषु ।

११८ पीलाया वा ।

११९ दक् च मण्डूकात् ।

१२० स्त्रीभ्यो दक् ।

१२१ द्यच्चः ।

१२२ इतश्चानिजः ।

१२३ शुभ्रादिभ्यश्च ।

१२४ विरुणकुपीतकात् काश्यपे ।

१२५ भ्रुवो वुक् च ।

१२६ कल्याण्यादीनामिन्ङ् ।

१२७ कुलटाया वा ।

१२८ चटकाया ऐरक् ।

चटकायाः पुंस्त्रिनिर्देशः ॥ १ ॥

खियामपत्ये लुग्वकभ्यः ॥ २ ॥

१२९ गोधाया द्क् ।

१३० आरगुदीचाम् ।

आरग्वचनमनर्थकं रका सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

१३१ क्षुद्राम्यो वा ।

१३२ पितृष्वमुदृष्टम् ।

१३३ दकि लोपः ।

१३४ मातृष्वसुथ ।

१३५ चतुष्पाद्गो दञ् ।

१३६ शृष्ट्यादिभ्यश्च ।

१३७ राजश्वशुराद्यत् ।

राशोऽपत्ये जातिप्रवृत्तम् ॥ १ ॥

१३८ क्षत्राद् घः ।

१३९ कुलात् रः ।

१४० अपूर्वपदादन्यतरस्यां यद्दकजौ ।

१४१ महाकुलादञ्जजौ ।

१४२ दुक्कुलादङ् ।

१४३ ससुदृष्टः ।

१४४ भ्रातृव्यञ्च ।

१४५ व्यन्तपते ।

अप्यवचनमनर्थकं प्रत्ययार्थाभावात् ॥ १ ॥

१४६ रेवत्यादिभ्यष्टक् ।

१४७ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ।

गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य गित्करणानर्थक्ये वृद्धत्वा-
ध्यातिपदिकस्य ॥ १ ॥

पुंगवमिति चेन्न लुक्प्रतिषेधात् ॥ २ ॥

अथवहित्वादाप्रतिषेध इति चेन्न पुंवज्ञावात् ॥ ३ ॥

किनर्थं तु ॥ ४ ॥

पुंवज्ञापप्रतिषेधार्थं च ॥ ५ ॥

गोत्राद्व्यन्तस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम् ॥ ६ ॥

अव्ययत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनम् ॥ ७ ॥

१४८ शुद्धादृक् सौवीरेषु बहुलम् ।

१४९ केदृच्छ च ।

१५० फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ ।

फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य गित्करणानर्थक्ये वृद्धत्वा-
ध्यातिपदिकस्य ॥ १ ॥

पुंवज्ञापप्रतिषेधार्थं तु ॥ २ ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

१५१ कुर्वादिभ्यो ण्यः ।

वामरयस्य कृष्णादिवत्स्वरवर्जम् ॥ १ ॥

१५२ सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ।

१५३ उदीचामिञ् ।

उदीचामिञ्विधौ तद्धोऽप्यवचनम् ॥ १ ॥

- शिवादिरिति चेन्नयमिति ॥ २ ॥
 -सिद्धं तृतीयां वा पयवचनात् ॥ ३ ॥
 १५४ तिकादिभ्यः फिञ् ।
 १५५ कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ।
 -फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्माहंछागृपाणां
 युद्धं च ॥ १ ॥
 १५६ अणो द्वयचः ।
 १५७ उदीचां वृद्धादगोत्रात् ।
 १५८ नाकिनादीनां कुक् च ।
 -कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपसृत्तत्वात् ॥ १ ॥
 -पूर्वागते नलोपवचनम् ॥ २ ॥
 -सिद्धं स्वादिष्टस्य कुञ्चनात् ॥ ३ ॥
 -कारिभ्य ह्रजोऽगोत्रादिफिञ् विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥
 १५९ पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ।
 १६० प्राचामवृद्धात् फिञ् बहुलम् ।
 १६१ मनोज्ञावाव्ययौ पुक् च ।
 १६२ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ।
 -पौत्रमभृतेर्गोत्रसंज्ञाया यस्यापत्यं तस्य पौत्र-
 प्रभृतिसंज्ञाकरणम् ॥ १ ॥
 -जीवद्वयञ्च कुत्तितम् ॥ २ ॥
 १६३ जीवति तु वन्द्ये युवा ।
 जीवति तु वन्द्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं च ॥ १ ॥
 -तच्च वैवद्वयर्थम् ॥ २ ॥
 -वृद्धस्य च पूजयाम् ॥ ३ ॥
 -आपलो वा गोत्रम् ॥ ४ ॥
 -परमप्रकृतेक्षापल्य ॥ ५ ॥
 -आपलाजीवद्वयस्याख्यायं द्वितीयो युवसंज्ञः ॥ ६ ॥
 -स चास्त्रियाम् ॥ ७ ॥
 -एकोगोत्रग्रहणानर्थक्यं च ॥ ८ ॥
 -बहुवचनलोपिषु च सिद्धम् ॥ ९ ॥
 १६४ भ्रातरि च ज्यायसि ।
 १६५ वाऽन्यस्मिन् सपिण्डे स्वविरतरे जीवति ।
 १६६ वृद्धस्य च पूजयाम् ।
 १६७ यूतञ्च कुत्सायाम् ।
 १६८ जनपदशब्दात् क्षत्रियादङ् ।
 -क्षत्रियादेकराजात्सद्व्यतिषेधार्थम् ॥ १ ॥
 -क्षत्रियग्रहणानर्थक्ये चोक्तम् ॥ २ ॥
 -क्षत्रियसमानदानाज्जन्मपदस्य राजन्यपल्यवत् ॥ ३ ॥
 १६९ साल्वेयगान्धारिभ्यां च ।
 १७० द्वयञ्मगधकलिङ्गसुरमसादङ् ।
 -अणो ञ्यदङ्ग्येयो विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥
 -म्यङ् कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ २ ॥

- १७१ वृद्धेत्कोसलाजादाङ्पङ् ।
 १७२ कुरुनादिभ्यो ण्यः ।
 १७३ साल्वाण्यचप्रत्यग्रथकलकूटादमकादिङ् ।
 १७४ ते तद्वाजाः ।
 १७५ कम्बोजालुक् ।
 -कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोदायर्थम् ॥ १ ॥
 १७६ स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ।
 १७७ अतश्च ।
 -अत इति तद्वन्नाग्रहणमवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् १
 -यौधेयादिप्रसिधेयो ज्ञापकः पश्चादिलुक् ॥ २ ॥
 १७८ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ।

अथ चतुर्थाऽध्याये

द्वितीयः पादः ।

- १ तेन रक्तं रागात् ।
 -रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाभ्या-
 नर्थक्यम् ॥ १ ॥
 २ लाक्षारोचनादङ् ।
 -ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसर्ख्यामम् ॥ १ ॥
 -नीत्या अङ् ॥ २ ॥
 -पीवाकङ् ॥ ३ ॥
 -हरिद्रामहारजनाभ्यामङ् ॥ ४ ॥
 ३ नक्षत्रेण युक्तः कालः ।
 -नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्ताकाले प्रत्यय-
 विधानम् ॥ १ ॥
 -तत्रोत्तरपदलोपः ॥ २ ॥
 -लिङ्गवचनानुपपत्तिश्च ॥ ३ ॥
 -कालयोगात्सिद्धम् ॥ ४ ॥
 -तथा च संप्रत्ययः ॥ ५ ॥
 ४ लुवविशेषे ।
 ५ संज्ञायां श्रवणाश्चत्थाम्याम् ।
 ६ छन्दाच्छः ।
 ७ दृष्टं साम ।
 -दृष्टं सामं कलेर्दङ् ॥ १ ॥
 -सर्वनामिकलिभ्या दङ् ॥ २ ॥
 ८ कलेर्दङ् ।
 ९ वामदेवाद्व्यद्व्यौ ।
 १० परिश्रुतो रथः ।
 -परिश्रुतो रथ इति तदेकान्तग्रहणम् ॥ १ ॥
 ११ पाण्डुकम्बलादिनिः ।
 १२ दैपवैयाघ्रादङ् ।

१३ कौमारापूर्ववचने ।

—कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः खिया अपूर्वत्वे ॥ १ ॥

—पुन्योगात् स्वभिधानम् ॥ २ ॥

१४ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ।

१५ स्थण्डिलाच्छयितरि वृते ।

१६ संस्कृतं भक्षाः ।

१७ शूलोखाद्यत् ।

१८ दध्मष्टक् ।

१९ उद्भितोऽन्यतरस्याम् ।

२० क्षीराद्दध् ।

२१ सास्मिन् पौर्णमासीति ।

—सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञाग्रहणम् ॥ १ ॥

—भसंज्ञायो हि गरीयानुपसंयोगः ॥ २ ॥

२२ धाम्नायण्यध्वथाद्वक् ।

२३ विभाया फाल्गुनीधवणाकार्तिकीचैत्रोभ्यः ।

२४ सास्य देवता ।

२५ कसेत् ।

२६ शुक्रादयन् ।

२७ अपोनप्त्रपान्पन्त्र्यां यः ।

२८ छ च ।

—छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

—शतवृद्धाद् छ च ॥ २ ॥

२९ महेन्द्राद्याणौ च ।

३० सोमाद्वयण ।

३१ धावृत्तुपिप्रसो यत् ।

३२ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीपोमवालो-
पतिगृहमेधाच्छ च ।

३३ अग्नेर्द्वक् ।

३४ कालेभ्यो भववत् ।

—कालेभ्यो भवे प्रत्यमात्रप्रसङ्गः ॥ १ ॥

—यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने प्रातिपदिकमात्रा-
ध्वसङ्गः ॥ २ ॥

—सिद्धं त्वभयनिर्देशात् ॥ ३ ॥

३५ महाराजप्रोष्ठपदाद्वक् ।

—छप्रकरणे तदस्मिन् वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

—पौर्णमासादय् ॥ २ ॥

३६ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ।

—पितृमातृभ्यां आतुरि व्यङ्गुलचौ ॥ १ ॥

—मातृपितृभ्यां पितरि ढामह्व ॥ २ ॥

—मातुरि पिच्छ ॥ ३ ॥

—महो वा छन्दस्वान्तोऽवप्रहर्दन्तान् ॥ ४ ॥

—अवेर्दुग्धे सोददसमरीसचः ॥ ५ ॥

—तिलाक्षिण्णलापिज्ञपेजौ ॥ ६ ॥

—पिङ्गद्वन्द्वसि दिच्च ॥ ७ ॥

३७ तस्य समूहः ।

३८ भिक्षादिभ्योऽण् ।

—भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य
सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

३९ गोत्रोक्षीष्टोरभ्राजराजन्यराजपुत्रवत्स-
मनुष्याजाद्वक् ।

—वृद्धाच्च ॥ १ ॥

—अत्रो युष्पर्वविप्रतिपिदम् ॥ २ ॥

—उक्तु विप्रतिपेधात् ॥ ३ ॥

४० केदाराद्यञ्च ।

—गणिकायाश्च ॥ १ ॥

४१ ङक्वचिनश्च ।

४२ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ।

—यन्प्रकरणे पृष्टादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

४३ ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल् ।

—गजसहायभ्यां च ॥ १ ॥

—भङ्गः खः ॥ २ ॥

—कृतौ ॥ ३ ॥

—पथोः सण् ॥ ४ ॥

४४ अनुदाचादेरन् ।

४५ खण्डिकादिभ्यश्च ।

—अन्प्रकरणे क्षुद्रकमालवास्तेनासंज्ञायाम् ॥ १ ॥

४६ चरणेभ्यो धर्मेयत् ।

४७ अचिहस्तिधेनोष्टक् ।

४८ केशाभ्याभ्यां यञ्छाद्यन्यतरस्याम् ।

४९ पाशादिभ्यो यः ।

—पृथग्वातादिर्शनादसमूहः ॥ १ ॥

—शीमत्वे ॥ २ ॥

५० खलमोरथात् ।

५१ इनित्रकव्यचथ ।

—खलादिभ्य इति ॥ १ ॥

५२ विपयो देशे ।

—विपयाभिधाने जनपदे लुक् बहुवचनविपयात् ॥ १ ॥

—गान्धार्यादिभ्यो वा ॥ २ ॥

—राजन्यादिभ्यो वा लुक् ॥ ३ ॥

—वैदवनादिभ्यो सितम् ॥ ४ ॥

—न वाऽभिधेयस्य निवासविषयत्वाद् निवास-
विषयायां लुक्विषयविषयायोः प्रत्ययः ॥ ५ ॥

५३ राजन्यादिभ्यो लुक् ।

५४ भौरिक्याद्यैपुकार्यादिभ्यो विधत्तकलौ ।

५५ सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ।

छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकारस्याय उप-
संग्यानम् ॥ १ ॥

५६ संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ।

५७ तदस्यां प्रहरणमिति म्रीडायां णः ।

५८ घञः सास्यां क्रियेति झः ।

५९ तदधीते तद्वेद ।

६० ऋतून्थादिसूत्रान्ताट्टक् ।

ऋतून्थादिसूत्रान्ताट्टक् ॥ १ ॥

६१ क्रमादिभ्यो घुञ् ।

६२ अनुप्रासणादिनिः ।

६३ वसन्तादिभ्यष्टक् ।

६४ प्रोक्ताट्टक् ।

६५ सूत्राच्च कोपधात् ।

६६ छन्दोप्रासणानि च तद्विपयाणि ।

अन्यप्रासिधेयस्थानित्यस्वात् छन्दोप्रासणानां
तद्विपयवचनम् ॥ १ ॥

तत्र यथाधिकारे तद्विपयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विपयवचनात् ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

इतिवां प्रोक्ते तद्विपयः ॥ ५ ॥

काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थम् ॥ ६ ॥

६७ तदसिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ।

६८ तेन निर्वृत्तम् ।

६९ तस्य निवासः ।

७० अदूरभवश्च ।

७१ ओरञ् ।

ओरञ्विधेर्नयां मनुष्यप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

७२ मतोश्च बहुजज्ञात् ।

७३ यज्ञचः कृपेपु ।

७४ उदफच्च विपाशः ।

७५ संकलादिभ्यश्च ।

७६ खीपु सौवीरसान्वप्राप्तु ।

७७ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ।

७८ रोणी ।

७९ कोपधाच्च ।

८० बुच्छण्कठजिलसेनिरदण्ययफक्फिजिञ्-
अयकम्पठकोऽरीहणलशाश्वश्र्यैकुमुदकाश-
तणप्रेक्षाशमसखिसंकाशवलपक्षकणसुतं-
गमप्रगदिव्यरादकुमुदादिभ्यः ।

८१ जनपदे जुप् ।

८२ वरणादिभ्यश्च ।

८३ शर्कराया वा ।

८४ ठफ्छौ च ।

८५ नद्यां मतुप् ।

नद्यां मतुप्चर्चनं मत्तर्थेऽण्विधानात् ॥ १ ॥

निर्वृत्तायर्थं च ॥ २ ॥

८६ मच्चादिभ्यश्च ।

८७ कुमुदनडवेतसेभ्यो ञ्जुप् ।

८८ नडशादाद्वलच् ।

८९ शिषाया घलच् ।

९० ऊरूरादिभ्यदछः ।

९१ नडादीनां कुपच ।

कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वान् ॥ १ ॥

पूर्वान्ते हस्तरवम् ॥ २ ॥

सिद्धं स्वादिष्टस्य जुङ्गचनात् ॥ ३ ॥

संलियोगात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

९२ श्लेपे ।

श्लेपवचनं धाक्षीनामपत्यादिष्वप्रसङ्गार्थम् ॥ १ ॥

वस्येद्वचनारम्भसङ्गः ॥ २ ॥

विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

न वा परस्वादादीनाम् ॥ ४ ॥

अणपरवाद्वाचापिबपये धादिप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

९३ राष्ट्रवारपाराद्वत्तौ ।

भवारपारादिष्वृहीवादि ॥ १ ॥

विपरीताच्च ॥ २ ॥

९४ ग्रामाद्यखजौ ।

९५ फड्यादिभ्यो ढक् ।

९६ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वाज्यलङ्कारेषु ।

९७ नद्यादिभ्यो ढक् ।

९८ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ।

९९ कापिक्याः ष्फक् ।

१०० रङ्गोरमनुष्येण्च ।

रङ्गोरमनुष्यग्रहणार्थक्यं मनुष्यतत्त्वयोर्द्वि-
विधानात् ॥ १ ॥

अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणोद्भापकमिति
चेष्टानिष्ठत्वात् ॥ २ ॥

अग्रग्रहणं च कच्चादिभ्योऽण्वचनात् ॥ ३ ॥

१०१ युग्रागपागुदकप्रतीचो यत् ।

१०२ कन्ध्यायाष्टक् ।

१०३ चणौ युक् ।

१०४ अन्ययात्प ।

अन्ययात्प्याविष्टरूपसंरचनं छन्दसि ॥ १ ॥

अन्ययतीररूप्योत्तरपदादीच्यग्रामकोपधविधे-
द्वृद्धाच्छो विप्रविधेन ॥ २ ॥

न्तेभ्यश्चिञ्चो ॥ ३ ॥

न वा ठादीनां छापवाद्वात्तद्विषये चाभावादि-
त्तरेषाम् ॥ ४ ॥

कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

तस्मादन्तोदात्ते कोपधप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

छादोदेशे कालाद्वञ्च ॥ ७ ॥

नक्षत्रादण् ॥ ८ ॥

नव्ययाद्व्युत्प्लौ ॥ ९ ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ १० ॥

वर्गांस्तादाशब्दे यत् ॥ ११ ॥

यद्भवोऽन्तोदात्ताद्वञ्च ॥ १२ ॥

भाष्यस्थानेभ्यश्च ॥ १३ ॥

विधायोनिसमन्वयेभ्यो बुञ्च ॥ १४ ॥

नक्षत्राद्वञ्च ॥ १५ ॥

रूपमयतो ॥ १६ ॥

भविताद्वञ्च ॥ १७ ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुल बुञ्च ॥ १८ ॥

णिलिरन्तेवास्तिग्राहणेभ्यः ॥ १९ ॥

पत्रपूर्वाद्वञ्च ॥ २० ॥

द्वन्द्वाद् बुञ्च वेरैर्मेथुनिकयोः ॥ २१ ॥

गोत्रचरणाद् बुञ्च ॥ २२ ॥

कण्वादीनोऽगिविधे ॥ २३ ॥

अङ्गिठाम्यामोदेशे ऽञ्च ॥ २४ ॥

न वा ठोऽनवकाशवात् ॥ २५ ॥

योपधप्रस्थादीनां बुञ्च ॥ २६ ॥

ओञ्च ङञ्च ॥ २७ ॥

जनपदानामकाणौ ॥ २८ ॥

न वा बुधपदादवादनः ॥ २९ ॥

कोपधादणोऽकेकान्वाच्छ ॥ ३० ॥

धन्वबुनञ्च ॥ ३१ ॥

न वा छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम् ॥ ३२ ॥

१०५ पेपमोहाः भवसोऽन्यतरस्याम् ।

१०६ तीररूप्योत्तरपदादञ्चौ ।

१०७ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां अः ।

१०८ मद्भ्योऽञ्च ।

१०९ उदीच्यग्रामाच्च यद्भवोऽन्तोदात्तात् ।

११० प्रत्योत्तरपदपल्लवादि कोपधादण् ।

१११ कण्वादिभ्यो गोत्रे ।

११२ इञश्च ।

११३ न द्वयचः प्राच्यभ्रतेषु ।

११४ वृद्धाच्छः ।

५५ पा० च०

११५ भवतष्टञ्जसौ ।

११६ काश्यादिभ्यश्चञ्जितौ ।

११७ वाहीकग्रामेभ्यश्च ।

११८ विभापोशीनरेषु ।

११९ ओदेशे ऽञ्च ।

१२० वृद्धात् प्राचाम् ।

१२१ धन्वयोपधाद्वञ्च ।

१२२ प्रत्यपुरवहान्ताच्च ।

१२३ रोपधेतोः प्राचाम् ।

१२४ जनपदतदवध्योश्च ।

जनपदतदवध्योर्बुञ्चविधानेऽवयवमात्रावसहः ॥ १ ॥

जनपदादिभिः चैवचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

१२५ अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ।

१२६ कच्छाशिवजनयतोत्तरपदात् ।

१२७ धूमादिभ्यश्च ।

१२८ नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ।

१२९ अरण्यान्मनुष्ये ।

१३० विभाषा कुरुधुमन्धराभ्याम् ।

कुरुधुमन्धरेभ्यो वाचनान्मनुष्यतरक्षयो-

र्बुञ्चविधानम् ॥ १ ॥

१३१ मद्रवृज्योः कञ् ।

१३२ कोपधादण् ।

१३३ कच्छादिभ्यश्च ।

साल्यानां कच्छादिषु पाठोऽण्विधानादेः ॥ १ ॥

न वाऽपदान्तरविषयत्वात्प्रहणमवधारणार्थम् ॥ २ ॥

१३४ मनुष्यतरस्थयोर्बुञ्च ।

१३५ अपदातोः स्यात्वात् ।

१३६ गोयवाग्वोश्च ।

१३७ गर्तोत्तरपदाच्छः ।

गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद् बुञ्च

विप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

१३८ गृहादिभ्यश्च ।

गृहादिषु पृथिवीमध्यस्थ मध्यमभावः ॥ १ ॥

चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽण् ॥ २ ॥

१३९ प्राचां कटादेः ।

१४० राक्षः क च ।

१४१ वृद्धादकेरान्तस्वोपधात् ।

अकेरान्तप्रहणे कोपधप्रहणं सोसुकाद्यर्थम् ॥ १ ॥

१४२ कन्यापलदनगरग्रामद्वयोत्तरपदात् ।

१४३ पर्वताच्च ।

१४४ विभाषा मनुष्ये ।

१४५ रुक्मणपर्णाद्वारद्धाजे ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

तृतीयः पादः ।

१ युष्मदसदोरन्यतरस्यां सुञ्च ।

*युष्मदसद्व्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः ॥ १ ॥

*समसंख्याप्रतिषेधार्थः ॥ २ ॥

२ तसिन्नणि च युष्माकासाकौ ।

*आदेशवचने च ॥ १ ॥

*तत्र पुनः खञ्प्रहणम् ॥ २ ॥

३ तवकममकावेकवचने ।

*एकाधर्मग्रहणं च ॥ १ ॥

४ अर्धाद्यत् ।

*अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाद्धञ् ॥ १ ॥

*दिक्पूर्वपदाद्यञ् ॥ २ ॥

५ पराचराधमोत्तमपूर्वाच्च ।

६ दिक्पूर्वपदाद्ठञ् च ।

७ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ।

८ मध्यान्मः ।

९ अ सांप्रतिके ।

१० द्वीपावनुसमुद्रं यञ् ।

११ कालाद्ठञ् ।

१२ आदे शरदः ।

१३ विभाषा रोगातपयोः ।

१४ निशाप्रदोपाभ्यां च ।

१५ श्वसस्तु च ।

*श्वसस्तुव्यादेशानुपपत्तिरनावित्वात् ॥ १ ॥

*पूर्वान्ते कप्रतिषेधः ॥ २ ॥

*सिद्धं त्वाद्विष्टस्य तुञ्चनात् ॥ ३ ॥

*संनियोगाद्वा ॥ ४ ॥

१६ संधिवेलाद्युत्तुनक्षत्रेभ्योऽण् ।

१७ प्रावुप ण्यवः ।

१८ चर्पाभ्यष्टञ् ।

१९ छन्दसि ठञ् ।

२० यसन्ताच्च ।

२१ हेमन्ताच्च ।

२२ सर्वत्राप्य तलोपथ ।

*हेमन्तस्यापि तलोपवचनार्थक्यं हेअः

मद्वत्यन्तराच्च ॥ १ ॥

*अलोपदर्शनाच्च ॥ २ ॥

२३ सायंतिरेग्राह्येभ्योऽभ्यष्टुलौ तुद च ।

*सायंतिरेगोर्मे ग्रहान्ताच्च प्रत्ययसन्निपुणम् ॥ १ ॥

*ग्राह्यवर्गपरेऽभ्यष्टम् ॥ २ ॥

*तुष्टुम् ॥ ३ ॥

*पूर्वान्ते विसर्जनीयः ॥ ४ ॥

*सिद्धं त्वाद्विष्टस्य तुञ्चनात् ॥ ५ ॥

*संनियोगाद्वा ॥ ६ ॥

२४ विभाषा पूर्वाह्णपराह्णभ्याम् ।

*पूर्वाह्णपराह्णभ्यां सुवन्तवचनं सप्तमीश्रवणार्थम् १

*अनुवचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययास्तप्तमीप्रसङ्गः ॥ २ ॥

२५ तत्र जातः ।

*तत्र जायादिषु वचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

२६ प्रावुपष्टप् ।

२७ संज्ञायां शरदो वुञ् ।

२८ पूर्वाह्णपराह्णार्द्रामूलप्रदोपावस्कराद्वुञ् ।

२९ पथः ण्यव च ।

३० अमावास्याया चा ।

३१ अ च ।

३२ सिन्ध्वपकराभ्यां कञ् ।

३३ अणञौ च ।

३४ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्यातिथिप्यपुन-

र्वसुहस्ताविशाखापादावहुलाङ्गुष्ठा ।

*लुङ्प्रकरणे चित्ररिवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियासुप-

संख्यानम् ॥ १ ॥

*फल्गुन्यपादाभ्यां दानो ॥ २ ॥

*श्रविष्ठापादाभ्यां ण्य ॥ ३ ॥

*न वा नक्षत्रेभ्यो यङुलं लुग्यचनात् ॥ ४ ॥

३५ स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ।

३६ वत्सशालाभिजिदभ्ययुक्शतभिपजो चा ।

३७ मत्स्येभ्यो बहुलम् ।

३८ कृतलब्धक्रीतकुशलाः ।

३९ प्रायभवः ।

*प्रायभयग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

*अतिसंभवः प्रायभय इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् २

४० उपजानूपकर्णोपनीचेष्टञ् ।

४१ सम्भूते ।

४२ कोशाद्बुञ् ।

*विकारे कोशाद्बुञ् ॥ १ ॥

*संभूते द्वयानुपपत्तिः ॥ २ ॥

४३ कालात्साधुपुष्पत्यप्यमानेषु ।

४४ ओते च ।

४५ आश्वयुज्या वुञ् ।

४६ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ।

४७ वेयमृणं ।

४८ कलाप्यथत्ययवबुमाद् वुञ् ।

४९ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ।

५० संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च ।

५१ व्याहरति मृगः ।

५२ तदस्य सोढम् ।

५३ तत्र भवः ।

*तत्रप्रकरणे पुनस्तत्रवचनं कालनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

५४ दिगादिभ्यो यत् ।

५५ शरीरावयवाच्च ।

५६ इतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ।

५७ ग्रीवाभ्योऽण् च ।

५८ गम्भीराञ्ज्यः ।

५९ अन्ययीभावाच्च ।

*प्रथमप्रकरणे परिसुखादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*अन्ययीभावादिभ्यो उपसूत्रादिभ्यः प्रतिषेधः ॥२॥

६० अन्तःपूर्वपदाद्वच् ।

समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेज्यते ॥ १ ॥

*कथ्यं दमाच्च देहाच्च ॥ २ ॥

*लोकोत्तरपदस्य च ॥ ३ ॥

*मुखपार्श्वतलोरीयः ॥ ४ ॥

*कुलजनस्य परस्य च ॥ ५ ॥

*इयं कायौऽथ मध्यस्य ॥ ६ ॥

*मण्मीयी चापि प्रलयौ ॥ ७ ॥

*मभ्यो मध्यं दिनण् चास्माच्च ॥ ८ ॥

*स्थाम्नो लुगतिनात्तथा ॥ ९ ॥

*आहोर्दैव्यः पाञ्चजन्यो गाम्भीर्यं च न्य इज्यते ॥१०॥

६१ ग्रामात् पर्यनुपूर्वाच्च ।

६२ जिह्वामूलाङ्गुलेद्वयः ।

६३ वर्गान्ताच्च ।

६४ अशब्दे यत्प्राच्यन्यतरस्याम् ।

६५ कर्णललाटात्कनलंकारे ।

६६ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्य-

नाम्नः ।

*भवव्याख्यानयोर्दुर्गपदधिकारोऽपवादविधानार्थः ॥

*कृतनिर्देशो हि तो ॥ २ ॥

*तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहण भवार्थम् ॥ ३ ॥

*व्याख्याने ह्यवचनान्तिष्ठम् ॥ ४ ॥

*भवे मन्त्रेण लुगवचनम् ॥ ५ ॥

*कल्पे च व्याख्याने ॥ ६ ॥

*न वा तादर्थ्यात्ताच्छ्रमम् ॥ ७ ॥

६७ यद्वाचोऽन्तोदात्ताद्वच् ।

६८ कृत्यतेभ्यश्च ।

६९ अध्यायेष्वेवार्थः ।

७० पौरोडाशपुरोडाशात् एञ् ।

७१ छन्दसो यदणौ ।

७२ ब्रजद्वाल्लक्षणवर्षथमाध्वरपुरश्चरणनामा-

ख्याताद्वक् ।

*नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् ॥ १ ॥

७३ अण्गयनादिभ्यः ।

७४ तत् आगतः ।

७५ उगायस्थानेभ्यः ।

७६ शुण्डिकादिभ्योऽण् ।

७७ विद्यायोनिसंयन्धेभ्यो वुञ् ।

७८ कृतघञ् ।

७९ पितुर्यच्च ।

८० गोनादङ्गवत् ।

८१ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ।

८२ मयट् च ।

८३ प्रभवति ।

८४ विदूराञ्ज्यः ।

८५ तद्गच्छति पथिदूतयोः ।

८६ अभिनिष्क्रामति द्वारम् ।

८७ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ।

*अधिकृत्य कृते ग्रन्थे लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलम् ॥१॥

८८ शिशुकन्दयमसमभद्रद्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ।

*द्वन्द्वे देवासुतादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

८९ सोऽस्य निवासः ।

९० अभिजनश्च ।

९१ आयुधजीविभ्यश्छः पयंते ।

९२ शण्डिकादिभ्यो ङ्यः ।

९३ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ।

९४ तूदीशालातुरचमेतीकूचवाराहफण्डभ्यकः ।

९५ भक्तिः ।

९६ अचिन्तादेवशकालाद्वक् ।

९७ महाराजाद्वक् ।

९८ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुञ् ।

९९ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ।

१०० जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन

समानशब्दानां बहुवचने ।

*सर्ववचनं प्रकृतिनिर्हासार्थम् ॥ १ ॥

*तच्च मन्त्रवृज्यर्थम् ॥ २ ॥

१०१ तेन प्रोक्तम् ।

*प्रोक्तग्रहणमनर्थकं धरादर्शनात् ॥ १ ॥

*ग्रन्थे च दर्शनात् ॥ २ ॥

*छन्दोऽर्थमिति केतुत्वेभ्यम् ॥ ३ ॥

- १०२ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोपाच्छण् ।
 १०३ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ।
 १०४ कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ।
 *प्रत्यक्षकारिग्रहणम् ॥ १ ॥
 *कलापिखाद्यायनग्रहणं ज्ञापकं वैशम्पायनान्ते-
 वासिषु प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य ॥ २ ॥
 *छन्दोगग्रहणं चेतस्या एतिसप्रज्ञः ॥ ३ ॥
 १०५ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।
 *पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः
 प्रतिषेधस्तुल्यकारणत्वात् ॥ १ ॥
 १०६ श्रौतकादिभ्यश्छन्दसि ।
 १०७ कठचरकाह्लुक् ।
 १०८ कलापिनोऽण् ।
 १०९ छगलिनो ढिनुक् ।
 ११० पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ।
 १११ कर्मन्दकुशाभ्यादिनिः ।
 ११२ तेनैकदिक् ।
 ११३ तसिश्च ।
 ११४ उरसो यच्च ।
 ११५ उपदाते ।
 ११६ कृते ग्रन्थे ।
 *कृते ग्रन्थे भक्षिकादिभ्योऽण् ॥ १ ॥
 *तद्विशेषेभ्यश्च ॥ २ ॥
 *योगविभागसिद्धम् ॥ ३ ॥
 ११७ संज्ञायाम् ।
 ११८ कुलालादिभ्यो बुञ् ।
 ११९ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादव् ।
 १२० तसेदम् ।
 *तसेदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिदमः प्रत्यक्ष-
 वाचित्वात् ॥ १ ॥
 *सिद्धं तु ययोगा परी तत्र ॥ २ ॥
 *अनन्तरादिषु च प्रतिषेधः ॥ ३ ॥
 *सिद्धं तु परिगणनात् ॥ ४ ॥
 *स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्यः ॥ ५ ॥
 *पत्राद्वाहो ॥ ६ ॥
 *स्थाद्वाहो ॥ ७ ॥
 *वहेस्तुरणिदं च ॥ ८ ॥
 *अग्नीषः शरणे रन्ध्रं च ॥ ९ ॥
 *समिधाभाधाने पेण्यण् ॥ १० ॥
 *चरणाद्धर्माज्ञापयोः ॥ ११ ॥
 १२१ रथाद्यत् ।
 १२२ पत्रपूर्वाद्व् ।

- १२३ पत्राच्चयुं परिपद्य ।
 १२४ हलसीराट्ठक् ।
 १२५ द्रन्द्वाहुन् वैरमैथुनिरुयोः ।
 *वैरं देवामुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥
 १२६ गोत्रचरणाहुन् ।
 १२७ सङ्गाङ्गलक्षणेष्वाज्यामण् ।
 *सङ्गादिषु घोषग्रहणम् ॥ १ ॥
 *सङ्गादिषु प्रत्ययस्य शिक्करणानर्थक्यं वृद्धत्वा-
 द्वातिपदिकस्य ॥ २ ॥
 *छिद्रयुंयस्त्वप्रतिषेधाथं तु ॥ ३ ॥
 १२८ चाकलादा ।
 १२९ छन्दोगौक्थिकयाप्तिरुयत्तुचनदान्यः ।
 १३० न दण्डमाणवान्तेवासिषु ।
 १३१ रैवतिकादिभ्यश्छः ।
 *रैवतिः ऋतुहास्तिपदावण् ॥ १ ॥
 १३२ आथर्वणिकस्येकलोपश्च ।
 १३३ तस्य विकारः ।
 *तस्यप्रकरणे तस्यपुनर्वचनं दैविकतिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥
 *तस्येदं वचनात् प्रज्ञः ॥ २ ॥
 *न वा संप्रत्ययः ॥ ३ ॥
 *अवयवे चाप्राणयोपधिदृष्टेभ्योऽतिवृत्तिः ॥ ४ ॥
 *अप्रत्ययदोष विप्रतिषेधानुपपत्तिर्नयनुत्तर्यात् ॥ ५ ॥
 *अनुवृत्तौ हि छोत्सर्गापवादविप्रतिषेधान्मयद् ॥ ६ ॥
 १३४ अवयवे च प्राण्योपधिदृष्टेभ्यः ।
 *विकारावयवयोरक्तम् ॥ १ ॥
 १३५ विस्वादिभ्योऽण् ।
 *विस्वादिषु गयीषुकाग्रहणं मयदप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥
 १३६ कोपघाच्च ।
 १३७ वपुजनुनोः पुक् ।
 १३८ ओरञ् ।
 १३९ अनुदात्तादेश्च ।
 *अनुदात्तादेश्चो विधाने आनुदात्तान्दीप उप-
 सख्यानम् ॥ १ ॥
 *पदस्य आनुदात्तादेश्चम् ॥ २ ॥
 *न वा समर्थस्यानुदात्तादिवात् ॥ ३ ॥
 *पदग्रहणं परिगणनार्थम् ॥ ४ ॥
 १४० पलाशादिभ्यो वा ।
 १४१ शम्याः प्लञ् ।
 १४२ मयङ्मैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः ।
 *मयङ्मैतयोर्बेचनमपवादविपर्ययेऽतिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥
 *प्लव्योरित्यर्थनिर्देशः ॥ २ ॥

- १४३ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ।
 १४४ गोश्च पुरीषे ।
 १४५ पिप्राच ।
 १४६ संज्ञायां कन् ।
 १४७ ग्रीहिः पुरोडाशे ।
 १४८ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ।
 १४९ द्वयचदउन्दसि ।
 १५० नोत्पद्गर्भयित्वात् ।
 १५१ तालादिभ्योऽण् ।
 १५२ जातरूपेभ्यः परिमाणे ।
 १५३ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।
 १५४ भित्तश्च तत्प्रत्ययात् ।

*विकाराययवयोर्विकाराययवयुक्तत्वान्मयदप्रति-
 पेशार्थं जितश्च तत्प्रत्ययादजो विधानम् ॥ १ ॥

*न वा दृष्टो ह्यययवे समुदायशब्दो विकारे च
 प्रकृतिशब्दस्त्वान्मयदभावः ॥ २ ॥

*विकाराययवशब्दप्रसङ्ग इति चेन्न तेनानभि-
 धानात् ॥ ३ ॥

*अभिधाने ह्यन्यतोऽपि मयदप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

*तस्मात्तत्प्रत्ययान्तालुग्वचनम् ॥ ५ ॥

१५५ क्रीतवत्परिमाणात् ।

*क्रीतवत्परिमाणादङ्ग च ॥ १ ॥

*अणो वृद्धान्मयद ॥ २ ॥

*ओरजोऽनुदाचादेरलक्ष ॥ ३ ॥

*मयदः प्राप्यम्बिप्रतिपेधेन ॥ ४ ॥

*न वाऽनवकाशत्वादपचादो मयद ॥ ५ ॥

*प्राप्यलक्ष ॥ ६ ॥

*तस्मान्मयद्विधाने प्राणिप्रतिपेधेन ॥ ७ ॥

*अनुदाचादेरन. प्राप्यम्बिप्रतिपेधेन ॥ ८ ॥

१५६ उग्राहुश्च ।

१५७ उमोर्णयोर्वा ।

१५८ एण्या ढञ् ।

१५९ गोपयसोर्यत् ।

१६० द्रोश्च ।

१६१ माने वयः ।

१६२ फले लुक् ।

*फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रवृत्त्यन्तरत्वात् ॥ १ ॥

*पुङ्गवददर्शनप्रसङ्ग इति चेद्वृत्ते लुग्वचनम् ॥ २ ॥

१६३ लुशादिभ्योऽण् ।

१६४ जाम्बा वा ।

१६५ लुए च ।

*लुपकारणे फलपाकलुपासुपसत्त्वानम् ॥ १ ॥

*पुष्पमूलेषु च बहुलम् ॥ २ ॥

१६६ हरीतक्यादिभ्यश्च ।

१६७ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौलुक् च ।

अथ चतुर्थाऽध्याये

चतुर्थः पादः ।

१ ग्रामहतेष्टम् ।

*अप्रकरणे उदाहेति मातृवादिभ्य उपसंख्यानम् ।

*आहो प्रभूवादिभ्यः ॥ २ ॥

*पृच्छतौ मुञ्जावादिभ्यः ॥ ३ ॥

*गच्छतौ परद्वारादिभ्यः ॥ ४ ॥

२ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ।

३ संस्कृतम् ।

४ कुलत्थकोपधादण् ।

५ तरति ।

६ गोपुच्छाट्टन् ।

७ नोद्यचष्टन् ।

८ चरति ।

९ आकर्षात् णल् ।

*आकर्षात्पपांदिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

भावसथात्किंसादेः पितः पठेत् उगधिकारे ॥ १ ॥

१० पर्पादिभ्यः घृन् ।

११ श्वगणाट्टञ् च ।

१२ वेतनादिभ्यो जीवति ।

१३ वल्लकयविक्रयाट्टन् ।

१४ आयुधाच्छ च ।

१५ हस्त्युत्सङ्गादिभ्यः ।

१६ भ्रूवादिभ्यः घृन् ।

१७ विभाषा विवधात् ।

*वीयधाचेति वक्तव्यम् ॥ १ ॥

१८ अण् कुटिलिकायाः ।

१९ निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः ।

२० त्रेर्मन्त्रित्यम् ।

*त्रेर्मन्त्रित्यवचन विपयार्थम् ॥ १ ॥

*तत्र यथाधिकार उद्विपयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

२१ अपमित्ययाचित्ताभ्यां कन्कनो ।

२२ संसृष्टे ।

२३ चूर्णादिनिः ।

२४ लण्णाहुक् ।

*लण्णाहुग्वचनानर्थक्यं रसयाचित्वात् ॥ १ ॥

*असृष्टे च दर्शनात् ॥ २ ॥

*सृष्टे चादर्शनात् ॥ ३ ॥

- २५ मुद्रादण् ।
 २६ व्यञ्जनैरुपसिके ।
 २७ ओजः सहोऽम्भसा वर्तते ।
 २८ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोलमूलम् ।
 २९ परिमुञ्चं च ।
 ३० प्रयच्छति गर्हाम् ।
   प्रयच्छति गर्हाय ॥ १ ॥
   मेखाहोपो वा ॥ २ ॥
   *बुद्धेर्बुद्धिभावः ॥ ३ ॥
 ३१ कुसीददशोकादशात् छन्द्यचो ।
 ३२ उच्छति ।
 ३३ रक्षति ।
 ३४ शब्ददुर्गं करोति ।
 ३५ पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।
 ३६ परिपन्थं च तिष्ठति ।
 ३७ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ।
 ३८ जाक्रन्दादृम् च ।
 ३९ पदोत्तरपदं गृह्णाति ।
 ४० प्रतिकण्ठार्थललामं च ।
 ४१ धर्मं चरति ।
   *अयर्मांश्च ॥ १ ॥
 ४२ प्रतिपथमेति ठञ्च ।
 ४३ समवायान् समवैति ।
 ४४ परिपदो ण्यः ।
 ४५ सेनाया वा ।
 ४६ संक्षार्या ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ।
 ४७ तस्य धर्म्यम् ।
 ४८ अण् महिष्यादिभ्यः ।
 ४९ क्रतोञ्ज् ।
   *नृनराभ्यामभ्यवनम् ॥ १ ॥
   *विदासितुरिदलोपश्च ॥ २ ॥
   *विभाजयितुर्णिगोपश्च ॥ ३ ॥
 ५० अवक्रयः ।
 ५१ तदस्य पण्यम् ।
 ५२ लयणादृम् ।
 ५३ कितरादिभ्यः घृन् ।
 ५४ शलालुनोऽन्यतरस्याम् ।
 ५५ शिल्पम् ।
 ५६ मनुकदशेपदण्यतरस्याम् ।
 ५७ प्रहरणम् ।
 ५८ परश्वधादृन् च ।
 ५९ शक्तिपटयोरीरुम् ।
 ६० अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ।

- ६१ शीलम् ।
 ६२ छत्रादिभ्यो णः ।
 ६३ कर्माध्ययने वृत्तम् ।
 ६४ वत्तचपूर्वपदादृम् ।
 ६५ हितं भक्षाः ।
   हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः ॥ १ ॥
   *इतरया ह्यनिर्देशः ॥ २ ॥
 ६६ तदस्य दीयते नियुक्तम् ।
 ६७ ध्याणामांसैदनाद्विठन् ।
 ६८ भक्तादण्यतरस्याम् ।
 ६९ तत्र नियुक्तः ।
 ७० जगारान्तादृन् ।
 ७१ अध्यायिन्यदेशकालात् ।
 ७२ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ।
 ७३ निरुटे वसति ।
 ७४ आवसथात् छल् ।
 ७५ प्राग्घताच्च ।
 ७६ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ।
   *वहत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्यय-
   विधानानर्थक्यं विहितत्वात् ॥ १ ॥
   *शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थोऽयत्वात् प्रत्यय-
   विधानस्यार्थसामान्यासिद्धम् ॥ २ ॥
 ७७ धुरो यद्भक्तौ ।
 ७८ खः सर्वधुरात् ।
 ७९ एकधुरात्तुल्यं च ।
 ८० शकटादण् ।
 ८१ हलसीरादृम् ।
 ८२ संक्षार्या जन्त्याः ।
   *जन्म्या इति निपातनानर्थक्यं पञ्चमीनिर्देशत्वात् ॥ १ ॥
 ८३ विध्यत्यधनुषा ।
   *विध्यत्यधनुषेण ॥ १ ॥
   *इतरया ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ २ ॥
 ८४ धनगणं लब्धा ।
 ८५ अघ्राण्यः ।
 ८६ चशं गता ।
 ८७ पदमस्मिन्मदयम् ।
 ८८ मूलमस्यावर्दि ।
 ८९ संक्षार्यां धेनुप्या ।
 ९० गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ।
 ९१ नौययोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्य-
   तुल्यप्राप्यतध्यानाभ्यसमसमितसंमिनेषु ।
 ९२ धर्मपव्यर्थन्यायादनपते ।

- १३ छन्दसो निर्मिते ।
 १४ उरसोऽण् च ।
 १५ हृदयस्य प्रियः ।
 १६ बन्धने चर्प्य ।
 १७ मतजनहृत्कारणजल्पकर्षेणु ।
 १८ तत्र साधुः ।
 १९ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ।
 १०० भक्ताण्यः ।
 १०१ परिपदो ण्यः ।
 १०२ कथादिभ्यष्टकृ ।
 १०३ गुडादिभ्यष्टञ् ।
 १०४ पथ्यतिथियसतिसप्तदेवञ् ।
 १०५ समाया यः ।
 १०६ दृष्टञ् ।
 १०७ समानतीर्थवासी ।
 १०८ समानोदरे शयिते ओ चोदात्तः ।
 १०९ लोदराद्यः ।
 ११० भवे छन्दसि ।
 १११ पाथोनदीभ्यां ण्यण् ।
 ११२ वेशन्तहिमयद्रयामण् ।
 ११३ ज्योतसो विभाषा उपङ्गौ ।
 ११४ सगर्भसयुयसनुताद्यन् ।
 ११५ तुप्रादन् ।
 ११६ अग्राद्यत् ।
 ११७ घञ्छौ च ।
 ११८ समुद्राभ्रादः ।
 ११९ यर्हिपि इत्तम् ।
 १२० दूतस्य भागकर्मणी ।
 १२१ रक्षोयातूनां हननी ।
 १२२ देवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ।
 १२३ असुरस्य सम् ।
 १२४ मायायामण् ।
 १२५ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्
 च मतोः ।
 १२६ अभ्यिमानण् ।
 १२७ वयस्यासु भूषो मनुष्ये ।
 १२८ मत्वर्थे मासतन्वोः ।
 *मासतन्वोरन्तरार्थे वा ॥ १ ॥
 *लुगकारेकारेफाश्च ॥ २ ॥
 १२९ मधोर्ज च ।
 १३० ओजसोऽहनि यत्तौ ।
 १३१ वेशोयशआदिर्भंगाद्यत् ।
 १३२ ख च ।
 १३३ पूर्वः कृतमिनियौ च ।

- १३४ अङ्गिः संस्कृतम् ।
 १३५ सहस्रेण संमितौ घः ।
 १३६ मतौ च ।
 १३७ सोममर्हति यः ।
 १३८ मये च ।
 १३९ मघोः ।
 १४० वसोः समूहे च ।

*अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *छन्दसि बहुभिर्यस्यैवपसंख्यानम् ॥ २ ॥
 *अग्निरीशे वसन्त्यस्य ॥ ३ ॥
 *स्वार्थविज्ञानादिसद्वन् ॥ ४ ॥

- १४१ नक्षत्राद् घः ।
 १४२ सर्वदेयाच्चात्तिल् ।
 १४३ शिवशमरिष्टस्य करे ।
 १४४ भावे च ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

- १ प्राक् क्रीताच्छः ।

*प्राग्बचन उक्तम् ॥ १ ॥

- २ उगवादिभ्यो यत् ।

*यन्व्यावनः पूर्वविप्रतिषिद्धं सनद्वयानहौ
 प्रयोजनम् ॥ १ ॥

*दञ्च ॥ २ ॥

*हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यत् ॥ ३ ॥

*अप्रविकारेभ्यश्च ॥ ४ ॥

*नाभेर्नभभाये प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभाषाद् ॥ ५ ॥

*सिद्धं तु शास्त्रादियु यचनात् हस्तत्वं च ॥ ६ ॥

*नभ्यासु लुग्वचनम् ॥ ७ ॥

- ३ कम्बलाद्य संज्ञायाम् ।

- ४ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।

*हविरपूपादिभ्योऽप्राप्ते ॥ १ ॥

- ५ तस्यै हितम् ।

- ६ शरीरावयवाद्यत् ।

*यत्प्रकरणे रथाच्च ॥ १ ॥

- ७ खलपवमापतिलवृषन्नक्षत्राद्यश्च ।

- ८ अजाविभ्यां ध्यञ् ।

- ९ आत्मनृविश्वजनभोगोत्तरपदात्तः ।

*भोगोत्तरपदात्तविधानेऽसिद्धेः पूर्वपदाद्य-
 हितत्वात् ॥ १ ॥

*भोगीनरीति चेद्वाच्यम् ॥ २ ॥

- राजाचार्याभ्यां नित्यम् ॥ ३ ॥
 तत्प्रधाने पञ्चतनादुपसंख्यानम् ॥ ४ ॥
 सर्वजनादृज ॥ ५ ॥
 महावनाचित्यम् ॥ ६ ॥
 १० सर्वपुरुषाभ्यां गृह्यौ ।
 सर्वोणस्य वाक्चनम् ॥ १ ॥
 पुरुषाद्विधे ॥ २ ॥
 ११ माणवचरकाभ्यां खम् ।
 १२ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।
 तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्टम् ॥ १ ॥
 न वा प्रयोजनेन कृतयात् ॥ २ ॥
 १३ छदिरुपधिवलेद्वम् ।
 उपपद्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपपत्त्यात् ॥ १ ॥
 सिद्धं तु कृदन्तस्य स्वाधेऽभ्यवचनात् ॥ २ ॥
 १४ अपभोषानहोर्न्यः ।
 १५ चर्मणोऽम् ।
 १६ तदस्य तदसिन्त्सादिति ।
 १७ परिखाया दम् ।
 १८ माग्यतेष्टम् ।
 १९ आर्हादिगोपुच्छसंख्यापरिमाणाद्वक् ।
 अगादयः प्रागाहोवेद्वं पद्विधिः ॥ १ ॥
 यद्ये पचनार्हसिद्धमिति चेन्मार्सोदुमिद्रादिप्राप्तिः २
 भाहाभेजोऽनादिप्राप्तिमसह ॥ ३ ॥
 उक्तं वा ॥ ४ ॥
 २० असमासे निष्कादिभ्यः ।
 निष्कादिभ्यस्तमासग्रहणं शापकं पूर्वत्र तदन्वा-
 प्रतिषेधस्य ॥ १ ॥
 प्रापयतेः सङ्घापूर्वपदानां तदन्वग्रहणमनुक्ति ॥ २ ॥
 २१ श्रुताया अन्यतापशते ।
 श्रुतमतिषेधस्य श्रुताप्राप्तिप्रतिषेधः ॥ १ ॥
 २२ संख्याया प्रतिशदन्तायाः कन् ।
 प्रतिषेधाद्विग्रहणमिति चरधेवग्रहणागिनदम् १
 २३ यतो रिश ।
 २४ विद्यतिविद्यकृपां द्रुतसंज्ञायाम् ।
 २५ रंमाट्टिन् ।
 टिडिप्योच ॥ १ ॥
 काटिप्यनादाप्रतिषेध ॥ २ ॥
 २६ शृङ्गमन्यतरायाः ।
 २७ तजमानपिशातकटाद्व्यवसनादृज् ।
 २८ अपभर्तृदिगोऽगमसंज्ञायाम् ।
 दिगोऽगमसंज्ञायाम् ॥ १ ॥

- संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाहोपस्य ॥ २ ॥
 उक्तं संख्याये प्रयोजनं तस्मादिहाभ्यर्थग्रहणा-
 नर्थक्यम् ॥ ३ ॥
 २९ विभार्पा कार्पापणसहस्राभ्याम् ।
 कार्पापणसहस्राभ्यां सुवर्णततमानयोरुपसंख्यानम् १
 ३० द्वित्रिपूर्वाभिष्ठात् ।
 ३१ विस्ताच्च ।
 द्वित्रिभ्यां द्वेयोग्यम् ॥ १ ॥
 तत्र च बहुमहणम् ॥ २ ॥
 ३२ विंशतिकात् यः ।
 ३३ खार्या ईकन् ।
 खार्या ईकन् केवलायाश्च ॥ १ ॥
 काकिप्याक्षोरुपसंख्यानम् ॥ २ ॥
 केवलायाश्च ॥ ३ ॥
 ३४ पणपादमापशतायत् ।
 ३५ शणादा ।
 शतशणाभ्यां वा ॥ १ ॥
 द्वित्रिपूर्वादिष्व ॥ २ ॥
 ३६ द्वित्रिपूर्वादिष्व च ।
 ३७ तेन क्रीतम् ।
 तेन क्रीतमिति कृतात् ॥ १ ॥
 भक्त्येकान्तात् ॥ २ ॥
 संवेदकवचनाद् द्विगोक्षोरुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥
 उक्तं वा ॥ ४ ॥
 ३८ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ।
 तस्यनिमित्तप्रकरणे यावत्पिण्डेष्वेवमभ्यः दामन-
 कोपनबोधदसंख्यानम् ॥ १ ॥
 संनिपात्य च ॥ २ ॥
 ३९ गोक्ष्यचोऽसंख्यापरिमाणाभादेर्यत् ।
 यत्प्रकरणे मध्यवर्षताय ॥ १ ॥
 ४० पुत्राच्छ च ।
 ४१ सपेभूमिशुषीभ्यामणजं ।
 ४२ तन्नेभ्यः ।
 ४३ तत्र विरितं तति च ।
 ४४ लोकसर्पलोकाद्वम् ।
 ४५ तस्य पापः ।
 ४६ पात्राय च ।
 ४७ तदसिन् वृक्षायतामशुकोपदा दीपने ।
 वृक्षायतामशुकोपदा दीपने ॥ १ ॥
 ४८ पूजार्थाद्वम् ।
 पूजार्थाद्वम् ॥ १ ॥

४९ भागाद्यच्च ।
५० तद्धरति वहत्यावहति भारादंशादिभ्यः ।

५१ वल्लद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ।

५२ सम्भनत्यवहरति पचति ।

*तत्पचतीति द्रोणादृच ॥ १ ॥

५३ आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् ।

५४ द्विगोष्ठश्च ।

५५ कुलिजाद्युक्त्वौ च ।

*कुलिजाचेति सिद्धे लुक्प्रमहणानर्थक्यं पूर्वसिद्ध-
त्रिकभावात् ॥ १ ॥

५६ सोऽस्यांशवत्प्रभृतयः ।

५७ तदस्य परिमाणम् ।

५८ संख्यायाः संज्ञासंघट्टनाध्ययनेषु ।

*संज्ञाया स्तार्थे ॥ १ ॥

*तच्च परिमाणेति ॥ २ ॥

*जीयितपरिमाणे चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

*जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थक्यं पचनं कालादिति
सिद्धत्वात् ॥ ४ ॥

*इह वचने हि लुक्प्रसङ्गः ॥ ५ ॥

*अन्येभ्योऽपि दृश्यते पारदावाच्यम् ॥ ६ ॥

*उक्तं वा ॥ ७ ॥

*सोमे ऽविधिः पञ्चदशाचर्यः ॥ ८ ॥

५९ पङ्क्तिर्विंशतिर्विशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पट्टि-
सप्तत्यशीतिनवतिशतम् ।

*विंशत्यादयो द्वादशैश्चेत्सप्तसप्तचनानुपपत्तिः ॥ १ ॥

*परिमाणेति चेत् पुनः स्थायं प्रत्ययविधानम् ॥ २ ॥

*पट्टीवचनविधिश्च ॥ ३ ॥

*अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानादयथा सहस्रादिषु ॥ ४ ॥

६० पञ्चदशतौ वर्गे वा ।

६१ सप्तनोऽञ्छन्दसि ।

६२ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्गहणे संज्ञायां ङण् ।

६३ तदहति ।

६४ छेदादिभ्यो नित्यम् ।

*छेदादिपदिभ्यो विप्रहर्दनाभित्यप्रमहणानर्थक्यम् ॥ १ ॥

*विकारायमिति चेदुक्तादिभित्तुल्यम् ॥ २ ॥

६५ शीर्षच्छेदाद्यच्च ।

६६ दण्डादिभ्यो यः ।

६७ छन्दसि च ।

६८ पानादर्थश्च ।

६९ कर्दकरदक्षिणाच्छ च ।

७० स्थालीविलात् ।

७१ यज्ञतिग्मभ्यां घञ्जौ ।

*यज्ञतिग्मभ्यां तत्कर्मोद्दीत्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

७२ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ।

*उद्धृत्यशीत्यनिर्देशोऽत्रादितेनात् ॥ १ ॥

५६ पा० च०

*इत्यज्योश्च दर्शनात् ॥ २ ॥

७३ संशयमापन्नः ।

७४ योजनं गच्छति ।

*योजनं गच्छतीति क्रीडाशतयोजनशतयोरुप-

सख्यानम् ॥ १ ॥

*चवोऽभिगमनमर्हतीति च ॥ २ ॥

७५ पथः पक्नू ।

७६ पन्थो ण नित्यम् ।

७७ उत्तरपथेनाहतं च ।

*आहृत्यकरणे वारिजल्लस्यलकान्तादुपसंख्येता-

दुपसख्यानम् ॥ १ ॥

*अजपथशङ्कुपथाभ्यां च ॥ २ ॥

*मधुकमरिचयोरण् स्थलात् ॥ ३ ॥

७८ कालात् ।

७९ तेन निर्दुश्चम् ।

८० तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ।

*अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थक्यत्वादर्शनात् ॥ १ ॥

*सिद्धं तु चतुर्थानिर्देशात् ॥ २ ॥

८१ मासादयसि यत्स्वजौ ।

८२ द्विगोर्यप् ।

८३ पण्मासाण्यश्च ।

८४ अवयसि ठञ्च ।

*अवयसि ठञ्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षः ॥ १ ॥

८५ समायाः खः ।

८६ द्विगोर्वा ।

८७ राश्वहः संसत्सराच्च ।

८८ वर्षालुक् च ।

८९ चित्तवति नित्यम् ।

९० पट्टिकाः पट्टिराणेण पच्यन्ते ।

*पट्टिके सप्तप्रमहणम् ॥ १ ॥

*उक्तं वा ॥ २ ॥

९१ वत्सरान्ताच्छन्दसि ।

९२ संपरिपूर्वात् ख च ।

९३ तेन परिज्यलभ्यकार्यसुकरम् ।

९४ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।

*तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाश्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*वचरतीति च ॥ २ ॥

*अवान्तरदीक्षाभ्यो हिति ॥ ३ ॥

*अष्टाचत्वारिंशतो दुश्च ॥ ४ ॥

*चातुर्मासानां यलोपश्च ॥ ५ ॥

*चातुर्मासाण्यो यथे तत्र भये ॥ ६ ॥

*संज्ञायाम् ॥ ७ ॥

९५ तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ।

९६ तत्र च दीयते कार्यं भववत् ।

*कार्यग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

९७ व्युष्टादिभ्योऽण् ।

*अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

९८ तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ।

९९ संपादिनि ।

१०० कर्मवेपाद्यत् ।

१०१ तस्यै प्रभवति संतापादिभ्यः ।

१०२ योगाद्यच्च ।

१०३ कर्मण उक्तम् ।

१०४ समयस्तदस्य प्राप्तम् ।

१०५ क्तोरण् ।

१०६ छन्वति घञ् ।

१०७ कालाद्यत् ।

१०८ प्रकृष्टे ङञ् ।

१०९ मयोजनम् ।

११० विशाखापादावण्मन्थदण्डयोः ।

१११ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ।

*उप्रकरणे चित्तिपुरिपदिरुहिमकृतेरनास्तपूर्वपवा-
हुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*स्वगौदिभ्यो यत् ॥ २ ॥

*पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक् ॥ ३ ॥

११२ समापनात् सपूर्वपवात् ।

११३ येकागारिकद् चौरैः ।

*एकागाराधिपातमानर्थक्यं ङञ्प्रकरणात् ॥ १ ॥

११४ आकालिकडाघन्त्ववचने ।

*आकालाधिपातमानर्थक्यं ङञ् प्रकरणात् ॥ १ ॥

*आकालाहंश्च ॥ २ ॥

११५ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ।

११६ तत्र तस्यै ।

११७ तदर्हम् ।

११८ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ।

*स्त्रीपुंसाभ्यां यत्सुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

११९ तस्य भावस्त्यतलौ ।

*स्त्रीपुंसाभ्यां त्यतलोत्पसंख्यानम् ॥ १ ॥

*भावचनं च ॥ २ ॥

*अपवादसमावेशाद् सिद्धम् ॥ ३ ॥

*तस्य भाग इत्यभिप्रायादिभ्यस्तिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

*सिद्धं तु यस्य गुणस्य भावाद् ब्रह्म्ये शब्द-
निवेशाद्भिधाने त्यतलौ ॥ ५ ॥

*यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति च तेषां
भावस्वरूपिण्ये ॥ ६ ॥

*उक्तं वा ॥ ७ ॥

*स्वतत्त्वभ्यां नञ्समासः पूर्वविभक्तिपिद्धं त्वतलोः

स्वरसिद्धयर्थम् ॥ ८ ॥

*वा छन्दसि ॥ ९ ॥

*नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपद-

युद्धयर्थम् ॥ १० ॥

१२० आ च त्वात् ।

*आ च त्वादिति चकारकरणमपवादसमावेशार्थम् ॥ १ ॥

१२१ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवट-

युधकतरसलसेभ्यः ।

न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

१२२ पृश्वादिभ्य इमनिज्या ।

*पृश्वादिभ्यो वावचनमण्डसमावेशार्थम् ॥ १ ॥

१२३ वर्णदृढादिभ्यः प्यञ् च ।

१२४ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।

*ब्राह्मणादिषु चातुर्थ्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*अर्हंतो जुञ्च ॥ २ ॥

१२५ स्तेनाद्यन्नलोपश्च ।

१२६ सख्युर्यः ।

१२७ कपिशाल्योर्दङ् ।

१२८ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।

१२९ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ।

१३० हायनान्त्युवादिभ्योऽण् ।

*अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्य घलोपश्च ॥ १ ॥

१३१ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ।

१३२ योपधाहुरूपोच्चाहुर्य् ।

१३३ दृन्धमनोष्ठादिभ्यश्च ।

१३४ गोत्रचरणाच्छलाधात्याकारतद्वैतेषु ।

१३५ होवाभ्यदछः ।

१३६ ब्रह्मणस्त्यः ।

अथ पञ्चमेऽध्याये

द्वितीयः पादः ।

१ धान्यानां भवने क्षेत्रे खद्युः ।

२ व्रीहिशाल्योर्दङ् ।

३ यक्षयक्षकगष्टिकाद्यत् ।

४ विभाषा तिलमापोनाभङ्गाशुभ्यः ।

*तिलादिभ्यः छञ्च ॥ १ ॥

*उभाभङ्गयोरपान्यत्वात् ॥ २ ॥

५ सपेचमणः छतः खयमौ ।

६ यथाहुरसंमुखस्य दर्शनः राः ।

*संमुखेति खमसान्तलोपः ॥ १ ॥

७ तत्सर्वादिः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ।

८ आमपदं प्राप्नोति ।

९ अनुपदसर्वात्राया नयं वद्धामक्षयतिनेयेषु ।

१० परोचरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।

परोचरे परस्योत्वचनम् ॥ १ ॥

परपरतराणां परम्परभावः ॥ २ ॥

११ अचारपारात्यन्तानुक्रमं गामी ।

१२ समां समां विजायते ।

समां समां विजायते इति यलोपवचनाद्-
लुगिविज्ञानम् ॥ १ ॥

समां समां विजायत इति यलोपवचनाद्-
लुगिविज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वचनम् ॥ २ ॥

सिद्धं तु पूर्वपदस्य यलोपवचनात् ॥ ३ ॥

अनुपत्तादुत्तरपदस्य वाचचनम् ॥ ४ ॥

१३ अद्यभ्वीनावद्यन्धे ।

१४ आगर्वाणः ।

गोराहृपूर्वादा तस्य गोः प्रतिदानाकारिणि स्त्रः ॥ १ ॥

१५ अनुग्वलंगामी ।

१६ अघ्नो यत्प्रो ।

१७ अभ्यमित्राच्छ च ।

१८ गोष्ठात् खलू भूतपूर्वे ।

१९ अश्वस्यैकाहगमः ।

२० शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ।

२१ ब्रातेन जीवति ।

२२ साक्षपदीनं सत्यम् ।

२३ द्वैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ।

श्लोकोदोहस्य द्वियङ्ग्यादेवाः संज्ञायां तस्य
विकारे ॥ १ ॥

२४ तस्य पारुमूले पीठ्यादिकर्णादिभ्यः
कुणल्लाहचो ।

२५ पक्षातिः ।

२६ तेन वित्तञ्चुपुच्यणो ।

२७ विनञ्म्यां नानात्रौ न सह ।

२८ वेः शालच्छूटयौ ।

२९ संप्रोदश्च कटच् ।

कटचप्रकरणे भला वृत्तिलोमाभ्यो रजस्वप-
सम्मानम् ॥ १ ॥

भद्रयात्रा ॥ २ ॥

गोष्ठादयः स्वानादिषु पशुनामादिभ्यः ॥ ३ ॥

उपमानाश्च सिद्धम् ॥ ४ ॥

३० अयात् फुटारच ।

३१ नते नासिपायाः संज्ञायां दीटज्जाटज्जटचः ।

३२ नैर्यङ्गिरीसचो ।

३३ इनचिपटचिकचि च ।

इनचिपटचकाः चिकचिकचिदेशाश्च ॥ १ ॥

अक्षिप्यस्य चिल्लिपुत्रास्य चक्षुषी ॥ २ ॥

३४ उपाधिभ्यां त्यक्त्रासत्रारूढयोः ।

३५ कर्मणि घटोऽठच् ।

३६ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।

३७ प्रमाणे द्वयसज्दम्भमात्रचः ।

भवत्पन्तात्सार्ये द्वयसज्मात्रचौ पटुलम् ॥ १ ॥

३८ पुरुषहस्तिभ्यामणच् ।

३९ यचदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।

वतुष्पकरणे युष्मदसज्जरां छन्दसि साष्टय
उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

४० किमिदंभ्यां यो घः ।

४१ किमः संख्यापरिमाणे ङति च ।

४२ संख्याया अवयवे तयप् ।

भवयवविधानेऽवयवमिति प्रत्ययः ॥ १ ॥

४३ द्वित्रिभ्यां तयस्यायत्वा ।

४४ उभादुदाचो नित्यम् ।

४५ तदसिन्नाधिकमिति दशान्ताद्ङः ।

अविधाने परिमाणसंज्ञानामाधिक्यस्याधि-
करणाभावाद्निर्देशः ॥ १ ॥

सिद्धं तु पञ्चमीनिर्देशात् ॥ २ ॥

४६ श्दन्तर्विशतेश्च ।

शङ्कहणेऽन्तप्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात् तदा-
देरधिकार्यम् ॥ १ ॥

संख्याग्रहणं च ॥ २ ॥

विशतेभ्य ॥ ३ ॥

४७ संख्याया गुणस्य निमाने मयद् ।

निमाने गुणिसि ॥ १ ॥

भूयसः ॥ २ ॥

एकोऽन्यतरः ॥ ३ ॥

समानानाम् ॥ ४ ॥

निमेये चापि द्यते ॥ ५ ॥

४८ तस्य पूरणे ङद् ।

तस्य पूरण इत्यतिमसङ्गः ॥ १ ॥

सिद्धं तु संख्यापूरण इति पचनम् ॥ २ ॥

यस्य वा आवादन्यसंस्कारं तत्र ॥ ३ ॥

४९ नान्तादसंख्यादेर्मद ।

मयादिषु संख्यादिचर्चिर्देशः ॥ १ ॥

मस्यपान्तरे हि सांख्ये स्तरे दोषः ॥ २ ॥

५० धट् च छन्दसि ।

५१ पदकृतिकतिपयचतुरां शुक् ।

*चतुरद्वयतावायधरलोपश्च ॥ १ ॥

*धदशुकोः पृथक्करणं पदान्तविधिप्रतिषेधायेम् ॥ २ ॥

५२ बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् ।

*यदुक्तकतिपयवत्तनां छिन्नविशिष्टादुत्पत्तिः ॥ १ ॥

*युवद्वचनं च ॥ २ ॥

५३ यतोऽरिथुक् ।

५४ द्वेस्तीयः ।

५५ त्रेः संप्रसारणं च ।

५६ विशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ।

५७ नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ।

५८ पक्षादेश्चासंख्ययादेः ।

५९ मत्तौ छः सूक्तसाम्नोः ।

*उप्रकरणे अनेकपदादि ॥ १ ॥

*सिद्धं ॥ मातिपदिकविज्ञानात् ॥ २ ॥

*स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति यचनात् ॥ ३ ॥

*भाषायाश्चानामान्यभाष्यं स्वरपर्यानुपूर्वी-

देशकालनियतयात् ॥ ४ ॥

*पदैकदेशमुपलोपदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

६० अध्यायानुवाकयोर्लुक् ।

*अध्यायानुवाकान्यां वा लुक् ॥ १ ॥

६१ विमुक्तादिभ्योऽण् ।

६२ गोपदादिभ्यो वृत् ।

६३ तत्र कुशलः पथः ।

६४ आकषादिभ्यः फन् ।

६५ धनहिरण्यात्कामे ।

*धनहिरण्यात्कामाभिधाने ॥ १ ॥

*पश्यं प्रतिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

६६ स्वाहेभ्यः प्रतिष्ठे ।

६७ उदरादृगायूने ।

६८ सख्येन परिजातः ।

६९ अजं हाती ।

७० तन्मादचिरापहते ।

७१ प्राखणकोष्णिके संज्ञायाम् ।

७२ शीतोष्णाम्नां कारिणि ।

७३ अधिकम् ।

७४ अनुवाचिकाभीकः कमिता ।

७५ पार्धेनान्विच्छति ।

७६ अयःशूलदण्डानिनाम्नां टहृत्तौ ।

७७ तारतिर्धं ग्रहणमिति लुग्या ।

*शार्त्तायं ग्रहणमिति पुनरावधानार्थं

विभाषायाश्चान्यात् ॥ १ ॥

*भावतियेन गृह्यतीति लुक् च ॥ २ ॥

७८ स एषां ग्रामणीः ।

७९ शृङ्खलमस्य वन्धनं करभे ।

*शृङ्खलमस्य वन्धनं करभ इत्यतिदेशः ॥ १ ॥

*सिद्धं तु वदन्निर्देशालुक् च ॥ २ ॥

८० उत्क उन्मनाः ।

८१ कालप्रयोजनाद्रोगे ।

८२ तदसिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ।

*प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इतिः ॥ १ ॥

८३ कुलमापादन् ।

८४ श्रोत्रियश्चन्दोऽधीते ।

*श्रोत्रियश्चन्दोऽधीत इति पाक्यार्थे पदयचनात् ॥ १ ॥

*चन्दसो वा श्रोत्रभावः, तदधीत इति घञ् ॥ २ ॥

८५ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ।

*इतिठनोः समानकालग्रहणम् ॥ १ ॥

*उक्तं वा ॥ २ ॥

८६ पूर्वादितिः ।

८७ सपूर्वाद्य ।

८८ इष्टादिभ्यश्च ।

८९ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ।

९० अनुपचक्षेष्टा ।

९१ साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ।

९२ क्षेत्रियचरक्षेत्रे चिकित्सः ।

*क्षेत्रियः श्रोत्रियवत् ॥ १ ॥

*परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स इति परलोपो घञ् ॥ २ ॥

९३ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रखट्वमिन्द्र-

जुष्टमिन्द्रदक्षमिति वा ।

९४ तदस्यास्त्यसिन्निति मत्पु ।

*मनुष्यभृतयः सन्मात्रे इति चेदतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

*उक्तं वा ॥ २ ॥

*गुणवचनेभ्यो मनुषो लुक् ॥ ३ ॥

*अभ्यतिरेकास्तिद्धमिति चेद् दृष्टो व्यतिरेकः ॥ ४ ॥

*तथा च छिन्नयचनात्तिरिः ॥ ५ ॥

९५ रसादिभ्यश्च ।

*रसादिभ्यः पुनर्यचनमन्यमिष्टावधेम् ॥ १ ॥

९६ प्राणिस्वादातो लज्जन्तरस्याम् ।

९७ सिध्मादिभ्यश्च ।

*छत्रम्यतरस्यामिति तमुच्यते ॥ १ ॥

*पिच्छार्द्राभ्यस्तुङ्गादिनां मानावोगकत्वं

उत्पन्नमसमावेद्यात् ॥ २ ॥

*यच्च च पुनर्यचनं तत्तद्विभाषार्थम् ॥ ३ ॥

- ९८ वत्सांसाभ्यां कामचले ।
 ९९ फेनादिलच ।
 १०० लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।
 *नप्रकरणे दृष्टा इत्यत्र च ॥ १ ॥
 *विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥ २ ॥
 १०१ प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ।
 *वृत्तेश्च ॥ १ ॥
 १०२ तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।
 १०३ अपच ।
 *तपसो विष्वचनमण्विधानात् ॥ १ ॥
 *अण्प्रकरणे उयोश्चादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ २ ॥
 १०४ सिकताशर्कराभ्यां च ।
 १०५ देशे लुघिलचौ च ।
 १०६ दन्त उन्नत उरच् ।
 १०७ ऊपसुपिमुष्कमधो रः ।
 *नप्रकरणे खमुपकुञ्जभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *नराद्य ॥ २ ॥
 १०८ घुहुभ्यां मः ।
 १०९ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।
 *नप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *छन्दसीविनिपी च ॥ २ ॥
 *मेघारथाभ्यामिरनिचौ ॥ ३ ॥
 ११० गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।
 १११ काण्डाण्डादीरक्षीरचौ ।
 ११२ रजःकृष्यासुतिपरिपदो वलच् ।
 *वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि इत्यते ॥ १ ॥
 ११३ दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।
 ११४ ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विधूर्जस्वल-
 गोमिन्मलिनमलीमसाः ।
 ११५ अत इनिठनौ ।
 *इनिठनोरिकाक्षराज्यतिषेधः ॥ १ ॥
 ११६ त्रीणादिभ्यश्च ।
 *शिखायवसदादिभ्यो नियमस्यावचन निवर्तकत्वात् ॥
 ११७ तुन्दादिभ्य इलच् ।
 ११८ एकगोपूर्वाङ्गिन् नित्यम् ।
 ११९ शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ।
 १२० रूपादाहतप्रशंसयोर्प ।
 *यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि इत्यते ॥ १ ॥
 १२१ अस्मायामेधास्त्रजो विनिः ।
 १२२ बहुलं छन्दसि ।
 *छन्दोविन्प्रकरणेऽप्राप्तेखलाद्भयोभयस्त्रज-
 ह्ययानां वीर्घ्य ॥ १ ॥

- *सर्वत्रामयस्य ॥ २ ॥
 *शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ ३ ॥
 *फलवर्हाभ्यामिनच् ॥ ४ ॥
 *हृदयाचालुरन्यतरस्याम् ॥ ५ ॥
 *सीतोष्णकुम्भस्यस्र सहते ॥ ६ ॥
 *हिमाचेलु ॥ ७ ॥
 *बलाचोलः ॥ ८ ॥
 *वातात्समूहे च ॥ ९ ॥
 *पर्वमरुद्वया तप् ॥ १० ॥
 *ददातिवृत्त वा ॥ ११ ॥
 १२३ ऊर्णाया युस् ।
 १२४ घाचो ग्मिनिः ।
 १२५ आलजाटजौ बहुभापिणि ।
 १२६ स्वामिन्नैश्वर्ये ।
 १२७ अशंआदिभ्योऽच् ।
 १२८ ब्रह्मोपतापमहार्हात्प्राणिस्थादिनिः ।
 १२९ वातातीसाराभ्यां कुक्च ।
 १३० वषसि पूरणात् ।
 १३१ सुरादिभ्यश्च ।
 १३२ धर्मशीलवर्णान्ताश्च ।
 १३३ वस्ताज्जातौ ।
 १३४ वर्णाङ्गस्यचारिणि ।
 १३५ पुष्करादिभ्यो देशे ।
 *इति प्रकरणे वकाद्वाहुर्यपदादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *सर्वादिश्च ॥ २ ॥
 *अर्थाच्चासनिहिते ॥ ३ ॥
 *सद्वत्वाच्च ॥ ४ ॥
 १३६ बलादिभ्यो मनुष्यन्यतरस्याम् ।
 १३७ संज्ञाया मन्माभ्याम् ।
 १३८ कंशभ्या वभयुस्तिनुतयसः ।
 १३९ तुन्दियलिपदेभः ।
 १४० अहंशुभयोयुस् ।

अथ पञ्चमेऽध्याये

तृतीयः पादः ।

१ प्राग्दिशो विभक्तिः ।

*विभक्तित्वे प्रयोजनमिष्यतिषेधः ॥ १ ॥

*तौ चोक्तम् ॥ २ ॥

*इदमो विभक्तिसरश्च ॥ ३ ॥

*सदादिविधयश्च ॥ ४ ॥

२ कितवर्णनामबहुभ्योऽस्त्र्यादिभ्यः ।

*यद्वृद्धप्रहणे सख्यामहणम् ॥ १ ॥

*आदिप्रतिषेधात्किम् उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

३ इदम् इत् ।

३ एतेतौ रथोः ।

५ एतदोज्ज्वलम् ।

•एतद इति योगविभागः ॥ १ ॥

•एतदश्च धम उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

६ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ।

७ पञ्चम्यास्तसिद्ध ।

८ सप्तम्यास्तसिद्ध ।

•सप्तम्यास्तसिद्धो विभक्त्यादेशाश्रेत् सुबलुक्स्वर-

गुणद्वयैर्वचोभक्त्यायादिविधिमिति पेषः ॥ १ ॥

•पञ्चमीनिर्देशास्तसिद्धम् ॥ २ ॥

•अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समाप्तत्वाद्वापि पेषः ॥ ३ ॥

८ तसेध ।

•तसेधस्तसिद्धवचनं स्वार्थम् ॥ १ ॥

९ पर्यभिभ्यां च ।

•पर्यभिभ्यां च सर्वोभयार्थे ॥ १ ॥

११ इवमो हः ।

१२ किमोऽत् ।

१३ वा ह च च्छन्दसि ।

१४ इतराम्योऽपि दृश्यन्ते ।

१५ सर्वकान्यकिंयत्तदः काले दा ।

१६ इवमो हिंत् ।

१७ अधुना ।

१८ दानीं च ।

•दानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिः ॥ १ ॥

•दक्तं वा ॥ २ ॥

१९ तदो दा च ।

•तदो वायचनमनर्धकं विहितत्वात् ॥ १ ॥

२० तयोर्दाहिंलौ च च्छन्दसि ।

•तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः ॥ १ ॥

२१ अनघतने हिंलन्यतरस्याम् ।

२२ तयः परूपरार्थपमः परेद्यन्यद्यपूर्वेद्यु-

रन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्यु-

रुमयेद्युरुत्तरेद्युः ।

•समानस्य समाप्यो घञ्वाहनि ॥ १ ॥

•पूर्वपूर्ववरयोः परभाव उदाहर्य च संज्ञासरे ॥ २ ॥

•इदमः समसम् ॥ ३ ॥

•परस्मादेषावहनि ॥ ४ ॥

•इदमोऽङ्गभावो घञ् ॥ ५ ॥

•पूर्वाभ्यामन्यवरेतरापरपरोभयोत्तरेभ्य पशुसू ॥ ६ ॥

•गुप्थोभयात् ॥ ७ ॥

२३ प्रकारवचनं थात् ।

२४ इदमस्यमुः ।

२५ किमश्च ।

२६ था हेतौ च च्छन्दसि ।

२७ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो
दिग्देशकालेष्वस्तातिः ।

२८ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ।

२९ विभाषा परावराभ्याम् ।

३० अञ्जेर्लुक् ।

३१ उपधुपरिष्ठात् ।

•ऊर्ध्वसोपभावो रिद्धरिष्ठातिलौ च ॥ १ ॥

३२ पश्चात् ।

•अपरश्च पश्चभावे आतिश्च प्रत्ययः ॥ १ ॥

•दिक्पूर्वपदस्य च ॥ २ ॥

•अर्धोत्तरपदस्य च समासे ॥ ३ ॥

•अर्थे च ॥ ४ ॥

३३ पश्च पश्चा च च्छन्दसि ।

३४ उत्तराधरदक्षिणादातिः ।

३५ एनवन्यतरस्यामदरेऽपञ्चम्याः ।

•अपञ्चम्या रति प्रागसः ॥ १ ॥

३६ दक्षिणादाच् ।

३७ आहि च दूरे ।

३८ उत्तराच् ।

३९ पूर्वोपरावराणामसि पुरधवञ्चैपाम् ।

४० अस्ताति च ।

४१ विभाषाऽवरस्य ।

४२ संख्याया विधौ धा ।

•धाविधानं धात्वर्थेष्टयभावे ॥ १ ॥

४३ अधिकरणविचाले च ।

४४ एकाद्वो ध्यमुञ्जन्यतरस्याम् ।

•सहभावे ध्यमुञ्ज ॥ १ ॥

४५ द्वित्र्योश्च ध्यमुञ्ज ।

•ध्यमुञ्जत्वात् स्थायं ददशंसम् ॥ १ ॥

४६ पञ्चाच् ।

४७ याप्ये पाशप् ।

•पाशपि कुतितमहणम् ॥ १ ॥

४८ पूरणाद्भागे तीयादन् ।

४९ प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ।

५० पष्ठाष्टमाभ्यां ञ च ।

५१ मानपञ्चद्वयोः कन्दुफो च ।

५२ एकादाकिनिचासहाये ।

•एकादाकिमिति शिष्यार्थे प्रत्ययविधानम् ॥ १ ॥

•तिर्यं ङ संज्ञादेशवचनात् ॥ २ ॥

•असहायस्य पा ॥ ३ ॥

५३ भूतपूर्वै चरद् ।

५४ पथ्या रूप्य च ।

५५ अतिशयाने तमविष्ठनौ ।

अतिशयाने बहुवीहावुक्तम् ॥ १ ॥

शुक्लवरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययविज्ञानम् ॥ २ ॥

अतदन्ताच्च स्वायं छन्दसि दर्शानं श्रेष्ठमायेति ॥ ३ ॥

५६ तिष्ठश्च ।

५७ द्विवचनविभज्योपपदे तर्वीयसुनौ ।

तर्वीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षाकर्षणयोस्त्वसंस्पर्शानम् ॥ १ ॥

सिद्धं तु गुणप्रधानत्वात् ॥ २ ॥

५८ अजादी गुणवचनादेव ।

५९ तुदछन्दसि ।

६० प्रशस्यस्य श्रः ।

६१ ज्य च ।

६२ वृद्धस्य च ।

६३ अन्तिकबाढयोर्नेदसाधो ।

६४ युवावपयोः कनन्यतरस्याम् ।

६५ विन्मतोर्लुक् ।

६६ प्रशंसायां रूप् ।

प्रकृतेर्द्विवचनाभावात् तिङ्प्रकृतेरम्भाववचनम् ॥ १ ॥

सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् ॥ २ ॥

वृपलादिभ्य उपसर्गयानम् ॥ ३ ॥

सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवेत्स्पष्टवचनात् ॥ ४ ॥

६७ ईपदसमासौ कल्पन्देयदेशीयरः ।

ईपदसमासौ क्रियाप्रधानत्वादिद्विवचनानुपपत्तिः ॥ १ ॥

प्रकृत्यर्थविशेषणत्वासिद्धम् ॥ २ ॥

प्रकृत्यर्थं चेद्विवचनानुपपत्तिः ॥ ३ ॥

सिद्धं तु तत्प्रत्यय उच्चरपदार्थे प्रत्ययवचनात् ॥ ४ ॥

कान्वाऽप्रत्ययविधानानुपपत्तिः, कस्य भूतकाल-
लक्षणत्वात्कल्पादीनां चासमासिवचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धं तु आशंसायां भूतवद्वचनात् ॥ ६ ॥

६८ विभाषा सुपो बहुचुरस्तासु ।

बहुचि सुप्प्रहणात्पूर्वत्र तिङो विधानम् ॥ १ ॥

स्वरः प्रातिपदिकत्वात् ॥ २ ॥

सुप्प्रहणं तिलपूर्वार्थम् ॥ ३ ॥

अस्मादिभ्यः कल्पादयो विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

तस्मादिरीपप्रधानत्वात् ॥ ५ ॥

६९ प्रकारवचने जातीयरः ।

७० प्रागिवात् कः ।

७१ अव्ययसर्वनामामकच्यारु टेः ।

७२ कस्य च दः ।

अकच्यकरणे तुष्णीमः काश्च ॥ १ ॥

शीले को मलोपश्च ॥ २ ॥

अभ्यनुजकधु नानादेशात्प्राप्तुस्तर्गमतिषेधः ॥ ३ ॥

अकचिप्रेतमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ ४ ॥

अकदाचित् छिन्नकतरादयः ॥ ५ ॥

अकदेक्षिप्रधानश्च समासः ॥ ६ ॥

उच्चरपदार्थप्रधानश्च संज्ञायां कन्विध्यर्थम् ॥ ७ ॥

अकदाचिद्द्वन्द्वः ॥ ८ ॥

७३ अभाते ।

७४ कुत्सिते ।

अरिसवादीनामर्थं चेद्विवचनानुपपत्तिः ॥ १ ॥

कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो
यथा टावादिषु ॥ २ ॥

सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्त्वायं
प्रत्ययविधानात् ॥ ३ ॥

७५ संज्ञायां कन् ।

७६ अनुकम्पायाम् ।

७७ नीतौ च तद्युक्तात् ।

७८ वद्धचो मनुष्यनान्नष्टज्वा ।

७९ घनिलचौ च ।

८० प्राचामुपादेरद्व्युचौ च ।

८१ जातिनाम्नः कन् ।

८२ अजिनान्तस्योच्चरपदलोपश्च ।

८३ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादयः ।

अप्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् ॥ १ ॥

अजादिलक्षणे हि साधितिकादिवत् प्रसङ्गः ॥ २ ॥

द्वितीयादयो लोपे सम्भ्यक्षरद्वितीयत्वे
सदादेर्लोपवचनम् ॥ ३ ॥

८४ शेवलसुपरिविशालवरुणार्थमादीनां
तृतीयात् ।

वरुणादीनां च तृतीयात् स चाकृतसंघीनाम् ॥ १ ॥

अपठिके जश्चे उक्तम् ॥ २ ॥

अवाचिकादिषु पदवृत्तप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुच्चरपदलोपवचनात् ॥ ४ ॥

अपपञ्चाजादिवचनात् सिद्धम् ॥ ५ ॥

८५ अल्पे ।

८६ द्वसे ।

८७ संज्ञायां कन् ।

८८ कुटीशमीशुण्डाम्यो रः ।

कुटीशमीशुण्डाम्यः प्रत्ययसंनिधौनेन पुंवद्वचनम् ॥ १ ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

८९ कृत्वा डुपच् ।

९० कास्त्रगोणीभ्यां ष्टच् ।

९१ वत्तोक्षाध्वर्भिम्यश्च तनुत्वे ।

अवत्तादिभ्यस्तनुत्वे काश्चं प्रतिषेधः ॥ १ ॥

९२ कियत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य ष्टवच् ।

९३ वा बहूनां जातिपरिग्रहे उतमच् ।

*किमादीनां द्विवर्त्यं प्रत्ययविधानानुपाध्यायर्थ-
क्यम् ॥ १ ॥

९४ एकाच्च प्राचाम् ।

*प्राग्वचनानर्थक्यं च विभागाप्रकरणात् ॥ १ ॥

९५ अवक्षेपणे कन् ।

९६ द्वे प्रतिरुतौ ।

९७ संज्ञायां च ।

९८ लुम्भनुष्ये ।

*लिङ्गसिद्ध्यर्थम् लुम्भनुष्ये ॥ १ ॥

९९ जीविकार्थे चापण्ये ।

१०० देवपथादिभ्यश्च ।

१०१ वस्तेर्देज् ।

१०२ शिलाया ङः ।

१०३ शाखादिभ्यो यः ।

१०४ द्रव्यं च भक्ष्ये ।

१०५ कुशाग्राच्छः ।

१०६ समासाच्च तद्विपयात् ।

*अणो गोत्राद्गोत्रवचनात् ॥ १ ॥

१०७ शर्करादिभ्योऽण् ।

१०८ अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ।

१०९ एकशालायाष्टज्यन्तरस्याम् ।

११० कर्कलोहितादीकक् ।

१११ प्रज्ञपूर्वविश्वेमात्थाह्छन्दसि ।

११२ पूगाब्जयोऽग्रामणीपूर्वात् ।

११३ प्रातश्चक्रोत्तरस्याम् ।

११४ धातुघञीविसंघाज्ज्यङ्ग्याहीकेष्य-
ब्राह्मणराजन्यात् ।

११५ वृकाद्विण्यण् ।

११६ दामन्याद्विगिरतपष्टाच्छः ।

११७ पञ्चोदियौघेयादिभ्योऽणौ ।

११८ अभिजिह्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीव-
दूर्णावच्छुमदणो यच् ।

११९ ष्यादयस्तद्राजाः ।

अथ पञ्चमेऽध्याये

चतुर्थः पादः ।

१ पादशतस्य संख्यादेर्वाप्तायां वुन् लोपश्च ।

*पादशतप्रहणमनर्थकमन्यप्रापि दर्शनात् ॥ १ ॥

२ दण्डव्यवसर्गयोश्च ।

३ स्थूलादिभ्यः प्रकास्वचने कन् ।

*कन्प्रकरणे चण्डद्वहोस्वसंख्यायम् ॥ १ ॥

४ अनत्यन्तगतौ क्तात् ।

*अनत्यन्तगतौ क्तान्ताच्चादयः पूर्वप्रतिप्रतिपिदम् १

*यदन्ताच्च स्वार्थे कन्वचनम् ॥ २ ॥

५ न सामिवचने ।

*सामिवचने प्रतिपेधानार्थक्यं प्रकृत्यभिहितत्वात् १

६ वृहत्या आच्छादने ।

७ अपडक्षाशितङ्ग्वलं कर्मालं पुरुषा-

भ्युत्तरपदात्सः ।

*अभ्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विप्रदा-
भावात् ॥ १ ॥

*उस्मात्तत्रेदमिति सधो नद् ॥ २ ॥

८ विभापाऽश्चेरदिक् स्त्रियाम् ।

९ जात्यन्ताच्छ वन्धुनि ।

१० स्थानान्ताद्विभापा सस्थानेनेति चेत् ।

११ किमेत्तिष्ठव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकरणे ।

१२ अमु च च्छन्दसि ।

१३ अनुगादिनष्टक् ।

१४ णवः स्त्रियामञ् ।

१५ अणिगुणः ।

१६ विसारिणो मत्स्ये ।

१७ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ।

१८ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ।

१९ एकस्य सकुच ।

२० विभापा वहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ।

२१ तत्प्रकृतवचने मयद् ।

२२ समूहवच्च बहुषु ।

२३ अनन्तावसथेतिहमेपजाज्ज्यः ।

२४ देवतान्ताच्चादर्थ्ये यत् ।

२५ पादार्थाभ्यां च ।

२६ अतिथेर्न्यः ।

२७ देवाच्छल् ।

*वलि छीलिङ्गवचनम् ॥ १ ॥

*उक्तं वा ॥ २ ॥

२८ अवेः कः ।

२९ याचादिभ्यः कन् ।

३० लोहितान्मणौ ।

*लोहिताच्छिङ्ग्याधने वा ॥ १ ॥

*अक्षरस्तस्मिन् छन्दस उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

*छन्दसि बहुभिर्बसन्त्यैरुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

*अभिरीदो वसन्त्यैरेति ॥ ४ ॥

*उक्तं वा ॥ ५ ॥

*नवस नू जसनत्ताश्च ॥ ६ ॥

*नश्च पुराणे प्राक् ॥ ७ ॥

३१ वर्णं चानित्ये ।

३२ रक्ते ।

३३ कालाच्च ।

३४ विनयादिभ्यष्ट्रु ।

३५ वाचो व्याहृतार्थायाम् ।

३६ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ।

*अणुप्रकरणे कुलालवरुडनिपादचण्डालमिश्रेभ्य-
च्छन्दसि ॥ १ ॥

*भारूपनामभ्यो धेयः ॥ २ ॥

*मित्राच्छन्दसि ॥ ३ ॥

*अणमित्राच्च ॥ ४ ॥

*आग्नीध्रताधारणादङ् ॥ ५ ॥

*अयवसमरुद्रयो छन्दसि ॥ ६ ॥

*नवसूरमर्तव्यविष्टेभ्यो यक् ॥ ७ ॥

*क्षेमाद्यः ॥ ८ ॥

३७ ओपधेरजातौ ।

३८ प्रज्ञादिभ्यश्च ।

३९ मृदस्तिक्त् ।

४० सञ्ज्ञौ प्रशंसायाम् ।

४१ वृकज्येष्ठाभ्यां तिब्रतातिलौ च छन्दसि ।

४२ बहुलपार्थ्यान्मङ्गलामङ्गलवचनम् ॥ १ ॥

*बहुलपार्थ्यान्मङ्गलामङ्गलवचनम् ॥ १ ॥

४३ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ।

४४ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ।

*वृत्तिप्रकरण आधादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

४५ अपादाने चादीयवहोः ।

४६ अतिप्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ।

४७ हीयमानपापयोगाच्च ।

४८ पष्ठ्या व्याधये ।

४९ रोगाच्चापनयने ।

५० कृम्यस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ।

*चिपविधावभूवतज्ञावग्रहणम् ॥ १ ॥

*प्रकृतितिवियक्षामर्णं वा ॥ २ ॥

*समीपादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

५१ अरुमैतद्व्यभुक्षेतोऽहोऽरुजसां लोपश्च ।

५२ विभाषा साति काल्प्ये ।

५३ अभिविधौ संपदा च ।

५४ तद्वधीनवचने ।

५५ देये-त्रा च ।

५६ देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीया-
सप्तम्योरङ्गुलम् ।

५७ अव्यक्तानुकरणाद्ब्रह्मजननार्थादनितां डाच् ।

*दाचि चिरकरणं विशेषणार्थम् ॥ १ ॥

५७ पा० च०

५८ कृत्रो द्वितीयतृतीयशम्भवीजात् कृपौ ।

५९ संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।

६० समयाच्च यापनायाम् ।

६१ सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ।

६२ निष्कुलान्निष्कोपणे ।

६३ सुखप्रियादानुलोभ्ये ।

६४ दुःखात् प्रातिलोभ्ये ।

६५ शूलात् पाके ।

६६ सत्यादशपथे ।

६७ मद्रात् परिवापणे ।

६८ समासान्ताः ।

*प्रयोजनमन्ययीभावदिगुद्वन्द्वत्वरुपबहुव्रीहि-
संज्ञाः ॥ १ ॥

६९ न पूजनात् ।

*पूजार्थां स्तुतिग्रहणम् ॥ १ ॥

*प्राग्बहुव्रीहिश्रृङ्गं च ॥ २ ॥

७० किमः क्षेपे ।

७१ नञस्तत्पुरुषात् ।

७२ पथो विभाषा ।

७३ बहुव्रीहौ संख्येये उजयबहुगणात् ।

*इष्टप्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं
लिखितार्थाधेम् ॥ १ ॥

*अन्यत्राधिकलोपात् ॥ २ ॥

७४ ऋक्पूर्वधूःपथामानक्षे ।

७५ अच्यत्यन्ववपूर्वात् सामलोचनः ।

७६ अक्ष्णोऽदर्शनात् ।

७७ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्यनडुहकृत्सां-

मवाश्चनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वेष्टीवपदष्टीवनक्त-

न्दिवराविन्दिवाहर्दिवसजरसनिःश्रेयसपुरुषा-

युपद्वायुपद्म्यायुपगर्ग्युपजातोक्षमहोक्षद्वदो-

क्षोपशुनगोष्ठ्याः ।

*चतुरोऽध्यकरणे द्युपाभ्यामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

७८ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।

७९ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ।

८० श्वसोऽवसीयः धेयसः ।

८१ अन्यवतसाद्रवसः ।

८२ प्रतेकरसः सप्तमीस्वात् ।

८३ अनुगवमायामे ।

८४ द्वित्ताया त्रित्ताया पेदिः ।

८५ उपसर्गादपनः ।

८६ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्यपादेः ।

८७ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।

*अहमहण द्वन्द्वार्थम् ॥ १ ॥

८८ अहोऽह एतेभ्यः ।

*अहोऽहवचनानर्थक्यं चाहृष्टलोर्मियमथचनत् ॥ १ ॥

८९ न संख्यादेः समाहारे ।

९० उत्तमैकाभ्यां च ।

९१ राजाहःसखिभ्यष्ट्च ।

९२ गोरतद्धितलुकि ।

९३ अप्राख्यायामुरसः ।

९४ अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ।

९५ ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ।

९६ अत्तेः शुनः ।

९७ उपमानादप्राणिषु ।

९८ उत्तरमृगपूर्याच्च सक्थनः ।

९९ नावो द्विगोः ।

१०० अर्घाच्च ।

१०१ खार्याः प्राचाम् ।

१०२ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ।

१०३ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ।

१०४ ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ।

१०५ कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ।

१०६ द्वन्द्वाच्चुपपहान्तात् समाहारे ।

१०७ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ।

१०८ अनुश्च ।

१०९ नपुंसकादन्यतरस्याम् ।

११० नदीवीर्यमास्याग्रहायणीभ्यः ।

१११ ह्ययः ।

११२ गिरेश्च सेनकस्य ।

११३ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच् ।

*अपि प्रत्ययान्तरकरणमनन्तोदात्तार्थम् ॥ १ ॥

११४ अङ्गलेर्वावणि ।

११५ द्वित्रिभ्यां प मूर्धः ।

*मूर्धश्च पवचनम् ॥ १ ॥

११६ अपूर्वणीप्रमाणयोः ।

*अपि प्रधानपूर्णीग्रहणम् ॥ १ ॥

*नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

*छन्दसि च ॥ ३ ॥

*भासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदाद्विभक्तिः ॥ ४ ॥

११७ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोभः ।

११८ अञ्जासिकायाः संज्ञायां नसं चास्पृहात् ।

११९ उपसर्गाच्च ।

१२० सुप्रातसुभ्यसुदिवशात्कुक्षचतुरश्रैणी-

पदाजपदमोष्ठपदाः ।

१२१ नन्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ।

१२२ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।

१२३ बहुप्रजादछन्दसि ।

१२४ धर्मादिनिच् केचलात् ।

१२५ जम्भा सुहरितलणसोमेभ्यः ।

१२६ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ।

१२७ इच् कर्मव्यतिहारे ।

१२८ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ।

१२९ प्रसम्भ्यां जानुनोर्जुः ।

१३० ऊर्ध्वादिभाषा ।

१३१ ऊधसोऽनङ् ।

*ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणम् ॥ १ ॥

१३२ धनुषश्च ।

१३३ वा संज्ञायाम् ।

१३४ जायाया निङ् ।

१३५ गन्धसेदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।

*गन्धसेत्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ १ ॥

१३६ अल्पाख्यायाम् ।

१३७ उपमानाच्च ।

१३८ पादस्य लोपोऽहस्तादिभ्यः ।

१३९ कुम्भपदीषु च ।

१४० संख्यासुपूर्वस्य ।

१४१ वयसि दन्तस्य दत् ।

१४२ छन्दसि च ।

१४३ स्त्रियां संज्ञायाम् ।

१४४ विभाषा इयावारोकाभ्याम् ।

१४५ अप्रान्तशुद्धनुभ्रपुषरादिभ्यश्च ।

१४६ ककुदस्यावस्थायां लोपः ।

१४७ त्रिककुत् पर्वते ।

१४८ उद्विभ्यां काकुदस्य ।

१४९ पूर्णादिभाषा ।

१५० सुहृदुर्द्वौ मित्रामित्रयोः ।

१५१ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।

१५२ इतः स्त्रियाम् ।

१५३ नद्युतश्च ।

१५४ शेपादिभाषा ।

१५५ न संज्ञायाम् ।

१५६ ईयसश्च ।

*ईयस उपसर्जनदीर्घार्थं च ॥ १ ॥

*पुषद्वचनास्तिदम् ॥ २ ॥

१५७ वन्दिते भ्रातुः ।

१५८ ऋतश्छन्दसि ।

१५९ नाडीतन्वयोः स्वाङ्गे ।

१६० निष्प्रवाणिश्च ।

चतुर्वेपञ्चमाध्यायगतसूत्रवार्तिकपाठः समाप्तः ॥